

सद्विष संह संसर्गः कार्ष्णः शमपरावणेः ॥२५॥ येषां त्रीण्यवदातानि
 विद्या योनिय कर्म च । तान् सेवेतैः समास्या हि शास्त्रेभ्यो
 हि गरीयसी ॥ २६ ॥ निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यगोलेषु साधुषु ।
 पुण्यमेवाभ्रयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २७ ॥ असतां दर्श-
 नात् स्वर्गात् संजल्पान्च महासनात् । धर्माचाराः प्रहीयन्ते
 सिद्धान्ति च न मानवाः ॥ २८ ॥ ब्रह्मिष हीयते पुंसां नीचैः सह
 समागमात् । मध्यमैर्मध्यतां याति येष्ठतां याति चोत्तमैः ॥२९॥
 अनीचेर्नाप्यविपयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषतः । ये गुणाः कीर्त्तता लोके
 धर्मकामार्थसम्भवाः । षोष्ठाचारेषु सम्भूता वेदोक्ताः शिष्ट-
 सम्भूताः ॥ ३० ॥ ते सुष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवैह सद्गुणाः ।
 द्रष्टव्यो गुणवन्मध्ये वसुं श्रेयोऽभिकांक्षिणः ॥ ३१ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारणयन्त्रिताः ।
 असतोऽपि गुणानाङ्गर्वाङ्गणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ तदहं श्राव्य-
 सहितः सर्वान् विज्ञापयामि वः । नान्यथा तद्वि कर्त्तव्यमस्मात्-
 स्नेहानुकम्पया ॥ ३३ ॥ भीष्म, पितामहो राजा विदुरो जननी-
 ध मे । सुहृज्जनय प्रायो मे नगरे नागसाहये ॥ ३४ ॥ ते
 त्वस्मद्वितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः । सुष्माभिः सहिताः सर्वे
 शोकसन्तापविह्वलाः ॥ ३५ ॥ निवर्त्ततागता दूरं समागमन-
 यापिताः । स्वजने न्यासभूते मे कार्ष्णी स्नेहान्विता मतिः ॥३६॥
 एतच्च मम कार्ष्णीणां परमं हृदि संस्थितम् । अतां तेन तुं
 तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथातुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः
 प्रजाः । चक्रुरार्त्तस्वरं योरं हा राजन्विति संहताः ॥ ३८ ॥
 गुणान् पार्थस्य संसृत्य दुःप्यास्ताः परमातुराः । अक्रामाः संन्य-
 यत्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३९ ॥ निहृतेषु तु पीरेषु
 रघातास्याय पाण्डवाः । आनम्बुर्जाङ्गवीतीरे प्रमाणात्

महावटम् ॥ ४० ॥ ते तं दिवसगोपेण वटं गत्वा तु पार्युडवाः ।
 ऊपुस्ता रंजनी वीराः संस्मृत्य सज्जितं शुचि ॥ ४१ ॥ उदके-
 नैव ता रात्रिमूपुस्तो दुष्कर्षिताः । अनुजग्मुश्च तत्रैतान्
 स्नेहात् केचिद्दिजातयः ॥ ४२ ॥ साग्नयोऽनर्णयैव सशिव्यगण-
 एन्नवाः । स तैः परिहृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४३ ॥
 तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां सुहृत्तं रम्यदारुणे । ब्रह्मघोषपुरस्कारः
 संजल्प, समजायत ॥ ४४ ॥ राजानन्तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुर-
 स्वरा । आश्वासयन्तो विमात्राः क्षपा सर्वां व्यनोदयन् ॥ ४५ ॥

इति धारण्यपर्वणि धारण्यकेपर्वणि पौरप्रत्यागमने
 प्रथमोऽध्यायः । १ ॥

वैशम्पायन उवाच । 'प्रभातायान्तु शर्वर्षी तेषामक्लिष्ट-
 कर्मणाम् । वनं यियांसता विप्रास्तस्युर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ॥ १ ॥
 तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । वयं हि हृतसवस्त्रा
 हृतराज्या हृतयियः ॥ २ ॥ फलमूकामिपाचारां वनं गच्छाम
 दुःखिताः । वनञ्च दोषयुक्तं बहुव्यालसरोरुपम् ॥ ३ ॥ परि-
 क्लेशश्च बीमन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति । ब्राह्मणानां परिक्लेशो
 देवतान्यपि सादयेत् । किं पुनर्मांसितो विप्रा निवर्त्तन्ध्वं यथे-
 षतः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । गतिर्यां भवतां राजन् वयं हि गन्तु-
 मुद्यता । नाहंस्मन्नान् परित्यक्तुं भक्तान् सहस्रं दर्शिनः ॥ ५ ॥
 अनुकम्पा हि भक्तेषु देवता ह्यपि कुर्वते । विशेषतो ब्राह्मणेषु
 सदाचारावलम्बिषु ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा हिजा ।
 महायपिपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७ ॥ आचरेत्सरिसे

येऽपि फलमक-भांस्तथा । त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रान्तरो मे विमो-
हिताः ॥ ८ ॥ द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च । दुःखा-
हिनितानिमान् क्लेशैर्नाहं योक्तुमिच्छामि ॥ ९ ॥

ब्राह्मणा क्लृप्तः । अस्मात्पोषणजा चिन्ता नाभूत्ते हृदि
पाशिव । स्वयमाहृत्य चान्त्रानि उपयोष्यामहे वयम् ॥ १० ॥
असुध्वानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव । कथाभिरभिरस्याभिः
सह संस्यामहे वयम् ॥ ११ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्न सन्देहो रमेशं सन्ततं द्विजैः ।
नूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२ ॥ कथं द्रष्टव्यामि
धः सर्वान् स्वयमाहृत्य भोजिनः । मङ्गल्युक्ता क्लिश्यतोऽनर्हान्
धिकं पापान् धृतराष्ट्रजान् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । द्रुपुक्ता स दृपः शोचन् निपसाद्
महीतले । तमध्यात्मरतो विद्वान् शौनको नाम वै द्विजः । योगे
सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ शोकस्थानसह-
स्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमायिगन्ति न
पण्डितम् ॥ १५ ॥ न हि ज्ञानविरुद्धेषु बद्धदोषेषु कर्मसु ।
श्रेयोधातिषु सज्जन्ते बद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १६ ॥ अष्टाह्नां
बुद्धिमाहूर्ध्वीं सर्वाश्रेयोऽभिधातिनीम् । श्रुतिस्रुतिसमायुक्तां
राजन् सा त्वत्प्रवक्ष्यता ॥ १७ ॥ अर्थकृश्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु
संजन्स्य च । शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ १८ ॥
श्रुयताञ्चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा । आत्मव्यवस्थानकरा
गीताः श्लोका महात्मना ॥ १९ ॥ मनोदेहमसुव्याभ्यां दुःखो-
भ्यामर्दितं जगत् । तयोर्व्याससप्तमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु
॥ २० ॥ व्याधेरनिष्टमंस्पर्शात् अमाद्विष्टविवर्जनात् । दुःखं
चतुर्भिः शारीरं कारणैः सम्पत्तंते ॥ २१ ॥ तदा तत् प्रति-
काराच्च सततं वाविधितनात् । आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोग-

द्वयेन च ॥ २२ ॥ मतिमत्तो ह्यतो वैद्याः शर्म प्रागेव कुर्वते ।
 मानसस्य- मियात्सानैः सन्मोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २३ ॥ मानसेन
 हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते । अथ, पिच्छेन तप्तेन कुम्भसंस्त्रमिवो-
 दकम् ॥ २४ ॥ मानसं शमयेत्तस्मात्क्षामेनाग्निमिषास्तुना ।
 मुहूर्त्ते मागसे ह्यस्य शारीरमुपशाब्ध्यति ॥ २५ ॥ मनसो दुःख-
 मूलन्तु स्नेह इत्युपलभ्यते । स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोग-
 मुपैति च ॥ २६ ॥ स्नेहमूलाग्नि दुःखाग्नि स्नेहजानि भयानि
 च । शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात् प्रवर्धन्ते ॥ २७ ॥ स्नेहा-
 द्वाधोऽनुरागश्च प्रजङ्गे विप्रये तथा । अत्रोयस्कावुभावेतौ पूर्व-
 स्वाथ गुरुः स्मृतः ॥ २८ ॥ कोटराग्निर्घथाग्नेः समूलं पादपं
 चरेत् । धर्मार्यौ तु तयात्पोऽग्नि रागदोषो विनाययेत् ॥ २९ ॥
 विप्रयोगेन तु त्यागी दोषदर्शी समागमे । विरागं भजते जन्तु-
 र्निर्वैरो निरवग्रहः ॥ ३० ॥ तस्मात् स्नेहं न लिखेत मित्तोभ्यो
 धनसञ्चयात् । स्वगरीरसमुत्पन्नं ज्ञानेन विनिवर्त्तयेत् ॥ ३१ ॥
 अज्ञानान्धितेषु दुष्कृतेषु शास्त्रज्ञेषु कृताब्जसु । न तेषु सज्जते स्नेहः
 पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२ ॥ रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परि-
 क्षय्यते । इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्द्धते ॥ ३३ ॥ तृष्णा
 हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्देगकरी स्मृता । अधमेवज्जहा चैव घोरा
 मापास्तुमन्विनी ॥ ३४ ॥ या दुस्त्वजा दुर्मतिभिर्या न जीर्षति
 जीर्षतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगहां तृष्णां त्यजतः सुखम्
 ॥ ३५ ॥ अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता मृणाम् । विना-
 शयति भूतानि अयोनिज इवानशः ॥ ३६ ॥ यथैधः स्वसमु-
 त्येन वद्विना नाशमिच्छति । तथाक्षतात्मा लोभेन सज्जतेन
 विनश्यति ॥ ३७ ॥ राजत, सखिलादग्नेश्चीरतः स्वजनादपि ।
 भयमर्थवता नित्यं सत्योः प्राणभृतानिव ॥ ३८ ॥ यथा ह्यामिष-
 माक्षागे पक्षिभिः ष्ठापदैर्भुवि । भक्षते पक्षिणे मत्स्यैश्च तथा

सर्वत्र वित्तवान् ॥ ३८ ॥ अर्थ एव हि ज्ञेयांश्चिद्दन्तं भजते
 कृष्णाम् । अर्थत्रयेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ॥ ४० ॥
 तस्मादर्थागमाः सर्वे लोभमोहविषहनाः । अपार्थस्य दर्पमानी
 च भयमुद्वेग एव च ॥ ४१ ॥ अर्थवानि विदुः प्राज्ञा दुःखा-
 न्मेतानि देहिनाम् । अर्थस्त्रोत्पादने चैव पावने च तथा जुषे
 ॥ ४२ ॥ सहन्ति च महद्दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् । अर्था-
 दुःखं परित्यक्तं चालिताश्चैव गत्वथः ॥ ४३ ॥ दुःखेन चाधिगम्यन्ते
 तस्मान्नाशं न चिन्तयेत् । अमन्तोपपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति
 मण्डिताः ॥ ४४ ॥ अन्तो नास्ति विपासायाः सन्तोषः परमं सुखम् ।
 तस्मात् सन्तोषमेवेह परं मञ्चन्ति मण्डिताः ॥ ४५ ॥ अनित्यं
 यौवनं रूपं जीवितं रत्नसङ्घयः । एतदर्थं मियसंवासो गृभ्ये तत्र
 न मण्डितः ॥ ४६ ॥ त्यजेत सङ्घयं सङ्घातज्जान् क्लेशान् सहेत
 च । न हि सङ्घयवान् कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः । अतश्च धार्मिकैः
 सुम्भिरनीहार्थः प्रगस्यते ॥ ४७ ॥ धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वर-
 न्तस्य निरीहता । मन्त्रालनादि पद्धस्य श्रेयो न स्वर्गनं कृष्णम्
 ॥ ४८ ॥ सुधिष्ठिरैवं सर्वेषु न स्मृष्टं कर्तुमर्हसि । धर्मेण यदि
 ते कार्थं विमुक्तेष्वो भवार्थतः ॥ ४९ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । नार्थोपभोगक्षिप्रार्थनिचमर्थेषु ता मम ।
 भरणार्थन्तु विप्राणां ब्रह्मन् कांश्चे न लोभतः ॥ ५० ॥ कथमश्र-
 दिधो ब्रह्मन् वर्त्तमानो गृह्यायसे । भरणं प्राप्तं तापि न
 दुःख्यादुत्तयायिनाम् ॥ ५१ ॥ मन्त्रिभागो हि भूतानां सर्वेषामेव
 दृश्यते । तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिता ॥ ५२ ॥ तृणानि
 भूमिसदृकं वाक् चतुर्थी च सृष्टता । सतामेतानि गेहेषु नोच्छि-
 द्यन्ते कदापन ॥ ५३ ॥ देयमार्तस्य गवणं स्थितः दान्तस्य
 चासनम् । त्वपितस्य चापागीयं सुधितस्य च भोजनम् ॥ ५४ ॥
 अक्षुदंश्चात्मनो दद्यात्तार्थं दद्यात् सुभाषिताम् । उलाय चासनं

दद्यादेव धर्मः सनातनः ॥ ५५ ॥ प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्वा-
 न्यायेन चाञ्चं नाम् । अग्निहोतममङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिवाच्यवाः
 ॥ ५६ ॥ सुवा दाराय मृत्याय निर्दहेषुरपूजिताः । आक्रमे
 पाचयेन्नाम् न हृथा घातयेत् पशून् । न च तत् स्वयमश्रीया-
 त्स्त्रिविधवन्न निर्वपेत् ॥ ५७ ॥ श्रभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च ययोभ्यश्चापे-
 ङ्गुवि । वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातश्च दीयते ॥ ५८ ॥
 विषसायी भवेत्तस्मान्नित्यह्नाम्भतभोजनः । विषसो भुक्तयेपन्तु
 यज्ञश्रेयं तथाधर्तम् ॥ ५९ ॥ चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च
 च्छ्रुताम् । अनुवजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६० ॥ यो
 दद्यादपरिक्षिप्तमन्त्रमध्वनि वर्त्तते । 'यान्तायाहृष्टपूर्वाय तस्य
 सुख्यफलं महत् ॥ ६१ ॥ एवं यो वर्त्तते हृत्ति' वर्त्तमानो मृष्टा-
 श्रमे । तस्य धर्मं परं प्राञ्जः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ६२ ॥

श्रौतक उवाच । अहोवत महत्कष्टं विपरोतमिदं जगत् ।
 येनापवपते साधुरसाधुक्षेत्रेण तुष्यति ॥ ६३ ॥ यिन्नोदरकृतेऽपान्जः
 करोति विषसं बहु । मोहरागवशाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः
 ॥ ६४ ॥ ह्वियते बध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः । विमूढ-
 संज्ञो दुष्टाश्चैरङ्गान्तरिव सारथिः ॥ ६५ ॥ यद्विन्द्रियाणि विषयं
 समागच्छन्ति वै यदा । तदा प्रादुर्भवत्येषा पूर्णसङ्कल्पजं मनः
 ॥ ६६ ॥ मगो यस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम् । तस्मात्-
 सुखं सम्प्रवति प्रहृष्टिचोपजायते ॥ ६७ ॥ ततः सङ्कल्पबीजेन
 कामेन विषयेषुमिः । विद्वः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात्
 पतद्भवत् ॥ ६८ ॥ ततो विचारैराचारैर्मोहितस्य यथेष्टया । महा-
 मोहे सुखे मग्नी नादानमवयुष्यते ॥ ६९ ॥ एवं पतति मंसारे
 तान् तास्त्रिह योनिषु । अपिहाकर्मदण्डाभिध्वंस्यमाचोऽय
 चक्रवत् ॥ ७० ॥ ब्रह्मादिषु दृष्टान्तोप भूतेषु परिवर्त्तते । जने
 भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अमुभानां गति-

स्वेषा बुधानामपि मे ष्टय । ये धर्मं श्रेयसि रता विमोक्षरतयो
 जनाः ॥ ७२ ॥ तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । तस्मा-
 द्धर्मानिमान् सर्वान्नाभिमानात् समाचरेत् ॥ ७३ ॥ इत्या-
 ध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः । अकोम इति मार्गोऽयं
 धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७४ ॥ अत्र पूर्वचतुर्वर्गः पितृयानपथे
 स्थितः । कर्त्तव्यमिति यत्काष्णं नाभिमानात् समाचरेत् ॥ ७५ ॥
 उन्नरो देवयानसु सङ्घिराचरितः सदा । अटाङ्गेनैव मार्गेण
 विशुद्धाया समाचरेत् ॥ ७६ ॥ सम्यक् सङ्कल्पसम्बन्धात् सम्यक्
 चेन्द्रियनिग्रहात् । सम्यग्ब्रह्मविशेषाच्च सम्यक् च गुह्यसेवनात्
 ॥ ७७ ॥ सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक् चाध्ययनागमात् । सम्यक्
 कर्मोपसंन्यासात् सम्यक् चिन्तनिरोधनात् ॥ ७८ ॥ एवं कर्माणि
 कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः । रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवतां
 गताः ॥ ७९ ॥ इंद्राः सांध्यास्तथादित्या वसवोऽथ तथाश्विनौ ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८० ॥ तथा त्वमपि
 कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् । तपसा सिद्धिमन्विच्छ योग-
 सिद्धिश्च भारत ॥ ८१ ॥ पितृमातृमथी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी
 च ते । तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ८२ ॥
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वन्ते तदनुगृहात् । तस्मान्नपः समा-
 स्थाय कुरुष्वाम्ननोरथम् ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यके पर्वणि पाण्डवानां प्रवचनं
 नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

त्रैगुणायन उवाच । गौतमैवमुक्त्वा कुन्तीपुत्रो युधि-
 श्ठिरः । पुरोहितमुपागम्य श्राद्धमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रस्युतं मानुयान्तीमे प्राज्ञाणां वेदधारणाः ।
 न चास्मि योयके गृहो बह्वदुःखसमन्वितः ॥ २ ॥ परित्यक्तं न

शक्तोऽस्मि दानशक्तियं नास्ति मे । कथमत्र मया काश्चं प्रब्रूहि
भगवन्मम ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । सुहृत्तमिव स ध्यात्वा धर्मेष्टान्निष्क
तां गतिम् । सुधिष्ठिरसुवाचेदं धीस्यो धर्मभृताम्बरः ॥ ४ ॥

धीस्य उवाच । पुरा सृष्टानि भूतानि पीडयन्ते क्षुधया
भृशम् । ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५ ॥

गत्वोत्तरायणं तेजो रसानुद्धृत्य रश्मिभिः । दक्षिणायनमावृत्तो
मर्हो निविशते रविः ॥ ६ ॥ क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन् ओषधीरोषधी-

पतिः । दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिण्या ॥ ७ ॥ निषिक्त-
यन्द्रतेजोभिः स्वयोनीं निर्गते रविः । ओषध्वः पङ्कसा मेध्या-

स्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८ ॥ एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राण-
धारणम् । पितृव सर्वभूतानां तस्याप्तं शरणं ब्रह्म ॥ ९ ॥

राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः । उद्धरन्ति प्रजाः
सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १० ॥ भीमेन कात्तवीर्येण

वैश्वेनेन नहुप्रेण च । तपोयोगसमाधिस्यैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः
॥ ११ ॥ तथा त्वमपि धर्मात्तन् कर्मणा च विशोधितः । तप

आस्थाय धर्मेण द्विजातीन् भर भारत ॥ १२ ॥

जनमेजय उवाच । कथं कुरूणासृपभः स तु राजा सुधि-
ष्ठिरः । विप्रार्थमारोधितवान् सूर्ध्वमद्भुतदर्शनम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणुष्व्वावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समा-
हितः । सपञ्च कुए राजेन्द्र संभवत्यास्ययेततः ॥ १४ ॥ धीस्येण
तु यथापूर्वं पार्थाय सुमहात्मने । नामाष्टयतमाख्यातं तच्छृणुष्व

महात्मने ॥ १५ ॥

धीस्य उवाच । धीं सूर्ध्वोऽर्ध्वं गा भगवत्पटा मूपाकं, सविता
रविः । गभस्तिमानजः कालो घत्सुर्धाता प्रभाकरः । १६ ॥
शुभ्रव्यापस तेजस्यं वासुध परायणम् । सुतोमी एहस्सतिः शुक्रो

बुधोऽङ्गारक एव च ॥ १७ ॥ इन्द्रो विवस्वान् दीर्घांशुः शुचिः
 शौरिः शनैश्वरः । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः
 ॥ १८ ॥ वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैश्वरसोजसां पतिः । धर्मध्वजो
 वेदकर्त्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ १९ ॥ कृतं त्वेता द्वापरश्च कलिः
 सर्वमहाययः । कला काष्ठा मुङ्गकर्त्ताश्च क्षपा यामस्तथा क्षणः
 ॥ २० ॥ सख्यारकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः । पुरुषः
 शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २१ ॥ कालाध्यक्षः प्रजा-
 ध्यक्षो विश्वकर्मा तमोस्तुदः । वरुणः सागरोऽग्रश्च जीमूतो
 जीवनोऽरिश्वा ॥ २२ ॥ भूताययी भूतपतिः सर्वलोकनमस्कृतः ।
 खटा सख्यर्त्तको वज्रिः सर्वस्यादिरक्षोलुपः ॥ २३ ॥ धनन्तः
 कपिलो भागुः कामदः सर्वतोमुखः । जयो विशाखो वरदः सर्व-
 धातुनिपेक्षिता ॥ २४ ॥ मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राण-
 धारणः । धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवो दितेः सुतः ॥ २५ ॥
 द्वादशाङ्गारविन्दाश्चः पिता माता पितामहः । स्वर्गद्वारं प्रजा-
 द्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २६ ॥ देहकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा
 विश्वतोमुखः । चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥ २७ ॥
 एतद्दे कीर्त्तनीयस्य सूक्ष्मस्थानिततेजसः । नामाष्टशतकल्लेदं प्रोक्त-
 मेतत् स्वयम्भुवा ॥ २८ ॥ सुरगणपितृयज्ञसेवितं ह्यसुरनिशा-
 चरसिद्धवन्दितम् । वरकनककृताशनप्रभं प्रणिपतितीऽस्मि हिताय
 भास्करम् ॥ २९ ॥ सूर्वोदये यः सुसमाहितः पठेत् स पुत्र-
 दारान् धनरत्नस्रष्टयान् । लभेत चातिश्ररतां नरः सदा धृतिश्च
 मेधाश्च स विन्दते पुमान् ॥ ३० ॥ इमं सारं देववरस्य ज्ञानवः
 प्रकीर्त्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः । विमुच्यते शोकदयाग्नि-
 सागराल्लभेत कामान्मनसा यथेष्टितान् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु धीम्येन तत्काष्ठसदृशं वचः ।

विप्रत्यागवमाधिष्ठः अयतात्मा दृढव्रतः ॥ ३२ ॥ धर्मराजो विशु-

हात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् । पुष्योपहारैर्मलिभिरञ्जित्वा दिवा-
 कारम् ॥ ३३ ॥ सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।
 योगमास्थाय धर्मात्मा बाहुभक्ष्यो जितेन्द्रियः ॥ ३४ ॥ गाङ्गेयं
 पथ्युपसृश्य प्राणायामेन तस्त्रिवान् । शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा
 सोत्रमारब्धवांस्रतः ॥ ३५ ॥

सुधिष्ठर उवाच । त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहि-
 नाम् । त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियाव्रताम् ॥ ३६ ॥
 त्वं गतिः सर्वसाह्यानां योगिनां त्वं परायणम् । अनादतागं-
 द्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ॥ ३७ ॥ त्वया सन्धार्यते लोकस्त्वया
 लोकः प्रकाश्यते । त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया
 ॥ ३८ ॥ त्वासुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः । स्वशाखा-
 विहितैर्मन्त्रैरञ्जन्युपिगणाञ्जितम् ॥ ३९ ॥ तव दिव्यं रथं यान्त-
 मनुयान्ति वरार्थिनः । सिद्धचारुगन्धर्वा यज्ञगुह्यकपन्वगाः ॥ ४० ॥
 तयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः । सोपेन्द्राः समहे-
 न्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ॥ ४१ ॥ उपयान्त्यञ्जयित्वा तु
 त्वा वै प्राप्समनोरथाः । दिव्यमन्दारमालाभिस्सूर्यं विद्याधरो-
 ज्जमाः ॥ ४२ ॥ गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 ते पूजयित्वा त्वामिव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ॥ ४३ ॥ वसवो
 मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः । बालिखिल्यादयः सिद्धाः
 योष्ठत्वं प्राणिनां गताः ॥ ४४ ॥ स्रग्द्व्यकेषु लोकेषु सप्तस्वप्य-
 खिलेषु च । न तद्गुतमहं मन्ये यदर्कादतिरिष्यते ॥ ४५ ॥
 सन्दि पान्यानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति मृशान्ति च । न तु तेषां
 तथा दीप्तिः प्रभावा या यथा तव ॥ ४६ ॥ ज्योतीषि त्वयि
 सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषा पतिः । त्वयि सत्यं सत्त्वञ्च सर्वं
 भावाश्च सात्त्विकाः ॥ ४७ ॥ त्वत्तेजसा कृतघ्नकं सुनामं विश्व-
 कर्मणा । देवारीषां मदी येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥ ४८ ॥

त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् । सर्वोपधिरसान्-
नाच्च पुनर्वर्षासु सुसृष्टि ॥ ४६ ॥ तपन्त्यन्ये दृङ्मन्ये गर्ज-
न्त्यन्ये तथा घनाः । विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्राहृषि रश्मयः
॥ ५० ॥ न तथा सुख्यत्वग्निर्न प्रायारा न कम्बलाः । शीत-
वातादितं लोकं यथा तव मरीचयः ॥ ५१ ॥ त्रयोदशद्वीपवतीं
गोभिर्भामयसे महीम् । त्रयाणामपि लोकानां द्वितायैकः
प्रवर्त्तसे ॥ ५२ ॥ तव यद्युदयो न स्यादन्वं जगदिदं भवेत् । न
च घर्मार्थकामेषु प्रवर्त्ते रन्मनीपिणः ॥ ५३ ॥ आधानपशुबन्धेष्टि-
मन्त्रयज्ञतपःक्रियाः । त्वत्प्रसादाद्वाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविगां गणैः
॥ ५४ ॥ यद्द्रष्टो ब्रह्मणः प्रीतं सृष्ट्व्युगमम्भितम् । तस्यं त्वमादि-
रन्तय काशज्ञैः परिकीर्त्तितः ॥ ५६ ॥ मनूनां मनुषुवाणां
जगतो मामवस्य च । मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः
॥ ५७ ॥ संहारकाले सम्प्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः । सम्वर्त्त-
काग्निश्चैलोक्यं भस्मीकृत्वावतिष्ठते ॥ ५८ ॥ त्वद्दोधितिसमुत्-
पन्ना नानावर्णा महाघनाः । सैरावताः साग्रजयः कुर्वन्त्याहृतः-
संश्रवम् ॥ ५९ ॥ सत्त्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
संश्रुत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ॥ ६० ॥ त्वामिन्द्र-
माञ्जस्वं विष्णुस्वं रुद्रस्वं मघापतिः । त्वमग्निस्वं मनः सूक्ष्मं
प्रभुस्वं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ६१ ॥ त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली
स्रपाकपिः । विश्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मसाधैव च ॥ ६२ ॥
सृष्ट्वरश्मिरादित्यस्तपनस्वं गवाम्पतिः । मार्त्तं यडोऽर्को रविः
सूक्ष्मः शरण्यो दिनकृत्तथा ॥ ६३ ॥ दिवाकरः सप्तसन्निर्धोम-
फेग्री विरोचनः । आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताम्रश्च कीर्त्तये
॥ ६४ ॥ सप्तम्यामथ वा पद्या भक्त्या पूजां करोति यः । अति-
विंशोऽनहङ्कारी तं सृष्ट्मीर्भजते गरम् ॥ ६५ ॥ न तेषामापदः
सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा । ये तवानन्यमनसः कुर्वन्ते ह्यभि-

यन्दनम् ॥ ६६ ॥ सर्वरीगैर्विरचिताः सर्वपापविषर्जिताः । त्वहृ-
 गावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ॥ ६७ ॥ त्वं ममाप्यन्त्र-
 कामस्य सर्वातिप्यश्लिष्यतीर्यतः । अन्त्रमन्त्रपते दातुमभितः यडया-
 र्हेसि ॥ ६८ ॥ ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
 गाढरादण्डदण्डाद्याद्याद्यान् यन्देऽगनिष्ठमान् ॥ ६९ ॥ अथवा
 मरिचिता मैत्री याषान्या भूतमातरः । ताच सर्वा नमस्वामि पान्तु
 भा शरणागतम् ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिर्घाकरः प्रीतो दर्शयामास
 पाण्डवम् । दीप्यमानः स्ववपुषा ऋषिनिव कुताशनः ॥ ७१ ॥

विवस्वानुवाच । यत्तेभिरूपितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।
 अथमन्त्रं प्रादास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ ७२ ॥ गृह्णीष्व
 पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप । यावद्वर्तस्यति पाशाक्षी
 पात्रेणानेन सुव्रत ॥ ७३ ॥ फलमूलाभिषं शाकं संस्कृतं यन्महा-
 नसे । अतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षयन्ते भविष्यति । इतश्चतुर्दशे वर्षे
 भूयो रान्व्यमवाप्स्यसि ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एषमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 द्रुमं स्रवं प्रयतमनाः समाधिना पठेद्दिशान्योऽपि वरं समर्थयन् ।
 तन्नष्ट दद्याच्च रविर्मनीषितं तदाप्नुयाद्यद्यपि तत् सुदुर्लभम्
 ॥ ७५ ॥ यसेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः । पुत्रार्थी
 लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ॥ ७६ ॥ विद्यार्थी लभते विद्यां
 मुरुषोऽप्यथ वा स्त्रियः । उभे सुख्ये पठेन्नित्यं नारी वा मुरुषो
 यति ॥ ७७ ॥ आपदं प्राप्य सुख्येत दृष्टो सुख्येत बन्धनात् ।
 एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शकाय सुमहात्मने ॥ ७८ ॥ शकाच्च नारदः
 प्राप्नो धीस्यसु तदमन्त्ररम् । धीस्याद्युधिर्घोरः प्राप्य सर्वान्
 कामानवाप्तवान् ॥ ७९ ॥ संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलश्याम्नया-
 चसु । मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । लब्धा वरन्तु कौन्तेयो जलादुत्पीर्ष्य
 चमंबित् । जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृय परिप्लवणे ॥ ८१ ॥
 द्रौपद्या सह सङ्गस्य वन्द्यमानक्षया प्रभो । महानसे तदानीन्तु
 साधयामास पाण्डवः ॥ ८२ ॥ संस्रुतं प्रपवं याति स्वल्पमन्न-
 खतुर्विषम् । अन्नस्य बद्धंते शत्रं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ८३ ॥
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वास्तुजानपि । शेषं विषससंज्ञस्तु
 पथाङ्गङ्गे सुधिष्ठिरः ॥ ८४ ॥ सुधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्राति
 पापंती । द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥ ८५ ॥
 एवं दिवाकरात् प्राप्य दिवाकरसमप्रभः । कामान् मनोऽभि-
 लपितान् माग्नेभ्योऽद्दात् प्रभुः ॥ ८६ ॥ पुरोहितपुरोगात्र
 तिथिनक्षत्रपर्वसु । यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः
 ॥ ८७ ॥ ततः कृतस्वस्त्ययना धीभ्येन सह पाण्डवाः । द्विजसद्वैः
 परिहृताः प्रययुः क्षाम्यकं वनम् ॥ ८८ ॥

इति चारण्यपर्वणि चारण्यकपर्वणि काम्यवनपर्वणे
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु प्रप्रापस्तु-
 क्षायमानोऽश्विनेयः । धर्मात्मानं निदुरमगाधशुद्धिं सुपापीनी
 वाक्चमुवाच राजा ॥ १ ॥

एताराष्ट्र उवाच । प्रप्राप तं भागवन्म्येव शुद्धा धर्मश्च त्वं
 परमं वेद्यं सुधमम् । समयं त्वं मम्यतः कौरवाणां पप्यदेयां मम
 शेषं शशीति ॥ २ ॥ एवं गते विदुर यदद्य कार्ष्णं पौराणेनै कथ-
 मस्मान् भजेरन् । ते पाप्यस्यास्योहरेद्युः समूनास्तन्नं मयाः साधु
 कार्ष्णाणि वेत्सि ॥ ३ ॥

विदुर उवाच । तिसृर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र राम्यहेतुं धर्म-

राज्यं चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य । त्वया घृष्टः किमहमन्यहृद्देय-
मेतत् कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं
पाण्डवान् प्राप्य माध्व । हितं तेषामहितं मामकानामेतत् सर्वं
मम भावैति चेतः ॥ १७ ॥ इहान्विदानीं कुत एव निश्चितं तेषा-
मर्थे पाण्डवानां यदास्य । तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति कथं
हि पुत्रं पाण्डुवार्धे त्यजेयम् ॥ १८ ॥ असंग्रयं तेषामि ममैव
पुत्रा दुष्कोधनसु मम देहात् प्रसूतः । स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
कोऽनु ब्रूयात् समतामन्ववेद्य ॥ १९ ॥ स मां जिह्वां विदुर सर्वं
ब्रवीषि मानस्य तेषामधिकं धारयामि । यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ
वा त्वं सुसान्त्वयमाना ह्यसती स्त्री जहाति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदन्तर्वेश्म
सहस्रोत्थाय राजन् । नेदमस्तीत्यथो विदुरो भाषमाणः सम्प्रा-
द्रवद्यत्र पार्था बभूवः ॥ २१ ॥

इति पारण्यपर्वणि पारण्यकपर्वणि विदुरवाक्ये
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डुवाद्यु वने वासमुद्दिश्य भरतपंभाः ।
प्रययुर्जाह्नवीश्रुत्वात् कुरुक्षेत्रं सहास्रगाः ॥ १ ॥ सरस्वतीहृष-
हृत्यो यमुनाश्च निषेव्य ते । ययुर्वनेनैव वनं सुततं पथिमां
दिगम् ॥ २ ॥ ततः सरस्वतीश्रुत्वे समेषु मरुधन्वसु । कांस्यकं
नाम दहशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३ ॥ तत्र तं न्यवसन् वीरा
वने बभूवुर्गहिजे । अन्वास्त्रयमाना मुनिभिः सान्त्वयमानाश्च भारत
॥ ४ ॥ विदुरस्तपि पाण्डूनां यदा दर्शनस्तावत्सः । जगामैकरथे-
नैव कांस्यकं वनमुद्दिशत् ॥ ५ ॥ ततो गत्वा विदुरः कांस्यकं

मूलं यदन्ति । धर्मं राजन् वर्त्तमानः स्वशक्त्या पुत्रान् सर्वान्
 पाण्डि पाण्डोः सुतांश्च ॥ ४ ॥ स वै धर्मो विप्रकृत्वः सभायां
 पापात्मभिः सौवलेयप्रधानैः । आह्वयं कुन्तोसुतमक्षवत्यां परा-
 जेपीत् सत्यसन्धं सुतस्ये ॥ ५ ॥ एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राजन्
 श्रेयस्याहं परिपश्याम्युपायम् । यथा पुत्रस्तत्र कौरव्य पापान्मूक्तो
 लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥ ६ ॥ तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
 यत्तद्राजन्मभिश्चष्टं त्वयासीत् । एष धर्मः परमो यत् स्वकेन
 राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत् ॥ ७ ॥ यशो न नश्येज्ज्ञाति-
 भेदश्च न स्याद्धर्मो न स्यान्नैव शैवं कृते त्वाम् । एतत् काश्चं तव
 सर्वप्रधानं तेषां तुष्टिः शकुनिवावमानः ॥ ८ ॥ एवं श्रेयं यदि
 मुनेषु ते स्यादेतद्राजंश्वरमाण, कुरुष्व । तथैतदेवं न करोषि
 राजन् भुवं कुरुणा भविता विनाश ॥ ९ ॥ न हि कृद्धो भीम-
 सेनोऽर्जुनो वा श्रेयं कुर्यात् शत्रुवाणामनीके । तेषां योद्धा
 सव्यसाची कृताश्लो धनुर्वेपा गाखिडुवं शोनसारम् ॥ १० ॥ येषां
 भीमो बाह्यशाली च योद्धा तेषां लोके किञ्चु न प्राप्यमस्ति ।
 छिन्नं पूर्वं जातमात्रे सुते ते मया यत्ते हितमासीत्तदानीम्
 ॥ ११ ॥ पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य हितं परं न च तन्वं चकर्थ ।
 इदञ्च राजन् हितमुक्तं न चेत्त्वमेवं कर्त्ता परितर्तासि मयात्
 ॥ १२ ॥ यद्येतदेवममुमन्ता सुतस्ये संप्रीयमाणः पाण्डुवैरेक-
 राज्ञ्यम् । तापो न ते भविता प्रीतिदोगान्त्र चेन्निरुहतीष्व सुतं
 सुषाय ॥ १३ ॥ दुष्पौर्यधनन्त्रहितं मे निगृह्य पाण्डोः पुत्रं
 मकुब्धाधिपत्ये । अजातशत्रुर्हि विभुक्तरागो धर्मणेमां पृथिवीं
 शार्तुं राजन् ॥ १४ ॥ ततो राजन् पाण्डिवाः सर्व एव वैश्या
 इनायानुपतिष्ठन्तु सप्तः । दुष्पौर्यधनः शकुनिः सुतपुत्रः प्रीत्या
 राजन् पाण्डुपुत्रान् भजन्तु ॥ १५ ॥ दुःशासनो याचतु भीम-
 सेनं सभामध्ये रूपदस्यामजात् । सुधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्रयस्य

प्रशंसितुं त्वामुपयातो नरेन्द्र । तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां
 तद्द्वार्षतां तत् प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८ ॥ क्लृप्तैस्त्रीभ्येर्युष्यमानः
 संपत्तैः क्षमां कुर्वन् कालमुपासते यः । संवर्द्धयंश्लोकमिवाग्नि-
 भाजवान् स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९ ॥ यस्याविभक्तं वसु
 राजन् सहायंक्षस्य दुःखेष्यंगभाजः सहायाः । सहायानामेव
 संपत्तेश्चोभ्युपायः सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिसाहजः ॥ २० ॥ सत्यं
 श्रेयः पाण्डव्यं विप्रन्तार्थं तुल्यश्चान्नं स हि भोज्यं सहायैः । आत्मा
 शैषामग्रतो न स्य पूज्य एवं हृत्तिर्मर्द्धते भूमिपालः ॥ २१ ॥

दुधिष्ठिर उवाच । एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि परां युद्ध-
 मुपगम्याप्रमत्तः । यज्ञायन्वद्देशकालोपपन्नं तद्वै वाप्यं तत्
 करिष्यामि कृतज्ञम् ॥ २२ ॥

इति आरक्ष्यपर्यगि आरक्ष्यकपर्यगि विदुरनिर्वाचे
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

यैशम्पायन उवाच । गते तु विदुरे राजन्नायमं पाण्डवान्
 प्रति । धृतराष्ट्रो महापात्रः पर्वतप्यत भारत ॥ १ ॥ विदुरस्य
 प्रभावश्च सन्निविष्यकारितम् । विदुश्चित्तं परी मत्वा पाण्ड-
 वानां भविष्यति ॥ २ ॥ स महाहारमागम्य विदुरश्चारमोहितः ।
 समक्षं पर्यिषेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ ३ ॥ स तु लब्ध्वा
 पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् । समीपीपरिस्थितं राजा भृश्र्यं
 वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आता मम सुदृशैव गालाहभं दयापरः ।
 तस्य श्रुत्वाद्य सुखं द्रष्टुं हीक्षन्तीव मे ॥ ५ ॥ तमानयस्व
 धर्मज्ञं मम आतरमाशु वै । इति मुवन् स दृपतिः कृपणं
 पर्वदेवपत् ॥ ६ ॥ यथाज्ञापाभिगन्तगो विदुरश्चारमोहितः
 आतसेवाद्रिदं राजा मध्यं - - - - - ॥ ७ ॥ गणप -

जानीहि भ्रातरं विदुरं मम । यदि जीवति रोषेण मया घापेन
 निर्हुतः ॥ ८ ॥ न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन ।
 व्यतीकं कृतपूर्वं वै प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥ ९ ॥ स व्यतीकं परं
 प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् । त्यज्यामि जीवितं प्राञ्ज तं गच्छा-
 नय सञ्जय ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञश्चमनुमान्य च ।
 सञ्जयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत् काश्यपं प्रति ॥ ११ ॥ सोऽचिरेण
 समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः । रौरवाजिनसंवीतं ददर्शय
 युधिष्ठिरम् ॥ १२ ॥ विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रयः ।
 भ्रातृभियाभिसंगुप्तं देवैरिव पुरन्दरम् ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरमुपा-
 गम्य पूजयामास सञ्जयः । भीमार्जुनयमाचार्य तद्युक्तं प्रति-
 पेदिरे ॥ १४ ॥ राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनय सञ्जयः ।
 शशंसागमने हेतुमिदं श्लेषाब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच ॥ राजा स्मरति ते चतुर्धृतराष्ट्रोऽम्बिका-
 सुतः । तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीव्य-च पार्थिवम् ॥ १६ ॥
 सोऽनुमान्य नरत्र्येष्ठान् पाण्डवान् कुरुनन्दन । नियोगाद्राज-
 सिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तसु विदुरो धीमान् स्वजन-
 वत्सलः । युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाज्ञजाह्वयम् ॥ १८ ॥ तमब्र-
 वोन्महातेजा दृतराष्ट्रः प्रतापवान् । दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ
 दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १९ ॥ अथ पाहं दिवाराधौ त्वत्कृते भरत-
 र्धम् । प्रजागरे प्रपश्यामि विचितं देहमात्मनः ॥ २० ॥ सोऽङ्ग-
 मानीय विदुरं सुहृन्त्याम्नाय चैव ह । क्षम्यतामिति घोषाच
 यदुक्तोऽसि मयानघ ॥ २१ ॥

विदुर उवाच । घाग्नमेव मया राजन् सुहर्म परमो भवान् ।
 एषोऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणम् ॥ २२ ॥ भवन्ति हि नर-
 व्याघ्र गुरुषु धर्मचेतसः । दीनाभिपातिनो राजघात काष्ठी

कार्यं उवाच । कारागीचामहे सर्वे दुर्व्योधन तपेक्षितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन् सर्वेषामो ज्ञचये ॥ १२ ॥ नागमिष्यन्ति
 ते धीरा घृष्टत्वां काक्षसंविदम् । चागमिष्यन्ति चेन्मोहात् पुन-
 र्द्युतेन तान् जय ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तसु क्षर्येण राजा दुर्व्योधनस्तदा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत् स पराङ्मुखः ॥ १४ ॥ उपलभ्य
 ततः कश्यपं विष्टव्य नयने शुभे । रोषाद्ःशासनञ्चैव सौषलश्च
 रामेव च ॥ १५ ॥ उवाच परमशुद्ध उद्यस्यात्मानमात्मना । अथो
 मम मतं वच्तुं तन्निषेधत भूमिपाः ॥ १६ ॥ मियं सर्वे करि-
 ष्यामो राज्ञः किङ्करपाणयः । न चास्य शक्रमः स्यात्तुं मिये
 सर्वे ह्यतन्त्रिताः ॥ १७ ॥ वयन्तु शस्ताख्यादाय रघानास्याथ
 दंशिताः । गच्छाम. सञ्चिता हन्तुं पाण्डवान् वनगोचरान्
 ॥ १८ ॥ तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् । निर्विवादा
 भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १९ ॥ यावदेव परियूना
 यावच्छोकपरायणाः । यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छङ्का मतं
 मम ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पञ्चयन्तः पुनः पुनः । वाढ-
 मित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः रूतजं तदा ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा सुमंरव्या
 रथे, सर्वे पृथक् पृथक् । निर्ययुः पाण्डवान् हन्तुं सञ्चिताः उत्त-
 निश्चयाः ॥ २२ ॥ तान् प्रस्थितान् परिज्ञाय कृष्णहैपायनः प्रभु ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २३ ॥ प्रतिपिष्याथ
 तान् सर्वान् भगवान् लोकपूजितः । प्रज्ञाश्चक्षुपमासीनसुषाचा-
 भ्येत्य सत्वरम् ॥ २४ ॥

इति धारण्यपर्वणि धारण्यकपर्वणि व्यासात्मने

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७ ॥ प्रवर्ष्य च
 तत्रैव सङ्घमा तोयमुत्क्षणम् । कर्षकस्याचरन् विघ्नं भगवान्
 प्राक्कगामनः ॥ १८ ॥ तद्यथा सुरभिः प्राङ् समसेवायु ते तथा ।
 सुतेषु राजन् सर्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९ ॥ यादृगो मे
 सुतः पाण्डुस्तादृगो मेऽभि सुवक । विदुरथ महाप्राज्ञः स्नेहा-
 द्देतदृत्रवीर्यम् ॥ २० ॥ चिराय तव पुत्राणां गतमेकथ भारत ।
 पाण्डोः पक्षेऽव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥ २१ ॥ कथं
 जीवेषुरत्यन्तं कथं बर्हेषुरित्यपि । इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे
 परितप्यते ॥ २२ ॥ यदि पार्थिव कौरव्यान् जीवमानानिहेच्छसि ।
 दुर्बोधनज्ञश्च सुतः शर्मं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि सुरभ्युपाख्याने
 नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

एतराद्द्रुवाच । एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।
 सङ्घट्टेऽव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १ ॥ भवांय मन्यते
 साधु यत् कुरूणां महोदयम् । तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो
 द्रोणश्च मां मुने ॥ २ ॥ यदि त्वहमनुप्राप्तः कौरव्येषु दया यदि ।
 अनुगाधि दुरात्मानं सुतं दुर्बोधनं मन ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । अयमायाति वै राजन् मैत्रेयो भगवात्पुत्रिः ।
 अत्रिय्य पाण्डवान् श्वात्सुसिरेवास्मद्विदितया ॥ ४ ॥ एव दुर्बो-
 धनं सुतं तप राजन् महापुत्रिः । अनुयास्ता यद्यन्वायं गमा-
 याम्य कुरुस्य च ॥ ५ ॥ मूयाद्यदेव कौरव्य तत्काष्मं भविगदयो ॥
 अक्रियायान्नु काष्मंश्च सुतं ते गच्छते कृपा ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा यथो व्यासो मैत्रेय, प्रत्य-
 दृशत । पुत्रया प्रतिजप्राह सुपुत्रं नराधिपः ॥ ७ ॥ यथा-

नोहात् प्रवर्त्तितम् ॥ २ ॥ परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्बोधनमचे-
तनम् । पुत्रस्नेहेन भगवन् जानन्नपि प्रियव्रत ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । वैचित्रवीर्यं हृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं विद्वाः परं पुत्रं परं पुत्रान्न पिद्यते ॥ ४ ॥ इन्द्रोऽप्यशुनिपा-
तेन सुरस्या प्रतिबोधितः । अन्यैः समद्वैरप्यर्थेन सुतान्मन्यते
यरम् ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यासि महदास्थानमुत्तमम् । सुर-
भ्याथैव संवादमिन्द्रस्य च विशाम्पते ॥ ६ ॥ त्रिपिष्टपगता राजन्
सुरभी प्रारूढत् किल । गवां माता पुरा तात् तामिन्द्रोऽन्व-
क्षमायत ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । किमिदं रोदिमि शुभे कञ्चित् क्षेमं दिवी-
भासाम् । मनुष्येष्वथ नागेषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८ ॥

सुरभिरुवाच । विनिपातो न ते कविदृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९ ॥ पथ्यैनं
कार्पकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् । प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं वाङ्मलेन
च पीडितम् ॥ १० ॥ निपीदमानं सोत्करुणं बध्यमानं सुराधिप ।
क्षपाविष्टाग्निं देवेन्द्र मनसोद्विजते मम ॥ ११ ॥ एकस्त्रव बलो-
पेतो धुरमुहृष्टतेऽधिकाम् । अपरोऽप्यवतप्राणः क्षयो धमनि-
सक्ततः ॥ १२ ॥ क्षाद्वादुहृष्टे भारं तं वै शोचामि वासव ।
पथ्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ॥ १३ ॥ नैव शक्नोति तं
भारमुहोदुं पथ्य वासव । ततोऽहं तस्य शोकात्तां दिरौमि भय-
दुःखिता । अश्रूणावर्त्तयन्ती च नेत्राभ्या करुणायती ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । तव पुत्रमहत्पु पु पीड्यमानेषु शोभने । किं
क्षपायितमस्यत्र पुत्र एकत्र इत्यति ॥ १५ ॥

सुरभिरुवाच । यदि पुत्रमहस्ताणि सर्वत्र समतैव मे ।
दीनस्य तु मतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका क्षपा ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । तदिन्द्रः सुरभीपाकं निगम्य शयविस्मितः ।

शार्ङ्गं रौद्राङ्गा तस्यो गिरिरिवाचलः । तं भीमः समरज्ञाधी
 बलेन बद्धिनाम्बरः ॥ २४ ॥ जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रहृगं
 यथा । पशु दिग्विजये राजन् दथा भीमेन पातितः ॥ २५ ॥
 जरासन्धो महिष्यासो नागाद्युतबलो वृधि । सख्यन्धी वासुदेवच
 श्यालाः सर्वे च पापताः ॥ २६ ॥ कक्षान् वृधि समासीत जरा-
 मरुणवान्तरः । तस्य ते गम एवासु पाण्डुवैभंरतर्षभ । कुरु मे
 यचनं राजन् मा मन्द्वगमन्वगा, ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवन्तु ब्रुवतस्मै मेतै यस्य विशाम्पते ।
 ऊर्ध्वं गजकराकारं करेणाभिजघान सः । दुष्योधनः क्षितं कृत्वा
 चरणेनोत्लिष्यन्महीम् ॥ २८ ॥ न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मोहासस्यौ
 किञ्चिदवाङ्मुखः । तमश्रुयूपमाश्रुन्तु विलिष्यन्तं वसुन्धराम्
 ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा दुष्योधनं राजनीत्रेयं कोप द्वाविगतः । स कोप-
 वशमापन्नो मैत्रेयी मुनिसत्तमः ॥ ३० ॥ विधिना सम्यग्मुदितः
 शापायास्य मनो दधे । ततः स वार्ष्णेपस्युंश्च कोपसंरक्तलोचनः
 ॥ ३१ ॥ मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमगपद्दुष्टचेतसम् । यद्भ्रातृन् मा-
 मनादृत्य त्रेमां वाचं चिकीर्षसि । तस्यादस्याभिमानस्य सद्यः
 फलमवाप्नुहि ॥ ३२ ॥ त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
 तत्र भीमो गदाघातैस्तपोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३३ ॥ इत्येवमुक्ते
 वचने हतराष्ट्रो महीपतिः । प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवि-
 ष्यति ॥ ३४ ॥

मैत्रेय उवाच । शर्मं याम्युक्तिं चेत् पुत्रस्यैव राजन् यदा
 तदा । शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । विलक्ष्यंस्तु राजेन्द्रो दुष्योधनपिता
 तदा । मैत्रेयं प्राप किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३६ ॥

मैत्रेय उवाच । नाहं वक्ष्यामि ते भूयो न ते श्रुयूपते
 सुतः । एष ते विदुरः सर्वमास्यास्यति गते मयि ॥ ३७ ॥ इत्येव-

सुक्ता मैत्रेयः प्रातिष्ठंत यथागतम् । किर्मीरबधसुस्त्रिग्नो बहि-
र्दुर्ध्वो धनो ययौ ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि मैत्रेयवाक्ये
दशमोऽध्यायः समाप्तश्चारण्यकपर्व ॥ १० ॥

अथ किर्मीरबधपर्व ।

दृतराष्ट्र उवाच । किर्मीरस्य बधं क्षतः श्योतुमिच्छामि कथ्य-
ताम् । रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत् समागतः ॥ १ ॥

विदुर उवाच । षष्ठ्यु भीमस्य कर्मोद्मतिमानुषकर्मणः । श्रुत-
पूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २ ॥ इतः प्रयाता राजेन्द्र
पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः । जग्मस्त्रिभिरहोरात्रैः काश्यपं नाम
तद्वनम् ॥ ३ ॥ रात्रौ निगोथे स्वाभीक्ष्णे गतेऽर्हसमये वृष । प्रचारे
पुरुपादानां रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ४ ॥ तद्वनं तपसा नित्यं
गोपाय वनचारिणः । दूरात् परिहरन्ति स्म पुरुपादभयात्
क्षिल ॥ ५ ॥ तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत । दीप्ताक्षं
भीषणं रक्षः सोल्लस्यं प्रत्यपश्यत ॥ ६ ॥ बाहू महान्ती कृत्वा च
तथास्यस्र भयानकम् । स्थितमावृत्य पश्यान् वैन यान्ति कुरू-
दृष्टाः ॥ ७ ॥ स्पष्टाष्टदंष्ट्रं तास्वाक्षं मदीप्तोर्ध्वयिरोरुहम् । सार्क-
रक्षितद्विचक्रं सपलाकमिवाभ्युदम् ॥ ८ ॥ सृजन्तं राक्षसीं
मायां मृदानादनिनादितम् । सुसन्तं विपुलान्वादान् सतोयमिव
तोषदम् ॥ ९ ॥ तस्य नादेन सन्वसाः पक्षिणः सपती दिग्म् ।
विमुक्तनादाः स्रग्पेतुः स्थनजा जगज्जैः सृष्ट ॥ १० ॥ सम्यद्रत-
श्चगहीपिमृष्टिपर्षसमाशुलम् । तद्वनं तस्य नादेन सम्रस्थित-
नियामवत् ॥ ११ ॥ तस्योरुवाताभिष्टतास्ताम्बपल्लववाहवः ।
विदूरघाताश्च लताः समाक्षिप्यन्ति पादपाम् ॥ १२ ॥ तद्यान्

ज्योतिरभून्नभः ॥ १३ ॥ पश्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महा-
 रिपुः । पश्चानामिन्द्रियायीनां शोकावेग इवातुलः ॥ १८ ॥ स
 दृष्ट्वा पाण्डवान् दूरात् कृष्णाजिनसमोद्यतान् । आष्टयोत्तदन-
 द्वारं मैनाक द्रव पर्यतः ॥ १९ ॥ तं समासाद्य विवक्षा कृष्णा
 कमलशोचना । अदृष्टपूर्वं संव्रामान्धमीलयत लोचने ॥ २० ॥
 दुःशामनकरोत्पृष्टविप्रकीर्णशरोरुहा । पञ्चपर्वतमध्यस्था नदी-
 बाकुलतां गता ॥ २१ ॥ सोमुस्तामानां तां तत्र छाटञ्जः पञ्च
 पाण्डुयाः । इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ २२ ॥
 अथ तां राक्षसीं मायाभुत्वितं घोरदर्शनाम् । रघोर्नैर्विविधै-
 र्कन्दैर्धौम्यैः सस्यक् प्रयोजितैः ॥ २३ ॥ पश्यतां पाण्डुपुत्राणां
 नाशयामास वीर्यवान् । स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्कारिते-
 चयः ॥ २४ ॥ काममूर्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत ।
 तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ को भवान्
 कस्य वा किं ते क्रियतां काश्चिन्मुच्यताम् । प्रत्युवाचाय तद्रक्षो-
 धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २६ ॥ अहं वकस्य वै भ्राता किर्मरि
 इतिविश्रुतः । वनेऽग्निं काम्यके शून्ये निवमामि गतश्वरः
 ॥ २७ ॥ युधि निर्जित्व पुत्रपानाचारं नित्यमाचरन् । के दूय-
 मभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता नमान्तिकम् । युधि निर्जित्व यः सरांन्
 भक्षयिष्ये गतश्वरः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरश्च तच्छ्रुत्वा वचसाम्पु दुरा-
 जिनः । वाचघटे ततः सर्वं गीतनामादि भारत ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत-
 मागतः । भदितो भ्रातृभिः सर्वैर्भूमिसेनार्जुनादिभिः ॥ ३० ॥
 द्रुतराष्ट्रो वने वासं वज्रं कृतमतिशतः । वनमभ्यागतो घोर-
 सिद्धं तव परिग्रहम् ॥ ३१ ॥

विदुर उवाच । किर्मीरस्वप्नवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
 उपपादितमध्ये च चिरक्षात्तान्मनोगतम् । भीमसेनवधाद्यं हि
 नित्यमभ्युद्यतायुधः ॥ ३२ ॥ चरामि पृथिवीं कृतस्त्रां नैनश्चासा-
 दयाश्वहम् । सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा कांचितश्चिरम्
 ॥ ३३ ॥ अनेन हि मम भ्राता वक्रो विनिहतः प्रियः । वेव-
 कीयवने राजन् ब्राह्मणच्छद्रूपिणा ॥ ३४ ॥ विद्यावलमुपा-
 यित्य न ह्यस्यस्यौरसं-वयम् । हिडिम्बय सप्त्य मर्ह्यं दयितो
 वनगोचरः ॥ ३५ ॥ हतो दुरात्मनानेन स्वसा चाम्य हता पुरा ।
 सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं बलम् ॥ ३६ ॥ प्रचारसमये-
 ऽप्याकमर्द्धरात्रे स्थिते समे । अद्यास्य पातयिष्यामि तद्दरं चिर-
 चम्भृतम् ॥ ३७ ॥ तपयिष्यामि च वक्रं रुधिरैणास्य भूरिणा ।
 अद्याहमवृणो भूत्वा भ्रातुः सख्यस्तथैव च ॥ ३८ ॥ शान्तिं
 क्षध्वास्त्रि परमां हत्वा राजसकारणकम् । यदि तेन पुरामुक्तो
 भीमसेनो वक्त्रेण वै ॥ ३९ ॥ अद्यैवं भक्तयिष्यामि पश्यतस्ते युधि-
 ष्ठिर । एनं हि विप्लवप्राणमद्य हत्वा वक्रोदरम् ॥ ४० ॥
 संभक्ष्य क्षरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् । एवमुक्तुषु धर्मात्मा
 सत्यसन्धी युधिष्ठिरः ॥ ४१ ॥ नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्तृशया-
 नास राक्षसम् । ततो भीमो महाबाहुराज्यं तरसा द्रुमम्
 ॥ ४२ ॥ दशव्यासमथोद्विह्वं निष्पन्नमकरोत्तदा । चकार सज्यं
 गार्होर्वं वज्रनिष्पेपगौरवम् ॥ ४३ ॥ गिमेपान्तरमातेण तथैव
 विद्ययोऽर्जुन । निषार्प्य भीमो जिष्णुं तं तद्रुघो मेघनिखनम्
 ॥ ४४ ॥ अभिद्रुत्यामशीढाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत । इत्युक्तं न-
 मभिक्रुष्टः कथामुत्पीड्य पारुषः ॥ ४५ ॥ निष्पिष्य पाणिना
 पाणिं संदष्टौष्ठपुटो वती । तमभ्यधावहेगेन भीमो वृक्षायुध-
 क्रुदा ॥ ४६ ॥ यमदण्डप्रतीकारं ततस्तं तस्य मूर्धनि । पातया-
 मास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४७ ॥ असम्भ्रान्तान् तु तद्रुघः

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं वती । भ्रामयामास सुचिरं
 विस्फुरन्तमचेतनम् ॥ ६६ ॥ तं विषीदन्तनाम्नाय राक्षसं पाण्डु-
 नन्दनः । प्रगृह्णा तरसा दोर्ध्यां पशुमारममारयत् ॥ ६७ ॥
 आक्रुष्य च कटीदेशे चासुना राक्षसाधमम् । पीडयामास
 याणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः ॥ ६८ ॥ अथ जर्जरसर्वाङ्गं
 व्याविद्धनयनाम्बरम् । भूतले भ्रामयामास वाक्यद्वेदसुवाच ॥
 ६९ ॥ त्रिङ्गिस्त्रयकयोः पापं न त्वमश्रुमभार्जनम् । करिष्यसि
 गतथापि यमस्य सदनं प्रति ॥ ७० ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरकं
 राक्षसं क्रोधपरीतचेताः । विश्वज्ञयस्ताभरणं स्फुरन्तमुद्गीन्त-
 चिन्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ७१ ॥ तस्मिन् हते तोयदतुल्यरूपे
 कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः । भीमं प्रशस्याच सुशेरनेकैर्हृष्टा-
 स्नातो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ७२ ॥

विदुर उवाच । एवं विनिहतं संख्ये किमीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कीरव ॥ ७३ ॥ ततो जिष्कण्ठकं
 कृत्वा वनं तद्वपराजितः । द्रौपद्या सच धर्मज्ञो वसतिं तासुवास
 च ॥ ७४ ॥ समाश्रयस्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः । प्रहृष्ट-
 मनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्हृकोदरम् ॥ ७५ ॥ भीमवाहुवकोत्पिष्टे
 विनष्टे राक्षसे ततः । विविशुस्ते वनं वीराः स्वैरं निहतकण्ठकम्
 ॥ ७६ ॥ स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः । वने महति
 पुटाल्ना दृष्टो भीममलादतः ॥ ७७ ॥ तत्राश्रीपमहत्सैतत् कर्म
 भीमस्य भारत । ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन् समागताः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं विनिहतं संख्ये किमीरं रक्षसां
 धरम् । श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशङ्गासार्जयत्तदा ॥ ७९ ॥

इति आरण्यपर्वणि किमीरवधपर्वणि विदुरवाक्ये
 एकादशोऽध्यायः समाप्तश्च किमीरवधपर्व ॥ ११ ॥

अथार्जुनाभिगमनपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । भोजाः प्रव्रजितान् श्रुत्वा हृष्याथयान्धकैः
सह । पाण्डवान् दुःष्यसन्तप्तान् समाजग्मुर्महावने ॥ १ ॥ पञ्चा-
लस्य च दायादा दृष्टकेतुश्च चेदिपः । कैकेयाश्च महावीर्यी
भ्रातरौ लोकविश्रुताः ॥ २ ॥ वने द्रष्टुं ययुः पार्थान् क्रोधामपैः
समन्विताः । गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान् किं कुर्म इति चाब्रुवन्
॥ ३ ॥ वामुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते लक्ष्मियर्षभाः । परिवार्ष्णीप-
विविशुद्धमैराजं युधिष्ठिरम् । अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विपश्च, कैशः-
वोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

वामुदेव उवाच । इर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुःशमनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५ ॥ एतान्निहत्य
समरे ये च तीर्थां पदाचुगाः । तांश्च सर्वान् विनिर्जित्य सहि-
तान् सनराधिपान् ॥ ६ ॥ ततः सर्वेऽभिपिष्टामो धर्मराजं युधि-
ष्ठिरम् । निहत्योपचरन् यथ्य एष धर्मः सनातनः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । पार्थानामभिपक्षेण तथा क्रुद्धं जना-
दंनम् । अर्जुनः शमयामास दिग्घनन्तमिय प्रजाः ॥ ८ ॥ संक्रुद्धं
केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फाल्गुनः । कीर्त्तयामास कर्माणि सत्य-
कीर्त्तमंहावनः ॥ ९ ॥ पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततैजसः ।
प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । दशवर्षसहस्राणि यत्प्रमार्थगृहो मुनिः ।
व्यचरस्व मुरा क्षण्य पर्वते गन्धमादने ॥ ११ ॥ दशवर्षसह-
स्राणि दशवर्षशतानि च । सुष्करेष्ववसः क्षण्य त्रिमपो भक्षयन्
पुरा ॥ १२ ॥ जर्जराद्भिर्गान्गायां वदर्थ्यां मधुसूदन । अतिष्ठ
एकपादेन बाहुभजः शतं समाः ॥ १३ ॥ अथकृष्टोत्तरासहस्रः कृगो
धमनिमन्ततः । आसीः क्षण्य सरसत्यां सत्वे द्वादशवर्षपिके ॥ १४ ॥
प्रभासगण्यथासाद्य तीर्थे सुप्यजनोचितम् । तदा क्षण्य महा-

तेजा दिव्यं वर्षसहस्रिकम् । अतिष्ठस्व यद्यैकेन पादेन नियम-
 स्थितः ॥ १५ ॥ लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ।
 ज्ञेयज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तथ केशव ॥ १६ ॥ निधानं तपसा
 कृष्ण यज्ञस्वश्च सनातनः । निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणि-
 कुण्डले । प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवाहजः ॥ १७ ॥ कृत्वा
 तत् कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् । अबधीस्व रथे सर्वान्
 समेतान् दैत्यदानवान् ॥ १८ ॥ ततः सर्वेश्वरत्वश्च सम्प्रदाय
 शचीपतेः । मातुषेपु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १९ ॥
 स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परन्तप । ब्रह्मा सीमथ सूयव
 धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ २० ॥ वायुर्वैश्वणो रुद्रः कालः खं
 घृथिषी दिशः । अजुश्चराचरगुरुः स्वष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥
 परायथं देवमूर्द्धं क्रतुभिर्मधुसूदन । अयजो भूरितेजा वै कृष्ण
 चैत्ररथे वने ॥ २२ ॥ शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
 एकैकस्त्रिंशदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २३ ॥ अदितेरपि
 पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन । त्वं विष्णु रितिर्विख्यात इन्द्रादवरजो
 विभुः ॥ २४ ॥ शिशुर्भूत्वा दिवं खश्च पृथिवीश्च परन्तप । त्विभि-
 र्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २५ ॥ संप्राप्य दिव-
 माकाशमादित्यसृष्टेः स्थितः । अत्यरोचथ भूतामनु भास्करं
 स्वेन तेजसा ॥ २६ ॥ प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो ।
 अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २७ ॥ मरुदित्वा
 मौरवाः पाशा गिसुन्दनरकौ हतौ । कृतः जेमः पुनः पन्थाः पुरं
 प्रागुष्योतिषं प्रति ॥ २८ ॥ जारुष्यामाहुतिः कायः शिशुपासो
 जनेः सह । जरासन्धश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २९ ॥
 तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवृष्टंसा । अराश्रीर्महिषो भोष्यां
 रथे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ ३० ॥ इन्द्रश्च श्रो हतः कोपाद्यवनश्च
 कथेरुमान् । हतः शीभपतिः शालश्वया शीभश्च पातितम् ॥ ३१ ॥

इरावत्यां इतो भोजः कान्तं वीर्यं समो युधि । गोपतिस्तालः
 केतुय त्वया विनिहतावुभौ ॥ ३२ ॥ ताञ्च भोगवतीं पुण्या-
 च्छपिकां तां जनादेन । द्वारकामात्मसात् कृत्वा मसुद्रं गमयि-
 व्यसि ॥ ३३ ॥ न क्रोधो न च मातृमर्षं नावृतं मधुसूदन ।
 त्वयि तिष्ठति दायाहं न वृशंस्यं कुतोऽवृजुः ॥ ३४ ॥ आसीनं
 चैत्वमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतीजसा । आगम्य ऋपयः सर्वेऽयाच-
 न्ताभयमश्नुत ॥ ३५ ॥ युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
 आत्मनैवात्मसात् कृत्वा जगदासीः परन्तप ॥ ३६ ॥ युगादौ तव
 वाण्येय नाभिपद्मादजायत । ब्रह्मा चराचरगुणैर्ब्रह्मस्येदं सकलं
 जगत् ॥ ३७ ॥ तं हन्तुमुद्यती घोरी दानवी मधुकैटभौ । तयो-
 र्यत्तिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ॥ ३८ ॥ ललाटाज्जातवान्
 गन्धुः शूलपाणिस्त्रिजोचनः । इत्थं तावपि देविगौ त्वच्छरीर-
 समुद्भवौ ॥ ३९ ॥ तन्त्रियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ।
 तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूतिदक्षिणैः ॥ ४० ॥ इष्टवर्षं महा-
 सत्रं कृणु चैत्ररथे वने । नैवं पूर्वं नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि
 वा ॥ ४१ ॥ यानि कर्माणि देव त्वं वाक एव महाबलः । कृत-
 वान् पुण्डरीकाक्ष बलदेवमहायशान् । केलासभवने चापि ब्राह्मण्यै-
 न्यवमः सह ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृणुस्य
 पाण्डवः । तृष्णीमामोत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ४३ ॥
 ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयाश्चैव ते । यस्तां हेटि म मां हेटि
 यश्चामनु म मामनु ॥ ४४ ॥ नरस्वमपि दुर्हपं हरिर्नारायणो
 ह्यहम् । काले लोकमिमं माप्नो नरनारायणावपी ॥ ४५ ॥
 अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्यक्तयाहं तथैव च । नाथयोरन्तरं शक्य
 वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु बधने केशयेन महात्मना ।

तस्मिन् वीरममावाये संख्येष्वथ राजसु । धृष्टद्युम्नसुखैर्वा
 श्वाढभिः परिवारिता ॥ ४७ ॥ पाञ्चानी पुण्डरीकाक्षमापीन
 श्वाढभिः सह । अभिगम्यावधीत् क्रुद्धा शरस्यं शरशैपिणी ॥ ४८ ॥

द्रीपद्युवाच । पूर्वं प्रजाभिसर्गे त्वामाङ्गरेकं प्रजापतिम् ।

सुदारं सर्वलोकानाममितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥ विष्णुस्त्वमसि

दुर्धर्षं त्वं यज्ञो मधुसूदन । यथा त्वमसि यद्यव्यो जामदग्नी

यथाब्रवीत् ॥ ५० ॥ ऋषयस्त्वा क्षमानाङ्गः सत्यश्च पुरुषोत्तम ।

सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ५१ ॥ साध्याना-

सपि देवानां शिवानामीश्वरेऽश्वर । भूतभावन भूतेश यथा त्वं

नारदोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मशङ्करशकाद्यैर्देवहृन्दैः पुनः पुनः ।

क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र नातः क्रीडनकैरिव ॥ ५३ ॥ द्यौष ते शिरसा

व्याप्ता पद्भ्याश्च पृथिवी प्रभो । जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि

सनातनः ॥ ५४ ॥ विद्यातपोऽभिस्तप्ताना तपसा भावितात्मनाम् ।

आकादर्शनतप्ताना ऋषीष्यामसि उत्तमः ॥ ५५ ॥ राजर्षीणा-

पुण्यकृतामाहवेष्वनिर्वर्त्तिनाम् । सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः

पुरुपर्यभ । त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥ ५६ ॥

लोकपालाञ्च लोकेश नक्षत्राणि दिशो दश । नमस्त्रय सूष्यंश्च

त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७ ॥ मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं

दिवीकृताम् । त्वयि सर्वं महाबाहो लोकजाष्वं प्रतिष्ठितम्

॥ ५८ ॥ सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयाग्मधुसूदन । ईगस्त्वं

सर्वभूताना ये दिव्या ये च मातृपाः ॥ ५९ ॥ कथं नु भाष्णी

पार्थानां तेदं कृपा सखी विभो । धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सर्भा

कथ्येत मादृशी ॥ ६० ॥ स्त्रीधर्मिणी वेधमाना गोपितेन मधु-

क्षिता । एकयस्त्रा विकृष्टाणि दुःपिता क्रुद्धसंसदि ॥ ६१ ॥

राज्ञा मध्ये मभायान्नु रजसाभिपरिप्लुता । दृष्ट्वा च मां धार्त-

राज्ञा भादृशन् पापचेतसः ॥ ६२ ॥ दाधीभावेन मा भोक्तुमीपुशे

मधुसूदन । जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च दृष्टिषु ॥ ६३ ॥
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य दत्तराष्ट्रस्य चोभयोः । स्तुपा भवामि धर्मेण
 साहं दासीकृता यत्नात् ॥ ६४ ॥ गर्ह्ये पाण्डुवंशेव सुधि
 श्रेष्ठान्महाबलान् । यत् क्षिप्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम्
 ॥ ६५ ॥ धिक्त्वं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य च गाण्डिवम् । यौ
 मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ६६ ॥ शाश्वतोऽयं धर्म-
 पथः सद्भिराचरितः सदा । यद्भार्ष्णीं परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्प-
 बला अपि ॥ ६७ ॥ भार्ष्णीयां रक्षमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्षमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६८ ॥ आत्मा हि
 जायते तस्यां तस्मात् जाया भवत्युत । भर्ता च भार्ष्णीया रक्ष्यः
 कथं जायान्ममोदरे ॥ ६९ ॥ नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति
 कदाचन । ते सां शरणमापन्नां मान्दपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ७० ॥
 पश्चभिः पतिभिर्जाताः कुमारो मे महौजसः । एतेपामप्यवेद्यार्थं
 ज्ञातव्यास्मि जनार्दन ॥ ७१ ॥ प्रतिविन्धो सुधिष्ठिरात् सुतसोमो
 हकोदरात् । अर्जुनात् श्रुतकीर्तिं तु यतांभीकस्तु नाकुलिः ॥ ७२ ॥
 कनिष्ठात् श्रुतकर्मां च सर्वं सत्वपरात्मनाः । प्रद्युम्नो यादृशः
 कृष्ण तादृशाश्चे महारथाः ॥ ७३ ॥ नन्विमे घनुपि श्रेष्ठा अजेया
 सुधि शास्त्रैः । किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सद्यन्ते दुर्मयीयसाम् ॥ ७४ ॥
 अधर्मेण हतं राज्यं सर्वं दासाः कृतास्तथा । सभायां परि-
 कृष्टाहमेकवक्त्रा रजस्यस्ता ॥ ७५ ॥ नाधिष्यमपि यत् शब्दं
 कर्तुं मग्नेन गाण्डिवम् । अन्यवार्जुनभीमाभ्यां त्वयां वा मधु-
 सूदन ॥ ७६ ॥ धिक्त्वं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
 यत्र दुर्बोधिनः कृष्ण सुहृत्तमपि जीवति ॥ ७७ ॥ य एता-
 नास्त्रिपट्टाङ्गात् सङ्घमात्वाविहिंसकान् । अधीयानान् पुरा याज्ञान्
 ततस्यान्मधुसूदन ॥ ७८ ॥ भोजते भीमसेनस्य पापः प्राचेपय-
 द्विषम् । कासकृष्टं नवनीलं समृतं सोमहर्षणम् ॥ ७९ ॥

तज्जीर्णमविकारेण सञ्चानेन जनार्दन । सश्रेयत्वान्महाबाहो
 भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ८० ॥ प्रमाणकोप्यां विश्वसं तथा सुप्तं
 वृकोदरम् । यज्ञेनं क्षण्य गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥ ८१ ॥
 यदा विबुधः कौन्तेयसादा संच्छिद्य बन्धनम् । उदतिष्ठन्महा-
 याज्ञर्भीमसेनो मघायज्ञः ॥ ८२ ॥ आशीविपैः कृण्य सर्पैर्भीम-
 सेनमदंशयत् । सर्वेष्वेषाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुणा ॥ ८३ ॥
 प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान् सर्पानपोथयत् । सारथिश्चास्य
 दयितमपहस्तेन क्षत्रिवान् ॥ ८४ ॥ पुनः सुप्तासुपाधाक्षीदाल-
 कान् वारणावते । शयानानार्ष्या साहं को तु तत् कर्तु-
 मर्हति ॥ ८५ ॥ यत्नार्ष्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 महद्भयसन्मापन्वा शिथिला परिवारिता ॥ ८६ ॥ हा हातास्त्रि-
 कुतो न्वद्य भयेच्छान्तिरिहानलात् । अनाथा विनशिव्यामि
 बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ८७ ॥ तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपरा-
 क्रमः । आर्ष्यामाश्लासयामास भ्रातृन्नापि वृकोदरः ॥ ८८ ॥
 द्वैततीयो यथा पत्नी गरुडान् पतताम्बरः । तथैवाभिपतियामि
 भयं वो नेह विद्यते ॥ ८९ ॥ आर्ष्यामङ्गुलेन वामेन राजानं
 दक्षिणेन च । अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे वीभत्सुमेव च ॥ ९० ॥
 सहस्रोत्प्राय वेगेन सर्वानादाय वीर्ष्वान् । भ्रातृनार्ष्याश्च बल-
 वान् मोक्षयामास पावकात् ॥ ९१ ॥ ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे सह
 भ्रात्रा यशस्विनः । अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात्
 ॥ ९२ ॥ आन्ताः प्रसुप्तास्तत्र मे मात्रा सह सुदुःखिताः । सुप्तान्-
 सैनानभ्यमच्छेद्दिडिम्बा नाम राघवी ॥ ९३ ॥ सा दृष्ट्वा पाण्डवां-
 स्तत्र सुप्ताग्यात्रा सह क्षितौ । हृच्छयेनाभिभूतात्मा भीमसेन-
 मकामयत् ॥ ९४ ॥ भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व अङ्गुले ततो-
 ऽवला । पृष्मं मर्हं तं संहृष्टा कल्याणी सहपाणिना ॥ ९५ ॥
 . तामबुध्यदमेयात्मा बलवान् सत्यविक्रमः । पृष्मं पृच्छत ता भीमः

किमिहेच्छस्यमिन्दिते ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु भीमेन राक्षसी
 कामरूपिणी । भीमसेनं महात्मानमाह चैवमनिन्दिता ॥ १७ ॥
 पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्रातृप योर्व्वान् । आगमिष्याति यो
 षन्तुं तस्मान्नृच्छत मा चिरम् ॥ १८ ॥ अथ भीमोऽभ्युवाचैनां
 साभिमानमिदं वचः । नोद्विजेयमहं तस्मान्निन्दित्येऽहमागतम्
 ॥ १९ ॥ तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः । भीम-
 रूपो महानादान् विदधन् भीमदर्शनः ॥ १०० ॥

राक्षस उवाच । केन सार्द्धं कथयसि श्रानयैर्न ममान्तिकम् ।
 हिडिम्बे भक्षयिष्यामो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ १०१ ॥ सा लपा-
 संटहीतेन हृदयेन मनस्विनी । नैवमैच्छन्नदास्यात्मनुक्तोष्वा-
 दनिन्दिता ॥ १०२ ॥ स नादान् विन्दन् घोरान् राक्षसः सुह-
 पादकः । अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ १०३ ॥ तम-
 भिद्रुत्व संक्रुद्धो वेगेन महता बली । अगृह्णात् पाणिना पाणिं
 भीमसेनस्य राक्षसः ॥ १०४ ॥ इन्द्राग्निसमस्तर्षं पञ्चसंघननं
 दृढम् । संहृत्य भीमसेनाय व्याचिपत् सक्षसा करम् ॥ १०५ ॥
 गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य रक्षसा । नाष्टप्यत मष्टा-
 याङ्गशतक्रुध्यदृक्षोदरः ॥ १०६ ॥ तदाभीक्षु सुखं सुखं भीम-
 सेनचिडिम्बयोः । सर्वास्त्रविदुषोर्घोरं दृढवासवयोरिव ॥ १०७ ॥
 विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सक्षानघ । निजघ्नान महा-
 योर्व्वस्तं तदा निर्व्वलं बली ॥ १०८ ॥ जत्वा हिडिम्बं भीमोऽप्य
 प्रस्थितो भ्रातृभिः सह । चिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो
 घटोत्कचः ॥ १०९ ॥ ततः संप्राद्रवन् सर्वे सह मातृ परन्तपाः ।
 एकधकामभिसुषाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ११० ॥ प्रस्थाने व्यो-
 एपाश्च मन्त्री प्रियदिते रतः । ततोऽगच्छन्नेकधकां पाण्डवाः
 शंसितव्रताः ॥ १११ ॥ तत्राप्यासादयामासुर्व्वकं नाम महाबलम् ।
 सुहपादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव सम्मितम् ॥ ११२ ॥ तत्रापि विनि-

इत्योग्रं भीमः प्रहरताम्बरः । सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य
 सुरं ययौ ॥ ११३ ॥ कथ्याहमपि यत्रैव वसता सध्यसाधिना ।
 यथा त्वया जिता कृष्ण रक्षिणी भीष्मकात्मजा ॥ ११४ ॥ एवं
 सुसुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन । स्वयम्बरे महत् कर्म कृत्वा
 न सुकरं परैः ॥ ११५ ॥ एवं क्रोधैः सुबद्धभिः क्लिष्टमाना
 सुदुःखिता । निवसास्यास्यं चा हीना कृत्वा धीम्यपुर-सरा ॥ ११६ ॥
 त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्याधकाः परैः । निहीनैः परि-
 क्लिष्टन्तीं समुपेचन्ति मां कथम् ॥ ११७ ॥ एतादृशानि दुःखानि
 सहन्ती दुर्बलीयसाम् । दीर्घकालं प्रदीप्तास्त्रि पापानां पाप-
 क्षमण्याम् ॥ ११८ ॥ कुले महति जातास्त्रि दिव्येन विधिना
 किल । पाण्डवानां प्रिया भार्या स्तुपा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ११९ ॥
 कथग्रहमनुप्राप्ता सास्त्रि कृष्ण वरा सती । पद्मानां पाण्डुपुत्राणां
 प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १२० ॥ इत्युक्त्वा प्राबुदत् कृष्णा सुखं प्रच्छाद्य
 पाणिना । पद्मकोपप्रकाशेन सृदुना खदुमाधिणी ॥ १२१ ॥
 शनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणी । अभ्यवर्षत पाशाली
 दुःखजैरश्रुविन्दुभिः ॥ १२२ ॥ चक्षुपी परिमार्जन्ती निश्चसन्ती
 पुनः पुनः । वायुपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १२३ ॥
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च बान्धवाः । न भ्रातरौ न च
 पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ १२४ ॥ ये मा विप्रकृता चूद्रे रूपेक्ष्णं
 विशोकवत् । न च मे शास्यते दुःखं कर्णौ यत् प्राहसत्तदा
 ॥ १२५ ॥ चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्मि नित्यशः ।
 सम्प्रन्धाङ्गीरेकः सख्यात् प्रभुत्वेनैव केवच ॥ १२६ ॥
 वैशम्पायन उवाच । अथ तामब्रवीत् कृष्णस्त्रिंशन् वीरसमा-
 गमे ॥ १२७ ॥

वासुदेव उवाच । रोद्विष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि
 भाविनि । भीमत्पुण्यसंख्यन्तान् शोषितौषपरिप्लुतान् । निह-

तान् वल्लभान् वीक्ष्य शयानान् वसुधातले ॥ १२८ ॥ यत् समर्थं
 पाण्डवानां तत् करिष्यामि मा शुचः । सत्यं ते प्रतिजानामि
 राज्ञां राज्ञी भविष्यति ॥ १२९ ॥ पतेद्द्वौर्द्विसवान् शोभेत्
 शशिवी शकलीभवेत् । श्रुष्येत्तोयनिधिः क्षण्ये न मे मोघं वचो
 भवेत् ॥ १३० ॥ तद्भुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।
 साचीकृतमवैष्यत् सा पाञ्चाची मध्यमं पतिम् ॥ १३१ ॥ आवभापे
 महाराजद्रौपदीमर्जुनकदा । मा रोदीः शुभताम्नाञ्चि यथाह
 मधुसूदनः । तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्षिणि ॥ १३२ ॥

दृष्टयुक्त्वा उवाच । अहं द्रोणं हनिष्यामि शिष्यणी तु पिता-
 महम् । दुर्भोधनं भोमसेनः कथं हन्ता धनञ्जयः ॥ १३३ ॥
 रामकृष्णौ व्यपायित्य प्रजेयाः स्यु रणेःस्यसः । अपि हतकृष्णा-
 युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजेः ॥ १३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुप-
 स्थिताः । तेषां मध्ये महाबाहुः केकयी वाक्यमब्रवीत् ॥ १३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपद्याश्वासने
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । नैतत् कृष्णमनुप्राप्तो भवान् स्यादसुधा-
 धिप । अद्यहं द्वारकायां स्यां राजन् सन्निहितः पुरा ॥ १ ॥
 आगच्छेयमहं द्यूतमनाहृतोऽपि कौरवैः । आस्थिकेयेन दुर्हर्षं
 राज्ञा दुर्भोधनेन च ॥ २ ॥ वारयेयमहं द्यूतं वृकान् दोषान्
 प्रदर्शयन् । भीष्मद्रोणौ समानाख्यं क्षपं वाह्लीकसेव च ॥ ३ ॥
 वैचित्रवीर्यं राजानामखं द्यूतेन कौरव । सुतायां तत्र राजेन्द्र
 तन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४ ॥ तत्राचक्षमहं दोषान् यैर्भवान्
 व्यतिरोपितः । धीरसेनसुतो वैशु राज्ञात् प्रभञ्जितः पुरा ॥ ५ ॥

अतर्कितयिनाशय देवनेन विशाम्पते । सातत्यस्य प्रसङ्गस्य वर्ष-
 वेयं यथातथम् ॥ ६ ॥ स्त्रियोऽप्या अगया पानमेतत् कामसमु-
 त्थितम् । दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरो अश्रयते त्रियः ॥ ७ ॥ तत्र
 सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः । विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते
 पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८ ॥ एकाहाद्द्रव्यनाशोऽत्र भुवं व्यसनमेव च ।
 अभक्तनार्ग्यार्थानां वाक्पारुष्यस्य केवलम् ॥ ९ ॥ एतच्चान्यस्य
 कौरव्य प्रसङ्गिकटुकोदयम् । द्यूते त्रयां महाबाहो समासाद्या-
 म्बिकासुतम् ॥ १० ॥ एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम ।
 अनामयं स्याद्दर्मस्य कुरूणां वारुवर्द्धन ॥ ११ ॥ न चेत् स मम
 राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः । पथ्यस्य भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां
 बलेन तम् ॥ १२ ॥ अथैनमपनीतेन सुहृदो नाम दुर्द्धदः ।
 समासदोऽनुवर्त्तेरंशाथ हन्यां दुरोदरान् ॥ १३ ॥ अमान्निध्यन्तु
 कौरव्य समानसौख्यभूतदा । येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूत-
 कारितम् ॥ १४ ॥ सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
 अथौषं त्वां व्यसनिनं सुयुधानाद्ययाययम् ॥ १५ ॥ श्रुत्वा च
 राजेन्द्र परमोद्दिग्गमानसः । द्रुपमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रुष्टुकामो
 विशाम्पते ॥ १६ ॥ अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्य भरतर्षभ । योऽहं
 त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सद्यः सोदरैः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वण्य अर्जुनाभिगमनपर्वण्य वासुदेववाक्ये
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । अमान्निध्यं कथं कृणु तवासीदृष्टि-
 नन्दन । का चासीद्विप्रवाससो किञ्चाकार्षीः प्रवासतः ॥ १ ॥

कृणु उवाच । शालस्य नगरं सीमं गतोऽहं भरतर्षभ ।
 निहन्तुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २ ॥ महातेजा

महाबाहुयः स राज्ञी महायगाः । दमघोपात्मजो वीरः शिशु-
 पालो मया हतः ॥ ३ ॥ यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां
 प्रति । स रोपवयमापन्नो नासृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा तं
 निहतं शाल्वस्त्रीवरोपसमन्वितः । अयायाहारकां शून्यामिहस्ये
 मयि भारत ॥ ५ ॥ स तत्र योधितो राजन् कुमारैर्दृष्टिपुङ्गवैः ।
 आगतः कामगं सौभमाहत्यैवं दृश्यं सवत् ॥ ६ ॥ ततो दृष्टि-
 प्रवोरांसान् बालान् हत्वा बह्वंशदा । पुरोद्यानानि सर्वाणि
 भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७ ॥ उक्तवांच महाबाहो क्वासी दृष्टि-
 कुलाधमः । वासुदेवः स मन्दात्रा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८ ॥ तस्य
 शुद्धार्थिनो दर्पं बुद्धे नागयिताश्चरन् । आनर्त्ताः सत्यमाख्यात
 तत्र गन्ताश्च यत्र सः ॥ ९ ॥ तं हत्वा विनिवर्त्तिये कंसकेशि-
 निसूदनम् । अहत्वा न निवर्त्तिये सत्येनायुधमालभे ॥ १० ॥
 क्वासी क्वासाविति पुनस्तत्र तत्र प्रधावति । मया किल रणे
 योद्धं काञ्चमाणः स सौभराट् ॥ ११ ॥ अद्य तं पापकर्माणं
 क्षुद्रं विख्यासघातिनम् । शिशुपाशमधामर्पाङ्गमयिष्ये यमक्षयम्
 ॥ १२ ॥ मम पापस्यभायेन भ्राता येन निपातितः । शिशुपालो
 महापावसां बधिष्ये महीतले ॥ १३ ॥ भ्राता बालश्च राजा च
 न च संग्राममूर्खनि । प्रमत्तश्च हतो वीरसां हनिये जनार्दनम्
 ॥ १४ ॥ एवमादि महारान विलप्य दिवमास्थितः । कामगेन
 स सौभेन चिह्ना मां कुरुनन्दन ॥ १५ ॥ तस्यथौपमहं गत्वा यथा-
 हतः स दुर्मतिः । मयि कौरव्य दुष्टात्मा साशिकावतको वृषः
 ॥ १६ ॥ ततोऽहमपि कौरव्य रोपय्याकुलमानसः । निश्चित्य
 मनसा राजन् वधायास्त्र मनो दधे ॥ १७ ॥ आनर्त्तेषु विमर्द्देषु
 क्षेपश्चात्मनि कौरव । प्रहृष्टमवलेपद्य तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८ ॥
 ततः सौभवधायाहं प्रतस्ये पृथिवीपते । स मया सागरावर्त्ते
 दृष्ट आसीत् परीक्षतां ॥ १९ ॥ ततः प्रक्षाय्य जलजं पादुजन्य-

अघोषितश्च नगरे न पातय्या सुरेति वै । प्रमादं परिरत्नङ्गि-
 ह्यसेनोज्ज्वादिभिः ॥ १२ ॥ प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्वाञ्छालो
 नराधिपः । इति कृत्वा प्रमत्तासो सर्वे वृष्णान्वकाः स्थिताः ॥ १३ ॥
 आनर्त्ताय तथा सर्वे नटनत्तं कगायनाः । वर्चनिर्वासिताः क्षिप्रं
 रत्नद्विविक्तसङ्घयम् ॥ १४ ॥ संक्रमा भेदिताः सर्वे नायक प्रति-
 पेक्षिताः । परिखायापि कौरव्य कीलेः सुनिधिताः क्षताः ॥ १५ ॥
 उदपानाः कुर्येष्ठ तद्येवाप्यम्बरीपकाः । समन्तात् क्रोयमात्रश्च
 कारिता विषमा च भूः ॥ १६ ॥ प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च
 सुरक्षितम् । प्रकृत्या चाद्युधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७ ॥
 सुरक्षितं सुगुप्तञ्च सर्वाद्युधसमन्वितम् । तत् पुरं भरतथेष्ठ
 यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८ ॥ न चासुद्रीऽभिनिर्वाति न चासुद्रः
 प्रवेक्ष्यते । वृष्णान्वकपुरे राज्ञश्चादा सौभसमागमे ॥ १९ ॥ चतु-
 रथ्यासु सर्वासु चतुरेषु च कौरव । बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूत-
 गजवाजिमत् ॥ २० ॥ दत्तवेतनभक्तश्च दत्ताद्युधपरिच्छेदम् ।
 अतोपधानश्च तदा बलमासीन्महामुज ॥ २१ ॥ न कुप्यवेतनी
 क्यिन्न चातिक्रान्तवेतनी । नानुग्रहभृतः क्यिन्न चादृष्टपराक्रमः
 ॥ २२ ॥ एवं सुविदिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा । आङ्ग-
 केन सुगुप्ता च राज्ञा राज्ञीकलोचन ॥ २३ ॥

इति धारण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभधोपाख्याने
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कृष्ण उवाच । तां द्रुपयातो राजेन्द्र गालः भीमपतिस्तदा
 प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश च ॥ १ ॥ समे निविष्टा सा सेना
 प्रभूतमूलजागवे । चतुरङ्गवलीपिता गालराजाभिपान्किता ॥ २ ॥
 सर्जयित्वा प्रसंगानानि देवतायतनानि च । बन्धीकाद्यैत्युत्तमं च

तन्निविष्टमभूद्वत्सम् ॥ ३ ॥ अनीकानां विभागेन पथ्यातः संवृता-
 भयन् । प्रथयानि च नैवासन् शाल्वस्य शिविरे वृष ॥ ४ ॥ सर्वा-
 सुधसमोपेतं सर्वशस्त्रप्रिगारदम् । रथनागाञ्जककिलं यदाति-
 ध्वजसंकुलम् ॥ ५ ॥ तुष्टपुष्टवत्सोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् । विविध-
 ध्वजसन्नाहं विधितरथकार्मुकम् ॥ ६ ॥ सन्निवेश्य च कौरव्य-
 द्वारकायां नरपंथम् । अभिसारयानास तदा वेगेन पतनेन्द्रवत्
 ॥ ७ ॥ तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा । निर्याय योध-
 यानासुः कुमारो दृष्यिनन्दना ॥ ८ ॥ असहन्तोऽभियानं तत्
 शाल्वराजस्य कौरव । चारुदेष्णय शाम्बध प्रद्युम्नश्च महारथः
 ॥ ९ ॥ ते रथैर्दंशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः । संसक्ताः
 शाल्वराजस्य बद्धभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १० ॥ गृहीत्वा कार्मुकं शाम्ब-
 शाल्वस्य सचिवं रथे । योधयामास संदृष्टः क्षेमवृद्धिश्चमूपतिम्
 ॥ ११ ॥ तस्य वाणमयं वपं जाम्बवत्याः सुतो महत् । सुमोच
 मरतश्रेष्ठ यथा वपं सहस्रहृक् ॥ १२ ॥ तद्वाणवपं तुमुलं विपेहे
 स चमूपतिः । क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निचलः ॥ १३ ॥
 ततः शाम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्वयम् । सुमोच माया-
 विहितं शरचालं महत्तरम् ॥ १४ ॥ ततो मायामयं चालं माय-
 यैव विदीर्ष्य सः । शाम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५ ॥
 ततः स विद्धः शाम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः । अपायान्जवनेरश्वैः
 शाम्बवाणमपीडितः ॥ १६ ॥ तस्मिन् विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ
 चमूपती । वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वधी ॥ १७ ॥ अभि-
 यन्तुं राजेन्द्र शाम्बो दृष्यिकुलोद्भवः । वेगं वेगवतो राजंस्तस्यौ
 वीरो विधारयन् ॥ १८ ॥ स वेगवति कौन्तेय शाम्बो वेगवतीं
 गदाम् । चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९ ॥
 तथा त्वभिहतो राजन् वेगवान् न्यपतद्भुवि । घातकगुण इव
 क्षुण्णो जीर्णमूषो वनस्पतिः ॥ २० ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे

गद्दानुक्ते महासुरे । प्रविश्य महतीं सेनां वीक्षयामास मे सुतः
 ॥ २१ ॥ आरुदेण्येन संसक्तो विविन्धो नाम दानवः । महारथः
 समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२ ॥ ततः सुतमुजं सुवं
 आरुदेण्यविविन्धयोः । वृत्रवासवयो राजन् यथा पूर्वं तथा-
 भवत् ॥ २३ ॥ अन्धोन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्धोऽन्यं जघ्नतुः शरैः । विन-
 दन्ती महारावान् सिंहाविव महाबली ॥ २४ ॥ रौक्मिणेयस्ततो
 बाणमन्यर्कोपमवर्जसम् । अभिमन्त्र्य महास्त्रीण सन्दधे शत्रु-
 जायनम् ॥ २५ ॥ तं विविन्ध्यायं सक्रोधः रामाङ्गय महारथः ।
 चित्तेप मे सुतो राजन् स गतासुरथापतत् ॥ २६ ॥ विविन्ध
 निहतं दृष्ट्वा ताश्च विधोमितां चमूम् । कामगेन स सीभेन शाल्यः
 घुनरुपागमत् ॥ २७ ॥ ततो ध्याकुलितं सर्वं हारकावासि तद्वलम् ।
 दृष्ट्वा शाल्यं महाबाहो सीभस्यं वृपती तदा ॥ २८ ॥ ततो निययं
 कौरव्य अवस्थाप्य च तद्वलम् । आनर्त्तानां महाराज प्रद्युम्नो
 वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सर्वे भवन्तस्त्रिष्टन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
 निवारयन्तं संग्रामे बलात् सीभं सराजकम् ॥ ३० ॥ अयं सीभ-
 पतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव । धनुर्भुजविनिर्भुक्तैर्नाशयाम्यद्य
 यादवाः ॥ ३१ ॥ आश्वसध्वं न भीः काव्यां सीभराजद्वय गश्यति ।
 मयाभिपन्नो दृष्टात्मा ससीभो विनश्रियति ॥ ३२ ॥ एवं ब्रुवति
 संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन । धिष्टितं तद्वलं वीर युयुधे च यथा-
 सुखम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि धनुर्नाभिगमनपर्वणि सीभवधोपाख्यान-
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान् भरतर्षभ ।
 संश्रितैर्धरिभिर्दुर्लभं यथास्त्राय काङ्क्षनम् ॥ १ ॥ अश्रित्यं मकारं

केतुं व्यात्ताननमिवोन्तकम् । उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्
 परान् ॥ २ ॥ विक्षिपन्नादयंघापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः । द्रुण-
 प्लङ्गधरः शूरो बह्वगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ३ ॥ स विद्युच्छ्रु रितश्चापं
 विहरन् धै तन्वात्तलम् । मोहयामास दैतेवान् सर्वान् सौभ-
 निवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य विक्षिपतघापं सन्दधानस्य चासकृत् ।
 नान्तरं दृश्ये कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्नये ॥ ५ ॥ सुषस्त्र वर्यो न
 विकल्पतेऽस्य चेज्य गात्राणि न चापि तस्य । सिंहीन्वतं चाप्य-
 भिगर्जतोऽस्य शुश्राव लोकोऽङ्गुतवीर्षमयम् ॥ ६ ॥ जलेधरः
 काञ्चनयटिसंस्थो व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी । वित्रासयत्राजति
 बाहसुख्ये शालस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्रः ॥ ७ ॥ ततस्सूर्यं विति-
 ष्यत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः । शालमेवाभिदुद्राय विधित्सुः कलहं
 कृप ॥ ८ ॥ अभियानन्तु वीरेण प्रद्युम्नेन मचारणे । नामर्षयत
 संक्रुहः शास्त्रः कुरुकुलोदृष्ट ॥ ९ ॥ स रीपमदमत्तो वै कामगा-
 दवरुद्धा च । प्रद्युम्नं योधयामास शालः परपुरञ्जयः ॥ १० ॥
 तयोः सुतमुलं युद्धं शालदृष्टिप्रवीरयोः । समेता दृष्टशूर्वा
 बलिवाचवयोरिव ॥ ११ ॥ तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरि-
 ष्कृतः । सपताकः सध्वजय सातुकर्षः स द्रुणवान् ॥ १२ ॥ स
 तं रथवरं श्रीमान् समारुद्धा किल प्रभो । सुमोच वाणान् कीरथ्य
 प्रद्युम्नाय महावतः ॥ १३ ॥ ततो वाणमयं वर्यं ध्यसृजत्तरसा
 रणे । प्रद्युम्नो भुजवेगेन शालं संमोहयन्निव ॥ १४ ॥ स तै-
 रभिहतः संस्थे नामर्षयत सौभराट् । शरान्दीप्तान्निगृह्णाशान्
 सुमोच तमये मम ॥ १५ ॥ तानापततो वाणौघान् सञ्चिच्छेद
 महावतः । ततस्थान्यान् शरान् दीप्तान् प्रचिक्षेप सुते मम ॥ १६ ॥
 स शालवाणे राजेन्द्र विद्धो रुक्मिण्यनन्दनः । सुमोच वाणं
 त्वरितो मर्मभेदिनमाह्वये ॥ १७ ॥ तस्य वर्मविभिक्षाशु स वाणी
 मत्सुतैरितः । विव्याध हृदयं पत्नी स सुमोह पपात च ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे शालराजे विचेतसि । संप्राद्रवन् दानवेन्द्रा
 दारयन्तो असुन्वराम् ॥ १८ ॥ हाहाकृतमभूत् सैन्यं शालस्य
 पृथिवीपते । नष्टसंज्ञे निपतिते तदा, सौभपती वृषे ॥ २० ॥
 तत उवाच कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् । सुमोच वाण्यान्
 सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २१ ॥ तैः स विह्वो महाबाहुः
 प्रद्युम्नः समरे स्थितः । जलुदेगे भ्रष्टं वीरो व्यवासीदद्रुधे तदाः
 ॥ २२ ॥ तं स विज्जा महाराज शालो रुक्मिण्यनन्दनम् ।
 जनाह सिंघनाहं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २३ ॥ ततो मोहं
 समापन्ने तनये मम भारत । सुमोच वाण्यांस्वरितः पुनरन्यान्
 दुरासदान् ॥ २४ ॥ स तैरभिहतो वायुबद्धभिस्तोन मोहितः ।
 निषेष्टः कौरवये उ प्रद्युम्नोऽभूद्रुषाजिरे ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभंधोपाख्याने
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । शालवाण्यार्हते तस्मिन् प्रद्युम्ने बलि-
 नास्त्ररे । वृषायो भग्नसङ्कल्पा विव्यंशुः पृतनागताः ॥ १ ॥
 हाहाकृतमभूत् सर्वं वृष्यान्वकबलं ततः । प्रद्युम्ने मोहिते राजन्
 परे च सुद्विता भ्रष्टम् ॥ २ ॥ तंतथा मोहितं दृष्ट्वा सारथि-
 र्जवनेहंयैः । रणादपाहरन्पूर्णं गिहितो दासकिसुहा ॥ ३ ॥
 क्षातिदूरापयाने तु रथे रथवरप्रणुत् । धनुर्महीत्वर यन्तारं
 जञ्जसंज्ञोऽर्जुनादिदम् ॥ ४ ॥ सीते किन्ते व्यवभितं कक्षाद्यामि
 पराङ्मुखः । नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे घर्मं उच्यते ॥ ५ ॥ कश्चित्
 सीते न ते मोहः शालं दृष्ट्वा महाहवे । विपादो वा रणं दृष्ट्वा
 ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६ ॥

सीतिरुवाच । जानार्हने न मे मोहो नापि सां भयमा

शाल्वप्रयुक्तेन शरेणाभिहतो भृशम् । कश्मलाभिहती वीर ततो-
ऽहमपयातवान् ॥ ४ ॥ स त्वं सात्वतमुख्याद्य कृष्यसंज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयाने शिचां केशवनन्दन ॥ ५ ॥ दारुकैणाहमुत्-
पन्नो यथावञ्चैव शिखितः । वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य
प्रयितां चमम् ॥ ६ ॥

वासुदेव उवाच । एषमुक्त्वा ततो वीर हयान् सञ्चोद्य सङ्घरे ।
रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७ ॥ महदृशानि
विचित्राणि यमकानीतराणि च । सव्यानि च विचित्राणि
दक्षिणानि च सर्वंश ॥ ८ ॥ प्रतोदेनाहता राजन्नश्मिभिष
समुद्यताः । उत्पतन्त इवाकाशे व्यचरंशो हयोत्तमाः ॥ ९ ॥
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् । दत्तमाना इव तदा
नास्यु शंखरणेर्महीम् ॥ १० ॥ सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाखस्य
भरतर्षभ । चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११ ॥
अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराट् । यन्तारमस्य सहस्रा
त्रिभिर्वाणैः समार्दयत् ॥ १२ ॥ दारुकस्य सुतस्तत्र वाणवेग-
भचिन्तयन् । भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यत ॥ १३ ॥ ततो
वाणान् वक्रविधान् पुनरेव स सौभराट् । सुमोच तनये वीर
मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४ ॥ तानप्राप्तान् शितैर्वाणैश्चिच्छेद् पर-
वीरहा । रौक्मिण्येष स्थितं कृत्वा दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥
छिन्नान् हृद्वा तु तान् वाणान् प्रद्युम्नेन स सौभराट् । आसुरीं
दारुणौ मायामास्थाय व्यसृजत् शरान् ॥ १६ ॥ प्रद्युष्यमान-
भाज्जाय दैतेयास्तं महावचम् । ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्वा शुभो-
चान्यान् पतत्रिणः ॥ १७ ॥ ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधुर्धिरा-
शनाः । शिरस्युरसि वक्रे च स सुमोह पपात च ॥ १८ ॥
तस्मिन्विपतिते क्षुद्रे शाखे वाणप्रपीडिते । रौक्मिण्येयोऽपरं
वाण सन्दधे शत्रुनाशनम् ॥ १९ ॥ तमर्क्षितं सर्वदघार्हपूगै-

राशीविषाग्निज्वलनप्रकाशम् । हृष्टा गरं ज्वामभिंतीयमानं दभूव
 षाहाकृतमत्तरीजम् ॥ २० ॥ ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः संघ-
 घनेज्वराः । नारदं प्रेषयागामुः श्रसुनश्च मनोजवम् ॥ २१ ॥
 तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां द्विवीकभाम् । नैव बध्यस्वया
 वीर शाल्वराजः कथञ्चन ॥ २२ ॥ संचरस्य पुनर्वाण्यमयधोऽर्थं
 त्वया रणे । एतस्व च गरस्याजौ नापध्वोऽस्ति पुमान् क्वचित्
 ॥ २३ ॥ सृत्यरस्य मठावाचो रणे देवकिनन्दनः । क्षण्यः मङ्ग-
 क्षिप्तो घात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४ ॥ ततः परमसंघट्टः
 प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् । संजहार धनुःश्रेष्ठाक्षूणे चैव न्यवेग्यत्
 ॥ २५ ॥ तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः । व्यापायात्
 सबलसूर्यं प्रद्युम्नगरपीडितः ॥ २६ ॥ स द्वारकां परित्यज्य
 क्रूरो वृष्णिभिरर्द्धितः । शौभमास्थाय राजेन्द्र द्वियमाचक्रमे
 तदा ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि शौभवधोपाख्याने
 जनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । घानत्तं नगरं मुक्तं ततोऽष्टमगमं तदा ।
 महाकृतौ राजसूये निवृत्ते श्रुपते तव ॥ १ ॥ अपश्यं द्वारका-
 षाहं महाराज इतत्पिपम् । निःस्त्राध्यायवपट्कारा निर्भूषण-
 वरस्त्रियम् ॥ २ ॥ धनमिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च । हृष्टा
 शङ्खोपपत्नोऽष्टमघृष्टं हृदिकाकाजम् ॥ ३ ॥ अम्बुस्यनरनारीपा-
 मिदं वृष्णिकुलं भृशम् । किमिदं नरशार्दूलं योनुमिच्छामि
 तत्पतः ॥ ४ ॥ एवमुक्ताः स तु मया विस्तारेणोदमत्रगीत् । रोधं
 मोक्षय शाल्वेन चाद्विंशो राजमनाम ॥ ५ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ
 शृणुवा सर्वमशेषतः । विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकारवं सतिम्

॥ ६ ॥ ततोऽहं भरतश्चेष्ट समाश्लास्य पुरे जनम् । राजानमाहु-
 कश्चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ॥ ७ ॥ सर्वान् दृष्ट्वा प्रवीरासु हर्षय-
 न्नाब्रुवं तदा । अप्रभादः सदा काश्चीं नगरे यादवप्रभाः ॥ ८ ॥
 आत्सराजयिनाशाय प्रयातं मा निबोधत । नाहत्वा तं निव-
 र्त्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ ९ ॥ सगालं सौभनगरं इत्वा
 द्रुष्टास्त्रि वः पुनः । त्रिःसमा हन्यतामेषा दुन्दुभी शत्रुभीषणा
 ॥ १० ॥ ते सयाश्लासिता वीरा यथावङ्करतर्षभ । सर्वे माम-
 ह्वयन् दृष्टाः प्रवाहि जहि श्राववान् ॥ ११ ॥ तैः प्रहृष्टालभिर्वीरै-
 राशीर्भिरभिनन्दितः । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् प्रणम्य शिरसा
 भवम् ॥ १२ ॥ श्रेयसुग्रीववृक्तेन रथेनामादयन् दिशः । प्रधाय
 शङ्खमवरं पाञ्चजन्यमहं वृष ॥ १३ ॥ प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन
 मरुता वृतः । ह्युत्तरेण चतुरङ्गेण यत्नेन जितकाशिना ॥ १४ ॥
 समतीत्य घङ्गान् देशान् गिरींश्च बल्लपादपान् । सरांसि चरित-
 श्चैव भास्ति कावतमासदम् ॥ १५ ॥ तत्राश्रीपं नरव्याघ्र गालं
 सागरमन्तिकात् । प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वियाम्
 ॥ १६ ॥ ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः । समुद्र-
 नाभ्यां शालोऽभूत् सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १७ ॥ स समालोक्य
 दूरात्मां स्त्रायन्निव सुधिष्ठिर । चाश्रयामास दुष्टात्मा सुहृदायैव
 सुदुर्मुहः ॥ १८ ॥ तस्य शार्ङ्गं विनिर्मुक्तैर्वज्रभिर्मर्मभेदिभिः । पुरं
 नासाद्यत शरैश्चातो मां रोष आविशत् ॥ १९ ॥ स चापि पाप-
 प्रकृतिर्देतेयापसदो वृष । मप्यपर्यत दुर्हर्षः शरधाराः सहस्रगः
 ॥ २० ॥ सैनिकाग्रम स्तूतश्च हयांघ्र समवाकिरत् । घचिन्ना-
 यन्तस्तु शरान् वयं दृष्ट्वा न भारंत ॥ २१ ॥ ततः शतसहस्राणि
 शरान्वा नतपर्वणान् । त्रिघिपुः समरे वीरा षडपि गाल्यपदा-
 शुगाः ॥ २२ ॥ ते हयाद्य रथश्चैव तदा दासकमेव च । ज्वाहवा-
 मासुरपुरासौ र्वायेर्मर्मभेदिभिः ॥ २३ ॥ न हया न रथो वीर

न यन्ता मम दारुकाः । अहश्चन्ता शरैश्चन्तांशुधाहं सैनिकाय
 ने ॥ २४ ॥ ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान् बहून् । आम-
 न्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाधिपम् ॥ २५ ॥ न तत्र
 विषयस्त्वामीन्मम सैन्यस्य भारत । खे विपक्तं हि तत् सौभं
 ऋशमात्र इवाभवत् ॥ २६ ॥ ततश्चो प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव
 स्थिताः । कर्षयामासु रक्षेत्रां चिन्तनादतलस्रुतेः ॥ २७ ॥ मत्-
 कराग्रविनिर्मुक्ता दानवानां शरासाधा । अङ्गेषु खट्विटापाङ्गा
 विविशुः शत्रुभा इव ॥ २८ ॥ ततो हजहलागद्दः सौभमध्वे
 व्यवहंत । बध्यतां विग्रिखैस्त्रीक्ष्णैः पतताश्च मङ्गायवे ॥ २९ ॥
 ते निहत्तभृजस्कन्वाः कवन्वाकृतिदर्शनाः । नदन्तो भैरवान्वाहा-
 न्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ ३० ॥ पतितास्तेऽपि भक्षन्ते ससुद्राम्भो-
 तिवासिभिः । ततो गोघोरकुन्देन्दुस्र्यांतरजतप्रभम् ॥ ३१ ॥
 लक्ष्मं पाञ्चलन्यं वै प्राण्येनाहमपूरयम् । तान् हृष्टा पतितांफल
 मालः सौभपतिक्षतः ॥ ३२ ॥ माययुद्धेन मङ्गता थोधयामास
 सां सुधि । ततो गदा हताः प्रासाः शूलशक्तिपरशुधाः ॥ ३३ ॥
 अणयः शक्तिकुलियपाशर्षिकनपाः शराः । पट्टिगात्र भुपुण्ड्राय
 प्रापतन्त्यनिशं मयि ॥ ३४ ॥ तामहं माययैवाशु प्रतिगृह्य ध्वना-
 शयम् । तस्यां हतायां मायायां गिरिगृहैरयोधयत् ॥ ३५ ॥
 ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् । इदिजं सुदिगक्षैव
 शीतपुष्पक्ष भारत ॥ ३६ ॥ अह्वारपांशुवर्षेण शतवर्षेण भारत ।
 एवं मायां प्रफुल्लो यो थोधयामास सां रिपुः ॥ ३७ ॥ विज्राय
 तदहं सर्वं माययैव ध्वनाशयम् । यन्मायासन्तु सुद्धेन व्यपन्नं
 सर्वतः शरैः ॥ ३८ ॥ ततो व्योम मङ्गराज शतदूर्त्तं त्रिषाभवत् ।
 शतचन्द्रश्च कौन्तेय सञ्खद्युततारकम् ॥ ३९ ॥ ततो नाशायत
 तदा दिशारात्रं तथा दिशः । ततोऽहं गोहजापलः मङ्गास्त्रं
 समयोजयम् ॥ ४० ॥ ततस्तदस्त्रं कौन्तेय घृतं दत्तनिवानिलैः ।

तथा तदभवद्युद्धं तुमुसं लोमहर्षणम् । सव्यालोकसु राजेन्द्र
पुन गतुमयोधयम् ॥ ४१ ॥

इति आरख्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सीमन्धोपाख्याने
विंशाध्यायः ॥ २० ॥

वासुदेव उवाच । एष स पुण्यव्याघ्र शाल्वराजो महारिपुः ।
दुध्यमानो मया संख्ये विषदभ्यगमत् पुनः ॥ १ ॥ ततः गतज्ञोष
महागदाव दोष्ठास्य शूक्तान्युपमानगोष । चित्तेप रोषान्धयि
गन्तवहः शाल्वो महाराज जयाभिक्षाची ॥ २ ॥ तानाशुगै-
रापततोऽहमाशु निशय्यं हनुं खड्गान् प्य एष । द्विधा त्रिधा
चाच्छिद्यमाशु सुगततोऽन्तरीचे निनदो यभव ॥ ३ ॥ ततः
शतगहस्रैश्च शराणा नतपर्वणान् । टारुकं वाजिनश्चैव रथस्य
समपाकितम् ॥ ४ ॥ ततो मामजगीहीर दारुको विह्वलन्निव ।
स्यातव्यमिति तिष्ठामि शाल्ववाण्यमपीडितम् ॥ ५ ॥ अथस्नातुं न
यक्नोमि अहं मे व्यसतीदति । इति तस्य निशम्याहं सारथेः
कारणं वच ॥ ६ ॥ अथेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् । न
तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजह्वये ॥ ७ ॥ अन्तरं पाण्डव-
प्रेष्ठ पश्चात्प्रनिचितं शरैः । च तु वाणवरोत्पीडाद्विस्त्रवत्वहृद्यु-
ल्लणम् ॥ ८ ॥ अतिहृष्टे यथामेघे गिरिर्गौरिकधातुमान् । अभीपु-
ङ्गवां तं दृष्ट्वा भीदन्तं सारथिं रणे ॥ ९ ॥ अथान्धयं महाबाहो
शाल्ववाण्यमपीडितम् । अथ मा पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिकयोऽत्र-
यीत् ॥ १० ॥ त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिषु भारत । आङ्ग-
कस्य वचो धीर तस्यैव परिचारकः ॥ ११ ॥ विषणुः सयकण्ठेन
तन्निबोध सुधिष्ठर । द्वारकाधिपतिर्भीर आठ त्वामाङ्गको वचः
॥ १२ ॥ केषवैचि शिजानीष्य यत्त्वा पितृसखोऽत्रयीत् । अथ-

तत्र सौभं न रिपुञ्चं शाल्वं पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ ३० ॥
 ततो गुमासोन्मनासि मायेयमिति निश्चितम् । प्रयुद्धोऽस्मि ततो
 भूयः शतशोऽवाकिरन् शरान् ॥ ३१ ॥

इति आरग्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभयधोपाख्याने
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वासुदेव उवाच । ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 शरैरपातयं सौभात् शिरांसि विमुधद्विषाम् ॥ १ ॥ शरांश्याशी-
 विपाकारानूर्ध्वगांस्त्रिभूतजसः । प्रैषयं शाल्वराजाय शार्ङ्गसुक्ताग-
 सुवाससः ॥ २ ॥ ततो नादृश्यात् तदा सौभं कुरुकुलोदह । अन्त-
 र्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३ ॥ अथ दानव-
 संघासो विक्रताननमूर्धजाः । उदकोग्रन्थकाराज धिष्ठिते मयि
 मारत ॥ ४ ॥ ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महारणे ।
 अयोजयं तदधाय ततः शब्द उपाव्रमत् ॥ ५ ॥ हतासो दानवाः
 सर्वे यैः स शब्द उदीरितः । शरैरादित्यसङ्घाशैर्बलितैः शब्द-
 साधनैः ॥ ६ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् । शब्दो-
 ऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः । ७ ॥ एवं दृशदिशः सर्वा-
 स्त्रिर्ष्वगूर्ध्वं च भारत । नाद्यामासुरसुरासो चापि निहता मया
 ॥ ८ ॥ ततः प्रागुज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यात् । सौभं काम-
 गमं वीरो मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९ ॥ ततो लोकान्तकारणो
 दानधो दारुणाकृतिः । शिलावर्षेण महता सहसा मां समा-
 हृष्योत् ॥ १० ॥ सोऽहं पर्वतवर्षेण यध्यमानः पुनः पुनः । वल्कीक-
 र्णव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११ ॥ ततोऽहं पर्वतचितः
 सहयः सहसारथिः । अमर्यादिमियां राजगु सर्वतः पर्वतै-
 र्युतः ॥ १२ ॥ ततो वृष्णिमवीरा ये ममासु सैनिकास्तदा । ते

भयान्ती दिशः सर्वे सङ्घसा विप्रदुद्रवः ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृत-
 मभूत् सर्वं किल विशाम्पते । दौष भूमिष खड्गैवाट्म्यमानी
 तथा नयि ॥ १४ ॥ ततो विषण्णमनसो मन राजन् सुहृज्जनाः ।
 बहदुष्कृशुयैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५ ॥ द्विपताश्च मङ्गर्षो-
 भूदाभिर्वाह्विपतामपि । एवं विजितवान् वीर पश्चादथौप-
 मश्रुत ॥ १६ ॥ ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपापाण्यभेदनम् । वज्र-
 सुद्यम्य तान् सर्वान् पर्वतान् समयातयम् ॥ १७ ॥ ततः पर्वत-
 भारात्तान् मन्दप्राणविचेष्टिताः । इयाम् मम महाराज वेपमाणा
 इवाभवन् ॥ १८ ॥ मेघजात इषाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
 हृष्टा मां बान्धवाः सर्वे हर्षनाहारयन् पुनः ॥ १९ ॥ ततः पर्वत-
 भारात्तान् मन्दप्राणविचेष्टितान् । इयान् सन्दृश्य मां स्रुतः
 प्राह तात्कालिकं वचः ॥ २० ॥ साधु सम्पश्य माण्यैव शालं
 सौभमतिं स्थितम् । अलं कृप्यामन्यैनं साधु यत्नं समाचर ॥ २१ ॥
 मार्दवं सखिताञ्चैव शालादय व्यपाचर । जहि शालं महाबाहो
 मेनं जीवय केशव ॥ २२ ॥ सर्वैः पराक्रमैर्वीर बध्यः शत्रुरनित्य-
 चन् । न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्मलोऽपि षष्ठीयथा ॥ २३ ॥ योऽपि
 स्यात् पीठगः कथित् किं पुनः समरे स्थितः । स त्वं पुरुष-
 शार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ॥ २४ ॥ जहि सप्यिकुलये च मा त्वां
 काञ्चोऽत्यगात् पुनः । नैष मार्दवमाध्वो वै मतो नापि सपा
 तव ॥ २५ ॥ येन त्वं योधितो वीर हारका चावमर्दिता । एव-
 मादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ॥ २६ ॥ तप्यमेतदिति
 ज्ञात्वा सुहेमतिमधारयम् । पथाय शालराजस्य सौभस्य च
 निपातने ॥ २७ ॥ दारुककष्टामुवं वीर मुहूर्तं स्वीयतामिति ।
 ततोऽपतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवान् ॥ २८ ॥ आग्नेयमस्तं
 दयितं सर्वमाहं महाप्रभम् । योजयं तव धनुया द्वाग्वात्सकरं
 रथे ॥ २९ ॥ यज्ञाणां राघवाणाञ्च दानवानाञ्च संभुगे । राघवाञ्च

प्रतिशोभानां मघ्नान्तकरणं महत् ॥ ३० ॥ क्षुरान्ताममलं चक्रं
 काशान्तकयमोपमम् । अमुमन्व्याहमतुलं द्विपतां विनिवर्हणम्
 ॥ ३१ ॥ जहि सौभं स्ववीर्येण वै चात्र रिपवो मम । इत्थं
 भजवीर्येण तस्मै प्रादिण्यवं रूपा ॥ ३२ ॥ रूपं सुदर्शनस्त्रासी-
 दाकाशे पततस्तदा । द्वितीयस्येव सृष्ट्यंस्तु युगान्ते प्रतपिष्यतः
 ॥ ३३ ॥ तत्प्रमाणाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विपम् । मध्येन
 पाटयामास ककषो दार्वियोच्छ्रितम् ॥ ३४ ॥ द्विधा कृतं ततः
 सौभं सुदर्शनवनाहुतम् । नहेश्वरगरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा
 ॥ ३५ ॥ तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात् करं मम । पुनश्चादाय
 वेगेन शाल्वावेत्यहमब्रुवम् । ३६ ॥ ततः शाल्वं गदां गुर्वीमावि-
 ध्यन्तं महाहवे । द्विधाचकार सहसा प्रजग्वाल च तेजसा ॥ ३७ ॥
 तस्मिन् विनिजिते वीरे दानवाः खलुचेतमः । हाहाभूता दिशो
 जम्बुवदिता मम शायकैः ॥ ३८ ॥ ततोऽहं समवस्थाप्य रथं
 सौभममीपतः । गह्वं प्रस्थाप्य त्र्येण सुहृदः पर्यहपेयम् । ३९ ॥
 तन्मेहशिखराकारं विध्वस्तोद्दालगोपुरम् । दह्यमानमभिप्रेक्ष्य
 स्तियसाः संगदुद्रुवः ॥ ४० ॥ एव निहत्य समरे सौभं शाल्वं
 निपात्य च । सेनार्त्तान् पुनरागम्य सुहृदं प्रीतिनावहम् ॥ ४१ ॥
 तदेतत् कारणं राजन् यदहं नागसाहयम् । नागमं परवीरघ्न
 न हि जीवेत् सुतोधनः ॥ ४२ ॥ मत्प्रागतेऽय वा वीर द्यूतं न
 भविता यथा अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नचेतुरिवोदकम् ॥ ४३ ॥
 वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुः कोरवं पुरुषो-
 त्तमः । आमन्त्य प्रययौ श्रीमान् पाण्डवान्नाधुररुदनः ॥ ४४ ॥
 अमिवाद्य महाबाहुधर्मराजं सुधिष्ठिरम् । राज्ञा मुहुंन्युपा-
 ग्रातो भीमेन च महाभुजः । ४५ ॥ परिष्वक्तयार्जुनेन यमा-
 भ्याश्चाभिवादितः । सम्प्रानितश्च धौस्येन द्रौपद्या चाञ्चितो-
 ऽशुभिः ॥ ४६ ॥ सुभद्रामभिमन्युश्च रथमारोप्य काल्यनमा

आरुरोह रथं कृणुः पाण्डुवैरभिपूजितः ॥ ४० ॥ शैब्यसुग्रीव-
 युक्तेन रथेनादित्यवर्जसा । हारकां प्रययौ कृणुः समाग्रास्य
 वृधिष्ठिरम् ॥ ४१ ॥ ततः प्रयाति द्वागार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि घोरतः ।
 द्रौपदेयासुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४२ ॥ धृष्टकेतुः स्वमा-
 रश्च समाहायाय चेदिगाद् । जगाम पाण्डवान् दृष्ट्वा रम्यां शुक्ति-
 मतीं पुरीम् ॥ ४३ ॥ कैकेयाद्याप्यनुज्ञातः कौन्तेयेनामितौ-
 लषा । आनक्त्य पाण्डवान् सर्षान् प्रययुकोऽपि भारत ॥ ४४ ॥
 ब्राह्मणाय विग्रथैव तथा विषयवासिनः । विरुष्यमानाः सुभयं
 न त्यजन्ति ह्यु पाण्डवान् ॥ ४५ ॥ समवायः स राजेन्द्र समहा-
 द्मुत्तदर्शनः । आसीन्महाजनां तेषां कास्यके भरतर्षभ ॥ ४६ ॥
 वृधिष्ठिरसु विप्रांशानमुमान्य महामनाः । शशास पुरुषान् काले-
 रथान् योजयतेति वै ॥ ४७ ॥

इति आरुष्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौमवधोपास्थाने
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् द्वागार्हाधिपती प्रयाते वृधि-
 छिरो भीमसेनार्जुनौ च । यमौ च कृप्या च पुरोहितश्च रथा-
 न्महाहान् परमाशुगतान् ॥ १ ॥ आस्थाय वीराः सहिता
 वनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः । हिरण्यनिष्कान् वसुधानि-
 गाश्च प्रदाय शिवाचरुन्तविष्णुः ॥ २ ॥ प्रेच्याः पुरो विंगति-
 राशगस्ता धनुंषि गस्तापि शराश्च शोभान् । धीर्भैव यन्दापि
 च सायकाश्च सर्वे समादाय जघन्वमीशः ॥ ३ ॥ ततश्च वामासि
 च राजपुत्र्या धात्यश्च दास्यश्च विभूषणश्च । तद्दिन्द्रसेनपरितः
 प्रगृह्य जघन्वमेधोपययौ रथेन ॥ ४ ॥ ततः कुरुच्छेद्युपेय्य पीराः
 मद्दक्षिणश्चक्रुदीनमस्ताः । तं माह्वयादाभ्यवदन् प्रसूया सुग्राय

सर्वे कुर्वन्नामनाम् ॥ ५ ॥ अ चापि तानभ्यवदत् मसन्तः सर्वे
 तैर्वात्तभिर्धर्मराजः । तस्यौ च तत्राधिपतिर्गजात्मा दृष्ट्वा जनौघं
 कुर्वन्नामनाम् ॥ ६ ॥ पितृषु पुत्रेषु स तेषु भाषश्चक्रुः कुरूणाः
 अयमो महात्मा । ते चापि तस्मिन् भरतप्रवर्णे तदा बभूवुः
 पितरौ पुत्राः ॥ ७ ॥ ततश्चमासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं
 परिचार्य्यं तस्युः । श नाथ श धर्म इति वृथाया ह्यौताश्च सर्वे-
 ऽप्यमुपाद्य राजन् ॥ ८ ॥ वरः कुरूणामधिपः प्रजानां पितृषु
 युत्वानपचाय चास्मान् । पौरानिमान् जानपदान् सर्वान् हित्वा
 प्रयातः क्व सु धर्मराजः ॥ ९ ॥ धिग् धार्तराष्ट्रं सृष्ट्यंसवुद्धिं
 धिक् शीघ्रं पापमतिश्च कर्मम् । अगर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा-
 ये धर्मनित्यस्य सतत्तवैवम् ॥ १० ॥ स्वयं नियेभ्यामतिमं महात्मा
 सुरं महादेवपुरप्रकाशम् । शतक्रतुमस्यममेयकर्मा हित्वा प्रयातः
 क्व नु धर्मराजः ॥ ११ ॥ अकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयो
 देवसभाप्रकाशाम् । तां देवगुणामिव देवमायां हित्वा प्रयातः
 क्व नु धर्मराजः ॥ १२ ॥ तान् धर्मकामार्थविदुत्तमौजा भीभत्सु-
 क्तैः सञ्चितानुवाच । आदास्यते वासमिमं निरुध्य वनेषु राजा
 द्विपतां यशांसि ॥ १३ ॥ द्विजातिसुख्याः सञ्चिताः पृथक् च भवन्ति-
 रासाद्य तपस्विनय । प्रसाद्य धर्मार्थविदय वाच्या यथार्थसिद्धिः
 परमा भवेत् ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन ते ब्राह्मणाः सर्व-
 शर्षाश्च राजन् । सुदाभ्यनन्दन् सञ्चिताश्चक्रुः प्रदक्षिण्यं धर्म-
 श्रुतां वरिष्ठम् ॥ १५ ॥ आसन्त्या पार्यश्च हकीदरश्च धनञ्जयं
 याज्ञसेनीं यमौ च । प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतृषीं शुधिष्ठरेणानुमता
 यथास्वम् ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे

अयोधिंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चोपु प्रयातेषु कीन्तेय; सत्यसङ्गरः ।
 अथभाषत धर्माद्या श्वातृन् सर्षान् सुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ द्वादशेमाः
 संमाग्याभिर्ब्रह्मन् निर्जने बने । समीक्ष्यं महारथ्ये देयं बहु-
 श्चगद्विजम् ॥ २ ॥ बद्धपुष्पफलं रस्यं शिवं मुख्यजनाहतम् ।
 यत्रेमाः शरदः सर्षाः सुखं प्रतिवक्षेमहि ॥ ३ ॥ एवमुक्ते मत्यु-
 वाच धर्मराजं धनञ्जयः । गुरुवन्मानुवसुसं मानयित्वा मन-
 स्विनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । भवानिव गच्छपीणां वृद्धानां पर्युपासिताः ।
 अज्ञातं मानुषे लोके भवती नास्ति किञ्चन ॥ ५ ॥ त्वया क्षुपा-
 सिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ । द्वैपायनमभ्यतयो नारदश्च
 महातपाः ॥ ६ ॥ यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं ससुरते वशी ।
 देशलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्तव्यं श्वरसामपि ॥ ७ ॥ अनुभावांश्च
 जानासि ब्राह्मणानां न संगयः । प्रभावांसैव वेत्य त्वं सर्वेषामेव
 पार्थिव ॥ ८ ॥ त्वमेव राजन् जानासि त्रेयः कारणमेव च ।
 यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९ ॥ द्रुष्टं हेतवन्,
 नाम सरः मुख्यजलोचितम् । बद्धपुष्पफलं रस्यं नानाद्विजनिषे-
 वितम् ॥ १० ॥ यत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये । यद्दि-
 त्तिसुमतं राजन् किमन्यन्मन्यते भवान् ॥ ११ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । ममाप्येतन्नतं पार्थ त्वया यत् समुदा-
 हृतम् । गच्छामः मुख्यविख्यातं महद्देतवन् सरः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चो प्रयसुः सर्वे प्राण्डथा धर्म-
 चारिणः । ब्राह्मणैर्महोभिः सार्द्धं मुख्यं हेतवन् सरः ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणाः साग्निहोत्राय तथैव च निरग्नयः । स्वाध्यायिनी भिक्ष-
 वश्च तथैव यनवाचिनः ॥ १४ ॥ यद्वी ब्राह्मणास्तत्र परिव्रु-
 षुं धिष्ठिरम् । तपःमिहा महात्मानः शतगः संशितव्रताः ॥ १५ ॥
 ते यात्वा प्राण्डथास्तत्र बद्धभिर्ब्राह्मणैः सह । मुख्यं हेतवन् रस्य

विविशुभैरतर्पभाः ॥ १६ ॥ तमास्ततात्ताम्रमधूकनीपक्षद्वय
 सर्जार्जुनकर्णिकारैः । तपाल्यये पुष्पधरैरुपेतं महावनं राष्ट्र-
 पतिर्दृश्यं ॥ १७ ॥ महाद्रुमाणां शिपुरेषु तस्यर्मनोरमां वाच-
 सुदोरयन्तः । मयूरदात्युच्चकोरसद्वासास्त्रिन् वने वर्हिष्यकोकि-
 क्षाय ॥ १८ ॥ करेणुयुधैः सह यूथपानां मदोत्कटानामचक-
 प्रभाणाम् । महान्ति यूथानि महाद्विपानां तस्मिन् वने राष्ट्र-
 पतिर्दृश्यं ॥ १९ ॥ मनोरमा भोगवतीसुपेत्य पूताम्ननां वीर-
 क्षटाधराणाम् । तस्मिन् वने धर्मभृतां निवासे दृश्यं सिद्धार्पि-
 गणाननेकान् ॥ २० ॥ ततः स यानादवहृद्य राजा सभ्रातृवः
 सजनः काननन्तत् । विवेकधर्मात्मवतां परिष्ठस्त्रिविष्टपं शक-
 इवामितौजाः ॥ २१ ॥ तं सत्यसन्धं सहिताभिपेतुर्दृष्टव्यवधारण-
 सिद्धसङ्घाः । वनोक्तसद्यापि नरेन्द्रसिंहं मनस्विनं तं परिवाच्यं
 तस्यः ॥ २२ ॥ स तत्र सिद्धानभिवाच्य सर्वान् प्रत्यर्चितो राज-
 यद्देववच्च । विवेक सर्वैः सहितो द्विजाद्यैः कृताञ्जलिर्धर्मभृतां
 वरिष्ठः ॥ २३ ॥ स पुण्यगीतः पितृवन्महात्मा तपस्त्रिभिर्धर्म-
 धरैरुपेत्य । प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश
 राजा ॥ २४ ॥ भीमश्च कृष्णा च धनञ्जयश्च यमौ च ते चानुचरा
 नरेन्द्रम् । विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे तत्रोपतस्युर्भरतप्रवर्द्धाः
 ॥ २५ ॥ क्षतावतानावनतः स पाण्डुवैर्महाद्रुमः पक्षभिरेव धन्विभिः ।
 बभौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिर्धोरण्ययुथपैरिव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगनपर्वणि दैतवनप्रवेशे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । तत् काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः सुखो-
 पिता वाससुपेत्य कृच्छम् । विजहृरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु सर-

स्वतीशाकशनेषु तेषु ॥ १ ॥ यतींश्च राजां समुनींश्च सर्वान्
 तस्मिन् वने मूलफलैरुदयैः । द्विजातिमुख्यामृषभः कुरूणां सन्त-
 र्पयामास महाबुभावः ॥ २ ॥ इष्टीश्च पितृयाणि तथाक्रियाश्च
 महावने वसतां पाण्डवानाम् । पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजाश्चकार
 भौम्यः पितृवन्नृपाणाम् ॥ ३ ॥ अपेत्य राष्ट्रादसतान् तु तेषाञ्चपिः
 पुराणोऽतिथिराजगाम । तमायमं तीव्रसङ्घट्टतेजां माकण्डेयः
 श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४ ॥ तस्मागतं ललितञ्जताशनप्रभं महा-
 मनाः कुरुवृषभो मुधिष्ठिरः । अपूजयत् सुरभ्रष्टपिमानवाचिंतं
 महामुनिं ह्यनुपमसत्त्वशीर्षवान् ॥ ५ ॥ स सर्वविद्भूपदीं वीक्ष्य
 कृष्णां मुधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च । संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
 तपस्विमध्येऽस्त्रयतामितौजाः ॥ ६ ॥ तं धर्मराजो विमना द्वा-
 वीत् सर्वे ह्यिया सन्ति तपस्विनोऽभी । भवानिदं किं स्मरतीव
 ष्टष्टपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ७ ॥

माकण्डेय उवाच । न तात हृष्यामि न च स्मयामि प्रहर्षं लो-
 कां भजते न दयं । तथापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाश-
 र्चिं स्मरामि ॥ ८ ॥ स चापि राजा सद्य लक्ष्मणेन वने निवासं
 पितुरेव शासनात् । धन्वी चरन् पार्थ मयैव दृष्टो गिरेः पुरा
 ऋष्यशुकस्य गानी ॥ ९ ॥ सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा यमस्य
 नेता नमुचेय वृन्ता । पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं वाचं वने दाग-
 रथियकार ॥ १० ॥ स चापि शुकस्य समप्रभावो महाबुभावः
 समरेष्वजेयः । विहाय भोगानचरदनेषु नेत्रे बलस्येति चरे-
 दधर्मम् ॥ ११ ॥ शृपाय नाभागभगीरथादयो महीमिमां साग-
 रान्तां विजित्य । सत्येन तेऽप्यजयंश्चात् लोकांश्चैव बलस्येति
 चरेदधर्मम् ॥ १२ ॥ अलकंमाङ्गनरपथ्यं सन्तं सत्यव्रतं काशिय-
 कक्षपरानम् । विहाय राज्यानि यमनि चैव नेत्रे बलस्येति चरे-
 दधर्मम् ॥ १३ ॥ धात्रा विधिर्षी विहितः पुरापैशं पूजयन्तो

नरवर्षं सन्तः । सप्तर्षयः पार्यं दिवि प्रभान्ति नेत्रे बलस्येति
 चरेद्धर्मम् ॥ १४ ॥ महावसान् पर्वतकूटमात्रान् विषाणिनः
 पश्य गणान्त्ररेन्द्र । स्थितान्निदेशे नरवर्षं धातुर्नेत्रे बलस्येति
 चरेद्धर्मम् ॥ १५ ॥ सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य तथा यथा-
 यद्विहितं विधाया । स्वयोनित कर्म सदा चरन्ति नेत्रे बलस्येति
 चरेद्धर्मम् ॥ १६ ॥ सत्येन धर्मेण यथाहं हत्वा ह्यिया तथा सर्व-
 भतान्यतीत्य । यद्यत् तेजस्य तवापि दीप्तं विभावसोर्भास्कर-
 स्यैव पार्यं ॥ १७ ॥ यथाप्रतिज्ञस्य महानुभाव कृष्णं वने वास-
 मिमं निरुध्य । तत श्रियं तेजसा तेन दीप्तामादास्वसे पार्थिव
 कौरवेभ्यः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षिस्तपस्विमन्धे
 सहितं सुहृद्भिः । आनन्त्र्य धीम्यं सहितांश्च पार्थीक्षतः प्रतस्ये
 दिशमुत्तरा सः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि हैतवनप्रवेशे
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । वसत्सु वै हैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
 अनुकीर्यं महावर्ष्यं ब्राह्मण्यौ समपद्यत ॥ १ ॥ इत्यंशोऽथ सततं
 ब्रह्मघोषेण सर्वशः । ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद् हैतवनं सरः ॥ २ ॥
 यजुषामृचां साम्नाश्च गद्यानाञ्चैव सर्वशः । आसीदुच्चार्यमाणाना
 निस्वनी हृद्यद्भ्रमः ॥ ३ ॥ ज्याघोपश्चैव पार्थीना ब्रह्मघोपश्च
 धीमताम् । संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४ ॥
 अथाब्रवीद्दकी दाह्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । सन्ध्या कौन्तेय-
 मासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५ ॥ पश्य हैतवने पार्यं ब्राह्म-
 णाना तपस्विनाम् । होमवेला कुरुत्येष्ट संप्रवृत्तितपावकाम् ॥ ६ ॥

चरन्ति धर्मं पृथ्वीर्दक्षिणस्वया सुभा दतव्रताः । भगवोऽद्विरसस्यैव
 वाशिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७ ॥ आगस्त्याय महाभागा आत्रेया-
 योक्तमव्रताः । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः ब्राह्मणाः सद्गतास्त्वया ॥ ८ ॥
 इदं नु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम । भ्रातृभिः सह कौन्तेय
 यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ ९ ॥ ब्रह्म जज्ञेण संसृष्टं च वक्ष्ये ब्रह्मणा
 सह । उदीर्णं दहतः शत्रून् वनानीषाग्निमारुतौ ॥ १० ॥ ना-
 ब्राह्मणज्ञात चिरं युभूपेदिच्छन्निमं लोकममुष्य जेतुम् । विनीत-
 धर्मार्थमपेतमोहं सखशा द्विजं वृद्धति वृषः सपत्नान् ॥ ११ ॥
 चरन्तैः यो यसं धर्मं प्रजामाह्वनकारितम् । नाध्यगच्छद्दक्षिलोके
 तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२ ॥ अन्यूनमामीदसुरस्य कामैर्वैरो-
 चने शीरपि चाक्षयासीत् । सखशा महौ ब्राह्मणसंपयोगात्ते-
 ष्वाचरन् दुष्टमयो व्यनश्यत् ॥ १३ ॥ नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
 र्वश्यं द्वितीयं भजते चिराय । समुद्रनेमिनमंते तु तस्मै यं
 ब्राह्मणः यास्ति नयैर्विनीतम् ॥ १४ ॥ कुञ्जरस्येव संग्रामे परि-
 नृत्त्याङ्गुलयश्चम् । ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य चतस्य क्षीयते बलम् ॥ १५ ॥
 ब्राह्मण्यानुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् । तौ यदा चरतः
 साहं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६ ॥ यथा हि सुमहाग्निः
 कर्षं दहति सानिलः । तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं
 रिपुम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्ष्येषु चरेत् । अत-
 व्यस्य च लाभाय सव्यस्य परिहृद्ध्ये ॥ १८ ॥ अलव्यलाभाय च
 अश्वशुभे यथाहं तीर्थपातपादनाय । यगस्त्रिनं वेदविदं विप-
 रितं बद्धश्रुतं ब्राह्मणनेय वासय ॥ १९ ॥ ब्राह्मणेपूजमा हनि-
 शाय नित्यं वृधिष्ठिर । तेग ते सर्वं लोकेषु दीप्यते प्रथितं ययः ॥ २० ॥
 वैशम्पायन उवाच । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वक्रं दानव्यमपू-
 जयन् । युधिष्ठिरे सूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१ ॥
 द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुवशाः । इन्द्रवृष्णो भानुकिय

कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२ ॥ कर्णश्रवाश्च सुञ्जश्च लवणाश्रुश्च
 काश्रुपः । शारीतः स्थूलकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३ ॥
 कृतवाक् च सुवाक् चैव दृढदृष्टो विभावसुः । ऊर्ध्वरेता वृषा-
 मित्तः सुहोषो होत्रवाहनः ॥ २४ ॥ एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः
 संश्रितव्रताः । अजातशत्रुमानर्षुः पुरन्दरनिबर्षयः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि दैतवनप्रवेशे
 षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वनगताः पार्थाः सायाङ्गे सह
 कृष्णया । उपविष्टाः कथाचक्रुर्दुःप्रशोकपरायणाः ॥ १ ॥ प्रिया
 च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता । अथ कृष्णा धर्मराजः
 मिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

द्रौपद्युवाच । न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मात् किञ्चन ।
 विद्यते धार्तराष्ट्रस्य दृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३ ॥ यस्त्वां राजन्
 मया सार्द्धमजिनैः प्रतिवासितम् । वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नाम्ब-
 तप्यत दुर्मतिः ॥ ४ ॥ आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
 यस्त्वां धर्मपरं व्येष्टं रूक्षाख्ययावयत्तदा ॥ ५ ॥ सुखोचितमदु-
 ष्कारं दुरात्मा ससृष्टक्षणः । ईदृशं दुःखमानीय मोदते पाप-
 मूढपः ॥ ६ ॥ चतुर्थांशे पापानामखं न पतितं तदा । त्वयि
 भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवासि ॥ ७ ॥ दुष्योधनस्य कर्णस्य
 शकुनेश्च दुरात्मनः । दुर्भर्तृस्तस्य चोग्रस्य राजन् दुःशासनस्य
 च ॥ ८ ॥ इतरेषाम्नु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम । दुःखेनाभि-
 परीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९ ॥ इदञ्च शयनं दृष्ट्वा यस्मान्
 सीत्ते पुरातनम् । शोचामि त्वा महाराज दुःखानर्हं सुखो-
 चितम् ॥ १० ॥ दान्तं यच्च समामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।

भारत । यो देशाय मनुष्याश्च सर्पासैकरयोऽजयत् ॥ २८ ॥ तं
 ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न बर्हते । यो यानैरङ्गुताकारैर्ह्यै-
 नांगैश्च संवृतः ॥ २९ ॥ प्रसस्य विन्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः पर-
 न्तपः । क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणयतानि यः ॥ ३० ॥ तं ते
 वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न बर्हते । श्यामं वृहन्तं तरुण्यं घर्मिणा-
 मुत्तमं रणे ॥ ३१ ॥ नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न बर्हते ।
 दर्शनीयंश्च शूरश्च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ॥ ३२ ॥ स ह देव वने
 दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव । नकुलं स ह देवश्च दृष्ट्वा ते दुःखिता-
 मुभा ॥ ३३ ॥ पदुःपार्श्वी मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न बर्हते । द्रुपदस्य
 कुले जातां स्तुपां पाण्डोर्महात्मनः ॥ ३४ ॥ दृष्ट्युन्मस्य भगिनीं
 वीरपत्नीमनुवताम् । मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव
 ॥ ३५ ॥ नूनश्च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम । यत्ते भ्रातृंश्च
 माञ्चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३६ ॥ न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति
 लोके निर्वचनं स्मृतम् । तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीत-
 वत् ॥ ३७ ॥ यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते । सर्व-
 भूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३८ ॥ तत्त्वया न क्षमा
 कार्षी शत्रून् प्रति कथञ्चन । तेजसैव हि ते यस्यां निहन्तुं
 नात्र संशयः ॥ ३९ ॥ तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशास्यति ।
 क्षमियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रैव च नश्यति ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वण्य अर्जुनाभिगमनपर्वण्य द्रौपदीपरिताप-
 वाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

द्रौपद्युवाच । अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् । प्रह्ला-
 दस्य च संवादं यत्नेवैरोचनस्य च ॥ १ ॥ असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणा-
 मांगतामसम् । वलिः पमच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २ ॥

बलिश्वाच । क्षमा स्त्रिंशेयमी तात स्वताञ्चो तेज इत्युत ।
एतन्मे संशयं तात यथावद्वृत्तिं पृच्छते ॥ ३ ॥ यो यो यद्वृत्त
धमंश्च वृत्तिं मे तदसंशयम् । करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनु-
यासनम् ॥ ४ ॥ तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्ठः पितामहः । सर्व-
निययवित् प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५ ॥

मह्नाद् उवाच । न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी
क्षमा । इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६ ॥ यो नित्यं
क्षमते तात महान् दोषान् स विन्दति । भृत्याः परिभवत्येन-
सुदासीनाद्याचारयः ॥ ७ ॥ सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदा-
चन । तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८ ॥ अश-
क्त्या हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् । आदातुश्चास्त्र विद्यानि
प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९ ॥ यानं वस्ताण्यतद्द्वारान् शयनान्यास-
नानि च । भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥
आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः । मदिष्टानि च देयानि न
ददुर्भर्तृगामनात् ॥ ११ ॥ न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथ-
पन । अज्ञानं हि लोकेऽग्निं भरणादपि गर्हितम् ॥ १२ ॥
अमिथं तादृशं तात वृषन्ति कटुकान्यपि । प्रेष्याः सुताश्च भृत्याश्च
तयोदासीनश्च यः ॥ १३ ॥ यथाश्वा दारानिच्छन्ति परिभूय
क्षमापतः । दाराचारं प्रयत्नन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४ ॥ तथा
च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीच्छरान् । दण्डमर्हन्ति दृष्यन्ति
उष्टायाप्यपशुर्भवे ॥ १५ ॥ एते चान्ये च महयो नित्यं दोषाः
क्षमावताम् । अथ येरोचने दोषानिमान् विद्या यमावताम् ॥ १६ ॥
अस्मानि यदि वा स्थाने भततं रजसादृतः । क्रुद्धो दण्डान्
प्रणयति विविधान् स्नेहं तजसा ॥ १७ ॥ भित्तैः सह तिरोधश्च
माग्रते तजसा एतः । चाग्रोति हेमतासैव लोकात् स्वजगतश्च वा
॥ १८ ॥ सोऽप्यमागार्थं वागिसुपादम्भमादरम् । सन्तापदेय-

कोशांश्च शतं च क्षमते नरः ॥ १९ ॥ क्रोधाद्गुणान् मनुष्येषु विवि-
 धान् परुषोऽद्यान् । अश्रुते शीघ्रमैश्वर्यात् प्राणेभ्यः स्वजना-
 दपि ॥ २० ॥ योपकर्तुं च हन्तुं च तेजसैवोपगच्छति । तस्माद्-
 द्विजते लोकः सर्पाहेश्मगतादिव ॥ २१ ॥ तस्माद्द्विजते लोकः
 कथं तस्य भवो भवेत् । अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते भ्रुवम्
 ॥ २२ ॥ तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं सदुर्भवेत् । काले
 काले तु संग्रामे सदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥ काले सदुर्यो
 भवति काले भवति दारुणः । स वै सुप्तमराप्नोति लोकेऽमुष्मि-
 न्निहैव च ॥ २४ ॥ क्षमाकाशांस्तु वध्यानि शृणु मे विशारेण तान् ।
 ये ते नित्यमसन्त्याख्या यथाप्राज्जर्मनीपिणः ॥ २५ ॥ पूर्वोपकारी
 यस्ते स्यादपराधे गरीयसि । उपकारेण तत्तस्य धन्तव्यमपरा-
 धिनः ॥ २६ ॥ अद्बुद्धिमाश्रितानान्तु धन्तव्यमपराधिनाम् । न
 हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २७ ॥ अथ ये बुद्धिजं
 कृत्वा नूयुस्ते तद्बुद्धिजम् । पापान् स्वल्पेऽपि तान् हन्यादप-
 राधे तथाशुभम् ॥ २८ ॥ सर्वस्यैकोऽपराधश्चेन्नव्यः प्राणिनो
 भवेत् । द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २९ ॥
 अज्ञानता भवेत् कश्चिदपराधः कृतो यदि । धन्तव्यमेव तस्माद्दुः-
 सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३० ॥ सदुना दारुणं हन्ति सदुना हन्त्य-
 दारुणम् । नासाध्यं सदुना किञ्चित्तस्मात्तीव्रतरं खडु ॥ ३१ ॥
 दिशकाक्षौ तु संग्रेष्य वहावक्षमथात्मनः । नादेशकाले किञ्चित्-
 स्याद्देशकालौ प्रतीक्षताम् ॥ ३२ ॥ तथा लोकभयाच्चैव धन्तव्य-
 मपराधिनः । एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः
 ॥ ३३ ॥ अतोऽन्यथानुवर्त्तन्तु तेजसः कालं अश्रुते । तदहं
 तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ॥ ३४ ॥ - धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु
 सततलुपकारिषु । न हि कश्चित् मघाकालो विद्यतेऽद्य कुरु-
 षूति ॥ ३५ ॥ तेजसयागते काले तेन अत्सृष्टमर्हसि । सदु-

अथैतद्विज्ञातन्तीच्छणादुद्विजते जनः । काले प्राप्ते हयस्यैतद्यो वेद
स महीपतिः ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

दुषिष्ठिर उवाच । क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता
पुनः । इति विहि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १ ॥ यो
हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने । यः पुनः पुरुषः क्रोधं
नित्यं न सृष्टे शुभे । तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः
॥ २ ॥ क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते । तत् कथं
माह्वयः क्रोधस्तुच्छजेऽल्लोकनाशनम् ॥ ३ ॥ क्रुद्धः पापं नरः
कुर्वीत क्रुद्धो हन्याद्गुरुनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा त्र्येषो-
ऽप्यवमन्यते ॥ ४ ॥ वाच्यावाक्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हि-
चित् । नाकार्ष्णमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५ ॥
हिंसात् क्रोधादध्व्यांस्तु अध्वान् संपूजयीत च । आत्मानमपि
च क्रुद्धः प्रेरयेद्यमसादनम् ॥ ६ ॥ एतान् दोषान् प्रपञ्चद्विर्जितः
क्रोधो मनोपिभिः । इच्छद्भिः परमं त्र्येय इह त्र्यमुत्र चोत्तमम्
॥ ७ ॥ तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्त्रद्विधयरेत् । एतद्द्रौपदि
सन्वाय न मे मन्दुः प्रवर्द्धते ॥ ८ ॥ आत्मानश्च परायैव त्रायते
महती भयात् । क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन् हयोरपि चिकित्सकः ॥ ९ ॥
मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुहतेऽशक्तिमान्नरः । मत्नीयसां मत्त-
ध्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ॥ १० ॥ तस्यात्मानं सन्त्यजतो
लोका नश्चन्त्यनात्मनः । तस्याद्द्रौपद्युक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम्
॥ ११ ॥ विद्वोस्तस्यैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति । अनाश-
यित्वा क्रोटारं परलोके च नन्दति ॥ १२ ॥ तस्याद्दन्वता चैव

दुर्बलेन च नित्यदा । अन्तव्यं पुरुषेणाङ्गरापत्स्वपि विजानता
 ॥ १३ ॥ मन्योर्हि विजयं कृण्वे प्रशंसन्तीह साधवः । समावतो
 जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४ ॥ सत्यद्यावृत्ततः श्रेयो
 नृशंसाञ्चावृत्तसता । तमेवं बहुदोषन्तु क्रोधं साधुविवर्जितम्
 ॥ १५ ॥ माहृशः प्रहृजेत् कम्पात् सुयोधनवधादपि । तेजस्वीति
 यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ॥ १६ ॥ न क्रोधोऽभ्यन्तरसख
 भवतीति विनियतम् । यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
 तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १७ ॥ क्रुदोहि
 काश्चं सुश्रोणि न यथावत् प्रपश्यति । न काश्चं न च मर्षादां
 नरः क्रुदोऽनुपश्यति ॥ १८ ॥ इत्यवधानपि क्रुदो गुरुन् क्रुदं
 सुदत्यपि । तस्मात्तेजसि कर्त्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
 दाह्यं क्षामपैः शौर्षं च शीघ्रत्वमिति तेजसः । गुणाः क्रोधाभि-
 भूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २० ॥ क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः
 सम्यक् तेजोऽभिपद्यते । कालवृक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्वैस्तेजः सुदः
 सहम् ॥ २१ ॥ क्रोधस्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम् ।
 रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति ॥ २२ ॥ तस्माच्छश्व-
 त्वजेत् क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् । श्रेयान् स्वधर्मानपगो न
 क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३ ॥ यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचे-
 तसाम् । अतिक्रमो महिषस्य कथं स्यात् स्वदिनिन्दिते ॥ २४ ॥
 यदि न स्युर्मानुषेषु चमिणः पृथिवीसमाः । न स्यात् सन्धि-
 र्भन्तुष्याया क्रोधमूषो हि विग्रहः ॥ २५ ॥ अभिपत्तो क्षत्रिणो
 दाहन्त्याहु रूणा इतः । एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो
 भवेत् ॥ २६ ॥ आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् । प्रति-
 हन्त्याहृतश्वं तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७ ॥ हन्योर्हि पितरः
 पुत्रान् पुत्राथापि तथा पितृन् । हन्युश्च पतयो भार्गवीः पतीन्
 भार्गवीस्तथैव च ॥ २८ ॥ एवं संक्रुपिते लोके जन्म कृण्वे न

विद्यते । प्रजानां सन्धिमूलं हि जन्म विहि शुभानने ॥ २१ ॥
 ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे । तस्मान्मन्यु-
 विनागाय प्रजानामभवाय च ॥ २० ॥ यस्मान् लोके दृश्यन्ते
 क्षमिण्यः पृथिवीसमाः । तस्माज्जन्म च भूतानां भवय प्रतिपद्यते
 ॥ २१ ॥ क्षन्तव्यं पुरुषेणैव सर्वापत्सु सुशीमने । क्षमावतो
 हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ २२ ॥ आक्रुष्टसाहितः
 क्रुद्धः क्षमते यो बन्धीयसः । यय नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तम-
 पुरुषः ॥ २३ ॥ प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधनस्त्रस्त्वविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ २४ ॥ अवाप्यदा-
 ह्नरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् । गीता क्षमावता कृष्णे
 काश्रुपेन महात्मना ॥ २५ ॥ क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः
 क्षमा श्रुतम् । य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ २६ ॥ क्षमा
 ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतश्च भावि च । क्षमा तपः क्षमा शौचं
 क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ २७ ॥ अति यज्ञविदां लोकान् क्षमिण्यः
 प्राप्नुवन्ति च । अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम्
 ॥ २८ ॥ अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा । क्षमा-
 वतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ २९ ॥ क्षमा तेजस्विनां
 तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् । क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः
 क्षमा शमः ॥ ३० ॥ तां क्षमां तादृगो कृष्णे कथमस्मद्विधक्ष्यजेत् ।
 यस्यां ब्रह्म च सत्यश्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥ ३१ ॥ क्षन्तव्य-
 मेव सततं पुरुषेण विज्ञानता । यदाहि क्षमते सर्वं ब्रह्म सम्प-
 द्यते तदा ॥ ३२ ॥ क्षमावतामयं लोकः परयैव क्षमावताम् ।
 इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ३३ ॥ येषां मन्यु-
 मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा । तेषां परतरे लोकास्तस्मात्
 क्षान्तिः परा मता ॥ ३४ ॥ इति गीताः काश्रुपेन गाथा नित्यं
 क्षमावताम् । श्रुत्वा गाथा क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि सा क्रुधः ॥ ३५ ॥

पितामहः शान्तनवः शर्मं सम्पूजयिष्यति । कृष्णश्च देवकीपुत्रः
 शर्मं सम्पूजयिष्यति ॥ ४६ ॥ आचार्यो विदुरः क्षत्रा शर्ममेव
 वदियतः । कृपश्च सञ्जयश्चैव शर्ममेव वदियतः ॥ ४७ ॥ भीम-
 दत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रश्चैव च । पितामहश्च नो व्यासः शर्मं
 वदति नित्यमः ॥ ४८ ॥ एतैर्हि राजा नियतश्चोद्यमानः शर्मं
 प्रति । राज्यं दातेति मे बृहन्नेचेल्लोभान्प्रश्रियति ॥ ४९ ॥
 काशोऽयं दाक्षिण्यः प्राप्तो भरतानामभूतये । नियतं मे सदैवैतत्
 पुरस्तादपि भाविनि ॥ ५० ॥ सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न
 विन्दति । अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्ना विन्दते क्षमा ॥ ५१ ॥
 एतदात्मवता वृत्तमेव धर्मः सनातनः । क्षमा चैवानृगंस्तथा तव
 कर्त्ता स्मरहमञ्जया ॥ ५२ ॥

इति आरख्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि वृधिक्षिप्रद्वीपदी-
 संवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

—

द्वीपद्वेषात् । नमो धात्रे विधात्रे च यौ गोहृत्कतुस्तथा ।
 पिष्टपेतामहे वृत्ते षोडशे तेऽन्यथा मतिः ॥ १ ॥ धर्ममिच्छिन्ततो
 लोको गत्यां गत्या पृथग्विधः । तस्मात् कर्माणि नित्यानि
 लोभान्मोक्षं गियासति ॥ २ ॥ नैव धर्मानृगंस्याभ्यां न क्षान्त्या
 आर्जयेत् च । मुख्यः श्रियस्माप्नोति न ह्यणित्त्वेन कर्त्तुं चित् ॥ ३ ॥
 त्वाष्टेक्ष्मनमभ्यागादिदं भारत दुर्महम् । यस्त्वं नार्हसि नापीमे
 श्वातरसो मरुजमः ॥ ४ ॥ न हि तेऽध्यगमन् जातु तद्गतीं
 नाद्य भारत । धर्मात् प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादि ॥ ५ ॥
 धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्माद्यं जीवितञ्च ते । माङ्गुष्या पुरश्चैव
 जामन्यपि च देवताः ॥ ६ ॥ भीमसेनार्जुनो चेमी माद्रैयो च
 मया च ॥ त्वज्जेश्वरमिति मे मुह्यन्तं तु धर्मं परित्यजे ॥ ७ ॥

राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः । इति मे श्रुतमाश्चर्याणां
 त्वान्तु मन्ये न रक्षति ॥ ८ ॥ अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा
 धर्ममेव ते । बुद्धिः सततमन्वेति ह्यायेव पुरुषं निजा ॥ ९ ॥
 नावमंस्या हि सदयान्नावरान् श्रेयसः कुतः । अवाप्य पृथिवीं
 कृतस्त्रां न ते शृङ्गमवर्द्धत ॥ १० ॥ खाद्याकारैः स्वधाभिय पूजा-
 भिरपि च द्विजान् । देवतानि पितृंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्तैः सततं पार्थ तर्पिणः । यतयो मोक्षिण्य-
 चैव गृहस्थायैव भारत ॥ १२ ॥ भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्वाहं
 परिचारिका । आरण्यकेभ्यो क्षौद्यानि भाजनानि प्रयच्छसि ॥ १३ ॥
 भादेयं ब्राह्मणेभ्यस्तौ गृहे किञ्चन विद्यते । यदिदं वैश्वदेवं ते
 शान्तये क्रियते गृहे ॥ १४ ॥ तद्वा तियिभूतेभ्यो राजन्
 शिष्टेन जीवसि । इष्टयः पशुबन्धाय कास्यनैमित्तिकाश्च ये ॥ १५ ॥
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा । अग्निन्वपि महारण्ये
 विजने दस्युसेविते ॥ १६ ॥ राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्तौ नाव-
 सीदति । अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ॥ १७ ॥
 एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः । राजन् परीतया बुद्ध्या
 विषमेऽक्षपराजये ॥ १८ ॥ राज्यं वसून्त्यायुधानि भ्रातृन्त्याद्यापि
 निजिंतः । ऋजोर्धृष्टोर्वदान्यस्य ह्यीमतः सत्यवादिनः ॥ १९ ॥
 कथमद्यव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव । अतीव मोहमायाति
 मनश्च परिदूयते ॥ २० ॥ निगम्य ते दुःष्मिदमिमांशापद-
 मोदगीम् । अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ २१ ॥
 ईश्वरस्य वष्टे लोकालिप्तन्ते नाज्जनो यथा । धातैश्च पशु भूतानां
 सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ २२ ॥ दधाति सर्वभीषानः पुरस्तात्
 शुक्रसुञ्जरन् । यथा दारुमयी योषा नरधीर समाहिता ॥ २३ ॥
 ईदयत्यङ्गमहानि तथा राजन्निमाः प्रजाः । आकाश इव भूतानि
 व्याप्य सर्वाणि भारत ॥ २४ ॥ ईश्वरो विदधातीह कल्याणं

यच्च पापकम् । शकुनिस्तन्नुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ॥ २१ ॥
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठेन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः । मणिः सूत्र इव प्रीतो
 गच्छीत इव गोदधः ॥ २६ ॥ धातुरादेशमन्वेति तन्मयी वि
 तदर्पणः । नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कश्चन । स्त्रोतशो
 गध्यमापन्नः क्रूरादृच इव व्युतः ॥ ३० ॥ अज्ञो जन्तुरनीशोऽप्य-
 क्षात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव
 च ॥ २८ ॥ यथा वायोऽसृष्ट्याग्निं वशं यान्ति बलीयसः । धातु-
 रेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २९ ॥ आर्षकर्मवि
 शुद्धानः पापे वा पुनरीश्वरः । व्याप्य भूतानि चरते न चाय-
 मिति लक्ष्यते ॥ ३० ॥ हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञि-
 तम् । येन कारयति कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१ ॥ पञ्च
 भायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः । यो हन्ति भूतैर्भूतानि
 मोहयित्वात्ममायया ॥ ३२ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्व-
 दर्शिभिः । अन्यथा परिवर्त्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३३ ॥
 अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्त्रानि तानि च । अन्यथैव प्रभुस्तानि
 करोति विकरोति च ॥ ३४ ॥ यथा काष्ठेन वा काष्ठमग्निना-
 चाग्निना पुनः । अयथा चाप्ययन्निश्च्यान्निर्विषेष्टमचेतनम् ॥ ३५ ॥
 एवं स भगवान् देवः स्वयम्भूः प्रपितामहः । हिनस्ति भूतै-
 र्भूतानि छद्म कृत्वा सुधिष्ठिर ॥ ३६ ॥ संयोज्य विद्योऽर्षां
 कामकारकरः प्रभुः । क्रीडते भगवान् भूतैर्बालक्रीडनकैरिव ॥ ३७ ॥
 न मातृपितृवद्राजन् धाता भूतेषु वर्त्तते । रोषादिव महत्तोषं
 यथायमितरो जनः ॥ ३८ ॥ आर्षान् शीलवतो हृष्टा ह्रीमतो
 हन्तिवर्षितान् । अनार्षान् सुपिनसैव विजृम्भामीव विन्तवा
 ॥ ३९ ॥ तथेवामापदं हृष्टा सम्बद्धिश्च सुयोधने । धातारं गर्ह्ये
 मार्यं विषमं योऽनुपश्यति ॥ ४० ॥ आर्षं गास्त्रातिने क्रूरे कुम्भं
 धर्मापचारिणः । धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं पश्यन्कुरी

न च प्रपयः सर्वे धर्मेषु सुचेतसः ॥ १२ ॥ मत्पुत्रं पश्यसि ह्येतान्
 दिव्ययोगसमन्वितान् । शपासुग्रहयो शक्तान् देवेश्योऽपि गरी-
 यसः ॥ १३ ॥ एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदानघे । कर्त्तव्य-
 ममरप्रत्याः मत्पुत्रागमबुद्धयः ॥ १४ ॥ अतो नार्हेमि कल्याणि
 धातारं धर्ममेव च । रात्रि मूढेन मनसा धेनुं शङ्कितुमेव च
 ॥ १५ ॥ उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिययान् । धर्माभि-
 शङ्क्यो नान्धस्यात् प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६ ॥ सामप्रमाण उन्मत्तः
 श्रेयसो ह्यवमन्यकः । इन्द्रियप्रोतिसम्बद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
 एतावन्मन्यते बालो सोऽहमन्यत्र गच्छति ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तं न
 तस्यास्ति यो धर्ममभिगच्छते । ध्यायेन् स कृपण पापो न
 लोकान् प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥ प्रमाणाधि निवृत्तौ हि चेदशास्त्रार्थ-
 निन्दकः । कामतोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥
 यस्य नित्यं क्षतगतिर्धर्ममेवाभिपद्यते । अशङ्कमानः कल्याणि
 सोऽनुवानन्त्यमन्वते ॥ २० ॥ धर्मं प्रमाणसुत्कृत्य धर्मं न प्रति-
 भासयन् । सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २१ ॥
 यस्य नार्थं प्रमाणं स्याच्छ्रुताचारश्च भाविनि । नैव तस्य परो
 लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥ शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णो
 मा आभिगच्छिषाः । पुराणश्रुतिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदार्थिभिः
 ॥ २३ ॥ धर्मं एव ह्यवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् । सैव
 नौः सागरस्येव चण्डिजः पारमिच्छतः ॥ २४ ॥ अफलो यदि
 धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः । अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगत्सज्जेद-
 निन्दिते ॥ २५ ॥ निर्वाणं नाधिगच्छे दुर्धर्षियुः पशुजीविकाम् ।
 विद्यया नैव बुभुवुर्न चार्थं केचिदाप्सुः ॥ २६ ॥ तपश्च मद्भ-
 चर्षं च यज्ञः स्याध्याय एव च । दागमार्जवमेतानि यदि प्युर-
 फलाणि वै ॥ २७ ॥ नाचरिष्यन् परे धर्मं परे परतरे च ये ।
 विपश्चमोऽयमत्यन्तं यदि प्युरफला- क्रियाः ॥ २८ ॥ प्रपयधैव

देशाय गन्धर्वाभिरराजसाः । ईश्वराः कस्य हेतोस्तो चरेसुहर्म-
 माहताः ॥ ३८ ॥ फलदन्वि च विज्ञाय धातारं ये यसि भ्रुवम् ।
 धर्मन्ते व्यचरन् कृणो तद्धि शर्म सनातनम् ॥ ३० ॥ स नाय-
 मफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि । हृष्यन्तेऽपि हि विज्ञानां
 फलानि तपसां तथा ॥ ३१ ॥ त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृणो
 यथाश्रुतम् । वेत्य चापि यथाजातो दृष्टव्यः प्रतापवान् ॥ ३२ ॥
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते । कर्मणां फलमाप्नोति
 धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३ ॥ बद्धनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्य-
 न्यबुद्धयः । तेषां न धर्मजं किञ्चित् प्रेत्य शर्मास्ति वा पुनः ॥ ३४ ॥
 कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानाश्च फलोदयः । प्रभवन्त्यात्ययस्यैव
 देवगुह्यानि भाविनि ॥ ३५ ॥ नैतानि वेद यः कश्चिन्मृच्छन्तेऽत्र
 मजा इमाः । अपि कल्पसदृशेण न स श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ३६ ॥
 रक्ष्याण्ये तानि देवानां गूढमाया हि देवताः । कृताशाय व्रता-
 शाय तपसा दग्धक्लिपाः ॥ ३७ ॥ प्रसादैर्मानसैर्युक्ताः पश्य-
 न्येतानि वै हिजाः । न फलादर्शनाद्युक्तं शङ्कितव्यो न देवताः
 ॥ ३८ ॥ यदृष्यस्य प्रयत्नेन दातव्यदानसूयता । कर्मणां फल-
 मशीह तथैतद्धर्मशाश्वतम् ॥ ३९ ॥ ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदपि-
 र्बेह कश्यपः । तस्मान्ते संगयः कृणो नीशार इव नश्यतु ॥ ४० ॥
 व्यवस्य सर्वमशीति नाशित्वं भावमुत्सृज । ईश्वरश्चापि भूतानां
 धातारं मा च वै क्षिप । शिष्यस्यै न नमस्यै न सा तेऽभूद्वृद्धि-
 रीदृशी ॥ ४१ ॥ यस्य प्रसादात्तद्वक्तो मर्त्यो गच्छत्यनर्त्यताम् ।
 उज्जमा देवता कृणो माधर्मस्थाः कथञ्चन ॥ ४२ ॥

इति चारुत्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सुधितिरद्रीपदी-

संवादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्रौपद्युवाच । नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथञ्चन ।
 ईश्वरं कृत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १ ॥ आर्त्ताहं प्रलपा-
 भीदमिति मां विद्धि भारत । भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्र्यं
 निबोध मे ॥ २ ॥ कर्म खल्विह कर्त्तव्यं ज्ञानतामिव कर्षणम् ।
 अकर्माणो हि जीवन्ति स्यावरा नेतरे जनाः ॥ ३ ॥ यावज्जो-
 खानपानाञ्च यावच्छायोपसेवनात् । जन्तवः कर्मणा वृत्तिमाप्नु-
 यन्ति वृथिष्ठिर ॥ ४ ॥ जहमेपु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
 दृच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५ ॥ उत्थानमभि-
 जानन्ति सर्वभूतानि भारत । प्रत्यक्षं फलमग्रन्ति कर्मणां लोक-
 साधिकम् ॥ ६ ॥ सर्वे हि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यथायसुदके वक्तः ॥ ७ ॥ अकर्मणां वै
 भूतानां वृत्तिः स्यान्नहि काचन । तदेवाभिप्रपद्येत न विह-
 न्यात् कदाचन ॥ ८ ॥ स कर्म कुरु मा ग्वासीः कर्मणा भव
 दंशितः । कृतं हि योऽभिजानाति स हृद्ये चोऽस्ति नास्ति च
 ॥ ९ ॥ तस्य चापि भवेत् कार्यं विद्वद्भौ रक्षणे तथा । भक्ष्यमाणो
 ह्यनादानात् स्वीयते हिमवानपि ॥ १० ॥ उत्थीदेरन् प्रजाः
 सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्भुवि । तथा ह्येता न वर्हेरन् कर्मचेद्-
 फलं भवेत् ॥ ११ ॥ अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति वृत्तिं लोकाः कथञ्चन ॥ १२ ॥ यश्च
 दिष्टपरो लोके यथापि वृथादिकः । उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धि
 प्रगच्छते ॥ १३ ॥ यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत् ।
 अवसीदेत् सुदुर्मुष्टिरामो घट एवोदके ॥ १४ ॥ तथैव वृथादुर्गुहिः
 यत्तः कर्मण्यकर्मकत् । आसीत् न चिरं जीयेदनाथ इव दुर्गन्तः
 ॥ १५ ॥ अकृष्णादिह यः कथिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः । तं हठे-
 नेति मन्यन्ते स हि यत्रो न कस्यचित् ॥ १६ ॥ यज्ञापि किञ्चित्
 पृथपो दिष्टं नाम भजत्युत । दैवेन विधिना पार्थ तद्देवमिति

निश्चितम् ॥ १७ ॥ यत् स्वयं कर्मणा किञ्चित् फलमाप्नोति
 पुरुषः । मत्स्यमेतल्लोकेषु तत् पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १८ ॥
 स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्वर्थं न कारणात् । तत् स्वभावा-
 द्भक्तं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १९ ॥ एवं वृथाच देवाच्च स्वभा-
 वात् कर्मणस्तथा । यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणाम्
 ॥ २० ॥ धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः । विदधाति
 विभज्ये च फलं पूर्वकृतं वृणाम् ॥ २१ ॥ यद्ययं पुरुषः किञ्चित्
 कुरुते वै शुभाशुभम् । तदाहविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम्
 ॥ २२ ॥ कारणं तस्मै देहोऽयं धातुः कर्मणि वर्तते । स यथा
 प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवगः ॥ २३ ॥ तेषु तेषु हि कृत्येषु विनि-
 योक्ता महेश्वरः । सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवगान्यपि ॥ २४ ॥
 मनसाथान् विनिश्चित्य पयात् प्राप्नोति कर्मणा । इहियुवं
 स्वयं धीर पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २५ ॥ संख्यातुं नैव शक्यानि
 कर्माणि पुरुषपर्यभ । अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी
 ॥ २६ ॥ तिले तैले गवि क्षीरे काष्ठे पावकमन्ततः । धिया
 धीरो विजानीयादुपायश्चास्य सिद्धये ॥ २७ ॥ तत्रः प्रवर्तते
 प्रयात् कारणैस्तत्र सिद्धये । तां सिद्धिसुपजीवन्ति कर्मजाभिश्च
 जन्तवः ॥ २८ ॥ कुगलेन कृतं कर्म कर्ता साधु स्यदुष्टितम् ।
 इदं त्वकुगलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९ ॥ इष्टापूर्वां फलं न
 स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् । पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमवा-
 रणम् ॥ ३० ॥ कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रगम्यते । असिद्धौ
 निन्दते चापि कर्ता नाभीत्कथन्विह ॥ ३१ ॥ सर्वं गीव वृथानैके
 देवेनैके यद्वस्युत । पुंसः प्रयत्नं किञ्चित्त्वैधमेतन्निरच्यते ॥ ३२ ॥
 न चैवैतावता कार्त्तं मन्यन्त इति चापरे । अस्ति सर्वमहम्यन्तु
 दिष्टं चैव तथा वृथः ॥ ३३ ॥ हृद्यते हि वृथाचैव दिष्टाचार्यस्य
 सन्ततिः । किञ्चिद्देवावृथात् किञ्चित् किञ्चिदेव स्वभावतः ॥ ३४ ॥

पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् । कुशलाः प्रति-
 जानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः ॥ ३५ ॥ तथैव धाता भूताना-
 मिष्टानिष्टफलमदः । यदि न स्यान् भूतानां कृपणो नाम कथन
 ॥ ३६ ॥ यं यमर्षमभिप्रेक्षुः कुरुते कर्म पुरुषः । तदात्सफल-
 भिव स्याद्यदि न स्यात् पुराकृतम् ॥ ३७ ॥ त्रिहाराभर्थसिद्धिन्तु
 नातुपश्यन्ति ये नरा । तथैवानर्थसिद्धिषु यथैवात्मा तथैव ते
 ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यमेव कर्मेति मनीरेप विनिश्चयः । एकान्तेन
 ह्यनीष्टोऽयं पराभवति पुरुषः ॥ ३९ ॥ पुर्वतो हि भवत्येव
 प्रायेणैव सुधिष्ठिरः । एकान्तफलसिद्धिन्तु न विन्दत्यलसः क्वचित्
 ॥ ४० ॥ असम्भवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तन्तु खलयेत् । कृते
 कर्मणि राजेन्द्र तथावृष्यमवाप्नुते ॥ ४१ ॥ अतश्चीराविशत्येनं
 शयानमलसं नरम् । निःसंगयं फलं कळशा दत्तो भूतिसुपायुते
 ॥ ४२ ॥ अनर्था संगयावस्था सिध्यन्ते सुक्तसंगयाः । धीरा
 नराः कर्मरता ननु निःसंगयाः क्वचित् ॥ ४३ ॥ एकान्तेन ह्यन-
 र्थोऽयं वर्त्ततेऽस्मात् साश्रयम् । स तु निःसंगयं न स्यात्प्रिय
 कर्मण्यवस्थिते ॥ ४४ ॥ अथवा सिद्धिरेव स्यादभिमानं तदेव
 ते । वृकोदरस्य वीभक्षोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४५ ॥ अन्येषां
 कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः । विमकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा
 यथाफलम् ॥ ४६ ॥ पृथिवीं खाडलेनेह भिक्षा वीजं वपत्युत ।
 आस्रोऽयं कर्षकस्तुष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४७ ॥ वृष्टि-
 हेत्वानुष्टह्योयादनेनास्तत्र कर्षकः । यदन्य पुरुषः कुर्षात् कृतं
 तत् सफलं मया ॥ ४८ ॥ तच्चेदफलमस्माकमपराधो न मे
 क्वचित् । इति धीरोऽन्वेषेष्णैव नामास तत्र गच्छेत् ॥ ४९ ॥
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत । निर्वदो नात्र कर्त्तव्यो
 द्वावन्यो ह्यत्र कारणम् ॥ ५० ॥ सिद्धिर्वाप्यथ वासिष्ठिरप्र-
 हृत्तरतोऽन्यथा । बहूना समवाये हि भावानां कर्मदिश्यः ॥ ५१ ॥

गुणाभावे फलं नूनं भवत्यफलमेव च । अनारम्भे तु न फलं न
 रुषो दृश्यते क्वचित् ॥ ५२ ॥ देवताशावुपायांश्च मन्त्रं स्वस्ति-
 हृदये । वृत्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथावक्तम् ॥ ५३ ॥ अम-
 मत्तेन तत् कार्त्तु सुपदेष्टा पराक्रमः । भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सिद्धि-
 देवं पराक्रमः ॥ ५४ ॥ यत्र धीमानवेचेत् त्रेयांसं ब्रह्मभिर्गुणैः ।
 साम्बैवायं ततो क्षिप्तेत् कर्म चास्त्रै प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥ व्यसन-
 खास्य कांचेत विवासं वा सुधिष्ठिर । अपि किन्वागिरेर्वापि किं
 पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५६ ॥ उत्थानवृत्तः सततं परेपामन्तरेपथे ।
 आशुष्यमाप्नोति नरः परस्यान्न एव च ॥ ५७ ॥ न त्ववाद्याव-
 मन्तव्यः सुहृदेषु कदाचन । न ह्याद्यपरिभूतस्य भूतिर्भवति
 शोभना ॥ ५८ ॥ एवं संस्तिशो सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
 तत्र सिद्धिगतिः प्रोक्ता कात्यायस्याविभागतः ॥ ५९ ॥ ब्राह्मण्यं
 मे पिता पूर्वं वासथामास पण्डितम् । सोऽपि सर्वात्मिमां प्राह
 पित्र मे भरतर्षभ ॥ ६० ॥ नोतिं दृष्टस्तिप्रोक्तां श्रातृन् मे-
 ष्याहयत् पुरा । तेषां सकाशाद्यौपगच्छमेतत्तदा गृहे ॥ ६१ ॥
 स मां राजन् कर्मवतीमागतामाह सान्त्रयन् । शुच्युपमाया-
 मासीतां पितुरह्णे सुधिष्ठिर ॥ ६२ ॥

इति चारण्यपर्वण्य अर्जुनाभिगमनपर्वण्य द्वापदीवाण्यं
 नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

यश्चायमस्य च । याज्ञयेत्या वच, श्रुत्या भीतयेगो ह्यम-
 र्षणः । निःश्वसन्नुपसद्रस्य क्रुद्धो राजागमयतीत् ॥ १ ॥ राज्यस्य
 एद्वीं धर्म्यं मज मत्पुह्रवोचितान् । धर्मकामार्थहीनानां किं
 नो यत् तपोवने ॥ २ ॥ मेव धर्मस्य तद्वाच्यं मार्त्तवेन म
 चीलसा । अष्टद्वयमधिष्ठाप्य दत्तं दुर्व्योभनेन मे ॥ ३ ॥ गोमातु-

निव सिंहाणां दुर्गलेन यलीयसाम् । धामिपं विघसाशेन तद्व-
 द्राज्यं चि नो हृतम् ॥ ४ ॥ धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्म-
 कामयोः । अर्थसुखस्य किं राजन् दुःखेषु परितप्यसे ॥ ५ ॥
 भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् । अहार्थं मपि शक्येण
 युक्तं गाण्डीयधन्यना ॥ ६ ॥ कुश्यानामिष विलानि पडूनामिष
 धेनवः । हृतमैश्वर्यं मस्मान् जीयतां भवतः क्षते ॥ ७ ॥ भवतः
 प्रियमित्येवं महद्यसनमीदृशम् । धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः
 स्य भारत ॥ ८ ॥ कर्पयामथ मित्राणि नन्द्यामथ शत्रवान् ।
 आत्मानं भवतां शास्त्रैर्जियस्य भरतर्षभ ॥ ९ ॥ बहयं न तदै-
 वैतान् धार्तराष्ट्रान्निहन्महि । भवतः शास्त्रनादाय तन्वस्तपति
 दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अद्येनामन्वयेत्स खगचर्यामिवात्मनः । दुर्ब-
 लाचरितं राजन् वक्तव्यैर्विपेदिताम् ॥ ११ ॥ यां न कृणो न
 वीमत्सुर्नाभिमन्युर्न रुद्धयाः । न चाहमभिनन्दामि न च
 माद्रीसुतावुभौ ॥ १२ ॥ भवान् धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः ।
 कञ्चिद्राजन् न विवेदादापन्नः क्लीयन्जीविकाम् ॥ १३ ॥ दुर्मनुष्या
 हि विवेदमफलं स्वार्थघातकम् । अशक्ताः त्रियमाहर्तुमात्मनः
 कुर्वते प्रियम् ॥ १४ ॥ स भवान् दृष्टिमान् शक्तः पश्यन्नस्मात्सु
 पौरुषम् । आरुशंस्यपरो राजन्मानर्थमवबुध्यसे ॥ १५ ॥ अस्मान-
 नमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः । अशक्तानिव मन्वन्ते
 तद्दुःखं नाहमे वध ॥ १६ ॥ तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्वामनि-
 वर्त्तिनाम् । सर्वशो हि पथः श्रेयान् प्रेत्य लोकात् क्षभेमहि ॥ १७ ॥
 अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्षभ । आददीमहि गां सर्वां
 तथापि श्रेय एव नः ॥ १८ ॥ सर्वथा कार्प्यमेतन्नः स्वधर्ममनु-
 तिष्ठताम् । काञ्चतां विपुलां कीर्त्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षिताम् ॥ १९ ॥
 आत्मार्यं सुध्वमानाना विदिते कल्पसप्तये । अन्यैरपि हृते राज्ये
 प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २० ॥ कर्पयार्थो हि यो धर्मो मित्राणा-

मात्मनश्च यथा । व्यसनं नाम तद्ग्राहन् न स धर्मः कुधर्मं तत् ॥२०॥
 सर्वथा धर्मनित्यन्तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् । त्यजतस्मात् धर्मार्थो
 प्रेतं दुःखमुखे यथा ॥ २१ ॥ यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशमाङ्ग
 स पण्डितः । न स धर्मस्य वेदाद्यं स्तुष्यं स्थान्वः प्रभामिव ॥ २२ ॥
 यस्य चाभ्यर्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः । रक्षेत श्वतको-
 ऽरस्ये यथा गास्तादृशेष सः ॥ २३ ॥ अतिवेलं हि योऽर्थार्थी
 नेतरावसुतिष्ठति । स बध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव क्षुण्णितः ॥२४॥
 सततं यश्च कामार्थी नेतरावसुतिष्ठति । मिथ्यापि तस्य नश्यन्ति
 धर्मार्थाभ्याश्च शीयन्ते ॥ २५ ॥ तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते
 तिघनं भ्रुवम् । कामतो रममाणस्य मीनस्थेयाम्भसः चये ॥२६॥
 तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः । प्रकृतिः सा हि
 कामस्य पावकस्वारणिर्यथा ॥ २७ ॥ सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्म-
 सार्थपरिग्रहः । इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि भेषोद्धी यथा ॥२८॥
 द्रव्यार्थस्यर्गसंयोगे या प्रीतिरुपजायते । स कामचित्तसङ्कल्पः
 शरीरं नास्य दृश्यते ॥ २९ ॥ अर्थार्थी पुरुषो राजन् वृहन्तं
 धर्ममिच्छति । धर्ममिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ॥३०॥
 न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् । उपयोगात् फल-
 स्यैव काष्ठाङ्गमेव पण्डितः ॥ ३१ ॥ इमान् शकुनकामाजन् वृन्ति
 पैतंसिको यथा । एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥ ३२ ॥
 कामाहोमाच्च धर्मस्य प्रकृतिं यो न पश्यति । स बध्यः सर्वभूतानां
 प्रेत्य चेह स दुर्मतिः ॥ ३३ ॥ व्यहं ते विदितो राजनार्थो द्रव्य-
 परिग्रहः । प्रकृतिश्चापि वेत्त्यास्य विजतिश्चापि भूयसीम् ॥ ३४ ॥
 तस्य नामे विनाशे वा लरयां मरणेन वा । अनर्थ इति मन्यन्ते
 सोऽप्यमक्षास्तु वर्धते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणाञ्च मक्षानां मनसो
 हृदयस्य च । विषये वर्त्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ॥ ३६ ॥
 स काम इति मे मुक्तिः फर्मणां फलमुत्तमम् । एवमेव पृथग्दृष्ट्वा

धर्माथो काममेव च ॥ ३७ ॥ न धर्मपर एव स्थान्न चार्थपरमो
 नरः । न कामपरमो वा स्यात् सर्वान् सेवेत सर्वदा ॥ ३८ ॥
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् । अहन्यनुचरेद्देव-
 मेव शास्त्रज्ञतो विधिः ॥ ३९ ॥ कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये
 धर्ममाचरेत् । धयस्यनुचरेद्देवमेव शास्त्रज्ञतो विधिः ॥ ४० ॥
 धर्मश्चार्थश्च कामश्च यथावद्दत्तांतर । विमन्य काले कालज्ञः
 सर्वान् सेवेत पण्डितः ॥ ४१ ॥ मोक्षो वा परमं श्रेय एषां राजन्
 सुखार्थिनाम् । प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्य य सोपायां कुरुनन्दन ॥ ४२ ॥
 तद्वाशु क्रियतां राजन् प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् । जीवितं स्ना-
 तुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४३ ॥ विदितश्चैव ते धर्मः सततं
 चरितव्यते । जानन्तस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्म शोदनाम् ॥ ४४ ॥
 दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् । एष धर्मः परो
 राजन् ब्रह्मवान् मेल्य चैव च ॥ ४५ ॥ एष नार्थविहीनेन शक्यो
 राजन्निपेक्षितम् । अश्लिषाः पुरुषध्याप्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४६ ॥
 धर्ममूलमिदं राजन् नान्यद्धर्माद्दिशिष्यते । धर्मश्चार्थेन महता
 शक्यो राजन्निपेक्षितम् ॥ ४७ ॥ न चार्थो भैक्ष्यचर्षेण नापि
 श्लोष्येन कर्हिचित् । येन शक्यः सदा राजन् केवलं धर्म-
 युधिना ॥ ४८ ॥ प्रतिपदा हि ते याञ्जा यया सिध्यति वै
 द्विजः । तेजसैवार्थलिप्तायां यतस्व पुरुषपर्यभ ॥ ४९ ॥ भैक्ष्यचर्षा
 न विहिता न च विट्शूद्रजीविका । क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु
 यत्तमौरसम् ॥ ५० ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून् समा-
 गतान् । धार्तराष्ट्रबलं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५१ ॥
 उदारमेव विदांसो धर्मं प्राङ्गर्भनीपिणः । उदारं प्रतिपद्यस्व
 नावरे स्यात्तुमर्हसि ॥ ५२ ॥ असुबुध्यस्व राजेन्द्र वेद्य धमान्
 सनातनान् । क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्माद्बुद्धिजते जगः ॥ ५३ ॥
 प्रजापालनसम्भूतं फलं तव न गर्हितम् । एष ते विहितो राजन्

स्वधर्मः सनातनः ॥ ५४ ॥ तस्मात्पचितः पार्थ लोके हांसः
 गमिष्यसि । स्वधर्माच्च मनुष्याणां चकनन्तं प्रशस्यते ॥ ५१ ॥
 स चात्र हृदयं कृत्वा त्यक्तेदं शिथिलं मनः वीर्यमाश्रय
 कौरव्य धुरमुहुरधुर्भवत् ॥ ५६ ॥ न हि केवलधर्मात्प्राप्यो
 जातु कश्चन । पार्थिवो व्यजयद्राजन्त्र भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५४ ॥
 जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् । निहत्या लभते
 राज्यमाहारमिदं गत्यक्षः ॥ ५५ ॥ आतरः पूर्वजाताश्च सुस-
 ष्ट्वाश्च सर्वशः । निहत्या निर्जितां देवैरसुराः पार्थिवयम्भ ॥ ५६ ॥
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्या महीपते । जहि गतून् महाबाहो
 परान्निहतिमास्थितः ॥ ५७ ॥ न ह्यर्जुनममः कश्चिद्युधि योषो
 धनुर्धरः । भविता वा पुनः कश्चिन्मत्समी वा गदाधरः ॥ ५८ ॥
 सत्येन कुरुते सुहं राजन् सुबलवानपि । न प्रमायेग नोत्साहात्
 सत्त्वस्यो भव पाण्डव ॥ ५९ ॥ सत्यं हि मूलमर्थस्य पितृभ्यं
 यदतोऽन्यथा । न तु प्रसक्तं भवति हृद्यच्छायेष हैमनी ॥ ६० ॥
 अर्थत्यागोऽपि काश्यः स्यादर्थं यथासमिच्छता । वीरौपस्येन
 कौन्तेय सा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ६१ ॥ अर्थेन तु समो नार्थो यत्र
 लभ्येत नोदयः । न तत्र विषणः काश्यः खरकण्डूयितं चि-
 त्तत् ॥ ६२ ॥ एवमेतन्मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वात्पशं नरः । एतन्तं
 धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितम् ॥ ६३ ॥ अमितं मितसम्पन्नं
 मिते भिन्दन्ति पण्डिताः । भिन्नैर्भिन्नैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते-
 ऽवगम् ॥ ६४ ॥ सत्येन कुरुते सुहं राजन् सुबलवानपि । नोद्य-
 मिन न होत्राभिः सर्वाः स्त्रीकुरुते प्रजाः ॥ ६५ ॥ सर्वथा संहते-
 देव दुर्बलैर्यस्यवानपि । अमितः गच्छते हन्तुं मधुरा भ्रमरैरिव
 ॥ ६६ ॥ यथा राजन् प्रजाः सर्वाः क्षुब्धाः पाति गभक्षिभिः ।
 अस्ति यैव तथैव त्वं सहयः सवितुर्भवं ॥ ६७ ॥ एतच्चापि तपो
 राजन् पुराणमिति नः श्रुतम् । विधिना प्राप्तं न भूमेयं तृकृतं

नः पितामहैः ॥ ६८ ॥ न तथा तपसा राजन् लोकान् प्राप्नोति
 क्षत्रियः । यथा दृष्टेन वृद्धेन विजयेनेतरैश्च वा ॥ ६९ ॥ अपे-
 यात् किल भा सूक्ष्मात् लक्ष्मीचन्द्रमसस्तथा । इति लोको व्यव-
 सितो दृष्टेमा भवतो व्यथाम् ॥ ७० ॥ भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दा-
 भिरितरस्य च । कथा युक्ताः परिप्रदः पृथग्राजन् समागताः
 ॥ ७१ ॥ इदमत्यधिकं राजन् ब्राह्मण्याः कुरुवय ते । समेताः
 कथयन्तीह सुदिताः सत्यसन्धताम् ॥ ७२ ॥ यन्न मोहान्न क्लार्प-
 णान्न लोभान्न भयादपि । अमृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्त्रार्थ-
 कारणात् ॥ ७३ ॥ यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिभवाप्नुवन् ।
 सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विमुक्तदक्षिणैः ॥ ७४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो दद-
 न्नामान् गाय राजन् सहस्रशः । मुच्यते सर्वप्रापेभ्यस्तमोभ्यः इव
 चन्द्रमा ॥ ७५ ॥ पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सदृशवांससहिताः शंसन्ति त्वां सुधिष्ठिर ॥ ७६ ॥ श्वेतो चीर-
 मासक्तं ब्रह्म वा दृपते यथा । सत्यं स्तौने बलं नाश्वं । राज्यं
 दुर्बोधने तथा ॥ ७७ ॥ इति लोके निर्वचनं पुनश्चरति भारत ।
 अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्यते ॥ ७८ ॥ इमा-
 मवस्थाश्च गते सहास्राभिररिन्दम । इन्त नष्टाः स्युः सर्वे वै
 भवतोपद्रवे सति ॥ ७९ ॥ स भवाय यमास्थाय सर्वोपकरणा-
 न्वितम् । त्वरमाणोऽभिनिर्वातु विभ्रेभ्योऽर्थविभावकः ॥ ८० ॥
 वाचयित्वा द्विजत्रेष्ठानद्यैव गजसाययम् । अस्त्रविद्धिः परि-
 हृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ॥ ८१ ॥ आग्नीविषमैर्वीरैर्महद्भि-
 रिव वृत्रहा । अमितान् तेजसा मृदून्सुरानिव हतहा । श्रिय-
 नादत्स्व कोन्तेय धार्तं राष्ट्रान्महाबल ॥ ८२ ॥ न हि गाण्डीव-
 सुक्तानां शरणां गाह्र्वायसाम् । स्वर्गमाग्नीविषाभाषां मर्त्यैः
 कथन संसहेत् ॥ ८३ ॥ न न यीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वो-
 ऽस्ति भारत । यः सप्रेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संशुगे ॥ ८४ ॥

सृष्टयैः सह कैकेयैर्दृष्टीनां उपभेण च । कथंस्वयुधि कीन्ते य
न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८५ ॥ यत्तु हस्तगतां राजन् कथंस्वि-
न्नाहरेर्महीम् । इह यत्तु सुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ॥ ८६ ॥

इति आरख्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । स एवसुकुम्भु महासुभावः सत्यव्रतो
भीमसेनेन राजा । अजातशत्रुस्तदन्तरं वै धैर्यान्वितो वाक्य-
मिदं वभाषे ॥ १ ॥

सुधित्तिर उवाच । असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मां तुदन्
वाक्यश्लेषैः क्षिणीपि । न त्वां विगर्हे प्रतिकूलमेव समानयाहि
व्यसनं व आगात् ॥ २ ॥ अहं ह्यज्ञानन्वपद्यं जिहीषन् राज्यं
संराट्त्रं हतराष्ट्रस्य सुधात् । तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेहीत्
सुधीधनाथं सुधलस्य सुवः ॥ ३ ॥ महाभायः शकुनिः पार्वतीयः
सभामध्ये प्रयपन्नक्षत्रगान् । असायिनं मायया प्रत्वजेपीत्ततो-
ऽपश्यं सजिनं भीमसेन ॥ ४ ॥ अचाय दृष्ट्वा शकुनेयं धावत्
कामानुकूलानधुजो धुजथ । शक्यं नियन्तुसमविद्यदाया मन्युमु
श्न्यात् पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ५ ॥ यन्तुं नाया शक्यते पौरुषेण
भातेन वीर्येण च तात महः । न ते वाची भीमसेनाभ्यस्तुमे मन्ये
तया तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६ ॥ स नो राजा हतराष्ट्रस्य सुवो
न्यपातयत्पने राज्यमिच्छन् । दास्येद्य नोऽगमयुद्धोमसेन यथा-
भवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ७ ॥ त्वहापि तहेत्य धनध्रयस्य पुन-
र्द्युतायागतानां सभां नः । यन्माश्रीदृतराष्ट्रस्य सुवः एक-
गृह्णार्यं भरतानां समक्षम् ॥ ८ ॥ वने समा हाद्य राजपुत्र
यथाकामं विजितमण्यतगतो । तयापरश्चाविदितश्चरेथाः सौः

सह भ्रातृभिर्ऋतुगुहः ॥ ९ ॥ त्वाञ्जेत् श्रुत्वा तात तथाचरन्त-
 नवभोत्सुन्ते भारतानाश्वराय । अर्घ्यांश्चरेथास्तावतोऽर्घ्यांश्च
 त्वं निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १० ॥ चरेसेन्नो विदितः
 काक्षमेतं युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् । ब्रवीमि सत्यं कुरु-
 संसदीह तथैव ता भारत पञ्चनद्यः ॥ ११ ॥ ययश्चैतद्भारत सर्व
 एव त्वयाजिताः काक्षमपास्य भोगान् । वसेम इत्याह पुरा स
 राजा मध्ये कुरुणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२ ॥ तत्र द्यूतमभवन्नो
 जघन्यं तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे । इत्यञ्ज दिशानसुसञ्ज-
 रामो वनानि क्षात्राणि च क्षात्ररूपाः ॥ १३ ॥ सुयोधनस्यापि न
 शान्तिमिच्छन् भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् । अयोजयामास
 फुरुष्य सर्वान् ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १४ ॥ तं सन्धि-
 मास्थाय सतां सकाशे को नाम जज्ञादिह राज्यहेतोः । आस्य स्य
 मन्ये मरणाद्गरीयो यद्धर्ममुत्कस्य मर्षेण प्रगासेत् ॥ १५ ॥ तदैव
 चेहीरकर्म करिष्यो यदा द्यूते परिघं पस्वच्छघः । बाह्व दिघ-
 च्चन्यारितः फाल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १६ ॥
 प्रागेव त्वैव समयक्रियार्था किं नावधीः पौरुषमाविदानः । प्राप्तन्तु
 फालं त्वभिपद्य पयात् किं मानिदानीमतिवैलमात्य ॥ १७ ॥
 भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन द्रुपे विपस्येव रसं हि पीत्वा ।
 यद्याज्ञसेनो परिक्षिप्यमाना संदृश्य तत्क्षान्तमिति ह्य भीम
 ॥ १८ ॥ न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 फालं प्रतीचस्व सुषोदयस्य पङ्क्तिं फलानामिष धीजवापः ॥ १९ ॥
 यदा हि पूर्वं निहतो निहन्तेत् वैरं सपुण्यं सफलं विदित्वा ।
 मचासुण्यं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जीवलोके
 ॥ २० ॥ त्रियञ्ज लोके लभते समग्रा मन्ये चास्मै शत्रवः संज-
 मन्ते । मित्राणि चैनमधिराङ्गजन्ते देवा इवेन्द्रसुपत्नीवन्ति
 धेनम् ॥ २१ ॥ मम प्रतिज्ञाश्च निषोध सत्या वृणो धर्मममृता-

ज्जीविताञ्च । राज्यञ्च पुत्राश्च यशो धनञ्च सर्वं न सत्यञ्च कला-
सुपैति ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि वृधिक्षिरवाक्ये
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

भीम उवाच । सन्धिं कृत्यैव कालेन ह्यन्तकेन पतस्त्रिणा ।
अनन्तेनाप्रमेयेण शीतसा सर्वहारिणा ॥ १ ॥ प्रत्यक्षं मन्यसे
कालं मर्त्यः सन् काशबन्धनः । फेनधर्मा महा राज फलधर्मा
तथैव च ॥ २ ॥ निमेपादपि कौन्तेय यस्याहुरप्रचीयते । सूच्ये-
वाङ्मनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३ ॥ यो नूनममितायुः
स्यादथ वातिप्रमाणपितृ । स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शि-
वान् ॥ ४ ॥ प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
आयुधोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५ ॥ शरीरिणां हि
मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् । प्रागेव मरणात्तस्माद्वाज्यायैव
घटामहे ॥ ६ ॥ यो न याति मसह्यानमस्सृष्टो भूमिबर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवधीदति गौरिव ॥ ७ ॥ यो न यात-
यते वैरमल्पमच्योद्यमः सुमान् । अफलं जना तस्याहं मन्ये
दुष्कर्तजायिनः ॥ ८ ॥ वैरिण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिवी ।
हत्वा द्विपन्नं संग्रामे भङ्क्ष्य याश्चिन्तं ययुः ॥ ९ ॥ हत्वा वै
सुरयो राजन् विकर्तारमरिन्दम । अह्नाय नरकं गच्छेत् स्वर्गे-
णास्य न सम्प्रितः ॥ १० ॥ अमर्षजो हि सन्तापः पावकाहीति-
मत्तः । येनाहमभिमन्तप्तो न नक्तं न दिवा गये ॥ ११ ॥ अयञ्च
पार्थो वीरतुसुवैरिष्ठो ह्याविकर्षण्ये । आसौ परमसन्तप्तो नूनं
सिञ्च द्वागये ॥ १२ ॥ योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वान् सोके धनु-
र्भतः । सोऽयमाजजेमुप्राप्यं महाहृष्टीव यच्छति ॥ १३ ॥

नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च धीरसुः । तथैव प्रियमिच्छन्त
 आसते जङ्गमूकवत् ॥ १४ ॥ सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह
 सृष्टयैः । अहमेकथं सन्तप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५ ॥
 प्रियमेष तु सर्वेषां यदृष्यतीत्युत किञ्चन । सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः
 सर्वे वृद्धाभिनन्दिनः ॥ १६ ॥ नातः पापीयसी काचिदापद्राजन्
 भविष्यति । यन्त्रो नीचैरल्पबलैराव्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७ ॥
 शीलदोषादृणाविष्ट धानृशंस्नात् परन्तप । क्लेशास्तितिक्षसे
 राजन्वान्यः कथित् प्रशंसति ॥ १८ ॥ ओषियस्वेष ते राजन्मन्द-
 कस्याविपथितः । धनुवाकृता बुद्धिर्नैषा तत्रार्थदर्शिनी ॥ १९ ॥
 वृणो ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रेषु जायथा । अस्या हि योनौ
 जायन्ते प्रायगः क्रूरबुद्धयः ॥ २० ॥ अथौपीस्वं राजधर्मान् यथा
 वै मनुरब्रवीत् । क्रूरान्निहतिसम्पन्नान् विहितानशमात्मकान्
 ॥ २१ ॥ धार्तराष्ट्राग्गहाराज क्षमसे किं दुरात्मनः । कर्त्तव्ये
 सुहृदप्याग्र किमासुष पीठसर्पवत् ॥ २२ ॥ बुद्ध्या वीर्येण संवृत्तः
 श्युतेनाभिजनेन च । तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तश्च पवतम्
 ॥ २३ ॥ अन्वमिच्छसि कौन्तेय योऽस्यान् संवर्त्तुमिच्छसि ।
 अज्ञातधर्मा गूढेन पृथिव्या विद्युतेन च ॥ २४ ॥ दिवीव पार्थ
 सुखेण न शक्या चरितुं त्वया । हृत्तयाश्च द्रवानूपे गाथा-
 मुप्यपस्तापशान् ॥ २५ ॥ हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णु-
 चरिष्यति । इमौ च सिंहसङ्क्रामौ भ्रातरौ महिती शिशू ॥ २६ ॥
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः । सुण्यकीर्त्ती राजपुत्री
 द्रौपदी धीरसुरियम् ॥ २७ ॥ विद्युता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ
 चरिष्यति । माहापि राजन् जानन्ति स्यात्कुमारमिमाः मजाः
 ॥ २८ ॥ नाज्ञातधर्मा मथ्यामि मेरोरिव निगूहनम् । तथैव
 सहयोऽप्याभीराष्ट्रेभ्यो विप्रशासिताः ॥ २९ ॥ राजानो राज-
 सुत्वाप एतराङ्गमनुमताः । न हि तेऽप्युपमास्यन्ति मिहता वा

निराकृताः ॥ ३० ॥ अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ।
 तेऽप्यस्मासु प्रहृष्टीरन् प्रच्छन्नान् सुवह्वरान् । आचक्षीरं च
 नो ज्ञात्वा ततः स्थात् सुमहद्वयम् ॥ ३१ ॥ अस्माभिद्यपिताः
 सन्मरणे मासास्त्रयोदश । परिमाणेन तान् पश्य तावतः पदि-
 वत्सरान् ॥ ३२ ॥ अस्ति मामः प्रतनिधिर्था प्राङ्मनीषिणः ।
 पूतिकामिव सोमस्य तद्येदं क्रियतामिति ॥ ३३ ॥ अथवानुडुहे
 राजन् माधवे साधुशशिने । सौहित्यदानादेतस्मादेनमः प्रति-
 कुच्यते ॥ ३४ ॥ तस्माच्छत्रुयुधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
 त्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संहृगात् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

येश्मयायन उवाच । भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो सुधि-
 छिरः । निश्चस्य मुरुपथ्यामः संप्रदधौ परन्तपः ॥ १ ॥ श्रुता मे
 राजधर्माश्च वर्थागाश्च विनिश्चयाः । आयत्याश्च तदात्वे च यः
 पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥ धर्मस्य ज्ञानमानोऽहं गतिमप्राप्तं सुदु-
 र्विदांम् । फलं वलात् करिष्यामि मेरीरिव विरुद्धानम् ॥ ३ ॥
 स सुहृत्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिहात्यताम् । भीमसेनमिदं
 वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥

सुधिछिर उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 इदमन्यत् समाधत्स्य वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ५ ॥ मत्पापानि
 कर्माणि यानि केवलमाहमात् । आरभ्यन्ते भीमसेन व्यदन्ते
 तानि भारत ॥ ६ ॥ सुमन्त्रिते सुविह्वान्ते सुशक्ते सुविचारिते ।
 सिद्धन्त्यदां महाबाहो देवस्यैव मदधिषणम् ॥ ७ ॥ यत्तु केवल-
 पापस्याहवर्षोत्थितः स्वयम् । आरभ्यन्मिदं कार्यं मन्यथे

नृणु तत्र मे ॥ ८ ॥ भूरित्यथा, शलशैव जलसन्वय वीर्यवान् ।
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणसुतश्च वीर्यवान् ॥ ९ ॥ धार्तराष्ट्रा
 दुराधर्षा दुर्बोधनपुरोगमाः । सर्व एव कृतास्त्राश्च सततघात-
 तायिनः ॥ १० ॥ राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्त्राभिरुपतापिताः ।
 संश्रिताः कौरव्यं पक्षं जातस्नेहाश्च त प्रति ॥ ११ ॥ दुर्बोधन-
 चित्ते युक्ता न तथास्त्रासु भारत । पूर्णकोषवक्षोपिताः प्रयति-
 व्यन्ति सङ्घरे ॥ १२ ॥ सर्वे कौरवसेन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
 संविभक्ता हि माताभिर्भोगैरपि च सर्वश्र ॥ १३ ॥ दुर्बोधनेन ते
 वीरा मानिताश्च विशेषतः । प्राणास्त्यज्यन्ति संग्रामे इति मे
 निश्चिता मति ॥ १४ ॥ समा यद्यपि भीष्मस्य हृत्तिरस्त्रासु तेषु
 च । द्रोणस्य च महाबाहोः कृपस्य च महात्मनः ॥ १५ ॥ अथर्ष्यं
 राजापण्डुस्त्रैर्निवेश्य इति मे मतिः । तस्मान्पञ्चज्यन्ति संग्रामे
 प्राणानपि सुदुस्त्वज्रान् ॥ १६ ॥ सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः, सर्वे धर्म-
 परायणाः । अजेयाश्चेति त्विमे बुद्धिरपि देवैः, सवासवैः ॥ १७ ॥
 अमर्षी नित्यसंरथ्यस्तत्र कर्णो महारथः । सर्वास्त्रविदनाष्ट्रयो
 ह्यभेद्यकवचावृतः ॥ १८ ॥ अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान् पुरुष-
 सत्तमान् । अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्बोधनस्त्वया ॥ १९ ॥
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर । अति सर्वान् धनु-
 र्याहान् स्तुतपुत्रस्य क्षाघवम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 यभूव विमनास्त्रसो न चैवीवाच किञ्चन ॥ २१ ॥ तयोः संवदतो-
 देवं तदा पाण्डवयोर्हंयो, । आजगाम महायोगी व्यासः सत्य-
 पतीसुतः ॥ २२ ॥ सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 सुधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच यदताम्परः ॥ २३ ॥

व्यास उवाच । सुधिष्ठिर महाबाहो येद्वि ते हृदयस्थितम् ।
 मनोपया ततः क्षिप्रमागतोऽग्निरनर्षभ ॥ २४ ॥ भीष्मात् द्रोणात्

कृपात् कर्णात् द्रोणपुत्राच्च भारत । दुर्बोधनाङ्गुपसुतास्तथा
 दुःशासनादपि ॥ २५ ॥ यत्ते भयममित्रघ्न हृदि सम्परिवर्त्तते ।
 तत्ते ऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २६ ॥ तच्छ्रुत्वा
 हृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय । प्रतिपादय तु राजेन्द्र ततः
 त्रिमंज्वरं जहि ॥ २७ ॥ तत एकान्तमुन्वीय पाराशर्व्योः सुधि-
 छिरम् । अश्वीदुपमन्त्रार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २८ ॥ त्रेयसस्ते
 परः कालः प्राप्नो भरतसत्तम । येनाभिभविता शत्रुवृणे पार्थो
 धनञ्जयः ॥ २९ ॥ गृह्याद्येमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्त्तिमती-
 मिव । विद्यां प्रतिस्मार्त्तं नाम प्रपन्नाय व्रथामि ते ॥ ३० ॥
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति । अस्त्रहेतोर्महेन्द्रश्च
 रुद्रञ्चैवाभिगच्छतु ॥ ३१ ॥ वरुणश्च कुबेरश्च घर्मराजश्च पाण्डव ।
 शक्रो चोप सुरान् द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२ ॥ ऋषिरेप
 महातेजा नारायणसहायवान् । पुराण्यः शाश्वतो देवस्वजेयो
 जिष्णुरच्युतः ॥ ३३ ॥ अस्त्राणीन्द्राञ्च रुद्राञ्च लोकपालेभ्य एव
 च । समादाय महाबाहुर्महत् कर्म करिष्यति ॥ ३४ ॥ वना-
 दस्त्राञ्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् । निवासार्थाय यद्युक्तं
 भवेद्दः प्रथिवीपते ॥ ३५ ॥ एकत्र चिरवासी हि न प्रीतिजननो
 भवेत् । तापमानाश्च सर्वेषां भवेद्दुहेगकारकः ॥ ३६ ॥ अगाण्या-
 सुपयोगश्च वीरुदीर्घाधिसंलयः । विभर्षिं च यद्गन् विमान् वेद-
 वेदाङ्गपारगान् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान् प्रभुः ।
 प्रोवाच लोकेतस्वर्षी योगी विद्याममुत्तमाम् ॥ ३८ ॥ घर्मराजाय
 धीमान् स व्यासः सत्यवतोमुतः । प्रपन्नाय च कौन्तेयं तत्रैवा-
 स्तरधीयत ॥ ३९ ॥ सुधिछिरम् धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
 धारयामास मेधावी काले काले सदाभ्यसन् ॥ ४० ॥ स व्यास-
 वाक्यमुदितो वनाद्देवनाभ्यततः । ययौ सरस्वतीकुले काम्यक्रं

नाम तदनम् ॥ ४१ ॥ तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविशारदाः ।
 ब्राह्मणाक्षपसा युक्ता देवेन्द्रमृगयो यथा ॥ ४२ ॥ ततः काश्यक-
 मासाद्य पुनश्चो भरतर्षभाः । न्यवसन्त महात्मानः शर्मात्वाः
 सपरिच्छदा ॥ ४३ ॥ तत्र तेन्यवसन्नाजन् कश्चित्कालं मन-
 स्थितः । धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वन्तो वेदमुत्तमम् ॥ ४४ ॥
 चरन्तो ष्टगया नित्यं शुद्धैर्वायैष्टं गार्थिनः । पितृदैवतविभेभ्यो
 निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४५ ॥

इति आरख्यपर्वणि सर्जुनाभिरामनपर्वणि काश्यकधनप्रवेशे
 षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कस्य चित्तव्य कालस्य धर्मराजो सुधि-
 छिरः । संस्रुत्व मुनिसन्देशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ विवित्ते
 विदितप्रज्ञमर्जुनं पुरुषर्षभम् । सान्त्वपूर्धं स्थित कृत्वा पाणिना
 परिमसृशन् ॥ २ ॥ स सुहृत्तं मिथ ध्यात्वा वनवासमरिन्दनः ।
 धनञ्जय धर्मराजो रक्षसीदमुवाच च ॥ ३ ॥

सुधिछिर उवाच । भीष्मो द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च
 भारत । धनुर्वेदयतुष्पाद् एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ 'ब्राह्म्यं'
 दैवं मातृपक्षं वायव्यं सचिकित्स्वितम् । सर्वास्त्राणां प्रयोगश्च
 तेऽभिजानन्ति कृतस्त्रयः ॥ ५ ॥ ते सर्वे धतराष्ट्रस्य पुत्रेण परि-
 सान्विता । संविभक्ताश्च तुष्टाश्च शुकवत्तेषु वृत्तंते ॥ ६ ॥ सर्व-
 योधेषु चैवास्य सदा प्रीरिनुत्तमा । आचार्य्यै मानितासुष्टाः
 शान्तिं व्यवहरन्त्युत ॥ ७ ॥ शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले
 प्रतिपूणिताः । अद्य चैयं मही कृतस्त्रा दुर्ध्वीधनवशानुगा ॥ ८ ॥
 सयामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा । भवानेष प्रियोऽस्माकं त्वयि
 भारः समाहितः ॥ ९ ॥ अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिन्दम ।

कृष्णहैपायनात्तात मृहीतोपनिपन्त्रया ॥ १० ॥ तथा प्रयुक्तया
सम्यक् जगत् सर्वे प्रकागते । तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुस-
माहितः ॥ ११ ॥ देशतानां यथाकार्त्तं प्रसादं प्रतिपालय ।
तपसा योजयात्मानमुद्येण भरतर्षभ ॥ १२ ॥ धनुष्मान् कवचो
खड्गी मुनिः साधुव्रते स्थितः । न कस्यचिद्दृग्दम्भार्गं गच्छ ताती-
त्तरां दिगम् ॥ १३ ॥ इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धन-
स्त्रय । वृत्राङ्गीतेर्बलं देवैश्चदा शक्रे समर्पितम् ॥ १४ ॥ तान्येक-
स्यानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्वसे । शक्रेष्व प्रपद्यस्व स
तैस्त्राणि प्रदास्यति । दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं
पुरन्दरम् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा घर्मराजसामध्यापर्यंत प्रभुः ।
दीक्षितं विधिनानेन धृतवाक्यायमानसम् ॥ १६ ॥ अतुजज्ञे तदा
वीरं भ्राता भ्रातरमयजः । निदेगाहर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुर-
न्दरम् ॥ १७ ॥ धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षिप्त्वे महेषुधी ।
कवची सतनुत्वाण्यो यद्वगोधाहुक्वितवान् ॥ १८ ॥ ऊताग्निर्वाह्य्या-
न्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभजः । प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रमृहीत-
शरासनः ॥ १९ ॥ यथाय धार्तराष्ट्राणां निष्कस्योद्ग्रेमुदीक्ष्य च ।
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रमृहीतशरासनम् ॥ २० ॥ अद्भुवन् ब्राह्मणाः
क्षिप्त्वा भूतान्यन्तर्हितानि च । क्षिप्रमागृहि कौन्तेय मनसा
यद्यदिच्छसि ॥ २१ ॥ अद्भुवन् ब्राह्मणाः पार्यमिति कृत्वा जया-
श्रियः । संसाधयस्व कौन्तेय भुवोऽनु विजयशत्रु ॥ २२ ॥ तं
तथा प्रस्थितं वीरं शाकस्वन्योदमर्जुनम् । मर्गास्त्राभ्याय सर्वेषां
क्षण्या वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

कृष्णोवाच । यस्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्भनस्त्रय ।
तत्तेऽनु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि । मास्याकं चभिय-
कुले जना कथिदवाप्रयात् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणेषो नमो नित्यं

येषां भैक्ष्येण जीविका । इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयो-
 धनः ॥ २५ ॥ हृष्टा मां गौरिति प्राच मत्सन्नाजसंसदि ।
 तस्माद्दुःखादिदं दुःखं मरीय इति मे मतिः ॥ २६ ॥ यत्तत्
 परिपदो मध्ये वस्तुयुक्तमभापत । नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः
 प्रजागरे ॥ २७ ॥ रंस्यन्ते वीर कर्माणि कथयन्तः पुनः पुनः ।
 नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ॥ २८ ॥ तुष्टिर्बुद्धि-
 भवित्नी वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि । त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुख-
 दुःखे समाहिते ॥ २९ ॥ जीवितं मरणञ्चैव राज्यमैश्वर्यमेव
 च । आपृष्टो मेऽसि कीन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ॥ ३० ॥
 बलवद्भिर्विरुद्धं न कार्ष्णमेतत्पयानघ । प्रयात्तविघ्नेनैवागु विण-
 याय महाबल ॥ ३१ ॥ नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ
 क्षणामयम् । ह्यीः यीः कीर्त्तिर्द्युतिः पुष्टिसमा लक्ष्मीः सं-
 स्वती ॥ ३२ ॥ इमा वै तव मान्यस्य पातयन्तु धनञ्जय । ज्येष्ठा-
 पचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारकः ॥ ३३ ॥ मपद्येऽहं वस्तुन्
 रुद्रानादित्यान् समरुद्गणान् । विश्वे देवांस्रथा साध्यान् शान्त्यर्थं
 भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ स्वस्ति तेऽस्वन्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
 दिव्येभ्यश्चैव भूनेभ्यो ये चान्ये परिपत्थिनः ॥ ३५ ॥

वैगम्पायन उवाच । एवमुक्त्वाश्विपः कृष्णा विरराम वश-
 स्विनी । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन् धौम्यश्च पारुडवः ॥ ३६ ॥
 प्रातिष्ठत महाबाहु प्रमृष्ट्वा रुचिरं धनुः । तस्य मार्गादृपा-
 म्नामन् सर्वभूतानि गच्छतः ॥ ३७ ॥ सुक्तस्यैन्द्रेण योगेन परा-
 क्रान्तस्य शुष्णिणः । सोऽगच्छत् पर्वतांस्तात तपोधननिपेवितान्
 ॥ ३८ ॥ दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परन्तप । अगच्छत् पर्वतं
 पुण्यमेकाङ्गैश्च महामनाः ॥ ३९ ॥ मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो
 यथानिलः । हिमवतामतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ॥ ४० ॥ अत्य-
 क्रामत् सुदुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः । इन्द्रकीलं समासाद्य

ततोऽतिष्ठन्नश्रयः ॥ ४१ ॥ अन्तरीक्षोऽतिशुश्राव तिष्ठेति स
 वचशदा । तद्भुत्वा सर्वतो दृष्टिं धारयामास पाण्डवः ॥ ४२ ॥
 अथापश्यत् स्रष्टृसाक्षी दृष्टमूले तपस्विनम् । ब्राह्मणं यिया
 दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृगम् ॥ ४३ ॥ सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र
 स्थितं दृष्ट्वा महातपाः । कस्त्वं तातैश्च सम्प्राप्तो धनुष्यान् कवची
 गरी ॥ ४४ ॥ निषदासितलतायः क्षात्रं धर्ममनुवतः । नेह
 शस्त्रेण कर्त्तव्यं शान्तानामेष आलयः ॥ ४५ ॥ विनीतकीध-
 र्दर्पाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् । नेहास्ति धनुषा काश्च न
 संग्रामोऽत्र काङ्क्षित् ॥ ४६ ॥ निक्षिपैतद्दनुष्मात प्राप्तोऽसि परमां
 गतिम् । अोजसा तजसा वीर यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥ ४७ ॥
 तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोर्जुनमब्रवीत् । न चैनश्चान्तया-
 मास धैर्यात् सुदृढनिश्चयम् ॥ ४८ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः सं-
 द्विजः प्रहसन्निव । वरं दृशीष्व भद्रन्ते शक्रोऽहमरिस्त्रुदन ॥ ४९ ॥
 एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनञ्जयः । प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा
 शूरः कुरुकुलोदहः ॥ ५० ॥ ईश्वरितो ह्येष वै कामो वरक्षेणं
 प्रयच्छ मे । त्वत्तोऽद्य भगवन्ममं शत्रुस्त्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५१ ॥
 प्रत्युवाच महेन्द्रक्षं प्रीतात्मा प्रहसन्निव । दृष्ट्वा प्राप्तस्य किं कार्त्थं-
 मस्त्रैश्च धनञ्जय ॥ ५२ ॥ कामान् दृशीष्व न्तोकास्त्वं प्राप्तोऽसि
 परमां गतिम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनञ्जयः ॥ ५३ ॥
 न लोकात् पुनः कामान् देवत्वं कुतः सुध्यम् । न च सर्वाभरै-
 श्वर्षं कामये विदशाधिप ॥ ५४ ॥ भ्रातॄणां विपिने त्यक्त्वा
 वैरमप्रतियात्य च । अशोक्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं गाश्वतीः
 समाः ॥ ५५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच दृष्ट्वा पाण्डुनन्दनम् । सान्त्व-
 यन् शृण्वया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ५६ ॥ यदा द्रक्ष्यसि
 भूतेशं त्यक्षं शूलधरं शिवम् । तदा दातास्मि ते तात दिव्या-
 न्मस्त्राणि सर्वशः ॥ ५७ ॥ क्रियता दर्शने यत्रो देवस्य परमे-

ष्ठिनः । दर्शनात्तस्य कीन्तेय संसिद्धः सर्वमेष्यसि ॥ ५८ ॥
इत्युक्त्वा फाल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः । अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव
तस्यौ योगसमन्वितः ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि इन्द्रदर्शने सप्त-
त्रिंशोऽध्यायः समाप्तश्च अर्जुनाभिगमनपर्व ॥ ३७ ॥

अथ कैरातपर्व ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि पार्यस्याह्लिष्ट-
कर्मणः । विस्तरेण कथामेतां यथास्त्रायुपलब्धवान् ॥ १ ॥
यथा च पुरुषव्याघ्रो दीर्घवाङ्मनश्चरः । वनं प्रविष्टस्तेजस्वी
निर्मगुप्यमभीतपत् ॥ २ ॥ किञ्च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।
कथञ्च भगवान् स्थाण्डिलेवराजस्य तोषितः ॥ ३ ॥ एतदिच्छा-
स्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तम । त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यश्च मानुष-
श्चैव वेद्य ह ॥ ४ ॥ अत्यद्भुततमं ब्रह्मन् क्षोमहर्षणमर्जुनः । भवेन
सह संग्रामं चकाराम्रतिमं किल ॥ ५ ॥ पुरा महरतां श्रेष्ठः
संग्रामेष्वपराजितः । यच्छ्रुत्वा नरसिंहाणां दैन्यहर्षातिविष्णु-
यात् ॥ ६ ॥ शूराणामपि पार्थानां हृदयाणि चकम्पिरे ।
यद्यच्च कृतवानन्यत् पार्थस्तदपि क्वं वद ॥ ७ ॥ न ह्यस्य निन्दितं
जिष्णोः सुष्ठुज्ञमपि लक्षये । चरितं तस्य शूरस्य तन्मो सर्व
प्रकीर्तय ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महा-
जनः । दिव्यां कीरवशादूर्ध्वं महतीमद्भुतीपमाम् ॥ ९ ॥ गात्र-
संस्पर्शसम्बद्धां त्यक्त्वाकेण सहानघ । पार्थस्य देवदेवेन नृपु सस्यक्
समागमम् ॥ १० ॥ सुषिष्ठिरनियोगात् च जगामामितविक्रमः ।

शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवश्च शङ्करम् ॥ ११ ॥ दिव्यं तद्वसु-
 रादाय चक्रश्च कनकवक्रम् । महाबलो महाबाहुरर्जुनः काञ्च-
 सिहये ॥ १२ ॥ दिव्यं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ।
 ऐन्द्रिः स्थिरमता राजन् सर्वलोकमहारथः ॥ १३ ॥ त्वरया
 परया युक्तस्तपसे हतनिचयः । वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्व-
 पद्यत ॥ १४ ॥ नानापुष्पफलोपेतं नानापद्मिनिषेवितम् । नाना-
 न्यगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १५ ॥ ततः प्रयाते कौन्तेये
 वनं मातृपवर्जितम् । शङ्खानां पटहानाश्च शब्दः समभवद्विधि
 ॥ १६ ॥ पुष्पवर्षश्चा सुमहन्निपपात महीतले । मेघजास्रश्च विततं
 छाद्यामास सर्वतः ॥ १७ ॥ सोऽतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षं
 महागिरेः । शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १८ ॥
 तत्रापश्यद्द्रुमान् फुल्लान् विहगैर्बलानादितान् । नदीश्च विपुला-
 वर्त्ता वैदूर्यविमलप्रभाः ॥ १९ ॥ हंसकारण्डधोङ्गीताः सारसा-
 भिरुतास्तथा । पुंस्त्रोकिलरुताश्चैव क्रीडुर्वाहंयनादिताः ॥ २० ॥
 मनोहरवनोपेताशस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः । पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्
 प्रीतमनाभयत् ॥ २१ ॥ रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्युग्रे वर्त्तमान उपतेजा महामनाः ॥ २२ ॥ दर्भचीरं निव-
 स्नाय दण्डाजिनविभूषितः । शीर्षंश्च पतितं भूमौ पर्यं समुप-
 सृक्तवान् ॥ २३ ॥ पूर्णे पूर्णे तिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
 द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ २४ ॥ तृतीयमपि
 मासं संप्रक्षेणाहारमाचरत् । चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासे भरत-
 सत्तमः ॥ २५ ॥ बाधुभक्षो महाबाहुरभवत् पाण्डुनन्दनः । ऊर्ध्व-
 बाह्वनिरात्मन्वः पादाङ्गुष्ठायधिष्ठितः ॥ २६ ॥ सदीपस्यर्शना-
 न्नास्य बभूवुरमितौजसः । विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महा-
 लम्बाः ॥ २७ ॥ ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् । निवे-
 दयिष्यः पार्थ तपस्युग्रे समास्थितम् ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महा-

देवं शशंसुः पार्थकर्म तत् । एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठ-
मास्थितः ॥ २८ ॥ उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिगः ।
तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे विकीर्णितम् ॥ ३० ॥ सन्तापयति
जः सर्वानसौ साधु निवार्षताम् । तेषा तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां
भाविताळनाम् । उमापतिर्भूतपतिर्वाष्पमेतदुवाच ॥ ३१ ॥

गहादेव उवाच । न वो विपादः कर्त्तव्यः फाल्गुनं प्रति
शर्षगः । शीघ्रं गच्छत संदृष्टा यथागतमतन्द्रिताः । अहमस्य
विजानामि सङ्कल्पं मनसि स्थितम् ॥ ३२ ॥ नास्य स्वर्गस्य वा
काचिन्नैख्यं स्य तथाद्युपः । यत्त्वस्य काचित्तं सर्वं तत् करिष्ये-
ऽहमद्य वै ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा शर्वपचनक्षपयः सत्यवादिनः ।
प्रदृष्टमनसो जग्मुर्यथा स्थान् पुनराक्षयान् ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि मुनिशङ्करसंवादे
अष्टतिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाक्षपाणिर्भगवान् सर्वपापहरो हरः ॥ १ ॥ कैरातं वैश-
मास्याय काञ्चनद्रुमसन्निभम् । विश्राजमानो विपुल्लो गिरि-
र्मेरुरिवापरः ॥ २ ॥ श्रीमच्छत्रुरुपादाय शरांश्चाशोविधोपमान् ।
निष्पपात महावेगो दृष्टनो देवानिव ॥ ३ ॥ देव्या सहोमया
श्रीमान् समानव्रतवेशया । नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतसादा
॥ ४ ॥ किरातवेशसंच्छन्नः स्रभियापि सहस्रयः । अशोभत तदा
राजन् सं देशोऽतीव भारत ॥ ५ ॥ क्षणेन तदनं सर्वं निःशब्द-
ममवत्तदा । नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्यपारमत ॥ ६ ॥
स सन्निकर्षमागस्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः । मूकं नाम दनोः सुव

ददर्शान् तदर्शनम् ॥ ७ ॥ वाराहं रूपमास्याय - तर्कयन्तमिवा-
 र्जुनम् । हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः ॥ ८ ॥ गाण्डीवं
 धनुरादाय शरांयागीविषोपमान् । सख्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्या-
 घोपेण्य नितादयन् ॥ ९ ॥ यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहा-
 गतम् । तस्याप्तो पूर्वमेवाहं नेताद्य यमसादनम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा
 तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनेम् । किरातरूपी सहसा
 वारयामास शङ्करः ॥ ११ ॥ मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रनीलसम-
 प्रभः । अनाहत्य च तदाह्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः ॥ १२ ॥
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः । प्रसुप्तोवाग्निप्रेख्यं
 शरमग्निशिखीपमम् ॥ १३ ॥ तौ सुक्तौ सायकौ ताभ्यां समन्तत्र
 निपेततुः । मूकस्य गावे विभीषीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ १४ ॥
 यथाग्नेर्विनिर्घोषी वज्रस्यथ च पर्वते । तथा तयोः सन्निपातः
 शरयोरभवत्तदा ॥ १५ ॥ स विह्वो बद्धभिर्वायुैर्दीप्तास्यैः पद्मगै-
 रिव । ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६ ॥ स
 ददर्श ततो जिह्वाः पुरुषं काश्चनप्रभम् । किरातवेगसच्छ्रमं
 स्त्रीसहायममिवाहा ॥ १७ ॥ तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रह-
 सन्निव । को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंहतः ॥ १८ ॥ न
 त्वमस्मिन् वने घोरे विभेषि कनकप्रभ । किमर्थंश्च त्वया विह्वो
 वराहो मत्परिपङ्कः ॥ १९ ॥ मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽय-
 मिहागतः । कामात् परिभवाहापि न मे जीयन् विमोक्षसे ॥ २० ॥
 न ह्येष अगयाधर्मो यस्तयाद्य कृतो मयि । तेन त्वा अंगयि-
 ष्यामि जीवितात् पर्यन्ताथय ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वाः पाण्डवेन
 किरातः प्रहसन्निव । उवाच द्रष्टव्या वाचा पाण्डवं सख्यसाचि-
 नम् ॥ २२ ॥ न गतुंस्ते त्वया वीर भीः कार्णा वनमन्तिकात् ।
 इयं भूमिः सदास्माकमुचिता वपता वने ॥ २३ ॥ त्वया तु दुष्करः
 कृष्णादिश्च वासः प्ररोच्यतः । ययन्तु बद्धसन्धेः किन्निवसामहापो-

धन ॥ २४ ॥ भवांसु कृष्णवर्णाभ, सुकुमारः सुषोचिताः । कथं
शून्यमिमं देशमेकाकी विचारयति ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच । गाण्डोवमाययं कृत्वा नाराणांयाग्निसन्नि-
भान् । निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ॥ २६ ॥ एष
चापि महाजन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः । राक्षसो निष्ठतो घोरो
हन्तुं मामिह चागतः ॥ २७ ॥

किरात उवाच । मयेप धनुर्भिर्मुक्तैस्त्राडितः पूर्वमेव हि ।
वाणैरभिहतः श्रेते नीतश्च यमसादनम् ॥ २८ ॥ ममेप कृच्छ्र-
भूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः । ममैव च प्रहारेण जीविताद्यप-
रोपितः ॥ २९ ॥ दोषान् स्यान्मार्हसेऽन्यस्मै यत्तुं स्वबलदर्पितः ।
अवशिष्टोऽसि मन्दात्मन् न मे जीवन् विमोक्षसे ॥ ३० ॥ स्थिरो
भवस्व मोक्षामि सायकानगनीरिव । घटस्व परया शक्या सुष्ठु
त्वमपि सायकान् ॥ ३१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्त्वार्युन-
स्तादा । रोषमाहाजयामास ताडयामास चेपुभिः ॥ ३२ ॥ ततो
हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् । भूयोभूय इति प्राह मन्द-
मन्देत्युवाच च ॥ ३३ ॥ प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
इत्युक्तो वाणवर्षं स सुमोच सहस्रार्जुन ॥ ३४ ॥ ततस्तौ तत
संरब्धौ गर्जमानौ सुहृर्मुञ्ज । शरैराशीविषाकारैस्तघाते पर-
स्परम् ॥ ३५ ॥ यतोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवाहजत् । तत्
प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्कर ॥ ३६ ॥ सुहृत् शरवर्षं
तत् प्रतिगृह्य पिनाकहृक् । अचतेन शरीरेण तस्यौ गिरि-
रिवाचल ॥ ३७ ॥ सहृद्वा वाणवर्षन्तु मोषीभूत धनञ्जयः ।
परमं विस्मयश्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ अहोऽयं
सुकुमाराहो हिमवच्छिष्यराज्य । गाण्डीवसुक्लान्नाराचान् प्रति-
गृह्णात्यविह्वलः ॥ ३९ ॥ कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रूद्रो ययः
सुरोऽपुरः । विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्विदगता सुभागमः ॥ ४० ॥

तद्यद्दमभवत्तोमर्षणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं दृष्ट्वा सवयोरिव ॥ ५८ ॥
 जघानाथ ततो जिष्णुः किरातसुरसा बली । पाण्डवस्य विचेष्टन्तं
 किरातोऽप्यहनहली ॥ ५९ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेपात् सङ्घर्षेणो-
 रसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ६० ॥
 तत एनं महादेवः पौत्र्य गात्रैः सुपीडितम् । तेजसा व्यक्रमद्रोपा-
 ज्जेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१ ॥ ततोऽतिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत
 दूवावभौ । फाल्गुनो गात्रसंख्यो देवदेयेन भारत ॥ ६२ ॥ निरु-
 ष्कासीऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्या नियेष्टो गत-
 सत्त्व दूवाभवत् ॥ ६३ ॥ स मुहूर्त्तन्तथा भूत्वा सचेताः पुन-
 र्ब्रुत्वितः । रुधिरयाञ्च ताङ्गसु पाण्डवो भृशदुःखितः ॥ ६४ ॥ शरण्यं
 शरण्यं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् । सन्मथं स्थण्डिलं कृत्वा माल्ये-
 नापूजयद्भवम् ॥ ६५ ॥ तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि
 स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिङ्गतम् ॥ ६६ ॥
 पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेघ-
 गम्भीरगीर्हरः । जातविस्मयमालोक्य तप क्षीप्याङ्गसंघातम् ॥ ६७ ॥

भव उवाच । भो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।
 शौर्भेणानेन हृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ६८ ॥ समं
 तेजस्य वीर्ष्वक्षु ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं मत्ताषाही पश्य
 मा भरतर्षभ ॥ ६९ ॥ ददामि ते विशालाच चक्षुः पूर्वकृपि-
 भवान् । विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान् दिवोकसः ॥ ७० ॥
 प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् । त्वं हि शक्तो
 मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणि-
 नम् । ददर्श फाल्गुनश्चात्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ७२ ॥
 स जाशुभ्या महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च । प्रसादयामास हरं
 पार्थः परपुरस्त्रयः ॥ ७३ ॥

अर्जुन उवाच । कपर्दिन् सर्वदेवेभ्य भगनेत्रनिपातन । देव-
 देव महादेव नीलग्रीव जटाधर । कारणानाञ्च परमं जाने त्वां
 त्यम्बकं विभुम् ॥ ७४ ॥ देवानाञ्च गतिं देव त्वत्प्रसूतमिदं
 जगत् । अजेयस्त्वं त्विभिर्लोकैः स देवासुरमातुर्यैः ॥ ७५ ॥ शिवाय
 विष्णु रूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । दक्षयज्ञविनाशाय हरि-
 रुद्राय वै नमः ॥ ७६ ॥ जटाटाक्षाय सर्वाय मीढुप्रे शूलपाणये ।
 पिनाकगोमूत्रे सूक्ष्माय माञ्जरीश्याय वेधसे ॥ ७७ ॥ प्रसादये
 त्वां भगवन् सर्वभूतमहेश्वर । गणेशं जगतः शम्भुं लोककारण
 कारणम् ॥ ७८ ॥ प्रधानपुरुपातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् । व्यति-
 क्रमं मे भगवन् जन्तुमर्हसि शङ्कर ॥ ७९ ॥ भगवद्दर्शनाकांक्षी
 प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् । दयितं तव देवेभ्य तापसालयमुत्तमम्
 ॥ ८० ॥ प्रसादये त्वां भगवन् सर्वलोकनमस्कृतम् । न मे स्याद-
 पराधीऽर्थ महादेशातिसाहसात् ॥ ८१ ॥ कृती मयायमज्ञानात्
 विमर्दो यस्त्वया सह । शरणं प्रतिपन्नाय तत् क्षमस्वाद्य शङ्कर ॥ ८२ ॥
 वैशम्पायन उवाच । तमुवाच महातेजाः प्रहस्य हृषभध्वजः ।
 प्रमृष्ट्वा रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फाल्गुनम् ॥ ८३ ॥ परिष्वव्य
 च बाह्वभ्यां प्रीतात्मा भगवान् हरः । पुनः पार्थ सान्त्वपूर्वमुवाच
 हृषभध्वजः ॥ ८४ ॥

इति धारण्यपर्वणि कैरातपर्वणि महादेवस्तोत्रे

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

देवदेव उवाच । नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
 वदस्व तं तपसाशुभ्रं तपो वर्षाशुतान् बहून् ॥ १ ॥ त्वयि वा परमं
 तेजो विष्णो वा पुरुषोत्तमे । सुवाभ्यां पुरुषाग्रभाभ्यां तेजसा
 धार्षते जगत् ॥ २ ॥ यथाभिपेके सुमहद्वतुर्जलदनिःस्रनम् ।

प्रगृह्य दानवाः प्रस्तास्त्रया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३ ॥ तदेतदेव
गाण्डीयं तव पार्थ करोषितम् । मायागास्थाय यद्गुप्तं मया
सुखपसत्तम ॥ ४ ॥ , ह्यगौ पाप्यघवौ भूयस्त्रय पार्थ यथोचिती ।
भविष्यति शरीरस्य गीरुर्जं कुरुगन्दन ॥ ५ ॥ प्रीतिमानस्त्रि ते
पार्थ भवान् सत्यपराक्रमः । गृह्णाण वरमस्त्रतः काञ्चित्तं पुरुषो-
त्तम ॥ ६ ॥ न त्वया पुरुषः कश्चित् पुमान् मत्पुं मानद ।
दिवि वा वृत्तंते घ्नन् त्वत्प्रधानमरिन्दम ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । भगवन् ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या
सुपध्वजं । कासये दिव्यसस्त्रं तद्गौरं पाशुपतं प्रभो ॥ ८ ॥ यत्तु
प्रह्लाशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् । युगान्ते दारुणे प्राप्ते
'कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ९ ॥ कर्णभीष्मकपद्रोणैर्भूषिता तु महा-
श्ववः । त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान् यथाविधि ॥ १० ॥
दृष्ट्वेयं येन संयामे दानवान्वाचसंशया । भूतानि च पिशा-
चांश्च गन्धर्वांश्च पन्नमान् ॥ ११ ॥ यस्मिन् शूलसहस्राणि गदा-
श्लोत्रप्रदर्शनाः । शरायाशीविषाकाराः सन्भवन्त्यनुमन्त्रिते ॥ १२ ॥
सुध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च । स्रुतपुत्रेण च रणे
नित्यं कटुकभाषिणा ॥ १३ ॥ एष ते प्रथमः कामो भगवन्
भगनेत्रहन् । त्वत्प्रसादादिनिर्हन्तः समर्थः स्वामर्हं यथा ॥ १४ ॥

भव उवाच । ददामि तेऽस्त्रं दयितमर्हं पाशुपतं विभो ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव ॥ १५ ॥ नैतद्देद
महेन्द्रोऽपि न यमो न च यत्नराट् । वरुणोऽप्यथ वा वायुः
कुतो वेत्स्यन्ति मानवा ॥ १६ ॥ न त्वेतत् सशसा पार्थ मोक्षार्थं
पुरुषे क्षत्रिव् । जगद्दिनाशयेत् सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १७ ॥
अबध्यो नाम नास्त्रस्य त्रैलोक्ये सधराचरे । मनसा चक्षुषा
वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा त्वरित, पार्थ- शुचिर्भवा समा-

हितः । उपसङ्गस्य विश्वेशमधीष्वेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ तत-
 स्वर्ध्यापयामास सरहस्यनिवर्जनम् । तदस्त्रं पाण्डवयेष्टं मूर्त्ति-
 मन्तमिवान्तकम् ॥ २० ॥ उपतस्ये च तत्पार्थं यथा त्यक्तमुमा-
 पतिम् । प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ २१ ॥ ततश्चाल
 ष्ठीधीः सपर्वतवनद्रुमा । ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा
 ॥ २२ ॥ शङ्खदुन्दुभिषोपाय भेरीषाश्च सहस्रयः । तस्मिन् भुङ्क्षते
 संप्राप्ते निर्घाताद्यापतन्मृच्छः ॥ २३ ॥ अथास्त्रं जाष्वलहोरं पाण्ड-
 वस्यामितीजसः । मूर्त्तिमहै स्थितं पाण्डे दृष्टशुद्धैवदानवाः
 ॥ २४ ॥ स्पृष्टस्य त्यम्बकेनाथ फाल्गुनस्यामितीजसः । यत्किञ्चि-
 दशुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिवत् ॥ २५ ॥ स्वर्गं गच्छेत्यनु-
 श्चातस्यस्वकेन तदार्जुनः । प्रणम्य गिरमा राजन् प्राञ्जलिर्देव-
 मैक्षत ॥ २६ ॥ ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी महाद्युति-
 र्गिरिश उमापतिः शिवः । धनुर्महद्वितिजपिशाचसूदनं ददौ
 भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २७ ॥ ततः शुभं गिरिवरमीश्वर-
 स्तदा सशोमया सिततटसानुकन्दरम् । विहाय तं पतगमर्षि-
 सेवितं जगाम स पुरुषपरस्य पश्यतः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि शिवप्रस्थाने
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सम्पश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभ-
 ध्वजः । जगामादमंनं भानुर्लोकस्थेश्वरमीयिवान् ॥ १ ॥ ततो-
 ऽर्जुनः परशुके विस्मयं परवीरता । मया साक्षान्माहादेवो दृष्ट
 इत्येव भारत ॥ २ ॥ धन्योऽस्मानुष्टहीतोऽस्मि यत्राया त्यम्बको
 हरः । पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३ ॥
 हतार्थश्चावगच्छामि मुरनाम्नागमाहवे । शत्रून् विजितान् सर्वान्

निर्वृत्तं प्रयोजनम् ॥ ४ ॥ इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामित-
 तेजसः । ततो वैदूर्खं वर्णाभो भासयन् सर्वतो दिग्ः ॥ ५ ॥
 यादोगणहृतः श्रीमानाजगाम जलेष्वरः । नागेनैर्देवैर्दीभिश्च
 दैत्यैः साध्यैश्च देवतैः ॥ ६ ॥ यरुणो यादृमां भर्ता षष्ठी तं
 द्वेषमागमत् । अथ जाम्बूनद्वयपुर्विमानेन महार्जिं पा ॥ ७ ॥
 कुषेरः समनुप्राप्तो यद्यैरनुगतः प्रभुः । विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतो-
 पमदशनः ॥ ८ ॥ धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ।
 तथा लोकान्तरत्वं श्रीमान् यमः साक्षात् प्रतापवान् ॥ ९ ॥
 मर्त्यं मूर्त्तिधरैः सार्द्धं पितृभिर्लोकभावनैः । दण्डपाणिरचि-
 न्त्यात्मा सर्वभूतविगायकत् ॥ १० ॥ वैशस्यतो धर्मराजो विमाने-
 नावभासयन् । त्रीलोकान् सुहृत्काञ्चैव गन्धर्वाञ्च सपन्नगान् ॥ ११ ॥
 द्वितीय इव मार्त्तण्डो युगान्ते समुपस्थितः । तेभानुमन्ति चित्राणि
 शिखराणि महागिरेः ॥ १२ ॥ समास्थायार्जुनं तत्र ददृशु-
 स्त्वापसान्वितम् । ततो मुहूर्त्तार्जुनगवानैरावतयिरीगतः ॥ १३ ॥
 आजगाम महेन्द्राख्या शक्रः सुरगणैर्हृतः । पाण्डुरेष्वात्पत्नेषु
 ध्रियमाणेन मूर्च्छनि ॥ १४ ॥ शुशुभे तारकाराजः सितमभ्र-
 मिवास्थितः । संसूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ १५ ॥
 शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्यौ सूर्खं इवोदितः । अथ मेघस्यनो
 श्रीमान् व्याजहार शुभां गिरम् ॥ १६ ॥ यमः परमधर्मज्ञो
 दक्षिणां दिशमास्थितः । अर्जुनार्जुनं पश्याम्नान् लोकपालान्
 समागतान् ॥ १७ ॥ दृष्टिं ते धितरामोऽथ भयानर्चति दर्शनम् ।
 पूर्वपिर्मतात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ॥ १८ ॥ नियोगाद्दु-
 म्रह्मण्यशात् मर्त्यता समुपागतः । त्वया च यसुसंभूतो महा-
 वीर्यः पितामहः ॥ १९ ॥ भीष्मः परमधर्मात्मा संसाध्य रणे-
 ऽनघ । क्षत्रज्ञानसमस्पर्धे भारद्वाजेन रक्षितम् ॥ २० ॥ दान-
 वाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः । नितातकषचाश्चैव दानवाः

कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
 कर्णथ सुमहावीर्यस्त्वया बन्धो धनञ्जय ॥ २२ ॥ अंशुश्च चित्त-
 सम्प्राप्ता देवदानधरक्षसाम् । त्वया निपातिता रुदे स्वकर्मफल-
 निर्जिताम् ॥ २३ ॥ गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथा स्वामरि-
 कर्षण । अक्षया तव कीर्त्तिश्च लोके स्यास्यति फाल्गुन ॥ २४ ॥
 त्वया साक्षान्महादेवसोपितो हि महाश्वधे । लघ्नी वसुमती
 चापि कर्त्तव्या विष्णुना सह ॥ २५ ॥ गृहाणास्व महाबाहो
 दण्डमप्रतिवारणम् । अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करि-
 ष्यसि ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत् कुरु-
 नन्दन । समन्त्रं सोपचारश्च समोच्चविनिवर्त्तनम् ॥ २७ ॥ ततो
 जलधरस्यासौ वरुणो यादृसां पतिः । पथिसां दिग्गमास्थाय
 गिरमुच्चौरयन् प्रभुः ॥ २८ ॥ पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे
 व्यवस्थितः । पश्य सां पृथुताम्नाञ्च वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २९ ॥
 मया समुद्यतान् पाशान् वारुणाननिवारितान् । प्रतिगृह्णोष्व
 कौन्तेय सरहस्यनिवर्त्तनान् ॥ ३० ॥ एभिस्तदा मया वीर
 संग्रामे तारकामये । दैतयानां सहस्राणि संयतानि महाजनाम्
 ॥ ३१ ॥ तस्मादिमान् महासत्त्व मत्पसादसमुत्थितान् । गृहाण
 न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ ३२ ॥ अनेन त्वं यदास्त्रेण
 संग्रामे विधरिष्यसि । तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न
 संग्रयः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कैलासनिष्ठयो घनाभ्यक्षोऽभ्यभा-
 पत । दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३४ ॥ प्रीतोऽह-
 मपि ते प्राज्ञ पाण्डुयेय महाबल । त्वया सह समागम्य अजि-
 तेन तथैव च ॥ ३५ ॥ सद्यसाधिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहास्त्राभिर्भवान् श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्ययः ॥ ३६ ॥ दूर्यनासो

त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरपंथ । अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जया-
 नपि जेष्यसि ॥ ३७ ॥ मत्तत्रैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम् ।
 अनेन त्वमनीकानि धातुं राष्ट्रस्य धष्यसि ॥ ३८ ॥ तद्विदं प्रति-
 गृह्णीष्व अन्तर्धानं प्रियं मम । षोडशोऽङ्गुलं द्युतिकरं प्रस्थापन-
 मरातिनुत् ॥ ३९ ॥ महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
 तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ४० ॥ त्वदर्थमुद्यत
 हृदं मया सत्यपराक्रम । त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव
 ॥ ४१ ॥ ततोऽर्जुनो महाबाहोर्ध्विधिपत् कुहनन्दनः । कौशेर-
 मभिजग्राह दिव्यमस्त्रं महावतः ॥ ४२ ॥ ततोऽब्रवीद्देवराजः
 पार्थमस्त्रिष्टकारिणम् । सान्त्वयन् शृण्वया वाचा मेघदन्तुभि-
 निस्त्रनः ॥ ४३ ॥ कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिव्रतः ॥ ४४ ॥ देवकार्यं न्तु
 सुमहत्त्वया कार्यं मरिन्दम । धारोढव्यस्त्रया स्वर्गः सञ्जीभव
 महाद्युते ॥ ४५ ॥ वयो मातलिसंयुक्त आगता तत्कृते महीम् ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्मस्त्राणि कौरव ॥ ४६ ॥ तान् दृष्ट्वा
 लोकपालांस्तु समेतान् गिरिभूर्भुजि । जगाम विस्मयं धीमान्
 कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४७ ॥ ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्
 समागतान् । पूजयामास विधिवद्भागिभरद्भिः फलेरपि ॥ ४८ ॥
 ततः प्रतियुद्धेवाः प्रतिमान्ध धनञ्जयम् । यथागतेन विमुधाः
 सर्वे काममनोजवाः ॥ ४९ ॥ ततोऽर्जुनो सुदं लेभे, कव्याप्तः
 सुवपर्षभः । स्रतार्थमय चाढ्यानं स मेने पूर्णमानसम् ॥ ५० ॥

इति आरण्यपर्वणि कौरातपर्वणि इन्द्रादिदेवप्रस्थाने एक-
 चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तश्च कौरातपर्व ॥ ४१ ॥

अथ इन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । गतेषु लोकापालेषु पार्थः शत्रुनिवर्हणः ।
 चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजस्थं प्रति ॥ १ ॥ ततश्चिन्तय-
 मानस्य गुडाकेशस्य धीमतः । रथो मातलिसंयुक्त आजगाम
 महाप्रभः ॥ २ ॥ नभो विततिगिरं कुर्वन् जहदान् पाटयन्निव ।
 दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरथीपमैः ॥ ३ ॥ अमघः शक्तयो भीमा
 गदाशोथप्रदर्शनाः । दिव्यप्रभावाः प्रासाध विद्युत्तश्च महाप्रभाः
 ॥ ४ ॥ तथैवाशनयथैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः । वायुस्फोटाः सनि-
 र्याता महामेघस्वनास्तथा ॥ ५ ॥ तत्र नागा महाकाया ज्वालि-
 तास्याः सुदारुणाः । सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताय तथोपलाः
 ॥ ६ ॥ दग्वाजिसहस्राणि हरीणां वातरं हसाम् । बहन्ति ये
 नेत्रमुषं दिव्यं आयामयं रथम् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यवाहानीकं वंज-
 यन्तं महाप्रभम् । ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूपणम् ॥ ८ ॥
 तस्मिन्वथे स्थितं सूतं तत्रहेमविभूषितम् । दृष्ट्वा पार्थो महाबाहु-
 देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९ ॥ तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्थाय मातलिः ।
 सन्नतः प्रयितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १० ॥

मातलिर्वाच । भो भोः शकात्तज्ज योमान् शक्रख्यां द्रष्टु-
 मिच्छति । आरोहतु भवान् शीघ्रं रथमिन्द्रस्य सम्रतम् ॥ ११ ॥
 आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः । कुन्तीसुतामिह प्राप्तं
 पश्यन्तु त्रिदशाजयाः ॥ १२ ॥ एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणै-
 श्चया । गन्धर्वैरश्वरोभियत्वां दिदृक्षुः प्रतीचते ॥ १३ ॥ अघा-
 ल्लोकाद्देवलोकां पाकगासनशासनात् । आरोह त्वं मया साहं
 श्रद्धाञ्जः पुनरेष्यसि ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । मातले गच्छ शीघ्रं तमारोहस्य रथो-
 ज्जमम् । रालसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुवर्जमम् ॥ १५ ॥
 पार्थिवैः सुमहाभागैर्यन्त्रभ्रंरिदक्षिणैः । दैवतैर्वा समारोह-

दानवैवी रथोत्तमम् ॥ १६ ॥ नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो
महारथः । द्रष्टुं वाप्यथवा स्पृष्टुमारोढुं कुत एव च ॥ १७ ॥
त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि । पश्चाद्दहमथारोह्ये
सुकृती सत्यथं यथा ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्य-
सारथिः । आहरोह रथं शीघ्रं हयान् वेमे च रश्मिभिः ॥ १९ ॥
ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाश्रुतः शुचिः । जजाप जघं
कौन्तेयो विधिवत् कुरुनन्दनः ॥ २० ॥ ततः पितॄन् यथान्वयं
तर्पयित्वा यथाविधि । मन्दरं शैलराजन्तमाप्रष्टु सुपचक्रमे ॥ २० ॥
साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् । त्वं सदा संश्रयः
शैल स्वर्गमार्गाभिकांक्षिणाम् ॥ २१ ॥ त्वत्प्रसादात् सदा शैल
ब्राह्मणाः क्षत्रिया विभः । स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति म्ना देवैः सह गत-
व्यथाः ॥ २२ ॥ अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थधनु । गच्छा-
स्यामन्त्रयित्वा त्वां सुखमम्यापितस्त्वयि ॥ २३ ॥ तव सानूनि
कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च । तीर्थानि च सुपुण्यानि मया
दृष्टान्यनेकमः ॥ २४ ॥ फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि तत-
स्ततः । सुसुगन्धाय वाष्प्रीषास्त्वच्छरीरविनिःसृताः ॥ २५ ॥
अमृतास्त्रादनीया मे पीताः प्रस्रवणोदकाः । विशुर्यथा पितृ-
रुद्धे सुसुखं वर्त्तते नग ॥ २६ ॥ तथा तवाङ्गे ललितं शैलराज
मया प्रभो । अक्षरोगणसङ्कीर्णं ब्रह्मघोषातुनादिते ॥ २७ ॥
सुखमम्यापितः शैल तव सानुषु नित्यदा । एवमुक्त्वाजुनः शैल-
मामन्त्र्य परवीरहा ॥ २८ ॥ आहरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव
भास्तरः । स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाङ्गुतकर्मणा ॥ २९ ॥
ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान् प्रहृष्टः कुरुनन्दनः । सोऽदृशं नपथं यातो
मर्त्यानां धर्मचारिणाम् ॥ ३० ॥ ददर्शाङ्गुतरूपाणि विमा-
नानि सहस्रशः । न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः

॥ ३१ ॥ स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया । तारारूपाणि
यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ॥ ७२ ॥ दीपवद्विप्रकृतत्वात्तन्नि
सुमहान्त्यपि । तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ॥ ७३ ॥
ददर्श स्वेषु धिष्योषु दीप्तिमन्ति स्वयार्चिता । तत्र राजर्षयः
शिवा वीराश्च निहता युधि ॥ ७४ ॥ तपसा च जितं स्वर्गं
संपेतुः शतसङ्घयः । गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यश्वलिततेजसाम्
॥ ७५ ॥ गुह्यकानामपीषाञ्च तथैवाश्रमं गणान् । लोका-
नाम्प्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विस्मयान्वितः ॥ ७६ ॥ पमच्छ
मातलिं प्रीत्या स चाप्येनसुवाच ह । एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु
धिष्योष्ववस्थिताः ॥ ७७ ॥ यान् दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि
भूतले । ततोऽपश्यत् स्थितं द्वारि शुभं वैजयिनं गजम् ॥ ७८ ॥
ऐरावतसदृशं कैलासमिव शशिणम् । स सिद्धमार्गमाक्रम्य
कुरुपाण्डवसत्तमः ॥ ७९ ॥ व्यरोचत यथा पूर्वं मान्वाता पार्थि-
वोत्तमः । अतिचक्राम लोकान् स राज्ञां राजीवलोचनः ॥ ८० ॥
एवं स संक्रमंशत स्वर्गलोके महायथाः । ततो ददर्श शक्रस्य
पुरीं ताममरावतीम् ॥ ८१ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि शक्रपुरीदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारण-
सेविताम् । सर्वर्तुकुसुमैः पुष्पैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १ ॥
तत्र सौगन्धिकानाञ्च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् । उद्दीप्यमानो
मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिनाम् ॥ २ ॥ नन्दनञ्च वनं दिव्यमश्वरो-
गणसेवितम् । ददर्श दिव्यकुसुमैराश्रयद्विरिव द्रुमैः ॥ ३ ॥ ना-
तततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना । स लोकः पुण्यकर्तृणां

नापि सुष्ठे पराङ्मुखैः ॥ ४ ॥ नायत्तद्धिर्नात्रतिकैर्न वेदश्रुति-
 वलितैः । नानापुताङ्गैस्त्रीयेषु यज्ञदानवहृष्कतैः ॥ ५ ॥ नापि
 यज्ञजनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथञ्चन । पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसा-
 दैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६ ॥ स तद्दिव्यं वनं पश्यन् दिव्यगीतनिना-
 दितम् । प्रविवेग महाबाहुः शकस्य दयितां पुरीम् ॥ ७ ॥ तत्र
 देवविभागानि कामगानि सहस्रशः । संस्थितान्यभियातानि
 ददर्शाद्यतश्रद्धा ॥ ८ ॥ संस्रूयमानो गन्धर्वरक्षरोभिश्च पाण्डवः ।
 पुष्पगन्धर्वैः पुण्यैर्वासुभिश्चानुधीजितः ॥ ९ ॥ ततो देवाः सग-
 न्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्ट-
 कारिणम् ॥ १० ॥ आशीर्वादैः स्रूयमानो दिव्यवादितनिस्वनैः ।
 प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खद्वन्द्वुभिर्नादितम् ॥ ११ ॥ नक्षत्रमार्गं
 विपुलं सुरवीथीतिविश्रुतम् । इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्रूयमानः
 समन्ततः ॥ १२ ॥ तत्र साध्यास्तथा विश्वे भरतोऽथाश्विनौ तथा ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च
 बहवो दिक्षीपप्रमुखा वृषाः । तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वी च
 हाहाहूहू ॥ १४ ॥ तान् सर्वान् च समागस्य विधिवत् कुरु-
 नन्दनः । ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिन्दमः ॥ १५ ॥ ततः
 पार्थो महाबाहुर्बतोर्यं रथोत्तमात् । ददर्श साक्षाद्देवेशं पितरं
 माकशासनम् ॥ १६ ॥ पाण्डुरेयातपत्रेण ह्येमदण्डेन चारुणा ।
 दिव्यगन्धाधिरासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७ ॥ विश्वावसुप्रभृ-
 त्तिभिर्गन्धर्वैस्तुतिवन्दिभिः । स्रूयमानं द्विजाग्रैश्च ऋग्यजुःषाम-
 सम्भवैः ॥ १८ ॥ ततोऽभिगस्य कौन्तेयः शिरसाभ्यगमहृत्ती । सं-
 चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९ ॥ ततः शक्रासने
 मुखे देवर्षिगणसेविते । शक्रः पाण्डो रटहीत्वेनमुपावेशयदन्तिके
 ॥ २० ॥ मूर्ध्नि चैनमुपाधाय देवेन्द्रः परवीरजा । अङ्गमारो-
 पयामास प्रथयान्वनतं तदा ॥ २१ ॥ सचपाश्चनिधोगात्र पार्थः

शक्रासनं गतः । अध्वक्रामद्मेवात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२ ॥
 ततः प्रेक्षा वृत्रशत्रुर्जुनस्य शुभं मुखम् । प्रसर्गं मुख्यगन्धेन
 करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३ ॥ प्रमार्ज्यमानः शनकैर्वाहू वास्या-
 यती शुभी । व्याशरत्नेपकठिनौ सन्माविव हिरण्मयी ॥ २४ ॥
 वज्रग्रहणविज्ञेन करेण परिसान्त्वयन् । मुहुर्मुहुर्वज्रधरो
 बाहू वास्तोठयच्छनैः ॥ २५ ॥ स्मयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः
 सहस्रदृक् । हर्षेणोत्फुल्लनयनी न चाटप्यत वृत्रहा ॥ २६ ॥
 एकासनोपविष्टो तौ शोभयाश्चक्रतुः सभाम् । सूर्वाचन्द्रमधौ
 व्योम चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७ ॥ तत्र स्यु गायथा गायन्ति साम्ना
 परमवत्सना । गन्धर्वासुम्बुदश्रेष्ठाः कुयथा गीतसामसु ॥ २८ ॥
 वृताधी मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयम्भवा । उर्वशी मियकेगी
 च दण्डगौरी वरूचिनी ॥ २९ ॥ गोपाली सहजान्या च कुम्भ-
 योनिः प्रजागरा । चित्रसेना चित्रलेपा सहा च मधुरस्यना
 ॥ ३० ॥ एतायान्याश्च नष्टुस्तत्र तत्र सहस्रगः । चित्तप्रसादने
 सुक्ताः सिद्धामां पद्मलोचनाः ॥ ३१ ॥ महाकटितटथोप्यः कम्प-
 मानैः पयोधरैः । कटाक्षहावमाधुञ्जैतोवुद्धिमनोहरैः ॥ ३२ ॥

इति भारव्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि इन्द्रसभादर्शने
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवाः सगन्धर्वा समादायाध्वं
 मुत्तमम् । शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थिवानर्जुं रक्षमा ॥ १ ॥ पाव्य-
 माचमनीयश्च प्रतिप्राज्ञा नृपाब्जजम् । प्रवेगवामासुरधी सुरन्दर-
 निपेयनम् ॥ २ ॥ एवं सम्पूजितो जिष्णुश्चाम भवने पितुः ।
 उपविशन्महास्तापि संहारणि पारुडवः ॥ ३ ॥ शक्रस्य वृक्षा-
 द्द्वितं वज्रमस्तश्च दुःसहम् । अगतोच महानादा मेघवर्षिणः

स्रजपाः ॥ ४ ॥ गृहीतास्त्रसु कौन्तेयो भ्रातृन् सस्मार पाण्डवः ।
 पुरन्दरनियोगाश्च पञ्चाब्दानवसत् सुखी ॥ ५ ॥ ततः शक्रोऽन-
 वीत् पार्थं कृतास्त्रं काल आगते । नृत्यं गीतश्च कौन्तेय चित्र-
 सेनादवाप्रुचि ॥ ६ ॥ वादित्वां देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 तदर्जुयस्व कौन्तेय त्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७ ॥ सखायं प्रददौ
 चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः । स तेन सह सहस्रस्य रेमे पार्थे निरा-
 गयः ॥ ८ ॥ गीतवादिनृत्यानि भूय एवादिदेव च । तथापि
 नालभच्छर्मं तरस्वी द्यूतकारितम् ॥ ९ ॥ दुःशासनवधामर्षी
 शकुनिः सीवलस्य च । ततस्तेनातुलां प्रीतिसुपागम्य क्वचित्
 क्वचित् । गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रशोपलब्धवान् ॥ १० ॥ स
 शिञ्चितो नृत्यगुणाननेकान् वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् । न
 शर्म लेभे परधीरहन्ता भ्रातृन् स्मरन्मातरञ्चैव कुन्तीम् ॥ ११ ॥

इति धारण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अर्जुनास्त्रादि-
 शिञ्जायां चतुषत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । कदाचिदयं तं शक्रश्चित्रसेनं रजोऽन-
 वीत् । पार्थस्य चतुर्दशानां सक्तं विज्ञाय वासवः ॥ १ ॥ गन्धर्व-
 राज गच्छाद्य प्रहितोऽश्वरथा वराम् । उर्वशीं पुरुषपव्याप्तं
 शोपतिष्ठतु फाल्गुनम् ॥ २ ॥ यथाचिंतो गृहीतास्त्रो विद्यया
 मन्त्रियोगतः । तथा त्वया विधातव्यः स्त्रीषु सङ्गविशारदः ॥ ३ ॥
 एवमुक्तवायेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् । गन्धर्वराजोऽश्वर-
 समम्भगादुर्वशीं वराम् ॥ ४ ॥ ता दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागते-
 नाचिंतसाया । सुपासीनः सुपासीनां स्मितपूर्वं वचोऽनवीत्
 ॥ ५ ॥ विदितं तेऽस्य सुयोगि प्रहितोऽहमिहागतः । त्रिदिव-
 स्येकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ॥ ६ ॥ यद्यु देवमहृष्येषु

प्रख्यातः स जैर्गुणैः । श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ॥ ७ ॥
 प्रख्यातो बलवीर्येण सम्मतः प्रतिभानवान् । वर्चस्वी तेजसा
 युक्तः क्षमावान् वीतमत्सरः ॥ ८ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतु-
 राख्यानपञ्चमान् । योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधाश्चाष्टगुणाययाम्
 ॥ ९ ॥ ब्रह्मवर्षेण दाक्षेण्य प्रसवैर्वयसापि च । एको वै रक्षिता
 षेव त्रिदिवं भववानिव ॥ १० ॥ अकल्पनो मानयिता स्थूल-
 क्षल्पः प्रियम्बदः । सुहृदद्यान्वपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥ ११ ॥
 सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननर्हकृतः । भक्तानुकम्पी कान्तश्च
 प्रियश्च स्थिरसङ्करः ॥ १२ ॥ प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः ।
 विदितकोऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ तत्र शक्ता-
 भ्यमुज्जातः पादावद्य प्रपद्यताम् । तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्वां-
 धनञ्जयः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा क्षितं कृत्वा सम्मानं बद्ध मन्य च ।
 प्रत्युवाचोर्वशी प्रीत्या चित्रसेनमनिन्दिता ॥ १५ ॥ यस्वस्य कथितः
 सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम । तं श्रुत्वाप्यद्ययं पुंषो वृणुयां कि-
 मतोऽर्जुनम् ॥ १६ ॥ महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च ।
 तस्य चाहं गुणीयेन फाल्गुने ज्ञातमन्मथा । गच्छ त्वं हि यथा-
 काममागमिष्याम्यहं सुखम् ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रसोकाभिगमनपर्वणि चित्रसेनोर्वशी-
 पञ्चतवारिशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विद्वज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचि-
 क्षिता । सर्वशी चाकरोत् ज्ञानं पार्थपार्थनशाखसा ॥ १ ॥
 ज्ञानाकुरुष्वैष्टं सैर्गन्धर्मात्यैश्च सुप्रभैः । धनञ्जयस्य रूपेण
 शरैर्भङ्गघणोदितैः ॥ २ ॥ अतिविद्येन मनसा मन्मथेन प्रदी-
 पिता । दिव्याकारणसंकीर्णं विस्तीर्णं गयतोत्तमे ॥ ३ ॥ विष्णु-

सङ्कल्पभावेन स्वचित्तानन्यमानसा । मनोरथेन संप्राप्तं रमत्वेन
 हि फाल्गुनम् ॥ ४ ॥ निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।
 प्रस्थिता सा पृथ्वीशी पार्यस्य भवनं प्रति ॥ ५ ॥ अबुक्कुञ्चित-
 दीर्घेण कुसुमोत्करधारिणा । केशहस्तेन लज्जना जगामाथ
 विराजती ॥ ६ ॥ मूर्च्छेपाक्षापमाधुर्ध्वैः कान्त्या सौम्यतयापि
 च । शशिनं वक्त्रचन्द्रेण सा ह्वयन्तीव गच्छती ॥ ७ ॥ दिव्याङ्ग-
 रागौ नुसुषो दिव्यचन्द्ररूपितौ । गच्छन्त्यां हारविक्रमौ स्तनौ
 तस्या वपलातुः ॥ ८ ॥ स्नानोद्दहनसंचोभान्नस्यमाना पदे पदे ।
 त्रिषलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ॥ ९ ॥ अधोभूधर-
 विसीर्यां नितम्बोन्नतपीवरम् । मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादाम-
 भूपितम् ॥ १० ॥ ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रधरं देजे जघनं निरवद्यवत् ॥ ११ ॥ गूढगुणधरौ
 पादौ ताम्नायततसाङ्गुनी । कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्क-
 णीकिणौ ॥ १२ ॥ सीधुपानेन चाल्पेन तुष्टाय मदनेन च ।
 विलासनेय विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ॥ १३ ॥ सिद्धचारण-
 गन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी । बह्वायुर्व्योऽपि वै स्वर्गे दर्श-
 नीयतमाकृतिः ॥ १४ ॥ सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्षेण राजता ।
 तन्वभ्राह्मीदृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ॥ १५ ॥ ततः प्राप्ता
 क्षणेनैव मनःपवनगामिनी । भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचि-
 क्षिता ॥ १६ ॥ तत्र दारममुप्राप्ता हारस्यैव नियेदिता । अर्जु-
 नस्य नरयेऽथ उर्वशी शुभलोचना ॥ १७ ॥ उपातिष्ठत तद्वेश्म
 निर्मलं सुमनोहरम् । स यङ्कितमना राजम् प्रत्यङ्गच्छत तां
 निशि ॥ १८ ॥ दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंघतलोचनः । तदा-
 भिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच । अभिवादे तां शिरसा प्रवराक्षरसां वरे ।
 किमात्रापयसे देवि प्रेयसोऽहमुपस्थितः ॥ २० ॥ फाल्गुनस्य

वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी । गन्धर्ववचनं सर्वं यावयामास
तं तदा ॥ २१ ॥

उवंशुषाच । यथा मे चित्रसेनेन कथितं ममुजोत्तम ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ २२ ॥ उपस्थाने
महेन्द्रस्य वर्त्तमाने मनोरमे । तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य पर-
मोत्सवे ॥ २३ ॥ बद्धाणाञ्चैव सान्निध्यमादित्यानाञ्च सर्वगः ।
समागमेऽश्विनोश्चैव वस्तूनाञ्च नरोत्तम ॥ २४ ॥ महर्षीणाञ्च
सङ्घेषु राजर्षिप्रवरैषु च । सिद्धचारण्यक्षेपु महोरगगणेषु च
॥ २५ ॥ उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः । ऋद्ध्या प्रण्वतमानेषु
अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ॥ २६ ॥ वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्त-
नन्दन । दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ २७ ॥ सर्वा-
श्चरःसु सुख्यासु प्रवृत्तासु कुरुद्वज । त्वं किलानिमिपः पार्थ
मामैकां तत्र दृष्टवान् ॥ २८ ॥ तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवी-
कसाम् । तत्र पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ॥ २९ ॥
तथवाध्वरसः सर्वा विशिष्टाः स्मृष्टं गताः । अपि चान्याश्च शत्रुघ्न
तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ३० ॥ ततः शक्रेण सन्दिष्टचित्रसेनो
ममान्तिकम् । मातुः कमलपत्राञ्च स च मामवधीदथ ॥ ३१ ॥
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि । प्रियं कुरु महेन्द्रस्य
मम चैवात्मनय ज ॥ ३२ ॥ शक्रतुल्यं रणे शूरं सद्दौहार्थगुणा-
न्वितम् । पार्थ प्रार्थय सुयोधि त्वमित्येव तदाब्रवीत् ॥ ३३ ॥
ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तैःनच । तथान्तिकमनुप्राप्ता
शुश्रूषितुमरिन्दम ॥ ३४ ॥ तद्गुणाश्रयचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भ्रष्टं लज्जावृत्तो-
र्जुनः । उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । दुःश्रुतं मेऽसु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ।

गुरुदारैः समाना मे निचयेन वरानने ॥ ३७ ॥ यथा कुन्ती
महाभागा यथेन्द्राणी शची मम । तथा त्वमपि कल्याणि नात्र
कार्ष्णी विचारणा ॥ ३८ ॥ यज्ञेक्षितासि विध्यष्टं विशेषेण मया
शुभे । तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ॥ ३९ ॥ इयं
पौरववंशस्य जननी सुदितेति च । त्वामहं दृष्टवास्तव विज्ञा-
योत्फुल्ललोचनः ॥ ४० ॥ न मामर्हसि कल्याणि अन्वया भ्यातु-
मप्सरः । गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्दिनी ॥ ४१ ॥

उर्वश्रुवाच । अनाहताद्य सर्वा, ह्य देवराजामिनन्दन ।
गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥ ४२ ॥ पुरोवंधे
हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः । तपसा रमयन्त्यन्मान् च
तेषा व्यतिक्रमः ॥ ४३ ॥ तत् प्रसीद न मामात्तां विसर्जयितु-
मर्हसि । हृच्छयेन च सन्तप्ता भक्ताश्च भज मानद ॥ ४४ ॥

अर्जुन उवाच । शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वा वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशद्यैव विदिशद्य सदेवता ॥ ४५ ॥ यथा कुन्ती
च माद्री च शची चेह ममानघे । तथा च वंशजननी त्वं हि
मेऽद्य गरीयसी ॥ ४६ ॥ गच्छ भूर्ध्वा प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते
वरवर्षिणि । त्वं हि मे मातृवत् पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु पार्थेन उर्वशी क्रोध-
मूर्च्छिता । वेपन्ती भ्रुकुटीवक्रा शशापाय धनञ्जयम् ॥ ४८ ॥

उर्वश्रुवाच । तव पित्राभ्यनुश्रुतां स्वयञ्च गृहमागताम् ।
यस्यान्मा नाभिनन्देयाः कामयागवशङ्गताम् ॥ ४९ ॥ तस्मात्त्वं
नर्त्तन, पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । अपुमानिति विख्यातः
पण्डवद्विचरिष्यसि ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं दत्त्वार्जुने शपथं स्फुरदोष्ठी श्वस-
न्त्यथ । पुन प्रत्यागता क्षिप्रसुर्वशी गृहमात्मन ॥ ५१ ॥ ततो-
ऽर्जुनस्वरमाणश्चित्तसेनमरिन्दमः । संप्राप्य रजनोहृत्तं तदुर्वश्या

येषा तथा ॥ ५२ ॥ निवेद्यामासं तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
 तत्र चर्षं यथाहृतं शापक्षेपं पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ न्यवेद्यञ्च शकस्य
 चित्रसेनोऽपि सर्वशः । तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरियाह्नः
 ॥ ५४ ॥ सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः ह्ययमानोऽभ्यभाषत । सुपु-
 त्राय पृथा तात त्वया पुत्रेण सप्तम ॥ ५५ ॥ ऋषयोऽपि हि
 धेर्षेण जिता वै ते महामुज । यत् दत्तवती शापमुर्वशी तव
 मानद ॥ ५६ ॥ स चापि तेऽर्प्यकृत्वा साधकश्च भविष्यति ।
 अज्ञातवासी वस्तव्यो भवद्विभूतलेऽनघ ॥ ५७ ॥ वर्षे त्रयोदशे
 वीर तं तत्र क्षपयिष्यसि । तेन नर्त्तनवेशेन अपुंस्वेन तथैव च
 ॥ ५८ ॥ वर्षमेकं विहृत्येवं ततः पुंस्त्रमवाप्स्यसि । एवमुक्तस्तु
 शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ॥ ५९ ॥ सुदं परमिकां लेभे न च
 शापं व्यचिन्तयत् । चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यगस्विना ॥ ६० ॥
 रेमे स स्वर्गभंवने पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । य इदं पृणुयान्नित्यं
 हृतं पाण्डुसुतस्य वै । न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्त्तते
 ॥ ६१ ॥ इदममरवरात्मजस्य घोरं शुचिचरितं विनिश्चय फाल्गु-
 नस्य । ध्यपगतमद्दम्भरागदोपास्त्रिदिवगताभिरमन्ति मान-
 वेन्द्राः ॥ ६२ ॥

इति चारुण्यपर्वणि इन्द्रसौकाभिगमनपर्वणि उर्वशीयापि
 पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कदाचिद्वटमानस्तु महर्षिरुत कोमशः ।
 जगाम शकमवनं सुरन्दरद्विद्वज्या ॥ १ ॥ स ममेत्य नमस्कृत्य
 देवराजं महासुनिः । ददर्शाह्वांसनगतं पाण्डवं वासवस्य हि ॥ २ ॥
 ततः शक्याभ्यनुज्ञात श्रीसने विष्टरोत्तरे । निपसाद् द्विषश्चेष्टः
 पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३ ॥ तस्य दृष्ट्वाभवदुद्विः पार्थमिन्द्रासने

स्थितम् । कथन्तु क्षत्रियः पार्थः शक्तासनमवाप्तवान् ॥ ४ ॥ किं
 तस्य सुकृतं कर्म के लोका ये विनिर्जिताः । स एवमनुसम्प्राप्तः
 स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ ५ ॥ तस्य विद्याय सङ्ख्यं शक्रो ब्रह्म-
 निरुद्धनः । लोमशं गृहसन् वाण्यमिदमाह यथीपतिः ॥ ६ ॥
 ब्रह्मर्षे श्रूयतां यज्ञो सनसैतद्वियञ्जितम् । नायं केवलमर्त्यो वै
 गानुपत्वमुपागतः ॥ ७ ॥ मरुर्षे मम पुत्रोऽयं युन्व्यां जातो महा-
 भुजः । अक्षहेतोरिह प्राप्तः काष्ठाञ्चित् कारणान्तरात् ॥ ८ ॥
 अहो नैनं भवान् वेत्ति पुराणवृषिसत्तमम् । शृणु मे वदतो
 ब्रह्मन् योऽयं वच्चास्य कारणम् ॥ ९ ॥ नरनारायणौ यौ तौ
 पुराणावृषिसत्तमौ । ताविभावमुजानीहि हृषीकेशधनञ्जयौ
 ॥ १० ॥ विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी । कार्त्तार्य-
 मवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ॥ ११ ॥ यन्न शष्पं सुरै-
 र्द्रष्टुमपिभिर्षा महात्मभिः । तदात्रमपहं पुण्यं वदरीनाम-
 विद्युतम् ॥ १२ ॥ स निवासोऽभवद्विम विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
 यतः प्रवहते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ १३ ॥ तौ मन्त्रियोगाद्-
 मरुर्षे क्षितौ जातो महाद्युती । भूमेर्भारततरणं महावीर्यं
 कारिष्यतः ॥ १४ ॥ उदुत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
 विप्रियेषु स्थितास्त्राकं वरदानेन नीहिताः ॥ १५ ॥ तर्कयन्ते
 सुरान् एन्तुं बलदर्पसमन्विताः । देवान् गणयन्त्येते तथा दत्त-
 वरा ऋते ॥ १६ ॥ पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महा-
 वलाः । सर्वदेवनिकाया हि शेषं योधयितुं हि तान् ॥ १७ ॥
 योऽसौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्भुनिरुद्धनः । कपिलो नाम
 देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ १८ ॥ येन पूर्वं महात्मानः प्लव-
 माना रसातलम् । दर्शनादेव निहताः सागरस्यात्मजा विभो
 ॥ १९ ॥ तेन कार्त्तं मरुत् कार्त्तं सत्त्राकं द्विजसंगम । पार्थेन च
 महापुष्टे समेताभ्यां न शंसयः ॥ २० ॥ शोऽपुरान् दर्शनादेव

शक्तो हन्तुं सहासुगान् । निपातकवचान् सर्वान् नागानिव
महाह्वदे ॥ २१ ॥ किन्तु नाल्पेन कार्भ्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः ।
तेजसः सुमहाराशिः प्रबुधुः प्रदहेज्जगत् ॥ २२ ॥ अयं तेषां
समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने । तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति
मासुपान् ॥ २३ ॥ भवानस्मान्नियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
कार्भ्येके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं सुधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ स वाप्यो
मम सन्देशाह्वर्माया सत्यसद्वारः । नोत्कण्ठा फाल्गुने कार्भ्यी
कृतास्त्रः शीघ्रमेप्यति ॥ २५ ॥ नाशुद्धबाहुवीर्येण नाशस्त्रेण वा
रणे । भीष्मद्रोण्यादयो वृहे शक्याः प्रतिममासितुम् ॥ २६ ॥
वृहीतास्त्रो सुडाकेशो महाबाह्वर्ममामगाः । वृत्वयादिवगीतानां
दिव्यानां पारमोयिवान् ॥ २७ ॥ भवानपि विविक्तानि तीर्थानि
मनुजेश्वर । श्वात्थभिः सञ्चितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिन्दम ॥ २८ ॥
तीर्थेष्वामृत्यु सुखेषु विपाप्सा विगतस्वरः । राज्यं भीष्ममि
राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ २९ ॥ भवायै न द्विजश्रेष्ठ पथ्यं-
टन्तं महीतलम् । द्वातुमर्हति विप्राग्र तपोबलसमन्वितः ॥ ३० ॥
गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विपमेषु च । वसन्ति राजसा रौद्रा-
स्तथो रक्षां विधास्यति ॥ ३१ ॥ एयमुक्ते महेन्द्रेण भीमत्सु-
रपि क्षीमगम् । उवाच प्रयतो वाच्यं रक्षेद्याः पाण्डुनन्दनम्
॥ ३२ ॥ यथाशुभस्वया राजा परेत्तीर्थानि सप्तम । दानं दद्या-
द्यथा चैव तथा पुर मचासुने ॥ ३३ ॥

येगप्यायन उवाच । तथेति सम्प्रतिप्राय क्षोमयः सुमहा-
तपाः । कार्भ्यकं वनमुद्दिश्य समुपायाग्महीतलम् ॥ ३४ ॥ ददर्श
सख कौन्तेयं धर्मराजसरिन्दमम् । तापसैश्चात्थभिश्चैव सर्वतः
परिवारितम् ॥ ३५ ॥

इति चारुपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि क्षीमगमने
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

जनमेजय उवाच । अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
 दृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः श्रुत्वा विभ्र किमब्रवीत् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाश्विका-
 सुतः । द्वैपायनादृषित्थेष्ठात् सक्रयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । श्रुतं मे श्रुतं कात्स्त्रेण कर्म पार्थस्य
 धीमतः । कश्चिन्नयापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३ ॥

प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेणु मन्दात्मा पापनिधयः । मम पुत्रः सदुर्बुद्धिः
 दृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४ ॥ यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि

महात्मनः । त्वे लोकात्मपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ ५ ॥
 अस्यतः कर्णिनाराचांस्त्रीच्छायांश्च शिक्षागितान् । कोऽर्जुनस्या-

श्रतस्त्रिष्टेऽपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६ ॥ मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे
 ष्वत्यु वशानुगाः । येषां सुखं दुराधर्मेः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७ ॥

तथैव च न पश्यामि दुर्ध्रि गाण्डीवधन्यनः । अग्निशश्चिन्तयानोऽपि
 य एनमुद्दिवाद्भूथी ॥ ८ ॥ द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि

या रथे । गणान् स्यात् संगयो लोके तत्र पश्यामि नो जयम्
 ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा कर्णः प्रमादी च आचार्य्यः स्वविरो गुरुः । अमर्षी

वशवान् पार्थः संरम्भो दृढविक्रमः ॥ १० ॥ सम्भवेत्तुमुलं सुदं
 सर्वथोऽप्यपराजितम् । सर्वे स्त्रीश्वविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यथः

॥ ११ ॥ अपि सर्वेश्वरत्वं हि ते वाञ्छन्त्यपराजिताः । बधे नूनं
 भयेच्छान्तिरेतेषां फाल्गुनस्य वा ॥ १२ ॥ न तु हन्तार्जुनस्यास्ति

जेता मास्य न विद्यते । मनुष्यास्य कथं ग्राम्येन्मासैव प्रतिगञ्चितः
 ॥ १३ ॥ त्रिदशशसमी धीरः स्याण्डयेऽग्निमतर्पयन् । जिगाव

पार्थिवान् सर्वान् राजसूये मघाकतौ ॥ १४ ॥ श्रेयं कुर्ष्वार्ह्विरे-
 र्वेष्ट्रो निपतन्मूर्द्ध्नि मृष्टाय । न तु कुर्षुः शराः श्रेयं लिप्तास्मात्

किरीटिना ॥ १५ ॥ यथा हि किरण्या भानोऽपमनीष्ठ चरा-
 ष्वरम् । तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तशरान्ति मत्पुतान् ॥ १६ ॥

अपि सद्ब्रह्मोपेय भयान्ताः सद्यसाचिनः । प्रतिभाति विदीर्षेव
 सर्वतो भारती चमूः ॥ १७ ॥ यदुदमन प्रवपंश्चैव वाणान् स्याता-
 ततायी समरे किरीटो । हृष्टोऽन्तकः सर्वशरो विघात्रा भवे-
 द्यथा तदहपरणीयः ॥ १८ ॥

इति धारण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धतराष्ट्रविलापे
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

सञ्जय उवाच । अदेतत् कथितं राजस्वया दुर्बोधनं प्रति ।
 सर्वमेतद्यथा तत्त्वं नैतन्मिथ्या मञ्जीपते ॥ १ ॥ मन्थुना हि समा-
 विष्टाः पाण्डवास्तो मञ्जीजसः । दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्म-
 पत्नीं यर्गस्विनीम् ॥ २ ॥ दुःशासनस्य तां वाचः श्रुत्वा ते दारु-
 णोदयाः । कथंस्तु च महाराज जगुश्मन्तीति मे मतिः ॥ ३ ॥
 श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थेन संश्रुगे । एकादगतनुः स्यानु-
 धंनुषा परितोषितः ॥ ४ ॥ कैरातं वेगमास्थाय योधयामास
 फाल्गुनम् । जिज्ञासुः सर्वं देवेशः कपर्दीं भगवान् स्वयम् ॥ ५ ॥
 तत्रै नं लोकपालास्तो दर्शयामासुरच्युते । अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं
 तपसा कौरवर्षभम् ॥ ६ ॥ नैतदुत्सृजते चान्यो लब्धमन्यत्र फाल्गु-
 नात् । साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ ७ ॥ महे-
 श्वरेण यो राजन्व जीर्णो ह्यष्टमूर्तिना । कसामुत्सृजते वीरो
 सुद्वे जरयितुं पुमान् ॥ ८ ॥ आसादितमिदं घोरं तमुलं लोम-
 हर्षणम् । द्रौपदीं परिकर्षाङ्गः कोपयद्भिद्य पाण्डवान् ॥ ९ ॥
 यत्तु मस्करमाणौष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् । दृष्ट्वा दुर्बोधने-
 नोरूद्रौपद्या दर्शिताबुभौ ॥ १० ॥ ऊरुं भेत्स्मामि ते पाप
 गदया भीमवेगया । तयोदयानां यर्षाणामन्ते दुर्व्यूतदेविनः ॥ ११ ॥
 सर्वे प्रहरतां त्रीष्टाः सर्वे चाभिततजसः । सर्वे सर्वास्त्रविदांष्टौ

देवैरपि सुवर्जयाः ॥ १२ ॥ मन्त्रे मन्त्रमुद्धृताः पुत्राणां तव
संसुमे । अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति भार्यामर्षसमन्विताः ॥ १३ ॥

एतराद्रुवाच । किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
पथीप्तं वेरमेतावत् यत् कृष्णा सा सभा गता ॥ १४ ॥ अपी-
दानीं मम सुतास्त्रिष्टेरन्मन्दचेतसः । येषां भ्राता गुरुर्व्येष्टो
विनये नावतिष्ठते ॥ १५ ॥ ममापि वचनं सूत न प्रुत्रूषति
मन्दभाक् । दृष्ट्वा सां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ १६ ॥
ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णशीवलाकादयः । ते तस्य भूयशो
दोषान् बर्हयन्ति विचेतसः ॥ १७ ॥ स्वैरमुक्तां ह्यपि शराः
पार्थेनामिततेजसा । निर्दहेषुर्मम सुतान् किं पुनर्मन्त्रसेविताः
॥ १८ ॥ पार्थवाङ्गबलोत्सृष्टा महाचापविनि हृता । दिव्यास्त्र-
मन्त्रमुद्रिताः सादेवेषुः सुरानपि ॥ १९ ॥ यस्य मन्त्री च गोप्ता
च सुहृत्सैव जनार्दनः । हरिस्त्वैषीक्यनाथः स किं नु तस्य न
निर्जितम् ॥ २० ॥ इदं हि सुमहच्चिवमर्जुनस्योह सञ्जय । महा-
देवेन बाङ्गभ्यां वत्समेत इति श्रुतिः ॥ २१ ॥ प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य
ष्वारुडये यत्कृतं पुरा । फाल्गुनेन सहायार्थे वज्रोर्दामोदरेण
च ॥ २२ ॥ समर्थो न हि मे पुत्राः सहागात्याः ससौवलाः ।
शुष्टे भीमे च पार्थे च वासुदेवे च सात्त्वते ॥ २३ ॥

इति धारण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि एतराद्रुखेदे

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

जनमेजय उवाच । यदिदं गोपितं राज्ञा एतराद्रेण वै
सुने । मन्त्रान्य पाण्डवान् वीरान् सर्वमेतन्धिरर्यकम् ॥ १ ॥
कायश्च राजा सुब्रं तमुपिचेतालपचेतसम् । दुर्वोधनं वाण्डुपुत्रात्
कोपयामं सहायान् ॥ २ ॥ क्रिमामीत् पाण्डुपुत्राणां वने
भोजनमुष्यताम् । वानेयमथवा छटसेतदाप्यातु नो भवान् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । वानेयञ्च स्वर्गाश्चैव शुद्धैर्वाप्यैर्निपा-
 तितान् । ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन् पुरुषपर्यभाः ॥ ४ ॥ तांस्तु
 शूरान् महेष्वासांस्तदा निवसतो वने । अन्वयर्वाह्यया राजन्
 सान्नयोऽनग्नयस्तथा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां
 महात्मनाम् । दय मोक्षविदां तत्र यान् विभर्त्सिं सुधिष्ठिरः ॥ ६ ॥
 वरुन् कृष्णस्वर्गाश्चैव मेध्यांश्चान्यान् वनेचरान् । वायैरन्वय
 विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७ ॥ न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो
 वापि दृश्यते । कृगो वा दुर्वलो वापि दीनो भीतोऽपि वा पुनः
 ॥ ८ ॥ सुत्वानिव प्रियान् भ्रातॄन् ज्ञातीनिव सहोदरान् । सुपोप
 कौरवयोष्ठो धर्मराजो सुधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ पतौश्च द्रौपदी सर्वान्
 द्विजातींश्च ययस्त्रिणी । मातृवद्भोजयित्वाग्ने शिष्टमाहारयत्तदा
 ॥ १० ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो यमौ प्रतीचीमथ
 वायुदीचीम् । धनुर्दरा मांसहेतोस्त्रैराणां चयश्चक्रुर्नित्यमेवोप-
 गम्य ॥ ११ ॥ तथा तेषां वसतां काश्यपे वै विहीनानामर्जुने-
 नोत्सुकानाम् । पक्षैव वर्षाणि तथा व्यतोदुरधीयतां जपतां
 जुष्टताश्च ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रतोकाभिगमनपर्वणि पार्थाहारकथने
 पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मत्सुप्यातीतमङ्ग-
 तम् । चिन्ताशोकपरीताया मन्दुनाभिपरिभृतः ॥ १ ॥ दीर्घ-
 सुणश्च निखलश्च हतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । अत्रवीत् सञ्जयं स्रुत-
 मामन्वय पुरुषपर्यभः ॥ २ ॥ न रात्रौ न दिवा स्रुत गान्तिं प्राप्नोमि
 वै क्षणम् । सञ्चिन्त्य दुर्नयं घोरं पुत्राणां ह्युत्तजं च यत् ॥ ३ ॥
 तेषामसहाशीर्षाणां शीघ्रं धेनुं धत्तिं पराम् । अन्योऽन्वगनु-

रागश्च श्वातृणामतिमानुषम् ॥ ४ ॥ देवपुत्री महाभागौ देव-
 राजसमद्युती । नकुण्डः सुहृदेवश्च पाण्डवौ सुहृदुर्मदौ ॥ ५ ॥
 हृढायुधौ दूरपातौ सुहृदे च क्षतनिययौ । शीघ्रहृष्टौ हृढक्रोधौ
 नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ६ ॥ भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रथ-
 मूर्ध्वनि । श्लास्येते पिंश्रविक्रान्तावश्विनाविध दुःसहौ ॥ ७ ॥ न
 श्रेयं हि प्रपश्यामि मम सैन्यस्य सञ्जय । तौ ह्यप्रतिरथौ सुहृदे
 देवपुत्री महारथौ ॥ ८ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्षोभं नक्षंस्येते त्वम-
 पिण्यौ । हृष्यथोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाला वा मर्त्यैः ॥ ९ ॥
 वृधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः । प्रधक्ष्यन्ति रथे पार्थाः
 पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १० ॥ रामकृष्णप्रणीतानां हृष्यीनां
 सूतनन्दन । न शक्यं सञ्चितुं वेगं सर्वेश्वरपि संयुगे ॥ ११ ॥
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः । शैश्वया भीरवातिन्या
 गदया विचरिष्यति ॥ १२ ॥ तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जित-
 मिवाग्नेः । गदावेगश्च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ १३ ॥
 ततोऽहं सुहृदां वाचो दुष्योधनवयागुगः । स्मरणीयाः स्मरिष्यामि
 मया या न क्षताः पुरा ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । व्यतिक्रमोऽयं सुभङ्गांस्त्वया राजद्रुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात् पवस्ते न निवारितः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा हि
 निर्जितान् द्यूते पाण्डवान् मधुसूदनः । त्वरितः काम्यके पार्थान्
 समभावयदप्युतः ॥ १६ ॥ द्रुपदस्य तथा पुत्रा एष्टयुन्मपुरो-
 गमाः । विराटो हृष्टकेतुश्च कैकेयाश्च महारथाः ॥ १७ ॥ तैश्च
 यत् कथितं राजन् हृष्टा पार्थान् पराजितान् । चारेण विदितं
 श्रवं तन्मया विदितश्च ते ॥ १८ ॥ समागत्य हृतक्षत्र पाण्डवै-
 र्मधुसूदनः । सारथ्ये फाल्गुनस्याणौ तथेत्याह च तान् हरिः
 ॥ १९ ॥ समपिंते हि क्षण्योऽपि हृष्टा पार्थांसथागतान् ।
 क्षत्याजिनोऽपरासद्भानमभीञ्च वृधिष्टिरम् ॥ २० ॥ या सा सञ्जयः

पाषाणांमिन्द्रप्रस्थे बभूव ह । राजसूये मया दृष्टा दृष्टैरन्यैः
सुबुद्धिभा ॥ २१ ॥ यत्र सर्वान्महीपालान् गच्छतेजोभवार्दितान् ।
सर्वक्रान्तान् सपौण्ड्रोक्तान् सचोत्तद्राविडान्यकान् ॥ २२ ॥ साग-
रान्पकांश्चैव ये च पत्तनिवासिनः । सिंहलान् वर्वरान् स्त्रेच्छान्
ये च लङ्कानिवासिनः ॥ २३ ॥ पश्चिमानि च राद्राणि गतयः
सागरान्तिकान् । पल्लवान् दरदान् सर्वान् किरातान् यवना-
ञ्चकान् ॥ २४ ॥ शारङ्ग्यांश्च चीनांश्च तुखारान् सैन्यवांशथा ।
जागुडाञ्चमटान् ङ्गणान् स्त्रीराज्यान्तथ तङ्गणान् । कैकेयान्मा-
लवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि ॥ २५ ॥ अद्राक्षमहमाङ्गतान्
यज्ञं ते परिवेगकान् । सा ते सम्बद्धियैराज्ञा चपला प्रतिसारिणी
॥ २६ ॥ आदाय जीवितं तेषामाचरिष्यामि तामहम् । रामेण
सह कीरय्य भीमार्जुनयमैश्चथा ॥ २७ ॥ अक्रूरगदसास्यैश्च मद्यु-
क्तेनाङ्गकेन च । दृष्टद्युम्नैश्च वीरेण शिशुपालात्सर्जनेन च ॥ २८ ॥
दुर्षोधनं रणे हत्वा सद्यः कर्षंश्च भारत । दुःशासनं सौवलेयं
यथान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २९ ॥ ततस्त्वं शास्त्रिनपुरे श्रावमिः
सहितो वसन् । धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रगाधि दधिजीमिमाम्
॥ ३० ॥ अथैनममवीद्राजा तस्मिन् वीरसमागमे । शृण्वत्सु तेषु
वीरेषु दृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ ३१ ॥

शुघटिर उवाच । प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जना-
देन । अमिवाभ्ये महापाहो सानुबन्धान् र्जनयिष्यमि ॥ ३२ ॥
वर्षाञ्चयोद्गतादूर्द्धं सत्यं मां कुरु केशव । प्रतिज्ञातो वने वासो
राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ ३३ ॥ तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभा-
सदः । दृष्टद्युम्नपुरोगास्ते गमयामासुरक्षणा ॥ ३४ ॥ केशवं
मधुरैवांशैः काण्डसुकैरमर्षितम् । पाशालीं प्राञ्जरक्लिष्टां वासु-
देवस्य शृण्वतः ॥ ३५ ॥ दुर्षोधनस्तव क्रोधाद्देवि त्वच्छति जीवि-
तम् । प्रतिजानीमहे सत्यं मां शुको वरपर्यनि ॥ ३६ ॥ ये चा

तेऽत्रजितां कृण्वे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंशदा । मांसानि तेषां खादन्ती
 ऋषियन्ति वृकद्विजाः ॥ ३७ ॥ पास्यन्ति रधिरं तेषां गृभ्रा
 गोमायवस्तथा । उत्तमाङ्गानि वापन्तो येः कृष्टासि सभातले
 ॥ ३८ ॥ तेषां द्रव्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले । क्रव्यादैः
 कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि वासकत् ॥ ३९ ॥ परिक्रिष्टासि यै-
 स्तत्र यैषापि ससुपेक्षिता । तेषासुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति
 शोणितम् ॥ ४० ॥ एयं बह्वविधा वाचस्त ऊचुर्भरतर्षभाः । सर्वे
 तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहबलक्षणाः ॥ ४१ ॥ ते घर्मराजेन हता
 वर्षाद्रूर्ध्वं तयोद्गतात् । पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः
 ॥ ४२ ॥ रामश्च कृष्णश्च धनञ्जयश्च प्रद्युम्नश्चाख्यौ वृषुधानभीमौ ।
 माङ्गीसुतौ कैकयराजपुत्राः पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा ॥ ४३ ॥
 एतान् सर्वान् लोकवीरानजेवान् महात्मनः सातुवन्वान् ससै-
 न्यान् । को जीवितार्थी समरेऽभ्युदीयात् क्रुद्धान् सिंहान् केव-
 रिणो यथैव ॥ ४४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यन्मां ब्रवीहिदुरो यूतकाले त्वं पाण्डु-
 धान् जेष्यसि चेन्नरेन्द्र । भुवं कुरूणामयमन्तकालो महाभयो
 भविता शोणितौघः ॥ ४५ ॥ मन्ये तथा तद्भवितेति स्तूत यथा
 क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् । यसंशयं भविता सुद्वमेतद्गते काले
 पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविज्ञापि
 एकपञ्चाधोऽध्यायः समाप्तश्च इन्द्रलोकाभिगमनपर्वः ॥ ५१ ॥

अथ नलोपाख्यानपर्वः ॥

जननेजय उवाच । अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्तसोकं महात्मनि ।
 सुधिष्ठिरप्रभृतरणः किमनुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैश्यायन उवाच । अस्महेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 न्यवसन् कृष्णया सार्द्धं काश्यपे भरतर्षभाः ॥ २ ॥ ततः कदा-
 चिदेकान्ते विविक्र इव गाहले । दुःखान्ती भरतश्रेष्ठा निषेदुः
 सह क्षण्यया ॥ ३ ॥ धनञ्जयं शोचमानाः शान्शुकृष्णाः सुदुः-
 खिताः । तद्वियोगार्दितान् सर्वान् शोकः समभिप्लुज्जये ॥ ४ ॥
 धनञ्जयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः । अथ भीमी महा-
 बाहुर्धुंघिष्ठिरमभापत ॥ ५ ॥ निदेशान्ते महाराज गतोऽसौ
 भरतर्षभः । अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन् प्राणाः प्रतिष्ठिताः
 ॥ ६ ॥ यस्मिन् विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैश्चथा वयम् । सात्वकि-
 र्वासुदेवश्च विनश्येद्युर्न संशयः ॥ ७ ॥ योऽसौ गच्छति धर्मात्मा
 बहून् क्लेशान् विचिन्तयन् । भवन्नियोगाद्दीभत्सुक्ष्मतो दुःख-
 तरं नु किम् ॥ ८ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्वामहे जितानाञ्जी परान् माप्ताश्च भेदिनीम् ॥ ९ ॥ यस्य
 प्रभावान्न मया समासध्ये घमुष्णतः । नीता लोकमसुं सर्वे धार्ता-
 राट्राः समीवन्ताः ॥ १० ॥ ते वयं बाहुयस्त्रिनः क्रोधसुखितमात्मनः ।
 सहागहे भयन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ ११ ॥ यद्यं हि सह
 कृष्णेन इत्वा कर्णमुग्धान् परान् । स्वपाण्डुविजितां जतुस्त्रां
 प्रयासेन वसुन्धराम् ॥ १२ ॥ भयतो ह्युतदोषेण सर्वे वयमुप-
 मृताः । अशीनपौरुषा यान्ता यलिभिर्बलवत्तराः ॥ १३ ॥ धात्र-
 धर्मं महाराज त्वभयेक्षितुमर्हसि । न हि धर्मो महाराज क्षत्रि-
 यस्य वनाश्रयः ॥ १४ ॥ राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।
 स क्षत्रधर्मविद्राजा धर्म्यान्ना नीनशः पथः ॥ १५ ॥ प्राग्दादश-
 समा राजन् धार्तराष्ट्रान्निहन्नासि । निवर्त्य च यनात् पार्थि-
 गानाम् च जनार्दनम् ॥ १६ ॥ व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव
 महामते । धार्तराष्ट्रान्मुं लोकं गमयामि विशान्पते ॥ १७ ॥
 सर्वानपि जनिष्यामि धार्तराष्ट्रान् समीवन्तान् । दुर्षोधनश्च

कर्णश्च यो वान्यः प्रतियोत्स्रते ॥ १८ ॥ सया प्रथमिते पक्षो-
 न्यमेप्यसि वनं पुनः । एवं कृते न दोषाश्च भविष्यन्ति विद्याभ्यते
 ॥ १९ ॥ यज्ञैश्च विविधैश्चात कृतं पापमरिन्दम । श्वधूश्च
 महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ २० ॥ एषमेतद्भवेद्भ्राजन् यदि
 राजा न वाक्षिणः । अस्माकं दीर्घशूत्रः स्थाङ्गवान् धर्मपरायणः
 ॥ २१ ॥ निहत्या निहतप्रज्ञा इन्तव्या इति निश्चयः । न हि
 नैकतिकं कृत्वा निहत्या पापमुच्यते ॥ २२ ॥ तथा भारत धर्मेषु
 धर्मज्ञैरिह दृश्यते । अहोरात्रं महाराज तुल्यं सन्नत्वरैण च
 ॥ २३ ॥ तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो । संवत्सरो महा-
 राज पूर्यो भवति कृच्छतः ॥ २४ ॥ यदि वेदाः प्रमाणास्तौ दिव-
 सादूर्द्धमच्युत । तयोद्दशसमाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २५ ॥
 काशो दुष्योधनं कर्तुं शानुबन्धमरिन्दम । एकाग्रं पृथिवीं सर्वां
 सुरा राजन् करोति सः ॥ २६ ॥ द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा
 तद्भवता कृतम् । प्रायेणाज्ञातवर्षायां वयं सर्वे निपातिताः ॥ २७ ॥
 न तं देयं प्रपश्यामि यत सोऽस्मान् सुदुर्जनः । न विज्ञायति
 दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ॥ २८ ॥ अधिगम्य च सर्वांशो
 वनयासमिमं ततः । प्रव्राजयिष्यति पुनर्निहत्याधमपूरुषः ॥ २९ ॥
 यद्यस्मान्निगच्छेत पापः स हि कथञ्चन । अज्ञातवर्षासुक्ती-
 र्णान् दृष्ट्वा च पुनराश्रयेत् ॥ ३० ॥ द्यूतेन ते महाराज पुन-
 र्द्यूतमवर्त्तत । भवांश्च पुनराहृतो द्यूतेनैवापनेष्यति ॥ ३१ ॥
 स तथास्तेषु कुशलो निष्ठितो गतचेतनः । अदिव्यसि महाराज
 यनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२ ॥ यद्यस्मान् न महाराज कृपणान्
 कर्तुमर्हसि । यावज्ज्योपमवेद्यस्य वेदधर्माय कृतस्त्रयः ॥ ३३ ॥
 निहत्या निहतप्रज्ञा इन्तव्या इति निश्चयः । अज्ञातवर्षया
 गत्या यावच्छक्ति सुयोधनम् ॥ ३४ ॥ यथैव कक्षमुत्सृष्टो दृष्टे-
 र्दग्निस्तारिधिः । इतिव्यामि तथा मन्दमतुजानासु मे भवान् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवाणं भीमन्तु धर्मराजो बुधि-
 छिरः । उवाच सान्त्वयन् राजा मूर्ध्नु पात्राय पाण्डवम् ॥ ३६ ॥
 असंशयं महाबाहो हनिष्यासि सुयोधनम् । वर्षाक्षयोदशादूर्ध्वं
 सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३७ ॥ यत्त्वं मां भाषसे पार्थ प्राप्तः काल
 इति प्रभो । अतुतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ३८ ॥
 अन्तरेणापि कौन्तेय निहृतिं पापनिचयम् । हन्ता त्वमपि
 दुर्ध्रुवं साहवन्धं सुयोधनम् ॥ ३९ ॥ एवं ब्रुवति भीमन्तु धर्म-
 राजे बुधिछिरे । आजगाम महाभागो वृहदश्वो महाशृषिः ॥ ४० ॥
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा सम्प्राप्तं धर्मचारिणम् । शास्त्रवन्धुपर्केण
 पूजयामास धर्मराट् ॥ ४१ ॥ आश्वत्थेनमासीनमुपासीनो
 बुधिछिरः । अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बहुभापत ॥ ४२ ॥
 अक्षयूते च भगवन् धनं रान्यश्च मे हृतम् । आह्वय निहृतिः
 मत्तैः क्लितवैरक्षकीविदैः ॥ ४३ ॥ अनक्षयस्य हि सतो निहृत्वा
 पापनिचयैः । भार्या च मे सभा नीता प्राणेष्योऽपि गरीयसी
 ॥ ४४ ॥ पुनर्यूतेन मां जिह्वा वनवासं सुदारुणम् । प्राजाजयः
 न्महारथ्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४५ ॥ अहं वने दुर्वसतीर्षसन्
 परमदुःखितः । अक्षयूताधिकारे च गिरः शृण्वन् सुदारुणाः
 ॥ ४६ ॥ आर्त्तानां सुहृदां वाचो व्यूतमश्नति शंसताम् । अहं
 हृदि त्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥ ४७ ॥ यस्मिंश्चैव
 समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि । विना महात्मना तेन गतसत्त्व
 इवाभवम् ॥ ४८ ॥ कदा द्रक्ष्यामि वीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतम् ।
 प्रियवादिनमक्षुद्रं दयासुकृतमन्द्रितम् ॥ ४९ ॥ अस्मि राजा मया
 कश्चिदल्पभाग्यतरो भवि । भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा
 कश्चित् । न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५० ॥
 वृहदश्व उवाच । यदृषवीपि महाराज न मत्तो विद्यते
 कश्चित् । अल्पभाग्यतरः कश्चित् पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५१ ॥

अत्र ते वर्षयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ । यस्वत्तो दुःखिततरो
राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
द्रुमामवस्था संपाप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ५३ ॥

दृष्ट्वा उवाच । शृणु राजन्भवहितः सः श्राद्धभिरच्युत ।
यस्वत्तो दुःखिततरो राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५४ ॥ निषधेषु
महीपालो वीरसेन इति श्रुतः । तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नक्षो
धमार्थकोविदः ॥ ५५ ॥ स निहत्या जितो राजा पुष्करेण्येति
नः श्रुतम् । वनवासं सुदुःखात्तौ भास्व्या न्यवसत् सः ॥ ५६ ॥
न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च बान्धवाः । वने निवसतो
राजन् शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ५७ ॥ भवान् हि संवृतो वीरै-
श्राद्धभिर्देवसन्निभैः । ब्रह्मकल्पौघिजाग्रैश्च तस्मान्नाहंसि शोचि-
तुम् ॥ ५८ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । विस्तरेणाहमिच्छामि नखस्य सुमहा-
वनः । अरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दृष्ट्वाशुधिष्ठिर-
संवादे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

दृष्ट्वा उवाच । आसीद्राजा नक्षो नाम वीरसेनसुतो
मही । उपपन्नो सुशौरिष्टैरूपवानश्रुकोविदः ॥ १ ॥ अतिष्ठ-
न्मत्तजेन्द्राणां सुहृद् देवपतिर्यथा । उपर्युपरि सर्वेषामादित्य
द्रव तेजसा ॥ २ ॥ ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षीरिणीपतिः ॥ ३ ॥ श्रुश्चितो नर-
नारीणासदारः संयतेन्द्रियः । रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षा-
दिव मनुः स्वयम् ॥ ४ ॥ तथैवापीदिदमेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

शूरः सर्वगुणैर्धृक्कः प्रजाकामः स चाग्रजः ॥ ५ ॥ स प्रजाथे परं
यत्नमकरोत् सुसमाहितः । तमभ्यगच्छद्दृष्ट्वापिदंमनो नाम
भारत ॥ ६ ॥ तं स भीमः प्रजाकामस्त्रीययामास धर्मवित् ।
महिष्या सस राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७ ॥ तस्मै प्रसन्नो
दमनः सभास्त्राय वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारान् च त्रीतुदारान्
महायगाः ॥ ८ ॥ दमयन्तीं दमं दान्तं दमनस्य सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् । ९ ॥ दमयन्ती
तु रूपेण तेजसा ययसा श्रिया । सौभाग्येषु च लोकेषु यशः
प्राप सुमध्यमा ॥ १० ॥ अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समज-
ङ्कृतम् । शतं शतं सखीनास्य पशुपासच्छचीमिव ॥ ११ ॥ तत्र
स्य राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता । सखीमध्येऽनवद्याक्षी
विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १२ ॥ अतीव रूपसम्यन्ता श्रीरिवायत-
लोचना । न देवेषु न यज्ञेषु तादृग्युपवती क्वचित् ॥ १३ ॥ मातु-
षेष्वापि चान्येषु दृष्टरूपास वा श्रुता । चित्तप्रसादनी बाला
देवानामपि सुन्दरी ॥ १४ ॥ नशय नरगार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो
भुवि । कन्दर्प इव रूपेण मूर्त्तिमानभवत् स्वयम् ॥ १५ ॥ तस्याः
समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुब्जहलात् । नैषधस्य समीपे तु दम-
यन्तीं पुनः पुनः ॥ १६ ॥ तयोरदृष्टः कामोऽभूत् शृण्वतः सततं
गुणान् । अन्योऽन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्द्धत हृच्छयः ॥ १७ ॥
अग्रकुम्भन्तलः कामं तदा धारयितुं हृदा । अन्तःपुरसमीपस्थे
वन आसौ रजोगतः ॥ १८ ॥ स हृदयं ततो हंसान् जातरूप-
परिष्कृतान् । वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पलियम् ॥ १९ ॥
ततोऽन्तरीक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा । हन्तव्योऽस्मि न ते
राजन् करिष्यामि तव मिथम् ॥ २० ॥ दमयन्तीसकाशे त्वां कथ-
यिष्यामि नैषध । यथा त्वदन्धं पुरुषं न सा मंस्यति कर्त्तवित्
॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततो हंसमुखसर्जं महीपतिः । ती तु हंसाः

समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २२ ॥ विदर्भनगरौ गत्वा दम-
यत्यास्तदन्तिके । निपेतुक्ते गरुत्मन्तः सा ददर्श च तान् गणान्
॥ २३ ॥ सा तानद्भुतरूपान् वै दृष्ट्वा सन्धिगणावृता । हृष्टा
अहीतुं स्वगमास्वरमाणोपचक्रमे ॥ २४ ॥ अथ हंसा विसहस्र-
सर्वदा प्रमदावने । एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसान् समुपाद्रवन्
॥ २५ ॥ दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके । स मानुषीं
गिरं खत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २६ ॥ दमयन्ति नलो नाम निप्र-
धेषु महीपति । अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्त्तिमानभवत् स्वयम् ॥ २७ ॥ तस्य वै यदि
भाष्यी त्वं भवेथा वरपरिनि । सफलन्ते भवेज्जन्म रूपहेदं सुम-
ध्यमे ॥ २८ ॥ वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् । दृष्टवन्तो न
त्वास्माभिर्दृष्टपुर्वस्तथाविधः ॥ २९ ॥ त्वद्यापि रत्नं नारीणां नरेषु
च नलो वरः । विशिष्टाया विशिष्टेन सदृशो गुणवान् भवेत् ॥ ३० ॥
एवमुक्त्वा तु हंसेन दमयन्ती विगाम्यते । अब्रवीत्तत्र तं हंसं
त्वमप्येवं नले वद ॥ ३१ ॥ तद्येत्युक्त्वाण्डजः कन्या विदर्भस्य
विशाम्यते । पुनरागम्य निप्रधानले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि हंसवाक्ये

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

एतदृशं उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
ततः प्रभृति न स्वस्था नल प्रति बभूव सा ॥ १ ॥ ततश्चिन्तापरा
दीना विवर्णवदना कृपा । बभूव दमयन्ती तु निश्वांसपरमा
तदा ॥ २ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्भ्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना । पाण्डुरवर्णा
स्योनाथ दृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३ ॥ न शब्दासनभोगेषु रतिं
विन्दति कश्चित् । न नलं न दिपा श्रेते हाहेति रुदती

पुनः ॥ ४ ॥ तामखस्यां तदाकारां सख्यज्ञा जग्मु रिक्रितैः ।
 ततो विद्मर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ॥ ५ ॥ न्यवेद्यन्ताम-
 खस्यां दमयन्तीं नरेश्वरे । तच्छ्रुत्वा वृपतिर्भीमो दमयन्ती-
 सखीगण्यात् ॥ ६ ॥ चिन्तयामास तत्कार्षं सुमहत् स्वां सुतां
 प्रति । किमियं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्येव लक्ष्यते ॥ ७ ॥ स
 समीप्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् । अपश्यदात्मना
 कार्षं दमयन्त्याः स्वयम्बरम् ॥ ८ ॥ स र्शनमन्त्रयामास मही-
 पालान् विशाम्पतिः । असुभूयतामयं वीराः स्वयम्बर इति प्रभो
 ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयम्बरम् । अभिजग्मु-
 र्गतो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ १० ॥ हस्यश्वरवधोपेण
 पूरयन्तो बसुन्धराम् । विशित्रमाल्याभरणोर्वजैर्हृद्यैः स्वलंक्रतैः
 ॥ ११ ॥ तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् । यद्यार्ह-
 मकरोत् पूजां तेष्वसंस्तत्र पूजिताः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु
 सुराणाम्प्रसन्नमौ । अटमानी महाजानाविन्द्रलोकमितो गतौ
 ॥ १३ ॥ नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञी महावती । देवराजस्य
 भवनं विविशते सुपूजितौ ॥ १४ ॥ तावर्चयित्वा मघवा ततः
 कुशलमव्ययम् । पप्रच्छानामयद्यापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १५ ॥
 नारद उवाच । आवयोः कुशलं देव सर्वत्र गतमीश्वर ।
 लोके च मघवन् कृत्स्ने वृषाः कुशलिनो विभो ॥ १६ ॥

वृषदश उवाच । नारदस्व वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्तहा ।
 धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १७ ॥ शक्रेण
 निधनं काले ये गच्छन्त्यपराश्रुषाः । अयं लोकोऽप्यस्येषां यथैव
 मम कामधुक् ॥ १८ ॥ क नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि
 तानहम् । आगच्छतो महीपालान् दयितानतिथीन् मम ।
 एवमुक्तश्च शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ॥ १९ ॥

नारद उवाच । शृणु मे मघवन् येन न ह्यग्नौ गहोक्षितः ।

विदर्भराजो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता । रूपेण समतिष्ठान्तां
 पृथिव्यां सर्वयोपितः ॥ २० ॥ तस्याः स्वयम्बरः शक्र भविता न
 चिरादिव । तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २१ ॥
 तां रत्नभृतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः । काञ्चनसि सप्त
 विशेषेण षष्ठत्वनिसूदन ॥ २२ ॥ एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोक-
 माहात्म्ये साग्निकाः । धाजग्मुर्देवराजस्य समीपमरौत्तमाः
 ॥ २३ ॥ ततस्तो शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् । श्रुत्वैव
 चानुवन् हुष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २४ ॥ ततः सर्वे महाराज
 सगणाः सङ्घवाहनाः । विदर्भानभजग्मुस्ते यतः सर्वे मही-
 क्षितः ॥ २५ ॥ नक्तोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छद्दीनाम्ना दमयन्तीमनुमतः ॥ २६ ॥ अथ देवाः पथि
 नक्तं ददृशुर्मूर्तले स्थितम् । साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं
 रूपसम्पदा ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा लोकपालाक्षो भ्राजमानं यथा
 रविम् । तस्युर्विगतसङ्कल्पा विस्मिता रूपसम्पदा ॥ २८ ॥ ततो-
 ऽन्तरीक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवोकसः । अत्रवीचैर्षधं राज-
 न्द्रवतीर्ष्वं नभस्तलात् ॥ २९ ॥ भो भो निषधराजेन्द्र नक्त सत्य-
 जतो भवान् । अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरौत्तम ॥ ३० ॥

इति भारख्यपर्वणि नक्तोपाख्यानपर्वणि नक्तदौत्ये

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । तेभ्यः प्रतिज्ञाय नक्तः करिष्य इति भारत ।
 अथैतान् परिपामच्छ सताञ्जलिर्नृपस्थितः ॥ १ ॥ के वै भवन्तः
 कथासौ यस्याहं दूत ईश्रितः । किं तद्वो मया वार्त्थं कथ-
 यध्वं यथातथम् ॥ २ ॥ एधमुक्ते नैपथेन भगवानभ्यभाषत ।
 अथराजो वै नियोधास्मान् दमयत्यर्थमागतान् ॥ ३ ॥ अहमिन्द्रो-

यमग्निश्च तथैवायमपास्पतिः । शरीरान्तकरो नृणां यमोऽय-
 ः सपि पार्थिव ॥ ४ ॥ त्वं यै समागतान्छान् दमयन्त्यै निवेदय ।
 षोकपाला महेन्द्राद्याः सभां यान्ति दिदृक्षुवः ॥ ५ ॥ प्राप्तु-
 मिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं देवं
 प्रतित्ये वरयस्व च ॥ ६ ॥ एवमुक्तः स शश्रेण नवः प्राञ्जशिरव-
 चीत् । एकार्थसमुपेतं मां न प्रेषयित्तुमर्हथ ॥ ७ ॥ कथन्तु जात-
 सङ्कुल्पः स्वयमुत्सृजते पुमान् । परार्थमीदृशं वक्तुं तत् क्षमन्तु
 ममेश्वराः ॥ ८ ॥

देवा ऊचुः । करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वसखासु नैपथं । न
 करिष्यसि कखात्त्वं ब्रज नैपथ मा चिरम् ॥ ९ ॥

बृहद्दृष्ट्वा उवाच । एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैपथः पुनरब्रवीत् ।
 सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सृजे ॥ १० ॥ प्रवेक्ष्यसीति
 तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत । स जगाम तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवे-
 गनम् ॥ ११ ॥ ददर्थं तत्र वैदर्भी सखीगणसमाहृताम् । देदीप्य-
 भानां वपुषा श्रिया च वरवर्षिणीम् ॥ १२ ॥ अतीवमुकुम्भारोहो
 तनुमध्यां सुलोचनाम् । चाक्षिपन्तीमिव प्रभां शशिनः स्वेन
 तेजसा ॥ १३ ॥ तस्य दृष्ट्वैव बहुधे कामस्तादावृहासिनीम् ।
 सत्यश्चिकीर्षमाणसु धारयामास हृच्छयम् ॥ १४ ॥ ततस्ता नैपथं
 दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः । आसनेभ्यः समुत्प्रेतुस्तेजसा तस्य
 धरिषिताः ॥ १५ ॥ प्रशयंसुश्च सुप्रोता नलं ता विद्ययान्विताः ।
 न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १६ ॥ अशो रूपमशो-
 कान्तिरशोधैर्ष्यं महात्मनः । कोऽयं देवोऽय वा यक्षो गन्धर्वो
 वा भविष्यति ॥ १७ ॥ न तास्तं शक्रुर्वन्तिद्य व्यहर्तुमपि
 किञ्चन । तेजसा धरिषितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १८ ॥
 अथैनं ह्ययमानन्तु क्षितपूर्वाभिर्भाषिणी । दमयन्ती नलं वीर-
 मभ्यभाषत विक्षिता ॥ १९ ॥ कस्त्वं सर्वानवद्याह मम हृच्छय-

वर्द्धनः । प्राप्नोऽस्यमरवहीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २० ॥ कथ-
मागमनश्चेह कथञ्चासि न लक्षितः । सुरक्षितं हि मे वैश्व राजा
चैवोग्रशासनः । एवमुक्तस्तु वैदभ्यां नलक्षां प्रत्युवाच ह ॥ २१ ॥

नल उवाच । नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ।
देवास्त्वां प्राप्नुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं
देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२ ॥ तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽह-
मलक्षितः । प्रविशन्तं न मां कथिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३ ॥
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः । एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं
प्रकुरुष्व यथैच्छसि ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलीपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

—

दृष्टदृष्ट उवाच । सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्व यथायत्नं राजन् किं करवाप्यि ते ॥ १ ॥ अहञ्चैव हि
यज्ञान्यन्मर्मास्ति वसु किञ्चन । तद्व्यर्थं तव विव्यथं कुरु प्रणय-
मीश्वर ॥ २ ॥ हंसाना वचनं यस्तु तन्मां दृष्टति पाचिव । तत्-
क्षते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ॥ ३ ॥ यदि त्वं भज-
मानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद । विप्रमग्निं जलं रज्जुमाख्यास्ये
तव कारणात् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदभ्यां नलक्षां प्रत्युवाच ह ।
तिष्ठतुस्तु लोकपालेषु कथं मासुपमिच्छसि ॥ ५ ॥ तेषामहं
लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् । न पादरजसा तुल्यो मन-
स्येषु प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥ विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां अत्यु-
च्छ्रच्छति । चाहि मामनवस्थाहि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७ ॥
विरजांसि च वासांसि दिव्यापित्राः स्वजज्ञाथा । भयणानि च
सुप्तानि देवान् प्राप्य तु भुङ्क्ष्वथे ॥ ८ ॥ य इमा पृथिवीं

कृतानां संविद्य यमते पुनः । कृताशमीशं देवानां का तं न वर-
 येत् पतिम् ॥ ८ ॥ यस्य दण्डभयात् सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
 धर्ममेवातुदधन्ति का तं न वरयेत् पतिम् ॥ १० ॥ धर्माब्जानं
 महाब्जानं देत्वदानवमदंनम् । महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्
 पतिम् ॥ ११ ॥ क्रियतामविगच्छेन मनसा यदि मन्यसे । वर्यं
 लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥ १२ ॥ नैपथेनैवमुक्ता सा
 दमयन्ती वचोब्रवीत् । समाद्भुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ
 वारिण्या ॥ १३ ॥ देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः प्रथिवीपते । वृथे
 त्वामेव भर्तारं सत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ १४ ॥ तामुवाच ततो राजा
 वेपमाना कृताञ्जलिम् । दौत्ये नागत्य कल्याण्यि तथा भद्रे विधी-
 यताम् ॥ १५ ॥ कथं स्यात् प्रतिव्युत्य देवतानां विशेषतः । परार्थे
 यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोक्नुहे ॥ १६ ॥ एष धर्मो यदि स्वार्थो
 ममापि भविता ततः । एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्र
 विधीयताम् ॥ १७ ॥ ततो वाय्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचि-
 क्षिता । प्रव्याहरन्ती शनक्रेनलं राजानमब्रवीत् ॥ १८ ॥ उपा-
 योऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर । येन दोषो न भविता तव
 राजन् कथञ्चन ॥ १९ ॥ त्वत्तैव हि नरश्रेष्ठ देवाद्येन्द्रपुरोगमाः ।
 आद्यान्तु सञ्चिताः सर्वे मम यत्र स्वयम्बरः ॥ २० ॥ ततोऽहं
 लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर । वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं
 दोषो भविष्यति ॥ २१ ॥ एवमुक्तशु वैदर्भ्यां नलो राजा विशा-
 न्यते । आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२ ॥ तम-
 पश्यंस्तथायान्तं लोकपाला महेश्वराः । दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्
 दृष्टान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३ ॥ कञ्चिद्दृष्टा त्वया राजन् दमयन्ती
 शुचिक्षिता । किमब्रवीच्च नः सर्वान् वद भूमिपतेऽनघ ॥ २४ ॥

नञ् उवाच । भवद्विरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेगनम् ।
 प्रविष्टः सुमहाकाचं दण्डिभिः स्वविरहं तम् ॥ २५ ॥ प्रविशन्तश्च

मा तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्तर' । ऋते तां पार्थिवसुता भवतामेव
 तेजसा ॥ २६ ॥ सख्ययास्या मया दृष्टास्ताभिथाप्युपलक्षितः ।
 विस्मितायाभवन् सर्वा दृष्ट्वा मा विवृषेश्वरा ॥ २७ ॥ वर्य-
 मानेषु च मया भवत्सु कचिरानना । मामेव गतसङ्कल्पा दृष्टीते
 सा सुरोत्तमा ॥ २८ ॥ अमवोच्चैव मा बाला आयान्तु संहिता
 सुरा । त्वया सष्ट नरव्याघ्र भम यत्र स्वयम्बरः ॥ २९ ॥ तेषा
 मह सन्निधौ त्वा वरयिष्यामि नैपथ । एव तथ महाबाहो दीपो
 न भवितैति च ॥ ३० ॥ एतावदेव विबुधा यथावत्तमुदाहृतम् ।
 मया श्रेष्ठे प्रमाण्यन्तु भवन्तस्त्रिदशेश्वरा ॥ ३१ ॥

इति आरख्यपर्वणि नलीपाख्यानपर्वणि नक्षस्य देवदीत्ये

पट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

—

दृष्टदृष्ट उवाच । अथ काले शुभे प्राप्ते त्रिथौ पुण्ये श्रेष्ठे
 तथा । आजुहाव महीपालान् भीमो राजा स्वयम्बरे ॥ १ ॥
 तच्छ्रुत्वा पृथिवीपाला सर्वे दृष्ट्वायपीडिता । त्वरिता समुपा
 अरसुर्दमयन्तीगभीश्वरः ॥ २ ॥ कनकस्तम्भश्चिर तोरण्येन विरा
 जितम् । विविशुस्ते तृपा रङ्ग महासिद्धा द्रुवाचक्षम् ॥ ३ ॥
 तत्रासनेषु विविधेष्व्वासीना पृथिवीक्षित । सुरभिस्त्रधरा सर्वे
 प्रमृष्टमणिकुण्डला ॥ ४ ॥ ता राजसमितिं पुण्या नामेर्भोग
 वतीमिव । सम्पूर्णा पुरुषथाग्नैर्व्याग्नेर्गिरिगुहामिव ॥ ५ ॥ तत्र स
 भीना हृद्यन्ते वाहव परिघोपमाः । आकारवर्णमुद्रच्छा पञ्च
 शीर्षा इवोरगा ॥ ६ ॥ सुकेगान्तानि चारुणि सुनासाब्धि-
 क्षुधाणि च । सुषानि राज्ञा शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि
 ॥ ७ ॥ दमयन्ती ततो रङ्ग प्रविशेश शुभानना । सुषान्ती प्रभया
 राज्ञा चक्षुषि च मनासि च ॥ ८ ॥ तस्या गात्रेषु पतिता तेषां

दृष्टमहात्मनाम् । तत्र तत्रैव सक्ताभून् च चाल च पश्यताम् ॥ ९ ॥
 ततः सङ्कीर्त्य मानेषु राज्ञां नामसु भारत । इदं भैमी पुरु-
 षान् पश्यतुल्याकृतीन् य ॥ १० ॥ तान् समीक्ष्य ततः सर्वान्
 निर्विशेषाकृतीन् स्थितान् । सन्देहादथ वैदर्भी नाम्भोजान्मलं
 वृषम् ॥ ११ ॥ 'यं यं हि दृश्ये तेषां तं तं मेने नलं वृषम् ।
 सा चिन्तयन्ती बुद्ध्या तर्कयामास भाविनी ॥ १२ ॥ कथं हि
 देशान् जानीयां कथं विद्यां नलं वृषम् । एवं सच्चिन्तयन्ती सा
 वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १३ ॥ श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास
 भारत । देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ॥ १४ ॥
 तानीह तिष्ठतां भूमाविकस्यापि न लक्षये । सा विनिश्चित्य बहुधा
 विचार्ष च पुनः पुनः ॥ १५ ॥ शरणं प्रतिदेवानां प्राप्तकाल-
 समन्वत । वाचा च मनसा चैव नमस्कृतं प्रशुभ्य सा ॥ १६ ॥
 देवेभ्यः प्राञ्जलिभूत्वा वेपमानिदमब्रवीत् । हंसानां वचनं श्रुत्वा
 यथा मे नैपथे वृतः ॥ १७ ॥ पतित्से तेन सत्येन देवासां प्रदि-
 शन्तु मे । मनसा वचसा चैव यथा नाभिचरास्यहम् ॥ १८ ॥
 तेन सत्येन विशुषासमेव प्रदिशन्तु मे । यथा देवैः स मे भर्ता
 विश्वितो निपधाधिपः ॥ १९ ॥ तेन सत्येन मे देवासमेव प्रदि-
 शन्तु मे । यथेदं व्रतमारब्धं नक्षत्राराधने मया ॥ २० ॥ तेन
 सत्येन मे देवासमेव प्रदिशन्तु मे । स्वहैव रूपं कुर्वन्तु लोक-
 पाला महेच्छराः ॥ २१ ॥ यथाहमभिजानीयां मुख्यलोकं नरा-
 धिपम् । निश्चयं दमयन्त्याशतं करुणं परिदेवितम् ॥ २२ ॥
 निश्चयं परमं तथ्यमशुरागच्छ नैपथे । मनोविशुद्धिं बुद्धिश्च भक्तिं
 रागश्च नैपथे ॥ २३ ॥ यथोक्तञ्चकिरे देवाः सामर्थ्यं निद्विधारणे ।
 सापश्यद्विषुधान् सर्वानस्वेदांस्तथ्यलोचनान् ॥ २४ ॥ हृषितश्च
 प्रलोहीनान् स्थितानस्पृशतः धितिम् । छायाद्वितीयो न्दान-
 श्वपजःस्वेदमसन्वितः ॥ २५ ॥ भूमिष्ठो नैपथसेव निमेषेण च

सूचितः । सा समीप्य तु तान्देवान् पुण्यश्लोकं भारत ॥ २६ ॥
 नैपथं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव । विश्वज्जमाना वक्षान्ते
 जयाशायतलोचना ॥ २७ ॥ स्तन्यदेशेऽसृजन्नस्य स्वर्जं परम-
 ज्योभनाम् । वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २८ ॥ ततो
 हाहेति सङ्घता सुक्तः शब्दो नराधिपैः । देवैर्महर्षिभिश्चत-
 साधुसाध्विति भारत ॥ २९ ॥ विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भि-
 र्नेलं वृषम् । दमयन्तीन्तु कौरव्य वीरसेनसुतो वृषः ॥ ३० ॥
 आश्लासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना । यत्त्वं भजसि कल्याणि
 पुमांसं देवसन्निधौ ॥ ३१ ॥ तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने
 रतम् । यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ॥ ३२ ॥
 तावच्चयि भविष्यामि सत्यमेतद्व्रवीमि ते । दमयन्ती तत्रा
 वाग्मिरभिवन्द्य कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा
 त्वग्निपुरोगमान् । तानेव शरणं देवान् जग्मन्तुर्मनसा तदा ॥ ३४ ॥
 हते तु नैपथे भैम्या लोकपाला महीजसः । प्रहृष्टमनसः सर्वे
 नलायाटौ वरान् ददुः ॥ ३५ ॥ प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिञ्चानुत्तमां
 शुभाम् । नैपथाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६ ॥
 अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैपथः । लोकानात्मप्रभां चैव
 ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३७ ॥ यमस्वप्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां
 स्थितिम् । अपाम्पतिरपान्मावं यत्र वाञ्छति नैपथः ॥ ३८ ॥
 स्वजयोत्तमगन्वाह्याः सर्वे च मिथुनं ददुः । वरानेवं प्रादायास्त्र
 देवास्तो त्रिदिवं गताः ॥ ३९ ॥ पार्थिवाशानुभूयास्य विवाहं
 विस्मयाश्रिताः । दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजगमुर्धथागतम्
 ॥ ४० ॥ गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः । विवाहं
 कारयामास दमयन्त्या जलस्य च ॥ ४१ ॥ उष्य तत्र यथाकामं
 नैपथो द्विपदाम्बरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम्
 ॥ ४२ ॥ यथाप्य नारीरत्नानु पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः । तेने

सह तया राजन् गन्धर्व बलव्रतहा ॥ ४३ ॥ अतीव सुदितो
 राजा भ्राजेमानोऽशुमानिव । अरञ्जयत् प्रजा वीरो धर्मेषु परि-
 पालयन् ॥ ४४ ॥ ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाङ्गपः ।
 अन्यैश्च बह्वभिधीमान क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ४५ ॥ पुनश्च रम-
 णीयेषु वनेषु पवनेषु च । दमयन्त्या सह नक्षो विजहारामरो-
 पमः ॥ ४६ ॥ जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः । इन्द्र-
 सेनं सुतश्चापि इन्द्रसेनाश्च कन्यकाम् ॥ ४७ ॥ एवं स यजमानश्च
 विह्वरंश्च नराधिप । ररच वसुसम्पूर्णं वसुधां वसुधाधिपः ॥ ४८ ॥

इति आरग्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीस्वयम्बरे
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

—

वृहदश्व उवाच । इति तु नैपथे भूम्या लोकपाला महौ-
 जसः । यान्तो ददृशुरायान्तं हापरं कलिना सह ॥ १ ॥ अथा-
 ब्रवीत् कलिं शक्रः सम्प्रेक्ष्य बलव्रतहा । हापरेण सहायेन कले
 वृष्टिं क्व यास्यसि ॥ २ ॥ ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वय-
 स्वरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम ताव्रतम् ॥ ३ ॥
 तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयम्बरः । व्रतस्तया नक्षो
 राजा पतिरस्यत्समीपतः ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वो गच्छेण कलिः कोप-
 समन्वितः । देवानामन्त्य तान् सर्वानुवाचेदं वचसादा ॥ ५ ॥
 देवानां मानुषं मध्ये यत्मा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भये-
 न्य ष्वं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युच्यते
 द्विवीकमः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नक्षो व्रतः ॥ ७ ॥
 का च सर्वगुणोपेतं नाथ्येत नक्षं वृषम् । यो वेद धर्मान्स्थितान्
 यथावच्चरितव्रतः ॥ ८ ॥ योऽधीति चतुरो वेदान् सर्वानाख्यान-
 पद्यमान् । नित्यं तप्ता गृह्ये यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ९ ॥

अचिंसानिरतो यद्य सत्यवादी दृढवतः । यस्मिन् सत्यं वृत्ति-
 ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ॥ १० ॥ भ्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोक-
 पालसमे शृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ ११ ॥
 आत्मानं स गपेन्मूढो दन्त्यादात्मानमात्मना । एवङ्गुण्यं नलं यो वै
 कामयेच्छपितुं कले ॥ ११ ॥ छष्टे स नरके मज्जेद्गाधे विपुले
 हृदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरद्य दिवं ययुः ॥ १२ ॥ ततो
 शतेषु देवेषु कलिर्दीपरत्नजयीत् । संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले
 धनुस्यामि द्वापर ॥ १३ ॥ भ्रंगयिष्यामि तं राज्यान्त्र भैम्या सह
 रंस्वते । त्वमप्यत्नान् समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १४ ॥

इति भारण्यपर्वणि नक्षोपाख्यातपर्वणि कलिदेवसंवादे
 अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वृहदश्व उवाच । एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १ ॥ स नित्यमन्तर-
 ग्रेभ्युर्निपधेष्ववसञ्चिरम् । अथास्य द्वादशे वर्षे दृदशं कलिरन्त-
 रम् ॥ २ ॥ कृत्वा भूतसुपसृज्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः । अकृत्वा
 पादयोः शौचं तत्रैतं कलिर्वाविशत् ॥ ३ ॥ स समाविश्य च नलं
 समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्यं नलेन वै
 ॥ ४ ॥ अक्षद्यूते नलं जेता भवान् हि सहितो मया । निपधान्
 प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं शृपम् ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वान् कलिना
 पुष्करो नलमभ्ययात् । कल्पियैव वृषो भूत्वा गवा पुष्करमभ्य-
 गात् ॥ ६ ॥ आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरशः । दीव्या-
 वेत्यमवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ न घञ्जमे ततो राजा
 समाह्वानं महामनाः । वैदर्भ्यां प्रेक्ष्यमाथाया, पण्यकालममन्यत
 ॥ ८ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानसुग्वस्य वासुधाम् । आविष्टः

कलिना द्यूते जीयते स्य नक्षत्रदा ॥ १० ॥ तमक्षमदसंमत्तं
सुहृदां न तु कथन । निवारयोऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिन्दमम्
॥ १० ॥ ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सञ्च भारत । राजानं
द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११ ॥ ततः सूत उवाच
दमयन्त्ये न्यवेदयत् । एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्श्व-
वान् ॥ १२ ॥ निवेद्यतां नैपधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
अमृत्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३ ॥ ततः सा
वाप्यकलया वाचा दुःखेन कर्षिता । उवाच नैपधं भैमी शोको-
पहतचेतना ॥ १४ ॥ राजन् पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
मन्त्रिभिः सहितः सर्वैर्गजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५ ॥ तं द्रष्टुमर्हसी-
त्येवं पुनः पुनरभाषत । तां तथा रुधिरामाह्वीं विलपन्तीं
तथाविधाम् ॥ १६ ॥ आनिष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ।
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७ ॥ नायमस्योति
दुःखात्तां व्रीडिता जग्मुराक्षयान् । तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य
नक्षस्य च । सुधिष्ठिर बहून् मासान् पुण्यश्लोकस्वजीयत ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नक्षद्यूते

एकोनपटितमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । दमयन्ती ततो दृष्टा पुण्यश्लोकं नरा-
धिपम् । उन्मत्तवदनुग्वाप्ता देवने गतचेतसम् ॥ १ ॥ शयशोक-
समाविष्टा राजन् भीमसुता रातः । चिन्तयागाद्य तत् कार्श्वं
सुमहत्पाथिवं प्रति ॥ २ ॥ सा शङ्कमाना तत् पाथं चिकीर्षन्ती
च तत्प्रियम् । नक्षत्र हृतधर्वस्यमुपलभ्येदमग्रीत् ॥ ३ ॥
हृत्सेनामतिरयगां तां धार्तीं परिचारिकाम् । पितृतां सर्वार्थ-
क्षुगलामसुरकां सुभाषितान् ॥ ४ ॥ दृष्टसेने प्रणामात्प्रणामात्प्र

ननशासनात् । आचक्ष्य यद्भूतं द्रव्यमयशिष्टञ्च यद्वसु ॥ ५ ॥
 ततस्तो मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नक्षत्रासुतम् । अपि नो भागधेयं
 स्वादित्युघ्ना नक्षत्रमावजन् ॥ ६ ॥ ताम्बु सर्षाः प्रकृतयो द्वितीयं
 समुपास्थिता । न्यवेदयद्भीमसुता न च स प्रत्यनन्दत ॥ ७ ॥
 वाष्पमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा । दमयन्ती पुनर्वेष्ट्य
 प्रीडिता प्रविपेश च ॥ ८ ॥ निशस्य सततं वाचान् पुण्यश्लोक-
 मराङ्गपान् । नलञ्च हतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच च ॥ ९ ॥
 वृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्प्येयं नक्षत्रासनात् । श्रुत्मानय कल्याणि
 महत्कार्थमुपस्थितम् ॥ १० ॥ वृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्या
 प्रभाषितम् । वाष्प्येयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ११ ॥
 वाष्प्येयन्तु ततो भैमी सान्त्वयन् शृण्वया गिरा । उवाच देश-
 कालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १२ ॥ जानीषे त्वं यथा राजा
 सस्यग्वृत्तः सदा त्वयि । तस्य त्वं विषमस्यस्य साहाय्यं कर्तु-
 मर्हसि ॥ १३ ॥ यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते ।
 तथा तथास्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्द्धते ॥ १४ ॥ यथा च
 पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्त्तिनः । तथा निपत्स्यथापि नल-
 स्यात्क्षेपु दृश्यते ॥ १५ ॥ सुहृत्स्वजनवाञ्छानि यथावन्न शृणोति
 च । समापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ॥ १६ ॥
 नूनं मन्ये न दोषोऽस्ति नैपथस्य महात्मनः । यत्तु मे वचनं
 राजा नाभिनन्दति मोहितः ॥ १७ ॥ शरणं त्वा प्रपन्नास्त्रि-
 सारथे कुरु महच्च । न हि मे शुद्ध्यते भावः कदाचिद्दिनशेदपि
 ॥ १८ ॥ नलस्य दयितानश्वान् योजयित्वा मनोजवान् । इद-
 मारीष्य मिथुनं कृण्डितं यातुमर्हसि ॥ १९ ॥ मम ज्ञातिषु
 निष्पिप्य दारकौ स्यन्दनन्तथा । अश्वासेमान् यथाकामं वस
 चाग्न्यत्र गच्छ वा ॥ २० ॥ दमयन्त्यास्तु तद्दार्थ्यं वाष्प्येयो नल-
 सारथिः । न्यवेदयदशेषेण नक्षत्रात्त्येषु सुख्यगः ॥ २१ ॥ तैः

अमेत्य विनिश्चित्य सोऽनुजातो महीपते । ययौ मिहूनमारोष्य
 विदर्भांसेन बाहिना ॥ २२ ॥ जयांस्तत्र विनिश्चय्य श्रुतो रथ-
 वरश्च तम् । इन्द्रसेनाय तां कन्यामिन्द्रसेनय बाहकम् ॥ २३ ॥
 आमन्त्र्य भीमं राजानमाकांः शीघ्रमर्जं नृपम् । अटनानसतो-
 ऽसौभ्यां जगाम नगरीन्तदा ॥ २४ ॥ *प्रतुपपं स राजानमुप-
 तस्थे सुवृ-पितः । अतिहोमययौ तस्य मारुष्येन महीपतेः ॥ २५ ॥

इति चारण्यपर्वणि नडोभाख्यानपर्वणि नल्लक्ष्मी
 पटितंसीत्यायः ॥ ६० ॥

इहदश उवाच । ततस्तु याते यार्षोये पुण्यशोकस्य दीव्यतः ।
 पुष्करेण हृतं राज्यं पञ्चान्यद्वमु किञ्चन ॥ १ ॥ हृतराज्यं नलं
 राजन् प्रहमन् पुष्करोऽस्योत् । श्रुतं प्रवर्त्ततां भूयः प्रतिपाद्यो-
 ऽक्षि कक्षय ॥ २ ॥ शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यच्छितं मया ।
 दमयन्त्याः पणः साधु वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३ ॥ पुष्करेणैव-
 मुक्तस्य पुण्यशोकस्य मन्यना । व्यदीर्क्षं तेव हृदयं न चैनं किञ्चि-
 द्दमवीत् ॥ ४ ॥ ततः पुष्करमाशोक्य नलः परममन्यमान् ।
 उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायथाः ॥ ५ ॥ एकयाना
 ह्यमंभीतः सुदृच्छोकविवर्द्धनः । निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा
 सुविपुलां श्रियम् ॥ ६ ॥ दमयन्त्येकस्त्राय गच्छन्तं पृष्ठतीऽन्व-
 गात् । स तथा बाह्यतः माहं त्विरात्रं नैपधोऽवसत् ॥ ७ ॥
 पुष्करस्तु महाराज घोषयान्नाठ पै सुरे । नले यः सभ्यगातिष्ठेत्
 स गच्छेद्व्यतां मम ॥ ८ ॥ पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विहे-
 षणेन च । पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो सुधिष्ठिर ॥ ९ ॥
 स तथा नगराभ्यासे सत्कारार्हो न सत्जतः । त्विरात्रसुपितो
 राजा जशमात्रेण वर्त्तयन् ॥ १० ॥ पीडयमानः क्षुधा तत्र क्लृ-

सूक्तानि कर्षयन् । प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात्
 ॥ ११ ॥ क्षुधया पीड्यमानसु नक्तो बद्धतियेऽहनि । अपश्यत्
 शकुनान् कांषिद्विरप्यसदृशच्छदान् ॥ १२ ॥ स चिन्तयामास
 तदा निपधाधिपतिर्बली । अस्ति भक्ष्यो समादायं वसु चेदं
 भविष्यति ॥ १३ ॥ ततश्चान् परिधानेन वाससा स समावृणोत् ।
 तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ १४ ॥ उत्पतन्तः स्वगा
 वाक्यमेतदाह्वसतो नक्षम् । दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीन-
 मधोमुखम् ॥ १५ ॥ वयमक्षा. सुदुर्बुद्धे तव वासो जिह्वीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १६ ॥ तान्
 समीपगतानघ्नानाम्बानसु विवाससम् । पुण्यश्लोकसादा राजन्
 दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ येषां प्रकोपादैश्वर्यात् प्रथ्यतोऽह-
 मनिन्दिते । प्राणयातान् विन्देयं दुःखितः क्षुधयान्वितः ॥ १८ ॥
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैपधाः । इमे ते शकुना भूत्वा
 वासो भीष् हरन्ति मे ॥ १९ ॥ वैपस्यं परमं प्राप्तो दुःखितो
 गतचेतनः । भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ॥
 एते गच्छन्ति बहवः पश्यानो दक्षिणापथम् । अवन्तीश्चवन्तश्च
 समतिकस्य पर्वतम् ॥ २१ ॥ एष विन्ध्यो महाशैलः पयोणी च
 समुद्रगा । अत्रमास महर्षीणां बद्धमूलफलाश्रिताः ॥ २२ ॥
 एष पश्या विदर्भाणामसी गच्छति कौशलाम् । अतः परश्च
 देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३ ॥ एतद्दीक्यं नक्तो राजा
 दमयन्तीं समाहितः । उवाचासकृदात्तो हि भैमीसुहृद्य भारत
 ॥ २४ ॥ ततः सा वाप्यकलयथा वाचा दुःखेन कर्षिता । उवाच
 दमयन्ती तं नैपथं करुणं वचः ॥ २५ ॥ उहेजते मे हृदयं
 सौदन्त्यज्ञानि सर्वश । तव पार्थिव सङ्कल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः
 पुनः ॥ २६ ॥ हृतराज्यं हृतरद्रव्यं विवस्त्रं क्षुब्धमान्वितम् ।
 कायमुत्सृज्य गच्छेयं त्वामहं निर्जने सने ॥ २७ ॥ आन्तस्थ ते

शुधास्य चिन्तयानस्य तत् सुखम् । वने घोरे महाराज नाग-
यिथ्याम्यहं ज्ञामम् ॥ २८ ॥ न च भाष्वांसमं किञ्चिद्विद्यते भिषजो
भतम् । औषधे सर्वे दुःखेषु सत्वमेतद्वृषीमि ते ॥ २९ ॥

नक्ष उवाच । एवमेतद्यथात्वं त्वं दमयन्ति सुमध्यमे । नास्ति
भाष्वांसमं मित्रं नरस्यास्य भेषजम् ॥ ३० ॥ न चाहं त्यक्तु-
कामस्त्वं किमलं भीरु गच्छसे । त्यजेथमहमात्मानं न चैव त्वा-
मनिन्दिते ॥ ३१ ॥

दमयन्त्युवाच । यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहैच्छसि ।
तत्किमर्थं विदर्भाणां पत्न्याः ससुपदिश्यते ॥ ३२ ॥ अथैमि चाहं
नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि । चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा
गङ्गोपते ॥ ३३ ॥ पत्न्यां हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
अतो निमित्तं शोकं मे वर्द्धयस्वमरोपम । ३४ ॥ यदि चाय-
मभिप्रायस्तव ज्ञातीन् व्रजेदिति । सहितादेव गच्छावो विद-
र्भांन् यदि मन्यसे ॥ ३५ ॥ विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति
मानद । तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३६ ॥

इति आरख्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि नक्षयात्राया-

मेकपठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

नक्ष उवाच । यथा राज्यं तव पितृसूया मम न संग्रहः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विप्रमस्यः कथञ्चन ॥ १ ॥ कथं सम्बद्धो
ऽन्वाहं तव हर्षविवर्द्धनः । परिष्युतो गमिष्यामि तव शोक-
विवर्द्धनः ॥ २ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । इति ब्रुवन्नक्षो राजा दमयन्तीं पुनः
पुनः । सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽह्नेन संदत्ताम् ॥ ३ ॥
तायेकवस्त्रसंघीतापटमानावितस्ततः । क्षुत्पिपासापरिथालौ सभां

काञ्चिदुपेयतुः ॥ ४ ॥ ता सभामुपमग्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
 वैदर्भी सञ्चितो राजा निषसाद् मञ्जीतले ॥ ५ ॥ स चैकवक्त्रो
 मञ्जिनो विकट पाशुगुण्डितः । दमयन्त्या सह यान्तः सुस्वाप
 धरणीतले ॥ ६ ॥ दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
 सहसा दुःखमाभाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७ ॥ सुप्तायां दम-
 यन्त्वान्तु नलो राजा विशास्यते । शोकोन्मथितचिन्ताया न ख
 शेते यथा पुरा ॥ ८ ॥ स तटाज्यापहरणं सुहृन्त्यागश्च सर्वशः ।
 यने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९ ॥ किं नु मे
 स्त्रादिदं कृत्वा किं नु मे स्त्रादकुर्वत । किं नु मे मरणं श्रेयः
 परित्यागो जगस्य वा ॥ १० ॥ मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखं प्राप्नोति
 मत्कृते । मद्विहीना त्वियं गच्छेत् कदाचित् स्वजनं प्रति ॥ ११ ॥
 मयि निःसंशयं दुःखमिमं प्राप्स्यत्यनुवता । अत्सर्गं संशयः स्यात्
 विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२ ॥ स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य
 च पुनः पुनः । अत्सर्गं मत्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १३ ॥
 न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिन्नर्पयितुं पथि । यशस्विनी महा-
 भागा मद्भक्तैः पतिव्रता ॥ १४ ॥ एव तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां
 न्यवर्त्तत । कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विमर्जने ॥ १५ ॥
 सोऽवस्त्रतामायनश्च तस्यायायेकवस्त्रताम् । चिन्तयित्वाभ्यगा-
 द्राजा यस्त्रार्हं स्यावकर्त्तनम् ॥ १६ ॥ कथं वामो विकर्त्तयं न च
 युध्येत मे प्रिया । विचिन्तैर्त्वं नलो राजा सभां पञ्चचरन्तदा
 ॥ १७ ॥ परिधावन्त्य गन्त इतथेतथ भारतः । वामसाद् सभो-
 द्वेग्रे विकीर्णं पङ्कजुत्तमम् ॥ १८ ॥ तेनाहं वामसञ्छित्वा निरस्य
 च परन्तपः । सुप्तासुत्पृष्य वैदर्भीं प्राङ्मङ्गलचितनाम् ॥ १९ ॥
 ततो निष्ठजहद्वयं पुनरागस्य तां सभाम् । दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा
 शरीद् निषधाधिपः ॥ २० ॥ या न वासुर्न चादित्यः पुरा पश्यति
 के प्रियाम् । शेषमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथयत् ॥ २१ ॥

इयं वञ्जावज्जनेन संवीता चारुहासिनी । अन्मत्सेव वरारोहा
 कर्षं वृद्धा भविष्यति ॥ २२ ॥ कथमेका सती भैमी मया विर-
 ङिता शुभा । अरिष्यति वने घोरे अगश्यालनियेविते ॥ २३ ॥
 आदित्या वमवो रुद्रा अश्विनौ समरुङ्गणौ । रघन्तु त्वां मया-
 भागे धर्मेयासि समाहृता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा प्रियां भार्वां रूपे-
 णाप्रतिमां भुवि । कलिनापहृतज्ञानो नक्षः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २५ ॥
 गत्वा गत्वा नक्षो राजा पुनरेति समां मुञ्जः । आश्रयमाणाः
 कलिना सौहृदेनावलप्यते ॥ २६ ॥ द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्या-
 भवत्तदा । दोलेव मुहुरायाति याति चैव संभां प्रति ॥ २७ ॥
 अवकटस्तु कलिना मोहितः प्राद्वन्वक्षः । सुप्तानुत्सृज्य तां
 भार्वां विलप्य कर्षणं बहु ॥ २८ ॥ नटाका कलिना स्पृष्टस्त-
 द्विगणयन्नुपः । जगामैकां वने शून्ये भार्वां सुत्सृज्य दुःखित ॥ २९ ॥

इति चारण्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि नक्षस्य दमयन्ती-
 त्यागे द्विपठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । अपमान्ते नक्षे राजन् दमयन्ती गत-
 क्लमा । अनुभूत वरारोहा संवृता विजने वने । ॥ १ ॥ अपश्य-
 माना मत्तारं शोकदुःखसमन्विता । प्राक्रोशदुञ्जैः संतप्ता मही-
 रालेति नैषधम् ॥ २ ॥ हा नाथ हा महाराज हां स्यामिन् किं
 जहासि माम् । हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने
 ॥ ३ ॥ ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवाग्वि । कथमुक्त्वा तथा
 सत्यं सुप्तानुत्सृज्य कानने ॥ ४ ॥ कथमुत्सृज्य गन्तासि दत्तं
 भार्वांसुवताम् । विश्रपतीऽनपश्यते परेषापश्यते सति ॥ ५ ॥
 शक्यसे ता गिरः सम्यक् कर्तुं मयि नरेश्वर । याज्ञोपां स्त्रीक-
 यातानां सन्निधौ कथिताः-पुरा ॥ ६ ॥ नाकाले विहितो घृत्यु-

भर्त्यानां पुरुषर्षभ । यत्र कान्ता त्वयोत्प्लुष्टा मुहुर्त्तमपि जीवति
 ॥ ७ ॥ पश्चात्तः परिहंसोऽयमेतावान् पुरुषर्षभ । भीताङ्ग-
 मतिदुर्द्धर्षं दर्शयात्मानमीश्वरं ॥ ८ ॥ दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेव
 दृष्टोऽसि नैषध । आवाच्यं गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे
 ॥ ९ ॥ वृशंसं वत राजेन्द्र यन्नामिवं गतामिह । विलपन्तीं
 समागम्य नाश्रासयसि पार्थिव ॥ १० ॥ न शोचाम्यहमात्मानं
 न चान्यदपि किञ्चन । कथं तु भवितास्येक इति त्वा इव
 शोचिनि ॥ ११ ॥ कथं तु राजंस्तृपितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ।
 सायाङ्गे हृद्यमूलेषु मामपश्यन् भविष्यसि ॥ १२ ॥ ततः सा
 तीव्रशोकात्तर्तां प्रदीप्तेव च मन्युना । इतश्चेतस्य रुदती पश्चा-
 धावत दुःखिता ॥ १३ ॥ सुहृत्पतते माला मुहुः पतति विह्वला ।
 मुहुरालोयते भीता मुहुः क्रोधति रोदिति ॥ १४ ॥ अतीव-
 शोकसन्तप्ता मुहुर्निश्वस्य विह्वला । उवाच भैमी निश्वस्य रुद-
 त्यथ पतिव्रता ॥ १५ ॥ यस्याभिशापाहुःश्चात्तौ दुःखं विन्दति
 नैषधः । तस्य भूतस्य नो दुःखाहुःश्रमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नक्षमम् । तस्माद्दुःखतरं प्राप्य
 जीवत्वसुषुप्तीविकाम् ॥ १७ ॥ एयन्तु विलपन्तो सा राज्ञो भार्या
 महात्मनः । अन्वेपमाणा भर्तारं वने श्लापदसेविति ॥ १८ ॥
 उन्मत्तवल्लीमसुता विलपन्ती इतस्ततः । हाहा राजन्निति मुहु-
 रितयेतच्च धावति ॥ १९ ॥ तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिव
 वायतीम् । करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं सुहृर्मुहुः ॥ २० ॥
 सहस्राभ्यागतां भैमीमभ्यासपरिवर्त्तिनीम् । जग्राहाजगरो ग्राहो
 महाक्रायः क्षुधान्वितः ॥ २१ ॥ सा यस्यमाना ग्राह्येण शीक्रेण
 च परिश्रुता । नाद्यानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २२ ॥
 सा नाथ मामिह वने प्रस्थगानामनाथवत् । ग्राह्येणानेन विलने
 किमर्थं नागुधापसि ॥ २३ ॥ कथं भविष्यसि पुनर्मानुसृज्य

नैषध । कथं भवान् जगामाद्य सामुत्सव्य वने प्रभो । २४ ।
 शापाश्रुतः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिज्ञेतो धनानि च । आन्तस्य ते क्षुधा-
 र्त्तस्य परिम्बानस्य नैषध ॥ २५ ॥ कः श्रमं राजशाहूँष नागः
 विष्यति तेऽनघ । ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन् गहने वने ॥ २६ ॥
 आक्रन्दमानां संश्रुत्य जघेनाभिससार ह । तां तु दृष्ट्वा तथा
 शलासुरनेणायतेजशाम् ॥ २७ ॥ त्वरमाणो जगव्याधः समति-
 कस्य वेगतः । सुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ २८ ॥
 निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः । मोक्षयित्वा च तां
 व्याधः प्रक्षाल्य मलिलैर्न ह ॥ २९ ॥ समाख्यास्य कृताकारामथ
 पप्रच्छ भारत । कस्य त्वं जगयावाप्ति कथञ्चाभ्यागतं वनम् ॥ ३० ॥
 कथञ्चेदं महत् कष्टं प्राप्तवत्यसि भाविनि । दमयन्ती तथा तेन
 पृच्छ्यमाना विशान्यते ॥ ३१ ॥ सर्वमेतद्यथाहृत्तमाचक्ष्वेऽस्य
 भारत । तामर्द्धवस्त्रसंवीतां पीनयोषिपयोधराम् ॥ ३२ ॥ सुकु-
 मारानवदाह्नीं पूर्णचन्द्रनिभानगाम् । धराशपञ्चमयमां तथा
 सधुरभाषिणीम् ॥ ३३ ॥ जक्षयित्वा जगव्याधः कामस्य वश-
 मीयिवान् । तामेवं शृण्वया वाचा लब्धको मद्गुप्यया ॥ ३४ ॥
 सान्त्वयामास कामार्त्तक्षुब्धत भाविनी । दमयन्ती तु दुःखात्तां पतिराज्य-
 सुपलभ्य पतिव्रता ॥ ३५ ॥ तीवरोपमविष्टा प्रज्वालैव मन्थना ।
 स तु पापमतिः क्रुद्धः मधर्पयितुमातुरः ॥ ३६ ॥ बुद्धिर्पान्तकंया-
 मास दीप्तामग्निशिप्यामिव । दमयन्ती तु दुःखात्तां पतिराज्य-
 विनाकृता ॥ ३७ ॥ अतीतवाक्पथे काले गशापैर्न रूपान्विता ।
 यद्यज्ञं नैषधादन्धं मनसापि न चिन्तये ॥ ३८ ॥ तथायं पततां क्षुद्रः
 परासुखंजीवनः । उक्तमात्रे तु वपने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९ ॥

इति शारङ्गपर्यणि नक्षोपाख्यानपर्यणि दमयन्तीमपेशास-

मोचने विप्रटितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

दृष्ट्वा च वाच । सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं भिक्षिकागणनादितम् ॥ १ ॥ सिंहद्वीपि-
 कृव्याममहिपर्चमृगैर्बुतम् । नानापक्षिगणाकीर्यं स्वेच्छतस्कर-
 सेवितम् ॥ २ ॥ सालवेणुधवाश्रयतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः । अर्जुना-
 रिष्टसंच्छन्नं स्यन्दनैश्च सयास्त्रलैः ॥ ३ ॥ जम्ब्यान्वतोप्रषदिर-
 शालवेत्रसनाकुलम् । पद्मकामलकञ्चकदम्बोडम्बरावृतम् ॥ ४ ॥
 बदरीविलसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् । पियालतालखर्जूर-
 शरीतकविभीतकैः ॥ ५ ॥ नानाधातुशतैर्नृपान् विविधानपि-
 चाद्यलान् । निकुञ्जान् परिसङ्गृह्णान् दरीयाद्भुतदर्शनाः ॥ ६ ॥
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च श्वगह्विजान् । सा बहून् भीम-
 रूपांश्च पिशाधोरगराक्षसान् ॥ ७ ॥ पल्लवानि तडागानि गिरि-
 कूटानि सर्वशः । सरितो निर्भरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ८ ॥
 यूथशो दृश्ये तत्र विदर्भाधिपनन्दिनी । महिषांश्च वराहांश्च
 ऋक्षांश्च वनपन्नगान् ॥ ९ ॥ तेजसा यशसा चक्षुषा स्थित्या च
 मरया युता । वैदर्भी विषरत्येका नक्षमन्येपती तदा ॥ १० ॥
 नाविभ्यत्सा वृपसुता भैमी तत्राय कस्यचित् । दाक्ष्यामटवीं
 प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता ॥ ११ ॥ विदर्भतनया राजन् विललाप
 सुदुःखिता । भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमयात्रिता ॥ १२ ॥

दमयन्त्युवाच । व्यूढोरस्क महाबाहो नैषधानां जनाधिप ।
 क्व तु राजन् गतोऽस्य विद्वन्व्य विजने वने ॥ १३ ॥ अश्वमेधा-
 दिभिर्वीर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । कथमिद्धा नरव्याध मयि निष्ठा
 प्रवर्तसे ॥ १४ ॥ यत्त्वयोक्तं नरयेष्ठ मत्प्रमथं महाद्युते ।
 स्यर्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ ॥ १५ ॥ यच्चोक्तं विद्वगै-
 र्दंभैः समीपे तव भूतिप । मत्प्रमथं यदुक्तञ्च तदवेचितुमर्हसि
 ॥ १६ ॥ चत्वार एकतो येदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्ताराः । स्वधीता
 नगुजप्याम सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७ ॥ तस्माद्दंभसि शत्रुप्र

अथ वा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि । मां खादय मृगश्रेष्ठ
 दुःखादप्याहिमोचय ॥ ३५ ॥ श्रुत्वारण्ये विलपितं न मामाखा-
 सयत्ययम् । यामीमा खादुसलिलानामपगां सागरङ्गमाम् ॥ ३६ ॥
 इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गेर्बहुभिरुष्णितम् । विराजद्भिरिवानिकै-
 र्नेकवर्षैर्मनोरमैः ॥ ३७ ॥ नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपल-
 भूपितम् । अस्वारण्यस्य महत, केतुभूतमिषोत्थितम् ॥ ३८ ॥
 सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम् । पतत्रिभिर्वज्रविधैः सम-
 न्ताद्बुनादितम् ॥ ३९ ॥ किंशुकाशोकवकुलपुन्नागैरुपयोभि-
 तम् । कण्ठिकारधवक्षैः सुपुष्पैरुपयोभितम् ॥ ४० ॥ सरिद्धिः
 सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुतम् । गिरिराजमिमं तावत् पृच्छामि
 शृपतिं प्रति ॥ ४१ ॥ भगवन्नचक्ष्येष्ट दिव्यदर्शनं विश्रुतः
 शरण्यं बल्लकल्याणं नमसोऽस्तु महीधर ॥ ४२ ॥ प्रणमे त्वामि-
 गम्याहं राजपुत्रौ निबोध माम् । राज्ञः स्रुपां राजभाष्यं
 दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४३ ॥ राजा विदर्भाधिपतिः पितर-
 भम महारथ, । भीमो नाम धितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४४ ॥
 राजसूयाश्रमेधानां क्रदना दक्षिणावताम् । आहर्तां पार्थिव-
 थ्येष्टः पृथुचावेक्षितेक्षणः ॥ ४५ ॥ ब्रह्मण्यः साधुवृत्तयः सत्यवा-
 गनसूयकः । शीतवान् वीर्यसम्पन्नः पृथुशीर्षर्मविष्णुचि ॥ ४६ ॥
 सस्यग्नोक्ता विदर्भाया निर्जितारिगणः प्रभुः । तस्य मां विद्धि
 तनयां भगवंस्वामुपस्थिताम् ॥ ४७ ॥ तपधेपु महाराज श्वशुरो
 मे नरोत्तमः । गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति ह्यह ॥ ४८ ॥
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः शीमान् सत्यपराक्रमः । क्रमप्राप्तं पितुः
 स्वं यो राज्यं सगनुशास्ति ह ॥ ४९ ॥ । नको नामारिषा ख्यातः
 सुष्यशोक इति श्रुतः । ब्रह्मण्यो वेदविहागमी सुष्यकृत् सोमपो-
 ऽग्निमान् ॥ ५० ॥ यथा दाता च योद्धा च सस्यकृ चैव प्रशा-
 सिता । तस्य मामवस्ता श्रेष्ठा विद्धि भाष्यामिहागताम् ॥ ५१ ॥

स्वक्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् । अन्येपमाणां
 भर्तारं त्वं मां पर्वतसन्तम ॥ ५२ ॥ समुल्लिखद्भिरेतेर्हि त्वया
 शृङ्गशतैर्दृपः । कञ्चिद्दृष्टोऽप्यलयेष्ठ वनेऽस्मिन्दाशुणे नलः ॥ ५३ ॥
 गजेन्द्रबिक्रमो धीमान् दीर्घबाहुरमर्षणः । विक्रान्तः सत्व-
 वान्वीरो भर्ता मम महाययाः ॥ ५४ ॥ निपधानामाधिपतिः
 कञ्चिद्दृष्टस्वधा नलः । किं मां विषपतीमेकां पर्वतयेष्ठ विश्व-
 क्षाम् ॥ ५५ ॥ गिरा नाश्यासयस्त्वद्य स्तां सुतामिव दुःखिताम् ।
 वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्वसन्ध महीपते ॥ ५६ ॥ यद्यस्यस्मिन्
 वने राजन् दर्शयात्मानमात्मना । कदा सुस्त्रिग्वगन्धीरां जीमूत-
 खनसन्निभाम् ॥ ५७ ॥ श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं तामसृतोप-
 षाम् । वैदर्भीत्येष विष्पटां शुभां राज्ञो महात्मनः ॥ ५८ ॥
 आन्वायसारिणीबद्धां मम शोकविनाशिनीम् । भीतामाश्लासय च
 मां शृपते धर्मवत्सल ॥ ५९ ॥ इति सा तं गिरिच्छेदमुक्त्वा पार्थिव-
 नन्दिनी । दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिग्मुत्तराम् ॥ ६० ॥ सा
 रात्रा त्रीनहोरात्रान् ददर्श परमाङ्गना । तापसारण्यमतुलं दिव्य-
 काननगोमितम् ॥ ६१ ॥ यत्रिष्ठशृङ्गत्रिसमेक्षापसैरुपशोमितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्दंशुचसमन्वितैः ॥ ६२ ॥ अद्भुतैर्वायुभक्षंश्च
 मर्षाहारेणैव च । जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गं दिदृक्षुभिः ।
 वल्कलाजिनसंशोतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ॥ ६३ ॥ तापसाध्युपितं
 रस्यं ददर्शायममण्डलम् । नानासृगगणैर्लुप्तं प्राश्याच्चगणाद्युतम् ॥
 ६४ ॥ तामसैः समुपेतश्च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् । सुभ्रूः सुकेगी
 सुयोणी सुकुषा सुद्विजानना ॥ ६५ ॥ वसुंस्त्रिनी सुप्रतिष्ठा स्वामि-
 तायतक्षोचना । सा विवेकाश्रमपदं वीरयेनसुतप्रिया ॥ ६६ ॥ योषि-
 द्रुत्वं महाभागा दमयन्ती तपस्त्रिनी । साभिवाद्य तपोदृष्टवान्
 विनयावनता स्थिता ॥ ६७ ॥ स्वागतन्तु इति मोक्षा तैः सर्वैश्चाप-
 सैश्च सा । पूजाश्लास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ ६८ ॥

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे । तानुवाच वरारोहो
 धाम्निङ्गवतामिह ॥ ६६ ॥ तपस्यग्निषु धर्मेषु अगपक्षिसु धानवा ।
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ॥ ७० ॥ तैश्चक्रा कुशलं
 भद्रे सर्वत्रेति यगस्विनी । ब्रूहि सर्वानवद्याहि का त्वं किञ्च
 चिकीर्षसि ॥ ७१ ॥ इष्टैव ते परं रूपं द्युतिश्च परमामिह ।
 विश्वयो नः समुत्पन्नः समाश्रयसिहि मा शुचः ॥ ७२ ॥ अस्या-
 रण्यस्य देवी त्वसुताहोऽस्य महीभृतः । अस्याथ नद्याः कल्याणि
 षट् सत्यमनिन्दिते ॥ ७३ ॥ सात्रधीत्ताहृषीन्नाहमरण्यस्यास्त्र
 देवता । न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ७४ ॥
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः । विश्वरेणाभि-
 धास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५ ॥ विदर्भेषु महीपाकी
 भोमो नाम महीपतिः । तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विज-
 सत्तमाः ॥ ७६ ॥ निपधाधिपतिर्धोमान्बलो नाम मेहायशाः ।
 वीरः संयामजिह्विह्वान्मम भर्ता विशाम्पतिः ॥ ७७ ॥ देवता-
 भ्यर्चनपरी द्विजातिजनवत्सलः । गोप्ता निपधवंशस्य महातेजा
 महाबलः ॥ ७८ ॥ सत्यवान् धर्मवित् प्राज्ञः सत्यसन्तोऽरिमर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो देवतपरः श्रीमान् परपुरञ्जयः ॥ ७९ ॥ नली नाम
 वृष्येष्ठो देवराजसमद्युतिः । मम भर्ता विशालाक्षः पूर्वोन्द्र-
 वदनोऽरिहा ॥ ८० ॥ आहर्ता क्रतुमुत्थानां वेद्वेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नाना षष्ठे जन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ८१ ॥ स कौशिकिहृति-
 प्रज्ञैरनार्थैरुक्तात्मभिः । आह्वय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरा-
 यणः ॥ ८२ ॥ देवने कुशलैजिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ।
 तस्य मामवगच्छह्वं भाष्यां राजर्षिभस्य वै ॥ ८३ ॥ दमयन्तीति
 विश्वातां भर्तुर्दर्शनलासाम् । सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि
 सरितस्तथा ॥ ८४ ॥ पन्वलानि च सर्वाणि तथारण्यानि सर्वशः ।
 अन्वेषणाया भर्तारं नलं रण्यविगारदम् ॥ ८५ ॥ महाजानं

कृतास्त्रश्च विचराभीष्ट दुःखिता । कञ्चिद्भगवतां रस्यं तंपोवन-
 मिष्टं वृषः ॥ ८३ ॥ भवेत् प्राप्ती नलो नाम निपधानां जना-
 विपः । यत्कृतेऽहमिष्टं ब्रह्मन् प्रपन्ना भगदारुणम् ॥ ८७ ॥
 वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलखगसेवितम् । यदि कैयिदहोरात्रे न
 द्रक्ष्यामि नलं वृषम् ॥ ८८ ॥ आत्मानं ये यसा योक्षे देहस्यास्य
 विमोक्षनात् । कोऽनु मे जीवितेनार्थस्तद्यत्तं पुरुषपंभम् ॥ ८९ ॥
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता । तथा विलपती-
 मेक्षामरुण्ये भोसनन्दिनीम् ॥ ९० ॥ दमयन्तीमथोद्युक्ते तापसाः
 सत्यदर्शिनः । उदकं यत्र कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ॥ ९१ ॥
 ययं पश्याम तापसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् । निपधानामधिपतिं
 नलं रिपुनिपातिनम् ॥ ९२ ॥ भेमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगत-
 ष्वरम् । विमुक्तं सर्वंप्रापिभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ॥ ९३ ॥ तद्देश
 नगरं श्रेष्ठं प्रयासन्तमरिन्दनम् । द्विपतां भयकर्तारं सुहृदां
 शोकनाशनम् ॥ ९४ ॥ पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं
 वृषम् । एवमुक्त्वा नलस्येष्टा महिषीं पार्थिवात्मजाम् ॥ ९५ ॥
 तापसान्नाहिताः सर्वे सान्निहोत्रायमाश्रया । सा दृष्ट्वा महदा-
 यस्वं विस्मिता स्तम्भवत्तदा ॥ ९६ ॥ दमयन्त्यनपद्याही वीर-
 सेनवृषस्रुपा । किं तु खड्गो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत्
 ॥ ९७ ॥ का तु ते तापसाः सर्वे का तदाश्रमनशुद्धलम् । का सा
 मुख्यजनां रस्या नदीं द्विलनिषेविता ॥ ९८ ॥ ध्यात्वा चिरं
 भीममुक्ता दमयन्ती शुचिस्मिता । भर्तृशोकपरा दीना विदर्य-
 वदनाभवत् ॥ ९९ ॥ सा गत्वाथ परां भूमिं वाप्यमन्दिग्धया
 गिरा । विलखापाश्रुपूर्वाधी दृष्ट्वाशोकतरुन्ततः ॥ १०० ॥ उप-
 गम्य तदश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने । पल्लवापीडितं हृद्यं विदध्ने-
 रनुनादितम् ॥ १०१ ॥ यथो वतायमगमः श्रीमान्छिन् वना-
 न्तरे । आपोडैर्धञ्जभिर्भाति श्रीमान् पर्वतराडिर ॥ १०२ ॥

विशोका कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन । भीतशोकभयाबाधं
 कञ्चिच्च दृष्टवान्द्रुपम् ॥ १०१ ॥ नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः
 प्रियं पतिम् । निपघानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०४ ॥
 एकवस्त्राह्वंसंघीतं सुकुमारतनुत्वचम् । व्यसनेनार्दितं वीरमख्य-
 मिदमागतम् ॥ १०५ ॥ यथा विशोका गच्छेयमशोक नग तत्
 कुरु । सत्यनामा भवाशोक अशोकः शोकनाशनः ॥ १०६ ॥ एवं
 साशोकदृष्टान्तमार्त्ता वै परिगम्य च । जगाम दारुणतरं देवं
 कैमी वराहना ॥ १०७ ॥ सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाद्य सरित-
 क्षया । नैकांश्च पर्वतान् रम्यान् नैकांश्च अगपक्षिणः ॥ १०८ ॥
 कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदीसाहूतदर्शनाः । ददर्श सा भीमसुता
 पतिमन्येपती तदा ॥ १०९ ॥ गत्वा प्रस्रंष्टमध्यानं दमयन्ती
 शुचिस्त्रिता । ददर्शाथ महासायं हस्यखरथसंकुलम् ॥ ११० ॥
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् । सुशान्ततोयां विशीर्या
 हृदिनीं वेतसैर्हताम् ॥ १११ ॥ प्रोद्भृष्टां कौशकुररैश्छवाकोप-
 शूजिताम् । शूर्मग्राहभावाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ ११२ ॥
 सा दृष्ट्वैव महासायं नलपत्नी यशस्विनी । उपसर्ष्य वरारोहा
 जनमध्यं विवेश च ॥ ११३ ॥ उन्मत्तरूपा शोकात्तां तथा वस्त्रार्ह-
 संहता । कृगा विवर्णा मन्दिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११४ ॥
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रवुः । केचिच्चिन्ता परां
 जग्मुः केचित्तत्र विचुकुशु ॥ ११५ ॥ महसन्ति स्म तां केचि-
 दभ्यसूयन्ति चापरे । अकुर्वन्त दयां केचित् प्रपच्छुः अपि भारत
 ॥ ११६ ॥ कासि कस्यासि कल्याणि किं वा अगयसे वने । त्वा
 दृष्ट्वा यथिताः स्नेह कञ्चिच्चमसि मानुषी ॥ ११७ ॥ वद सत्यं
 वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः । देवता त्वं हि कल्याणि त्वा
 वयं शरणं गता ॥ ११८ ॥ यत्नी वा राक्षसी वा त्वं अतापोऽसि
 वराहना । सर्वथा कुरु न, स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दते ॥ ११९ ॥

यथायं सर्वथा सार्धः चेमी श्रीममिती व्रजेत् । तथा विघ्नस्त
 कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥ १२० ॥ तथोक्त्वा तेन सार्धेन
 दमयन्ती नृपात्मजा । प्रत्युवाच ततः सार्धो भर्तृव्यसनपीडिता
 ॥ १२१ ॥ सार्धवाहश्च सार्धश्च जना ये तत्र केचन । सुवस्त्रविर-
 बाकाश्च सार्धस्य च पुरोगमाः ॥ १२२ ॥ मातृपीं मां विजानीत
 मनुजाधिपतेः सुताम् । नृपस्रुपां राजभास्वीं भर्तृदगंनलाल-
 साम् ॥ १२३ ॥ विदर्भराज्ञं मम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
 तस्मी नाम सहाभागस्तं मार्गास्यपराजितम् ॥ १२४ ॥ यदि
 जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् । नलं पुरुषशार्दूलमभिव-
 गणसूदनम् ॥ १२५ ॥ तामुवाचानवद्याङ्गी सार्धस्य महतः प्रभुः ।
 सार्धवाहः शुचिर्नाम ष्टणुः कल्याणि महवः ॥ १२६ ॥ अहं
 सार्धस्य नेता वै सार्धवाहः शुचिस्त्रिते । मनुष्यं नक्षनामानं न
 पश्यामि यथास्त्रिन् ॥ १२७ ॥ शुक्लरहीपिमहिषशार्दूलस्यैव
 नपि । पश्याम्यस्मिन् षने क्षत्त्रे ह्यमनुष्यनिषेविते ॥ १२८ ॥
 ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने । तथा नो यत्तराड्य
 मणिभद्रः प्रसोदतु ॥ १२९ ॥ आश्रयीदृष्टिजः सर्वान् सार्धवाहश्च
 तं ततः । क्व नु यास्यति सार्धोऽयमेतदाख्यातमहंसि ॥ १३० ॥
 सार्धवाह उवाच । सार्धोऽयं चेदिराजस्य सुवाहोः सत्य-
 द्भिर्निः । क्षिप्रं जनपदं गन्ता लामाय मनुजात्मजे ॥ १३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीविवाहे
 चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

हृदयश्च उवाच । सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्धवाहवचस्तदा ।
 जगाम सह तेनैव सार्धेन पतिजालमा ॥ १ ॥ अथ काले बह-
 तिमे षने महति दास्ये । तद्भागं सर्वतोभद्रं प्रदक्षीगन्धिकं

महत् ॥ २ ॥ ददृशुर्बणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् । बद्धपुष्प-
 फलोपेतं नानापक्षिनिपेयितम् ॥ ३ ॥ निर्मलस्यादुसलिलं मनो-
 शरि सुगोतलम् । सुपरिचान्तवाहाते निवेशाय मनो दधुः
 ॥ ४ ॥ सम्यते सार्धवाहस्य विविशुर्बनमुत्तमम् । उवास सार्धः
 सुमहान् वेलाभासाद्य पथिमाम् ॥ ५ ॥ अथाहंरात्रिसमये नि-
 शब्दस्त्रिमिते तदा । सुप्तो सार्धे परिचान्ते हस्तिद्युधमुपागमत्
 ॥ ६ ॥ पानीयाद्यं गिरीनदीं मदप्रखवणाविलाम् । अथापश्यत
 सार्धन्तं सार्धजान् सुबहून् गजान् ॥ ७ ॥ ते तान् प्रास्यगजान्
 दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तादा । समाद्रवन्त वेगेन जिघासन्तो मदोत्-
 कटाः ॥ ८ ॥ तेषामापतता वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् । नगा-
 श्रादिषु शीर्षाणां षड्ङ्गाणां पतता चित्तौ ॥ ९ ॥ स्पन्दतामपि
 जागानां मार्गां नष्टा वनोद्गताः । मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः
 सार्धमुत्तमम् ॥ १० ॥ ते तं समर्द्धः सहसा चेटमानं महीतले ।
 हाहाकारं प्रमुञ्चन्त सार्धिकाः शरणाथिनः ॥ ११ ॥ वनगुल्माव-
 धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् । केचिदन्तैः करैः केचित् केचित्
 मद्भ्यां हता गजैः ॥ १२ ॥ निहतोद्गात्र बहुलाः पदातिजन-
 संकुलाः । भयादाधावमानाथ परस्परहतास्तादा ॥ १३ ॥ घोरा-
 न्वादान् विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले । हृत्तेष्वारुह्य संरुद्धाः
 पतिता विपसेषु च ॥ १४ ॥ एवं प्रकारैर्बद्धभिर्देवेनाकम्ब-
 हस्तिभिः । राजन् विनिहतं सर्वं सञ्चङ्गं सार्धमण्डलम् ॥ १५ ॥
 आरावः सुमहंशासीत्त्रै लोक्वभयकारकः । एषोऽग्निरुत्थितः कष्ट-
 स्त्रायध्वं धावताधुना ॥ १६ ॥ रत्नराशिर्विशीर्षोऽयं गृह्णीध्वं
 किं प्रधावत । सामान्यमेतद्द्रविणं न मिथ्यायदनं मम ॥ १७ ॥
 एवमेवाभिभाषन्तो विद्वन्ति भयात्तदा । पुनरेवाभिधास्यामि
 चिन्तयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दारुणे
 जमसंशये । दमयन्तो च द्रुमुधे भयसन्तस्तमानसा ॥ १९ ॥

अपश्यद्वैशं तत्र सर्वलोकभयङ्करम् । अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा बाला
 यज्ञनिभेक्षणा ॥ २० ॥ संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
 चे तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्यात् केचिद्विह्वताः ॥ २१ ॥ तेष्वनु
 सृष्टिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् । नूनं न पूजितोऽस्माभि-
 र्भृशिमद्रो महायगाः ॥ २२ ॥ तथा यद्याधिपः श्रीमान्न वै
 वैश्रवणः प्रभुः । न पूजा विघ्नकर्तृणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३ ॥
 शक्रनानां फलं पाथ विपरीतमिदं भुवम् । प्रहा न विपरीताद्यु-
 किमन्वदिद्मागतम् ॥ २४ ॥ अपरे त्वन्नुवन् दीना ज्ञातिद्रव्य-
 विनाशताः । यासावद्य महाभार्ये नारी क्षुन्नाद्यदर्शना ॥ २५ ॥
 मविटा विकृताकारा कृत्वा रूपममागुपम् । तद्येयं विह्विता पूर्वं
 माया परमदारुणा ॥ २६ ॥ राक्षसी वा भुवं यद्यो विगाधी
 वा भयङ्करी । तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्वा विचारणा ॥ २७ ॥
 यदि पश्याम तां पापां सार्धघ्नीं नैकदुःखदाम् । कौद्रुभिः पाशु-
 भियैश्च तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ॥ २८ ॥ अथश्वमेव हन्यामः सार्धस्य
 क्लिप्त छल्यकाम् । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाय्वं तेषां सुदारुणम्
 ॥ २९ ॥ ह्योता भीता च संविग्ना प्राद्रवथत्र काननम् । आगच्छ-
 गाना तत्पापमाह्वानं पृथ्वी देवयत् ॥ ३० ॥ अथो ममोपरि विधेः
 संरम्भो दारुणो मरुत् । नामुवप्राति कुगलं कस्येदं कर्मणः
 फलम् ॥ ३१ ॥ न श्वराभ्यशुभं किञ्चित् कृतं कस्यचिदखवि ।
 कर्मण्या मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३२ ॥ नूनं
 जन्मान्तरकृतं पापमापतितं मरुत् । अपश्चिमामिमां कष्टामापदं
 प्राप्तिवत्यदम् ॥ ३३ ॥ भर्तृराज्यापहरणं व्यजनाश्च पराजयः ।
 भर्तां सह विधोगय तनयाभ्याश्च विष्णुतिः ॥ ३४ ॥ निर्गायता
 यने यामो ब्रह्म्याश्चनिधेविते । अद्यापरेद्युः संवाप्ते इतमिष्टा
 जनासदा ॥ ३५ ॥ दिगात्तन्नादिनिष्क्रम्य अगोचन् वैश्रमं कृतम् ।
 आतरं पितरं पुत्रं कृष्यापद्य नराधिप ॥ ३६ ॥ अगोचतत्र

वैदर्भी किं तु मे दुष्कृतं कृतम् । योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये सं-
 प्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ३७ ॥ स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्या-
 न्ममैव तत् । प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८ ॥
 नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् । या नाहमद्य
 अदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ ३९ ॥ न ह्यद्वैवकृतं किञ्चिन्नरा-
 ष्यामिह विद्यते । न च मे बालभाषेऽपि किञ्चित् पापकृतं कृतम्
 ॥ ४० ॥ कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् । मन्ये स्वय-
 म्बरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१ ॥ प्रत्याख्याता मया तत्र
 नलस्यार्थाय देवता । नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम्
 ॥ ४२ ॥ एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराहना । प्रला-
 भानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३ ॥ हतशेषैः-सह
 तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । अगच्छद्राजशार्दूल चन्द्रलेखेव शारदी
 ॥ ४४ ॥ गच्छन्ती सा चिराद्वाला पुरमासादयन्महत् । सायाङ्गे
 चेदिराजस्य सुयाहोः सत्यदर्शिनः ॥ ४५ ॥ अथ वस्त्रार्हसंवीता
 प्रविषेय पुरोत्तमम् । ता विजृम्भां क्षयां दीनां सुक्तकेशीममा-
 र्जिताम् ॥ ४६ ॥ अन्धशामिष गच्छन्तीं ददशुः पुरवासिनः ।
 प्रविशन्तीन्तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ॥ ४७ ॥ अनुजग्मु-
 श्चात्र वांशा ग्रामिपुत्राः कुड्महलात् । सा तैः परिहृतागच्छत्
 समीपं राजवेश्मनः ॥ ४८ ॥ तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनै-
 र्हताम् । धात्रीसुवाच चैवैनामानयेह भमान्तिकम् ॥ ४९ ॥
 जनेन क्षिप्यते बाला दुःखिता शरण्यार्थिनी । यादृग्रूपश्च पश्चात्
 विद्योतयति मे गृहम् ॥ ५० ॥ अन्धशयेना कल्याणी श्रीरिवा-
 यतलोचना । सा जनं धारयित्वा तं प्रासादतल्लमुत्तमम् ॥ ५१ ॥
 आरोप्य विधिता राजन् दमयन्तीमपृच्छत । एवमप्यसुखाविष्टा
 विभर्षिं परमं वपुः ॥ ५२ ॥ भासि विद्युदिवाभ्वेषु शंस मे काञ्चि
 कस्य वा । न हि ते मासुपं क्वयं भूपणैरपि वर्जितम् ॥ ५३ ॥

न मे यासो वर्तते हृदये क्षणित् । तां प्रहृष्टेन मनसा राज-
 माते दमव्रथोत् ॥ ७१ ॥ सर्वमेतत् करिष्यामि दृष्ट्वा ते व्रतमीदृ-
 शम् । एवमुक्त्वा ततो मैत्रीं राजमाता विशाम्यते ॥ ७२ ॥ उवा-
 चेदं दुहितरं सुनन्दा नाम भारत । सैरिन्ध्रीमभिलानीष्व सुनन्दे
 देवहूषिणीम् ॥ ७३ ॥ वयसा तुल्यता प्राप्ता सखी तव भव-
 त्वियम् । एतया सह मोदस्य निरुद्विग्नगता सदा ॥ ७४ ॥
 ततः परमसहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् । दमयन्तीमुपादाय
 सखीभिः परिवारिता ॥ ७५ ॥ मा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती
 व्यनन्दत । सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्विग्नगता ॥ ७६ ॥

इति भारख्यपर्वणि नणोपाख्यानपर्वणि दमयन्ती-
 चेदिराजगृहवासे पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

—

उच्यते उवाच । उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशा-
 म्यते । ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १ ॥ तत्र शुनोः
 गर्धं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिधाव नलेत्सृष्टेः पृथ्व्य
 शंकेति चासकृत् ॥ २ ॥ माभेरिति नक्षथोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य
 तम् । ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलोत्तमम् ॥ ३ ॥ स
 नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा येषमानो नखन्तदा । उवाच मां निश्चि
 राजन् नागं कर्कोटकं वृष ॥ ४ ॥ मया मलब्धो महर्षिर्नारदः
 सुमहातपा । तं मन्वपरीतं शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५ ॥
 तिष्ठ त्वं स्यावर एव यावदेव नल क्षणित् । इतो नेता हि तव
 त्वं शापान्माह्वसि भूतकृतात् ॥ ६ ॥ तस्य शापान्मग्नोऽस्मि
 पदाद्विचलितुं पदम् । उपदेव्यामि ते त्र्येयस्त्रातुमर्हति मा
 गधान् ॥ ७ ॥ उवाच ते भविष्यामि सख्यमो नाशि पद्मगः ।

सधुष ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा
 स, नागेन्द्रो बभूवाहु उमात्रकः । तं गृहीत्वा नतः प्रायाद्देवं
 दावनिवर्जितम् ॥ ९ ॥ आकाशदेगमासाथ विमुक्तं शण्डवर्त्मना ।
 चतुश्चष्टकामं तं नागः, पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ पदानि
 गणयन् गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् । तत्र तंऽहं महाबाहो
 श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ ११ ॥ ततः सद्भ्यातुमारव्यमदशद्वयमे
 पदे । तस्य दृष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२ ॥ स दृष्ट्वा
 विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृतं नलः । स्वरूपधारिणं नागं ददशं
 स महीपतिः ॥ १३ ॥ ततः कर्कोटको नागः मान्दवन्वल्गमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति ॥ १४ ॥ यत्कृते
 चासि निरुक्तो दुःखेन महता जल । विप्रेण स मदीयेन दुःखं
 त्वयि निवृत्स्यति ॥ १५ ॥ विप्रेण मंहतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमो-
 छति । तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवृत्स्यति ॥ १६ ॥
 अनागा येन निरुक्तस्वमनर्धो जनाधिप । क्रोधादस्त्रययित्वा तं
 रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ॥ नन्ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रु-
 सोऽपि वा । ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रमादान्तराधिप ॥ १८ ॥
 राजन् विपनिमिक्ता च न ते पीडा भविष्यति । संयामेषु च
 राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्सि ॥ १९ ॥ गच्छ राजन्वितः स्रुतो
 बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपस्तुपर्णस्य स हि वैशाखनैपुणः
 ॥ २० ॥ अयोध्यां नगरो रस्यामद्य वै निपथेश्वर । स तेऽक्ष-
 द्दयं दासा राजाऽहृदयेन वै ॥ २१ ॥ इत्याकुकुलजः श्रीमान्
 मित्रश्रेष्ठं भविष्यति । भविष्यसि यदाद्यज्ञः श्रेयसा योऽप्यसे तदा
 ॥ २२ ॥ समसेष्यसि दारैस्त्वं मास्यं गोकु मगः शयाः । राज्येन
 तनयाभ्याश्च सत्त्वमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥ स्वं रूपञ्च यदा द्रष्टु-
 मिच्छेथास्त्वं नराधिप । संश्रज्जान्यपादा तेऽहं वाससेहं निवा-
 सयेः ॥ २४ ॥ अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते । शत्रुका

प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोद्युगं तदा ॥२५॥ एवं नलश्च सन्दिश्य वासी
दत्त्वा च कौरव । नागराजसूतो राजंश्चात्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकर्कोटक-
संवादे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

—

दृष्ट्वा उवाच । तस्मिन्नुत्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधी नल ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दृश्यमेऽहनि ॥ १ ॥ स राजानमुपातिष्ठ-
द्वाङ्गकोऽहमिति ब्रुवन् । अश्वानां वाहने युक्तः, पृथिव्यां नाशि
मत्स्यमः ॥ २ ॥ अर्थकृत्सेषु चैवाहं मष्टय्यो नैपुण्येषु च । अन्न-
संस्कारमपि च जानास्यन्वैर्विशेषतः ॥ ३ ॥ यानि शिल्पानि
लोकेऽस्मिन् यज्ञैवान्यत् सुदुष्करम् । सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुं षट्-
पर्णं भरस्व माम् ॥ ४ ॥

षट्पर्वणं उवाच । वस बाहुक भद्रन्ते सर्वमेतत् करिष्यसि ।
शीघ्रयाने सदा मुक्तिर्भियते ते दिशेपतः ॥ ५ ॥ स त्वमातिष्ठ
योगं तं येन शीघ्रा हया मम । भवेयुरश्वार्थ्यक्षीऽसि वेतनं ते
शतंयताः ॥ ६ ॥ त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वर्षार्थ्यजीवली ।
यताभ्यां रंस्यसे साह्रं वस वै भयि बाहुक ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा उवाच । एवमुक्त्वा नलश्चो न्यषसत्तत् पूजितः ।
ऋतुपर्णस्य नगरे षट्षष्ट्यर्थ्यजीवलीः ॥ ८ ॥ स वे तत्रावसद्राजा
बैदर्भीमनुपिन्तयन् । सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद
ह ॥ ९ ॥ एतु सा क्षुत्पिपासाहता आन्ता शोते तपस्विनी ।
अरन्ती तस्य मन्दस्य कंया साद्योपतिष्ठति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्तं
राजानं निगाथां जीवलीऽब्रवीत् । कामेनां शोचसे नित्यं शीत-
मिच्छामि बाहुक ॥ ११ ॥ आशुपानु कस्य वा नारी यागेवमनु-

शोचति । तमुवाच नलो राजा मन्दमञ्जस्य कस्यचित् ॥ १२ ॥
 आशीहृद्भ्रमता नारी तस्या दृढतरं वचः । स वै केनचिदर्थेन
 तथा मन्दो व्यवृज्यत ॥ १३ ॥ विप्रवृक्तः स मन्दाया भ्रमत्वसुख-
 षीडितः । दह्यमानः स शोकेन दिवारातमतन्द्रितः ॥ १४ ॥
 निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेवं स गायति । स विश्वमन्महौ
 सर्वा क्वचिदात्ताद्य किञ्चन ॥ १५ ॥ वसत्यनर्हसद्दुःखं भूय एवा-
 नुसंस्मरन् । सा तु तं पुरुषं नारी लक्ष्म्येऽप्यनुगता वने ॥ १६ ॥
 त्यक्त्वा तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति । एका बालानभिज्ञा
 च मार्गाभ्यामतथोचिता ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं
 यदि जीवति । श्वापदाचरिते नित्यं वने मरुति दारुणे ॥ १८ ॥
 त्यक्त्वा तेनाल्पभाग्येन मन्दमञ्जेन मारिष । इत्येवं नैपथी राजा
 दमयन्तीमनुस्मरन् । अद्भुतवासं न्यवसद्भ्राजस्तस्य निवेशने ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नक्षत्रिलापे

सप्तपटितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वृहदश्व उवाच । हतराज्ये नले भीमः सभाश्च प्रेष्यताइते ।
 द्विजान् प्रस्थापयामास नक्षत्रमनकांशवा ॥ १ ॥ सन्दिदेश च
 तान् भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् । अगधर्षं नलश्चैव दम-
 यन्तीश्च मे सुताम् ॥ २ ॥ अस्मिन् फर्मणि सम्पन्ने विज्ञाते निप-
 धाधिपे । गवां ससृष्टं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ३ ॥
 अग्रहारांश्च दास्यामि शामं नगरभङ्गितम् । नचेच्छक्याविधानेतुं
 दमयन्ती नलोऽपि वा ॥ ४ ॥ ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां
 दमयन्तं धनम् । इत्युक्त्वा यदुर्घटा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम्
 ॥ ५ ॥ पुरराट्प्रापि चिन्तन्ती नैपथं सह भांश्च या । नैव कापि

प्रपश्यन्ति नर्तं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ६ ॥ ततश्चेदिपुरीं रथ्यां
 सुदेवो नाम वै द्विजः । विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि
 ॥ ७ ॥ पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दाचरिता स्थिताम् । मन्दं
 प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेषां ताम् ॥ ८ ॥ निबद्धां धूमजालेन
 प्रभामिष विभावसो । तां समीक्ष्य विशाखाभीमधिकं मलिना
 क्षयाम् । तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ९ ॥

सुदेव उवाच । यद्येयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमहतां ।
 क्षतार्योऽस्मात्तु दृष्टेमां लोककान्तामिष श्रियम् । पूर्णचन्द्रनिभां
 श्यामां चारुहस्तपयोधराम् ॥ १० ॥ कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वां
 वितिमिरा दिशः । चारुपद्मविशालाचीं मन्वाथस्य रतीमिव ॥ ११ ॥
 द्रुष्टा समस्तलोकास्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव । विदर्भसरसस्त्रास्त्राद्देव-
 दोपादिवोद्धृताम् ॥ १२ ॥ मलयद्वानुक्तिप्राङ्गीं शृणालीमिव
 चोद्धृताम् । पौर्णमासीमिव निशा राहुयज्ञनिशाकराम् ॥ १३ ॥
 पतिशोकाकुला दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव । विध्वंसपथं कर्मणां
 वित्रासितविहङ्गमाम् ॥ १४ ॥ चक्षिहस्तपराभृष्टां व्याकुलामिव
 प्रक्षिणीम् । सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भं गृहोचिताम् ॥ १५ ॥
 दह्यन्तानामिषार्कण्यं शृणालीमिव चोद्धृताम् । रूपौदार्यगुणो-
 पेतां मण्डनार्चाममण्डिताम् ॥ १६ ॥ चन्द्रलेखामिव गवां
 व्योम्नि नीलाभ्रसंहताम् । कामभोगैः प्रियैर्हीना हीनां बन्धु-
 जनेन च ॥ १७ ॥ देहं धारयती दीनं भर्तृदशनकांक्षया । भर्ता
 नाम परं नास्ती भूषणं भूषणैर्विना ॥ १८ ॥ एषा हि रक्षिता
 तेन शोभमाना न शोभते । दुष्करं कुर्वतेऽत्यन्तं हीनो यदनवा-
 षकः ॥ १९ ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनायसीदति । इमां
 नसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षयाम् ॥ २० ॥ सुषारं दुःखितां
 दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः । कदा तु यत्नं दुःखस्य पारं यास्यति
 ये शुभा ॥ २१ ॥ भक्तुः समागमात् साध्वी रोहिणी यमिनी

व्या । अस्या नूनं पुनर्लाभात्रैयधः प्रीतिमेयति ॥ २२ ॥ राजा
 राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लक्ष्मि च मेदिनीम् । तुल्यशीलवयोयुक्तां
 तुल्याभिजनसंघताम् ॥ २३ ॥ नैपधोऽर्हति वैदर्भीं तद्वेद्यमसिते-
 चया । युक्तन्तस्याप्रमेयस्य शीर्षसत्त्ववती मया ॥ २४ ॥ समा-
 श्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनलाभसाम् । अहमाश्वासयाम्येनां
 पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अदृष्टपूर्वां दुःखस्य दुःखार्तां ध्यानतत्-
 पराम् ॥ २५ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । एवं विषय्य विविधैः कारणैर्लक्ष्यैश्च
 ताम् । उपगम्य ततो भैरवो सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥
 अर्हं सुदेवो वैदर्भीं भ्रातुस्ते दयितः सखा । भीमस्य वचनाद्राज्ञ-
 क्षामस्तेऽमिहागतः ॥ २७ ॥ कुमारी ते पिता राज्ञि जननी
 भ्रातरश्च ते । आशुपन्नौ कुमलिनौ तत्रस्यौ दारकौ च तौ
 ॥ २८ ॥ त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते । अन्येऽप्यारो
 ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति गतगो महीम् ॥ २९ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती सुधिष्ठिरा ।
 पञ्चदशत तान् सर्वान् क्रमेण सुदृढः स्वकान् । हरोद् च
 अर्हं राजन् वैदर्भीं शोककपिता ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा सुदेवं सहसा
 भ्रातुरिष्टं द्विजोक्तमम् । ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोक-
 कपिताः ॥ ३१ ॥ सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीश्च भारत । जनित्याः
 कथयामास सैरिन्ध्री रुदती भ्रमम् ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणेन सहागम्य
 तां वेद यदि मन्यसे । अथ चेदिपंतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुराजदा
 ॥ ३३ ॥ जगाम यत्र सा माता ब्राह्मणेन सहाभवत् । ततः
 सुदेवमागच्छ राजमाता विगम्यते ॥ ३४ ॥ ममच्छ मास्मीं
 कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी । कथञ्च नृणां प्रातिभ्यो भर्तुर्वा
 नामकोचना ॥ ३५ ॥ त्वया च विदिता विप्र कथमेवद्वता सती ।
 अतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः ॥ ३६ ॥ तस्येन हि

ममाघस्तु वृच्छन्त्या देवरूपिणीम् । एवमुक्तस्तथा राजन् सुदेवी
द्विजसत्तमः । सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७ ॥

इति धारण्यपर्वणि नलीपाख्यानपर्वणि दमयन्तीसुदेव-
संवादे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

—

सुदेव उवाच । विद्मंराजो धर्मात्मा भीमो नाम महा-
द्युतिः । सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १ ॥
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नवः । भास्वेयं तस्य कल्याणी
पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २ ॥ स द्यूतेन जितो भ्रात्रा हृतराण्यो
महीपतिः । दमयन्त्या गतः साहं न प्राज्ञायत कस्यचित् ॥ ३ ॥
ते वयं दमयन्त्यर्थं चरामः पृथिवीमिमाम् । सेयमासादिता बाला
तव पुत्रनिवेशने ॥ ४ ॥ अस्या रूपेण सहशी मानुषी न वि-
विद्यते । अस्या ह्येष ऋषोर्मध्ये सृजतः पित्रुवत्तमः ॥ ५ ॥
श्यामायाः पद्मसङ्काशो जज्ञितोऽन्तर्दितो मया । मलेन संवृतो
ह्यस्याञ्जनोऽभ्येषेव चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ चिह्नभूतो विभूत्यर्थमर्थ-
धात्रा विनिर्मितः । प्रतिपत्कलुषस्यन्दोर्लेखा नातिविराजते
॥ ७ ॥ न चास्या दृश्यते रूपं वपुर्मलसमाक्षितम् । अशंसूत-
पि व्यतं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८ ॥ अनेन वपुषा राजा
नानेन स्रविता । लक्षितेयं मया देवी निभ्यतोऽग्निरिवी-
क्षणम् ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विश्राम्यते । सुनन्दा
शोधयामास पित्रुमच्छादनं गलम् ॥ १० ॥ स मलेनापकृष्टेन
पित्रुस्तस्या व्यरोचत । दमयन्त्या यथा व्यभे नभसीव निशा-
करः ॥ ११ ॥ पित्रुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्त्यो ता परिष्वज्य सुहृत्तमिव तस्यतुः ॥ १२ ॥ उत्सृज्य
नाप्यं शनकैराजमातेदमब्रवीत् । भगिन्या इक्षिता मेऽसि पित्रु-

जानेन सूचिता ॥ १३ ॥ अहश्च तव माता च राजसस्य महा-
 ज्ञतः । सुते दशाणीधिपतेः सुदान्नयाश्चदर्शने ॥ १४ ॥ भीमस्य
 राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः । त्वन्तु जाता मया दृष्टा
 दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १५ ॥ यथैव ते पितुर्गृहे तथैव मम भाविनि ।
 यथैव च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६ ॥ तां प्रहृष्टेन
 मनसा दमयन्ती विशाम्पते । प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ अज्ञायमानापि सती सुखमस्त्रुपिता त्वयि ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्षमाणा सदा त्वया ॥ १८ ॥ सुष्वात्
 सुखतरं वानो भविष्यति न संग्रयः । चिरविप्रोपितां मातसर्त-
 मनुज्जातुमहंसि ॥ १९ ॥ दारकौ च हि मे नीती वसतस्तत्र
 वाचकौ । पित्रा विहीनौ गोकार्तौ मया चैव कथं सुतौ ॥ २० ॥
 यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिच्छहेसि । विदर्भान् यातु-
 मिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ २१ ॥ वाढमित्येव तामुक्त्वा
 हृष्टी मातृस्वसा वृष । गुप्तां बलेन महता पुत्रस्थानुमते ततः
 ॥ २२ ॥ प्राश्यापयद्राजमांसाः श्रीमतीं नरवाहिना । यानेन
 भरतयेष्टं खन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २३ ॥ ततः सा नखिरादेव
 विदर्भानगमत् पुनः । तान्नु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत्
 ॥ २४ ॥ सर्वान् कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान् दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरश्चोभौ सर्वस्यैव सखीजनम् ॥ २५ ॥ देवताः पूजया-
 मास ब्राह्मण्यां यगस्विनी । परेण विधिना देवि दमयन्ती
 विशाम्पते ॥ २६ ॥ अतर्पयत् सुदेवश्च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
 शीतो हृष्टैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७ ॥ सा व्यष्टा
 रजनीमत्र पितुर्वैश्वानि भाविनी । विद्यान्ता मातरं राजस्त्रिदं
 वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥

दमयन्त्युवाच । माहेदिच्छसि जीवन्तो मातः सत्यं प्रवीनि
 ते । नरवीरस्य वै तस्य नक्षत्रानयने यत ॥ २९ ॥

तथोक्त्वा तु सा देवी भृशदुःखिता । वाप्येनापिङ्गिता राज्ञी
 नोत्तरं किञ्चिद्ब्रवीत् ॥ ३० ॥ तदवस्थान्तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तः-
 पुरं तदा । हाहाभूतमतीवासीद्भृशञ्च प्रकरोद् ह ॥ ३१ ॥ ततो
 भीमं महाराजं भाव्यां वचनमब्रवीत् । दमयन्ती तव सुता
 भर्तारमनुशोचति ॥ ३२ ॥ अपहृद्य च कृज्जां सा स्वयमुक्तवती
 हृप । प्रयतन्तु तव प्रेय्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ३३ ॥ तया
 प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान् वशवर्त्तिनः । प्रास्यापयद्दिशः सर्वा
 यतश्चं नलमार्गणे ॥ ३४ ॥ ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणा-
 स्तदा । दमयन्तीमथो हृत्वा प्रस्थितास्ते तथाब्रुवन् ॥ ३५ ॥ अथ
 तानब्रवीद्भृगी सर्वराष्ट्रेष्विदं वच । ब्रूयात्तज्जनसंघत्सु तत्र
 तत्र पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ क्व नु त्वं नितव ष्छित्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो
 मम । उत्सृज्य विपिने सुप्तागनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३७ ॥ सा
 वै यथा त्वया दिष्टा तथास्ते त्वत्पतीक्षिणी । दह्यमाना भृशं
 बाला वस्त्रार्धेनाभिसंष्टता ॥ ३८ ॥ तस्या रुदन्त्याः सततं तेन
 शोकेन पार्थिव । मसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ३९ ॥
 एवमन्यञ्च वक्तव्यं कृपां कुर्व्याद्यथा मयि । वायुना ध्यमानो
 हि वनं दहति पायकः ॥ ४० ॥ भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि
 पतिना सदा । तत्रष्टभुभयं कङ्गाहर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ ४१ ॥
 स्यातः प्राज्ञः कुलीनय सातुक्रोयो भवान् सदा । संवृत्तो निर-
 सुक्रोय शङ्के गङ्गाग्यसंचयात् ॥ ४२ ॥ तत् कुरुष्व नरव्याम्र
 दयां मयि नरपते । आशुशंस्यं परो धर्मस्वत्त एव हि मे श्रुतः
 ॥ ४३ ॥ एवं ब्रुवाणान् यदि वः प्रतिब्रूयाहि कथन । स नरः
 सर्वथा ज्ञेयः कथासौ क्व मु वर्त्तते ॥ ४४ ॥ यत्तैवं वचनं श्रुत्वा
 ब्रूयात् प्रतिवचो नरः । रादादाय वचसास्य ममावेद्यं हिनो
 जनाः ॥ ४५ ॥ यथा च वो न जानीयाद्भ्रूवतो मम शासनात् ।
 सुगरागमनश्चैव तथा कार्ष्णमत्न्द्रितैः ॥ ४६ ॥ यदि वासी

समृद्धः स्नायदि वाप्यघनो भवेत् । यदि वाप्यसमर्थः स्नाज्ज्ञेय-
 मस्तु चिकीर्षितम् ॥ ४७ ॥ एवमुक्त्वास्त्रगच्छंसे ब्राह्मणाः सर्वतो
 दिग्घः । नक्षं मृगयितुं राज्ञं हृदा व्यसनिनं तथा ॥ ४८ ॥ ते
 पुराणि सराद्राणि ग्रामान् घोषांस्तथाग्रामान् । अन्वेषन्तो नक्षं
 राज्ञाधिपत्रं हिंजातयः ॥ ४९ ॥ तच्च वाक्यं तथा सर्वं तत्र
 तत्र विशाम्यते । आवयास्तुकिरे विप्रा दमयन्त्यां यद्येरितम् ॥ ५० ॥
 इति चारण्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि जलान्वेषण्ये
 एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

तददृष्ट्वा उवाच । अय दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै
 द्विजः । प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जैषधं
 संगयाणेन दमयन्ति मया नक्षम् । अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गा-
 सुरिहमस्थितः ॥ २ ॥ आवितय मया वाक्यं त्वदीयं स महा-
 जने । ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्यनि ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा
 नाब्रवीत् किञ्चिदृतुपर्णो नराधिपः । न च पारिपदः कश्चि-
 द्वाप्यमाष्यो मया सकृत् ॥ ४ ॥ अमुष्मन्तु मां राज्ञा विजने
 कश्चिदब्रवीत् । ऋतुपर्णस्य पुरयो वाङ्मर्को नाम नामतः ॥ ५ ॥
 सूतस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्यस्वबाहुकः । शीघ्रयानेषु कुगलो
 मिष्टकर्ता च भोजने ॥ ६ ॥ स विनिश्चस्य बह्वगो इदित्वा च
 पुनः पुनः । कुगलस्यैव मां दृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७ ॥
 वैषम्यमपि सन्ध्याया गोपायन्ति कुलस्त्रियः । आद्यानमाक्रान्ता
 संस्थो जितः स्वर्गो न संगमः ॥ ८ ॥ रजिता भर्तृभिश्चैव न
 कुप्यन्ति कदाचन । प्राण्यां पारित्यकवचान् धारयन्ति वरस्त्रियः
 ॥ ९ ॥ विषमस्येन मूढेन परिभ्रष्टमुखेन तु । यत् सा तेन परि-
 त्यक्ता तत्र नं क्रोडुमर्हति ॥ १० ॥ प्राणयात्रां परिप्रेष्योः यत्कु-
 नैर्हृत्तवांससः । आधिभट्टं ह्यमानस्य म्यामा न क्रोडुमर्हति ॥ ११ ॥

तथोक्ता तु सा देवी भृगुदुःखिता । वाग्मेनापिहिता राज्ञी
 नीत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३० ॥ तदवस्थान्तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तः-
 पुरं तदा । हाहाभूतमतीवासीद्भृशञ्च प्रचरोद ह ॥ ३१ ॥ ततो
 भीमं महाराजं भाष्यीं वचनमब्रवीत् । दमयन्ती तव सुता
 भर्तारमनुशोचति ॥ ३२ ॥ अपहृष्य च मञ्ज्वां सा स्वयमुक्तवती
 नृप । प्रयतन्तु तव प्रेथ्याः पुण्यलोकस्य मार्गणे ॥ ३३ ॥ तथा
 प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान् पशवर्जिनः । प्रास्यापयद्भिः सर्वा
 यतध्वं नलमार्गणे ॥ ३४ ॥ ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणा-
 स्सदा । दमयन्तीमथो हृत्वा प्रस्थितासो तथाब्रुवन् ॥ ३५ ॥ अथ
 तानब्रवीद्भेमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः । ब्रूयात्तज्जनसंसत्सु तव
 तव पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ क्व तु त्वं कितव च्छित्वा वस्त्राहं प्रस्थितो
 मम । उत्प्लव्य विपिने सुभामनुगतां प्रियां प्रिय ॥ ३७ ॥ सा
 वै यथा त्वया दिष्टा तथासौ त्वत्पतीक्षिणी । दह्यमाना भृशं
 बाला वस्त्राहं नाभिसंहता ॥ ३८ ॥ तस्या रुदन्त्याः सततं तेन
 शोकेन पार्थिव । प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिपाक्यं वदस्व च ॥ ३९ ॥
 एवमन्यञ्च वक्तव्यं कृपां कुर्वीद्यथा मयि । वायुना ध्वयमानो
 हि वनं दहति पायकः ॥ ४० ॥ भर्तृव्या रक्षणीया च पत्नी हि
 पतिना सदा । तन्नष्टमुभयं काष्ठाहर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ ४१ ॥
 स्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोयो भवान् सदा । संहतो निर-
 सुक्रोगः शङ्के मद्भाग्यसंशयात् ॥ ४२ ॥ तत् कुरुष्व नरव्याम्र
 दयो मयि नरपेभ । सानुशंस्यं परो धर्मस्वत्त एव हि मे श्रुतः
 ॥ ४३ ॥ एवं ब्रुवाणान् यदि वः प्रतिब्रूयाद्वि कथन । स नरः
 सर्वथा ज्ञेयः कथासौ क्व मु वर्त्तते ॥ ४४ ॥ यथेवं वचनं श्रुत्वा
 ब्रूयात् प्रतिवचो नरः । तदादाय वचनस्य ममावेद्यं द्विजो-
 जनाः ॥ ४५ ॥ यथा च वो न जानीयाद्ब्रूवतो मम शासनात् ।
 सुगरामनस्यैव तथा कार्ष्णमतस्त्रितैः ॥ ४६ ॥ यदि वासी

हृद्दृष्ट उवाच । श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्षो नराधिपः ।
 सान्त्वयन् श्रुत्वा वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ विदर्भं
 यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयम्बरम् । एकाङ्गा जयतस्वन्न मन्यसे
 यदि बाहुक ॥ २ ॥ एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य च ।
 व्यहीम्भं त मनो दुःखात् प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३ ॥ दमयन्ती
 भवेदेतत् कुर्वाद्दुःखेन मोहिता । अस्मदर्थं भवेद्वायमुपाय-
 क्षिप्तो महान् ॥ ४ ॥ वृशंसं वत वेदर्धो भर्तृकामा तपस्विनी ।
 मद्रा क्षुद्रेण निजता क्षपणा पापघृह्णता ॥ ५ ॥ स्त्रीस्वभाव-
 यक्षी लोके सम दोषस्य दाहणः । स्यादेवमपि कुर्वात् सा
 विवासाङ्गतसौहृदा ॥ ६ ॥ सम शोकेन संविन्ना नैराश्यात्तनु-
 मेध्वमा । नैवं सा कश्चित् कुर्वात् सापत्या च विशेषतः ॥ ७ ॥
 यद्वच सत्यं वासत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् । ऋतुपर्षस्य वै
 काममात्मार्थस्य करोम्यहम् ॥ ८ ॥ इति निश्चित्य मनसा बाहुको
 हीममानसः । कृताञ्जलिश्वाचेदृष्टतुपर्षं नराधिपम् ॥ ९ ॥
 प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप । एकाङ्गा पुरुष-
 श्याम्रं विदर्भं नगरीं वृष ॥ १० ॥ ततः परीक्षामश्नानाञ्जके राजन्
 स बाहुकः । अश्वघातामुपागम्य भाङ्गासुरिवृषाञ्जया ॥ ११ ॥
 स त्वर्थायां वज्रय ऋतुपर्षेण बाहुकः । अश्वान् जिज्ञासमानो
 वै विचार्य च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ अर्धगच्छत् क्षणानश्वान् सम-
 र्थानध्वनि जमान् । तेजोवधसमायुक्तान् कुलशीलसमन्वितान्
 ॥ १३ ॥ वर्जितान् लक्षणेर्हीनैः पृथुगोयान्महाहनुन् । शृङ्गान्
 दशभिरावर्जैः सिन्धुजान् पातरंजसः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तानब्रवी-
 द्राजा किञ्चित् कोपसमन्वितः । किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रक-
 ल्पय्या न ते वचम् ॥ १५ ॥ कथमल्पबलप्राया वध्यन्तीमे जया
 मम । मद्दध्मानमपि च गन्तव्यं कथमीदृशं ॥ १६ ॥

बाहुक उवाच । एको जलाटे हीं मूर्ध्नि हीं हीं पाश्वोप-

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा यथागतम् । अष्टराज्यं श्रिया
 हीनं क्षुधितं व्यसनाद्गतम् ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितो-
 ऽहमिहागतः । श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेद्य ॥ १३ ॥
 एतच्छ्रुत्वाशुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विद्यामपते । दमयन्ती रजो-
 ऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ अयमर्थो न संवेद्यो भीम
 मात कदाचन । त्वत्सन्निधौ नियोज्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम्
 ॥ १५ ॥ यथा न वृषतिभीम, प्रतिपद्येत मे मतम् । तथा त्वया
 प्रकृतं च मम चेत् प्रियमिच्छसि ॥ १६ ॥ यथा चाहं समानीता
 सुदेवेनाशु मान्दवान् । तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माधिरम्
 ॥ १७ ॥ समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः । विश्रान्तन्तु
 ततः पथात् पर्णादं द्विजसत्तमम् ॥ १८ ॥ अर्चयामास वैदर्भी
 धनेनातीव भाविनी । नले चेशागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु
 ॥ १९ ॥ त्वया हि मे बहु कृत यदन्यो न करिष्यति । अङ्गत्वाहं
 समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २० ॥ स एवमुक्तोऽथाश्रास्य
 आशीर्वादे, सुमङ्गलैः । गृहानुपयसौ चापि कृतार्थ, सुमहामना
 ॥ २१ ॥ ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्ती शुधिष्ठिर । अत्रवीत् सन्निधौ
 मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २२ ॥ गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं
 वृषम् । ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि सपतन्त्रिव कामग, ॥ २३ ॥ आस्था
 स्याति पुनर्भेनी दमयन्ती स्वयम्बरम् । तत्र गच्छन्ति राजानो
 राजपुत्राश्च सर्वश ॥ २४ ॥ यथा च गण्डित, काल, श्लोभते स
 भविष्यति । यदि सम्भाषनीयन्ते गच्छ शीघ्रमरिन्दम ॥ २५ ॥
 सूक्ष्मोदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति । न हि स ज्ञायते
 शीरो नलो जीवति वा नवा ॥ २६ ॥ एवं तथा वचोक्तो वै गत्वा
 राजानमत्रवीत् । ऋतुपर्णं महाराज, सुदेवो ब्राह्मणश्चादा ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीपुनःस्वय-

स्वरक्षणने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

ववःप्रभासं तत्तुल्यं रूपेण तु विपश्चयः । नक्तं सर्वं गुणैर्दुःखं भक्त्ये
 वाङ्मनस्ततः ॥ ३४ ॥ एवं विषाक्तं बह्वर्णो वाप्येयः पर्व-
 चिन्तयत् । हृदयेन महाराज प्रथ्वशोकस्य सारधिः ॥ ३५ ॥
 ऋतुपर्णेषु राजेन्द्रो वाङ्मनस्य जयप्रताम् । चिन्तयन्मुमुद्दे राजा
 सङ्घवाप्येयसारधिः ॥ ३६ ॥ ऐकाग्रस्य तयोऽङ्गं जयसंग्रहस्यं
 च तत् । परं यत्नस्य संग्रहस्य परां मुहुमवाप च ॥ ३७ ॥

इति आरव्यपर्वणि नक्तोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णविदर्भ-

गमने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

हृदयस्य सवाच । स नदीः पर्वतायैव वनानि च सरांसि
 च । अचिरेणातिचक्राम खेखरः खे चरन्निव ॥ १ ॥ तथा प्रयाते
 तु रथे तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । उत्तरीयमधोऽग्रश्च द्रुष्टं परपुत्र-
 श्ववः ॥ २ ॥ ततः स त्वरमाणोऽपटे निपतिते तदा । अशी-
 ष्यामीति तं राजा नक्तमाह महामनाः ॥ ३ ॥ निम्नङ्गीष्व महा-
 बुधे जयानेतान् महाजवान् । वाप्येयो यावदेतं मे पटमानय-
 तामिह ॥ ४ ॥ नक्तस्य प्रत्युवाचाय दूरे श्वटः पटश्वव । योजनं
 समतिष्ठान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वो नलेनाथ
 तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आससाद् दने राजन् फलवन्तं विभी-
 तकम् ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा वाङ्मनं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । ममापि
 स्मृतं प्रथमं सर्वेभ्यो परमं बलम् ॥ ७ ॥ सर्वं सर्वं न जानाति
 सर्वेषु नास्ति कथन । नैकत्र परिनिष्ठासि ज्ञानस्य पुत्रये
 कश्चित् ॥ ८ ॥ वृक्षेऽस्मिन् यानि पर्याणि फलान्यपि च बाहुक
 पतितान्यपि यावत् तत्रैकमधिकं शतम् ॥ ९ ॥
 ममं फलमेकस्य बाहुका । १० ॥ ११ ॥ द्वयोरपि

पार्श्वयोः । ह्यौ ह्यौ वक्षसि विद्धे वी प्रयागे चैक एव तु ॥ १७ ॥
एते जया गर्भिन्यन्ति विदधीन्नात्र संशयः । यानन्धान्मन्यसे
राजन् ब्रूहि तान् योजयामि ते ॥ १८ ॥

अतुपर्यं उवाच । तमेव जयतस्त्वन्नः कुशलो ह्यसि बाहुव ।
यान् मन्यसे समर्थान्स्व' क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १९ ॥ ततः सद्-
श्र्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् । योजयामास कुशलो जषद्बुद्धा-
श्र्वाथे नक्षः ॥ २० ॥ ततो वृक्तं रथं राजा समारोहस्वरांन्वितः ।
अथ पर्व्वपतन् भूमौ जानुभिस्तो ज्योत्तमाः ॥ २१ ॥ ततो नर-
वरः श्रीमान्नलो राजा विश्राम्यते । सान्त्वयामास तानश्र्वांस्तेजो-
वत्समन्वितान् ॥ २२ ॥ रश्मिभिश्च समुद्यस्य नक्षो यातुभिद्येष
सः । सूतमारोप्य वाष्प्ये'थं जषमास्याय वै परम् ॥ २३ ॥ ते
चोद्यमाना विधिवद्वाङ्गकेन ज्योत्तमाः । समुत्पेतुरथाकाशं
रश्मिन् मोहयन्निव ॥ २४ ॥ तथा तु दृष्ट्वा तानश्र्वान् वहतो वात-
रंक्षसः । अयोध्याधिपतिः श्रीमान् विस्मयं परमं ययौ ॥ २५ ॥
रथघोषन्तु तं श्रुत्वा जयसंग्रहणञ्च तत् । वाष्प्ये'यच्चिन्तयामास
बाङ्गकस्य जयज्ञताम् ॥ २६ ॥ किं नु स्नान्मातलिरथं देवराजस्य
सारथिः । तथा तल्लक्ष्यं वीरे बाङ्गके दृश्यते महत् ॥ २७ ॥
शालिचोत्रोऽथ किन्तु स्नादयानां कुलतस्त्ववित् । मानुषं समस्तु-
प्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २८ ॥ अताञ्चोस्त्रिद्वेद्राजा नक्षः
परपुररुद्रयः । सोऽयं श्रुपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २९ ॥
अथ चेह नक्षो विद्यां वेत्ति तोमेव बाङ्गकः । तस्यं हि लक्ष्ये
ज्ञानं बाङ्गकस्य नक्षस्य च ॥ ३० ॥ अपि चेदं वयस्तुल्यं बाङ्गकस्य
नक्षस्य च । नायं नक्षो महावीर्य्यसहिद्यश्च भविष्यति ॥ ३१ ॥
प्रच्छन्वा हि महाकानधरन्ति पृथिवीमिमाम् । देवेन विधिना
सुक्ताः शास्त्रोक्तेय निरूपणैः ॥ ३२ ॥ भवेन्न मतिभेदो मे नात्र-
देह्यतां प्रति । प्रमाण्यात् परिशीलन्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३३ ॥

मृगाय पुंसवर्षभ ॥ २७ ॥ ऋतुपर्षाकृती राजा बाह्वकं काश्वं
 गौरवात् । हयज्ञानस्य क्षीभाश्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८ ॥
 यथोक्तं त्वं मृगायेदमघाणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽध्व-
 हृदयं त्वयि तिष्ठति बाह्वक ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्या-
 ऋतुपर्षो नलाय वै । तस्याऽध्वहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः
 ॥ ३० ॥ कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात् सततमुदमन् । कलेस्तस्य
 तदात्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ॥ ३१ ॥ स तेन कर्षितो
 राजा दीर्घकालमनाम्नवान् । ततो विषविमुक्त्वात्मा स्वं रूप-
 मङ्करीत् कलिः ॥ ३२ ॥ तं शम्भुमैच्छत् कुपितो निपधाधिपति-
 र्मलः । तमुवाच कर्त्तुर्भीतो वेषमानः कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ कोपं
 संयच्छ वृषतेऽकीर्त्तिं दास्यामि ते पराम् । इन्द्रसेनस्य जननी
 कुपिता मांशपत् पुरा ॥ ३४ ॥ यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं
 भ्रम्यपीडितः । अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपरालित ॥ ३५ ॥
 विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिगम् । शरणं त्वां प्रप-
 न्दोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम ॥ ३६ ॥ ये च त्वां मनुजा लोके
 कीर्त्तयिष्यन्त्यान्दिताः । सत्पद्भूतं भयं तेषां न कदाचिद्भवि-
 श्यति ॥ ३७ ॥ मयात्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शम्भवे ।
 एवमुक्तो नलो राजा न्वयच्छत् कोपमात्मनः ॥ ३८ ॥ ततो
 भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविशेश विभीतकम् । कतिश्वन्यैस्तदाहृद्यः
 कृशयन्वैषधेन वै ॥ ३९ ॥ ततो गतञ्चरो राजा नैषधः पर-
 वीरजा । संप्रनष्टे कर्त्तुं राजन् संख्यायास्य कृताभ्युत ॥ ४० ॥
 श्रुदा परमया युक्तशो जसाय परेण वै । रथमाबह्य तजम्नी
 प्रययौ जवनैर्हृद्यैः ॥ ४१ ॥ विभीतकश्चाप्रगस्तः संवृत्तः कलि-
 संशयात् । हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ॥ ४२ ॥
 नभः सञ्चोदयामास प्रवृष्टेनान्तरात्मना । विदर्भाभिमुखी
 प्रययौ स सहायगाः ॥ ४३ ॥ नले तु समतिक्रान्ते कलि-

गमद्गुहम् । ततो गतञ्चरो, राजा नलोऽभूत् पृथिवीपतिः ।
विमुक्तः कलिना राजन् रूपमात्रविद्योजितः ॥ ४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलककित्वागे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

— —

दृष्ट्वा च वाच । ततो विदर्भी संप्राप्तं सावाङ्गे सत्त्व-
विक्रमम् । अतुपर्यं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन् ॥ १ ॥
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत् पुरम् । नादयन्धधोघ्नेषु
सर्वा, सविदिशो दिग्, ॥ २ ॥ ततश्च रथनिर्घोषं नलाच्छाकल
शुश्रुवः । श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलसन्निधौ ॥ ३ ॥ दम-
यन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तन । यथा मेघस्य नदतो
गम्भीरं जलदागमे ॥ ४ ॥ परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नाहं महा-
स्वनम् । नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ॥ ५ ॥ मह्यं रथ-
निर्घोषं मेने भैमी तथा जया । प्रासादस्याथ शिखिनः शाला-
स्याश्वे वारणाः ॥ ६ ॥ जयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः ।
ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा । प्रथेदुहन्मुखा
राजन् मेघनाद इवोत्मुकाः ॥ ७ ॥

दमयन्त्युवाच । यथासी रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
समाह्लादयते चेतो नल एव महीपति ॥ ८ ॥ अथ चन्द्राभवत्सं-
तं न पश्यामि नलं यदि । असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि
न संगय, ॥ ९ ॥ यदि चेतस्य वीरस्य बाहोर्नाद्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुषस्पर्शं न भविष्याम्यमंशयम् ॥ १० ॥ यदि मा मेघ-
निर्घोषो नोपगच्छति नैपथ । अद्य चामीकरमख्यं प्रवेक्ष्यामि
ऊगाशनम् ॥ ११ ॥ यदि मां सिञ्चिष्यान्तो मत्तवारणविशमः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशय, ॥ १२ ॥ न ह्यरा-

केचिन्नुवाच । स्वागतस्ते मनुजैर्नृ कुयसस्ते प्रवीर्यवम् ।
 दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुत्रवर्षम् ॥ ६ ॥ कदा वै प्रस्थिता
 यूयं किमर्थमिह आगताः । तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी योतु-
 मिच्छति ॥ ७ ॥

वाल्मीकि उवाच । श्रुतः स्वयम्बरो राज्ञा कौशलेन महा-
 क्रमा । द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ॥ ८ ॥
 श्रुत्वैतत् प्रस्थितो राजा यतयोजनमायिभिः । श्वेषांतज्वैर्मुखै-
 र्दमस्य च सारथिः ॥ ९ ॥

केचिन्नुवाच । अथ योऽसौ तृतीयो वः स ज्ञातः कस्य वा
 पुत्रः । तस्य कस्य कथञ्चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १० ॥

वाल्मीकि उवाच । पुण्यशोकस्य वै श्रुतो वाण्येव इति
 विद्युतः । स नले विद्युते अद्रे भाङ्गासुरिसुपस्थितः ॥ ११ ॥
 अहमप्यश्वकुशलः श्रुतत्वे च प्रतिष्ठितः । ऋतुपर्षेण सारथ्ये
 भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२ ॥

केचिन्नुवाच । अथ जानाति वाण्येयः क्व तु राजा नसो
 गतः । कथञ्च स्वयि चैतेन कथितं स्यात्तु वाहुक ॥ १३ ॥

वाल्मीकि उवाच । इहैव पुत्रीं निक्षिप्य नक्षस्य शुभकर्मणः ।
 गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४ ॥ न चान्यः
 पुत्रवः कश्चिन्मम वेत्ति यथस्थितिः । गूढचरति लोकेऽस्मिन्वष्टरूपी
 मञ्जोपतिः ॥ १५ ॥ आश्रयं हि नक्तं वेद या चास्य तदनन्तरा ।
 न हि वै स्थानि विज्ञानि नक्षः शंसति कर्त्तृचित् ॥ १६ ॥

केचिन्नुवाच । योऽसावयोध्यां प्रथमं गतोऽसौ ब्राह्मणस्तदा ।
 इमानि मारीशान्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७ ॥ क्व तु त्वं
 क्विन्व चिन्त्वा वक्ष्याहं प्रस्थितो मम । चतुश्चर्य विपिने सुप्ता-
 मसुरस्तां पिशां विष ॥ १८ ॥ सा वै मया समादिष्टा तयाक्ते
 तत्पतीचिन्वी । दक्षमाता दिशारात्री वक्ष्याहेनाभिर्ब्रह्मता ॥ १९ ॥

कांशवा ॥ २ ॥ प्ररीक्षितो मे वज्रयो वाज्रयो नखंश्रुयात् ।
 रूपे मे संशयस्त्रोकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ स वा प्रवे-
 श्यतां मातस्तां वासुधातुमर्हसि । विदितं वाच वाचातं पितुर्मे
 संविधीयताम् ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदर्भ्यां सा देवी भीममवधीत् ।
 दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात् ४ पाणिं वः ॥ ५ ॥ सा वै पिता-
 भ्यनुष्वाता माता च भरतर्षभ । नखं प्रवेशयामास यत्र तस्याः
 प्रतिशयः ॥ ६ ॥ तां सा दृष्ट्वा सशसा दमयन्तीं नखो वृषः ।
 आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाशुपरिभुतः ॥ ७ ॥ तन्तु दृष्ट्वा
 तथातुक्तं दमयन्तीं नखं तदा । तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वर-
 वधिनी ॥ ८ ॥ ततः काषायवसना जटिका मक्षपङ्क्तिनी । दम-
 यन्ती महाराज वाज्रकं वाचमवधीत् ॥ ९ ॥ पूर्वं दृष्ट्वाया
 मखिदुर्मन्त्रो नाम वाज्रकः । सुतासुतश्च ज्य विपिने गतो यः
 पुरुषः स्त्रियम् ॥ १० ॥ अनागतं प्रियां भार्यां विजने अम-
 मोहिताम् । अपहाय तु को गच्छेत् पुण्यश्लोकश्चने नखम् ॥ ११ ॥
 किमु तस्मै मया बाल्यादपरार्द्धं महीपतेः । यो मासुतश्च ज्य
 विपिने गतवाञ्छिद्रयार्दिताम् ॥ १२ ॥ साक्षाद्देवानपाहाय वृत्तो
 यः स पुरा मया । अनुवतां साभिकामां पुत्रिणीं त्वक्तवान्
 कथम् ॥ १३ ॥ अग्नीं पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतस्तथा ।
 भविष्यामीति सत्वन्तु प्रतिश्रुत्य क तद्गतम् ॥ १४ ॥ दमयन्त्या
 ब्रुवन्त्यासु सर्वमेतददिन्दम । योऽजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्राञ्च-
 नद्वदु ॥ १५ ॥ अतीव कण्ठसाराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जखन्तु तत् ।
 परिश्रवन्तो दृष्ट्वा शोकात्कर्त्तामिदमवधीत् ॥ १६ ॥ मम राज्यं
 प्रमत्तं यस्याहं तत् कृतवान् स्वयम् । कश्चिना तत् कृतं भीरु यश्च
 त्वामपमत्यजम् ॥ १७ ॥ यत्प्रयाधर्मकश्चेत्तु यापेनाभिहतः
 पुरा । वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिधम् ॥ १८ ॥
 स मन्त्ररीरे त्वच्छापद्ममानोऽवसत्प्रसिः । त्वच्छापद्मः

सततं सोऽग्निर्वाग्निरिवाहितः ॥ १८ ॥ मम च व्यवसायेन तपसा
 चैव निर्जितः । दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नो शुभे ॥ १९ ॥
 विमुच्य मां गतः पापक्षतोऽहमिह चागतः । त्वदर्धं विमुल्लस्योष्णि
 न हि मेऽन्यत् प्रयोजनम् ॥ २० ॥ कथं नु नारी भर्तारमनु-
 रक्तमनुव्रतम् । अत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित्
 ॥ २१ ॥ दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्ना वृपतिशासनात् । भैमी
 किल स भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २२ ॥ खैरदन्ता यथाः
 काममनुरूपमिवात्मनः । श्रुत्वैव चैवं त्वारतो भाङ्गासुरिरुपस्थितः
 ॥ २३ ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नक्षस्य परिदेवितम् । प्राञ्जलि-
 वेपसना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥

दमयन्त्युवाच । न मामर्हसि कल्याण दोषेषु परियङ्कि-
 तुम् । मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥ २५ ॥
 तवाभिगमनार्थन्तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः । वाक्यानि मम गाथा-
 भिर्गायमाना दिशो दश ॥ २६ ॥ ततस्त्वा ब्राह्मणो विद्वान्
 पर्णादो नाम पार्थिव । अभ्यगच्छत् कोशलायाश्चतुर्षुनिवेगने
 ॥ २७ ॥ तेन वाक्ये कृते सम्यक् प्रतिवाक्ये तथाहृते । अपायोऽयं
 मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ २८ ॥ त्वाहृते न हि लोकेऽन्य
 एकाङ्गा पृथिवीपते । समर्था योजनशतं गन्तुमर्हन् नराधिप
 ॥ २९ ॥ स्पृशेयन्तेन सत्येन पादावेतौ महीपते । तथा नासत्-
 कृतं किञ्चिन्नमसापि चरास्यहम् ॥ ३० ॥ अद्यश्चरति लोकेऽस्मिन्
 भूतसाक्षी सदागतिः । एष मे सुशतु प्राणान् यदि पापं चरा-
 स्यहम् ॥ ३१ ॥ तथा चरति तिग्माशुः परेषु भुवनं सदा । स
 सुशतु मम प्राणान् यदि पापं चरास्यहम् ॥ ३२ ॥ अन्द्रमा
 सर्वभूतानामन्तश्चरति मालिषत् । स सुशतु मम प्राणान् यदि
 पापं चरास्यहम् ॥ ३३ ॥ एते देवास्तस्य कृत्स्नं भेषोष्णं धार-
 यन्ति वै । विब्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥ ३४ ॥

एवमुक्त्वा सतो वाहुरन्तरोच्चादभाषत । नैवा कृतवती पापं न च
 सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३६ ॥ राजन् ग्रीलनिधिः स्त्रीतो दमयन्त्या
 सुराक्षतः । साधियो रक्षिष्यास्या वयं त्वीन् परिवर्त्तरान् ॥ ३७ ॥
 उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमनुसृतोऽनया । न श्लोकाङ्गा गतं
 गन्ता त्वास्मिन्नेव्यः पुमानिह ॥ ३८ ॥ उपपन्ना त्वया भैमी त्वञ्च
 भैम्या महीपते । नात्र शङ्का त्वया काञ्ची सङ्घञ्च सह भाष्यं वा
 ॥ ३९ ॥ ततो ब्रूति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात च । देवदुन्दु-
 भयो नेदुर्दवी च पवनः शिवः ॥ ४० ॥ तदङ्गतमखं दृष्ट्वा नन्दो
 राजा च भारत । दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकषं द्रिन्दमः ॥ ४१ ॥
 ततश्चादक्षमरजः प्राहृणोद्दमुधाधिपः । संसृत्य नागराजं तं ततो
 स्त्रेभे स्वकं वपुः ॥ ४२ ॥ स्वरूपिण्यन्तु भर्तारिं दृष्ट्वा भीमसुता
 तदा । प्राक्कोशदुञ्जैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ४३ ॥ भैमी-
 मपि नन्दो राजा भ्राजमानो यथा पुरा । सखजे स्वसुतौ चापि
 यथावत् प्रत्यनन्दत ॥ ४४ ॥ ततः स्वीरसि विन्ध्यस्य वज्रं तस्य
 शुभानना । परीता तेन वुःखेन निशङ्गासायतक्षणा ॥ ४५ ॥
 तथैव मर्कादिग्धाङ्गीं परिविष्य्य शुचिंश्च्युताम् । सुचिरं पुण्यव-
 ध्यात् तस्यै शोकपरिप्लुतः ॥ ४६ ॥ ततः सर्वं यथावत्तं दम-
 यन्त्या नक्षत्र च । भीमायाकवयत् प्रीत्या वेदेर्भीजननी वृष
 ॥ ४७ ॥ ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् । दमयन्त्या
 सहोपेतं कस्यं द्रष्टा सुखोपितम् ॥ ४८ ॥ ततस्त्री सञ्चितौ
 रात्रिं कवयन्तौ पुरातनम् । वने विचरितं सर्वमपतुं मुदितौ
 वृष ॥ ४९ ॥ गृहे भीमस्य वृषतेः परस्परसुखैविषी । वसेतां
 दृष्टसङ्कल्पी वैदर्भी च नलश्च च ॥ ५० ॥ स चतुर्थे ततो वर्षे
 सङ्घञ्च सह भाष्यं या । सर्वकामः सुसिद्धार्थो लब्धवान् परमां
 सुदम् ॥ ५१ ॥ दमयन्त्यपि भर्तारिमासाद्याप्यायिता भृशम् ।
 सर्वसङ्घातशस्त्रैव तोयं प्राप्य वसुन्धरा ॥ ५२ ॥ सर्वं समेत्य व्यप-

नीय तन्द्रां शान्तञ्चरा हर्षविहङ्गसन्त्वा । रराज भैमी समवास-
कामा शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५३ ॥

इति भारख्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलदमयन्ती-

भिलने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

—

दृष्ट्वा च वाच । अथ तां व्युपितो रात्रिं नलो राजा
स्वलङ्कतः । वैदर्भ्यां संहितः कल्पं ददृशं वसुधाधिपम् ॥ १ ॥
ततोऽभिराद्यामास प्रयतः श्वशुरं नन्तः । ततोऽनु दमयन्ती च
वचन्दे पितरं शुभा ॥ २ ॥ तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत् परया
सुदा । यथाहं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ ३ ॥ नलेन
सहितान्तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् । नाभर्ह्यां नलो राजा
प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ ४ ॥ पारिचर्यां स्वकां ठस्मै यथावत् प्रत्न-
वेदयत् । ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षज, स्वनः ॥ ५ ॥ जनस्य
सम्पद्दृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् । अशोभयञ्च नगरं पताका-
ध्वजमाश्रितम् ॥ ६ ॥ सिक्ताः सुखदुःख्याद्या राजमार्गाः स्वलं-
कता । द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्यभङ्गोपकल्पिताः ॥ ७ ॥
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च । ऋतुपर्शोऽपि शुश्राव
श्राद्धकच्छद्भिर्न नलम् ॥ ८ ॥ दमयन्त्या समायुक्तं जह्वये च
नराधिपः । तमानाञ्च नलं राजा जमयामास पार्थिवम् ॥ ९ ॥
स च तं जमयामास हेतुभिर्बुद्धिसम्मतः । स सत्कृतो महीपालो
नैपधं विस्मिताननः ॥ १० ॥ उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैपधं वद-
ताम्बरः । दिष्ट्या समेतो दारै, स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ ११ ॥
किञ्चित्तु नापराधन्ते कृतवानस्य नैपध । अज्ञातवासं वसती
गङ्गं हे वसुधाधिप ॥ १२ ॥ यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्ध्यापि
कानिचिद् । मया कृतान्यकाञ्चरीणि तानि त्वं चन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

नल सवाच । न मेऽपराधं कृतवांस्व स्वल्पमपि पाषिंव ।
 कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४ ॥ पूर्व
 न्यपि सखा मेऽसि सखन्वी च जनाधिप । अत ऊर्ध्वन्तु भूयस्व
 प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ सर्वकामैः सुविहितैः सुखमक्षयित-
 स्त्वयि । न तथा स्वष्टहे राजन् यथा तव श्टहे सदा ॥ १६ ॥
 इदञ्चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाकर्तुमिच्छामि
 अन्यसे यदि पाषिंव ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा इदौ विद्याभृतुपर्णाय
 नैषधः । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥
 श्चहीत्वा च ऋद्धदयं राजन् आह्रासुरिर्नृपः । निपघाधिपते-
 खापि देत्वा च हृदयं शृपः ॥ १९ ॥ मृतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुर-
 मेव ह । ऋतुपर्णो गते राजन् नवो राजा विश्राम्यते । नगरे
 कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ २० ॥

इति भारण्यपर्वणि नवोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णस्वदेश-

गमने सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

बृहदश्व सवाच । स मोसमुप्य कौन्तेय भीममामन्य नैषधः ।
 पुरादल्पपरीवारो जगाम निपघान् प्रति ॥ १ ॥ रथेनैकेन
 शुन्धेण दन्तिभिः परिपोड्गैः । पश्चागद्भिहैषैव पट्गतेषु
 पदातिभिः ॥ २ ॥ स कम्पयन्निव महीं त्वरमाथी महीपतिः ।
 प्रविशेग सुसंरब्धक्षरसैव महामनाः ॥ ३ ॥ ततः पुष्करसासाद्य
 वीरमेनसुतो नलः । सवाच दिव्याह पुनर्वहु वित्तं मयार्जितम्
 ॥ ४ ॥ इमयन्ती च यज्ञान्यन्मम किञ्चन विद्यते । एष वै मम
 सख्यामस्तव राज्यन्तु पुष्कर ॥ ५ ॥ पुनः प्रवृत्तां द्यूतमिति
 मे लिखिता मतिः । यथेनैकेन भद्रतो प्राणयोध पणावहे ॥ ६ ॥
 जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु । प्रतिपाद्यः प्रदा-

तव्यः परमो धर्म उच्यते ॥ ७ ॥ न चेद्वाञ्छसि द्यूतं त्वं सुद्वयूतं
 प्रवर्त्तताम् । हैरथेनास्तु वै शान्तिस्त्व वा मम वा वृष ॥ ८ ॥
 वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा । येन केनाप्यपायेन
 वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९ ॥ इयोरेकतरे बुद्धिः कियतामथ
 पुष्कर । केतवेनाथवत्यान्तु युद्धे वा नाथ्यता धनुः ॥ १० ॥
 जेषधनेवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव । भ्रूवमात्रण्यं मत्वा प्रत्याह
 पृथिवीपतिम् ॥ ११ ॥ दिष्ट्या त्वयाजितं विजितं प्रतिपाश्याय
 जेषध । दिष्ट्या च बुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः अयं गतम् ॥ १२ ॥
 दिष्ट्या च भियसे राजन् सद्वारोऽद्य महाभुज । धनेनानेन वै
 भैमी जितेन समलक्षता ॥ १३ ॥ मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि
 शकमिवाश्वराः । नित्यशो हि स्मृरामि त्वा प्रतीक्षेऽपि च जेषध
 ॥ १४ ॥ देवनेन मम प्रीतिर्न भवत्वसुद्वङ्गयैः । जित्वा त्वद्य वरा-
 रोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ॥ १५ ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि सा
 हि मे नित्यशो हृदि । श्रुत्वा तस्मै तु ता वाचो बहुवचमला-
 पिनः ॥ १६ ॥ इयेष स यिरञ्छेत्तुं शङ्कनेन कुपितो जल ।
 स्वयंस्तु रोषताम्राक्षसमुवाच नखो वृष ॥ १७ ॥ पश्यावः किं
 व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि । ततः प्रावर्त्तत द्यूतं पुष्क-
 रस्य नलस्य च ॥ १८ ॥ एकपाशेन वीरेण नलेन स पराजितः ।
 सरत्रकोपनिषये, प्राशेन पणितोऽपि च ॥ १९ ॥ जित्वा च
 पुष्करं राजा प्रहसन्निदमवधीत् । मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं
 श्वतकण्ठकम् ॥ २० ॥ वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद् वीक्षि-
 तुम् । तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागत ॥ २१ ॥ न त्वया
 तत् कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा । कालिना तत् कृतं कर्म त्वस्य
 मूढ न बुध्यसे ॥ २२ ॥ नाहं परकृतं दोषं त्वन्वाधास्ये कबचन ।
 यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ॥ २३ ॥ तथैव सर्व-
 सम्भारं स्वमंगलं वितरामि ते । तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न

580

संययः ॥ २४ ॥ सौभाग्यं चापि मे त्वत्तो न कदाचित् प्रयासति ।
 पुष्कर त्वं हि मे ध्याता सञ्जीव भरद्वाजः प्रथमम् ॥ २५ ॥ एवं नक्तः
 सात्वयित्वा ध्यातरं सत्त्वविक्रमः । स्वपुरं प्रेषयामास परिव्रज्य
 पुनः पुनः ॥ २६ ॥ सान्वितो नैषधेनैव पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुष्यश्लोकं तदा राजन्वभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २७ ॥ कीर्तिरशुं
 तवाञ्जना जीव वशीकृतं सुधी । यो मे वितरसि प्राणानभि-
 ज्ञानस्य पाद्विष ॥ २८ ॥ स तथा सत्कृतो राजा मासमुष्य तदा
 वृषः । प्रथमौ स्वपुरं द्रष्टुः पुष्करः स्वजनागतः ॥ २९ ॥ मङ्गला
 सेनया सार्द्धं विनीतैः परिचारकैः । आञ्जना इवादित्यो वपुर्षा
 मुद्वर्षम् ॥ ३० ॥ प्रस्थाप्य पुष्करं राजा विनयन्तमनामयम् ।
 प्रविशेय पुरीं श्रीमानत्यर्थसुपशोभिताम् ॥ ३१ ॥ प्रविश्य सात्व-
 यामास पौरांश्च निषधाधिपः । पीरजानपदाद्यापि सख्यदृष्ट-
 तनुदृशाः ॥ ३२ ॥ अक्षुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ।
 अद्य स्य निर्हता राजन् पुरे जनपदेश्चि व । अमासितुं पुनः
 प्राप्ता देवा इव शतशतम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीरघुपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि पुष्कराष्टासने

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

580

दृष्ट्वा च वाच । प्रशान्ते तु पुरे द्रष्टे सख्यहते मर्षोत्-
 सवे । मङ्गला सेनया राजा दमयन्तीसुपानयत् ॥ १ ॥ दम-
 यन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरजा । प्रास्थापयद्मेवात्मा भीमो
 जीमपराक्रमः ॥ २ ॥ आगतायान्तु वैदभ्यां समुद्रायां नक्षो वृषः ।
 वर्त्तयामास सुदितो देवराडिश्च नन्दने ॥ ३ ॥ ततः प्रकाशतां
 यातो जम्बुद्वीपे रराज सः । पुनः शशास तद्राज्यं प्रत्याङ्मुख्य
 मयाययाः ॥ ४ ॥ ब्रूजे च निविधैर्यज्ञैर्विधिवज्ञानदक्षिणैः । यथा

त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्व्यसेऽचिरात् ॥ ५ ॥ दुःखमेतादृशं प्राप्तौ
 नलः परपुरञ्जयः । देवनेन नरश्रेष्ठ सभाश्वो भरतर्षभ ॥ ६ ॥
 एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते । दुःखमासादितं घोरं प्राप्त-
 याभ्युदयः पुनः ॥ ७ ॥ त्वं पुनश्चाहसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।
 रमसेऽस्त्रिक्रवारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥ ब्राह्मणैश्च महा-
 भागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः । नित्यमन्वास्त्रसे राजंस्तव का परि-
 देवना ॥ ९ ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नशस्य च । ऋतु-
 पथस्य राजर्षेः कीर्तन कलिनाशनम् ॥ १० ॥ इतिहासमिमं
 चापि कलिनाशनमच्युत । शक्यमाश्रसितुं श्रुत्वा त्वहिधेन विशा-
 म्यते ॥ ११ ॥ अस्त्रिरत्वच्च सञ्चिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदो । तस्यो-
 दये ध्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ श्रुत्वेतिहासं श्रुपते
 समाश्रसिहि मा शुच । व्यसने त्वं महाराज न विषोदितुमर्हसि
 ॥ १३ ॥ विषमावस्थिते दैवे पीरूपेऽफलताङ्गते । विषादयन्ति
 जात्मानं सत्त्वापाययिषो नरा ॥ १४ ॥ ये चेदं कथयिष्यन्ति
 नशस्य चरित महत् । श्रोष्यन्ति चाप्यभीष्टं वै नालक्ष्मीक्षान्
 भजिष्यति ॥ १५ ॥ अर्थाक्षय्योपपत्स्यन्ते धन्यताश्च गमिष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १६ ॥ पुत्रान् पौत्रान्
 मशूँशापि लभते श्रुपु चाग्रताम् । सारोग्य, प्रीतिमाश्चैव भवि-
 ष्यति न सशयः ॥ १७ ॥ भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यसि मां
 पुनः । अक्षय इति तप्तोऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १८ ॥
 वेदाश्च हृदयं कृतस्त्रमहं सत्यपराक्रम । अपपश्यस्व कौन्तेय प्रस-
 न्तोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो हृष्टमना राजा दृष्ट्वाश्रमुवाच
 च । भगवन्सहृदयं श्वातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥ ततोऽश्च-
 हृदयं प्रादात् पाण्डवाय महाजने । दत्त्वा चाश्रमिरोऽगाच्छ
 उपस्पृष्टुं महातपाः ॥ २१ ॥ दृष्ट्वाश्रमे गते पार्थमश्रीषीत् सम्भ-

सःचिनम् । वर्त्तमानं तपस्व्यग्रे वायुभर्त्त मनीषिणम् ॥ २२ ॥
 ब्राह्मण्येभ्यस्तपस्विभ्यः सम्पत्तद्भक्ततस्ततः । तीर्थगैस्तपनेभ्यश्च समे-
 तेभ्यो हृदवतः ॥ २३ ॥ इति पार्थो महाबाहुर्दुर्योधनं तपसास्थितः ।
 न तथा हृदपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २४ ॥ यथा धनञ्जयः
 पर्येषपस्वी नियतव्रतः । सुनिरेकचरः श्रीमान् धर्मो विग्रह-
 धारिणः ॥ २५ ॥ तं श्रुत्वा पाण्डवो राजसप्यमानं महावने ।
 श्रुत्वा गोचत कौन्तेयं प्रियं वै श्रातरं जयम् ॥ २६ ॥ दक्षमानेन
 कदा शरणाग्रीं महावने । ब्राह्मणान् विविधज्ञानान् पर्व-
 षुच्छद्यधिष्ठितः ॥ २७ ॥

इति आरक्ष्यपर्वेणिलोपाख्यानपर्वेण हृददृष्टगमने
 एकोनाशोतितमोऽध्यायः समाप्तश्च नक्षोपाख्यानपर्व ॥ ७८ ॥

अथ तीर्थयात्रापर्वः ॥

। जनमेजय उवाच । भगवन् काश्यपात् पार्थे गते मे प्रपि-
 त्तामहे । पाण्डवाः किमकुर्वन्ते तच्छते सव्यसाचिनम् ॥ १ ॥ स
 चि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् । आदित्यानां यथा
 विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २ ॥ तेनेन्द्रसमशोर्भोग्य संग्रामेष्वनि-
 वर्त्तिना । विनाभूता वने वीराः कथमासन् पितामहाः ॥ ३ ॥
 वैशम्पायन उवाच । गते तु पाण्डवे तात काश्यपात् सत्य-
 विक्रमे । बभूवुः पाण्डवेयास्तो दुःखशोकपरायणाः ॥ ४ ॥ आत्तिष्ठ-
 श्रुत्वा मणयञ्छिन्नपक्षा इव द्विजाः । अमीतमनसः सर्वे बभूवुरथ
 पाण्डवाः ॥ ५ ॥ वनन्तु तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा । कुवे-
 रेण यथा हीनं वनशैवरथं तथा ॥ ६ ॥ तच्छते ते नरव्याघ्राः
 पाण्डवा जनमेजय । मुद्ममाप्तवन्तो वै काश्यके न्यवसंस्तदा
 ॥ ७ ॥ ब्राह्मणार्थे पराजान्ताः शुकैर्वाणैर्महारथा । निघ्नन्तो

भरतश्चेष्ट मेध्वान् बह्वविधान् खगान् ॥ ८ ॥ नित्यं हि पुरुष-
 व्याघ्रा बन्धाहारभरिन्दमाः । उपालत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो
 न्यवेदयन् ॥ ९ ॥ सर्वे संन्यवसंस्तत्रं सोत्कण्ठाः पृथुर्वर्षभाः ।
 अष्टमनसः सर्वे गते राजन् धनञ्जये ॥ १० ॥ विशेषतस्तु पाञ्चाली
 स्मरन्ती मध्यमं प्रतिम् । उद्विग्नं पाण्डवश्चेष्टमिदं वचनमब्रवीत्
 ॥ ११ ॥ शोऽर्जुनेनार्जुनसुल्यो द्विवाङ्मूर्खवाङ्मना । तच्छते
 पाण्डवश्चेष्ट वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२ ॥ शून्यामिव प्रपश्यामि
 तत्र तत्र महीमिमाम् । बह्वायुष्मिदक्षापि वनं कुसुमितद्रुमम्
 ॥ १३ ॥ न तथा रमणीयं वै तच्छते सव्यसाचिनम् । नीला-
 म्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १४ ॥ तच्छते पुण्डरीकाक्षं
 काम्यकं नातिभाति मे । यस्य स्या धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनि-
 निस्वनः ॥ १५ ॥ न क्षभे शर्म वै राजन् स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ।
 तथा स्नाक्ष्यमानाना निशम्य परवीरहा ॥ १६ ॥ भीमसेनो
 महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ।

भीमसेन उवाच । मन प्रीतिकरं भद्रे यदृश्रीषि सुमध्यमे ।
 तच्छे प्रीणाति हृदयमश्नतप्राशनोपमम् । यस्य दीर्घो समौ धीनौ
 भृजौ परिघसन्निभौ ॥ १७ ॥ मीर्योऽतकिष्णौ दृप्तौ अङ्गासुध-
 धनुर्धरौ । निष्काङ्गदक्षतापीडौ पञ्चशीर्षाविधोरगौ ॥ १८ ॥
 तच्छते पृथुपथ्याद्यं नष्टसूर्षमिवाश्वरम् । यमाश्रित्य महाबाहुं
 पाञ्चालाः कुरुवसाथा ॥ १९ ॥ सुराणामपि यत्तानां वृतनासु न
 विभ्यति । यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महाजनः ॥ २० ॥
 मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताश्च मेदिनीम् । तच्छते फाल्गुनं
 वीरं न क्षभे काम्यके वृतिम् ॥ २१ ॥ पश्यामि च दिशः सर्वा-
 क्षमिरेणावृता इव । ततोऽब्रवीत् सायुकण्ठो नकुलः पाण्डु-
 नन्दनः ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । यस्मिन् दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रथाः-

जिदे । देवा अपि सुधां श्रेष्ठं तच्छते का रतिर्वने ॥ १४ ॥ उदीचीं
यो दिशं गत्वा जित्वा सुधिं महाबलान् । गन्धर्वसुख्याब्धतयो
जयान् लेभे महाद्युतिः ॥ १५ ॥ राज्ञे तिस्रिरिकञ्जाषान् श्रीम-
तोऽगिचरंशसः । प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाकृतौ ॥ १६ ॥
तच्छते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने । कामये काश्यके वासं
नेदानीममरोपमम् ॥ १७ ॥

सहदेव उवाच । यो धनानि च कन्यासु सुधिं जित्वा महा-
रथः । आलङ्कारपुरा राज्ञो राजसूये महाकृतौ ॥ १८ ॥ यः
समेतान् सुधे जित्वा द्यादवानमितद्युतिः । सुभद्रामालङ्कारैको
वासुदेवस्य सम्प्रते ॥ १९ ॥ तस्य जिष्योर्हर्षो हृष्टा शून्या मम
निवेशने । हृदयं मे महाराज न शक्यति कदाचन ॥ २० ॥
वनादक्षाद्विवाप्तुं रोषयेऽहमरिन्दम । न हि नशच्छते वीरं
रमणीयमिदं वनम् ॥ २१ ॥

इति आरख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अर्जुनानुशीघ्रने
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयोत्सुकानान्तु भ्रातृषां कृष्यया
सह । श्रुत्वा वाष्पानि विमता धर्मराजोऽप्यजायत ॥ १ ॥ अथा-
पञ्चमहाभ्रातृन् देवर्षिनाम नारदम् । दीप्यमानं श्रिया माङ्गारा
ज्जताश्विंपमिवानकम् ॥ २ ॥ तमागतमभिप्रेष्य भ्रातृभिः सह
धर्मराट् । मत्सुखाय यथाभ्यायं पूजाशक्ते महाव्यने ॥ ३ ॥ स
तैः परितृतः श्रीमान् भ्रातृभिः कुहसत्तमः । विवभावतिदीप्तीजा
द्वेषेरिव शतशतः ॥ ४ ॥ यथा च वेदान् सावित्री यः शसेनी तथा
पतीन् । न जहौ धर्मतः पार्थान् मेदगकंताभा यथा ॥ ५ ॥ प्रति-
गृह्य च तां पूजां नारदो भगवाद्यपिः । पाञ्चासयधर्मसुतं बुक्त्वा
कृपमिवानय ॥ ६ ॥ उवाच च महाभ्रातृन् धर्मराजं सुधिष्ठिरम् ।

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददामि ते ॥ ७ ॥ अथ धर्म-
सुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं
देवसम्मतम् ॥ ८ ॥ त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादान्तव सुव्रत ॥ ९ ॥ यदि त्वहमनु-
शास्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ । सन्देहं मे मुनियेष्ट तत्त्वत-
च्छेत्तुमर्हसि ॥ १० ॥ प्रदक्षिणां यः कुरुते श्रद्धिर्वा तीर्थतत्परः ।
किं फलं तस्य कार्त्तुं श्रेयं तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ११ ॥

नारद उवाच । शृणु राजन्वदितो यथा भीष्मेण धीमता ।
पुलस्त्यस्य सकाशाद्दे सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ १२ ॥ पुरा भागीरथी-
तीरे भीष्मो धर्मभृताम्बरः । पितृयं व्रतं समास्थाय न्यवसन्
मुनिभिः सह ॥ १३ ॥ शुभे देवे तस्मात् राजन् पुण्ये देवर्षि-
सेविते । गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते ॥ १४ ॥ स पितृ-
र्षार्पयामास देवांश्च परमद्युतिः । ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन
कर्मणा ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महायथाः ।
ददर्शाद्भुतमङ्गाद्यं पुलस्त्यमुपि सत्तमम् ॥ १६ ॥ स तं दृष्ट्वा प्रतपसं
दीप्यमानमिव श्रिया । प्रहर्षमतुलं लेभे विश्वयं परमं यथी ॥ १७ ॥
उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत । भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो
विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ शिरसा चार्घ्यमादाय शृङ्गिः प्रयत-
मानसः । नाम सङ्कीर्त्तयामास तस्मिन् ऋषिसत्तमे ॥ १९ ॥
भीष्मोऽहनिमि भद्रन्ते दासोऽस्मि तव सुव्रत । तव सन्दर्शनार्थे
सुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषे ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा महारज भीष्मो धर्म-
भृताम्बरः । वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा हृत्प्रीत्यासीत्पुत्रिष्ठरः ॥ २१ ॥
तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्नाध्यायान्वायकर्षितम् । भीष्मं कुरुकुरु-
श्रेष्ठं मुनिः शीतमनाभवत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पार्यनारदसंवादे

एकामोतितमोऽध्यायः । ८१ ।

पुत्रस्य उवाच । अनेन तव धर्मज्ञ मन्त्रवेद्य दमेन च । सत्त्वेन
 च महाभाग त्वष्टोऽस्मि तव सुवत ॥ १ ॥ यस्येदृशश्च धर्मोऽर्थं
 पितृभक्त्याश्चितोऽनघ । तेन पश्यामि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा
 त्वयि ॥ २ ॥ असौवर्द्धो भीष्माहं ब्रूहि किं करवाञ्छि ते । बहु-
 वक्षसि कुर्वन्नेष्ट तस्य दाताश्चि तेऽनघ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 हतमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान् प्रभुम् ॥ ४ ॥ यदि त्वहममु-
 ग्राह्याश्व धर्मभृताम्बर । सन्देहन्ते प्रवक्ष्यामि तन्म्ये त्वं छेत्तु-
 मर्हसि ॥ ५ ॥ अस्मि मे हृदये कथयितीर्ष्यो धर्मसंग्रहः । तमहं
 योतुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणां यः पृथिवीं
 करोत्यनरसन्निभ । किं फलं तस्य विमर्षे तन्म्ये ब्रूहि सुनिश्चितं ॥ ७ ॥

पुत्रस्य उवाच । इत्त ने कथयिष्यामि यदृषीषां परायणम् ।
 तदेकाग्रमनाः पुत्र ष्टुषु तीर्थेषु यत् फलम् ॥ ८ ॥ यस्य हस्तौ च
 पादौ च मनसैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थ-
 फलमश्नुते ॥ ९ ॥ प्रतिग्रहादपाटनः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
 अहङ्कारनिवृत्तयश्च तीर्थफलमश्नुते ॥ १० ॥ अकल्कको निरा-
 रम्भो लज्जाहारो जितन्द्रियः । विसृक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थ-
 फलमश्नुते ॥ ११ ॥ अन्नोपमश्न राजेन्द्र सत्त्वशीलो दृढव्रतः ।
 आत्मोपमश्न भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२ ॥ ऋषिभिः श्रुतवः
 प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् । फलस्रुव यथातथ्यं प्रेत्य चेह च
 सर्वगः ॥ १३ ॥ न ते यस्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
 यज्ञपत्नरथा यज्ञा नानासम्भारविहाराः ॥ १४ ॥ प्राप्यन्ते पाथिवै-
 र्दृतेः सुखैर्षां नरैः क्वचित् । नार्यन्तुनैर्नाशगणैरेकात्मभि-
 रसाधनेः ॥ १५ ॥ यो दरिद्रेरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेन्द्रे ।
 तुल्यो यज्ञफलैः सुख्येऽश्विबोध सुधाम्बर ॥ १६ ॥ ऋषीणां परमं
 सुखमिदं भरतसत्तम । तीर्थाभिगमनं सुख्यं यज्ञैरपि विधि-

ध्यते ॥ १७ ॥ अनुषोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्मनभिमगस्य च ।
 अदन्त्या काञ्चनं गाथ दरिद्रो नाम जायते ॥ १८ ॥ अग्निष्टो-
 मादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न तत् फलमवाप्नोति तीर्था-
 भिमगनेन यत् ॥ १९ ॥ वृत्तोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रु-
 तम् । पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २० ॥
 दशकोटिसङ्ख्याणि तीर्थाना वै महामते । सान्निध्यं पुष्करे
 येषा त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च
 समरुद्राणाः । गन्धर्वाश्चरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२ ॥
 यत्र देवास्तपस्तप्त्वा देव्या ब्रह्मर्षयस्तथा । दिव्ययोगा महाराज
 पुण्येन महतान्विताः ॥ २३ ॥ मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि
 मनस्विनः । दूयन्ते सर्वपापानि जाकपृष्ठे च पूष्यते ॥ २४ ॥
 अस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः । उवाच परमप्रोतो
 भगवान् कमलासनः ॥ २५ ॥ पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षि-
 गणाः पुरा । सिद्धिं परमिकां प्राप्ता पुण्येन महतान्विताः ॥ २६ ॥
 तत्राभिषेकं यः कुरुष्वीत् पितृदेवार्चने रतः । अश्वमेधादशगुणं
 फलं प्राहुर्मनीषिणः ॥ २७ ॥ अप्येकं भोजयेद्विभ्रं पुष्करारण्य-
 माश्रितः । तेनासी कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मीदते ॥ २८ ॥
 शाकैर्भूलैः फलैर्वापि येन वर्त्तयते स्वयम् । तद्दे दद्याद्ब्राह्मणाय
 अर्द्धावाननसूयकः ॥ २९ ॥ तेनैव प्राञ्जयात् प्राञ्चो जयमेधफलं
 नरः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ॥ ३० ॥
 न वै योनौ मणायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः । कार्त्तिकीन्तु विष्णो-
 येण योऽभिगच्छति पुष्करम् ॥ ३१ ॥ प्राञ्जयात् स नरो लोकान्
 ब्रह्मण्य सद्नेऽश्वयान् । साय प्रातः स्नानेद्यम् पुष्कराणि जता-
 ष्वसि ॥ ३२ ॥ उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत । जन्म
 भङ्गति यत् पापं क्षिप्या वा पुरुषस्य वा ॥ ३३ ॥ पुष्करे स्नात-
 गात्रस्य सर्वमेव मथ्यन्ति । यदा भुराणां धर्मेषामादिसु मधु-

सूर्यनः ॥ ३४ ॥ तथैव पुष्करं राज्ञंसीर्यानामादिदृश्यते । सद्वा
 द्वादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ॥ ३५ ॥ अथानु सर्वाणवा-
 प्रीति ब्रह्मलोके स गच्छति । यस्तु वर्षंशतं पृथ्वीमग्निहोत्रमुपा-
 सते ॥ ३६ ॥ कार्त्तिकौ वा वसेदेका पुष्करे सममेव तत् ।
 त्रीण्यष्टाण्युभ्यां त्रीणि मन्वन्त्यानि च ॥ ३७ ॥ पुष्क-
 राख्यादिसिद्धानि न विश्वस्तत्र कारणम् । पुष्करै पुष्करे गन्तुं
 दुष्करं पुष्करे तपः ॥ ३८ ॥ दुष्करं पुष्करे दानं वसुधैव कुडु-
 ष्करम् । सद्वा द्वादशरात्रन्तु नियतो नियताशनः ॥ ३९ ॥
 प्रदक्षिणमुपाहृत्य जम्बूमार्गं समाविशेत् । जम्बूमार्गं समा-
 विश्व देवर्षिपितृसेवितम् ॥ ४० ॥ अथमेधमवाप्नोति सर्वकाम-
 समन्वितः । तत्रोच्य रजनीः पक्ष पुताभा जायते नरः ॥ ४१ ॥
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति शोक्तमाम् । जम्बूमार्गा-
 मुपाहृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम् ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति
 ब्रह्मलोकश्च गच्छति । आगस्त्यं हर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः
 ॥ ४३ ॥ त्रिरात्रोपोषितो राजन्वग्निहोमफलं लभेत् । शाक-
 हृत्तिः फलेषोपि कौमरं विन्दते पदम् ॥ ४४ ॥ कखायमं ततो
 गच्छेत् सीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मरक्षणं च तत् पुण्यमायुश्च
 भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते । अर्च-
 यित्वा पितॄन् देवान् नियतो नियताशनः ॥ ४६ ॥ सर्वकाम-
 मन्वन्त्या यज्ञस्य फलमश्नुते । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं
 व्रजेत् ॥ ४७ ॥ अथमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै । महा-
 कालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ ४८ ॥ कीटितीर्थमुप-
 श्रुत्वा अथमेधफलं लभेत् । ततो गच्छेत् धर्मज्ञः स्याद्योकीर्य-
 मुमापतेः ॥ ४९ ॥ नाश्वना सद्रपटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिगम्य चेद्यानं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५० ॥ महादेवप्रसा-
 दाच्च गाणपत्यश्च विन्दति । सरयुमसपत्रश्च शिवा सुक्तं नरोत्तमः

॥ ५१ ॥ नर्मदा स समासाद्य नदीं तैलोक्यविश्रुताम् । तर्प-
 यित्वा पितॄन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५२ ॥ दक्षिणं सिन्धु-
 मासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अग्निष्टोममवाप्नोति विमान-
 स्त्राधिरोहति ॥ ५३ ॥ चर्मखतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
 रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४ ॥ ततो गच्छेत्
 धर्मज्ञं हिमवत्सुतमर्बुदम् । पृथिव्या यत्र वै छिद्रं पूर्वमासी-
 द्दुषिष्ठिर ॥ ५५ ॥ तत्रात्रमो वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोमहस्रफलं लभेत् ॥ ५६ ॥ पिङ्गतीर्थ-
 सुपस्मृश ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । कपिलानां नरत्रेष्ठ शतस्य
 फलमश्नुते ॥ ५७ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रभासं तीर्थसुत्तमम् ।
 तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव ज्ञताशनः ॥ ५८ ॥ देवतानां
 मुखं वीर ज्वलनोऽनिलसारथिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः
 प्रयतमानसः ॥ ५९ ॥ अग्निष्टोमातिरावाभ्यां फलं प्राप्नोति
 मानवः । ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च सङ्गमे ॥ ६० ॥
 गोमहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकश्च विन्दति । मभया दीप्यते नित्य-
 मग्निवद्भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ तीर्थे सजिनराजस्य स्नात्वा प्रयत-
 मानसः । तिराजसुपितः स्नातस्सर्पयेत् पितृदेवताः ॥ ६२ ॥
 प्रभासते यथा सोमः सोऽश्वमेधश्च विन्दति । वरदानं ततो गच्छे-
 त्तीर्थं भरतसप्तम ॥ ६३ ॥ विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो
 दुषिष्ठिरः । वरदाने नरः स्नात्वा गोमहस्रफलं लभेत् ॥ ६४ ॥
 ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः । पितृहारेण नरः
 स्नात्वा लभेद्दहुवर्णकम् ॥ ६५ ॥ तस्मिंस्तीर्थे महाभान पञ्च-
 लक्षणलक्षिताः । अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तद्दुतमरिन्दम ॥ ६६ ॥
 त्रिशूलाद्यानि रक्षानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन । महादेवस्य साविध्यं
 तत्र वै पृथक्प्रथम ॥ ६७ ॥ सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य
 भारतः । तीर्थे सजिनराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६८ ॥ तर्प-

धित्वा पितृदेवावृषीषं भरतर्षभ । प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्य-
 मानं स्वतेजसा ॥ ६८ ॥ शक्रुः कर्षोऽथ देवमर्षयित्वा सुषिष्ठिर ।
 चक्रमेधाहृद्युषं प्रवहन्ति मनीषिणः ॥ ७० ॥ प्रदक्षिणमुपा-
 हृत्य गच्छेत भरतर्षभ । तीर्थं कुशवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्व-
 तम् ॥ ७१ ॥ द्वितीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । यत्र
 ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७२ ॥ तत्र स्नात्वा च-
 यित्वा च बहू देवगणैर्दृतम् । जन्ममहति यत् पापं तत् स्नातस्य
 प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ द्विती चान्न नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुतः । तत्र
 स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥ गत्वा यत्र महा-
 प्राज्ञ विष्णुना ब्रह्मविष्णुना । सुरा शौचं कृतं राजन् कृत्वा देतय-
 हानवान् ॥ ७५ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ बसोर्धाराभिष्टुताम् ।
 गमनादेश तस्यां च हयमेधफलं लभेत् ॥ ७६ ॥ स्नात्वा कुशवर-
 श्रेष्ठ प्रयताम्ना समाहितः । तर्ष्य देवान् पितृष्वेव विष्णुलोक-
 मधीयते ॥ ७७ ॥ तीर्थे चान्न सरः सुखं वसूनां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां सम्प्रतो भवेत् ॥ ७८ ॥ त्रिन्व-
 त्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभे-
 दृङ्गमुषण्यकम् ॥ ७९ ॥ भद्रतुङ्गं समासाद्य शुचिः शौचसमन्वितः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिश्च परमां व्रजेत् ॥ ८० ॥ कुमारिकाणां
 शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् । तत्र स्नात्वा नरः सिद्धं स्वर्गलोक-
 मवाप्नुयात् ॥ ८१ ॥ रेणुकाया च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा भवेद्द्विषो मिसंज्ञचन्द्रमा यथा ॥ ८२ ॥ अथ महानदं
 गत्वा निवृतो नियताग्रजः । पश्यज्ञानवाप्नोति क्रमगो विसु-
 शीर्षिताः ॥ ८३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र भीमायाः स्थानः
 सुत्तमम् । तत्र स्नात्वा तु योन्त्यां वै नरो भरतमत्तम् ॥ ८४ ॥
 देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकृण्डकवियुजः । गवां गतमहस्त्वस्य फलं
 प्राप्नोति मानवः ॥ ८५ ॥ श्रीकृष्णस्तु समासाद्य त्रिषु लोकेषु

विश्रुतम् । पितामहं नमस्कृत्य गोष्ठहस्तफलं लभेत् ॥ ८६ ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं विमलं तीर्थसुत्तमम् । अद्यापि यत्र हृष्टान्ते
 मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ ८७ ॥ तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं
 लोकमाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८८ ॥
 वितस्तासु समामाद्य सन्तर्ष्य पितृदेवताः । नरः फलमवाप्नोति
 वाजपेयस्य भारत ॥ ८९ ॥ काशीरेण्वेव नागस्य भवनं तत्र-
 कस्य च । वितस्तास्यमिति स्यात् सर्वपापमौचनम् ॥ ९० ॥
 तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा
 गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ९१ ॥ ततो गच्छेत् वडवां त्रिषु लोकेषु
 विश्रुताम् । पश्चिमायान्तु सन्ध्यायासुपस्युश्च यथाविधि ॥ ९२ ॥
 चरुं सप्तार्चिषे राजन् यथाशक्ति निवेदयेत् । पितृणामक्षयं दानं
 प्राप्दन्ति मनीषिणः ॥ ९३ ॥ ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाश्चरसां
 गणाः । गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ॥ ९४ ॥
 राक्षसा दितिजा बद्रा बह्या च मनुजाधिप । नियतः परमां
 दीक्षामाख्यायान्दसहस्रकीम् ॥ ९५ ॥ विष्णोः प्रसादनं कुर्व-
 यन्न अपयंस्तथा । सप्तभिः सप्तभिश्चैव प्रथमिस्तथा केशवम्
 ॥ ९६ ॥ ददावष्टगुणैश्चरुं तेषां तुष्टसु केशवः । कथाभिस्त-
 पितानन्यान् कामान् दत्त्वा महीपते ॥ ९७ ॥ तत्रैवान्तर्हृषे
 देवो विशुद्धभेषु वै यथा । नाम्ना सप्तचरुं तेन स्यात् लोकेषु
 भारत ॥ ९८ ॥ गवां गतसहस्रेण राजसूयगतेन च । अष्ट-
 मेघसहस्रेण त्रेयान् सप्तार्चिषयश्च ॥ ९९ ॥ ततो निवृत्तो
 राजेन्द्र रौद्रं पदमद्याविगेत् । अर्चयित्वा महादेवमक्षयिणं
 लभेत् ॥ १०० ॥ सप्यिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 एकरात्रोपितो राजत्राग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०१ ॥ अथ गच्छेत्
 राजेन्द्र देविषां लोकविश्रुताम् । प्रशुतिरुत्तं विप्राणां यूयते
 भरतर्षभ ॥ १०२ ॥ त्रिगुणप्रायेः स्नात्वा त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

देविष्ठायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्यं महेश्वरम् ॥ १०३ ॥ यथाशक्ति
 चर्चं तत्र निवेद्य भरतर्षभ । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते
 फलम् ॥ १०४ ॥ कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ १०५ ॥ यजनं
 याज्यनक्षैव तथैव ब्रह्मवाक्यम् । पुष्याम्भुव उपसृश्य न शोचे-
 श्वरणां गतः ॥ १०६ ॥ अर्धयोजनविपारा पञ्चयोजनमायता ।
 एतावती देविका तु पुष्या देवर्षिसेविता ॥ १०७ ॥ ततो गच्छेत्
 धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाय
 परमर्षयः ॥ १०८ ॥ दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः ।
 गमनाद्देव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिन्दम ॥ १०९ ॥ राजसूयाश्र-
 मेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत । ततो विनग्नं गच्छेन्नियतो
 नियताशनः ॥ ११० ॥ गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ।
 चमसे च शिवोद्भेदेनागोद्भेदे च दृश्यते ॥ १११ ॥ स्नात्वा तु
 चमसोद्भेदे अग्निटोमफलं लभेत् । शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा
 गोमहस्रफलं लभेत् ॥ ११२ ॥ नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नाग-
 लोकमवाप्नुयात् । शशयानश्च राजेन्द्र तीर्थमाश्राद्य दुर्लभम्
 ॥ ११३ ॥ शशरूपमतिच्छन्वाः मुष्करा यत्र भारत । सरस्वत्यां
 महाराज अनुमन्वत्परश्च तं ॥ ११४ ॥ दृश्यन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्ताः
 चै कान्तिकीं सदा । तत्र स्नात्वा नरप्याप्त शीतने शशिवत् सदा
 ॥ ११५ ॥ गोमहस्रफलञ्चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ । कुमारकोटी-
 आभाद्य नियतः कुरुमन्दन ॥ ११६ ॥ तत्रामिषेकं कुर्वीत पितृ-
 देवार्चने रतः । गवामसुतमाप्नोति कुण्डञ्चैव समुहरेत् ॥ ११७ ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः । सुरा यत्र महाराज
 मुनिकोटिः समागता ॥ ११८ ॥ इषेण महताविष्टा रुद्रदर्शन-
 कोलय । अहं पूर्धमहं पूर्वं दृष्यामि ह्यपमध्यजम् ॥ ११९ ॥
 एवं संप्रस्थिता राजन्मृपयः स्थिता भारत । ततो योगीश्वरेणापि

योगमास्थाय भूपति ॥ १२० ॥ तेषां मनुप्रण्याशार्थमृषीणां भावि-
तात्मनाम् । वृष्टा कोटीति रुद्राणाञ्चपीण्यामग्रतः स्थिता ॥ १२१ ॥
मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् । तेषां तुष्टो महादेवो
मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२२ ॥ भक्त्या परमया राजन् वरं
तेषां प्रदिष्टवान् । अद्यप्रभृति सुष्माकं घर्मदृष्टिर्भविष्यति ॥ १२३ ॥
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोप्यां नरः शुचिः । अश्वमेधमवाप्नोति
कुतश्चैव समुदरेत् ॥ १२४ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र सङ्गमं लोच-
विश्रुतम् । सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ॥ १२५ ॥
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । अभिगच्छन्ति राजेन्द्र
चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १२६ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देहञ्ज-
सुवर्णकम् । सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकश्च गच्छति ॥ १२७ ॥
ऋषीणां यत्र सर्वाणि समाप्तानि नराधिप । सर्वावसानमासाद्य
गासहस्रफलं लभेत् ॥ १२८ ॥

इति भारख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने
द्वयोतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

—

सुलस्य उवाच । ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात् सर्वजन्तवः ॥ १ ॥ कुरुक्षेत्रं
गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं ब्रूवाद् सर्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ २ ॥ पांगवोऽपि कुरुक्षेत्रे वासुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमां गतिम् ॥ ३ ॥ दक्षिणेन
सरस्वत्या दृपदत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति
त्रिविष्टपे ॥ ४ ॥ तत्र भासं वसेहीर सरस्वत्यां सुधिष्ठिरः । यत्र
ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५ ॥ गन्तव्यां परमो यथाः
यत्रगाथ महीपते । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ६ ॥

मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं शुचिष्ठिरः । पापानि विप्रणश्यन्ति
 ब्रह्मलोकश्च गच्छति ॥ ७ ॥ गत्वा हि यज्ञया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरु-
 दह । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८ ॥ ततो
 मङ्कणकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यत्नं समभियाद्यैव गो-
 सङ्ख्यफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनु-
 प्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १० ॥
 तत्र स्नात्वा च मत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमवाप्नोति
 विष्णुलोकश्च गच्छति ॥ ११ ॥ ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्य-
 विश्रुतम् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२ ॥
 पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसङ्ख्यफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं
 गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३ ॥ दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव
 फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ॥ १४ ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकश्च विन्दति । ततो गच्छेत धर्मज्ञ
 द्वारपालं तरन्तुक्तम् ॥ १५ ॥ तत्रोप्य रजनीमेकां गोसङ्ख्यफलं
 लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ १६ ॥ कोटि-
 तीर्थमुपसृज्य अश्वमेधफलं लभेत् । अश्विनोः क्षीर्यमासाद्य रूप-
 वानभिजायते ॥ १७ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्त-
 मम् । विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥ १८ ॥ तत्र
 स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र
 सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९ ॥ स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य
 मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसङ्ख्यफलं लभेत् ॥ २० ॥
 ज्ञातयौषं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति
 ज्ञातशौचो भवेच्च सः ॥ २१ ॥ ततो मुञ्जवटं नाम स्थाण्डोः स्थानं
 महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां नाश्वपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥
 तत्रैव च महाराज यद्विष्णीं लोकविश्रुताम् । स्नात्वाभिगम्य
 राजेन्द्र सर्वान् कामान्वाप्नुयात् ॥ २३ ॥ कुरुक्षेत्रस्य तद्वारः

विश्रुतं भरतर्षभ । प्रदक्षिणसुपाहत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥२४॥
 सम्मितं पुष्कराद्याश्च स्वात्मार्यं पितृदेवता । जामदग्न्येन रामेण
 कृतन्तत् सुमहात्मना ॥ २५ ॥ सततहृत्सो भवेद्राजन्ममेवञ्च
 विन्दति । ततो रामहृदान् गच्छेत्तीर्थसेवी समाहितः । २६ ॥
 तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा । क्षात्रमुत्साद्य वीरेण
 हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २७ ॥ पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरैश्चेति
 विश्रुतम् । पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः । ततश्चो
 पितरः प्रीता राममूर्चनराधिप ॥ २८ ॥

पितरञ्जयुः । राम राम महाभाग प्रीताः सा तव भार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो । वर वृथीष्व भद्रं
 ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ २९ ॥ एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः
 प्रहरताम्बरः । अवधीत् प्राञ्जलिर्वाक्च पितॄन् स गगने स्थितान्
 ॥ ३० ॥ भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि । पितृ-
 प्रसादमिच्छेय तप आप्यायनं पुनः ॥ ३१ ॥ इच्च रोषाभिभूतेन
 क्षत्रमुत्सादितं मया । ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माक तेजसाप्यहम्
 ॥ ३२ ॥ हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेद्युर्भुवि विश्रुताः । एतच्छ्रुत्वा
 शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३३ ॥ प्रत्यूचुः परमप्रीता
 रामं हर्षसमन्विताः । तपस्ते वरुंता भूयः पितृभक्त्या विशेषतः
 ॥ ३४ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया । ततश्च
 पापान्मुक्तस्त्वं पतितास्ते स्वकर्मभिः ॥ ३५ ॥ हृदाश्च तव तीर्थत्वं
 गमिष्यन्ति न संशयः । हृदेषु तेषु य स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयि-
 यति ॥ ३६ ॥ पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईश्वरश्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च ग्राह्यतम् ॥ ३७ ॥ एवं हृत्वा
 यराजान्यागस्य पितरस्तदा । आगन्त्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्त-
 र्हितास्ततः ॥ ३८ ॥ एव रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा हृदेषु रामस्य नक्षत्रारो शुभव्रतः ॥ ३९ ॥ राममभ्यर्च्य

राजेन्द्र लभेत्तु वृषभं कम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुक्षः
 हृत् ॥ ४० ॥ स्ववंशमुद्धरेद्वाजन् ज्ञात्वा नै वंशमूलके । कायः
 शोचनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ॥ ४१ ॥ यदीरशुद्धिः स्नातक
 तर्जिकीर्थे न संशयः । शुद्धदेहस्य संयाति शुभाङ्गोक्तानुत्तमान्
 ॥ ४२ ॥ ततो गच्छेत् धर्मं च तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् । लोका
 यत्रोद्भूताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्युना ॥ ४३ ॥ लोकोद्धारं
 समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन्
 लोकानुद्धरते स्वकान् ॥ ४४ ॥ श्रीतीर्थं समासाद्य स्नात्वा
 नियतमानसः । अर्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम्
 ॥ ४५ ॥ कपिलातीर्थं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वा
 अर्चयित्वा च पितॄन् स्थान् देवतान्यपि ॥ ४६ ॥ कपिलानां सह
 स्वस्य फलं विन्दति मानवः । सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा
 नियतमानसः ॥ ४७ ॥ अर्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः ।
 अग्निष्टोमवापोति सूर्यलोकश्च गच्छति ॥ ४८ ॥ गर्वा भवन्
 मासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्वीष्यो गोसहस्र-
 फलं लभेत् ॥ ४९ ॥ शक्तिर्नो तत्र भासाद्य तीर्थसेवी कुक्षुहृत् ।
 देव्यासीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ५० ॥ ततो गच्छेत्
 राजेन्द्र हारपालं तरण्डकम् । तत्र तीर्थं सरस्वत्यां यजेन्द्रस्य
 महात्मनः ॥ ५१ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्मग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मावर्तं नरोत्तमः ॥ ५२ ॥ ब्रह्मावर्ते
 नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र सुती-
 र्थकमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥ तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो देवतः
 च ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवाचने रतः ॥ ५४ ॥ अश्व-
 मेधमवापोति पितृलोकश्च गच्छति । ततोऽश्वमत्यां धर्मं च सुती-
 र्थकमनुत्तमम् ॥ ५५ ॥ काशीश्वरस्य तीर्थं च स्नात्वा भरतसत्तमः ।
 सर्वव्याधियनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५६ ॥ मातृतीर्थं च

तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत । प्रजा विवर्द्धते राजन्व्रतन्वीं श्रियः
 मञ्जुते ॥ ५७ ॥ ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ५८ ॥ पुनाति
 गमनादेव दृष्टमेकं नराधिप । केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन् पूर्तो
 भवति भारत ॥ ५९ ॥ तीर्थं तत्र महाराज श्वाविज्ञोमापहं
 स्नातम् । यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ६० ॥ प्रीतिं
 गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम । श्वाविज्ञोमापनयने तीर्थे
 भरतसत्तम ॥ ६१ ॥ प्राणायामैर्निर्हंरन्ति स्वकोमानि द्विजो-
 क्षमाः । पूताङ्गानव राजेन्द्र प्रयान्ति परमाङ्गतिम् ॥ ६२ ॥
 दयाश्रमेधिकश्रेय तस्मिंस्तीर्थे महीपते । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र
 गच्छेत परमाङ्गतिम् ॥ ६३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं
 लोकाविश्रुतम् । यत्र लष्णमृगा राजन् व्याधेन शरपीडिताः
 ॥ ६४ ॥ विगाह्य तस्मिन् सरसि मानुषत्वमुपागताः । तस्मिं-
 स्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६५ ॥ सर्वपापविशु-
 द्धात्मा स्वर्गलोके महीयते । मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशनात्त्रे मही-
 यते ॥ ६६ ॥ आपगा नाम विख्याता नदी सिञ्चतिप्रेविता ।
 श्यामाकं भोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६७ ॥ देवान् पितॄन्
 समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं मदात् । एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटि-
 भवति भोजिता ॥ ६८ ॥ तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च पितॄन् वै देव-
 तानि च । उपित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं कभेत् ॥ ६९ ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मण स्यान्मुत्तमम् । ब्रह्मोद्गुम्बरमित्येवं
 प्रकाशं भुवि भारत ॥ ७० ॥ तत्र सप्तपिंकुण्डेषु स्नातस्य नर-
 मुद्भव । केदारे चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ॥ ७१ ॥
 ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानवः । सर्वपापविशुद्धात्मा
 ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७२ ॥ कपिलस्य च केदारं समासाद्य सुदु-
 र्लभम् । अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धफिस्त्रिय ॥ ७३ ॥ ततो

गच्छेत् राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् । ज्ञात्वापद्ये चतुर्दश्यामधि-
 गम्य ह्यथ भवजम् ॥ ७५ ॥ लभेत सर्वकामान् हि स्वर्गलोकश्च
 गच्छति । तिष्ठः कीच्यसु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ॥ ७५ ॥
 रुद्रकोण्यां तथा कूपे ह्येतेषु च महीपते । इलात्सदृश तत्रैव
 तीर्थं भरतसप्तम ॥ ७६ ॥ तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च देवतानि
 पितृमय । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयश्च विन्दति ॥ ७७ ॥
 किन्दाने च नरः स्नात्वा किंजल्पे च महीपते । अममेयमवा-
 प्नोति दानं जप्यश्च भारत ॥ ७८ ॥ कक्षस्थ्यां वाष्पुपस्युश्च अह-
 धानो जितेन्द्रियः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः
 ॥ ७९ ॥ सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः । तीर्थं कुब-
 कुलश्रेष्ठ प्रख्यातमेति विश्रुतम् ॥ ८० ॥ तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा
 प्राणानुत्सृज्य भारत । नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान् प्राप्नोत्यनु-
 त्तमान् ॥ ८१ ॥ शुक्लपद्ये दृगम्याश्च पुण्डरीकं समाविशेत् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ८२ ॥ तत-
 स्त्रिपिष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र पैतरशी प्रप्या
 नदी पापमणाग्निनी ॥ ८३ ॥ तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च शुक्लपाणिं
 ह्यथ भवजम् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८४ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् । तत्र देवाः सदा
 राजन् फलकीवनमाश्रिताः ॥ ८५ ॥ तपश्चरन्ति विपुलं बद्ध-
 वर्पसश्चकम् । हृषदत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८६ ॥
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्या फलं विन्दति भारत । तीर्थं च सर्व-
 देशानां स्नात्वा भरतसप्तम ॥ ८७ ॥ गोमहस्यस्य राजेन्द्र फलं
 विन्दति मानवः । पाण्डिप्यांते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः
 ॥ ८८ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्या फलं विन्दति भारत । राज-
 श्च्यमधीप्नोति ऋषिबोकश्च विन्दति ॥ ८९ ॥ ततो गच्छेत्
 राजेन्द्र तिथकं तीर्थमुत्तमम् । तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रि-

अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ ततो नैमिषकुञ्जश्च समानाद्य
 कुञ्जश्च । ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ॥ १०८ ॥
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुञ्जोत्तं गताः पुरा । ततः कुञ्जः सर-
 स्वत्याः लतो भरतभक्तम् ॥ १०९ ॥ अपीषामनकायः स्याद्यथा
 तुष्टिकरो भवान् । तस्मिन् कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं
 लभेत् ॥ ११० ॥ ततो गच्छेत् धर्मश्च कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 कन्यातीर्थं नरः स्नात्वा गोमरुच्यफलं लभेत् ॥ १११ ॥ ततो
 गच्छेत् राजेन्द्र ब्राह्मणतीर्थमुत्तमम् । तत्र वर्षावरः स्नात्वा
 ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥ ११२ ॥ ब्राह्मण्यं विशुद्धात्मा गच्छेत्
 परमाङ्गतिम् । ततो गच्छेन्नरयोः सोमतीर्थमनुत्तमम् ॥ ११३ ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजान् सोमलोकमवाप्नुवान् । अन्नमारस्वतं
 तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ॥ ११४ ॥ यत्र मरुत्तकः सिद्धो महर्षि-
 र्सीकविद्युतः । पुरा मरुत्तको राजन् कुशाग्रैथेति नः श्रुतम्
 ॥ ११५ ॥ यतः किल पारे राजसस्य आकरसोऽश्वत् । स वै
 आकरसं दृष्ट्वा चर्षापिष्टः मृत्युवान् ॥ ११६ ॥ ततस्तस्मिन् प्रहृष्ये
 तु स्यात्तं जङ्गमस्य यत् । प्रहृष्यसुभयं वीर भजसा तस्य भोचि-
 तम् ॥ ११७ ॥ ब्रह्मर्षिभिः सुरैराजस्यभिश्च तपोधनेः । पिबन्तो
 ये महादेव परमेष्ठे महाभिष ॥ ११८ ॥ मायं शृण्वीत्यथा देव
 तदा त्वं कर्तुमर्हसि । सं पश्यं सताप्याश्च त्परिदिष्टेन चित्तम्
 ॥ ११९ ॥ सुगन्धो जितकामार्थेष्वर्षिं देवोऽभ्यगापत । भो भो
 महर्षे धर्मेश दिगर्षे शृण्वो भवान् । त्परिद्वानं विमर्षं वा तथाश्च
 मुनिपुत्रव ॥ १२० ॥

अपि १११ ॥ तत्रमिमो धर्मपटे जितस्य द्विजसत्तम ।
 द्विजसत्तमि मे ब्रह्मन् पराण्यारसं श्रुतम् । यं दृष्ट्वा कर्म-
 शतोऽर्षं चर्षेण महतान्वितः ॥ १२१ ॥ सं पश्यतादवीदेव ऋषिं
 रातेषु भोचि तम् । श्रुन्तु दिष्टं दिम न मच्छादीति पश्य

माम् ॥ १२२ ॥ एवमुक्त्वा नरत्र्येष्ठ महादेवेन धीमता । अद्भु-
 ल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाद्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ १२३ ॥ ततो भस्म
 घताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम् । तं हृष्टा व्रीडितो राजम् च
 मुनिः पादयोर्गतः ॥ १२४ ॥ नान्यद्देवात् परं मेने बद्धात् पर-
 तरं ममत । सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि, प्रूलक्ष् ॥ १२५ ॥
 त्वया सर्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् । त्वमेव सर्वान् प्रससि
 पुनरेव सुगन्धये ॥ १२६ ॥ देवैरपि न शक्यत्वं परिश्रातुं कुतो
 मया । त्वयि सर्वे प्रदृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ १२७ ॥ सर्व-
 स्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह । त्वत्प्रसादात् सुराः
 सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ॥ १२८ ॥ एवं सुत्वा महादेवस्य वि-
 र्बचनमब्रवीत् । त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ १२९ ॥
 ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् । तपस्ते बर्हतां विप्र
 मत्प्रसादात् सङ्ख्यधा ॥ १३० ॥ आयमे चेह वत्स्यामि त्वया
 सह महासुने । सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम्
 ॥ १३१ ॥ न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च । सारस्वतश्च
 ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १३२ ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रै-
 वान्तरधीयत । ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १३३ ॥
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कान्तिकेयश्च भगवान्
 त्रिसन्ध्यं किल भारत ॥ १३४ ॥ सान्निध्यमकरोन्नित्यं भार्गव-
 प्रियकाश्यपा । कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३५ ॥
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापे प्रसुच्यते । अग्नितीर्थं ततो गच्छे-
 त्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ॥ १३६ ॥ अग्निलोकमवाप्नोति कुशक्षेत्र
 समुद्धरेत् । विश्वासितस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ १३७ ॥
 तत्र स्नात्वा नरत्र्येष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति । ब्रह्मयोगिं समासाद्य
 शुचिः पयतमानसः ॥ १३८ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं
 प्रपद्यते । पुनात्यासप्तमक्षेत्रं कुलं नाश्वत संशयः ॥ १३९ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । पृथूदकमिति
ख्यातं कान्तिनेत्रस्य वै शृप ॥ १४० ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
देवार्चने रतः । अज्ञानाज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा
॥ १४१ ॥ यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषमुद्दिना । तत्सर्वं नश्यते
तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ १४२ ॥ अश्वमेधफलज्ञस्य स्वर्गलोकस्य
गच्छति । पुण्यमाज्जः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥ १४३ ॥
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् । उत्तमं सर्वतीर्थानां
यस्य जेदात्मनस्तथुम् ॥ १४४ ॥ पृथूदके ज्येष्ठपरो न तस्य मरणं
भवेत् । गीतं सततकुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥ १४५ ॥
एवं स नियतं राजन्नाधिगच्छेत् पृथूदकम् । पृथूदकात्तीर्थतमं
नान्यत्तीर्थं कुरुद्वज ॥ १४६ ॥ तन्मध्ये तत्पवित्रस्य पावनस्य न
संशयः । तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति देऽपि पापकृती नराः ॥ १४७ ॥
पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाज्जमनीषिणः । मधुसूतश्च तत्रैव तीर्थं
भरतसत्तम ॥ १४८ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं
लभेत् । ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं मध्यं यथाक्रमम् ॥ १४९ ॥
सरस्वत्या रण्यायाश्च सङ्गमं लोकविश्रुतम् । त्रिरात्रोपोषितः
स्नात्वा सुष्यते ब्रह्मवत्यया ॥ १५० ॥ अग्निष्टोभातिरात्राभ्यां फलं
विन्दति मानवः । आसत्तमं कुतश्चैव मुनाति भरतर्षभ ॥ १५१ ॥
अद्वंद्वकीलस्य तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्भव । विप्राणामनुकम्पार्थं
दर्भिया निर्मितं पुरा ॥ १५२ ॥ व्रतोपनयनाभ्यां स्नानपुष्पासेन
चाप्यत । क्रियामन्त्रैश्च संशुक्रो ब्राह्मणः स्थान्त्र संशयः ॥ १५३ ॥
क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ । शीघ्रंव्रतो भवे-
द्विद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५४ ॥ समुद्रायापि चत्वारः
समानौताश्च दर्भिया । तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमदा-
प्रयात् ॥ १५५ ॥ फलानि गोसहस्राणी चतुर्णां विन्दते तु सः ।
ततो गच्छेत धर्मत्र तीर्थं व्रतसहस्रकम् ॥ १५६ ॥ साहस्रकश्च

तत्रैव हे तीर्थे लोकविद्युते । उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्र-
 फलं लभेत् ॥ १५७ ॥ दानश्चाप्युपवासो वा सहस्रयुष्मितो भवेत् ।
 ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थसुत्तमम् ॥ १५८ ॥ तीर्था-
 भिप्रेकं कुर्वीत पितृदेवाचने रतः । सर्वपापविशुद्धात्मा अग्नि-
 ष्टोमफलं लभेत् ॥ १५९ ॥ विमोचनमुपसृश्य जितमन्दुर्जिते-
 न्द्रियः । प्रतियच्छतेर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १६० ॥ ततः
 मन्मथतो गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय । पुण्येन महता युक्त सता
 लोके महीयते ॥ १६१ ॥ यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृष-
 ध्वजः । तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १६२ ॥ तैजसं
 वारुणं तीर्थं दीप्यमान स्वतेजसा । यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषि-
 भिर्य तपोधनैः ॥ १६४ ॥ सैनापत्येन देवानामभिपत्तो गुह-
 ऋदा । तैजसस्य तु पूर्वेषु कुरुतीर्थं कुरुद्वज ॥ १६५ ॥ कुरु-
 तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्वपापविशुद्धात्मा
 ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १६७ ॥ स्वर्गोत्तरं ततो गच्छेन्नियतो निय-
 ताशनः । स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १६८ ॥
 ततो गच्छेत नरकं तीर्थसेवी नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो
 राजन् दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १६९ ॥ तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः
 सह महीपते । अन्यास्तो पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ १७० ॥
 आन्विध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपुत्र्याः कुरुद्वजः । अभिगम्य च ता
 देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १७१ ॥ तत्रैव च महाराज विश्वे-
 श्वरमुमापतिम् । अभिगम्य नडादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १७२ ॥
 नारायणश्चाभिगम्य पद्मनाभमरिन्दम । रोषमानो महाराज
 विश्वलोकत्र गच्छति ॥ १७३ ॥ तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स
 पुरुषर्षभ । सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवन्धरः ॥ १७४ ॥
 ततः अक्षिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । मद्दक्षिणमुपाहृत्व
 गोद्वयस्य फलं लभेत् ॥ १७५ ॥ पावनं तीर्थमापाद्य तर्पयेत् पितृ-

देवताः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारतः ॥ १७६ ॥
 गङ्गाहृदय तलैव रूपंय भरतर्षभ । तिष्ठः कोक्यालु तीर्थीनां
 तस्मिन् रूपे महीपते ॥ १६७ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्ग-
 लोकं प्रपद्यते । आपगानां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम्
 ॥ १६८ ॥ गाणपत्यमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततः स्वाधु-
 षटं गच्छेन्नियु कोकेषु विश्रुतम् ॥ १७१ ॥ तत्र स्नात्वा स्थितो
 रात्रिं ब्रह्मलोकमवाप्नयात् । बदरीपावनं गच्छेद्विष्टस्याश्रमं
 गतः ॥ १८० ॥ बदरीं भक्षयेत्तत्र तिरात्रोपोषितो नरः । सम्यग्-
 ह्लादयन्तीर्षि बदरीं भक्षयेत्तु यः ॥ १८१ ॥ तिरात्रोपोषित-
 क्षेण भवेत्तुल्यो नराधिप । इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी
 नराधिप ॥ १८२ ॥ अहीरात्रोपवासेन शक्यलोके महीयते ।
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितो नरः । नियतः सत्यवादी
 च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १८३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं
 त्रैलोक्यविश्रुतम् । आदित्यस्याश्रमो यत्र तंजोराशेर्भृशक्यनः
 ॥ १८४ ॥ तस्मिंशीर्षे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
 आदित्यलोकं व्रजति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ १८५ ॥ सोमतीर्थे
 नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप । सोमतीकमवाप्नोति नरो
 नास्त्यत्र संग्रयः ॥ १८६ ॥ ततो गच्छेत् धर्मंश्च दधीचस्य महा-
 क्तनः । तीर्थं पुण्यतमं राजन् पावनं लोकविश्रुतम् ॥ १८७ ॥
 यत्र सारस्यतो जातः सोऽङ्गिराक्षपसो निधिः । तस्मिंशीर्षे नरः
 स्नात्वा वाजिमेषफलं लभेत् ॥ १८८ ॥ सारस्यतीं गतिञ्चैव लभते
 नात्र संग्रयः । ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ॥ १८९ ॥
 तिरात्रोपोषितो राजन्नियतो नियताशनः । लभेत् कन्याश्रमं
 दिव्यं स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ १९० ॥ ततो गच्छेत् धर्मंश्च तीर्थं
 सन्निकृतीमपि । तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १९१ ॥

मासि मासि समायान्ति पुण्येन महताम्बिताः । सन्निहत्यामुप
 सृष्ट्युश्च राज्ञप्रसो दिवाकरे ॥ १८२ ॥ अश्वमेधशतं तेन तत्रैव
 शाश्वतं भवेत् । पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरीक्षचराणि च
 ॥ १८३ ॥ नयो ह्यदासङ्गागाश्च सर्वप्रसूयणानि च । उदपानानि
 वाप्यथ तीर्थान्यायतनानि च ॥ १८४ ॥ निःसंशयममावास्या
 समेप्यन्ति नराधिप । मासि मासि नरव्याघ्र सन्निहत्वां न
 संशयः ॥ १८५ ॥ तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता । तत्र
 स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ॥ १८६ ॥ अमावास्यां
 तत्रैव राज्ञप्रसो दिवाकरे । यः याज्ञं कुरुते मर्त्येषुश्च पुण्य-
 फलं शृणु ॥ १८७ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ।
 स्नात एव समाप्नोति कृत्वा ब्राह्मण्यमानवः ॥ १८८ ॥ यत्किञ्चि-
 द्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । स्नातमात्रस्य तद्व्यवं नश्यते
 नात्र संशयः ॥ १८९ ॥ पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
 अभिवाद्य ततो यज्ञं द्वारपाल मधक्रुकम् ॥ २०० ॥ कोटितीर्थ-
 मुपसृष्ट्य लभेद्ब्रह्म सुवर्णकम् । गङ्गाहृदय तत्रैव तीर्थं भरत-
 सत्तम ॥ २०१ ॥ तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्या फलं विन्दति मानवः ॥ २०२ ॥ पृथिव्यां
 नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम् । त्रयाणामपि लोकानां कुरु-
 च्छेत्रं विशिष्यते ॥ २०३ ॥ पागवोऽपि कुरुच्छेत्राद्वायुना समुदी-
 रिताः । अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमाह्वितम् ॥ २०४ ॥
 उत्तरेण हृषहत्या दक्षिणेन सरस्वतीम् । ये वसन्ति कुरुच्छेत्रे
 ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ॥ २०५ ॥ कुरुच्छेत्रं गमिष्यामि कुरुच्छेत्रे
 वसास्यहम् । अथेकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुष्यते ॥ २०६ ॥
 ब्रह्मवेदी कुरुच्छेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् । तस्मिन् वसन्ति ये
 मर्त्या न ते शोभ्याः कथञ्चन ॥ २०७ ॥ तरन्तुकारन्तुकयोर्षद-

नरं रामहृदानाद्य मन्त्रकुक्षस्य च । एतत् कुक्षेऽत्रसमन्तपक्षकं
प्रितामहस्योत्तरवेदिष्यते ॥ २०८ ॥

इति आरण्यपर्वेऽपि तीर्थयात्रापर्वेऽपि नानातीर्थकथने-
त्ययीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

पुत्रस्य उवाच । ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थमनुत्तमम् ।
यत्र धर्मो मयाभागदासवासुत्तमं तपः ॥ १ ॥ तेन तीर्थं ज्ञातं
पुण्यं खेन नाम्ना च विद्युतम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन् धर्म-
शीलः समाहितः ॥ २ ॥ आसप्तमं कुलक्षेत्रं पुनीते नात्र संशयः ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमम् ॥ ३ ॥ अग्निष्टोममवा-
प्नोति मुनिर्लोकश्च गच्छति । सौगन्धिकवर्नं राजंज्ञातो गच्छेत्
मानवः ॥ ४ ॥ तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधना । सिद्ध-
चारणगन्धर्वाः किन्नराश्च मणोरगाः ॥ ५ ॥ तदनं प्रविश्यन्नेव
सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततश्चापि सरिच्छेठा नदीनामुत्तमा नदी
॥ ६ ॥ प्रस्था देवो स्नाता राजन् पुण्या देवो सरस्वती । तत्राभिषेकं
कुर्वीत वल्मीकान्निष्ठते जले ॥ ७ ॥ अर्घयित्वा पितॄन् देवा-
नम्रमेधफलं लभेत् । श्रृंगानाध्युपितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम्
॥ ८ ॥ षट्सु शस्यानिपातेषु वल्मीकादिति जिद्ययः । कपिलानां
सहस्रानु वाजिमेषश्च विन्दति ॥ ९ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र
दृष्टमेतत् पुरातनैः । सुगन्धां गतकुम्भाद्य मक्षयञ्चाह भारत
॥ १० ॥ अभिनम्य नरत्रोष्ठ स्वर्गलोके मञ्जीयते । तिशूलप्राप्तं
तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ११ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
देवाश्चने रतः । गाथपत्यश्च लभते देवं त्वङ्गा न संशयः ॥ १२ ॥
ततो गच्छेत् राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् । शकम्भरीति
विख्याता त्रिषु लोकेषु विद्युता ॥ १३ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हि

शाकेन क्लिप्त सुवता । आहारं सा कृतवती मासि मासि नराः
 धिप ॥ १४ ॥ ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यञ्च कृतं तेषां शाकेन क्लिप्त भारत ॥ १५ ॥ ततः शाक-
 म्भरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् । शाकम्भरीं समासाद्य ब्रह्म-
 चारी समाहितः ॥ १६ ॥ त्रिरात्रमुपितः शाकं भक्षयित्वा नरः
 शुचिः । शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्दुर्घोर्दशभिः कृतम् ॥ १७ ॥
 तत् फलं तस्य भवति देव्याञ्चन्द्रेण भारत । ततो गच्छेत् सुव-
 र्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विन्दुतम् ॥ १८ ॥ तत्र विष्णुः प्रसादाद्यं
 रुद्रमारुधयत् पुरा । वराय सुवहन् लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान्
 ॥ १९ ॥ उक्तय विपुरझेन परितुष्टेन भारत । अपि च त्वं प्रिय-
 तरो लोके कृष्ण भविष्यसि ॥ २० ॥ त्वन्मुखञ्च जगत् सर्वं भवि-
 ष्यति न संशयः । तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा हृषध्वजम् ॥ २१ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । धूमपतीं ततो गच्छे-
 त्त्रिरात्रोपापितो नरः ॥ २२ ॥ मनसा प्रार्थितान् कामाङ्गभते
 नात्र संशयः । श्रेव्यासु दक्षिणाङ्गेन रथावर्तो नराधिप ॥ २३ ॥
 तत्रारोहेत धर्मञ्च अह्वानो गितेन्द्रियः । महादेवप्रसादादि
 गच्छेत् परमाङ्गतिम् ॥ २४ ॥ पदक्षिणमुपावृत्त्य गच्छेत् भरत-
 र्पभ । धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २५ ॥ तत्र
 स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप । ततो गच्छेत् धर्मञ्च
 जमस्तुत्य महागिरिम् ॥ २६ ॥ स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं
 न संशयः । तत्राभियेकं कुर्वीत कोटितीर्थं समाहितः ॥ २७ ॥
 सुगङ्गीकमवाप्नोति कुलं चैव समुदरेत् । अथैकां रजनीं तत्र
 गोमहस्रफलं लभेत् ॥ २८ ॥ सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च
 तर्पयन् । देवान् पितॄंश्च विधिवत् पृथक्लोके महीयते ॥ २९ ॥
 ततः क्रनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपापितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति
 स्वर्गलोकाञ्च विन्दति ॥ ३० ॥ कर्पितावटं ततो गच्छेत्तोर्यसेषी

नराधिप । उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं कृभेत् ॥ ३१ ॥
 नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः । तीर्थं कुक्षवरथेष्ठ
 सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ३२ ॥ तथाभिधेकं कुर्वीत नागतीर्थं नरा-
 धिप । कपिलानां महस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३ ॥ ततो
 क्षणितकं गच्छेत् शान्तनोक्षीर्यमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्
 दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः सङ्गमे
 नरः । दशाश्वमेधानाप्नोति कुलक्षेत्र समुदरेत् ॥ ३५ ॥ ततो
 गच्छेत् राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम् । सर्वपापविशुद्धात्मा
 ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३६ ॥ रुद्रावर्त्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी
 नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७ ॥
 गङ्गायाय नरयेष्ठ सरस्वत्याश्च सङ्गमे । स्नात्वाश्वमेधं प्राप्नोति
 स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ३८ ॥ भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्घ्यं यथा-
 विधि । न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९ ॥ ततः
 कुञ्जाम्बके गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्ग-
 लोकश्च गच्छति ॥ ४० ॥ अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपसृज्य ब्रह्मचारो समाहितः ॥ ४१ ॥ अश्वमेधमवा-
 प्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः । गोसहस्रफलं विन्देत् कुलक्षेत्रं
 समुदरेत् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मावर्त्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारो समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकश्च गच्छति ॥ ४३ ॥ यमुनाप्रभवं
 गत्वा समुपसृज्य यामुनम् । अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके
 महीयते ॥ ४४ ॥ दर्शिक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ४५ ॥ सिन्धोश्च प्रभवं
 गत्वा सिद्धगन्धर्षसेवितम् । ततोप्य रजनीः पश्च विन्देद्दण्डसुव-
 र्थाकम् ॥ ४६ ॥ अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् । अश्व-
 मेधमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ४७ ॥ ऋषिकुल्यां समा-
 साद्य वागिष्ठक्षेत्रे भारत । वागिष्ठीं समतिक्रम्य सर्वे वृथा द्विजा-

तयः ॥ ४८ ॥ ऋषिकृत्यां समासाद्य नरः ख्वात्वा विकल्मषः ।
 देशान् पितृंश्चार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ४९ ॥ यदि तत्र
 वसेन्नासं गाकाहारो नराधिपः । ऋषुतुङ्गं समासाद्य वाणिमेष-
 फलं लभेत् ॥ ५० ॥ गत्वा वीरप्रमोक्षश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 कृत्तिकामध्वोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ५१ ॥ अग्निष्टोमाति-
 राचाभ्यां फलमाप्नोति मानवः । तत्र सन्ध्यां समासाद्य विद्या-
 तीर्थमनुत्तमम् ॥ ५२ ॥ उपसृष्ट्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते ।
 महाश्वमे वसेद्द्राविं सर्वपापप्रमोचने ॥ ५३ ॥ एककालं निरा-
 हारे लोकानावसते शुभान् । षष्ठकालोपवासेन नासमुच्य महा-
 कये ॥ ५४ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विन्देद्वहुतुवर्णकम् । दशापरान्
 दशपूर्वान् नरानुद्धरते कुलम् ॥ ५५ ॥ अथ वितसिकां गत्वा
 पितामहनिषेविताम् । अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसौ गतिम्
 ॥ ५६ ॥ अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् । रूपस्य
 भागी भवति हृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ ५७ ॥ ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा
 ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । षड्वर्षेण चाग्नेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५८ ॥
 ततस्तु नैमिषं गच्छेत् पुण्यं सिद्धनिषेवितम् । तत्र नित्यं निव-
 सति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ५९ ॥ नैमिषं नृगयानस्य पापस्त्राहं
 प्राप्यश्रुतिः । प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ तत्र
 मासं वसेद्दीर नैमिषे तीर्थतत्परः । षड्विधां चानि तीर्थानि
 तानि तीर्थानि नैमिषे ॥ ६१ ॥ कर्ताभिषेकस्तत्रैव नियतो निव-
 ताशनः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ ६२ ॥
 पुनात्यासप्तमस्रैव कुलं भरतसत्तम । यद्व्यजेन्नैमिषे प्राणानुप-
 यासपरायणः ॥ ६३ ॥ समोदेत् सर्वलोकेषु एवमाहुर्मनीषिणः ।
 नित्यं मीध्यञ्च पुण्यञ्च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ६४ ॥ गङ्गोद्भवं समा-
 साद्य तिरातोपोपितो नरः । वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्
 सुरा ॥ ६५ ॥ सदस्रतीं प्रमाणाद्य तपयेत् पितृदेवताः । सार-

स्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ६६ ॥ ततश्च वाङ्महं गच्छेद्ब्र-
 ह्मण्युचारी समाहितः । ततोऽप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते
 ॥ ६७ ॥ दैवस्यैव यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव । ततः शीर-
 धतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतरैर्हताम् ॥ ६८ ॥ पितृदेवार्चनपरो
 वाजपेयमवाप्नुयात् । विमलागोकनामाद्य ब्रह्मचारी समाहितः
 ॥ ६९ ॥ ततोऽप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते । गोप्रतारं
 ततो गच्छेत् शरद्व्याशीर्यमुत्तमम् ॥ ७० ॥ यत्र रामी गतः स्वर्गं
 सभृत्यवलवाहनः । देवं त्वज्जा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा
 ॥ ७१ ॥ रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत । तस्मिंश्चीर्षे
 नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ॥ ७२ ॥ सर्वपापविशुद्ध्यात्
 स्वर्गलोके महीयते । रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुञ्जवन्दन
 ॥ ७३ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः । शतसाहस्रशं
 तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ ततोऽप्यस्वर्गं कृत्वा नियतो
 नियताग्नः । गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ७५ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् । अश्वमेधस्य यज्ञस्य
 फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७६ ॥ कोटितोर्षे नरः स्नात्वा अर्च-
 यित्वा गुह्यं शृप । गोसहस्रफलं विन्द्यात्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ७७ ॥
 ततो वाराणशीं गत्वा अर्चयित्वा वृषभजम् । कपिलाह्लादे नरः
 स्नात्वा राजखुरगवाप्नुयात् ॥ ७८ ॥ अविमुक्तं समासाद्य तीर्थ-
 सेवी कुञ्जवृष ॥ दशनाहोवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ७९ ॥
 प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः । मार्कण्डेयस्य
 राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ८० ॥ गोमतीगङ्गयोश्चैव सहस्रे
 लोकाविश्रुते । अग्निष्टोममवाप्नोति कुञ्जस्यैव समुद्धरेत् ॥ ८१ ॥
 ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति
 गमनादेव भारत ॥ ८२ ॥ तत्राचयवटो नाम विषु लोकेऽ
 विश्रुतः । तत्र दत्तं पितृभ्यश्च भक्त्यन्वयमुच्यते ॥ ८३ ॥ महा-

नद्यामुपसृष्ट्य तर्पयेत् पितृदेवताः । अक्षयान् प्राप्नुयात् लोकान्
 कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ८४ ॥ ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मरथोप-
 शोभितम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मणा तत्र सरसि यूप, थोष्ठ, समुच्छ्रितः । यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा
 वाजपेयफलं लभेत् ॥ ८६ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोक-
 विश्रुतम् । एकरात्रोपितो राजन् प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥ ८७ ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्बुधम् । तत्र चिह्नं महद्राज-
 न्द्रद्यापि सुमङ्गुलम् ॥ ८८ ॥ कपिलायाः सवत्सायाश्चरत्याः
 शर्वते कृतम् । सवत्साया, पदानि स्मृत्वा दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ८९ ॥
 तेष्वपसृष्ट्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम । यत्कश्चिदशुभं कर्म तत्
 प्रणश्यति भारत ॥ ९० ॥ ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य
 धीमतः । स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ९१ ॥
 ब्राह्मणेन भवेद्धीर्यं व्रतं द्वादशवार्षिकम् । इतरेषान्तु वर्षानां
 सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९२ ॥ अथन्तश्च ततो गच्छेत् पर्वतं गीत-
 नादितम् । सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९३ ॥ तत्र
 सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणः सशितव्रत, । तेन ह्युपास्ता भवति सन्ध्या
 द्वादशवार्षिकी ॥ ९४ ॥ योनिद्वारश्च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिचङ्कुटात् ॥ ९५ ॥ कृष्णयुक्ता-
 वुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः । पुनात्यासप्तमं राजन् कुलं
 नास्त्यत्र संशयः ॥ ९६ ॥ एष्टया वचनः पुत्रा यद्यप्येको गर्वा
 व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा हृपमुत्सृजेत् ॥ ९७ ॥ ततः
 फलान् व्रजेद्भ्राजंतीर्थसेवी नराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिश्च
 महती व्रजेत् ॥ ९८ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मप्रस्थं समा-
 हितः । तत्र धर्मो महाराज नित्यमाज्ञे सुधिष्ठिर ॥ ९९ ॥
 तत्र कृपोदकं पीत्वा ततः स्नातः शुचिपत्न्या । पितृन्देवान्मु सन्तर्ष्य
 मुक्तपापः दिवं व्रजेत् ॥ १०० ॥ गतस्तस्माद्यमस्तत्र महर्षेर्भाविता-

धनः । तं प्रविश्याद्यमं श्रीमच्छमश्रीविनाशनम् ॥ १०२ ॥ गवा-
 मयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । धमेन्तत्राभिसंस्पृश्य बाजि-
 मेधमवाप्नुयात् ॥ १०३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मस्यागमनु-
 ज्ञमम् । तत्राभिसंगस्य राजेन्द्र ब्रह्मायं पुरुषपरमम् ॥ १०४ ॥
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः । ततो राजसूयं
 गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ॥ १०५ ॥ उपस्पृश्य ततस्तत्र काञ्ची-
 बाजिष मोदते । यच्छिष्या नैत्यकं तत्र प्राश्रीत पश्यः शुचिः
 ॥ १०६ ॥ यच्छिष्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्मकृत्या । मणिनागं
 ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ तैथिकं भञ्जते यस्तु
 मणिनागस्य भारत । दृष्टस्यागीविषेणापि न तस्य धनते विपक्व
 ॥ १०८ ॥ तत्रोष्ण रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततो
 गच्छेत् ब्रह्मपरिगतस्य धनं प्रियम् ॥ १०९ ॥ अहल्याया हृदे
 स्नात्वा व्रजेत् परमाङ्गतिम् । अभिसंगत्वायमं राजन् विन्दति श्रिय-
 मात्मनः ॥ ११० ॥ तत्रोदपानं धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिसंगं कृत्वा तु बाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥ जनकस्य तु
 राजर्षिः कृपस्त्रिदशपूजितः । तत्राभिसंगं कृत्वा तु विष्णुलोक-
 मवाप्नुयात् ॥ ११२ ॥ ततो विनयनं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ।
 बाजपेयमवाप्नोति सोमलोकश्च गच्छति ॥ ११३ ॥ गण्डकीन्तु
 समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् । बाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकश्च
 गच्छति ॥ ११४ ॥ ततो विशल्यामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रु-
 ताम् । अग्निटोममवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ११५ ॥
 ततोऽधिवह्नं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् । सुल्लक्षेषु महाराज
 मोदते भाव संशयः ॥ ११६ ॥ कम्पनान्तु समासाद्य नदीं सिद्ध-
 निप्रेविताम् । सुवडरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ११७ ॥
 अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति
 कुशत्रैव समुद्भवेत् ॥ ११८ ॥ द्वितीकसां पुष्करिण्यो समासाद्य

नराधिप । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधश्च विन्दति ॥ ११८ ॥
 अथ सोमपदं गच्छेत् ब्रह्मधारी समाहितः । महेश्वरपदे स्नात्वा
 वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १२० ॥ तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता
 भरतर्षभ । कूर्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना ॥ १२१ ॥
 ह्यिधमाणा कृता राजन् विष्णुना प्रभविष्णुना । तत्राभिषेकं
 कुर्वीत तीर्थकोट्यां नराधिप ॥ १२२ ॥ पुण्डरीकमवाप्नोति
 विष्णुलोकश्च गच्छति । ततो गच्छेत् राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य
 च ॥ १२३ ॥ सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत । यत्र
 ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२४ ॥ आदित्या वसवो
 रुद्रा जनार्दनमुपासते । शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुत-
 कर्मकः ॥ १२५ ॥ अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकश्च गच्छति ॥ १२६ ॥ तत्रोदपानं
 धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् । समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे सन्निहितः
 सदा ॥ १२७ ॥ तत्रोपसृज्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 अभिगम्य महादेव वरदं रुद्रमव्ययम् ॥ १२८ ॥ विराजति यथा
 सोमो मेघैर्भृङ्गो नराधिप । जातिस्वरमुपसृज्य शुचिः प्रभत-
 मानसः ॥ १२९ ॥ जातिस्वरमवाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ।
 माहेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा हृष्यध्वजम् ॥ १३० ॥ ईशिता-
 ल्लभते कामान्मुपवासान् संशयः । ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपाप-
 प्रमोचनम् ॥ १३१ ॥ अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 कुशिकस्याग्रमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३२ ॥ कौशिकीं
 तत्र गच्छेत् महापापप्रणाशिनीम् । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं
 प्राप्नोति मानवः ॥ १३३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र चम्पकारण-
 सुतनम् । तत्रोप्य रजनीमेका गोमहश्चफलं लभेत् ॥ १३४ ॥
 अथ जेष्ठिमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम् । तत्रोप्य रजनीमेकां
 गोमहश्चफलं लभेत् ॥ १३५ ॥ तत्र निम्बेश्वरं दृष्ट्वा दंष्ट्या स

सुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ १५३ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणः
 पितृदेवार्चने रतः । हयमेधमवाप्नोति शकलोकश्च गच्छति
 ॥ १५४ ॥ ताम्बाहणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अथ-
 मेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकश्च गच्छति ॥ १५५ ॥ नन्दिन्याश्च समा-
 साद्य ऊषं देवनिषेवितम् । नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति
 नराधिप ॥ १५६ ॥ कानिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिकाहणयो-
 गैतः । त्रिरात्रोपैषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५७ ॥
 चर्मशीतीर्थमासाद्य ततः सोमायमं वध । कुम्भकर्णाश्रमं गत्वा
 पूज्यते भुवि मानव ॥ १५८ ॥ कैकामुषमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी
 यतवतः । जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५९ ॥
 सल्लवन्दा समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः । सर्वपापविशुद्ध्या
 शकलोकश्च गच्छति ॥ १६० ॥ षट्पभद्वोपमानाद्य मेघ्यं कौश-
 निस्तदकम् । सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्यो विराजते ॥ १६१ ॥
 श्रीहात्सकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् । तत्राभिषेकं कृत्वा
 चं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६२ ॥ चर्मशीर्थं समासाद्य पुण्यं
 ब्रह्मर्षिसेवितम् । वाजपेयमवाप्नोति विमानस्य च पूज्यते ॥ १६३ ॥
 अथ चम्पां समासाद्य भानीरथ्या कृतोदकः । दण्डार्जमभिगत्वा
 तु गोसङ्घफलं लभेत् ॥ १६४ ॥ ललीतिकीं ततो गच्छेत्
 पुण्यां पुण्योपगोमिताम् । राजसूयमवाप्नोति विमानस्य च
 पूज्यते ॥ १६५ ॥

इति भारव्यवर्षि तीर्थयात्रापर्यन्ति नागातीर्थकथने

चतुरंगीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पुलस्त्य उवाच । अथ सन्ध्यां समासाद्य मन्वेद्यं तीर्थसुप्त-
मम् । उपसृष्ट्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः । १ ॥ रामस्य
च प्रभावेण तीर्थं राजन् कृतं पुरा । तस्मैचित्यं समासाद्य
विन्वाद्दृष्टुमवर्णकम् ॥ २ ॥ करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपापितो
नरः । अश्वमेधमवाप्नोति मज्जापतिकृतो विभिः ॥ ३ ॥ गङ्गाया-
स्त्वथ राजेन्द्र भागरस्य च मङ्गमे । अश्वमेधं दृशगुणं प्रवदन्ति
मनीषिणः । ४ ॥ गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः ।
त्रिरात्रमुपितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ ततो वैतरणीं
गच्छेत् सर्वपापमोक्षणीम् । विरजं तीर्थमासाद्य विराजति
यथा शशी ॥ ६ ॥ पतरिञ्च कुलं पुण्यं सर्वपापं व्यपोहति । गो-
सहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७ ॥ शोणस्य ज्योति-
रध्यायाः सहस्रे नियतः शुचिः । तर्पयित्वा पितॄन् देवानग्नि-
ष्टोमफलं लभेत् ॥ ८ ॥ गोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
वंशगुह्या उपसृष्ट्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ऋषभं तीर्थ-
मासाद्य कोशलायां नराधिप । वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्री-
पापितो नरः ॥ १० ॥ गोसहस्रफलं विन्द्य त् कुलं चैव समुहरेत् ।
कोशलान्तु समासाद्य काकतीर्थमुपसृष्टेत् ॥ ११ ॥ उपभैकादश-
फलं लभते नात्र संशयः । पुष्यवत्यामुपसृष्ट्य त्रिरात्रोपापितो नरः
॥ १२ ॥ गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं वृष । ततो बदरिका-
तीर्थं स्नात्वा भरतसत्तम ॥ १३ ॥ दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकश्च
गच्छति । तथा चर्यां समासाद्य भागीरथ्यां स्नानोदकः ॥ १४ ॥
दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् । लपेटिकां ततो गच्छेत्
पुण्यां पुण्यांपशीभिताम् ॥ १५ ॥ वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च
पूज्यते । ततो मण्डेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ॥ १६ ॥
रामतीर्थे नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् । मतङ्गस्य तु केदार-
सत्तैव कुरुनन्दन ॥ १७ ॥ तत्र स्नात्वा कुपथेठ गोसहस्रफलं

लभेत् । श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपसृजेत् ॥ १८ ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजम् । श्रीपर्वते महादेवो देव्या
 सह महादुःखतिः ॥ १९ ॥ न्यवस्तु परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः
 सह । तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २० ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति परां सिद्धिंश्च गच्छति । ऋषभं पर्वतं गत्वा ऋषभं
 देवपूजितम् ॥ २१ ॥ वाजपेयमवाप्नोति नाकश्लेष्णे च मोदते ।
 ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामश्वरसां गणैः ॥ २२ ॥ तत्र स्नात्वा
 नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् । ततस्तीरे समुद्रस्य कन्या-
 तीर्थमुपसृजेत् ॥ २३ ॥ ततोपसृज्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विद्युतम् ॥ २४ ॥ समुद्रमध्ये
 राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपो-
 धनाः ॥ २५ ॥ भूतयज्ञपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः । सिद्ध-
 चारुणगन्धर्वमानुषाः पन्नगास्तथा ॥ २६ ॥ सरितः सागराः शैला
 उपासन्त उमापतिम् । तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः
 ॥ २७ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति गायपत्यञ्च विन्दति । अथ द्वादश
 रात्रन्तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ २८ ॥ तत एव च गायत्र्याः स्नानं
 त्रैलोक्यपूजितम् । त्रिरात्रमुपितस्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २९ ॥
 निदर्शनश्च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप । गायत्रीं पठते यस्तु
 येनिसङ्करजस्तथा ॥ ३० ॥ गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्प-
 द्यते वृष । अमाह्वणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ॥ ३१ ॥
 सश्वर्त्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् । रूपस्य भागी
 भवति सुभगश्च प्रजायते ॥ ३२ ॥ ततो वैष्णो समासाद्य त्रिरात्रो-
 पोषितो नरः । मयूरहंसहंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३३ ॥
 ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् । गवामयमवा-
 प्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ वैष्णवाः सहस्रे स्नात्वा वाजि-
 मेधफलं लभेत् । वरदासङ्गमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५ ॥

ब्रह्मसूयां समामाद्य त्विरात्रोपिषितो नरः । गोमहस्रफलं
 विन्द्यात् स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ३६ ॥ कुयप्रपनमासाद्य ब्रह्म-
 चारी समाहितः । त्विरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३७ ॥
 ततो देवहृद्देऽरय्ये कृण्वेसाजलोद्भवे । जातिधरहृद्दे स्नात्वा
 भवेष्वातिस्वरो नरः ॥ ३८ ॥ यत्र क्रतुयतेरिद्धा देवराजो दिवं
 गतः । अग्निष्टोमफलं विन्द्याद्भ्रमनादेव भारत ॥ ३९ ॥ ततः
 सर्वहृद्दे स्नात्वा गोमहस्रफलं लभेत् । ततो त्रापीं महापुण्यां
 पयोणीं सरिताम्बराम् ॥ ४० ॥ पितृदेवाचंनरतो गोमहस्रफलं
 लभेत् । दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्मुपसृष्टेत् ॥ ४१ ॥
 गोमहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत । शरभङ्गाश्रमं गत्वा
 शुकस्य च महात्मनः ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिभवाप्नोति पुनाति च
 कुलं नरः । ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदरन्यनिषेवितम् ॥ ४३ ॥
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याहृत्सुवर्णकम् । सप्तगोदावरे स्नात्वा
 नियतो नियतागनः ॥ ४४ ॥ महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकञ्च
 गच्छति । ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ ४५ ॥
 देवसत्त्वस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः । तुङ्गकारण्यमासाद्य
 ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ४६ ॥ वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सार-
 स्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु सुनेरङ्गिरसः सुतः ॥ ४७ ॥
 ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् । ॐकारेण यथा-
 न्वायं सम्यगुच्चारितेन च ॥ ४८ ॥ येन यत् पूर्वमभ्यक्तं तत्सर्वं
 समुपस्थितम् । ऋषयस्तत्र देवाय बहृणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ४९ ॥
 हरिर्नारायणस्तत्र महादेवसाथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः
 सह महाद्वारितः ॥ ५० ॥ अयं नियोजयामास याजनाथं महा-
 द्वातिम् । ततः स चक्रे भगवात्तृपीयां विधिवन्तदा ॥ ५१ ॥
 सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा । आष्यभागेन तत्रान्जिं
 तमंयित्वा यथाविधि ॥ ५२ ॥ देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च

यथाक्रमम् । तदरख्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ॥ ५३ ॥ पार्थ
 प्रणश्यत्यखिलं । स्वया वा पुरुषस्य वा । तत्र मासं वसेहीरो
 नियती नियताशनः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् कुलक्षेत्र
 समुद्धरेत् । मेधाविकं समासादा भित्तून् देवाय तर्पयेत् ॥ ५५ ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति । अत्र कालञ्जरं नाम
 पर्वतं लोकविश्रुतम् । ५६ ॥ तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्र-
 फलं लभेत् । यो स्नातस्नापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे वृष ॥ ५७ ॥
 स्वर्गलोके मर्षीयते नरो गार्हपत्य सशयः । ततो गिरिवरश्चेष्टे
 पितृकूटे विश्राम्यते ॥ ५८ ॥ मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपाप-
 प्रणाशिनीम् । तत्राभिषेकं कुर्वाण्यः पितृदेवार्चने रतः ॥ ५९ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत् । ततो गच्छेत् धर्मश्च
 भट्टस्थानमनुत्तमम् ॥ ६० ॥ यत्र नित्यं महासेना गुहः सन्नि-
 हितो वृष । तत्र गत्वा वृषश्चेष्ट गमनादेव सिध्यति ॥ ६१ ॥
 कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । प्रदक्षिणमुपा-
 वृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्वरः ॥ ६२ ॥ अभिगम्य महादेवं विरा-
 जति यथा शशी । तत्र कूप्ये महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ॥ ६३ ॥
 समुद्रास्तात्र चत्वारो निवसन्ति शुधिष्ठिर । ततोपस्यूञ्च राजेन्द्र
 पितृदेवार्चने रतः ॥ ६४ ॥ नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत्
 परमा गतिम् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र शृङ्गवेरपुरं मज्जत् ॥ ६५ ॥
 यत्र तीर्थो महाराज रामो द्वाशरथि पुरा । तस्मिंस्तीर्थे महा-
 बाहो स्नात्वा पापैः प्रमुष्यते ॥ ६६ ॥ गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा
 ब्रह्मघारी समाहितः । विधूतपाप्मा भवति राजपेयञ्च विन्दति
 ॥ ६७ ॥ ततो सुश्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमता । अभि-
 गम्य महादेवमभिवाद्य च भारत ॥ ६८ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य
 गाणपत्यमवाश्रुयात् । तस्मिंस्तीर्थे तु गाङ्गस्था स्नात्वा पापैः
 प्रमुष्यते ॥ ६९ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागस्यपिसंश्रुतम् ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा दिग्गय सदिगीश्वराः ॥ ७० ॥ लोकापावाच
साध्याश्च पितरो लोकसंमताः । सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव पर-
मर्षकाः ॥ ७१ ॥ अश्विनः प्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः । तथा
नागाः सुपर्णाश्च लिङ्गाश्चक्रधरास्तथा ॥ ७२ ॥ सरितः सागरा-
श्चैव गन्धर्वाश्च रसोऽपि च । हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुर-
स्कृताः ॥ ७३ ॥ तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्येन जाह्नवी ।
वेगेन समतिष्ठान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ७४ ॥ तपनस्य सुता
देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता । यमुना गङ्गाया माहं सङ्गता लोक-
पावनी ॥ ७५ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्थानमुपस्थच्छपयो विदुः ॥ ७६ ॥ प्रयागं समति-
ष्ठानं कञ्चलाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजा-
पतेः ॥ ७७ ॥ तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो सुभिष्ठिर । प्रजा-
पतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ७८ ॥ यजन्ते ऋतुभिर्देवा-
स्तथा षडधरा वृषाः । ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत
॥ ७९ ॥ प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो । श्रवणात्तस्य
तीर्थस्य नामसङ्कोचं नादपि ॥ ८० ॥ अतिकालभनाञ्चापि नरः
यापात् प्रमुच्यते । तत्राभिषेकं यः कुर्वीत् सङ्गमे लोकविश्रुते
॥ ८१ ॥ पुण्यं सकलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । एषा यजन-
भूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ॥ ८२ ॥ तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि मह-
ङ्गवति भारत । न वेदवचनाज्ञात न लोकवचनादपि ॥ ८३ ॥
सतिश्चतुष्कमष्ठीया ती प्रयागगरस्थं प्रति । द्वातीर्थसङ्ख्यांश्चि
षट्कोक्त्यास्तथा पराः ॥ ८४ ॥ येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्त्तितं
कुहनन्दन । चातुर्विद्ये च यत् पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ॥ ८५ ॥
ज्ञात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे । तत्र भोगवती नाम
यासुकेसीर्थधुत्तमम् ॥ ८६ ॥ तत्राभिषेकं यः कुर्वीत् सोऽश्व-
मेधकर्म लभेत् । तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ८७ ॥

दशाश्वमेधिकञ्चैव गङ्गायां कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्न
 तत्रावगाहिता ॥ ८८ ॥ विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ।
 यद्युक्ताश्च शतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ॥ ८९ ॥ सर्वं तत्तस्य
 गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् । सर्वं कृतयुगे पुण्यं वेतायां पुष्करं
 स्मृतम् ॥ ९० ॥ हापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलिद्युगे स्मृता ।
 पुष्करे तु तपस्येदानं दद्यान्महावये ॥ ९१ ॥ मलयैर्वाग्नि-
 मारोहेद्भृगुतुङ्गे त्वनाशनम् । पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मग-
 धेषु च ॥ ९२ ॥ स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तवरांस्रथा ।
 पुनाति कीर्त्तिं ता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति ॥ ९३ ॥ अवगाढा
 च पीता च पुनात्यासप्तमं कुशम् । दावर्दस्य मनुष्यस्य गङ्गायाः
 स्पृश्यते जलम् ॥ ९४ ॥ तावत् स पुरुषो राजन् स्वर्गलोके मही-
 यते । यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ९५ ॥
 उपास्य पुण्यं लब्धा च भवत्यमरलोकभाक् । न गङ्गासदृशं तीर्थं
 न देवः केशवात् परः ॥ ९६ ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह
 पितामहः । यत्र गङ्गा महाराज स देवस्तप्तपोवनम् ॥ ९७ ॥
 सिद्धक्षेत्रश्च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् । इदं सत्यं द्विजा-
 तीनां साधूनामात्मजस्य च ॥ ९८ ॥ सुहृदाश्च जपेत् कर्णे शिष्य-
 स्यात्सुगतस्य च । इदं धर्ममिदं मेध्यमिदं स्वर्गमनुत्तमम् ॥ ९९ ॥
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् । महीतीर्थमिदं गुह्यं
 सर्वपापप्रसोधनम् ॥ १०० ॥ अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलः स्वर्ग-
 माप्नुयात् । श्रीमत् स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्न्यमनं शिवम् ॥ १०१ ॥
 मेधाजननमयं वै तीर्थवंशानुकीर्त्तनम् । अपुत्रो लभते पुत्र-
 मधनो धनमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥ महीं विजयते राजा वैश्वो धन-
 मवाप्नुयात् । शूद्रो यद्येष्टितान् कामान् ब्राह्मणं पारगः पठन्
 ॥ १०३ ॥ यद्येदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः । जातीः
 स स्मरते वक्रोर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १०४ ॥ गम्यान्वपि च

तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च । मनसा तानि गच्छेत् सर्व-
 तीर्थसमीक्षया ॥ १०५ ॥ एतानि वसुभिः साहैरादित्यैर्मन्द-
 श्विभिः । ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुस्ततैपिभिः ॥ १०६ ॥
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत । व्रज तीर्थानि निवतः
 सुखं सुन्येन वर्द्धयन् ॥ १०७ ॥ भावितैः करणैः पूर्वमाश्लिष्या-
 श्रुतिदर्शनात् । प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रानुदर्शिभिः
 ॥ १०८ ॥ नावती नाकृतात्मा च नाश्रुचिर्न च तस्करः । स्नाति
 तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०९ ॥ त्वया तु सम्यग्ब्रूतेन
 नित्यं धर्मार्थदर्शिना । पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रपिता-
 महाः ॥ ११० ॥ पितामहपरोगाच देवाः सर्षिगणा वृषा । तव
 धर्मेण धर्मश्च नित्यमेवाभितोयिताः ॥ १११ ॥ अवाप्सरसि त्वं
 लोकान् वे वसूनां वासशोपम । कीर्त्तिंश्च मरुतीं भीष्म प्राप्सासे
 भुवि शाश्वतीम् ॥ ११२ ॥

नारद उवाच । एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाय पुनस्त्यो भगवावृषिः ।
 प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३ ॥ भीष्मय कुरु-
 शार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् । पुनस्त्यवचनाञ्चैव श्रियिषीं परि-
 चक्रमे ॥ ११४ ॥ एवमेवा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
 तीर्थयात्रा महापुन्या सर्वपापप्रनोचनी ॥ ११५ ॥ अनेन विधिना
 यस्तु श्रियिषीं सञ्चरिष्यति । अश्वमेधगतान्ययां फलं मेत्य स
 भीष्यति ॥ ११६ ॥ ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्सासे धर्ममुत्तमम् ।
 भीष्मः कुरुष्णां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ॥ ११७ ॥ नेता च
 त्वमृषीन् यस्यात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् । रजोगणविकीर्णान्पि
 तीर्थान्येतानि भारत ॥ ११८ ॥ न गतिर्विदुर्नान्यस्य त्वास्मिन्ने
 कुरुनन्दन । इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थाभिसंहतम् ॥ ११९ ॥
 यः पठेत् कल्पयुत्याय सर्वपापैः प्रमुच्यते । ऋषिमुखाः सदा
 यत्र वाञ्छीकित्स्वथ कश्चपः ॥ १२० ॥ आत्रेयः कुरुज्जठरो विश्वामि-

मित्तोऽथ गौतमः । असितो देवस्यैव मार्कण्डेयोऽथ गान्धवः
 ॥ १२१ ॥ भरद्वाजो वशिष्ठश्च मुनिर्ब्रह्मकृत्स्नया । श्रीमकः सञ्च
 पुत्रेण व्यासश्च तपताम्वरः ॥ १२२ ॥ दुर्वासाश्च मुनिश्चेडो
 जावाकिञ्च महातपाः । एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीचाक्षपो-
 धनाः ॥ १२३ ॥ एभिः सञ्च महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज । एष
 ते क्षीमयो नाम महर्षिरमितद्युतिः ॥ १२४ ॥ समेष्यति महा-
 राज तेन सार्द्धमनुव्रज । मयापि सञ्च धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनु-
 व्रमात् ॥ १२५ ॥ प्राञ्जसे महतीं कीर्त्तिं यथा राजा महाभिपः ।
 यथा यथातिर्धर्मात्मा यथा राजा पृरुखा ॥ १२६ ॥ तथा त्वं
 राजशाट्टं च स्थेन धर्मेण गोभसे । यथा भगीरथो राजा यथा
 रामश्च विश्रुतः ॥ १२७ ॥ तथा त्वं सर्वराजेषु आजसे रश्मि-
 वानिव । यथा मनुर्व्येच्छाकुम्भ्या पूरुमहायथाः ॥ १२८ ॥
 मथा वैश्वो महाराज यथा त्वमपि विश्रुतः । यथा च वृत्रहा
 सर्वान् सपत्नान्निर्दहन् पुरा ॥ १२९ ॥ त्वैलोक्यं पानयामास
 देवराड्भ्रिगतम्बरः । तथा गत्स्त्रयं कृत्वा त्वं प्रजाः पानयिष्यसि
 ॥ १३० ॥ स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवक्षोचन । स्वातिं
 यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्योर्जुनो यथा ॥ १३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्लास्य राजानं नारदो भगवा-
 न्शुचिः । अनुज्ञाय महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३२ ॥ सुधि-
 छिरोऽपि धर्मात्मा तमेवायं विचिन्तयन् । तीर्थयात्राश्रितं पुन्य-
 क्षणीया प्रत्ववेदयत् ॥ १३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि तीर्थयात्राया
 नारदवाक्ये पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । भ्रातृणां मतमात्राय नारदस्य च
 धीमतः । पितामहसमं धीम्यं माह राजा सुधितिः ॥ १ ॥
 मया स पुरुषव्याघ्रो जिह्नुः सत्यपराक्रमः । अकण्ठेतोमंहा-
 बाहुरभिताम्ना विवासितः ॥ २ ॥ स हि वीरोऽतुरक्रुच समर्थश्च
 तपोधन । कृती च भयमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३ ॥ अहं
 क्षोतापुत्रो ब्रह्मन् कृष्णावरिविधातिनी । अभिजानामि विक्रान्तौ
 तथा व्यासः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ त्रियगौ सुहृदरोकाक्षौ वासुदेव-
 चनञ्जयौ । नारदोऽपि तथा वेद योऽप्यर्थसत् सदा मम ॥ ५ ॥
 तन्नाहमपि जानामि नरनारायणादयो । अक्रोऽयमित्यतो रुक्मः
 मया स प्रेषितोऽर्जुनः ॥ ६ ॥ इन्द्रादनवरः शक्रं सुरस्त्रुः सुरा-
 धिपम् । द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ७ ॥
 भीष्मद्रीणावतिरेथौ कृपो द्रौण्यश्च दुर्जयः । धृतराष्ट्रश्च पुत्रेष्व-
 वृता सुधि महारथाः ॥ ८ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वास्त्रविदुष-
 कथा । योऽनुकामाय पार्थेन सततं ते महाबलाः ॥ ९ ॥ स च
 दिव्यास्त्रवित् कर्णः क्षुतपुत्रो महारथः । सोऽस्त्रवेगानिलबलः
 शराधिष्ठाकृत्तिस्यनः ॥ १० ॥ रजोधूमोऽस्त्रमम्पातो घातार्त्ताद्रा-
 नित्तोद्धतः । निहृष्ट इव कालेन युगान्ते ष्वकनो गहान् ॥ ११ ॥
 मम सैन्यमयं कर्त्तं प्रधत्सति न संग्रयः । तं च कृष्णानिलोद्धृतो
 दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ॥ १२ ॥ श्वेतवाजिनकाकाभङ्गाण्डीवे-
 न्द्राबुधोल्लसः । संरथ्यः शरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपाशकर्म ॥ १३ ॥
 अजं नादीरितो मेघः शनसिष्यति संशुभे । स चालादेव सर्वाग्नि-
 शक्यात् परपुत्रञ्जयः ॥ १४ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि वोभतुषुशक्यतः
 प्रतिपत्स्यते । अलं न तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ॥ १५ ॥
 नाकि त्प्रतिहतास्त्राणां रथोऽरीणां प्रतिक्रिया । तं वयं प्राग्दृवं
 सर्वे गृहीतास्त्रमरिन्दमम् ॥ १६ ॥ द्रष्टारो न हि वीभत्सुभार-
 पुद्यस्य सीदति । वयन्तु गृह्यते धीरं वनेऽस्त्रिन् दिपदाभरम् ॥ १७ ॥

अवधानं न गच्छामः काम्यके सङ्कल्पया । भवानन्यद्वनं साधु
 बह्वन् फलवच्छुचि ॥ १८ ॥ आख्यातु रमणीयञ्च सेवितं पुण्य-
 कर्मभिः । यत्र कश्चिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ॥ १९ ॥
 प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं दृष्टिकामा इवाम्बुदम् । विविधानाश्चमान्
 काञ्चिद्द्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ॥ २० ॥ सरांसि सरितश्चैव रम-
 णीयांश्च पर्यतान् । प्रापन् न हि मे ब्रह्मन् रोचते तमृतेऽर्जुनम् ।
 वनेऽस्मिन् काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धीम्ययुधिष्ठिर-
 कथायां षड्शीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तान् सर्वास्तत्सुकान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
 हीनचेतसः । आश्वासयंस्तथा धीम्यो दृष्टस्सतिसमोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 ब्राह्मणातुमतान् पुण्यानाश्रमान् भरतर्षभ । दिग्गोपीर्यानि शैलांश्च
 पृथु मे वदतोऽनघ ॥ २ ॥ यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विशोकौ
 भवितामि च । द्रौपद्या चानया साहं भ्रातृभिय नरेश्वर ॥ ३ ॥
 श्रवणाञ्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव । गत्वा शतगुणञ्चैव
 तेभ्य एव नरोत्तम ॥ ४ ॥ पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगण-
 सेवितम् । रम्यां ते कक्षयिष्यामि युधिष्ठिर यद्योऽस्मृति ॥ ५ ॥
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत । यत्र तीर्थानि देवानां
 सुख्यानि च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ यत्र सा गोमती सुख्या रम्या
 देवर्षिसेविता । यज्ञभूमिस्तु देवानां शमितश्च विवस्वतः ॥ ७ ॥
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः । शिवं ब्रह्मसरो
 यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८ ॥ यदधं पुरुषव्याघ्र कीर्त्तयन्ति
 पुरातनाः । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यथेक्षो गया व्रजेत् ॥ ९ ॥
 यजेत वाग्धमेधेन नीलं वा दृपसुतश्चजेत् । उत्तारयति सत्तत्त्वा

दृग् पूर्वाङ्गं दृष्ट्वापरान् ॥ १० ॥ महानदी च तत्रैव तथा गयः
 शिरो वृष । यत्रासौ कीर्त्तते विप्रैरश्वत्थकरणी वटः ॥ ११ ॥
 यत्र दत्तं पित्रभ्योऽन्वमद्यं भवति प्रभो । सा च पुण्यजला तत्र
 पशुनामा महानदी ॥ १२ ॥ बल्लमूलफला चापि कौशिकी
 भरतर्षभ । विश्वामित्रोऽध्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३ ॥
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्याशीरे भगीरथः । अथजज्ञत्र बहुभिः
 ऋतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४ ॥ पाषाणेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्-
 पन्नावनम् । विश्वामित्रोऽयजद्यत्र पुत्रेषु सह कौशिकः ॥ १५ ॥
 यत्राशुभयं भगवान् जामदग्न्यस्तथा जगौ । विश्वामित्रस्य तर्
 दृष्ट्वा विभूतिमतिमाशुषीम् ॥ १६ ॥ कान्यकुब्जऽपिवत्सोमदिन्द्रेण
 सह कौशिकः । ततः यत्रादपाक्रामदूवाङ्गाण्योऽस्मीति चात्रवीत्
 ॥ १७ ॥ पवित्रक्षपिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनशुभ्रतमम् । गङ्गायसुनयो-
 र्वीर उद्धमं लोकविश्रुतम् ॥ १८ ॥ यत्रायजत भूताद्या पूर्वमेव
 पितामहः । प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १९ ॥
 अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र तत्रायमवरो वृष । तत्रथा तापसारण्यं
 तापसैवपगोभितम् ॥ २० ॥ शिरस्थविन्दुः कथितो गिरी काल-
 क्षरे महान् । अगस्त्यपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ २१ ॥
 महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः । अथजज्ञत्र कौन्तेय
 पूर्वमेव पितामहः ॥ २२ ॥ यत्र भागीरथी पुण्या सरस्याशी-
 व्युधिष्ठिरः । यत्र सा ब्रह्मशालेति पुण्या स्याता विद्याम्पते ॥ २३ ॥
 धूतपात्रभिराकीर्णो पुण्यं तस्याव दर्शनम् । पवित्रो महर्षीयद्य
 स्यातो लोके महात्मनः ॥ २४ ॥ केदारव्रतस्य महानायम
 उक्तमः । कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बल्लमूलफलोदकः ॥ २५ ॥
 नैमिषसूपितो यत्र जलं शभं च शब्दवान् । यत देववर्गं रम्यं
 तापसैवपगोभितम् ॥ २६ ॥ गच्छदा च नदी यत्र गन्दा च
 गिरिमूर्च्छनि । तीर्त्तानि धरितः शैवाः पुण्यान्पाततानि च ॥ २७ ॥

गाथां दिशि महाराज कीर्त्तितानि मया तन । तिस्रष्वन्यासु
पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु । सरितः पर्वताश्चैव पुण्यान्त्या-
यतनानि च ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

—

धौम्य उवाच । दक्षिणस्यान्तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि
भारत । विश्वरेण यथाबुद्धि कीर्त्तमानानि तानि वै ॥ १ ॥
यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी । महारामा वल्ल
ज्जा तापसाचरिता शिवा ॥ २ ॥ वेणा भीमरथी चैव नद्यौ
पापमयापहे । अगद्विजसमाकीर्णौ तापसालयभूषिते । ३ ॥
राजर्षेक्षस्य च सरिन्दृगस्य सरतर्षभ । रम्यतीर्थी वल्लज्जा
ययोष्णी द्विजसेविता । ४ ॥ अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो
महायथाः । अनुवंश्यां जगौ गाथा नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५ ॥
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् । अमाद्यदिन्द्रः सोमेन
दक्षिणामिर्हिजातय ॥ ६ ॥ पयोष्णीं यजमानस्य वाराहे तीर्थे
उत्तमे । उद्धृतं भूतलस्यं वा वायुना समुदीरितम् ॥ ७ ॥
पयोष्णीं हरते तोयं पापनामरणान्तिकम् । स्वर्गादुत्तुङ्गममकं
विषाणं यत् शूचिनः ॥ ८ ॥ स्वनाम्नविहितं दृष्ट्वा मर्त्यैः शिवपुरं
वर्जितम् । एकतः सरितः सर्वा गङ्गाद्याः सञ्चिलोच्चयाः ॥ ९ ॥
पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम । माठरस्य वनं
पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ॥ १० ॥ यूपश्च भरतयेष्ठ वरुणस्योत्तमे
गिरी । भवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कल्यायमे तथा ॥ ११ ॥ ताप-
सानामरणानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति । वेदी शृपर्षरके तात
वासदग्नेर्महाशनः ॥ १२ ॥ रम्या पापाणतीर्था च पुनश्चन्द्रा

च भारत । अथोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय बहुकायमम् ॥ १२ ॥
 अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्रेषु वाइष्यश्च वृधिक्षिर । कुमाङ्गः कविताः
 पुण्याः पाण्ड्रेष्वेव नरयम् ॥ १४ ॥ ताम्बपर्णीन्तु कौन्तेय कीर्त्त-
 धिष्णामि तां शृणु । यत्र देवैरुपकृतं महदिच्छद्विराचमे ॥ १५ ॥
 गोकर्णं इति विख्यातस्त्रिषु शीकेषु विश्रुतः । ग्रीततोयो बल्ल-
 जश्चः पुण्यसात शिवः शुभः ॥ १६ ॥ हृदः परमदुष्प्रापो मानुषै-
 रकृतात्मभिः । तत्र वृक्षदृणाद्यैश्च सम्पन्नफलमसवान् ॥ १७ ॥
 आश्रमोऽगस्त्यगिष्यस्य पुण्यो देवसमोऽगिरिः । वैदुर्ष्यं पर्वतस्तत्र
 श्रीमान्नाथिमयः शिवः ॥ १८ ॥ अगस्त्यस्याश्रमस्यैव बल्लमूषफलो-
 दकः । सुराङ्गेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्वायतनानि च ॥ १९ ॥
 आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराधिप । चमसोद्भेदनं विप्र-
 षात्रापि कथयन्त्युत ॥ २० ॥ प्रभासश्चोदधी तीर्थं विदधानां
 वृधिक्षिर । तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ॥ २१ ॥
 उज्जयन्तश्च शिखरौ क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् । तत्र देवधि-
 धीरेण नारदेनातृकीर्त्तितः ॥ २२ ॥ सुवाणः श्रूयते श्लोकस्त-
 त्त्रिबोध वृधिक्षिर । पुण्ये गिरौ सुराङ्गेषु अगपत्तिनिषेविते ॥ २३ ॥
 उज्जयन्ते च तप्ताङ्गो नाकपृष्ठे मण्डिते । पुण्या दारवती तत्र
 यत्रासी मधुसूदनः ॥ २४ ॥ साक्षाद्देवः सुराणोऽधौ स हि धर्मः
 सनातनः । ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ॥ २५ ॥
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् । पवित्राणां हि
 गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ॥ २६ ॥ पुण्यानामपि पुण्योऽसौ
 गङ्गलानाञ्च महत्तमम् । तैस्त्रिषु पुण्डरीकाक्षी देवदेवः सनातनः
 ॥ २७ ॥ अव्ययात्मा व्ययाना च चेतसः परमेस्वरः । आस्तो
 हरिरचित्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २८ ॥

इति भारणपर्वणि तीर्थपातापर्वणि धौव्यतीर्थकथने

अष्टाशीतसोऽध्यायः । ८८ ।

धीम्य उवाच । अस्मिन्निपु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते
 दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्नायतनानि च ॥ १ ॥
 प्रियङ्ग्वाम्ब्रवणोपेता यानीरफलमाक्षिणी । प्रत्यङ्मुखोता नदी
 पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २ ॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि
 पुण्यान्नायतनानि च । सरिदनानि शैलेन्द्रा देवाय सपिता-
 महाः ॥ ३ ॥ नर्मदायां कुरुयेष्ठ सप्त सिद्धिर्पिचारणैः । स्नातु-
 मायान्ति पुण्यौषैः सदा वारिषु भारत ॥ ४ ॥ निकेतः श्रूयते
 पुण्यो यत्र विश्वसो मुनिः । जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः
 ॥ ५ ॥ वैदूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः । नित्यपुष्प-
 फलाक्षत पादपा हरितच्छदाः ॥ ६ ॥ तत्र शैलस्य शिखरे
 सरः पुण्यं महीपते । फुल्लपद्मं महाराज देवगन्धर्वभेषितम् ॥ ७ ॥
 ब्रह्माक्षरं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते । पुण्ये स्वर्गोपमे चैव
 देवर्षिगणभेषिते ॥ ८ ॥ हृदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेक्षत ॥
 हरिन् । विश्वामित्रनदी राजन् पुण्यं परपुरञ्जय ॥ ९ ॥ यस्या-
 क्षीरे सतां मध्ये ययातिर्नङ्गपालजः । पपात स पुनर्लोक-
 ज्ञेभे धर्मान् सनातनान् ॥ १० ॥ तत्र पुण्यो हृदः ख्यातो
 मैनाक्षरैव पर्वतः । ब्रह्मसूत्रफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः ॥ ११ ॥
 आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्याक्षत्र बुधिशिर । अथनस्थाश्रमसैव विख्यात-
 क्षत्र पाण्डव ॥ १२ ॥ तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा
 विभोः । जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ १३ ॥
 आश्रमः शाक्यतां येष्ठ अगद्विजनिषेवितः । ततः पुण्यतमा
 राजन् सततं तापसैर्युता ॥ १४ ॥ केतुमाला च मेध्या च गङ्गा-
 द्वारस्य भूमिषु । ख्यातस्य सैन्धवारण्यां पुण्यां दिजनिषेवितम् ॥ १५ ॥
 पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः । वैखानसानां सिद्धि-
 नासृषीषामाश्रमः प्रियः ॥ १६ ॥ अप्यत्र संश्रयार्थाय भजा-
 पतिरथो जगौ । पुष्करेण कुरुयेष्ठ गाणां सुकृतिनाम् ॥ १७ ॥

मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः । विमण्यन्ति पापानि
नाकापृष्ठे च भीदते ॥ १८ ॥

इति चारुण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धीस्यतीर्थकथने
एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

धीस्य उवाच । उद्दीच्यां राजशार्दूलं दिशि पुण्यानि यानि
वै । तानि ते कीर्त्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥
शृणुष्व्वावहितो भूत्वा मम गन्तव्यतः प्रभो । कथामतिशयो वीर
श्रद्धां जनयते शुभाम् ॥ २ ॥ सरस्वती महापुण्या हृदिनी तीर्थ-
शालिनी । समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पारुष्य ॥ ३ ॥ यत्र
पुण्यातमं तीर्थं बुलावतरणं शुभम् । यत्र सारस्वतीरट्टा गच्छ-
न्त्यवभृष्टैर्हिजाः ॥ ४ ॥ पुण्याश्चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निगिरी-
ऽनघ । सहदेवोऽयजद्यत्र शय्यालेपेण भारत ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नेव
पार्थेऽसौ इन्द्रगोता वृधिष्ठिरः । गाथा चरति कोकेऽस्मिन् गीय-
माना हिजातिभिः ॥ ६ ॥ अग्नयः सह देवेन सेविता यमुना-
मह । ते तस्य कुक्षशार्दूलं सहस्रगतदाक्षिणाः ॥ ७ ॥ तत्रैव
भरतो राजा ऋक्वर्त्ती महादयाः । विंशतिः सप्त चाष्टौ च
श्वमेधानुपाहरत् ॥ ८ ॥ कामरूपो हिजातीनां श्रुतस्नात यथा
पुरा । अत्यन्तमाश्रयः पुण्याः शरभस्य विश्रुतः ॥ ९ ॥ सरस्वती
नदी महिः सततं पार्थ पूजिता । शक्तिष्वित्येर्महाराज यत्रेष्ट-
क्षयिभिः पुरा ॥ १० ॥ हृषदती महापुण्या यत्र ख्याता वृधि-
ष्ठिरः । न्ययोधारयसु पुण्यास्त्रयः पाण्डाल्यो द्विपदास्वरः ॥ ११ ॥
दाशभ्यषोपथ दाशभ्यष धरणीस्थो महात्मनः कौन्तेयानना-
यमसः सुव्रतस्यामितीजसः ॥ १२ ॥ आश्रयः स्यायने पुण्यास्त्रिपु
कोकेषु विश्रुतः । एतावर्णाववर्णा च विश्रुतौ मनुजाधिप ॥ १३ ॥

वेदज्ञो वेदविहांसौ वेदविद्याविदावभौ । ईजाते क्रतुभिर्मुखैः
 पृथोर्भरतसप्तम ॥ १४ ॥ समेत्य वज्रगो देवाः सेन्द्राः सवरुषाः
 पुरा । विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यातमस्य सः ॥ १५ ॥ ऋषि-
 र्महान् महाभागो जमदग्निर्महायथाः । यज्ञाशकेषु पुण्येषु
 रम्येष्वयजत प्रभुः ॥ १६ ॥ यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तन्निवि-
 सप्तमम् । स्वं स्वं तीयमुपादाय परिवार्षोपतस्थिरे ॥ १७ ॥
 अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ । इमं श्लोकं तदा वीर
 श्रेष्ठ दीक्षां महात्मनः ॥ १८ ॥ यजमानस्य वे देवान् जमदग्ने-
 र्महात्मनः । आगम्य सरितो विमान् मधुर्ना समतर्पयम् ॥ १९ ॥
 गन्धर्वयत्नरक्षोभिरश्वरोभिश्च सेवितम् । किरातकिन्दरावासं-
 श्रैतं शिखुरिणाम्बरम् ॥ २० ॥ विभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं
 युधिष्ठिर । पुण्यं तद्द्यायते राजन् ब्रह्मर्पिगणसेवितम् ॥ २१ ॥
 सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा । पर्वतस्य पुरुर्नाम
 यत्र यातः पुष्करवाः ॥ २२ ॥ भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्पिगणसेविते ।
 राजन् स आयमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥ २३ ॥ यः स
 भूतं भविष्यञ्च भवञ्च भरतर्षभ । नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः
 सुखोत्तमः ॥ २४ ॥ तस्मात्तियशमः पुण्यां विशालां बदरीमतु ।
 आयमः ख्यायते पुण्यास्त्रिषु लोकेषु विन्दुतः ॥ २५ ॥ उष्णतोय-
 वहा गङ्गा गीततोयावहा पुरा । सुवर्णमिक्तता राजन् विशालां
 बदरीमतु ॥ २६ ॥ ऋषयो यत्र देवाश्च महाभाग महीजस्रः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २७ ॥ यत्र नारा-
 यणो देवः परमात्मा सनातनः । तत्र सत्स्रं जगत् सर्वं तीर्था-
 न्यायतनानि च ॥ २८ ॥ तत् पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपो-
 वनम् । तत्परं परमं देवं भूतानां परमीश्वरम् ॥ २९ ॥ शाश्वतं
 परमस्यैव धातारं परमं पदम् । यं विदित्वा न शोचन्ति विदांसः
 शाश्वदृष्टयः ॥ ३० ॥ तत्र दिगर्षयः सिद्धाः सर्वे धैव तपोधनाः ।

आदिदेवो महायोगी यथाक्ते मधुसूदनः ॥ ३१ ॥ पुण्यानामधि-
 तत्पुण्यमत्र ते संशयोऽस्तु मा । एतानि राजन् पुण्यानि पृथिव्यां
 पृथिवीपते ॥ ३२ ॥ कीर्णितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि
 च । एतानि वसुभिः साध्ये रादित्यैर्महदग्निभिः ॥ ३३ ॥ ऋषिभि-
 र्देवैरुच्यैश्च सेवितानि महात्मभिः । अरन्तेतानि कौन्तेय संहितो
 ब्राह्मणवर्षभः । आहृमिद्य महाभागैवत्कण्ठां विज्जिह्वसि ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौस्यतीर्थकथने
 नवतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्प्राप्यमाणे तु धौस्ये कीरव-
 नन्दन । कीमशः स महातेजा ऋषिसत्राजगाम च ॥ १ ॥ तं
 पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते । उपातिष्ठन्महाभागं
 दिवि शक्रमिवामराः ॥ २ ॥ समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो वृधि-
 छिरः । परंच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३ ॥ स पृष्टः
 पाण्डुपुत्रेण प्रीयमानो महात्मनाः । उवाच सत्पुत्रा वाचा कर्मय-
 न्निव पाण्डवान् ॥ ४ ॥ सशरन्वष्टि कौन्तेय सर्वान् लोकान्
 यदृच्छथा । गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५ ॥
 तत्र च आतरं वीरमपश्यं सश्वसाधिनम् । शक्रस्यार्द्धासनगतं
 तत्र मे विद्यथो महान् ॥ ६ ॥ आसीत् पुरुषयादूर्ल दृष्ट्वा पार्थे
 तथागतम् । आहं मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान् प्रति ॥ ७ ॥
 सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां महातुजम् । वचनात् पुरु-
 षतस्त्व पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८ ॥ आख्यास्ये ते प्रियं तात
 सुमहत् पाण्डुनन्दन । आहृमिः संहितो राजन् कण्ठया चैव
 तच्छृणु ॥ ९ ॥ यश्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ । तदस्त्र-
 माप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं प्रभो ॥ १० ॥ यश्ववृमहाशिरो नाम

तपसा रुद्रमागमत् । अस्मतादुत्थितं रोद्रं तल्लब्धं सख्यसाचिना
 ॥ ११ ॥ तत् समन्त्रं संचारं समायचित्तमङ्गलम् । यत्प्रमखाधि-
 चान्धानि दण्डादीनि वृषिष्ठिर ॥ १२ ॥ यमात् कुबेराहृष्ट्या-
 दिन्द्राञ्च कुरुनन्दन । अस्त्रायुधवाप्तवान् पार्थो दिव्यान्वजित-
 विक्रमः ॥ १३ ॥ विश्वावसोस्तु तमयाङ्गीतं वृत्त्यश्च साम च ।
 वाहितश्च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १४ ॥ एवं कृतास्त्रः
 कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् । सुखं वसति वीभत्सुरनुजस्त्रा-
 शुजस्रव ॥ १५ ॥ यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । तच्च
 ते कथयिष्यामि वृषिष्ठिर निबोध मे ॥ १६ ॥ अथान् मनुष्य-
 लोकेऽपि गमिष्यति न संशयः । ब्रूयाद्युषिष्ठिरं तत्र वचनान्धे
 द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्र, क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्थं महत् कृत्वा यदशक्यं दिवोकसैः ॥ १८ ॥ तपसापि
 त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह । तपसो हि परं नास्ति तपसा
 विन्दते महत् ॥ १९ ॥ अहश्च कथं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
 सत्त्वसन्धं, महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ॥ २० ॥ महाहवे-
 प्यप्रतिमं महासुहृद्विशारदम् । महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वर-
 धर्चिनम् ॥ २१ ॥ महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् । तथा-
 र्जुनमतिस्कन्धं सहजोल्लसपौरुषम् ॥ २२ ॥ न स पार्थस्त्र-
 संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् । यज्ञापि ते भयं कर्षान्धनसिन्धु-
 मरिन्दम ॥ २३ ॥ तज्ज्ञाप्यपहरिष्यामि सख्यसाचिन्यतो गते । चञ्च-
 ते मानस वीर तीर्थयात्रामिमा प्रति ॥ २४ ॥ स महर्षिर्लोमशो
 कथयिष्यत्यसंशयम् । यच्च किञ्चित्तपोदुक्तं फलं तोषेणु-भारत ।
 ब्रह्मर्षिरेव ब्रूयाते न तच्छ्रेयमन्यथा ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशसंवादे

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

लोमस उवाच । धनञ्जयेन चाप्युक्तं यत्तच्छ्रेयं बुधित्तरि ।
 बुधित्तरं भ्रातरं मे योजयेत्सर्व्वया त्रिया ॥ १ ॥ त्वं हि धर्मान्
 परान् वेत्स्यस्यसि च तपोधन । श्रीमताश्चापि जानासि धर्मं
 राज्ञां सनातनम् ॥ २ ॥ स भवान् परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति ।
 तेन संबोजयेत्वात्स्यं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ॥ ३ ॥ यथा तीर्थानि
 गच्छन्ते गावो दद्यात् स पार्थिवः । तथा सर्वाङ्गना कार्त्तमिति
 मामर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ भवता चानुग्रहोऽसौ चरेत्तीर्थानि
 सर्व्वशः । रक्षीभ्यो रक्षितव्यय इर्गेषु विषमेषु च ॥ ५ ॥ दधीच
 इव देवेन्द्रं यथा चाप्यक्रिरा रविम् । तथा रक्षस्व कौन्तेया-
 न्नाजसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ यातुधाना हि बहवो राजसाः
 पर्वतोपमाः । त्वयाभिगुप्तान् कौन्तेयान् न विषत्तेषुरन्तिकम् ॥ ७ ॥
 सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्वियोगाद्दर्जुनस्य च । रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वं
 चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८ ॥ द्वितीर्थानि मया पूर्व्वं दृष्टानि
 कुर्व्वनन्दन । इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्मेव भवता सह ॥ ९ ॥
 इत्थं राजर्षिभिर्चरिता सुखकृद्भिर्बुधित्तरि । मन्वादिभिर्महा-
 राज्ञ तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १० ॥ नाटुजुर्नाकताम्रा च नाविद्यो
 न च पापहात् । स्मृति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११ ॥
 त्वन्तु धर्ममतिरिक्त्यं धर्मशः सत्वसद्वरः । विमुक्तः सर्वसद्मेभ्यो
 भूय एव भविष्यसि ॥ १२ ॥ यथा भगीरथो राजा राजानंश्च
 गहादयः । यथा ययाति कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३ ॥

बुधित्तर उवाच । न कर्षात् संगमस्यामि वाक्चस्यास्त्रोत्तरं
 क्वचित् । अरेद्धि देवराजोऽयं को नामाभ्यधिकक्षताः ॥ १४ ॥ भवता
 सङ्गमो वस्य भ्राता चैव धनञ्जयः । वामनः क्षरते यस्य को नामा-
 भ्यधिकक्षतः ॥ १५ ॥ यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
 धीम्यस्य वचनादेवा बुद्धिः पूर्व्वं कृतैव मे ॥ १६ ॥ तद्यदा मन्यसे मय्यान्
 नमनस्तीर्थदर्शने । तदैव गन्तासि तीर्थान्येव मे निषयः परः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । गमने क्षतबुद्धिन्तं पाण्डवं लोमशोऽप्य
वीत् । क्षत्रुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भिक्षाभुजो निवर्त्तन्तां ब्राह्मणा यतश्च
ये । क्षुत्तृणाध्वजमायाश्च शोतार्त्तिमसहिष्णवः ॥ १९ ॥ तं सर्वे
विनिवर्त्तन्ता ये च मिष्टभुजो द्विजाः । पक्वान्मलेक्ष्यपामाना
मामानाश्च विकल्पकाः ॥ २० ॥ तेषुपि सर्वे निवर्त्तन्तां येषुपि
सूदानुयायिनः । मया यद्योचिताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः
॥ २१ ॥ ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तपुर-सरा । इतराहुं
महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै ॥ २२ ॥ स दास्यति वद्याकाल-
सुचिता यस्य या भतिः । स चेहायोचिता वृत्तिं न दद्यान्मनु-
जेश्वरः । अस्मत् प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो भूयिष्ठश्च पौरा गुरुभारप्रपी
डिताः । विप्राश्च यतयो मुख्या जम्मुर्नागपुर प्रति ॥ २४ ॥
तान् सर्वान् धर्मराजस्य प्रेम्ना राजास्त्रिकासुत । प्रतिजयाश्च
विधिवद्गनेश्च समतर्पयत् ॥ २५ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा क्षत्रुभि
र्नाह्वयैः सह । लोमशेन च सुपीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्राया
द्विदशतितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वन-
वासिनः । अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥
राजस्त्रीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभि सह । ऋषिणा चैव
सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २ ॥ अस्मानपि महाराज नेतु
मर्हसि पाण्डव । अस्माभिर्हि न गम्यानि तद्वृत्ते तानि कीरव
॥ ३ ॥ श्यापदेशपक्षटानि दुर्गाणि विपनाणि च । अगम्यानि

नरैरस्यैकीर्षीनि मनुजेन्द्र ॥ ४ ॥ भवतोऽन्वातरः शुभ्रं धनु-
 र्हरवराः सदा । अश्विभिः वासिताः शूरेर्गच्छामो वयमप्युत ॥ ५ ॥
 भवत्प्रसादाच्चि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलम् । तीर्थानि षड्विंश-
 पात्र वनामात्र विद्याभ्यते ॥ ६ ॥ तत्र वीर्यं परित्वाताः शुद्धासौर्य-
 परिश्रुताः । भवेन धृतपाशानसौर्यसन्दर्शनान्नुप ॥ ७ ॥ भवा-
 नपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत । अष्टकस्य च राजपैर्लोम-
 पादस्य चैव च ॥ ८ ॥ भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य । पार्थिव ।
 भ्रुवं प्राश्रयति बुध्नापान् सौकासौर्यपरिश्रुतः ॥ ९ ॥ प्रभासादीनि
 तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् । गङ्गाद्याः सरितश्चैव अवा-
 दींश्च वनसतीन् ॥ १० ॥ त्वया सह महीपाल इष्टमिच्छामहे
 वयम् । यदि ते ब्राह्मणेष्वसि काञ्चित् प्रीतिर्जनाधिप ॥ ११ ॥
 कुत्र चिमं वचोऽस्माकं ततः ये योऽभिपत्स्यसे । तीर्थानि हि
 महाबाहो तपोविभ्रकरैः सदा ॥ १२ ॥ अशुकीर्षीनि रक्षोभि-
 कीर्षो नञ्जातुमर्हसि । तीर्थान्युक्तानि धीम्येन नारदेन च
 धीमता ॥ १३ ॥ यान्युवाच च देवर्षिलोमशः सुमहातपाः ।
 विधिवन्तानि सर्वाणि पञ्चदश नराधिप ॥ १४ ॥ धृतपाशा
 सहास्राभिर्लोमशेनाभिपाशितः । स राजा पूज्यमानश्चैर्षी-
 ष्वुपरिश्रुतः ॥ १५ ॥ भीमसेनादिभिर्वीरेर्वाह्वभिः परिवारितः ।
 बाह्वन्वित्यवतीत् सर्वांस्तानृपीन् पाण्डवर्षभः ॥ १६ ॥ लोमशं समनु-
 ज्ञाय धीम्यस्यैव सुरोचितम् । ततः स पाण्डवयोषो आह्वभिः
 सहितो वयो ॥ १७ ॥ द्रौपद्या चानवद्याङ्गा गमनाय मनो दधे ।
 अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदो ॥ १८ ॥ काम्यके पाण्डवं
 द्रष्टुं समाजन्मुर्मन्दीपिणः । तेषां सुधिष्ठरो राजा पूजायुक्ते
 ववागिचि । सत्कृतास्ते महाभागा सुधिष्ठिरमथाश्रुवन् ॥ १९ ॥
 अथ वः श्रुतः । सुधिष्ठर यमो भीम मनसा कुशतार्जवम् ।
 मनसा कृतशोचा वै शुद्धासौर्यानि यास्यथ ॥ २० ॥ गरीरनिबन्

नाना अथर्मेण चवचोपगताः पुनः ॥ ५ ॥ सुरा देवसुगे चैवं
 दृष्टं सर्वं मया विभो । अरोचयन् सुरा धर्मं धर्मं तत्त्वजिरे-
 ऽसुराः ॥ ६ ॥ तीर्त्वाणि देवा विविशुर्नाविशन् भारतासुराः ।
 तानधर्महतो दर्भः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७ ॥ दर्पाग्नाः सम-
 भवन्मानात् शोभो व्यभाषत । शोषादह्लोसतोऽसृज्जा दृप्तं
 तेषां ततोऽनघत् ॥ ८ ॥ तानसृज्जान् गतह्नीकान् शीनदृप्तान्
 दृक्कात्रतान् । अमां लक्ष्मीं च धर्मं च नचिरात् प्रजहुसतः ॥ ९ ॥
 लक्ष्मीसु देवानगमदक्ष्णोरसुरान्मृप । तानसृज्ज्यासमाविष्टान्
 दर्पोपहतचेतसः ॥ १० ॥ दैतेयान् दानवांश्चैव कलिरप्याविश-
 ततः । तानसृज्ज्यासमाविष्टान् दानवान् कखिना जतान् ॥ ११ ॥
 दर्पाभिभूतान् कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः । मानाभिभूता-
 नचिराद्दिनायः समपद्यत ॥ १२ ॥ निर्बन्धस्कासाया दैत्याः कृत्-
 स्रयो विश्वयं गताः । देवान् सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च
 ॥ १३ ॥ अस्यगच्छन् धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च । तपोभिः
 ऋतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ॥ १४ ॥ प्रजहुः सर्वपापानि
 श्रेयश्च प्रतिपेदिरे । एवमादानयन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ॥ १५ ॥
 तीर्त्वांन्यगच्छन् विबुधासोनापुर्भूतिमुत्तमाम् । तथा त्वमपि राजेन्द्र
 स्वात्वा तीर्थेषु सायुजः ॥ १६ ॥ पुनर्थेतस्यसि तां लक्ष्मीमेव यस्याः
 सनातनः । यथैव हि शृगो राजा शिविरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥
 भगीरथो वसुमना गवः पुरुः पुरोरवाः । चरमाणाक्षपो नित्यं
 स्पर्शनादम्भस्य ते ॥ १८ ॥ तीर्त्वाभिगमनात् पूता दर्शनाच्च
 महात्मनाम् । अशम्भन्त यगः पुण्यं धनानि च विश्वाप्सते ॥ १९ ॥
 तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्ध्वा सुविपुलां त्रियम् । यथा चेत्साकु-
 रधत् सप्तवज्रनवान्वरः ॥ २० ॥ मुक्तकुन्दोऽथ मान्वाता महत्तय
 मशीपतिः । कीर्त्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोव्रजात् ॥ २१ ॥
 देवर्षयश्च कार्त्तुस्तेन तथा त्वमपि वेत्स्यसि । धार्तराष्ट्रास्त्वधः

भेष्य मोहेन च वशीकृताः । न चिराद्द्वै विनङ्क्ष्यन्ति दैत्या एव
न संशयः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुषिष्ठिरतीर्थगमने
चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते तथा सञ्चिता धीरा वसन्तस्तत्र तत्र
४ । क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १ ॥ ततस्तीर्थेषु
पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप । कृताभिप्रेकाः प्रददुर्गाथ विसृष्ट
भारत ॥ २ ॥ तत्र देवान् पितॄन् विप्रांस्सर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थे च तीर्थे च गवा तीर्थे च भारत ॥ ३ ॥ काशकोप्या
विषमस्थे गिरावुथ च कौरवाः । बाह्यदाया महीपाच चक्रुः
सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४ ॥ प्रयागे देवयजने देवाना पृथिवीपते ।
अपुराप्तुत्य गात्राणि तपसातस्युरुत्तमम् ॥ ५ ॥ गङ्गायमुनयो-
थैव सङ्गमे सत्यसङ्गराः । विद्याभ्यानो महाभ्यानो विप्रेभ्यः
प्रददुर्वसु ॥ ६ ॥ तपस्विजनजुष्टाश्च ततो वेदीं प्रजापतेः । जग्मुः
पाण्डूसुता राजन् ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७ ॥ तत्र ते न्यवसन्
धीरास्तपसातस्युरुत्तमम् । सन्तर्पयन्तः सततं वन्येन इविषा
द्विजान् ॥ ८ ॥ ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसंस्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनामुपमह्यते ॥ ९ ॥ नमो गद्यचिरो
यत्र पुण्ड्रा चैव महानदी । बानीरगान्निनी रम्या नदी मुक्तिन-
शोभिता ॥ १० ॥ दिश्यं पवितकूटश्च पवितधरणीधरम् । ऋषि-
जुष्टं सुपुण्यस्ततीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ ११ ॥ अगस्त्वो भगवान्
यत्र गतो वैवस्वतं पति । उवाच च स्वयं तत्र धर्मराजः सना-
तनः ॥ १२ ॥ सर्वासां सरिताञ्चैव समुद्भेदो विद्याम्यते । यत्र
सञ्चिह्नितो नित्यं महादेवः पिनाकधक् ॥ १३ ॥ तत्र ते पाण्डवा

कीराचातुर्मास्यैकदेजिरे । ऋषियज्ञेन महता वनाद्ययवटी
महान् ॥ १४ ॥ अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् । ते तु
तर्त्रीपवामांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ॥ १५ ॥ ब्राह्मण्यास्तत्र यतयः
समाजश्शुक्लपोधनाः । चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना
तदा ॥ १६ ॥ तत्र विद्यातपोष्टुहा ब्राह्मण्या वेदपारगाः । कर्षा
प्रचक्रिरे सुख्यां सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १७ ॥ तत्र विद्याव्रत-
स्नातः कौमारं व्रतमास्थितः । शमठोऽकथयद्राजन्त्रामूर्त्तरयसं
गघम् ॥ १८ ॥

शमठ उवाच । अमूर्त्तरयसः सुतो गयो राजर्षिष्ठसप्तमः ।
सुख्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १९ ॥ यस्य यज्ञी
बभूवेह बह्व्यो दण्डदक्षिणः । यत्रान्वपर्यता राजन् यतयोऽथ
सत्सुगः ॥ २० ॥ दृढकृत्याश्च दण्डय मयो बह्वगतांशुवा ।
व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महाशीघ्रां सत्सुगः ॥ २१ ॥ अहन्यहनि
चाप्येवं याचतां संप्रदीयते । अन्ये च ब्राह्मण्या राजन् भञ्जतेऽसं
सुसंस्कृतम् ॥ २२ ॥ तत्र वै दक्षिणाकाले बह्व्यधीषो दिवं गतः ।
न च प्रश्नायते किञ्चिद्ब्रह्मगन्धेन भारत ॥ २३ ॥ सुख्येन चरता
राजन् भर्द्दिशः खं नभस्तथा । आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासी-
न्यहाङ्गतम् ॥ २४ ॥ तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
अन्वपानैः शुभैस्तृता देगे देगे सुवर्षसः ॥ २५ ॥ गयस्य यज्ञे
क्रेश्वद्य प्राणितो भोक्तुमीश्वरः । तत्र भोजनगिष्टस्य पर्वताः
प्रक्षविंशतिः ॥ २६ ॥ न तत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
गयो यदकारोद्यज्ञे राजर्षिरमितयुतिः ॥ २७ ॥ कथन्तु देवा
ऽविद्या गयेन परितपिताः । पुनः शंसन्त्यपादातुमन्येर्दृप्तानि
कानिचित् ॥ २८ ॥ सिकता वा यथा शोके यथा वा दिवि
तारकाः । यथा वा वर्षतो धारा अमल्लोयः स्य केनचित्
॥ २९ ॥ तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः । एवं-

विधाः सुब्रह्मस्य चर्जा नहीपते । बभूवुरस्य सरसः समीपे
 कुरुनन्दन ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गययज्ञकथने
 पञ्चमवतितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरि-
 दक्षिणः । अगस्त्यायममासाद्य दुर्जयामासुवास च ॥ १ ॥ तत्रैव
 लोमशं राजा पमच्छ वदतास्वरः । अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थ-
 द्युपशमितः ॥ २ ॥ आसीद्वा किञ्चभाषय च दैत्यो मानवान्तकः ।
 किमर्थस्योदितो मन्यु रगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । इल्ललो नाम दैतेय आसीत् कीरवनन्दव ।
 गणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चातुज ॥ ४ ॥ स ब्राह्मणं
 तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः । पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं
 मयच्छतु ॥ ५ ॥ तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसञ्चि-
 तम् । चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भयम् ॥ ६ ॥ तदा-
 प्रभृति राजेन्द्र इल्ललो ब्रह्मशामुरः । मन्युमान् भ्रातरं ह्यगं
 भावावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७ ॥ गेपरूपी च वातापिः कामरूप्यभवत्
 भ्रष्टात् । संस्कृत्य च भोजयति ततो विगं जिघांसति । ८ ॥
 स चाह्वयति यं वाचा गतं वैयस्यतक्षयम् । स पुनर्देहमास्याव
 जीवन् वा मत्सदृश्यत ॥ ९ ॥ ततो वातापिममुरं ह्यगं कृत्वा
 सुसंस्कृतम् । तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १० ॥
 तामिल्ललेन महता स्वरैश्च वाचभीरिताम् । श्रुत्वातिमायो बभू-
 वात् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः । ११ ॥ तस्य पाश्वर्षिं विनिर्भिद्य ब्राह्म-
 णस्य मुवाचुरः । वातापिः मरुत्तन्नामनिचक्राम विशम्पते ॥ १२ ॥

एवं सुब्राह्मण्यन्वाजन् भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयामास
 दैतेय इल्लो डुटचेतनः ॥ १२ ॥ अगस्त्वयापि भगवानितस्मिन्
 काल एव तु । पितॄन् ददशं गतो वै कश्यपानानधोमुखात् ॥ १४ ॥
 सोऽष्टच्छुभ्रस्वमानांस्तान् भवन्त इह किम्पराः । सन्तानहेतो-
 रिति ते प्रत्युचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १५ ॥ ते तस्मै कथयामासुर्वयन्ते
 पितरः स्वकाः । गतं मे तमनुप्राप्ता कश्यामः प्रसवाशिनः ॥ १६ ॥
 यदि नो जनयेथास्वमगस्यापत्यमुत्तमम् । स्यान्नोऽस्यान्निरया-
 न्नोचस्वश्च पुत्राग्रथा गतिम् ॥ १७ ॥ स तानुवाच तेजस्वी शत्य-
 धर्मपरायणः । करिष्ये पितरः कामं व्येतु यो मानसी वरः
 ॥ १८ ॥ ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन् भगवावृषिः । आत्मनः
 प्रसवस्यार्थे नापश्यत् महर्षीं स्त्रियम् ॥ १९ ॥ स तस्मै तस्य
 सत्त्वस्य तत्तद्दृशममुत्तमम् । संगृह्य तत्प्रमैरङ्गैर्निर्गमे स्त्रियमुत्त-
 नाम् ॥ २० ॥ स तां विदर्भराजस्य पुत्रार्थं तथ्यतक्षपः । निर्मि-
 तामात्मनोऽर्थयि सुनिः प्रादान्महातपाः ॥ २१ ॥ सा तत्र यज्ञे
 सुभेगा विद्युत्प्रौढामिनी यथा । विभ्राजमोर्ना वपुषा व्यवर्तत
 शुभामना ॥ २२ ॥ जातमात्राश्च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २३ ॥ अभ्यनन्द्य तां
 सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप । लोपामुद्रेति तस्याय चक्रिरे नाम ते
 द्विजाः ॥ २४ ॥ वदधे सा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 अप्स्रिषोत्पत्तिनी गीष्ममन्नेरिव शिखा शुभा ॥ २५ ॥ तां यौव-
 नस्यां राजेन्द्र शतं कन्याः स्वर्तंकृताः । दास्यः शतस्रं कल्याणी-
 मुपतस्सर्वशातुगाः ॥ २६ ॥ सा ह्य द्वासीशतदृता मध्ये कन्या-
 शतस्य च । आसौ तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभा ॥ २७ ॥
 यौवनस्यामपि च तां गीष्माचारसमन्विताम् । न वने पुरुषः
 कथिङ्गयासस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ सा तु सत्यवती कन्या रूपे-
 ष्याश्चरंभोऽभ्यति । तीनयानां च पितरुं शीघ्रेण स्वजमं तथा ॥ २९ ॥

वैदर्भीन्तु तथावृक्षां वृवतीं प्रेष्य वै पिता । मनसा चिन्तयानाञ्च
कञ्चै दद्यामिमां सुताम् ॥ ३० ॥

इति भारव्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्यानै
षष्ठवर्तितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

—

श्रीमन्मन्वाच । यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां चमा-
मिति । तदाभिगम्य प्रोवाच वैदभं पृथिवीपतिम् ॥ १ ॥ राज-
स्त्रिवेये बर्हिर्मे वर्त्तते पुत्रकारणात् । वरये त्वां महीपाल लोपा-
मुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २ ॥ एवमुक्तः स सुनिमा महीपालो विचेतनः ।
प्रत्याख्यानाय चाग्रक्तं प्रदातुश्चैव नैच्छत ॥ ३ ॥ ततः स भार्वा-
मभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः । महविर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शपा-
ग्निना दंष्टेत् ॥ ४ ॥ तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभास्यं पृथिवी-
पतिम् । लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ न मत्-
कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि । प्रयच्छ मामगस्त्याय चास्त्वा-
ज्जानं मया पितः ॥ ६ ॥ दुहितुर्वचनाद्राज्या सोऽगस्त्याय महा-
अने । लोपामुद्रा ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विद्याम्यते ॥ ७ ॥ प्राप्य
भार्वामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत । गंजाहर्षिष्युत्सृजेतानि
वासंस्त्राभरणानि च ॥ ८ ॥ ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि
सन्नि च । समुत्सर्ज रम्भोर्द्वंसनान्यायतक्षणा ॥ ९ ॥ तप-
शीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च । समानव्रतवर्षा च
बभूवायतलोचना ॥ १० ॥ गङ्गाद्वारमथागम्य भगवात्पिपत्तमः ।
जग्रमातिष्ठत तपः सञ्च पत्न्यानुकूलया ॥ ११ ॥ सा प्रोता बर्द्ध-
मानाञ्च पतिं पर्व्वरत्तदा । अगस्त्यथ परां प्रीतिं भार्वावा-
माधरत् प्रभः ॥ १२ ॥ ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विद्या-
म्यते । तपसा शीतितं स्नाता ददर्श भगवात्पिपिः ॥ १३ ॥ च

तस्याः परिवारेण शौचेन च दमेन च । त्रिया रूपेण च प्रीतो
 मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४ ॥ ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानैव
 भाविनी । सा तदा प्रणयं वाच्यं भगवन्तमवावधीत् ॥ १५ ॥
 असंशय प्रजाहेतोर्भावां पतिरविन्दत । या तु त्वयि मम
 प्रीतिशाब्दे कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ यथा पितृगृहे विप्र प्रासादे
 शयनं मम । तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहाहंसि ॥ १७ ॥
 इच्छामि त्वां सुखिनसु भूपणेषु विभूषितम् । उपसर्तुं यथा-
 कामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८ ॥ अन्यथा नोपतिष्ठेयं श्रीर-
 कांषायवासिनी । नैवापवित्री विप्रदे भूपणोऽयं कथञ्चन ॥ १९ ॥

अगस्त्य उवाच । न ते धनानि विद्यन्ते सोमामुद्रे तथा
 मम । यथाविधानि कल्याणि पितृणाव सुमध्यमे ॥ २० ॥

सोमामुद्रोवाच । ईशोऽसि तपसा सर्वं समावृत्तुं तपोधन ।
 अथेन जीवतोके यदसु किञ्चन विद्यते ॥ २१ ॥

अगस्त्य उवाच । एवमेतद्यथात्वं त्वं तपोव्ययकरन्तु तत् ।
 यथा तु मे न नश्येत् तपसन्नां प्रचोदय ॥ २२ ॥

सोमामुद्रोवाच । अल्पावशिष्टः कालोऽयम्बतोर्मम तपोधन ।
 न शान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथञ्चन ॥ २३ ॥ न चापि
 धर्ममिच्छामि विलोभन्ते कथञ्चन । एवन्तु मे यथाकामं सम्या-
 दयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

अगस्त्य उवाच । यद्येव कामः सुभगे तत्र बुद्ध्या विनिश्चितः ।
 कर्तुं गच्छाम्यर्ह भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २५ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने
 सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

लोमश उवाच । ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितु
 वसु । श्रुतवाचां महीपालं यं वेदाभ्यधिजं वृषैः ॥ १ ॥ स विदित्वा
 तु वृषतिः कुम्भयोनिमुपागतम् । विषयान्ते सहामात्यः प्रत्य-
 गृह्णात् सुसत्कृतम् ॥ २ ॥ तस्मै चार्थं यथान्यायमानीय पृथिवी-
 पतिः । प्राञ्जतिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ २ ॥

अगस्त्य उवाच । विचार्येनमनुप्राप्तं विद्वि मां पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्वान् संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ३ ॥

लोमशः उवाच । तत आयव्यथौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवे-
 दयत् । अतो विद्वन्पदितस्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ४ ॥ तत
 आयव्यथौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः । सर्वथा प्राणिनां पीडा-
 मुपादानादमन्यत ॥ ५ ॥ स श्रुतवाचांमादाय ब्रह्मखमगमत्ततः ।
 स च तौ विषयस्यन्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ६ ॥ तयोरथ्यं च
 पाद्यं च ब्रह्म खः प्रत्यवेदयत् । अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुप-
 क्रमे ॥ ७ ॥

अगस्त्य उवाच । विचार्यमाविष्ट माप्नो विद्यावां पृथिवी-
 पते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्वान् संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ८ ॥

लोमश उवाच । तत आयव्यथौ पूर्णौ तस्या राजा न्यवे-
 दयत् । अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं मदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ९ ॥ तत
 आयव्यथौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विज । सर्वथा प्राणिनां पीडा-
 मुपादानादमन्यत ॥ १० ॥ शौरकुल्यं ततो जग्मुस्तमदस्य
 महाधनम् । अगस्त्यश्च श्रुतवां च ब्रह्मखय महीपतिः ॥ ११ ॥
 तमदस्यस्तु तान् दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । अभिगम्य महाराज
 विषयान्ते महामनाः ॥ १२ ॥ अर्चयित्वा यथान्यायमिच्छाकुराज
 सत्तमः । सगन्थाय ततोऽष्टच्छत् प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । विचार्यमाविष्ट माप्तान् विद्वि नः पृथिवी
 पते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्वान् संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १४ ॥

लोमश उवाच । तत आश्वयथी पूर्णोत्तमा राजा अवे-
 दयत् । एतज्ज्ञात्वा ह्युपादेज्जं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १५ ॥
 तत आश्वयथी दृष्ट्वा समी मममतिर्विलः । सर्वथा प्राण्डिनां
 पीडासुपादानादमन्यत ॥ १६ ॥ ततः सर्वे समेत्याथ ते वृषाणां
 महाभुनिम् । इदमृचमंभाराज ममयेत्य परस्परम् ॥ १७ ॥ अथ
 वै दानधो ब्रह्मन्विलसो वसुमान् भुवि । तमनिकस्य सर्वेऽथ
 वयश्चार्थामहे वसु ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । तेषां तदासीदुचितमित्थनस्यैव भिक्षणम् ।
 ततश्चो सञ्चिता राजन्वित्तं समुपाद्रवन् ॥ १९ ॥

इति आश्वयथीया तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने
 अष्टमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

लोमश उवाच । इत्यगस्त्यान् विदित्वा तु महर्षिसञ्चिता-
 न्नपान् । उपस्थितान् सचामात्यो विपयान्ते ह्यपृञ्जयत् ॥ १ ॥
 तेषां ततोऽसुरयोऽस्त्रातिथ्यमकरोत्तदा । सुसंस्कृतेन कौरव्य
 भ्रात्रा पातापिना तदा ॥ २ ॥ ततो राजर्षयः सर्वे विपश्चा गत-
 वेतसः । पातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा नीपभूतं महासुरम् ॥ ३ ॥ अथा-
 मथीद्गणशस्त्राञ्जर्षीशृपिमत्तमः । विषादो यो न कर्त्तव्यो
 ह्यहं भोष्ये महासुरम् ॥ ४ ॥ धुर्षासनमघासाद्य नियसाद्
 महाशृपिः । तं पश्चिमैत्येन्द्र इत्यतः महमन्त्रिय ॥ ५ ॥ अगस्त्य
 एव कृतज्ञन्तु पातापिं पभुजे ततः । भृतावत्पुरो ज्ञानमकरो-
 तस्य वेद्वनः ॥ ६ ॥ ततो वासुपादुरभूदधनाय महाजनः ।
 शब्देन मज्जता तात मर्षंश्चिव यथा धमः ॥ ७ ॥ पातापिं निष्कृ-
 ष्णति पुनः पुनश्चाप च । तं प्रहत्यानयोद्भ्राजन्नगक्षी मुनि-
 शतमः ॥ ८ ॥ कृतो निष्कृमितुं शक्तो गया तीर्थेषु सोऽसुरः ।

एतन्ननु विदमोऽभूद्वा जीयं महासुरम् ॥ १० ॥ प्राञ्जलि
 सजामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् । किमर्थमुपयाताः स्य ब्रूत किं
 करवाञ्चि वः ॥ १० ॥ प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्मिल्लत्वं तथा ।
 ईशं स्यादुरविद्यस्त्वं वचं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ११ ॥ एते च नाति-
 क्षान्तो धनार्थेय महात्मान् । यथागत्प्रविहिंस्यान्त्यान् संविभागं
 प्रयच्छन्तः ॥ १२ ॥ ततोऽभिवाद्य तच्छपिमिल्लको वाक्यमब्रवीत् ।
 दिद्वितं यदि वेद्वि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
 नावदेव सुवर्णस्य दिद्वितं ते महासुर ॥ १४ ॥ मद्यं ततो वै
 द्विगुणं रथस्यैव हिरण्यवः । मनोजवो वाजिनौ च दिद्वितं ते
 महासुर ॥ १५ ॥ जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्त एष हिरण्यवः ।
 जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीहिरण्यवः ॥ १६ ॥ ततः
 प्रथयितो देवो ददावभ्यधिकं वसु । विरावच सुरावच तस्मिन्
 सुकौ रथे जयौ ॥ १७ ॥ ऊचतुः स्य वसूनाशु तावगस्त्यायमं
 प्रति । सर्वात्प्राज्ञः महागस्त्यान्विसेषादिव भारत ॥ १८ ॥
 अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जम्पुराजर्षयस्तदा । कृतवांस्य मुनिः सर्वं
 लोपामुद्राधिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

लोपामुद्रोवाच । कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काञ्चितम् ।
 अत्यादय सकन्मत्स्यमपत्यं वीर्यं वत्सरम् ॥ २० ॥

अगस्त्य उवाच । तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
 विचारयामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ २१ ॥ सहस्रन्तोऽसु
 पुत्राणां शतं वा दशसन्मितम् । दश वा शततुल्याः स्तुरेको
 वापि सहस्रजित् ॥ २२ ॥

लोपामुद्रोवाच । सहस्रमन्मितः सुत एकोऽप्यसु तपोधन ।
 एको हि बह्वभिः त्रेयान् विद्वान् साधुरसाधुभिः ॥ २३ ॥ अ
 तथेति प्रतिज्ञाय तथा समभवन्मुनिः । सन्नेये समशीलिन्याः

यद्वावान् अहंधानवा ॥ २४ ॥ तत आधाय गर्भन्तमगमहनमेव
 सः । तस्मिन् वनगतं गर्भो वदधे सप्त मारदान् ॥ २५ ॥ सप्त-
 मेऽन्दे गते चापि प्राण्यत् स महाकविः । ज्वलन्निव प्रभावेन
 हृदस्यनीम भारत ॥ २६ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपन्निव
 महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवदृषेः स तेजस्वी महाहिजः ॥ २७ ॥
 स बाह एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेगने । इधानां भारमाजह्ये
 इधवाहस्ततोऽभवत् ॥ २८ ॥ तथावृक्तन्तु तं हृष्टा सुपुत्रे स सुनि-
 षदा । एवं स जनयामास भारतापंत्यमुत्तमम् ॥ २९ ॥ लेभिरे
 पितरवास्त्य लोकात्राजन् यद्येष्टितान् । तत अर्द्धमयं स्यात्-
 अगस्त्यस्त्यमो भवि ॥ ३० ॥ प्राह्लाद्विरेषं वातापिरगस्त्येनोप-
 श्रामितः । तस्यायमाश्रमो राजश्रमणोऽर्गुणैर्युतः ॥ ३१ ॥ एषा
 भागीरथी प्रुष्या देवगन्धर्वसेविता । वातेरिता पताकेव विरा-
 जति नभस्तले ॥ ३२ ॥ प्रतापमाणा कूटेषु यथानिष्पेषु
 नित्यमः । शिवातलेषु संतप्ता पद्मोन्द्रधरिव ॥ ३३ ॥ दक्षिणां
 वै दिग्ं सर्वां आवयन्ती च गालवत् । पूर्वं शम्भोर्जटाश्रया
 समुद्रमण्डिनी प्रिया । अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यद्येष्टमवगाष्ठा-
 ताम् ॥ ३४ ॥

शोमग उवाच । सुधिष्ठिर निबोधेहं त्विषु लोकेषु विन्धु-
 तम् । अगोशीर्थं यद्दाराज महर्षिगण्यसेवितम् ॥ ३५ ॥ यत्रोप-
 स्युष्टवाश्रमो हृतं तेजसादात्मवान् । अत्र त्वं भ्रातृभिः साहं
 सक्तया चैव पाण्डव ॥ ३६ ॥ इच्छोर्धनहृतं तेजः पुनरादातु-
 मर्हसि । लतावैरेण रामेण यथाघोपञ्जतं पुनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र भ्रातृभिश्चैव लङ्गया चैव
 पाण्डवः । श्रुत्वा दिवान् पितृयैव तपयामास भारत । तस्य
 तीर्थस्य रूपं वै शोभाशोभतरं वभौ ॥ ३८ ॥ अगृह्यतरण
 आश्रयाशो मरुतम् । अदृष्ट्वैव राजेन्द्र शोमम् ॥ ३९ ॥

श्रुते श्रुत्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव । त्वया ह्यधिगतं तेजः
 शत्रियेभ्यो विशेषतः ॥ ५५ ॥ पितामहप्रसादेन तेन मां विपत्ति
 भ्रुवम् । यच्च मां खेन रूपेण चक्षुषे वितराम्यहम् ॥ ५६ ॥
 ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः । आदित्याम् सवसून्
 रुद्रान् साध्यांश्च समरङ्गणान् ॥ ५७ ॥ पितरो ह्युताद्यनघं नक्ष-
 त्राणि प्रहासया । गन्धर्वा राजसो यथा नद्यसोर्धानि यानि
 च ॥ ५८ ॥ ऋषयो वाकिषिल्याश्च ब्रह्माभूताः सनातनाः । देव-
 र्घयश्च कार्तुस्त्रेण समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ ५९ ॥ वेदाश्च सोम-
 निषद्दो वषट्कारैः सहाध्वरैः । चेतोमन्त्रि च सामानि यशु-
 र्हेह च भारत ॥ ६० ॥ मेघदृन्दानि वर्षाणि विद्युत्तच सुचिष्ठिर ।
 ततः स भगवान् विष्णुस्तं वै वार्षं मुनीष च ॥ ६१ ॥ शुष्का-
 शनिसमाकीर्णं मञ्जोल्काभिश्च भारत । पांशुवर्षेण महता मेघ-
 वर्षेण भूतलम् ॥ ६२ ॥ भूमिकर्मैश्च निर्वातेर्नादैश्च विपुलैरपि ।
 स रामं विह्वलं कृत्वा तेजसास्त्रिण्य केवलम् ॥ ६३ ॥ आराध्य-
 ल्खकितो वायो रामवाङ्महोदितः । स तु विह्वलतां गत्वा
 प्रतिशब्द्य च चेतनम् ॥ ६४ ॥ रामः प्रत्यागतप्राणः प्राण्य-
 मन्त्रिष्णुतेजसम् । विष्णुना सोऽम्यसुज्ञातो महेन्द्रमगमत् पुनः
 ॥ ६५ ॥ भीतस्त तत्र न्यवसत् व्रीडितस्तु महातपाः । ततः सस्व-
 ल्खरेऽतीते ह्यतीजसत्प्रस्थितम् । निमंदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरौ
 राममनुवन् ॥ ६६ ॥

पितर उचुः । न वै सम्यगिदं सुत्रं विष्णुमासाद्य वै कृतम् ।
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च विपु लोकेषु सर्वदा ॥ ६७ ॥ गच्छ सुत्र
 नदीं पुष्पां यधूसरंजताह्वयाम् । तत्रापस्युःश्या तीर्थेषु पुनर्वसु-
 रवाश्रयति ॥ ६८ ॥ दीप्तीदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
 भद्रुर्देवसुगे राम तत्रवासुत्तमं तपः ॥ ६९ ॥ तत्रथा कृतवाक्यामः
 शोन्तोश्च वचनात् पितुः । मातृवाच पुनश्चोत्तरीर्षेऽङ्घ्रिन् पाण्डु-

॥ ३८ ॥ भगवन् किमर्थं रामस्य हतमासीद्वपुः प्रभो । कथं
मत्याहृतश्चैव एतदाचक्ष पृच्छतः ॥ ४० ॥

लोमश उवाच । शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
जातो दशरथस्यासीत् पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ४१ ॥ विष्णुः
स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै । पश्यामस्ममयोध्यायां जातं
दाशरथिं ततः ॥ ४२ ॥ ऋषीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुका-
श्रुतः । तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४३ ॥
कौत्सकान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत् पुनः । धनुरादाय तद्विष्यं
क्षत्रियाणां निवर्त्तयाम् ॥ ४४ ॥ जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं
दाशरथेक्षदा । तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तनुपागतम् ॥ ४५ ॥
प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् । स तमभ्यागतं दृष्ट्वा
उद्यतास्त्रमवस्थितम् ॥ ४६ ॥ प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचन-
मब्रवीत् । हतकाशं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ॥ ४७ ॥
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव । इत्युक्त्वाह भगव-
न्स्वनाधिलोभुमर्हसि ॥ ४८ ॥ नाहमप्यधमो धर्मो क्षत्रियाणां
द्विजातिषु । इत्साकूषां विशेषेण माल्लवीर्येण कत्यनम् ॥ ४९ ॥
तमेवं वादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् । अलं वै व्यपदेशेन
धनुरायच्छ राघव ॥ ५० ॥ ततो जपाद्य रोपेण क्षत्रियवर्ष-
सूदनम् । रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ॥ ५१ ॥
धनुरारोपयामास सतीक इव भारत । ज्याशब्दमकरोच्चैव स्र-
मानः स वीर्यवान् ॥ ५२ ॥ तस्य शब्दस्य भूतानि वित्तसम्भवने-
रिव । अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिक्षदा ॥ ५३ ॥ इह-
मारोपितं ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते । तस्य रामो इदौ
दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः । शरमाकर्षद्देशान्तमयमाश्रयता-
मिति ॥ ५४ ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्भानः प्रदीप्त इव मन्थना ।

कृत्यते क्षय्यते चैव हर्षप्रसूयोऽसि भार्गव । त्वया स्थाधिगतं तेजः
 शक्तियेभ्यो विशेषतः ॥ ५५ ॥ पितामहप्रसादेन तेन मां विपसि
 भुवम् । यच्च मां स्त्रेण रूपेण चक्षुषो वितराम्यहम् ॥ ५६ ॥
 ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः । आदित्यान् सवस्तुन्
 रुद्रान् साध्याथ समरुद्राणान् ॥ ५७ ॥ पितरो हुताशनश्च नक्ष-
 त्राश्चि ग्रहास्तथा । गन्धर्वा राजसो यथा नक्षत्रीर्धानि यानि
 च ॥ ५८ ॥ ऋषयो वाकिष्वित्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः । देव-
 र्षयश्च कार्त्तुस्त्रेण ससुद्राः पर्वतास्तथा ॥ ५९ ॥ वेदाय सोम-
 निषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः । चेतोमन्त्रि च सामानि धनु-
 र्बेहश्च भारत ॥ ६० ॥ मेघदृन्दानि वर्षाणि विद्युत्तप सुविष्टिर ।
 ततः स भगवान् विष्णुश्च वै वाणं सुमोच च ॥ ६१ ॥ शुक्ला-
 शनिसमाकीर्णं मण्डोल्काभिय भारत । पांशुवर्षेण महता मेघ-
 वर्षेण भूतलम् ॥ ६२ ॥ भूमिकम्पेथ निर्घातेर्नादैश्च विपुलैरपि ।
 स रामं विह्वलं कृत्वा तेजस्थापिष्य केवलम् ॥ ६३ ॥ आगच्छ-
 ष्वखितो वाणो रामबाहुप्रसोदितः । स तु विह्वलतां गत्वा
 प्रतिकम्प्य च चेतनाम् ॥ ६४ ॥ रामः प्रत्यागतप्राणः प्राण्य-
 मङ्घ्रिष्यु तेजसम् । विष्णुना सोऽम्यमुञ्जातो महेन्द्रमगमत् पुनः
 ॥ ६५ ॥ भीतस्तत्र न्यवसत् व्रीडितस्तु महातपाः । ततः सम्ब-
 द्धरेऽतीते हतौजसमवस्थितम् । निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो
 राममभुवन् ॥ ६६ ॥

पितर ऊचुः । न वै सस्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम् ।
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च विपु लोकेषु सर्वदा ॥ ६० ॥ गच्छ पुत्र
 नदीं पुष्पां यधूसरं कृताश्रयाम् । तत्रापस्युः स्य सीर्येषु पुनर्वसु-
 रवाश्रयसि ॥ ६८ ॥ दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
 अमुदेवसुगे राम तप्तवासुत्तमं तपः ॥ ६९ ॥ तप्तया कृतवाक्यामः
 कोन्तोय वचनात् पितुः । मातवांच पुनश्चोत्तरीर्येऽस्मिन् पाण्डु-

नन्दन ॥ ७० ॥ एतदीदृशकं तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा । प्राप्त-
मासीन्महाराज विष्णु मासाद्य वै पुरा ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्यतेजोहानि-
कथने एकोनशतीऽध्यायः ॥ ८८ ॥

सुर्धर्षिष्ठर उवाच । भूय एवाहमिच्छामि महर्षेणस्य धोमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १ ॥

शोमश उवाच । शृणु राजन् कथा दिव्यामङ्गुतामति-
मातुषीम् । अगस्त्यस्य महाराज प्रभावमनितौजसः ॥ २ ॥ आसन्
कृतयुगे धीरा दानवा सुष्ठुदुर्मदाः । कान्तकेया इतिख्याता गणाः
भरमदारुणाः ॥ ३ ॥ ते तु हृत्वं समाश्रित्य नामाप्रहरणोद्यता ।
समन्तात् पृथ्वाधवन्त महेन्द्रप्रसुषान् सुरान् ॥ ४ ॥ ततो हृत्-
वधे यत्नमकुर्वन्स्त्रिदशाः पुरा । पुरन्दरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणुप-
तस्थिरे ॥ ५ ॥ कृताञ्जलींस्तान् सर्वान् परमेष्ठीत्युवाच ह ।
विदितं मे सुराः सर्वं यद्द, काञ्चिद्विकीर्षितम् ॥ ६ ॥ तमुपायं
प्रवक्ष्यामि यथा हृत्वं अधिष्यथ । दधीच इति विख्यातो महा-
वृषिद्वारधीः ॥ ७ ॥ तं गत्वा सञ्जिताः सर्वे वरं वै सख्ययाचत ।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८ ॥ स वाच्यः
सञ्जितैः सर्वैर्भवद्विजयकाञ्चिभिः । स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रै-
लोक्यस्य हिताय वै ॥ ९ ॥ स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि
प्रदास्यति । तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संक्रियता हृदम् ॥ १० ॥
महच्छत्रुं हर्षं धीरं पृष्ट्वा भीमनिखनम् । तेन वज्रेण वै हृत्वं
अधिष्यति शतक्रतु ॥ ११ ॥ एतद्दः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं
विधीयताम् । एवमुक्त्वाशतो देवा अमुष्नाप्य पितामहम् ॥ १२ ॥
नारायण पुरस्कृत्य दधीचस्यात्मनं ययु । परस्याया, परे पारे

लोमश उवाच । ततः स वज्जी वृत्तिभिर्देवतैरभिरक्षितः ।
 आससाद् ततो हतं स्थितमाहत्य रोदधी ॥ १ ॥ कालकेयैर्महा-
 कायैः समन्तादभिरक्षितम् । समुद्यतप्रहरणैः समृद्धैरिव पर्वतैः
 ॥ २ ॥ ततो वृद्धं समभवन् देवानां दानवैः सह । सुहृत्तं भरत-
 ष्येष्ट लोकत्रासकरं महत् ॥ ३ ॥ उद्यतप्रतिपिष्टानां चक्रान्तां
 वीरवाङ्मनिः । आसीत् सुतमुजः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४ ॥
 शिरोभिः प्रपतद्भिषाप्यन्तरीक्षान्नाहीतलम् । तालैरिव महाराज-
 हन्ताद्भ्रष्टैरहम्बत ॥ ५ ॥ ते हेमकवचा भूत्वा कालियाः परिषा-
 दधाः । त्रिदशानभ्यर्षन्त दाषदग्धा इवाद्रयः ॥ ६ ॥ तेषां वेग-
 धतां वेगं साभिमानं प्रधावताम् । न श्रेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते
 भग्नाः प्राद्रवन् भयात् ॥ ७ ॥ तान् हृष्टा द्रवतो भीतान् सह-
 खात्तः पुरन्दरः । हते विवर्द्धमाने च कश्मलं महदाविशत् । ८ ॥
 कालेन भयसन्तप्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः । जगाम शरणं शीघ्रं
 तन्तु नारायणं प्रभुम् ॥ ९ ॥ तं शक्रं कश्मलाविष्टं हृष्टा विष्णुः
 अनातनः । स्वतेजो व्यदधच्छक्रे वल्लमस्य विवर्द्धयन् ॥ १० ॥
 विष्णुना गोपितं शक्रं हृष्टा देवगणास्ततः । सर्वे तेजः समा-
 दध्युःसाया ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ११ ॥ स समाप्यायितः शक्रो
 विष्णुना देवतैः सह । ऋषिभिश्च महाभागेर्बलवान् समपद्यत
 ॥ १२ ॥ ज्ञात्वा वल्लस्यं त्रिदशाधिपन्तु ननाद् हतो महतो निना-
 दान् । तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च खं धीर्नभश्चापि चञ्चल-
 स्रवं ॥ १३ ॥ ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा रवं घोररूपं
 महान्तम् ॥ भये निमग्नस्वरितो मुगोच वज्रं महत्तस्य वधाय
 राजन् ॥ १४ ॥ स शक्रवज्राभिहतः पपात महासुरः काञ्चन-
 नात्यधारी । यथा महाशैलवरः पुरस्तात् स मन्दरो विष्णुकरा-
 हिमुक्तः ॥ १५ ॥ तस्मिन् हते दैत्यवरे भयार्तः शक्रः प्रवृत्त्वा
 १६ ॥ प्रवेष्टुम् । वज्रं च मेने न करादिसुक्तं हतं भयाच्चापि हतं

न मेने ॥ ११ ॥ सर्वेषु देवा सुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेन्द्रमभि-
 टुवन्तः । सर्वाश्च दैत्यास्वरिताः समेत्य जघ्नः सुरा हृत्ववधाभि-
 तप्तम् ॥ १० ॥ तैस्त्रास्यमाणांस्त्रिदशैः समेतैः समुद्रमेवाविशिष्टु-
 भंयात्तः । प्रविश्य चैवोद्धमिप्रमेयं भूषाकुलं मरुत्समाकुलञ्च
 ॥ १८ ॥ तदा स्य मन्त्रं सञ्चिताः प्रचक्रुस्त्रैलोक्यनाशार्थमभि-
 ख्यवन्तः । तत्र स्य केचिन्मतिनिश्चयज्ञाज्ञांसात्तपायानुपवर्णयन्ति
 ॥ १२ ॥ तेषान्तु तत्र क्रमकाकयोगाद्द्वोरा मतिचिन्तयतां बभूव ।
 ये सन्ति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशः प्रथमन्तु कार्त्तः ॥ २० ॥
 लोकाश्चि सर्वे तपसा धियन्ते तस्यात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय । ये
 सन्ति केचिन्न वसुन्धरायां तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥
 तेषां बधः क्षियतां क्षिप्रमेव तेषु प्रणष्टेषु जगत् प्रणष्टम् । एवं
 चि सर्वे गतबुद्धिभावा जगद्दिनाशे परमप्रहृष्टाः । बुर्गं समा-
 श्रित्य मजोर्मिमन्तं रत्नाकरं वरुणस्यालयं च ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हृत्ववधीपाख्यानं

एकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

लोमश उवाच । समुद्रन्ते समाश्रित्य याज्ञणं निधिमन्त्रमः ।
 कालेयाः सम्मन्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १ ॥ ते रात्रौ सम-
 भिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा सुनीन् । आयमेपु च वे सन्ति पुण्ये-
 ध्यायतनेपु च ॥ २ ॥ वगिष्ठस्यायमे विषा भक्षितासौ दुर्वाभ्यः ।
 अशीतिः शतमष्टौ च नय चान्ये तपस्विनः ॥ ३ ॥ ध्यानस्यायमं
 गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् । फलमूलाशनानां चि सुनीनां
 भक्षितं मतम् ॥ ४ ॥ एवं रात्रौ स्य कुर्वन्ति विशिष्टुषार्थं दिवा ।
 भरद्वाजाश्रमे चैव नियतब्रह्मचारिणः ॥ ५ ॥ याव्याहारास्त्र-
 भयाय विंशति संनिच्छदिताः । एवं क्रमेण सर्वांशानाशवान्

दानवास्तदा ॥ ६ ॥ निशायां परिबाधन्ते मत्ता भुजवत्ताश्रयात् ।
 कातोपहृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान् बहून् ॥ ७ ॥ न चेता-
 नम्बबध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम । एवं प्रवृत्तान् दैत्यास्तांस्तापसेषु
 तपस्विषु ॥ ८ ॥ प्रभाते समदृश्यन्त नियमाहारकर्षिताः । मही-
 तल्लस्या सुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ९ ॥ क्षीणमांसैर्विह्वलैर-
 विमज्जान्त्रैर्विसन्धिभिः । आकीर्णैरावभौ भूमिः शङ्कानामिव
 राशिभिः ॥ १० ॥ कलसैर्विप्रविहंस्य श्रुवैर्भग्नैस्तथैव च । विकीर्णै-
 रग्निहोत्रैश्च भूभेभूव समाहता ॥ ११ ॥ निस्त्राध्यायवपट्कारं
 नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् । जगदासीन्निवृत्त्वाहं कालेयभयपीडितम्
 ॥ १२ ॥ एवं संक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर । आत्मत्राणपर-
 भीताः प्राद्ववन्त दिशो भयात् ॥ १३ ॥ केचिद्गुहाः प्रविशिशु-
 निर्भंरांश्चापरे तथा । अपरे मरणोद्दिग्ना भयात् प्राणान्
 ससुत्सृजन् ॥ १४ ॥ केचिदत्र महैष्यासाः शूराः परमहर्षिताः ।
 मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ न चेता-
 नधिजग्मुसो समुद्रं समुपाश्रितान् । यमं जग्मुश्च परममाजग्मुः
 क्षयमेव च ॥ १६ ॥ जगत्युपशमं जाते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
 आजग्मुः परमामार्त्तिं त्विदया मनुजेश्वर ॥ १७ ॥ समेत्य स-
 महेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे । शरण्यं शरणं देवं नारायण-
 मजं विशुम् ॥ १८ ॥ तैःमिगम्य नमस्कृत्य पैकुण्ठमपश्रजितम् ।
 ततो देवाः समस्तास्तो तदोचुर्मधुसूदनम् ॥ १९ ॥ त्वं नः स्वष्टा
 च कर्ता च हर्ता च जगतः प्रभो । त्वया दृष्टमिदं विश्वं यज्ञेन
 यज्ञ नेहति ॥ २० ॥ त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात् पुष्करे-
 क्षण । वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थे समुहृता ॥ २१ ॥ आदिदैत्यो
 महावीर्यो चिरण्यकशिपुः पुरा । नारसिंहं वपुः कृत्वा हृदितः
 पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ अथथ्य सर्वभूताना वक्षिष्यापि महासुरः ।
 वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्यादृशं शतस्त्रया ॥ २३ ॥ असुरेषु

वं एव विन्ध्यं समागम्य महाद्रिराजम् । निवारयामासुरपाय-
।सं न च स्या तेषां वचनशकार ॥ ७ ॥ अथाभिजग्मुर्मुनिमात्र-
रस्यं तपस्त्रिनं धर्मभृतास्त्ररिष्ठम् । अगम्यमत्यङ्गुतवीर्यवन्तं
।स्यार्थमूचुः सचिताः सुराक्षी ॥ ८ ॥

देवा जजुः । सूर्याचन्द्रमसोर्गर्गं नद्यत्राणां गतिनाथा ।
।शैलराजो वृणोत्येव विन्ध्यः कोपवगासुगः ॥ ९ ॥ तं निवारयितुं
।गक्तो नान्यः कथिद्विजोत्तम । ऋते त्वांश्चि मशभाग तद्यादेगं
।निवारय ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
।सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितम् ॥ ११ ॥ मार्ग-
।मिच्छास्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम । दक्षिणामभिगन्तास्मि
।दिशं कार्ष्ण्यं केनचित् ॥ १२ ॥ यावद्भागमनं मया तावत्वं
।प्रतिपाशय । निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वदंस्व कामतः ॥ १३ ॥
।एवं स समयं कृत्वा विन्ध्योनामितकर्षण । अद्यापि दक्षिणा-
।द्देशाद्धारुणिर्न निवर्तते ॥ १४ ॥ एतत्ते सर्वमाप्यातं यथा
।विन्ध्यो न वदंते । अगम्यस्य मभावेन यन्मां त्वं परिष्टच्छसि ॥ १५ ॥
।कालेयानु यथा राजन् सुरैः सर्वैर्निस्त्रदिताः । अगम्याहर-
।मासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥ त्विदशानां वचः श्रुत्वा
।मैत्रावरुणिरब्रवीत् । किमर्थमभियाताः स्य वरं मत्तः कामिच्छथ ।
।एवमुक्त्वास्तस्यैव देवता मुनिमब्रुवन् ॥ १७ ॥ एवं त्वयेच्छाम
।कृतं चि कार्ष्ण्यं महार्णवं भीयमानं महाजम् । ततो वधिव्याम
।सहानुबन्धान् कालियसंज्ञान् सुरविद्विपक्षान् ॥ १८ ॥ त्विदशानां
।वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् । करिष्ये भवतां कामं लोका-
।नाञ्च महत् सुषम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत् संसृष्टं सरि-
।ताम्पतिम् । ऋषिभिरु तपःसिद्धैः सार्वैः ॥ २० ॥
।मनुष्योरगम्यवेयलकिम्पु रूपास्तथा । कामं द्रष्टु-
।प्रामाण्यदङ्गुतम् ॥ २१ ॥

विना सागरगोपयन् ॥ ११ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना
 अनुदाहृतम् । परमीष्ठनमाज्ञाय अगस्त्यस्यायमं ययुः ॥ १२ ॥
 तत्रापश्यन्महात्मानं वारुण्यं दीप्ततेजसम् । उपास्यमानश्चविभि-
 र्देवैरिव पितामहम् ॥ १३ ॥ तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणि-
 मच्युतम् । पात्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १४ ॥

देवा ऊचुः । नष्टप्रेषाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।
 ध्रुयितश्च सुरैश्चर्यात् स्वर्गोक्ताल्लोककण्टकः ॥ १५ ॥ क्रोधात्
 प्रवृद्धः सृष्ट्वा भास्करस्य नगोत्तमः । वचस्तवानतिक्रामन् विन्ध्यः
 शैलो न पर्वते ॥ १६ ॥ तमसा घाहते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः
 प्रजाः । तामेव नाथमासाद्य निर्दृतिं परमाङ्गताः ॥ १७ ॥
 अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान् गतिः । ततस्वात्ताः प्रया-
 चामो वरं त्वां वरदो ह्यसि ॥ १८ ॥

इति चारुण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमहात्म्यकथने
 त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

धुधिष्ठिर उवाच । शिमर्षं सृष्ट्वा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
 एतद्विच्छान्यहं त्र्योतुं विस्तारेण महामुने ॥ १ ॥

श्रीमश उवाच । अद्रिराजं महाशैलं मेघं कनकपर्वतम् ।
 उदयासुमने भावुः प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ १ ॥ तन्तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः
 शैलः सूर्यमथावधीत् । यथा हि मेघर्भवता नित्यशः परि-
 गम्यते ॥ २ ॥ प्रदक्षिण्यथ क्रियते मामेवं कुरु भास्कर । एवमुक्त-
 स्नातः सूर्यैः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ नाहमाज्जच्छ्रया शैल
 क्तरोऽप्येनं प्रदक्षिणम् । एष मार्गः प्रदिष्टो मे चैरिदं निर्मितं
 जगत् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्नातः श्रीधातु प्रवृद्धः सृष्ट्वाचक्रः । सूर्या-
 षन्द्रमद्योमार्गं रोहुमिच्छन् परन्तप ॥ ६ ॥ ततो देवाः सङ्गिताः

सर्व एव विन्ध्यं समागम्य महाद्रिःराजम् । निवारयामासुरपाय-
तस्तं न च ध्वा तेषां वचनशुकार ॥ ७ ॥ अथाभिजगत् मुनिमात्र-
मस्यं तपस्विनं धर्मभृतास्वरिठम् । अगस्त्यमत्यङ्ग तवीर्यं वन्तं
तस्मार्धमूचुः संहिताः सुरास्ते ॥ ८ ॥

देवा ऊचुः । सूर्याचन्द्रमसोर्गामं नक्षत्राणां गतिन्नाथा ।
शैलराजो हृषीकेश विन्ध्यः कोपवशात्तुगः ॥ ९ ॥ तं निवारयितुं
शक्नो नान्यः कश्चिद्द्विजोत्तम । ऋते त्वा-हि मशाभाग तस्मादेनं
निवारय ॥ १० ॥ तच्छ्रत्वा वचनं विप्रः सुराणां श्रेष्ठमभ्यगात् ।
सोऽभिगम्यात्तवीर्यं सदारः समुपस्थितम् ॥ ११ ॥ मार्ग-
मिच्छामस्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम । दक्षिणामभिगन्तास्मि
दिशं कार्ष्ण्यं केनचित् ॥ १२ ॥ चावदागमनं मत्तं तावत्त्वं
प्रतिपाक्य । निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वदंस्व कामतः ॥ १३ ॥
एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्षण । अद्यापि दक्षिणा-
द्देशाद्वाह्मिणं निवर्तते ॥ १४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा
विन्ध्यो न वदंते । अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्त्रां त्वं परिष्टच्छसि ॥ १५ ॥
कालेयान् यथा राजन् सुरैः सर्वैर्निन्दिताः । अगस्त्याहर-
माप्ताद्य तन्नो निगदतः शृणु ॥ १६ ॥ त्विदृशानां वचः श्रुत्वा
मैत्रावरुणिरब्रवीत् । किमर्थमभियाताः स्व वरं मत्तः कामिच्छथ ।
एवमुक्त्वास्तौ ग देवता मुनिमब्रुवन् ॥ १७ ॥ एवं त्वयेच्छाम
कृतं हि कार्ष्ण्यं महाशयं प्रीयमानं महात्मम् । ततो वदियाम
सहाशुबन्धान् कालेयमंशान् सुरविद्विपस्तान् ॥ १८ ॥ त्विदृशानां
वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् । करिष्ये भवतां कामं लोका-
नाञ्च मरुत् सुपन् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत् समुद्रं सरि-
तास्पतिम् । अर्षिभिरु तपःसिद्धैः सार्वै देवैश्च सुवत ॥ २० ॥
मनुष्योरगगन्यपेयक्षिप्त्वा हवास्तथा । अतुल्यम् मंशादानं द्रष्टु-
मानास्तदद्भुतम् ॥ २१ ॥ शतोऽभ्यगच्छन् संहिताः समुद्रं भीमः

निःस्वनम् । नृत्यन्तमिव चोर्मीभिर्वल्गान्तमिव वायुना ॥ २२ ॥
 हसन्तमिव फेनौघैः सुवलन्तं कन्दरेषु च । नानाग्राहसमाकीर्णं
 नानाहिजगणान्वितम् ॥ २३ ॥ अगस्त्यसृष्टिता देवाः सगन्धर्व
 महोरगाः । ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिन् ॥ २४ ॥

इति आरभ्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने
 चतुर्धकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

—

कोमल उवाच । समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
 उवाच सृष्टितान् देवानृषींथैव समागतान् ॥ १ ॥ अहं लोक-
 सृष्टितार्यं वै प्रियामि वरुणाक्षयम् । भयद्विर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं
 संविधीयताम् ॥ २ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
 समुद्रमपिबत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३ ॥ पीयमानं समु-
 द्रन्तु दृष्ट्वा चेन्द्रास्तदासराः । विस्मयं परमं जग्मुः स्मृतिभिर्वाप्य-
 पूजयन् ॥ ४ ॥ त्वं नस्तातो विधाता च लोकानां लोकभावनः ।
 त्वत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ॥ ५ ॥ स
 पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा गन्धर्वद्वयैषु नदत्सु सर्वशः । दिव्यैश्च
 सुप्पैरवकीर्णमाणो महार्णवं निःसलिलञ्चकार ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा
 छतं निःसलिलं महार्णवं सुरा, समस्ताः परमप्रहृष्टाः । प्रगृह्य
 दिव्यानि वरासुधानि तान् दानवान् जप्पुरदीनसत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते
 मध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभिर्महावलैर्वेगिभिरुन्नदग्निः । न सेहिरे
 वेगवतां महात्मनां वेगं तदा धारयितुं दिवोकसाम् ॥ ८ ॥ ते
 मध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः । अक्रुः सुतमुक्तं सुहृ-
 नुहृन्तमिव भारत ॥ ९ ॥ ते पूर्वं तापसा दग्धां मुनिभिर्भावि-
 तात्मभिः । यतमानाः परं शतया त्रिदशैर्विनिस्तृदिताः ॥ १० ॥
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाद्रधारिण्यः । निहता वज्रयोभक्त

पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११ ॥ इतश्चेपास्ततः केषित् कालेया
 मनुजोत्तम । विदार्य वसुधां देवीं पांताकतलमास्थिताः ॥ १२ ॥
 निहतान् दानवान् दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम् । तुष्टुबुर्विविधै-
 र्वाञ्छेरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः
 प्राप्तं महत् सुखम् । त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूर-
 विक्रमाः ॥ १४ ॥ पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
 यत्त्वया सहिलं पीतं तदस्मिन् पुनरुत्सृज ॥ १५ ॥ एवमुक्तः
 प्रत्युवाच भगवान् मुनिपुङ्गवः । जीर्णं तद्वि मया तोयमुपा-
 योऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ॥ १६ ॥ पूरणाद्यं समुद्रस्य भवद्विर्यत्न-
 मास्थितैः । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ॥ १७ ॥
 विस्मिताय विप्रस्याच बभूवुः सहिताः सुराः । परस्परमतुज्ञाप्य
 प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ १८ ॥ प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजम्भु-
 र्यथागतम् । त्रिदशा विष्णा साहस्रमुपजम्भुः पितामहम् ॥ १९ ॥
 पूरणाद्यं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे
 सागरस्याभिपूरणम् ॥ २० ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि समुद्रपूरणमन्त्रणे
 पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

—

लोमय उवाच । तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 गच्छध्वं विमुधाः सर्वे यथाकामं यथेष्टितम् ॥ १ ॥ महता काश-
 योगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्थवः । ज्ञातीन् वै कारणं कृत्वा महार-
 राज्ञी भगीरथात् ॥ २ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।
 कालयोगं प्रतीचन्तो जग्मुसापि यथागतम् ॥ ३ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन् कारणञ्चात्र किं
 श्रुते । कथं समुद्रः पूर्यथ भगीरथप्रतिश्रयात् ॥ ४ ॥ एत-

दिच्छाम्यहं श्रोतुं विशारेण तपोधन । कथ्यमानं त्वया विप्र
राज्ञाश्चरितसुत्तमम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तसु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महा-
त्मना । कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

शोमश उवाच । इच्छाकृष्णां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ स हैहयान्
समुत्साद्य तालजङ्घां च भारत । वशे च कृत्वा राजन्यान् स्वराज्य-
मन्वशासत ॥ ८ ॥ तस्य भार्ग्यं त्वभवता रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैव्या च भरतार्पणम् ॥ ९ ॥ स पुत्रकामो नृपति-
स्तताप सुमहत्तपः । पत्नीभ्या सह राजेन्द्र कैलास गिरिमाश्रितः
॥ १० ॥ स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः । आससाद्
महात्मानं त्यक्तं त्रिपुरमर्दनम् ॥ ११ ॥ शङ्करं भवमीशानं
पिनाकिं शूनपाणिनम् । त्यम्बकं शिवसुप्रेष्ठं बहुरूपसुमापतिम्
॥ १२ ॥ स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्या सहितो नृप । प्रथिपत्य
महाबाहू पुत्रार्थं समयाचत ॥ १३ ॥ तं प्रीतिमान् हरः प्राञ्च
सभार्यं नृपसत्तमम् । यस्मिन् वृतो मुहूर्त्तोऽहं त्वयेऽहं नृपते
वरम् ॥ १४ ॥ पटिः पुत्रसहस्राणि शूरा परमदर्पिताः । एकस्यां
संभविष्यन्ति पत्न्या नरवरोत्तमम् ॥ १५ ॥ ते चैव सर्वे सचिताः क्षयं
यास्यन्ति पार्थिव । एको वंशधरः शूर एकस्या सम्भविष्यति ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा तु तं बद्धस्त्रैवान्तरधीयत । स चापि सगरो राजा
जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १७ ॥ पत्नीभ्या सहितस्तत्र सोऽतिदृष्ट-
मनाशदा । तस्य ते मनुजश्रेष्ठ भार्ग्यं कामवलोचने ॥ १८ ॥
वैदर्भी चैव शैव्या च गर्भिण्योऽसम्भूवतुः । ततः कालेन वैदर्भी
गर्भाणां व्यजायत ॥ १९ ॥ शैव्या च सुपुत्रे पुत्रं कुमार देव-
रूपिणम् । तदाणां समुत्सृष्टं मगधके स पार्थिव ॥ २० ॥
पयात्सरीधाष्ठुयाव ताव गम्भीरनिस्रगात् । राजन् मा

सांशसङ्कापीः पुतान् त्वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ अलावुमध्यान्निष्कृष्य
वीजं यत्नेन गोप्यताम् । खोपस्त्रेदेषु पात्रेषु हतपूर्णेषु भागयः
॥ २२ ॥ ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि भारत । महा-
देवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप । अनेन क्रमयोगेन सा ते
बृहिरंतोऽन्यथा ॥ २३ ॥

इति भारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सगरसन्ततिकथने
षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

शोभश उवाच । एतच्छ्रुत्वान्तरीक्षञ्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराय यदध्वरतरपम ॥ १ ॥ एकैकशततः कृत्वा
वीजं वीजं नराधिपः । हतपूर्णेषु कुम्भेषु तान् भागान् विदधे
ततः ॥ २ ॥ धात्रीषु कैकशः प्रादात् पुत्ररक्षणतत्परः । ततः
कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ॥ ३ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि
त्वस्याप्रतिमतेजसः । रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ ४ ॥
ते घोराः क्रूरकर्माश्च आकाशपरिसर्पिणः । बल्लवाञ्चावजानन्तः
सर्पान् लोकान् सहामरान् ॥ ५ ॥ त्रिदशाद्याप्यधावन्त तथा
गन्धर्वराक्षसान् । सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः
॥ ६ ॥ बाध्यमानाघातो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः । ब्रह्माणं
शरणं जग्मुः सञ्चिताः सर्वदेवतैः ॥ ७ ॥ तासुवाच महाभागः
सर्वलोकपितामहः । गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथा-
गतम् ॥ ८ ॥ नातिदीर्घेण कालेन सागराणां जघो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्फुटतैः कर्मभिः सुराः ॥ ९ ॥ एवमुक्ताद्यु
ते देवा लोकाय ममुजेऽध्वर । पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्मया-
गतम् ॥ १० ॥ ततः काले बल्लतिष्ठे ध्यतीति भरतर्षभ । दीक्षितः
सगरो राजा इयमेधेन वीथ्वान् ॥ ११ ॥ तस्याग्धो ध्वचरङ्गुभिं

पुत्रः न परिरक्षितः । समुद्रं स समासाद्य निक्षेप्यं भीमदर्श-
 नम् ॥ १२ ॥ रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत । ततश्च
 सागरास्तात हृतं मत्वा ज्योत्समम् ॥ १३ ॥ आगम्य पितु-
 राचख्यरदृश्यं तुरगं हृतम् । तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गंत
 वाजिनम् ॥ १४ ॥ ततश्च पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं जयम् ।
 अमार्गन्त महाराज सर्वेषु पृथिवीतलम् ॥ १५ ॥ ततश्च सागराः
 सर्वे समुपेत्य परस्परम् । नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च
 ॥ १६ ॥ आगम्य पितरंशोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः । समुद्र-
 धनहीना सनदीनदकन्दरा ॥ १७ ॥ सपर्वतवनोद्देशा निषिलेन
 मही वृष । अस्माभिर्भिक्षिता राजन् शासनात्तव पार्थिव ॥ १८ ॥
 न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च । श्रुत्वा तु वचनं
 तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ उवाच वचनं सर्वांसदा
 दैवधशान्द्रुप । अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गंत वाजिनम् ॥ २० ॥
 यन्नियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः । प्रतिगृह्य तु
 सन्देहं पितृशो सगरात्मजा ॥ २१ ॥ भूय एव महीं क्षत्स्त्रां
 विचेतुमुपचक्रुः । अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम्
 ॥ २२ ॥ समासाद्य विलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः । कुहिलै-
 र्हेतुयैव समुद्रं यत्नमास्थिताः ॥ २३ ॥ स खन्यमानः सङ्घितैः
 सागरैर्वरुणालयः । अगच्छत् परमामार्त्तिं दोर्ध्वमाणः सम-
 न्ततः ॥ २४ ॥ अनुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च । आर्त्त-
 नादमकुर्वन्त बध्यमानानि सागरैः ॥ २५ ॥ छिन्नशीर्षा विदे-
 हाद्य भिन्नत्वगस्थिमन्वयः । प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽपि
 सङ्घस्रगः ॥ २६ ॥ एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम् ।
 व्यतीत सुमहान् कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २७ ॥ ततः
 पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते । विदाह्यं पातालमथ संक्रुधाः
 सगरात्मजा ॥ २८ ॥ अपश्यन्त जयं तत्र विचरन्तं महीतले ।

कपिलश्च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ॥ २९ ॥ तेजसा दीप्य-
मानन्तु ज्वालाभिरिव पावकम् । ते तं दृष्ट्वा हयं राजन् संप्र-
हृष्टतनुर्हृष्टः ॥ ३० ॥ अनादृत्य महात्मानं कपिलं क्रान्तचोदिताः ।
संकुम्भाः समभायन्त अश्रुग्रहणकांक्षिणः ॥ ३१ ॥ ततः क्रुद्धो
महाराज कपिलो मुनिसत्तमः । वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं
मुनिपुङ्गवाः ॥ ३२ ॥ स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजसोऽपु समुत्सृजन् ।
दंदाच्च सुमहातेजा मन्दबुद्धीन् स सागरान् ॥ ३३ ॥ तान् दृष्ट्वा
भस्मसाद्भूतान्धारदः सुमहातपाः । सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै
न्यवेदयत् ॥ ३४ ॥ स तस्मैत्वा वचो घोरं राजा मुनिसुखीज्ञतम् ।
मुहूर्त्तं विमना भूत्वा स्यागोर्षास्वमचिन्तयत् ॥ ३५ ॥ अंगुमन्तं
समाह्वय अममञ्जाःसुतं तदा । पीत्रं भरतगार्दूलं क इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ ३६ ॥ पृष्टिस्तानि महश्चाणि पुत्राण्याममितीजसाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ३७ ॥ तव चापि
पिता तात् परित्यक्तो मयानघ । धर्मं स्वं रक्षन्मायेन पीराणां
चितमिच्छता ॥ ३८ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । किमर्थं राजगार्दूलः सगरः पुत्रमाज-
जम् । त्यक्तवान् इत्यजं वीरं तस्मै वृत्ति तपोधन ॥ ३९ ॥

कीमग उवाच । अममञ्जा इति ज्ञातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
य शैव्या जनयामास पीराणा म हि दारकान् ॥ ४० ॥ गलेषु
क्षोभतो गृह्य नद्याश्चिषेप दुर्बलान् । ततः पीराः समाजतमु-
र्भयशोकपरिभ्रुताः ॥ ४१ ॥ मगरस्थाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः
स्थिताः । त्वं नञ्जाता गहागण परचक्रादिभिर्भयात् ॥ ४२ ॥
अममञ्जोभयाहोराजतो नञ्जातुमर्हसि । पीराणां वचनं श्रुत्वा
घोरं श्रुपतिसत्तम ॥ ४३ ॥ मुहूर्त्तं विमना भूत्वा सचिवानिद-
मब्रवीत् । अममञ्जाः पुराहय सुतो मे विप्रवारयताम् ॥ ४४ ॥
यदि वो मत्प्रियं काञ्चमेतच्छीघ्रं विधीयताम् । एवमज्ञा नञ्-

तस्मात्तै उच्यते यद्यथाटमुपागतम् ॥ ६१ ॥ तच्छ्रुत्वा सगरो
 राजा पुत्रं दुःखमत्यजत् । अंशुमन्तश्च संपूज्य समापयत तं
 क्रतुम् ॥ ६२ ॥ समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रं कल्पयामास समुद्रं वक्ष्याम्ययम् ॥ ६३ ॥ प्रशास्य सुचिरं
 काशं राज्यं राजीवशोचनः । पौत्रे भारं समावेश्य जगाम
 त्रिदिवं तदा ॥ ६४ ॥ अंशुमानपि धर्मात्मा मर्षी सागरमेख-
 त्नाम् । प्रशंसास महाराज यथैवास्त्र पितामहः ॥ ६५ ॥ तस्य
 पुत्रः समभवद्विहीनो नाम धर्मवत् । तस्मै राज्यं समाधाय
 अंशुमानपि संस्थितः ॥ ६६ ॥ द्वितीयस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां
 निधनं मत्तु । पश्चात्तस्य दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ६७ ॥
 गङ्गावतरणं यत्नं सुमहद्वाकरोन्नतः । न चावतारयामास चेट-
 मानो यथावतम् ॥ ६८ ॥ तस्य पुत्रः समभवत् श्रीमान् धर्म-
 परायणः । भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनस्यूकः ॥ ६९ ॥ अभि-
 विष्ट तु तं राज्ये द्वितीयो वनमाश्रितः । तपःसिद्धिसमायोगात्
 स राजा भरतर्षभ । वनाज्जगाम त्रिदिवं काठयोगेन भारत ॥ ७० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने
 सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

श्रीमग वषाच । स तु राजा महेष्वातयक्रवर्ती महारथः ।
 मधुवं सर्वश्रीकस्य मनोमयननन्दनः ॥ १ ॥ स श्रुत्वाव महाबाहुः
 क्रपिलेन महाजना । पितृणां निधनं घोरमपान्तिं त्रिदिवस्य च
 ॥ २ ॥ स राज्यं सचिवे तस्य हृदयेन विदूयता । जगाम विम-
 मत्याम् तपसां नरेन्द्र ॥ ३ ॥ आरिराधविपुर्गङ्गां तपसा
 इत्थं कश्चिद्विदुः । सोऽप्यग्रत नरोष्ट विमपन्तं नगोशमम् ॥ ४ ॥
 नृश्रेवं बुविधाकारैर्भोतुमद्विरसंस्ततम् । पवनाकम्बिभोगैः परि-

श्रेष्ठ सचिवाक्षो नराधिप ॥ ४५ ॥ यथोक्तं त्वरितात्तुर्ध्वजा-
 ज्ञापितवान्मृगः । एतन्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ॥ ४६ ॥
 पौराणां वितकामेन सगरेण विवासितः । अंशुमान् महेष्वाप्तो
 यदुक्तः सगरेण हि । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध
 मे ॥ ४७ ॥

सगर उवाच । पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
 अन्ताभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रक । तस्माद्दुःखाभिसन्तप्तं
 यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ॥ ४८ ॥ इयस्यानयनात् पौत्र नरकान्नां
 समुद्धर । अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ॥ ४९ ॥ जगाम
 दुष्प्राप्तं देशं यत्र वे दारिता मही । स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं
 प्रविशेश च ॥ ५० ॥ अपश्यञ्च महात्मानं कपिलन्तुरगश्च तम् ।
 स दृष्ट्वा तीक्ष्णो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ॥ ५१ ॥ प्रथम्य शिरसा
 भूमौ कार्ष्णमसौ न्यवेदयत् । ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशु-
 मतोऽभवत् ॥ ५२ ॥ उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ।
 स वने तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ॥ ५३ ॥ द्वितीयं वरकं
 वने पितृणां पावनेच्छया । तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनि-
 मुक्तेवः ॥ ५४ ॥ ददानि तव भद्रन्ते यद्यत् प्रार्थयसेऽनघ । त्वयि
 क्षमा च धर्मश्च सत्यश्चापि प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥ त्वया कृतार्थः
 सगरः पुत्रवन्धु त्वया पिता । तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति
 सागराः ॥ ५६ ॥ पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानविष्यति ।
 मावनार्थं सागराणां तीपयित्वा महेश्वरम् ॥ ५७ ॥ इयं नयस्व
 भद्रन्ते यज्ञियं नरपुङ्गव । यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महा-
 धनः ॥ ५८ ॥ अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना । राज-
 गाग इयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ५९ ॥ सोऽभिवाद्य ततः
 पादौ सगरस्य महात्मनः । मूर्ध्नि तेनाप्युपाभ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवे-
 दयत् ॥ ६० ॥ यथा दृष्टं श्रुतश्चापि सागराणां क्षयं तथा ।

तस्मात्सै वयमावष्ट यज्ञवाटसुपागतम् ॥ ६१ ॥ तच्छ्रुत्वा सगरो
 राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् । अंशुमन्तश्च संपूज्य समापयत् तं
 क्रतुम् ॥ ६२ ॥ समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभानितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुण्यालयम् ॥ ६३ ॥ प्रयास्य मुचिरं
 कालं राज्यं राजीवलोचनः । पौत्रे भारं समावेश्य जगाम
 त्रिदिवं तदा ॥ ६४ ॥ अंशुमानपि धर्मात्मा मर्षी सागरमेत-
 क्षाम् । प्रयासात् महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ६५ ॥ तस्य
 पुत्रः समभवद्विहीपो नाम धर्मवित् । तस्मै राज्यं समाधाय
 अंशुमानपि संस्थितः ॥ ६६ ॥ द्विहीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां
 निधनं मत्तु । पृथ्वीतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ६७ ॥
 गङ्गावतरण्ये यत्रं सुमहत्त्वाकरोन्नपः । न चावतारयामास चेष्ट-
 मानो यथाबलम् ॥ ६८ ॥ तस्य पुत्रः समभवत् श्रीमान् धर्म-
 परायणः । भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥ ६९ ॥ अभि-
 पिष्य तु तं राज्ये द्विहीपो वनमाश्रितः । तपःसिद्धिसमायोगात्
 स राजा भरतर्षभ । वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ७० ॥

इति आरख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने

सप्ताधिकगतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

सोमस्य उवाच । स तु राजा महेष्वासुयक्रवर्ची महारथः ।
 बभूव सर्वलोकस्य मनीनयननन्दनः ॥ १ ॥ स श्रुत्वाव महाबाहुः
 कपिलेन महात्मना । पितृणां निधनं धीरममाप्तिं त्रिदिवस्य च
 ॥ २ ॥ स राज्यं सन्निवे न्यस्य हृदयेन विदूयता । जगाम हिम-
 मत्पार्श्वं तपसात्तु नरेश्वर ॥ ३ ॥ आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा
 हर्षकस्त्रियः । सोऽप्ययत् नरयेष्ट हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४ ॥
 पृथ्वीधनुविधाकारैर्धातुमङ्गिरर्लक्षतम् । पवनात्मन्निभिर्गोपैः परि-

पितॄं समन्ततः ॥ ५ ॥ नदीकुञ्जनि तस्यैव प्रासादैरपयोभितम् ।
 गुहाकन्दरसंशो नसिंहव्याघ्रनिषेवितम् ॥ ६ ॥ शकुनेषु विचि-
 त्वाङ्गैः कृगद्भिर्विषिधा गिरः । भङ्गराजैश्च वा हंसैर्दातृवैर्ज-
 कुक्षुटैः ॥ ७ ॥ मयूरैः शतपत्रैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः । चकोरै-
 रसितापाङ्गैश्चथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८ ॥ जलस्थानेषु रम्येषु पङ्क-
 नीभिश्च संकुलम् । सारसानाञ्च मधुरैर्युद्धतैः समलंकृतम् ॥ ९ ॥
 किञ्चररश्मरोभिश्च निषेवितशिलातलम् । दिम्बारण्यविषाखाङ्गै-
 समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १० ॥ विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमा-
 कुलम् । विपोल्लयभञ्जङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११ ॥ क्वचित्
 कनकसङ्काशं क्वचिद्रजतसन्निभम् । क्वचिदप्लवगुञ्जामं हिम-
 वन्तमुपागमत् ॥ १२ ॥ स तु तत्र नरश्रेष्ठक्षपो घोरं समा-
 चितः । फलमूलासुसंभजः सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३ ॥ सम्यत्-
 सरसहस्रे तु गतिं दिद्ये महानदी । दर्शयामास तं गङ्गा तदा
 मूर्त्तिमती स्वयम् ॥ १४ ॥

गङ्गोवाच । किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च ददानि ते ।
 तद्व्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वषस्रव ॥ १५ ॥ एवमुक्तः प्रत्यु-
 याच राजा हैमवतीं तदा । पितामहा मे वरदे कपिलेन महा-
 नदि ॥ १६ ॥ अन्तेपमाप्सासुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् । पष्टि-
 स्तानि स्रष्ट्वाणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १७ ॥ कपिलं देव-
 मासाद्य क्षणेन निधनं गताः । तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो
 न विद्यते ॥ १८ ॥ यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ।
 तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ॥ १९ ॥ स्वर्गे नव
 महाभागे मत्पितॄन् सगरात्मजान् । तेषामर्थेन याचामि त्वामहं
 वै महानदि ॥ २० ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनम-

॥ १ ॥ भगीरथमिदं वाक्यं सुपीता समभाषत ॥ २१ ॥

करिष्यामि मङ्गारात्र वचसो जात्र संशयः । वेगन्तु मन इच्छीर्यं
 पतन्त्या गगनाद्भवम् ॥ २२ ॥ न यत्रस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धार-
 यितुं श्रुतः । अन्यत्र विबुधस्येष्टान्नीलकण्ठान्हेच्छरात् ॥ २३ ॥
 तं तोषय मङ्गाराजो तपसा वरदं हरम् । स तु मां प्रप्युतां देवः
 शिरसा धारयिष्यति ॥ २४ ॥ स करिष्यति ते कामं पितृणां
 चित्काश्यया । एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् मङ्गाराजो भगीरथः ॥ २५ ॥
 कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास गङ्गारम् । तपस्वीश्रमुपागम्य
 काश्यपोनेन केनचित् ॥ २६ ॥ अष्टपञ्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणे
 श्रुतः । स्वर्गं वासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २७ ॥

इति धारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गापतरण्यकथने
 अष्टाभिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

लोमश उवाच । भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवोकसाम् ।
 एवमस्त्विति राजानं भगवान् प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ धारयिष्ये
 मङ्गाराजो गगनात् प्रप्युतां शिवाम् । दिव्यां देवतदीं सुगवां
 त्वत्कृते श्रुतममम् ॥ २ ॥ एतच्छ्रुत्वा मङ्गाराजो हिमवन्तमुपा-
 गमत् । इतः धारिष्येर्षोरैर्गङ्गापहरणोद्यतेः ॥ ३ ॥ तत्र स्थित्वा
 नरयेष्टं भगीरथमुवाच च । प्रयाचस्य मङ्गाराजो शंकराजमुतां
 नदीम् ॥ ४ ॥ पतमानां सरिष्येष्टो धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ।
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ॥ ५ ॥ प्रपतः प्रप्यतो
 भूत्वा गङ्गो सममुचिनायत् । ततः सुप्यजटा रथ्या राजा सममु-
 चिन्विता ॥ ६ ॥ इंगान्ध्रं स्थितं हृष्टा गगनात् पङ्कजा प्युता ।
 तो प्रप्युतामद्यो हृष्टः देवाः साहं मङ्गारिभिः ॥ ७ ॥ गन्तवी-
 रगयन्नाप ममाजगम् दिहचवः । ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिम-
 वतः मुता ॥ ८ ॥ समुद्रामङ्गार्यां भीमपाङ्गनाकुशा । तां

दधार हरो राजन् गङ्गा गगनसेषताम् ॥ १० ॥ असाटदेव
 पतिता माला सुक्तामयीमिव । सा बभूव विशर्पन्ती त्रिधा राजन्
 समुद्रगा ॥ १० ॥ फेनमुञ्जातुलजता संस्रानामिव पङ्कजः । क्वचि-
 दाभोगकुटिला प्रसुखलन्ती क्वचित् क्वचित् ॥ ११ ॥ सा फेन-
 पटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् । क्वचित् सा तोयतिजदैनन्दनी
 नादमुत्तमम् ॥ १२ ॥ एवं प्रकारान् सुबहून् कुर्वन्ती गगना-
 क्षुता । पृथिवीतप्तमासाद्य भगीरथगथाव्रवीत् ॥ १३ ॥ दर्शयस्व
 गृहाराज मागं केन व्रजाम्यहम् । त्वदर्थमवतीर्ष्यामि पृथिवीं
 पृथिवीपते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ श्रावनाथं
 नरथिष्ठ पुण्येन सखिलेन च । गङ्गाया चारणं कृत्वा हरो
 लोकगमस्कृतः ॥ १६ ॥ केषामं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ।
 समासाद्य समुद्रं गङ्गाया सहितो वृषः ॥ १७ ॥ पूजयामास
 वेगेन समुद्रं वरुणात्मयम् । दुहितृत्वे च वृषतिगोक्षां समस्तु-
 कल्पयत् ॥ १८ ॥ पितृणाञ्चोदकं तत्र ददौ पूण्यमनोरथः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ॥ १९ ॥ पृथ्वाथं
 समुद्रस्य पृथिवीभवतारिता । समुद्रस्य यथा पीतः कारणाथं
 महात्मना ॥ २० ॥ वातापिच यथा नीतः सचं स ब्रह्महा मभी ।
 अगस्त्येन महाराज यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने
 नवाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरत-
 र्षभ । नन्दामपरनन्दाश्च नद्यौ पापभयापहे ॥ १ ॥ पर्वतं च
 । । च हेमकुटमनामयम् । अचिन्त्यान्यङ्गुतान् भावान् ददर्श

सुबह्वन् रूपः ॥ २ ॥ वागायत्रा भवन्नोषा उपलाच सहस्रयः ।
नाशक्रुवंशमारोक्तुं विषखमनसो जनाः ॥ ३ ॥ वायुर्नित्यं वशी
तत्र नित्यं देवस्य वर्धति । स्वाध्यायवोषस्य तथा यूयते न च
दृश्यते ॥ ४ ॥ सायं प्रातश्च भगवान् दृश्यते ह्यवाहनः । मणि-
काशादशंशत्रु तपसः प्रतिघातिकाः ॥ ५ ॥ निर्वेदो जायते तत्र
महाशयि स्मरते जनः । एवं बह्विधान् भावान्कृतान् वीक्ष्य
पाण्डवः । लीमशं पुनरेवाथ पर्वं पृच्छत्तद्वृतम् ॥ ६ ॥
लीमश उवाच । यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्षणम् ।
तदेकाग्रमना राजन् निषीध गदतो मम । अस्मिन्नुपभङ्गश्रेष्ठेऽभू-
दुपभो नाम तापसः ॥ ७ ॥ अनेकशतवर्षायुसापस्वी कोपनो
भयम् । स वै सम्भाष्यमाणोऽन्तेः कोपाङ्गिरिमुवाच च ॥ ८ ॥
य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानुत्सृजेन्नया । वातश्चाह्वय मा
शब्दमित्युवाच स तापसः ॥ ९ ॥ व्याहरंशेह पुरुषो मेघगन्देन
पार्षते । एवमेतानि कर्माणि राजंशेन महर्षिणा ॥ १० ॥
कृतानि कौर्माचत् क्रोधात् प्रतिघातानि कानिचित् । नन्दां
त्वभिगता देवा पुरा राजन्विति श्रुतिः ॥ ११ ॥ अन्वपद्यन्त सहसा
पुरुषा देवदर्शिनः । ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः
॥ १२ ॥ दुर्गश्चक्रुत्सिं देवं गिरिप्रत्यूह रूपकम् । तदाप्रभृति
कौन्तेय नरा गिरिममं सदा ॥ १३ ॥ नाशक्रुवंशभिद्रष्टुं कुत
एवाधिरोचितुम् । नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेव महागिरिः ॥ १४ ॥
आरोक्तुं वापि कौन्तेय तस्मान्द्वियतवाग्भय । इह देवास्तदा सर्वे
यज्ञानाज्ज्वलमान् ॥ १५ ॥ तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्ते-
ऽस्यामि भारत । कृशाकारेव दूर्वेयं संसोर्गेव च भूरियम् ॥ १६ ॥
यूपप्रकारा बहवो वृक्षाद्ये मे विगम्यते । देवाश्च ऋषयश्चैव वस-
न्त्यस्यापि भारत ॥ १७ ॥ तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते ह्यवा-
वाहनः । इहाश्रुताणां कौन्तेय सद्यः प्राप्ताभिश्चन्यते ॥ १८ ॥

कुरुये षाभिपेकं वै तस्मात् कुरु सचासृजः । ततो नन्दाद्भुताङ्गम्
 कौण्डिनीमभियास्यसि ॥ १८ ॥ विश्वामित्रेण यत्रोयं तपस्तप-
 मनुत्तमम् । ततस्तत्र समाश्रुत्य गात्राण्यि सगण्यो वृषः । जगाम
 कौण्डिनीं पुण्यां रम्यां श्रोतजला शुभाम् ॥ २० ॥

लोमश उवाच । एषा देवनादी पुण्या कौण्डिनी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रायसो रम्य एष चात्र गकागते ॥ २१ ॥ आश्रमस्यैव
 पुण्यास्य, काश्यपस्य महाजनः । ऋथ्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी
 संयतेन्द्रियः ॥ २२ ॥ तपसो यः गभावेन तर्पयामास वासवम् ।
 अनाहृष्या भयाद्यस्तु ववर्षे बलवृत्तता ॥ २३ ॥ अग्यां जातः स
 तेजस्वी काश्यपस्य सुत प्रभुः । विषये लोमपादस्य यत्काराद्भुतं
 गच्छत् ॥ २४ ॥ निर्वर्त्तितेषु शस्येषु यस्मै शान्तां ददौ वृषः ।
 लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ २५ ॥

दुधिष्ठिर उवाच । ऋथ्यशृङ्गः कथं अग्यासुत्पन्न, काश्यपा-
 ळजः । विरुद्धे योनिसंसर्गे कथञ्च तपमा युतः ॥ २६ ॥ किमर्थञ्च
 भयाच्छकस्तस्य वाक्स्तस्य धीमतः । अनाहृष्यां महत्ताया ववर्षे
 बलवृत्तता ॥ २७ ॥ कथं रूपा प सा शान्ता राजपुत्री यतव्रता ।
 लोमशामाम या चेतो सुगभूतस्य तस्य वै । २७ ॥ लोमपादश्च
 राजर्षिर्यदाश्रुयत धार्मिकः । कथं वै विषये तस्य नावर्षत् पाक-
 शासनः ॥ २८ ॥ एतन्मो भगवन् सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
 वक्तुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋथ्यशृङ्गस्य चेलितम् ॥ २९ ॥

लोमश उवाच । विभागडकस्य विप्रर्षेक्षपसा भाविताजनः ।
 अमोघबोध्यस्य सतः प्रजापतिममृते । शृणु पुत्रो यथा जात
 ष्ट्यशृङ्ग प्रतापवान् ॥ ३० ॥ महाहंसस्य महानिजा बालः स्वविर-
 रुन्मतः । महाहृदं समासाय काश्यपस्तपसि स्थितः ॥ ३१ ॥
 दीर्घकालं परिचान्त ऋषिः स देवसन्मतः । तस्य रेत प्र-
 स्तन्द दृष्ट्वाभरससुर्वशीम् ॥ ३२ ॥ अश्रुपसू प्रतो राजन् अगी

वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ५० ॥ ऋष्यशृङ्ग-
 शृङ्गेः पुत्रमानयध्वसुपायतः । लोभयित्वाभिविष्टास्य विषयं मम
 शोभनाः ॥ ५१ ॥ ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
 न शक्यन्मुञ्चस्वत्कार्ष्णं विवर्णां गतचेतसः ॥ ५२ ॥ ततस्त्वेका
 अरक्षोषो राजानमिदमब्रवीत् । प्रयतिय्ये महाराज तमानेतुं
 तपोधनम् ॥ ५३ ॥ अभिप्रेतांस्तु मे कामाश्वमनुघ्रातुमर्हसि ।
 ततः शस्त्रास्यानयितुष्यस्यश्वद्वन्द्वपेः सुतम् ॥ ५४ ॥ तस्माः सर्व-
 मभिप्रेतमन्वजानात् न पार्थिवः । धनञ्च प्रददौ भूरि रत्नानि
 विविधानि च ॥ ५५ ॥ ततो रूपेण सम्यन्ना वयसा च महीपते ।
 स्त्रिय आदाय काञ्चित् सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ५६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
 दशमधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

लोमश उवाच । सा तु नाव्याश्रमद्वक्त्रे राजकार्ष्णार्थसिद्धये ।
 सन्देशाञ्चैव वृपते. स्वब्रह्मा चैव भारत ॥ १ ॥ नानापुष्पफलेर्द्वै-
 सत्रिमैरुपगोभितैः । नानाशुक्ललतोपितैः स्वादुकामफलपदैः
 ॥ २ ॥ अतीव रमणीयन्तदतीव च मनोहरम् । चक्रे नाश्याश्रमं
 रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३ ॥ ततो निब्रूय तां नाथमदूरे
 काश्यपाश्रमात् । चारयामास सुखैर्विहारं तस्य वै मुनिः
 ॥ ४ ॥ ततो दृष्टितरं वेश्यां समाघायेतिकार्ष्णताम् । हृद्ग्रान्तरं
 काश्यपस्यै माञ्जिणीदुहितसम्भताम् ॥ ५ ॥ सा तत्र गत्वा कुशला
 तपोनित्यस्य सन्निधौ । आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तच्छृणोः
 सुतम् ॥ ६ ॥

वेश्योवाच । कञ्चिन्मने कुशलं तापसाना कञ्चिच्च वी मूढ-

फलं प्रभूतम् । कश्चिद्वायमते चायमोऽस्मिंस्त्वा वै द्रष्टुं सायत-
मागतोऽस्मि ॥ ७ ॥ कश्चित्तपो बहते तापमानां पिता च ते
कश्चिद्दहीनतेजाः । कश्चित्त्ववा प्रीयते चैव विप्र कश्चित् स्वाध्यायः
क्रियते चर्ष्यशृङ्ग ॥ ८ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । ऋद्ध्या भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते । मय्ये
षाचं त्वामभिवादनीयम् । पाथं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यधा-
धर्मं फलमूतानि चैव ॥ ९ ॥ कौश्यां हृष्यामासस्व यथोपजोषं
कृष्याजिनेनाहतायां सुष्यायाम् । क्व चायमस्तत्र किं नाम चिदं
व्रतं ब्रह्मं चरसि हि देवत्त्वम् ॥ १० ॥

वेष्टोवाच । ममाथमः काश्चपपुत्र रस्यस्त्रियोजनं शैलमिमं
परेषु । तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं मे न चोदकं पाद्यमुपसृश्यामि
॥ ११ ॥ भवतानभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया । व्रतमेतादृशं
ब्रह्मन् परिष्वज्यो भवान् मया ॥ १२ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । फलानि पक्वानि ददानि तैःहं भङ्गा-
तकान्यामलकानि चैव । करूपकाण्यीद्बुद्धधन्वनानि पिप्यतानां
कामकारं कुरुष्व ॥ १३ ॥

लोमथ उवाच । सा तानि मर्याणि विवर्जयित्वा भङ्गा-
यमर्षाणि ददौ ततोऽभ्य ॥ १४ ॥ तान्ऋष्यशृङ्गस्य महारसानि
अथं सुकृपाणि र्षिं ददुर्हि । ददौ च माल्यानि मुगन्ववन्ति
चित्राणि वामांसि च भानुमन्ति ॥ १५ ॥ पेषानि चापराणि
ततो मुमोद चिकीदु चैव प्रजहाम चैव । सा कन्दुकेनारमताम्य
भूले विभज्यमाना फलिता कतव ॥ १६ ॥ गात्रेषु गात्राणि निपेव-
साश्वा ममाग्निपञ्चासकृदृष्यशृङ्गम् । सर्गानयोर्काशिककांच हृद्यान्
सुष्ठुष्यितानवनाभ्यावभज्य ॥ १७ ॥ विसृजमानेव मदाभिभूता
प्रज्ञाभयामाह्युतं महर्षेः । चर्ष्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य पुन
पुनः पीद्य च कायमस्य ॥ १८ ॥ चर्ष्यमाणा यनवैष्णवगाम

क्त्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् । तस्यां गतायां महनेन कर्त्तव्यं
 विवेतनयाभवद्व्यग्रम् । तामेष भावेन नतम शुभे विविक्तस-
 म्प्राप्तं रूपो बभूव ॥ १८ ॥ ततो मुहूर्त्तार्चयिषिषुषाणः प्रवेष्टितो-
 रोमभिरानग्राधात् । स्वध्यायवान् वृत्तसमाधिबुद्धौ विनाशकः
 काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ २० ॥ सोऽप्यदासीनमुपेत्य पुत्रं ध्यावन्त-
 र्नेकं विपरीतचित्तम् । विनिश्चसन्तं मुहुर्मुहुर्दृष्टिं विभाष्यकः
 सुतमुवाच दीनम् ॥ २१ ॥ न कल्पन्ते समिधः किं नु तात
 कश्चिद्दत्त्वाग्निहोत्रं त्वयाद्य । सुनिर्णयं च, क्वचपं होमधेनुः-
 कश्चिद्व्यवत्साद्य कृता त्वया च ॥ २२ ॥ न वै यथापूर्वमिवाधि-
 पुत्रं विन्तापरद्यापि विवेतनच । हीनोऽतिमात्रं त्वमिवाद्य
 किं नु पृच्छामि त्वा क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २३ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
 एकादशाधिकप्रथमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

—

ऋष्यशृङ्ग उवाच । इहागतो जटिको ब्रह्मचारी न वै दुःखो
 नातिदीर्घो मनस्वी । सुवर्षवर्षः कमलायताक्षः स्वतः सुराणा-
 मिव शोभमानः ॥ १ ॥ ससङ्घरूपः सवितेव दीप्तः सुदृष्ट्याकृष्णा-
 क्षिरतीव गौरः । नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा चिरण्यरज्जु-
 ग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २ ॥ आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे विभ्राजते
 विद्युदिवान्तरीचे । द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठाद्जात-
 रोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३ ॥ विलग्नमध्यस्य स नाभिदेशे कटि-
 तस्त्रातिक्ततपमाणा । तथास्य पीरान्तरतः प्रभाति चिरण्ययी
 मेखला मे यथेयम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च तस्त्राद्गतदर्शनौहं विद्वज्जित-
 पादयोः संप्रभाति । माण्योश्च तद्वत् स्तनवन्निवहौ कक्षापक्षा-

वक्ष्यमाणं यथेयम् ॥ ५ ॥ विचेष्टमानस्य च तस्य तानि ब्रूजन्ति
 चंचाः सरसीव मत्साः । चौराणि तस्याद्भुतदर्शनानि नेमानि
 तदन्वयम रूपवन्ति ॥ ६ ॥ वक्रश्च तस्याद्भुतदर्शनीयं प्रव्याहृतं
 ह्लादयतीव चेतः । सुस्कोक्तिशय्ये च तस्य वाणी तां श्रुत्वतो
 मे व्यधितोऽन्तरात्मा ॥ ७ ॥ यथा वनं माधवमासि मध्ये समी-
 रितं श्रुत्सनेनैव भाति । तथा स भात्युत्तमपुण्यगन्धी निषेव्य-
 माणः प्रवनेन तात ॥ ८ ॥ सुसंयताद्यापि जटा विपक्वा द्वैधी-
 क्षता नातिममा कलाटे । कर्षो च चित्रैरिव चक्रवाकैः समा-
 हृतौ तस्य सुरूपवक्रिः ॥ ९ ॥ तथा फलं वृक्षमथो विचित्रं
 समाहरत् पाण्डिना दक्षिणेन । तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च
 ससुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १० ॥ तच्चाभिहत्वा परिवर्ततेऽसौ
 चातेरितो हज इवाथ घूर्णन् । तं प्रेक्षतः पुत्रमिवामराणां प्रीतिः
 परा तात रतिश्च जाता ॥ ११ ॥ स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
 जटासु गृह्णाभ्यवनाम्य वक्रम् । वक्रेण वक्रं प्रणिधाय शब्द-
 चकार तन्मोजनयत् प्रवर्धम् ॥ १२ ॥ न चापि पाद्यं बद्धमन्य-
 तेऽसौ फलानि चैमानि मया हृतानि । एवं व्रतोऽस्मीति च
 मामवेषत् फलानि चान्यानि समाददन्ते ॥ १३ ॥ मथोपशुक्रानि
 फलानि यानि नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् । न चापि तेषां
 स्वनिधं यद्येषां साराणि मेपाभिश्च सन्ति तेषाम् ॥ १४ ॥ तोयानि
 चैवातिरसानि मद्यं प्रादात् स वै पातुमुदाररूपः । पीत्वैव यान्य-
 भ्यधिकः प्रवर्धो ममाभवद्भूयचित्तेव चासीत् ॥ १५ ॥ इमानि
 चित्राणि च गन्धवन्ति माल्यानि तस्योद्भूयचितानि पट्टैः । यानि
 प्रकीर्णं गतः स्वमेव स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६ ॥
 गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गात्रश्च मे संपरिदृश्यतीव । इच्छामि
 तंस्त्रान्तिकमाशु गन्तुं तद्येह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७ ॥
 गच्छामि तस्त्रान्तिकमेव तात का नाम सा व्रतधर्मा च तस्य ।

मापुर्षमाशुष जगज्जलेन ॥ १० ॥ स सोमपाद्ः परिपुर्षकामः
 सुतां ददाहृष्यगङ्गाय गान्ताम् । क्रोधप्रतीकारकरश्च चक्रे गोपैव
 मार्गेषु च कर्षणानि ॥ ११ ॥ विभाण्डकस्त्यात्रजनः स राजा
 पशून् प्रभूतान् पशुपांश्च वीरान् । समादद्यत् पुत्रमृद्धो महर्षे-
 र्विभाण्डकः परिहृच्छेद्यदा वः ॥ १२ ॥ स वक्रव्यः प्राञ्जलिभि-
 र्भवद्भिः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणश्च । किन्ते प्रियं वै क्रियतां
 महर्षे दासाः स्य सर्वे तव वाचि वद्धाः ॥ १३ ॥ अथोपायात् स
 सुनियण्डकोपः स्वमायमं भूक्तफलं गृहीत्वा । अन्वेयमाणश्च न
 तत्र पुत्रं दृष्ट्वां चक्रुः क्रोधं ततो भयं सः ॥ १४ ॥ ततः स कोपेन
 विदार्षामाश्च आशङ्कमानो वृपतेर्विधानम् । जगाम चम्पां प्रति
 धृष्ट्याण्यस्तमङ्गराजं सपुरं सराद्रम् ॥ १५ ॥ स वै शान्तः क्षुधितः
 काश्रपशान् घीषान् समामादितवान् समृद्धान् । गोपैश्च तै-
 र्विधिवत् पृथ्वमानो राजेश तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६ ॥ अवाप्य
 सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्य गोपा । ऊचु-
 शतक्षोऽभ्युपगम्य सर्वे धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७ ॥ देयेषु
 देयेषु स पूज्यमानस्तथैव शृण्वन् मधुरान् पलापान् । प्रशान्त-
 भूयिष्ठरजाः प्रविष्टः समामसादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८ ॥ स
 पुलितसो न नरर्षभेण दृष्टं पुत्रं द्विषि देवं यथेन्द्रम् । शान्तां
 स्त्रुपाश्चैव दृष्ट्य तत्र सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९ ॥ ग्रामांश्च
 घोषाश्च सुतस्य दृष्ट्वा शान्ताश्च शान्तोऽप्य परः स क्रोपः । चकार
 तस्यैव परं प्रसादं विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २० ॥ स तत्र
 तिष्ठत्य सुतं महर्षिर्हवाच सृष्ट्वाग्निममप्रभावः । जातं तु पुत्रे
 वनमेवात्रजेया राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वां ॥ २१ ॥ स
 तद्वचः कृतवाच्यशृणो यथी च यत्नास्य पिता वभूव । शान्ता
 चैनं पर्ववरन्द्रेन्द्र खे रोहिणी सोममिवाशुजूना ॥ २२ ॥ पर-
 श्वती वा सुभगा वशिष्ठं क्षोपासुद्रा वापि यथा क्षाण्ड्यम् । नलस्य

दमै यन्ती यथाभूद्यथा गची वज्रधरस्य वैव ॥ २३ ॥ नास-
यणीवेन्द्रसेना बभूव वय्या नित्यं मुञ्जकस्याजमीड । तथा शान्ता
ऋष्यशृङ्गं वनस्यं प्रीत्या मुक्ता पर्णचरन्वरेन्द्र ॥ २४ ॥ तस्मा-
यमः पुण्य एषोऽवभाति महाहृदं शोभदन् पुण्यकीर्तिः । अत्र
स्नात. छतशत्यो विशुद्धसीर्यान्वन्यान्यनुसंयाचि राजन् ॥ २५ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जन-
मेजय । आशुपूर्वेषु सर्वाणि जगामायतनान्यथ । १ ॥ ७
सागरं समासाद्य गङ्गायाः रुद्रमे नृप । नदीशतानां पश्चानां
मध्ये चक्रे समाश्रवम् ॥ २ ॥ ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधा-
धिपः । भ्रातृभिः सहिता वीर. कलिङ्गान् प्रति भारत ॥ ३ ॥

शोभश उवाच । एतं कलिङ्गाः कौन्तेय तत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै ॥ ४ ॥ अत्रभिः समु-
पाशुक्तं यच्चिरं गिरिशोभितम् । उत्तरं तीरमेतदि सततं द्विज-
सेवितम् ॥ ५ ॥ समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेक्षुषः । अत्र वै
ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरोजिरे ॥ ६ ॥ अत्रैव रुद्री राजेन्द्र
पशुमादत्तवान्मखे । पशुमादाय राजेन्द्र भागोऽयमिति चाम-
वीत् ॥ ७ ॥ हृते पशौ तदा देवास्तन्मूर्ध्नरतर्षम । मा परस्व-
मभिद्रोग्धा मा धर्मान् सकलान् वशी ॥ ८ ॥ ततः कल्याण-
रूपाभिर्वाग्मिषो रुद्रमशुवन् । इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानवा-
श्चक्रिरे तदा ॥ ९ ॥ ततः स पशुपुत्रस्य देवयानेन जग्मिवान् ।
तत्रानुबंधो रुद्रस्य तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १० ॥ अयातयामं
भ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् । देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्भुङ्क्षु

शार्ङ्गतम् ॥ ११ ॥ इमां गाधामत्र गायन्मृगः स्मृयति यो नरः ।

देवयानोऽस्य पञ्चाश चक्षुषाभिप्रकाशते ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देतरथीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी
तथा । अश्वतीर्णं महाभागाकार्पयाश्चक्रिरे पितॄन् ॥ १३ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । जपस्युश्चेत् विधिवदस्यां नद्यां तपो-
वशात् । मानुषादस्त्रिं विप्रयादपेतः पञ्च लोमश ॥ १४ ॥ सर्वान्
लोकान् प्रपञ्चानि प्रसाह्यात्तव सुव्रत । वैश्वानसानां जपतामेष
शब्दो महात्मनाम् ॥ १५ ॥

लोमश उवाच । त्रिगतं वै सङ्ख्यायै योजनानां बुधिष्ठिर ।
यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तुष्णीमास्त्र विशाम्यते ॥ १६ ॥ एतत्
स्वयम्भुवो राजन् वनं दिव्यं प्रकाशते । यत्रायजत राजेन्द्र विश्व-
कर्मा प्रतापवान् ॥ १७ ॥ यस्मिन् यज्ञे हि भूर्देवा कम्बुपाय
महात्मने । सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्धं स्वयम्भुवा ॥ १८ ॥
अवासीदञ्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा । उवाच चापि क्रुपितः
कोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९ ॥ न मां मर्त्याय भगवन् कश्चि-
द्वातुमर्हसि । प्रदानं मोक्षमेतन्ने यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २० ॥
निषीदन्तीन्तु तो हृष्टा कम्बुपो भगवाः कृपिः । प्रसादयाम्भुवाथ
ततो भूमिं विशाम्यते ॥ २१ ॥ ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य
पाण्डव । पुनश्चक्षुः सलिलाद्देदीकृपा स्थिता बभौ ॥ २२ ॥
सैषा प्रकाशते राजन् वेदी संस्थानकक्षणा । आरुह्यात् महाराज
वीर्यवान् वै भविष्यसि ॥ २३ ॥ सैषा सागरमासाद्य राजन् वेदी
समाश्रिता । एतामारुह्य भद्रन्ते त्वमिकक्षर सागरम् ॥ २४ ॥
अरुह्य ते स्वस्वयनं मयोष्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य । स्मृत्वा
हि मत्स्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविश्यात्प्राजमीड ॥ २५ ॥ यो
नमो विश्वगुणाय नमो विश्वपरायते । साग्निध्वं कुरु देवेश
सागरे लवणाम्भसि ॥ २६ ॥ अग्निर्मतो योनिरापोऽथ देवो

तस्मात् सा क्लिबाम्भसि विचेतना । प्रविदेगायमं तस्मात्तां वै
 भर्तान्वमुधृत ॥ ८ ॥ स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्रह्मणा चक्षुः
 विवर्जिताम् । धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास शीघ्रवान् ॥ ९ ॥
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो हमखान्नाम नामतः । राजगाम सुर्वे-
 ष्यथ वसुविंश्चावसुस्तथा ॥ १० ॥ तानानुपूर्व्या भगवान् बधे
 मातुरचोदयत् । न च ते जातसम्भोजाः किञ्चिदूच्यविचेतसः ॥ ११ ॥
 ततः यथाप तान् क्रोधात्ते यथाचेतना जङ्घः । अगपत्सि सध-
 र्माणः क्षिप्रमासन् जङ्घोपमाः ॥ १२ ॥ ततो रामोऽभ्ययात्
 पश्चादाश्रमं परवीरहा । तसुवाच महाबाहूर्जमदग्निमंहातपाः
 ॥ १३ ॥ जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कथाः । तत
 आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४ ॥ ततस्तस्य
 महाराज जमदग्नेर्महात्मनः । कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा मसन्-
 यात्रधीदिदम् ॥ १५ ॥ ममेदं वचनान्तात कृतन्ते कर्म दुष्करम् ।
 दृषीष्व कामान् धर्मञ्च यावतो बाष्पसे हृदा ॥ १६ ॥ स वद्रे
 मातुरुत्यानमस्मृतिश्च बधस्य वै । पापेन तेन चास्वर्थं भ्रातृणा
 प्रकृतिं तथा ॥ १७ ॥ अपतिद्वन्दतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निमंहातपाः ॥ १८ ॥ कदा-
 चित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो । अथानूपपतिर्षीरः
 कार्त्तवीर्योऽभ्यवर्त्तत ॥ १९ ॥ तमायमपदं प्राप्तश्चपेर्भाषी समा-
 र्चयत् । स युद्धमदसंभतो नाभ्यनन्दत्तयार्चनम् ॥ २० ॥ प्रमथ्य
 चायमात्तस्माद्धोमधेनोस्तथा बलात् । जहार वल्लं क्रोशस्त्वा
 बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २१ ॥ आगताय च रामाय तदाचष्ट
 पिता स्वयम् । गाश्च रोहदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविद्यत् ॥ २२ ॥
 स अत्यवशमापन्नं कार्त्तवीर्यं सुपाद्रवत् । तस्याय धृषि निक्कस्य
 भार्गवः परवीरहा ॥ २३ ॥ विच्छेद निशितैर्भल्लैर्वाङ्गम् परिष-
 सन्निभान् । सङ्खस्रमभिताम्राणन् प्रगट्वा खचिरं धनुः ॥ २४ ॥

अभिभूतः स रामेण संयुक्तः काकधर्मणा । अर्जुनस्याय दायया
 रामेण कृतमन्ववः ॥ २५ ॥ आश्रमस्थं विना रामं जमदग्नि-
 सुपाद्भम् । ते तं जह्नुमेषावीर्षं मयुध्यन्तं तपस्विनम् ॥ २६ ॥
 असकृद्रामरामेति विप्रोद्यन्तमनायवत् । कार्तवीर्षं स्य पुत्रानु
 जमदग्निं युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ पीडयित्वा शरैर्जम्भुर्यथागतमरि-
 न्दमाः । अपह्नान्तेषु चैतेषु जमदग्नी तथा गते ॥ २८ ॥ समि-
 त्याण्डपागच्छदाश्रमं ऋगुनन्दनः । स हृष्टा पितरं वीरस्तथा-
 मृत्युवशकृतम् । अनहं तं तथाभूतं विक्रलाप सुदुःखितः ॥ २९ ॥

इति आरख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जमदग्निवधे
 पीडयाधिकयतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

राम उवाच । समापराधानैः क्षुद्रैर्हतस्वं तात वाकिर्गोः ।
 कार्तवीर्षं स्य दायदैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १ ॥ धर्मज्ञस्य कथं
 तात वर्त्तमानस्य सत्पथे । मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः
 ॥ २ ॥ किञ्च तेन कृतं पापं येर्भवासापसि स्थितः । अयुध्यमानो
 हृष्टः सन् चतः शरशतैः दितैः ॥ ३ ॥ किञ्च ते तत्र वक्ष्यन्ति
 सच्चिवेषु सुहृत्सु च । अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्नयाः ॥ ४ ॥
 काकधर्मं सकश्च्यं बहु जानाविधं हृष । प्रेतकाष्ठीणि सर्वाणि
 पितृयुक्ते महातपाः ॥ ५ ॥ ददाह पितरश्चाग्नी रामः परपुर-
 ष्णयः । प्रतिजज्ञे बधशापि सर्वजत्रस्य भारत ॥ ६ ॥ स क्रुही-
 ष्तिवकः संप्रथे शस्त्रमादाय वीर्यं वान् । जग्निवान् कार्तवीर्षं स्य
 सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ६ ॥ तेषाञ्जानुगता ये च क्षत्रियाः
 क्षत्रियर्षभ । तांश्च सर्वानवाष्टदनाद्भागः प्रहरतोम्वरः ॥ ७ ॥
 त्रिःसप्तकृतः प्रथिवो कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपंचके
 पश्च चकार रौधिरान् हृद्गान् ॥ ८ ॥ स तेषु तपेयाणां भूम्नु

अशुक्रलोदहः । साक्षाद्दर्शं चर्चिकं स च रामं न्यवेदयत् ॥२॥
 ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् । तर्पयामास देवेन्द्र-
 च्छत्विम्भाः प्रददौ महीं ॥ १० ॥ वेदीञ्चाप्यददधैमीं कश्यपाय
 महात्मने । दग्ध्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशाम्यते ॥ ११ ॥
 तां कश्यपस्यामुमते ब्राह्मण्याः प्यख्यशसदा । व्यभजंस्ते तदा राजन्
 प्रख्याताः प्याख्यशयनाः ॥ १२ ॥ स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय
 महात्मने । तपः सुमहदास्थाय क्षत्रियान्तकरो वृष । अस्त्रिण्यहेन्द्रे
 शंलेन्द्रे वनत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥ एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोक-
 वासिभिः । पृथिवी चापि विजिता रामेण्यामिततेजसा ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततयतुर्दंशीं रामः समयेन महात्मनाः ।
 दर्शयामास तान् विप्रान् धर्मराजश्च सानुजम् ॥ १५ ॥ स तमा-
 नर्ष राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितः प्रभुः । द्विजानाञ्च परां पूजां
 चक्रे वृषतिष्ठतमः ॥ १६ ॥ अर्चिता जामदग्न्यं स पूजितस्तेन
 धोदितः । महेन्द्र उच्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिण्यामुखः ॥१७॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्योपाख्याने ,

सप्तदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । गच्छन् स तीर्थानि महानुभावः पुण्यानि
 रम्याणि ददर्श राजा । सर्वाणि विप्रेरुपशोभितानि कश्चित्
 क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १ ॥ स वृत्तवांशेषु कृताभिर्षेकः सहा-
 नुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः । समुद्रगां पुण्यतमां प्रयत्नां जगाम
 पारिचितं पाण्डुपुत्रः ॥ २ ॥ तत्रापि चाप्लव्य महानुभावः सन्त-
 र्पयामास पितॄन् सुरांश्च । द्विजातिमुख्येषु धनं विह्वल्य गोदा-
 वरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३ ॥ ततो विपाभा द्रविडेषु राजन्
 समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् । अगस्त्यतीर्थञ्च महापवित्रं नारी-

तीर्थांश्च श्रीरो ददर्श ॥ ४ ॥ तत्रार्जुनस्यागाधनुर्हरस्य निगम्य
 तत् कर्म नरैर्यत्नम् । संपूज्यमानः परमर्विसंघैः परां सुदं
 पाण्डुमुतः स लेभे ॥ ५ ॥ स तेषु तीर्थेष्वभिपिक्तगात्रैः कृष्णा-
 सहायः सञ्चितोऽनुजैः । संपूजयन् विक्रममर्जुनस्य रेमे मही-
 याञ्च पतिः पृथिव्याः ॥ ६ ॥ ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु
 तेष्वम्बुधरोत्तमस्य । हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य संकीर्त्तयामास
 गवां प्रदानम् ॥ ७ ॥ स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि
 चान्यानि बहूनि राजन् । क्रमेण गच्छन् परिपूर्यकामः [सुपर्ण-
 रकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८ ॥ तत्रोदधेः कश्चिदतीत्य दैर्घ्यं स्वातं
 पृथिव्यां वनमाससाद् । तप्तं सुरैरच तपः पुरस्तादिष्टं तथा
 पुण्यपरैर्नरेन्द्रे ॥ ९ ॥ स तत्र तामगाधनुर्हरस्य वेदीं ददर्शयत्-
 धीनबाहुः । ऋचीकपुत्रस्य तपस्त्रिसंघैः समाहतां पुण्यकदर्च-
 नीयाम् ॥ १० ॥ ततो बहूनां वसुधाधिपः स नरहृणागाञ्च
 तस्याश्चिनोष । वैवस्वतादित्यधनेश्वराणामिन्द्रस्य विष्णोः सवितु-
 विंभोश्च ॥ ११ ॥ भवस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां साध्यगणस्य
 चैव । धातुः पितृणाञ्च तथा महात्मा बद्रस्य राजन् सगणस्य
 चैव ॥ १२ ॥ सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पुण्याश्च वै चाप्यमरा-
 क्षयान्ये । पुण्यानि चाप्यायतनानि तीर्थां ददर्श राजा सुमनो-
 हराणि ॥ १३ ॥ तेषूपवासान् विविधानुपोय्य दत्त्वा च रत्नानि
 गच्छन्ति राजा । तीर्थेषु सर्वेषु परिभ्रूताङ्गः सुतः स सुपर्णरक-
 माज्जगाम ॥ १४ ॥ स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुनः प्रयातः सह
 सोदरीयैः । हिजैः पृथिव्यां प्रयितं सहस्रसोखं प्रभामं समुपा-
 जगाम ॥ १५ ॥ तत्राभिपिक्तः पृथुलोऽहिताक्षः महातुजेर्देवगणान्
 पितृषु । सन्तर्पयामास तद्यैव कृष्णा ते चापि विमाः सह लोम-
 घेन ॥ १६ ॥ स हादगाहं अलबाहुमञ्चं कुर्वन् क्षपाङ्गः स यदा-
 भिषेकम् । समन्ततोऽग्नीशुपदीपयित्वा तेषु तपो बर्भक्षता-

स्वरिष्ठः ॥ १७ ॥ तमुद्यमास्याय तपस्वरत्नं शृण्वान् रामश्च जनार्दन-
 र्दनय । ती सर्वदृष्टिप्रवरौ ससैन्यौ युधिष्ठिरं जम्भतुराजमीडम्
 ॥ १८ ॥ ते दृष्ट्वायः पाण्डुसुतान् समीक्ष्य भूमौ शयानान् मल-
 दिग्धगतान् । अनर्चंतीं द्रौपदीषापि दृष्ट्वा सुदुःखिताश्चक्रुः
 रात्तं नादम् ॥ १९ ॥ ततः स रामश्च जनार्दनश्च काण्डिंश्च
 शाम्बश्च शिनेश्च पौत्रम् । अन्याश्च दृष्ट्वा तु पगस्य पूजाचक्रे बधा-
 धर्ममहीतसत्त्व, ॥ २० ॥ ते चापि सर्वान् प्रतिपूज्य पार्थाक्षैः
 सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव । युधिष्ठिरं सम्परिवाक्यं राजकुपा-
 विग्रन्देवगणैश्च येन्द्रम् ॥ २१ ॥ तेषां स सर्वञ्चरितं परेषां बने
 प वासं परमप्रतीतः । अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतश्च पार्थं निवेशनं
 दृष्टमनाः शयंस ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीतासां चापि
 दृष्ट्वा सुकृशानतीव । नेत्रीद्वयं संसुसुचुर्महाहर्षो बु-
 खान्तिजं वारि-
 मङ्गानुभावाः ॥ २३ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वार्ष्णेययुधिष्ठिर-
 संवादे अष्टादश्याधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

जनमेजय उवाच । प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवान् दृष्ट्वा-
 स्तथा । किमकुर्वन् कथायैर्षी काशतासंस्तपोधन ॥ १ ॥ ते हि
 सर्वे महात्मान, सर्वशास्त्रविशारदाः । दृष्ट्वायः पाण्डवान् चैव सुद-
 दय परस्परम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रभासतीर्थं समाप्य पुष्यतीर्थं मही-
 दधेः । दृष्ट्वायः पाण्डवान् वीराः परिवाक्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥ ततो
 गोक्षीरकुन्देन्दुशृणान्तरजतप्रभः । वनमाली हकी रामो बभामि
 पुष्करेक्षणम् ॥ ४ ॥

वसुदेव उवाच । न कृष्य धर्म्यरितो भवाय जन्तोर्धर्मश्च

प्रराजवाच । सुधिष्ठिरो बल कटो मवाजा वनाचमः लिखति
 चौरवाचाः ॥ ५ ॥ दुर्धनवादि नवीं प्रमाकि न चास्य धूमि-
 विषरं कदाति । धर्मादधर्मपरितो गरीषानितोव मध्येत मरी-
 ऽस्यवृष्टिः ॥ ६ ॥ दुर्धनेन चापि विवर्द्धमाने सुधिष्ठिरे चासुच-
 नात्तराज्ये । किञ्चन कर्तव्यमिति प्रजाभिः ब्रह्मा मिषः
 संजानिता मराचाम् ॥ ७ ॥ यत्नं च धर्मप्रथमो मरेन्द्रो यमो धृतः
 सत्यवृतिः प्रदाता । अनेष्टु राज्याञ्च मुखाश्च पार्श्वौ धर्मादयेतसु
 कर्तं विवर्द्धेत् ॥ ८ ॥ कथं नु भीष्मश्च सपथ विप्रो द्रोणश्च राजरा
 च कुन्तिश्च वृष्टः । प्रमाज्य पार्श्वान् सुखमाश्रुभित् नभक् पाप-
 नृहीन् भरतप्रधानान् ॥ ९ ॥ किञ्चाम यच्छत्यनिप्रधानः पितृन्
 क्षमागम्य परत्र पापः । पुत्रेषु सम्यक् परितं भवेति पुत्रान-
 मापान् स्वपरोप्य राज्यात् ॥ १० ॥ नाभौ धिया संभति पश्यति
 स्य किं नाम कृत्वाहमघदुरेवम् । जातः प्रथिव्यामिति पार्यत्रेषु
 प्रमाज्य कीर्त्तयेमिति स्य राज्यात् ॥ ११ ॥ नूनं सखहान् पितृ-
 षोकभूमी चामीकराभात् क्षितिजान् प्रफुल्लान् । विदितभीष्मस्य
 सुतः सप्ततः कृत्वा दृग्दर्शनं यत पश्यति स्य ॥ १२ ॥ व्युत्थोत्तरा-
 सान् प्रथमोचिताथानिमान् स्य प्रथमं स गृह्णाति नूनम् ।
 प्राच्यामयत् यत् स वनं सगच्छो सुधिष्ठिरं सासुजमाजगच्छम् ॥ १३ ॥
 शोऽयं परंयां पृतनां मसृष्टां निराशुभो दीर्घभुक्तो निवृत्त्यात् ।
 स्यत्वेव दग्धं हि वृकोदरस्य सुसन्ति सैव्यानि मत्तत् समूहम् ॥ १४ ॥
 स क्षुत्पिपासाभ्रजगक्षरस्त्री भ्रमेत्य नानासुधराण्यपायिः । वने
 स्यारन् वासमिगं भृशोरं शेषं न बुध्योदिति निश्चितं मे ॥ १५ ॥
 न क्षुध्य वीष्मस्य वनेन कथित् ममः प्रथिव्यामपि विद्यतेत्यः ॥
 स शीतवातातपकथिताङ्गो न शेषमाजायमुद्धत्सु कुर्वात् ॥ १६ ॥
 प्राच्यान्प्रदानेकारयेन जित्वा वृकोदरः सासुचराज्येषु । सख्या-
 गमद्योऽतिरथक्षरस्त्री सोऽयं वने लिखति चौरवाचाः ॥ १७ ॥

सुत्वात्सुत्वाः सच सोमशेन ॥ ३१ ॥ सुतेन सोमेन विमिश्रतोयां
पचः पयोष्णीं प्रति सोऽध्वाय ॥ द्विजातिसुख्यैर्मुदितैर्महात्मा
संख्यमानः सृतिभिर्वराभिः ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि तृष्णिगमने
विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

सोमं च उवाच । शृणुष्व यजमानेन सोमेनेह पुरन्दरः ।
तर्पितः श्रूयते राजन् स तप्तो मुदमभ्यगात् ॥ १ ॥ इह देवैः
सङ्घेनैव प्रजापतिभिरेव च । इष्टं बद्धविधैर्यज्ञैर्महाद्भिर्भूरि-
दृष्टिभ्यैः ॥ २ ॥ आमूर्त्तरयसयोश्च राजा बल्लधरं प्रभुः । तर्पया-
मास सोमेन जयमेधेषु सप्तसु ॥ ३ ॥ तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्व-
भासीद्विरक्षयम् । वानस्यत्यश्च भीमश्च यद्द्रव्यं नियतं मखे ॥ ४ ॥
चवालयूपचमसाः स्यात्यः मात्यः खुचः खुवाः । तेष्वेव चास्य
यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५ ॥ सप्तकैकस्य यूपस्य चवाला-
लोपरिस्थिताः । तस्य च यूपान् यज्ञेषु आजमानान् द्विर-
क्षयाम् ॥ ६ ॥ स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा सुधिष्ठिर । तेषु
तस्य मन्वाग्रेषु गयस्य पृथिवीपतेः ॥ ७ ॥ अमाद्यद्विन्द्रः सोमेन
दृष्टिष्वाभिर्द्विजातयः । प्रसंख्यानानसंख्येयान् प्रत्यम्बन् द्विजा-
तयः ॥ ८ ॥ सिञ्चता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
अथा वा वर्ततो वारा असंख्येयाः स्य केनचित् ॥ ९ ॥ तथैव
तदसंख्येयं धनं यत् प्रददौ गयः । सदस्येभ्यो महाराज तेषु
यज्ञेषु सप्तसु ॥ १० ॥ भवेत् संख्येयमेतद्द्वि यदेतत् परिक्रीणितं-
तम् । न तस्य शम्भाः संख्यातुं दृष्टिष्वा दृष्टिष्वावतः ॥ ११ ॥
द्विरक्षयदीभिर्गीभिश्च सृताभिर्विंशत्यकर्मणा । प्राज्ञाणां संप्रथमास
जानादिभ्यः समागतान् ॥ १२ ॥ अल्पावशेषा पृथिवी चेत्ये-

रासीन्महात्मनः । गणस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशास्यते ॥१३॥
 स लोकान् प्राप्तवानैन्द्रान् कर्मणा तेन भारत । सलोकतां तस्य
 गच्छेत् पयोण्या य उपसृजेत् ॥ १४ ॥ तस्मान्त्वमत्र राजेन्द्र
 भ्रातृभिः सहितोऽप्युत । उपसृज्य महीपाल धूतपात्रा भवि-
 ष्यसि ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स पयोण्या नरथेष्ठ स्वात्वा वै भ्रातृभिः
 सह । वैदूर्यपर्वतस्यैव नर्मदाञ्च महानदीम् ॥ १६ ॥ समागतत
 तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघ । तत्रास्य सर्वानाचख्यौ लोमशो
 भगवाद्दृषिः ॥ १७ ॥ तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ भ्रातृभिः सह । तत्र तत्राद्दक्षिणं
 ब्राह्मणेभ्यः सहस्रम् ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । देवानामेति कौन्तेय तथा राजा सलोक-
 ताम् । वैदूर्यपर्वतं हृष्टा नर्मदानवतीर्ष्व च । सन्धिरथ नर-
 थेष्ठ त्वेताया हापरस्य च ॥ १९ ॥ एतन्मासाद्य कौन्तेय सर्व-
 पापैः प्रमुच्यते । एष शर्वातियज्ञस्य देयस्तात प्रकाशते ॥ २० ॥
 सान्नाद्यवापिषत् सोममश्विभ्या सह कौशिक । चुकोप भार्गव-
 चापि महेन्द्रस्य महातपाः ॥ २१ ॥ संशान्मयामास च तं वासवं
 प्यवनः प्रभुः । सुकन्याश्चापि भार्वाञ्च राजेपुत्रीमवाप्तवान् ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं विष्टान्मत्तस्येन भगवान् पाक-
 यासनः । किमर्थं भार्गवचापि कोपलुक्ते महातपाः ॥ २३ ॥
 नासत्यौ च कथं ब्रह्मन् ज्ञातवान् सोमपीथिनौ । एतत् सर्वं
 यथावृत्तमाख्यातुं भगवान्मम ॥ २५ ॥

इति भारथ्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्यानं

एकविंशधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

लोमश उवाच । अगोमैर्हयैः पुत्रोऽभूञ्जावनो नाम भारत ।
 समीपे सरसक्षम्य तपक्षेपे महाशुतिः ॥ १ ॥ स्थाणुभूतो महा-
 तेजा वीरस्थानेन पाण्डव । अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशा-
 म्यते ॥ २ ॥ स वल्मीकोऽभवद्वपिलंताभिरभिसंहतः । कात्वेन
 महता राजन् समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३ ॥ तथा स संवृती
 धीमान् अतृपिण्ड इव सर्वशः । तप्यते च तपो घोरं वल्मीकेन
 समावृतः ॥ ४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
 आजगाम सरो रस्यं विहर्त्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५ ॥ तस्य स्त्रीणां
 सहस्राणि चत्वार्षासन् परिग्रहः । एकैव च सुता सुभ्रूः सुकन्या
 नाम भारत ॥ ६ ॥ सा सखीभिः परिहृता दिव्याभरणभूषिता ।
 चक्रम्यमाणा वल्मीकं भागेवस्य समासदत् ॥ ७ ॥ सा वै वसुगतीं
 तत्र पश्यन्ती सुमनोरमाग् । वनस्थतीन् विचिन्वन्ती विजहार
 सखीवृता ॥ ८ ॥ रूपेण वयसा चैव मद्नेन मदेन च । यमञ्ज
 वनं वृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९ ॥ तां सखोरहितामेका-
 भेकवस्त्रामलंलंताम् । ददर्श भागंशो धीमांवरन्तीमिव विद्यु-
 तम् ॥ १० ॥ तां पश्यमानो विजने स रंसे परमशुतिः । चाम-
 कण्ठेन विप्रार्थिनापोवत्तममन्वितः ॥ ११ ॥ तामावभाषे कल्याणीं
 सा चास्त्र न शृणोति वै । ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भागं व-
 चस्रुषी ॥ १२ ॥ कौटुम्बनात् कण्ठेन बुद्धिमोक्षयत्तात्तता ।
 क्रिदु पल्लिदमित्युक्ता निर्विभेदास्य लोचने ॥ १३ ॥ अक्रुध्यत्
 स तथा विद्ये नेत्रे परममन्दमान् । ततः शर्यातिसेन्यस्य शल-
 क्रूत्रे समावृषोत् ॥ १४ ॥ ततो दृष्टे शलक्रूत्रे सन्यमासीत्
 सुदुःखितम् । तथानतमभिप्रेष्य पञ्चैव श्रुत् स पार्थिवः ॥ १५ ॥
 तपोगित्यस्य दृढस्य रोपणस्य विगेषतः । केनापहतमद्येह
 भागं वस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्दुर्दुर्तं भूत
 नाचिरम् । तमृच्छ भैरिकाः सर्वे न पित्रोऽपहतं वयम् ॥ १७ ॥

सर्वोपायैर्यथाकामं भवांसहदधिगच्छतु । ततः स पृथिवीपातः
 साम्ना चोश्रेण च स्वयम् ॥ १८ ॥ पर्व्वं पृच्छत् सुहृद्वर्गं पर्व्वं जानन्न
 चेष ते । आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत् सैन्यमनुष्यादितम् ॥ १९ ॥
 पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमवाब्रवीत् । मयाटन्त्रे ह वल्कीके
 दृष्टं सत्त्वमभिञ्जतत् ॥ २० ॥ अद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विश्व-
 मन्तिकात् । एतच्छ्रुत्वा तु वल्कीकं शर्यातिस्फूर्णमभ्ययात् ॥ २१ ॥
 तत्रापश्यत्तपोवृद्धं पयोवृद्धञ्च भार्गवम् । अयाचदथ सैन्यार्थं
 प्राञ्जलि, पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ अज्ञानाहालयया यत्ते कृतं तत्
 चन्दुमर्हसि । ततोऽब्रवीन्महीपालं व्यवनो भार्गवशाद्वा ॥ २३ ॥
 अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया । रूपीदाम्बसमावृत्तां
 लोभमोहवजातुलताम् ॥ २४ ॥ तामेव प्रतिगृह्णाहं राजन्
 दुहितरं तव । क्षंस्यामीति महीपाल सत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ २५ ॥

लोमश उवाच । ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।
 ददौ दुहितरं तस्मै व्यवनाय महात्मने ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्णा च
 ता कन्या भगवान् प्रससाद् ह । प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः
 पुरमाव्रजत् ॥ २७ ॥ सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तर्पास्त्रिनमनि-
 न्दिता । नित्यं पर्व्वं चरत् प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २८ ॥
 अग्नीनामतिथीनाञ्च शुश्रूषुरनसूयिका । समाराधयत क्षिप्रं
 च्यवनं सा शुभानना ॥ २९ ॥

इति भारग्यपर्व्वेऽथ तीर्थयात्रापर्व्वेऽथ सुकन्योपाख्याने
 द्वाविंशाधिकशतोऽध्याय ॥ १२२ ॥

लोमश उवाच । कस्यचित्त्वय काण्डस्य त्रिदशवर्षिणौ वृष ।
 लताभिप्रेका विहता सुकन्या तामपश्यताम् ॥ १ ॥ ता दृष्ट्वा
 दर्शनीयार्शो देवराजसुतामिव । ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्या-

वस्त्रिणाविदम् ॥ २ ॥ कस्य त्वमसि वामोह वनेऽस्मिन् किङ्करोषि
 च । इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३ ॥ ततः
 सुकन्या सवीडा ताववाच सुरोत्तमौ । शर्वातितनयां विभक्तं
 भार्वां मां च्यवनस्य च ॥ ४ ॥ अथाश्विनौ प्रहस्यैतामव्रतां पुन-
 रेव तु । कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५ ॥
 भ्राजसेऽस्मिन् वने भोह विश्वत् सौदामिनी यथा । न देवेष्वपि
 तुल्यां हि त्वया पश्चाद भाषिनि ॥ ६ ॥ अनाभरणसम्पन्ना पर-
 माम्बरवज्रिता । शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनन्तकृता ॥ ७ ॥
 सर्वाभरणसम्पन्ना परमाम्बरधारिणी । शोभसे त्वनवद्यास्त्रि नत्वेवं
 भक्तपङ्क्तिनी ॥ ८ ॥ कस्यादेवविधा भूत्वा क्षराक्षरजितं पतिम् ।
 त्वसुपाशुसे च कल्याणि कामभोगवचिष्कृतम् ॥ ९ ॥ अममर्थं
 परित्राणे पोषणे च शुचिस्त्रिते । सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य परय-
 स्वैकमावयोः ॥ १० ॥ पत्यर्थं देवगर्भाभे माहृद्या यौवनं क्षयाः ।
 एवमुक्त्वा सुकन्यापि सुरौ ताविदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ रताहं च्यवने
 पत्यौ मैवं मां पश्वंशङ्कित्याः । तावव्रतां पुनश्चैनानावां देव-
 भियम्बरी ॥ १२ ॥ सुवानं रूपसम्पन्नं करिष्यावः पतिं तव ।
 ततस्तस्यावयोथैव दृणोष्य न्यतमं पतिम् ॥ १३ ॥ एतेन समये-
 जैनमामन्त्रय पतिं शुभे । सा तयोर्वचनान्द्राजन्मपसङ्गस्य भार्ग-
 वम् ॥ १४ ॥ उवाच वाष्पं यज्ञाभ्यामुक्तं गृहसुतं प्रति । तच्छ्रुत्वा
 च्यवनो भार्वामुवाच क्रियतामिति ॥ १५ ॥ भर्ता मां समनु-
 ज्ञाता क्रियतामित्यथामयीत् । श्रुत्वा तदाश्विनौ वाष्पं तप्तस्याः
 क्रियतामिति ॥ १६ ॥ उच्यते राजपुत्रीं तां पतिशिव विगतवपः ।
 ततोऽग्न्यथरगः शीघ्रं रूपार्थीं प्रविवेश च ॥ १७ ॥ अश्विनावपि
 तद्राजन् सरः प्राविशतां तदा । ततो सुहृतीन्द्रतीर्णाः सर्वे ते
 सरमक्षदा ॥ १८ ॥ दिव्यरूपधराः सर्वे सुवामो अटकुण्डलाः
 तुल्यनेत्रधराश्चैव मन्मथ- मोतिवर्द्धनाः ॥ १९ ॥ तिस्रसुसु सङ्गिताः

सर्वे हृणीष्वान्यतमं शुभे । अस्माकमीशितं भद्रे पतित्वे वर-
 यर्षीनि ॥ २० ॥ यत्र वाप्यभिकामासि तं हृणीष्व सुशोभने ।
 सा समीप्य तु तान् सर्वानुल्यरूपधरान् स्थितान् ॥ २१ ॥
 निषित्व मनसा युद्धा देवी वद्रे स्वकं पतिम् । कञ्चवा तु च्यवनो
 भार्या वयो रूपश्च वाञ्छितम् ॥ २२ ॥ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजाः
 नाशत्याविदं वचः । यथाहं रूपसम्पन्नो वयसा च समन्वितः
 ॥ २३ ॥ कर्तो भवद्भ्यां वृद्धः सन् भार्याश्च प्राप्तवानि माम् ।
 तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ॥ २४ ॥ निषतो
 देवराजस्य सत्यमेतदब्रवीमि वाम् । तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसो दिवं
 तौ मतिजग्मतुः । च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजह्लतुः ॥ २५ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
 तयोर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

— —

सोमश्च उवाच । ततः शुश्राव शर्यातिर्वयं स्वश्रावर्नं कृतम् ।
 संहृष्टः सेनयो साहसुपायाद्द्वार्गवाद्यमम् ॥ १ ॥ च्यवनश्च सुक-
 न्याश्च दृष्ट्वा देवसुताविव । देवे सभार्यः शर्यातिः कृतस्त्रा प्राप्य
 मशीतिष ॥ २ ॥ ऋषिणा सत्कृतस्त्रेण सभार्यः प्रथिवीपति ।
 उपोपविष्टः कल्याणीः कथाचक्रे मनोरमाः ॥ ३ ॥ अथैनं भार्गवो
 राजन्नवाच परिसांत्वयन् । याजयिष्यामि राजंस्त्वां सम्भारानव-
 कल्पय ॥ ४ ॥ ततः परमसंहृष्ट शर्यातिरवनीपतिः । च्यवनस्य
 महाराज तदाह्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥ मगस्तेऽर्चानि यज्ञीये सर्व-
 कामसमृद्धिमत् । कारयामास शर्यातियज्ञायतनसुत्तमम् ॥ ६ ॥
 तत्रैनं च्यवनो राजन् याजयामास भार्गव । अङ्गुतानि च तत्रा-
 सन् यानि तानि नियोध मे ॥ ७ ॥ अष्टह्वाञ्च्यवनः सोममश्विनी-
 देवयोः सादा । तमिन्द्रो वारयामास षट्क्षायं च तयोर्प्रेक्षम् ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । उभावेतौ न सोमार्हो नासत्याविति मे मतिः । भिषजौ द्विवि देवानां कर्मथा तेन नाहंतः ॥ ६ ॥

अथन उवाच । महोत्साहौ महाक्रानौ रूपद्रविणवत्तरौ । यौ चक्रतुर्मां भववन् हृन्दारकमिवाणरम् ॥ १० ॥ ऋते त्वां विवधांचान्यान् कथं वै नाहंतः स्वम् । अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरन्दर ॥ ११ ॥

इन्द्र उवाच । चिच्छिन्नकी कर्मकरौ कामरूपसन्वितौ । लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिच्छाहंतः ॥ १२ ॥

लोमश उवाच । एतदेव यदा वाक्यमास्त्रे कथयति देवराट् । अनाहत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३ ॥ यशीष्यन्तन्तु तं सोममश्विनीरुत्तमं तदा । समीप्य बलभिद्देव इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ १४ ॥ आभ्यामर्थाय सोमन्त्वं यशीष्यसि यदि स्वयम् । वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमशुत्तमम् ॥ १५ ॥ एवमुक्तः स्य-
न्निन्द्रमभिषीष्य स भार्गवः । जग्राह विधिवत् सोममश्विभ्या-
शुत्तमं शक्रम् ॥ १६ ॥ ततोऽस्मै प्राहरदृष्ट्वं घोररूपं शचीपतिः ।
तस्य प्रहरतो वाह्यं सन्मगमास भार्गवः ॥ १७ ॥ तं सन्म-
यित्वा ध्यानो जुहुषे मन्त्रतोऽनशम् । कृतार्थो मुमहातेजा देवं
चिसित्तमुद्यतः ॥ १८ ॥ ततः कृत्याच संकशे मुनेकस्य तपो-
वशात् । महो नाम महावीर्यो वृहत्कायो महासुरः ॥ १९ ॥
शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यन्तु सुरासुरैः । तस्मात्प्रमभवहोर्द-
तोष्णायदगनं मइत् ॥ २० ॥ इतरेका स्थिता तस्य भूमावेका
दिवं गता । चतस्रवायता दंष्ट्रा योजनानी शतं शतम् ॥ २१ ॥
इतरे तस्य दगना बभूवुर्दगयोजनाः । प्रानादशियराकाराः
गुप्ताप्रममदर्शनाः ॥ २२ ॥ बाह्व पर्वतमङ्गागावाततावदुतं समौ ।
नेत्रे रविर्गगप्रप्ये वक्रं कालाग्निमन्त्रिमम् ॥ २३ ॥ त्रेतिह-
प्लिङ्गमा वक्रं विद्युश्चापन्नशोभया । व्याघानतो घोरदृष्टिर्ब्रह्म-

न्निव जगद्वलात् ॥ २४ ॥ स भक्षयिष्यन् संक्रुद्धः शतक्रतुसुपा-
द्रवत् । महता घोररूपेण लोकान् शब्देन नादयन् ॥ २५ ॥

इति भारख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

लोमश उवाच । तं हृष्टा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १ ॥ भयात् सं-
श्रितभुजः झङ्गणी लेलिहन्मुहुः । ततोऽब्रवीद्देवराजस्रावनं
भयपीडितः ॥ २ ॥ सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव ।
भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३ ॥ न ते मिथ्या-
समारम्भो भवत्वप परो विधिः । जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या
त्वं करिष्यसि ॥ ४ ॥ सोमार्हावश्विनावेतौ यथा वाद्य कर्तौ
त्वया । भूय एव तु ते वीर्षं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५ ॥ मुक्-
न्याया पितृयास्य लोके कौर्त्तिः प्रथेदिति । अतो मयेत्तद्विहितं
तव वीर्षप्रकाशनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् प्रसादं कुरु मे भवत्वेषं यथे-
च्छसि । एवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ स मन्य-
व्यंगमच्छीघ्रं सुमोघ च पुरन्दरम् । मदस्य घ्यभजद्राजन् पाने
स्त्रीषु च वीर्षवान् ॥ ८ ॥ अक्षेपु स्रगयायाश्च पूर्वहृष्टं पुनः
पुनः । तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं सन्तप्य चिन्दुना ॥ ९ ॥
अश्विभ्या सहितान् देवान् याजयित्वा च तं वृषम् । विख्याप्य
वीर्षं लोकेषु सर्वेषु वदतावरः ॥ १० ॥ सुकन्यया सहारण्ये
विजहाराशुकृतया । तस्यैतद्विजमहृष्टं सरो राजन् प्रकाशते
॥ ११ ॥ अत्र त्वं सह सोदृष्यैः पितॄन् देवाद्य तर्षय । एतद्वृष्टा
मर्षीपाल सिकताक्ष भारत ॥ १२ ॥ सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्याना
कुरु दर्शनम् । सुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृशन् ॥ १३ ॥

स्वाणोमन्त्राणि च जपन् सिद्धिं प्राप्नुवति भारत । सन्निर्दयो-
 न्दरश्रेष्ठ त्वेताया द्वापरस्य च ॥ १४ ॥ अयं हि दृश्यते पार्थ
 सर्वपापप्रणाशनः । अत्रोपसृग् चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५ ॥
 आर्क्षीकपर्वतस्यैव निवासो वै मनीषिणाम् । सदाफलः सदा-
 स्त्रीतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६ ॥ चत्याद्येते बहुविधा-
 स्त्रिदशानां सुधिष्ठिर । एतच्चन्द्रमससौर्येष्वप्रयः पशुपासते ॥ १७ ॥
 वैखानसा बालिखिल्याः पावका वासुभोजनाः । ऋहाणि त्रीणि
 पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ १८ ॥ सर्वाण्यनुपरिक्रम्य
 यथाकाममुपसृग् । शान्तमुखात् राजेन्द्रः शुनकश्च नराधिपः
 ॥ १९ ॥ नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् । इह
 नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ २० ॥ आर्क्षीकपर्वते
 तेषुशान् यज्ञस्य सुधिष्ठिर । इह ते वै चक्रन् प्राञ्जदृपयथ विगा-
 न्यते ॥ २१ ॥ यमुना चाक्षयस्त्रोताः छण्णयोश्च तपोरतः । यमौ
 च भीमसेनश्च छण्णा चामित्रकर्षण ॥ २२ ॥ सर्वे चात्र गमि-
 ष्यामश्वयेव सह पाण्डव । एतत् प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजे-
 ष्वर ॥ २३ ॥ यत्र धाता विधाता च वरुणयोर्द्विमागताः । इह
 तीक्ष्णवसन्नाजन् आन्ताः परमधर्मिणः ॥ २४ ॥ भैत्राण्याश्चजु-
 षुष्ठीनामयं गिरिवरः शुभः । एषा सा यमुना राजन् महर्षि-
 गण्यसेविता ॥ २५ ॥ नानायज्ञचिन्ता राजन् पुण्या पापभया-
 पना । अत्र राजा महेश्वामी मान्यातायजत स्वयम् । साह-
 देविय कीर्त्तये भीमको ददताम्बरः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने

पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

दुधिष्ठिर, उवाच । मान्वाता राजगार्दूलस्त्रिषु लोकेषु
विद्युतः । कथं जातो महाब्रह्मन् यौवनाश्वो नृपोत्तम । १ ॥
कथं चेनां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः । यस्य लोकास्त्रयो
वश्या विश्वोरिव महात्मनः ॥ २ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्योतुं चरितं
तस्य धीमतः । यथा मान्वाहशब्दस्य तस्य शक्रसमद्युतिः । जन्म
चाप्रतिभीष्मस्य कुगलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ३ ॥

शोमश उवाच । शृणुष्ववावहितो राजन्नामस्य महात्मनः ।
यथा मान्वाहशब्दो वै लोकेषु परिगीयते । इस्त्वाकुवंशप्रभवो
युवनाश्वो महीपतिः ॥ ४ ॥ सोऽयजत् पृथिवीपालः क्रतुभि-
र्भूरिदक्षिणैः । अश्वमेधसहस्रस्य प्राप्य धर्मभृताम्बरः ॥ ५ ॥
अन्येषु क्रतुभिर्मुख्यैरयजत् स्वाप्तदक्षिणैः । अनपत्यस्तु राजपिं-
स महात्मा महाव्रतः ॥ ६ ॥ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो
बभूव ह । शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ ७ ॥
स कदाचिन्नुपो राजन्प्रवासेन दुःखितः । पिपासाशुष्कहृदयः
प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ८ ॥ तामिव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगु-
जन्दनः । इतिशकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९ ॥
सम्भ्रतो मन्त्रपूतेन वारिष्ठा कलसी महान् । तथातिष्ठत राजेन्द्र
पूर्वमेव समाहितः ॥ १० ॥ यत् प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रधर्मं
सुतम् । संश्रस्य वेदां कलसं सुधुष्टो महर्षयः ॥ ११ ॥ रात्रि-
जागरणाच्छान्तान् सौद्युम्निः समतीत्य तान् । शुष्ककरुण्ड-पिपा-
साश्रुः पानीयार्थं भृशं नृपः ॥ १२ ॥ तं प्रविश्याश्रमं शान्तः
पानीयं सोऽभ्ययाधत । तस्य शान्तस्य शुष्केणं करुणेन क्रोशत-
श्चादा ॥ १३ ॥ नाथीपीत् कश्चन तदा शकुनेरिव वागतः ।
ततस्तं कलसं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ॥ १४ ॥ अभ्यद्रवत
योगेन पीत्वा चाम्भो व्यवाहजत् । स पीत्वा गीतजं तोयं पिपां-
साश्रुं महीपतिः ॥ १५ ॥ निर्वाणमगगहीमान् सुधुष्टो वामध-

तदा । ततश्चो मृत्युबुध्यन्ता सुनयः सतपोधनाः ॥ १६ ॥ निष्तोषं
 तच्च कश्चसं ददशुः सर्व एव तं । कस्य कर्मैदमिति तं पृच्छन्
 समागताः ॥ १७ ॥ सुवनाश्वो ममेत्वेवं सत्यं समभिपद्यत । न
 सुक्तमिति तं प्राञ्च भगवान् भार्गवश्चादा ॥ १८ ॥ सुतार्थं स्यापिता
 क्षापक्षपसा चैव सम्भृताः । मया क्षत्रादितं ब्रह्म तप आस्थाय
 दारुणम् ॥ १९ ॥ सुतार्थं तव राजर्षे महादक्षपराक्रम । महा-
 बली महावीर्षो क्षपीवसाममेधितः ॥ २० ॥ यः शंक्रमपि वीर्षोऽप्य
 गमयेद्यममादनम् । अनेन विधिना राजन्मयेतदुपपादितम् ॥ २१ ॥
 अश्वभ्रक्षणाभ्यया राजन्म युक्तं कृतमद्य वै । न त्वद्य शश्वमस्माभि-
 देतत् कर्तुमतोऽन्यथा ॥ २२ ॥ नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृत-
 वानसि । पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ॥ २३ ॥
 आपस्वया महाराज सतपोवीर्षो सम्भृताः । ताभ्यस्त्वमात्मना
 पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ॥ २४ ॥ विधास्यानो ययन्तत्र तवेष्टिं
 परमाङ्कृतम् । यथा शकसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्षवान् ॥ २५ ॥
 गर्भधारणजं वापि न खेदं समवाप्स्यसि । ततो वर्षयते पूर्यो
 तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ २६ ॥ वामपाश्वं विनिर्भिक्ष्य सुतः सूर्य
 इव स्थितः । निष्काम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ॥ २७ ॥
 सुवनाश्वं नरपतिं तं ददुःतमिवाभवत् । ततः शक्यो महातेजास्तं
 दिदृक्षुः पागमत् ॥ २८ ॥ ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन् धास्व-
 तीति किम् । प्रदेयिनीं ततोऽप्यास्ये शक्तः समभिसन्दधे ॥ २९ ॥
 मामयं धास्वतीत्येवं भाषिते चैव वञ्चिणा । मान्यातेति च नामास्य
 चक्रुः सेन्द्रा दिवीकमः ॥ ३० ॥ प्रदेयिनीं शकटक्षामास्याय स
 गिगुक्षदा । अंबदंत महातेजाः किष्कुर्याजं प्रयोद्ग ॥ ३१ ॥
 वेदास्तं सधत्वेदा दिव्यान्पद्यापि चैश्वर्यम् । अमतासुमंहा-
 राज आतमावस्य सर्वयः ॥ ३२ ॥ क्षालगवं नाम धनुः गराः
 अद्भोद्वेष ये । अंबेष्टं कश्चपदैव सद्यस्तमुपयिष्यिषुः ॥ ३३ ॥

सोऽभिपिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत । धर्मेण व्यजयन्ल्लोका-
स्त्रीन् विष्णुरिव विरुमैः ॥ ३४ ॥ तस्याप्रतिहतस्रक्तं प्रावर्जितं
महात्मनः । राजानि चैव राजपिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३५ ॥
तस्येयं वसुसंमूर्णा वसुधा वसुधाधिप । तेनेष्टं विविधैर्यज्ञै-
र्ब्रह्मि. स्नातदक्षिणैः ॥ ३६ ॥ चित्तैत्यो महातेजा धर्मान्
प्राप्य च पुष्कलान् । शक्यस्त्वाज्ञांषुनं राजस्रुव्यवाननितद्युतिः ॥ ३७ ॥
एकाद्यात् पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता । विजिता श्वासना-
देव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३८ ॥ तस्य चैत्यैर्महाराज कृत्स्नां
दक्षिणावतान् । चतुरगता मही व्याप्ता नाभीन् किञ्चिदना-
हतम् ॥ ३९ ॥ तेन पद्मसङ्ख्याणि गवा दश महात्मना । ब्राह्म-
याना महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ४० ॥ तेन दादशवर्षि-
श्यामनाहृष्या महात्मना । वृष्टं शस्यविद्वद्ध्यर्थं मिप्रतो वज्र-
माणिनः ॥ ४१ ॥ तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
गर्जन्निव महासेध प्रमथ्य निहत. शरैः ॥ ४२ ॥ प्रजायतुर्विधा-
शेन त्राता राजन् कृतात्मना । तेनात्मतपसा लोकास्थापिता-
चातितेजसा ॥ ४३ ॥ तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
पश्य पुण्यतमे देशे शुरुचेतस्य मध्यतः ॥ ४४ ॥ एतसो सर्व-
माख्यातं मान्वातुचरितं महत् । जन्म चाग्रं महीपाल यन्मां
त्वं परिपृच्छसि ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तं स फीन्तेयो लोमशेन मह-
विष्णा । पप्रच्छानन्तरं भूय. सोमवं प्रति भारत ॥ ४६ ॥

इति धारख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि मान्वात्तु प्राख्याने

षड्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

। इधित्तिर उवाच । कथंभीष्मः स राजाभूत् सोमको वदता-
म्बर । कर्माण्यस्य प्रभाषच्च यौतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

सोमग उवाच । इधित्तिरासीन्मृपतिः सोमको नाम घामिकाः ।
तस्य भार्वागतं राजन् सदृशीनामभूजदा ॥ २ ॥ स वै यत्रेव
महता तासु पुत्रं महीपतिः । कश्चिन्नामाद्यामास कालेन महता
ह्यपि ॥ ३ ॥ कदाचित्तस्य पृथ्वस्य पटमानस्य यत्रतः । जन्तु-
र्नाम सुतशस्त्रिन् स्त्रीयने समजायत ॥ ४ ॥ तं जातं मातरः
संवीः परिवारं समासते । सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्
विद्यास्यते ॥ ५ ॥ ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिद्ददत् स्त्रिचिः ।
स दष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥ ६ ॥ ततस्ता मातरः
सर्वाः प्राक्कोशन् भृशदुःखिताः । प्रवार्यं जन्तुं सहसा सगच्छ-
सुमुक्तोऽभवत् ॥ ७ ॥ तमार्त्तं नादं सहसा शुश्राव समशीपतिः ।
अमात्यपापंदो मध्ये उपविष्टः सहत्विजा ॥ ८ ॥ ततः प्रस्था-
पयामास किमेतदिति पार्यिवः । तस्यै चत्ता यथावृत्तमावघष्ये
सुतं प्रति ॥ ९ ॥ त्वरयामास घोत्याय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्लामयदरिन्दम ॥ १० ॥ सान्त्रयित्वा तु तं
पुत्रं निष्कृम्यान्तःपुरान्मृपः । सहत्विजा उचिदितो राजन् सहा-
मात्य उपविशत् ॥ ११ ॥

सोमक उवाच । [धिगद्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२ ॥ इदं भार्वागतं
ब्रह्मन् परीक्ष्य सदृशं प्रभो । पुत्रार्थिना मया वोटं गतामं
विद्यते मया ॥ १३ ॥ एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरहं मम ।
यतमानासु सर्वासु कित्तु दुःखमतः परम् ॥ १४ ॥ ययय सर-
तीतं मे उभार्यस्य द्विजाणाम् । आतां प्राप्ताः मयायता मम
चायैकपुत्रके ॥ १५ ॥ शान्तु कर्म तदा दुर्कं तेन पुत्रगतं भवेत् ।
महता ह्यनुगा वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६ ॥

ऋत्विगुवाच । अस्मि चैतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत् कर्तुं मय वक्ष्यामि सोमक ॥ १७ ॥

सोमक उवाच । कार्ष्णं वा यदि वा कार्ष्णं येन पुत्रशतं
भवेत् । कृतमेवेति तद्विद्धि भगवान् प्रमथीतु मे ॥ १८ ॥

ऋत्विगुवाच । यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्रशतं श्रीमङ्गविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९ ॥ वपायां ह्य-
मानायां घूममाग्राय मातरः । ततस्ताः सुमहावीर्यान् जनयि-
ष्यन्ति ते सुतान् ॥ २० ॥ तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरा-
जजः । उत्तरे चास्य सौपथेण चक्षु पाश्वे भविष्यति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जन्तुपाष्यानि
सप्तविंशत्याधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

सोमक उवाच । ब्रह्मन् यद्यद्यथा कार्ष्णं तत् कुरुष्व तन्वा
तथा । पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १ ॥

सोमक उवाच । ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात् पुत्रमपाकार्षुः कृपान्विताः ॥ २ ॥ हा हताः
स्मेति वाशन्त्यश्रीमशोकसमाहताः । रुदन्यः करुणश्चापि गृहीत्वा
दक्षिणे करे ॥ ३ ॥ सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि ह्य
कर्षति । कुररौणामिवाचर्त्ताना समाह्वय तु तं सुतम् ॥ ४ ॥
विशस्य चैनं विधिवद्वपामस्य जुहाव सः । वपायां ह्यमानायां
गन्वमाग्राय मातरः ॥ ५ ॥ यात्रां निपेतुः सहसा प्रियया
कुरुगन्दन । सर्वाथ गर्भानघभंशतज्ञाः परमाह्वनाः ॥ ६ ॥
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते । जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं
शासु सर्वासु भारत ॥ ७ ॥ जन्तुर्व्येष्टः समभवज्जनित्यामेव
॥ ८ ॥ स तासामिष्ट एयासीन्न तदा ते निजा सुता ॥ ८ ॥

तत्र अक्षयमस्यासीत् सौख्यं पाश्वं उभरे । तस्मिन् पुत्रयते
 शीघ्रः स बभूव गुणैरपि ॥ ८ ॥ ततः स लोकमगमत् सोमकस्य
 गुरुः ररम् । अथ काले व्यतीति तु सोमकोऽप्यगमत् परम् ॥ १० ॥
 अथ तं नरके धीरे पच्यमानं ददर्श सः । तमष्टकत् किमर्थं त्वं
 नरके पच्यसे द्विज ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना
 भूयम् । त्वं मया याजितो राजंशस्येहं कर्मणः फलम् ॥ १२ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् । अहमत्र प्रवेद्यामि
 सुच्यंतां मम याजकः । मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरका-
 ग्निना ॥ १३ ॥

धर्मराज उवाच । नान्यः कर्तुः फलं राजद्रुपभुङ्क्ते कदाचन ।
 इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदताम्बर ॥ १४ ॥

सोमक उवाच । पुण्यान्व कामये लोकावृतेऽहं ब्रह्मवादि-
 नम् । इच्छाम्यहमनेनेव सह यस्तु सुराक्षये ॥ १५ ॥ नरके वा
 धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् । पुण्यापुण्यफलं देव समम-
 स्वावयोरिदम् ॥ १६ ॥

धर्मराज उवाच । यद्येवमीक्षितं राजन् भुङ्क्ष्यास्य सहितः
 फलम् । तुल्यकालं सजानेन पश्चात् प्राप्स्यसि सङ्गतम् ॥ १७ ॥

सोमक उवाच । स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
 क्षीणपापय तस्मात् स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १८ ॥ तेषु कामान्
 शुभावाजन् कर्मणा निर्जितान् स्वयम् । सह तेनैव विमेष्य
 गुरुणा स गुरुमियः ॥ १९ ॥ एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽपि
 विराजते । क्षान्ता उवाच पश्चात् प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ २० ॥
 एतस्मिन्पि राजेन्द्र ब्रह्मामो विगतत्पराः । पश्चात् नियतात्मानः
 सज्जीभव कुर्वन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जन्तुपात्याने

पटार्षिणस्यधिकृतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

शैश्यायम उवाच । तत्र सञ्जातकः स्नात्वा स्यूमानो
महर्षिभिः । लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
सर्वान् लोकान् प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम । इहस्यः पाण्डव-
श्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९ ॥

लोमश उवाच । एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
सरस्वतीमिमां पुण्यां पश्यैकगरणावताम् । यत्र स्नात्वा नर-
श्रेष्ठ धृतपाप्मा भविष्यसि ॥ २० ॥ इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः
सुरर्षयः । ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१ ॥
वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात् पञ्चयोजना । कुरीवै यज्ञमीलस्य
श्वेतमेतन्महाजनः ॥ २२ ॥

इति भारव्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्रद्धावतरणमने
एकोनत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

लोमश उवाच । इह भर्त्यासानुस्यूक्ता स्वर्गं गच्छन्ति
भारत । मर्त्युकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रयः ॥ १ ॥
एवमागोः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता सुरा । इह ये वै मरि-
ष्यन्ति ते वै स्वर्गंजिता नराः ॥ २ ॥ एषा सरस्वती रम्या दिव्या
शौषवती नदी । एतद्दिगन्तं नाम सरस्वत्या विद्याम्पते ॥ ३ ॥
द्वारं निपादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात् सरस्वती । प्रविष्टा दक्षिर्वी
वीरं मा निपादा हि मां विदुः ॥ ४ ॥ एष वै चमणोद्भेदी यत्र
दृश्या सरस्वती । यत्रै नामभ्यवर्तन्त सर्वाः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५ ॥
एतत् सिन्धोर्महातीर्थं यथागस्यमरिन्दम । शोषामुद्रा समा-
गम्य भर्तारमहृषोत वै ॥ ६ ॥ एतत् प्रकाशते तीर्थं प्रभासं
भास्तरद्युते । इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७ ॥
एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् । एषा रम्या विपाशा
ए नदी परगपाविनी ॥ ८ ॥ यत्र वै सुतशोकेन शशिष्ठो भगवा-

वृषिः । बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ १८ ॥ काशीर-
 मण्डलज्ञेयत् सर्वपुण्यमरिन्दम । महर्षिभिश्चाध्युषितं पञ्चदं-
 द्वात्स्रिभिरसह ॥ १० ॥ यत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाड्यस्य
 च । अग्नेयैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११ ॥ एतद्द्वारं
 महाराज मानसस्य प्रकाशते । वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण
 थीमता कृतम् ॥ १२ ॥ एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्व-
 विक्रम । नात्यवर्त्तत यद्द्वारं विदेशादुत्तरद्य यः ॥ १३ ॥ इद-
 माश्वर्ष्यमपरं देशेऽस्मिन् पुरुपर्षभ । क्षीणे युगे तु कौन्तेय
 शर्वस्य सह पार्षदैः ॥ १४ ॥ सहोमया च भवति दर्शनं काम-
 रूपिणः । अस्मिन् सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ॥ १५ ॥
 यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । अत्रोपसृश्य सरसि
 अर्घ्यान् लीतेन्द्रियः ॥ १६ ॥ क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते
 नात्र संशयः । एष उज्जानको नाम पावकियत्र शान्तवान् ॥ १७ ॥
 प्ररुन्वतीसहायथ वशिष्ठो भगवानृषिः । हृदय कुशवानेष यत्र
 यज्ञं कुशेशयम् ॥ १८ ॥ आश्रमस्यैव रक्षित्वा यत्राशास्यदकोपना ।
 समाधीनां समाससु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ॥ १९ ॥ तं द्रुप्यसि महा-
 राज श्शुतुङ्गं महागिरिम् । वितक्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमो-
 चनीम् ॥ २० ॥ महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् ।
 जन्ताशोपजन्ताञ्चैव यमुनामभितो नदीम् ॥ २१ ॥ अग्निरौ वै
 यत्रेद्वा वासवादत्यरिच्यत । ता देवममितिं तस्य वासवस्य विशा-
 म्यते ॥ २२ ॥ अथागच्छन्नुपवरं ज्ञातुमग्निं च भारत । जिज्ञास-
 गानौ वरदो महात्मानमुधीनरम् ॥ २३ ॥ इन्द्रः श्येनः कपोतो-
 ऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः । ऊरुं राज्ञः समासाच्च कपोतः श्येन-
 जाह्नयात् । शरणार्थीं तदा रागन्निलित्ये भयपीडितः ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतीये

त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३० ॥

ः श्येन उवाच । धर्माज्ञानं त्वाञ्जरेकं सर्वे राजन् महीक्षितः ।
सर्वधर्मविषहं त्वं कस्मात् कर्म विकीर्षसि ॥ १ ॥ विहितं भक्षणं
राजन् पोड्यमानस्य मे क्षुधा । मा रक्षीधर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्ट-
वानसि ॥ २ ॥

राजोवाच । सन्त्रक्षरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्प्रकाशमनुप्राप्तः प्राणमृध्नु रयं द्विजः ॥ ३ ॥ एवमस्यागतस्येह
कपोतस्त्राभयार्थिनः । अपदाने परं धर्मं कथं श्येन न पश्यसि
॥ ४ ॥ प्रस्यन्दमानः सम्भ्रान्तः कपोतः श्येनं लक्ष्यते । मत्प्रकाशे
जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५ ॥ यो हि कश्चिद्विज्ञान्-
हत्याङ्गा वा लोकात्प्र मातरम् । शरणागतश्च त्यजते तुल्यं तेषां
हि पातकम् ॥ ६ ॥

श्येन उवाच । आचारात् सर्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते ।
आचारेण विषहन्ते तेन जीवन्ति जन्तयः ॥ ७ ॥ गच्छते दुस्त्य-
जेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितम् । न तु भोजनमुत्सृज्य गव्यं
वर्त्तयितुं चिरम् ॥ ८ ॥ भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य गम प्राणा विगा-
प्यते । विषृज्य कायमेव्यन्ति पश्यागमकृतोभयम् ॥ ९ ॥ गच्छते
मयि धर्माब्जं पुत्रदारादि नृक्ष्यति । रक्षमाणं कपोतं त्वं
मङ्गलं प्राणान्त्र रक्षसि ॥ १० ॥ धर्मं यो वाचते धर्मो न स धर्मः
कुधर्मं तत् । अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रमः ॥ ११ ॥
विरोधिषु महीपालं निश्चित्य गुरुलाघवम् । न वाधा विद्यते
यत्नं तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२ ॥ गुरुलाघवमादाय धर्माधर्म-
विनिश्चये । यतो भूयांसतो राजन् कुरुष्व धर्मनिश्चयम् ॥ १३ ॥

श्रीराजोवाच । बहुकल्याणसंबन्धं भाषसे विद्वान्मत्तम ।
मुपशंः पत्निराह किं त्वं धर्मं प्रवास्यसंशयम् ॥ १४ ॥ तथाहि
धर्मसंबन्धं बहुचित्तस्य भाषसे । न तेऽप्युपदिष्टं किञ्चिद्विहितं त्वं
सन्तयास्यस्य ॥ १५ ॥ गुरुदेवप्रदित्वागं कथं माञ्छति मय्यमे ।

आहारार्थं समारम्भस्तप चायं विशङ्गम ॥ १६ ॥ शक्यत्वाद्यन्यथा
कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्वया । गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा
महिषोऽपि वा । त्वदर्थमद्य क्रियता यज्ञान्यदिह काञ्चसि ॥ १७ ॥

श्येन उवाच । न वराहं न चोष्णाणं न मृगान् विविधा-
स्तथा । भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ॥ १८ ॥
यद्यु मे देवविदितो भक्ष्य, क्षत्रियपुङ्गव । तमुत्सृज्य महीपाञ्च
कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥ श्येन, कपोतान्कीर्ति स्थितरेषा
सनातनी । मा राजन् सारमन्नात्वा कदलीस्कन्धमासजः ॥ २० ॥

राजोवाच । राष्ट्रं शिवीनामृह्यं वै ददानि तव खेचर ।
यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥ विनेमं
पक्षियं श्येन शरणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा
पक्षिपत्तम । तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २२ ॥

श्येन उवाच । उशीनर कपोते ते यदि खेहो नराधिप ।
आत्मनो मासमुत्कृत्य कपोततुल्यया धृतम् ॥ २३ ॥ यदा समं
कपोतेन तव मांसं शृणोत्तम । तदा देयन्तु तन्मर्त्यां सा मे तुष्टि-
र्भविष्यति ॥ २४ ॥

राजोवाच । अतुयश्मिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचये ।
तस्यान्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुल्यया धृतम् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच । उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्म-
वित् । तुल्ययासास कौन्तेय कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥ द्विय-
माण्यः कपोतस्तु मासेनात्यतिरिष्यते । मुनयोत्कृत्य मांसानि
राजा प्रादादुशीनर ॥ २७ ॥ न विद्यते यदा मांसं कपोतेन
समं धृतम् । तत उत्कृत्यमांसोऽसावहारोऽह स्वयं तुल्यम् ॥ २८ ॥

श्येन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो ह्यथादृयम् ।
जिज्ञासमानो धमं त्वा यज्ञवाटसुपागतौ । यत्ते मामानि गात्रेभ्य
उत्कृतानि विशाम्यते ॥ २९ ॥ एषा ते भास्वरी कीर्तिर्कीर्ति-

शभिभविष्यति । यावज्जोके मनुष्याश्वां कथयिष्यन्ति- पार्थिव
 ॥ ३० ॥ तावत् षोडश लोकाश्च स्यास्यन्ति तव शाश्वताः ।
 इत्येषमुक्त्वा राजानमाकरोत् दिवं पुनः ॥ ३१ ॥ उशीनरोऽपि
 धर्मोक्त्वा धर्मेषाहत्य रोदसी । विश्वाज्जमानो वसुधा माकरोत्
 त्रिषष्टपम् ॥ ३२ ॥ तदेतत् सदा राजन् राज्ञांस्य मष्टात्मनः ।
 पश्यस्यैतन्मया सर्वं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३३ ॥ एत वै
 संततं देश मुनयश्च सनातनाः । दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन् पुण्य-
 बद्धिर्महात्मिभिः ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतीये

एकत्रिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

शोमश्च उवाच । यः कथ्यते मन्त्रविदग्धयुद्धिरीहात्मिकः
 श्वेतकेतुः प्रथिव्याम् । तस्याथमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं मदाफलो
 रूपपन्नं महीजैः ॥ १ ॥ साक्षात्त श्वेतकेतुर्दृष्टं सरस्वतीं
 मातुपदेहरूपाम् । वेत्सामि वाणीमिति संमष्टतां सरस्वतीं
 श्वेतकेतुसंभाषे ॥ २ ॥ तस्मिन् सुमे मद्गुह्यता वरिष्ठावासां मुनी
 मातुलभागिनेयौ । अष्टावक्रस्यैव कपोदस्त्रुनुरीहात्मिकः श्वेत-
 केतुः प्रथिव्याम् ॥ ३ ॥ विदेहराजस्य महीपतेस्यै विप्रावभौ
 मातुलभागिनेयौ । प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे वन्दिं निजप्राच-
 तुरप्रमेयौ ॥ ४ ॥ उपास्य दीन्तेय महासुखस्त्वं तस्यान्ध्रमं पुण्य-
 तमं प्रविश्य । अष्टावक्रं यस्त दौहित्रमाज्ययोऽसौ वन्दिं जगत्-
 स्थाय यज्ञे । वादी विप्रापते वात् एवाभितम्य तादे भङ्गा
 गणायामाश नद्याम् ॥ ५ ॥

दुधिष्ठिर उवाच । कथमभयः ग मभूव विपक्षयाभूतं ये
 निजप्राच वन्दिम् । अष्टावक्रः केन वासो बभूव तत्सर्वं मे शोमश्च
 संस तत्तम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना
 कर्होड इति विश्रुतोऽभूत् । शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्त्ती दीर्घं
 काष्ठं सोऽध्ययनप्रकार । तं वै विप्रः पर्व्वरत् स शिष्यसाधु
 ज्ञात्वा परिचर्या गुरुः सः ॥ ७ ॥ तस्मै प्रादात् सद्य एव श्रुतञ्च
 भात्यांश्च वै दृष्टितरं स्वां सुजाताम् । तस्या गर्भः समभवद्गनि
 कल्पः सोऽधीयानं पितरश्चाप्युवाच ॥ ८ ॥ सर्वां रात्रिमध्ययनं
 करोपि नेदं पितः सम्यगिषोपवर्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्व-
 शास्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि तव प्रसादात् ॥ ९ ॥ इहैव गर्भे तेन
 पितर्ब्रवीमि नेदं त्वत्तः सम्यगिषोपवर्त्तते । उपासन्वः शिष्यमध्ये
 महर्षिः स तं कोपाद्दुदरस्यं शशाप ॥ १० ॥ यस्मात् कुक्षौ वर्त्त-
 नानो ब्रवीषि तस्माद्दृष्टो भवितास्यष्टकत्वः । स वै तथा वक्र
 एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥ ११ ॥ अस्यासीद्वै
 मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा बभूव । सम्पीड्यमाना
 तु तदा सुजाता सा वर्द्धमानेन सुतेन कुक्षौ ॥ १२ ॥ उवाच
 भर्त्तरिमिदं रहोगता प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी । कथं
 करिष्यास्यभना महर्षे मासथायं दशमो वर्त्तते मे । नैवास्ति ते
 वसु किञ्चित् प्रजाता येनाहनीतामापदं निस्तरेयम् ॥ १३ ॥ उक्त-
 स्त्वेवं भार्गवा वै कर्होडो वित्तस्वार्ये जनकमथाभ्यगच्छत् । स
 वै तदा वादविदा निगृह्ये निमज्जितो वन्दिनेहाशु विप्रः ॥ १४ ॥
 उद्दालकस्तान् तदा निगम्य सूतेन वादेऽशु निमज्जितं तदा ।
 उवाच तां तत्र ततः सुजातामष्टावक्त्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १५ ॥
 ररच सा चापि तमस्य मन्त्रं जातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः ।
 उद्दालकं पितृवच्चापि मेने तथाष्टावक्त्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम् ॥ १६ ॥
 ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतुरष्टावक्रं पितुरष्टे निपद्यम् । अपा-
 कर्षद्गृह्य पाणी वदन्तं नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवाच ॥ १७ ॥
 यत्तेनात्त दुःखं तत्तदानीं हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।

मृचं गत्वा मातरं सोऽभिगम्य प्रपच्छेदं क नु तातो ममेति ॥१८॥
 ततः सुजाता परमात्मरूपा गापाद्गीता सर्वमेवाचचक्षे । तद्धे
 तत्त्वं सर्वमाज्ञाय रात्रावित्यब्रवीत् श्वेतकेतुं स विपः ॥ १९ ॥
 गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो ब्रह्माश्रमः न्ययते तस्य यज्ञः ।
 श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवादमर्थज्ञानं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥२०॥
 विचक्ष्यत्वष्ट भविष्यते नौ शिवय धीम्यथ हि ब्रह्मघोषः । तौ
 जम्भतुर्मातुस्तभागिनेयौ यज्ञं सचक्रं जनकस्य राज्ञः । अटावक्रः
 पथि राज्ञा समेत्य प्रोत्तमान्माणो वाक्यनिदं जगाद् ॥ २१ ॥

इति भारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अटावक्रीये
 द्वानि शब्दधिकशतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

अटावक उवाच । अन्वस्य पत्या वधिरस्य पत्याः श्लियः
 पत्या भारवाहस्य पत्याः । राज्ञः पत्या ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य
 तु ब्राह्मणस्यैव पत्याः ॥ १ ॥

राजोवाच । मया अयं तेऽद्य मया निर्दिष्टो येनेच्छन्ति तेन
 कामं यजस्व । न पावको विद्यते वै क्षयीयानिन्द्रोऽपि नित्यं
 जमते ब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥

अटावक उवाच । मातौ स्व यज्ञं वृष मन्दिहू कौकिलं
 नौ वसवानरेन्द्र । माताविहावामतिथी प्रथमं कांक्षावष्टे द्वारपते-
 क्षावाशाम् ॥ ३ ॥ ऐन्द्रयुग्मे यज्ञदृशाविहायां विवक्षू वै जन-
 केन्द्रं दिदृक्षू । तौ वै क्रोधव्याधिना दक्षमानावद्यश्च नौ द्वार-
 पासो रणञ्चि ॥ ४ ॥

द्वारपाल उवाच । वन्देः समादेगकरा वयं स्य निर्बोध वाक्यश्च
 मयेर्धमाद्यम् । न ये बालाः प्रविगम्यन्त निमा उहा विदग्धाः
 प्रविगम्यन्त निमाः ॥ ५ ॥

अष्टावक्र उवाच । यद्यत्र हृदये कृतः प्रवेगो युक्तं प्रवेष्टुं मन
हारपाल । यद्यश्च हृदायरितव्रताश्च वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥१॥
शुश्रूषयथापि जितेन्द्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गर्ताः स्य निष्ठाम् ।
न बाल इत्यवमन्ताव्यमाहर्षात्तोऽप्यग्निर्देहति स्मृश्लमानः ॥ ७ ॥

हारपाल उवाच । परस्वतीगीरय वेदजुष्टामेकाक्षरां बद्ध-
रूपां विराजम् । अह्नाह्नात्तं समवेक्ष्य बालं किं ज्ञानमे दुर्लभो
वे मनीषी ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच । न ज्ञायते कायहृद्या विष्टद्विर्यथाठीक्षाः
शास्त्रलेः संप्रहृष्टा । हृत्सोऽल्पकाय, फलितो विष्टहो यथाफल-
क्षास्य न हृष्टभावः ॥ ९ ॥

हारपाल उवाच । हृदयेभ्य एवेह मतिं स्य बाला गृह्णन्ति
कालेन भवन्ति हृष्टाः । न हि ज्ञानमल्पकालेन गच्छं कक्षा-
ह्वालः स्यविर इव प्रभापसे ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच । न तेन स्यविरो भवति येनास्य पलितं
शिरः । बालोऽपि य, प्रजानाति तं देवाः स्यविरं विदुः ॥ ११ ॥
न ज्ञानैर्न पक्षितैर्न विज्ञेन न बन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं
योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२ ॥ दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं
राजसंसदि । निवेद्यस्व मां हाःस्य राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३ ॥
द्रष्टास्यद्य वदतोऽह्मान् हारपाल मनीषिभिः । सद्य वादे विष्टहे
तु बन्दिनश्चापि निर्जितम् ॥ १४ ॥ पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः
सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः । उताहो वाप्युच्चतां नीचतां वा
तूष्णीम्भूतेष्वेव सर्वेष्वथाद्य ॥ १५ ॥

हारपाल उवाच । कथं यज्ञं दशवर्षीं विशेस्त्वं विनीतानां
विदुषां संप्रवेशम् । उपायतः प्रयतिय्ये तथाहं प्रवेशने कुरु यत्नं
यथावत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच । भो भो राजन् जनकानां वरिष्ठ त्वं नै

सम्वाट् त्वयि सर्वं मन्त्रहम् । त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां
 ययातिरेको वृपतिर्वा सुरक्षात् ॥ १७ ॥ विद्वान् वन्दी वाद्विदो
 निगृह्य वाद्दे भग्नानप्रतिशङ्कमानः । त्वयाभिखट्टः पुरुषैराप्त-
 कृद्धिर्जले सर्वान् मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ सोऽहं श्रुत्वा
 ब्राह्मणाणां सक्रागे ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मि । काशौ वन्दी
 यावदेनं समेत्य नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १९ ॥

राजोवाच । आशंससे वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञाय त्वं वाक्य-
 बलं परस्य । विज्ञातवोऽर्थैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्टयाभौ ब्राह्मणै-
 र्वेदगीकैः ॥ २० ॥ आशंससे त्वं वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञात्वा तु
 वर्णं वन्दिनोऽस्य । समागता ब्राह्मणास्तेन पर्वं न शोभन्ते
 भास्करेणैव ताराः ॥ २१ ॥ आशंसन्तो वन्दिनं जेतुकामास्तस्या-
 न्तिकं प्राप्य विजुप्तशोभाः । विज्ञानमन्तां निःसृताश्च तात कथं
 सदस्यैर्वचनं विश्वरेयुः ॥ २२ ॥

अष्टावक्र उवाच । विवाटितोऽसौ न हि माहुरेर्हि मिन्दी-
 कृतको न बदत्यभीतः । समेत्य मां निहत- शेष्वनेऽष्ट मार्गे भग्नं
 शकटमिवाचलात् ॥ २३ ॥

राजोवाच । त्रिंशकदादशांगस्य चतुर्विंशतिपर्वणः । य-
 क्षिपतिशतारस्य वेदार्थं स परः कथः ॥ २४ ॥

अष्टावक्र उवाच । चतुर्विंशतिपर्वं त्वां पणाभि द्वादशप्रधि ।
 तद्विपटिशतारं वै चक्रं पातु सटागति ॥ २५ ॥

राजोवाच । बह्वेषु दूष. संयुक्ते ज्येनपाते दिवौकसाम् ।
 कक्षायाम्भमापत्ते गर्भं सुपुवतुष कम् ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच । नाश्रुते ते गृहे राजन् शायवाणामपि
 ध्रुवम् । शतसारधिरागन्ता गर्भं सुपुवतुष तम् ॥ २७ ॥

राजोवाच । किंस्वित् सुप्तन्मिमिपति किंस्विज्जातं न
 शोपति । कक्ष क्षिद्युदं नाश्रु किंस्विदेगेन बध्ते ॥ २८ ॥

अष्टावक्र उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं ज्ञातं न
घोपति । अश्विनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन बह्वते ॥ २९ ॥

राजोवाच । न त्वां मन्ये मासुपं देवसत्त्व न त्वं बाणः
स्यविरः सम्मतो मे । न ते तुल्यो विद्यते वाधुप्रजापि तस्माद्धारं
वितराम्येव वन्दी ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रो वि
वयस्त्रिंशदाधिकशततोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

—

अष्टावक्र उवाच । अत्रोग्रमेन समितेषु राजन् समागतेष्व-
प्रतिमेषु राजसु । नावैमि वन्दिं परमत्र वादिना महाजले चंस-
मिवाद्दामि ॥ १ ॥ न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवाटिमानिन् ग्लहं प्रपन्नः
सरितामिवागमः । हुताशनस्यैव समिद्धतेजसः स्थिरो भवस्त्रेह
ममाद्य वन्दिन् ॥ २ ॥ व्याघ्रं शयानं प्रति मां प्रबोध आशीविषं
सूक्तणीं सन्निहानम् । पदाहतस्येह शिरोऽभिहत्य नादष्टो वै
मोक्षये तन्निबोध ॥ ३ ॥ यो वै दर्पात् संहननोपपन्नः सुदुर्बलः
पर्वतमाविहन्ति । तस्यैव पाणिः सनखो विदीर्घते न चैव
शैतस्य हि दृश्यते वण ॥ ४ ॥ सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मेनाकस्येव
पर्वता । निहत्तभूता राजानो वत्सा ह्यगडुहो यथा ॥ ५ ॥
यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां नदोपु-गङ्गा प्रवरा यथैव । तथा
वृषाणां प्रवरस्त्वमेको वन्ति समाभ्यानय मत्प्रकाशम् ॥ ६ ॥

शोमश उवाच । एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्जन् आत-
क्रोधो वन्दनमाह राजन् । उक्तं बाणो घोषारं मे ब्रवीहि
बाणस्य चाप्यन्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७ ॥

वन्द्य उवाच । एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते एकं सूक्ष्मं सर्व-

निदं विभाति । एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितृणा-
मीश्वरस्यैव एव ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच । हाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ हो
देवर्षी नारदपर्वतो च । हावाग्निौ हे रथस्यापि त्रके भास्वी-
पतो हौ विहितौ विधाता ॥ ९ ॥

यन्मुवाच । त्रिः सृयते कर्मणा वै प्रजेयं त्वयो वृक्षा याज-
पेयं वदन्ति । अध्वर्य्वस्त्रितवगानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रोणि
ह्योतींषि चाहुः ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच । चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो
वर्णा यज्ञमिमं वदन्ति । दिशयतश्चो वर्यं चतुष्टयश्च चतुष्पदा
गौरपि शशदुक्ता ॥ ११ ॥

यन्मुवाच । पद्मानयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ
पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्टा वेदे पञ्चचूडाशराश्च लोके स्यातं पञ्चनदश्च
सण्यम् ॥ १२ ॥

अष्टावक्र उवाच । पङ्काधाने दक्षिणामाहुः रेके षट् चैवेते
प्रतपः फालचक्रम् । षड्द्विन्द्रियाणीत्युत षट्क्षत्तिकाय षट्
साद्यस्ताः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १३ ॥

यन्मुवाच । सप्त ग्रास्याः पञ्चरः सप्त वन्याः सप्तच्छन्दांनि
क्रतुमेवं वदन्ति । सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्चन्यानि सप्ततन्वो प्रथिता
खेव वीण्या ॥ १४ ॥

अष्टावक्र उवाच । अष्टौ शाण्डः सप्तमानं वदन्ति तथाष्ट-
पादः गरभः भिञ्जघाती । अष्टौ वस्तुन शुश्रुग देवतासु यूप-
धाटास्त्रिर्षडितः सप्तयज्ञे ॥ १५ ॥

यन्मुवाच । नवैवाक्ताः सामिधेन्यः पितृणां तथा प्राहुः
नंपतोमं विभगंम् । नवाशरा दृष्टी सप्तदृष्टा नवैव योगो
सण्यगोति शशम् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच । दिशो दशोक्ताः पृथपस्य लोके सप्तस्र-
माहुरदंगपूषं यताग्निः । दशैव मासान् विभ्रति गर्भवत्यो दशै-
रेका दश दशान् दशार्चाः ॥ १७ ॥

वन्द्युवाच । एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति
यूपाः । एकादश माणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु
रुद्राः ॥ १८ ॥

अष्टावक्र उवाच । सम्बद्धं द्वादशमासमाहुरजगत्याः पार्श्वी
द्वादशैवाधराणि । द्वादशाष्टः प्राकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्युक्तं
कथयन्तीष्ट धीराः ॥ १९ ॥

वन्द्युवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ताः प्रगस्ता त्रयोदशैव पृथ्वीपवती
मही ।

शोभय उवाच । एषाषडुक्ता विरराम वन्दी शोभयः कृष्णं
व्याजहाराष्टवक्र ॥ २० ॥

अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि एतार केयी वसुधैव कुटुम्बकम्
दीन्यतिच्छन्दामि चाहुः ॥ २१ ॥ ततो महातुदतिष्ठन्ति तदाद-
क्ष्ण्योन्मृतं सूतपुत्रं निशम्य । अधोमुपं ध्यानपरं तदानीमेजा-
वक्रश्चाप्युदीर्यन्नामेव ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तथा संकुले वसन्माने स्तोते
यज्ञे धनशस्त्रोत्तमम् । अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपैशुर्विप्राः सर्वे
माञ्जलयः प्रतीताः ॥ २३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अनेनैव ब्राह्मण्याः श्रुत्युवांसो वादे जित्वा
रुषिले मञ्जिता प्राक् । तामव धर्मानयमद्य वन्दो मामीतु
गृह्याशु निमज्जयेनम् ॥ २४ ॥

वन्द्युवाच । अहं पुत्रो वरुणस्योत्त राजसत्वास सत्तं द्वादश-
वार्षिकं वै । सत्तं य ते जनकतुल्यकालं तदर्थं ते प्रहृता मे द्विजायाः
॥ २५ ॥ ते तु सर्वे वरुणस्योत्त यज्ञं द्रष्टुं गता इम आयान्ति भूयः ।
अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य हेतोर्जनितारं समेषो ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच । विद्याः समुद्रान्धमि मञ्जिता ये वाचा
जिता मेधया वाविदानाः । तां मेधया वाचमथोज्जहार यथा
वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७ ॥ अग्निदंष्ट्रं जातवेदाः सतां
गृहान् विस्मर्जयंश्चेजमान स्म वाचीत् । बालेषु पुत्रेषु कृपणं
वदत्सु तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २८ ॥ श्रेष्ठातकी क्षीण-
वर्चाः शृणोपि उताही तां सुतयो भोदयन्ति । उताही त्वं
जनक विबुध्यमानो न मामिकां वाचमिमां शृणोपि ॥ २९ ॥

जनक उवाच । शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपाममानुषीं
दिव्यरूपोऽसि साक्षात् । अजैपीर्यदन्दिनं त्वं विवादे निश्चय
एव तव कामेऽद्य वन्दी ॥ ३० ॥

अष्टावक्र उवाच । नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे वन्दिता
वृष । पिता यद्यस्य वरुणो मघ्यायेनं जन्ताये ॥ ३१ ॥

वन्दुवाच । अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो न मे भयं विद्यते
मञ्जितस्य । इमं सुहृत्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽयमष्टावक्रविरगष्टं
करोडम् ॥ ३२ ॥

सोमश उवाच । ततश्च पूजिता विद्या वरुणेन महात्मना ।
उदतिष्ठंशतः सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३३ ॥

करोड उवाच । इत्यर्थमिच्छन्ति सुतान् जना जनक
पार्श्वेण । यदहं नागकं कर्तुं तत् पुत्रः कृतवान् मम ॥ ३४ ॥
उतावक्रस्य वसुवासुत वासुस्य पण्डितः । उत दाविदुपो विद्वान्
पुत्रो जनक जायते ॥ ३५ ॥ श्रितेन ते परशुना स्वयमेवान्ताको
वृष । शिरास्त्रपहरन्वाजौ रिपूणां भद्रमगु ते ॥ ३६ ॥ मज-
दोक्ष्यं गोयते साम पाशं सम्यक् भोगः पोयते चात शत्रे ।
शुचीन् भामान् मति जम्बुव हृदाः साक्षाद्देवा जनकस्योत
राजः ॥ ३७ ॥

सोमश उवाच । समुज्जितं पृथक् सर्वेषु राजन् विभेषु तेष्व-

धिकं सुपभेषु । अनुज्जातो जनकेनाथ राज्ञा विवेग तोयं सागर-
 स्रोत वन्दी ॥ ३८ ॥ अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा संपूजितो
 माह्वणैस्त्रैर्यथावत् । मत्प्राजगानायममेव चाग्रं जित्वा सौतिं
 सञ्चितो मातुलेन ॥ ३९ ॥ ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता
 नदीं समद्रा शीघ्रागमा विशस्य । मोवाच चैनं स तथा विवेग
 समैरज्ञैयापि बभूव सद्य ॥ ४० ॥ नदी समद्रा च बभूव पुण्या
 यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि । त्वमध्येना स्नानपानावगाहैः
 सम्भ्राटक सहभाष्यो विशस्य ॥ ४१ ॥ अत्र कौन्तेय सञ्चितो
 श्वाटभिस्त्वं सुखोपितः सहविप्रैः प्रतोतः । पुण्यान्यन्यानि
 शुचिकर्मैकभक्तिर्मया साहं च्छरितास्याजमीट ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोये
 चतुस्त्रिंशदाध्यायः ॥ १३४ ॥

कोमल उवाच । एषा मधुविला राजन् समद्रा संप्रकाशते ।
 एतत् कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १ ॥ अलक्ष्मा किल
 संशुक्लो ह्रत्नं कृत्वा शचीपतिः । आङ्गुतः सर्वपापेभ्यः समद्राया
 व्यमुच्यत ॥ २ ॥ एतद्दिनशनं फुच्चौ मैनाकस्य नरर्षभ । अदिति-
 र्थत्वं पुत्रार्थं तदन्वमपचत् पुरा ॥ ३ ॥ एनं पर्यतराजानमाहृत्वा
 शरतर्षभा । अयशस्यामसंशब्दाभलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४ ॥ एते
 कनक्षला राजन्वृषीणा दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा
 रुधिष्ठिर महानदी ॥ ५ ॥ सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्
 पुरा । धाजमीटाशनाक्षोना सर्वपापैः प्रमोक्षसे ॥ ६ ॥ अयां
 हृदय पुण्याख्यं भृगुतुङ्गश्च पर्यतम् । उल्पीगङ्गे च कौन्तेय
 सामात्यः सुपस्युश्च ॥ ७ ॥ चाग्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः
 मकाशते । अत्र मानस्य कौन्तेय कृष्णैव विवर्जय ॥ ८ ॥ एष

रैभ्याथमः श्रीमान् पाण्डवेय प्रकाशते । भारद्वाजो यत्र कवि-
र्यवक्रीतो व्यनश्चत ॥ ८ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । कथं सुतोऽभवद्विभारद्वाजः प्रतापवान् ।
किमर्थं यवक्रीतः पुत्रोऽनश्चत वे सुने ॥ १० ॥ एतत् सर्वं यथा-
वृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । कर्मभिर्देवकल्पानां कोत्थ्यमानै-
र्भृगं रमे ॥ ११ ॥

श्रीमग उवाच । भरद्वाजस्य रैभ्यश्च सखायौ सम्बभूवतुः ।
तावूयतुरिहात्यन्तं प्रीयमानावनन्तरम् ॥ १२ ॥ रैभ्यस्य तु
सुतावाज्ञामर्वावतुपराधस्तु । चामीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य
भारत ॥ १३ ॥ रैभ्यो विद्वान् सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोद्याप्यतुला कीर्त्तिं बाल्यात् प्रभृति भारत ॥ १४ ॥ यवक्रीः
पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् । दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रैरैभ्यं
पुत्रैः सहानघ ॥ १५ ॥ पृथ्वाप्यत तेजस्वी मन्मनाभिपरिष्ठुतः ।
तपस्तेषु ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६ ॥ स समिद्धे
महत्थनी शरीरमुपतापयन् । जनयामास सन्तापमिन्द्रस्य सु-
महातपाः ॥ १७ ॥ तत इन्द्रो यवकोतमुपगम्य सुधिष्ठिर । अम-
धीत् कस्य हेतोश्चगास्वितक्षप चत्तमम् ॥ १८ ॥

यवक्रीत उवाच । द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगण्यार्चित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९ ॥ स्वाध्यायार्थं
समारम्भो ममायं पाकशासनः । तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्व-
ज्ञानानि कौशिक २० ॥ कान्तेन महता वेदाः शष्वा सुह-
सुष्वादिभो । प्राप्नुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१ ॥

इन्द्र उवाच । अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विधातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुष्पात् ॥ २२ ॥

श्रीमग उवाच । एवमुक्त्वा गतः यको यवक्रीरपि भारत ।
भूप एवाकरोयत्नं तपस्यमितविष्मनः ॥ २३ ॥ घोरेण तपसा

राजं क्षाप्यमानो महत्तपः । सन्तापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नमः
 श्रुतम् ॥ २४ ॥ तं तथा तप्यमानन्तु तपस्वीत्रं महामुनिम् ।
 अपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५ ॥ अशक्योऽर्थः,
 समारब्धो नैतदुद्धृतं तव । प्रतिभास्यन्ति वै वेदाक्षयं चैव
 पितुष ते ॥ २६ ॥ — ।

यवक्रीत उवाच । न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेष्मिन्मत् ।
 महता नियमेनाहं तस्मै घोरतरं तपः ॥ २७ ॥ समिद्धेऽग्ना-
 बुपाकृत्याहमङ्गं होष्यामि वा मघवं सन्निवोध । यद्येतदेवं न
 करोषि कामं ममेष्मिन्मत् देवराजेह सर्वम् ॥ २८ ॥

लोमश उवाच । निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेशस्य महात्मनः ।
 प्रतिवारणहेत्वर्थं युद्धा सञ्चिन्त्य बृद्धिमान् ॥ २९ ॥ तत इन्द्रो-
 ऽकरोद्द्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्थिनः । अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य
 सयत्प्रणयः ॥ ३० ॥ यवक्रीतस्य यत्तीर्थसुचितं शौचकर्मणि ।
 भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकाभिधकार सः ॥ ३१ ॥ यदास्य वदतो
 वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः । बालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां सम-
 भिपूरयन् ॥ ३२ ॥ - बालुकामुष्टिमनिर्गमं भागीरथ्या व्यसर्जयत् ।
 सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३ ॥ तं ददर्श यव-
 क्रीतो दत्तवन्तं निबन्धने । प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः
 ॥ ३४ ॥ किमिदं वक्तव्यं ते ब्रह्मन् किञ्च ते च चिकीर्षितम् । अतोव
 हि महान् यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५ ॥

इन्द्र उवाच । बन्धिष्ये सेतुना गङ्गा सुखं पत्या भविष्यति ।
 क्लिश्यते हि जनस्नात तरमाण्य पुन पुनः ॥ ३६ ॥

यवक्रीत उवाच । नायं शक्यस्त्वया बहुं महानोषस्तपो-
 धन । अशक्याद्विनिवर्त्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७ ॥

इन्द्र उवाच । यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थसुद्यतम् । अशक्यं
 । । । भरयं भारः समाहितः ॥ ३८ ॥

यवक्रोत उवाच । यथा तव निरर्थाऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
तथा याद समापौदं मन्थसे पाकगामन । ३८ ॥ क्रियतां यज्ञवे-
न्द्वकं त्वया सुरगणेश्वर । वराय मे प्रयच्छान्यान् यैरन्यान्
भविताम्नाति ॥ ४० ॥

लोमश उवाच । तस्मै प्रादाहरानिन्द्र ऋक्तवान् यान् महा-
तपाः । प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पिता मज्ज यथोत्पत्ताः ॥ ४० ॥
सन्नान्यत् कादृशसे कामं यवक्रिन् गम्यतामिति । स लब्धकामः
पितरमभ्येत्याद्येदमनवीत् ॥ ४१ ॥

यवक्रोत उवाच । प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य
बोभयोः । अतीवान्यान् भविष्यावी वरा लब्धास्तथा मया ॥ ४२ ॥

भरद्वाज उवाच । दर्पस्त्रे भविता तात वरान् लब्ध्वा यथे-
षितान् । स दर्पपूर्णः क्षपणः क्षिप्रमेव विनष्टुष्यसि ॥ ४२ ॥
अत्राप्यदाहरन्तीना गाथा देवेषुदाहृताः । सुनिरासीत् पुरा
पुत्र बाहधिराम वीर्षवान् ॥ ४४ ॥ स पुत्रशोकाद्द्विग्नपाप-
शोपे सुदुष्करम् । भवेन्मम सुतोऽमर्त्यं इति तं लब्ध्वाथ सः
॥ ४५ ॥ तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो नत्वनरैः ममः । नामर्त्यो
विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ४६ ॥

शान्तिधिरुवाच । यथेसे पर्वताः शङ्खन्तिठन्ति सुरसप्तमाः ।
अतयासात्रिमित्तं मे सुतस्यायुर्भविष्यति ॥ ४७ ॥

भरद्वाज उवाच । तस्य पुत्रस्तादा जज्ञे मेधावी क्रोधन-
शादा । स तच्छ्रुत्वाकटोर्द्वर्षयौरेवावमन्यत ॥ ४८ ॥ विकुर्वाणो
मुनीनाञ्च व्यचरत् स महीमिमाम् । चाससाद् महावीर्यं धनु-
यात्तं सनीषिणम् ॥ ४९ ॥ तस्यापश्चक्रे मेधावी तं शगाप स
वीर्षवान् । भव मस्मेति शीकः स न भक्ष्य ममपद्यत ॥ ५० ॥
धनुषाण्डु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् । निमित्तमस्य महिषै-
र्भेद्यामास वीर्षवान् ॥ ५१ ॥ स निमित्ते विनष्टे तु ममार

सहसा शिशुः । तं मृतं पुत्रमादाये विललाप ततः पिता ॥५२॥
 क्षालयमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमार्त्तवत् । ऊचुर्वेदविदः सर्वे
 गाथां यां तां निबोध मे ॥ ५३ ॥ न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः
 कथञ्चन । महिषैर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ ५४ ॥ एवं
 लब्धवा वरान् वाक्ता दर्पपूर्णोऽपस्विनः । क्षिप्रमेव विनश्यन्ति
 यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ ५५ ॥ एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ
 चाम्य तद्याविधौ । तं यथा पुत्र नाभ्येपि तथा कुर्वास्वतन्द्रितः
 ॥ ५६ ॥ स हि क्रुद्धः समर्थश्च पुत्र पीडयितुं रुषा । रैभ्ययापि
 तपस्वी च कौपनय महावृषिः ॥ ५७ ॥

यवकीत उवाच । एतं करिष्यं ना तापं तात कार्पीः कथ-
 ञ्चन । यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ ५८ ॥

लोगश उवाच । उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवकीरकुतोभयः ।
 धिक्कुर्वेन्नृपीनन्यानतुष्यत् परया मुदा ॥ ५९ ॥

इति प्रारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवकीतोपाख्याने
 पञ्चत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

—

लोगश उवाच । चक्रस्यमाणः स तदा यवकीरकुतोभयः ।
 जगाम/माधवे भासि रैभ्याश्चमपदं प्रति । १ ॥ स ददर्शाश्रमे
 रस्ये पुष्पितद्रुमभूपिते । विचरन्तीं स्त्रुपां तस्य किन्दरीमिव
 भारत ॥ २ ॥ यवकीस्तासुवाचेदमुपातिष्ठस्र भासिति । निर्लज्जो
 लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतन ॥ ३ ॥ सा तस्य शीलमात्राय
 तस्माच्छापाच्च विभ्यती । तेजस्विताश्च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम
 च ॥ ४ ॥ तत एकान्तमुन्नीय सज्जयामास भारत । आजगाम
 तदा रैभ्यः स्वमाश्चममरिन्दम ॥ ५ ॥ रुदन्तीषु स्त्रुपां दृष्ट्वा
 भाष्वांमार्त्ता परावसोः । सालयन् श्लक्ष्णया वाचा पञ्चदशच्छृ-

लोमश उवाच । भरद्वाजसु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाङ्कि-
कम् । समित्कलापमादाय प्रविशेग स्यमाश्रमम् ॥ १ ॥ तं क्ष
दृष्ट्वा पुरा सर्वे मर्त्याभाठन्ति पायकाः । न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हत-
पुत्रं तदाग्नयः ॥ २ ॥ वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महा-
तपा । तमन्धं शूद्रमाग्निं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ किन्तु मे
नाग्नयः शूद्रं प्रतिगन्दन्ति दशनम् । त्वद्यापि न यथापूर्वं
कञ्चित् क्षेममिच्छामि ॥ ४ ॥ कञ्चिन्न रेभ्यं पुत्रो मे गतवानल्प-
चेतनः । एतदापस्व मे गीघ्रं न हि शुध्यति मे मनः ॥ ५ ॥

शूद्र उवाच । रेभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ये मन्दचेतनः ।
तथा हि निहतः श्रोते राक्षसेन बलीयसा ॥ ६ ॥ प्रकाल्यमान-
शोनायं शूत्रहस्तेन रक्षसा । अन्यागारं प्रति द्वारि मया दोर्भ्या
निवारितः ॥ ७ ॥ ततः स विहतागोऽत्र ललकामोऽशुचिर्भुवम् ।
निहतः सोऽतिवेगेन शूत्रहस्तेन रक्षसा ॥ ८ ॥ भरद्वाजसु
तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रिय मदत् । गतासुं पुत्रमादाय विकलाप
सुदु खित ॥ ९ ॥

भरद्वाज उवाच । ब्राह्मणानां किन्तार्याय ननु त्वं तप्तवां-
शप । द्विजानामनधीता वै वेदा सप्रतिभात्विति ॥ १० ॥
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मण्येषु महात्मसु । अनागाः सर्वभूतेषु
कर्कशत्वमुपेयिषान् ॥ ११ ॥ प्रतिपिदो मया तात रेभ्यावसव-
दर्शनान् । गतवानेव तं द्रष्टुं काशान्तकयमोपमम् ॥ १२ ॥ यः
स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं महाक्षणम् । गतवानेव कोपस्य वरं
परमदुर्मतिः ॥ १३ ॥ पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रेभ्यस्य कर्मणा ।
त्यज्यामि त्वानृते पुत्रं माण्डानिष्टतमान् भुवि ॥ १४ ॥ यथाहं
पुत्रशोकेन देहं त्यज्यामि किल्बिषी । तथा ज्येष्ठः सुतो रेभ्यं
द्विस्थाच्छीघ्रमनागमम् ॥ १५ ॥ सुपिनो वै नरा येषां जात्या
पुत्रो न विद्यतः । ये पुत्रशोकममाप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६ ॥

ये तु पुत्रकृताः श्लोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः । शपन्तीष्टान् सखी-
नार्त्तास्त्रेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७ ॥ परासुथ सुतो दृष्टः शप्त-
चेष्टः सखा मया । द्वैहयोमापदं कोऽत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८ ॥

श्लोमश्च उवाच । विन्तप्येवं बहुविधं भरद्वाजोऽदृष्टत् सुतम् ।
सुसमिद्धं ततः पथात् प्रविशेत् कृताशनम् ॥ १९ ॥

इति भारव्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यशस्वीतोपाख्याने
सप्तत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

श्लोमश्च उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु दृष्टद्युम्नो महीपतिः ।
सत्रं तेने महाभागो रेभ्ययाज्वः प्रतापवान् ॥ १ ॥ तेन रेभ्यस्य
वै पुत्रावर्षावसुपरावसू । दृष्टौ महायौ सत्वार्यं दृष्टद्युम्नेन
धीमता ॥ २ ॥ तत्र तौ समशुभ्रातौ पित्रा यौन्नेव जग्मतुः ।
आयसे त्वभवद्भ्यो भार्या चैव परायसीः ॥ ३ ॥ तथायशोक-
कोऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः । सप्याग्निनेन संवीतं ददयं पितरं
वने ॥ ४ ॥ जघन्यरात्रे निद्रान्त्रः सावशेषे तमस्यपि । चरन्तं
गहनेऽरग्ये मेने स पितरं शृणु ॥ ५ ॥ अगन्तु सन्वमानेन
पिता वै तेन चिन्तितः । अकामयानेन तदा गरीरत्राणमिच्छता
॥ ६ ॥ तस्य स प्रेतकार्षाणि सत्वा सर्वाणि भारत । पुनरा-
गत्य तत्प्रथममशोद्भ्रातरं वचः ॥ ७ ॥ इदं कर्म न शक्नुवन् वोद-
मेकः कथञ्चन । मया च चिन्तितस्मातो सन्वमानेन तं शृणु
॥ ८ ॥ सोऽस्मदर्थे व्रतं तात चर त्वं मद्गच्छिसनम् । समर्थोऽप्यह-
मेकाकी कामं कर्त्तुमिदं मुने ॥ ९ ॥

अर्षावसुश्च उवाच । करोतु वै भवान् मघ्नं दृष्टद्युम्नस्य धीमताः ।
मद्गच्छ्याश्चरिष्येऽहं त्वदर्थं निपतेन्द्रियः ॥ १० ॥

श्लोमश्च उवाच । स तस्म नद्गच्छ्यायाः पारं गत्वा वृधिष्ठिर ।
अर्षावसुश्च दा सतमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११ ॥ ततः परावसु-

हृद्वा भ्रातरं समुपस्थितम् । उच्यतेऽन्मुखावेदं वचनं हृदंग-
दम् ॥ १२ ॥ एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
ब्रह्महा मेचितेनापि पीडयेत्त्वामसंशयम् ॥ १३ ॥

लोमश उवाच । तच्छ्रुत्वाैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विदु-
पते । प्रेष्यैरुत्साह्यं माणसु राजन्नुर्वावसुहदा । १४ ॥ न मया
ब्रह्महत्यायं कृतत्वाह पुनः पुनः । उच्यमानोऽसकृत् प्रेष्यैर्ब्रह्मह-
न्त्रिति भारत ॥ १५ ॥ नैव स्य प्रतिजानाति ब्रह्मवध्यां स्वयं
कृताम् । मम भ्रात्रा कृतमिदं मया स परिमोक्षितः ॥ १६ ॥
स तथा प्रवदन् क्रोधात्तैश्च प्रेष्यैः प्रभाषितः । द्रुषीं जगाम
ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः ॥ १७ ॥ अग्रं तपः समास्थाय दिवा-
करमथाश्रितः । रहस्यवेदं कृतवान् सूक्ष्मस्य द्विजसत्तमः ।
मूर्त्तिमांशं ददम्यैय स्वयमग्रमुगम्ययः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । प्रीताशस्याभवन् देवाः कर्मण्यार्वावसोर्दृष्ट्वा
तन्ते प्रवरयामासुर्निरासुष परावसुम् । ततो देवाः परं तस्मै
ददुरग्निपुरोगमाः ॥ १९ ॥ स चापि वरयामास पितृरुत्यान-
भाजनः । अनागस्यं ततो भ्रातुः पितृषास्तरणं वधे ॥ २० ॥
भरद्वाजस्य चोत्यानं यशक्रीतस्य चोभयोः । प्रतिष्ठाह्वापि वेदस्य
सौरस्य द्विजसत्तमः ॥ २१ ॥ एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुषापि
परान् ददुः । ततः प्रादुर्बभूवुस्तौ सर्वे एष युधिष्ठिर ॥ २२ ॥
अथाब्रवीद्यशक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् । समधीतं मया ब्रह्म
वतानि चरितार्त्न च ॥ २३ ॥ कथञ्च रैभ्यः शक्तो मामधीयानं
तपस्विनम् । तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २४ ॥

देवा ऊचुः । मैवं कृत्वा यशक्रीत यथा वदसि वै मुनि । कृते
शुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा । २५ ॥ अनेन तु उच्यन्
तु खात्तोपयिष्यात्तकर्मणा । कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगत-
सुत्तमम् ॥ २६ ॥

श्रीमश उवाच । यवक्रीतमथोद्धैवं देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ।
सञ्जीवयित्वा तान् सर्वान् पुनर्जन्मुच्चिविष्टपम् ॥ २७ ॥ आश्र-
मशस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः । अतोप्य राजगार्दूलं सर्वं
पापं प्रमोक्षसि ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने
अष्टत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

श्रीमश उवाच । अमीरवोर्जं मैनाकं गिरिं श्वेतस्य भारत ।
अमतीतोऽसि कौन्तेय काकशैलस्य पार्थिव ॥ १ ॥ एषा गङ्गा
सप्तविधा राजते भरतर्षभ । स्थानं विरलमं सुख्यं यत्वाग्निर्नित्य-
निध्यते ॥ २ ॥ एतद्दे मातृपेण्याद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् ।
समाधिं कुरुताव्ययास्त्रीर्यान्वैतानि द्रष्टव्य ॥ ३ ॥ एतदृश्यति
देवानामाकीडश्चरणाङ्कितम् । अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय कान्त-
शैलस्य पर्वतम् ॥ ४ ॥ श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरस्यैव पर्व-
तम् । यत्र माणियरो यक्षः कुबेरस्यैव यत्नराट् ॥ ५ ॥ अष्टा-
शीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः । तथा किम्पु रुपा राजन्
यज्ञास्यैव चतुर्गुणाः ॥ ६ ॥ अनेकरूपसंस्थाना नानापहरणाय
ते । यद्येन्द्रं मनुजश्चेष्ट माण्यभद्रमुपासते ॥ ७ ॥ तेषाञ्चद्विरती-
षात्र गतो वासुसमाच ते । स्थानात् प्रप्यावचेदुर्थे देवराजमपि
शुभम् ॥ ८ ॥ तैसात् सन्निभिर्गुह्या यातुषामैव रक्षिताः । दुर्गताः
पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९ ॥ कुबेरसन्निवासान्ये
रोद्रा भेषाद्य राक्षसाः । तैः समेष्याम कौन्तेय संयतो विक्रमेष
च ॥ १० ॥ कैलासः पर्वतो राजन् पट्टयोजनसमुच्चितः । यत्र
देवाः समायान्ति विद्याला यत्र भारत ॥ ११ ॥ अमच्छेयाद्य
कौन्तेय यत्पराजगृह्णिवराः । जागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदृशं

प्रति ॥ १२ ॥ तान् विगाहस्य पार्थाय तपसा च दमेन च ।
 रक्षमाणो मया राजन् भीमसेनपत्नेन च ॥ १३ ॥ स्वस्ति ते
 वरुणो राजा यमश्च समितिञ्जयः । गङ्गा च यमुना चैव पर्व-
 तश्च दधातु ते ॥ १४ ॥ मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ।
 स्वास्त देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ॥ १५ ॥ इन्द्रस्य जाम्बू-
 नदपर्वताद्देव्योमिघोषं तत्र देवि गङ्गे । गोपाययेमं सुभगे
 गिरिभ्यः सर्वाजमीडापचितं नरेन्द्रम् ॥ १६ ॥ ददस्व गर्भं
 प्रविषिततोऽस्य शंलानिमाष्लैकसुतं नृपस्य । उक्त्वा तथा साग-
 रगां स विप्रो यत्तो भवस्त्विति शशास पार्यम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वोऽयं सम्भ्रमो लोमशस्य कृष्णाश्च सर्वे
 रक्षत मा प्रमादम् । देशोऽत्ययं दुर्गंतमो मतोऽस्य तस्मात् परं
 शौचमिहाचरध्वम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽब्रवीद्धीमसुदारवीर्यं कृष्णां यज्ञः
 पात्तय भीमसेन । शून्येऽर्जुने सन्निहिते च तात त्वामेव कृष्णा-
 भजते भयेषु ॥ १९ ॥ ततो महात्मा स यमौ समेत्य मूढेन्युपा-
 प्राय विस्मज्य गात्रे । उवाच तौ वाप्यकलं स राजा मामेष्ट-
 भागच्छतमप्रमत्तौ ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

एकीनचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अन्तर्हितानि भूतानि वक्षन्ति महान्ति
 च । अग्निना तपसा चैव शब्दं गन्तुं हकोदरः ॥ १ ॥ सन्नि-
 वर्धय कौन्तेय क्षुत्पिपासे वनाययात् । ततो वनश्च दाष्यथ
 संशयस्य हकोदरः ॥ २ ॥ ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कथासं पयतं
 ॥ ३ ॥ वक्ष्यामपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गतिष्यति ॥ ३ ॥ अथ

वा महद्देवेन धौम्येन च समं विभो । स्मृतैः पौरोगवैशैव सर्वैश्च
परिचारकैः ॥ ४ ॥ रथैरश्वैश्च ये चान्ये विमाः क्षीयमहाः पथि ।
सर्वैस्त्वं महितो भीम निवर्त्तं स्वायतेक्षण ॥ ५ ॥ त्रयो वयं गमि-
ष्यामी लुध्वाहारा यतव्रताः । अहश्च नकुन्तयेव लोमगण महा-
तपाः ॥ ६ ॥ समागमनमाकांक्षन् गङ्गाद्वारे समाहितः । वसेह
द्रौपदीं रत्नं यावदागमनं गम ॥ ७ ॥

भीम उवाच । राजपुत्री असेणाशी दुःखात्तां चैव भारत ।
व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिहक्षया ॥ ८ ॥ तव चाप्य-
रनिक्षीया वर्यते तमपश्यतः । गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वप-
लायिनम् ॥ ९ ॥ किं पुनः सहदेवश्च मांश्च कृष्णाक्षु भारत ।
द्विजाः कामं निवर्त्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ॥ १० ॥ स्मृताः
पौरोगवाद्यैव यज्ञमन्येत नो भवान् । न श्च हं हातुमिच्छामि
भवन्तामिह कश्चित् ॥ ११ ॥ शैलेऽस्मिन्नाक्षमाकीर्णं दुर्गेषु
विपसेषु च । इयञ्चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रतां ॥ १२ ॥
त्वाहते पुरुषस्याप्र नोऽस्महेदिनिवर्त्तितम् । तथैव महद्देशोऽयं
पततं त्वागसुव्रतः ॥ १३ ॥ न जातु विनिवर्त्तेत मनोभ्रो श्चह-
मस्य वै । अपि चात्र महाराज सत्यमाचिदिहक्षया ॥ १४ ॥
सर्वे जालसभूताः सा तस्माद्यास्त्रामहे मह । यद्यगच्छो रथैर्गन्तुं
शैलोऽयं बहुकान्दरः ॥ १५ ॥ पद्मिरेव गमिष्यामी मा राजन्
निमना भव । अहं वक्ष्ये पाद्भारिणो यत्र यत्र न शक्यति ॥ १६ ॥
इति मे वक्तंते युद्धिणी राजन् विमर्ता भव । सुकुमारो तथा
वीरो माद्रीनन्दनकावपी । दुर्गे सन्तारयिष्यामि यदागच्छी
भविष्यतः ॥ १७ ॥

सुधिक्षर उवाच । एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्द्ध-
ताम् । यत्त्वपुत्रस्यैवोत्तुं पाद्भारिणोऽयगस्थिनीम् ॥ १८ ॥
यमज्ञौ चापि पद्मन्ते नैतद्गुणत विद्यते । वर्यं तप यगथैव धनैः

कीर्तिं च वर्द्धताम् ॥ १९ ॥ यत्त्वमुत्सृजे नेतुं ध्यातरौ सह
कृष्णया । मा ते ग्वाग्निमंहावाही मा च तेऽस्तु पराभवः ॥२०॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनो-
रमा । गमिष्यामि न सन्तापः कार्ष्णी मा प्रति भारत ॥ २१ ॥

लोमश उवाच । तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतं गन्धमादनम् ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वं योद्ध्यामहे वयम् ॥ २२ ॥ नकुल, सह-
देवय भीमसेनश्च पार्थिव । अहञ्च त्वञ्च कौन्तेय द्रुप्यामः श्वेत-
वाहनम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सन्नापमाणास्ते सुवाङ्मविषयं
महत् । ददृशुर्मुद्रिता राजन् प्रभूतगजबालिमत् ॥ २४ ॥ किरात-
तक्षणाकीर्यं पुलिन्दशतसंकुतम् । हिमवत्यमरैर्जुष्टं वज्राचर्ष्य-
समाकुलम् ॥ २५ ॥ सुवाङ्मथापि तान् दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्यत ।
विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ ततस्तो
पूजिताक्षेन सर्व एव सुखापिता । प्रतस्थुर्विगले स्तूर्ध्वे हिम-
वन्त गिरिं प्रति ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनसुपुत्राश्चापि श्रुत्यान् पीरोगवां-
स्तथा । स्रुदाथ पारिवाहींश्च द्रोपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८ ॥
राजः कुलिन्दाधिपते परिदाय महारथाः । पङ्क्तिरेव महा-
योर्ध्वा ययुः कौरववन्दनाः ॥ २९ ॥ ते शनैः प्राद्वयन् सर्वे कृष्णया
सह पाण्डवाः । तस्याद्देयात् सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनञ्जयम् ॥३०॥

इति चारुख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनपर्वणे
चत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

— —

सुधिष्ठिर उवाच । भीमसेन यमो चोपी पाद्भ्याश्चि च गियो-
धत । नासि भूतस्य नामो वै पद्मताम्बान् वने चरान् ॥ १ ॥
इत्यन्ता, स्तु गिताः शोति यदृशानेतरेकरम् । अगण्येऽपि नजामो-

यद्धनेश्वर्योद्दिहजया ॥ २ ॥ तन्मे दर्शति गातारिण त्वजरागिमिवा-
 नलः । यञ्च वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिकात् ॥ ३ ॥ तस्य
 दर्शनतृष्णां मां मानुजं वनमास्थितम् । यञ्चसेन्याः परामर्शः स
 च वीर दृष्टव्यत ॥ ४ ॥ नकुलात् पूर्वजं पार्थेन पश्यास्यमितौ-
 लसम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५ ॥ तीर्थानि
 श्वेय रम्याणि वनानि च मरांसि च । चरामि मह वृष्णाभिदास्य
 दर्शनकाञ्चया ॥ ६ ॥ पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यमन्धं धनञ्जयम् ।
 यत्र पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ७ ॥ तं वै श्यामं
 सुडाकेशं सिञ्चयिकान्तगामिनम् । न पश्यामि महाबाहुं तेन
 तप्ये वृकोदर ॥ ८ ॥ क्षतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मताम् ।
 न पश्यामि कुरुयेष्टं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९ ॥ चरन्तगस्त्रिभंघेषु
 काले कृद्धमिवान्तकम् । प्रभिन्नमिव मातङ्गं गिहस्त्रन्धं धन-
 ञ्जयम् ॥ १० ॥ यः स शक्राटनयरो वीर्येण द्रविरणेन च । यमयोः
 पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११ ॥ दुर्जेन महताविष्ट-
 क्षत्र पश्यामि फाल्गुनम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृको-
 दर ॥ १२ ॥ सततं यः क्षमाशीलः सिष्यमाणोऽप्यणीयमा ।
 ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शमेदाताभयस्य च ॥ १३ ॥ स तु जिह्वाप्रष्ट-
 क्षस्त्र माययाभिजिघांसितः । अपि बल्वधरस्यापि भवेत् काल-
 विषोपमः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि प्रपन्नस्य सौन्दर्यसः प्रतापवान् ।
 दाताभयस्य बीभत्सुरमिताम्ना महायलः ॥ १५ ॥ सर्वेषामा-
 चयोऽभ्याकं रणोऽरीणां प्रमर्दिता । आहृत्वा सर्वरत्नानां सर्वेषां
 नः सुखावहः ॥ १६ ॥ रत्नानि यस्य बीर्येण दिव्यान्वामन् पुरां
 मम । यद्गनि बह्वजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७ ॥ यस्य
 बाहुबलाद्गीर नभा चासीत् पुरा मम । सर्वरत्नगयी ख्याता
 त्विषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८ ॥ वामुदेवममं बीर्यं काशवीर्यं ममं
 सुधि । अजेयममितं युद्धे तं न पश्य मि फाल्गुनम् ॥ १९ ॥ सङ्ग-
 म [४६]

मया महावीर्यं त्वाद्य भीमापराजितम् । अनुयातः स्वरीर्यं च
 वासुदेवश्च शत्रुता ॥ २० ॥ यस्य माञ्जुहले तुल्यः प्रभाषे च पुर-
 न्दरः । जषे वासुर्मुखे सोमः क्रोधे सृत्यः सनातनः ॥ २१ ॥ ते
 वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीरं दिदृक्षुः । प्रवेष्टुमो महाबाहो
 पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२ ॥ विशाला वदरी यत्र नरनारायणा-
 यमः तं सदाध्यपितं यज्ञैर्द्रव्यामो गिरिसुतमम् ॥ २३ ॥
 कुवेरनजिनौ रथ्यां राज्ञैरभिषेविताम् । पङ्क्तिरेव गमिष्याम-
 श्यमाना महत्तपः ॥ २४ ॥ न च यानवता गण्यो गन्तुं देगो
 हकोदर । न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५ ॥ तत्र
 सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनगर्भेपिणः । सायुधां बहुनिम्निशाः
 सार्हं विप्रैर्महाद्यतैः ॥ २६ ॥ मलिकादंशमशकान् सिंहान् व्याघ्रान्
 सरीसृपान् । प्राप्नोत्यनियतः पार्थः नियतज्ञान् न पश्यति ॥ २७ ॥
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् । प्रवेष्टुमो मिताहार-
 धमञ्जयदिदृक्षुः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयातापर्वणि गन्धमादनप्रवेश
 एकचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

लोमश उवाच । दृष्टा वः पर्वताः सर्वे नद्यः कपूरकागनाः ।
 तीर्थानि चैव शीमन्ति स्पृष्ट्वा तन्निर्गमं करे ॥ १ ॥ पर्वतं मन्दरं
 दिव्यमेव पद्म्याः प्रगाध्यति । समाविता लिङ्गदिग्नाः सर्वे श्वत-
 पाण्डवाः ॥ २ ॥ अयं देवनिषामो वै गन्तव्यो यो भविष्यति ।
 षट्पौष्पाद्यैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मिणाम् ॥ ३ ॥ एषा शिव-
 लला पुण्या याति मौस्य महागदी । वदरीप्रभवा राजान् देवर्षि-
 ण्यसेविता ॥ ४ ॥ एषा वैशाखमेर्न्त्यं पालिशिल्यैर्महात्मभिः ।
 रक्षिता शोषयाति च गन्धर्वैश्च कदाह्वभिः ॥ ५ ॥ एतत्तु सामञ्ज-

नायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः । मरीचिः पुनश्च येन भृगुधै-
वाङ्गिराशया ॥ ६ ॥ अत्राङ्गिरां सुरयेष्ठो जपते समवह्वयः ।
साध्याद्यैवाङ्गिरौ चैव परिधावन्ति तं तदा ॥ ७ ॥ चन्द्रमाः स च
सूक्ष्मं ज्योतींषि च ग्रहैः सह । अचोराध्विभागेन गदीमेना-
मनुव्रजन् ॥ ८ ॥ एतस्याः सलिलं मूर्ध्ना हृष्याद्गः पञ्चधारयत् ।
गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकेऽस्ति तिर्भवेत् ॥ ९ ॥ एतां भगवतीं
देवीं भवन्तः सर्वे एव हि । प्रयतीनाङ्गनाताताः प्रतिभग्याभिरादृत
॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमगस्य महात्मनः । त्राणाशगङ्गां
प्रथताः पाण्डुरास्तौ श्यवाद्यन् ॥ ११ ॥ अभावाद्य च ते सर्वे
पाण्डुरा धर्मचारिण्यः । पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वे ऋषिगणैः
सह ॥ १२ ॥ ततो दूरात् प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसन्निभम् ॥
दृष्ट्वा चो नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतो दिग्म् ॥ १३ ॥ तान् प्रष्टु-
क्वामान् विज्ञाय पाण्डुरान् स तु लोमशः । उवाच याश्च वाङ्मयः
शृणुष्व पाण्डुनन्दनाः ॥ १४ ॥ एतद्विकीर्णं सुश्रीमत् कैलास-
शिखरोपमम् । यत् पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ॥ १५ ॥
एतान्वस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः । पर्वतप्रतिमं भाति
पर्वतप्रकाराश्रितम् ॥ १६ ॥ पुरातनेन देवेन विष्णुना परमा-
त्मना । दैत्यो विनिष्ठतस्मात् सुरराजचित्तौषण्या ॥ १७ ॥ दय-
र्षसहस्राणि तपसाप्य महात्मनाः । ऐन्द्रं प्रार्थयती स्थानं तपः
ख्याध्यायविक्रमात् ॥ १८ ॥ तपोमलेन मृगता बालधेगवस्तेन च ।
नित्यमेव दुराधपो धर्मगन् स हितः सुतः ॥ १९ ॥ स तु तस्य
बलं ज्ञात्वा धर्मो च चरितं व्रतम् । भयाभिभूतः संविगतः शक्र
आसीत्तदानय ॥ २० ॥ तेन सञ्चिन्तितो देवो मनसा विष्णु-
रव्ययः । सर्वतगः प्रभुः श्रीमानागतयः स्थितो धर्मी ॥ २१ ॥
ऋषयश्चापि तं सर्वे तद्वेषु च दिवौकसः । तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्री-
र्भवान् इत्यवाच गः ॥ २२ ॥ गष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोऽभि-

भर्त्सितः । तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ॥ २३ ॥
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वक्ष्यधत् । प्राञ्ज वाच्यं तत-
स्त्वाप्तं यतस्तस्मै भयं भवेत् ॥ २४ ॥

विष्णु उवाच । जानामि ते भयं शक्र देत्येन्द्रान्द्रकात्ततः ।
एन्द्रं प्रार्थयते स्यात् तपःसिद्धेन कर्मणा ॥ २५ ॥ सोऽहमेनं
तप प्रीत्या तपःसिद्धमपि भ्रूयम् । विष्णुनज्जि देहाद्देवेन्द्र मुहूर्त्तं
प्रतिपालय ॥ २६ ॥ तस्य विष्णुर्महातजाः पाणिना चेतनां
चरत् । ए पपात ततो भूमौ गिरिराज इषाहतः ॥ २७ ॥
तस्यैतदस्त्रसंघातं मायाविनिहतस्य यं । इदं द्वितीयमपरं विष्णोः
कर्म प्रकाशते ॥ २८ ॥ नष्टा वसुमती कृतस्त्रा पाताले चैव
मञ्जिः । पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ॥ २९ ॥

बुध्निष्ठर उवाच । भगवन् विश्वरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः ।
कथन्तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा । ३० ॥ योजनानां शतं
ब्रह्मन् पुनरुद्धरिता तदा । केन चैव प्रकारेण जगतो धारणी
भूया ॥ ३१ ॥ गिवा देवी महाभागा सर्वशस्यप्ररोचिणी । कस्य
चैव प्रभावाद्भि योजनानां शतं गता ॥ ३२ ॥ केनैतद्वीर्यं सर्वस्वं
दर्शितं परमात्मनः । एतत् सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
श्रोतुं विश्वरथः सर्वं त्वं णि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३ ॥

लोमश उवाच । यत्तोऽहं परिष्टोऽस्मि कथामेतां बुधि-
ष्ठिर । तत् सर्वमखिलेनेह च यता मम भापतः ॥ ३४ ॥ पुरा
कृतशुभे तारा वर्त्तमाने भयङ्करे । श्रमत्वं कारयामास चादिदेवः
पुरातनः ॥ ३५ ॥ यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः । न
तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाप्युत ॥ ३६ ॥ बर्द्धन्ते पक्षि-
संघाद्य तथा पशुगवेडकम् । गवाश्च च स्त्रगाश्चैव सर्वे ते पिगिता-
शनाः ॥ ३७ ॥ तथा पुरुषशार्दूलक मानुषाश्च परन्तप । सहस्रगो
शायुगगो बह्वन्ते सखिषं यथा ॥ ३८ ॥ एतस्मिन् संजुष्टे तात

वर्तमाने भयङ्करे । अतिभारादमुमती योजनानां शतङ्गता
॥ ३८ ॥ सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना । नारायणं
वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४० ॥

दृष्टिव्युवाच । भगवंस्तत्प्रभादाद्द्वि तिष्ठेयं सुखिरन्विह ।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्त्तितुम् ॥ ४१ ॥ समेयं
भगवन् भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि । शरणागतास्मि ते देव प्रसादं
कुरु मे विभो ॥ ४२ ॥ तस्यासहचरं श्रुत्वा भगवानक्षर, प्रभुः ।
प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रुत्वाक्षरसमोरितम् ॥ ४३ ॥

विष्णु उवाच । न ते महि भयं कार्यं भारान्तं वसुधारिणि ।
अहमेवं तथा कुर्मि यथा लब्धी भविष्यसि । स तां विसर्जयित्वा
तु वसुधां शैलकुण्डलाग ॥ ४४ ॥ ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो
महाश्रुतिः । रक्षाभ्यां जयनाभ्यान्तु भयमुत्पादयन्निव ॥ ४५ ॥
धूमश्च ज्वलयन् उच्चप्रा तत्र देशे व्यवर्हत । स गृहीत्वा वसु-
मतीं शृङ्गेणैकेन भास्यता ॥ ४६ ॥ योजनानां शतं वीरं समु-
हरति सोऽक्षरः । तस्याशोद्धाम्बमाणायां संक्षोभः समजायत
॥ ४७ ॥ देवाः संक्षुभिताः सर्वे क्षपयश्च तपोधनाः । हाशाभूत-
मभूत् सर्वं त्रिदिवं व्योम भूतथा ॥ ४८ ॥ न पथ्यं वस्थितः कश्चि-
द्देवो वा मानुषोऽपि वा । ततो ब्रह्माण्यमामीनं ध्वतमानमिव
थिया ॥ ४९ ॥ देवाः सर्पिण्णाश्चैव क्षपतस्थरनेकगः । क्षप-
स्यं च देवेगं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ॥ ५० ॥ भूत्वा प्राञ्जलयः
सर्वे वाक्चमुञ्चारयंस्तदा । लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलश्च
चराचरम् ॥ ५१ ॥ समुद्राणाञ्च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ।
सैषा वसुमती शतस्रा योजनानां शतं गता ॥ ५२ ॥ शिसेतत्
किं प्रभायेन येनेदं व्याकूलं जगत् । घ्राण्णात् नो भवान् मीमं
विसंज्ञाः स्मेह सर्वशः ॥ ५३ ॥

महोवाच । असुरेभ्यो भयं नास्ति सुप्ताकं कुत्रचित् क्वचित् ।

श्रुयतां यत् कृते त्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः ॥ ५४ ॥ योऽभी
 सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः । तस्य प्रभावात् संक्षोभ-
 स्थिदिवस्त्र प्रकाशते ॥ ५५ ॥ यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां
 शतं गता । समुद्धृता धुनक्षोण विष्णुना परमात्मना ॥ ५६ ॥
 तस्यासुहार्त्तमायाया संक्षोभः समजायत । एवं भवन्तो जानन्तु
 छिद्यता संशयश्च वः ॥ ५७ ॥

देवा ऊचुः । क्व तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति दृष्टवत् । तं
 देशं भगवन् ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८ ॥

ब्रह्मोवाच । उन्त गच्छत भद्रं वो मन्दने पश्यत स्थितम् ।
 एषोऽत्र भगवान् श्रीमान् सुपर्यः सम्यकाशते ॥ ५९ ॥ वाराहे-
 यैव रूपेण भगवान् लोकभावनः । काष्ठागत इवाभाति प्रथिवी-
 तलमुद्धरन् ॥ ६० ॥ एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
 पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१ ॥

लोमय उवाच । ततो दृष्ट्वा मचात्मानं श्रुत्वा पामन्त्र्य
 चागराः । पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देया यथागतम् ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु ता कथां सर्वे पाण्डवा जग-
 मेजय । लोमगादेगितेनाशु पथा जग्मुः प्रदृष्टवत् ॥ ६३ ॥

इति चारुण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रदेशे
 द्विषत्वारिंशदधिकगतोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते शूरास्तधम्यान्सूणयन्तः समा-
 गेष्वाः । बहुगोधाद्भुलित्वाणाः पद्भ्रवन्तोऽमितोजसः ॥ १ ॥ परि-
 गृह्य द्दिलथैठान् ज्वेठाः सर्वधमुष्मताम् । पादात्तीकृष्टिता
 राजन् प्रयदुर्गन्धमादनम् ॥ २ ॥ सरांसि सरितश्चैव पथेताश्च
 जगिषुः । हृत्वा च ब्रह्मस्यमान् दृष्टुर्गिरिगुहंनि ॥ ३ ॥

नित्यपुष्पफलान् देशान् देवविगणसेवितान् । आत्मन्यात्मान-
 माधाय वीरा मूलफलाग्निः ॥ ४ ॥ चेरुञ्जावकाकारान् देवान्
 विषमसङ्कटान् । पश्यन्तो ह्यगजातानि बहूनि विविधानि च
 ॥ ५ ॥ ऋषिनिष्ठाभरसुतं गन्धर्वाभरसां प्रियम् । विविशुक्ते
 महात्मानः किन्नराचरितं गिरिम् ॥ ६ ॥ प्रविगतस्त्वथ वीरेषु
 पर्वतं गन्धसादनम् । चण्डवातं महहयं प्रादुरामीदृशान्तते ॥ ७ ॥
 ततो रेणुः समुद्भूतः स पत्रबहुलो महान् । पृथिवीचाम्परीक्ष्य
 द्याञ्चैव सहसादृष्योत् ॥ ८ ॥ न ह्यप्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि
 रेणुना । न चापि शेकुस्तत् कर्तुमन्योन्यस्थाभिभाषणम् ॥ ९ ॥
 न चापश्चक्षतोऽन्योन्यं तमसावृतचक्षुषः । आकल्पमाणा वातेन
 साग्मचूर्णेन भारत ॥ १० ॥ द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतले-
 ऽनिगम् । अन्येषाञ्च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ११ ॥
 यौ, स्वित् पतति किं भूमिर्दीर्घते पर्वतो तु किम् । इति ते
 मेनिरे सर्वे पवनेनापि मोहिताः ॥ १२ ॥ तं पद्यानन्तरान्
 ह्यभान् बल्लीकान् विषमार्णव च । पाण्डिभिः परिमार्गन्तो भीता
 वायोनिर्नितिल्यरे ॥ १३ ॥ ततः कार्मुकमादाय भौमसेनो महा-
 वनः । स्यागामादाय सङ्गम्य तस्यावाश्रित्य पादपम् ॥ १४ ॥
 धर्मराजश्च धीर्यश्च निजिल्याते महावने । अग्निहोत्राग्न्युपादाय
 सहदेवसु पर्वतम् ॥ १५ ॥ नकुतो ब्राह्मणायान्ये कोमगय
 महातपाः । हजानामाद्य सन्तफासत तत्र निजिल्यरे ॥ १६ ॥
 मन्दीभूते तु पवने तस्मिन्त्रजसि शार्याति । महद्भिर्जलभारौघै-
 र्बर्तमभ्याजगाम ह ॥ १७ ॥ भृशं चटचटाशब्दो यज्ज्राणां क्षिप्यता-
 मिष । ततःसायञ्जनाभाससेरुवस्त्रेषु विद्युत्तः ॥ १८ ॥ ततो-
 ऽश्लपहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः । प्रपेतुरनिगं तत्र शीघ्र-
 वातममीरिताः ॥ १९ ॥ तत्र सागरगा स्थापः कीर्षमाणाः सम-
 न्ततः । प्रादुर्गमन् सकुक्षुपाः फेनबल्यो विशास्यते ॥ २० ॥

वहन्यो वारि बहुलं फेनोद्गुपपरिद्धतम् । परिसस्त्रमहाशब्दाः
प्रकर्षन्तो महीरुहान् ॥ २१ ॥ तस्मिन्नपरते शब्दे वाते च समतां
गते । गते क्षुब्धसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२ ॥ निर्ज-
ग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुथ भारत । प्रतस्वियरे पुनर्वीरा, पर्वतं
गन्धमादनम् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
त्रिचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । श्लोशमात्र प्रयातेषु पाण्डवेषु महा-
त्सु । पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १ ॥ आन्ता
दुष्परोता च वातवर्षेण तेन च । सौकुमार्याच्च पाञ्चाबी
समुसोह तपस्विनी ॥ २ ॥ सा वाग्मयाना मोहेन बाह्यभ्या-
मगितक्षणा । दृष्ट्वाभ्यामनुरूपाभ्यामूरु ममवलम्बत ॥ ३ ॥ आ-
लम्बमाना सञ्चितायूरु गजकरोपमौ । पपात सञ्चसा भूमौ
वेपन्ती कदली यथा ॥ ४ ॥ ता पतन्ती वरारोहां भज्यमानां
लतामिव । नकुल, समभिद्रुत्य परिजयाह वीथवान् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच । राजन् पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
आन्ता निपतिता भूमौ तागयेत्सु भारत ॥ ६ ॥ अदुष्वाही
परं दुष्प्राप्तेयं शृङ्गामिनी । आश्र्वासद्य महाराज तामिमा
श्रमकर्षिताम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा तु वचताप्तस्य भृशदुःखसम-
न्वितः । भोमथ महदेवस्य महता समुपाद्रुषत् ॥ ८ ॥ तामधेक्ष्य
त कौन्तेयो विवर्णवदना कृगाम् । अह्मानीय धर्मात्मा पर्व-
देवयदात्तर ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वैशमनु गुप्तेषु व्याशीर्षंगयगोषिता ।

भूमौ निपतिता शोते सुव्राची वरवर्षिणी ॥ १० ॥ सुकुमारौ
 कथं पादौ शुष्यं कमलप्रभम् । मत्कृतेऽद्य वराचीयाः श्यामतां
 समुपागतम् ॥ ११ ॥ किमिदं श्रुतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
 आदाय कृष्णाक्षरता वने मृगमणायते ॥ १२ ॥ सुष्मं माश्रयति
 कल्याणी पाण्डवान् प्राप्य वै पतोन् । इति द्रुपदराजेन पित्रा
 दत्तायतेश्वरा ॥ १३ ॥ तत्संबं मनवाप्येयं अमगोकाश्वकर्षिता ।
 शोते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा जालयमाने तु धर्मराजे बुद्धि-
 क्षिरे । धीस्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजन्मर्दिजोत्तमाः ॥ १५ ॥ ते
 समाश्रामयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् । रत्तोद्गाथ तथा मन्त्रान्
 जेषुशकृच्च ते क्रियाः ॥ १६ ॥ पठमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं पर-
 मर्षिभिः । स्मृश्यामाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥
 सेव्यमाना च शीतैः जलमिश्रेण वायुना । पाशानी सुखमासाद्य
 लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८ ॥ परिगृह्य च तां दीनां कृष्णा-
 मजिनसंहरि । पाशान् विद्यामयामासुर्द्वयसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९ ॥
 तस्या यमौ रक्ततर्फी पादौ पूजितकण्ठी । कराभ्यां किय-
 चाताभ्यां गनकैः संवशात्तुः ॥ २० ॥ पश्चाच्छासयदप्येतां धर्म-
 राजो बुधिक्षिरः । उवाच च कुरुयेष्टी भीमसेनमिदं वचः ॥ २१ ॥
 बहवः पर्वता भीम विपगा हिमदुर्गमाः । तेषु कृष्णा महाबाही
 कथं तु विशरिष्यति ॥ २२ ॥

भीमसेन उवाच । त्वां राजन् राजपुत्रीश्च यमौ च पुरुषपर्यभ ।
 स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विपादे मनः कृपाः ॥ २३ ॥ हेदृश्वय
 महावीर्यो विहगो महतीपमः । बहेर्दंश च सर्वान्त्रो पचनात्तो
 घटोत्कचः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातो धर्मराजा पुत्रं सपार-
 राजपम् । घटोत्कचश्च भर्गाया श्रुतगतः पितृरुदा ॥ २५ ॥

कृताञ्जलिदपातिष्ठदभवाद्याय पाण्डवान् । ब्राह्मणाय महा-
नाडः स च तैरभिनन्दितः ॥ २६ ॥ उवाच भीमसेनश्च पितरं
भीमविद्वानम् । स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुक्यूपुरहमागतः । २७ ॥
याज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्त्तांश्यासंशयम् । तच्छ्रुत्वा भीमसेनश्च
राजसं परिपस्वजे ॥ २८ ॥

इति पारश्वपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
चतुश्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

— — —

सुधिष्ठिर उवाच धर्मज्ञो बलवान् शूरः सत्यो राजस-
मुद्भव । भक्तोऽस्मान्भौरस पुत्रो भीम गृह्णातु माचिरञ् ॥ १ ॥
तव बाहुवलेनाहमतिभीमपराक्रम । अक्षत, सच पाशाल्या
शच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । आसुर्वेचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्
कचम् । घाटिदेश नरथ्याग्रधानयं शत्रुकर्षणम् ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच । हैडिस्थेयं परित्याक्त्वा तव मातापरा-
जिता । त्वष्ट कामगमद्यात मग्नवान् यच्च तां यग ॥ ४ ॥ स्तम्भ-
नारोप्य भट्टन्ते मध्येऽद्याकं विहाय पर । गच्छ नोचिकया गत्या
शया चेना न जीडये ॥ ५ ॥

घटोत्कच उवाच । धर्मराजाश्च धीम्यश्च कृष्णाश्च यमजी
तया । एकोऽप्यहमलं नोदुः किमुताद्य महायवान् ॥ ६ ॥ अन्ये
च गगन शूरा विद्वान्, कामरूपिण । सर्वान् यो ब्राह्मणैः
साहं नश्यन्ति सञ्जितानघ ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाच स
घटोत्कच । पाण्डूभिः मथ्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ८ ॥
भोग्यो मग्न विद्वान्गणैः जगामाशुपममृतिः । इदमेव स्वप्नभासेन
दितीय इव भास्कर ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाद्यापि तान् सर्षान् समु

पाहाय राक्षसाः । निथोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जम्भुभीमपराक्रमाः
 ॥ १० ॥ एवं सुरमणीयानि वनान्पुपवनानि च । आलोकयन्त-
 आ जग्मुर्विगान्ता वदरीं प्रति ॥ ११ ॥ तं त्वाशुगतिभिर्वीरा
 राक्षसेश्वर्महाजवैः । उल्लमाना ययुः शीघ्र महदध्वानमल्पवत्
 ॥ १२ ॥ देवान् स्तंभजनाकीर्णान्ानारत्नाकराद्युतान् । ददशुः
 गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १३ ॥ विद्याधरममा-
 कीर्णान् युतान् वानरकिन्नरैः । तथा किम्पुक्षुपैश्चैव गन्धर्वैश्च
 समन्ततः ॥ १४ ॥ मयूरैश्चमरैश्चैव वानरैश्चभिस्तथा । वराहै-
 र्गंधर्षैश्चैव महिषैश्च समासृतान् ॥ १५ ॥ नदीजालसमाकीर्णा-
 न्मानापल्लियुतान् पङ्कजान् । नानाविधजगैर्जुष्टान् वानरैश्चोपशोभि-
 तान् ॥ १६ ॥ समदथापि विहगैः पादपैरन्वितास्तथा । तेष्व-
 तीर्ष्वङ्गु देगासुतरांश्च कुङ्कुतपि ॥ १७ ॥ ददशुर्विबिधाश्चैव
 कैलासं पर्वतोत्तमम् । तस्याध्यासे तु ददशुर्नरनारायणोत्तमम्
 ॥ १८ ॥ उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदा सुष्पकशोषजैः । ददशुस्तान्
 वदरीं वृत्तस्तन्वां मनोहराम् ॥ १९ ॥ स्निग्धामविरलच्छाया
 श्रिया परमया युताम् । पत्नैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां श्रुभिः
 शुभाम् ॥ २० ॥ विगान्तगात्रा विशीर्षामतिद्युतिसमन्विताम् ।
 प्रनोदपचितोर्दिव्यैरापितां स्यादुभिर्भयम् ॥ २१ ॥ मधुसूतैः
 सदा दिव्यां महार्पिण्यसेविताम् । सद्मसुदितैर्नित्यं माना-
 धिजगत्सुताम् ॥ २२ ॥ अदंगमगफे देभे बल्लमूकफलोदके ।
 नीलगाहलसंश्लेषे देवगन्धर्वसेविते ॥ २३ ॥ सुमसीकृतभूभागे
 अभावविहिते शुभे । जातां हिमसदुसुर्गे देवोऽप्यतकण्ठके ॥ २४ ॥
 तामुपेत्य महाभागः सह शैर्वाङ्गणर्षभैः । अवनेरुदातः सर्वे
 राक्षमरुन्धतः यज्ञैः ॥ २५ ॥ ततस्तमायमं रज्यं गरनागयथा-
 श्रितम् । ददशुः पाण्डवा राजान् सजिता हिजसुदावैः ॥ २६ ॥
 तमसा रक्षितं सुख्यमनाश्रुष्टं रयेः करैः । घृत्तुर्दगीतोऽप्यदोषैश्च

वज्रितं शौकनागनम् ॥ २७ ॥ महर्षिगणसख्यां ब्राह्म्या लक्ष्म्या
 समन्वितम् । दुष्प्रवेशं महाराज नरेहंभं वद्विष्कृतेः ॥ २८ ॥ बलि-
 शोमार्चितं दिव्यं सुसंभटानुलेपनम् । दिव्यपुष्पोपहारैश्च सबतो-
 ऽभिविराजितम् ॥ २९ ॥ विशालेरग्निशरणैः सुग्माण्डैराचितं
 शुभैः । महद्भिस्तोयकृत्तयैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ३० ॥ शरण्यं
 सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् । दिव्यमायवणीयन्तमायमं
 श्रमनागनम् ॥ ३१ ॥ श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्मापशोभितम् ।
 फलमूलाशयनैर्दानैश्चारुक्षणाजिनाम्बरैः ॥ ३२ ॥ सूर्वा वैश्वानर-
 समैश्चापसा भावितात्मभिः । महर्षिभिर्मौलपरैर्यतिभिर्निवर्तन्द्भ्यैः
 ॥ ३३ ॥ ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः । सोऽभ्यगच्छ-
 श्चाहातेजास्त्रासृतीन् प्रयतः शुचिः ॥ ३४ ॥ आत्भिः सञ्चितो
 धीमान् धर्मपुत्रो बुधिष्ठिरः । दिव्यज्ञानोपपन्नासो हृष्टाश्च प्राप्तः
 सुधिष्ठिरम् ॥ ३५ ॥ अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्वे एव महर्षयः ।
 आशीर्षदानं प्रैयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भवन् ॥ ३६ ॥ प्रीतास्तै-
 तस्त्र सत्कारं विधित्वा पावकोपमाः । उपालङ्घ्य सलिलं पुष्प-
 मूलफलं शुचि ॥ ३७ ॥ स तैः प्रीत्याद्य सत्कारमुपनीतं मह-
 र्षिभिः । प्रयतः प्रतिगृह्णाद्य धर्मराजो बुधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ तं
 शकसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् । प्रीतः स्वर्गीयमं पुण्यं
 पाण्डवः सह कृपया ॥ ३९ ॥ विवेकं शोभया युक्तं आत्भिश्च
 महानघ । ब्राह्मणैर्बेदवेदाङ्गपारंगैश्च सहस्रशः ॥ ४० ॥ तत्रा-
 यश्रुत धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् । नरनारायणस्थानं भागी-
 रथोपशोभितम् ॥ ४१ ॥ पश्यन्तस्तो नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र
 पाण्डवाः । मधुसूतफलं दिव्यं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ४२ ॥
 तदुपेत्य महात्मानसो ऽवसन् ब्राह्मणैः सह । सुदा युक्ता महा-
 यानो रेमिरे तत्र ते तदा ॥ ४३ ॥ आशीकयन्तो सेनाकं नाना-
 हजगणायुतम् । शिरण्यशिखरश्चैव तत्र विन्दुमरः शिवम् ॥ ४४ ॥

तस्मिन् विहरमाख्या पाण्डवाः सह लक्ष्म्या । मनीष्य ज्ञानन-
वरे सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वले ॥ ४५ ॥ पादपैः पुष्पविक्रमैः फलभावा-
वनामिभिः । शोभिते सर्वतो रम्यैः पुंस्कोक्तिगण्यवृत्तैः ॥ ४६ ॥
स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छाद्यैर्मनोरमैः । सरांसि च विचि-
त्राणि प्रसन्नसखिलानि च ॥ ४७ ॥ कमलैः सोत्पलैश्चैव आज-
मानानि सर्वशः । पञ्चान्तवाकरुपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः
॥ ४८ ॥ सुखगन्धः सुखस्पर्शाववी तत्र समीरवः । ह्लादयन्
पाण्डवान् सर्गान् द्रौपद्या सचिदान् प्रभो ॥ ४९ ॥ भागीरथी
सुतीर्याञ्च शीतां विमलपङ्कजाम् । मण्डिप्रवालप्रसारं पादपैः
रुपगोभिताम् ॥ ५० ॥ दिव्यपुष्पममाकीर्त्या मनःप्रीतिविव-
र्द्धनीम् । वीक्षमाणा महाआनो विद्यान्वां वदरोमसु ॥ ५१ ॥
तस्मिन् देवपिंचरिते देगे परमदुर्गमे । भागीरथीपुण्यजले
तर्पयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ५२ ॥ देवावृषींश्च कौन्तेयाः परमं शीच-
मास्थिताः । तत्र ते तर्पयन्तश्च जपन्तश्च कुरुदहाः ॥ ५३ ॥
ब्राह्मणैः सचिता वीरा स्तवसन्पुरुषर्षभाः । लक्ष्म्यायास्तत्र पञ्चान्तः
क्रीडितान्धमरुप्रभाः । विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र
पाण्डवाः ॥ ५४ ॥

इति चारुण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्तमादनप्रवेशे

पञ्चचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शीच-
मास्थिताः । पङ्कजमवसन् वीरा वनञ्चयदिदृक्षवः ॥ १ ॥ ततः
पूर्वोत्तरे वाहू ३५मानो यदृच्छन्वा । सञ्चलपत्रमर्कभं दिव्यं
पद्मपुष्पाहरन् ॥ २ ॥ तदपेक्षत पाशासो दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
अनिलेनाहतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा शुभ-

भासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् । अतीव-सुदिता राजन् भीमसेन-
 मथावधौत् ॥ ४ ॥ 'पश्य दिव्यं सुखाचरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
 गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ५ ॥ इदञ्च धर्मराजाय
 प्रदास्यामि परन्तप । हरेदं मम कामाय काश्यके पुनराश्रमे
 ॥ ६ ॥ यदि तस्यं प्रिया-पार्थ वङ्गनीमान्बुपाहर । तान्यहं
 नेतुमिच्छामि काश्यकं पुनराश्रमम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा-शुभापाङ्गी
 भीमसेनमनिन्दता । जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय-तत्तदा
 ॥ ८ ॥ अभिप्रायन्तु विज्ञाय-महिष्याः पुरुषर्षभः । प्रियायाः
 प्रियकामः स प्राचाङ्गीमो महाबलः ॥ ९ ॥ यातं तमेवाभिसुषो
 यतस्तत् पुष्पमागतम् । आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाख्यपरा-
 ख्यपि ॥ १० ॥ रुक्मपृष्ठं धनुर्मुह्य शरांवाशीविषोपमान् ।
 खगराडिव संक्रुद्धः प्रभिनन्न इव कुक्षरः ॥ ११ ॥ ददशुः सर्व-
 भूतानि महावाणधनुर्दरम् । न ग्लानिनं च वैक्लव्यं न भयं न
 च सम्भ्रमः ॥ १२ ॥ कदाचिज्जघते पार्थमात्मजं मातरिश्चनः ।
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन् स बाह्वृषलमाश्रितः ॥ १३ ॥ व्यपेतभय-
 सम्भाहः शैलमभ्यपतदहकी । स तं द्रुमक्षतागुल्लच्छन्नं नीलशिला-
 तलम् ॥ १४ ॥ गिरिश्चचारारिहरः किन्नराचरितं शुभम् । नाना-
 षण्णधरैश्चितं धातुद्रुमसृगाण्डजैः ॥ १५ ॥ सर्वभूषणसम्पूर्णं भूमे-
 र्भुजमिवोष्णतम् । सर्वत्र रमणीयेषु गन्धमादनसासुषु ॥ १६ ॥
 सक्तचक्षरभिप्रायान् हृदयेनासुचिन्तयन् । सुस्कोकिलनिनादेषु
 यट्पदाचरितेषु च ॥ १७ ॥ बभ्रुयोत्रमनघञ्जगामाभितविक्रमः ।
 आजिघ्नन् स महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवम् ॥ १८ ॥ गन्धमुह्यत-
 भुद्गामो बने मत्त इव द्विपः । वीव्यमान-सुपुण्येन नामाकुसुम-
 गन्धिना ॥ १९ ॥ पितुः संस्पृशेगीतेन गन्धमादनवासुना । द्विय-
 माणयमः पित्वा संपृष्टतनूहहः ॥ २० ॥ सयत्तगन्धर्वपुरवृष्टपि-
 ॥ २१ ॥ । विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिन्दसः ॥ २१ ॥

विषमच्छदरचितैरनुलिप्त इवाद्गुलैः । विमलैर्घातविच्छेदैः कोल-
 भाञ्जनराजतैः ॥ २२ ॥ सपञ्चमिव दृत्यन्तं पोशं कर्मैः प्रयोधरैः ।
 मुक्ताहारैरिव चित्तं च्युतैः प्रसृषण्योदकैः ॥ २३ ॥ अंबिरामदरी-
 कुञ्जनिभेरोदककन्दरम् । अश्वरोन्मुपु ररवैः प्रवृत्तवरवर्षिणम्
 ॥ २४ ॥ दिश्वारणविप्राणाग्नेर्घृष्टोपलशिलातलम् । स्वशांशुक-
 मिवाक्षोभ्यैर्नम्रगानि, स्रुतैर्जलैः ॥ २५ ॥ सगद्यक्षवलेः स्वस्यै-
 रदूरपरिवर्त्तिभिः । अभयानभिज्ञैर्हरिणैः कौटूहलनिरीक्षितः
 ॥ २६ ॥ चातयानः स वेगेन कृताजालान्यनेकगः । आकीडमानो
 कृतात्मा योमान् वायुसुतो ययौ ॥ २७ ॥ प्रियामनोरघं कर्तु-
 सुद्यतशार्ङ्गलोचनः । मांशुः कनकवर्णाभः सिंहसंहननो युवा
 ॥ २८ ॥ सत्तवारणविक्रान्तो सत्तवारणवेगवान् । सत्तवारण-
 ताभ्राक्षो सत्तवारणवारणः ॥ २९ ॥ प्रियपाश्र्वोपविष्टाभिर्व्या-
 मृत्ताभिविंचेष्टितैः । यत्नगन्धर्वोपाभिरदृष्ट्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३० ॥
 नवावतारं रूपस्य विक्रीडन्निव पाण्डवः । चचार रमणीयेषु
 गन्धर्वादनमासुषु ॥ ३१ ॥ संस्मरन् विविधान् क्लेशान् दुर्बोधन-
 स्तान् बहून् । द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३२ ॥
 शोऽचिन्तयन्ने भ्यगंमर्जुने मयि चागतं । सुष्यहेतोः कथं त्वार्षः
 करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३३ ॥ स्नेहाश्वरवरो नूनमविख्यासां-
 दितस्य च । नकुलं सहदेवस्य न मोक्षयति सुधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
 कथन्तु कुसुमावामिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् । प्रतस्ये नर-
 शाटून्, पपात हविरागमः ॥ ३५ ॥ सञ्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु
 गिरिसानुषु । द्रौपदीवाक्यपाठेयो भीम, शीघ्रतरं ययौ ॥ ३६ ॥
 कम्पयन् मोदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु । प्रामयन् गजयथानि
 यातुरं ह्ये हकोदरः ॥ ३७ ॥ सिंहव्याघ्रवर्गादेव मर्दयानो महा-
 बलः । सन्मूढयन्महाहृत्तान् पोषयंश्चरमा यती ॥ ३८ ॥ कृता-
 वल्लोच येगेन विकर्षन् पाण्डुनन्दनः । उपर्युपरि शैलापमाह-

वृक्षरिव द्विपः ॥ १८ ॥ विनष्टमानोऽतिभयं सविद्युदिव तोषदः ।
 तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ॥ १९ ॥ गुहां सन्त-
 त्यजुर्व्याघ्रा निलिख्य वनवासिनः । भसुत्पेतुः अगाह्यता मृग-
 युष्मानि बुद्धवः ॥ ४० ॥ अथाचोत्सृज्यर्हं जांसात्यजुर्हरयो गुहाम् ।
 व्यजृम्भन्त महासिंहो महिषाशावकौकयन् ॥ ४१ ॥ तेन वित्रा-
 मिता नागाः करेषु परिवारिताः । तद्वनं संपरित्यज्य जम्बु-
 रन्यन्महावनम् ॥ ४२ ॥ वराहश्चर्मिंहाय महिषाय वनेचराः ।
 व्याघ्रगोमायुसंघाच प्रणेदुर्गव्यैः सह ॥ ४३ ॥ रथाङ्गसाङ्गदात्युहा
 चंभकारण्डवृषाः । शुक्राः पुंस्कोकिलाः कौष्ठा विसंज्ञा भोजिरे
 द्विपः ॥ ४४ ॥ तथान्ये दर्पिता नागाः करेषुगरपीडिताः ।
 सिंहव्य प्राच संक्रुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ४५ ॥ शक्रशूत्रञ्च
 मूष्टाना भयविभ्रान्तमानसाः । व्यादितास्या महारौद्रा ध्वनदन्
 भीषणाव्रवन् ॥ ४६ ॥ ततो वायुसुतः क्रोधात् स्वमाज्जवन-
 माश्रितः । गजेनान्यान् गजान् श्रीमान् सिंहं सिंहेन वा विभुः
 ॥ ४७ ॥ तत्प्रहारैरन्यांश्च व्यहनत् पाण्डवो बकी । ते बध्यमाना
 भीमेन सिंहस्थाप्रतरक्षवः ॥ ४८ ॥ भयादिसृष्टजुर्भीमं शक-
 न्नात्रश्च मुखवः । प्रविशन्ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ॥ ४९ ॥
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमाच्छब्देनापूरयन्दिगः । अथापश्यन्महाबाहु-
 गन्धमादनमासुपु ॥ ५० ॥ सुरस्यं कदलीखण्डं बहुयोजनविस्तृ-
 तम् । तमस्यगच्छद्देगेन लोभयिव्यन्महाबलः ॥ ५१ ॥ महागज
 रथाङ्गाथी प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान् । उत्पाप्य कदलीशम्भान्
 वज्रताकममुच्छ्रयान् ॥ ५२ ॥ विक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्द-
 वलिनाम्बरः । विनदन् सुमहातेजा वृसिंह इव दर्पितः ॥ ५३ ॥
 ततः सत्यान्धपाक्रामन् बहूनि सुमहान्ति च । हरुशानरसिंह्याश्च
 महिषाश्च जनागयान् ॥ ५४ ॥ तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण
 । वनान्तरगताद्यापि वित्रे सुम्भगपक्षिण ॥ ५५ ॥ तं शब्दं

चहमा श्रुत्वा अगपन्निमसोरितम् । जनाद्रूपला विचराः समुत्-
 पेतुः महस्त्रयः ॥ ५३ ॥ तानौदकान् पक्षिगणान्निरीव्य भरत-
 र्षभ । तानिधानुसन्त्रस्यं दृष्ट्वां मुमहत्तरः ॥ ५४ ॥ काश्चनैः
 कदलीपण्डुर्मन्त्रमाश्रितकम्पितैः । वीक्ष्यमानमिवाण्योस्यं तीरा-
 क्षीरविमर्षिभिः ॥ ५८ ॥ तत्सर्गोऽथापतीर्षीथ प्रभूतनन्दिनोत्-
 पन्नम् । मत्पगज इवोद्दामचिह्नोद्ग वनवहनी ॥ ५९ ॥ विक्रोष्ट्य
 सन्धिन् सुखिरसुप्ततारांमितयुतिः । ततोऽव्यगात्तु येनेन तद्वनं
 बल्लपाटपम् ॥ ६० ॥ दध्मो च शङ्कं स्वनवत्प्रभायेन पाण्डवः ।
 यस्काटयञ्च बलवान् भीमः मन्त्रादयान्तिग ॥ ६१ ॥ तस्य गङ्गुस्य
 शब्देन भीमयेनरवेण च । बाहुशब्देन चायेण नर्दन्तीव गिरे-
 र्गुहाः ॥ ६२ ॥ तं वज्रनिष्पेपमममास्कोटितमहारवम् । श्रुत्वा
 श्रेणगुहासुप्तेः सिद्धैर्मन्त्रो मष्टास्यनः ॥ ६३ ॥ भिन्दनादभयवशीः
 कृष्णैरपि भारत । सुक्ती विरायः सुमहान् परितो येन पूरितः
 ॥ ६४ ॥ तन्तु नाटे ततः श्रुत्वा सुक्तं वारणपुङ्गवैः । आतरं
 भीमसेगन्तु विधाय एतुमान् कपिः ॥ ६५ ॥ दिवङ्गमं रुरोधाथ
 भागं भीमस्य कारणात् । अनेन हि पथा गा वै गच्छेदिति
 विचार्य म ॥ ६६ ॥ चांस एकायने मार्गे कदलीपण्डमस्थिती ।
 भ्रातृर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवबुध्य दे ॥ ६७ ॥ मात्र प्राथरति
 शाय य धर्षणा येति पाण्डव । कदलीपण्डमध्यस्थो ह्येवं
 मश्चिन्त्य वागर ॥ ६८ ॥ ताज्जन्मत गहाकाया एतुमान्वास-वागरः ।
 कदलीपण्डमध्यस्थो निद्रावतगतकटा ॥ ६९ ॥ जम्भमाणः सुवि-
 प्रण गणध्वजमिवांश्रितम् । चास्योऽटगञ्ज काटुलमिन्द्रागनिमम-
 स्थनम् ॥ ७० ॥ तस्य आटुलनिमदं पर्वतः स गुहासुप्तेः । पद्मा-
 मित गौमेदंशुत्तमन्त्रो ममलातः ॥ ७१ ॥ कदलीपण्डमध्यस्थ
 अर्चितः स मन्त्रगिरिः । विपुर्णमानमिन्द्रः ममलात् पण्ड-
 शोध्यं तः ७२ ॥ स लज्जुनरपुङ्गवः सप्तवारणनिस्सतम् ।

दन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसागुपु ॥ ७१ ॥ स भीमसेन-
 दापुत्रा सस्रष्टटतनूवृष्टः । गब्दप्रभवमन्विच्छं चचार कदली-
 यनम् ॥ ७४ ॥ कदलीवममध्यस्थमय पीने शिष्टातले । ददर्श
 सुनयायाञ्जर्षानराधिपतिं तदा ॥ ७५ ॥ विद्युत्सम्पातदुष्मे चं
 विद्युत्सम्पातपिष्टवम् । विद्युत्सम्पातनिनदं विद्युत्सम्पातचक्षुषम्
 ॥ ७६ ॥ बाहुस्वस्तिकविन्दुस्वापीनह्लस्यशिरोधरम् । स्कन्धभूयिष्ठ-
 कायत्रात्तमुमध्यकटीतटम् ॥ ७७ ॥ किञ्चिद्वाभुग्नगीर्षेण दीर्घ-
 रोमाश्रितेन च । न्नाङ्गुलेर्गोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजता ॥ ७८ ॥
 ह्यस्यौष्ठं तास्यजिह्वास्यं रक्तकर्णंश्चलदुम्भवम् । विष्टत्तदंष्ट्राद्गर्ग-
 शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितम् ॥ ७९ ॥ 'अपश्यददन्ं तस्य रश्मिान्त-
 मिथोद्गमम् । तदनाथ्यन्तरगतैः शुक्लैर्दन्तैरलंकृतम् ॥ ८० ॥
 केगरोत्करमस्मिन्प्रमशोकानामिथोत्कारम् । हिरण्यमीनां मध्यस्थं
 कदलीना महाश्रुतिम् ॥ ८१ ॥ दीप्यमानेन वपुषा स्वचिंघान्त-
 मियाननम् । निरीक्षन्तममित्तज्ञं लोचनेर्मधुपिङ्गलः ॥ ८२ ॥ तं
 वानरवरं धीमानतिक्रायं गच्छावलम् । स्वर्गपश्यानमाहृत्य हिम-
 वन्तमिव स्यातम् ॥ ८३ ॥ दृष्ट्वा चेनं महाबाहुरेकं तस्मिन् महा-
 वने । प्रथोपसृज्य तरसा विभीर्भीमस्ततो यती ॥ ८४ ॥ सिंह-
 नाटं चकारोग्रं यज्जागनिमसं बली । तेन शब्देन भीमस्त विषे-
 मुख्यगर्वाक्षयः ॥ ८५ ॥ हनुमाच्च गच्छात्तत्र द्रुपदुम्भीत्य लोचने ।
 दृष्ट्वा तमथ सावन्नं लोचनेर्मधुपिङ्गलैः । स्थितम् चेनसासाद्य
 हनुमानिदमवधोत् ॥ ८६ ॥

हनुमानुवाच । तिमर्थं सहजशोऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ।
 ननु नाम त्वया लब्धं दद्या भूतेषु जानता । यद्यं धर्मं न जानो-
 मस्तिर्ह्येदानीमुपाश्रिता ॥ ८७ ॥ । नरास्तु बुद्धिमन्वन्ता दद्या
 कर्षन्ति हनुम् । क्रूरेषु कर्मसु कथं देवनाक्चिन्तदूयियु ॥ ८८ ॥
 धमेपातिषु सज्जन्तो बुद्धिमन्तो भवद्विधा । न त्वं धर्मं विजा-

नासि वृषा भोपाशितास्त्रया ॥ ८१ ॥ अत्यवहितया बाल्या-
दुस्त्रादयनि यन्मृगान् । वृषि कस्य किमर्थं वा किमिदं वनः
मागतः ॥ ८० ॥ वर्जितं मासुपेभामैसाधैव पुरुषैरपि । यथा
त्वयाद्य गन्तव्यं प्रवृत्तिं पुरुषप्रभ ॥ ८१ ॥ घतः परमगह्योऽर्थं
पर्वतः सुदुराह्वः । विगा सिद्धिगतिं धीर गतिरत्र न विश्रुते
॥ ८२ ॥ दैवशोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मासुपैः मदा । कामरदा-
न्वामहं वीर वारयामि निषोध मे ॥ ८३ ॥ नातः परं त्वया
शब्दं गन्तुमाश्रमिचि प्रभो । स्वागतं सर्वद्वैवेह तवाद्य मनुष्यर्षभ
॥ ८४ ॥ इमान्यस्यकल्पानि मूक्तानि च फलानि च । भक्षयित्वा
निवर्त्तस्य सा ह्यथा प्राप्सरसे यधम् । आस्यं यदि यपो मत्तं चितं
मनुजप्रवृत्त ॥ ८५ ॥

इति भारण्यपर्वणि तीर्थगात्रापर्वणि भीमकन्दलीपरुडमधेने
पटुत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतद्भ्रात्रा यथशाम्य वानरेन्द्रस्य भीमतः ।
भीमसेनसादा वीरः प्रोवाचामित्यशपेण ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । को भवान् किं निमित्तं वा वानरं यमु-
रास्थितः । ब्राह्मणान्तरौ ययैः शान्तयस्त्वान्तु पृच्छति ॥ २ ॥
कौरवः भीमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः । पारुडवी वायुतमयो
भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३ ॥ स वास्यं कुरुवीरस्य धितेन मति-
स्पृष्टा तत् । इन्मान् वायुतमयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४ ॥

इन्मानुवाच । वानरोऽहं न ते मागं मदास्यामि यद्येषितम् ।
साधु गच्छ निवर्त्तस्य सा त्व प्राप्सरसि वैशमम् ॥ ५ ॥

भीमसेन उवाच । वैशमं वासु उदान्यत्र त्वां स्पृष्टामि
वानर । यथच्छ मार्गसुशुभ सा मत्तः प्राप्सरसे व्यथान् ॥ ६ ॥

हनुमानुवाच । नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो
ऽह्यहम् । यद्यप्यस्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७

भीम उवाच । निर्गुण परमात्मा तु देहं व्याध्यावातहतं ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८ ॥ यथागमेन विद्याह
तमहं भूतभावनम् । कमेरुं त्वा गिरिह्येव हनुमानिव सागरम् ॥ ९ ॥

हनुमानुवाच । क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथ्यता यदि शक्यते ॥ १० ॥

भीमसेन उवाच । भ्राता मम गुणश्लाघ्यो वृद्धिपत्वश्ला-
न्यितः । रामाचष्टेऽतिविख्यातः यीमान् वानरपुङ्गवः ॥ ११ ॥
रामपत्नीकृते येन शतधौजमनिस्रुतः । सागरः स्वभगनेन्द्रेण कमे-
शैकेन लङ्घितः ॥ १२ ॥ स मे भ्राता महावीर्यसुत्योऽहं तस्य
तेजसा । वले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव नियुक्ते ॥ १३ ॥ अत्तिष्ठ
देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पीरुपम् । मच्छासनमकुर्वाणं त्वा
वा मेप्ये यमक्षयम् ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । विज्ञाय तं बलौन्मत्तं बाहुवीर्येण
दर्पितम् । हृदयेनावहस्यंनं हनुमान् बाष्पमब्रवीत् ॥ १५ ॥

हनुमानुवाच । प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।
ममानुकम्पया त्वेतत् पृच्छमुत्थास्यं गम्यताम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
मनसाचिन्तयङ्गीमः स्वबाहुबलदर्पितः ॥ १७ ॥ पृच्छे मष्टस्य
तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् । सातोषमन्ताकस्यैनं नयाभ्यद्येह
वानरम् ॥ १८ ॥ सावज्ञमथ वामेन स्थायन् जयाह पाणिना । न
घाशकञ्जालयितुं भीम-पृच्छं महाकपे ॥ १९ ॥ अञ्जिलेप पुन-
र्दोर्भ्यामिन्द्राशुधमिषोच्छ्रितम् । नोद्धर्तुमशकङ्गीमो दोर्भ्यामपि
महावतः ॥ २० ॥ अत्तलिप्तभ्रुर्विष्टन्तासः संहतभ्रुकुटीमुषः ।
स्त्रिभगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं यथाक तम् ॥ २१ ॥ यत्नवानपि

तु श्रीमाम्नाङ्गुलोरुणोद्धतः । कपिः पार्श्वगतो भीमसास्यो
 व्रीडानताननः ॥ २२ ॥ प्रस्थित्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाञ्छ-
 मवधीत् । प्रसीद कपिगार्दूलं बुधक्तं क्षम्यतां मम ॥ २३ ॥ मिहो
 वा यदि वा देवो गन्धर्वो वायु गुह्यकः । पटः सन् काश्यपा ब्रूहि
 कर्णं वानररूपधृक् ॥ २४ ॥ न चेद्गुह्यं महाबाहो यातव्यहेङ्गवे-
 क्षम । गिष्यन्त्वान्तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ॥ २५ ॥

हनूमास्तुवाच । यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिन्दम ।
 तात्पर्यमस्थितेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २६ ॥ अहं केसरिणः
 श्लेष्मे वायुना जगदाशुना । ज्ञातः कमलपत्रार्थं हनूमान्नाम
 वानरः ॥ २७ ॥ स्वर्णपुत्रश्च सुधीवं शक्रपुत्रश्च वासिनम् सत्ते
 वानरराजानक्षया वानरयूथपाः ॥ २८ ॥ उपतस्तुर्महावीर्यी
 मम चाभितरुपेण । सुग्रीवेणाभवत् प्रीतिरनिशम्याग्निना यथा
 ॥ २९ ॥ निहतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित् कारणान्तरे । ऋष्यमूके
 मया माहं सुग्रीवो न्यमश्चिरम् ॥ ३० ॥ अथ दागरथिर्वीरो
 रामो नाग महाबलः । विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलम्
 ॥ ३१ ॥ स पितुः प्रियमन्यच्छन सहभाष्यः सहानुजः । अधमु-
 धंन्विना श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३२ ॥ तस्य भाष्यं जन-
 स्यानाच्छ्लेमापन्नता वनात् । राजसेन्द्रेण वसिना रामणेन
 दुरात्मना ॥ ३३ ॥ सुवर्णरत्नचित्त्रेण स्वगुरुपेण रक्षमा । वञ्च-
 यित्वा नरव्याघ्रं सारीचेण तदानघ ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्दीपसंवादे
 सप्तषत्वारिंशदधिकगतोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

हनूमास्तुवाच । हतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मागं स राघवः ।
 दृष्ट्वाश्लेषयित्वा सुधीवं वानरसंमम् ॥ १ ॥ तेन तस्याभवत्

सख्यं रावणस्य महात्मनः । स हत्वा वातिकं राज्ये सुग्रीवमभि-
 पिक्तवान् ॥ २ ॥ स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीताया परिमार्गणे ।
 वानरान् प्रेषयामास शतगोऽथ सचस्त्रगः ॥ ३ ॥ ततो वानर-
 कोटीभिः सहितोऽहं भरपंभ । सीतां मार्गन्महाबाही प्रयातो
 दक्षिणा दिशम् ॥ ४ ॥ तत प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण सुमहा-
 त्मना । सम्पातिना समारव्याता रावणस्य निवेशने ॥ ५ ॥ ततो-
 ऽहं सिद्धार्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः । शतयोजनविस्तारमण्डेवं
 सहस्राङ्गुतः ॥ ६ ॥ अहं स्वर्गीर्षाङ्गुतीर्षं सागरं गङ्गासलयम् ।
 सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ ७ ॥ दृष्टवान् भरत-
 श्रेष्ठ रावणस्य निवेशने । समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं रावण-
 प्रियाम् ॥ ८ ॥ दग्धा लङ्कामयेपेण सादृशकारतोरणाम् ।
 प्रत्यागतवास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ९ ॥ महात्पद्मावभा-
 र्णाश्च रामो राजीवलोचनः । स बृद्धिपूर्वं सैन्यस्य बद्धा सेतुं
 महोदधौ ॥ १० ॥ दृष्टो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ।
 ततो रामेण वीरेण हत्वा तानेव राजसाम् ॥ ११ ॥ रणे स-
 राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् । निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्राह्म
 मुतवात्सवम् ॥ १२ ॥ राज्येऽभिपिच्य लङ्काया राजसेन्द्रं विभी-
 षणम् । धार्मिकं भक्तिमन्तश्च भक्तासुगतवत्सवम् ॥ १३ ॥ ततः
 प्रत्याहता भार्वा गृष्टा वेदश्रुतिर्यथा । तथैव सजितः साध्वरा
 यत्या रामो महायगा ॥ १४ ॥ गत्वा ततोऽतिवरितः स्वा पुरीं
 रघुनन्दनः । अश्वानसत्ततोऽथोऽध्यामयोऽध्या द्विपता प्रभुः ॥ १५ ॥
 ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तम । वर मया याचि-
 तोऽसौ रामो राजीवलोचनः ॥ १६ ॥ यावद्दामकथेयन्ते भवे-
 ज्जोकेषु शत्रुहन् । तावज्जीवेयमित्येवं तथास्विति च सोऽब्रवीत्
 ॥ १७ ॥ सीताप्रसादाच्च सदा मामिच्छस्यमरिन्दम । उपतिष्ठति
 मे दिव्या भोगा भीम यथेष्टिताः ॥ १८ ॥ दशवर्षसहस्राणि

दृशयर्षिशतानि च । राज्यं कारितवान् रामकृतः स्वभवनं गतः
 ॥ १८ ॥ तदिहाश्वरसक्तात् गन्धर्वोय सदानघ । तस्य वीरस्य
 चरितं गायन्ती रमन्वन्ति स्मात् ॥ २० ॥ अथच सागर्गे मर्त्याना-
 मगम्यः कुरुनन्दन । ततोऽहं ब्रह्मवान् सागं तवेमं देवसेवितम्
 ॥ २१ ॥ अथयेडा शपेहापि गा कथिद्विनि भारत । दिव्यो देव-
 पथो ज्ञेय नात्र गच्छन्ति मानुषाः । यदर्थमागतवानि अत
 एव सरथ तत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनुमद्धोमसंवादे
 अष्टचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः पताप-
 वान् । प्रणिपत्य ततः प्रीत्या श्वातरं हृष्टमानसः ॥ १ ॥ उवाच
 अक्षय्या वाचा हनुमन्तं कपीश्वरम् । मया धन्यतरो नास्ति
 यदाहं ब्रह्मवानम् ॥ २ ॥ असुप्रहो मे सुमहासूत्रिय तव
 वशंगात् । एकन्त जतमिच्छामि त्वयाद्य प्रियमात्मनः ॥ ३ ॥
 यत्ते तदासीत् प्रवतः सागरं गकरालयम् । रूपमप्रतिमं वीर
 तद्विच्छामि निरीक्षितम् ॥ ४ ॥ एवं तृष्टो भविष्यामि यदास्यामि
 च ते ययः । एवमुक्त म तेजस्यी प्रहस्य हरिः प्रवीत् ॥ ५ ॥

हनुमानुवाच । न तच्छब्दं त्वया द्रष्टुं रूपं नाभ्येन केन-
 पितु । यानाशस्य्या तदा क्षम्या म हा वत्तं ति साय्यमम् ॥ ६ ॥
 अन्यः जतयुगे कालभ्रमेतायां हापदेपरः । अयं पध्यंमन कालो
 गाद्य तद्रूपमस्ति मे । ७ ॥ भूमिर्नष्टो नगाः शैलाः निह्ना देवा
 शक्यं यः । कालं सममुत्पन्नं मे यथा भावा युगे युगे ॥ ८ ॥ बल-
 वप्यं प्रभागा हि प्रहोयन्त्युद्भवति च । तदन्त तव तद्रूपं द्रष्टुं
 कुरुतुगोदह । युगं सममुत्पत्तांनि क्षापी हि दुरतिक्रमः ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच । युगमत्या समाचक्ष्व आचारश्च युगे युगे ।
धर्मकार्यभागश्च कर्म तौख्यं भवाभवी ॥ १० ॥

एतन्मानुवाच कृत नाम युगं तात यत्र धर्मं समातन ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन् जाले युगोत्तमे । न तत्र धर्माः
भीदन्ति क्षीयन्ते न च वै गजा ॥ ११ ॥ गतः कृतयुगं नाम
कालेन युगात्ता गतस् । देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ॥ १२ ॥
नामन् कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः । न सामन्त्र्यजुर्वर्णा
क्रिया नामीक्ष्ण मानवी ॥ १३ ॥ अभिव्याय फल तत्र धर्मं सुख्यं च
एव च । न तस्मिन् युगमभग व्याधया नेन्द्रियक्षयः ॥ १४ ॥
नासूया नाधि रुदित न दुर्षो नापि वैश्याम् । न विश्वं कुत-
सन्दी न हेयो न च पैशुगम् ॥ १५ ॥ न भय नापि मन्तापो न
चेष्टा न च मत्सर । तत्र परमव ब्रह्म सा गतिर्योगिना परा
॥ १६ ॥ आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा । ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतकल्पा ॥ १७ ॥ कृत युगे ममभवन्
स्य कर्मनिरता मजा । समाचक्ष्व समाचारं समज्ञानश्च केवलम्
॥ १८ ॥ तदा हि समकर्माणां वर्णा धर्मान्नाशुभन् । एकवेद
समायुक्ता एकमन्त्रं वैध क्रमा ॥ १९ ॥ दशधर्मास्वेकवेदा धर्म
मेकमनुव्रता । चातुराश्रय्युक्तन कमणा कालयोगिना ॥ २० ॥
अक्रामफलमयागात् पीडयन्ति पराङ्गतिक । आत्मयोगसमा
युक्तो धर्मोऽयं कृतकल्पण ॥ २१ ॥ कृत युगे चतुष्य दशात्
व्यस्य शश्वत । एतत् कृतयुग नाम त्वे गुण्यपरिव्रजतम् ॥ २२ ॥
वेतामपि निषेध त्वं तस्मिन् सत्रं प्रवर्त्तत । यादेन ह्यमते
धर्मो रक्तता याति च प्येव ॥ २३ ॥ सत्यप्रवृत्ताथ नरा क्रिया-
धर्मपरायणा । ततो यद्वा प्रवर्त्तन्ते धर्म्याश्च विविधा क्रियाः
॥ २४ ॥ वेताया भावमङ्कुरा क्रियादानफलापगाः । प्रवर्त्तन्ति
वै धर्मात्तपोदानपरायणा । २५ ॥ स्वधर्मस्या क्रियावन्ती

गराश्रुताद्युगेऽभवन् । द्वापरे च युगे धर्मो द्विभागी न प्रवर्त्तते
 ॥ २६ ॥ विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद् एव च । ततोऽन्ये-
 च चतुर्वेदा स्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २७ ॥ द्विवेदाद्येकवेदाश्चाप्य-
 दृशन् तथापरे । एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बद्धधा नीचने श्रिया
 ॥ २८ ॥ तपोदानप्रवृत्ता च राजमी भवति प्रजा । एकवेदस्य
 चाज्ञानाद्देदासो बहवः कृताः ॥ २९ ॥ मन्थस्य चेह विभंग्नात्
 सत्ये कश्चिदवस्थितः । मन्थ्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभ-
 वन् ॥ ३० ॥ कामाद्योपद्रवाश्चैव तदा ये दैवकारिताः । येरु-
 मानाः सुभृगं तपसाप्यन्ति मानवाः ॥ ३१ ॥ कामकामाः स्वग-
 कामा यज्ञांसन्वन्ति चापरे । एवं द्वापरमामाद्य प्रजाः क्षीयन्त्य-
 धर्मतः ॥ ३२ ॥ पादेनेकेन कौन्तेय धर्मः कलिद्युगे स्थितः ।
 तामसं सुगमामासु कृष्यो भवति केगवः ॥ ३३ ॥ वेदाचाराः
 प्रगास्यन्ति धर्मयज्ञक्रियाश्चथा । द्वैतयो व्याधयसन्द्री दोषाः
 क्रोधादयश्चथा ॥ ३४ ॥ उपद्रवाश्च वत्तन्तं व्याधयः सुदुर्गं तथा ।
 दुगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मो व्यावर्त्तते पुनः ॥ ३५ ॥ धर्मो व्यावर्त्त-
 माने तु लोको व्यावर्त्तते पुनः । लोके क्षीये कथं यान्ति भावा
 लोकाप्रवर्त्तकाः ॥ ३६ ॥ सुगन्तयशता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वन्ते ।
 एतत् कलिद्युगं नाम अचिराद्यत् प्रवर्त्तते ॥ ३७ ॥ सुगानुवर्त्तन्-
 न्त्वेतत् कुर्वन्ति अचिरशीविनः । यज्ञं ते मत्परिज्ञाने कौटुहल-
 मरिन्दम ॥ ३८ ॥ अनर्थकेषु को भावः प्रुष्टपस्य विज्ञानतः ।
 एतन्ने सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । सुगमं त्व्यां महा-
 वाचो म्यसि माग्रं च गम्यताम् ॥ ३९ ॥

इति पारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुस्रोमर्षादे
 एकीनपञ्चाशदधिकशतौऽध्यायः ॥ १४९ ॥

भीमसेन उवाच । पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथञ्चन ।
यदि तेऽहमप्युवाचो दर्शयामासमानमात्मना ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तं भीमेन श्रितं कृत्वा श्रुत्वाह्वयः ।
तद्रूपं दर्शयामास यद्दे सागरतटतटे ॥ २ ॥ आतुः प्रियमभीष्टं न
वै चकार सुमहत्प्रपुः । देहसास्य ततोऽतीव वर्जित्वायामाविशारैः
॥ ३ ॥ सदृशं वदतीपण्डं क्वादयन्मिमतद्युतिः । गिरेषो-
ऽश्रयमाश्रय तस्थौ तत्र च वानरः ॥ ४ ॥ समुच्छ्रितमहाकायौ
द्वितीय इव पर्वतः । ताम्बेक्ष्यस्तीक्ष्णदंष्ट्रो शुकुटीकुटिलाननः
॥ ५ ॥ दीर्घनाडूतमाविष्य दिगो व्याप्य स्थितः कपिः । तद्रूपं
जहदालक्ष्य आतुः कीरवमन्दनः ॥ ६ ॥ विशिञ्चिये तदा भीमो
जहधे च पुनः पुनः । तमकंमिष तेजोभिः सौवर्णमिष पर्वतम्
॥ ७ ॥ प्रदीप्तमिष चाकाशं दृष्ट्वा भीमो त्वमीलयत् । आवभाषे
च हनुमान् भीमसेनं स्मयन्त्रव ॥ ८ ॥ एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं
रूपं ममानघ । वदेऽहंश्चाप्यतो भूयो यावन्मो मनसि स्थितम् ।
भीम शत्रुपु चात्यर्थं वर्द्धते मूर्तिरौजसा ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदद्भुतं महावीर्यं विन्ध्यपर्वतसन्नि-
भम् । दृष्ट्वा हनुमतो वर्ष्मं सम्भ्रान्तः पवनात्मजः ॥ १० ॥ प्रत्यु-
वाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनुरुचः । कृताञ्जलिरदीनाम्ना हनु-
मन्तमवस्थितम् ॥ ११ ॥ दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते
विभो । संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ न हि
शक्नोमि त्वा द्रष्टुं दिवाकरमिबोदितम् । अपमेयमनाद्युष्यं
भैनाकमिष पर्वतम् ॥ १३ ॥ विष्णयथैव से वीर सुमहान् मन-
सोऽथ वै । यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थोऽस्य रावणमभ्ययात् ॥ १४ ॥
त्वमेवं शक्तस्तु लङ्का सयोधो सहवाचनाम् । स्वबाहुबलमाश्रित्य
विनाशयितुमश्रमा ॥ १५ ॥ न हि ते किञ्चिदमाप्यं मादतात्मज
विद्यते । तव नेकस्य पञ्चाक्षो रावणः समणो वृषिः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु भीमेन हनुमान् प्रवक्षमः ।
 मत्पुत्राद्य ततो वाचं स्निग्धगम्भीरया गिरा । एवमेतन्महा-
 बाहो यथा वदसि भारत ॥ १७ ॥ भीमसेन न पश्चात्प्रो ममासौ-
 राक्षसाधनः । मया तु निहतं तस्मिन् रावये शोककण्ठके ॥८॥
 कीर्तिर्नश्येद्राक्षस्य तत एतदुपेक्षितम् । तेन वीरेण तं हत्वा
 हगणं राक्षसाधनम् ॥ १८ ॥ आनीता स्वपुरीं सीता कीर्ति-
 चाख्यापिता वृष्ट । तद्गच्छ विपुलमन्नं ज्ञातुः प्रियचित्तं रतः ॥२०॥
 अरिष्टं क्षेममध्वानं बाधुना परिरक्षितः । एव मन्याः कुबजोष्ठ-
 सौगन्धिकवनाय तं ॥ २१ ॥ द्रव्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यव-
 राक्षसैः । न च ते तरसा कार्ष्णः कुसुमावधयः स्वयम् ॥ २२ ॥
 देवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः । पवित्रीमनमस्कारै-
 संन्त्रैश्च भरतपंथ ॥ २३ ॥ देवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति
 भारत । मा तात साहसं कार्ष्णः स्वधर्मं परिपालय ॥ २४ ॥
 स्वधर्मस्यः परं धर्मं बुध्यस्व रामयस्य च । न हि धर्ममविज्ञाय
 वृद्धानमुपसेष्य च ॥ २५ ॥ धर्माद्यैर्वेदितं गच्छी ह्यस्वतिसमै-
 रपि । अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मसाधर्मसंज्ञितः ॥ २६ ॥ अ-
 विज्ञेयो विभागेन यत्र युक्तान्यदुभयः । आचारसम्भवी धर्मो
 धर्मो वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ २७ ॥ वेदेवज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञो देवाः
 प्रतिष्ठिताः । वेदाचारविद्यानोक्तैर्यज्ञैर्धाञ्चान्ति देवताः ॥ २८ ॥
 ह्यस्वत्ययनोक्तैर्यज्ञैर्धाञ्चान्ति मानवाः । पश्याकरवपिष्याभिः
 कृष्या गौःप्राविषोपचैः ॥ २९ ॥ वाताद्या धाञ्चान्ति सर्वे धर्मोरेत-
 हिंजातिभिः । तयो वाता दपुत्रनीतिशिष्टां विद्या विद्यान-
 ताम् ॥ ३० ॥ ताभिः मय्यक्तं मनुजानिर्होतयात्वा विधीयते ।
 ना चेहमेतता न स्युः क्षयोधर्मस्यै भुवि ॥ ३१ ॥ दपुत्रनीतिवृत्ते
 चापि निर्मेच्छादमिदं भवेत् । वाताधर्मो ज्ञापतिभ्यो विमथ्यो ह-
 रिमाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ सुपुत्रनीतिभिस्तैर्धर्मं स्युर्गन्ति ये प्रजाः ।

द्विजातीनाम्बतं धर्मो ह्येकथै वैकवर्षिकः ॥ ३३ ॥ यथाध्ययन-
 दानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः । याजनाध्यापनं विप्रे धर्म-
 चैव प्रतिग्रहः ॥ ३४ ॥ पातनं चतुर्याणां वै वैश्वधर्मश्च पोष-
 णम् । शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ॥ ३५ ॥
 भेद्यहोमव्रतर्षीनांशयैव गुरुवासिनः । क्षत्रधर्मोऽत्र कीन्तेय
 तत्र धर्मोऽत्र रक्षणम् ॥ ३६ ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियते-
 न्द्रियः । वृष्टैः सम्मन्व्य सङ्घिष नृद्धिमग्निः श्रुतान्वितः ॥ ३७ ॥
 चास्थितः शास्त्रि दण्डन व्यसनो परिभयते । नियहामुग्रहै-
 सम्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते ॥ ३८ ॥ तदा भवन्ति लोकस्य मर्णादाः
 सुष्यवस्थिताः । तद्यादेशे च दुर्गे च शत्रुमित्तबलेषु च ॥ ३९ ॥
 नित्यश्चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा । राज्ञामुपायचारश्च
 बुद्धिमन्त्रदराकमाः ॥ ४० ॥ नियहप्रयत्नौ चैव दाक्ष्यं वै कार्ण-
 साधकम् । साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपि च शोभे च ॥ ४१ ॥
 साधनीयानि कर्माणि समासद्व्यासयोगतः । मन्त्रमूला नयाः
 सर्वं चाराद्य भरतपते ॥ ४२ ॥ सुमन्त्रितेन या सिद्धिस्तां द्विजैः
 सह मन्त्रयेत् । स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनापि वा ॥ ४३ ॥
 न मन्त्रयेत् गुह्यानि येषाञ्चोन्मादक्षक्षणम् । मन्त्रयेत् सह
 विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ॥ ४४ ॥ स्त्रिग्धैश्च नीतिविन्या-
 सान् मूर्खान् सर्वत यर्षयेत् । धार्मिकान् धर्मकार्णेषु चर्ष-
 कार्णेषु पण्डितान् ॥ ४५ ॥ स्त्रीषु क्लीवान्निशुक्लीत क्रूरान्
 क्रूरेषु कर्मसु । स्त्रेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्णकार्णससुद्रवा ॥ ४६ ॥
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणाश्च वतावतम् । युद्धा सुप्रतिपसेषु
 कुर्वात् साधुष्वगुयहम् ॥ ४७ ॥ नियहं चाप्यग्निषु निर्मर्णा-
 देषु कारयेत् । नियहे प्रयहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते ॥ ४८ ॥
 तदा भवति लोकस्य मर्णादा सुष्यवस्थिता । एष तेऽभिहितः
 पार्थ घोरो धर्मो दुरन्धयः ॥ ४९ ॥ तं स्वधर्मं विभागेन विन-

अस्योऽसुपालयः । तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम्
 ॥ ५० ॥ दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याय सङ्गतिम् । चतुः
 याति तथा स्वर्गं भवि निग्रहपालनैः ॥ ५१ ॥ मय्यक्मणीत-
 द्दण्डा हि कामद्वेषविवर्जिताः । अकुञ्चा विगतक्रीडाः सतां
 यान्ति सलोकताम् ॥ ५२ ॥

इति वारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनुमद्गीमसंवादे
 पञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामतः
 कृतम् । भीमसेनं पुनर्दोभ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १ ॥ परि-
 ष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत । यतो नाशसुपागच्छत्
 सर्वज्ञासीत् प्रदक्षिणम् ॥ २ ॥ बलघ्नातिवचो मीने न मेऽस्मि
 सदृशो महान् । ततः पुनरथोवाच पर्णश्रुतयनो हरिः ॥ ३ ॥
 भीममाभाष्य सौहार्दाद्वाप्यगङ्गादया गिरा । गच्छ वीर स्वमा-
 वासं स्मरन्त्योऽस्मि कथान्तरे ॥ ४ ॥ इहस्यैव कुरुश्रेष्ठ न निवे-
 द्योऽस्मि कार्त्तिकित् । धनदस्यान्तयाञ्चापि विशिष्टानां महाबल
 ॥ ५ ॥ देवकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोपिताम् । ममापि सफलं
 चक्षुः स्मारितयास्मि राघवम् ॥ ६ ॥ रामाभिधानं विष्णुं हि
 जगद्गुदयनन्दनम् । सीतावक्त्रारविन्दाकं दशास्यध्वान्तभास्करम्
 ॥ ७ ॥ मातृपुत्रं गान्धर्वसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह । तदस्मद्दर्शनं
 वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ॥ ८ ॥ भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय
 भारत । यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारण्यसङ्घयम् ॥ ९ ॥
 धार्तराष्ट्रा निहन्त्या यावदेतत् करोम्यहम् । शिलया नगर-
 स्त्रीपि मर्दितव्यं मया यदि ॥ १० ॥ बद्धा दुर्बोधनश्चाद्य धान-
 यामि तवान्तिजम् । यावदेतत् करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महा-
 लम्बः । प्रत्युवाच हनुमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥ कृतमेव
 त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव । स्वस्ति तंस्तु महाबाहो कामये त्वं
 प्रसीद मे ॥ १३ ॥ सनाथा पाण्डवा सर्वे त्वया नाथेन वीर्य-
 बन् । तत्रैव तेजसा सर्वान् विजेष्यामी वयं परान् ॥ १४ ॥ एव-
 मुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत । श्वात्वात् सौहृदाच्चैव
 करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५ ॥ चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्ति-
 समाकुलान् । यदा सिंहखवं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६ ॥
 तदाहं हृ हविष्यामि स्वरवेण रवन्तव । विजयस्तु ध्वजस्य च
 नादाभ्योक्ष्यामि दारुणान् ॥ १७ ॥ शत्रूणां ये प्राणहरा, सुखं
 येन हनिष्यथ । एवमाभाष्य हनुमास्तदा पाण्डवनन्दनम् । मार्ग-
 माख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १८ ॥

इति अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाखण्डे
 एकपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् हरिखरे भीमोऽपि बलि-
 नाम्बर । तेन मार्गेण विपुलं व्यखरङ्गममादनम् ॥ १ ॥ अह-
 खरन् वपुस्तस्य श्रियश्चाप्रतिमा भुवि । माहात्म्यमनुभावश्च खरन्
 दागरथेयंयौ ॥ २ ॥ स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोकयामास तदा सौगन्धिकवनेश्वरा ॥ ३ ॥ फुल्लद्रुमविचि-
 त्वाणि सरासि सरितस्तथा । नानाकुसुमचित्वाणि पुष्पितानि
 वनानि च ॥ ४ ॥ मन्मथारण्यूषानि पङ्कक्तिन्त्रानि भारत ।
 वर्षतामिव मेघाना वृन्दानि दृष्ट्ये तदा ॥ ५ ॥ हरिष्यैवपत्ता-
 पात्रैरुत्तरेणिसहितैर्वनम् । सशय्यकवले, योयान् पथि दृष्ट्वा द्रुतं
 ययौ ॥ ६ ॥ महिषैश्च वराहैश्च गार्द्रुल्लैश्च निषेधितम् । व्ययेत-

भीर्गिरिं शीर्षाङ्गोमसेनो व्यगाहत ॥ ७ ॥ कुर्तुमानन्तगन्धैश्च
 ताम्रपङ्कजकोमलैः । याच्यमान इवारण्येदुं भैर्भारतकम्पितैः ॥ ८ ॥
 कृतपद्माङ्गलिपुटा मन्तपट्पदसेविताः । प्रियतीर्थवना मार्गे
 पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ सञ्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरि-
 सासुषु । द्रौपदीवाक्पपाद्येयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ १० ॥ परि-
 हृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने । काञ्चनेर्विमलैः पद्मेदंदर्शं
 विपुलां लदीम् ॥ ११ ॥ हंसकारण्डनयुतां चक्रशक्तीपशोभ-
 ताम् । रचितामिव तस्याद्भेर्मांलां विमलपङ्कजाम् ॥ १२ ॥ तस्यां
 लयां महासन्धः सौमन्धिक्रयनं महत् । अपश्यत् प्रीतिजननं
 बालाकंसहस्रवृत्ति ॥ १३ ॥ तदृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डु-
 नन्दनः । वनवासपरिक्लिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ १४ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौमन्धिकाहरणे
 द्विपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । स गत्वा नलिनीं रम्यां राजसैरभि-
 रचिताम् । कैलासशिखराभ्यासे ददर्श शुभकाननाम् ॥ १ ॥
 कुबेरभवनाभ्यासे जातां पर्वतनिर्भरे । सुरम्यां विपुलाङ्गायां
 नानाद्रुमलनाकुताम् ॥ २ ॥ हरिताम्बुजमञ्जुत्वां दिव्यां कनक-
 पुष्कराम् । नानापद्मिजनाकीर्णां रूपतीर्णामकदंभाम् ॥ ३ ॥
 अतीवरम्यां पुञ्जतां जातां पर्वतमासुषु । विचित्रभृतां लोकस्य
 शुभामहत्तदर्शनाम् ॥ ४ ॥ तत्राद्यतरमं शीतं लघु कुन्तीसुतः
 शुभम् । दृश्ये विमलं तीर्थं पिबेद्य वज्र पाण्डवः ॥ ५ ॥ तान्पु-
 पुष्करिणीं रम्यां दिश्यसौमन्धिकाहताम् । जातरूपमयैः पद्मे-
 ञ्जुत्वां परमसन्धिभः ॥ ६ ॥ वंदूर्ध्वं वरनालैश्च वज्रचक्रमंनो-
 रमैः । हंसकारण्डनोद्भूतैः स्रजद्विरमलं रजः ॥ ७ ॥ आकीर्णं

राजराजस्य कुवेरस्य महात्मनः । गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च पर-
 माचिताम् ॥ ८ ॥ सेविताम्पिभिर्दिव्यैर्यज्ञैः, किम्पुनरपैसावा ।
 राजसैः किन्नरैश्चापि शुभा वैश्रवणेन च ॥ ९ ॥ ताञ्च दृष्ट्वैव
 कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः । बभूव परममीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य
 तत्पुत्रः ॥ १० ॥ तच्च क्रोधवशा नाम राजसा राजशासनात् ।
 रक्षन्ति शतसाहस्राश्रितायुधपरिच्छदा ॥ ११ ॥ तं तु दृष्ट्वैव
 कौन्तेयमग्निनैः प्रतिवासितम् । ब्रह्माज्ञदधरं वीरं भीमं भीम-
 पराक्रमम् ॥ १२ ॥ सायुधं बहूनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिन्दमम् ।
 धुष्करेप्सुसुपायान्तमन्योत्यमभिवृकशु ॥ १३ ॥ अयं पुरुष-
 शार्दूलः सायुधोऽजिनमहतः । यज्ञिकीर्षुरिह प्राप्तस्त्वस्मष्टु-
 मिहाहंथ ॥ १४ ॥ ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वक्रोदरम् ।
 तंजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १५ ॥ सुनिवेशधरश्चैव
 सायुधश्चैव लक्ष्यसे । यदर्थमभिसंप्राप्तः तदाचक्ष्य महामते ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाचरण्ये

त्रिपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

भीमसेन उवाच । पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
 विगोला वदरौं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राजमाः ॥ १ ॥ अपश्यत्तत्र
 पाञ्चाक्षी सौगन्धिकममुज्जमम् । अनिकोटमनो नूनं सा बहूनि
 परोपसति ॥ २ ॥ तस्या नामनवशुभ्रा धर्मपत्न्या प्रिये स्थितम् ।
 पुष्याचारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचरा ॥ ३ ॥

राजसा उचुः । आक्रोडोऽयं कुवेरस्य दयितः पुरुषमेव ।
 नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ४ ॥ देवर्षयस्तथा
 यथा देवायाव हक्रुदर । आमन्त्र्य यत्प्रवरं प्रिवन्ति रागयन्ति
 च ॥ ५ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव । अन्वायेनेह

यः कश्चिद्वैमनस्य धनेश्वरम् ॥ ६ ॥ विहर्तुमिच्छेद्दुर्हतः सं-
 विनश्येन्न संशयः । तमनाहृत्य पद्मानि जिहीर्षसि वनादितः ॥ ७ ॥
 धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि श्वातरं कथम् । आमन्त्र्य यत्तराजं
 वै ततः पितृ हरस्य च । नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किञ्चित्
 पुष्कस्मीक्षितम् ॥ ८ ॥

भीमसेन उवाच । राज्ञमास्तं न प्रश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
 हृद्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुच्छे ॥ ९ ॥ न हि याचन्ति
 राजान एष धर्मः सनातनः । न चाहं हातुमिच्छामि क्षत्रं
 धर्मं कथञ्चन ॥ १० ॥ इयञ्च नान्तनो रस्या जाता मवेतानिर्भरे ।
 नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ११ ॥ तुल्या हि सर्व-
 भूतानामियं वैश्वरणस्य च । एवं गर्गेषु द्रव्येषु कः कं याचितु-
 भर्षति ॥ १२ ॥

वेश्मपायन उवाच । इत्युक्त्वा राजमान् सर्वान् भीमसेनो
 क्षमपंथः । व्यगाहत महायातुर्नन्तिनीं तां महायतः ॥ १३ ॥
 ततः स राजभेर्वासा प्रतिपिबुः प्रतापवान् । सामैवमिति मक्रोधे-
 भंक्ष्यं यद्गः समन्तातः ॥ १४ ॥ कदर्योक्त्य तु स तान् राजमान्
 भीमविक्रमः । व्यगाहत महातेजासो तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १५ ॥
 गृह्णीत वधीत मन्त्रार्त्तगमं पश्याम स्नाताम च भीमसेनम् । कृद्धा
 ब्रुवन्तोऽभियसुष्टुं तं ते शक्तानि शोचस्य विदधानेभः ॥ १६ ॥
 ततः स सुर्वी यमदण्डकल्पां महागदी काञ्चनपट्टगदाम् । मगच्छ
 तागभ्यपतत्तरस्यी ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १७ ॥ ते तं
 तदा तोमरपट्टिगाद्यै र्याविह्वगच्छेः पशुपा गिपेत् । जिघांसवः
 कर्षवग्नाः सुभीता भीमं मगन्तात् पत्त्रिवद्भ्रुवाः ॥ १८ ॥ वातेन
 कुम्भीं बलवान् सुजातः शूरदारस्यी दिपता निहन्ता । मत्ये च
 धर्मो च वतः स चैव पराक्रमे शत्रुभिरपथ्यः ॥ १९ ॥ तेषां स
 सागौन् विनिधान्प्रजाया विहृत्य मष्टाणि च गातवाप्याम् ।

यथा प्रवीरान्निजघान भीमः परं शतं पुष्करिणीसमीपे ॥ २० ॥
 ते तस्य वीर्यं च वक्तव्यं दृष्ट्वा विद्यावलं बाल्यवलं तथैव । अगन्तु-
 वन्तः सञ्चितुं समन्तात् द्रुतं प्रवीराः सज्जमा निवृत्ताः ॥ २१ ॥
 विदीर्घमाथाशत एव दूर्णमाकाशमास्थाय विमूढमंज्राः । कैलाश-
 शृङ्गाण्यभिदुद्रुवन्तो भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभङ्गाः ॥ २२ ॥ स
 शक्रं ब्रह्मण्यैव्यसंघान् विक्रम्य जित्वा च रणेऽनिसंघान् । विगाह्य
 तां पुष्करिणीं जितारिः कामाय जग्राह ततोऽभ्युजानि ॥ २३ ॥
 ततः स पीत्वाश्नकल्पमन्त्रो भूयो बभूवोत्तमवीर्यं तेजाः । उत्पद्य
 जग्राह च सोऽभ्युजानि सौगन्धिकान्पुत्तमगन्धवन्ति ॥ २४ ॥ ततस्तु
 ते क्रोधवशाः समेत्य धनेश्वरं भीमबलप्रणवाः । भीमस्य वीर्यं च
 वक्तव्यं संख्ये यथावदाचष्टुरतीव भौताः ॥ २५ ॥ तेषां वचस्तत्,
 निशम्य देवः प्रहस्य रत्नामि ततोऽभ्युवाच । गृह्णातु भीमो जल-
 ज्ञानि कामात् क्षणानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २६ ॥ ततोऽभ्य-
 स्तुजाप्य धनेश्वरन्ते जग्मः कुरूणां प्रवरं विरोधाः । भीमश्च
 तस्यां ददृशुर्नलिन्यां यथोपजोषं विचरन्तमेकम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे

चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरत-
 र्षभ । बहूनि बहुरूपाणि विरजामि समाददे ॥ १ ॥ ततो
 वायुर्महान् शीघ्रो नीचैः शर्करकंपंशः । प्रादुरानीत् पुरस्सर्गः
 संग्राममभिचोदयन् ॥ २ ॥ पपात महती चोल्का सनिर्घाता
 महाभया । निघ्नमयाभवत् स्रुष्वंघ्यन्नरश्लिस्तमोहतः ॥ ३ ॥
 निर्घातयामवह्नीमो भोमे विक्रममास्थिते । चक्षाल पृथिवी चापि
 पाशुवपं पपात च ॥ ४ ॥ सप्तोहिता दिशवासन् खरवाचो

मृगद्विजाः । तमोटतमभूत् सर्वे न प्राञ्जायत किञ्चन ॥ ५ ॥
 अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जग्निरे । तदद्भुतमभि-
 प्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ उवाच बहतां श्रेष्ठः कोऽध्या-
 जभिभविष्यति । सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा सुहृदुर्मदाः ॥७॥
 यथा रूपाणि पश्यामि स्वभ्ययो नः पराक्रमः । एवमुक्त्वा ततो
 राजा वीजाश्रमे समन्ततः ॥ ८ ॥ अपश्यमानो भीमन्तु धर्म-
 पुत्रो युधिष्ठिरः । ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थावरिन्दमः
 ॥ ९ ॥ पप्रच्छ श्वातरं भीमं भीमकर्गाण्यमाहवे । कश्चित् क्व
 भीमः पाशुर्लि किष्टित् कृत्यस्त्रिकीर्षति ॥ १० ॥ कृतवानपि वा
 वीरः साहसं साहमप्रियः । दूमे ह्यकृष्णादुत्पन्ता महासमर-
 दर्शनाः ॥ ११ ॥ दृग्गन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः । तं
 तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनो । प्रिया प्रियस्त्रिकीर्षन्ती
 महिषी चाश्चासिनी ॥ १२ ॥

द्वौपद्युवाच । यत्तत् षौगन्धिकं राजन्वाहृतं मातरिश्वना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रोतयाह्योपपादितम् । अपि चोक्तो मया
 वीरो यदि पश्ये ब्रह्मण्यपि ॥ १३ ॥ तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्र-
 मागम्यतामिति । स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः
 ॥ १४ ॥ प्रागुदीचीं दिशं राजंशान्वाचर्तुमितो गतः । उक्त-
 स्त्वं तथा राजा यमाविदमथाव्रथोत् ॥ १५ ॥ गच्छाम सञ्जिता-
 स्तूष्णं येन यातो हृकोदरः । बहन्तु राजमा विप्रान् यथा-
 थान्तान् यथाशयान् ॥ १६ ॥ त्वमप्यमरसङ्काय बह कृष्णां
 घटीत्कच । थक्त्वं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ॥ १७ ॥
 चिरद्द तस्य काशोऽयं स च वायुसमो जये । तरस्यो वैततंयस्य
 सदृशो भुवि संघने ॥ १८ ॥ उत्पतंद्पि वाकाशं निपतेच्च यथे-
 च्छकम् । तमन्त्रियामे भवता प्रभाषाद्भ्रजनीधराः ॥ १९ ॥ सुरा
 स नापराभोति सिद्धानां बहूनादिनाम् । तथेत्य ज्ञा तु ते सर्वे

है। इत्युपमुष्णाम्ना ॥ २० ॥ उद्देगजा कुबेरस्य नलिन्या भरत-
 पेम । आदाय पाण्डवायैव तां च विप्राननेकशः ॥ २१ ॥ कोम-
 शेनैव सृष्टिताः प्रययुः प्रोतमानसाः । ते सर्वे त्वरिता गत्वा दृष्टुः
 शुभकाननाम् ॥ २२ ॥ गन्धसौगन्धिकवतीं नलिनौ सुमनोरमाम् ।
 तच्च भीम महात्मानं तस्यास्तीरे तरस्विनम् ॥ २३ ॥ दृष्टु-
 निष्ठतां चैव यथाय विपुलेक्षणान् । भिन्नकायाचिवाहून् सङ्घ-
 र्णितशिरोधरान् ॥ २४ ॥ तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्य-
 स्थितम् । सक्रोधं सख्यनयनं सन्देददशनच्छदम् ॥ २५ ॥ सद्यम्ब
 च गदा दोर्ध्या नदीतीरे व्यवस्थितम् । प्रजासङ्घेपसमये दण्ड-
 श्शामिवान्तकम् ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुन-
 मुनः । उवाच शृण्वया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २७ ॥
 साहसं वत भद्रं ते देवानामथ वाप्रियम् । पुनरेवं न कर्तव्यं
 मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २८ ॥ अनुशिष्य तु कौन्तेयं यद्भानि
 परिगृह्य च । तस्यामेव नलिन्यान्तु विष्णुहुरमरोपमा ॥ २९ ॥
 एतस्मिन्नथ काले तु प्रगृहीतशिलासुधाः । मादुरासन्ध्याकाया-
 श्शस्योद्यानस्य रत्निषु ॥ ३० ॥ ते दृष्ट्वा धर्मराजान महर्षिस्त्रापि
 कोमगम् । नकुलं सहदेवञ्च तथान्वान् ब्राह्मणर्षभान् ॥ ३१ ॥
 विगयेन गताः सर्वे प्रण्वितुश्च भारत । साविता धर्मराजेन
 प्रसेदु, अण्डाचराः ॥ ३२ ॥ विदिताश्च कुबेरस्य तत्र ते कुरु-
 मुखा । ऊपुर्नातिचिरं कालं रममाणा कुरुदहा । प्रतीच-
 माणा वीभत्सुं गन्धमादनसप्तपु ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाशरणे

पञ्चपञ्चागदधकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् निवसमानोऽथ धर्मराजो
 सुभिष्टरः । कथंवा सचितान् भ्रातृनिवृत्त्या च सहजिजान् ॥ १ ॥
 दृष्टानि तीर्थान्यन्नाभिः पुण्यानि च शिवानि च । मनसो ह्लाद-
 नीयानि वनानि च पृथक् पृथक् ॥ २ ॥ देवैः पूर्वं विचीर्षानि
 मुनिभिश्च महात्मभिः । यथाक्रमविशेषेण हिजैः सम्पूजितानि
 च ॥ ३ ॥ ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विवेष्टितम् । राजर्षी-
 णाञ्च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ॥ ४ ॥ शृण्वानाश्रुत् तत्र
 स्यात्पात्रमेतु शिवेषु च । अभिषेकं हिजैः साहं कृतवन्तो विशे-
 षतः ॥ ५ ॥ अर्चिताः सततं देवाः पुण्यैरद्भिः सदा च यः । यथा-
 शब्दैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च रम्येषु
 सर्वेषु च सरःसु च । उदधी च महापुण्ये स्तूपस्युष्टं महात्मभिः
 ॥ ७ ॥ इत्ता सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा । नानातीर्थेषु
 रम्येषु स्तूपस्युष्टं मह हिजैः ॥ ८ ॥ गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः
 पर्वताः शुभाः । शिवान् पर्वतयैव नानाहिजगणाद्युतः ॥ ९ ॥
 विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणायमः । दिश्वपुष्करिणी दृष्टा
 सिद्धदेवर्षिपूजिता ॥ १० ॥ यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि
 च । दर्शितानि हिजयेष्ठा सोमयेन महात्मना ॥ ११ ॥ इमं
 त्रैश्वर्यावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् । कथं भीम गमिष्यासो गति-
 रन्तरधीयताम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रूवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरी-
 रिणी । न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्वर्यायमात् ॥ १३ ॥ अने-
 नेव यथा राजन् प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारायणस्थानं
 बदरीत्यभिविष्टतम् ॥ १४ ॥ तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारण-
 सेवितम् । बह्वपुष्पफलं रम्यमायमं दृषपर्वतः ॥ १५ ॥ अत-
 क्रम्य च तं पार्थ चार्ष्टिपेणाश्रमे वसेः । ततो द्रव्यसि कौन्तेय
 निषेकं धनदस्य च ॥ १६ ॥ एतस्मिन्प्रसरे वापुर्दिव्यगन्धवहः

प्रागितं त्वया । ततो युधिष्ठिरश्चास्य गुरुकः' समपद्यत ॥ २७ ॥
 स तु भाराभिभूताश्रान्तगथा शीघ्रगोऽभवेत् । अथावधीत द्रौप-
 दीञ्च नकुनञ्च युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ साभेट राक्षसाङ्गुलाङ्गतिरक्ष-
 मया हता । नातिदूरे महाबाहुर्भयिता पवनामलः ॥ २९ ॥
 अस्मिन् मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राजसः । महदेवस्तु तं
 दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ॥ ३० ॥ उवाच वचनं राजन् कुन्ती-
 पुत्रं युधिष्ठिरम् । राजन् किं नाम मत् कृत्यं क्षत्रियस्यास्वतो-
 ऽधिकम् ॥ ३१ ॥ यद्युद्वाभिमुखः प्राणांस्वजेच्छ्वन्नं जयेत वा ।
 एष चास्मान् पश्येन्नं दुध्यमानाः परन्तप ॥ ३२ ॥ सूदयेमं महा-
 बाहो देवकाख्यो ह्ययं शृप । क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्य-
 पराक्रम ॥ ३३ ॥ जयन्तो हन्यमाना वा प्राप्तमर्हाम मङ्गतिम् ।
 राजसे लीषमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ॥ ३४ ॥ नाहं ब्रूयां
 पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत । भो भो राजान तिष्ठस्व सह-
 देवोऽस्मि पाण्डवः ॥ ३५ ॥ जन्ता वा मा नयस्वैनां हतो वाद्येह
 स्वप्सामि । तदा ब्रूवति माद्रेये भीमसेनो यदृच्छया ॥ ३६ ॥
 प्रत्यदृश्वद्गदाहृदा' सवञ्च इव यामवः । सोऽश्चदृभ्रातरौ तत्र
 द्रौपदीञ्च यशस्विनीम् ॥ ३७ ॥ क्षितिस्थं महदेवञ्च क्षिपन्तं
 राक्षसं तया । मार्गाञ्च रक्ष' संमूढं कालोपहतचेतसम् ॥ ३८ ॥
 भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विगिवाहितसः । भ्रातृत्तान् ह्लियती
 दृष्ट्वा द्रौपदीञ्च महाबलः ॥ ३९ ॥ क्रीधमाहारयद्भीमो राक्षस-
 छेदमवधीत् । विज्जातोऽसि मया पूर्वं पाप गस्त्रपरीक्षणे
 ॥ ४० ॥ आस्या तु त्वयि मे नास्ति यतोऽपि न हतस्तदा ।
 ब्रह्मरूपमतिच्छन्दो न नो वदसि चापियम् ॥ ४१ ॥ प्रियेषु

नूनमद्यानि संपक्वो न्यथा ते मतिरीदृगी । दत्तः कृष्णापहरणे
 कात्वेनाङ्गतकर्मणा । ४३ ॥ बहिर्गोऽयं त्वया प्रसाः कालसूत्रेषु
 क्षिप्यतः । मत्स्योऽश्वभीषस्यूतास्तः कथमप्य भविष्यति ॥ ४४ ॥
 वृक्षानि प्रक्षिप्तो दिगमनःपूर्वं गतश्च ते । गतं गन्तासि गन्तासि
 मामं वक्कहिद्विष्ययोः ॥ ४५ ॥ एवमुक्तसु भीमेन राजसः काल-
 चोदितः । भीत उत्सृज्य तान् सर्वान् वृक्षान् समुपस्थितः
 ॥ ४६ ॥ अत्रवीञ्च पुनर्भीमं रोपात् मस्कुरिताधरः । न मे मूढा
 दिग्मः पाप त्वर्द्धं मे विलम्बितम् ॥ ४७ ॥ श्रुत्वा मे राजमा ये
 ये त्वया विनिहता रणे । तेषामद्य करिष्यामि तवास्त्रेषीदक-
 क्रियाम् ॥ ४८ ॥ एवमुक्तपतौ भीमः सृक्षणी परिसंतिहन् ।
 श्रुयमान इव क्रोधात् साक्षात् कालान्तकोपमः ॥ ४९ ॥ बाह्य-
 संश्रमेवैतन्नभिदुद्राव राजसम् । राजसोऽपि तदा भीमं वृक्षा-
 र्थिगमवस्थितम् ॥ ५० ॥ मुञ्जमुञ्जव्याददानः सृक्षणी परि-
 संतिहन् । अभिदुद्राव संरथ्यो वलिदंज्वधरं यथा ॥ ५१ ॥
 वत्समाने तदा ताभ्यां बाह्यदृष्टे सुदारुणे । माद्रौपुत्रावभिक्रुदा-
 वभाषय्यभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥ न्यवारयत्तौ प्रहसन् कुन्तीपुत्रो
 हकोदरः । शक्तोऽहं राजसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ५३ ॥
 आश्रया आह्वयिष्येवं धर्मेण मुहुतेन च । इष्टेन च शपे राजन्
 सूदयिष्यामि राजसम् ॥ ५४ ॥ इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौःसुहृदमानौ
 परस्परम् । बाह्यभ्यां सममञ्जेतासुभौ रथोहकोदरौ ॥ ५५ ॥
 तयोरासीत् संपहारः क्रुद्धयोर्भीमरत्नयोः । अद्यमाणयोः संख्ये
 देवदानवयोरिव ॥ ५६ ॥ आरुज्यावज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभि-
 लक्षतः । जीमूताविव गर्जन्तौ निनदन्तौ महाबन्तौ ॥ ५७ ॥
 अभक्ष्यन्महाहृक्षान्कभिर्बलिनास्वरौ । अन्योन्येनातिसंरथ्यौ पर-
 स्परवधेयिणौ ॥ ५८ ॥ तद्दृक्ष्युष्टमभवन्महीरुहवितान्गम् ।
 बालिमुपीययोर्भ्रातौ । सुरा स्त्रोकात्त्रिणोऽंथा ॥ ५९ ॥ आधि-

शुचिः । सुप्रमह्णादनः शीतः सुप्रसन्नं वषट् च ॥ १७ ॥ श्रुत्वा
 तु दिव्यामाकाशाहाचं सर्वे विस्मिन्निवृत्तः । ऋषीणां ब्राह्मणानाञ्च
 पार्थिवानां विशंपतः ॥ १८ ॥ श्रुत्वा तन्महदावचं द्विजो
 धौम्योऽमवीक्षदा । न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ॥ १९ ॥
 ततो बुधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः । प्रत्यागम्य पुनस्तान्
 नरनारायणायमम् ॥ २० ॥ भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परि-
 वारितः । पाश्चात्या ब्राह्मणाथै व न्यवसन्त सुखं तदा ॥ २१ ॥

इति भारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नरनारायणायमगने
 षट्पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः समाप्तश्च तीर्थयात्रापर्व ॥ १५६ ॥

अथ जटासुरवधपर्व ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तान् परिविश्वस्तान् वसतस्तत्र
 पाण्डवान् । पर्वतन्द्रे द्विजैः साहं पार्थागमनकाञ्चया ॥ १ ॥
 गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनाम्रजेऽपि च । रक्षितान् भीमसेनेन
 कदाचिन्नान् यदृच्छया ॥ २ ॥ जहार धर्मराजानं यमो कृष्णाञ्च
 राजसुः । ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वशास्त्रविदुत्तमः ॥ ३ ॥ इति
 ब्रह्मन् पाण्डवेवान् पथ्युपासोऽस्य नित्यदा । परीक्षमानः पार्थिना
 कक्षापानि धनूंषि च ॥ ४ ॥ अन्तरं सम्परिप्रेष्य द्रौपदीं दृष्ट्वा हरषं
 प्रीति । कुष्टात्पा पापयुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ५ ॥
 धीवप्यं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवगन्दनः । बुधुधे न च तं पार्थं
 भस्मच्छन्निगिबानकम् ॥ ६ ॥ स भीमसेने निष्क्रान्ते षडयार्धमरि-
 न्दम । घटोत्कचं सासुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ॥ ७ ॥ सोमश-
 मभृतींस्तान् मर्षयीं च समाहितान् । स्नातुं विनिर्गतान् दृष्ट्वा
 पुण्यार्थञ्च तपोधनान् ॥ ८ ॥ रूपमन्यत् समास्थाय विजितं भैरवं
 महत् । संशीत्वा सर्वंशस्त्राणि द्रौपदीं परिभृष्टा च ॥ ९ ॥

प्रातिष्ठत स दुष्टाणां स्त्रीन् गृहीत्वा च पाण्डवान् । सङ्घदेवसु
 यत्नेन ततोऽपकथ्य पाण्डवः ॥ १० ॥ विक्रम्य कौगिकं चक्रं
 सोभयित्वा प्रहं रिपोः । चाक्रन्दहोमसेनं वै येन यातो महा-
 बलः ॥ ११ ॥ तमवशीहर्मराजो ह्यियमाणो युधिष्ठिरः । धर्मस्ते
 हीयते मूढ न तत्त्वं समवेक्षसे ॥ १२ ॥ येऽन्ये कश्चिन्नमुष्येषु
 तिर्ष्यन्निगताश्च ये । धर्मन्ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विप्रैः प्रतः
 ॥ १३ ॥ धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मन्ते विदुश्चतमम् । एतत् परीष्य
 सर्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि । ॥ १४ ॥ देवाय ऋषयः मिहा पितर-
 चापि राक्षस । गन्धर्वैरगरक्षांसि वयांसि पश्यस्वथा ॥ १५ ॥
 तिर्ष्यन्निगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः । मनुष्यास्तुपत्नीवन्ति
 ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १६ ॥ सच्चिदा ज्ञास्य लोकस्य लोको
 सुप्ताकमृच्छति । इमन्तु लोकं शोचन्तमनुगोचन्ति देवताः ॥ १७ ॥
 पूज्यमाणाय बहून्ते हव्यकथ्यैर्यथाविधि । बह्वं राष्ट्रस्य गोत्रारो
 रक्षितारथ राजस ॥ १८ ॥ राष्ट्रस्मारस्यगणस्य कुतो भूतिः
 कुतः सुखम् । न च राजावमन्तव्यो रक्षसा ज्ञात्वनागमि ॥ १९ ॥
 अणुरप्यपचारश्च तास्यन्नाकं नराशन । विघ्नाशान् यथागत्या
 कुर्महे देवतादिषु ॥ २० ॥ गुरुं च ब्राह्मणांश्चैव प्रथममवस्थाः
 मदा । द्रोग्धव्यं न च गितेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ॥ २१ ॥
 येषाञ्चान्त्रानि भुञ्जीत यत्र च स्यात् प्रतिशयः । स त्वं प्रतिशये-
 ऽन्नाकं पूज्यमाणः सुखोपितः ॥ २२ ॥ भुङ्क्ता चान्त्रानि दुष्पञ्च
 कथमग्नां जिहीर्षसि । एवमेव हथाचारो हथावहो हथामेतिः
 ॥ २३ ॥ हथामरणमर्ह्य हथाव्य न भविष्यति । अथ चेद्दुष्ट-
 ब्रह्मिन् सर्वधर्मैर्विचर्जितः ॥ २४ ॥ प्रदाय शस्त्राण्यन्नाकं वृद्धेन
 द्रौपदी हर । अथ चेत्त्वमविज्ञानादिदं कर्म करिष्यामि ॥ २५ ॥
 अधर्मश्चाप्यकीर्तिंश्च लोके प्राप्स्यसि केवलम् । एतामद्य परा-
 शय स्वयं राजस मानुषीम् ॥ २६ ॥ निषमेतत् ममालोद्य कृष्णेन

ध्याविध्य तौ वृजान्मुहूर्त्तं मितरेतरम् । 'ताडयामासतुश्चभी
 विनदन्तौ मुहूर्त्तं ॥ ६० ॥ तस्मिन् देशे यदा वृक्षाः सर्वे एव
 निपातिता । पृच्छोक्तताश्च शतशः परस्परमघेष्यया ॥ ६१ ॥
 ततः शिलाः समादाय मुहूर्त्तं मिव भारत । महायज्ञैरेव शैलेन्द्रौ
 युयुधाते महाबलौ ॥ ६२ ॥ शिलाभिरुग्ररूपाभिर्दृष्टीभिः पर-
 स्परम् । यज्ञैरेव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ६३ ॥ अभिद्रुत्य
 तु भूयसावन्योन्ययत्तदर्पितौ । भ्रजन्त्या परिन्दह्याथ चक्रुर्वाते
 गज्राश्वि ॥ ६४ ॥ सुष्टिभिर्य महाघोरैरेरन्योन्यमभिजघ्नतुः । ततः
 कटकटागर्द्धो यभूव सुमहाजगोः ॥ ६५ ॥ तत संदृत्य सुष्टिन्तु
 पञ्चशीर्षनिवोरगम् । वेगेनाभ्यहनद्भीमो राजसस्य शिरोधराम्
 । ६६ ॥ ततः चान्तन्तु तद्रजो भीमसेनभुजाहतम् । सुपरि-
 चान्तगान्धद्य भीमसेनाऽभ्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥ तत एनं महाबाहू
 र्बाहुभ्याममरोपम । समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो विनिधिय्य मही
 तले ॥ ६८ ॥ तस्य गात्राश्च सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 शरत्क्षिना चाभिहत्य शिर कायादपाहरत् ॥ ६९ ॥ सन्दष्टोऽ
 विवृत्ताक्षं फलं वृक्षादिव च्युतम् । जटासुरस्य तु गिरो भीम-
 सेगबलाहतम् ॥ ७० ॥ पदात रुधिरादिग्ध सन्दष्टरदनच्छदम् ।
 तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् । स्तूयमानो द्विजायैस्तु
 मर्वाडिरिव वासवः ॥ ७१ ॥

इति पारश्वपर्वणि जटासुरवधपर्वणि जटासुरवधो नाम
 सप्तपञ्चाशदधिकशतं ऽध्यायः समाप्तश्च जटासुरवधपर्वः ॥ १५७ ॥

यत्न यत्नमुहूर्त्तं ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । निहतो राजसे तस्मिन् पुनर्नारायणा
 यमम् । दध्येत्य राजा कौन्तेयो निवापमकरोत् प्रभुः ॥ १ ॥

स समानोय तान् सर्वाङ्गान् भ्रातृनित्यप्रबोद्धवः । द्रौपद्या सचि-
 तान् काले संस्मरन् भ्रातरं जयम् ॥ २ ॥ समापतस्त्रोऽभिगताः
 शिवेन चरतां वने । कृगोहं शशु वीभत्सुः पञ्चमीमभित, समाम्
 ॥ ३ ॥ प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरं रणाश्वरम् । पुष्यिते-
 र्हुमषण्डे मन्त्रकोकिलवट्पदैः ॥ ४ ॥ मयुरैश्चातकैद्यापि नित्यो-
 त्पवन्निभूयितम् । व्याघ्रैरंराहैर्मन्त्रिभैर्गन्धर्वैरिष्योस्तथा ॥ ५ ॥
 श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुक्मिण्य निषेवितम् । फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च
 शतपत्रैश्चोत्पलैः ॥ ६ ॥ मफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलै-
 रपि । महापुष्पं पविचञ्च सुरासुरनिषेवितम् ॥ ७ ॥ तथापि
 च कृतोद्देशः समागमदृष्टुभिः । कृतच समयात् न पोष्यता-
 मिततेजसा ॥ ८ ॥ पञ्चपर्षाणि वक्ष्यामि विद्याधीति प्ररा मयि ।
 अत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिन्दमम् ॥ ९ ॥ देवलोकसमं
 लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् । इत्यक्त्वा बाह्यणान् सर्वाणामन्वयत
 पाण्डवः ॥ १० ॥ कारणञ्चैव तन्नेपोमाच चक्षे, तपस्विनाम् ।
 तामुग्रतपमः प्रीतान् कृत्वा पाथीः प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ बाह्या-
 णासोऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च । सुखादृर्कमिदं क्रेश-
 नचिराद्भरतर्षभ ॥ १२ ॥ अत्रधर्मेण धर्मज्ञ नीर्त्वा गां पाण्डिय-
 व्यसि । तत्तु राजा वचस्पोषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ॥ १३ ॥
 प्रतस्थे सह विप्रैस्ते भ्रातृभिय परन्तपः । राजशेरनुयाती, वै
 कोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४ ॥ क्वचित् पद्भ्यां ततोऽगच्छद्राक्षसै-
 रक्षते क्वचित् । तत्र तत्र मघातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १५ ॥
 तयो सुधिष्ठिरो राजो बहून् क्लेशान् विचिन्तयन् । सिंहध्याघ-
 गजाकोर्णासुहृदोर्षो मययौ दिग्गम् ॥ १६ ॥ अथैकमाण्य- कौलासं
 मैनाकञ्चैव पर्वतम् । गन्धमादनपादाश्च श्वेतस्यापि तिलोच्चयम्
 ॥ १७ ॥ अर्षुपरि शैलस्य वञ्चीय सरितः शिवाः । पृष्ठे हिम-
 वताः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १८ ॥ इदंशुः पाण्डवा राजन

गन्धमादनमस्तिकात् । पृष्ठे हिमवतः पुर्यान्नामानाद्भुमन्ततावते
 ॥ १८ ॥ सन्निकावर्णसञ्जातेः पुष्पितैश्च महीरुहैः । समाहृतं
 सुख्यतममायुर्मं हृषपर्वणः ॥ २० ॥ तसुपागम्य राजर्षिं धर्मा-
 क्मानमरिन्दमाः । पाण्डवा हृषपर्वणमवदन्त गतक्लमाः ॥ २१ ॥
 अभ्यनन्दत राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् । पूजिताचारसंज्ञात सप्तराज्य-
 मरिन्दमाः ॥ २२ ॥ अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तेऽर्षिं लोकविश्रुतम् ।
 आसनस्य हृषपर्वणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३ ॥ एकैकशेष-
 तान् विमान्निवेद्य हृषपर्वणि । न्यासभूतान् यथाकालं बन्धुनिव-
 सुसंत्कृतान् ॥ २४ ॥ पारिवर्द्धिषु तं शेषं परिदाय महात्मने ।
 गतसो यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च ॥ २५ ॥ न्यदधुः
 पाण्डवा राजन्वायमे हृषपर्वणः । अतोतानागते विद्वान् कुशलेः
 सर्वधर्मवित् ॥ २६ ॥ अन्वशासत् स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
 तेऽस्तुञ्जाता महात्मान, प्रयवर्दिशसुभाराम् ॥ २७ ॥ तान् प्रस्थि-
 तानभ्यगच्छ हृषपर्वी सञ्जामतिः । उपन्यस्य महातेजा विप्रैः
 पाण्डवांस्तदा ॥ २८ ॥ अनुसंसार्ष्व कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य
 च । हृषपर्वी निवहते पश्यामभुपदिश्य च ॥ २९ ॥ नानाश्वग-
 गणैर्युष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः । पदातिभर्त्राट्टभिः सार्धं प्राति-
 छत युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ नानाद्भुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसातपु ।
 पर्वतं विविशु श्वेतं चतुर्यङ्गनि पाण्डवाः ॥ ३१ ॥ महाभ-
 घनसङ्काशं सन्निलोपहितं शुभम् । मणिशास्त्रनक्षत्रस्य शिला-
 नाशंसमुच्चयम् ॥ ३२ ॥ ते समासाद्य पश्यान् यथोक्तं हृष-
 पर्वणा । अनुसस्रु यथोद्देशं पश्यन्तो विविधाम्बुगान् ॥ ३३ ॥
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः । सुदुर्गमांशो सुबहून्
 सुखेनेवाभिचक्रसुः ॥ ३४ ॥ धीम्य, कृप्या च पार्थाश्च कौमयश्च
 महाश्रुपिः । अगच्छन् सञ्जितांस्तत्र न कथिदवधीयत ॥ ३५ ॥
 ते अर्गाहजसंघुष्टं नानाद्भुमन्ततावतम् । शार्यामृगणशैलेषु सेवितं

सुमनोरमम् ॥ ३५ ॥ पुष्यं पद्ममरीचुक्तं सपल्लवमहावनम् ।
 सपतस्युमंहाभागा माल्यवर्तं महागिरिम् ॥ ३६ ॥ ततः किष्कु-
 र्दधावासं सिद्धचारुसेवितम् । इदृशुर्द्धटरोमायः पर्वतं गन्ध-
 माहनम् ॥ ३७ ॥ विश्वाधरानुधरितं किन्नरीभिक्षाद्यैव च । गज-
 संघसमावासं सिंहस्थाप्रगणाद्युतम् ॥ ३८ ॥ शरभोन्नादसंघुटं
 नानासृगनिघेवितम् । ते गन्धमादनधमं तन्मन्दनवनोपमम् ॥ ३९ ॥
 सुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयमन्दनम् । विविशुः कमगो-
 वीराः शरण्यं शुभकाननम् ॥ ४० ॥ द्रौपदीसञ्चिता वीराकेश-
 विप्रैर्महात्मभिः । शृण्वन्तः प्रीतिजननान् वल्ग्वन्मदकलाञ्छुभान्
 ॥ ४१ ॥ श्रीव्ररम्यान् सुमधुरान् शब्दान् खगमुखेरितान् । सर्व-
 कृत्फलभाराद्यान् सर्वैर्भुक्तुमुज्ज्वलान् ॥ ४२ ॥ पश्यन्तः पाद-
 पांशापि फलभारावनामितान् । आम्बानाम्बानकान् भव्यान्
 नारिकेलान् सतिन्दुकान् ॥ ४३ ॥ मुञ्जातकांशथाञ्जीरान् दाहि-
 मान् वीजपूरकान् । मनमान् लकुचान् मोषान् अर्जूरान्म-
 वेतमान् ॥ ४४ ॥ पारावतांशथा शौद्रान्नीपांशापि मनारमान् ।
 विल्वान् कपिल्यान् जम्बूय काश्मरोर्वदरीशथा ॥ ४५ ॥ प्रजा-
 सुङ्गुस्वरवटान्श्रुत्यान् क्षीरिकांशथा । भङ्गातकामामलकीर्चरी-
 तकविभीतकान् ॥ ४६ ॥ रङ्गदान् करमदींथ तिन्दुकैथ महा-
 फलान् । एतानन्यांथ विविधान् गन्धमादनसात्तपु ॥ ४७ ॥ फलै-
 रमृतकल्पैश्चानाचिदान् स्वादुभिक्षरून् । तथैव चम्यशाशोकान्
 केतकान् वकुलांशथा ॥ ४८ ॥ पुत्रगान् मर्मपयोच कर्णिकारान्
 सकेतकान् । पाटलाः कुटजान् रम्यान् मन्टारिन्दीवरांशथा
 ॥ ४९ ॥ पारिजातान् कोविदारान् देवदारुमाशथा । गालां-
 श्वालांशमालांथ पिप्लवान् विष्णुकांशथा ॥ ५० ॥ शाल्मलीः
 किंशुकाशोकान् शिंघपां सरलांशथा । चकोरैः शतपत्त्रैथ मङ्ग-
 राजैशथा शुकैः ॥ ५१ ॥ कोकिलैः कवचिन्दैथ शरीतेर्जीव-

जीवके । प्रियकैवातकैश्चैव तथान्यैर्विविधैश्चगैः ॥ ५२ ॥ श्रोत्र
 रस्यं सुमधुरं कूजं द्विधाप्यधिष्ठितान् । सरामि च मनोज्ञानि
 समन्ताज्जनचारिभिः ॥ ५३ ॥ कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोक-
 नदोत्पलैः । कङ्कारैः कमलैश्चैव प्राचितानि समन्ततः ॥ ५४ ॥
 कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्लङ्कुकुट्टैः । कारण्डवैः श्वेहसैर्वेम्-
 झुभिरेव च ॥ ५५ ॥ एतेथान्ये च कीर्णानि समन्ताज्जन
 चारिभिः । दृष्टैश्चया तामरसरसासयमदालसैः ॥ ५६ ॥ पद्मो
 दरव्युत्तरज, किञ्चल्लकारणरञ्जितैः । मञ्जुस्वरैर्मधुररैर्विस्तृतान्
 कमलाकरान् ॥ ५७ ॥ अपश्यंशो नरय्याम्ना गन्धमादनसाधुषु ।
 तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डिताय समन्ततः ॥ ५८ ॥ शिखण्डिनोभिः
 सहितान् लतामण्डलकेषु च । मेघदम्भं रवोद्दाममदनाकुलितान्
 शृगम् ॥ ५९ ॥ श्रुत्वंव केकामधुरं सहोतं मधुरस्वरम् । चितान्
 कलापान् विसीर्षं सर्बलासान्मदालमान् ॥ ६० ॥ मयूरान्
 ददृशुर्हं शान्प्रत्य गो वनलासमान् । काचित् प्रियाभिः सहितान्
 भ्रममाणान् कलापिनः ॥ ६१ ॥ वल्लीनतामङ्कटेषु कुटजेषु
 स्थितास्तथा । काचित् कुटजानान्तु विटपेषूत्कठानिव ॥ ६२ ॥
 कलापरुचिराटोपनिचितान् कुटानिव । विवरेषु तरुणाश्च रुचिरं
 ददृशुश्च ते ॥ ६३ ॥ सिन्धुवारास्तथोदारान् मन्मथस्यैव तोम-
 रान् । सुवर्णवर्णकुसुमान् गिरीणां शिखरेषु च ॥ ६४ ॥ कर्ण-
 कारान् विकसितान् कर्णपूरानिषोक्तान् । तथापश्यन् कुरु-
 थकान् वनराजिषु सुष्यतान् ॥ ६५ ॥ कामवशोत्सुककरान्
 कामस्यैव शरोत्करान् । तथैव वनराजीनामुदारान्प्रचितानिव
 ॥ ६६ ॥ विराजमानासोऽपश्यंश्चित्तकासितस्थानिव । तथानङ्ग-
 शराकारान् रुद्धकारान्मनोरमान् ॥ ६७ ॥ अपश्यन् भ्रमरा
 दावान् मञ्जरोभिर्विराजितान् । टिरय्यमद्गैः पुष्पोर्दीवाग्नि
 सदृशेरपि ॥ ६८ ॥ शोरितैश्च नामैश्च वेदूषं सदृशेरपि । प्रतीव

वृक्षा राधान्ते पुष्पिताः शैलमानुषु ॥ ६१ ॥ तथा गान्ताक्षमाणांश्च
 पाटतःन् बकुनानपि । माता इव समामक्ताः शैलानां शिखरेषु
 च ॥ ६० ॥ विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छन्दैर्द्विजे । कत-
 हसैरुपेतानि मारमाभिरुतानि च ॥ ६१ ॥ मरामि बद्धगः पार्थी
 पञ्चन्तः शैलमानुषु । पद्मोत्पलविमियाश्चि सुखगीतजन्तानि च
 ॥ ६२ ॥ एवं क्रमेण ते वीरा वीक्ष्यमाणाः समन्ततः । गन्धधन्त्यथ
 माल्य नि रमवन्ति फलानि च ॥ ६३ ॥ मरामि च मनोज्ञानि
 वृक्षांश्चातिमनोरमान् । विविशु पाण्डवाः सर्वे विभ्रयोत्फुल्ल-
 शोचनाः ॥ ६४ ॥ कमलोत्पलकङ्कहारपुण्डरीकसुगन्धिना । सेव्य-
 माना वने तस्मिन् सुखस्पर्शेन वाचना ॥ ६५ ॥ ततो युधिष्ठिरो
 भीममाहेदं पीतिमद्वच । चक्षो नीमदिदं भीम गन्धमादन-
 कान्तम् ॥ ६६ ॥ वने ह्यस्मिन् मनीरस्ये दिव्याः कागनजा
 द्रुमाः । कतान्च निविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगा ॥ ६७ ॥
 भान्त्येते पुष्पविक्रवाः पुंस्कोकिलकुशाकुलाः । नात्र कण्टकिनः
 केचिन्न च विद्यन्त्यपुष्पिताः ॥ ६८ ॥ स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्ध-
 मादगमावपु । अमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपद्मजाः ॥ ६९ ॥
 विनोद्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः । पश्येमां नलिनीं
 चान्ध्यां कमलोत्पलमालिनीम् ॥ ७० ॥ रुग्धरो विद्यद्यती साचा-
 श्रियमिवापराम् । नानाकुसुमगन्धाद्यासास्येमाः काननोत्तमे
 ॥ ७१ ॥ उपगोयमाना अमरैरालन्ते वगराजयः । पश्य भीम
 शुभान् देशान् देवाकीडान् समन्ततः ॥ ७२ ॥ अगार्धुपगतिं
 प्राप्ता संमिहाः स्य हकीद्वर । लताभिः पुष्पिताद्याभिः पुष्पिताः
 पाटपोत्तमाः ॥ ७३ ॥ संश्रुतः पार्थ गीशन्ते गन्धमादनमानुषु ।
 शिखण्डिनीभिवरता सञ्चिताना शिखण्डिनाम् ॥ ७४ ॥ नदतो
 ष्टण् निर्वोषं भीम पर्वतमानुषु । चकोराः शतपत्राय मत्त-
 कोकिलपारिकाः ॥ ७५ ॥ पतिष्यः पुष्पितानितान् मम्यतन्ति

महाद्रुमान् । रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगताः शशाः ॥ ८६ ॥
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः । हरिताम्रवर्णां
 शतमाना समीपतः ॥ ८७ ॥ सारमाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रखण्डेषु-
 ष्वपि । बद्धन्ति मधुरा वाच सर्वभूतमनोरमा ॥ ८८ ॥ अङ्ग-
 राजापचक्रास कोट्टठाः पतत्रिणः । चतुर्विधायाः प्रज्ञाभाः
 कुञ्जराः सकरेणवः ॥ ८९ ॥ एते षट्सुर्वर्णाभं क्षोभयन्ति मह-
 त्वरः । बद्धतालमसुत्सेधा, शैलशृङ्गपरिस्थिता, ॥ ९० ॥ नाना-
 प्रखण्डेषु च वारिधाराः पतन्ति च । भास्कराभप्रभा भोमाः
 शारदाश्वघ्नोपमाः ॥ ९१ ॥ शोभयन्ति महाशैल नानारक्षत-
 धातवः । क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचिक्लाश्चनमन्त्रिभाः ॥ ९२ ॥
 घातवो हरितालस्य क्वचिदङ्गुलकस्य च । मन,शिलागुहाश्चैव
 सन्ध्याश्वनिकरोपमा, ॥ ९३ ॥ शोभयन्ति महाशैलं नाना-
 रक्षतधातवः । शमलोहितवर्णाभाः क्वचिद्देविकधातवः ॥ ९४ ॥
 सितामिताश्वप्रतिभाः यान्तसूर्षसमप्रभाः । एते बद्धविधाः
 शैल शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ९५ ॥ गन्धर्वाः सह कान्ताभि-
 र्यज्ञोक्तं हृदयवर्णा । दृश्यन्त श्रेष्ठशृङ्गेषु पार्थ किम्पुस्यैः सह
 ॥ ९६ ॥ गीताना समताक्षानां तथा साम्राज्य निखनः । अच्यते
 बद्धधा भीम सर्वभूतमनोरः ॥ ९७ ॥ महागङ्गामुदीक्षस्व
 पुण्या देवनदीं शुभाम् । कनकसंगणैर्लुष्टाश्चपिकत्वरसेविताम्
 ॥ ९८ ॥ धातुभिश्च सरिद्धिश्च किन्नरैश्चंगघत्त्रिभिः । गन्धर्वै-
 रक्षरोभिश्च काननेश्च मनोरमैः ॥ ९९ ॥ व्यालेश्वरिविधा-
 कारैः गतगीर्णं समन्ततः । उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराज-
 सरिन्दम ॥ १०० ॥

वैशम्पायन उवाच । ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमशु-
 क्षमाभ । नात्प्यन् पवर्षेन्द्रस्य दर्शनेन परान्तपाः ॥ १०१ ॥
 उपेतमश्च पाल्येन फतरद्विष पादपे, । चार्ष्टिषेणश्च राजर्षे-

रांश्रमं ददृशुःकदां ॥ १०२ ॥ ततस्ते तिग्मतपसं कृशन्वमनि-
मन्ततम् । पागमं सर्वधर्माणामाष्टिषेणमुपागमन् ॥ १०३ ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि गन्धमादनगोभादृशने
नामाष्टपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सुधिष्ठिरक्षमामाद्य तपसा दग्धकिल्बि-
पम् । अभ्यगाद्यत प्रीतः शिरसा नाम कीर्त्तयन् ॥ १ ॥ ततः
क्षुणा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनी । शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं
परिवाच्योपतस्वरे ॥ २ ॥ तथैव धीस्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां
पुरोहितः । यथान्यायमुपाकान्तानामृषिं संसितव्रतम् ॥ ३ ॥
अन्वजानात् स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा । पाण्डोः सुत्रान्
कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ कुरुष्याद्यपमं प्राप्तं
पूजयित्वा महातपाः । स च भ्रातृभिरामीनं पेष्यं पृच्छदनामयम्
॥ ५ ॥ नाश्रुते कुरुषे भावं कञ्चिद्धर्मे प्रवर्त्तसे । मातापित्रोश्च ते
हृत्तिः कश्चिन् पार्थ न सीदति ॥ ६ ॥ कश्चित्ते सुरवः सर्वे हृदा
वैद्याश्च पूजिताः । कश्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७ ॥
सुकृतं प्रतिफलं कश्चिद्वात्स्यं बुद्धतम । यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ
जानामि न विकल्पये ॥ ८ ॥ यथाहं मानिताः कश्चिन्वया नन्दन्ति
साधवः । वनेष्वपि वसन् कश्चिद्धर्मयोगासुवर्त्तसे ॥ ९ ॥ कश्चि-
होस्यस्वदापारैर्न पार्थ उरितप्यते । दानधर्मतपःगौचैरार्जवैग-
तितितयया ॥ १० ॥ पितृपैतामहं हृत्तं कश्चित् पार्थानुवर्त्तसे ।
कश्चिदार्जर्षियातेन यथा गच्छम्यरिन्दम ॥ ११ ॥ स्वे स्वे किञ्च
कुले जाते पुत्रे नमरि वा पुत्रः । पितरः पितृलोकव्याः शोचन्ति
च हमाति च ॥ १२ ॥ किन्त्यस्य बुद्धोऽप्याभिः सध्यातव्यं भवि-
ष्यत् । किलाम्य सुकृतेष्याभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३ ॥

पिता माता तथैवाग्निर्गुरुराजा च पञ्चमः । यस्वैते पूजिताः
पार्थ तस्य लोकानुभौ णितौ ॥ १४ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । भगवन्नाम्नमाहेतव्यायानहर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया । १५ ॥

आर्द्धिपेण उवाच । अद्भुता वायुभक्षान् अवमाना विशा-
यसा । जुपन्ते पर्वतश्रेष्ठपयः पर्वतन्धिषु ॥ १६ ॥ कामिनः
सुख कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः । हस्यन्ते शैलशृङ्गास्था यथा
किम्पृथगा वृष ॥ १७ ॥ अरक्षांसि च वासांसि वसानाः कौपि-
कानि च । हस्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाश्चरसां गणाः ॥ १८ ॥
विद्याधरगणाश्चैव सृष्टिणः प्रियदर्शनाः । महोरगगज्याचैव
सुपर्णाद्योरगादयः ॥ १९ ॥ अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्व-
सन्धिषु । भेरीपञ्चवशङ्कानां सृष्टानाञ्च तिस्वनः ॥ २० ॥
इहस्यैरेव तत् सर्वं श्रोतव्यं भरतपेथाः । न कार्ष्णी वः कश्च-
िद्विद्याप्तत्वाभिगमने मतिः ॥ २१ ॥ न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं
भरतमज्ञनाः । विशारो यत्र देवानाममासुप्रगतिस्तु सा ॥ २२ ॥
हृष्यन्तककर्माणं मनुष्यमिह भारत । द्विपन्ति सर्वं भूतानि ताङ्ग-
यन्ति च राजसाः ॥ २३ ॥ अस्यातिक्रम्य शिखरं कैलासस्य सुधि-
ष्ठिर । गतिः परमनिदानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २४ ॥ चाप-
सार्द्धिं गच्छन्तं पार्थ यागमतः परम् । अथशूलादिभिर्प्रन्ति
राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २५ ॥ अक्षरोभिः परित्ततः समृद्धा नर-
वाहनः । इह वेद्यवप्यस्तात पर्वसन्धिषु दृश्यते ॥ २६ ॥ शिखरस्य
समाभीगमधिपं यच्छरक्षसाम् । प्रेक्षन्ते सर्वं भूतानि भातुमता-
मिवोदितम् ॥ २७ ॥ देवदानवसिद्धानां तथा वैश्ववप्यस्य च ।
गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसप्तम ॥ २८ ॥ उपासीतस्य धनदं
तस्य गौः पर्वसन्धिषु । गीतमामस्यनप्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २९ ॥
एतदेवंविधसिद्धिगिह तात सुधिष्ठिर । प्रेक्षन्ते सर्वं भूतानि बहुवः

पर्वसन्धिषु ॥ ३० ॥ भुञ्जामा मुनिभोष्यानि रसवन्ति फलानि
 च । वसध्वं पाण्डुश्रेष्ठा यावदजुनदर्शनात् ॥ ३१ ॥ न तात
 चपलैर्भाष्यमिह प्राप्तेः कथञ्चन । उषित्वेह यथाकामं यथाशक्तं
 विद्वत्स्य च । ततः गच्छजितो तात पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि आदिषेणदुर्धरिष्ठर-
 संवादे एकोनपञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

जनसेजय उवाच । आदिषेणाश्रमे तस्मिन् मम पूर्वपिता-
 महाः । पाण्डोः सुता महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ॥ १ ॥
 कियन्तं कालमवसन् पर्वतं गन्धमादने । किञ्च चक्रुर्महावीर्याः
 सर्वेऽतिबलपौरुषाः ॥ २ ॥ कानि चाभ्यवहाण्योपि तत्र तेषां
 महात्मानाम् । वसतां लोकरीराणामासंस्तद्वृष्टिं पञ्चमः ॥ ३ ॥
 विशारेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम । यद्यच्चक्रौ महाबाहु-
 स्तस्मिन् हेमवर्त गिरौ ॥ ४ ॥ न खल्लासीत् ध्वंशयुक्तं तस्य यत्ने-
 दिजोत्तम । कश्चित्प्रमांगमस्योपामासीदंशयद्येन च ॥ ५ ॥ तत्र
 स्थायाति धनद आदिषेणो यथावसीत् । एतदिच्छास्यहं त्योतुं
 विशारेण तपोधन । न हि मे शृण्वन्तस्तस्मिन्निरक्षि तेषां विशे-
 दितम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतदात्मजितं श्रुत्वा तस्याममितनेजसः ।
 शासनं सततश्चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः । भुञ्जामा मुनिभोष्यानि
 रसवन्ति फलानि च ॥ ७ ॥ शुद्धवाचहतानासु चगाणो पिशु-
 तान्यपि । मेध्यानि हिमवतृष्टे मधूनि विविधानि च ॥ ८ ॥
 एवं ते न्यवसंशत पाण्डवा भरतर्षभ । तथा निवसतां तेषां पक्ष्मं
 चर्षमभ्यगात् ॥ ९ ॥ शृण्वतां स्तोमयोक्तानि वाक्यानि विविधा-
 न्युत । इत्यज्ञात उपस्थासु इति चोक्त्वा घटोत्सवः ॥ १० ॥

राक्षसैः सह सर्वैश्च पूर्वमेव गतः प्रभो । द्वाष्टिंशेणाश्रमे तेषां
 वसता वै महात्मनाम् ॥ ११ ॥ अगच्छन् बहवो मासाः पश्यातां
 महजङ्घतम् । तैश्चात्र विहरद्भिश्च रममाणैश्च पाण्डवे । १२ ॥
 प्रीतिमन्तो महाभागा सुनयनारणासया । आजग्मः पाण्डवान्
 द्रष्टुं शुद्धात्मानो यतव्रताः ॥ १३ ॥ तै तैः सह कथास्तुक्रुदिष्या
 मरतसत्तमाः । ततः क्षतिपयाश्चस्य महाहृदनिवासिनम् ॥ १४ ॥
 ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् । प्राकम्पत महाशैलः
 प्रासृद्यन्त महाद्रुमाः ॥ १५ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च
 तदङ्घतम् । ततः शैलोत्तमस्याघात् पाण्डवान् मतिं नारतः ॥ १६ ॥
 अवहत् सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च । तत्र पुष्पाणि
 दिव्यानि मुहूर्द्धि सह पाण्डवाः ॥ १७ ॥ ददृशुः पञ्चवर्णानि
 द्रौपदी च यशस्विनी । भीमसेनं ततः क्षणा काले यवनमद्र-
 वीत् ॥ १८ ॥ विविक्ते पवतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् । सुप-
 र्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ॥ १९ ॥ पञ्चवर्णानि पात्यन्ते
 पुष्पाणि भरतर्षभ । प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमखरयां प्रति
 ॥ २० ॥ आण्डवे सत्यसन्धेन भ्रात्रा तत्र महात्मना । गन्धर्वो-
 रगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ॥ २१ ॥ कृता नायाविनक्षोपा
 घतुः प्राप्तश्च गाण्डिवम् । तवापि सुमण्डलो महदाङ्गवत्सव ते
 ॥ २२ ॥ अविपक्षमनाष्टयं शकतुल्यबलोपमम् । तद्वाहुबलवेगेन
 त्वासिताः सर्वराक्षसाः ॥ २३ ॥ शिवा शैले प्रपद्यन्तां भीमसेन
 दिशो दृष । ततः शैलोत्तमस्यायं चित्रमाल्यधरं शिवम् ॥ २४ ॥
 व्यपेतभयसम्प्रीहाः पश्यन्तु सुहृदस्तथा । एवं प्रणिहितं भीम
 चिरान् प्रभृति मे मनः ॥ २५ ॥ द्रष्टुमिच्छामि शैलायं तद्वाहु-
 बलपाकिता । ततः सिद्धमिवात्मानं द्रौपद्या स परम्लपः ॥ २६ ॥
 नासृप्यत महाबाहुः महारमिव सङ्घवः । सिंहर्यभगतिः त्रिमा-
 त्तदारकनकप्रभः ॥ २७ ॥ गगन्सी पनयान् हतो भानो गुरव

पाण्डवः । श्रीरिताक्षः पृथुर्व्यंसी मत्तवारण्यविक्रमः ॥ २८ ॥
 सिंहदंष्ट्री-वृहत्स्कन्धः यान्तपोत इवाङ्गुलः । महात्मा चाक्ष-
 र्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ॥ २९ ॥ स्वमण्डलं धतुः पद्मं लक्ष्मिः
 चापि पराश्वपत् । स केगरीव चोत्क्रिक्तः प्रभिन्न इव वारण्यः
 ॥ ३० ॥ व्यपेतभयसम्प्रीहः शैलमभ्यपतङ्गली । तं चगेन्द्रमिवा-
 यान्तं प्रभिन्नमिव वारण्यम् ॥ ३१ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि वाण्य-
 श्मार्मुकधारिणम् । द्रौपद्या बर्हयन् हर्षं गढामादाय पाण्डवः
 ॥ ३२ ॥ व्यपेतभयसम्प्रीहः शैलराजं समाश्रितः । न ग्बानिनं च
 कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ॥ ३३ ॥ कदाचिज्जुपते पार्यमाश्रजं
 मातरिश्चनः । तदेकायनमासाद्य विपसं भीमदर्शनम् ॥ ३४ ॥
 बद्धताशोच्छयं शृङ्गमाहरोह महाबलः । स किन्नरमहानाग-
 सुनिगन्धर्वराजसान् ॥ ३५ ॥ हर्षयन् पर्वतस्थायमाहृष्ट्य सु-
 महाबलः । ततो वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३६ ॥ काश्यपैः
 स्फाटिकैश्चैष येश्मभिः समलंकृतम् । प्राकारेण परिलिप्तं सौव-
 र्येण समन्ततः ॥ ३७ ॥ सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानयता तथा ।
 शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाष्टालकगोभिना ॥ ३८ ॥ दारतोरण्य-
 निर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना । विलासिनोभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः
 समन्ततः ॥ ३९ ॥ धातुना ध्यमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
 धनुष्कोटीमवष्टभ्य बक्रभावेन याञ्जना ॥ ४० ॥ पश्यमानः स
 छेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् । मोदयन् सर्वभूतानि गन्धमादन-
 सम्भवः ॥ ४१ ॥ सर्वगन्धर्वहस्तव मासतः सुमुषो वधौ । चित्रा
 विविधवर्णाभाषितमङ्गरिधारिणः ॥ ४२ ॥ अचिन्त्या विविधा-
 शतद्रुमाः परमगोभिनः । रत्नजालपरिलिप्तचित्तमाल्यविभू-
 पितम् ॥ ४३ ॥ राजसाधिपतेः स्थानं दृश्ये भरतर्षभः । गदा-
 शङ्खधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ॥ ४४ ॥ भीमसेनो महा-
 बाहुसख्यो गिरिरिवाचसः । ततः शङ्खधनुष्पाधासीद्वपतां योम-

ऋषयम् ॥ ४५ ॥ ज्वाघोपतप्तशब्दश्च कृत्वा भूतान्ममोचयत् ।
 ततः प्रकृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिदुद्बुधः ॥ ४६ ॥ यत्पराधसगन्धर्वा-
 पाण्डवस्य समीपतः । गदापरिघनिस्त्रिंशशूक्तशक्तिपरश्वधा
 ॥ ४७ ॥ प्रकृष्टीता व्यरोचन्त यत्पराधसबाहुभिः । ततः प्रवहते
 सुहृं तेषा तस्य च भारत ४८ ॥ तैः प्रयुक्तान्महामायेः शूक्त-
 शक्तिपरश्वधान् । भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरेखत ॥ ४९ ॥
 अन्तरीक्षगतानाञ्च भूमिष्ठानाञ्च गर्जतान् । शरैर्विव्याध गात्राणि
 राजसानी महाबल ॥ ५० ॥ सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महा-
 बलम् । गदापरिघपाणीना रक्षसा कायसम्भवा ॥ ५१ ॥ कायेभ्य-
 प्रच्युता धारा राजसानी समन्ततः । भीमबाहुवतीत्सृष्टैरासुधै-
 र्यत्पराधसाम् ॥ ५२ ॥ विनिकृत्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिराणि
 च । प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं त्रियदृशं नम् ॥ ५३ ॥ ददृशु-
 र्बर्बभूतानि सूर्ध्वमश्वगणैरिव । स रश्मिभिरिवादित्यः शरै-
 ररिनिघातिभिः ॥ ५४ ॥ सर्वांगार्च्छन्महाबाहुर्मलधान् सत्य-
 विक्रमः । अमितर्जयमानाय रुवन्तश्च महारवान् ॥ ५५ ॥ न
 मोहं भीमसेने च ददृशु सर्वराक्षसः । यत्सा विकृतमर्वाङ्गा
 भीमसेनभयादिता ॥ ५६ ॥ भीममार्त्तस्वरक्षकुर्विमकीर्यमहा-
 तुषाः । अतृष्टज्य ते गदाशूक्तानसिशक्तिपरश्वधान् ॥ ५७ ॥
 दक्षिणा दिग्मजग्मुस्त्रामिता दृढधन्वना । तत्र शूक्तगदापाणि-
 र्युद्धोरस्को महाभुजः ॥ ५८ ॥ मखा वैश्ववणास्यासीन्मणिमा-
 न्नाम राजसः । अदशंयदधीकारं पीडयञ्च महाबल ॥ ५९ ॥
 स तान् दृष्ट्वा पराहृत्तान् ध्यायमान इरावतीत् । एकेन बहव-
 संख्ये गातृषेण पराजिताः ॥ ६० ॥ प्राप्य वैश्ववणावामं किं
 बल्यच धनेश्वरम् । एवमाभाष्य तान् सर्वानभ्यवर्षां त राजसः
 ॥ ६१ ॥ शक्तिशून्यगदापाणिरभ्यधावत् स पाण्डवम् । तभापतन्तं
 धेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ ६२ ॥ दृष्ट्वा दन्तैस्त्रिभिः पाण्डोर्भीम-

सेनः समार्दयत् । मण्डिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्णा मङ्गलीं गदाम्
 ॥ ६३ ॥ प्राहिणोद्धोमसेनाय परिगृह्णा महाबलः । विद्युद्गुपां
 महाघोरासाक्षात् मङ्गलीं गदाम् ॥ ६४ ॥ शरैर्बहुभिरभ्याच्छे-
 द्धोमसेनः शिखाशितः । प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः
 ॥ ६५ ॥ न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः । गदाशुद्धममा-
 चारं ब्रह्ममानः, स धीष्णवान् ॥ ६६ ॥ व्यसयामास तं तस्य
 प्रहारं भीमविक्रमः । ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मादण्डामयधायीम्
 ॥ ६७ ॥ तस्मिन्नेवान्तरे धीमान् प्रजहारान्न राक्षसः । सा भुजं
 भीमनिह्नांदा भित्वा भीमस्य दक्षिणम् ॥ ६८ ॥ साग्निज्वाला
 महाशीघ्रा पपात महासा भुवि । सोऽतिविह्वो महेष्वाभः शत्रुया-
 मितमराक्षमः ॥ ६९ ॥ गदां जग्राह कौन्तेयः क्रोधपर्ष्वाकुले-
 क्षणः । रुक्मापट्टपिनद्वान्तां शत्रुणां भगवर्हिनीम् ॥ ७० ॥
 प्रगृह्णाद्य नहनृभोमः शैष्वां सर्वायुधीं गदाम् । तरसा चाभि-
 दुद्राव मण्डिमन्तं महाबलम् ॥ ७१ ॥ दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्णा
 मण्डिमानपि । प्राहिणोद्धोमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ७२ ॥
 भङ्गा शूलं गदायेण गदायुद्धविद्यारदः । अभिदुद्राव तं हन्तुं
 गह्वरानिव पन्नगम् ॥ ७३ ॥ सोऽन्तरीक्षमवद्भुज्य विधूय महासा
 गदाम् । प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूढनिः ॥ ७४ ॥ सेन्द्रा-
 यनिरिवेन्द्रेण विह्वृष्टा वातरंक्षणा । हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य
 कृत्येव निपपात ह ॥ ७५ ॥ तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन
 पातितम् । दृष्ट्वा भवंभूतानि सिंहेनेव गवाम्पतिम् ॥ ७६ ॥ तं
 प्रेष्य निहतं भूमौ हतमेया निशाचराः । भीममात्तं स्वरं कृत्वा
 जम्बुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७७ ॥

इति चारण्यपर्वणि यज्ञयुद्धपर्वणि मण्डिमहधी नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५० ॥

शर्मणम् ॥ ४५ ॥ अघोपतसशब्दश्च कृत्वा भूतान्ममोचयत् ।
 ततः प्रहृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिवृद्धुः ॥ ४६ ॥ यत्पराजमगन्धर्मा-
 पाण्डवस्य समीपतः । गदापरिधनिस्त्रिंशशूलशक्तिपरश्वधा-
 ॥ ४७ ॥ प्रष्टुमीता व्यरोचन्त यत्पराजसबाहुभिः । ततः प्रवृत्ते
 सुहृं तेषा तस्य च भारत ४८ ॥ तैः प्रयुक्तान्महामायेः शूल-
 शक्तिपरश्वधान् । भङ्गैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरेखतः ॥ ४९ ॥
 अन्तरीक्षगतानाद्य भूमिष्ठानाद्य गर्जन्तान् । शरैर्विव्याध गात्राणि
 राजसानां महाबल ॥ ५० ॥ सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महा-
 बलम् । गदापरिघपाष्णीनां रक्षसां कायसम्भवा ॥ ५१ ॥ कायेभ्यः
 मच्युता धारा राजसानां समस्ततः । भीमबाहुवतीत्सृष्टैरायुधै-
 र्यत्परसाम् ॥ ५२ ॥ विनिकृप्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिराणि
 च । प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं त्रियदर्शनम् ॥ ५३ ॥ ददृशुः
 सर्वभूतानि सूर्यमम्भ्रगयैरिव । स रश्मिभरिवादित्यः शरै-
 हरिनिधातिभिः ॥ ५४ ॥ सर्वांगार्ह्यन्महाबाहुर्धनवान् सत्य-
 विक्रमः । अभितर्जयमानाय रुवन्तश्च महारवान् ॥ ५५ ॥ न
 मोहं भीमसेने च ददृशुः सर्वराक्षसाः । यत्ता विकृतसर्वाङ्गा
 भीमसेनभयादिताः ॥ ५६ ॥ भीममार्त्तस्वरक्षकुर्विप्रकीर्णमहा-
 वृधाः । शतसृज्य ते गदाशूलानसिर्गक्तिपरश्वधान् ॥ ५७ ॥
 दक्षिणां दिशमाजग्मुः स्नासिता दृढधन्वना । तत्र शूलगदापाणि-
 व्यूढोरस्को महाभुजः ॥ ५८ ॥ सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमा-
 न्नाम राजसः । अदर्शयदधीकारं पौरुषयुज महाबल ॥ ५९ ॥
 स तान् दृष्ट्वा पराहृत्तान् स्त्रयमान दशमवीत् । एकेन बहवः
 संख्ये मातृषेण पराजिताः ॥ ६० ॥ प्राप्य वैश्रवणावामं किं
 बल्यस्य धनेच्छरम् । एवमाभाष्य तान् सर्वानभ्यवर्त्तत राजसः
 ॥ ६१ ॥ शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत् स पाण्डवम् । तमापतन्तं
 वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ ६२ ॥ दृष्ट्वा दन्तैस्त्रिभिः पाण्डवो भीम-

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाशयानां गिरे-
 र्गुहाम् । अजातशत्रुः कौन्तेयो गाद्रीपुत्रावभाषपि ॥ १ ॥ धीमः
 कृष्णः च विषाद्य नरं च सुहृदक्षया । भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे
 विमनसोऽभवत् ॥ २ ॥ द्रौपदीमार्ष्टिप्रेषाय सम्प्रधानं महा-
 रथाः । सहिताः सायुधाः शूराः, शैलमाह्वयञ्जसादा ॥ ३ ॥ ततः
 संप्राप्य शैलाद्यं पीडयामास महारथाः । दृष्टशुभो महेष्वासा
 भीमसेनमरिन्दमाः ॥ ४ ॥ स्फुरतश्च महाकायान् गतसत्त्वान्
 राजसान् । महाबलान् महासत्त्वान् भीमसेनेन पातितान् ॥ ५ ॥
 शुशुभे स महापाहुर्गदायुद्धधनुर्धरः । निहत्य समरे सर्वान्
 दानवान् मघवानिव ॥ ६ ॥ ततश्चो भ्रातरं दृष्ट्वा परिष्वज्य महा-
 रथाः । तत्रोपविशुः पार्था, प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७ ॥
 तेयत्तुर्भिमहेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत । लोकपालेर्महाभागैर्देवं
 देववरैरिव ॥ ८ ॥ कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
 भ्राता भ्रातरमासीनममवौत् प्रथिवीपतिः ॥ ९ ॥

सुषिष्ठिर उवाच । साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं
 कृतम् । नैतत्ते महर्षं वीर मुनेरिव श्रेया वचः ॥ १० ॥ राज-
 द्विष्टं न कर्त्तव्यमिति धर्मविदो विदुः । विदशानामिदं द्विष्टं
 भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११ ॥ अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे
 कुर्वते मन । कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते भ्रमम् ।
 पुनरेवं न कर्त्तव्यं मम चेदिच्छसि मियम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता, भ्रातर-
 मश्रुतम् । अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तोपुत्रो सुषिष्ठिरः । विरराम
 तं . नैवार्थं विचिन्तयन् ॥ १३ ॥ ततश्चो हतजिष्टा ये
 भीमसेन राजसाः । सहिताः प्रत्यपदान्त कुबेरसदनं प्रति
 ॥ १४ ॥ ते जघेमामहावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् । भीममार्त्त-
 धेनोम प्रीमसेनभयार्दिताः ॥ १५ ॥ न्यक्षयस्वायुधाः क्लान्ता

सुसराः । ततस्तं दृष्टमनसं पाण्डवान् प्रति भारत ॥ ३३ ॥
 समीक्ष्य यज्ञगन्धर्वा निर्विकारमवस्थिताः । पाण्डवाश्च महा-
 खानः प्रथम्य धनदं प्रभम् ॥ ३४ ॥ नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च
 धर्मवित् । अपराङ्गमिवायानं मन्यमाना महारथाः ॥ ३५ ॥
 तस्यः प्राञ्जल्ययः सर्वे परिवार्ष्णी धनेश्वरम् । स ह्यासनवरं श्रीमत्-
 पुष्पकं विश्वकर्मणा ॥ ३६ ॥ विहितस्त्रितपर्षन्तमातिष्ठत धना-
 धिपः । तमासीनं महाकायाः शङ्खकर्णा महाजवाः ॥ ३७ ॥
 ऊपोपविशुशुभ्रं राक्षसाश्च सहस्रवयः । शतशयापि गन्धर्वा-
 स्थायैवाश्रयसां गणाः ॥ ३८ ॥ परिवार्ष्णीपतिष्ठन्त यथा देवाः
 शतशतम् । काशनीं शिरसा विश्वद्वीगसेनः खड्गं शुभाम् ॥ ३९ ॥
 माशङ्कद्गन्धशुष्याणिरुदैक्षत धनाधिपम् । भीमसेनस्य न खानि-
 विंजतस्त्रापि राक्षसैः ॥ ४० ॥ आसीत्तस्यामवस्थयायां कुयेरमपि
 पश्यतः । आददानं शितान् बाणान् योद्धकाममवस्थितम् ॥ ४१ ॥
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमश्वीनरवाहनः । विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ
 भूतहिते रतम् ॥ ४२ ॥ निर्भयश्चापि श्रेष्ठायै वस त्वं आटभिः
 सह । न च मन्युस्त्वया कार्ष्णी भीमसेनस्य पाण्डव ॥ ४३ ॥
 कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजशाप । व्रीडां चात्र न कर्तव्या
 साहसं यदिदं क्षतम् ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वापि सुरैः पूर्वं विनाशो यच्च-
 रक्षसाम् । न भीमसेने कोपो मे भीतोऽस्मि भरतर्षभ । कर्मणा
 भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत् पुरा ॥ ४५ ॥

यैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नेतय्यनमि मे तात वचनं कुरुमन्तम ॥ ४६ ॥ यदिदं साहसं
 भीम कृणार्थं क्षतवानसि । मामगाहृत्य देवांश्च विनाशं यच्च-
 रक्षसाम् ॥ ४७ ॥ स्वमाहुषणामादित्य तेगाहं भीतिमांस्त्वयि ।
 यापादष्टं विनिर्मुक्तो घोरादस्त्रि हकीहर ॥ ४८ ॥ अहं पूर्वं-
 मगच्छेन क्षुभेन परमर्षिणा । शतोऽपराधे कर्त्तव्यं तस्यैवा

निष्कृतिः कृता ॥४१॥ दिष्टो हि मम संकल यः पुरा पाण्डवमन्दन ।
न तवात्रापराधोऽस्ति कथञ्चिदपि पाण्डव ॥ ५० ॥

दुषिष्ठिरुवाच । कथं शनोऽस्ति भगवन्मगस्येन महात्मना ।
त्रोतुमिच्छाम्यहं देव तत्रैतच्छापकारणम् ॥ ५१ ॥ इदं शोचन्-
भूतं मे यत् क्रोधात्तस्य धीमतः । तदेव त्वं न निर्दग्धः सफलः
रूपदानुगः ॥ ५२ ॥

धनेश्वर उवाच । देवतानामभून्मन्त्रः कुग्रहत्यां नरेश्वर ।
हतज्ञताहमगमं महापद्मगतैस्त्रिभिः । यज्ञाणां घोररूपाणां
विविधाद्बुधधारिण्याम् ॥ ५३ ॥ अध्वन्यहमद्यापश्यमगस्यंशं पि-
सत्तमम् । अयं तपस्तप्यमानं यमुनातीरगायितम् ॥ ५४ ॥
नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमयोभितम् । तमूर्ध्वबाहुं हृष्टव-
क्ष्मं स्यामिसुखे स्थितम् ॥ ५५ ॥ तेजोराशिं दीप्यमानं कृता-
गमनिवैधितम् । राक्षसाधिपतिः श्रीमाश्राणमान्याम मे सञ्च-
॥ ५६ ॥ मीर्यादज्ञानभावाच्च दर्मान्मोहाच्च पार्थिव । न्यष्टीव-
दाकायगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥ ५७ ॥ य सोमान्मासुवाचेदं
दिशः सर्वा दहन्निव । सामवजाय दुष्टात्मा यस्यादेव सञ्च-
॥ ५८ ॥ धर्मणा कृतवानेतां पश्यतश्च धनेश्वर । तस्मात् सहेभिः
सैन्यैश्चैव धर्मं माश्रयति मासुपात् ॥ ५९ ॥ त्वष्ट्राप्येभिर्दृतेः सैन्यैः
क्लेशं प्राप्येह दुर्मतिः । तमेव मासुर्षं हृष्टा क्लिप्तिवाह्विमसौष्यसे-
॥ ६० ॥ सैन्यागान्तु तवैतेषां पुत्रपौत्रं वक्षान्वितम् । न गायं
माश्रयते घोरं तत्तथाज्ञां करिष्यति ॥ ६१ ॥ एष शापो मया-
मातः प्राक् तस्मादपि सप्तमात् । स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव
विमोक्षितः ॥ ६२ ॥

इति भारव्यवर्षणि यक्षसुश्रुपर्वणि कुपेरदर्शने

एकपञ्चविक्रमतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

धग्द उवाच । सुधिष्ठिर धृतिर्दास्यं देयकाक्षपराक्रमाः ।
 शोक्तन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १ ॥ धृतिमन्तश्च
 दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत । पराक्रमविधानज्ञा नराः कृत-
 शुभेऽभवन् ॥ २ ॥ धृतिमान् देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 क्षत्रियः क्षत्रियश्चेष्ट प्रशास्ति पृथिवीक्षिरम् ॥ ३ ॥ य एवं वर्तते
 मार्यं पुरुषः सर्वकर्मसु । स लोके लभते वीर यय प्रेत्य च
 सङ्गतिम् ॥ ४ ॥ देयकान्तान्तरप्रेशुः कृत्वा शकः पराक्रमम् ।
 सस्मान्निश्चिद्वे राज्यं हतञ्चा वसुभिः सृष्ट ॥ ५ ॥ यस्तु केवल-
 रंभ्यात् प्रपातं न निरीक्षते । पापात्मा पापबुद्धिर्धः पापमेवा-
 नुवर्तते ॥ ६ ॥ कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति ।
 अकालज्ञः सुदुर्मेधाः क्षाम्बाणामविशेषवित् ॥ ७ ॥ हयाचार-
 समारम्भं प्रेत्य चेह विनश्यति । साहसे वर्तमानानां निकृतीनां
 दुराजनाम् ॥ ८ ॥ सर्वसामर्थ्यलिप्तूनां पापो भवति निश्चयः ।
 अपर्मज्ञोऽपलिप्तयवान्बुद्धिरमर्षणः ॥ ९ ॥ निर्भयो भीमसेनो-
 ऽयं तं शधि पुरुषर्षभ । आर्ष्टिपेणस्य राजर्षः प्राप्य भूयस्वमा-
 श्रमम् ॥ १० ॥ तामिच्छं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ।
 अलकाः सृष्ट गन्धर्वैरेक्ष्णाश्च सृष्ट किन्दरैः ॥ ११ ॥ मन्त्रियुक्ता
 मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः । रचिष्यन्ति महाबाहो सङ्घतं
 द्विजसत्तमैः ॥ १२ ॥ साहसादसुमस्मान्तः प्रतिबुध्य ह्यकोदरः ।
 वाञ्छतां साध्वर्यं राजंश्चवा [धर्मश्रताम्बर ॥ १३ ॥ अतः परश्च
 यो राजन् द्रुष्यन्ति वनगोचराः । उपस्थास्यन्ति यो राजन्
 रचिष्यन्ते च यः सदा ॥ १४ ॥ तथैव चान्नपानानि स्वादूनि
 च बहूनि च । आहृष्यन्ति मत्प्रेष्याः सदा व. पुरुषर्षभाः ॥ १५ ॥
 यथा जिज्ञासुर्हेन्द्रस्य यथा वायोर्ह्यकोदरः । धर्मस्य त्वं यथा
 गात यो गोत्पन्नो निज. सुत. ॥ १६ ॥ आत्मजावात्मसम्पन्नौ यमौ
 घोभौ यथाशुभो. रघ्यासादनायापीह यूयं सर्वे सुधिष्ठिर ॥ १७ ॥

अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मविधानवित् । भीमसेनादंबरजः
 फाल्गुनः कुशलो दिवि ॥ १८ ॥ याः काञ्चन मता लोके स्वर्ग्याः
 परमसम्पदः । जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनक्षये ॥ १९ ॥
 दमो दानं बलं बुद्धिर्होर्धं तिस्रो जलमम । एतान्यपि महा-
 सत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ २० ॥ न मोहात् कुरुते जिष्णुः
 कर्म पाण्डव गर्हितम् । न पार्थस्य स्वपोकानि कथयन्ति नरा
 वृष ॥ २१ ॥ स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिं बर्हणः । मानितः
 कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत ॥ २२ ॥ योऽसौ सर्वाङ्गही-
 पात्तान् धर्मेषु वगमानयत् । स शान्तनुर्महातेजाः पितृश्व
 पितामहः ॥ २३ ॥ प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ।
 सव्यक् चासौ महावीर्यः कुलधूर्ध्वेण पार्थिवः ॥ २४ ॥ पितृन्
 देवावृषीन् विमान् पूजयित्वा महातपाः । सप्त सुख्यान्महा-
 मेधानाहरद्वमुनां प्रति ॥ २५ ॥ अधिराजः स राजंस्त्वां शान्ततुः
 मपितामहः । स्वर्गजित् शक्रलोकस्यः कुशलं परिपृच्छति ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।
 पाण्डवाश्च ततश्चोन बभूवुः संप्रहर्षिताः ॥ २७ ॥ ततः शक्तिं
 गदासुहृन् धनुष भरतर्षभः । प्राघ्नं कृत्वा नमयन्ते कुबेराय
 सुकीदरः ॥ २८ ॥ ततोऽश्वीकृताध्यक्षः शरव्यः शरणागतम् ।
 शान्तता भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिबर्हणः ॥ २९ ॥ स्वेषु वैश्वसु
 रव्येषु वसतामित्रतापनाः । कामान् परिहास्यन्ति यत्नो
 भरतर्षभाः ॥ ३० ॥ शीघ्रमेव गुडाकेयः कृतास्त्रः पुनरेष्यति ।
 साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनक्षयः ॥ ३१ ॥ एवमुक्तम-
 कर्माण्यमहगिष्य बुधिष्ठिरम् । अक्षं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ तत्राक्षा-
 धिपः ॥ ३२ ॥ तं परिहस्योममस्त्रीषोर्नागारद्विविभूदितैः । वानै-
 रमुयद्वयैश्च राक्षसाय सहस्रम् ॥ ३३ ॥ पश्चिष्णामिव निर्घोषैः
 कुबेरसदृशं प्रति । बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा ॥ ३४ ॥

ते अरमुक्षूर्णमाकाशं धनाधिपतिपाजिनः । प्रकपन्त इवाभ्राणि
 पिबन्त इव मासतम् ॥ ३५ ॥ ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि
 रक्षसाम् । अपाकयन्त श्रेष्ठाग्राहनाधिपतिगामनात् ॥ ३६ ॥
 तेषां हि शापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता । समरे निहता-
 क्षमाच्छापस्थान्तोऽभवत्तदा ॥ ३७ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु
 वेद्येषु ताः क्षयाः । सुखमूर्धुगतोद्देगाः पूजिता, सर्वराक्षसैः ॥ ३८ ॥

इति चारण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि कुबेरवाक्ये

द्विपच्छधिकशतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सूक्ष्मोदये धीम्यः कृताङ्गिकमरि-
 न्दम । आर्षिषेणेन सहित, पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ १ ॥ तेऽभि-
 वाद्यार्षिषेणस्य पादौ धीम्यस्य चैव च । ततः प्राञ्जलयः सर्वे
 ब्राह्मणांशानपूजयन् ॥ २ ॥ ततो हविष्ठिरं धीम्यो जटहीत्वा
 दक्षिणे करे । प्राचीं दिग्मभिप्रेक्ष्य महर्षिं दिदमवधीत् ॥ ३ ॥
 असी सागरपर्वन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति । शैलराज्ञो महाराज
 मन्दरोऽतिविराजते ॥ ४ ॥ इन्द्रवैश्वण्यावेतां दिशं पाण्डव
 रक्षतः । पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चैव शोभिताम् ॥ ५ ॥ एत-
 दाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्वण्यास्य च । ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्म-
 नात् मनोपिणः ॥ ६ ॥ ततश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै द्विजाः ।
 ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिन्हा, साध्याश्च देवताः ॥ ७ ॥ यमस्य राजा
 धर्मज्ञः सर्वमाणभृता गम्भः । प्रेतसञ्चयगतिं क्षेपनां दक्षिणा-
 माश्रितो दिशम् ॥ ८ ॥ एतत् संयमनं सुख्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
 प्रेतराजस्य भवनसृष्ट्या परमया युतम् ॥ ९ ॥ तं प्राप्य सवितर
 राजन् मत्सेन मति तिष्ठति । अस्मां पर्वतराजानमेतमाहुर्मनो-
 पिणः ॥ १० ॥ एनं पर्वतराजानं समुद्रस्य महोदधिम् । आच-

सन् बहूषो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११ ॥ उदीचीं दीपय-
 त्त्रेप दिशं तिष्ठति बोधधान । महामेकमेवाभागः शिवो ब्रह्म-
 विदां गतिः ॥ १२ ॥ यस्मिन् ब्रह्मसदस्यैव भूताका चावतिष्ठते ।
 प्रजापतिः सृजन् सर्वं यत्किञ्चिज्जगद्भागमम् ॥ १३ ॥ यानाञ्ज-
 ब्रह्मणः पुत्रान् गानसान् दक्षप्रभमान् । तेषामपि महामेशः
 शिवं स्थानमनामयम् ॥ १४ ॥ अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरतोद-
 यन्ति च । मत्त देवर्षयस्तात वशिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ १५ ॥ देवं
 विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् । यत्राब्रह्मैरध्यासो देवैः
 स च पितामहः ॥ १६ ॥ यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृते प्रकृतिं भ्रुवाम् ।
 अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मणः मद्-
 नाप्तस्य परं स्थानं प्रकाशने । देवापि यं न पश्यन्ति सर्वतेजो-
 मयं शुभम् ॥ १८ ॥ अत्यर्कानश्वदीप्तस्तत् स्थानं विष्णोर्महा-
 ज्ञनः । स्वयैव प्रभया राजन् दुर्मेघ्यं देवदानवैः ॥ २९ ॥
 प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावति विराजते । यत्र भूतेश्वरस्तात
 सर्वप्रकृतिराजभूः ॥ २० ॥ भासयन् सर्वभूतानि सुत्रियाभि-
 विराजते । नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ॥ २१ ॥ प्राप्नु-
 वन्ति गतिं श्रौतां यतीनां कुरुमक्षम । न तं ज्योतीषि सर्वाण्यि
 प्राप्य भासन्ति माण्डव ॥ २२ ॥ स्वयंभूरचिन्त्याका तत्र ह्यति-
 विराजते । यतयस्तात गच्छन्ति भद्रया नारायणं हरिम् ॥ २३ ॥
 परीष्य तपसा सुक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः । योगसिद्धा महा-
 ज्ञानक्षमोमोहविर्जिताः ॥ २४ ॥ तत्र गत्वा पुनर्नेमं शीक-
 मायान्ति भारत । स्वयम्भुवं महाज्ञानं देवदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥
 स्थानमेतन्महाभाग भूवमक्षयमथ्ययम् । ईश्वरस्य सदा श्येतत्
 प्राणमात्रं सुधिउर ॥ २६ ॥ एतं त्वहरहमेकं सूर्याचन्द्रमसौ
 भ्रुवाम् । भद्रक्षिणमुपाहृत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ २७ ॥ ज्योतीषि
 प्राप्यमेघेण सर्वाण्यनप सुर्वतः । पर्ययान्ति महाराज गिरि-

राजं प्रदक्षिणम् ॥ १८ ॥ एतं व्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन् भगवान्-
 नपि । कुरुते वितमस्कृतां चादित्योऽपि प्रदक्षिणम् ॥ १९ ॥
 अक्षं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः । उदीचीं भजते
 काष्ठा दिशमेव विभावसुः ॥ ४० ॥ स मेरुमनुवृत्तः सन् पुन-
 र्गच्छति पाण्डव । माण्डूषः सर्विता देवः सर्वभूतहिते रतः
 ॥ ४१ ॥ स मासं विभजन् काले वड्डधा पर्यसन्धिषु । तथैव भग-
 वान् सीसो नक्षत्रैः सप्त गच्छति ॥ ४२ ॥ एवमेव क्षतिक्रम्य
 महामेरुमतन्द्रितः । भाषयन् सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम्
 ॥ ४३ ॥ तथा तमिस्रश्च देशो गघ्नुषैर्भाषयन् जगत् । मार्गमेत-
 मसम्बाधनादित्यः परिवर्त्तते ॥ ४४ ॥ सिद्धसुः शिशिराख्येषु
 दक्षिणां भजते दिशम् । ततः सर्वाणि भूतानि कालोऽभ्यर्च्छति
 शैशिरः ॥ ४५ ॥ स्यावराणाञ्च भूतानां जङ्गमानाञ्च तैजसा ।
 तैजांसि समुपादत्ते निवृत्त, स विभावसुः ॥ ४६ ॥ ततः खेद-
 क्लमौ तन्द्रीग्लानिश्च भजते नरान् । प्राणिभिः सततं स्वप्नो
 ह्यभीक्ष्णश्च निषेव्यते ॥ ४७ ॥ एवमेतमनिर्देश्यं मार्गमावृत्त्य
 भानुमान् । पुनः कुरुते सर्वाणि भगवान् भाषयन् प्रजाः ॥ ४८ ॥
 वृष्टिमावृतसन्तापैः सुप्तैः स्थावरजङ्गमान् । यद्वयन् सुमहोतेजाः
 पुनः प्रतिनिवर्त्तते ॥ ४९ ॥ एवमेव चरन् पार्थ कालचक्रमत-
 न्द्रितः । प्रकर्षन् सर्वभूतानि सर्विता परिवर्त्तते ॥ ५० ॥ सन्तता
 गतिरेतस्य नैप तिष्ठति पाण्डव । आदायेतन्तु भूतानां तैजो
 विवृजते पुनः ॥ ५१ ॥ विभजन् सर्वभूतानामाद्युः कर्म च
 भारत । अहोरात्रं कलाः काष्ठाः सृजत्येव सदा विभुः ॥ ५२ ॥

इति चारुपर्वणि यक्षपर्वणि मेरुदर्शने

तिपच्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन्नेन्द्रे वसतां तेषां महात्मनां
 सदृशतमास्थितानाम् । रतिः प्रमोदय बभूव तेषामाकांक्षतां
 दर्शनमर्जुनस्य ॥ १ ॥ तान् वीर्यशक्तान् सुविशुद्धकामांस्त्रि-
 श्विनः सत्यवृत्तिप्रधानान् । संप्रीयमाणा महवीरभिजग्मुर्गन्धर्व-
 सङ्घाय महर्षयश्च ॥ २ ॥ तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं नगोत्तमं
 प्राप्य महारथानाम् । मनःप्रसादः परमो बभूव यथा दिवं
 प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३ ॥ मयूरहंसस्वननादितानि वनानि पुष्पोप-
 कीर्णानि मृदाचलस्य । शृङ्गाणि मानूनि च पश्यमाना गिरेः
 परं हर्षमवाप्य तस्युः ॥ ४ ॥ साक्षात् कुवेरेण कृताश्च तस्मि-
 न्नगोत्तमो संवृतकूलपीधमः । कादम्बकारण्डवहंसजटाः पद्मा-
 कुलाः पुष्करिणोरपश्यत् ॥ ५ ॥ शंङ्गाप्रदेगांश्च सद्यदरुपान्
 शुचिप्रमाल्यासुतजातगोभान् । मणिप्रमोषोय मनोरगांश्च यथा
 भवेद्युर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६ ॥ अनेकवर्षेण सुगन्धिभिश्च महाद्रुमैः
 सन्ततमंश्चजासोः । तपःप्रधानाः सततं चरन्तः शृङ्गं गिरेचिन्त-
 यितुं न शकः ॥ ७ ॥ स्यतेषामा तस्य नगोत्तमस्य महौषधीनाश्च
 तथा प्रभावात् । विभक्तभायो न बभूव कश्चिद्दो निशानां पुरुष-
 प्रवीर ॥ ८ ॥ यमास्थितः स्यात्परजङ्गमानि विभावसुर्भाविचते-
 ऽनितौजाः । तस्योदयश्चाक्षमनश्च धीराश्च स्त्रितासो दृशु-
 र्भृसिंहाः ॥ ९ ॥ रथेषामिच्छागमनिर्गमांशो तथोदयश्चाक्षमनश्च
 वीराः । समाहृताः प्रेष्य तमोमुदस्य यमक्षिजालैः प्रदिगो
 दिगप ॥ १० ॥ स्याध्यागरन्तः सततस्त्रियाश्च धर्मप्रधानाय शुचि-
 यताय । मत्स्ये स्त्रितासस्य महारथस्य सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः
 ॥ ११ ॥ रथैश्च रथोत्सु ममागतानां किमं ततास्येषु धनञ्जयेन ।
 रति ब्रह्मन्तः परमागिपस्ये पार्थीशपीयोगपत्न्य बभूवुः ॥ १२ ॥
 हृदा विपिन्नाणि गिरौ वनानि त्रिपीठिकं चिन्तयतामभीष्टम् ।
 बभूव रतिदिग्दृश्य तेषां सुधत्सुर्नैव समागच्छतः ॥ १३ ॥

यदैव धीस्यानुमते महात्मा कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
 तदैव तेषां न बभूव हर्षः कुतो रतिसङ्गतमानसानाम् ॥ १४ ॥
 ज्ञातुर्नियोगात्, सुषिष्ठिरस्य वनादगौ वारयमत्तगामी । यत्
 काश्यकात् प्रव्रजितः स जिष्णुस्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५ ॥
 तथैव तं चिन्तयतां सिताश्वमस्त्रार्थिनं वामवमस्युपेतम् । मासोऽथ
 छन्द्रेण तदा व्यतीतस्तस्मिन्ने मे भारत भारतानाम् ॥ १६ ॥
 सपित्वा पञ्च वर्षाणि सप्तस्राक्षनिवेगने । अवाप्य दिव्यान्वस्त्राणि
 सर्वाणि विबुधेश्वरात् ॥ १७ ॥ आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्य-
 गम्य वैष्णवम् । ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मणं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥८॥
 यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैयवण्यस्य च । तानि प्राप्य सप्तस्राक्षा-
 दंभिवाद्य शतक्रतुम् ॥ १८ ॥ अतुञ्जातस्तदा तेन कृत्वा चापि
 मन्दक्षिणम् । आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्तमादनम् ॥ २० ॥

इति चारण्यपर्वणि सप्तयुद्धपर्वणि मण्डपिंगणदर्शने
 चतुःषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

अथ निवातकावचसुद्धपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्द्वरिसंप्रयुक्तं महेन्द्रवाचं
 सप्तमोपयातम् । विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां हर्षोऽर्जुनं चिन्त-
 यतां बभूव ॥ १ ॥ स दीप्यमानः सप्तस्रान्तरीक्षं प्रकाशयन्
 मातलिसंगृहीतः । यमौ मण्डोक्त्वेव घनान्तरस्था शिखरेव चाग्नेः
 र्ण्वं जिता विधुमा ॥ २ ॥ तमास्थितः संदृष्ट्ये किरीटी सुग्वी
 गधान्याभरणानि विभ्रत् । धन्ञ्जयो यज्जधरप्रभावः त्रिया
 ल्वस्तन् पर्वतमात्रगाम ॥ ३ ॥ स गेनमासाद्य किरीटमासी महे-
 न्द्रवाचादवदस्य तस्मात् । धीन्यभ्य पादावभिवाद्य धीमानजात-
 शयोस्तदगन्तारथ ॥ ४ ॥ एकोदरप्यापि च दन्य पादौ माद्री-

सुताभ्यामभिवादितश्च । समेत्य कृणो परिभान्त्वा चैनां प्रहो-
 ऽभवद्वातुरुपहरे सः ॥ ५ ॥ बभूव तेषां परमप्रहर्षंस्तेनाप्रभेयेण
 समागतानाम् । स चापि तान् प्रेक्ष्य किरीटमानी नमन्द राजा-
 नमभिप्रशंसन् ॥ ६ ॥ यमास्थितः सप्त जघान पूगान् दितेः
 सुतानां नमुचेर्निहन्ता । तमिन्द्रवाहं सनुपेत्य पार्थाः मदक्षिण-
 श्चक्रुरदीनमत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते मातलेखकरतीव हृष्टाः सत्कारसंघां
 सुरराजतुल्यम् । सर्वान् यथावच्च दिवौकसस्ते पप्रच्छुरेनं कुरु-
 राजपुत्राः ॥ ८ ॥ तानप्यसौ मातन्त्रिरभ्यनन्दत् पितैव पुत्रा-
 ननुशिव्य पार्थान् । ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेषु पुनः सकागं
 त्रिदिवेश्वरस्य ॥ ९ ॥ गते तु तस्मिन्नरदेववर्षः शक्रात्मजः शम्भु-
 रिपुप्रमाधी । शक्ये दत्तानि ददौ महात्मा महाधनान्युत्तम-
 रूपवन्ति ॥ १० ॥ दिवाकराभाशि दिभूपणानि प्रियः प्रियायै
 सुतधीममात्रे । ततः स तेषां कुरुपुत्रवानां तेषाञ्च सूर्वाग्नि-
 समप्रभाष्याम् ॥ ११ ॥ विप्रर्षभाष्यासुपदिश्व मध्ये सर्वं यथावत्
 कथयाम्बभूव । एवं मयास्त्राण्युपशिञ्जितानि शक्राञ्च याताञ्च
 गिवाञ्च साधात् ॥ १२ ॥ तथैव भीमेन मसाधिनाय प्रीताः सुरा-
 मे सञ्चिताः सङ्घेन्द्राः । संक्षेपतो वै स विद्युजकर्मा तेभ्यः ममाख्याय-
 दिपि प्रथमम् । मास्त्रीसुताभ्या सञ्चितः किरीटी सुध्याप तामा-
 पस्रति प्रतीतः ॥ १३ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि निवातकवचमुहपर्वणि सर्जुनागमने.

पञ्चपद्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो रत्नानां व्युधायां धर्मराजं युधि-
 छिरम् । आटमिः सञ्चितः सरेवन्दत धनश्लयः ॥ १ ॥ एत-
 स्मिन्नेव काले तु सर्ववाहितनिस्तनः । बभूव तुभुवः दन्दस्तना-

रीक्षे दिवोकसाम् ॥ २ ॥ रथनेमिस्वनचैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
 प्रथग्व्यालसृगाणाञ्च पक्षिणामिव सर्वशः ॥ ३ ॥ तं समन्तादह-
 ययुर्गन्धर्वाश्चरसा गणाः । विमानैः स्तूर्खसङ्काशैर्देवराजमरि-
 न्दमम् ॥ ४ ॥ ततः स हरिभिर्युक्तं जास्यूनदपरिष्कृतम् । मेघ-
 नादिनमारुह्य प्रिया परमया प्वलन् ॥ ५ ॥ पार्थानभ्याजगा-
 माथ देवराजः पुरन्दरः । द्यागत्य च सचस्त्राचो रयाद्वररोह
 वै ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वैव महाभ्रान्तं धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः
 सहितः श्रीमान् देवराजमुपागमत् ॥ ७ ॥ पूजयामास वै चाथ
 विधिवद्भूरिदक्षिणः । यथाहममिताजानं विधितृष्टेन कर्मणा
 ॥ ८ ॥ घनञ्जयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरन्दरम् । भृत्यवत् प्रणत
 स्नास्यो देवराजसमीपतः ॥ ९ ॥ आम्नाय तं महातेजाः कुन्तीपुत्रो
 युधिष्ठिरः । घनञ्जयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥
 जटिल देवराजस्य तपोयुक्तमकस्त्रापम् । हर्षेण महताविष्टः
 फाल्गुनस्त्राय दर्शनात् ॥ ११ ॥ बभूव परमप्रोतो देवराजश्च
 पूजयन् । तं तथादीनमनस राजानं हर्षमञ्जुतम् ॥ १२ ॥ उवाच
 वचनं धीमान् देवराजः पुरन्दर । त्वमिमां प्रथिवीं राजन्
 प्रशासिष्यसि पाण्डव । स्वसि प्राप्नुषि कौन्तेय काम्यकं पुनरा-
 थमम् ॥ १३ ॥ अस्त्राणि कथ्वानि च पाण्डवेन सर्वाण्य मत्तः
 प्रयतेन राजन् । कृतप्रियदास्यु घनञ्जयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभि
 देव लोके ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्ट ह्ययमानो महर्षिभिः ॥ १५ ॥ धनीश्वरगृह-
 स्स्यातां पाण्डवानां समागमम् । शक्येण य इदं विद्वानधीयीत
 समाहितः ॥ १६ ॥ सम्यक्करं मङ्गलचारी नियतः संश्रितव्रतः ।
 स जीवेति निरायाधः सुपुण्यो गरदा गतम् ॥ १७ ॥

इति पारण्यपर्वणि निवातकथयदुद्धपर्यणि इन्द्रागमे

षट्पच्यधिकाशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथागतं गते शक्रो भ्रातृभिः सह सङ्गतः ।
 कृष्णया चैव वीभत्पुर्धर्मं पुत्रमपूजयत् ॥ १ ॥ अभिवादयमानं
 तं मूर्ध्नि पात्राय पाण्डवम् । हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्र-
 वीत् ॥ २ ॥ कथमर्जुन कातोऽयं स्वर्गो व्यतिगतस्तव । कथ-
 खास्त्राण्यवाप्तानि देवराजस्य तोषितः ॥ ३ ॥ सम्यग्वा ते गृही-
 तानि कञ्चिदस्त्राणि पाण्डव । कञ्चित् सुराधिपः प्रीतो वद्री
 वास्त्राण्यदात्तव ॥ ४ ॥ यथा दृष्टव ते शक्रो भगवान् वा पिनाक-
 धृक् । यथैवास्त्राण्यवाप्तानि यथैवाराधितंय ते ॥ ५ ॥ यथोक्तवा-
 स्त्रां भगवाच्छतक्रतुररिन्दम । कृतप्रियस्वपाश्चीति तस्मै ते त्रिं
 प्रियं कृतम् ॥ ६ ॥ एतदिच्छास्यहं योतुं विशरेण महाद्युते ।
 यथा तुष्टो महादेशो देवराजस्यधानप ॥ ७ ॥ यच्चापि वज्र-
 पाणेषु प्रियं कृतमरिन्दम । एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन
 धनञ्जय ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । नृणुं हता महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
 शतक्रतुमहं देवं भगवन्तश्च शङ्करम् ॥ १ ॥ विद्यामधीत्य तां
 राजंश्वयोक्तामरिमदंन । भयता च समादिष्टापसे प्रस्थितो
 वनम् ॥ १० ॥ अगुतुहमथो गत्वा काश्यपादास्थितस्तपः । एक-
 रातोषितः कञ्चिदपश्यं ब्राह्मण्यं पथि ॥ ११ ॥ स मामष्टच्छत्
 कौन्तेय कासि गन्ता ब्रवीहि मे । तस्मा अविशयं सर्वमव्रवं कुरु-
 नन्दन ॥ १२ ॥ स तव्यं मन तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजमुत्तम ।
 अपूजयत मां राजन् प्रीतिमांसाभङ्गायि ॥ १३ ॥ ततो माम-
 ब्रवीत् प्रीतस्तप चातिष्ठ भारत । तपस्यन्वशिरेण त्वं द्रुपदे
 विबुधाधिपम् ॥ १४ ॥ ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य भोगि-
 रम् । ततोऽतप्यं महाराज मासं मूषकवायगः ॥ १५ ॥ द्वितीय-
 चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः । निराहारद्युतोयेऽय मासे
 प्राण्डवतन्दन ॥ १६ ॥ जलं पाण्डुरथेनु मासमाधि स्थितस्तदा ।

न च मे शीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १७ ॥ पश्चमे त्वत्
 संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते । वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समा-
 गमत् ॥ १८ ॥ निम्नं प्रोथेन पृथिवीं बिलिम्बं चरषैरपि । संमा-
 र्जन् जठरेणोर्वी विवर्त्तं च मुहुर्मुहुः ॥ १९ ॥ अतु तस्यापरं
 भूतं महत् कैरातसंस्थितम् । धनुर्वाणासिमत् प्रातः स्त्रीगणानु-
 गतं तदा ॥ २० ॥ ततोऽहं धनुरादाव तथाक्ष्ये गहेषुधी ।
 अताडयं शरेणाय तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २१ ॥ सुगपत्तं किरा-
 तम् विहाय्य पतवद्धनुः । अभ्याजघ्ने वृढतरं कम्पयन्निव मे मन-
 ॥ २२ ॥ स तु मामब्रवीद्भ्राजन् मम पूर्वपरिग्रहः । मृगयाधर्म-
 मुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २३ ॥ एष ते निशितैर्वाक्-
 टंभं हन्मि स्थिरो भव । स धनुष्मान् महाकायस्ततो मामभ्य-
 भाषत ॥ २४ ॥ ततो गिरिमित्रात्यर्थमाहृष्योन्सा महाशरैः ।
 तच्छाहं शरवर्षेण महता समवाहिरम् ॥ २५ ॥ ततः शरैर्दीप्त-
 सुमैर्यन्त्रितैरनुमन्त्रितैः । प्रत्यविध्यमहं तन्तु वज्रै र्विप गिलो-
 ज्ञयम् ॥ २६ ॥ तस्य तच्छ्रतघा रूपमभवच्च महत्सुधा । तानि
 चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २७ ॥ पुनस्तानि शरी-
 राणि एकीभूतानि भारत । अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं
 पुनः ॥ २७ ॥ अणुर्वृश्चिरी भूत्वा वृहत्पुशिराः पुनः ।
 एकीभूतस्तदा राजन् सोऽभ्यवर्त्तं तं मां वृधि ॥ २८ ॥ यदाभि-
 भवितुं वायैत्रं च शक्नोमि तं रणे । ततो महास्यमातिष्ठं वायव्यं
 भरतर्षभ ॥ २९ ॥ न चैनमशयं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् । तस्मिन्
 प्रतिष्ठते चास्ते विष्णवो मे महानभूत् ॥ ३० ॥ अथ एव महा-
 राज सविशेषमहन्ततः । अस्तापूगेन महता रणे भूतमवाकिरम्
 ॥ ३१ ॥ स्यूणाकर्षमथो जालं शरवर्षमथोल्लसाम् । गजभास्त्र-
 नक्षत्रं समास्यायाहमभ्ययाम् ॥ ३२ ॥ जग्रास प्रसभं तानि
 यथाप्यस्तापि मे शृणु । तेषु सर्वेषु जन्धेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशं ॥ ३३ ॥

ततः प्रवृत्तितेषां चैः सर्वतः शोपचीयते । उपचीयमानत्र सया
महास्त्रेण व्यवृतेत ॥ ३४ ॥ ततः कन्तापिता लोका मत्प्रसूतेन
तेजसा । क्षणेन हि दिशः पृथक् सर्वतो हि विदोपितम् ॥ ३५ ॥
तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यधातयत् । ब्रह्मास्त्रे तु हते
राजन् भयं गां महदाविशत् ॥ ३६ ॥ ततोऽहं धनुरादाय तया-
क्ष्मं मह्येपुधी । सहसाभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३७ ॥
हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्तितेष्वायुधेषु च । मम तस्य च भूतस्य
बाहुदुडमवर्त्तत ॥ ३८ ॥ व्यायामं सुष्टिभिः कृत्वा तं जैरपि
समागतैः । अपारयं च तद्भूतं निदोष्टमगमं महीम् ॥ ३९ ॥ ततः
महस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत । सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो
मेऽद्भुतोपमम् ॥ ४० ॥ एषं कृत्वा स भगवास्ततोऽप्यद्रूपमास्थितः ।
दिव्यमेव महाराज यसानोद्भूतमम्बरम् ॥ ४१ ॥ दिव्या किरात-
रूपश्च भगवान् विदग्धेश्वरः । स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र
गह्वेश्वरः ॥ ४२ ॥ अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान् गोष्ठपध्वजः ।
उनासृजो व्यातध्वजं रूपः पिनाकधृक् ॥ ४३ ॥ स माम-
भ्येस्य समरे तथैनाभिमुपं स्थितम् । शूलपाणिरथोवाच तुष्टो-
ऽग्नौति परन्तप ॥ ४४ ॥ ततश्चाद्भनुरादाय दृष्ट्वा चाक्षस्त्रसायकी ।
प्रादान्नाभेव भगवान् धारयस्सेति वामवीत् ॥ ४५ ॥ तुष्टोऽपि
तत्र कौन्तेय द्रुहि जिं करवापि ते । मनोगतं वीर यत्ते तद-
द्रुहि वितरास्यहम् ॥ ४६ ॥ अमरत्वगपादाय द्रुहि यत्ते मनो-
गतम् । ततः पाशुपतिरेवाह कृष्णेऽपु गतमागमः । ४७ ॥ प्रणम्य
मनसा सर्वं ततो गणनमाददे । भगवन्मे भगवन्नेमीशितोऽयं
यरो मम ॥ ४८ ॥ परमाणीन्द्राण्यहं प्राप्तुं यानि देवेषु कानि-
चित् । दृष्ट्वागोत्येव भगवान्मन्त्रीत्यस्मत्प्रय मान् ॥ ४९ ॥ रौद्र-
कक्षां महीयं त्वापुस्त्राण्यति पाण्डव । महती च मम प्रीतः
भोऽहं पाशुं तं गहम् ॥ ५० ॥ उवाच च महादेवो दृष्ट्वा तेषां

सगातनम् न प्रयोज्यं भवेदेतन्मातृपेषु क्रयञ्चन ॥ ५१ ॥ जग-
द्विनिदेहे देवमल्पतेजसि पातितम् । पीड्यमानेन वनवत् प्रयोज्यं
स्याच्चनञ्चय ॥ ५२ ॥ अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेत् ।
तद्प्रतिघतं दिव्यं सर्वास्त्ररतिपेक्षनम् ॥ ५३ ॥ मूर्त्तिमन्ने । स्थितं
पाश्वे प्रसन्ने गोटपध्वजे । उल्मादनमगित्वाणा परसेनानि-
कर्त्तनम् ॥ ५४ ॥ दुरासटं दुम्नसहं सुरदानवराक्षसैः । अह-
ञ्च तस्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् । प्रेक्षतश्चैव मे देवैस्तत्रैवा-
न्तारधीयत ॥ ५५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचदुह्यपर्वणि अर्जुनयुधिष्ठिर-
सवादे सप्तमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ।

—

अर्जुन उवाच । ततश्चामवमं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रमादाद्देवदेसस्य त्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १ ॥ व्यपितो रजनी-
श्चाहं छात्वा पौर्वाह्निकीः क्रिया । अपश्यन्तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवा-
नस्त्रियं पुरा ॥ २ ॥ तस्मै चार्हं यथाहृतं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३ ॥ स मामुवाच
राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः । दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन
केनचित् ॥ ४ ॥ समेत्य लोकपालेस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः । दृष्टा-
स्यगघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा स मां
राजन्वास्त्रिय च पुनः पुनः । अगच्छत् स यथाकामं ब्राह्मणः
सुखं मन्त्रिमः ॥ ६ ॥ अथापराधे तस्मात्कृपायात् पुनश्च समीरणः ।
पुनर्नवमिमं क्रोधं कुर्वन्पि सपत्नञ्च ॥ ७ ॥ दिव्यानि चैव
मात्यानि सगन्धीनि नवानि च । जैगिरस्य गिरेः पादे प्रादु-
रामन् समीपतः ॥ ८ ॥ वादित्वाणि च दिव्यानि सुषोपाधि
उभगातः । सुरारथेन्द्रसंयुक्ता अयु रन्त मनोहराः । ९ ॥

गणाशाश्वरमां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च । पुरस्ताद्देवस्य जगु-
 र्गीतानि सर्वगः ॥ १० ॥ मरुताश्च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
 महेन्द्रानुचरा ये च ये च मङ्गनिवासिनः ॥ ११ ॥ ततो मरुत्वान्
 हरिभिर्धुक्तेर्वाहैः स्वतःकृतैः । शचीमुहायसात्वायात् सप्त सर्वै-
 क्षदासरेः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कुषेवो नरवाहनः ।
 दर्शयामास मां राज्ञश्चक्षुषा परमया द्युतः ॥ १३ ॥ दक्षिणस्थानं
 द्विगि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् । वरुणं देवराजश्च यथास्थान-
 मवस्थितम् ॥ १४ ॥ ते मामुचुर्महाराज सान्द्रयंत्वा नरपंथ ।
 सप्यसाचिन्वरीजास्त्राज्ञोक्तपादानवस्थितान् ॥ १५ ॥ सुरकार्णार्थ-
 मिच्छयं दृष्टवानसि शङ्करम् । अस्मत्तोऽपि गृह्णाप्य त्वमस्त्रायीति
 समन्ततः ॥ १६ ॥ ततोऽहं मयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरपंथान् ।
 प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिबहिभो ॥ १७ ॥ गृही-
 तास्त्रशतो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत । अथ देवा ययः सर्वे यथा-
 गतमरिन्दम ॥ १८ ॥ मघवानपि देवेभ्यो रथमारुह्य सुप्रथम् ।
 अथाच भगवान् स्वर्गं गन्तव्यं फाल्गुन त्वया ॥ १९ ॥ पुरेता-
 गमगादस्त्रादेहाहं त्वां धनञ्जय । अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये
 भरतर्षभ ॥ २० ॥ त्वया हि तोर्येषु पुरा समं प्रायः कृतोऽमकृतः ।
 तपश्चेहं महत्तमं स्वर्गं गन्तामि पाण्डव ॥ २१ ॥ भूयथैव च
 तप्तव्यं तपश्चरणमुत्तमम् । स्वर्गं त्वं गन्तव्यं त्वया गत्-
 निस्तूदन ॥ २२ ॥ मातलिर्भोज्योणात्वा त्वादिवं प्रापयिष्यति ।
 पितृतस्तं हि देवानां सुगोमास महान्नगात् ॥ २३ ॥ ततोऽह-
 मङ्गुं गत्सं प्रसीद भगवन्मम । आद्याथं वरद्वयं त्वामस्त्रार्थं
 त्वादितोऽहम् ॥ २४ ॥

इन्द्र उवाच । क्रूरकर्मोन्मत्तित्वात् भविष्यमि परन्तप । यदर्थ-
 मास्तापोऽनुत्तं तं कामं पाण्डवाग्रुह ॥ २५ ॥ ततोऽहमनु-
 प्राहं दिव्यःशस्त्राणि गत्तूदन । आनुमेषु मयोऽस्यामि तिमिभ-
 र [५५]

प्रतिघातनात् ॥ २६ ॥ तानि दिशानि मेऽस्ताणि प्रयच्छ वि-
धाधिप । लोकाद्यास्तजितान् पश्यान्नभेयं सुरप्रह्व ॥ २७ ॥

इन्द्र उवाच । परीक्षार्घ्यं मयैतप्ते वाष्पमुक्तं धनञ्जय ।
समात्मजस्य वचनं रूपपन्नमिदं तव ॥ २८ ॥ यिद्य मे भवनं गत्वा
सर्वाण्यस्ताणि भारत । वायोरग्नेषुभ्योऽपि वरुणात् सम-
ह्वयात् ॥ २९ ॥ साध्यं पैतामहस्यैव गन्धर्वैरगरक्षसाम् । वैष्ण-
वानि च सर्वाणि नैऋतानि तथैव च ॥ ३० ॥ मङ्गतानि च
जानीहि सर्वास्ताणि कुरूद्वज । एवमुक्त्वा तु मां शक्रसर्षपा-
न्तरधीयत ॥ ३१ ॥ अथापश्यं हरियुजं रथमेन्द्रसुपस्थितम् ।
दिश्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना वृष ॥ ३२ ॥ लोकपालेषु
यातेषु मामुवाचाथ मातलिः । द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो
महाद्युते ॥ ३३ ॥ संनिध्यस्व महाबाहो कुरु कार्त्तमनन्तरम् ।
पश्य पुण्यकृतान्लोकान् सगरीरो दिवं व्रज ॥ ३४ ॥ देवराजः
सहस्राक्षस्त्वा दिदृक्षति भारत । इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरि-
मामन्त्र्य यौथिरम् ॥ ३५ ॥ मदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथो-
त्तमम् । चोदयामास स हयान् मनोमारुतरं हस ॥ ३६ ॥
मातलिर्देवतत्त्वज्ञो यथावद्गुरिदक्षिणः । अवेक्षत च मे बह्वं
स्थितम्याथ स सारथिः ॥ ३७ ॥ तथा भ्रान्ते रथे राजन् विस्मित-
लोदमब्रवीत् । अत्याङ्गुतमिदं त्वद्य विचित्रम्प्रतिभाति मे ॥ ३८ ॥
यदास्थितो रथं दिश्यं पदान् चञ्चितः पदम् । देवराजोऽपि
हि मया नित्यमचीपलक्षितः ॥ ३९ ॥ विचकन् प्रयमोत्पाते
श्यागां भरतर्षभ । त्वं पुन स्थित एवाव रथे भ्रान्ते कुरूद्वज
॥ ४० ॥ अतिगक्रमिदं सर्वं तथेति प्रतिभाति मे । इत्युक्त्वाकाश-
माविश्य मातलिर्विभुशालयान् ॥ ४१ ॥ दर्शयामास मे राजन्

कामगमाल्लोकानपश्यं वै सुरपिण्याम् ॥ ४३ ॥ गन्धर्वाप्सरसा-
 ष्वैव प्रभावमसितौजसान् । नन्दनादीनि देवानां वनान्यपवमानि
 च ॥ ४४ ॥ दृश्यमानास मे शीघ्रं मातन्तिः शक्रमारधिः । ततः
 शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ॥ ४५ ॥ दिव्यैः कामफलैर्हृद्यै-
 रत्नैश्च समलंकिताम् । न तत्र सूर्षं सपति न शीतोष्णं न च
 क्लमः ॥ ४६ ॥ न बाधते तत्र रजस्तलास्ति न जरा नृप । न तत्र
 शोको दैन्यं वा दौर्बल्यशोपलक्ष्यते ॥ ४७ ॥ दिव्यैकमां महा-
 राज न खानिररिमर्दन । न क्रोधस्तोभो तत्रास्तां सुरादीनां
 विश्राम्यते ॥ ४८ ॥ नित्यं तुष्टाय तं राजन् प्राणिनः सुरवेश्मनि ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९ ॥ पुष्करिण्यथ
 विविधाः पद्मसौगन्धिकाद्युताः । शीतशत्रु रवौ वायुः सुगन्धी
 जीवनः शुचिः ॥ ५० ॥ सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभू-
 पिता । अगहिजाश्च पश्यो रुचिरा मधुरस्वराः ॥ ५१ ॥ विमान-
 गामिनद्यात्र दृश्यन्ते बहवोऽम्बरे । ततोऽपश्यं वस्तून् रुद्रान्
 साध्याश्च समरुद्रणान् ॥ ५२ ॥ आदित्यानश्विनौ चैव तान्
 सर्षान् प्रत्यपूजयम् । ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च यत्नेन
 च ॥ ५३ ॥ अस्त्रैवाप्यन्यजानन्त संग्रामे विजयेन च । प्रविश्य
 तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ॥ ५४ ॥ देवराजं सचखाद्य-
 सुपातिष्ठं क्षताञ्छ्रुत्वा । ददावर्हसि नमः प्रीतः शक्रो मे ददता-
 स्वरः ॥ ५५ ॥ यद्गमानाच्च गात्राणि पस्पृशं मम वासवः । तत्राहं
 देवगन्धर्वैः सञ्चितो भूरदक्षिणैः ॥ ५६ ॥ अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे
 शिखाणोऽस्त्राणि भारत । विश्वावसोच वै पुत्रदत्तचेनो भवतु
 सखा ॥ ५७ ॥ स च गान्धर्वमखिलं पाहयामास मां नृप ।
 तत्राहमवसं राजन् गृहीतास्त्रं सुपूजितः ॥ ५८ ॥ सुभ्यं शक्रस्य
 भवते सर्वकामसमाप्तयतः । शृण्वन् वै गीतशब्दश्च त्वं शब्दश्च
 पुष्करम् ॥ ५९ ॥ पश्यंसाप्सरसाः शोभा नृत्यन्तीभिरतर्पयन् ।

तत् सर्वमनञ्जाय तथ्यं विज्ञाय भारत ॥ ६० ॥ अत्यर्थं प्रति-
 गृह्णाहमस्त्रे प्वे व ध्यवस्थितः । ततोऽतुष्यत् सस्त्राद्यस्त्रेण कामेन
 मे विभुः ॥ ६१ ॥ एवं मे वसतो राजन्नेष काशोऽत्यगादिवि ।
 कृतास्त्रमतिविश्रुक्तमथ मां हरिवाहनः ॥ ६२ ॥ संस्पृश्य मूर्द्धि
 पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् । न त्वमयं सुधा जेतुं शक्यं सुर-
 मण्यैरपि ॥ ६३ ॥ किं पुनर्मांशुषे शोके मानुषैरकृताग्रभिः ।
 अप्रमेयोऽप्रदृष्यच्च सुहृद्व्यमतिमयाया ॥ ६४ ॥ अथाब्रवीत् पुन-
 र्देवः संमद्वृष्टतनूकूहः । अस्त्रपुष्टे समो वीर न ते कथिद्वि-
 ष्यति ॥ ६५ ॥ अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 ब्रह्माखयास्त्रविज्ञासि शूरयासि कुरूहृष्ट ॥ ६६ ॥ अस्त्राणि
 समवाप्तानि त्वया दद्य च पशु च । पशुभिर्विधिभिः पार्थ
 विद्यते न त्वया समः ॥ ६७ ॥ प्रयोगसुपसंहारमावृत्तिश्च धन-
 ङ्गय । प्रायश्चित्तश्च वैत्य त्वं प्रतिघातश्च सर्वथः ॥ ६८ ॥ तत
 सुर्वर्थकाशोऽयं समुत्पन्न, परन्तप । प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो
 वेत्स्यास्यहं परम् ॥ ६९ ॥ ततोऽहमब्रुवं राजन् देवराजमिदं
 वच । विपत्त्यां यन्मया कर्तुं कृतमेष निबोध तत् ॥ ७० ॥ ततो
 मामब्रवीद्राजन् प्रहसन् बलहतहा । नाविपत्त्यां तवाद्यासि
 त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ७१ ॥ निवातकवचा नाम दामवा मम
 शतवः । समुद्रकुक्षिमाथित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ ७२ ॥ तिष्ठः
 कोद्य, समाख्यातास्तुल्यरूपवनप्रभाः । तांस्तत्र जहि कौन्तेय
 सुर्वर्थशो भविष्यति ॥ ७३ ॥ ततो मातलिसंशुक्तं मयूरसम-
 रोमभिः । श्यैवपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं मशामभम् ॥ ७४ ॥
 यवन्व चैव मे मूर्द्धिं किरीटमिदमुत्तमम् । स्वरूपसदृशश्चैव
 प्रादादग्नविभूषणम् ॥ ७५ ॥ अभेद्यं वायवहृदे स्पर्शरूपवडु-
 त्तमम् । अजरा ज्यामिमाश्चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ७६ ॥
 ॥ प्रायामहन्तेन स्यन्दनेन विराजता ॥ येनाजयद्देवपतिर्बर्हि

वैरोचनिं पुरा ॥ ७० ॥ ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण
 बोधिताः । मन्वाना देवराजं मां समाजन्मुर्विभास्यते ॥ ७० ॥
 दृष्ट्वा च मामष्टच्छन्त किङ्करिव्यपि फाल्गुन । तानद्भवं यथाभूत-
 मिदं कर्त्तांश्चि संयुगे ॥ ७१ ॥ निवातकवचानान्तु प्रस्थितं मां
 बधेपिष्यम् । निबोधत महाभागाः शिवश्चायासा मेऽनघाः ॥ ७० ॥
 तुष्टुर्मां प्रसन्नासो यथा देवं पुरन्दरम् । रथेनानेन मघवान्
 जितवान् गम्बरं वृधि ॥ ८१ ॥ नम्रुचिं वत्सुहवी च प्रह्लादन-
 रकार्वापि । वज्रनि च सरश्चाणि प्रद्युतान्वर्षुद न्यपि ॥ ८२ ॥
 रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवा वृधि । तमप्यनेन कौन्तेये
 निवातकवचात्रणे ॥ ८३ ॥ विजेता वृधि विक्रम्य पुरेव मघ-
 वान् वशी । अयश्च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ॥ ८४ ॥
 अनेन विजिता खोकाः शक्रेणापि महात्मना । मदीयमानं देवैस्तं
 देवदत्तं जशोद्भवम् ॥ ८५ ॥ प्रत्यगृह्णं जयाद्येनं शूयमान-
 खादानरैः । समृद्धी कवची वाणो मष्टधीतगरासनः । दानवा-
 जयमत्युग्रं मयातोऽश्चि युयुत्सवा ॥ ८६ ॥

इति धारण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनवाक्ये
 अष्टपद्यधिकशतीऽध्यायः ॥ १६८ ॥

अर्जुन उवाच । ततोऽष्टं शूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
 अपश्यमुद्दिं भोगमपाम्पतिमथाय्ययम् ॥ १ ॥ फेनवत्यः प्रको-
 र्याश्च रंइताश्च मधुत्विताः । उभेपथात्त हृष्यन्ते यस्यात्त इव
 पर्वताः ॥ २ ॥ नावः सद्युगक्षत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः । तिमि-
 त्रिमाः चण्डपाच तथा तिमितिमिद्रिहाः ॥ ३ ॥ मकरायात्त
 हृष्यन्ते जडे मरुता इवाट्टयः । दृष्ट्वाणाश्च महश्चाणि मग्नान्यम्
 समन्ततः ॥ ४ ॥ हृष्यन्तेऽत्र यथा रातो तारास्तन्मभ्रमंहताः ।

तथा सृष्टयस्तत्र रत्नसंघाः प्रवक्ष्यन्ते ॥ ५ ॥ वायुश्च घूर्णने
 भोगस्तद्गुणमिवाभवत् । तमुदीष्य महावेग सर्वाभ्योनिधि-
 सुत्तमम् ॥ ६ ॥ अपश्यं दानवाकीर्णं तद्दैत्यपुरमन्त्रिकात् ।
 तत्रैव मातलिस्तूष्णीं निपत्य पृथिवीतले ॥ ७ ॥ रथं तन्तु पमा-
 श्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् । त्रासयन्नथघोषेण तत् पुरं समुपा-
 द्रवत् ॥ ८ ॥ रथयोपन्तु तं च्युत्वा स्तनयित्कोरिवाश्वरे मन्वाना
 देवराजं मामाविग्ना दानवाभयन् ॥ ९ ॥ सर्वे संभ्रान्तमनसः
 शरचापधराः स्थिताः । तथासिंशूलपरशुगदामुपलपाणयः ॥ १० ॥
 ततो हाराणि पिदधुर्दानवास्त्रसचेतसः । संविधाय पुरे रथां
 न ह्य कचन हृष्यते ॥ ११ ॥ ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महा-
 खनम् । परमा सुदमाश्लिष्य प्राधमन्तं शनैरहम् ॥ १२ ॥ स तु
 शब्दो दिवं साधवा प्रतिशब्दमजीजगत् । वित्तैसुश्च नितिल्युच्च
 भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १३ ॥ ततो निवातकवचाः सर्व एव
 स्वलंकृताः । दंशिता विषिधैस्त्राण्योर्विषित्रावुधपाणयः ॥ १४ ॥
 आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुपलैरपि । मट्टिशैः करवाकैश्च रथ-
 चक्रैश्च भारत ॥ १५ ॥ शतघ्नीभिर्भृशुण्डीभिः खड्गैश्चित्तैः स्वलं-
 कृतैः । मण्डलीतैर्द्वितैः पुत्राः प्रादुरासन् सृष्टय ॥ १६ ॥ ततो
 विचार्य बद्धशो रथमार्गेषु तान् हयान् । प्राचीदयत् समे देशे
 नातलिर्भरतर्षभ ॥ १७ ॥ तेन तेषां प्रण्वामाशुत्वाच्छीघ्रगामि-
 नाम् । नान्वपश्यं तदा किञ्चित्तन्मोऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १८ ॥
 ततस्ते दानवास्तत्र वादित्राणि सृष्टय । विक्रतस्वररूपाणि
 भृशं सर्वाण्यवादन्यन् ॥ १९ ॥ तेन शब्देन सृष्टा समुद्रे पर्वतो
 पमा । आप्लवन्त गतैः सन्त्यैर्मथ्या । शतसृष्टयः ॥ २० ॥ ततो
 वेगेन महता दानवा मासुपाद्रवन् । विसुश्रन्तः गितान् वाणान्
 शतशोऽप्य सृष्टयः ॥ २१ ॥ स समहारसुसुलक्षोप्राश्च मम भारत ।
 आपर्शत महाघोरो निवातकवचान्तक ॥ २२ ॥ ततो देवर्षयः

सैव दानवर्षिगणाश्च ये । ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजम्संहा-
सृषे ॥ १२ ॥ ते वै मामनुकूपाश्चिर्मधुराभिर्जयैतिथ्यः । अमुषन्
सुनयो वाग्मियेयंन्द्रं तारकामये ॥ २४ ॥

इति धारण्यपर्वणि निवातकवचपञ्चमपर्वणि निवातकवचपद्ये
एकीनसप्तत्यधिकगतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

अर्जुन उवाच । ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतासुधा रथे ॥ १ ॥ आच्छाद्यैरथ-
पत्न्याममुत्क्रोभन्तो महारथाः । आहत्य मर्षतसो मां शरवर्षै-
रवाकिरन् ॥ २ ॥ ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिमपाणयः ।
शूलानि च भुशुण्डीश्च सुमुचूर्दानवा मयि ॥ ३ ॥ तच्छूलवर्षं
सुमहत् गदाशक्तिममाकुलम् । अग्निशं सृज्यमानं तेरपतन्म-
द्रथोपरि ॥ ४ ॥ अन्ये गामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि । शित-
शस्त्रासुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिण्यः ॥ ५ ॥ तानहं विविधै-
र्वायोर्वेगवद्विरजिह्वगैः । गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे
॥ ६ ॥ ते कृता विमुखाः सुर्वे सत्प्रयुक्तैः शिलागितैः । ततो
मातलिना ह्यणं हयासो संप्रचोदिताः ॥ ७ ॥ मार्गान् बद्ध-
विधांस्तत विचेरुर्वातरंक्षसः । सुसंयता मातलिना प्रामथ्यन्त
द्वितैः सुतान् ॥ ८ ॥ गतं गतासो हरयस्तस्मिन् युक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्वत्पथा इव ॥ ९ ॥ तेषाञ्चरण-
पातेन रथनेमिभ्रनेन च । मम धार्यानिपातैश्च हतासो गतगो-
ऽसुराः ॥ १० ॥ गतासवस्तथेवान्ये प्रगृहीतगरासनाः । हत-
सारथयस्तत्र व्यकथ्यन्त तुरङ्गमैः ॥ ११ ॥ ते दृष्टो विदिगः सर्वे
प्रतिरुध्य प्रहारिण्यः । अभ्यघ्नन् विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं
मनः ॥ १२ ॥ ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमद्भुतम् । अथवां-
स्तथा वेगवतो यदयत्राद्धुरयन्तु ॥ १३ ॥ ततोऽहं कधुभिश्चितै-

रस्यैशानसुरान्वये । विच्छेद् सायुधान् राजष्वतशोऽथ सृष्ट्वगः
 ॥ १४ ॥ एवं मे चरतपात्र सर्वयत्नेन गन्तुं । प्रीतिमानभव-
 तीरो मातलिः शक्रमारथिः ॥ १५ ॥ बध्यमानास्तस्मैस्तु जयैस्तेन
 रथेन च । अगमन् प्रचयं केचिन्व्याजन्त तथापरे ॥ १६ ॥
 सुहृन्मना इवाह्वाभिर्निवातकवचा रणे । शरवर्षैः शरान्तां मां
 महद्भिः प्रत्यवारयन् ॥ १७ ॥ ततोऽहं लघुभिश्चित्तैर्मह्यास्तपरि-
 मन्त्रितैः । व्यधमं मायकैराद्यु शतशोऽथ सृष्ट्वगः ॥ १८ ॥
 ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः । अपोडयन्तां
 सृष्टिताः शक्तशूलासिद्धिभिः ॥ १९ ॥ ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं
 परमं तिग्मनेजमम् । दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत
 ॥ २० ॥ तत अङ्गविशूलेन तोमरांश्च सृष्ट्वगः । अस्त्रशीर्षेण
 शतधा तैर्मुक्तामहमच्छिनम् ॥ २१ ॥ छित्वा प्रहरणान्येषां तत-
 स्तानपि सर्वश । प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २२ ॥
 गायत्रीवाङ्मि तदा संख्ये यथा अमरपङ्क्तय । निष्यतन्ति महा-
 वाण्यास्त्रान्मातलिरपूजयत् ॥ २३ ॥ तेषामपि तु वाण्यास्ते बहुत्वा-
 ष्छतभा इव । अवाकिरन्त्या बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २४ ॥
 बध्यमानास्तस्मै तु निवातकवचाः पुनः । शरवर्षैर्महद्भिर्मा-
 समन्तात् पृष्ठावारयन् ॥ २५ ॥ शरवैगान्निहत्याहमस्त्रैरस्त्र-
 विघातिभिः । ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सृष्ट्वगः ॥ २६ ॥
 तेषां छिन्दानि गात्राणि विच्छजन्त स्म शोणितम् । प्राहृषीवा-
 भिष्टटानि शृङ्गास्यथ धरामृताम् ॥ २७ ॥ इन्द्राग्निसमस्त्रशै-
 र्वैगवङ्गिरजिह्वागै । महाशौर्यबध्यमानास्ते समुद्दिग्नाः सा दानवाः
 ॥ २८ ॥ शतधा भिन्वद्देहास्ते तीक्ष्णप्रहरणौजस । ततो निवात-
 कवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २९ ॥

इति अरण्यपर्वणि निवातकवचवृद्धपर्वणि निवातकवचवधे

सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥

अर्जुन उवाच । ततोऽश्मवर्षं सुमहत् प्रादुरानीत् समस्ततः ।
 नगमात्रैः शिलाप्लवङ्गैस्तस्यां दृष्टमपीदृशत् ॥ १ ॥ तदहं वज्र-
 मङ्गागेर्महेन्द्रास्त्रप्रचोदितैः । अचूर्ण्यं वेगवह्निः शरजातेर्महा-
 शवे ॥ २ ॥ अग्न्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत । तत्राश्म-
 चूर्णान्यपतन् पावकप्रथरा इव ॥ ३ ॥ ततोऽश्मवर्षे विहते जल-
 वर्षं महत्तरुम् । धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरानीन्मगान्तिके ॥ ४ ॥
 नभसः प्रच्युता धारांस्त्रिग्विधाः पृथग् ॥ पावकान् सर्वतो
 व्याम दिग्घोषदिग्गता ॥ ५ ॥ धाराणाश्च निपातेन वायो-
 विष्कूर्जितेन च । गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञः यत्र किञ्चन ॥ ६ ॥
 धारां द्विविधं सखडा वसुधायाश्च सर्वगः । व्यामोऽयन्त मां
 तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७ ॥ ततोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं
 विगोपणम् । दीप्तं प्राचिण्यं घोरमशुष्यशो न तज्जलम् ॥ ८ ॥
 हतेऽश्मवर्षे च मया जलवर्षे च गोपिते । सुमुचुर्दामया माया-
 मग्निं वायुश्च भारत ॥ ९ ॥ ततोऽहमग्निं व्यधमं सन्निशास्त्रेण
 सर्वगः । शूलेन च महास्त्रेण वायोर्गमधारयम् ॥ १० ॥ तस्यां
 प्रतिहतायान्ते दानवा सुहृदुर्मदाः । प्राकुर्यन् विविधां मार्या
 यौगपद्येन भारत ॥ ११ ॥ ततो वर्षं प्रादुरभत् सुमहत्क्षोभवर्षं-
 णम् । अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥ १२ ॥
 मा तु मयाभयो हृष्टिः पीडयामास मां युधि । अथ घोरं तम-
 स्त्रीशं प्रादुरानीत् समस्ततः ॥ १३ ॥ तमसा संवृते लोके घोरैण
 परुषेण च । हरयो विमुष्याथामन् पश्यन्नापि गातज्ञिः ॥ १४ ॥
 अस्त्राह्वरस्मरश्चाप्य प्रतोदः प्रोदतद्भुवि । अमकञ्चाह मां भीतः
 क्रापीति भरतर्षभ ॥ १५ ॥ मांश्च भीरादिगच्छीन्ना तस्मिन् विगत-
 चेतसि । स च मां विगतज्ञानः सन्त्यक्षमिदममवीत् ॥ १६ ॥
 सुराणामसुराणाश्च संग्रामः सुमहानभूत् । अमृतार्थं सुरा पार्थ
 स च दृष्टो मयानघ ॥ १७ ॥ गम्परम्य वध धारः संग्रामः समस्त

नभूत् । सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि हतवानहम् ॥ १८ ॥
 तथैव तत्रस्य वधे संगृहीता हया मया । वैरोचनेर्महावहं
 दृष्ट्वापि सुदारुणम् । बलप्रह्लादयोऽपि तथान्धेषाञ्च पाण्डव
 ॥ १९ ॥ एते मया महावीराः संघामाः पर्युयासिताः । न
 थ्यापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २० ॥ पितामहेन
 संहारः प्रजानां विहितो भ्रुवम् । न हि सुदुर्मिदं युक्तमत्यन्त
 जगतः क्षयात् ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्रभ्याऽज्ञानमाजना ।
 मोहयिष्यन् दानवानामहं मायाबलं महत् ॥ २२ ॥ अमुं
 मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम् । अस्त्राणाञ्च प्रभवं वै
 धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३ ॥ अद्यास्त्रमाययेतेषां मायामेतां
 सुदारुणाम् । विनिहन्मि तमथीयं मा भैः स्तूत स्थिरो भव ॥ २४ ॥
 एवमुक्त्वाऽहमस्त्रमस्त्रमायां नराधिप । मोहनीं सर्वभूतानां
 चिताय विदिवौकसाम् ॥ २५ ॥ पीड्यमानासु मायासु ताव
 तास्त्रसुरोत्तमाः । पुनर्बद्धविधा मायाः प्राकुर्वन्मितीजसः ॥ २६ ॥
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा यस्यते पुनः । भवत्यदर्शनी लोकाः पुन-
 रश्नु निमज्जति ॥ २७ ॥ सुसंगृहीतैर्हृदिभिः प्रकाशे सति
 मातलिः । व्यचरत् स्थन्दनाग्रेण संघामे लोमहर्षणे ॥ २८ ॥
 ततः पर्वपतन्नुप्रा निपातकवचा मयि । तानहं विवरं दृष्ट्वा
 प्राचिख्वं घमसादनम् ॥ २९ ॥ वत्समाने तथा युद्धे निपातकव-
 चान्तके । नापश्यं सहसा सर्वान् दानवान् मायया हतान् ॥ ३० ॥

इति आरख्यपर्वणि निपातकवचयुद्धपर्वणि मायादृष्टे

एकसप्तत्यधिकशतौऽध्यायः ॥ १७१ ॥

अर्जुन उवाच । अदृश्यमानास्तौ दैत्या योषयन्ति च मायया ।
 अदृश्येनास्त्रनीर्क्षेण तानप्यहमयोधयम् ॥ १ ॥ गाण्डीवदृष्ट्वा

विशिखाः सस्यगच्छप्रचोदिताः । अष्टिन्दुक्तमाङ्गानि यत्र तत्र
 स्य तेऽभवन् ॥ २ ॥ ततो निवातकवचा बध्यमाना मया युधि ।
 संहृत्य मायां संहसा माविगन् पुरमात्मनः ॥ ३ ॥ व्यपयात्तु
 दैत्येषु प्राङ्भूने च दग्ने । अपश्यं दानवांश्चात्र हताप्यतमह-
 र्क्षयः ॥ ४ ॥ विनिष्पिटानि तत्रैषां शस्त्रास्त्राभरणानि च ।
 शतशः स्य मह्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५ ॥ हयानां नान्तरं
 स्नानीत् पदाद्विचलितुं पदम् । छत्वन्य सहसा तस्युरन्तरीक्षः
 गमाशतः ॥ ६ ॥ ततो निवातकवचा व्योम संहास्य केवलम् ।
 अहृश्या ह्यत्यवर्त्तन्त विह्वलन्तः शिबोच्चयान् ॥ ७ ॥ अन्तर्भूमि-
 गताद्यान्वे हयानां चरणान्यथ । व्यगृह्णन् दानवा योरा रथः
 चक्रे च भारत ॥ ८ ॥ विनिगृह्य हरीनश्वान्नयश्च सम दुध्यतः ।
 सर्वतो मामविध्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९ ॥ पर्वतैरुपचोयद्भिः
 पतमानस्तथापरैः । स देगो यत्र वर्त्तमान गुह्येन समपश्यत ॥ १० ॥
 पर्वतैश्चाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः । अगच्छं परमा-
 मार्तिं मातस्त्रिदशजयत् ॥ ११ ॥ लक्षयित्वा च मां भीत-
 मिदं वचनमब्रवीत् । अर्जुनार्जुन मा भैक्षं वज्रमस्त्रमुदीरय
 ॥ १२ ॥ ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदेरयम् । देवराजस्य
 दयितं भीममस्त्रं नराधिप ॥ १३ ॥ अचक्षं स्यान्मासाद्य गार्गीव-
 मनुमन्त्र्य च । अनुह्यं वज्रसंस्पर्शनायमान्निगितान् शरान् ॥ १४ ॥
 ततो मांयाथ ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् । ते वज्रचोदिता
 बाणा वज्रभूताः समाविगन् ॥ १५ ॥ ते यज्रवेशविहता दानवाः
 पर्वतोपमाः । इतरैतरमास्त्रिष्य न्यपतान् पृथिवीतले ॥ १६ ॥
 अन्तर्भूमौ च वेगगृह्णन् दानवा रथमालिनः । अक्षुप्रविश्य तान्
 वाणा प्राहिप्यन् यमसादनम् ॥ १७ ॥ हतेनिवातकवचैर्निरक्षोः
 पर्वतोपमैः । समाच्छाद्यत देगः स विक्तीर्षोरिव पर्वतैः ॥ १८ ॥
 न हयानां क्षतिः काश्चिन्न रथस्य न मातलेः । मम चाहस्यत

तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९ ॥ ततो मा प्रहसन्नाजन् मातङ्गिः
 प्रत्यभापत । नैतदर्जन देवेषु त्वयि वोष्णं यदीक्ष्यते ॥ २० ॥
 ऋतुष्वसुरसंघेषु दारास्तेषान्तु सर्वशः । प्राक्शिवगरे तस्मिन्
 यथा शरदि सारसाः ॥ २१ ॥ ततो मातङ्गिना सार्द्धमहन्तत्
 पुरमभ्ययाम् । त्वासन्नयवोपेषा निवातकवचस्त्रियः ॥ २२ ॥
 तान् दृष्ट्वा दशसार्धस्त्वान् मयूरसदृशान् जयान् । यथश्च रवि-
 सङ्घाशं प्राद्रुषन् गणेशः स्त्रियः ॥ २३ ॥ ताभिराभरणैः शब्द-
 स्त्राणिताभिः समीरितः । शिखानामिव शैलेषु पतन्तीनामभू-
 यदा ॥ २४ ॥ विलसता दैत्यनाम्बुंक्ताः स्वानि पेश्मान्यथाविशन् ।
 बहुरत्नविधित्वाणि शासन्मुग्धमयागि च ॥ २५ ॥ तदद्भुताकार-
 महं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् । विशिष्टं देवनगराद्दृष्ट्वा मातङ्गिं
 ततः ॥ २६ ॥ इदमेवंविधं कस्माद्देवा नावाप्तयन्त्युत । पुर-
 न्दरपुराद्दीदं विशिष्टसुपन्नक्षये ॥ २७ ॥

मातङ्गिर्वाच चासीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः
 पुरम् । ततो निवातकवचैरितः प्रख्याविता सुराः ॥ २८ ॥
 तपसास्त्वा महत्तोत्र प्रसाद्य च पितामहम् । इदं दृष्टं निवासाय
 देवेष्वस्यभयं यधि ॥ २९ ॥ ततः शक्रेण भगवान् स्वयम्भूरिति
 चोदितः । विधत्तां भगवानन्तमात्मनो हितकाश्यया ॥ ३० ॥
 तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति भारतः । भवितान्तस्त्वमप्येषां
 देहेनान्धेन शत्रुं कृन् ॥ ३१ ॥ तत एषा यथार्याय शकाःस्त्राणि
 ददौ तव । न हि शकाः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया
 ॥ ३२ ॥ काणस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारतः । एषामन्त-
 करः प्राप्तकल्पया च कृतं तथा ॥ ३३ ॥ दानवानां विनागाय
 अप्साणां परमं यत्तम् । प्राशितस्त्वं गृहेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदु-
 च्यतम् ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । ततः प्रशास्य नगरं दानवांसं निहत्य तान् ।
पुनर्मातलिना सार्द्धमगच्छं देवमद्य तत् ॥ ३५ ॥

इति आरभ्यपर्वणि निघातकदम्बपर्वणि निघातकपर्वणे ।
द्विसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

अर्जुन उवाच । निवर्त्तमानेन मया महदृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामवरं दिव्यं पावकार्कगमप्रभम् ॥ १ ॥ रत्नद्रुममयचित्तेः
सुस्वरैश्च पतत्रिभिः । पौलोमैः काञ्चकञ्जैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम्
॥ २ ॥ गोपुराद्द्वानकोपितं चतुर्द्वारं दुरासदम् । सर्वरत्नमयं
दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३ ॥ द्रुमैः पुष्पफलोपितैः सर्वरत्नमयैः
हृतम् । तथा पतत्रिभिर्दिव्यैश्चपितं सुमनोहरैः ॥ ४ ॥ असुरै-
र्वित्यसुदितैः शूलार्ष्टिसुपलायुधैः । चापमुद्गरचक्रैश्च खन्विभिः
सर्वतो वृतम् ॥ ५ ॥ तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
अष्टच्छं मातलिं राजन् किमिदं वर्त्ततेऽद्भुतम् ॥ ६ ॥

मातलि उवाच । पुत्रोमा नाम देतेयो काञ्चका च महासुरी ।
दिव्यं वर्षमहच्छस्ते चैरतुः परमं तपः ॥ ७ ॥ तपसोऽन्ते ततस्त्राभ्यां
स्वयन्मूरददहरम् । अष्टहोतां वरन्ते तु सुतानामपदुषिताम्
॥ ८ ॥ अथध्याताश्च राजेन्द्र सुरराजमपन्नगैः । पुरं सुरमणीयश्च
अवरं सुमहाप्रभम् ॥ ९ ॥ सर्वरत्नैः समुदितं दुर्हर्षममरैरपि ।
महर्षियक्षगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः ॥ १० ॥ सर्वकामगुणोपितं
वीतशोकमनामयम् । ब्रह्मणा भरतथोष्ठ कालयोगकते वृतम्
॥ ११ ॥ तदेतत् सपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् । पौलोमा-
ध्युपितं वीर दानकञ्जैश्च दानवैः ॥ १२ ॥ हिरण्यपुरमित्येवं
ख्यायते नगरं महत् । रक्षितं काञ्चकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः
॥ १३ ॥ त एतं सुदिता राजश्रवध्याः सर्वदेवतैः । निवपन्त्यस्र

राजेन्द्र गतोद्देगा निरुत्सुकाः ॥ १४ ॥ मानुषान्मृत्युरेतेषां
निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा । एतानपि रथे पार्थ कालकञ्चान्
दुरासदान् । वज्रास्त्रेण नयस्त्राशु विनाशं सुमहाबलान् ॥१५॥

अर्जुन उवाच । सुरासुरैरबध्यन्तदहं ज्ञात्वा विशाम्यते ।
अनुवं मातङ्गिं हृष्टो याञ्छेतत् पुरमञ्जया । त्विदग्नेशद्विषो यावत्
क्षयमस्त्रैर्न्याम्यहम् ॥ १६ ॥ न कथञ्चिद्दिने पापा न बध्या
ये सुरद्विपः । उवाच मां ततः शीघ्रं हरिष्यपुरमन्तिकात् ॥१७॥
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातङ्गिः । ते मामाश्रय्य दैतेया
विचित्राभरणाश्वराः ॥ १८ ॥ समुत्पेतुमंहावेगा रथानास्थाय
दंशिताः । ततो नाञ्जीकनाराचैर्भङ्गैः शक्त्यृष्टितीमरैः ॥ १९ ॥
प्रत्यघ्नन् दानदेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः । तदहं शरवर्षेण
महता प्रत्यवारयम् ॥ २० ॥ शस्त्रवर्षं महद्राजन् विद्यावत्सुपा-
श्रितः । व्यमोहयश्च तान् सर्वान् रथमार्गैश्चरन् रथे ॥ २१ ॥
तेऽन्योन्यमभिसम्भुटाः पातयन्ति स्म दानवाः । तेषामेवं विम्-
ढानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २२ ॥ शिरासि विशिखैर्हीप्तैर्न्यहर्षं
शतसङ्घशः । ते बध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत् पुनः ॥ २३ ॥
समुत्पेतुः स्वनगरान्मायामास्थाय दानवीम् । ततोऽहं शरवर्षेण
महता क्लृप्तनन्दन ॥ २४ ॥ मार्गमाहृत्य दैत्यानां गतिं चैवामवा-
रयम् । तत् पुरं खेचरं दिव्यं कामगं सूक्ष्मप्रभम् ॥ २५ ॥
दैतेयैर्वरदानेन धाञ्छन्ते स्म यथासुखम् । अन्तर्भूमौ निपतितं
पुनरुद्धं प्रतिष्ठते ॥ २६ ॥ पुनश्चिख्मंक् प्रयात्वाशु पुनरश्म,
निमज्जाति । अमरावतिसङ्काशं तत् पुरं कामगं महत् ॥ २७ ॥
अहमस्त्रैर्बद्धविधैः प्रत्यगृह्णं परन्तप । ततोऽहं शरजालेन
दिव्यास्त्रमुदितेन च ॥ २८ ॥ व्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत् पुरं पुरुष-
र्षभ । विचतं चायसैर्वाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वणैः ॥ २९ ॥ महो-
न्मथ्यपतद्ग्राजन् ममग्नं पुरसास्तरण । तं बध्यमाना महायैर्बद्ध-

वेगैरयस्त्रयः ॥ ३० ॥ पञ्च भ्रमन्त वै राजन्मुराः काशचोदिताः ।
 ततो मातृचिरारुह्य पुरस्तान्निपतन्निव ॥ ३१ ॥ महीमवातरत्
 क्षिप्रं रथेनादित्यरथेसा । ततो रथसहस्राणि पटिक्षेपामम-
 पिण्याम् ॥ ३२ ॥ सुप्तस्वर्णा मया साहं पञ्चवर्तन्त भारत ।
 तान्यहं निमित्तैर्वाशैर्व्यधमहाहंराजितेः ॥ ३३ ॥ ते सुदो संन्यव-
 र्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः । तेने शब्दा मसुष्येण सुदोनेति प्रचिन्त्य
 तत् ॥ ३४ ॥ ततोऽहमासुपूर्येण दिव्यान्वस्त्राण्ययोजयम् । तत-
 स्त्रानि सहस्राणि रथिनां विचयोधिनाम् ॥ ३५ ॥ अस्त्राणि मम
 दिव्यानि प्रत्यघ्नन्मकेरिव । रथमार्गांश्च विचित्रांश्चो विचरन्ती
 महावक्त्राः ॥ ३६ ॥ प्रत्यदृश्यन्त संप्रामे शतशोऽप्य सहस्रगः ।
 विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ॥ ३७ ॥ विचित्राभरणा-
 श्चैव गन्दयन्तीव मे मनः । अहन्तु शत्रवपैश्चानस्त्रप्रचुदितैरण्ये
 ॥ ३८ ॥ नागक्रवं पीडयितुं ते तु मां प्रत्यपीडयन् । तैः पीड्य-
 मानो वज्रभिः कृतास्त्रैः कुगलैर्युधि ॥ ३९ ॥ व्यथितोऽस्मि महा-
 सुदो भयं चागान्मदन्मम । ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रयतो
 रणे ॥ ४० ॥ स्वसि भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समघोदयम् । यत्त-
 द्भीद्रमिति ख्यातं सर्वाभिरविनाशनम् ॥ ४१ ॥ ततोऽप्यहं त्रिगि-
 रसं पुरुषं नवलोचनम् । त्रिमुखं पद्भुजं दीप्तमकंश्वत्तनमूढंजम्
 ॥ ४२ ॥ लेखितानैर्महानागैः कृतचौडमभिरहन् । विभीक्ष्णतस्त-
 दस्त्रन्तु घोरं रौद्रं सनातनम् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोग-
 गानीय भरतपंभ । नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ॥ ४४ ॥
 मुक्तवान् दानयेन्द्राणामभावाय परन्तप । मुक्तमात्रे ततश्चास्मिन्
 कृपाप्यामन् सहस्रगः ॥ ४५ ॥ सृगाणामथ सिंहाणां व्याघ्रा-
 णाञ्च विशाम्यते । ऋणाणां महिषाणाञ्च पन्नगानां तथा गवाम्
 ॥ ४६ ॥ शरभाणां गजानाञ्च वानराणाञ्च सङ्घम् । ऋषभाणां
 वराहाणां मार्जारानां तथैव च ॥ ४७ ॥ गालादृकाणां प्रेतानां

भ्रुकुण्डानाञ्च सर्वशः । गृध्राणां गण्डानाञ्च चमराणां तथैव
 च ॥ ४८ ॥ हकाणां पर्वतानाञ्च समुद्राणां तथैव च । देवा-
 नाञ्च ऋषीणाञ्च गन्धर्वाणाञ्च सबशः । पिशाचानां सयचाणां
 तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४९ ॥ सुहृत्कानाञ्च संग्रामे नञ्च-
 तानां तथैव च । भ्राताणां गजवक्त्राणांमुलूकानां तथैव च
 ॥ ५० ॥ मीनगजिप्ररूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् । तथैव
 यातुधानानां गदासुहृत्परधारिणाम् ॥ ५१ ॥ एतेष्वान्येषु बहुभि-
 नानांरूपधरैश्च । सर्वमाभीज्जग्द्दामं तस्मिन्नुक्ते विसर्जिते
 । ५२ ॥ त्रिशिरोभियतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः । अनेकरूप-
 संयुक्तेर्भासमेदोवसास्त्रिभिः ॥ ५३ ॥ अभीक्ष्णं बध्यमानास्तो
 दानवा नाशनागताः । अर्कष्वननतेजोभिर्बज्राशनिसमप्रभैः ॥ ५४ ॥
 अद्रिसारमथैवान्यैर्वापेरपि निवहन्तैः । न्यहनं दानवान् सर्वान्
 सुहृत्तेजैश्च भारत ॥ ५५ ॥ गाण्डीवास्त्रमणुक्त्राणान् गतास्त्र-
 न्नामसकृतान् । दृष्ट्वाहं मायमं भयस्तिपुंरुघ्नाय वेधसे ॥ ५६ ॥
 तथा रौद्रास्त्रनिष्पटान् दिव्याभरणभूमितान् । निशम्य परमं
 चर्यमगमद्देवभारतः ॥ ५७ ॥ तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरा-
 सतम । दृष्ट्वा मां पूजयामसि मातर्निः शक्रसारथिः ॥ ५८ ॥
 उवाच वचनञ्चेदं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः । सुरासुरैरमह्यं हि
 कर्म यत् साधितं त्वया ॥ ५९ ॥ न ह्येतत् संयुगे कर्तुमपि
 शक्तं सुरेश्वरः । सुरासुरैरमह्यं हि पुरमेतत् प्लगं महत् ॥ ६० ॥
 त्वया विमथितं शूरे स्वकीयैस्तपसो वशात् । विध्वंस्ये खपुरे
 तस्मिन् दानवेषु हतेषु च ॥ ६१ ॥ विनन्दन्त्य स्त्रियः सर्वा
 निष्पेतुर्नगरदृष्टिः । प्रकीर्णकेय्यो व्यथिताः कुरन्त्य इव दुःस्पिताः
 ॥ ६२ ॥ पितृः पुत्रान् पितॄन् भ्रातॄन् शोचमाना भवतीतले ।
 अदन्त्यो नृपकण्ठास्ताः निनन्दन्त्यो हनेश्वराः ॥ ६३ ॥ उवाच
 परिनिवृत्त्यां विष्वक्त्वाच्च ग्धभूषणाः । तृच्छामयुक्तमथीकं दुःस्प-

देव्यममाहृतम् ॥ ६४ ॥ न यतीं नानवपुरं हतवित्कं हतेश्वरम् ।
 गन्धर्वनगराकारं हतनागमिय हृदम् ॥ ६५ ॥ शुद्धवृक्षसिखा-
 रण्यमहृग्यमभवत् पुरम् । मानु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिगान
 यत् ॥ ६६ ॥ देवराजस्य भवनं कृतकर्माण्यमाहवात् । शिरस्य-
 पुरमुत्सृज्य निहत्य च महासुरान् ॥ ६७ ॥ निवातकवचांश्चैव
 ततोऽहं गच्छामागमम् । मम कर्म च देवेन्द्रं मातन्निर्विस्तरेण तत्
 ॥ ६८ ॥ सर्वं विद्यावयामास यथाभूतं महाश्रुते । शिरस्यपुर-
 पातश्च मायानाश्च निवारणम् ॥ ६९ ॥ निवातकवचानाश्च वर्ष
 संज्ञो महीजसाम् । तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रोतः महश्चाक्षः पुर-
 न्दरः ॥ ७० ॥ महद्भिः सहितः त्र्योमान् माधुमाध्वित्यथाब्रवीत् ।
 ततो मां देवराजो वै समाश्राम्य पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अत्रवी-
 दिवधैः साहसिदं सुमधुरं वचः । अतिदेवामुरं कर्म कृतमेव
 त्वया रणे ॥ ७२ ॥ सुवर्थय कृतः पार्थ महागत्स्वन् प्रता गम ।
 एवमेव सदा भाव्यं स्थिरंगाजौ धनञ्जय ॥ ७३ ॥ अस्मूटेन
 चाम्द्राणां कर्त्तव्यं प्रतिपादनम् । अविपन्नो रणे हित्वं देव-
 दानवराजसैः ॥ ७४ ॥ सयत्नापुरगन्धर्वैः सपत्तिगणपद्भ्यः ।
 वसुधाश्चापि कौन्तेय तदाऽऽवलनिर्जिताम् । पालयिष्यति धर्माब्जा
 कुन्तीपुत्रो यधिष्ठिरः ॥ ७५ ॥

इति पारप्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि शिरस्यपुरदैत्यवधे
 विमलत्याघिनगतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

अर्जुन उवाच । ततो मामतिविश्वसां मंहृष्टगरवित्ततम ।
 देवराजो विगृह्योदं काले रथनगमन्नीत् ॥ १ ॥ दिव्यान्वस्त्राणि
 सर्वाणि स्वयं तिष्ठन्त भारत । न त्वाभिभवितुं गता मासुषो
 भूषि क्षयन ॥ २ ॥ भोऽहो द्रोणः शपः कर्णः गकुनिः सह

राजभिः । यद्यामस्यस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति योद्धयीम् ॥ ३ ॥
 इदञ्च मे तनुतायां प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः । अमेव्यं कवचं दिव्यं
 खल्लैव हिरण्ययीम ॥ ४ ॥ देवदत्तश्च मे शङ्खं पुनः प्रादा-
 न्महारवम् । दिव्यञ्चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ॥ ५ ॥
 ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । प्रादाच्छको
 ममैतानि रुचिराणि वृहन्ति च ॥ ६ ॥ एवं संपूजितस्तत्र सुख-
 मस्त्रुपितो वृष । इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७ ॥
 ततो मामववीच्छकः प्रीतिमानमरुः सह । समयोऽर्जुन गन्तुं ते
 भ्रातरौ हि स्मरन्ति ते ॥ ८ ॥ एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि
 भारत । उपितानि मया राजन् स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९ ॥
 ततो भवन्तमद्राचं भ्रातृभिः परिवारितम् । गन्धमादनपादस्य
 पर्वतस्यास्य मूर्ध्नि ॥ १० ॥

बुधिष्ठिर उवाच । दिव्या धनस्त्रयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि
 भारत । दिव्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११ ॥
 दिव्या च भगवान् स्याणुर्देव्या सह पान्तप । साक्षाद्दृष्टः स्वयुडेन
 तोपिवय त्वयानघ ॥ १२ ॥ दिव्या च लोकपालैस्त्वं ममेतो भरत-
 र्यम । दिव्या बर्हामहे पार्थ दिव्यापि पुनरागतः ॥ १३ ॥ अथ
 एतस्यां मर्षीं देवीं विजिता पुरमाशिनीम् । मन्वे च धृतराष्ट्रस्य
 पुत्रानपि वगीकृताम् ॥ १४ ॥ इच्छामि तानि चास्त्राणि द्रष्टुं
 दिव्यानि भारत । यैसाद्यावीर्यं वन्तस्ते निवातकपचा हताः ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । इव प्रभाते भवान् द्रष्टा दिव्यान्वस्त्राणि
 यवंगः । निवातकपचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमागमनं तप कथयित्वा धनस्त्रयः ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजर्षीं तामुवाच ॥ १७ ॥

इति आरग्यपरोपि निवातकपचसुदृपरोपि अस्त्रदर्शने

अतु यथायधिकगतोऽभ्युपः ॥ १७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो
 वृषिष्ठिरः । अत्यायावष्टकाष्ठीणि कृतवान् भ्रातृभिः सह ॥ १ ॥
 ततः सञ्चोदयामास सोऽर्जुनं मातृनन्दनम् । दर्शयाम्नायि
 कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २ ॥ ततो धनञ्जयो राजन्
 देवेहं ज्ञानि पाण्डवः । अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास
 भारत ॥ ३ ॥ यथान्यायं मयातेजः शीघ्रं परममास्थितः ।
 गिरिकृपरपादाद्यं शुभवेणुत्रिवेणुमत् ॥ ४ ॥ पार्थिवं रथमास्थाय
 शोभमानो धनञ्जयः । दिव्येण संतप्तो न कश्चन सुवर्चसा ॥ ५ ॥
 धनुरादाय गाण्डोर्वं देवदत्तं मयारिषम् । गोशुभ्यमानः कौन्तेय
 आमुपूर्वां महाभुजः ॥ ६ ॥ अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शना-
 योपचक्रामे । अथ प्रयोक्ष्यमाणेषु दिव्येष्वस्त्रेषु तेषु वै ॥ ७ ॥
 समाह्वान्ता मही पट्यां समकम्पत महिमा स्रुभिताः सरितश्चैव
 तथैव च महोदधिः ॥ ८ ॥ शैलाद्यापि व्यदीर्घन्त न यवौ च
 समीरणः । न वभासे महस्तांशुर्न जज्वाल च पावकः ॥ ९ ॥
 न वेदाः प्रतिभान्ति च दिलातीनां कथञ्चन । अन्तर्भूमिगता ये
 च प्राणिनो जगमेकय ॥ १० ॥ पीडयान्ताः समुत्थाय पाण्डवं
 पर्ववारयन् । येषमानाः प्राञ्जलयस्त्रे सर्वे विक्रताननाः ॥ ११ ॥
 दक्षानानासादास्त्रेणो पाचन्ति च धमञ्जयम् । ततो मङ्गपर्य-
 यगे मिह्रा ये च महर्षयः ॥ १२ ॥ जलमानि च भूतानि सर्वा-
 ण्येवावतस्थिरे । देवर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवीकणः ॥ १३ ॥
 यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः । येधराणि च भूतानि
 सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १४ ॥ ततः पितामहश्चैव लोकपालाय
 सर्वगः । भगवाय महादेवः सगणोऽभ्याययो तदा ॥ १५ ॥ ततो
 वासुदेवराज दिव्यैर्मास्त्रैः समन्वितः । अमितः पाण्डवदितै-
 रवपक्त्रे समन्वित ॥ १६ ॥ जगुय गाथा विविधा गन्धर्वाः सुव-
 षोदिताः । गष्टुः संप्लुष्टैश्च राजसूयामा गणाः ॥ १७ ॥

तस्मिंश्च तादृशे काले नारदबोद्धितः सुरैः । आगम्याच्च वचः
 पार्थ यवशीयमिदं शृणु ॥ १८ ॥ अर्जुनार्जुन मा युद्धस्व दिव्या-
 न्यस्त्राणि भारत । नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कथञ्चन ॥ १९ ॥
 अधिष्ठाने न चानार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन । प्रयोगेषु महान्
 दोषो ह्यस्त्राणां कुम्भनन्दन ॥ २० ॥ एतानि रक्ष्यमाणानि धन-
 क्षय यथागमम् । वनधन्ति सुखाद्याणि भविष्यन्ति न भंगयः
 ॥ २१ ॥ अरक्ष्यमाणान्येतानि त्वैलोष्यस्यापि पाण्डव । भवन्ति
 स्म विनाशाय मेवं भूयः कथाः क्वचित् ॥ २२ ॥ अजातशत्रो
 त्वञ्चैव द्रुपदसे तानि संयुगे । योज्यमानानि पार्थेन द्विपतामव-
 मर्दने ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । निवार्षीद्य ततः पार्थं सर्व देवा यथा-
 गतम् । अरसुरन्धे च ये ततः समालम्बुर्नरपंग ॥ २४ ॥ तेषु
 सर्वेषु कौरव्यं प्रतिघातेषु पाण्डुषाः । तस्मिन्नेव वने ह्यष्टास्र
 ऊषुः सङ्गच्छन्त्या ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निषातकवचयुद्धपर्वणि अस्त्रदर्शने
 पञ्चमप्रत्यक्षिकगतोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

अथ आजगरपर्व ॥

जनमेजय उवाच । तस्मिन् कृताश्वे रथिनां प्रवीरे प्रत्या-
 गते भवनादृतवन्तुः । अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः समेत्य
 शूरेण धनञ्जयेन । । ॥

वैशम्पायन उवाच । वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः महाकुर्वे-
 नेन्द्रममेन वीराः । तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरस्ये धनेश्वराक्रीडगता
 विजहन् । २ ॥ वेङ्गानि तान्यपतिमानि पश्यन् क्रीडां च नाना-
 द्रुममश्रिवह्नाः । पथार धन्यो मउड्धु नरेन्द्रः शोऽश्वेषु यथाः

सततं क्रिरीटी ॥ ३ ॥ अवाप्य वामं नरदेवपुत्राः प्रसादजं
 वैयवणस्य राज्ञः । न प्राणिनां ते स्युः हयन्ति राजाब्जवत्कान्तः
 स बभूव तेषाम् ॥ ४ ॥ समेत्य पाथेन ययैकरात्रभूपुः समाश्रित
 तदा चतस्रः । पूर्वाय पट् ता दश पारुडवानां शिवा बभूव्वसतां
 वनेषु ॥ ५ ॥ ततोऽवनीदायुसुतस्तस्त्री जिग्राह राजानमुपोप-
 विश्व । यमौ च वीरौ सुरराजकल्पावेकान्तमास्थाय हितं प्रियञ्च
 ॥ ६ ॥ तत्र प्रतिज्ञा कुरुराज मत्यां विकीर्णमाणास्तदनुप्रियञ्च ।
 ततो न गच्छाम वनान्वपाम्य सुयोधनं सातुचरं निहन्तुम् ॥ ७ ॥
 एकादशं वर्षमिदं वसामः सुयोधनेनात्तमुषाः सुषार्हाः । तं
 वक्ष्यित्वाधममुद्धिगीलमज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ८ ॥ तवा-
 ज्ञया पार्यिव निर्विगङ्गा विहाय मामं विचरन् वनानि । समीप-
 वासेन विलोभितास्ते प्रास्यन्ति नास्मानपकटदेवान् ॥ ९ ॥ सम्वत्-
 सरं तत्र विद्यत्य गूढं गराधमं तं सुखमुहरेम । निष्ठात्य वेरं
 सफलं सप्रप्यं तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १० ॥ सुयोधनायातुचरे-
 र्दंताय ततो ऋचीमावस धर्मराज । स्वर्गोपमं देगमिमं चरद्भिः
 शश्वो विहन्तुं नरदेव गोकः ॥ ११ ॥ कीर्तिं तु तं भारत सुख-
 गन्धा गन्धेहि लोकेषु चराचरेषु । तत् प्राप्य राज्यं कुरुपुडवानां
 गण्यं सृष्ट् प्राप्तं मद्य क्रियाय ॥ १२ ॥ इदन्तु गण्यं सततं नरेन्द्र
 प्राप्तं त्वया यज्ञभसे कुषेरात् । कुषव्य मूर्द्धं द्विपता वधाय कृता-
 गसां भारत निग्रहे च ॥ १३ ॥ तेजस्तवीर्यं न सहेत राजन् समेत्य
 साक्षादपि पञ्चपाणिः । न हि व्यथां धातु करिष्यतस्यौ समेत्य
 दैरैरपि धर्मराज ॥ १४ ॥ तवार्थमिच्छार्थमभिपन्नो सुपर्णकेतुप
 गिनेच नम्रा । तथैव कृष्णोऽप्रतिगो मलेन तथैव चाहं नरदेववधं
 ॥ १५ ॥ तवार्थमिच्छार्थमभिपन्नो यथैव कृष्णः सच यादवैशोः ।
 तथैव धाहं नरदेववधं यमौ च वीरौ कृतिनी मयागे । तदर्थ-
 योगमभवप्रधानाः गर्मं करिष्याम परान् समेत्य ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चादाज्ञाय मतं महात्मा तेषाञ्च धर्मस्य
सुतो वरिष्ठः । प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं चकार धर्मार्थविदु-
त्तमौजाः । आमन्त्र्य वैश्वानि नदी, सरांसि सर्वाणि रक्षांसि
च धर्मराजः ॥ १७ ॥ यथागतं मार्गमवेक्षमाणः पुनर्गच्छेत्
निरीक्षमाणः । ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः संप्रार्थयामास
नगेन्द्रवर्षम् ॥ १८ ॥ समाप्तकर्मा सञ्चितः सुहृद्भिर्जित्वा सप-
त्नान् प्रतिलभ्य राज्यम् । शैलेन्द्र भूयन्तपसे जित्वा द्रुटा
तवाङ्गीति गतिश्चकार ॥ १९ ॥ इतश्च सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च तेनैव
मार्गेण पतिः कुरूष्वाम् । उवाच चैतान् गणयन्साधैव घटोत्कचः
पर्वतनिर्भरेषु ॥ २० ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमना नक्षत्रिः पितृव
पुत्राननुश्रिय सर्वान् । स लोमशः प्रीतमना जगाम दिग्विजया
पुण्यतमं निवासम् ॥ २१ ॥ तेनाष्टिषेथेन तथानुशिष्टास्तीर्थानि
रम्याणि तपोवनानि । मरुन्ति चान्यानि सरांसि पाथीः सं-
पश्यमानाः प्रयतुर्नराग्र्याः ॥ २२ ॥

इति चारण्यपर्वणि आजगरपर्वणि लोमशगमने

षट्सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । नगोत्तमं प्रखर्यैरुपेतं दिगाङ्गलैः
किञ्चरपक्षिभिर्य । सुर्यं निवासं जहतां च तेषां न प्रीतिरासी-
द्भरतर्षभायाम् ॥ १ ॥ ततश्च तेषां पुनरेव उषेः क्लेशसमालोक्य
महागु वभूव । कुबेरकान्तं भरतर्षभाया महीधरं वारिधर
प्रकाशम् ॥ २ ॥ समुष्ण्यान् पर्वतसन्निरोधान् गोष्ठान् चरीणां
गिरिमेतुमालाः । बहून् प्रपातांश्च समीक्ष्य वीटां स्थलानि
निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३ ॥ तथैव चान्यानि महापगानि रम-
द्विजानिकनिषेवितानि । पाथीकयन्तोऽभयसु प्रतीतास्ते धर्मिनः ।

तिपलं भुजङ्गं क्षुधादेतं सत्यमिवोशरूपम् । वृकोदरः पर्वत-
 कन्दराया निपाटमोहय्यथितान्तरात्मा ॥ १८ ॥ द्वीपोऽभवद्यत्र
 वृकोदरस्य वृधष्ठिरो धर्मभक्ता वरिष्ठः । अमोक्षयद्यत्तमनन्त-
 तेजाः प्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९ ॥ ते द्वादशं वर्षमुपोष-
 यातं वने विहर्तुं कुरुवं प्रतीताः । गच्छाह्वनाञ्चैत्रयप्रकाशा-
 ष्ट्रिया ज्वलन्तस्त्रयसा च युक्ताः ॥ २० ॥ ततश्च यात्वा मरुधन्व-
 पाश्वं सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः । सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
 सरस्वतो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१ ॥ समीप्य तान् द्वैतवने निवि-
 टान् निवासितस्तत्र ततोऽभजग्मः । तपोटमाचारसमाधिदुक्ता-
 स्तृणोदपात्राचरणाश्लकुट्टाः ॥ २२ ॥ प्लवाचरौहीतकषेतसाश्च
 तथा वद्व्यं प्यदिराः शिरीषाः । विलेङ्गदा, पीलुसमीकरीराः
 सरस्वतीतीरकृष्टा बभूवुः ॥ २३ ॥ ता यज्ञगन्धर्वेमहर्षिकान्ता-
 मगारभृतामथ देवतानाम् । सरस्वतीं प्रीतियुतायरन्तः सुखं
 विजह्युर्वरदेवपुत्राः ॥ २४ ॥

इति आरग्यपर्वणि साजगरपर्वणि पुनर्द्वैतवनपर्वणे

सप्तसप्तत्यधिशततोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

— —

जनमेजय उवाच । कथं नागादृतमाणो मीमो भीमपरा-
 क्रमः । भयभाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मने ॥ १ ॥ पौनस्यं
 धनदं दृष्टं यं प्राह्वयति दर्पितः । जलिन्या कटनं ह्यत्वा निहन्ता
 यक्षरक्षसाम् ॥ २ ॥ तं शंसमि भयातिष्ठतापन्नमरिसूदनम् ।
 पतदिच्छास्यत् योत् परं कौत्सलं हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । यज्ञाद्यर्थे वने तेषां यमतामुपधन्विनाम् ।
 भाप्तानामात्रम राजन् राजर्षेर्द्वैतपर्वण्युः ॥ ४ ॥ अटच्छयाधनु-

प्यग्निर्ब्रह्मलो प्रकोटरः । दृढं तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम्
 ॥ ५ ॥ स दृढं शुभान् दिगान् गिरिर्हिंगवतफटा । देवपि-
 निद्वचरितान्मरोगणसेवितान् ॥ ६ ॥ चकोरैरुपचक्रैश्च पत्ति-
 भिर्जोवजोवकैः । कोकिलैर्मगराजैश्च तत्र तत्र निनादितम्
 ॥ ७ ॥ नित्यपुष्पफलेषु दैर्घ्यं मसंस्पर्शकोमलैः । उपेतान् वज्र-
 च्छायेमंगोलयननन्दनैः ॥ ८ ॥ स मत्पश्यन् गिरिनदीर्षेदूष्ण-
 गणिसन्निभैः । सन्निभैर्दिससङ्कागैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९ ॥
 वनानि देवदारुणां मेघामामिष वासुराः । हरिचन्दनमिषाणि
 तुष्टकाशीपंकान्यपि ॥ १० ॥ स्वर्गा परिधातुं स समेषु मरु-
 धन्वसु । विध्यन्मृगाच्छरैः शुद्धैश्चार सुमहायतः ॥ ११ ॥ भीम-
 सेनस्तु विख्यतो महान्तं दंष्ट्रिणं यत्नात् । निघ्नन्नागयतप्राणो
 यने तस्मिन्महाभुजः ॥ १२ ॥ स्वर्गाणां स्वराजाणां महिषाणां
 महाभुजः । विनिघ्नन्नात्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३ ॥
 स मातङ्गयतप्राणो मनुष्ययतशरणः । सिंहाद्गूर्लविक्रान्तो
 यने तस्मिन् महायतः ॥ १४ ॥ वृक्षानुत्पाटयामास तरमा वै
 वभञ्ज च । पृथिव्याय प्रदेवान् वै नादयंस्तु वनानि च ॥ १५ ॥
 पर्वताप्राणि वै खट्वन्नादयामश्च विष्वाः । भस्त्रिपन् प्रादप्यापि
 नदितापूरयन्महीम् ॥ १६ ॥ येनेन ज्यपतङ्गोमो निर्भयश्च पुनः
 पुनः । आस्काटयन् ह्येडयंश्च तलतालांश्च वाटयन् ॥ १७ ॥
 चिरमस्यददपंस्तु भीमसेनो वने तदा । गजेन्द्राय महाभक्त्वा
 ह्येन्द्राय महायता ॥ १८ ॥ भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गृहा
 भवात् । क्वचित् प्रभावंशिष्ठंश्च क्वचिञ्चापिगंशाथा ॥ १९ ॥
 गृहमेष्टुर्महारोद्रे वने चरति निर्भयः । स तत्र मनुजव्यर्था
 वने वनचरोपमः ॥ २० ॥ पश्यामपि समापिदे भीमसेनो महा-
 यतः । स मविष्टो मचारव्यं नादान्प्रदति चाह्वयान् ॥ २१ ॥
 तामयन् पशुभूतानि महाभूर्वपराक्रम । ततो भीमस्य गच्छन्

भीताः सर्पा गृहायथा ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तस्तु वेगेन जगामातु-
 स्तत् शनं । ततोऽमरवरमख्या भीमसेनो महाबलः ॥ २३ ॥ स
 ददर्श महाकायं भुलङ्ग लोमहर्षणम् । गिरिदुर्गे समापन्नं काये-
 नाहत्य क्रन्दरम् ॥ २४ ॥ पर्वताभोगवर्ष्मार्थमतिकाय महाबलम् ।
 चित्राङ्गमङ्गजैश्चित्ते र्चरिद्रामहशब्दविम् ॥ २५ ॥ गुहाकारेण
 वक्त्रेण चतुर्दश्रेण राजता । दोषाक्षेपातिताम्ब्रेण लिहानं
 स्तकपी मुहुः ॥ २६ ॥ त्रामनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
 निश्रासस्तं दुनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ २७ ॥ स भीमं
 सहस्राभ्येत्य प्रदाकुं क्रुपितो भृगम् । जयाजगरो ग्राहो भुजयो-
 र्भयोर्विलात् ॥ २८ ॥ तेन संस्पृष्टगतस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
 संज्ञा मुभोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २९ ॥ दशनागसह-
 स्वाधि धारयन्ति हि यद्वलम् । तदर्थं भीमसेनस्य भुजयोरसमं
 परैः ॥ ३० ॥ स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः । विष्कु-
 रन् शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितम् ॥ ३१ ॥ नागायुतसम-
 प्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः । गृहीतो व्यजहात् सत्त्व वरदान-
 विमोहितः ॥ ३२ ॥ स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मावमोक्षये ।
 न चैनमथकहोरः कथञ्चित् प्रतिषाधितुम् ॥ ३३ ॥

इति चारण्यपर्वणि याजगरपर्वणि भीमस्याजगरग्रहणे
 अष्टसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

—

वृंशम्पायन उवाच । स भीमसेनस्त्रोजस्यी तथा सर्वेश्वरकृतः ।
 चिन्तयामासु सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १ ॥ उवाच च
 महासर्पं कामयावृश्चि पन्नग । कस्त्वं भो भुजगश्चेष्ट किं मया
 च कारिष्यसि ॥ १ ॥ नाण्डवं भीमसेनोऽह धर्मराजाद्वनन्तरः ।

नागाद्यतममप्राणस्वया नीतः कर्षं वशम् ॥ ३ ॥ मिन्हाः केग-
रिणी व्याघ्रा महिषा वारणास्तया । समागताश्च बद्धगो निह-
ताश्च मया सुधि ॥ ४ ॥ राजमाच पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमगता मे शोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५ ॥ किन्नु विद्याधरं
किन्नु वरदानमयो तव । सद्योगमपि कुर्वाणो वगगोऽस्मि कृत-
स्वया ॥ ६ ॥ अमत्यो विद्वागो नृणामिति मे धीयते मतिः ।
यद्येदं मे त्वया नाग यत्नं प्रतिष्ठतं मरुत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवं वादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारि-
णम् । भोगेन मरुता गृह्य समन्तात् पश्वं वेष्टयत् ॥ ८ ॥ मिन्हा-
स्त्वेन महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा । विमुच्यास्य भुजौ पीना-
विदं वचनमवधीत् ॥ ९ ॥ दिष्टस्त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्ष्यो महा-
भुज । दिष्ट्या काण्डस्य मरुतः प्रियाः प्राणाश्च देहिनाम् ॥ १० ॥
यथा त्विदं मया प्राप्तं सपेक्षपसरिन्दम । तथापश्यं मया ख्याप्तं
तवाद्य नृणु सत्तम ॥ ११ ॥ इमामवस्थां सम्याप्नो स्त्वाहं कोपा-
न्महर्षिणाह । शापस्थान्तं परिश्रेणुः सर्वं तत् कथयामि ते
॥ १२ ॥ गङ्गपो नाम राजर्षिर्द्व्यङ्गन्ते योत्समागतः । तवैव
पूर्वपूर्वेषामायोवंशधरः सुतः ॥ १३ ॥ शोऽहं यापादगह्वस्य
माङ्गणानवमन्य च । इमामवस्थामापन्नः पश्य देविदं मम ॥ १४ ॥
त्याह्नेदृष्यं द्वायादमतीव प्रियदर्शनम् । अचमत्योपयोष्यामि
विधानं पश्य यादृगम् ॥ १५ ॥ न हि मे सुध्यते कथित् कथयित्
प्रपद्यं गतः । गजो वा महिषो वापि पठे कान्ते जरोत्तम ॥ १६ ॥
नासि केऽशोर्ध्वेष तिष्ठं म्यानिपु वर्जिता । गृहीतः कौरव्येष्ट
वरदानमिदं मम ॥ १७ ॥ पतता हि विमाणाघान्मया गन्धामनादृ-
द्रुतम् । कुह नापान्तमित्युक्त्वा भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८ ॥ स
मामुवाच मेजस्वी कपद्याभिवरिग्रुतः । भोक्ष्यो भविता राजन्
कदाचित् काण्डपश्वं दात् ॥ १९ ॥ ततोऽपि पतितो भूर्गो न

च मामजहात् स्यातिः । स्यात्तमसि पुराणं मे यथैवाधिगतं
 तथा ॥ २० ॥ यस्तु ते व्याहृतान् प्रश्नान् प्रतिब्रूयाद्विभागवत् ।
 स त्वं मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदपिः ॥ २१ ॥ गृहोत्सृज्य
 त्वया राजन् प्राणिनोऽपि वशीयथः । सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि
 सर्वं स्थाशु भविष्यति ॥ २२ ॥ इह चाप्यहमथीषं वषष्ठोपां
 दयावताम् । मयि मञ्जातहादीनामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३ ॥
 सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ । संपयोनिमिमा प्राप्य
 कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४ ॥ तमुवाच महाबाहुभीमसेनो
 भुजङ्गमम् । न च कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५ ॥
 यस्माद्भावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः । आगमे यदि वा-
 पाये न तत्र स्वपयेन्ननः ॥ २६ ॥ देवं पुरुषकारिण को वक्ष्यति
 मर्हति । दैपमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७ ॥ पश्य
 दैवोपघाताद्धि भुजवीर्ष्यपात्रयम् । इमामवस्था सम्प्राप्तमनि-
 मित्तमिहाद्य मागम् ॥ २८ ॥ किन्तु नाद्यात्तुशोचामि तथात्मानं
 विनाशितम् । यथा तु विपिने न्यस्तान् भ्रातॄन् राज्यपरिच्युतान्
 ॥ २९ ॥ उवाच सुदुर्गोऽयं यत्तराजससङ्कुतः । मा समुदीक्ष्य
 माथासो प्रपातयन्ति विहृताः ॥ ३० ॥ विनष्टमथ मा श्रुत्वा
 भविष्यन्ति निरुद्युताः । धर्मशोभा मया ते हि बाध्यन्ते राज्य-
 गृह्णिता ॥ ३१ ॥ अथवा नार्जुनो धीमान् विघादमुपयास्यति ।
 सर्वास्त्रविदनाष्टयो देवशस्त्रैर्वराजसैः ॥ ३२ ॥ समर्थः स महा-
 बाहुरेकोऽपि मुमहावतः । देवरोजमपि स्थानात् प्रप्यावयितु-
 मञ्जसा ॥ ३३ ॥ किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुष्टूतदेविनम् ।
 विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भभोक्षपरायणम् ॥ ३४ ॥ सातरक्षैव
 शोचामि कृपणां पुत्रगृह्णिनीम् । यास्नाकं नित्यमाग्रास्ते मत्त-
 मधिकं परे ॥ ३५ ॥ तस्याः कथं त्वनायाया महिनाशाङ्गजम् ।
 अफनास्तं भविष्यन्ति मयि सर्वे मनीष्याः ॥ ३६ ॥ नकुल सह-

देवय यमौ च गुरुवर्तिनौ । महाऊबलसंगुभौ नित्यं पुरुष-
 मानिनौ ॥ ३७ ॥ भविष्यतां निरुत्साहौ श्वटवीर्णपराक्रमौ ।
 महिनाशात् परिश्रुनाविति मे वर्त्तते मतिः ॥ ३८ ॥ एवंविधं
 बहु तदा विकलाप वृकोदरः । भुजङ्गभोगमंरुष्टौ नाशकञ्च
 विचेष्टनुम् ॥ ३९ ॥ सुंभिठिरसु कौन्तेयो वभुवाम्यस्यचेतनः ।
 अनिष्टदर्शनान् घोरानुत्पातान् परिचिन्तयन् ॥ ४० ॥ दारुणं
 क्षयिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता । दीप्तार्या दिशि विद्वक्ता
 रौति तस्याश्रमस्य च ॥ ४१ ॥ एकपञ्चान्निचरणा वर्त्तिका घो-
 दर्गमा । रक्तं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमभास्वरा ॥ ४२ ॥ प्रवथौ
 चानिक्तो कृत्स्नपण्ड शर्करवर्षणः । अपसव्यानि सर्वाणि सृग-
 पक्षरुतानि च ॥ ४३ ॥ पृष्ठतो वायवः क्षण्यो याचि याचीति
 शंसति । मुञ्जर्महः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तया ॥ ४४ ॥
 हृदयं चरणेष्वपि वामोऽस्य परिवर्त्तते । सव्यस्याक्ष्णो विकार-
 खाप्यनिटः समपद्यत ॥ ४५ ॥ धर्मराजोऽपि मेघावी मन्यमानो
 मरुद्भवम् । द्रौपदीं परिपश्यञ्च क्व भीम इति भावत ॥ ४६ ॥
 शशं तस्मै पाशाक्षी विरयातं वृकोदरम् । स प्रतस्थे महा-
 यादुर्धर्म्यन गदितो वृष ॥ ४७ ॥ द्रौपद्या रक्षणं कार्ष्णमित्यु-
 वाच धनञ्जयम् । गकुलं मरुदेवश्च व्यादिदेग द्विजान् प्रति
 ॥ ४८ ॥ स तस्य पदपुम्नोय तस्यादेवाश्रमत् प्रभुः । श्रगयागाम
 कौन्तेयो भीममेनं गच्छावने ॥ ४९ ॥ स प्राचीं दिग्मास्थाय
 मरुतो राजयूषपात् । ददर्श पृथिवीं चिह्नेर्भीमस्य परिचिह्नि-
 तात् ॥ ५० ॥ ततो सृगपक्ष्याणि खगेन्द्राणां गतानि च ।
 पतितानि वने दृष्ट्वा भागं तस्याविदधुवः ॥ ५१ ॥ धावतस्यस्य
 वीरस्य गृगार्थं वातरंजमः । ऊरुमातविनिभंगना द्रुमा व्याव-
 र्तिताः पथि ॥ ५२ ॥ स गत्वा तैस्तदा चिह्ने ईदृशं गिरि-
 गण्डरं । रुद्रमावतभृङ्गिष्ठे गिणवद्रुमसंकुत्रे ॥ ५३ ॥ इरिणे

निजने देशे करुडकिद्रुमसंकुले । अश्रमस्याणुल्लपाकीर्णे सुदुर्गे
विषमोत्कटे । गृहीतं भुजगेन्द्रेण । नचेष्टमनुजन्तादा ॥ ५४ ॥

इति धारण्यपर्वणि आजगरपर्वणि युधिष्ठिरभीमदर्शने
एकोनाशौत्यधःशतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तमामाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं धीमान्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ कुन्तीमातः कष्ट-
मिमामापदं त्वमवाप्तवान् । कथार्यं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगो-
त्तमः ॥ २ ॥ स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमप्रजम् । कथया-
मास तत् सर्वं शृण्व्याद्विचेष्टितम् ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच । अयमाह्वं मंशासक्तो भक्ष्यार्थं मां
गृहीतवान् । नञ्जयो नाम राजर्षिः प्राण्यनानिष संस्थितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सुष्यतामयमायुषान् भ्राता मेऽमित-
विक्रमः । ययमाहारमन्यन्ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ॥ ५ ॥

सर्प उवाच । आहारो राजपत्नोऽयं मया प्राप्तो मुष्यागतः ।
गम्यतां नृह स्यातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६ ॥ व्रतमेतन्महा-
बाहो विषयं मम यो व्रजेत् । स मे भक्ष्यो भवेत्तात त्वद्यापि
विषये मम ॥ ७ ॥ चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि नृचान्यमभियत्नाद्भये ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवो वा यदि वा दैत्य उरगी वा
भवान् यदि । सत्यं कर्म यत्रो मूर्च्छि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
किमर्थं त्वया यतो भीमसेनो भुजङ्गम । किमाहृत्य निदिश्या
वा प्रीतिस्तो नृहृजङ्गम । किमाहारं मगच्छामि कथं सुखेद्भवा-
गिमम ॥ १० ॥

सर्प उवाच । नञ्जयो नाम राजाहमानं पुंसस्तवानप ।

द्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११ ॥ कर्तुभिस्तपसा
 चैव स्वाध्यायेन दमेन च । त्वेकोऽश्वेष्वश्वंभव्यग्र प्राप्तोऽहं विक्र-
 मेन च ॥ १२ ॥ तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा । सहस्रं
 हि द्विजातीनामुवाह शिविका मम ॥ १३ ॥ ऐश्वर्यं मदमत्तोऽह-
 मवमन्य ततो द्विजान् । इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवी-
 पते ॥ १४ ॥ न तु मामजहात् भ्रजा यावदद्युतिं पाण्डव ।
 तस्यैवानुग्रहाद्वाजन्मभक्ष्यस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ पठे काले मया-
 चारः प्राप्तोऽयमनुग्रहात् । नाहमेनं विमोक्षामि न चान्यदपि
 कामये ॥ १६ ॥ मय्यनुत्तरितानांश्च व्याहरिष्यामि चेन्मम । अथ
 पथाहिमोक्षामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । त्वं हि सर्पं यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते
 वचः । अपि चेच्छक्रवां प्रीतिमाहर्त्तुं ते भुजङ्गम ॥ १८ ॥ घेद्यं
 ब्राह्मणेनेह तद्गणान् घेत्ति केवलम् । सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रति-
 वक्ष्यामि ते वचः ॥ १९ ॥

सर्प उवाच । ब्राह्मणको भवेद्राजन् घेद्यं किञ्च युधिष्ठिर ।
 तवीक्ष्यतिमतिं त्वां हि वाष्पैरनुमिमीमहे ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । सत्यं दानं चमां शीलमाद्यंस्मृतयो
 हृणा । दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र म ब्राह्मण इति स्मृतिः ॥ २१ ॥
 घेद्यं सर्पं परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखञ्च यत् । यत्र गत्वा न शोचन्ति
 भवतः किं विवक्षितम् ॥ २२ ॥

सर्प उवाच । चातुर्वर्ण्यं प्रमाणञ्च सत्यञ्च न ह्य चैव हि ।
 शूद्रेष्वपि च सत्यञ्च दानमक्रोध एव च ॥ २३ ॥ चाद्यंस्मृतिंमा
 च हृणा चैव युधिष्ठिर । घेद्यं ब्रह्मत निर्दुःखमसुखञ्च नरा-
 धिप । ताभ्यां ह्येनं पदस्थान्यन्यतदस्तीति जज्ञये ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शूद्रे तु यद्वैल्लभ्यं दिक्षे तन्न न विद्यते ।
 गृहे शूद्रा भोऽशूद्रा ब्रह्मणा न च ब्रह्मणः ॥ २५ ॥

यत्रैतन्न भवेत् सपं
 त शूद्रमिति निर्दिशत् ॥ २६ ॥ यत् पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं
 विद्यतीति च । ताभ्या हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि
 ॥ २७ ॥ एवमेतन्मतं सपं ताभ्या हीनं न विद्यते । यथा
 गीतोऽप्यमीमंशे भवेत्प्रोक्तं न शीतता ॥ २८ ॥ एव वै सुख-
 दुःखाभ्या हीनं नास्ति पदं ज्ञात्वात् । एषा सममति सपं यथा
 वा मन्यते भवान् ॥ २९ ॥

सपं उवाच । यदि ते ह्यज्ञतो राजन् ब्राह्मण, प्रसमीक्षितः ।
 हया जातिस्त्राट्यायुष्मन् क्षत्रियांश्च विद्यते ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । जातिरत्र महासपं समुद्यत् । ह मते ।
 सङ्करात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ ३१ ॥ सर्वे सर्वा-
 स्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः । बाह्यैश्चनमघो जन्म मरणञ्च
 समं वृणाम् ॥ ३२ ॥ इदमाद्यं प्रमथ्यते ये यजामह इत्यपि ।
 तस्माच्छूलं प्रधानेष्ट विदुष्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ३३ ॥ प्राङ्गं भि-
 र्द्धेनात् एषो जातकर्म विधीयते । तदास्य माता सावित्रो
 पिता त्वाचार्यं न्यवे ॥ ३४ ॥ तावच्छूद्रसंगो ह्येष याश्चेदे-
 न जायते । तस्मिन्नेव मतिर्द्वेषे मनुः स्वायम्भुवाऽमधीत् ॥ ३५ ॥
 कृतकृत्या पुनर्वर्णा यदि ह्यज्ञं न विद्यते । सङ्करज्ञाने नागेन्द्र
 बलवान् प्रसमीक्षितः ॥ ३६ ॥ यत्र दानी महासपं संस्कृतं ह्यज्ञं
 मियते । तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान् भूषणोत्तमः ॥ ३७ ॥

सपं उवाच । श्रुतं विदितवेषुस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
 भयनेयमहं बभ्राह्मणतरं तं ह्यकीदरम् ॥ ३८ ॥

इति शाक्यपर्वणि राजगरपाणि अज्ञगरयुधिष्ठिरसंवादे
 अमीत्यधिकगतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

बुधिष्ठिर उवाच । भवानेतादृशी लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेन्नितिरमुत्तमा ॥ १ ॥

सर्प उवाच । पात्रे दत्त्वा प्रियाण्यङ्गा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसाभिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु
दृश्यते । अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुताप्रवसुष्यताम् ॥ ३ ॥

सर्प उवाच । दानञ्च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
एषो काष्ठीगरीशस्त्वादृश्यते गुरुताप्रवम् ॥ ४ ॥ कश्चाञ्चिद्दान-
योगाच्च सत्यमेव विशिष्यते । सत्यवाक्याञ्च राजेन्द्र किञ्चिद्दानं
विशिष्यते ॥ ५ ॥ एवमेव मद्देव्यास प्रियवाक्यान्महीपते । अहिंसा
दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६ ॥ एवमेतद्भवेद्ग्राजन् काष्ठी-
पेक्षमनन्तरम् । यदभिप्रेतमन्यन्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीस्यहम् ॥ ७ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । कथं स्वर्गं गतिः सर्पे कर्मणाञ्च फलं
भुवम् । अथरीरस्य दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ॥ ८ ॥

सर्प उवाच । तिष्ठो वै गतयो राजन् परिदिष्टाः स्वक-
र्मभिः । मातृष्यं स्वर्गं वासद्ये तिष्ठन्ग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ९ ॥ तत्र
वै मातृपाङ्क्तोकाहानादिभिरतन्द्रितः । अहिंसार्थममातृक्तैः
कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १० ॥ विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मातृषो
भवेत् । तिष्ठन्ग्योनिस्तथा तात विभेदथात्र वक्ष्यते ॥ ११ ॥ काम-
क्रोधसमातृक्तो हिंसाक्रोभसमन्वितः । ममुष्यत्यात् परिभ्रष्ट-
त्तिष्ठन्ग्योनी प्रह्वयते ॥ १२ ॥ तिष्ठन्ग्योभ्याः प्रथग्भावो ममु-
ष्याद्ये विधीयते । गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३ ॥
सोऽयमेता गतीस्तात जन्तुचरति कार्थवान् । नित्ये महति
चात्मानमवस्थापयते द्विजः ॥ १४ ॥ जातौ जातश्च बलवान् भङ्गो
चात्मा स देववान् । फलार्थस्तात निस्तृक्तः प्रजाशङ्क्यभावगः ॥ १५ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । एन्द्रे स्वर्गे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।

तस्याधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६ ॥ किं न गृह्णासि
विषयान् युगपत्त्व महामते । एतावदुच्यता चोक्तं सर्वं पन्नग-
सत्तम ॥ १७ ॥

सर्प उवाच । यदात्मद्रव्यमाशुष्यन् देहस्ययद्यणान्श्वितम् ।
वरणाधिष्ठित भोगास्तुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८ ॥ ज्ञानज्ञैवात्
बुद्धिय मनस भरतर्षभ । तस्य भोगाधिकरणे वरणानि निषेध
ने ॥ १९ ॥ मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् । विष-
यायतनस्येन भूतात्मा चेतानि हृत ॥ २० ॥ तत्र चापि नरव्याघ्र
मनो जन्तोर्विधीयते । तस्माद्युगपदतास्य ग्रहण नोपपद्यते
॥ २१ ॥ स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रूशोरनारमाश्रित । बुद्धि द्रव्येषु
सृजति विविधेषु परावराम् ॥ २२ ॥ बुद्धोरुत्तरकालाच्च वेदना
दृश्यते बुधे । एष वै राजशार्दूल विधि चेतज्ञभावन ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मनसश्चापि बुद्धेयं ब्रूहि मे लक्ष्यं परम् ।
एतदध्यात्मविदुषा परं कार्त्तं विधीयत ॥ २४ ॥

सर्प उवाच । यच्चिरात्मानुगातीव उत्प्रातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिसास्यैषिणी भवेत् ॥ २५ ॥ बुद्धि-
रुत्पद्यते कार्त्तान्मनस्तत्पनमेव हि । बह्वेर्गुणविधिर्नास्ति मन-
साङ्ग षावद्भवेत् ॥ २६ ॥ एतद्विशेषणं तात मनोबुद्धोर्बन्धन्तरम् ।
त्वमप्यत्वाभिसम्बुद्ध कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यथा बुद्धिमता येऽप्ये शुभा बुद्धिरियं
तत्र । विदितं येनितत्यन्ते कदात् समनुपृच्छसि ॥ २८ ॥ सर्वज्ञं
त्वा कथं मोह आविशत् स्वर्गशासिनम् । एवमद्भुतकर्माणामिति
मे सशयो महान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच । सुपज्ञमपि चेच्छूरमद्भिर्भोहयते नरम् ।
वर्षमानं सुखे सर्वो मुञ्चतीति मतिर्भम ॥ ३० ॥ सोऽहमेवञ्च
मोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर । पतितं प्रतिगच्छरक्षतात्न मखो

ध्यायन्नुत्तमः ॥ ३१ ॥ कृतं काष्णं महाराज त्वया गम परन्तप ।
 चीणः शापः सुलंघ्यो मे त्वया मन्त्राण्य साधुना ॥ ३२ ॥ अहं
 हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् सुरां । अभिमानेन मत्तः
 मन् कश्चिन्नाम्बसचित्तयम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षस-
 पन्नगाः । करान्नाम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४ ॥
 अक्षुपा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते । तस्य तेजो हराम्याम्
 तस्मिन् दृष्टैर्बलं मम ॥ ३५ ॥ ब्रह्मर्षीणां महत्त्वं हि जगद्
 शिविकां मम । स मागपतयो राजन् भ्रंशयामास वै त्रियः
 ॥ ३६ ॥ तत्र छागस्यः पांद्देन बहन् सुष्टो नया मुनिः । अग-
 स्त्येन ततोऽप्युक्तो ध्वंशं शर्षेति वै ह्यपा ॥ ३७ ॥ ततस्तस्मा-
 द्दिमानायात् प्रप्युत्पुततलक्षणः । प्रपतन् मुमुक्षुमानं व्याली-
 भूतमधोमुखम् ॥ ३८ ॥ अथाचन्तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवे-
 दिति । प्रगादात् संमूढस्य भगवन् क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ ततः
 स मामुवाचेदं प्रपतन्तं लपान्वितः । युधिष्ठिरो धर्मराजः
 शापात्त्वा मोक्षयिष्यति ॥ ४० ॥ अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च
 नराधिप । फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्सामि ॥ ४१ ॥
 ततो मे विष्णयो जातश्चाद्दृष्टा तपसो बलम् । ब्रह्म च ब्राह्मणत्वध-
 येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२ ॥ सत्यं दमस्तपो दातमर्चिणा धर्म-
 नित्यता । साधकानि मदा सुंती न ज्ञातानं कृतं त्वप ॥ ४३ ॥
 अरिष्ट एव ते भ्राता भीमसेनो महाबलः । सृष्टिा तेषु महा-
 राज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४ ॥

शैवस्यापि न वाच्यम् । इत्युक्त्वा जगरं देहं मुक्त्वा स महाबली
 तपः । दिव्यं वपुः प्रगास्याय गतश्चिद्विभवेन च ॥ ४५ ॥ युधि-
 स्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्राता भीमसेन सहजः । धीम्येन संदितः
 श्रीमानायमं पुनरागमत् ॥ ४६ ॥ ततो दिव्यैः संभैः ममे-
 तंभो दगातवत् । कर्षयामास तन्नामं धर्मराजो यधिष्ठिरः

॥ ४७ ॥ तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे ज्ञातरक्षास्तु ते त्रयः । चासन्
सुवीरिता राजन् द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८ ॥ ते तु सर्वे
द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेश्चया । मैत्रिमित्युबन् भीमं गर्ह-
यन्तोऽस्य साहयम् ॥ ४९ ॥ पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीम
महाबलम् । गर्भमाहारयाञ्चक्रुर्विजह्युध सुदा युताः ॥ ५० ॥

इति चारण्यपर्वणि आजगरपर्वणि भीमभोचने
एकाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ समाप्तञ्चाजगरपर्व ॥ १८१ ॥

अथ मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखा-
बहः । तत्रैव वसतां तेषां प्राहृष्टं समभिपद्यत ॥ १ ॥ छादयन्तो
महाघोपाः खं दिग्ध्व बलाहकाः । प्रवर्षुर्दिवारात्मसिताः
सततं तदा ॥ २ ॥ तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रयः ।
अपेताकंप्रभाजाला सर्बिद्युद्विमलप्रभा ॥ ३ ॥ विरूढशस्त्रा धरणी
कस्तदंशसरीरुपा । बभूव पयसा सिक्ता शान्ता सर्वमनोरमा
॥ ४ ॥ न ख प्रज्ञायते किञ्चिदन्मसा समवसृते । समं वा
विपमं वापि नद्यो वा स्यावराधि च ॥ ५ ॥ शुश्र्वतोया महा-
येगा श्वसमाना इवाश्रुगाः । सिन्धवः शोभयाञ्चक्रुः कानमानि
रापात्यये ॥ ६ ॥ मदतां काननान्तेषु यूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
दृष्टिभिश्चाद्यमानानां वराहसृगपक्षिणाम् ॥ ७ ॥ शोककाः
शिथिलश्चैव मुंस्तोकिलगणै सह । मत्ताः परिपतन्ति अ दंडुं-
राश्चैव दर्पिताः ॥ ८ ॥ तथा बल्लविषाकारा प्राहृष्टमेवानुना-
दिता । अभ्यतीता शिवा तेषां परतां मरुधन्वसु ॥ ९ ॥ क्रीड-
न्ससमाकीर्णां शरत् प्रद्युदिताभवत् । रुढकक्षयनप्रस्था मसन्-
लसनिम्नगा ॥ १० ॥ विमुखाकाशनुर्घाता शरतोपां शिवाभवत् ।

सुगन्धिजसमाकीर्णं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११ ॥ हयग्रे
 शान्तरजसः क्षपा जलदशोतलाः । प्रहनचक्रसङ्घे च सोमेन च
 विराजिताः ॥ १२ ॥ कुमुदैः सुखरीकैश्च गीतवारिधराः शिवाः ।
 नदीः प्रुष्करिणीयैव दृश्युः समलंकिताः ॥ १३ ॥ आकाश-
 नीकाशतटां तोरवानीरसंकुलाम् । बभूव चरतां चर्षः पुष्प-
 तीर्थं सरस्वतीम् ॥ १४ ॥ ते वै सुमुद्दिरे वीराः प्रसन्नमसिन्तां
 शिवाम् । पश्यन्तो हृदधन्वानः परिपूर्णं सरस्वतीम् ॥ १५ ॥
 तेषां पुण्यतमा राशिः पर्वसन्धौ स्य शारदी । तत्रैव वसता-
 मासीत् कार्तिकी जनमेजय ॥ १६ ॥ पुण्यकङ्किर्महासन्धे-
 स्थापसेः सह पाण्डवाः । तत् सर्वं भरतश्रेष्ठाः समुद्धर्योगसुत्त-
 मम् ॥ १७ ॥ तमिच्छाभ्युदये तस्मिन् धौम्येन सह पाण्डवाः ।
 स्रुतेः पौरोगवैशेव काम्यकं प्रयदुर्वनम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि काम्यकप्रत्यागमने
 क्षयीत्यधिकगतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । काम्यकं प्राप्य कौरव्य बुधिष्ठिरपुरो-
 गमाः । कृतातिथ्या मुनिगण्येर्निषेधुः सह क्षण्यया ॥ १ ॥ तत-
 स्नान् परिविष्टान् वसतः पाण्डुनन्दनान् । शङ्कया बहुवशात्
 समन्तात् पञ्चवारयन् ॥ २ ॥ अथाश्वीहितः कश्चिदर्जुनस्य
 प्रियः सथा । स एष्यति महाबाहुर्वशी गौरिद्वारधीः ॥ ३ ॥
 विदिता हि हरैर्युग्मिहायाताः कुक्कुटराः । सदा हि दृष्टं न-
 काशी त्रेयोऽम्बेपी च वो हरिः ॥ ४ ॥ बहुवज्ररजोवी च मार्क-
 ण्डेयो महातपाः । स्याध्यायतपसा वृक्तः क्षिप्रं वृष्टान् समेष्यति
 ॥ ५ ॥ तत्रैव ब्रुवतस्तस्मै प्रत्यहस्यत केगयः । मैत्र्युपीव वृक्तो ग-
 र्भेन रविनाम्बरः ॥ ६ ॥ सपत्निर पौरोम्या पठितः सत्व-

भामया । , उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसन्तमान् ॥ ७ ॥
 'अवतीर्णं रथात् कृष्णो धर्मराजं यथाविधि । वषन्ते मुदितो
 धीमान् भीमश्च बलिनाम्बरम् ॥ ८ ॥ पूजयामास धाम्निं स
 यमाभ्यामभिरादितः । परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदी पर्वसान्व
 यत् ॥ ९ ॥ स दृष्ट्वा फाल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् । पर्व-
 ष्वजत दाशार्हः पुन पुनररिन्दमः ॥ १० ॥ तथैव सत्यभामापि
 द्रौपदीं परिष्वजे पाण्डवाना प्रिया भार्या कृष्णस्य महिषी
 मिया ॥ ११ ॥ ततस्तो पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
 आनक्तुः पुण्डरीकाक्षं परिव्रज्य सर्वय ॥ १२ ॥ कृष्णसु पार्थेन
 समेत्य विद्वान् धनञ्जयेनासुरतर्जनेन । बभौ यथा भूतपतिर्महाका
 समेत्य साक्षाद्गवान् गुह्येन ॥ १३ ॥ ततः समस्तानि किरीट-
 माली वनेषु वृक्षानि गदाप्रजाय । उक्त्वा यथावत् पुनरन्वपृच्छत्
 कथं सुभद्रा च स चाभिमन्युः ॥ १४ ॥ स पूजयित्वा मधुहा यथा-
 वत् पार्थश्च कृष्णाश्च पुरोहितश्च । उवाच राजानमभिप्रशंसन्
 सुधिष्ठिर तत्र सहोपावश्य ॥ १५ ॥ धर्मं परं पाण्डव राज्य-
 साभाजस्यार्थमाहुस्तप एव राजन् । सत्यार्जवाभ्या चरता स्वधर्मं
 जितस्वयायश्च परय लोकेः ॥ १६ ॥ अधीतमग्रे चरता व्रतानि
 सस्यग्धसुर्वेदमवाप्य कृतस्त्रम् । ज्ञात्रेण धर्मेण वसूनि कृत्वा
 सर्वे ज्ञानाग्राः कृतवः पुराणाः ॥ १७ ॥ न यास्यधर्मेषु रति-
 क्षाप्ति कामान्श्च क्षिप्ति कुरुषे नरेन्द्र । न च र्थलोभान् प्रज-
 हामि धर्मं तच्चात् प्रभावादसि धर्मराजः ॥ १८ ॥ दानश्च सत्यश्च
 तपश्च राजन् यद्वा च युद्धिय क्षमा धृतिश्च । अथाप्य राज्ञाणि
 वसूनि भोगानेपा परा पार्थ सदा रतिषो ॥ १९ ॥ यदा जनौघः
 कुरुजाह्नवानां कृष्णा सभायामवशामपश्यत् । अवेतधर्मव्याहार-
 दत्त सहेत तत् पाण्डव कश्चदन्यः ॥ २० ॥ असंशयं सर्वसङ्घ-
 कासः क्षिप्रं प्रजा, पातयितासि मुस्ये ॥ इमे वय निरहये

कुङ्कुमां यदि प्रतिज्ञा भवति, समाप्ता ॥ २१ ॥ धीम्यज्ञ भीमश्च
 सुधिशिरश्च यमी च कृष्णास्तु दगार्हसिंहः । उवाच दिष्ट्या
 भवतां शिवेन प्राप्तः किरीटी मुद्रितः कृतास्त्रः ॥ २२ ॥ प्रोवाच
 कृष्णामपि याज्ञसेनीं दगार्हभर्ता महितः सुहृद्भिः । दिष्ट्या
 समप्राप्तिं घनक्षयेन समागतैस्त्वेषमुवाच कृष्ण ॥ २३ ॥ कृष्णे
 धनुर्वेदरतिप्रधानास्त्राक्षजासौ शिशयः सुशीला । सद्भिः सदै-
 वाचरितं सुहृद्भिश्चरन्ति पुत्रास्तत्र याज्ञसेनि ॥ २४ ॥ राज्येन
 राष्ट्रैश्च निगन्त्यमाणाः पित्रा च कृष्णे तव सोदरेषु । न यज्ञ-
 सेनश्च न मातुलानां गृहेषु वाणा-रतिमाप्रवन्ति ॥ २५ ॥ अनर्त्त-
 मेषाभिसुखाः शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः । तत्रात्मजा
 वृष्णिपुरं प्रविश्य तदैव तभ्यः स्मृ चयन्ति कृष्णे ॥ २६ ॥ यथा त्व-
 मेवाहंसि तेषु वृषां प्रयोक्तुमास्ता च यथैव कुन्ती । तेष्वप्रमा-
 देन तथा करोति तथैव भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २७ ॥ यथा-
 निरुद्धस्य यथाभिमन्योर्यथा सुनीयस्य यथैव भानोः । तथा विनेता
 च गतिश्च कृष्णे तत्रात्मजानामपि रौक्मिण्येयः ॥ २८ ॥ गदासि-
 च्छर्मग्रहणेषु शूरांस्त्रेषु शिकामु रथाश्वयाने । सम्यग्बिनेता
 विनयेदतन्वीक्षांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २९ ॥ न चापि
 सम्यक् प्रणिधाय शिखां शस्त्राणि चैषां विधिवत् प्रदाय । तत्रा-
 त्मजानास्तु तथाभिमन्योः पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिण्येयः ॥ ३० ॥
 यदा विहारं प्रसमीप्यमाणाः प्रयान्ति पुत्रास्तत्र याज्ञसेनि । एकैक-
 मेपामनुयान्ति तत्र रथाश्वयानानि च दन्तिनद्य ॥ ३१ ॥ अथा-
 ब्रवीद्धर्मराजन्तु कृष्णो दगार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च । एतं निदेशं
 तव पालयन्तश्चिष्ठन्तु यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३२ ॥ आवर्त्ततां
 कार्मुकवेगवाता जलासुधप्रपङ्गणा मधूनाम् । सेना तवार्थेषु
 नरेन्द्र यत्ता समादिपत्यश्वरया सनाया ॥ ३३ ॥ प्रस्थाप्यतां
 पाण्डव धर्त्ता राष्ट्रः सुयोधनः पपकृताश्वरिष्ठः । सहातुष्यन्तः

ससुहृद्गणेषु भीमस्य सौभाषिपतेषु मार्गम् ॥ ३४ ॥ कामं तथा
 तिष्ठ नरेन्द्र तस्मिन् यथा कृतस्ते समयः सभायाम् । दृशाहं-
 योधैस्तु इतारियोधं प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३५ ॥ व्यपेत-
 मनुर्व्यपनीतपाग्ना विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् । ततः
 प्रतिद्वं प्रथमं विशोकः प्रपत्स्यसे नागपुरं सुराष्ट्रम् ॥ ३६ ॥ तत-
 स्तदाज्ञाय मतं महात्मा यथावदुक्तं पुरुषोत्तमिन । प्रशस्य विप्रेभ्य
 च धर्मराज. कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३७ ॥ असंशयं केशव
 पाण्डवाना भवान् गतिस्त्वच्छरणा हि पार्याः । कालोदये तत्र
 ततश्च भूयः कर्ता भवान् कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३८ ॥ यथा-
 प्रतिज्ञं विहृतश्च कालः सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु । अज्ञात-
 चर्चा विधिषत् समाप्य भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३९ ॥
 एषेव ब्रह्मर्षिपता मदा त्वां सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः । स-
 हानधर्माः सजनाः सदारारः सनान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्याः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा ब्रूति वाष्पौये धर्मराजे च
 भारत । अथ पर्याप्तपोहो बह्वर्षसहस्रिणम् ॥ ४१ ॥ प्रत्य-
 दृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपा. । अजरथामरसैव रूपौ-
 दार्ण्यं गुणान्वितः ॥ ४२ ॥ व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात् पशु-
 विंशकः । तमागतद्वयं त्वं बहुवर्षसहस्रिणम् ॥ ४३ ॥ आनर्षु-
 र्माज्ञायाः सर्वे कृण्वन् सह पाण्डवैः । तमर्चितं सुविश्वस्तमासीन-
 च्छपिष्ठममम् । ब्राह्मण्यानां मतेनाह पाण्डवानास्तु केशवः ॥ ४४ ॥

कृण्वन् उवाच । शूयूषवः पाण्डवास्तु ब्राह्मण्याश्च समागताः ।
 क्रीपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वच ॥ ४५ ॥ पुराहस्ताः
 कथाः सुण्या. मदाचारात् समागतान् । राज्ञां स्त्रीणाञ्चदीक्षाह
 मार्कण्डेय विश्वस्त न. ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषु तस्मिन्पविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानपसोऽङ्कः ॥ ४७ ॥ तमव्यव

महाब्रह्मन् सर्वं ते पुरुषर्षभाः । पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थु-
 र्भनीषिण्यः ॥ ४८ ॥ नारदस्त्वेष देवर्षिर्जात्वा तांस्तु हतजघान् ।
 मार्कण्डेयस्य वदतश्चां कथामन्यमोदत ॥ ४९ ॥ उवाच चैनं
 काश्रुतः स्याद्विष्व सनातनः । ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु
 विवक्षितम् ॥ ५० ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
 सणं कुरुष्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१ ॥ एवमुक्त्वा
 क्षणशक्तः पाण्डवाः स च तैर्दिजेः । मध्यन्दिने यथादित्यं प्रेक्ष-
 ताहो महासुनिम् ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं विवक्षन्तमातुष्य कुरुराजो महा-
 सुनिम् । कथामञ्जननार्थाय चोटयामास पाण्डवः ॥ ५३ ॥
 भवान् देवतदैत्यानामृषीणाञ्च महाब्रह्मनाम् । राजर्षीणाञ्च सर्वेषां
 चरितज्ञः पुरातनः ॥ ५४ ॥ सेव्योपासितव्यश्च मतो नः
 काञ्चित्पथिरम् । अथश्च देवर्षीपुत्रः प्राप्तोऽस्थानम्लोककः ॥ ५५ ॥
 भवत्येव हि मे बुद्धिर्द्वाब्जानं सुखाप्युतम् । धार्तराष्ट्राञ्च
 दुष्टं ज्ञातृह्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ५६ ॥ कर्मणः पुरुषः कर्त्ता शुभ-
 स्थाप्यशुभस्य वा । स फलं तद्गुणश्रान्ति कथं कर्त्ता स्विहीश्वरः
 ॥ ५७ ॥ कृती वा सुखदुःखेषु वृथां ब्रह्मविदाश्चर । इह वा
 ज्ञातमन्येति परदेहेऽथवा पुन ॥ ५८ ॥ देही च देहं मन्यज्य
 मृश्वमाणः शुभाशुभैः । कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसप्तम
 ॥ ५९ ॥ ऐहिकीकृत्यमेवेह ज्ञताहो पारलौकिकम् । क्व च
 कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ६० ॥

मार्कण्डेय उवाच । त्यक्त्वाऽगमप्रथो यथायददताम्पर ।
 विदितं वेदितञ्चन्ते स्थित्यर्थं त्वन्नु इच्छसि । अत ते कथयि-
 ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ ६१ ॥ यथहामुत्र च नरः सुख-
 दुःखनुपाश्रये । निमन्त्रानि शरीराणि विशुदाणि शरीरिणाम्
 ॥ ६२ ॥ सृष्टं धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः । यमोऽन-

फलसङ्कल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ६३ ॥ ब्रह्मभृता नराः
 पुण्याः पुराण्याः कुरुसत्तम । सर्वे देवैः समा यान्ति स्वच्छन्देन
 नमस्तलम् ॥ ६४ ॥ ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ।
 स्वच्छन्दमरणाशामन् नराः स्वच्छन्दजीविनः ॥ ६५ ॥ अल्पबाधा
 निरातङ्गाः सिद्धार्था निरुपद्रवाः । द्रष्टारो देवसङ्घानाञ्चषो-
 षाश्च महात्मनाम् ॥ ६६ ॥ प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणा दान्ता विगत-
 मत्सराः । आसन् वर्षसहस्रीयाश्चया पुत्रमहस्त्रिणाः ॥ ६७ ॥
 ततः कान्तान्तरेऽन्यास्मिन् पृथिवीतलचारिणः । कामक्रोधाभि-
 भूतास्तो मायाव्याजोपजीविनः ॥ ६८ ॥ लोभमोहाभिभूतास्तो
 मक्ता देहैस्ततो नराः । अशुभैः कर्मभिः पापास्त्रिर्ष्वङ्गिरय-
 गामिनः ॥ ६९ ॥ संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ।
 गोघेष्टा मोघसङ्कल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ॥ ७० ॥ सर्वाभि-
 शङ्कितश्चैव संवृत्ताः क्लेशदायिनः । अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः
 परिचिह्निताः ॥ ७१ ॥ दीष्कुल्या व्याधिवङ्कता दुराग्रानोऽप्रता-
 पिनः । भवत्यल्पासुपः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ॥ ७२ ॥ नामन्तः
 सर्वकामाना नास्तिका भिन्नचेतसः । जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय
 गति स्त्रैरिह कर्मभिः ॥ ७३ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । प्राज्ञस्य हीनबुद्धेय कर्मकोशः कतिष्ठति ।
 कस्यश्चात्समुपायाति सुकृतं यदिधेतरेत् ॥ ७४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इति ते दर्शनं यच्च तत्प्राप्त्यनुनयं शृणु ।
 अयमादिशरीरेण देवदृष्टेः सानवः ॥ ७५ ॥ शुभानामशुभानाञ्च
 कुरुते सद्यश्च भवत् । अशुभोऽन्ते महायेदं लोकाप्रायं कलेवरम्
 ॥ ७६ ॥ मग्भवत्येव युगपद्यागौ नास्त्यन्तराभवः । तत्रास्य सुकृतं
 कर्म ज्ञायेवाप्तुगतं तदा ॥ ७७ ॥ फलत्यय सुपात्रो वा दुःपात्रो
 वाय जायते । कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्ष्यैः शुभैः ॥ ७८ ॥
 अशुभैर्वा निरादानो ऽप्यते ज्ञानदृष्टिभिः । एषा तावदशुधीर्गा

गतिरक्ता सुधिष्ठिर ॥ ७१ ॥ अतः परं ज्ञानयतां निबोध गतिः
 सुप्तमात्रम् । मनुष्यास्तप्ततपसः सर्वागमपरावणाः ॥ ८० ॥ स्थिरः
 व्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणं रताः । सुयीताः शुक्लजातीनाः
 चान्ता दान्ताः सुतेजसः ॥ ८१ ॥ शुचयोऽन्यन्तरगताः प्रायशः
 शुभलक्षणाः । जितेन्द्रियत्वाद्दयिनः शुक्लत्वान्मन्दरोगिणः ॥ ८२ ॥
 अस्याबाधपरित्वासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः । ध्ययन्तं जायमानश्च
 गर्भस्यैव सर्वशः ॥ ८३ ॥ स्वमात्मानं परश्चैव मुष्यन्ते ज्ञान-
 सक्षया । ऋषयस्तै महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ ८४ ॥ कर्म-
 भूमिभिर्मां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् । किञ्चिद्देवाद्दृष्टात्
 किञ्चित् किञ्चिदेव स्वकर्मभिः ॥ ८५ ॥ प्राप्नुवन्ति नरा राजन्
 मा तेऽस्वन्म्या विचारणा । इमामत्रोपमाद्यापि निबोध वेदताः
 अर ॥ ८६ ॥ मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये सुधिष्ठिर । इह वै
 वास्य नामुत अमुत्रैकस्य नो इह । इह चामुत्र चैकस्य नामु-
 त्रैकस्य नो इह ॥ ८७ ॥ धनानि येषां विपुक्तानि सन्ति नित्यं
 रमन्ते सुविभूषिताः । तेषामयं शत्रुवरुण लोको नासी सदा
 देहसुखे रतान्म् ॥ ८८ ॥ ये योगशुक्तास्तपसि प्रमक्ताः स्नाध्याय-
 शीला जरयन्ति देहान् । जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निष्ठतास्ते पा-
 मसौ नायमारुह लोकः ॥ ८९ ॥ ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति धर्मेषु
 कञ्चन च धनानि काले । दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते तेषामय-
 श्चैव परथ लोकः ॥ ९० ॥ ये नैव विद्यां न तपो न दानं न
 चापि मृडाः प्रजने यतन्ति । न चानुगच्छन्ति सुष्ठानुभोगां-
 श्चोपामयं नैव परथ लोकः ॥ ९१ ॥ सर्वं भवन्तस्वतिथीर्ष्यसत्त्वा
 द्विज्वीजसः संकलनोपपन्ताः । लोकादसुस्त्रादवनिं प्रपन्ताः स्व-
 धीतविद्याः सुरकार्ष्ण्यहेतोः ॥ ९२ ॥ एतेषु कर्माणि महानि
 श्रूरासापोदनाचारविचारशीलाः । देवाद्यपोन् प्रेतगणां च सर्वान्
 सन्नापयित्वा विधिता पुदेण ॥ ९३ ॥ स्वर्गं परं पुण्यजतो

निवासं क्रमेण स्याद्यथ कर्मणि स्वैः । मां भूहियङ्का तव
कीरयेन्द्र दृष्ट्वात्मनः क्षीयमिमं सुखाहंम् ॥ १४ ॥

इति पारथिवपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि मार्कण्डेयकथायां
त्यगीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयं महाजानमूचुः पाण्डुपुता-
शदा । माहात्म्यं दिजसुख्यानां त्रोटुमिच्छाम कथ्यताम् । १ ॥
एयमुक्तः स भगवान् मार्कण्डेयो महातपाः । उवाच सुमहा-
तेजाः सर्वशास्त्रविद्यारदः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हैहयानां कुलकरो राजा परप्ररञ्जयः ।
कुमारो रूपमस्यजो घृगयां व्यचरद्वली ॥ ३ ॥ चरमाणस्तु सोऽ-
रण्ये तृणवीर्यमाहते । कृष्णाजिनोत्तरामहं दृष्ट्वां मुनि-
मन्तिके ॥ ४ ॥ स तेन निहतोरण्ये मन्वमानेन वै चगम् ।
अचिन्तः कर्म तत् क्षत्वा भोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥ जगाम
हैहयानां वै सुकाशं मथितात्मनान् । राज्ञां गृजीवनेतीऽसौ
कुमारः षड्विधोपतिः ॥ ६ ॥ तेषां तद्यथावृत्तं कथयामास वै
शदा । तस्मापि चिन्तितं तात मुनिं मूलफलाग्निम ॥ ७ ॥
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तस्य यभ्रुवुर्दीनमानसाः । कस्यायमिति ते सर्वे
मार्गमायास्ततस्ततः ॥ ८ ॥ जग्मुः सारिष्टनेत्राऽथ ताव्यं स्थाय-
ममञ्जसा । तेऽभिवाद्य महाजानं तं मुनिं नियतव्रतम् ॥ ९ ॥
तस्युः सर्वे स तु मुनिशेषां पूजाभयाचरत् । ते तमूर्ध्वं महाजानं
न वयं भृशक्रियां मुने ॥ १० ॥ तजोऽर्चाः कर्मदीपेण माहात्म्यो
चिन्तितो हि नः । तानमसीत् स विवर्षिः कथं वो माहात्म्यो जतः
॥ ११ ॥ उवाचो मृत मरुताः पशुभ्यं ते तपोवन्तः । ते तु
तन् सन्निहितमास्यायास्मै यथातथम् ॥ १२ ॥ नापश्यन् तन्वर्षिं

तत्र गतासुतो समागताः । अन्वेषमाणाः समीडाः स्वप्रवृत्त-
चेतनाः ॥ १३ ॥ तानमवीक्षत् सुनिस्तांघ्यैः परपुरस्त्रयः । स्यादयं
ब्राह्मणः सोऽय युष्माभिर्व्यो विनागितः ॥ १४ ॥ पुत्रो ह्ययं मम
वृषाक्षपोयत्तमभन्वितः । ते च दृष्ट्वैव तन्मपिं विश्वयं परमं
गताः ॥ १५ ॥ मरुदायर्ष्यं मिति वै ते ब्रुवाणा महीपते । अतो
ह्ययमुपानीतः कथं जीवितमाप्तवान् ॥ १६ ॥ किमेतत्तपसो वीक्षं
येनायं जीवितः पुनः । श्रोतुमिच्छामहे । वम यदि श्रोतव्य-
मित्युत ॥ १७ ॥ स तासुवाच नास्याकं सत्युः प्रभवते वृषाः ।
कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगसमासतः ॥ १८ ॥ सत्यमेवाभि-
जानीमो नाशुते कुर्महे मनः । स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं
न नः ॥ १९ ॥ यदृमाह्वयानां कुशलं तदेवां कथयामहे । नेपां
दुश्चितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २० ॥ अतिधीनन्वपानेन
शत्यानत्यगनेन च । संभोज्य शेषमश्रीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः
॥ २१ ॥ शान्ता दान्ताः प्रमाशीतास्तोर्थदानपरायणाः । सुख-
देगनिषामाञ्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २२ ॥ तेजस्विदेगवापञ्च
तस्मान्मृत्युभयं न नः । एतद्वै लेगमात्रं वः समाख्यातं विमत्-
सराः ॥ २३ ॥ गच्छध्वं सचिताः सर्वे न पापाद्दयमस्ति वः ।
एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य मद्यामुनिम् । स्वदेगमगमन् द्रष्टा
राजानो भरतर्षभ ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्य-
कथने चतुरशीत्यधिकगतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । भूय एव मयाभाष्यं ब्राह्मणानां निषोद्य
मे । वैश्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ॥ १ ॥ तमस्वि-
गन्तुमारोभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् । भूयोऽर्थं नाशुष्यत्तु च

धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ॥ २ ॥ स विचिन्त्य महातेजा धनमेवान्वरो-
 चयत् । धर्मपत्नीं समाह्वय पुत्रांश्चेदमुवाच ॥ ३ ॥ प्राञ्चरामः
 फलमत्यन्तं बहुत्वं निरुपद्रवम् । अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचता वो
 गुणाधिकम् ॥ ४ ॥ तं भाष्यी प्रत्युवाचाथ धर्ममेवानुतन्वती ।
 वैष्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बद्ध ॥ ५ ॥ स ते दास्यति
 राजपियंजमानोऽर्थितो धनम् । तत आदेश्य विपर्षे प्रतिश्लस्य
 धनं बद्ध ॥ ६ ॥ भृत्यान् सुतान् सन्धिभक्ष्य ततो व्रज यथे-
 क्षितम् । एष वै परमो धर्मो धर्मेविद्धि वदाहृतः ॥ ७ ॥

अतिरुवाच । कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
 वैष्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ८ ॥ किन्त्वस्ति तत्र
 द्वेषारो निवसन्ति हि मे द्विजाः । यथा मे गौतमः प्राह ततो
 न व्यवसास्यहम् ॥ ९ ॥ तत्र स्म वाचं कल्याणो धर्मकामार्थ-
 संहिताम् । मयोक्तमन्यथा ब्रूयुस्ततो वै निरर्थिकाम् ॥ १० ॥
 गर्मिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव । गाय मे दास्यते वैष्यः
 प्रभूतश्चार्थमश्नयम् ॥ ११ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा जगामाशु वैष्ययज्ञं महा-
 तपाः । गत्वा च यज्ञायतनमत्रिमुष्टाव तं वृषम् ॥ १२ ॥ वाक्यै-
 र्महलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वपः ।

अतिरुवाच । राजन् धन्यस्वमीयश भुवि त्वं प्रथमो वृषः ।
 सुवन्ति त्वां सुनिगण्यास्वदन्त्यो नास्ति धर्मवित् । तमब्रवीद्वपिः
 क्रुद्धो वचनं वै महातपाः ॥ १३ ॥

गौतम उवाच । मेवमत्रे पुनर्भूया न ते प्रज्ञा समाचिता ।
 अथ नः प्रथमं श्याता महेन्द्रो वै मजापतिः । अथातिरपि
 राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

अतिरुवाच । अयमेव विधाता हि यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
 त्वमेव मुद्यसे मोक्षान् प्रज्ञानन्तर्वासा ॥ १५ ॥

गौतम उवाच । जानामि नाहं मुञ्चामि त्वमेवात्र विसु-
ह्यसे । शौचि त्वं दृशेनप्रेषू राजानं जनसंसदि ॥ १६ ॥ न वेत्थ
परमं धर्मं न चावैपि प्रयाजनम् । याश्चस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः
केनापि हेतुना ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विषदन्ती तथा तौ तु सुनीनां दर्शने
स्थितौ । ये तस्य यज्ञे संवृत्तासोऽपृच्छन्त कथन्त्रिभौ । प्रवेगः
केन दत्तोऽयमुभयोर्वैभ्यसंसदि ॥ १८ ॥ उच्चैः समाभिभाषन्तौ
केन कार्ष्णेण धिष्ठितौ । ततः परमधर्माद्या काश्यपः सर्वधर्म-
वित् ॥ १९ ॥ विवादिनावसुपाप्तौ तावभौ मृत्यवेदयत् । अथा-
ब्रवीत् सदस्यांस्तु गौतमो मुनिष्ठत्तमान् ॥ २० ॥

गौतम उवाच । आवयोर्थाहृतं प्रश्नं पृणुत द्विजसत्तमाः ।
वेद्यं विधातव्याहाविरत्र नौ संगयो गणान् ॥ २१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽस्यद्रवन् द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संगयच्छेदनाय वै ॥ २२ ॥ स च तेषां वचः श्रुत्वा
यथातत्त्वं महातपाः । प्रत्युवाचाथ तानेत्रं धर्मार्थमहितं वचः ॥ २३ ॥

सनत्कुमार उवाच । ब्रह्म जनेण सहितं जलञ्च ब्रह्मणा
सर्वा संयुक्तौ दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमाहृती ॥ २४ ॥
राजा वै प्रथितो धर्मं प्रजाना पतिरेव च । स एव शकः शुक्रश्च
स घाता च वृहस्पतिः ॥ २५ ॥ प्रजापतिर्विराट् सन्वाट् क्षत्रियो
भूपतिर्नृपः । य एभिः स्तूयते शब्दैः कक्षां नाचिंतुमर्हति ॥ २६ ॥
पुरायोनिर्धृधाजिञ्च अभिया सुदितो भवः । स्वर्णोता सहजि-
ह्वभ्रुरिति राजाभिधोयते ॥ २७ ॥ सत्ययोनिः पुराविञ्च सत्य-
धर्मप्रवक्तृकः । अधर्मादपयो भोता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ २८ ॥
आदित्यो दिवि देवेषु तमो सुदति तंजसा । तथैव वृषगिर्भूमा-
वधर्मान्द्रुते भयम् ॥ २९ ॥ ततो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्य-
दर्शनात् । उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ ३० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महा-
मनाः । तमद्विमवेवीवृ पीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ३१ ॥ यस्यात्
पूर्वं मनुष्येषु ज्यायास गामिषाव्रवीः । सर्वदेवैश्च विप्रैर्षे सन्धितं
येष्टमेव च ॥ ३२ ॥ तस्मान्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि-
च । दासीसहस्रं श्यामाना सुवस्त्राणामकृद्भूतम् ॥ ३३ ॥ दश-
कोटीर्हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश । एतद्ददानि विप्रैर्षे सर्व-
श्रद्धं गतो हि मे । ३४ ॥ तद्विन्व्याघ्रतः सर्वं प्रतिगृह्याभिम-
सत्कृतः । प्रत्युज्जगाम तेजस्यो गृहानेव महातपाः ॥ ३५ ॥
प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयत्नात्पुत्रान् । तपः समभिसन्वाय
वनसेवान्वपद्यत ॥ ३६ ॥

इति आरख्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाम्नापर्वणि ब्राह्मणमाहात्मा-
कथने पञ्चाशीत्याधकायताऽध्यायः ॥ १८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरञ्जय ।
ष्टया मुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ १ ॥

तार्क्ष्य उवाच । विद्व श्रेयः प्रहस्येह भद्रे कथं कुर्वन्
प्यग्ने स्वधर्मात् । आचक्ष्य मे शारसर्वाङ्घ्रि कूर्षी त्वया मिथो
न श्यवेयं स्वधर्मात् । २ ॥ कथं वर्गिण जङ्घया पूजये वा कश्चिन्
काले केन धर्मो न नश्येत् । एतत् सर्वं मुभगे प्रब्रवीहि यथा
सोभान् विरजाः मन्दरेणम् । ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं पृष्टा प्रीतिवृत्तेन तेन शुक्यपु-
त्रीर्षोऽभिममुदिशुक्तम् । तार्क्ष्यं विप्र धर्मयुक्तं चित्तञ्च सरस्वतो
वाश्रमिदं वभाषे ॥ ४ ॥

सरस्वत्युवाच । यो ब्रह्म जामाति यथापदेयं स्वाध्याय-
गत्यः शुचिरभगताः । स वै पारं देवभोक्तव्यं गत्वा सुशपरेः

प्राप्नुयात् मीतियोगम् ॥ ५ ॥ तत्र च रथ्या विमुखा विगोकाः
 सुप्रपिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः । अकर्मसा मीनभ्यः सुतीर्था
 हिरण्यवेराहवाः पुपडरीकैः ॥ ६ ॥ तासां तीरेष्वासते मुख्य-
 भाजा महीयमाना पृथगक्षरीभिः । सुपुण्यगन्धाभिरक्षताभि-
 र्हिरण्यवर्णाभिरतीव दृष्टाः ॥ ७ ॥ परं लोकं गोमदास्वाप्नुवन्ति
 दत्त्वा नङ्गं सूक्ष्मं लोकं व्रजन्ति । वासो दत्त्वा चान्द्रममन्तु
 लोकं दत्त्वा हिरण्यममरत्वमेति ॥ ८ ॥ धेनुं दत्त्वा भुमभां
 सुप्रदोषां कल्याणवत्सामपत्तायिनीम् । यावन्ति रोमाणि भवन्ति
 तस्याश्वावदपोण्यापते देवलोके ॥ ९ ॥ धनङ्गाहं सुवतं यो ददाति
 एतस्य वोढारमनत्तवोर्षम् । धुरन्धरं वषवन्तं धुवानं प्राप्नोति
 लोकान् दमधेवुदस्य ॥ १० ॥ ददाति यो वै कपिस्त्रा सचलां
 कांस्योपदोहा द्रविणेरुत्तरीये । तंकेर्गुणैः कामदुदाय भूत्वा
 नर मदातारसुपति सा गौ ॥ ११ ॥ यावन्ति रोमाणि भवन्ति
 धेन्यासावत् फल भवति गोमदाने । पुत्राय पौत्राय पुण्यं सर्व-
 मासप्तम तारयत परत्र ॥ १२ ॥ सदृच्छिष्या काश्यपचारुष्टवीं
 कास्यापदाहा द्रविणेरुत्तरीये । धेनुं तिलाना ददतो द्विजाय
 लोका वसूनां सुसभा भवन्ति ॥ १३ ॥ स्वकर्मभिद्धानवमनिश्चे
 तीव्रात्यकारं नरयो सप्ततन्तम् । महागंधं गौरिव वातयुक्ता
 दान गवां तारयते परत्र ॥ १४ ॥ या मह्यदेयान्तु ददाति
 कस्या भूमिपदानस्य करोति विप्रैः । ददाति दानं विधिना च
 यश्च म लोकप्राप्नोति पुरन्दरस्य ॥ १५ ॥ य गजवर्षाणि जृभोति
 तास्यं ज्वन्त्वानो नियतः साधुगीतः । महावरान् महपूर्वान्
 पुनाति पितामहानात्मना कर्मेभिः स्यैः ॥ १६ ॥

तास्यं शवाप । शिमग्निहोतस्य वतं पुराणमावस्य मी
 श्वेतदागुरुषु । तपोपुत्रिष्ठाः शिमिदाय । यथा । दग्निशतस्य
 वतं पुराणम् ॥ १७ ॥

सरस्वत्युवाच । न चाशुचिर्नाप्यनिर्षिक्तपाणिर्नामह्मवि-
 ष्णुः क्लयान्नाविपश्चित् । युभजव. शुचिकामा हि देवा नायह-
 धानाश्चि हविर्जुर्पान्ति ॥ १८ ॥ नाथोत्रियं देवहव्ये निवृत्ता-
 न्मोषं पुरा सिद्धति तादृशो हि । अपूर्वमथोत्रियमात्र तार्क्ष्यं न
 वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १९ ॥ कशाच ये जुह्वति यह-
 धानाः सत्यवता क्लृताग्निहोत्रिनः । गवां लोकं प्राप्यते पुण्यगन्धं
 पश्यन्ति देवं परमश्यापि सत्यम् ॥ २० ॥

तार्क्ष्यं उवाच । क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे कर्मोदये बुद्धि-
 नतिमविष्टाम् । प्रज्ञाञ्च देवीं सुभगे विष्वक्श्च पृच्छामि त्वां का
 ह्यासि चारुरूपे ॥ २१ ॥

सरस्वत्युवाच । अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि विमर्षभाषां
 संशयच्छेदनाय । त्वत्संयोगादहमेतममुवं भावे स्थिता तप्य-
 मर्थं तथावत् ॥ २२ ॥

तार्क्ष्यं उवाच । न हि त्वया सदृशो काचिदस्ति विभ्रा-
 णसेऽत्यतिमात्रं यथा श्रीः । रूपञ्च ते दिव्यमननाकान्ति प्रज्ञाञ्च
 देवी सुभगे विभार्यं ॥ २३ ॥

सरस्वत्युवाच । श्रेष्ठानि यानि द्विपदां- वरिष्ठ यज्ञेषु
 विद्वन्मृषादयान्ति । तैरेव चाहं सख्यवृद्धा भवामि चाप्यायिता ।
 रूपवती च विम ॥ २४ ॥ यस्यापि द्रव्यमुपद्रव्यते ह वानस्पत्य-
 नायकं पार्थिवं वा । दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च तथैव सिद्धि-
 रिति विद्वि विद्वन् ॥ २५ ॥

तार्क्ष्यं उवाच । इदं श्रेयः परमं मन्यमाना व्यायच्छन्ते
 धुनयः सम्प्रतीताः । आवक्ष्य मे तं परम विद्योक्तं मोक्ष परं यं
 प्र वयस्ति धीराः ॥ २६ ॥ साक्षा योगा परमं यं विदन्ति परं
 पुराणं तमहं न पाप्म ।

सरस्वत्युवाच । त वै परं वेदविद. प्रदत्ताः परं पदेभ्यः

प्रशितं पुराणम् । स्वाध्यायवन्तो व्रतपुण्ययोगैशपोधना वीत-
शोका विमुक्ताः ॥ २७ ॥ तस्याय मध्ये वीतमः पुण्यगन्धः सहस्र-
शाखो विप्लवो विभाति । तस्य मूलात् धरितः प्रखान्ति मधु-
दकप्रखण्डाः सुपुण्याः ॥ २८ ॥ शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति
सिक्तताग्रयाः । घानापुपा नांमशाकाः सदा पायमुकदंसाः ॥ २९ ॥
यस्मिन्नग्निमुष्ठा देवाः सेन्द्राः सहस्रदक्षणाः । ईजरे क्रतुभिः
श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मम ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयमहास्यापर्वणि मरुत्सुतीर्ताध्ययनवादे
पङ्क्तौत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

वगम्यायन उवाच । ततः स पाण्डवो विप्रं मार्कण्डेय
मुवाच च । कथयस्वैति चरितं मनोवैवस्वतस्य च ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवस्वतः सुतो राजन् महर्षिः सुप्रताप-
वान् । बभूव नरशार्दूल प्रजापतिप्रमदुतिः ॥ २ ॥ श्लोका
तेजसा शक्या तपसा च विगेषतः । अतिधन्नाम पितरं मनुः
स्युह पितामहम् ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वबाह्वविगान्नायां बदर्या ए मरा-
धिपः । एकपादस्मितशोभं चचार सुमहत्तपः ॥ ४ ॥ अथाक-
शिरासावा चापि नेत्रैरनिमिषैर्हृदम् । सोऽतप्यत् तपो घोरं
वर्षाणामद्युतं तदा ॥ ५ ॥ तं कदाचिजपस्यन्नामाङ्गुलीरं जटा-
धरम् । श्रीरिणीतीरमागम्य गच्छो वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भगवन्
क्षुद्रमज्जतोऽपि बलवत्यो भयं मम । मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं
त्वात्तुमर्षसि सुव्रत ॥ ७ ॥ दुर्बलं यत्तपसो हि मत्स्या मत्स्यं विशे-
यतः । आस्यदन्ति सदा हृत्तिर्विजिता नः मनातमी ॥ ८ ॥
तस्माद्भौषाणाहतो मज्जन्तं मां विगेषतः । तामुमहं य कर्तापि
एतं प्रतिष्ठतं तव ॥ ९ ॥ स तस्यापनं श्रुत्वा क्षपयाभिपत्ति-

दुताः । मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १० ॥
 उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः । अलिङ्गरे प्राचि-
 यर्षं चन्द्रांशुमदृशमभे ॥ ११ ॥ स तत्र बहधे राजन् मत्स्यः
 परमसत्कृतः । पुत्रात् स्वीकरोत्तस्मै मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२ ॥
 अथ कालेन गङ्गा स मत्स्यः सुमहानभूत् । अलिङ्गरे यथा
 श्वेव नासौ समभवत् किल ॥ १३ ॥ अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुन
 देवाभ्यभाषत । भगवन् साधु मेऽद्यान्यत् स्थानं सम्प्रतिपादय
 ॥ १४ ॥ उद्धृत्यालिङ्गरात्तस्मात्ततः स भगवान् मनुः । तं
 मत्स्यमनयद्वापौ महतीं स मनुश्चदा ॥ १५ ॥ तत्र तं प्राचिप-
 ञ्चापि मनुः परपुरञ्जय । अथापठत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्
 नङ्गन् ॥ १६ ॥ द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
 तस्या नासौ मगभन्मत्स्यो राजीवलोचन ॥ १७ ॥ विचेष्टितुञ्च
 कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विद्याम्यते । मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुन-
 देवाभ्यभाषत ॥ १८ ॥ नय मा भगवन् साधो समुद्रमधिपीं
 प्रियाम् । गङ्गां तत्र निषत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १९ ॥
 निदेये हि मया तुर्यं स्थातव्यमगस्तूयता । दृष्टिर्हि परमा
 प्राप्ता त्वत्कृते हि मयागध ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा मनुर्मत्स्यमनय-
 ङ्गवान् वशी । नदीं गङ्गा तत्र चैनं स्वयं प्राचिपदप्युत ॥ २१ ॥
 य तत्र बहधे मत्स्यं कश्चित्कालमरिन्दन । ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा
 मत्स्यो वचनमवधीत् ॥ २२ ॥ गङ्गाया हि न शक्नोमि उद्धृत्या-
 च्चेष्टितुं मभोः । समुद्रं नय नासाशु मसीद् भगवन्निति ॥ २३ ॥
 उद्धृत्य गङ्गासनिष्ठात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् । समुद्रमनयत्
 यार्धं तत्र चैनमवाहजत् ॥ २४ ॥ सुमहानपि मत्स्यश्च स मनो-
 नयतशटा । धामीशुषेष्टकार्ष्ण्यं स्वर्गमन्यसुषय वै ॥ २५ ॥
 यदा समुद्रे पश्चितः स मत्स्यो मनुना तदा । तत एनगिदं
 वाप्यं खाद्यमानं द्रवामवीत् ॥ २६ ॥ भगवन् हि क्षता रथा त्वया

सर्वा विशेषतः । प्राप्नवान्नु यत्कालं त्वया तच्छ्रूयतां मम
 ॥ २७ ॥ अचिराद्भगवन् भौममिदं स्यावरजङ्गमम् । सर्वमेव
 महाभाग प्रखर्यं वै गमिष्यति ॥ २८ ॥ संप्रज्ञानकालोऽयं लोकानां
 समुपस्थितः । तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २९ ॥
 त्वमानां स्यावराणाञ्च यच्चैर्ज्ञं यच्च नेहति । तस्य सर्वस्य संप्राप्तः
 कालः परमदारुणः ॥ ३० ॥ नौष कारयितव्या ते दृढा युक्त-
 वटारका । तत्र सप्तर्षिभिः सादंमारुहेथा महाभुने ॥ ३१ ॥
 वीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि द्विजैः पुरा । तप्यामारोपये-
 न्नादि सुमद्भुमानि भागवः ॥ ३२ ॥ नौस्यय नां प्रतीक्षेथासतो
 भुनिजनमिथ । आगमिव्याम्यदं शृङ्गी विप्रै यश्चो न तापम ॥ ३३ ॥
 एवमेतत्त्वया काल्यं साष्टोडसि व्रजाभ्यहम् । ता न शक्या
 महयो वै आपस्तर्तुं मया विना ॥ ३४ ॥ नाभिश्छामिदक्षापि
 पचनं मे त्वया विभो । एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्य-
 भापत ॥ ३५ ॥ अगमन्तु च यथाकाममनुज्ञाय परस्परम् । ततो
 मनुमंजाराज यथोक्तं मत्स्यकेन च ॥ ३६ ॥ वीजान्यादाय सर्वाणि
 सागरं पुद्गुवे तदा । नौकया शुभया वीर-मशोर्मिषगरिन्दम
 ॥ ३७ ॥ चिन्तयामास च मनुजां मत्स्यं शयिषीपते । स च
 तश्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परस्परञ्जय ॥ ३८ ॥ शृङ्गी तताज-
 गामाशु तदा भरतमनाम । तं दृष्ट्वा मनुजव्याघ्र मनुर्मत्स्यं
 अकार्षवे ॥ ३९ ॥ शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिनिबोद्धितम् ।
 वटारकमयं पागमय मत्स्यस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥ मनुर्मनुजगार्दूळ
 राश्विन् शृङ्गे न्ययेमयत् । संगतक्षेत्रे पाथेन मत्स्यः परस्पर-
 ञ्जय ॥ ४१ ॥ येनेन महता नावं प्राकपंल्लवणाम्भसि । स च
 तास्तारयन्नावा समुद्र मनुजेष्वर ॥ ४२ ॥ शृत्यमामगिरीर्नी, भ-
 र्गर्जनामगिरागसः । शोभ्यमाणा महावाते, मा नोशस्विन्महो-
 दर्भी ॥ ४३ ॥ एतं चपलेव शो मता परस्परञ्जय । मेव भूमिर्न

च द्विषः प्रदिशो वा चक्षाशिरि ॥ ४४ ॥ सर्वमान्मममेवासीत् खं
 द्यौष नरपुङ्गव । एवम्भूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ॥ ४५ ॥
 अदृश्य सप्तन्तर्पयः मनुर्मत्स्यस्तथैव च । एवं बहून् वर्षगणासा
 नावं सोऽथ मत्स्यकः ॥ ४६ ॥ चकपीतन्द्रितो राज्ञस्तस्मिन् सलिल
 सञ्चये । ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ तत्रा-
 कर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुहनन्दन । यथाब्रवीत्तदा मत्स्र
 स्नाश्रुपीन् प्रवृत्तन् यनैः ॥ ४८ ॥ अस्मिन् हिमवतः शृङ्गे नावं
 बध्नोत मा चिरम् । सा बद्धा तत्र तैस्त्र्यम्बुभिर्भरतर्षभ [५०]
 नीर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तादा । तच्च नीबन्धनं
 नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ॥ ५१ ॥ ख्यातमद्यापि कौन्तेय
 तद्विद्वि भरतर्षभ । यथाब्रवीदनिमिषस्नाश्रुपीन् सञ्जितास्तादा
 ॥ ५२ ॥ अहं प्रजापतिब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते । मत्स्यरूपेण
 श्यञ्च मयाप्यान्मोक्षिता भयात् ॥ ५३ ॥ मनुना च प्रजाः सर्वाः
 सदेवापुरमासुधाः । खलुष्या सर्वलोकाश्च यज्ञेऽहं यच्च नेहति
 ॥ ५४ ॥ तपसा चापि तीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति । मत्प्रसा-
 दात् प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वा वचनं
 मत्स्यः क्षणेनादर्शनकृतः । खलुकामः प्रजाचापि मनुर्वैवस्वतः
 स्वयम् ॥ ५६ ॥ प्रमूढोऽभूत् प्रजासर्गे तपशोपे महत्ततः ।
 तपसा महता युक्तः सोऽथ खलुं प्रचक्षते ॥ ५७ ॥ सर्वा प्रजा
 मनुः साक्षाद्यथावद्भूतर्षभ । इत्येतस्मात्स्यकं नाम पुराणं परि-
 कीर्तितम् ॥ ५८ ॥ चाप्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ।
 य इदं शृणुयान्त्रितयं मनोस्वरितमादितः । स सुखी सर्वपूर्णार्थः
 सर्वलोकमियाश्वरः ॥ ५९ ॥

इति धारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि वैवस्वतोपाख्याने

सप्तमीत्यधिकगतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यग-
 स्थिनम् । पप्रच्छ विनयोपेतां धर्मराजो वृषिष्ठिरः ॥ १ ॥ नैके
 सुगमश्चान्ताश्वया दृष्टा महासुने । न चापीह ममः कश्चिदाशु-
 धान् दृश्यते तव । २ ॥ वर्जयित्वा महाश्रानं ब्रह्माणं परमे-
 ठिनम् । न तंऽस्ति मह्यः कश्चिदाशुपा ब्रह्मविश्राम ॥ ३ ॥
 अनन्तरीक्षे कोकेऽस्मिन् देवदानववर्जिते । त्वमेव प्रकथय विप्र
 ब्रह्माणसुपतिष्ठसे ॥ ४ ॥ प्रकथये चापि निष्ठते प्रबुद्धे च पिता-
 महे त्वमेक सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि । ५ ॥ चतु-
 र्विधानि विप्रये यथावत् परमेष्ठिना । वायुभूता दिव्यः कृत्वा
 विक्षिप्यापस्तस्यतः ॥ ६ ॥ त्वया श्रीकणुवः साक्षात् सर्वलोक-
 पितामहः । धाराधिता द्विजयेष्ठ तत्प्ररेण्य समाधिना ॥ ७ ॥
 स्वप्रमाणमयो विप्र त्वया कृतमनिकम । धारिण्याविश्य तपसा
 वेधसो निर्जताश्वया ॥ ८ ॥ नारायणाङ्गमख्यस्त्वं साम्पराये-
 ऽतिप्रथमे । भगवानिकमः कृत्वा त्वया विष्णुश्च विश्वशत ॥ ९ ॥
 कणिकाहरणं दिव्यं ब्रह्माणः कामरूपिणः । रत्नासङ्कारयोग्याभ्यां
 हृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ॥ १० ॥ तस्मान्मन्वान्तको सृष्ट्यर्जरा वा
 देहनाशिनी । न त्वां विशति विप्रये प्रसादात् परमेष्ठिनः ॥ ११ ॥
 यदा नैव रविर्नाग्निर्न वादनं च चन्द्रमाः । नैवान्तरीक्ष नैवोर्वी
 शेषं भवति किञ्चन ॥ १२ ॥ तस्मिन्नेकार्णये लोके नष्टे स्यात्पर-
 लक्ष्मे । नष्टे देवानुरागणे समुत्पन्नमहोरगे ॥ १३ ॥ शयान-
 ममिताश्रानं पद्मोत्पन्ननिकेतनम् । त्वमेक सर्वभूतेषु ब्रह्माण्य
 सुपतिष्ठसि ॥ १४ ॥ एतत् प्रव्यक्षतः सर्वं पृथक्त्वं द्विजात्मन ।
 तस्माद्विष्णुस्य च योतुं सर्वं हेतुः प्रियाकां कथाम् ॥ १५ ॥ चतु-
 र्भूतं हि यज्जगत्स्वयेकेन द्विजात्मन । न तंऽस्त्यविदित किञ्चित्
 सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्तं ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्या स्वय-

श्रुवे । पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ १७ ॥ अश्वत्थाय
 सुसूच्याय निगुणाय गुणात्मने । स एष पुरुषव्याघ्र पीतवासा
 जनादेन ॥ १८ ॥ एत कर्त्ता विकर्त्ता च भूतात्मा भूतकृत्
 प्रभु । अचिन्त्यमहदायर्ष्यं पवित्त्वमिति घोष्यते ॥ १९ ॥ अनादि-
 निधनं भूतं विश्वमव्ययमद्ययम् । एष कर्त्ता न क्रियते कारण-
 श्चापि पौरुषे ॥ २० ॥ यद्येष पुरुषो वेद् वेदा अपि न तं विद् ॥
 सर्वमाश्रयं मेवेतन्निर्हंस्तं राजमत्तम ॥ २१ ॥ आदितो मनुज-
 श्य प्र कृत्स्नस्य जगत, क्षये । अत्वार्याञ्ज महत्सु यि वर्षाण्यां
 तत् कृतं युगम् ॥ २२ ॥ तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यागश्च तथा-
 विधः । त्रीणि वर्षमहस्त्राणि त्वेतायुगमिहोच्ये ॥ २३ ॥ तस्य
 तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यागश्च तत, परम् । तथा वर्षमहस्त्रे द्वे
 हापरं परिमाण्यत, ॥ २४ ॥ तस्यापि द्विगती सन्ध्या सन्ध्यागश्च
 तथाविधः । सहस्रमेक वर्षाण्या तथा कलिद्युगं स्मृतम् ॥ २५ ॥
 तस्य वर्षगतं सन्धि सन्ध्यागश्च तत परम् । सान्धमन्ध्यागयो-
 सुत्यं प्रमाणसुपधारय ॥ २६ ॥ क्षीणे कलिद्युगे चैव प्रवृत्तं ति
 कृतं युगम् । एषा हादृगसाहस्री युगाख्या परिकीर्त्ता ॥ २७ ॥
 एतत् सहस्रपञ्च न्तमहब्राह्मसुदाहृतम् । विश्वं हि ब्रह्मभवने
 सर्वत, परिवृत्तं ते ॥ २८ ॥ लोकाना मनुष्यव्याघ्र प्रथयन्त विदु-
 र्बुधाः । अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ॥ २९ ॥ सह-
 स्रान्ते मराः वर्षे प्रायगोऽमृतवादिन । यज्ञप्रतिनिधि पार्थ
 दानप्रतिनिधिस्तथा ॥ ३० ॥ द्रव्यप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन् काले
 प्रवृत्तं ते । ब्राह्मणा शूद्रकर्माश्रयाश्चा शूद्रा भगार्जुनाः ॥ ३१ ॥
 अत्रधर्मेषु चाप्यत्र वर्त्तयन्ति गते युगे । गिर्यन्तवज्रराध्याया
 दृष्टाः क्षत्रवर्जिता ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणा सर्वभक्ष्याश्च भवित्यग्नि
 काली युगे । अत्रपा ब्राह्मणाशात शूद्रा जपपरायणाः ॥ ३३ ॥
 विपरोते तदा लोके पूर्व रूपं चयस्य तत् । यथा नो च्छराजानः

दृष्टिर्वा मनुजाधिप ॥ ३४ ॥ मृपानुगाभिः पापा मृपावाद्-
 परायणाः । अन्त्राः शक्राः पुलिन्द्याश्च यशनाश्च नराधिपाः ॥ ३५ ॥
 काश्वीजा वाह्निजाः शूरास्तथाभीरा नरोत्तम । युगान्ते मनुज-
 व्याघ्र तथाकाराश्च भारत । न तदा ब्राह्मणः कश्चित् स्वधर्म-
 मुपजीवति ॥ ३६ ॥ क्षत्रियाश्चापि वैश्याश्च विश्वंस्था नराधिप ।
 अल्पाश्रुपः स्वल्पवलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥ अल्प-
 साराल्पदेहाश्च तथा मत्याल्पभाषिणः । बद्धगुन्या जनपदा
 स्वगव्यावाहृता दिग्गः ॥ ३८ ॥ युगान्ते समनुपाप्ते ह्यथा च
 बद्धवादिनः । भोवादिनपथा शूद्रा ब्राह्मणायाश्च नादिनः ॥ ३९ ॥
 युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः । न तथा प्राणयुक्ताश्च
 सर्वगन्धा विशम्पते ॥ ४० ॥ रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादु-
 योगिनः । बहुपजा ह्रस्वदेहाः शीताचारविवर्जिताः ॥ ४१ ॥
 सुखेभगास्त्रियो राजन् भविष्यन्ति युगक्षये । अष्टगुणा जनपदाः
 शिवशूलायतुष्यथाः ॥ ४२ ॥ केशगुणाः स्त्रियो राजन् भविष्यन्ति
 युगक्षये । अल्पवीरास्तथा गात्रो भविष्यन्ति जनाधिप ॥ ४३ ॥
 अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बद्धवायमाः । ब्रह्मव्यातृनिशानां
 तथा मिथ्याभिर्जसिनाम् ॥ ४४ ॥ नृपाणां दृष्टिर्वापान मति-
 गृह्णन्त वै द्विजाः । लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधमेधलाभताः
 ॥ ४५ ॥ भिक्षार्थं दृष्टिर्वापान चक्षुर्षन्ते द्विजैर्दिग्गः । कर-
 भारभयाद्गीता गृहस्थाः परिमोपक्ताः ॥ ४६ ॥ मुनिच्छद्वा-
 लतच्छन्त्रा वाणिज्यमुपजीविनः । मिथ्या च नक्षरोर्माणि
 धारयन्ति तदा द्विजाः ॥ ४७ ॥ अर्थलोभान्तरव्याघ्र तथा च
 ब्रह्मचारिणः । आयमेव ह्यथाचाराः पानपा मुहुरल्पमाः ॥ ४८ ॥
 ऐहलौकिकमीहन्ते गांभगोणितवर्द्धनम् । बहुपापपुंसङ्गीर्णाः
 पराक्षगुणवादिनः ॥ ४९ ॥ आयमा मनुजव्याघ्र भविष्यन्ति युग-
 क्षये । ययर्जुवर्षी भगवान् तथा पाकशामनः ॥ ५० ॥ न

चापि सर्वेशीलानि मन्त्रयोचन्ति भारत । हिंसाभिरामश्च जन-
 म्नाथा सम्पद्यतिशुचिः ॥ ५१ ॥ अधर्मफलगत्यर्थं तदा भवति
 चान्ध । तदा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ॥ ५२ ॥
 अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चनः । भूयिष्ठं कूट-
 मानेद्य पर्यं विक्रीणत जनाः ॥ ५३ ॥ वधिजथ नरथ्यात्र वज्र-
 माया भवन्त्युत । धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान् बह्वेते जनः
 ॥ ५४ ॥ धर्मस्य वनहानिः स्थादधर्मश्च बली तथा । अल्पायुपो
 हरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तथा ॥ ५५ ॥ दीर्घायुषः सन्ब्रह्मण्य
 विधर्माणो युगक्षये । नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये
 ॥ ५६ ॥ अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत । सद्येन तथा-
 ल्पेन भवन्त्याक्षमदान्विताः ॥ ५७ ॥ धर्मं विश्वासतो न्यस्तं
 मिथो भूयिष्ठशो नराः । हर्षुर्व्यवसिता राजन् पापाचारसम-
 न्विताः ॥ ५८ ॥ नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ते निरपत्नया ।
 पुरुषादानि मत्त्वानि पत्नियोऽथ स्वगासथा ॥ ५९ ॥ नगराणां
 विहारेषु चैत्रेष्वपि च शेरते । सप्तवर्षाष्टवर्षा च स्त्रियो गर्भ-
 धरा वृष ॥ ६० ॥ दशहादशवर्षाणां पुंसो पुत्र प्रजायते ।
 भवन्ति पौत्रो वपे नराः पत्नितिनस्तथा ॥ ६१ ॥ आयुक्षयो
 मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते । क्षीणायुषो महाराज तरुणा
 हृष्टशीलिनः ॥ ६२ ॥ तरुणानाश्च यच्छील तद्दृष्टेषु प्रजायते ।
 विपरीतास्तदा नाश्वो वक्षयित्वाहेतः पतीन् ॥ ६३ ॥ व्यञ्जर-
 न्यपि दुःशीला दामैः पशुभिरेव च । वीरपत्न्यास्तथा नाश्वः
 संश्रयन्ति नरात्रप ॥ ६४ ॥ भर्तारमपि जीवन्तमन्याम् व्यभि-
 चरन्त्युत । तस्मिन् युगसहस्रान्ते सम्प्राप्ते चायुषः क्षये ॥ ६५ ॥
 अनाद्यदिर्भारण जायते बहुवार्षिकी । ततस्तान्यल्पसाराणि
 मत्त्वानि कृधितानि वै ॥ ६६ ॥ प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां
 पृथिवीमते । ततो दिनकरेर्दामैः सप्तभिर्मनुजाधिप ॥ ६७ ॥

पीयते मन्त्रितं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च । यच्च काष्ठं तृणञ्चपि
शुष्कञ्चाद्रं च भारत ॥ ६८ ॥ सर्वं सङ्गृह्यमाहृतं दृश्यते भरतर्षभ ।
ततः सस्वर्त्तको वक्रिर्वायुना सञ्च भारत ॥ ६९ ॥ लोकमावि-
शते पूवगादित्यैरुपगोपितम् । ततः मृष्टिभिर्भित्वा प्रविश्य
च रमातकम् ॥ ७० ॥ देवदानवयक्षाणां भयं घनयति मष्टम् ।
निर्दहन्मृगतीकञ्च यच्च किञ्चित् घितामिष्ट ॥ ७१ ॥ अधस्तात्
पृथिवीपाल सर्वं नागयति जघात् । ततो योजनविंगानां मञ्च-
स्त्राणि गतानि च ॥ ७२ ॥ निर्दहत्यागिषो वायुः स च सस्व-
र्त्तकोऽनलः । स देवामुरमन्वर्वं सयत्नोरगराष्टमम् ॥ ७३ ॥ ततो
दर्शित दीप्तः स सर्वमेव जगद्दिभः । ततो गजकुन्तप्रख्यासङ्घि-
ग्यालाविभूषिताः ॥ ७४ ॥ उत्तिष्ठन्ति महाभिधा नभस्त्रक्ष-
द्गिनाः । केचिन्नीलोत्पलव्यासाः केचित् कुसुदमन्दिभाः ॥ ७५ ॥
केचित् किञ्चल्लक्ष्मङ्गागाः केचित्प्योता, पयोधराः । केचिद्दुरिद्राः
सङ्काशाः काकायडकनिभास्तथा ॥ ७६ ॥ केचित्स्वगतपत्राभाः
केचिद्द्विद्वलमभाः । केचित् सुरवराकाराः केचिद्भ्रजकुम्भीपमाः
॥ ७७ ॥ केचिदञ्जनसङ्कागा, केचिन्मकरमन्दिभाः । विद्यु-
ग्यालापिनहाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ७८ ॥ घोररूपा
महाराज घोरस्वनगिनादिताः । ततो जलधराः सर्वे ध्याप्नुवन्ति
नभस्तकम् ॥ ७९ ॥ तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतपनाकरा ।
आपृष्वते महाराज मन्त्रिषौघपरिप्लुता ॥ ८० ॥ ततश्च जलदा
योरा राशिषः सुदपर्वभ । सर्वतः स्थापयन्त्यासु चोदिताः पर-
मठिता ॥ ८१ ॥ वर्षमाणा महतोयं पूरयन्ती वसुन्धराम् ।
सुघोरमगिवं रौद्रं नाशयन्ति च पातकम् ॥ ८२ ॥ ततो हादत-
वर्षाणि पेयोदस्य उपप्लवे । धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना
महाजना ॥ ८३ ॥ ततः समुद्रः स्यां वेनामतिक्वामति भारत ।
पर्वताद्य विदीर्षन्ते मही पाश, निमज्जाति ॥ ८४ ॥ सर्वतः

सृष्ट्वा भ्रान्ताश्चो पयोदा नभस्तथम् । संवेष्टयित्वा नभ्यन्ति
 वायुदेगपराहताः ॥ ८५ ॥ ततश्चं मारुतं घोरं स्वयम्भूमनुजा-
 धिप । आदिः पद्माक्षयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ८६ ॥
 तस्मिन्नेकाशंघे घोरं नष्टे स्यावरजस्रमे । नष्टे देवासुरगणे यज्ञ
 राजसर्वाजित ॥ ८७ ॥ निमंतुष्ये महीपाल मिश्रापद्महीरहे ।
 अनन्तरीचे शोके स्यन् भ्रमाभ्येकोऽहमाहत ॥ ८८ ॥ एकार्थये
 जले घोरे विचरन् पार्थिवोत्तम । अपश्यन् सर्वभूतानि वैक्लव्य-
 भगसं ततः ॥ ८९ ॥ ततः सुद्रीधं गत्वाहं भ्रवमानो नराधिप ।
 आन्तः क्वचिन्व शरणं लमास्यहमतन्द्रितः ॥ ९० ॥ ततः फदा-
 चित् पश्यामि तस्मिन् मस्तिष्ठमक्षये । न्यग्रोधं सुमहान्तं वै
 विशालं पृथिवीपते ॥ ९१ ॥ शाखाया तस्य वृक्षस्य विसीर्षाया
 नराधिप । पर्वद्धे पृथिवीपाल दिव्याशरणसंस्तृते ॥ ९२ ॥ उप-
 विष्टं महाराज पद्मेन्द्रमहयानगम् । फुल्लपद्मविद्यालार्धं नालं
 पश्यामि भारत ॥ ९३ ॥ ततो मे पृथिवीपाल विश्वयः सुनहा-
 नसूत् । कथन्त्वयं शिशुः श्रेते लोके नागसुपागते ॥ ९४ ॥
 तपसा चिन्तयंथापि तं शिशुं नोपलक्षये । भूतं भव्यं भविष्यच्च
 जानन्नपि नराधिप ॥ ९५ ॥ अतसीमुष्यवर्षाभः शीवत्स्रुत-
 भूषणः । साक्षाल्लक्ष्मा इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ९६ ॥
 ततो मामब्रवीद्वालः स पद्मानभलोचनः । शीवत्स्रुधारी द्युति-
 मान् वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ९७ ॥ जानामि त्वा परिश्रान्तं
 ततो विश्रामकाशिपम् । मार्कण्डेय इहास्व त्वं यावदच्छसि
 भार्गव ॥ ९८ ॥ अयन्तरशरीरं मे प्रविश्य सुनिसत्तम । आस्व
 भो विहितो वासः प्रसादशो हतो मया ॥ ९९ ॥ ततो बालेन
 तेनैवमुक्तस्त्रासीत्तदा मम । निर्वेदो जीविते दीर्घे गतुष्यत्वे च
 भारत ॥ १०० ॥ ततो बालेन तेनास्यं सहसा विस्मृतं हतम् ।
 तस्याहमवधो तस्मै देवयोगात् प्रवेगितः ॥ १०१ ॥ ततः प्रविष्ट-

स्यात्कुञ्जिं सप्तमा मनुजाधिप । सराष्ट्रनगराकीर्णां कुत्स्नां
 पश्यामि मेदिनीम् ॥ १०२ ॥ गङ्गां गतद्गुं सीताञ्च यमुनामथ
 कौशिकीम् । चर्मखनीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ १०३ ॥
 सिन्धुञ्चैव विपाशाञ्च नदीं गोदावरीमपि । वस्त्रोफसारां नलिनीं
 नर्मदाञ्चैव भारत ॥ १०४ ॥ नदीं ताम्ब्राञ्च येणाञ्च पुण्यतोया
 शुभाश्विनीम् । सुवेणां कृष्णवेणाञ्च ईरामाञ्च महानदीम् ॥ १०५ ॥
 वितस्ताञ्च महाराज कावेरीञ्च महानदीम् । शोणञ्च पुरुषव्याघ्र
 विगालां किम्पु नामपि ॥ १०६ ॥ एताद्यान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या
 नरोत्तम । परिक्रामन् मपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ १०७ ॥
 ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् । रत्नाकरममितम
 पयमोनिधिमुत्तमम् ॥ १०८ ॥ तत्र पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्ष-
 विराजितम् । जाष्वल्यमानं तेषीभिः पावकार्कसमप्रभम् ॥ १०९ ॥
 पश्यामि च महीं राजन् काननैरुपगोभिताम् । यजन्ते हि तदा
 राजन् ब्राह्मणा बद्धभिर्मखैः ॥ ११० ॥ चत्रियाञ्च प्रवृत्तन्ते
 सर्ववर्णास्तुरङ्गनैः । वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिर
 ॥ १११ ॥ शुश्रूषायाञ्च निरता द्विजानां वृषहासदाः । ततः
 परिपतन् राजंश्चास्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ११२ ॥ हिमवन्ताञ्च
 पश्यामि हेमकूटञ्च पर्वतम् । निषधञ्चापि पश्यामि श्वेतञ्च रज-
 तान्धतम् ॥ ११३ ॥ पश्यामि च महीपाञ्च पर्वतं गन्धमादनम् ।
 मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलञ्चापि महागिरिम् ॥ ११४ ॥ पश्यामि च
 महाराज सेरुं कनकपर्वतम् । महेन्द्रञ्चैव पश्यामि विन्ध्यञ्च
 गिरिमुत्तमम् ॥ ११५ ॥ मलयञ्चैव पश्यामि पारिपाञ्च पर्व-
 तम् । एते चान्ये च यद्बो यावन्तः पृथिवीधराः ॥ ११६ ॥
 तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वे रत्नविभूषिताः । मिहान् व्याघ्रान्
 वराहाय पश्यामि मनुजाधिप ॥ ११७ ॥ पृथिव्यां यानि चान्यानि
 भूत्वानि जगतीपते । तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन् पर्वचरं

तदा ॥ ११८ ॥ कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः सश्वरन् दिशः ।
 शक्रादीर्घापि पश्यामि कृतस्नान् देवगणानहम् ॥ ११९ ॥ साध्यान्
 रुद्रांशयादित्यान् गुह्यकान् पितरस्तथा । सर्पान्नागान् सुप-
 र्याच वस्त्रनप्यश्विनावपि ॥ १२० ॥ गन्धर्वाश्चरसो यक्षानृषीश्चैव
 महीपते । देत्यदानवसङ्घाश्च कालेयाश्च नराधिप ॥ १२१ ॥
 सिंहिकातनयाश्चापि ये चान्धे सुरशत्रवः । यच्च किञ्चिन्मया लोके
 दृष्टं स्यात्परजङ्गमम् ॥ १२२ ॥ सर्वं पश्याम्यहं राज्ञस्तस्य कुक्षौ
 महात्मनः । चरमाण, फलाहारः कृतस्नं जगदिदं विभो ॥ १२३ ॥
 अन्तःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् । न च पश्यामि
 तस्याहं देहस्यान्तं कदाचन ॥ १२४ ॥ सततं धावमानस्य चिन्त-
 यानो विशाम्यते । आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः
 ॥ १२५ ॥ ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा । वरेण्यं
 वरदं देवं मनसा कर्मणैश्च ॥ १२६ ॥ ततोऽहं सहसा राजन्
 वायुवेगेन निःसृतः । महात्मनो सुखात्तस्य विहृतात् पुरुषो-
 ज्ञाम् ॥ १२७ ॥ ततस्तस्यैव शाखाया न्यग्रोधस्य विशाम्यते । आक्षे-
 मशुभशास्त्रेण कृतस्नमादाय वै जगत् ॥ १२८ ॥ तेनैव वाक्येणैव
 त्रीवत्सुकतलत्रयम् । आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततंजसम्
 ॥ १२९ ॥ ततो मामवधीदालः स प्रीतः प्रहसन्निव । त्रीवत्सुधारी
 द्युतमान् पीतवासा महाद्युतिः ॥ १३० ॥ अपीदानो शरीरे-
 ऽस्मिन्नामके मुनिसत्तम । उपितस्त्वं परिथान्तो मार्कण्डेय ब्रवीमि
 ते ॥ १३१ ॥ सुहृत्तार्दथ मे हृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा । यया
 निर्मुक्तमाजानमपश्यं क्षब्धचेतसम् ॥ १३२ ॥ तस्य ताव्यतनौ तात
 चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । सुजातौ गृधुरकाभिरद्गुनीभिर्विराजितौ
 ॥ १३३ ॥ प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा क्षाभिवन्तितौ । दृष्ट्वा-
 परिमितं तस्य प्रभाजममितौजसः ॥ १३४ ॥ विनयेनाञ्जलं कृत्वा
 प्रयत्नेभ्योपगम्य च । दृष्टो मया स भूताज्या देवः कमलकोचनः

॥ १३५ ॥ तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमनुवम् । ज्ञातुमिच्छामि
 देव त्वा मायाहेता तवोत्तमाम् ॥ १३६ ॥ आस्यनातुप्रविष्टोऽहं
 शरीरे भगवंक्षय । दृष्टवानखिलान् सर्वान् गमसान् जठरे हि
 ते ॥ १३७ ॥ तव देव शरीरस्य । देदानवराजमाः । यथा
 गन्धवनागाश्च जगत् स्यावरजद्रमम् ॥ १३८ ॥ त्वत्प्रमादाच्च मे
 देव स्मृतिर्न परिशेषतः । द्रुतमन्तःशरीरे ते सततं परिवर्त्तनः
 ॥ १३९ ॥ निर्गतोऽहमक्षामस्तु इच्छया ते महाप्रभो । इच्छामि
 सुगृहीकालं ज्ञातुं त्वाहमनिन्दतम् ॥ १४० ॥ इह भूत्वा शिशुः
 साधात् किं भवानवतिष्ठते । पात्रा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातु-
 मर्हसि ॥ १४१ ॥ किमर्थं जगत् सर्वं शरीरस्यं तवानघ ।
 कियन्ताञ्च त्वया कालमिह स्वयमरिन्दम ॥ १४२ ॥ एतदिच्छामि
 देवैव यीतुं वाह्मण्यकाम्यया । त्वन्तः कसत्पलाञ्च विहारंण
 यथातथम् ॥ १४३ ॥ महद्दोषद्विन्द्यञ्च यदहं दृष्टवान् प्रभो ।
 द्रव्युक्तः स मया योमान् देवद्वेषो महाद्युतिः । सान्त्वयन्
 मामिदं वाक्यमुवाच यदत स्वरः ॥ १४४ ॥

इति आरग्यपर्वणि मार्कण्डेयमनाम्नोपवर्णि मार्कण्डेयमन्त्रे
 षष्ठाशीत्य धकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

देव उवाच । कामं देवापि मा विभ न हि जानन्ति तत्त्वतः ।
 तत्प्रतीत्या नु पवन्यामि यथेदं विश्वजायहम् ॥ १ ॥ पितृभक्तो-
 ऽमि विप्रर्षे माहेश्वर शरणागतः । ततो दृष्टोऽस्मि ते मात्मात् ब्रह्म-
 चर्यं ह्य ते महत् ॥ २ ॥ यथा नारा इति पुरा संज्ञाकर्म कृतं
 मया । तेन नारायणोऽप्युक्तो मम तत्त्वयनं सदा ॥ ३ ॥ अहं
 नारायणो नाम प्रभवो शाश्वतोऽव्ययः । विधाता सर्वभूतानां
 संहर्ता च द्वितीयम ॥ ४ ॥ अहं विष्णु र्हं ब्रह्मा शकचाहं

सुराधिपः । अहं वैश्वरूपो राजा यमः प्रेताधिपश्चाथा ॥ ५ ॥
 अहं शिवस्य सोमस्य काम्यपोऽथ प्रजापतिः । अहं धाता विधाता
 च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रा-
 दित्यौ च लोचने । द्यौर्मूर्धा पं दिशः श्रोत्रे तथापः स्वेद-
 सभवाः ॥ ७ ॥ सदृशश्च नभः कायो वायुमंनसि मे स्थितः ।
 मया क्रतुगतेरिष्टं वज्रभिः स्वाप्तदक्षिणेः ॥ ८ ॥ यजन्ते वेद-
 विद्वाना मा देवयजने स्थितम् । पृथिव्या क्षत्रियेन्द्राय पार्थिवाः
 स्वर्गं काचिणः ॥ ९ ॥ यजन्ते मां तथा वंश्याः स्वर्गतोकजिगी-
 पवः । चतुःसमुद्रपञ्चान्ता मेरुमन्दरभूपणाम् ॥ १० ॥ शंभो
 भूत्वाहमेवेता धारयामि वसुन्धराम् । धाराहं रूपमास्याय भवेयं
 जगती पुरा ॥ ११ ॥ मज्जमाना जले विप्र बोर्षेणाभीत् समु-
 द्रता । अग्निं वदुवावक्रो भूत्वाह द्विजसत्तम ॥ १२ ॥ पिवा-
 स्यपः समाविडास्तासैव विद्वजाभ्यहम् । ब्रह्म वक्रं भुजौ क्षत्र-
 मरु मे सास्यता विद्य ॥ १३ ॥ पादौ शूद्रा भवन्तीमे विक्रमेण
 क्रमेण च । ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ॥ १४ ॥
 मत्त मादुर्भयन्त्येते मामेष प्रविशन्ति च । अतयः शान्तिपरमा
 यतात्मानो बुभुक्षुः ॥ १५ ॥ कामकोपधेपमुक्ता नि मङ्गा वीत-
 कन्धपाः । सत्त्वस्या निरहङ्कारा नित्यमध्यात्मकीविदा ॥ १६ ॥
 मामेष सततं विप्राश्रित्यन्त उपामते । अहं सस्वर्त्तको वाङ्म-
 रहं सस्वर्त्तकोऽनिल ॥ १७ ॥ अहं सस्वर्त्तकः सूखं स्वह सस्व-
 र्त्तकोऽनिलः । ताराकूपाणि दृश्यन्त यान्येतानि नभसाले ॥ १८ ॥
 मम वै रामकूपाणि विद्वि त्वं द्विजसत्तम । रत्नाकराः ससुद्राथ
 सर्व एव चतुर्दिशम् ॥ १९ ॥ वसनं गमनञ्चैव निलयञ्चैव विद्वि
 मे । मयैव सुवभक्तासो देवकार्थीर्यासहये ॥ २० ॥ कामकोपञ्च
 चर्पञ्च भय मोह तथैव च । ममेव विद्वि रोमाणि सर्वाण्येतानि
 सत्तम ॥ २१ ॥ माञ्जुर्वान्ता नरा विम यत् सत्त्वा कर्म शोभनम् ।

विहितं सर्वथेयामौ गमात्मा भूतभावनः । ३९ ॥ अहं मम
 शरीरस्य सर्वलोकपितामहः । अहं नारायणो नाम शङ्खचक्र-
 गदाधरः ॥ ४० ॥ यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्त्तनात् ।
 तावत् स्वपिभि विद्वात्सा सर्वभूतानि मोचयन् ॥ ४१ ॥ एवं
 सर्वमहं कात्तानिहासुप्ते मनिसत्तम । अग्निशुः शिशुकूपेण यावद्-
 ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४२ ॥ मया च दत्तो विप्राय वरश्चो ब्रह्म-
 रूपिणा । असक्तत् परितृष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४३ ॥ सर्व-
 मेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टस्याधरजङ्गमम् । विह्वलोऽसि मया ज्ञात-
 स्ततश्चो दग्धितं जगत् ॥ ४४ ॥ अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि
 यदा मम । दृष्ट्वा लोकं समस्तञ्च विस्मितो नाबुध्यसे ॥ ४५ ॥
 ततोऽसि वक्रादिप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया । आख्यातश्च मया
 चात्मा बुद्धो यो हि सुरासुरैः ॥ ४६ ॥ यावत्सु भगवान् ब्रह्मा न
 बुध्यते महातपाः । तावत्सुमिह विप्रर्षे विश्वव्यधर वै सुखम् ॥ ४७ ॥
 ततो विबुधे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे । एकभूतो हि स्वप्नमि
 शरीराणि द्विजोत्तम ॥ ४८ ॥ आकाशं पृथिवीं ज्योतिषीषुः
 सक्षिप्तमेव च । लोके यच्च भवेच्छेर्षमिह स्यादवरजङ्गमम् ॥ ४९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वात्तर्हितस्नात म देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजापतेमाः प्रपश्यामि विचित्रा विविधाः कृताः ॥ ५० ॥ एवं दृष्टं
 मया राजंशस्त्रिन् मासे पुनश्चो । आचर्य्यं भरतयेष्ठ सर्वधर्म-
 भूतास्वर ॥ ५१ ॥ यः म देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः ।
 स एष पुण्ड्रव्याघ्रः सखन्वी ते जनार्दनः ॥ ५२ ॥ अस्सैव वर-
 दानादि स्मृतिर्न प्रलभति माम् । दीपमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्द
 सरणं मम ॥ ५३ ॥ स एष कृष्णो वायुर्ष्यः पुराणः पुण्ड्रो विभुः ।
 आसौ हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५४ ॥ एष धाता
 विधाता च सर्वकर्ता चैव शाश्वतः । श्रीवत्सवज्ञा गोविन्दः प्रजा-
 पतिपतिः प्रभुः ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वेभं दृष्टिपारं स्मृतिर्मांसियमागता ।

आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५६ ॥ सर्वेषामेव
भूतानां पिता माता च साधवः । गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं
कौरवर्षभाः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वाथ ते पार्था यमो च भरत-
पंथी । द्रौपद्या सञ्चिताः सर्वे नमस्कृर्जनादेनम् ॥ ५८ ॥ स
चैतान् पुरुषव्याघ्र सान्ना परगवत्पुना । सान्द्ययामास मानार्थी
मन्थमानो यथाविधि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मार्कण्डेयनारायण-
संवादे एकोनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

वैशम्पायन उवाच । सुधष्ठिरसु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महा-
सुनिम् । पुनः पप्रच्छ मास्त्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ १ ॥

सुधष्ठिर उवाच । आर्य्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदताम्बर ।
सुने भार्गव यदुक्तं पुनादौ प्रभवात्ययम् ॥ २ ॥ अस्मिन् काल-
युगे त्वांश्च पुनः कौतूहलं मम । समाकृतेषु धर्मेषु किन्तु शेषं
भविष्यति ॥ ३ ॥ किंवीर्ष्यां मानवास्तव किमाचारविचारिणः ।
किमायुषः किंमना भविष्यन्ति पृथग्ये ॥ ४ ॥ काश्च काष्ठां
समायास्य पुनः सम्यक्स्मृते शतम् । विस्तरेण सुने ब्रूहि विवि-
धाणोऽह भाषसे ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा स मुनिश्चेष्टः पुनरेवाभ्यभाषत ।
रमयन् वृष्णिगाद्रूषं पाण्डुवांश्च महावृषिः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजस्यया वृष्टं वत् पुना श्रुतमेव
च । अतुभूतस्य राजेन्द्र देवदेवपमादजसू ॥ ७ ॥ भविष्यं सर्व-
लोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ । कालुष्यं कालमापाद्य कथ्यमानं
निबोध मे ॥ ८ ॥ शनो अतुभ्यान् सकसो निव्यां लोपाधिवर्जितः ।
हृणः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ॥ ९ ॥ अधर्मपादविह्वसु

त्रिभिरंशे. प्रतिष्ठितः । त्रेतायां हापरेऽर्द्धेन ध्यामित्रो धर्म
 उच्यते ॥ १० ॥ त्रिभिरंशेरधर्मसु लोकानाम्नाम्य तिष्ठति । तामसं
 सुगतासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ ११ ॥ चतुर्थांशेन धर्मसु मह-
 ध्यानुपतिष्ठति । चायुर्भोज्य मयो बृद्धिवेदान्तेजस पापिडव ॥ १२ ॥
 मनुष्याणामनुष्यं ह्यमतीति निषोध शे । राजानो ब्राह्मणा
 वैश्या शूद्राश्चैव सुधिष्ठिर ॥ १३ ॥ व्याजैर्धर्मसंहरिष्यन्ति धर्म-
 वैतंसिका नराः । सत्यं संक्षेप्यते लोके नरैः पण्डितमानभिः ।
 ॥ १४ ॥ मत्स्यहान्या ततस्तेषामाधुरत्वं भविष्यति । चाशुप-
 प्रक्षयाद्विद्यां न शष्यन्त्युपजीवितुम् ॥ १५ ॥ विद्याहीनानवि-
 श्वाणाह्नाभोऽप्यभिभविष्यति लोभक्रोधपरामृष्टः कामासक्ताश्च
 मानवाः ॥ १६ ॥ वैरवद्वा भविष्यन्ति परस्पर वधैषिणः । ब्राह्मणाः
 क्षत्रिया वैश्याः संकीर्णन्त परस्परम् ॥ १७ ॥ शूद्रतुल्या भवि-
 ष्यन्ति तपःसत्यनिर्जिताः । अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याथान्त्या
 न सश्रयः ॥ १८ ॥ द्वेदयो भविता लोको सुगान्ते पशुपस्त्रिते ।
 दस्त्राणां प्रवरा शापी धान्यानां कोरुद्रूपका ॥ १९ ॥ भार्गवित्वाथ
 पुरुषा भविष्यन्ति सुगच्छये । मत्स्याभिषेप्य जीवन्तो दुश्न्तसाय-
 जैडकम् ॥ २० ॥ गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।
 तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति सुगच्छये ॥ २१ ॥ अन्वोऽन्यं
 परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः । अजपा नास्तिकासोना
 भविष्यन्ति सुगच्छये ॥ २२ ॥ गरिनीरेषु कुदाजैर्गपयिष्यन्ति
 चौषधी । तासायल्पफवासोषा भविष्यन्ति सुगच्छये ॥ २३ ॥
 आहं देवेषुऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमा-
 युक्ता भोव्यन्तीह परस्परम् ॥ २४ ॥ पिता पुत्रस्य भोक्ता च
 पितुः पुत्रस्याथैव च । अतिक्रान्तानि भोष्यानि भविष्यन्ति सुग-
 चये ॥ २५ ॥ न व्रताणि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
 न यच्छन्ति न रोष्यन्ति हेतुवादविमोहिता ॥ २६ ॥ मिच्छे-

तथा ॥ ४३ ॥ भाष्यां च परिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये । ये
 यवान्ना जनपदा गोधूमान्नाद्याधेव च ॥ ४४ ॥ तान् देवान्
 संशयिष्यन्ति युगान्ते पशुं पश्यन्ते । स्वेराचाराश्च तुष्टया येषि
 तश्च विशाम्पते ॥ ४५ ॥ अप्योन्वं न मरिष्यन्ति युगान्ते पशुं-
 पश्यन्ते । ज्वेच्छीभूत जगत् सर्वं भविष्यति युषिष्ठिर ॥ ४६ ॥ न
 आह्वैर्नर्षयिष्यन्ति देवतानीष्ट मानवाः । न कश्चित् कस्यचि-
 श्चोता न कश्चित् कस्यचिद्भुक्तः ॥ ४७ ॥ ततोऽस्तदा लोको
 भविष्यति जनाधिप । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश
 ॥ ४८ ॥ ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । पञ्चमे
 वाय पष्ठे वा दशे कन्या प्रसूयन्ते ॥ ४९ ॥ सप्तर्षीष्टवर्षाश्च प्रजा-
 स्यन्ति नरास्तदा । पत्नी स्त्री तु तदा राजन् पुत्रपो वा स्त्रियं
 प्रति ॥ ५० ॥ युगान्ते राजशाट्टं च न तोषशुपर्यास्यति । अल्प-
 द्रव्या वृथा लिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ॥ ५१ ॥ न कश्चित् कस्य-
 चिद्दाता भविष्यति युगक्षये । अष्टशूना जनपदाः शिवशूनाश्चतु-
 ष्यथाः ॥ ५२ ॥ केशशूनाः स्त्रियथापि भविष्यन्ति युगक्षये ।
 ज्वेच्छाचाराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ॥ ५३ ॥ भाविनः
 पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले च सर्वः
 सर्वस्य वधनम् ॥ ५४ ॥ युगान्ते भरतश्रेष्ठ वित्तलोभात् करि-
 ष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्षिवास्तथा ॥ ५५ ॥
 आराच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते । स्वभावात् क्रूर-
 कर्माणाथान्योऽन्यमभिगमिन ॥ ५६ ॥ भयितारो जनाः सर्वे
 संम्राते तु युगक्षये । चारामाश्चैव वृक्षाश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथा-
 ॥ ५७ ॥ भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा
 लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ॥ ५८ ॥ दाह्यणाश्च हि
 ष्यन्ति न दाह्यणस्वीपभोगिनः । दाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्त्ता
 वृषधार्हिताः ॥ ५९ ॥ दातारमनाभन्तो वै भविष्यन्ति मही-

मिमाम् । जीवितास्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ॥ ६० ॥
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेत्रगे युगम् । आयविष्यन्ति च
नदीः पर्वतान् विषमाणि च ॥ ६१ ॥ प्रधावमाना विवशा
द्विजाः क्रुद्धकुलादृष्ट । दस्युभिः पीडिता राजन् काका इव
द्विजोत्तमाः ॥ ६२ ॥ कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ।
घेष्मं त्यक्त्वा महीपाल दास्ये युगसंक्षये ॥ ६३ ॥ विकर्माणि
करिष्यन्ति शूद्राणां पारिवारकाः । शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः
पशुपासकाः ॥ ६४ ॥ श्रीनारय भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यव-
स्थिताः । विपरीतस लोकोऽयं भविष्यात्यधरोत्तरः ॥ ६५ ॥ एङ्-
कान् पूजयन्ति वैर्जायिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिचरिष्यन्ति
न द्विजान् युगसंक्षये ॥ ६६ ॥ आयमेपु मर्षीणां ब्राह्मणावमयंपु
च । देवस्थानेषु चत्येषु नागानामावयेषु च ॥ ६७ ॥ एङ्कचिह्ना
पृथिवी न देवमृष्टभूषिता । भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य
लक्षणम् ॥ ६८ ॥ यदा रौद्रा धर्महीना सामाहाः पानपासथा ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेत्रगे युगम् ॥ ६९ ॥ सुष्यं पुष्ये
यदा राजन् फले वा फलमाश्रितम् । प्रजास्यति महाराज
तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ७० ॥ अकालवर्षीं पञ्चन्यां भविष्यति
गते युगे । अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः ॥ ७१ ॥
विरोधमथ याम्यन्ति हपला ब्राह्मणे, मह । मही म्लच्छजना-
कीर्णा भविष्यति ततोऽचरात् ॥ ७२ ॥ कर्भारभयादिप्रा
भलिष्यन्ति द्विगो दग । निर्बिगेषा जलपदाशदा विष्टितरा-
दिताः ॥ ७३ ॥ अथमानुषलप्यन्ति फलमूनापजीविनः । एवं
पशुं कृते लोके मर्षीणां न भविष्यति ॥ ७४ ॥ न प्याम्यन्त्युप-
देशे च शिष्या विप्रयकारिण । चाचार्योऽपनिधिषेव भर्तृश्रमे
तदनस्तरम् ॥ ७५ ॥ अथ दुःस्वप्ना प्रवृत्तं क्षन्ति मितमस्यन्यिव न्यथाः ।
अभावः संभूतानां दुःस्वप्ने सम्भविष्यति ॥ ७६ ॥ दिव, प्रश्न-

शिता, गर्वा गजताण्यप्रभाणि च । ज्योतीं प प्रतिश्रुताणि ताताः
 पर्ष्वाकुनादाया ॥ ३७ ॥ अस्तापाताश्च वदन् महाभयनिद-
 र्शनाः । पतिरन्वेष मरिचो भास्वरः प्रतपिष्यति ॥ ३८ ॥
 तुमुवाचापि निह्नादा दिग्दशायापि सर्वगः । अन्वास्तद्विंतो
 भानुवद्वयाश्रमने तदा ॥ ३९ ॥ अज्ञानवर्षी भगवान् भविष्यति
 अष्टपटक् । शस्यानि च न रोष्यन्ति युगान्ते पर्शुपस्यते ॥ ४० ॥
 अभीष्टं क्रूरवादिभ्यः परुषा र्दितमिष्या- । भर्तृणा वचने चंभ
 न स्यान्वान्त तदा स्त्रियः ॥ ४१ ॥ पुत्राय मातापितरौ हनि-
 ष्यन्ति युगद्ये । स्रुष्टायपत्ति च पतीन् स्त्रियः पुत्रानपाश्रयिताः
 ॥ ४२ ॥ अपर्वेषु मशाराज सुखं राष्ट्रर्षिष्यति । युगान्ते
 हतभुक् पापि सर्वतः प्रश्नानिष्यति ॥ ४३ ॥ पानीयं भोजन
 क्षापि दासमानाशदाध्वगाः । न ज्ञानान्ते नियासश्च निरक्षाः
 पथि गेहते ॥ ४४ ॥ निर्घाता वायसा नागा, शकुनाः समृगहिजाः ।
 रूक्षा वाचो विमाप्यन्ति युगान्ते पर्शुपस्यते ॥ ४५ ॥ मितं
 सख्यन्वयापि मन्थयन्ति भराशदा । जनं परिजनसृपि
 युगान्ते पर्शुपस्यते ॥ ४६ ॥ अथ देवान् दिग्दशापि पंचनानि
 पुराणि च । ऋमग, सत्रयिषान्ति युगान्ते पर्शुपस्यते ॥ ४७ ॥
 एतात हा सुनेत्येष तदा वाच, सुदारुणाः विष्कोशमान-
 चान्योऽन्तं जना गा पर्शुपिष्यति ॥ ४८ ॥ ततस्तुमुलसङ्घाते
 वर्जं नाने युगद्ये । द्विजातिपूर्वकां श्लोकः क्रमेण प्रभविष्यति
 ॥ ४९ ॥ ततः काकान्तरेऽन्वङ्घ्रिन् मुनर्कोकविहृद्वे । भवि-
 ष्यति मुनर्देवमनुकूल यहच्छया ॥ ५० ॥ यदा सुखं च चन्द्रय
 तथा तिषाडुस्सुती एकरागो रामपान्त प्रवत्स्यति तदा
 हातम ॥ ५१ ॥ क्षानवर्षी च पर्जन्यो जज्ञतापि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा यदाचापि भविष्यन्त्यतुलोमगा ॥ ५२ ॥ चेमं सुभिक्ष
 मारोग्यं भविष्यति निरामयम् । वल्की विष्णु यथा नाम द्विजः

काशप्रचोदितः ॥ १४ ॥ उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ।
 समुत्तः सम्मलपामे ब्राह्मण्यारमथे शुभे ॥ १५ ॥ मनसा संस्र
 सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च । उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि
 कवचानि च ॥ १६ ॥ स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भवि-
 यति । स चेभं संकुलं लोकं प्रसादमुपैष्यति ॥ १७ ॥ उत्थितो
 ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तच्छुदारधीः । मंजेपको हि सर्वस्य यगस्य
 परिवर्त्तकः ॥ १८ ॥ स सर्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परि-
 वारितः । उत्सादायिष्यति तदा सर्वज्ञेच्छगणान् द्विजः ॥ १९ ॥

इति धारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि कल्कियगुह्यकथने
 नवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततश्चैरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवी-
 मिमाम् । बाजिरोधे महायज्ञे विधिवत् कल्पयिष्याति ॥ १ ॥
 स्थापयित्वा च मर्षादाः स्वयम्भू विहिताः शुभाः । वनं पुण्य-
 यगःश्रमां रमणीयं प्रवेक्ष्यति ॥ २ ॥ तच्छीतमनुवर्त्तस्यन्ति मनुष्या
 लोकवासिनः । विमेशोरण्ये चैव कृतं क्षेमं भविष्यति ॥ ३ ॥
 कृष्णालिनानि शक्तीश्च त्रिशूयान्यायुधानि च । स्थापयन् द्विज-
 शार्दूलो देवेषु विजितेषु च ॥ ४ ॥ संक्षुद्यमानो विम्रेन्द्रेर्मान-
 यानो द्विजोत्तमान् । कल्कियरिष्यति मर्षी सदा दस्युवधे रतः
 ॥ ५ ॥ हा मातस्तात पुत्रेति तासां वाचः सुदारुणाः । विक्लोग-
 मानान् सुभ्रष्टं दम्युश्रेष्यति संक्षपम् ॥ ६ ॥ ततोऽधर्मविनाशो
 ये धर्मेऽद्विष्य भारत । भविष्यति क्षते पाप्मे क्रियावाच जनशया
 ॥ ७ ॥ चारामासेव चैत्याय तडागावमथाज्ञया । पुष्करिण्यथ
 विविधा देवतायतनानि च ॥ ८ ॥ यत्रक्रियासं विविधा भवि-
 यन्ति क्षते युगे । ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९ ॥

क्षिता, सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतीर्षुः प्रतिकूलानि याताः
 पृथ्वीकुलाक्षयाः ॥ ७७ ॥ चल्तापातासु बहवो महाभयनिद-
 रंशकाः । पद्विरन्वेष मण्डितो भास्करः प्रतपिष्यति ॥ ७८ ॥
 तुमुताश्चापि निह्नादा दिग्दशाश्चापि सर्वशः । कवन्ध्यान्तर्हितो
 भानुर्दद्यात्प्रमने तदा ॥ ७९ ॥ अक्षाक्षवर्षी भगवान् भविष्यति
 सप्तसहस्रः । शस्यानि च न रोह्यन्ति युगान्ते पृथ्वीपस्थिते ॥ ८० ॥
 अभीष्टं क्रूरादिभ्यः, परुषा रुदितप्रिया । भर्तृणां वचने चैव
 न स्यात्प्रान्तं तदा स्त्रियः ॥ ८१ ॥ पुत्राश्च मातापितरौ हनि-
 ष्यन्ति युगक्षये । सूदायपरान्ति च पतीन् स्त्रियः पुत्रानपार्श्रिताः
 ॥ ८२ ॥ अर्षं च मणाराजं सूक्ष्मं राष्ट्रैर्ष्यति । युगान्ते
 छतभुक् चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ८३ ॥ पानीयं भोजन-
 ष्चापि दाचमानासादाध्वगाः । न खण्ड्यन्ते निवासश्च निरक्षाः
 पथि गेहते ॥ ८४ ॥ निर्घाता वायसा नागा, शकुनाः समृगद्विजाः ।
 रूक्षा वाचो विमाह्यन्ति युगान्ते पृथ्वीपस्थित ॥ ८५ ॥ मितं
 सम्यन्धनशापि मन्यन्व्यन्ति नरास्तदा । जनं परिजनञ्च पि
 युगान्ते पृथ्वीपस्थिते ॥ ८६ ॥ अथ देवान् दिग्दशापि पेतनानि
 पुर्गाणि च । क्रमशः सश्रयिपरान्ति युगान्ते पृथ्वीपस्थिते ॥ ८७ ॥
 एतात हा सुनेत्येष तदा वाच, सुदारुणा, विक्रोगमान-
 यान्याऽन्तं जनो गां पृथ्वीपस्थित ॥ ८८ ॥ ततमुमुलसङ्घाते
 वर्तमाने युगक्षये । द्विजातिपुत्रकाश्चाक, क्रमशः प्रभविष्यति
 ॥ ८९ ॥ ततः काक्षान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्भोक्विद्वृहये । भवि-
 ष्यति पुनर्देवमनुजूलं गृहच्छया ॥ ९० ॥ यदा सूक्ष्मं चन्द्र-
 तथा तिपुत्रस्युगी एकराशो रामपरान्तं प्रवत्स्यति तदा
 हातम् ॥ ९१ ॥ क्षात्रवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदन्तिष्या चहाश्चापि भविष्यन्त्यपुत्रोभगा ॥ ९२ ॥ चेमं सुमिष-
 मारोग्यं भविष्यति निरामयम् । वल्की विष्णुयगा नाम द्विज,

काष्ठप्रचोदितः ॥ १४ ॥ उत्पत्स्यते महावीर्यो महादुहिपरक्रमः ।
 सम्युतः सम्मन्त्रयामे ब्राह्मणान्बभूव शुभे ॥ १५ ॥ मनमा तस्य
 सर्वाणि बाहानान्यासुधानि च । उपस्थास्यन्ति योधाय शस्त्राणि
 कवचानि च ॥ १६ ॥ स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भवि-
 यति । स चेभं संकुलं लोकं प्रसादसुपनेषति ॥ १७ ॥ उत्थितो
 ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तलङ्घदारधीः । संक्षेपको हि सर्वस्य यगस्य
 परिवर्त्तकः ॥ १८ ॥ स सर्वेषु गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परि-
 वारितः । उत्सादायपति तदा सर्वस्त्रेच्छगणान् हिजः ॥ १९ ॥

इति चारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि कश्चिद्विष्णुकृत्यकथने
 नवत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततश्चौरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवी-
 भिमाम् । वाजिरोधे महायज्ञे विधिवत् कल्पयिष्यामि ॥ १ ॥
 स्थापयित्वा च मर्षादाः स्वयम्भू विचिताः शुभाः । दनं सुपुत्र-
 यगः कर्मा रमणीयं प्रयेष्यति ॥ २ ॥ तच्छ्रीकमनुवर्त्तस्यन्ति सप्तपदा
 लोकवासिनः । विमेशोरक्षये चैव कृतं धर्मं भविष्यति ॥ ३ ॥
 लण्णाजिनामि शक्तीषु तिशूकान्यासुधानि च । स्थापयन् द्विज-
 गार्दृजो देशेषु विजितेषु च ॥ ४ ॥ संक्षुयमाणो विम्रेन्द्रेर्मान-
 यानो द्विजोत्तमान् । यास्त्रिपरिष्यति मर्षी सदा दस्युवधे रतः
 ॥ ५ ॥ हा मातस्तात सुखेति तास्ता वाचः मुदारुण्याः । विष्कोम-
 भानान् सुभयं दस्युसेषति संक्षपम् ॥ ६ ॥ ततोऽधर्मविनाशो
 वे धर्मोद्दिव्य भारत । भविष्यति कृतं मामे कृपावाच अनक्षया
 ॥ ७ ॥ चारामाक्षेव चेत्याद्य तदागावमदाक्षयाः । पुष्करिण्यय
 विविधा देवतायतनानि च ॥ ८ ॥ यज्ञक्रियाचं विविधा भवि-
 यन्ति कृतं युगे । ब्राह्मणा, माधवयैव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९ ॥

आश्रमाः सप्तमायण्डाः स्थिताः सत्यजनाः प्रजाः । मयन्ति सर्व-
 बीजानि रोप्यमाणानि चेषु ॥ १० ॥ सर्वेष्वृषु राजेन्द्र मवं शस्यं
 भविष्यति । नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११ ॥
 जप्ययज्ञपरा विमा धर्मकामा मुदा युताः । पानयिष्यति राजानो
 धर्मेषामां वसुन्धराम् ॥ १२ ॥ व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते
 युगे । पट्टकमनिरता विप्राः क्षत्रिया विक्रमे रताः ॥ १३ ॥
 शुश्रूषायां रता शूद्रास्तथा वर्षतत्रस्य च । एष धर्मः कृतयुगे
 च्रेतायां द्वापरौ तथा ॥ १४ ॥ पथिमे शुभकाले च यः स ते
 संप्रकीर्तितः । सर्वलोकास्य विदिता युगसङ्ख्या च पाण्डव ॥ १५ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं तथा । वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य
 पुराणेष्वपसंस्तुतम् ॥ १६ ॥ एवं संसारमार्गो मे वज्रगधिर-
 जीविनः । दृष्टाचैवानुभूताश्च तास्ते कथितवानहम् ॥ १७ ॥
 इदञ्चैवापरं भूयः सप्त श्राव्हभिरच्युत । धर्मसंग्रहसोषार्थं निबोध
 वचनं मम ॥ १८ ॥ धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतास्वर ।
 धर्मात्मा हि सुखं राजन् प्रेत्य चेषु च विन्दति ॥ १९ ॥ निबोध
 च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ । न ब्राह्मणे परिभव-
 कर्त्तव्यस्ते कदाचन । ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्
 प्रतिक्षया ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रथरो
 वृषः । उवाच वचनं धीमान् परमं परमदृतिः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कश्चिन् धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता
 सुते । कथञ्च पत्तं मागो वै न प्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । दयावान् सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
 सत्यवादी मृदुर्दान्तः प्रजाना रक्षणे रतः ॥ २३ ॥ चर धर्मं
 त्यजाधर्मं पितॄन् देवांश्च पूजय । प्रमादात् यत् कृतं तेऽभूत्
 म्यग्दानेन तज्जय ॥ २४ ॥ अलन्ते मागमाश्रित्य सततं पर-

वान् भव । विजित्य वृद्धिर्षीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ॥ २५ ॥
 एष भूतो भविष्यथ धर्मज्ञो समुद्गीरितः । न तेऽस्यविदितं
 किञ्चिदतीतानागतं भवि ॥ २६ ॥ तस्यादिदं परिक्षेपं त्वं ताव
 हृदि मा कृथाः । प्राज्ञाज्ञात न मुञ्चन्ति कालेनापि प्रघोडिताः
 ॥ २७ ॥ एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवोकसाग् । मुञ्चन्ति
 हि प्रजाज्ञात कालेनापि प्रघोडिताः ॥ २८ ॥ मा च तत्र विशङ्का
 भूयन्मघोर्क्षं तवानघ । चाशङ्क्य महघो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव
 ॥ २९ ॥ जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतपते । कर्मणा
 मनसा वाचा सर्वसैतत् सतापरा ॥ ३० ॥

सुधिष्ठिर उवाच । यत्प्रयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनो-
 हरम् । तथा करिष्ये यत्नेन भयतः शान्तं विभो ॥ ३१ ॥ न
 मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः । कारयामि हि
 तत् सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ३२ ॥

वेशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु वचनं तस्य मार्कण्डेयस्य
 धीमतः । संहृष्टाः पाण्डवा राजन् मरुिताः शान्धेयवती ॥ ३३ ॥
 विप्रपंभाय ते भर्षे ये तत्रासन् समागताः । तथा कर्षां शुभां
 श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः । विह्विताः ममपद्यन्त पुराणस्य
 नियेदनात् ॥ ३४ ॥

इति धारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापनेणि सुधिष्ठिरानुवाचने
 एकत्रयत्तुर्धकगतोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

जनमेजय उवाच । भूय एव ब्राह्मणानां माचार्यां तत्तु-
 महंभि । पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १ ॥
 वेशम्पायन उवाच । भूय एव ब्राह्मणसहाभास्यं वत्सुमर्ष-

ध्यायताः स्रष्टाः स्रष्टाः स्थिताः सत्यजनाः प्रजाः । प्रयन्ति सर्व-
 योजानि रोषमाणानि चैव ॥ १० ॥ सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र मवं शस्यं
 भविष्यति । नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११ ॥
 जघ्यधनपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः । पानयिष्यति राजानो
 धर्मेषोमां वसुन्धराम् ॥ १२ ॥ व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते
 युगे । पट्टकमनिरता विप्राः क्षत्रिया विक्रमे रताः ॥ १३ ॥
 भुञ्जुष्यादां रता शूद्राश्चाथ वषन्तयस्य च । एष धर्मः कृतयुगे
 चैताया द्वापरं तथा ॥ १४ ॥ पथिमे युगकाले च यः स ते
 शंप्रकीर्त्तितः । सर्वलोकस्य विदिता युगसङ्ख्या च पाण्डव ॥ १५ ॥
 एतन्ते सर्वमाख्यातसतीतानागतं तथा । वायुमोक्षमनुसृत्य
 सुराण्यम्पसंस्तुतम् ॥ १६ ॥ एवं संसारमार्गो मे वल्लयधिर-
 जीविनः । दृष्टाचैवातुभूताश्च ताक्ते कथितवानहम् ॥ १७ ॥
 इदं वैवापरं भूयः स्रष्टाभिरख्यत । धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध
 वचनं मम ॥ १८ ॥ धर्मं त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृताम्बर ।
 धर्मात्मा हि सुखं राजन् प्रेत्य चैव च विन्दति ॥ १९ ॥ निबोध
 च शुभा वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ । न ब्राह्मणे परिभव.
 कर्त्तव्यस्यै कदाचन । ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्
 प्रतिज्ञया ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्केण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो
 वृषः । उवाच वचनं धीमान् परमं परमद्युतिः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मिन् धर्मं मया ख्येयं प्रजाः संरक्षता
 युने । कथञ्च वत्तं मागो वै न प्यवेवं स्वधर्मतः ॥ २२ ॥

मार्केण्डेय उवाच । दद्यावान् सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
 सत्यवादी शूद्रहान्तः प्रजाना रक्षणो रतः ॥ २३ ॥ चर धर्मं
 त्यजाधर्मं पितृन् देवाश्च पूजय । प्रमादात् यत् कृतं तेऽभूत्
 व्यग्दानेन तज्जय ॥ २४ ॥ अलन्ते मानमायित्य सततं पर-

वान् भव । विजित्य पृथिवीं सर्वा मोदमानः सुखी भव ॥ २५ ॥
 एष भूतो भविष्यथ धर्मज्ञो समुदीरितः । न तेऽस्यविदितं
 किञ्चिदतीतानागतं भवि ॥ २६ ॥ तन्म्यादिदं परिक्षेशं त्वं तात
 हृदि मा कथाः । प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनापि प्रपीडिताः
 ॥ २७ ॥ एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवोकशाम् । मुह्यन्ति
 हि प्रजास्तात कालेनापि प्रचोदिताः ॥ २८ ॥ मा च तत्र विगच्छा
 भूद्यन्मयोक्तं तवानघ । धायद्भ्य महघो ह्येतद्वर्मलोपो भवेत्तव
 ॥ २९ ॥ जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणा भरतवभ । कर्मणा
 मनसा वाचा सर्वमेतत् समाचर ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनो-
 हरम् । तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ ३१ ॥ न
 मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः । कारय्यामि हि
 तत् सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ३२ ॥

वेशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु वचनं तस्य मार्कण्डेयस्य
 धीमतः । संहृष्टाः पाण्डवा राजन् सचिताः शार्ङ्गधन्वनाः ॥ ३३ ॥
 विप्रर्षभाश्च ते भर्षे ये तत्रासन् समागताः । तथा कर्षा शुभा
 श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः । विप्रिताः समपद्यन्त पुराणस्य
 निघेदनात् ॥ ३४ ॥

इति धारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि युधिष्ठिरानुश्रवणे
 एकनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

जनमेजय उवाच । भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तु-
 मर्हसि । पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १ ॥

वेशम्पायन उवाच । भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्ह-

कीत्यत्रवीत् पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् । अथाष्ट मार्कण्डेयोऽयूवं-
मिदं श्रूयतां ब्राह्मणानाञ्चरितम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अयोध्यायामित्त्वाकुक्कुतोदहः पार्थिवः
परिचिन्वाम ऋगयामगमत् । तमेकाश्वेन ऋगमनुसरन्तं मृगौ
दूरमपाहरत् ॥ ३ ॥ अथाश्वनि जातथमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्चैक-
स्मिन्देष्टे नीलं गहनं वनखण्डमपश्यत् । तच्चाविवेश ततस्तस्य
वनखण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव व्यगाहत
॥ ४ ॥ अथाश्वस्तः स विसृष्ट्यासमश्वायायतो निश्चिष्य पुष्क-
रिणीतीरे संविवेश । ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमश्रुषोत् ॥ ५ ॥
स श्रुत्वा चिन्तयन्नेह मनुष्यगतिं पश्यामि कस्य खल्वयं गीतशब्द-
इति । अथापश्यत् कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाख्यवचिन्वतीं
गायन्तीम् । अथ सा राज्ञः समीपे पर्वकामत् ॥ ६ ॥ ताम्-
त्रयोद्राजा कस्यासि भद्रे का वा त्वमिति । सा प्रत्युवाच कन्या-
स्मीति तां राजोवाचार्थी त्वयाहमिति ॥ ७ ॥ अथोवाच कन्या
समयेनाहं शक्या त्वया कथ्यं नान्यथेति राजा तां समयमपृच्छत् ।
कन्योवाच नोदकं मे दर्शयितव्यमिति ॥ ८ ॥ स राजा तां
वाढमित्युक्त्वा तामुपयेमे कृतोद्वाहश्च राजा परीक्षित् क्रीडमानो
मुदा परमया सुकृत्स्न्यां सङ्गम्यं तथा सहास्ते । ततस्तत्रैवा-
सीने राजनि सेनान्वगच्छत् ॥ ९ ॥ पदं पदेन दृष्ट्वा च राजानं
परिवार्यातिष्ठत् । पर्वशाश्वस्य राजा तयैव सह शिविकया
प्रायाद्वघाटितया स्थनगरमनुप्राप्य रहसि तथा सहास्ते ॥ १० ॥
तत्राभ्यासस्थोऽपि कश्चित्त्रापश्यदथ प्रधानामात्योऽभ्यासचरासस्य
स्त्रियोऽपृच्छत् । किमत्र प्रयोजनं वसंत इत्यथाव्रवंशः स्त्रियः
॥ ११ ॥ अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इत्यथामात्यो-
ऽनुदकं वनं कारयित्वादारवृक्षं बज्रपुष्पफलमूलं तस्य मध्ये मुक्ता-
जामययी पाश्वे वापी सुगूढा शुभाशुक्तिकलिाा स रहस्यप-

गम्य राजानमब्रवीत् ॥ १२ ॥ वनमिदं दृष्ट्वादारममुदकं साध्वत्
 रम्यतामिति । स तस्मै वचनान्तयेव स ह देव्या तद्वनं प्राविशत्
 ॥ १३ ॥ स कदाचित्तस्मिन् कानने रम्ये तथैव स ह व्यवहरत् ।
 अथ कृत्वा गार्दितः आन्तोऽतिमुक्तकागारमपश्यत्तत् प्रविश्य राजाः
 प्रियया सुधाकृता विमला सलिलपूर्णा वापीनपश्यत् ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वा तां तस्याश्च तीरे सैव तया देव्यावतिष्ठत । अथ तां
 देवीं स राजाब्रवीत् साध्वतर वापीसलिलमिति । सा तद्वचः
 श्रुत्वापतोष्णं वापीं न्यमज्जन्तु मरुदमज्जत् ॥ १५ ॥ तां श्रुत्य-
 माणो राजा नापश्यद्वापीमथ निःस्वाय्य मण्डूकं शुभ्रमुषे दृष्ट्वा
 क्रुद्धं प्राज्ञापयामास ॥ १६ ॥ स राजा सर्वेषु मण्डूकवधः क्रियता-
 मिति यो मयार्थी स तां मृतमण्डूकीपायनमादायोपतिष्ठेदिति
 ॥ १७ ॥ अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मण्डू-
 कान् भयमाविषेय ते भोता मण्डूकराश्च यथादृक्तं न्येषेद्यन्
 ॥ १८ ॥ ततो मण्डूकराट् तापसयोगधारी राजानमभ्यगच्छ-
 दुषेव चैनमुवाच ॥ १९ ॥ सा राजन् क्रोधवयं गमः प्रमादं
 क्रुद्धं नाहंसि मण्डूकानामनपराविना बंधं कर्तुमिति शोकौ
 चात्र भवतः ॥ २० ॥ सा मण्डूकान् जिघांस त्वं कोपं सत्या-
 रयाप्युत । प्रचीयते धनोद्भेको जनानामविजानताम् ॥ २१ ॥
 प्रतिजानीहि नैतांश्च प्राप्य क्रोधं निर्मोक्ष्यसि । अन्नं कृत्वा
 तथाधर्मं मण्डूकैः किं कर्तव्यं ते । तमेवंवादिनमिदं जनयोक्त-
 परोताम्ना राजाब्रवीत् ॥ २२ ॥ न हि चास्यते तन्मया हनि-
 व्याम्येतानेतैर्दुःखात्मिः प्रिया मे मल्लिता सर्वथैव मे बद्धा
 मण्डूकानार्थमि विहन्त्यामुपरोदुमिति ॥ २३ ॥ स तद्वाक्यमुपमभ्य-
 व्यवितेन्द्रियमनाः प्रोवाच प्रसीद राजन् हमागुर्नाम मण्डूकराजो
 गत सा क्वचित्ता सुगोभता नाम । तस्या हि दौ-गोन्द्यमेत-
 द्दृष्ट्वा राजानो निरूहत्याः पत्नीं दत्त ॥ २४ ॥ तदन्वयो-

द्राजा तयास्माहमर्थो मा मे दीयतामिति । अथैनां राज्ञे
 पिता ददावब्रवीच्चैनामेनं राजानं शुश्रूषसेति ॥ २५ ॥ स
 एवमुक्त्वा दुहितरं क्रुद्धः शशाप यस्मात्त्वया राजानो विप्रकथा
 बभूवसाम्नाटवद्भ्रातृभ्यानि तवापत्यानि भविष्यन्तोत्यदृतकत्वात्तवेति
 । २६ ॥ स च राजा तामुपलभ्य तस्या सुरतगुणनिबद्धहृदयो
 लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षेण वाद्यकलया वाचा प्रणिपत्याभि-
 पूज्य मण्डूकराजमब्रवीत् अशुभहीतोऽस्मीति । स च मण्डूक-
 राजो दुहितरमनुज्ञाय यथागतमगच्छत् ॥ २७ ॥ अथ कस्य-
 चित् कानस्य तस्यां कुमारस्त्वगस्तस्य राज्ञः सम्भूवः । शलो
 दत्तो बभूवेति ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य
 तपसि धृतात्मा वनं जगाम ॥ २८ ॥ अथ कदाचिच्छलो अगया-
 मनुचरन् अगमासाद्य रथेनान्वधावत् । सूतश्चोवाच शीघ्रं मां
 वाचयस्वेति स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् ॥ २९ ॥ न कियता-
 मनुषन्धो नैष शक्यस्वथा भृगोऽयं प्रहीतुम् । यद्यपि ते रथे
 युक्तौ वास्यौ स्यातामिति ॥ ३० ॥ ततोऽब्रवीद्राजा सूतमाचच्छ
 मे वास्यौ हन्मि वा त्वामिति । स एवमुक्तो राजभयभीतः सूतो
 वामदेवशापभीतश्च सन्नाचर्यौ राज्ञे ॥ ३१ ॥ ततः पुनः स
 राजा अङ्गसुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वोरि तमाह हनिष्ये त्वामिति ।
 स तदाह राजभयभीतः सूतो वामदेवस्याश्वौ वास्यौ मनोजवा-
 विति ॥ ३२ ॥ अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवाश्वमं या-
 चीति । स गत्वा वामदेवाश्वमं तस्यपिमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ भगवन्
 अगो मे विद्धः पलायते सम्भाषयितुमर्हसि वास्यौ दातुमिति ।
 तमब्रवीद्विर्ददानि ते वास्यौ कृतकार्त्तव्येण भवता मन वास्यौ
 निर्यात्यौ क्षिप्रमिति ॥ ३४ ॥ स च ताश्वौ प्रतिगृह्णातुज्ञाय
 च्छर्षिं प्रायाद्दामिप्रयुक्तेन रथेन अग प्रति गच्छंशाम्ब्रवीत् सूत-
 मखरत्नाविभौ अयोग्यौ ब्राह्मणाना नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवतौ

त्युक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्यापयत् ॥ ३५ ॥
 अथर्षिं चिन्तयामास तरुणो राजपुत्रः कल्याणं पुत्रमामाद्य रमते ।
 न मे प्रतिनिष्ठातसत्वहा कटाभिति ॥ ३६ ॥ स मनसा विचिन्त्य
 मामि पूर्णेशिष्यमब्रवीत् । गच्छात्त्रेय राजानं ब्रूहि यदि पश्चात्
 तदा निष्ठातयोपाध्यायवास्याविति ॥ ३७ ॥ स गत्वैव तं राजा-
 नमब्रवीत् तं राजा प्रत्युवाच राजामेतद्वाचनमनर्हा ब्राह्मणा
 रत्नानामेवंविधानां किं ब्राह्मणानामश्वैः कार्ष्णं साधु गम्यताम्
 ॥ ३८ ॥ स गत्वेतदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनमपिचं वामदेवः
 क्रोधपरीताया स्वयमेव राजानमभिगम्याश्चार्यमचोदयन् वादद्-
 द्राजा ॥ ३९ ॥

वामदेव उवाच । प्रयच्छ वास्यौ मम पार्थिव त्वं कृतं हि
 ते कार्ष्णमाभ्यामश्वम् । सा त्वावधीद्वरुणा घोरपाशैर्ब्रह्म चक्र-
 स्यान्तरे वर्त्तमानम् ॥ ४० ॥

राजोवाच । अनङ्गाही सुव्रती साधुदानावेतद्विप्राणां वाचनं
 वामदेव । ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो मर्षो हृन्दांसि वै त्वाहमं
 संवहन्ति ॥ ४१ ॥

वामदेव उवाच । हृन्दांसि वै माहमं संवहन्ति लोशुःसुष्मिन्
 पार्थिव यानि सन्ति । अपिंसु लोके मम यानमेतदक्षु ह्रषा-
 नामपरेपाद्य राजन् ॥ ४२ ॥

राजोवाच । चत्वारस्वा गर्भभाः संवहन्तु त्रैष्टाग्यतस्यौ
 हरयो वातरंहाः । तैस्त्रं याहि जत्रियस्यैव वाहो ममेव वास्यौ
 न तवेती हि विधि ॥ ४३ ॥

वामदेव उवाच । घोरं मतं ब्राह्मणस्यतटाहुरेतद्राजन् यदि
 वा जीवमागः । अथप्यवा घोररूपा महालदत्तारो वा यातु-
 धागाः सुरीद्राः । मया मयुक्तास्वह्रथमीमनागा वरन्तु त्वां गित
 शूणायतुर्था ॥ ४४ ॥

राजोवाच । ये त्वां विदुर्नाम्न्यं वामदेव वाचा हन्तुं मममा
कर्मणा वा । ते त्वां मशिष्यमिह पातयन्तु महाभ्यनुन्नाः शित-
शूनाहताः ॥ ४५ ॥

वामदेव उवाच । ममेतौ वास्यौ प्रतिमृत्त राजन् पुन-
र्दंदागीत प्रपद्यसे त्वम् । प्रयच्छ ग्रीष्मं मम वास्यौ त्वमश्वौ
यद्याजानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ॥ ४६ ॥

राजोवाच । न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रकृता न त्वानुशास्त्राद्य-
प्रभृति क्षमत्वम् । तवैवाज्ञा संगणधाय सर्वा तथा ब्रह्मन्
सुख्यज्ञोकं क्षमेयम् ॥ ४७ ॥

वामदेव उवाच । नासुधीना ब्राह्मणाना भवन्ति वाचा
राजन् मनसा कर्मणा वा । यस्त्वेव ब्रह्म तपसास्येति विहासो न
श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ४८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्ते वामदेवेन राजन् सद्युक्तस्य
राजसा धाररूपाः । ते, शूलहस्तैर्धध्यमानः स राजा प्रोवाचेदं
वाच्यमुक्तेस्तदानीम् ॥ ४९ ॥ इत्साकरो यदि ब्रह्मन् दत्तो वा विधेया
ने यदि चेमे विगोऽपि । मोत्सुख्येऽह वामदेवस्य वास्यौ नैवं-
विधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ५० ॥ एष ब्रवन्नेव स यातुधानैर्हतो
जगामाशु मर्षे चित्तोशः । ततो विदित्वा श्रुतिं निपातित-
मिच्छाकवा वै दक्षमभ्यपिषन् ॥ ५१ ॥ राज्ये तदा तत्र गत्वा
स विमः प्रोवाचेदं वचन वामदेवः । दलं राजानं ब्राह्मणानां
हि देयमेवं राजन् सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ५२ ॥ विभेषि चेष्वमधर्मा-
न्वरेन्द्र प्रयच्छ मे शोभनेवाद्य वास्यौ । एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य
वाच्यं स पार्थिवः स्तुतमुवाच रोषात् ॥ ५३ ॥ एकं हि मे
सायकश्चक्ररूपं दिग्ध विषेयाह्वर सहृष्टीतम् । येन विष्टो
वामदेव, शयीत सन्दृग्मान, श्रुभिरात्तं रूपः ॥ ५४ ॥

वामदेव उवाच । जानामि मुत्तं दशवधं तवाहं जातं

महिषां श्येनजितं नरेन्द्र । तं धाँष्ट त्वं मद्भवनात् प्रयत्नस्तूर्थं
मिथैः सायकैर्षोररूपैः ॥ ५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एषमुक्ते वामदेवेन राजेन्द्रःपुरे राज-
पुत्रं ध्रुवान् । स सायकशिखिगतेजा निरुष्टः श्रुत्वा दलज्जत वाद्यं
वभाषे ॥ ५६ ॥

राजोवाच । इच्छाकवो हन्त वरामि यः प्रियं निहन्तीमं
विप्रमद्य प्रमथ । द्यानीयतामपरिधिग्नतेजाः पश्यध्वं मे वीर्ये-
मद्य क्षितीगाः ॥ ५७ ॥

वामदेव उवाच । यत्तमेनं सायकं धोररूपं विनेष दिग्धं
मम सन्धर्धानि । नत्वेतं त्वं गरवपं विमोक्तुं मन्वातुं वा गच्छमे
मानवेन्द्र ॥ ५८ ॥

राजोवाच । इच्छाकवः पश्यत मां गृहीतं म धै गङ्गीन्येष
शरं विमोक्तुम् । न चाभ्य कर्तुं नागमभ्युद्यतामि चाद्युधान् धै
जीवतु वामदेवः ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच । संख्येनां महिषीं सायकेन ततश्चाद्या-
दिगमो गोप्यसे त्वम् । ततश्चया हतवान् पार्थिवस्ततो मुनिं
राजपुत्री वभाषे ॥ ६० ॥

राजपुत्रोवाच । यथाशक्ता वामदेवाहमेनं दिने दिने सन्ध-
गन्ती हृदयम् । ब्राह्मणेभ्यो गृहयती सुतुवानि तथा मायान्
पुण्यलोकां लभेयम् ॥ ६१ ॥

वामदेव उवाच । त्वया त्वात् राजकुलं मुनेषुष्ये वरं वृषी-
व्यामतिगं ददामि ते । प्रमाधीमं सृजनं राजपुत्रि इच्छापुराण्यं
सुमहर्षाप्रियिन्द्वे ॥ ६२ ॥

राजपुत्रोवाच । वरं तयो भगव्येभ्यो विमुष्यां किन्नि-
यादद्य भर्ता । विवेग च ध्याँष्ट सपुत्रवाग्यरं वरो मुतो ह्येष
मया हिजाप्य ॥ ६३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रुत्वा यद्यः स मुनी राजपुत्रराज्या-
स्थितिमाह कुरुप्रवीर । ततः स राजा सुदिता बभूव वास्यौ
चारुं प्रददौ सम्पत्स्य ॥ ६४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि वामदेवचरिते
दिनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

—

पैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयस्यपयो ब्राह्मणा सुधिष्ठिरस्य
पथं पृच्छन्वृषिः केन दीर्घायुरामीदृशः । मार्कण्डेयस्तु तान्
सर्वास्तुवाच महातपा दीर्घायुश्च यको राजर्षिर्नाम काश्या
विचारणा ॥ १ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।
मार्कण्डेयं पथं पृच्छद्बभूव राजो सुधिष्ठिरः ॥ २ ॥ यकदाल्भ्यौ
महात्मानौ श्रूयते चिरजीविनौ । सप्तार्यो देवराजस्य तावपी
लोकसम्पत्तौ ॥ ३ ॥ एतदिच्छामि भगवन् ब्रह्मशक्तसमागमम् ।
सुखदुःखममाद्युक्तं तत्प्रेम कथयस्व मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वृक्षो देवासुरे राजन् गंघामे लोम-
चर्षणे । त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ५ ॥
सस्यग्न्यर्पति पर्जन्यः शस्यसम्पद उत्तमा । निरामयाः सुधर्मिष्ठाः
प्रजा धर्मपरायणाः ॥ ६ ॥ सुदितश्च जन सर्वः स्वधर्मेषु व्यग-
स्थितः । ताः प्रजा सुदिताः सर्वा हृष्टा बलनिस्तूटनः ॥ ७ ॥
ततस्तु सुदिता राजन् देवराजः शतकतुः । ऐरावतं समाख्याय
ताः पथ्यश्रुदिताः प्रजाः ॥ ८ ॥ आयमांश्च विचित्राश्च नदीय
विविधा शुभाः । नगराणि सप्तहानि खेटान् जनपदांश्चाना ॥ ९ ॥
प्रजापातनदृष्ट्वा च नरेन्द्रान् धर्मचारिणः । छटपानं प्रया वशी-
तद्भागानि मरानि च ॥ १० ॥ नानाब्रह्मणमाचारैः सेवितानि
द्विजोत्तमैः । ततोऽपतीर्षं रक्ष्याया वृत्त्या राजन् शतकतुः ॥ ११ ॥

तत्र रम्ये शिवे देशे बह्वृक्षसमाकुले । पर्वस्यान्दिगि रम्यायां
 समुद्राभ्यामतो वृष ॥ १२ ॥ तत्राश्रमपदं रम्यं स्रग्विजनिपे-
 वितम् । तत्राश्रमपदे रम्ये वकं पश्यति देवगाट् ॥ १३ ॥
 वकस्तु हृष्टा देवंद्रं हृष्टं प्रीतमनाभवत् । पाद्यासनार्थं दानेन
 फलमूलैरथाचंचत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टो वरदस्तातस्तु वल्लस्तूदनः ।
 ततः प्रथं वकं देव उवाच त्विदंशेखरः ॥ १५ ॥ शतं वर्षमह-
 स्त्वापि मुने जातस्य तेऽनघ । समाख्याहि मम ब्रह्मन् किं दुःखं
 चिरजीविनाम् ॥ १६ ॥

वक उवाच । अप्रियैः सह संवाचः प्रियेद्यापि विना भवः ।
 असङ्गिः मन्मयोगय तद्दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७ ॥ सुखदार
 विनाशोऽपि ज्ञातीना सुहृद्गामपि । परेष्व्यायत्तता कृष्णं किन्तु दुःख-
 तरं ततः ॥ १८ ॥ नान्यद्दुःखतरं किञ्चिद्भ्राकेपु प्रतिभाति मे ।
 अर्थैर्विहीनः पुरुषः परेः सम्परिभूयते ॥ १९ ॥ अकुलानां कुले
 भाषं कुलीनानां कुलक्षयम् । संयोगं विप्रयोगश्च पश्यन्ति चिर-
 जीविनः ॥ २० ॥ अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तय देव शतक्रतो । अकु-
 लानां समृद्धानां वाचं कुलविपर्ययः ॥ २१ ॥ देवदानवगन्धर्व-
 मनुष्योरगराक्षसाः । प्राप्नुवन्ति विपत्तींस्तं किन्तु दुःखतरं ततः
 ॥ २२ ॥ कुले जाताय क्षिप्यन्ते दौष्कृतेयवशानुगाः । आद्यै-
 र्देरिद्रावमताः किन्तु दुःखतरं ततः ॥ २३ ॥ स्त्रीषु वैधर्म्यं-
 मेतत्तु दृश्यते बह्वविस्तरम् । चीनज्ञानाय दृष्यन्ते क्षिप्यन्ते
 ग्राह्यकोविदाः । बह्वदुःखपरिक्लेशं मानुषामिह दृश्यते ॥ २४ ॥

इन्द्र उवाच । सुगरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित । समा-
 ख्याहि मम ब्रह्मन् किं सुखं चिरजीविनाम् ॥ २५ ॥

वक उवाच । अष्टमे हादशे वापि शाकं यः पचते गृह्ये ।
 कुमित्वाप्यनपाश्चित्य किं वै सुखतरं ततः । यत्राहानि न गण्यन्ते
 नैममाहर्षमहाशमम् ॥ २६ ॥ अपि शाकं पचानस्य सुखं वै तद्य-

वन् गृहे । अर्जितं स्वेन वीर्येण वाप्यवायित्य कञ्चन ॥ २७ ॥
 फलं शाकमपि अथो भोक्तुं क्षुद्रपणं गृहे । परस्य तु गृहे
 भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ॥ २८ ॥ सुखदमपि न अथो विक-
 ल्योऽयमतः सताम् । श्वपत् क्रीडालपो यस्तु परान्नं भोक्तु-
 मिच्छति ॥ २९ ॥ धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं क्षुद्रपणस्य दुरात्मनः ।
 यो दत्त्वातिथिभूतेभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ॥ ३० ॥ शिष्टान्य-
 न्वाग्नि यो शुक्ले किं वै सुष्ठतरं ततः । अतो गृष्टतरं नान्यत्
 पूतं किञ्चित् यतस्ततो ॥ ३१ ॥ दत्त्वा यस्वतिथिभ्योऽन्नं भुङ्क्ते
 तेनैव नित्यशः । यावतो ह्यन्धसः पिरुडानन्नात् सततं द्विजः
 ॥ ३२ ॥ तावता गोमूत्रस्त्राणा फलमाप्नोति दायकः । यदेतो
 यौवनदहतं तत्पुत्रं गच्छतं युवम् ॥ ३३ ॥ सदक्षिणस्य भक्तस्य
 द्विजस्य तु करे गतम् । यद्धारि वारिषा मिच्छेतस्यैवधारते जणात्
 ॥ ३४ ॥ एताद्यान्याश्च वै वृष्टी, कथयित्वा कथाः शुभाः । वक्त्रेण
 सह दवेन्द्र चापृच्छ्यति दिवं गतः ॥ ३५ ॥

इति भारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि वक्रशकसंवादे
 द्विनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः माण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमुचुः
 कथितं माण्डवमहाभार्यं राजन्यमहाभार्यमिदानीं शुश्रूषाम
 इति तान्वाच मार्कण्डेयो मर्षिः युगतामिदानीं राजन्यानां
 महाभार्यमिति । १ ॥ कुरुष्वामन्यतम सुहृषी नाम राजा
 मर्षीनिभिमस्य निष्पत्य रक्षत्यनेक राजागमौगीनरिं गिरिं
 ददर्शाभिसुख्यं तौ गमेत्य परस्पररेण यथायय, पूजा प्रसुष्य सुख-
 साभ्येण परस्पररेण तुल्याद्वामी विदित्यान्वोऽन्मस्य पश्यान् न
 ददस्वस्त गारद, भादुरासीत् किमिदं भवन्तो परस्परस्य पश्यान्

ददामि ते रोहिणीं सख्यं प्रियो हि मे ब्राह्मणो याच्यमानः ।
 न मे मनः कुप्यति याच्यमाने दत्तं न शौचमि कदाचिदर्थम् ॥ ४ ॥
 इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसख्यं ददौ प्राप्तवाच गवा
 सख्यं ब्राह्मण इति ॥ ५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि नाङ्गपञ्चरिते
 पञ्चनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्य-
 ब्रवीत् पाण्डवः । अथाचष्ट मार्कण्डेयो महा राज्ञ हृषदभंसेदुक-
 नामानौ राजानौ नीतिमार्गरतौ अस्त्रोपास्त्रकृतिनौ ॥ १ ॥
 सेदुको हृषदभस्य बालस्यैव उपाशुवतमभ्यजानन् कुप्यमदेयं
 ब्राह्मणस्य ॥ २ ॥ अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कथिहृदाध्ययन-
 सम्यक् आशिषं दत्त्वा शुर्वर्षी भिक्षितवान् ॥ ३ ॥ अश्व-
 सख्यं मे भवान् ददात्विति तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् । नास्ति
 सम्भवो शुर्वर्ष्यं दातुमिति ॥ ४ ॥ स त्वं गच्छ हृषदभसकाशं
 राजा परमधर्मज्ञो ब्राह्मण तं भिक्षस्व । स तं दास्यति तस्यैत
 दुपाशुवतमिति ॥ ५ ॥ अथ ब्राह्मणो हृषदभसकाशं गत्वा अश्व-
 सख्यमयाचत । स राजा तं कशेनाताडयत् ॥ ६ ॥ तं ब्राह्मणो-
 ऽब्रवीत् किं हिंस्यनागमं मामिति । एवमुक्त्वा तं गपन्तं राजा
 विप्र किं यो न ददामि तुभ्यमुताहोस्वित् ब्राह्मण्यमेतत् ॥ ७ ॥

ब्राह्मण उवाच । राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो
 भिक्षितुमागतः । तेनासुशिक्षेन मया त्वं भिक्षितोऽसि ॥ ८ ॥

राजोवाच । पूर्वाङ्गे ते दास्यामि यो मेऽद्य बलिरागमि-
 ष्यति । यो हन्यते कशया कथं मोघं चोपथं मया स्यात् ॥ ९ ॥

२५ । ब्राह्मणाय दैवशिक्षासुत्वन्ति प्रादान् । अधिकस्याश्व-

सहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥ १० ॥ देवानां कथा संजाता मही-
 तलं गत्वा महीपतिं शिविमौगोनरं माध्वेनं शिविं जिज्ञास्याम
 इति । एवं भो इत्युक्त्वा चमनीन्द्रावपतिष्ठेताम् ॥ ११ ॥ अग्निः
 कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिपार्थमिन्द्र, श्वेनरूपेण । अथ कपोतो
 राज्ञो दिव्यामनाभीनस्य उत्पन्नं न्यपतत् ॥ १२ ॥ अथ पुरो-
 चितो राजानमवधीत् । प्राणरक्षार्थं श्वेनाह्वीतो भवन्तं प्राणार्थी
 प्रपद्यते ॥ १३ ॥ वसु ददात् अन्तवान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं
 कुर्वात् घोरं कपोतस्य निपातमाहः ॥ १४ ॥ अथ कपोतो
 राजानमवधीत् प्राणरक्षार्थं श्वेनाह्वीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये ।
 अद्वैरहानि प्राणार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणास्तां प्रपद्ये ॥ १५ ॥
 स्याध्यायेन कर्पितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि तपसा दरीन युक्त-
 साचार्यस्याप्रतिश्रुतभाषिणं एवं युक्तमपाप मां विद्धि ॥ १६ ॥
 मदाति वेदान् विचिनोमि छन्दः सर्वे वेदा अघरगो मे अभीताः ।
 न साधु दानं योत्वियस्य मदानं मा मदाः श्वेनाय न कपोतो-
 ऽभिष्ट । अथ श्वेनो राजानमवधीत् ॥ १७ ॥ पञ्चांगेण वसतिर्मा
 भयेषु सर्वे जातः पूर्वमघात् कपोतात् । त्वमाद्दानोऽथ कपोत-
 र्जेनं मा त्वं राजन् गित्कर्त्ता भवेथाः ॥ १८ ॥

राजोवाच । केनेहमी जात परा चि दृष्टा वागुष्यमाग
 शकुनेन संस्कृता यो वै कपोती वदन्त्याथ श्वेन उभौ विदत्वा
 ऋष्यमसु वाधु ॥ १९ ॥ नास्य वपति वपेकाले नास्य तीर्जं
 बोहति कास्य अमम् । भीतं प्रपद्यं यो चि दृष्टाति मत्प्रे न त्वाणं
 सभर्त वाप्यगिच्छन् म काले ॥ २० ॥ जाता ह्यस्या भजा प्रमी-
 गते मदा न ये वामं पितरोऽग्य कर्त्ते । भीतं प्रपद्यं यो चि
 दृष्टाति मत्प्रे मास्त दवाः प्रतिगृह्णाता चम्यम् ॥ २१ ॥ माप-
 मन्त्रं विन्दति चाप्रचेताः स्वर्गाङ्गोकाद्ग्यति गोममेव । भीतं
 प्रपद्यं यो चि दृष्टाति मत्प्रे देव्या देवा महरन्त्येव वज्रम् ॥ २२ ॥

उच्चारणं पक्त्वा सः षोडशेन अघ्नात् कपोतात् पति ते नयन्तु ।
यस्मिन् देशे रमसेऽतीव श्येन तत्र मासं शिवगप्ते वदन्तु ॥ २३ ॥

श्येन उवाच । नोच्चारण राजन् प्रार्थयेथ न धान्यदन्ना-
न्नासमधिकं वा तपोतात् । देर्धेदत्तः सोऽद्य समैष भक्षस्तन्मे
ददस्व शक्रुतानामभावात् ॥ २४ ॥

राजोवाच । उन्नाग येह तमनूनं नयन्तु ते पश्यन्तु पुरुषा
समैष । भयाहितस्य टाय मसान्तिके प्त्वा प्रापयन्तु त्व ह्येनं
सा हिंसी ॥ २५ ॥ त्यजे प्राणान्मेव दद्या कपोत सौम्यो ह्ययं
शिक्षु जानामि श्येन । यथाह्येयं मा कुरुष्वैह सौम्य नाहं
कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् ॥ २६ ॥ दद्या मा हि वे साधुषादेः
प्रसन्ना । प्रशसेयु शिवय । कर्मणा तु । यथा श्येन प्रियमेव कुर्ष्या
प्रशाधि मा यद्वदेस्तत् करोमि ॥ २७ ॥

श्येन उवाच । करोदंनिष्णादुत्कृत्य स्वर्पिशितं तावद्राजन्
यावन्नांस कपोतेन समम । तथा तघ्नात् साधु त्वात् कपोत,
प्रशसेयुः शिवय कृतञ्च प्रिय स्वान्वासेति ॥ २८ ॥ अथ स दक्षि-
ष्णादूरोरुत्कृत्य स्वमागपेगौ तुतया धारयन् सुखतर एव कपोत
आसीत् ॥ २९ ॥ पुनरन्यमुच्चकर्त्तं गुरुतर एव कपोत । एवं
सर्वं समधिष्ठत्य शरीरं तुतायामारोपयामास तत्रथापि सुखतर
एव कपोत आसीत् ॥ ३० ॥ अथ राजा स्वयमेव तुनामारोह ।
न च व्यनीकमासीद्राज्ञ एतदुत्तान्त हृष्टा तात इत्युक्त्वा प्राणीयत
श्येनः अथ राजा अजनीत् ॥ ३१ ॥ कपोतं विद्युः शिवयस्ता
कपोत पृच्छामि ते शक्रुने को गु श्येनः । नानोश्वर इदम जातु
कुर्ष्यादित मन्न भगवन्मे 'वचच्छ ॥ ३२ ॥

कपोत उवाच । वेश्जानरोऽहं ज्वरतो धूमवेत्तरथैत श्येनो
यच्चक्षुषा शचीपति । साधु ज्ञानुं त्वागृपभ मोरथेयं नी
क्षिशापया त्वत्ततायं मपन्तो ॥ ३३ ॥ यामेता पेगो मम

निष्क्रयाय प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि-
हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ ३४ ॥ -- एतासां प्रजानां पालयि-
यिता यशस्वी सुरर्षीणामय सम्मतो भृशं एतस्मात् पाश्र्वात् पुरुषो
जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ३५ ॥ कपोतरोमाणं
शिविनौद्धिदं पुत्रं प्राप्स्यति नृपद्वयं संचननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि
शूरमृषमं सौरथानाम् ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि शिविचरिते

पञ्चमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव महाभागं कथयतामित्यद्र-
धीत् पाण्डवो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयः अष्टकस्य
वैश्वामित्रेश्वरमेघे सर्वे राजानः प्रागच्छन्त ॥ १ ॥ भ्रातरयोस्य
प्रतर्द्दनो वसुमना शिविरौशीनर इति स च समाप्तयशो भ्रातृभिः
सह रथेन प्रायात्ते च नारदभागच्छन्तं तमभिवादारोहत् भवान्
रथमित्यद्भुवन् ॥ २ ॥ तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारुरोह अथ तेषामेकः
सुरर्षिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किञ्चिदिच्छेयं प्रष्टुमिति
॥ ३ ॥ पृच्छेत्प्रवीहृषिः सोऽब्रवीदायुप्पन्तः सर्वगुणसमुद्भिर्नाः ।
अथायुप्पन्तं स्वर्गविशेषं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात् कथावतरैत् । अय-
मष्टकोऽवतरेदित्यब्रवीहृषिः ॥ ४ ॥ किं कारणमित्यपृच्छत् । अथा-
चष्ट अष्टकस्य शशे मया उषितं स मां रथेनानुप्रावहद्दद्यापश्चमने-
कानि गोमूत्रसाणि वर्णयो विविहानि तमधमपृच्छं कस्येमा गाव
इति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीत् मया निरुष्टा इत्येतास्तेनैव स्वयं प्रापति
कथितेन एषोऽवतरेद्य विभिर्यातव्यं साम्प्रतं कोऽवतरेत् ॥ ६ ॥
प्रतर्द्दन इत्यब्रवीहृषिः । तत्र किं कारणं प्रतर्द्दनस्यापि शशे मयो-
पिनम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥ ७ ॥ अथैनं द्राक्ष्यमी भिक्षे-

तोष्यं मम ददातु भवान्निवृत्तो दास्यामीत्यब्रवीत् ब्राह्मणं त्वरित-
 मेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिणं
 पाशंमददत् ॥ ८ ॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ।
 तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदादथ प्रायात् पुनरपि चान्योऽप्य-
 श्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽयं तस्मै अपनह्य वासं
 धूर्यमददत् ॥ ९ ॥ अथ प्रायात् पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मण-
 स्तमब्रवीदतिथातो दास्यामि त्वरितमेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मण-
 स्तस्मै दत्वाश्वं रथधुरं गृह्णता व्याहृतं ब्राह्मणानां सम्भृतं नास्ति
 किञ्चिदिति ॥ १० ॥ य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन
 तथावतरेत् । अथ दाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥ ११ ॥
 वसुमना अवतरेदित्यब्रवीदृषिः । किं कारणमित्यपृच्छदथाचष्ट
 नारदः । अहं परिभ्रमन् वसुमनसो गृह्णसुपस्थितः ॥ १२ ॥
 स्वस्तिवाचनमासीत् पुष्यरथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छं स्वस्ति
 वाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शित ॥ १३ ॥ तमहं रथं
 प्राशंसमथ राजाब्रवीद्भगवता रथः प्रशस्तः एष भगवतो भवतो रथ
 इति ॥ १४ ॥ अथ कदाचित् पुनरप्यहमुपस्थितः । पुनरेव रथप्रयो-
 जिनमासीत् ॥ १५ ॥ सम्यगयमेप भगवत इत्येवं राजाब्रवीदिति ।
 पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां
 दर्शयन् मामभिप्रेक्ष्यब्रवीत् ॥ १६ ॥ अथो भगवता पुष्यरथस्य
 स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु सम्भावितानि एतेन श्लोहवचनेनावतरेत् ॥ १७ ॥
 अथैकेन यातव्यं स्यात् कोऽवतरेत् पुनर्नारद आह ॥ १८ ॥
 शिविर्यायाद्दहमवतरेयम् । अत किं कारणमित्यब्रवीत् । असावहं
 शिविना न समानोऽस्मि यतस्तं शिविं ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत्स चैन-
 मब्रवीत् ॥ १९ ॥ शिवे अन्नार्थप्रसीति तमब्रवीच्छिवि किं
 श्रियतामाशापयतु भवानिति ॥ २० ॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य-
 एष ते पुत्रो वृहत्तर्भो नाम एष ममातव्य इति तमेनं संस्तु ॥ २१ ॥

अन्नं शोषपाद्व्य ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति । ततः पुत्रं प्रमाप्य संस्कृत्य
विधिना साधयित्वा पादगामर्पयित्वा शिरसा प्रतिपद्य ब्राह्मण-
ममृगयत् ॥ २२ ॥ अथास्य मृगयमानस्य कश्चिदाचष्ट एष ते
ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते सहं कोपागारमायुधागारमश्व-
शालां हस्तिमालाञ्च क्रुद्ध इति ॥ २३ ॥ अथ शिविस्तथैवाविकृत-
मुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् सिंहं भगवन्नन्नमिति
ब्राह्मणो न किञ्चिद्ग्राह्यं विष्णवाद्धोमुख आसीत् ॥ २४ ॥

ततः प्रासादयद्ब्राह्मणं भगवन् भुज्यतामिति । सुहृत्तादुद्दीक्ष्य
शिविमब्रवीत् ॥ २५ ॥ त्वमेवैतदधानेति तत्राह तथेति शिवि-
स्तथैवाविमना महिला कपालमभ्युद्यार्थं भोक्तुमैच्छत् ॥ २६ ॥
अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् । अब्रवीच्चैनं जितश्रोधोऽपि न
ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं असभा-
जयत् ॥ २७ ॥ स ह्युद्गहीचमाणः पुत्रमपश्यत् अग्रे तिष्ठन्तं देव-
कुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलङ्कृतम् । सर्वं ह्य तमर्थं विधाय
ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥ २८ ॥ तस्य राजर्षीर्विधाता तेनैव वेशेन
परीक्षार्थमागत इति तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः किं
मेप्सुना भवता इदमेवं ज्ञानता कृतमिति ॥ २९ ॥

शिविरुवाच । नैवाहमेतद्यशसे हृद्धानि न चार्थहेतोर्न च
भोगदृष्ट्या । पापैरनासेवित एष मार्ग इत्येवमेतत् सकलं
करोमि ॥ ३० ॥ सद्भिः सदाध्यासितन्तु प्रशस्तं तस्मात् प्रशस्तं
श्रयते मतिर्मे । एतन्नृपमागप्रवरं शिवेस्तु तस्माद्दहं वेद यथा-
चद्वेत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यापर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि राजस्यमहाभाग-
कथने सप्तमवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवा पथ्यपृच्छ-
 न्नास्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाचास्ति खलु
 राजर्षिरिन्द्रद्युम्नी नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात् प्रचुरतः कौर्त्तिर्मे
 व्युच्छिन्नेति स मामुपातिष्ठदद्य प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥२॥
 तमेहमब्रूवं न वयं वासायनिकाः कार्येचेष्टाकुलवान्न प्रत्यभिजाना-
 म्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न आरोपतापेनात्मनः समारभामोऽर्थाना-
 मनुष्ठानम् ॥ ३ ॥ स मामुवाच अस्तग्रन्थस्त्वत्तश्चिरजात इति तमेह-
 मब्रूवं अस्ति खलु हिमेवति प्रावारकर्णा नामोलूक प्रतिवसति स
 मत्तश्चिरजातो भवन्तं यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवा
 स्तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥ ततः स मामश्वी भूत्वा तत्रावहयत्
 विभूवलूक अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति ॥५॥
 स सुहृत्तमिव ध्यात्वाब्रवीदेनं नाभिजानामि भवन्तमिति । स एवमुक्त
 इन्द्रद्युम्न पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षि ॥ ६ ॥ अथास्ति कश्चिद्भवतः
 सकाशाच्चिरजात इति स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खलुिन्द्रद्युम्नं नाम
 सरस्तस्मिन्नाडीजङ्घी नामे वक प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं
 पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नी माञ्चोलूकेमादायै तत् सरोऽगच्छ-
 यत्रासौ नाडीजङ्घी नाम वेको बभूव ॥७॥ सोऽस्माभिः पृष्टो भवा-
 निममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं सुहृत्तं ध्यात्वाब्रवी-
 न्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ८ ॥ तत सोऽस्माभि
 पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोब्रवीदस्ति खलुस्मि
 न्नेव सरस्यकूपारो नामे कच्छप प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततर
 स यदि कथञ्चिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति
 ॥ ९ ॥ तत स वकस्तमकूपारं कच्छपे विज्ञापयामास । अस्तग्र-
 स्माकमभिप्रेतं भवन्तं कश्चिदर्थमभिप्रेतुं चाध्वागम्यता तावदिति
 ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरस उत्थायाभ्यगच्छयत्
 तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे प्रागतस्त्रैनं वयं पृच्छाम भवानिम-

मिन्द्रदुम्भं राजानममिजानातीति ॥ ११ ॥ स मुहुर्त्तं ध्यात्वा
 वाधसंभूतं नयन उद्विग्नहृदवो विपमानो विसंशकल्यः प्राञ्जलि-
 रब्रवीत् । किमहमेतं न प्रखंभिन्नास्यामीह इदमेतं संहसकलं
 शितिषु यूपा आदिताः ॥ १२ ॥ सरयेदमस्य दक्षिणामिहृताभि-
 नीभिःरतिप्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ १३ ॥
 अथैतत् सकलं कच्छुपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकाद्देव-
 रथः प्रादुरासीद्वाचय्यायूयन्त इन्द्रदुम्भं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्ग-
 यथोचितं स्थानं प्रतिपादयस्व कीर्त्तिमानस्य व्यग्रो वाहीति ॥ १४ ॥
 भवन्ति चात्र श्लोकाः दिवं स्पृशति भूमिश्च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
 यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ १५ ॥ प्रकीर्त्तिः
 कीर्त्तयते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् । स पतत्यधमान् लोकान्
 यावत् शब्दः प्रकीर्त्तयते ॥ १६ ॥ तस्मात् कल्याणवृत्तः स्यादनन्ताय
 नरः सदा । विहाय चित्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥ १७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत्तिष्ठ तावद्यावदिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रति-
 पादयामीति ॥ १८ ॥ स मां प्रावारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने
 प्रतिपादयतेनैव यानेन संस्थितो यथोचितस्थानं प्रतिपेदे तन्मयानु-
 भूतं निरजीवितेहयमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ १९ ॥
 पाण्डवाशोभुः साधु योभनं भयता कृतं राजानमिन्द्रदुम्भं स्वर्ग-
 लोकान्मुक्तं स्वस्थाने प्रतिपादयतेत्यथैतानब्रवीद्भी ननु देवकीपुत्रे-
 णापि कृशेन नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात् कृच्छात् पुनः
 समुहृत्य स्वर्गं प्रापित इति ॥ २० ॥

इति पारण्यपर्वणि मार्कण्डेयगमस्यापर्वणि इन्द्रदुम्भोः

पारत्राभे चट्टनवत्यधिकप्रतोध्यायः ॥ १९८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रयुग्मस्य तत्तदा ।
 मार्कण्डेयान्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो
 महाराज पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् । कीदृशीषु ह्यवस्थासु दत्त्वा
 दानं महामुने ॥ २ ॥ इन्द्रलोकं त्वनुभवेत् पुरुषस्त्वं ब्रवीहि
 मे । । गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ॥ ३ ॥ यथा
 फलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ।

मार्कण्डेय उवाच । वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि
 षोडश । वृथा जन्म ह्यगुप्तस्य ये च धर्मवह्निष्कृताः । पर
 पाकेषु घेऽश्नुन्ति आत्मार्यन्तु पचेत्तु यः ॥ ४ ॥ पर्यश्नुन्ति वृथा यत्र
 तदसत्यं प्रकीर्त्तयते । आरूढपतिते दत्तमन्यायोपहितञ्च यत् ॥ ५ ॥
 व्यर्थन्तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा । गुरौ चानृतिके पापे
 कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ ६ ॥ वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलपाचके ।
 ब्रह्मवधुषु यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ॥ ७ ॥ स्त्रीजनेषु च यद्दत्तं
 व्यालग्राहे तथैव च । परिचारकेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश
 ॥ ८ ॥ तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । भुङ्क्ते
 च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा ॥ ९ ॥ ददद्दानं द्विजातिभ्यो
 वृद्धभावेन मानवः । तस्मात् सर्वास्त्रवस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
 ददातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीप्रया ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्त्तमानाः प्रतिग्रहे ।
 क्लेन विप्रा विषेदिण तारयन्ति तरन्ति च ॥ ११ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन
 च । नावं विदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च । ब्राह्मणां
 स्तोत्रयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवता ॥ १२ ॥ वचनाच्चापि विप्राणां
 स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । पितृदेवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च ॥ १३ ॥
 अनन्तं पण्डलीकन्तु गन्तासि त्वं न संशय । श्रेष्ठादिभिर्व्याप्तान्तु
 न्नियमाणो विचिंतन ॥ १४ ॥ ब्राह्मणः एव समूह्या इत्यं

स्वर्गमभीप्सता । आह्नकाले तु यत्नेन भीक्ष्ण्वा ह्यजुगुप्सिताः
 ॥ १५ ॥ दुर्वर्णः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकी । वर्ज-
 नीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाय द्द्विहिनः ॥ १६ ॥ जुगुप्सितं हि
 यच्छ्राद्धं दद्व्यम्भिरिवेम्बनम् । ये धि आद्धे नियुज्यन्ते मूकाम्ब-
 वधिरादयः ॥ १७ ॥ तेषु सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ।
 प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ प्रदातारं तथा-
 त्मानं यस्तारयन्ति शक्तिमान् । तस्मिन् देयं द्विजे दानं सर्वागम-
 विजानता ॥ १९ ॥ प्रदातारं तथात्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् ।
 न तथा हविषी ह्यैर्न पुष्यैर्नानुलेपनैः ॥ २० ॥ अन्नयः पार्थ
 तुष्यन्ति यथा ह्यप्रतिधिभोजने । तस्मात्सर्वयत्नेन यतस्वातिथि-
 भोजने ॥ २१ ॥ पादोदकं पादद्वृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् । प्रय-
 च्छन्ति तु ये राजन् नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ २२ ॥ देवमाख्याप-
 नयनं द्विजोच्छ्रष्टावमार्जनम् । आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाह-
 नानि च ॥ २३ ॥ अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानाद्भ्रतिरिचरते । कपि-
 लायाः प्रदानात् सुचरते नात्र संप्रय ॥ २४ ॥ तस्माद्दलङ्घितां
 दद्यात् कपिलान्तु द्विजातये । श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थाया-
 म्निहोत्रिणे ॥ २५ ॥ पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ।
 एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ॥ २६ ॥ को गुणो भरतः
 श्रेष्ठ समृद्धेश्चभिवर्जितम् । एकस्यैका प्रदातव्या न वद्गना कदाचन
 ॥ २७ ॥ सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यान्निपुरुषं कुलम् । न तार-
 यति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ २८ ॥ सुवर्णस्य विशुद्धस्य
 सुवर्णं यः प्रयच्छति । सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति श्राव्यतम्
 ॥ २९ ॥ अनङ्गाहन्तु यो दद्याद्द्वलवन्तं धुरन्धरम् । स निस्त-
 रति दुर्गाणि स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३० ॥ वसन्धरान्तु यो
 दद्यात् द्विजाय विदुषात्मने । दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामा-
 भिवाञ्छिताः ॥ ३१ ॥ पृच्छन्ति चान्नदातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।

अध्वनि घ्नीणगात्राय पांशुपादावगुण्ठिताः ॥ ३२ ॥ तेषामेवं अमा-
 र्त्तानां यो ह्यन्नं कश्चेद्वबुधः । अन्नदातृममः सोऽपि कीर्त्तयते
 नात्र संशयः ॥ ३३ ॥ तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वान्नं सम्प्रवच्छ
 ह । न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह दृश्यते ॥ ३४ ॥ यथार्थाक्त
 च यो दद्यादन्नं विप्रे संस्कृतम् । स तेन कर्मणा प्रैति प्रजा-
 पतिसंलोकताम् ॥ ३५ ॥ अन्नमेव विधिष्टं हि यस्मात् परतरं न
 च । अन्नं प्रजापतयोक्तः स च सम्बत्सरी मतः ॥ ३६ ॥ सम्बत्-
 सरस्तु यशोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तस्मात् सर्वाणि भूतानि
 स्वावराणि चराणि च । तस्मादन्नं विधिष्टं हि सर्वेभ्य इति
 वियतम् ॥ ३७ ॥ येषां तडागानि महीदकानि वाप्यथ जूपाश्च
 प्रतिश्रयाश्च । अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी यमस्य ते निर्वचना
 भवन्ति ॥ ३८ ॥ धान्यं यमेपार्जितवित्तसञ्चितं विप्रे सुशीले च
 प्रयच्छते यः । वसुधरा तस्य भवेत् सुपुष्टा धारा यस्मिन् प्रति-
 मुञ्चतीव ॥ ३९ ॥ अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्त्ववाहू तदनन्तरम् ।
 अथाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । कौतूहलसमुत्पन्नः पर्यपृच्छद्गुधिष्ठिरः ।
 मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सप्तानुजः ॥ ४१ ॥ यमलोकस्य
 बाधानमस्तरं मानुषस्य च । कीदृशं किं प्रमाणं ता क्वथं वा
 तन्महागुणे । तरन्ति पुरुषाश्चैव धेनीपापेन यमं मे ॥ ४२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सर्वगुण्यतमं प्रभुं परित्प्रभृपिसंस्तुतम् ।
 क्वथिष्यामि ते राजन् धर्मं धर्मभूताम्पर ॥ ४३ ॥ यदुमीति-
 स्रष्ट्राणि योजयानां नराधिप । यमलोकस्य बाधानमस्तरं
 मानुषस्य च ॥ ४४ ॥ पाक्राचं तदपानीयं पीरयान्सारद्वयनम् ।
 न तत्र क्वचिद्वाया वा पानीयं जेतनानि च ॥ ४५ ॥ दिग्भेदत्र
 ये यान्तः पुरुषोऽप्यानरुर्धितः । नीयन्ते यमदुर्गैस्तु यमस्याशा-
 परैर्वेनात् ॥ ४६ ॥ नराः शिवस्तपैवान्ये पृथिव्यां जीवसंदिता ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानास्त्रपाणि पार्थिव ॥ ४० ॥ हयादीनां
 प्रकृष्टानि तेष्वानं यान्ति वै नराः । सन्निवार्यातपं यान्ति ह्यत्रे-
 णैव हि ह्यत्रदाः ॥ ४८ ॥ ह्यत्रैवान्नदातारो ह्यत्रप्राथाप्यन-
 न्दाः । वस्त्रिणी यस्त्रदा यान्ति श्वस्ता यान्त्यवस्त्रदाः ॥ ४९ ॥
 हिरण्यदाः सुखं यान्ति पुरुपास्त्रभ्यलङ्घताः । भूमिदास्तु सुखं
 यान्ति सर्वकामैः सुतर्पिताः ॥ ५० ॥ यान्ति चैवापरिक्रिष्टा नराः
 शस्यप्रदायकाः । नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहप्रदाः ॥ ५१ ॥
 पानीयदा ह्यत्रपिताः प्रहृष्टमनसो नराः । पश्यान्ं शीतयन्त्य
 यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ॥ ५२ ॥ गोप्रदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ताः
 सर्वपातकैः । विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासीपवासिनः ॥ ५३ ॥
 तथा वर्धिप्रयुक्तैश्च पठरात्रीपवासिनः । विरात्रं क्षपते यस्तु
 एकभक्तेन पाण्डव ॥ ५४ ॥ अन्तरा चैव नाश्र्नाति तस्यं शीका-
 ह्यनामयाः । पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः ॥ ५५ ॥
 तत्र पुष्पोद्का नाम नदी तेषां विधीयते । शीतलं सलिलं तत्र
 पिवन्ति ह्यत्रतोपमम् ॥ ५६ ॥ ये च दुष्कृतकर्माणः पूयं तेषां
 विधीयते । एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ॥ ५७ ॥
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैतान् यथाविधि । अध्वनि क्षीणगात्रश्च
 पथि पांशुसगन्धितः ॥ ५८ ॥ भृच्छते ह्यन्नदातारं गृहमायाति
 चागवा । तं पूजयेत् प्रयत्नेन शीतस्थिर्ब्राह्मणश्च सः ॥ ५९ ॥
 तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः । तन्निन् संपूजिते प्रीता
 निराशा यान्त्यपूजिते ॥ ६० ॥ तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनं यथा-
 विधि । एतत्ते शतयः प्रोक्तं किं भूयः शीतुमिच्छसि ॥ ६१ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । पुनः पुनरहं शीतुं कथां धर्मसमाश्रयाम् ।
 पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां तया विभी ॥ ६२ ॥

शार्कण्डेय उवाच । धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया
 मृत । सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्वायत्तितो मम ॥ ६३ ॥ कर्त्तव्य-

लायान्तु दत्तार्या यत् फलं ज्येष्ठपुष्करे । तत् फलं भरतज्येष्ठ
 विप्राणां पादधावने ॥ ६४ ॥ हिजपादोदकक्रिन्ता यावन्तिष्ठति
 मेदिनी । तावत् पुष्करपर्णेन पिवन्ति पितरो जलम् ॥ ६५ ॥
 स्वामतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः । पितरः पादशौचेन
 अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ६६ ॥ यावद्वत्सस्य वै पादो गिरश्वैव
 प्रदृश्यते । तस्मिन् काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना ॥ ६७ ॥
 अन्तरौक्षगती वत्सो यावयोन्व्यां प्रदृश्यते । तावद्द्वौः पृथिवी चैवा
 भावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ ६८ ॥ यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च
 युधिष्ठिर । तावद्गुगमहस्त्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ६९ ॥ सुवर्ण-
 नाभां यः कृत्वा सखुरां कृष्णाधेनुकाम् । तिलैः प्रच्छादितो दद्यात्
 सर्वरतैरलङ्कृतम् ॥ ७० ॥ प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति
 साधवे । फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ॥ ७१ ॥
 सप्तसुद्रगुहा तेन सशैलयनकानना । चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी
 नात्र संशयः ॥ ७२ ॥ अन्तर्जानुमधी यस्तु भुञ्जते सक्तभाजनः ।
 यो हिजः मन्दरद्वितं स क्षमस्तारणाय वै ॥ ७३ ॥ अपानपा न
 गदितास्तथान्ये धे हिजातयः । जपन्ति संहितां सम्यक् ते नित्यं
 तारणक्षमाः ॥ ७४ ॥ हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चित् सर्वं तत्
 योत्रियोऽर्हति । दत्तं हि योत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथाहृतम्
 ॥ ७५ ॥ मन्युप्रहरणां विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः । निहन्त्यु-
 र्मन्युना विप्रा वक्षपाणिरिवासुरान् ॥ ७६ ॥ धर्माश्रितेयन्तु कथा
 कथितेयं तवानध । यां श्रुत्वा मुनयः प्रीता नैमिषारण्यवासिनः
 ॥ ७७ ॥ वीतशोकभयक्रोधा विपापानस्तथैव च । श्रुत्वेमान्तु कथां
 राजन् भवन्तीह मानवाः ॥ ७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किन्तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा
 भवेत् । तदिच्छामि महापात्र योतुं धर्मभृताम्बर ॥ ७९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाक्शौचं कर्मशौचञ्च यत्र शौचं जला-

त्कम् । त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गो नात्र संशयः ॥ ८० ॥
 मायं प्रातश्च मन्त्रां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते । प्रजपन् पावनीं
 देवीं गावत्रीं वेदमातरम् ॥ ८१ ॥ स तथा पावितो देव्या
 ब्राह्मणी नटक्लिप । न सीदत् प्रतिगृह्णानो महीमपि ससा-
 गराम् ॥ ८२ ॥ ये चास्य दारुणाः केचिद्ग्रहाः सूर्यादर्यां दिवि ।
 ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ॥ ८३ ॥ सर्वे
 नानुगतज्ञैर्न दारुणाः पिशिताग्निः । धीररूपा महाकाया धर्ष-
 यन्ति द्विजोत्तमम् ॥ ८४ ॥ नाध्यापनाद्याजनादा अन्यन्नादा प्रति-
 ग्रहात् । दीपो भवति विप्राणां, ज्वलितान्निममा द्विजाः ॥ ८५ ॥
 दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा । ब्राह्मणा नाव-
 मन्तव्या भक्षच्छन्ना इवाग्नयः ॥ ८६ ॥ यथा शूशाने दीप्तौजाः
 पावको नैव दुष्यति । एवं विद्वानविद्वान् वा ब्राह्मणो दैवतं महम्
 ॥ ८७ ॥ प्राकारैश्च पुरदारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः । नगराणि न
 शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ॥ ८८ ॥ वेदाढ्या वृत्तसम्पन्ना
 ज्ञानवन्तस्तर्पस्त्रिनः । यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप
 ॥ ८९ ॥ ब्रजे वाप्यथ वारण्ये यत्र सन्ति वङ्गश्रुताः । तत्तन्नगर-
 मित्याहुः पार्थ तीर्थज्ञ तद्भवेत् ॥ ९० ॥ रक्षितारश्च राजानं
 ब्राह्मणञ्च तर्पस्त्रिनम् । अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पापात् प्रमु-
 च्यते ॥ ९१ ॥ पुण्यतीर्थाभिप्रेकञ्च पवित्राणाञ्च कीर्तनम् । सद्भिः
 सन्नापणञ्चैव प्रशस्तं कीर्त्तयते बुधैः ॥ ९२ ॥ साधुसङ्घमपूतेन
 वाक्सुभाषितवारिणा । पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मथ्यन्ति नित्यमः
 ॥ ९३ ॥ त्रिदशधरणं मौनं जटाभारैश्च सुखेनम् । वल्क-
 लाजिनसंवेष्टं व्रतचर्याभिप्रेचनम् ॥ ९४ ॥ अग्निहोत्रं वने यामः
 शरीरपरिशोषणम् । सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावा न
 निर्मलः ॥ ९५ ॥ न दुष्करमनाशिवं सुकरं ह्यथ नं विना । विशु-
 त्तिसुचुरादीनां प्रणामिन्द्रियगामिनाम् ॥ ९६ ॥ विकारि तेषां

राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः । धी पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्म-
 बुद्धिभिः ॥ ९७ ॥ ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ।
 न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुक्लदेहोऽविकल्मष ॥ ९८ ॥ हिंसा सा
 तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम् । तिष्ठन् गृहे चैव मुनिर्नित्यं
 शुचिरलङ्कृतः ॥ ९९ ॥ यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 न हि पापानि कर्माणि शुद्धग्रन्थनयनादिभिः ॥ १०० ॥ सीद्-
 त्यनयनादेव मांसशोणितलेपनः । अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो
 नान्यत् प्रह्रीयते ॥ १०१ ॥ नाग्निर्दहति कर्माणि भावशून्यस्य
 देहिनः । पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुद्धग्रन्थनयनानि च ॥ १०२ ॥ न
 मूलफलभक्षित्वान्न मौनान्नानिलायनात् । शिरसो मुखनादापि
 न स्थानकृटिकासनात् ॥ १०३ ॥ न जटाधारणादापि न तु
 स्थण्डिलमथ्यया । नित्यं ह्यनयनादापि नाग्निशुश्रूषणादपि ॥ १०४ ॥
 न चादकप्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि । ज्ञानेन कर्मणा वापि
 जरा मरणमेव च ॥ १०५ ॥ व्याधयश्च प्रह्रीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं
 पदम् । बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ॥ १०६ ॥
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संशुच्यते पुनः । आत्मना विप्रहीणानि
 काष्ठकुड्योपमानि च ॥ १०७ ॥ विनश्यन्ति न सन्देहः फिनानीव
 महार्णवे । आत्मानं विन्दते धेनु सर्वभूतगुहाययम् ॥ १०८ ॥
 श्लोकेन यदि वार्द्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् । ह्यक्षराद्भिसन्ध्याय
 केनित् श्लोकपदाङ्गितैः ॥ १०९ ॥ शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययी
 मोक्षलक्षणम् । नायं श्लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः
 ॥ ११० ॥ ऊचुर्ज्ञानविदा वृद्धाः प्रत्ययी मोक्षलक्षणम् । विदि-
 तार्थस्तु वेदानां परिवेद्प्रयोजनम् ॥ १११ ॥ उद्विजेत् स तु
 वेदेभ्यो द्वावाग्नेरिव मानवः । शुक्लतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व
 श्रुतिं स्मृतिम् ॥ ११२ ॥ एकाक्षराभिसन्ध्यायं तच्च हेतुभिरिच्छामि ।
 बुद्धिर्न तस्य सिध्येत साधनस्य विपर्ययात् ॥ ११३ ॥ वेदपूर्वं

वेदितव्यं प्रयत्नात्तद्दे वेदस्तस्य वेदः शरीरम् । वेदस्तस्य तत्-
समासोपलब्धौ कीदृशत्वात्मा तस्य वेदस्य वेद्यम् ॥ ११४ ॥ वेदीक्त-
मायुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम् । फलत्यनुयुगं लोके प्रभावश्च
शरीरिणाम् ॥ ११५ ॥ इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत् परिवर्ज्य-
येत् । तन्नादनमनं दिव्यं निरुद्देन्द्रियगीचरम् ॥ ११६ ॥ तपसा
स्वर्गगमनं भोगी दानेन जायते । ज्ञानेन मोक्षो विश्वेयस्तीर्थ-
स्नानादधत्तयः ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायथाः ।
मगवन् शीतुमिच्छामि प्रदानविधिमुत्तमम् ॥ ११८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यस्त्वमिच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधि-
ष्ठिर । इष्टञ्चैदं सदा मह्यं राजन् गौरवतस्तथा ॥ ११९ ॥
शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च । छायायां करिणः
श्राद्धं तत्कर्णपरिवीजितम् ॥ १२० ॥ दशकल्पायुतानीह न क्षीयत
युधिष्ठिर । जीवनाय समाक्लिन्नं वसु दत्त्वा महीपते ॥ १२१ ॥
वैश्यन्तु वासुदेयस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् । प्रक्षिप्तोत्थित्रवाहाः
पर्यन्थोऽन्नानुसञ्चरन् ॥ १२२ ॥ महाधुरि यथा नावा महापापैः
प्रमुच्यते । विप्रवे विप्रदत्तानि दधिमस्त्वक्षयानि च ॥ १२३ ॥
पर्वसु दिगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् । अग्ने शतगुणं प्रोक्त-
मनन्तं विपुवे भवेत् ॥ १२४ ॥ अयने विपुंवे चैव षड्भूतिमुविषु
च । चन्द्रसूर्यापरागि च दत्तमक्षयमश्रुते ॥ १२५ ॥ ऋतुषु
दशगुणं वदन्ति दत्तं शतगुणमल्लयनादिषु ध्रुवम् । भवति सहस्र-
गुणं दिनस्य राहोर्विषुवति चाक्षयमश्रुते फलम् ॥ १२६ ॥ ना-
भूमिदो भूमिमप्राप्ति राजन्नाद्यानदो यानमारुह्य याति । यान्
यान् कामान् द्राक्ष्यन्थ्यो ददाति तांस्तान् कामान् जावमानः स
भुङ्क्ते ॥ १२७ ॥ अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूर्वैष्णवी सूर्य-
सुताश्च गावः । लोकास्त्रयस्ती न भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं गाय

महीञ्च दद्यात् ॥ १२८ ॥ परं हि दानान्न बभूव शाश्वतं भव्यं
त्रिलोके भवते कुतः पुनः । तस्मात् प्रधानं परमं हि दानं वदन्ति
लोकेषु विशिष्टबुद्धयः ॥ १२९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसामास्यापर्वणि दानकथने

एकोनविंशतोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य
तत्तथा । मार्कण्डेयाम्बुजाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥
युधिष्ठिरो महाराज पप्रच्छ भरतर्षभ । मार्कण्डेयं तपोवृद्धं
दीर्घायुंपमकल्पप्रम् ॥ २ ॥ विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाय विविधा ऋषिवंशाय शाश्वताः ॥ ३ ॥ न तेऽस्त्र-
विदितं किञ्चिद्दक्षिन् लोके हिजोत्तम । कथां वेत्सि मुने दिव्यां
मनुष्योरमरत्तसाम् ॥ ४ ॥ देवगन्धर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसां तथा ।
इदमिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन हिजसत्तम ॥ ५ ॥ कुवलाञ्छ इति
खरात इक्ष्वाकुपरराजितः । कथं नामविपर्यासाद्भुम्भुमारत्वमागतः
॥ ६ ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम । विपर्यस्तं
तथा नाम कुवलाञ्छस्य धीमतः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरेणैवमुक्ती मार्कण्डेयो महा-
मुनिः । धीम्भुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन् युधि-
ष्ठिर । धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुम्भुमारस्य तच्छृणु ॥ ९ ॥ यथा
स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाञ्छी महीपतिः । धुम्भुमारत्वमगमत्
तच्छृणुष्व महीपते ॥ १० ॥ मर्षिर्विश्रुतस्तात उतङ्घ इति
भारत । मरुधन्वस रन्येषु आश्रयस्तस्य कौरव ॥ ११ ॥ उतङ्घस्तु
महाराज तपोऽतप्यत् सुदुश्चरम् । आरिराधयिषुर्विष्णुं बद्धम्

वर्षगणान् त्रिभुः ॥ १२ ॥ तस्य प्रीतः स भगवान् साध्नादर्शन-
मेयिवान् । दृष्ट्वैव चरिः प्रहस्तं तुष्टाव विविधैस्तदैः ॥ १३ ॥

उतङ्ग उवाच । त्वया देव प्रजाः सर्वाः असुरासुरमानवाः ।
स्त्रावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥ १४ ॥ ब्रह्मा वेदाश्च
वेद्यञ्च त्वया सृष्टं महाद्युते । शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिद्विवा-
करौ ॥ १५ ॥ निष्वासः पवनस्यापि तज्जोऽग्निय तवाचुपत ।
वाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षित्यापि महार्णवः ॥ १६ ॥ जङ्घ ते
पर्वता देव खं जङ्घे मधुसूदन । पादौ ते पृथिवी देवी रोमा-
ख्योपध्वस्तथा ॥ १७ ॥ इन्द्रसोमाम्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
प्रहास्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्ती विविधैस्तदैः ॥ १८ ॥ त्वया व्याप्तानि
सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर । धीगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां
महर्षयः ॥ १९ ॥ त्वयि तुष्टे जगत् स्वस्थं त्वयि क्रुहे महद्भयम् ।
अयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ २० ॥ देवानां मानुषा-
णाञ्च सर्वभूतसखावहः । त्रिभिर्विक्रमणैर्देव दयो लोकास्त्वया
हृताः ॥ २१ ॥ असुराणां समृद्धानां विनाशय त्वया कृतः । तव
विक्रमनैर्देवा निर्वाणमगमन् परम् ॥ २२ ॥ पराभूताय हैत्येन्द्रा-
स्त्वयि क्रुहे महाद्युते । त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह
सर्वशः । आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ २३ ॥
एवं स्तुती हृषीकेश उतङ्गेन महात्मना । उतङ्गमब्रवीद्विद्याः
प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २७ ॥

उतङ्ग उवाच । पर्याप्तो मे वरो ह्येव यदहं दृष्टवान् हरिम् ।
पुरुषं प्राञ्चतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रथम् ॥ २८ ॥

विद्युर्वाच । प्रीतस्तेऽहमलौक्येन भक्त्या च तव सत्तम ।
अवश्यं हि त्वया द्रष्टव्यं मत्तो ग्राह्यो वरो हिज ॥ २९ ॥ एवं
संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा । उतङ्गं प्राञ्चलिवर्षे वरं
भरतसत्तम ॥ ३० ॥ यद्दि मे भगवान् प्रीतः पुच्छरीकनिभेक्षण ।

धर्मं सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा । अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या
त्वयि नित्यं ममेश्वर ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच । सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव हिज ।
प्रतिभास्यति धीगद्य धेन युक्तो दिवोकसाम् । त्रयाणामपि लोकानां
महत् कार्यं करिष्यसि ॥ ३२ ॥ उत्सादनार्थं लोकानां धुम्भुर्नाम
महासुरः । तपस्यति तपो धीरं शृणु, यस्तं हनिष्यति ॥ ३३ ॥
राजा हि वीर्यवांस्तात इक्ष्वाकुरपराजितः । बृहदश्व इति खरातो
भविष्यति महीपतिः ॥ ३४ ॥ तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुबलाश्व
इति श्रुतः । स धीगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ॥ ३५ ॥
भासनात्तव विप्रर्षे धुम्भुमारो भविष्यति । एवमुक्त्वा तु तं विप्रं
विश्वरन्तरधीयत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुम्भुमारो
पाखण्डाने द्विप्रतीध्यायः ॥ २०० ॥

- -

मार्कण्डेय उवाच । इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन् यथाद्. पृथिवी-
मिमाम् । प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १ ॥
यथादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् । अनेनाश्वपि
काकुत्स्थः पृथुयानेनसः सुतः ॥ २ ॥ विश्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मा-
दद्विज जज्ञिवान् । अद्रेययुवनाश्वस्तु थावस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ ३ ॥
तस्य थावस्ताको श्रेयः थावस्ती धेन निर्मिता । थावस्तकस्य
दायादो बृहदश्वो महाबल ॥ ४ ॥ बृहदश्वस्य दायादः कुब-
लाश्व इति श्रुत । कुबलाश्वस्य पुत्राणां महस्राण्येकविंशतिः
॥ ५ ॥ सर्वं विद्यासु निष्णाता बलवन्तः सदारुणाः । कुबलाश्वस्य
पितृतो शुणैरभ्यधिकोऽभवत् ॥ ६ ॥ समये तं पिता राज्ञो बृह-
दश्वोऽभ्यप्रेचयत् । कुबलाश्वं महाराज शूरगुणमधार्मिकम् ॥ ७ ॥

पुत्रसङ्क्रामितश्चीस्तु वृहदृशो महीपतिः । जगाम तपसे धीमां-
स्तापीवनममित्रहा ॥ ८ ॥

भार्गुण्ये उवाच । अथ शुश्राव राजर्षिं तमुनङ्को नरा-
धिप । वनं संप्रस्थितं राजन् वृहदृशं हिजोत्तमः ॥ ९ ॥ तमु-
तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषाम्बरम् । न्यवारयदमेयात्मा समा-
साद्य नरोत्तमम् ॥ १० ॥

उतङ्ग उवाच । भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत् कर्तुमर्हसि ।
निरुहिम्ना वयं राजंस्वत्प्रभादाद्भवेमहि ॥ ११ ॥ त्वया हि
पृथिवी राजन् रक्षमाणा महात्मना । भविष्यति निरुहिम्ना नारण्यं
गन्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ पालने हि महान् धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये सा भूते बुद्धिरीदृशी ॥ १३ ॥ ईदृशी न हि
राजेन्द्र धर्मः क्व च न दृश्यते । प्रजानां पालने धी वै पुरा राज-
र्षिभिः कृतः ॥ १४ ॥ रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ।
निरुहिन्स्वत्पयत्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ १५ ॥ ममायमसमीपे
वै समेषु मरुधन्वसु । समुद्रो बालुकापूर्ण उज्ज्वलक इति स्मृतः
॥ १६ ॥ बद्धधीजनविस्तीर्णो बद्धधीजनमाद्यतः । तत्र रौद्री
दानवेन्द्री महावीर्यपराक्रमः ॥ १७ ॥ मधुकीटभयाः पुत्रो धुम्बु-
नाम सदारुणः । अन्तर्भूमिगतो राजन् वसत्यमितविक्रमः ॥ १८ ॥
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि । श्येते लोकविनाशाय
तत्र आस्थाय दारुणम् ॥ १९ ॥ त्रिदशानां विनाशाय लोकाना-
द्यापि पार्थिव । अवधो देवतानां हि दैत्यानामथ रक्षसाम् ॥ २० ॥
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सर्वशः । अवाप्य स वरं राजन्
सर्वलोकपितामहात् ॥ २१ ॥ तं विनाशाय भद्रं ते मा ते बुद्धि-
रतीऽन्यथा । प्राप्स्यसे महतो कीर्तिं शाश्वतीमत्रयां ध्रुवाम्
॥ २२ ॥ क्रूरस्य तस्य स्वपती बालुकान्तर्हितस्य च । सम्यत्तरस्य
ययन्ते निःशवासः संप्रयत्नते ॥ २३ ॥ यदा तदा भयति सशैल-

वनकानना । तस्य निष्वासवातेन रज उद्भूयते महत् ॥ २४ ॥
 आदित्यपथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् । सविस्फुलिङ्गं सज्जालं
 घूममिश्रं सुदारुणम् ॥ २५ ॥ तेन राजन्व शक्नोमि तस्मिन् स्थातुं
 स्व आश्रमे । तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ॥ २६ ॥
 लोकाः स्वस्था भविष्यन्ति तस्मिन् विनिहतेऽसुरे । त्वं हि तस्य
 विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ॥ २७ ॥ तेजसा तव तेजस्य
 विश्वाराष्यायविष्यति । विश्वाना च वरो दत्तः पूर्वं मम महीपते
 ॥ २८ ॥ यस्तं महासुरं रौद्रं बधिष्यति महीपतिः । तेजस्तं
 वैशार्वामिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २९ ॥ तत्तेजस्त्वं समाधाय
 राजेन्द्र भुवि दुःसहम् । तं निस्तदय राजेन्द्र दैत्यं रौद्रपराक्रमम्
 ॥ ३० ॥ न हि घुम्सु महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते । निर्दग्धुं
 पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ३१ ॥

इति शारङ्गपर्वणि मार्कण्डेयमहास्यापर्वणि घुम्सुमारो-
 पाख्यानं एकाधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । स एवमुक्त्वा राजर्षिस्तद्धेनापराजितः ।
 उत्तङ्गं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिख्यान्नवीत् ॥ १ ॥ न तेऽभिगमनं
 ब्रह्मन् मोषमेतद्भविष्यति । पुत्रो ममार्यं शगवन् कुजलाय इति
 श्रुतः ॥ २ ॥ धृतिमान् क्षिप्रकारी च वीर्य्येणाप्रतिभो भुवि ।
 प्रियज्ञ ते सर्वमेतत् करिष्यति न संगमयः ॥ ३ ॥ पुत्रैः परित्ततः
 सर्वैः शूरैः परियवाद्भभिः । विमर्जयस्व मां ब्रह्मन् न्यस्तयस्त्वो-
 ऽस्मि साम्प्रतम् ॥ ४ ॥ तथास्त्विति च तेनोक्तो गुनिनामिततेजसा ।
 स तमादिश्व तनयमुत्तङ्गाय महात्माने । क्रियतामिति राजर्षि-
 र्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । क एव भगवन् द्वैत्यो मरावीर्य्यस्तपोधन ।

कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् । एवं मलाबली
द्वैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ॥७॥ एतदिच्छामि भगवन् याथातथेन
वेदितुम् । सर्वमेतन्महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नरा-
धिप । कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ॥ ९ ॥ एका-
र्णवे तथा लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे । प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु
भरतर्षभ ॥ १० ॥ प्रभवं लोककर्त्तारं विष्णुं प्राश्रुतमव्ययम् ।
यमाङ्गर्मुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ ११ ॥ सुखाप भग-
वान् विष्णुरप्सु योगत एव सः । नागस्य भोगे महति शेषस्या-
मिततेजसः ॥ १२ ॥ लोककर्त्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १३ ॥ स्वपतस्तस्य
द्विवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् । नाभ्यां विनिःसृतं दिव्यं तत्रोत्पन्नः
पितामहः ॥ १४ ॥ साक्षालोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्यसमप्रभे । चतु-
र्वेदयतुर्मातृस्तथैव च चतुर्मुखः ॥ १५ ॥ स्वप्रभावाद्दुराधर्षी महा-
घलपराक्रमः । कस्यचिच्चयं कालस्य दानवौ वीर्यवत्तमौ ॥ १६ ॥
मधुयुक्केटभयैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रथम् । शयानं शयने दिव्ये
नागभोगे महाद्युतिम् ॥ १७ ॥ यद्गघोजनद्विस्तीर्णं ब्रह्मघोजन-
मायते । किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ॥ १८ ॥ दीप्य-
मानं त्रियया राजंस्त्रेजसा यप्रुपा तथा । सहस्रसूर्यप्रतिममद्भु-
तोपमदर्शनम् ॥ १९ ॥ विष्णयः समहानासीन्मधुकेटभयोस्तथा ।
दृष्ट्वा पितामहश्चापि पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ २० ॥ विव्राश्रुयितामथ
तौ ब्रह्माणममितौजसम् । विव्रास्मानो ब्रह्मणे ब्रह्मा ताभ्यां
महायथाः ॥ २१ ॥ अक्रम्ययत् पद्मनालं ततोऽनुधत्त केयवः ।
अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा तावन्नवी-
द्वेवः स्वागतं यां महाबली । ददामि वां परं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम
जायते ॥ २३ ॥ तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादर्षीं महाबली ।

वनकानना । तस्य निश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ॥ २४ ॥
 आदित्यपथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् । सविस्फुलिङ्गं सज्वालं
 धूममिश्रं सुदारुणम् ॥ २५ ॥ तेन राजन् यत्क्रीमि तस्मिन् स्थातुं
 स्व आश्रमे । तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ॥ २६ ॥
 लोकाः स्वस्था भविष्यन्ति तस्मिन् विनिहतेऽसुरे । त्वं हि तस्य
 विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ॥ २७ ॥ तेजसा तव तेजस्य
 विश्वराष्यायविष्यति । विष्णुना च वरो दत्तः पूर्वं मम महीपते
 ॥ ३८ ॥ यस्तं महासुरं रौद्रं बधिष्यति महीपतिः । तेजस्तं
 वैशावमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ ३९ ॥ तत्तेजस्त्वं समाधाय
 राजेन्द्र भुवि दुःसहम् । तं निस्सूदय राजेन्द्र दैत्यं रौद्रपराक्रमम्
 ॥ ४० ॥ न हि धुम्धुमंहातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते । निर्दग्धुं
 पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ४१ ॥

इति आरख्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुम्धुमारो-
 पाख्यानने एकाधिकाद्विंशतोरुध्यायः ॥ २०१ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । स एवमुक्त्वा राजर्षिस्तद्वेनापराजितः ।
 उतङ्गं कौरवयेष्ट कृताश्रितिरथाव्रवीत् ॥ १ ॥ न तेऽभिगमनं
 ब्रह्मन् मोषमेतद्बधिष्यति । पुत्रो ममायं भगवन् कुबलाय इति
 स्मृतः ॥ २ ॥ धृतिमान् क्षिप्रकारी च वीर्य्येणाप्रतिमो भुवि ।
 प्रियज्ञ ते सर्वमेतत् करिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ पुत्रैः परिहृतः
 सत्तैः शूरैः परिषवाङ्गभिः । विमर्ज्यस्व मां ब्रह्मन् न्यस्तमस्त्वो-
 ऽस्मि साम्प्रतम् ॥ ४ ॥ तथास्त्विति च तेनात्तो मुनिनामिततेजसा ।
 स तमादिश तनयमुतहाय महात्मने । क्रियतामिति राजर्षि-
 र्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५ ॥

मुषिष्ठिर उवाच । क एष भगवन् दैत्यो महावीर्य्यस्तपोधनः ।

मार्कण्डेय उवाच । धुम्बुर्नाम महाराज तयोः पुत्रौ महा-
युतिः । स तपोऽतप्यत महन्नवावीर्यपराक्रमः ॥ १ ॥ अतिष्ठ-
देकपादेन कृशो धमनिसन्ततः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे
स च प्रभुम् ॥ २ ॥ देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् । अब-
ध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३ ॥ एवं भवतु गच्छेति
तमुवाच पितामहः । स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह
॥ ४ ॥ स तु धुम्बुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः । अनुस्मरन्
पितृबधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५ ॥ स तु देवान् सगन्धर्वान्
जित्वा धुम्बुरमर्षणः । बबाध सर्वानसकृद्दिशुं देवांश्च वै भृशम्
॥ ७ ॥ समुद्रे बालुकापूर्णं उज्जालक इति स्मृते । आगम्य च
स दुष्टात्मा तं दिशं भरतर्षभ ॥ ८ ॥ बाधते स्म परं शत्रुया तमुतङ्गा-
श्रमं विभो । अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितस्तथा ॥ ९ ॥ मधु-
कीटभयोः पुत्रौ धुम्बुर्भीमपराक्रमः । शैते लोकविनाशाय तपो-
बलमुपाश्रितः ॥ १० ॥ उत्तङ्गस्यायमाभ्यासे निःश्वसन् पावका-
क्षिपः । एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ॥ ११ ॥ उत्तङ्ग-
विप्रसहितः कुबलाश्वो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपाल प्रथयौ
भरतर्षभ ॥ १२ ॥ सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः । कुब-
लाश्वो नरपतिरन्वितो क्लयालिनाम् ॥ १३ ॥ तमाविशत्ततो
विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः । उत्तङ्गस्य नियोगेन लोकानां हित-
काभ्यया ॥ १४ ॥ तस्मिन् प्रयाते दुर्द्वर्षे दिवि शब्दो महानमूत् ।
एष श्रीमानबध्योऽद्य धुम्बुमारो भविष्यति ॥ १५ ॥ दिव्यैश्च
पुष्पैस्तं देवाः समन्तात् पथ्यवाकिरन् । देवदुन्दुभयथापि नेदुः
स्त्रयमनीरिनाः ॥ १६ ॥ शीतद्य वायुः प्रववी प्रयाणे तस्य धीमतः ।
विपांशुलां महीं कुर्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे
विमानानि दैवतानां शुधिष्ठिर । तत्रैव समदृश्यन्त धुम्बुर्यत्र महा-
सुरः ॥ १८ ॥ कुबलाश्वस्य धुम्भोश्च शुद्धकौतूहलान्विताः । देव-

गन्धर्वसहिताः समवैद्यमहर्षयः ॥ १९ ॥ नारायणेन कौरव्य
 तेजसाप्यायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो
 दिशम् ॥ २० ॥ अर्णवं खानयामास कुवलाश्वी महापतिः ।
 कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै वालुकार्णवे ॥ २१ ॥ सप्तभिर्द्विदसैः
 खाला दृष्टो धुन्धुर्महाबलः । आसीद्दीर्घं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं
 महत् ॥ २२ ॥ दीप्यमानं यथा सूर्यं तेजसा भरतर्षभ । ततो
 धुन्धुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमाम् ॥ २३ ॥ सुप्तोऽभूद्राज-
 शादूर्ल कालानलसमद्युतिः । कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परि-
 वारितः ॥ २४ ॥ अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मूषलैरपि । पट्टिमै-
 परिधैः प्राणैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २५ ॥ स यध्यमानः
 संक्रुद्धः समुत्तस्थी महाबलः । क्रुद्धयामच्चयत्तेषां शस्त्राणि विवि-
 धानि च ॥ २६ ॥ आस्यादमन् पावकं स सम्बर्त्तकसमं तदा ।
 तान् सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा ॥ २७ ॥ मुखजेनाग्निना
 क्रुद्धो लोकानुदहत्यन्निव । क्षणेन राजशादूर्ल पुरेय कपिलः
 प्रभुः ॥ २८ ॥ सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् । तेषु
 क्रोधान्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ॥ २९ ॥ तं प्रबुद्धं महात्मानं
 कुम्भकर्णमिवापरम् । आससाद् महातेजाः कुमलाश्वी महा-
 पतिः ॥ ३० ॥ तस्य वारि महाराज सुस्राव वज्र देहतः । तदा-
 पीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ॥ ३१ ॥ योगी योगेन वह्निञ्च
 यमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र दैत्यं क्रूरपरा-
 क्रमम् ॥ ३२ ॥ ददाह भरतयेष्ट सर्वलोकामयाय वै । सोऽस्त्रेण
 दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वी महासुरम् ॥ ३३ ॥ सुरभद्रुममिवध्रुं
 वै लोक्त्रेण इवापरः । धुन्धुर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वी महा-
 मनाः ॥ ३४ ॥ धुन्धुमार इति खप्रातो नाश्याप्रतिरथोऽभवत् ।
 प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ॥ ३५ ॥ वरं वृणीश्वे-
 व्युक्तः स पाञ्जलिः प्रणतस्तदा । अतीव मुदितो राजन्निदं

वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ दद्यां वित्तं द्विजाग्नेभ्यः शत्रूणाञ्चापि
दुर्जयः । सखप्रञ्च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्भोच एव च ॥ ३७ ॥
धर्मं रतिश्च सततं स्वर्गं वासस्तथाक्षयः । तथास्त्विति ततो देवैः
प्रीतेरुक्तः स पार्थिवः ॥ ३८ ॥ ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुतङ्गेन च
धीमता । सम्भाष्य चैनं विविधैराशीर्वाद्देस्ततो नृप ॥ ३९ ॥ देवा
महर्षयश्चापि स्वानि स्थानानि भोजिरे । तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा
शुधिष्ठिर तदाभवन् ॥ ४० ॥ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव
भारत । तेभ्यः परस्मरा राजन्निक्षुक्कृष्णं महात्मनाम् ॥ ४१ ॥
वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् । एवं स निहतस्तेन
कुवलाश्वेन सत्तम ॥ ४२ ॥ धुन्वुर्नाम महादैत्यो मधुकीटभयोः
सुतः । कुवलाश्वश्च नृपतिर्धुन्वुमार इति स्मृतः ॥ ४३ ॥ नाम्ना
च गुणसंयुक्तास्तदाप्रभृति सोऽभवत् । एतत्ते सर्वमाख्यानं यन्मां
त्वं परिपृच्छसि ॥ ४४ ॥ धौन्वुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य
कर्मणा । इदन्तु पुण्यमाख्यानं विशीः समनुकीर्तनम् ॥ ४५ ॥
शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रपांश्च भवेन्नरः । आशुप्तान् भूतिमांश्चैव
श्रुत्वा भवति पर्वसु । न च व्याधिमयं किञ्चित् प्राप्नोति विगतज्वरः
॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुन्वुमारो-
पाख्यानं सप्तत्रिंशद्विंशत्यध्यायः ॥ २०३ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महा-
द्युतिम् । पप्रच्छ भरतश्चेठ धर्मप्रज्ञं सुदुर्बिहम् ॥ १ ॥ शीत-
मिच्छामि भगवन् स्तोत्रां माध्यात्प्रागुत्तमम् । कथामानं त्वया
निप्र सत्सधर्मद्व तत्त्वतः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षेण त्वि दृशन्ते देवा विप्रपि-
सतम । सूर्यापन्द्रमणौ वायुः पृथिवीर्वाप्तिरेव च ॥ ३ ॥ पिता

माता च भगवन् गुरुरेव च सत्तम । यच्चान्यद्देवविहितं तच्चापि
 भृगुनन्दन ॥ ४ ॥ भान्या हि गुरवः सर्वे एकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
 पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५ ॥ पतिव्रतानां
 माहृत्समं वक्तुमर्हसि नः प्रभो । निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुद्ध
 चानघ ॥ ६ ॥ पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि वाः ।
 भगवन् दुष्करं लेतत् प्रतिभाति मम प्रभो ॥ ७ ॥ मातापितृशु
 शुश्रूषा स्त्रीणां भर्त्सरि च हिज । स्त्रीणां धर्मात् सुधीराद्धि नान्यं
 पश्यामि दुष्करम् ॥ ८ ॥ साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन् यत् कुर्वन्ति
 सदादृताः । दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरं मातरञ्च वै ॥ ९ ॥
 एकपत्न्यया नार्थ्या याश्च सत्यं वदन्त्युत । कुक्षिणा दग्धमासांश्च
 गर्भं सन्धारयन्ति याः ॥ १० ॥ नार्थ्यः कालेन सम्भूय किमद्भुत-
 तरं ततः । संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ॥ ११ ॥ प्रजा-
 यन्ते सुतान्नार्थ्या दुःखिन महता विभो । पुण्यान्ति चापि महता
 म्रुहेन हिजपुङ्गव ॥ १२ ॥ ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्-
 सिताः । खर्वम कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १३ ॥
 क्षत्रधर्मसमाचारं तत्त्वं चाखग्राहि मे हिज । धर्मः सुदुर्लभो विप्र
 नृशंसेन महात्मनाम् ॥ १४ ॥ एतद्दिच्छामि भगवन् प्रश्नं प्रश्न-
 विदाम्बर । श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १५ ॥

माकैण्ड्य उवाच । हन्त ते सर्वमाखग्रास्ये प्रश्नमेतं सुदु-
 र्लभम् । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १६ ॥ मातृस्तु
 गोरवादन्ये पितृनन्ये तु मेनिरे । दुष्करं कुरुते माता विवर्द्धयति
 या प्रजाः ॥ १७ ॥ तपसा दैवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिष्ठया ।
 अभिचारैरुपायैश्चापीरन्ते पितरः सुतान् ॥ १८ ॥ एवं कृच्छ्रेण
 मत्तता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् । चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं
 भविष्यति ॥ १९ ॥ आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 यम कीर्त्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ २० ॥ तयोराप्राप्तु

सकलां यः करोति स धर्मवित् । पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो
 यस्य नित्यम् ॥ २१ ॥ इह प्रेत्य च तस्याथ क्रीर्तिर्धर्मस्य भाव्यतः ।
 नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न आहं नोपवासकम् ॥ २२ ॥ या तु
 भर्त्सरि शुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत । एतत् प्रकरणं राजन्नाधि-
 कृत्य शुधिष्ठिर । पतिव्रतानां नियतं धर्मश्चावहितः मृणु ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतो-
 पाख्यानं चतुरधिकद्विप्रतीऽध्यायः ॥ २०४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । कश्चिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपो-
 धनः । तपस्वी धर्मशीलय कौशिको नाम भारत ॥ १ ॥ साङ्गो-
 पनिपदो वेदानधीते द्विजसत्तमः । स वृक्षमूले कश्चिन्विदानुष्वा-
 रयन् स्थितः ॥ २ ॥ उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
 तवा पुरीप्रसुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदीपरि ॥ ३ ॥ तामवेक्ष्य ततः
 क्रुद्धः समपध्यायत विजः । भयं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरी-
 क्षिता ॥ ४ ॥ अपध्याता च विद्रेण न्यपतहरणीतले । बलाकां
 पतितां दृष्ट्वा गतमत्त्वामचेतनाम् ॥ ५ ॥ कारुण्याद्भिसन्तप्तः
 पर्येषोपत तां विजः । अकार्यं कृतवानस्मि रोपरागजलात्-
 कृतः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा ब्रह्मणो विदान् ग्रामं भैक्षराय
 संश्रितः । ग्रामे शुचीनि प्रवरन् कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ प्रविष्ट-
 स्तत् क्लृप्तं यत्र पूर्वञ्जरितवांसु सः । दीक्षीति यावमानोऽसौ तिष्ठे-
 त्युक्तः स्त्रिया ततः ॥ ८ ॥ यौषन्तु यावत् कुरुते भाजनस्य
 कुटुम्बिनी । एतस्मिन्मन्त्रे राजन् शुभा सम्प्राप्तिरिति भयम् ॥ ९ ॥
 भर्ता प्रविष्टः सद्यसा तस्या भरतसत्तम । सा तु दृष्ट्वा पतिं गार्धी
 न्नाह्वयं जनपाय तम् ॥ १० ॥ पाद्यमाचमनीयं वै ददौ भर्तु-

स्तयासनम् । प्रहा पर्यचरन्नापि भर्तारमसितेक्षणा ॥ ११ ॥
 आहारेणाय भक्षेत्र भोज्यैः सुमधुरैस्तथा । उच्छिष्टं भाविता
 भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ दैवतञ्च पतिं मेने भर्तु-
 चिन्तानुसारिणी । कर्मणा मनसा वाचा नान्यचिन्ताभ्यगात् पतिम्
 ॥ १३ ॥ तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता । साध्याचारा
 शुचिर्दृष्ट्वा कुटुम्बस्य हितैरिणी ॥ १४ ॥ भर्तुश्चापि हितं वत्तत्
 सततं सानुवर्त्तते । देवतातिथिभक्त्यानां श्रुत्य श्रुशुरयोस्तथा ॥ १५ ॥
 श्रुत्युपगपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया । सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा
 संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ॥ १६ ॥ कुर्वती पतिशुश्रूषां सप्ता-
 राय शुभेक्षणा । व्रीडिता साभवत् साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
 उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८ ॥

माकाण्डेय उवाच । ब्राह्मणं क्रोधसन्तप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्तुपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

स्त्रुवाच । क्षन्तुमर्हसि मे विद्वन् भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि चुधितः यान्तः प्राप्त श्रुत्युपिती मया ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्राह्मणा न गरीयासो गरीवांस्ते पतिः
 कृत । गृहस्यधर्मं वर्त्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे । इन्द्रोऽप्येषां
 प्रणमते किं पुनर्मानवी भुवि ॥ २१ ॥ अवलिप्ते न जानीषि ब्रह्मणां
 न श्रुतं त्वया । ब्राह्मणा क्षत्रनिषट्ठया दृष्टेयुः पृथिवीमपि ॥ २२ ॥

स्त्रुवाच । नाहं बलात्का विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।
 अगया क्रुगया दृष्ट्वा क्रुह. किं मां करिष्यसि ॥ २३ ॥ नावजाना-
 म्यसं गिमान् श्रुतेस्तुल्यान् मनस्विनः । अपराधमिमं विप्र क्षन्तु-
 मर्हसि मेऽगम ॥ २४ ॥ जागामि तेजो विप्राणां महाभागश्च
 धीमताम् । शर्मणा मायस्त्रुवात् कृतो हि स्वर्णोदक ॥ २५ ॥

तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् । धीषां क्रोधान्निरद्यापि
दृष्टके नीपशाम्यति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवाहातापिः स
दुरात्मवान् । अगस्त्यमृषिमारुद्य जीर्णः- क्रूरो महासुरः ॥२७॥
बहुप्रभावाः श्रूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् । क्रोधः सविपुली
ब्रह्मन् प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २८ ॥ अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन् चन्तु-
मर्हसि मेऽनघ । पतिशुश्रूषया धर्मा यः स मे रोचते हिज ॥२९॥
दैवतेश्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् । अविशेषेण तस्याहं
कुर्व्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ ३० ॥ श्रूय पायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण
यादृशम् । वलाका हि त्वया दग्धा रीपात्तद्विदितं मया ॥ ३१ ॥
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम । यः क्रोधभीष्टी
त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२ ॥ धी वदेद्दिह सत्यानि
शुरूं सन्तोषयेत च । हिंसितय न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः
॥ ३३ ॥ जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । काम-
क्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४ ॥ अस्य चात्ममनो
लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः । सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं
विदुः ॥ ३५ ॥ धीऽध्यापयेद्धीयीत यजेद्वा याजयीत वा । दद्या-
हापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचारी च
वेदान् धीऽप्यधीयाद्द्विजपुङ्गवः । स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा
ब्राह्मणं विदुः ॥ ३७ ॥ वदुर्ब्राह्मणानां कुशलं तदीषां परि-
कीर्त्तयेत् । सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३८ ॥
धर्मन्तु ब्राह्मणस्याङ्गः स्वाध्यायं दममार्कवम् । इन्द्रियाणां निग्र-
हश्च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ ३९ ॥ सत्यार्कवं धर्ममाङ्गः परं धर्म-
विदो जनाः । दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥४०॥
श्रुतिप्रमाणी धर्मः स्यादिति वृद्धानुयासनम् । बहुधा दृश्यते धर्मः
सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ४१ ॥ भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरत
शुचिः । न तु तस्मिन् भगवन् धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ ४२ ॥

यदि विप्र न जानीषि धर्मं परमकं हिज । धर्मव्याधं ततः पृच्छ-
गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥ ४३ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्य-
वादी जितेन्द्रियः । मिथिलायां वसेद्ग्राधः स ते धर्मान् प्रव-
क्षति ॥ ४४ ॥ तत्र गच्छस्व भद्रन्ते यथाकामं हिजोत्तम । अत्युक्त-
मपि मे सर्वं, क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित । स्त्रिया ह्यवध्याः सर्वेषां धे
धर्ममभिविन्दते ॥ ४५ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वयात्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् । स्वस्ति तेऽस्तु गमि-
ष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तया विस्मृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन् स स्वमात्मानं कौशिको हिजसत्तमः ॥ ४७ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पतिव्रती-
पाखण्डाने पञ्चाधिकद्विंशतोल्लेखः ॥ २०५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्त-
मशेषतः । विनिन्दन् स स्वमात्मानमागस्कृत इवावभौ ॥ १ ॥
चिन्तयानः स्वधर्माय सूक्ष्मां गतिमवाप्नुयात् । अद्धानेन वै
भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २ ॥ कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधं
निवसते किल । तं गच्छाम्यहमदौव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३ ॥
इति सञ्चिन्द्य मनसा अद्धानः स्त्रिया वचः । बलाकाप्रत्ययीनासौ
धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४ ॥ संप्रतस्ये स मिथिलां कौतूहलसम-
न्वितः । अतिक्रमन्तरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५ ॥ ततो
जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् । धर्मसेतुसमाकीर्णा यशो-
त्सवतीं शुभाम् ॥ ६ ॥ गोपुराटालकवतीं हर्म्यप्राकारयोम-
नाम् । प्रविश्य नगरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्यताम् ॥ ७ ॥ पुष्पैश्च

वज्रमिर्व्युक्तां सुविभक्तमहापद्याम् । अश्वैरथैस्तथा दानैर्वीधैश्च
 वज्रमिर्व्युक्ताम् ॥ ८ ॥ छटपुष्टजनाकीर्णा नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
 सोऽप्यश्चद्वज्रवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ धर्मव्याघ-
 मपृच्छ च वास्य कथितो हिजैः । अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये
 व्यवस्थितम् ॥ १० ॥ भार्गवाद्द्विपदांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
 आकुलत्वाच्च क्रोतृणामेकान्ते संस्थितो हिजः ॥ ११ ॥ स तु शाला
 दिजं प्राप्तं सहसा सम्भ्रमात्यितः । आलगाम यतो विप्रः स्थित
 एकान्तदर्शने ॥ १२ ॥

व्याघ उवाच । अभिवादये त्वां भगवन् स्वागतन्ते हिजोत्तम ।
 अहं व्याधो हि भद्रन्ते किं करोमि प्रयाधि माम् ॥ १३ ॥ एक-
 पत्र्या यदुक्तोऽसि गच्छत्वं मिथिलामिति । जानाम्येतदहं सर्वं
 यदयं त्वमुपागतः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा च तस्य तदाकथं स विप्रो भृश-
 विभ्रितः । द्वितीयमिदमाथर्थमित्यचिन्तयत हिजः ॥ १५ ॥ अदे-
 यस्य हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदम् । अहं गच्छाव भगवन्
 यदि ते रोषतेऽनघ ॥ १६ ॥

भार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तं विप्रो छटो वचनमब्रवीत् ।
 अग्रतस्तु दिजं कृत्वा स जगाम अहं प्रति ॥ १७ ॥ प्रविश्य च अहं
 रस्यभासनेनाभिपूजितः । पादभाचमनोयञ्च प्रतिग्रह्य दिजोत्तमः
 ॥ १८ ॥ ततः सुखिापविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् । कर्म-
 तप्ते न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे । अनुतप्ये भयं तात तव
 धीरेण कर्मणा ॥ १९ ॥

व्याघ उवाच । कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं पदम् ।
 वत्तमानस्य मे धर्मं स्वे मय्युं मा कृया हिज । विधाया विहितं
 पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ॥ २० ॥ प्रवृत्ताश्च शुक्ल वृद्धौ शुश्रूषीऽहं
 दिजोत्तम । मय्यं वदे नाम्बस्ये यथायक्ति ददामि च ॥ २१ ॥
 देवतातिथिभूषणामवमिष्टेन वर्धये । न तुतायाम्यहं फिञ्जिञ्ज

गर्हं बलवत्तरम् ॥ २२ ॥ कृतमन्वेति कर्त्तारं पुरा कर्म दिजो-
 त्तम । कृपिगीरक्षवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ॥ २३ ॥ दण्ड-
 नीतिस्त्रयी विद्या तेन लोको भवत्युत । कर्म शूद्रे कृषिवंशे
 संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्यतपोमन्त्राः सत्यञ्च ब्राह्मणे
 सदा । राजा प्रशस्ति धर्मण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ २५ ॥
 विकर्माणश्च ये केचित्तान् युनक्ति स्वकर्मसु । भेतव्यं हि सदा
 राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ॥ २६ ॥ वारयन्ति विकर्मस्थं नृपा
 मृगमिवेषुभिः । जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ॥ २७ ॥
 स्वकर्मनिरता वर्णाश्वत्वारोऽपि दिजोत्तम । स एष जनको राजा
 दुर्बलमपि चेतुस्तम ॥ २८ ॥ दण्डं दण्डे निक्षिपति तथा न
 श्नाति धार्मिकम् । स युक्तचारे नृपतिः सर्वं धर्मण पश्यति
 ॥ २९ ॥ शीघ्रं राज्यञ्च दण्डश्च क्षत्रियाणां दिजोत्तम । राजानो
 हि स्वधर्मण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ॥ ३० ॥ सर्वेषामेव वर्णानां
 वाता राजा भवत्युत । परेण हि हतान् ब्रह्मन् वराहमहिषा-
 नहम् ॥ ३१ ॥ न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा न्वहम् ।
 न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ॥ ३२ ॥ सदापवासी
 च तथा नक्तंभोजी सदा हिज । अशीलयापि पुरुषो भूत्वा
 भवति शीलवान् ॥ ३३ ॥ प्राणिहंसारतियापि भवते धार्मिकः
 पुमान् । अभिचारान्द्रेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ॥ ३४ ॥
 अधर्मा वर्त्तते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः । भेरुण्डा वामनाः
 कुन्दाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ॥ ३५ ॥ क्लीवाद्यान्वास्य बधिरा जायन्ते
 स्तब्धलोचनाः । पार्थिवानामधर्मत्वात् प्रजानामभवः सदा ॥ ३६ ॥
 स एष राजा जनकः प्रजा धर्मण पश्यति । अनुरहणं प्रजाः
 सर्वाः स्वधर्मं निरताः सदा ॥ ३७ ॥ ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च
 निन्दन्ति मानवाः । सर्वान् सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम्
 ॥ ३८ ॥ ये जीवन्ति स्वधर्मण संयुजन्ति च पार्थिवाः । न

किञ्चिदुपजीवन्ति दान्ता उत्थानशीलिनः ॥ ३८ ॥ यत्प्रयान्नदानं
 सततं तितिक्षा धर्मनित्यता । यथाहं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै
 सदा ॥ ४० ॥ त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे । मया-
 वाहं परिहरेत् कुर्यात् प्रियमवाचितः ॥ ४१ ॥ न च कामान्न
 संरन्धान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् । प्रिये नातिभ्रंशं हृष्येदप्रिये न च
 संन्वरेत् ॥ ४२ ॥ न मुहेदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ।
 कर्म चैत् किञ्चिदन्यत् स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ४३ ॥ यत्कल्याण-
 मभिध्यायेत्तत्रात्मानं निरीजयेत् । न पापे प्रतिपापः स्यात् साधु-
 रेव सदा भवेत् ॥ ४४ ॥ आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तु-
 मिच्छति । कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ॥ ४५ ॥ न
 धर्मोऽस्तीतिमन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये । अयद्दधाना धर्मस्य
 ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४६ ॥ महादृतिरिवाधातः पापो भवति
 नित्यदा । मूढानामवलितानाममारं भावितं भवेत् ॥ ४७ ॥ दर्श-
 यत्यन्तरात्मा तं दिवारूपमिवांशुमान् । न लोके राजते मूर्खः
 केवलात्मप्रशंसया ॥ ४८ ॥ अपि चेह त्रिया हीनः कृतविद्यः
 प्रकायते । अद्भुवन् कस्यचिन्निन्दामात्मपूजास्रवणायन् ॥ ४९ ॥ न
 काश्यपुणसम्पन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते । विकर्मणा तप्यमानः
 पापादि परिगुचरते ॥ ५० ॥ न तत् कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्
 परिगुचरते । कर्मणा येन तेनेह पापाद्विजवरीत्तम । एवं श्रुति-
 रियं यश्चान् धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ५१ ॥ पापान्यशुद्धेह पुराकृतानि
 प्राग्धर्मशीलोऽपि विहन्ति यथात् । धर्मो राजन्नुदते पूरुषाणां
 यत् कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५२ ॥ पापं कृत्वा हि मन्येत
 ज्ञाहमस्मीति पूरुषः । तन्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः
 ॥ ५३ ॥ विकीर्षेदिव कल्याणं यद्दधानोऽनस्यकः । वसनस्येव
 छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ॥ ५४ ॥ पापहेतुं पुरुषः कृत्वा
 जज्ञाः समभिवश्यते । गुचरते सर्वपापेभ्यो मयाभ्येतेव चन्द्रमाः

॥ ५५ ॥ यथादित्यः समुद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपोहति । एवं
कल्याणमातिष्ठन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६ ॥ पापानां विद्वदधि-
ष्ठानं लोभमेव हिजोत्तम । लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नाति-
वद्भुक्ताः ॥ ५७ ॥ अधर्मा धर्मरूपेण तेषैः कृपा इवावृताः ।
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः । सर्वं हि विद्यते तेषु
शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमश-
क्यत । शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५९ ॥ एत-
दिच्छामि भद्रन्ते श्रोतुं धर्मभृताम्बर । ततो महामते व्याध तद्-
ब्रवीहि यथातथम् ॥ ६० ॥

व्याध उवाच । यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यञ्च हिजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥ कामक्रोधौ
वपे कृत्वा दशं लोभमनार्जवम् । धर्ममित्येव सन्तुष्टास्ते शिष्टाः
शिष्टसम्भवाः ॥ ६२ ॥ न तेषां विद्यते वृत्तं यज्ञस्त्राध्यायशौलिनाम् ।
आचारपालनञ्चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६३ ॥ गुरुशुश्रूषणं
सत्यमक्रोधो दानमेव च । एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन् शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६४ ॥ शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः । यामयं
लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥ वेदस्योपनिषत्
सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः । दमस्योपनिषत्प्रागः शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६६ ॥ ये तु धर्मानस्यन्ते बुद्धिमोहान्विता नरा । अपथा
गच्छतां तेषामनुयाता च पीडयते ॥ ६७ ॥ ये तु शिष्टाः सन्निवृत्ताः
श्रुतित्यागपरायणाः । धर्मपन्थानमाकृताः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६८ ॥
नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः । उपाध्यायमते
शुक्ताः स्वित्वा धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६९ ॥ नास्तिकान् भिन्नमर्यादान्
क्रूरान् पापमतीं स्वितान् । त्यज तान् ज्ञानमाश्रित्य धार्मिका-
नुपसेव्य च ॥ ७० ॥ कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चैन्द्रियजलां नदीम् ।

नावं वृत्तिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ ७१ ॥ क्रमेण सञ्चितो
 पर्मा बुद्धियागमयी महान् । शिष्टाचारे भवेत् साधू रागः शुक्ले व
 वाससि ॥ ७२ ॥ अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् । अहिंसा
 परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ७३ ॥ सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठान्तु
 प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः । सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेधितम् ॥ ७४ ॥
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तथाचारलक्षणाः । धी यथाप्रकृतिर्जन्तुः
 स स्वां प्रकृतिमश्नुते ॥ ७५ ॥ पापात्मा क्रोधकामादीन् दीपा-
 नाप्तोत्पन्नात्मवान् । आरभ्यो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति
 स्मृतः ॥ ७६ ॥ अनाचारस्त्वधर्मति एतत् शिष्टानुशासनम् । अक्रु-
 ध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ॥ ७७ ॥ ऋजवः शमसम्पन्नाः
 शिष्टाचारा भवन्ति ते । वैविद्यावृद्धाः शुचयी वृत्तवन्तो मनस्विनः
 ॥ ७८ ॥ गुरुशुश्रूषुष्वी दान्ता शिष्टाचारा भवन्त्युत । तेषा-
 महीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ॥ ७९ ॥ स्वैः कर्मभिः सत्-
 कृतानां पीरत्वं सम्प्रणश्यति । तं रुदाचारमाचर्य्यं पुराणं शाश्वतं
 ध्रुवम् ॥ ८० ॥ धर्मं धर्मेषु पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ।
 आस्तिका मानधीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ॥ ८१ ॥ श्रुतवृत्तीषु-
 सम्पन्नाः सन्तः स्वर्गनिवासिनः । वेदीक्तः परमो धर्मो धर्म-
 शास्त्रेषु चापरः ॥ ८२ ॥ शिष्टाचारस्य शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्ष-
 णम् । पारणश्रुतिषु विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ॥ ८३ ॥ क्षमा-
 शतार्जयं शौचं सतामाचारदर्शनम् । सर्वभूतदयायन्ती अहिंसा-
 निरताः रुदा ॥ ८४ ॥ परुषश्च न भाषन्ते रुदा सन्तो द्विजप्रियाः ।
 रुमानामशुभानाश्च कर्मणां फलमदुधि ॥ ८५ ॥ विपाकमभिजान-
 न्तस्ते शिष्टाः शिष्टममताः । म्यायोपेता शुलोपेताः सर्वसीर-
 क्षितैषिणः ॥ ८६ ॥ सन्तः स्वर्गजिताः शुक्लाः सन्निविष्टाश्च सत्-
 पते । क्षामारः संविगताहो दीनानुग्रहकारिणः ॥ ८७ ॥ रक्षे-
 त्सुखाः दृग्धमास्तयैव च मपत्तिनः । सर्वभूतदयायन्तस्ते शिष्टाः

शिष्टसम्भताः ॥ ८८ ॥ दाननिष्ठाः सुखांजीकानाप्रुवन्तीश्च च
 श्रियम् । पीडया च कलत्रस्य भृत्यानाञ्च समाहिताः ॥ ८९ ॥
 अतिभक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः । लोकवात्राश्च
 पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ॥ ९० ॥ एवं सन्तो वर्तमानास्त्वेषन्ति
 शाश्वतीः समाः । अहिंसा सत्यवचनमातृशंस्यमथार्जवम् ॥ ९१ ॥
 अद्रोहो नाभिमानश्च क्लीस्तितिज्ञा दमः शमः । धीमन्तो धृति-
 मन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ॥ ९२ ॥ अकामदेषसंयुक्तास्ते सन्तो
 लोकसाक्षिणः । त्रीण्येव तु सतागाहः सन्तः पद्ममुत्तमम् ॥ ९३ ॥
 न चैव द्रुहेऽद्वयाश्च सत्यञ्चैव सदा वदेत् । सर्वत्र च दयावन्तः सतः
 करुणवेदिनः ॥ ९४ ॥ गच्छन्तीश्च सन्तुष्टा धर्मपस्थानमुत्तमम् ।
 शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९५ ॥ अनसूया
 क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवाहिता । कामशोधपरित्यागः शिष्टा-
 चारनिषेवणम् ॥ ९६ ॥ कर्म च श्रुतसम्पन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ॥ ९७ ॥ प्रज्ञाप्रासाद-
 मारुह्य सुचरन्ते महती भयात् । प्रेक्षन्ते लोकवृत्तानि विवि-
 धानि द्विजोत्तम ॥ ९८ ॥ अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विज-
 वरोत्तम । एतत्ते सर्वमाख्यतां यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् । शिष्टाचार-
 गुणं ब्रह्मन् पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मण-
 व्याधसंवादे षड्धाधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २०६ ॥

—

मार्कण्डेय उवाच । स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधि-
 श्ठिर । यद्दहमाचरे कर्म घोरमेतद्दसंशयम् ॥ १ ॥ विधिस्तु
 बलवान् ब्रह्मन् दुस्तरं हि पुराकृतम् । पुराकृतस्य पापस्य कर्म-
 दोषो भवत्ययम् ॥ २ ॥ दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन् विधाते यत्रजा-

नहम् । विधिनां हि हते पूर्वं निमित्तं घातकी भवेत् ॥ ३ ॥
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम । येषां हतानां
 मांसानि विक्रीणामीह वै द्विज ॥ ४ ॥ तेषामपि भवेदहम् उप-
 योगेन भक्षणे । देवतातिथिभृत्यानां पितृणाञ्चापि पूजनम् ॥ ५ ॥
 औषध्यो वीरुधस्यैव पशवी मृगपक्षिणः । अन्नाद्यभूता लोकस्य
 इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६ ॥ आत्ममांसप्रदानेनं शिविरौषीनरी
 मृगः । स्वर्गञ्च दुष्करं प्राप्तः चमावान् द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ राज्ञो
 महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज । हे सहस्रे तु वध्यते पशूना-
 मन्वहं तदा ॥ ८ ॥ अह्न्यहनि वध्यते हे सहस्रे गवां तथा ।
 समांसं हृदतीह्रन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥ ९ ॥ अतुला कीर्त्ति-
 रभवन्नृपस्य द्विजसत्तम । चातुर्मास्ये च पशवो वध्यन्त इति
 नित्यशः ॥ १० ॥ अग्नयो मांसकामाश्च इतरपि श्रूयते श्रुतिः ।
 यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन् वध्यन्ते सततं द्विजैः ॥ ११ ॥ संस्कृताः किलं
 मन्त्रैश्च तेषां स्वर्गमवाप्नुवन् । यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन् मांसकामा-
 भवन् पुरा ॥ १२ ॥ मर्चत्र नैवाभवन्नांसं कस्यचिद्विजसत्तम ।
 अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३ ॥ देवतानां पितृ-
 णाञ्च भुङ्क्ते हृत्वापि यः सदा । यथाविधि यथाश्राद्धं न प्रदु-
 ष्यति भक्षणात् ॥ १४ ॥ अमांसायो भयत्वेवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 भार्यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति द्राघ्मण्यः ॥ १५ ॥ सतत्रा-
 नृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते । सौदासेन तदा राश्या
 मानुषा भक्षिता द्विज ॥ १६ ॥ आपामिभूतेन शृगमत्र किं प्रति-
 भाति ते । स्वधर्म इति कृत्वा तु न तत्रजामि द्विजोत्तम ॥ १७ ॥
 पुराह्वगमिति शाला जीवाम्येतेन कर्मणा । स्वधर्मं तत्रजतो ब्रह्म-
 न्धर्म इति दृश्यते ॥ १८ ॥ स्वधर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति
 नित्ययः । पूर्वं हि विहितं कर्मा देहिगं न विमुचति ॥ १९ ॥
 धात्रा विधिरयं दृष्टो यज्ञः कर्मनिर्णये । दृष्टव्या तु भवेत् प्रथा

क्रूरे कर्मणि वर्तता ॥ २० ॥ कर्मशुभंकथं कुर्यां कथं सुचेर
 परामवात् । कर्मणस्तस्य घोरस्य बद्धधा निर्मयो भवेत् ॥ २१ ॥
 दाने च सतप्रवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा । द्विजातिपूजने चाहं
 धर्मे च निरतः सदा ॥ २२ ॥ अभिमानानिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि
 द्विजोत्तम । कृपिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा सूता ॥ २३ ॥
 कर्पन्तो खाद्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिप्रयान् बहून् । जीवानन्यांश्च
 बद्धयस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४ ॥ धान्यबीजानि यान्याद्ब्र-
 ह्मोद्दिशानि द्विजोत्तम । सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ २५ ॥ अध्याक्रम्य पशून्थापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
 वृक्षांस्तथौषधीन्थापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २६ ॥ जीवा हि
 बहवो ब्रह्मन् वृक्षेषु च फलेषु च । उदके बहवश्चापि तत्र किं
 प्रतिभाति ते ॥ २७ ॥ सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन् प्राणिभिः प्राणि-
 जीवैः । मत्तगन् असन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २८ ॥
 सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बद्धधा द्विजसत्तम । प्राणिनोऽन्योन्य-
 भक्षाय तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २९ ॥ चक्रम्यमानान् जीवांश्च
 धरणीसंश्रितान् बहून् । पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ ३० ॥ उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकयः ।
 ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३१ ॥ जीवैर्ग्रस्तमिदं
 सर्वमाकाशं पृथिवी तथा । अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ ३२ ॥ अहिंस्येति यदुक्तं हि पुरुषैर्विहितैः पुरा । के
 न हिंसन्ति जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम ॥ ३३ ॥ बद्ध
 सद्द्विष्य इति वै नास्ति कश्चिदहिंसकः । अहिंसायान्तु निरता
 यतयो द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥ कुर्वन्त्येव हि हिंसन्ते यत्रादत्स्यतरा
 भवेत् । आलक्ष्णायैव पुरुषाः कुले जाता मद्भागुणाः ॥ ३५ ॥
 महाघोराणि कर्माणि बला लप्सन्ति वै न च । सद्यद् सद्यदो-
 ऽन्याश्च दुष्टं दयापि दुर्दृढं ॥ ३६ ॥ गम्यह् प्रवृत्तान् पुरुषान्

सम्यगनुपपद्यतः । समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ॥ ३७ ॥
 गुरुं शैव विनिन्दन्ति भूढाः पण्डितमानिनः । बहूलोके विपर्ययस्तं
 दृश्यते हिजमत्तम ॥ ३८ ॥ धर्मयुक्तमधर्मैश्च तत्र किं प्रतिभाति
 ते । वक्तुं बह्विधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु । स्वकर्मनिरतो यो
 हि स यथः प्राप्नुयान्नहत् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध-
 संवादे सप्ताधिकद्विंशतौऽध्यायः ॥ २०७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव शुधिष्ठिर !
 विपर्ययमुवाचेदं सर्वधर्मभृताम्बरः ॥ १ ॥

व्याध उवाच । श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृदानुशासनम् ।
 सूक्तां गतिर्हि धर्मस्य बह्व्याखा क्षत्रनन्तिका ॥ २ ॥ प्राणान्तिके
 विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् । अनृतेन भवेत्सत्यं सत्येनैवानृतं
 भवेत् ॥ ३ ॥ यद्गुरुदहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा । विप-
 र्ययकृतो धर्म पश्य धर्मस्य स्वप्नताम् ॥ ४ ॥ चल्लरोत्पशुभं कर्म
 शुभं वा यदि सत्तम । अवरुं तत् समाप्नोति पुरुषो नात्र संययः
 ॥ ५ ॥ विपमाश्च दयां प्राप्नो दिवान् गच्छति वै भयम् । आत्मनः
 कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६ ॥ गूढो नैकृतिकथापि
 अपलय दिजोत्तम । सुखदुःखविपर्यासान् सदा समुपपद्यते ॥ ७ ॥
 नैनं प्रसा सुनीलं वा प्रायते नैव यौरुपम् । यो यमिच्छेद्यया कामं
 तं तं कामं समापरेत् ॥ ८ ॥ यदि स्यादपराधीनं यौरुपस्य
 क्रियाफलम् । संयतायापि दृष्टाय मतिमन्तस्य मानवाः ॥ ९ ॥
 दृग्गन्तो निष्कलाः सन्तः प्रहीनाः स्वस्वकर्मभिः । भूतानामपरः
 क्वदिसिंमायां सततोत्थितः ॥ १० ॥ यद्गनायाश्च लोकास्य रु सुखो
 लीयते रुदा । अनेदमपि शास्त्रेण श्रीः कश्चिदुपनिवृत्ति ॥ ११ ॥

कथित् कर्माणि कुर्वन् हि न प्राप्यमधिगच्छति । दिवानिष्ठा तपः
 कृत्वा कृपणैः पुत्रगृहिभिः ॥ १२ ॥ दग्धमासृष्टा गर्भं जायन्ते
 कुलपांसनाः । अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसञ्चितैः ॥ १३ ॥
 विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः । कर्मजा हि मनुष्याणां
 रोगा नास्यत्र संशयः ॥ १४ ॥ आधिभिशैव बाध्यन्ते व्याधैः
 क्षुद्रमृगा इव । ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः सम्भृतीषधैः ॥ १५ ॥
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव हिज । येषामस्ति च
 भीतव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ॥ १६ ॥ न शक्नुवन्ति ते भीतुं
 पश्य धर्मभृताम्बर । अपरे बाहुवलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः
 ॥ १७ ॥ दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं हिजसत्तम । इति लोक-
 मनाक्रन्दं मोक्षभोगपरिष्कृतम् ॥ १८ ॥ स्रोतसासकृदाक्षिप्तं द्विय-
 माणं बलीयसा । न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः
 ॥ १९ ॥ नाप्रियं प्रतिपद्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् । उपर्युपरि
 लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ॥ २० ॥ यतते च तथाशक्ति न च
 तदर्त्तते तथा । बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ॥ २१ ॥
 महत्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु । न केचिदीशते ब्रह्मन् स्वयं
 ग्राह्यस्य सत्तम ॥ २२ ॥ कर्मणा प्राकृतानां हि इह सिद्धिः
 प्रदृश्यते । यथा श्रुतिरियं ब्रह्मन् जीवः किल सनातनः ॥ २३ ॥
 शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह । बध्यमाने शरीरे तु
 देहनाथो भवत्युत । जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । कथं कर्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदताम्बर ॥ २५ ॥

व्याध उवाच । न जीवनाथोऽस्ति हि देहभेदे मिथैतदाङ्ग-
 म्रियतीति मूढाः । जीवस्तु देहान्तरितः प्रवाति दशाहृतैवास्य
 शरीरभेदः ॥ २६ ॥ अन्यो हि नास्मात् कृतं हि कर्म मनुष्यलोके
 मनुजस्य कथित् । यत्नेन किञ्चिद्धि कृतं हि कर्म तदङ्गुते नास्ति

कृतस्य नाशः ॥ २७ ॥ सुपुण्यशैला हि भवन्ति पुण्या नराधमाः
पापकृती भवन्ति । नरोऽनुजातस्त्रिच कर्मभिः स्वैस्ततः समुत्-
पद्यति भावितस्तैः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । कथं संभवते योनी कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९ ॥

वाच उवाच । गर्भाधानसमायुक्त कर्मदं सम्पृच्छन्ते । समा-
सेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि दिजोत्तम ॥ ३० ॥ यथासमृत्तसम्भारः
पुनरेव प्रजायते । शुभकृत् शुभयोनीषु पापकृत् पापयोनिषु ।
शुभैः प्रयोगैर्हवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥ ३१ ॥ मोहनीयै-
र्वियोनिषु त्वधोगामी च क्लिष्यी । जातिमृत्युजरादुःखैः सततं
समभिद्रुतः ॥ ३२ ॥ रुद्धारे पचमानस्य दीपैरात्मकृतैर्नरः ।
तिर्यग्ग्रीनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ॥ ३३ ॥ जीवाः संपरि-
वर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः । जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य
दुःखितः ॥ ३४ ॥ तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते । ततः
कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं वद्म ॥ ३५ ॥ पचरते तु पुनस्तेन
भुक्त्वा पथगमिवातुरः । अजस्रमेव दुःखाप्तोऽदुःखितः सुखसंचकः
॥ ३६ ॥ ततोऽनित्वत्तवन्धत्वात् कर्मणामुदयादपि । परिक्रामति
संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ३७ ॥ स चेन्नित्वत्तवन्धस्तु विशुद्धयापि
कर्मभिः । तपोयोगसमारम्भं कुरुते दिजसत्तम ॥ ३८ ॥ कर्मभि-
र्बहुभियापि लोकान्नाति मानवः । स चेन्नित्वत्तवन्धस्तु विशुद्ध-
यापि कर्मभिः ॥ ३९ ॥ प्राप्नोति सुकृताक्षीकान् यत्र गत्वा न
शोचति । पापं कुर्वन् पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ॥ ४० ॥
तस्मात् पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्ज्योत च पापकर्म । अणस्सुः वृत्तस्य
कल्याणानि च सेवते ॥ ४१ ॥ सुखानि धर्ममर्थश्च स्वर्गश्च सभते
नरः । संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ॥ ४२ ॥ प्राच-
स्यान्तरा एतत्तिरिह श्लोके परतं च । सतां धर्मेषु वर्तते श्रियां

शिष्टवदाचरेत् ॥ ४३ ॥ असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै
 हिज । सन्ति ह्यगमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ॥ ४४ ॥
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसङ्करः । प्राज्ञो धर्मेण रमते
 धर्मञ्चैवोपजीवति ॥ ४५ ॥ तस्माद्धर्माद्वाप्तेन धनेन हिजसत्तम ।
 तस्यैव सिद्धते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै ॥ ४६ ॥ धर्मात्मा
 भवति हेतुवत् वित्तज्ञास्य प्रसीदति । स मित्रजनसन्तुष्ट इह प्रेत्य
 च नन्दति ॥ ४७ ॥ शब्दं स्वयं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
 प्रभुलं लभते चापि धर्मस्यैतत् फलं विदुः ॥ ४८ ॥ धर्मस्य च फलं
 लब्ध्वा न तुष्यति महाहिज । अदृष्यमाणी निर्वर्द्धमापेदे ज्ञान-
 चक्षुषा ॥ ४९ ॥ प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दीपं नैवानुरुध्यते । विरज्यते
 यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ५० ॥ सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा
 लोकं क्षयात्मकम् । ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ५१ ॥
 एवं निर्वर्द्धमादत्ते पापं कर्म जहाति च । धार्मिकस्यापि भवति
 मोक्षञ्च लभते परम् ॥ ५२ ॥ तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं
 श्रेयो दमः । तेन सर्वानघाप्नोति कामान् यान्मनसेच्छति ॥ ५३ ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च । ब्रह्मणः पदमाप्नोति
 यत् परं हिजसत्तम ॥ ५४ ॥

ब्राह्मण उवाच । इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यत-
 त्रत । निग्रहस्य कथं कार्थीं निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५५ ॥
 कथञ्च फलमाप्नोति तेषां धर्मभूताम्बर । एतदिच्छामि तस्मिन्
 धर्मं ज्ञातुं निबोध मे ॥ ५६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि हिजव्याध-

संवादे अष्टाधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २०८ ॥

। मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तस्तु विप्रेश धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 मत्सुवाच वथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच । विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
 तत् प्राप्य कामं भजते रोषञ्च द्विजसत्तम ॥ २ ॥ ततस्तदर्थं यतते
 कर्म चारभते महत् । इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासञ्च निव्रियते
 ॥ ३ ॥ ततो रागः प्रभवति द्वेषश्चैतदनन्तरम् । ततो लोभः प्रभ-
 वति मोक्षश्च तदनन्तरम् ॥ ४ ॥ ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेष-
 हतस्य च । न धर्मं जायते बुद्धिर्वाजादमं करोति च ॥ ५ ॥
 व्याजेन चरती धर्ममर्थं व्याजेन रोचते । व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु
 द्विजसत्तम ॥ ६ ॥ तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ।
 सुहृद्भिर्वाय्यमाणस्य पण्डितैश्च द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ उत्तरं श्रुतिसम्बद्धं
 ब्रवीत्यश्रुतियोजितम् । अधर्मस्त्रिविधस्यास्य वर्तते रागदीपजः
 ॥ ८ ॥ पापघ्नन्तद्यते चैव ब्रवीति च करोति च । तस्याधर्मं प्रवि-
 ष्टस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९ ॥ एकशीलैश्च मित्रैश्च भजन्ते
 पापकर्म्मिणः । स तेन दुःखमाप्नोति परतः च विपद्यते ॥ १० ॥
 पापात्मा भवति ज्ञेयं धर्मलाभन्तु मे शृणु । यस्त्वैतान् प्रश्रया
 दीयान् पूर्वमेवानुपश्रुति ॥ ११ ॥ ह्यमलः सुखदुःखिभ्यः साधुं चा-
 ध्युपसेवते । तस्य साधुममारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु राजते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्रवीषि सुखं धर्मं यस्य यत्ता न विद्यते ।
 दिव्यप्रभायः समस्तानृपिरेव मनोऽसि मे ॥ १३ ॥

व्याध उवाच । ब्राह्मणा ये महाभागाः पितरीन्द्रगुणः गदा ।
 तेषां कर्माणि फलं प्रियं लोके मनोपिपा ॥ १४ ॥ यत्तेषाञ्च
 प्रियं तत्ते श्रेयसादि द्विजसत्तम । नमस्तृता ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मी
 विद्या निरोध मे ॥ १५ ॥ इदं विप्रं जगत्परमजयज्ञापि सर्वतः ।
 महाभूतात्मकं प्रश्रुत्वा नातः परतरं भवेत् ॥ १६ ॥ महाभूतामि शं
 शाशुरभिरापस्तथा च भूः । इन्द्रः स्वर्ग्यः पृथ्वी रमो गन्ध

तद्गुणाः ॥ १० ॥ तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
 पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमगो गुणिषु तिष्ठ ॥ १८ ॥ षष्ठन्तु चेतना
 नाम मन इत्यभिधीयते । सप्तमी तु भवेद्दुर्बुद्धिरक्षारस्ततः परम्
 ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणि च पञ्चात्मा रजः सत्त्वं तमस्तथा । इत्येष
 सप्तदशकी राशिरव्यक्तसञ्ज्ञकः ॥ २० ॥ सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ता-
 व्यक्तैः सुसंवृतैः । चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तनवी गुणः । एतत्
 सर्वमाख्यगतं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-
 संवादे नवाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
 कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्द्धनीम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । महाभूतानि यान्याद्ब्रह्म पञ्च धर्मभृताम्बर ।
 एकैकस्य गुणान् सम्यक् पञ्चानामपि मे वद ॥ २ ॥

व्याध उवाच । भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
 गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषा वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३ ॥ भूमि-
 पञ्चगुणा ब्रह्मन्मुद्गञ्च चतुर्गुणम् । गुणास्त्रयस्तेजसि च तव-
 शाकाशवातयोः ॥ ४ ॥ शब्दःस्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५ ॥ शब्दः स्पर्शश्च
 रूपञ्च रसश्चापि द्विजोत्तम । अपामेते गुणा ब्रह्मन् कीर्त्तितास्तव
 सुव्रत ॥ ६ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः । शब्दः
 स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव तु ॥ ७ ॥ एते पञ्चदश ब्रह्मन्
 गुणा भूतेषु पञ्चसु । वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥
 अग्न्योऽग्न्यं नातिवर्तन्ते सम्यक् च भवति द्विज । यदा तु विष्ववी-
 भावमोक्षरन्ति पराचराः ॥ ९ ॥ तदा दिवी दीपमन्त्रं व्यतिरोहति

कालतः । आनुपूर्व्यां विनश्यन्ति जायन्ते आनुपूर्व्यः ॥ १० ॥
 तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः । यैरावृतमिदं सर्वं
 जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ११ ॥ इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्रूपमिति
 कृतम् । तद्व्यक्तमिति श्रेयं लिङ्गब्राह्मणमतोन्द्रियम् ॥ १२ ॥
 यथास्वं ब्राह्मकाण्डेषां शब्दादीनामिमानि तु । इन्द्रियाणि यदा
 देही धारयन्निव तप्यते ॥ १३ ॥ लोके विततमात्मानं लोक-
 ज्वात्मनि पश्यति । परापराद्यः सक्तः स न स तु भूतानि पश्यति
 ॥ १४ ॥ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा । ब्रह्मभूतस्य
 संयोगी नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५ ॥ ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य
 पौरुषम् । लोकवृत्तिप्रकाशेन ज्ञानमार्गेण गम्यते ॥ १६ ॥ अनादि-
 निधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् । अनौपम्यममूर्त्तञ्च भगवानाह
 बुद्धिमान् ॥ १७ ॥ तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपच्छसि ।
 इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८ ॥ इन्द्रियाण्येव
 तत् सर्वं यत् स्वर्गनरकानुभौ । निगृहीतविद्वेषानि स्वर्गाय नर-
 काय च ॥ १९ ॥ एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
 एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ २० ॥ इन्द्रियाणां
 प्रसङ्गेन दीपमच्छम्भसंशयम् । संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं
 समाप्नुयात् ॥ २१ ॥ पञ्चामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधि-
 गच्छति । न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विलितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्टमात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याङ्गरश्चान् । तै-
 रप्रमत्तः कुशलो सदृशैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २३ ॥
 पञ्चामात्मनि युक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् । धी धीरो धार-
 येद्रश्मीन् स स्यात् परमसारथिः ॥ २४ ॥ इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां
 ह्यणामिव वर्त्मसु । धृतिं कुर्वीत सारथेऽ धृत्या तानि जयेद्द-
 ध्रुवम् ॥ २५ ॥ इन्द्रियाणां विधरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य
 हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाश्रमि ॥ २६ ॥ येषु विप्रलिपयन्ती

षट्सु मोहात्फलागमे । तेष्वध्वसिताध्यायी विन्दते ध्यानं
फलम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे द्वाविंशतिप्रश्नोऽध्यायः ॥ २१० ॥

—*—

मार्कण्डेय उवाच । एवञ्च सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुन सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २ ॥

व्याध उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान् पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३ ॥ मोहात्मकं तम-

स्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् । प्रकाशवद्गुणत्वाच्च सत्त्वं ज्ञात्वा
इहोच्यते ॥ ४ ॥ अविद्यावद्गुणो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।

दुर्हृत्पीकस्तगोध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५ ॥ प्रवृत्तवाक्यो
मन्त्री च धी नराग्रेऽनसूयकः । विधित्तमानो विप्रर्षे स्तब्धो

मानी स राजसः ॥ ६ ॥ प्रकाशवद्गुणो धीरो निर्विधित्तोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान् दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७ ॥ सात्त्विक-

स्त्वय संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते । यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोक-
वृत्तं जुगुप्सते ॥ ८ ॥ विरागस्य च रूपन्तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।

मदुर्भवत्पहङ्कारः प्रसौदत्यार्जवञ्च यत् ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्वहृद्भानि
प्रशाम्यति परस्परम् । न चास्य संग्रयो नाम क्वचिद्भवति कश्चन

॥ १० ॥ शूद्रधीनो हि जातस्य महुणानुपतिष्ठतः । वैश्वानरं लभते
ब्रह्मन् सन्नियतं तथैव च ॥ ११ ॥ श्वार्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण-

मभिजायते । गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२ ॥
इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-

संवादे एकादशधिकदशोऽध्यायः ॥ २११ ॥

ब्राह्मण उवाच । पार्श्वं धातुमासाद्य शरीरेऽग्निः कथं भवेत् । अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽग्निः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रकमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर । व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ २ ॥

व्याध उवाच । मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् । प्राणो मूर्धानि चार्णो ष वर्तमानो विचेष्टते ॥ ३ ॥ भूतं भव्यं भविष्यन्न सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् । श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मधानि-
मुपाकृते ॥ ४ ॥ स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स मनातनः । महान् बुद्धिरद्वैतारो भूतानां विषयश्च सः ॥ ५ ॥ एवन्तुश्च स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते । पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमपाश्रितः ॥ ६ ॥ वस्तिमूले गुदे चैव पावकं समुपाश्रितः । वहन्मूर्तं पुरीषं चाश्रयानः परिवर्तते ॥ ७ ॥ प्रयत्ने कर्मणि बले स एकस्त्रिषु वर्तते । उदानमिति तं प्राङ्मरुधात्मविदुषी जनाः ॥ ८ ॥ सन्धौ सन्धौ सन्निविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः । शरीरेषु मनुष्याणां व्याज इत्युपदिश्यते ॥ ९ ॥ धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः । रसान् धातून् द्वापाय वर्तयन् परिधावति ॥ १० ॥ प्राणानां सन्निपातात्तु सन्निपातः प्रजायते । संष्ठा शान्तिरिति श्रियो धीऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ ११ ॥ समानोदानधोर्मध्ये प्राणापानौ समाहितौ । समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः ॥ १२ ॥ तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः । स्त्रीतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ १३ ॥ अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते । स ऊर्ध्वभागस्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ १४ ॥ पक्वाण्यस्त्वधी नाभ्यामूर्ध्वमामाश्रयः स्थितः । नामिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ प्रवृत्ता हृदयात् सर्वे तिर्यग्ूर्ध्वमधस्तथा । वहन्त्यन्तरसान्नाड्यो दशप्राणप्रवाहिताः ॥ १६ ॥ धीगिनामेप मार्गस्तु धेन गच्छन्ति तत्परम् । जितकृपाः

समा धीरां मूर्द्धन्यात्मानमादधु ॥ १७ ॥ एवं सर्वेषु वितती
 प्राणापानौ हि देहिषु । एकादशविकारात्मा कलासञ्चारसञ्चतः
 ॥ १८ ॥ मूर्त्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् । तस्मिन्
 यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाख्यामिवाहितः ॥ १९ ॥ आत्मानं
 हि विजानीहि नित्यं योगिजितात्मकम् । देवो यः संस्थित-
 स्तस्मिन्निर्विन्दुरिव पुष्करे ॥ २० ॥ चैवज्ञं तं विजानीहि नित्यं
 योगजितात्मकम् । जीवात्मकानि जानीहि रजःसत्त्वं तमस्तथा
 जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ २१ ॥ अचेतनं
 जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् । ततः परं चैवविदो
 वदन्ति प्रावर्त्तयदो भुवनानि सप्त ॥ २२ ॥ एवं भूतेषु सर्वेषु
 भूतात्मा संप्रकाशते । दृश्यते लग्नया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभि
 ॥ २३ ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्ना-
 त्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्धमश्नुते ॥ २४ ॥ लक्षणन्तु प्रसादस्य
 यथा तप्तः सुखं स्वपेत् । निवाते वा यथादीपो दीप्येत् कुशल-
 दीपितः ॥ २५ ॥ पूर्वरात्रे परे चैव युष्मानः सततं मनः । लघ्वा-
 हारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ प्रदीप्तेनेव दीपेन
 मनोदीपेन पश्यति । दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं स तदा विप्र मुच्यते
 ॥ २७ ॥ सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । एतत्
 पवित्रं लोकानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ २८ ॥ नित्यं क्रोधात्तपो
 रक्षेत् धर्मं रक्षेच्च मत्सरात् । विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानन्तु
 प्रमादतः ॥ २९ ॥ आनृणस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
 आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतम् ॥ ३० ॥ सत्यस्य वचनं
 श्रेयः सत्ये ज्ञानं हितं भवेत् । यद्भूतहितमत्यस्तं तद्वै सत्यं परं
 मतम् ॥ ३१ ॥ यस्य सर्वं समाश्ना निरायीर्वाश्रयाः श्रदा ।
 त्यागी यस्य ज्ञतं सर्वं स त्यागी च स युक्तिमान् ॥ ३२ ॥ यतो न
 सुहरष्येनं चमयेद्दुषयादयेत् । तं विद्याद्ब्रह्मण्यो योगं विधीय

विंगसंश्रितम् ॥ ३३ ॥ न हिंस्र्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगति-
 खरेत् । नैदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥
 आक्रिश्यन् सुमन्तोषी निराशित्वमवापलम् । एतदेव परं ज्ञानं
 सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ३५ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भवेद्ब्रह्मज्ञानं
 व्रत । अशोकं स्थानमासाद्य निखलं प्रेत्य चेह च ॥ ३६ ॥ तपो-
 नित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना । अजितं जेतुकामेन भाव्यं
 सङ्घेष्वासङ्गिना ॥ ३७ ॥ गुणगुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
 एतत्तु ब्रह्मणो वृत्तमाङ्गरेकपदं सुखम् ॥ ३८ ॥ परित्यजति यो
 दुःखं सुखञ्चाप्युभयं नरः । ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमरुद्भेन च
 गच्छति ॥ ३९ ॥ यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन हिजोत्तम । एतत्ते
 सर्वं मास्वरातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध-
 संवादे द्वादशाधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २१२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सङ्घथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे शुधि-
 छिर । दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १ ॥ न्यायगुण-
 मिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् । न तेऽस्त्वविदितं किञ्चिद्धर्मविवि-
 द्धि दृश्यते ॥ २ ॥

व्याध उवाच । प्रत्यहं मम यो धर्मस्तच्च पश्य हिजोत्तम ।
 येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३ ॥ उत्तिष्ठ भगवन्
 क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् द्रष्टुमर्हसि धर्मेश मातरं पितरञ्च
 मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः स प्रविश्याथ दर्शय परमा-
 श्रितम् । सौधं हृद्यञ्चतुःपाशमतीव च मनोरमम् ॥ ५ ॥ देवता-
 गृहसङ्घातं देवतैश्च सुपूजितम् । मयनासनसम्वाधं गन्धैश्च परमै-

र्युतम् ॥ ६ ॥ तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ । इतरा-
हारौ सुमन्तुष्टावुपविष्टौ वरासने ॥ ७ ॥ धर्मव्याधस्तु तौ इष्टा
पादेषु गिरसापतत् ।

वृद्धावूचतुः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मश्च धर्मस्त्वामभिरक्षतु । प्रीतौ
स्वस्तव धीचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि । गतिमिष्टां तथा ज्ञानं मेधाञ्च
परमाद्गतः ॥ ८ ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यं काले सुपूजितौ ।
न तेऽन्यद्देवतं किञ्चिद्देवतेष्वपि वर्त्तते ॥ ९ ॥ प्रयतत्वाहिजातीनां
दमेनासि समन्वितः । पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः
॥ १० ॥ प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावाञ्च पूजया । मनसा कर्मणा
वाचा शूयूषा नैव क्षीयते ॥ ११ ॥ न चान्या हि तथाबुद्धिर्दृश्यते
साम्प्रतं तव । जामदग्नेः रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ॥ १२ ॥
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टञ्च पुत्रक । ततस्तं ब्राह्मणं-ताभ्यां
धर्मव्याधौ न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ तौ स्वागतेन तं विप्रमञ्चयामासतु
स्तदा । प्रतिपूज्य च तां पूजां द्विज परच्छ तावभौ ॥ १४ ॥
अपुत्राभ्यां सभत्याभ्यां कश्चिदां कुशलं गृहे । अनामयञ्च वां कश्चित्
सदैवेच्च शरीरयोः ॥ १५ ॥

वृद्धावूचतुः । कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गं च सर्वशः ।
कश्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निति ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तौ विप्रः प्रव्युवाच मुदा-
न्वितः । धर्मव्याधौ निरीक्षाय ततस्तं वाक्यमप्रधीत् ॥ १७ ॥

व्याध उवाच । पिता माता च भगवन्नेती मे देवतं परम् ।
यद्देवतेभ्यः कर्त्तव्यं तद्देताभ्यां करोम्यहम् ॥ १८ ॥ प्रवस्त्रिंश-
दथा देवाः सर्वेऽयमपरोगमाः । संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा
वृद्धाविमौ मम ॥ १९ ॥ उपहारानाहरन्ती देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वन्ति तद्देताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २० ॥ एतौ मे परमं
ब्रह्मन् पिता माता च देवतम् । एतौ पुण्यैः फले रत्नैः क्षीयमानि

सदा हिज ॥ २१ ॥ एतावेवात्मयो महं यान् वदन्ति मनीषिणः ।
 चञ्चा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम हिज ॥ २२ ॥ एतदर्थं मम
 प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः । मपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करो-
 म्यहम् ॥ २३ ॥ स्वयञ्च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावथे ।
 आहारं सम्पूयच्छामि स्वयञ्च हिजसत्तम ॥ २४ ॥ अनुकूलं तथा
 वक्षि विप्रियं परिवर्जये । अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करो-
 म्यहम् ॥ २५ ॥ धर्ममेव गुरुं श्लाघा करोमि हिजसत्तम ।
 अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २६ ॥ पत्नैव गुरवो
 ब्रह्मन् पुरुषस्य बुभूषतः । पिता मातामिरात्मा च गुरुय हिज-
 सत्तम ॥ २७ ॥ एतेषु यस्तु वर्त्तत सम्यगेव हिजोत्तम । भवेयु-
 रग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः । गार्हस्थ्ये वर्त्तमानस्य एष
 धर्मः सनातनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि हिजव्याध-
 संवादे तयोद्भाधिकहिमतोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । गुरुं निवेद्य विप्राय तौ मातापितरा-
 दुभौ । पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रवृत्त-
 चक्षुर्जातोऽग्नि संपश्य तपसो बलम् । यदर्थमुक्तोऽसि तथा गच्छस्व
 मयिलामिति ॥ २ ॥ पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
 मयिलायां वसेद्ग्राधः स ते धर्मान् प्रवक्ष्यति ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यत-
 त । संसृत्य वाक्यं धर्मैश्च गुणवानसि मे मतः ॥ ४ ॥

व्याध उवाच । यत्तदा त्वं हिजयेष्ठ तयोक्ता मां प्रति प्रभो ।
 एतेव तथा सम्यगेकपत्रा न संशयः ॥ ५ ॥ त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु
 वैप्रेतदर्शितं मया । वाक्यञ्च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं हिज

॥ ६ ॥ त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम । अनिष्टोऽसि
 निष्क्रान्तो गृह्णात्ताभ्यामनिन्दित ॥ ७ ॥ वेदोच्चारणकार्थार्थ-
 मयुक्तं तत्त्वया कृतम् । तव शोकेन वृद्धो तावन्वीभूतौ मनस्विनौ
 ॥ ८ ॥ तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यागाद्यम् । तपस्वी
 त्वं महात्मा च धर्मं च निरतः सदा ॥ ९ ॥ सर्वमेतदुपार्थन्ते क्षिप्रं
 तौ संप्रसादय । अद्भुतस्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
 गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच । यद्वैतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंगमम् ।
 प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते धर्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥

व्याध उवाच । दैवतप्रतिभो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
 पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः । मातापित्रोः सकाशं
 हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ॥ १२ ॥ अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं माता-
 पित्रोर्हि पूजनम् । अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कञ्चन ॥ १३ ॥

ब्राह्मण उवाच । इहाहमागती दिष्ट्या दिष्ट्या मे सद्गतं
 त्वया । इदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४ ॥ एको
 नरः स हस्तेषु धर्माविहिते न वा । प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रन्ते
 पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ पतमानोऽद्य नरके भवतास्मि समुद्धतः ।
 भवितव्यमथैवञ्च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ॥ १६ ॥ राजा ययाति-
 र्द्वौहित्रैः पतितस्तरितो यथा । सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं
 भवता त्विह ॥ १७ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।
 नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिययम् ॥ १८ ॥ दुर्ध्वजः प्राश्रुती
 धर्मः शूद्रयोनी हि वर्तते । न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि
 कारणम् ॥ १९ ॥ येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता खवा । एत-
 दिच्छामि विश्रातुं तत्त्वेन हि महामते । कामया ब्रूहि मे सर्वं
 सत्येन प्रयतात्मना ॥ २० ॥

व्याध उवाच । अतस्त्रिमणीया ये ब्राह्मणा मे दिञ्जितम् ।

शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २१ ॥ अहं हि ब्राह्मणः
 पूर्वमासं हिजवरात्मजः । वेदाध्यायी सकुप्रसी वेदाङ्गानाञ्च पारगः
 ॥ २२ ॥ आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्वस्वामाप्तवानिमाम् । कश्चिद्राजा
 मम सखा धनुर्वेदपरायणः ॥ २३ ॥ संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽह-
 मभवं द्विज । एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निगंतो नृपः ॥ २४ ॥
 सहितो धोधमुखैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः । ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र
 सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २५ ॥ अथ क्षिप्तः शरो धीरो मयापि द्विज-
 सत्तम । ताडितश्च ऋषिस्त्विन शरेणानतपर्वणा ॥ २६ ॥ भूर्मी
 निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् । नापराध्याम्यहं किञ्चित्
 केन पापमिदं कृतम् ॥ २७ ॥ मन्वानस्तं मृगञ्चाहं संग्राहः
 सहसा विभो । अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ॥ २८ ॥
 अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः । तमुग्रतपसं विप्रं
 निष्टनन्तं महीतले ॥ २९ ॥ अजानता कृतमिदं मघेत्प्रहमयाङ्गुवम् ।
 क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ॥ ३० ॥ ततः
 प्रत्यब्रवीदाक्यमृषिर्मां क्रोधमुच्छ्वितः । व्याधस्त्वं भविता श्रुर
 शूद्रयोनाविति द्विज ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मण-
 व्याधसंवादे चतुर्दशधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

—

व्याध उवाच । एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा हिजवरोत्तम ।
 अभिप्रसादयमृषिं गिरा क्वाहीति मां तदा ॥ १ ॥ अजानता मया
 कार्यमिदमद्य कृतं मुने । क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २ ॥
 ऋषिस्त्वाच । नान्यथा भविता शप एवमेतदसंशयम् ।
 यानृशंस्यात्त्वहं किञ्चिन् कर्त्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३ ॥ शूद्रयोर्न्यां
 वर्त्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि । मातापितृभ्यः शूद्रूपां करिष्यसि

न संशयः ॥ ४ ॥ तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गञ्चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥ प्रापश्चै तु
निर्वृत्ते भवितासि पुनर्हिजः । एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणाऋष-
तेजसा ॥ ६ ॥ प्रसाद्य कृतस्त्रेण ममैव हिपदाम्बर । शरश्चोद्धृत-
वानस्मि तस्य वै हिजसत्तम ॥ ७ ॥ आश्रमञ्च मया नीतो न च
प्राणैर्व्ययुच्यत । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुरामवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं हिजोत्तम ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
आप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि । दुष्करं हि कृतं कर्म
जानता जातिमात्मनः ॥ ९ ॥ लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञं नित्यं धर्म-
परायण । कर्मदोषश्च वै विदन्नात्मजातिकृतेन वै ॥ १० ॥ कश्चित्-
कालमुष्यतां वै ततोऽसि भविता हिजः । साम्प्रतञ्च मतो मेऽसि
ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो
विकर्मसु । दाम्भिको दष्कृतः प्रायः शूद्रेण सहशो भवेत् ॥ १२ ॥
वस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः । तं ब्राह्मणमहं मन्ये
वृत्तेन हि भवेहिजः ॥ १३ ॥ कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति
दारुणाम् । क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १४ ॥
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां ब्रह्मिधा ह्यप्रविधादिनः । लोकवृत्तानुवृत्तञ्च
नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १५ ॥

व्याध उवाच । प्रश्रया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्भिः ज्ञानमामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १६ ॥ अनिष्ट-
संप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च । मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते
षाल्यबुद्धयः ॥ १७ ॥ गुणैर्भूतानि शुज्यन्ते विशुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १८ ॥ अनिष्टज्ञान्वितं
पद्मंस्तया क्षिप्रं विरज्यते । ततश्च प्रतिकर्षन्ति यदि पद्ममप्युप-
क्रमात् ॥ १९ ॥ शोचन्तो न भवेत्किञ्चित् केवलं परिनश्यते । परि-

त्यजन्ति ये दुःखं सुखं चाप्युभयं नराः ॥ २० ॥ त एव सुखमेधन्ते
 ज्ञानदत्ता मनीषिणः । असन्तोषपरा भूटाः सन्तोषं वान्ति
 पण्डिताः ॥ २१ ॥ असन्तोषस्य नाख्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
 न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २२ ॥ न विधादे
 मनः कार्यं विधादो विषमुत्तमम् । मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध
 इवोरगः ॥ २३ ॥ यं विधादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते ।
 तिलसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २४ ॥ अवश्यं क्रिय-
 माणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् । न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्
 प्राप्नोति शोभनम् ॥ २५ ॥ अद्याप्युपायं पश्येत दुःखस्य परि-
 मोक्षणे । अशोचन्नारंभेतैव मुक्त्याव्यसनी भवेत् ॥ २६ ॥ भूते-
 ष्वभावं सञ्चिन्त्य ये तु बुद्धेः परङ्गताः । न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः
 पश्यन्तः परमाङ्गतिम् ॥ २७ ॥ न शोचामि च वै विद्वन् काला-
 काङ्क्षी स्थितोऽहम् । एतैर्निर्दर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ २८ ॥
 ब्राह्मण उवाच । कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
 नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानदत्तोऽसि धर्मवित् ॥ २९ ॥ आपृच्छे
 त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वां परिरक्षतु । अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्म
 धर्मभृताम्बर ॥ ३० ॥
 मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिर्वाच
 ह । प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ३१ ॥ स तु
 गत्वा द्विजः सर्वाः शुश्रूषाः कृतवांस्तदा । मातापित्रभ्यां तृदाभ्यां
 यद्यान्यायं सुशंसितः ॥ ३२ ॥ एतत्ते सर्वं माख्यतां निखिलेन
 शुधिष्ठिर । पृष्टवानसि यत्तात धर्मं धर्मभृताम्बर ॥ ३३ ॥ पति-
 व्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम । मातापित्रोश्च शुश्रूषा
 धर्मव्याधेन कीर्त्तिता ॥ ३४ ॥
 शुधिष्ठिर उवाच । अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् धर्माख्यानमनु-
 त्तमम् । सर्वधर्माविदां श्रेष्ठ कथितं सुनिसत्तम ॥ ३५ ॥ सख-

अव्यतया विदन् मुहूर्त्त इव मे गतः । न हि तप्तोऽस्मि भगवन्
शृणुानो धर्मसुत्तमम् ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रती-
पाखरानि पञ्चदशधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथं
शुभाम् । पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथमनिर्वने वातः कथञ्चाप्यङ्गिराः पुनः ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निभूत्वा महाद्युतिः ॥ २ ॥ अग्निर्वदा त्वेक
एव ब्रह्मज्ञास्य कर्मसु । दृश्यते भगवन् सर्वमेतदिच्छामि वेदि-
तुम् ॥ ३ ॥ कुमारस्य यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवेत् । वषा-
रुद्राच्च सम्भूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं
त्वत्तः श्रोतुं भार्गवसत्तम । कौतूहलसमाविष्टो याथातथं महा-
मुने ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रूहो ज्ञतवहस्तपस्तामुं वनइतः ॥ ६ ॥ यथा च भगवानग्निः
स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्तापयंश्च प्रमया नाशयंस्तिमिराणि च
॥ ७ ॥ पुराङ्गिरा महावाहो चवार तप उत्तमम् । आश्रमस्थो
महामागो हव्यवाहं विशेषयन् ॥ ८ ॥ तथा स भूत्वा तु तदा
जगत्सर्वं व्यकापयत् । तपयंस्तु ज्ञतभुक् सन्तप्तस्य तेजसा
॥ ९ ॥ अग्निं ग्लानय तेजस्वी न च किञ्चित् प्रजज्ञिवान् । अथ
सञ्चिन्तयामास भगवान् हव्यवाहनः ॥ १० ॥ अग्नोऽग्निरिह
लोकानां ब्रह्मणा सम्प्रकल्पितः । अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य
मे तप ॥ ११ ॥ कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपद्यदग्निवह्नोकास्तापयन्तं महागुनिम् ॥ १२ ॥ सोऽपानर्ध

च्छनेर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्त्वग्निस्त्वं पुनर्लोकः
भावनः ॥ १३ ॥ विद्यातस्याभि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ।
लमग्निः प्रथमं दृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः । स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व
शीघ्रमेव तमोमुद ॥ १४ ॥

अग्निरुवाच । नष्टकीर्तिरहं लोके भवान् जातो ज्ञताशनः ।
भवन्तमेव आस्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १५ ॥ निक्षिपा-
न्यहमजित्वं लमग्निः प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजा-
पत्यक एव च ॥ १६ ॥

अङ्गिरा उवाच । कुरु पुण्यं प्रजास्वर्गं भवाग्निस्तिमिरा-
पहः । मासु देव कुरुष्वामि प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथा-
करोत् । राजन् वृहस्पतिर्नाम तस्याङ्गिरसः सुतः ॥ १८ ॥ ज्ञात्वा
प्रथमजं तन्तु वज्रैराङ्गिरसं सुतम् । उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं
तत्र भारत ॥ १९ ॥ स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृह्णंस्तु देवाय तदचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ २० ॥ तत्र नानाविधा-
नमोन् प्रवक्ष्यामि महामभान् कर्मभिर्जङ्गभिः खयातान्नाना-
र्यान् ब्राह्मणेष्विह ॥ २१ ॥

इति शारङ्गपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गिरसो-
पाख्यानं प्रीङ्गशाधिकद्वितीयोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्रह्मणी यस्मृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलो-
दह । तस्याभवत् शुभा भार्या प्रजास्तस्याह मे शृणु ॥ १ ॥
वृहत्कीर्तिर्हृदज्योतिर्हृददृब्रह्मा वृहन्ननाः । वृहन्नन्वो वृह-
द्भ्रासस्तथा राजन् वृहस्पतिः ॥ २ ॥ प्रजासु तारु सर्वासु रूपे-
णाप्रतिमाभवत् । द्विरी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३ ॥

भूतानामेव सर्वेषां तस्यां रागस्तदाभवत् । रागाद्वागिति यामाङ्ग-
 द्वितीयाङ्गिरसः सुताम् ॥ ४ ॥ यां कपर्द्दिसुतामाङ्गदृष्ट्वाट्टश्वेति
 देहिनः । तदुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५ ॥
 पञ्चत्यङ्घ्रिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती । षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां
 पुण्यामाङ्गर्महिष्मतीम् ॥ ६ ॥ महामखिष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु
 महामते । महामतीति विखराता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७ ॥
 चान्तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुङ्कुहायते । एकानंशेति तामाङ्गः
 कुङ्कुमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे,
 सप्तदश्याधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । बृहस्पतेस्वान्द्रमसी भार्याभूया यश-
 खिनी । अग्नीन् साजनयत् पुण्यान् पङ्केकाञ्चापि पुत्रिकाम् ॥ १ ॥
 आङ्गतिष्वेव यस्यान्नेर्हविषाल्यं विधीयते । सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः
 शंयुर्नाम महाव्रतः ॥ २ ॥ चातुर्मास्येषु यस्येष्टग्रामश्वमेधेऽग्रजः
 पशुः । दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरन्निरेषोऽथ वीर्यवान् ॥ ३ ॥ शंयी-
 रप्रतिमा भार्या सत्यासत्याय धर्मजा । अग्निस्तस्य सुतो दीप्त-
 स्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४ ॥ प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्नि-
 रध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ५ ॥ पोष-
 मास्येषु सर्वेषु हविषाल्यं सुचोद्यतम् । भरतो नामतः सोऽग्नि-
 र्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६ ॥ तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स
 भारतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७ ॥
 भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः । महानत्यर्थमहितस्तथा
 भरतसप्तम ॥ ८ ॥ भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा ।
 प्राङ्गराज्येन तस्येन्या सोमस्येव दिजाः शनैः ॥ ९ ॥ हविषा यो

द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते । रत्नप्रभूरथाध्वानः कुम्भरेताः स
 च चरते ॥ १० ॥ अरयां जनयत् सिद्धिं भानुं भाभिः स्मावृणोत् ।
 आग्नेयं मानयन्नित्यमाह्वाने हेप्रप सूयते ॥ ११ ॥ यस्तु न चरते
 नित्यं यथासा वक्षसा त्रिधा । अग्निर्निश्चरवनी नाम पृथिवीं स्तौति
 केवलम् ॥ १२ ॥ विपाप्मा कलुषैर्भुक्तो विशुद्धयाश्चिप्रा ज्वलन् ।
 विपापीऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्मकृत् ॥ १३ ॥ आक्रोशतां
 हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम
 शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४ ॥ अनुकूजन्ति येनेह वेदनात्ताः स्वयं जनाः ।
 तस्य पुत्रः खनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५ ॥ यस्तु विश्वस्य
 जगते बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राङ्गुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम-
 पावकम् ॥ १६ ॥ अन्तरग्निः श्रुतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् ।
 स जज्ञे विश्वभुङ्गाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारी यतात्मा
 च सततं विपुलव्रताः । ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम्
 ॥ १८ ॥ पवित्रा गोमती नाम नदी यस्याभवत् प्रिया । तस्मिन्
 कर्माणि सर्वाणि क्रियन्ते धर्मकर्तृभिः ॥ १९ ॥ वडुवाग्निः पिवत्यग्नी
 योऽसौ परमदारुणः । ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ्गाम कविः प्राणायितस्तु
 यः ॥ २० ॥ उद्गृहारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते । ततः स्वष्टं
 भवेदाज्यं स्वष्टकृत् परमः श्रुतः ॥ २१ ॥ यः प्रयान्तेषु भूतेषु मन्यु-
 र्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे मन्यन्ती चाथ पुत्रिका ॥ २२ ॥
 स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो
 नास्ति रूपेण कथन ॥ २३ ॥ अतुल्यदात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु
 पावकः । संहर्याहारयन् क्रोधं धन्यो स्रग्धो रये स्थितः ॥ २४ ॥ समये
 नागरेच्छूद्रूनभोषी नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग त्रिभि-
 रुक्थैरभिष्टुतः । महावाचन्तुजनयत् समाश्राप्तं हि यं विदुः ॥ २५ ॥

इति चारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासपर्वणि चाङ्गिरसे

षष्टाध्यायिकद्विष्टोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

विष्णुर्नागेह योऽग्निस्तु धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण
 सहितं यस्य हविराग्रयणं सृतम् ॥ १३ ॥ अग्निराग्रतणो नाम
 भानोरेवान्वयस्तु सः । चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां योनिरग्रहः
 ॥ १४ ॥ चतुर्भि सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तुसः । निशा लल-
 नयत् कन्यामग्नीसोमात्तमौ तथा ॥ १५ ॥ भानोरेवाभवद्भार्या
 सुपुत्रे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषाग्रेण चातुर्मास्येषु पावकः
 ॥ १६ ॥ पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः । अस्य लोकस्य
 सर्वस्य यः प्रभुः परिपठति ॥ १७ ॥ सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो
 वै मनोः सुतः । ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमस्तु सः
 ॥ १८ ॥ कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्म-
 णासौ बभौ भार्या स वङ्गिः स प्रजापतिः ॥ १९ ॥ प्राणानाश्रित्य
 यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् । तस्य सन्निहिता नाम भद्ररूपस्य
 साधनः ॥ २० ॥ शुक्लकृष्णागतिर्देवो यो विमर्शि ज्ञताशनम् ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २१ ॥ कपिलं
 परमर्षिञ्च यस्मद्भ्रार्यतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम साङ्ग-
 योगप्रवर्तक ॥ २२ ॥ अग्रं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि नित्यदा ।
 कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वङ्गिरुचरते ॥ २३ ॥ इमानन्यान्
 समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । ऋतेनहोत्रस्य दुष्टस्य प्राय-
 धित्तार्यमुखेषान् ॥ २४ ॥ संसृशेयुर्यदान्योन्यं कथञ्चिद्वायुनामव ।
 दृष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २५ ॥ दक्षिणान्निर्गदा
 हाभ्यां संसृजेत तदा किल । दृष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतये-
 ऽग्नये ॥ २६ ॥ यदाग्नयो हि सृशेयुर्निवेशस्था द्वाग्निना ।
 दृष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २७ ॥ अग्निंरजस्वला
 वै स्त्री संसृशेदग्निहोत्रिकम् । दृष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्यु-
 मतेऽग्नये ॥ २८ ॥ मृतः शूघ्रत वा जीव परेयुः पशवो यदा ।
 दृष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरमतेऽग्नये ॥ २९ ॥ आर्त्तो न जुहुया-

दग्निं विराजं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादु-
त्तरामये ॥ ३० ॥ दर्शञ्च पौर्णमासञ्च यस्य तिष्ठेत् प्रतिष्ठितम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३१ ॥ सूतिकाग्निर्यदा
चाम्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाम्नि-
मतेऽग्नये ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे
विंशत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २२० ॥

—:—

मार्कण्डेय उवाच । आपस्य दुहित्वा भार्या सहस्य परमा
प्रिया । भूपतिर्भुवमर्त्ता च जनयत् पावकं परम् ॥ १ ॥ भूताना-
ञ्चापि सर्वेषां यं प्राज्ञः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनमर्त्तेति सान्व-
धिषु द्विजातिषु ॥ २ ॥ महताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३ ॥ अग्निर्गृह-
पतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । इतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य
पावकः ॥ ४ ॥ अपां, गर्भो महाभागः सत्त्वभुगो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भुवमर्त्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा तानि भूतानि
तस्रग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्चेष्टो भरस्य
तु ॥ ६ ॥ स वङ्गिः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः । आयातं
नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ॥ ७ ॥ देवास्तत्राधिगच्छन्ति
मार्गमाणा यथादिग्म् । दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत्
॥ ८ ॥ देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ
मध्वक्षं प्रियमेतत् कुरुष्व मे ॥ ९ ॥ प्रेष चाम्निरथर्वाणमन्यं दिशं
ततोऽगमत् । मत्स्रगास्तस्र समाषखुः क्रुहस्तानग्निरब्रवीत् ॥ १० ॥
भस्रगा वै द्विविधैर्भविर्भविष्यथ शरीरिणाम् । अथर्वाणं तथा
चापि हव्यवाहोऽब्रवीदथः ॥ ११ ॥ अतुनीयमानी हि भूयं देव-

वाक्याङ्गि तेन सः । नैच्छद्दीढुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि सोऽस्त्वजत्
 ॥ १२ ॥ स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश धरान्तदा । भूमिं
 सृष्ट्वाऽजज्ञातून् पृथक् पृथगतीव हि ॥ १३ ॥ पूषात् स गन्धं
 तेजस्य अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेषणः स्फाटिकं तस्य पित्ता-
 न्मारकतं तथा ॥ १४ ॥ यकृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेष प्रभुः
 प्रजाः । नखास्तस्यभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ॥ १५ ॥
 शरीरादिविधासान्ये धातवोऽस्यभवनृप । एवं त्यक्त्वा शरीरञ्च
 परमे तपसि स्थितः ॥ १६ ॥ भृश्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसीत्यापित-
 स्तदा । भृशं जज्ज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा ऋषिं भयाञ्चापि प्रविवेश महार्णवम् । तस्मिन्नष्टे जगद्धीत-
 मथर्वाणमथाश्रितम् ॥ १८ ॥ अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादेवः ।
 अथर्वा लक्ष्मणकानात्मनालोक्य पावकम् ॥ १९ ॥ मिषतां सर्व-
 भूतानासुन्ममाथ महार्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्ट पूर्वमथर्वणा
 ॥ २० ॥ आहृतः सर्वभूतानां हृद्यं वहति सर्वदा । एवं लज-
 नयद्विष्णुगान् वेदोक्तान् विविधान् बहून् ॥ २१ ॥ विचरन् विवि-
 धान् देवान् भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाञ्च
 सरस्वती ॥ २२ ॥ गङ्गा च यतकुम्भा च शरयुर्गण्डसाङ्गवा ।
 चर्मण्युती मही चैव मेघ्या मेधातिथिस्तदा ॥ २३ ॥ ताम्नावती
 वेतवती नद्यस्त्रिस्तोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी गीदा-
 वरी तथा ॥ २४ ॥ वेणीपवेणा भीमा च बडवा चैव भारत ।
 भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुमुरा तथा ॥ २५ ॥ तुङ्गवेणा
 कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्णुगानां मातरो
 या प्रकीर्तिता ॥ २६ ॥ अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्य पुत्री
 विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥ २७ ॥
 अतोऽप्यन्ये जाता प्रख्याप्ती मानसाः प्रजाः । अत्रिं पुत्रान्
 सद्युःकारांस्तानेवात्मन्धारयत् ॥ २८ ॥ तस्य तदृजस्यः माया-

निर्हरन्ति ज्ञताधनाः । एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽनयो
 मया ॥ २९ ॥ अप्रमेया यद्योत्पन्नाः श्रीमन्तस्त्रिभिरापिंहाः । अद्भु-
 तस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ॥ ३० ॥ तादृशं विद्धि
 सर्वप्रामेको हेतुषु ज्ञताधन । एक एवैष भगवान् विशेषः प्रथमो-
 ऽङ्गिरा ॥ ३१ ॥ वज्रधा निःश्वेतः काचात् च्योतिष्टोमक्रतुर्धृष्या ।
 इत्येष वंशः सुमहात्मनीनां कीर्तितो मया । दोऽङ्कितो विविधै-
 र्यन्मैर्हृद्यं वहति दैर्घिनाम् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसभास्यापर्वणि आङ्गिरसे

एकविंशत्यधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अमीनां विविधा वंशः कीर्तितास्ते
 मयानघ । शृणु जन्म तु कौरव्यं कार्तिकेयस्य धीमत ॥ १ ॥
 अद्भुतस्यद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितीजसम् । जातं ब्रह्मर्षिभार्या-
 मिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्द्धनम् ॥ २ ॥ देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः
 परस्परम् । तत्रालयन् सदा देवान् दानवा धीररूपिणः ॥ ३ ॥
 बभूवमानं बलं दृष्ट्वा वज्रयस्त्रैः पुरन्दरः स्वसैन्यायकार्थाय चिन्ता-
 माप भयं तदा ॥ ४ ॥ देवसेनां दानवैर्हि भर्मा दृष्ट्वा महाबलः ।
 पालयेदीर्यमायित्य स श्रेयः पुरुषो मया ॥ ५ ॥ स श्रेष्ठं मानसं
 गत्वा ध्यायन्नर्षमिहं भयम् । कुचावार्त्तस्वरं धीरमथ मुक्तं स्त्रिया
 तदा ॥ ६ ॥ अभिधावतु मां कथित् पुरुषस्त्रातु चैव ह । संतिष्ठ
 मे प्रहियतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७ ॥ पुरन्दरस्तु तामाह
 माभैर्नास्ति भयं तव । एवमुक्त्वा ततोऽप्यहत् केचिनं स्वितमग्रतः
 ॥ ८ ॥ किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाबलम् । हस्तो गृहीत्वा
 कन्यां तामभेनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ पनायैकभ्रं कक्षात्त्वमिमां

कन्यां जिहीर्षसि वञ्चिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबा-
धनात् ॥ १० ॥

केश्युवाच । विश्वजस्र लभेवैनां शक्रेषा प्रार्थिता मया । समन्ते
जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकयासन ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा गदां केशी
चिन्नेपेन्द्रबधाय वै । तामापतन्तीञ्चिच्छेद मध्ये वञ्चिण वासवः
॥ १२ ॥ अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् । तदा-
पतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं घतक्रतुः ॥ १३ ॥ विभेद राजन् वञ्चिण
भुवि तन्निपपात ह । पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः
॥ १४ ॥ हिला कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः । अपवाते-
ऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवीऽब्रवीत् । कासि कस्यासि क्रिञ्चिह
कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५ ॥

इति आरुण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दीत्यन्ती
हाविंशत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २२२ ॥

कन्योवाच । अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता । भगिनी
मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १ ॥ सदैवावां भगिन्यौ तु
सखीभिः सह भानसम् । आगच्छविह रत्यर्थमनुश्राप्य प्रजा-
पतिम् ॥ २ ॥ नित्यद्वावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः । दृच्छ-
त्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकयासन ॥ ३ ॥ सा हृतानेन भगवन्
शुक्ताहं तद्वजेन तु । त्वया देवन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्ल-
भम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । मम मातृस्वसेया त्वं माता दाद्यायणी मम ।
आखरातन्तुहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ ५ ॥

कन्योवाच । अदलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम । वर-
दानात् पितृभावी सुरासरनमस्कृत ॥ ६ ॥

इन्द्र उवाच । कीदृशन्तु वलं देवि पत्युस्तव भविष्यति । एत-
दिच्छाम्यहं त्र्योतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ७ ॥

कन्योवाच । देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम् । जेता
थो दुष्टदैत्यानां महावीर्यी महाबलः ॥ ८ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतानि
लया सह विजेष्यति । स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्त्ति-
वर्धनः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्त-
यद्भृशम् । अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभापते ॥ १० ॥
अथापश्यत् स उदये भास्करं भास्करद्युतिः । सोमञ्चैव महाभागं
विद्यमानं दिवाकरम् ॥ ११ ॥ अमावास्यां प्रवृत्तायां मुहूर्त्तं रौद्र
एव तु । देवासुरस्य संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ १२ ॥ लोहि-
तैश्च घनैर्युक्ता पूर्वां सन्ध्यां शतक्रतुः । अपश्यन्नोहितोदञ्च भगवान्
वरुणालयम् ॥ १३ ॥ भृगुभियाद्गिरीभिय ज्ञतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वज्रिञ्च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ १४ ॥ पर्वं चैव
चतुर्विधं तदा सूर्य्यमुपस्थितम् । तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्य्य-
गतञ्च तम् ॥ १५ ॥ समालोक्यैकतामेवं शशिनो भास्करस्य च ।
समवायन्तु तं रौद्रं दृष्ट्वा अक्रोऽन्वचिन्तयत् ॥ १६ ॥ सूर्याचन्द्र-
मसोर्षोरं दृश्यते परिवेषनम् । एतन्नित्येव रात्रयन्ते महद्युक्तन्तु
शंसति ॥ १७ ॥ सरित्सिन्धुरपीयन्तु प्रत्यसृग्याद्दिनीं शृणुम् ।
शृगालिन्यम्बिवक्त्रा तु प्रत्यादित्यं विराविणी ॥ १८ ॥ एष रौद्रस्य
सहातो महान् युक्तस्य तेजसा । सोमस्य वज्रिसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं
समागमः ॥ १९ ॥ जनयेद्यं सतं सोमः मोऽस्या देव्याः पति-
र्भवेत् । अग्निदेवैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरभिय देवता ॥ २० ॥ एष
सेज्जनयेद्भ्रमं मोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् । एवं गङ्गिन्य भगवान्
प्रह्लादलोकं तदा गतः ॥ २१ ॥ गृहीत्वा दिग्मेनान्तामण्डलं ग
पितामहम् । उवाच चास्या देव्याह्वं ग्राध शूरं पतिं दिव्य ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच । यथैव चिन्तितं कार्यं त्वया दानवस्तदन । तथा
 स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ २३ ॥ स भविष्यति सेनानी-
 ख्यया सह शतक्रतो । अस्या देव्याः पतिथैव स भविष्यति वीर्य-
 वान् ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया । तत्रा-
 भ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवपंयोऽभवन् ॥ २५ ॥ वशिष्ठप्रमुखा सुखा
 विप्रेन्द्राः सुमहाबलाः । भागार्थं तपसो धातुं तेषां सोमन्तथा-
 ध्वरे ॥ २६ ॥ पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः । इष्टिं कृत्वा
 यथान्यायं सुसमिधे जुताग्ने ॥ २७ ॥ जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं
 सर्वदिवीकसाम् । समाहृतो जुतवहः सोऽहुतः सूर्यमखलात्
 ॥ २८ ॥ विनिःसृत्य ययौ वह्निर्वागगतो विधिवत् प्रभुः । आग-
 न्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्ततो जुतम् ॥ २९ ॥ स तत्र विविधं हव्यं
 प्रतिगृह्य जुताग्नेः । ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवीकसाम्
 ॥ ३० ॥ निष्कामंधाप्यपश्यत् स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् । खेवा-
 थमेधूपविष्टाः स्वपन्तीय यथासुखम् ॥ ३१ ॥ रुक्मवेदिनिभा-
 स्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः । जुताग्नेर्वाग्निःप्रतिभाः सर्वास्तारा
 इवाञ्जुताः ॥ ३२ ॥ स तत्र तेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
 पत्नीर्दृष्ट्वा हिजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ३३ ॥ भूयः स
 चिन्तयामास न न्यार्थं क्षुभितो ह्यहम् । साध्व्यः पत्नी हिजे-
 न्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ३४ ॥ नैताः शक्या मया द्रष्टुं
 स्रष्टुं वाप्यनिमित्ततः । गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात् पश्चान्य-
 भीक्ष्णयः ॥ ३४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । संसृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चन-
 प्रभाः । पश्यमानथ मुमुद्दि गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ३५ ॥ निरुध्य
 तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः । मनस्तासु विनिःसृष्य कामयानो
 वराङ्गना ॥ ३६ ॥ कामसन्तमष्टदयो देहत्यागविनियतः । पलाभे
 ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्यनमुपागमत् ॥ ३७ ॥ स्वाहा तं दक्षदुष्टिता

प्रथमं कामवत्तदा । सा तस्य छिद्रमन्वेच्छच्चिरात् प्रभृति भाविनी
 ॥ ३८ ॥ अप्रमत्तस्य देवस्य न च पश्यत्यनिन्दिता । सा तं शाला
 यथावत्तु वङ्गि वनमुपागतम् ॥ ३९ ॥ तत्त्वतः कामसन्तप्तं चिन्त-
 यामास भाविनी । अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम्
 ॥ ४० ॥ कामयिष्यामि कामार्त्ता तासां रूपेण मोहितम् । एवं
 कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिर्य मे भवेत् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दोत्तमौ
 त्रयोविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणा-
 न्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥ १ ॥
 जगाम पावकाभ्यासं तद्योवाच वराङ्गना । मामग्ने कामसन्तप्तां
 त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २ ॥ करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुप-
 धारय । अहमङ्गिरसो भार्या शिवानाम ज्ञताशन । शिष्टाभिः
 प्रहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३ ॥

अग्निरुवाच । कथं मां त्वं विजानीषी कामार्त्तमितराः कथम् ।
 यास्त्वया कीर्त्तताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४ ॥

शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।
 त्वच्चित्तमिद्विभ्रतैर्भ्रात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ ५ ॥ मैथुनायेह
 संप्राप्ता कामं प्राप्तुं द्रुतञ्जर । यामयो मां प्रतीचन्ते गमिष्यामि
 ज्ञताशन ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्निरुपधेमे तां शिवां प्रीतां मुदा-
 गुतः । प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७ ॥
 अचिन्तयन्नमेदं ये रूपं द्रुघ्नन्ति कानने । ते ब्राह्मणीनाममृतं

दीपं यद्यन्ति पावके ॥ ८ ॥ तस्मादेतद्ब्रह्ममाणा गच्छी सञ्जवा-
म्यहम् । वनात्त्रिगमनञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९ ॥

भार्कण्डेय उवाच । सुपर्णा सा तदा भूत्वा निर्जगाम महा-
वनात् । अपश्यत् पर्वतं प्रवेतं भरस्तम्बैः सुसंघतम् । इष्टविषैः
सप्तमीर्षेर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ॥ १० ॥ रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रै-
र्भूतगणैस्तथा । राक्षसीभिर्य सम्पूर्णमनेकीय मृगरिजैः ॥ ११ ॥
सा तत्र सहसा गत्वा घैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे
शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ १२ ॥ सप्तानामपि सा देवी सप्तर्षीणां
महात्मनाम् । पद्मीसखपतां कृत्वा कथयामास पावकम् ॥ १३ ॥
दिव्यरूपमस्त्वयाः कर्तुं न शकितं तथा । तस्यास्तपःप्रभाविण
भर्तुः शूयूपणेन च ॥ १४ ॥ पट्कलस्तत्तु निःक्षिप्तमग्नेरेतः कुम्भ-
क्षम । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५ ॥
तत्स्फुरन् तेजसा तत्र संघतं जनयत् सुतम् । ऋषिभिः पूजितं
स्फुरन्मनयत् स्फुन्दतां ततः ॥ १६ ॥ पट्गिरा दिगुणश्रीती दाद-
शाक्षिभुजक्रमः । ऐकशीवैर्कजठरः कुमारः समपद्यत ॥ १७ ॥
द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां त्रिशुर्वभौ । अङ्गप्रत्यङ्गसञ्चूतसतु-
र्थग्रामभवद्गुहः ॥ १८ ॥ लोहिताभ्रेण महता संघतः सह-
विद्युता । लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्ये इवीदितः ॥ १९ ॥
गृहीतन्तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् । न्यस्तं यन्निपुरघ्नेन
सुरारिविनिङ्गन्तनम् ॥ २० ॥ तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बल-
वांस्तदा । सम्मोहयन्निवेमान् स तीन् लोकान् सचराचरान् ॥ २१ ॥
तस्य तं नितदं श्रुत्वा महामेघीषनिस्वनम् । उत्पेतर्तुर्महानागौ
चित्तस्यैरावतश्च ह ॥ २२ ॥ तावापतन्तौ सम्प्रेक्ष्य स बालीर्ऋ-
समद्युतिः । दाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिञ्चान्येन पाणिना
॥ २३ ॥ अपरेणाग्निदायादस्ताम्बूडं भुजेन सः । महाकाय-
सुपर्णघटं कुक्कुटं बलिनाम्बरम् ॥ २४ ॥ गृहीत्वा व्यनदङ्गीमं चिक्रीड

च महाभुजः । हाभ्यां भुजाभ्यां बलवान् गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम्
 ॥ २५ ॥ प्राधापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि । हाभ्यां भुजा-
 भ्यामाकाशं बद्धशीऽभि जघान ह ॥ २६ ॥ क्रीडन् भाति महा-
 सेनस्त्रीन् लोकान् वदनैः पिवन् । पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमा-
 नुदधे यथा ॥ २७ ॥ स तस्य पर्वतस्याग्रे निघ्नन्तीऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोकयद्मेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दृशः ॥ २८ ॥ स पश्यन् विवि-
 घान् भावांश्चकार निनदं पुनः । तस्य तं निनदं शुभ्रा न्यपतन्
 बद्धधा जनाः ॥ २९ ॥ भीताशीदिग्मनसस्तमेव शरणं ययुः । ये
 तु तं संश्रिता देवं ज्ञानावर्णास्तदा जनाः ॥ ३० ॥ तानथाङ्गः
 पारिपदान् ब्राह्मणान् सुमहाबलान् । स तूत्याय महाबाङ्गरुप-
 सान्तुं च तान् जनान् ॥ ३१ ॥ धनुर्विकृष्य व्यसृजहाणान् श्वेते
 महागिरौ । विभेद् स शरैः शैलं क्रीडन् हिमवतः सुतम् ॥ ३२ ॥
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् । स विभीषणोऽपत-
 च्छैली भृशमार्त्तस्वरान् रुवन् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्निपतिते त्वभ्ये नेदुः
 शैला भृशं तदा । स तं नादं भृशार्त्तानां शुत्वापि बलिनाम्बरः
 ॥ ३४ ॥ न प्राव्ययद्मेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् । सा तदा
 विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ॥ ३५ ॥ विभेद् शिखरं घोरं
 श्वेतस्य तरसा गिरेः । स तेनाभिहतो दीर्घो गिरिः श्वेतोऽचलैः
 सह ॥ ३६ ॥ उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः । ततः
 प्रव्यथिता भूमिर्व्यथीर्यत समन्ततः ॥ ३७ ॥ आर्त्ता स्कन्दं समा-
 साद्य पुनर्बलवती बभौ । पर्वताय नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
 अथैनमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्ती

चतुर्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तस्मिन् जाति महासखे महासेने महा-
 वले । समुत्तस्थुर्महीत्पाता धीररूपाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥ स्त्री-
 पुंसोर्विपरीतञ्च तथा दम्बानि यानि च । ग्रहा दीप्ता दिशं खञ्ज
 ररास च मही भृशम् ॥ २ ॥ ऋषयश्च महाघोरान् दृष्टोत्पातान्
 समन्ततः । अकुर्वन् शान्तिमुद्दिम्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ ३ ॥
 निवसन्ति वने धे तु तस्मिन्क्षेत्ररथे जनाः । तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः
 पावकेनाहितो महान् ॥ ४ ॥ सङ्गम्य पद्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणा-
 मिति स्र ह । अपरे गरुडीमाङ्गस्वयानर्थोऽयमाहृतः ॥ ५ ॥
 यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती । न तु तत्स्वाहया
 कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ६ ॥ सप्तर्षीं तु वचः श्रुत्वा ममायं
 तनयस्त्विति । उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ७ ॥
 अथ सप्तर्षय श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् । तत्पुत्रः पट् तदा
 पत्नीर्विना देवीमरुन्मतीम् ॥ ८ ॥ पद्भिरेव तदा जातमाङ्गस्तदन-
 वासिनः । सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रीऽयमित्युत ॥ ९ ॥ अहं
 जाने नैतदेवमिति राजन् पुनः पुनः । विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं
 सप्तर्षीणां महामुनि ॥ १० ॥ पावकं कामसन्तप्तमदृष्टः पृष्ठतो-
 ऽन्वगात् । तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ११ ॥ विश्वा-
 मित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणङ्गत । स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महा-
 सेनस्य चापि सः ॥ १२ ॥ मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि
 त्रयोदश । जातकर्मादिकास्तस्यं क्रियाशक्रे महामुनिः ॥ १३ ॥
 पङ्क्वक्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य तु साधनम् । शक्त्या देव्याः
 साधनञ्च तथा परिग्रहामपि ॥ १४ ॥ विश्वामित्रश्चकारैतत् कर्म
 लोकहिताय वै । तस्मादपिकुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत् प्रियः
 ॥ १५ ॥ अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनि । अब्रवीच्च
 मुनीन् सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः । श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते
 पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दं श्रुत्वा तदा देवा वासवं सञ्चिता
 ब्रुवन् । अविषहं बलं स्कन्दे जहि यक्राशु माचिरम् । यदि वा
 न निहंस्येनं देवेन्द्रोऽयं भविष्यति ॥ १७ ॥ त्रैलोक्यं सन्निगृह्या-
 ष्वास्वाह्व यक्र महाबलः । स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहा-
 बलः ॥ १८ ॥ सृष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाग्रयेत् । न
 बालमुत्सहे हन्तुमिति यक्रः प्रभाषते ॥ १९ ॥ तेऽब्रुवन्नास्ति ते
 वीर्यं यत एव प्रभाषसे । सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य
 भातरः ॥ २० ॥ कामवीर्यां हन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ।
 तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषमवदनास्तु ताः ॥ २१ ॥ अग्रक्योऽयं विवि-
 न्द्यैव तमेव यरणं ययुः । जचुशैनं लमम्माकं पुत्रो भव महा-
 बल ॥ २२ ॥ अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्तुताः स्नेहविक्रवाः ।
 तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामस्तनान् प्रभुः ॥ २३ ॥ ताः संपूज्य
 महासेनः कामांथासां प्रदाय सः । अग्रश्चदग्निमायान्तं पितरं
 बलिनं बली ॥ २४ ॥ स तु संपूजितस्तेन सह भाटगणेन ह ।
 परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः शिवः ॥ २५ ॥ सर्वासां या
 तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा । धात्री स्रपुत्रवत् स्कन्दं शूल-
 हस्ताभ्यरक्षत ॥ २६ ॥ लोहितस्योद्धेः कन्या क्रूरा लोहित-
 भोजना । परिव्रज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २७ ॥ अग्नि-
 भूत्वा नैगमेयश्लागवक्त्री वद्भ्रमलः । रमयामास शैलस्थं बालं
 क्रोडनकैरिव ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ
 पञ्चविंशत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २२५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋप्रयो मातर-
 स्तथा । इताशनमुखाश्चैव दृष्टाः परिपदाङ्गणाः ॥ १ ॥ एते
 चाम्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः । परिवार्य महासेनं स्त्रिता
 मातृगणैः सह ॥ २ ॥ सन्दिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरे-
 श्वरः । आरुह्यैरावतं स्कन्दं प्रययौ दैवतैः सह ॥ ३ ॥ आदाय
 वज्रं बलवान् सर्वदेवगणैर्हृतः । विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रसूर्ण-
 तरं ययौ ॥ ४ ॥ उग्रं तच्च महानादं देवानीकं महाप्रभम् ।
 विविधध्वजसन्नाहं नानावाहनकार्मुकम् ॥ ५ ॥ प्रवराश्वरसंवीतं
 श्रिया जुष्टमलङ्कृतम् । विजिघांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्व-
 यात् ॥ ६ ॥ विनदन् पार्थ देवेशो द्रुतं याति महाबलः । संहर्ष-
 यन् देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ७ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-
 स्तथैव परमधिभिः । समीपमथ संप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः
 ॥ ८ ॥ सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः संहितैः सुरैः । शुद्धोऽपि शब्दं
 तं श्रुत्वा व्यनदत् सागरी यथा ॥ ९ ॥ तस्य शब्देन महता समु-
 द्भूतोदधिप्रभम् । बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ १० ॥
 जिघांसुनुपसम्प्राप्तान् देवान् दृष्ट्वा स पावकिः । विससर्ज मुखान्
 क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकाक्षिपः ॥ ११ ॥ अदहद्देवसैन्यानि वेपमानानि
 भूतले । ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ॥ १२ ॥ प्रचुरताः
 सहसा भान्ति व्यस्तास्तारागणा इव । दह्यमानाः प्रपन्नास्ती-
 शरणं पावकात्मजम् ॥ १३ ॥ देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्ति-
 मुपागताः । त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रो न्यपातयत् ॥ १४ ॥
 तद्विष्टुष्टं जघानायु पाश्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् । विभेद च महा-
 राज पाश्वं तस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ वज्रप्रचारात् स्कन्दस्य सञ्जातः
 पुरुषोऽपरः । युवा फाल्गुनसन्नाहः शक्तिधग्दिव्यह्रुण्डः ॥ १६ ॥
 यद्विषयनाज्जातो विमाखस्तेन सोऽभवत् । सञ्जातमपरं दृष्ट्वा
 कालानलसमद्युतम् ॥ १७ ॥ भयादिन्द्रस्तु तं स्कन्दं प्राञ्जलिः

धरणं गतः । तस्याभवं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तमः । ततः
प्रहृष्टास्त्वद्भावादिवाण्यभिवादयन् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दप्रका-
गमने षड्विंशत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २२६ ॥

—*—

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दपरिषदान् घोरान् शृणुस्वाहुत-
दर्शनान् । वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ॥ १ ॥ ये
हरन्ति शिशून् जातान् गर्भस्त्राद्यैव दारुणाः । वज्रप्रहारात्
कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ॥ २ ॥ कुमारास्ते विशाखञ्च
पितृत्वे समकल्पयन् । स भूत्वा भगवान् संख्ये रत्नंश्चागमुखस्तदा
॥ ३ ॥ वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मीयैः सह पुत्रकैः । मातृणां
प्रेक्षतीनाञ्च भद्रशाखश्च कौशलः ॥ ४ ॥ ततः कुमारं पितरं स्कन्द-
माङ्गर्जना भुवि । रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलम् ॥ ५ ॥
यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः । एतास्त्वजनयत्
कन्यास्तपोनाम ज्ञताग्रजः । किं करोमीति ताः स्कन्दं संग्रामाः
समभाषयन् ॥ ६ ॥

कुमार्ये जघुः । भवेमः सर्वलीकस्थ मातरो वयमुत्तमाः ।
प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत् कुरुष्व नः । सोऽन्नवोद्घाटमित्येव
भविष्यध्वं पृथग्विधाः ॥ ७ ॥ शिवायैवाग्निवायैव पुनः पुनरुदा-
रधीः । ततः सङ्कल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ॥ ८ ॥
काकी च हलिमा चैव मालिनी वृद्धिका तथा । आर्या पलाला
वैमित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९ ॥ एतासां वीर्यसम्पन्नः शिशु-
नामाति दारुणः । स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लीहिताक्षी भयङ्करः
॥ १० ॥ एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः । ह्यागवक्त्रेण
सञ्चितो नवकः परिकीर्त्तयते ॥ ११ ॥ षष्ठं ह्यागमयं वक्त्रं स्कन्द-

स्यैवेति विद्धि तत् । षट्शिरोऽभ्यन्तरं राजन् नित्यं मातृगणा-
 क्षितम् ॥ १२ ॥ षष्ठान्तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्दप्रते ।
 शक्तिं येनासृजद्विद्यां भद्रशास्त्र इति सा ह ॥ १३ ॥ इत्येतद्वि-
 धाकारं वृत्तं शुकस्य पञ्चमीम् । तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां
 जनाधिप ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दी-
 ।पाखण्डाने सप्तविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । उपविष्टन्तु तं स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।
 हिरण्यबुडुसुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ १ ॥ लोहिताम्बर-
 संवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् । सर्वलक्षणसम्पन्नं त्रैलोक्यस्यापि
 सुप्रियम् ॥ २ ॥ ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् । अभजत्
 पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३ ॥ त्रिया जुष्टः पृथुवशाः
 सुकुमारवरस्तदा । निषण्णो दृश्यते भूतैः पीर्यमास्यां यथा शशी
 ॥ ४ ॥ अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणोस्तं महाबलम् । इदमाङ्ग-
 स्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः । हिरण्यगर्भं भद्रेन्ते लोकानां यङ्करो भव ।
 त्वया षड्रात्रजातेन सर्वलोका वगीकृताः ॥ ६ ॥ अभयञ्च पुन-
 र्दत्तं त्रयैवैषां सुरोत्तम । तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्या-
 भयङ्करः ॥ ७ ॥

स्कन्द उवाच । किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधना ।
 कथं देवगणांथैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८ ॥

ऋषय ऊचुः । इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजासुखम् ।
 तुष्टं प्रयच्छति तथा सर्वान् कामान् सुरेश्वरम् ॥ ९ ॥ दुर्घतानां
 संहरति उत्तस्थानां प्रयच्छति । यनुषां

बलसूदनः ॥ १० ॥ असूर्यं च भवेत् सूर्यस्तायाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापय कारणैः ॥ ११ ॥ एतदिन्द्रेण
कर्त्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् । तच्च वीर बलिश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो
भवस्व न ॥ १२ ॥

शक्र उवाच । भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिपिञ्चस्व वैवाद्य प्राप्तकृपोऽसि सत्तम ॥ १३ ॥

स्कन्द उवाच । शशि तमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहन्ते किञ्चरः शक्र न ममेन्द्रलनीप्सितम् ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । बलं तवाद्भुतं वीर त्वं दिवानामरीन् जहि ।
अवशास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विभिताः ॥ १५ ॥ इन्द्रश्चे
तु स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् । आवयोश्च मिथो भेदः
प्रथविष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६ ॥ भेदितै च त्वयि विभो लोको द्वेष-
मुपैष्यति । द्विधाभूतेषु लोकेषु नियतेष्वावयोस्तथा ॥ १७ ॥

विग्रहः संप्रवर्त्तत भूतभेदान्महाबल । तत्र त्वं मां रणे तात
यथाग्रहं विजेष्यसि । तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय ॥ १८ ॥

स्कन्द उवाच । तमेव राजा भद्रन्ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किञ्च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीच्छि मे ॥ १९ ॥

इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ।
यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्वापितं त्वया ॥ २० ॥ यदि वा
शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु । अभिपिञ्चस्व दिवानां सेना-
पत्ये महाबल ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । ज्ञानवानां विनाशाय दिवानामर्थसिद्धये ।
गोब्राह्मणहितार्थाथ सेनापत्येऽभिपिञ्च माम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सोऽभिपिक्तो मघवता सर्वदेवगणैः सह ।
अतीव शुश्रूमे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः । तत्र तत् काञ्चनं त्वं
धियमानं व्यरोषत ॥ २३ ॥ यथैव सप्तमिहस्य पावकस्यात्ममन्त्र-

किंल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् । तत् सत्यमेतत् संशुभ्र
तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४ ॥ अक्षयश्च भवेत् स्वर्गस्वत्प्रसादादि
नः प्रभो । त्वां पुत्रञ्चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यदापीच्छत तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवक्षन्तं ततः शक्रं किञ्कार्यमिति शो-
ऽब्रवीत् । उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीदासवस्ततः ॥ ७ ॥
अभिमित् सद्भमाना तु रोहिण्याः, कन्यसी स्वसा । इच्छन्ती
च्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनङ्गता ॥ ८ ॥ तत्र मूढोऽस्मि मद्रन्ते
नक्षत्रं गगनाच्चुप्रतम् । कालन्तुमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तव
॥ ९ ॥ धनिष्ठादिस्तथाकालो ब्रह्मणा परिकल्पितः । रोहिणी
श्चमवत् पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १० ॥ एवमुक्तेन शक्रेण
त्रिदिवं कृत्तिका गता । नक्षत्रं सप्तशीर्षाभं भाभि तदङ्गिदैवतम्
॥ ११ ॥ विनता चाब्रवीत् स्कन्दं भम त्वं पिण्डदः सुतः । इच्छामि
नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२ ॥

स्कन्द उवाच । एवमस्तु नमस्तोऽस्तु पुत्रस्त्रेहात् प्रयाहि माम् ।
स्तुष्या पूज्यमाना वै देवि वत्सगधि नित्यदा ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः । इच्छामो मातर-
स्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्नया कार्यं भवतीनामभेप्सितम् ॥ १५ ॥

मातर ऊचुः । यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अजाकन्तु भवेत् स्वानं तासाञ्चैव न तद्भवेत् ॥ १६ ॥ भवेन पूज्या
लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ । प्रजाकार्कं ह्यतास्ताभिस्त्वत्कृते
ताः प्रयच्छ नः ॥ १७ ॥

स्कन्द उवाच । इत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८ ॥

मातर जचुः । इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भीक्तुं प्रयच्छ
नः । त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९ ॥

स्कन्द उवाच । प्रजा वी दद्वि कष्टन्तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधुनमस्कृताः ॥ २० ॥

मातर जचुः । परिरक्षाम भद्रन्ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवागशिरं प्रभो ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । यावत् पीडुश्वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२ ॥ अहस्र वः प्रदा-
स्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् । परमं तेन सहिताः सुखं वत्सग्रथ
पूजिताः ॥ २३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पावक-
प्रभः । भीक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाप्रभुः । अपतत्
सहसा भूमौ विसंशोऽथ क्षुधाहृतः ॥ २४ ॥ स्कन्देन सोऽभ्यनु-
ज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्गृहः । स्कन्दापकारमित्याङ्गर्ग्रहन्तं दिज-
सत्तमाः ॥ २५ ॥ विनता तु महारौद्रा कथयते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राङ्गुलं विद्यात् पूतनाग्रहम् ॥ २६ ॥ कष्टा
दारुणरूपेण धीररूपा निशाचरी । पिशाची दारुणाकारा कथयते
शीतपूतना ॥ २७ ॥ गर्भान् सा मानुषीणान्तु हरते धीरदर्शना ।
अदितिं रेवतीं प्राङ्गर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ॥ २८ ॥ सोऽपि बालान्
महाघोरी बाधते वै महाग्रहः । दैत्यानां या दितिर्माता ता-
माङ्गमुखमुण्डिकाम् ॥ २९ ॥ अत्यथं विशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरा-
सदा । कुमाराय कुमार्यथ ये प्रीक्ताः स्कन्दसन्धवाः ॥ ३० ॥ तेषु
गर्भभुजः सर्वे कौरव्य समहाग्रहाः । तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते
प्रकीर्त्तिताः ॥ ३१ ॥ अज्ञायमाना गच्छन्ति बालकान् रौद्रकर्मिणः ।

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथयते सुरभिर्नृप ॥ ३२ ॥ शकुनि-
 स्तामयारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता
 शूनां देवी जनाधिप ॥ ३३ ॥ सापि गर्भान् समादत्ते मानुषीणां
 सदैव हि । पादपानाच्च या माता करञ्जनिलया हि सा ॥ ३४ ॥
 वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी । करञ्जे तां
 नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३५ ॥ इमे लक्षाद्ग्रहान्ये वै
 ग्रहा मांसमधुप्रियाः । हिपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकाग्रहे
 ॥ ३६ ॥ कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा
 तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३७ ॥ गन्धर्वाणान्तु या माता
 सा गर्भं गृह्य गच्छति । ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि
 दृश्यते ॥ ३८ ॥ या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
 उपनष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३९ ॥ लोहितस्योदधेः
 कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता । लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा
 हि पूज्यते ॥ ४० ॥ पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्था प्रमदास्वपि ।
 आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिच्यते ॥ ४१ ॥ एवमेते
 कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः । यावत् षोडशवर्षाणि
 शिशूनां शश्रिवास्तत ॥ ४२ ॥ ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषा-
 र्थैव ये ग्रहाः । सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४३ ॥
 तेषां प्रथमं कार्यं स्नानं धूपमथास्ननम् । बलिकर्मोपहारंश्च
 स्कन्दस्योच्चां विशेषतः ॥ ४४ ॥ एवमभ्याक्षिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं
 नृणाम् । आयुर्वीर्यैश्च राजेन्द्र सम्यक् पूजानमस्कृताः ॥ ४५ ॥
 जहन्तु षोडशाहर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् । तानहं संप्रव-
 ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६ ॥ यः पश्यति नरो देवान्
 जाग्रहा शयितोऽपि वा । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं
 विदुः ॥ ४७ ॥ आसीनश्च शयानथ यः पश्यति नरः पितॄन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स श्रेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८ ॥ एवमन्यति

वः सिद्धान् क्रुद्धश्चापि भवन्ति यम् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं श्रेवः
 सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४८ ॥ उपाद्नाति च यो गन्धान् रसांश्चापि
 पृथग्विधान् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स श्रेयो राक्षसग्रहः ॥ ५० ॥
 गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि । उन्माद्यति स तु
 क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५१ ॥ अधिरोहन्ति यं नित्यं
 पिशाचाः पुरुषं प्रति । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव
 सः ॥ ५२ ॥ आविषन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये । उन्मा-
 द्यति स तु क्षिप्रं श्रेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५३ ॥ यस्य दोषैः
 प्रकुपितं चित्तं मुञ्चति देहिनः । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं
 तस्य भास्वतः ॥ ५४ ॥ वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणाञ्चापि दर्श-
 नात् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्तनुत्स्य तु साधनम् ॥ ५५ ॥
 कश्चित् क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः । अभिकामस्तथै-
 वान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६ ॥ यावत् सप्ततिवर्षाणि भव-
 न्ध्येते ग्रहा नृणाम् । अतः परं देहिनान्तु ग्रहतुल्यो भवेत् प्वरः
 ॥ ५७ ॥ अप्रकीर्णन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् । आस्तिकं
 अहसान्ध्रं वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५८ ॥ इत्येष ते ग्रहोद्देशो
 मानुषाणां प्रकीर्तितः । न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान् नरान् देवं
 महेश्वरम् ॥ ५९ ॥

इति आरख्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मनुष्यग्रह-
 कथने एकोनत्रिंशत्यधिकद्विधतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

—:—

मार्कण्डेय उवाच । यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत् प्रियं
 कृतम् । तथैनमन्नवीत् स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १ ॥ इच्छा-
 म्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् । तामन्नवीत्ततः स्कन्दः
 प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २ ॥

स्वाहोवाप । दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
 धात्यात् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा ह्युतायने ॥ ३ ॥ न समं
 कामिनीं पुत्र सन्धग्जानाति पावकः । इच्छामि याश्वतं वासं
 वस्तुं पुत्र सहाजिना ॥ ४ ॥

स्कन्द उवाच । ह्ययं कव्यञ्च यत्किञ्चिद्विजानां मन्त्रसंस्तुतम् ।
 ह्योयन्त्यमौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् ॥ ५ ॥ अद्य प्रभृतिं
 दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्यथे स्थिताः । एवमस्मिस्त्वया साहं सदा
 वत्स्रति योभने ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन
 पूजिता । पावकेन समागुक्त्वा भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७ ॥ ततो
 ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरयाग्नवीत् । अभिगच्छ महादेवं पितरं
 त्रिपुरार्हेनम् ॥ ८ ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य धीमया ।
 दितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९ ॥ उमाथीन्याञ्च
 रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना । अस्मिन् गिरौ निपतितं मिञ्जिका-
 मिञ्जिकं यतः ॥ १० ॥ सम्भूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
 सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ॥ ११ ॥ आसक्तमन्य-
 दृक्षेणु तदेवं पञ्चधापतत् । तत्र ते विविधाकारा गणा श्रिया
 यनीपिभिः ॥ १२ ॥ तव पारिषदा घोराश्च एते पिथिताग्निः ।
 एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् । अपूजयदमेयात्मा
 पितरं पितृवत्सलः ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अतंपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धना-
 र्थिभिः । व्याधिप्रथमनार्थञ्च तेषां पूजां समाचरेत् । मिञ्जिका-
 मिञ्जिकञ्चैव मियुनं रुद्रसन्धवम् ॥ १४ ॥ नमस्कृत्यं सदैवैव
 बालानां हितमिच्छता । स्त्रियो भानुपमांसादा वृद्धिका नाम
 नामतः ॥ १५ ॥ इच्छेणु जातास्ता दिव्यो नमस्कृत्याः पजार्षिभिः ।
 एवमेते पित्राधानानसङ्घैः प्रगमथाः स्मृताः ॥ १६ ॥ पंष्टायाः

सपताकायाः शृणु मे मन्त्रं नृप । ऐरावतस्य घण्टे हे वैजयन्त्या-
विति श्रुते ॥ १७ ॥ गुह्यस्य ते स्वयं दत्ते षड्केणानास्य धीयता ।
एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ॥ १८ ॥ पताका
कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता । यानि क्रीडनकान्दस्य
देवैर्दत्तानि वै तदा ॥ १९ ॥ तैरेव रमते देवी महासेनो महा-
बलः । स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ॥ २० ॥ शुशुभे
काञ्चने शैले दीप्यमानः त्रिया वृतः । तेन वीरेण शुशुभे न शैलः
शुभकाननः ॥ २१ ॥ आदित्ये नैवांशुमता मन्दरयारुकन्दरः ।
सन्तानकवनैः फलैः करवीरवनैरपि ॥ २२ ॥ पारिजातवनैश्चैव
जवाशोकवनैस्तथा । कदम्बतरुपर्यैश्च दिव्यैर्भृगुगणैरपि ॥ २३ ॥
दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः । तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे
देवर्षयस्तथा ॥ २४ ॥ मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्त्रनाः ।
तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्तेऽप्सरसस्तथा ॥ २५ ॥ हृष्टानां तत्र
भूतानां श्रूयते निनदी मङ्गान् । एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वत-
संस्थितम् । प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यदाभिषिक्तो भगवान् सेनापत्येन
पावकिः । तदा संप्रस्थितः शीमान् हृष्टो मद्बटं हरः । रथे-
नादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ २७ ॥ सङ्गस्रं तन्व सिंघानां
तस्मिन् युक्तं रथोत्तमैः । उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचो-
दितम् ॥ २८ ॥ ते पिवन्त इवाकाशं क्षामयन्तयरापरान् । सिंहा
नभस्त्रगच्छन्त नदन्तयारुकेकराः ॥ २९ ॥ तस्मिन्नथे षडुपतिः
स्थितो भात्यु मया सह । विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे धने
यथा ॥ ३० ॥ अग्रतस्तस्य भगवान् धनेमो सुचक्रैः सह । आस्थाय
रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ३१ ॥ ऐरावतं समास्थाय
अक्रथापि सुरैः सह । पृथ्वीऽनुचरौ यान्तं वरदं वृषभध्वजन्
॥ ३२ ॥ जृम्भकैर्वह्निर्होभिः सखिभिः समलङ्कितैः । यात्यमीषां

महायज्ञो दक्षिणं पश्चमास्थितः ॥ ३३ ॥ तस्य दक्षिणतो देवा
 बहवश्चित्रयोधिनः । गच्छन्ति वसुभिः साहं रुद्रैश्च सह सङ्गताः
 ॥ ३४ ॥ यमश्च मृत्युना साहं सर्वतः परिवारितः । घोरैर्बाहि-
 शतैर्याति घोररूपवपुस्तया ॥ ३५ ॥ यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रि-
 शिखरः शितः । विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः खलङ्कृतः
 ॥ ३६ ॥ तमुग्रपाशो वरुणो भगवान् सलिलेश्वरः । परिवार्य
 शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्हृतः ॥ ३७ ॥ पृष्ठतो विजयस्यापि याति
 रुद्रस्य पहियः । गदासुपलशत्र्याद्यैर्हृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ ३८ ॥
 पहिशन्तुन्वगाद्राजन् कृतं रौद्रं महाप्रभम् । कमण्डलुश्चाप्यनु तं
 महर्षिगणसेवितः ॥ ३९ ॥ तस्य दक्षिणतो माति दण्डो गच्छन्
 श्रिया वृतः । भृग्वद्भिरोभिः सहितो देवतैश्चानुपूजितः ॥ ४० ॥
 एषान्तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः । याति संचर्षवन्
 सर्वांस्तेजसा त्रिदिवीकसः ॥ ४१ ॥ ऋषयथापि देवाश्च गन्धर्वा
 भुजगास्तथा । नद्यो रुद्रा समुद्राश्च तथैवाप्सरसाङ्गणाः ॥ ४२ ॥
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये । स्त्रियश्च विविधाकारा
 यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ ४३ ॥ सृजन्यः पुष्पवर्षाणि चारुक्षण
 वराङ्गनाः । पर्जन्यथाप्यतुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ ४४ ॥
 छत्रञ्च पाण्डुरं सोमस्तस्य भूर्हन्यधारयत् । चामरे चापि वायुश्च
 गृहीत्वान्निश्च धिष्ठितौ ॥ ४५ ॥ शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजन्
 श्रिया वृतः । सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ ४६ ॥
 गौरी विद्याय गान्धारी केशिनी मित्रसाहय्या । सावित्रा सह
 सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ ४७ ॥ तत्र विद्यागणाः सर्वे
 ये केचित् कविभिः कृताः । तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चभू-
 मुखे ॥ ४८ ॥ गृहीत्वा तु पताकां वै यात्यग्रे राक्षसी शक्रः ।
 व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै शखा ॥ ४९ ॥ पिङ्गलो
 नाम यचेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः । एभिश्च सहितो देवस्तत्र

याति यथासुखम् ॥ ५० ॥ अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गति-
 श्रुवाः । रुद्रं सकर्मभिर्भक्त्याः पूजयन्तीह देवतम् ॥ ५१ ॥ शिव-
 मित्येव यं प्राङ्गरीशं रुद्रं पिनाकिनम् । भावेस्तु विविधाकारैः
 पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ ५२ ॥ देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरा-
 वृतः । अनुगच्छति देवेशं ब्राह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ ५३ ॥ अथा-
 ब्रवीन्महासेनं महादेवो वृहद्वरः । सप्तमं मार्तस्कन्दं रुद्र
 नित्यमतन्द्रितः ॥ ५४ ॥

स्कन्द उवाच । सप्तमं मार्तस्कन्दं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
 यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्द मा चिरम् ॥ ५५ ॥

रुद्र उवाच । कार्येष्वहं त्वया पुत्र संदृष्टव्यः सदैव हि ।
 दर्शनात्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा विससर्जनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
 विसर्जिते ततः स्कन्दे वभूवौत्पातिकं महत् ॥ ५७ ॥ सहस्रैव
 महाराज दिवान् सर्वान् प्रमोहयत् । जज्वाल खं सनच्चक्रं प्रमूढं
 भुवनं भयम् ॥ ५८ ॥ चचाल व्यनदक्षोर्वी तमोभूतं जगद्भूमौ ।
 ततस्तद्धारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शङ्करस्तदा ॥ ५९ ॥ उमा चैव महा-
 भागा दिवाश्च समर्हणयः । ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसन्निभम्
 ॥ ६० ॥ प्रानामप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्दहलम् । तदै घोरमसं-
 खेयं गर्जन् विविधा गिरः ॥ ६१ ॥ अभ्यद्रवद्रुणे दिवान् भगव-
 न्तश्च शङ्करम् । तैर्विदृष्टान्यनीकेषु वाणजालान्यनेकशः ॥ ६२ ॥
 पर्वताश्च शतत्रय प्रासासिपरिघागदाः । निपतद्भिय तैर्घोरैर्देवा-
 नौकं महायुधैः ॥ ६३ ॥ क्षणैव व्यद्रवत् सर्वं विमुखञ्चाप्यदृश्यत ।
 निकृत्तधीधनागाश्रुं कृत्तायुधमहारथम् ॥ ६४ ॥ दानवैरहितं
 सैन्यं देवानां विमुखं बभौ । असुरैर्वध्यमानन्तत् पावकैरिव कान-
 नम् ॥ ६५ ॥ अपतद्दग्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा । ते विभिन्न-
 गिरोद्दिशाः प्राद्रवन्तो विवौकसः ॥ ६६ ॥ न नाथमधिगच्छन्ति

वध्यमाना महारणे । अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरन्दरः ॥६७॥
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलमिहानवार्हितम् । भयं त्यजत भद्रं व-
 शूराः शस्त्राणि गृह्णत ॥ ६८ ॥ कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काशि-
 ह्रया भवेत् । जयतेनान् सुदुर्घत्तान् दानवान् घोरदर्शनान्
 ॥ ६९ ॥ अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् । शक्रस्य वषट्
 श्रुत्वा समाश्रुस्ता दिवोकसः ॥ ७० ॥ दानवान् प्रत्ययुद्धन्त शक्रं
 हत्वा व्यपाययम् । ततस्ते त्रिदशः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ॥७१॥
 प्रत्यययुर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह । तैर्विसृष्टान्यनीकेषु
 क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ॥ ७२ ॥ शराश्च दैत्यकायेषु पिवन्ति रुधिरं
 बद्धे । तेषां देहं विनिर्मिद्य शरास्ते निशितास्तदा ॥ ७३ ॥
 निष्पतन्तो ह्यदृश्यन्त नगीभ्य इव पन्नगाः । तानि दैत्यशरीराणि
 निर्भिन्नानि स्र सायकैः ॥ ७४ ॥ अपतन् भूतले राजन् ह्यिन्द्रा-
 भ्राणीव सर्वशः । ततस्तादानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ॥ ७५ ॥
 वासितं विविधैर्वाणैः कृतञ्चैव पराङ्मुखम् । अयोत्क्रुष्टं तदा
 हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ॥ ७६ ॥ संहृतानि च तूर्याणि प्रावाह्यन्त
 छनेकशः । एवमन्योऽन्यसंसक्तं युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥ ७७ ॥
 देवानां दानवानाञ्च मांसशीणितकर्हमम् । अनयोर्देवलोक्रस्य
 सहस्रैवाभ्यदृश्यत ॥ ७८ ॥ तथाहि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति
 दिवोकसः । ततस्तूर्यप्रणादाय भेरीणाञ्च महास्वनाः ॥ ७९ ॥
 बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाय दारुणाः । अथ दैत्यबलाहोरा-
 न्निष्पपात महाबलः ॥ ८० ॥ दानवो महिषो नाम प्रयच्च विपुलं
 गिरिम् । ते तं घनैरिवाहित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ॥ ८१ ॥
 तमुद्यतगिरिं राजन् व्यदृश्यन्त दिवोकसः । अथाभिद्रुत्य महिषो
 देवायिच्छेप तं गिरिम् ॥ ८२ ॥ पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य
 पार्श्वेव । भीमरूपेण निहतममुनं प्रापतद्गुधि ॥ ८३ ॥

सुद्रुमगानिव ॥ ८४ ॥ तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा द्विवीकसः ।
 न्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ८५ ॥ ततः स महिषः
 क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ । अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूवरनं
 ॥ ८६ ॥ यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः । रेसतूरी-
 दक्षी गाढं मुमुद्गथ महर्षयः ॥ ८७ ॥ अनर्द्य महाकाया दैत्या
 जन्मधरोपमाः । आसीच्च निश्चितं तेषां जितमन्त्राभिरित्युत ॥ ८८ ॥
 तथाभूते तु भगवानहनन्महिषं रणे । सम्भार च तदा स्कन्दं
 मृत्युन्तस्य दुरात्मनः ॥ ८९ ॥ महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रौ रुद्रस्य
 धानदत् । देवान् सन्त्रामयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ९० ॥
 ततस्तस्मिन् भये घोरे देवानां समुपस्थिते । आजगाम महासेनः
 क्रोधात् सूर्ये इव च्चलन् ॥ ९१ ॥ लोहिताम्बरसंवीतो लोहित-
 सन्निभूषणः । लोहिताप्रक्षो महावाङ्महिर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ९२ ॥
 रथमादित्यमङ्गायमास्थितः कनकप्रभम् । तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा
 व्यद्रवत् सहसा रणे ॥ ९३ ॥ स चापि तां प्रच्वलिनां महिषस्य
 विदारणीम् । सुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ९४ ॥
 सा मुक्ताभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् । पपात मित्रे शिरमि
 महिषस्यक्तजीवितः ॥ ९५ ॥ पतता शिरसा तेन हारं षोडश-
 योजनम् । पर्वताभेन पिहितं तद्गम्यं ततोऽभवत् ॥ ९६ ॥
 उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् । क्षिप्ता क्षिप्ता तु सा
 शक्तिर्हत्वा शत्रून् सहस्रशः ॥ ९७ ॥ स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते
 देवदानवैः । प्रायःशरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ॥ ९८ ॥
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्वस्ता दुरासदैः । स्कन्दपारिपदैर्हत्वा
 भक्षिताय सहस्रशः ॥ ९९ ॥ दानवान् भक्षयन्तस्ते प्रपिषन्त्य
 शीघ्रितम् । क्षणान्निदानव सर्वनकार्पुर्भृशहर्षिताः ॥ १०० ॥
 तमासीव यथा सूर्यो वृक्षानभिर्घनान् खगः । तथा स्कन्दोऽजय-
 च्छत्रून् खेग वीर्येण कीर्त्तिमान् ॥ १०१ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-

रभिवाद्य महेश्वरम् । शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णशुरिवांशुमान्
 ॥ १०२ ॥ नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम् । तदाब्रवी-
 म्महासेनं परिष्वज्य पुरन्दरः ॥ १०३ ॥ ब्रह्मदत्तवरः स्कन्दः खड्गं
 महिषो हतः । देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयताम्बरः ॥ १०४ ॥
 सोऽयं खया महाबाहो श्रमिती देवकण्ठकः । शतं महिषतुल्यानां
 दानवानां महारणे ॥ १०५ ॥ निहतं देवशत्रूणां वैर्वयं पूर्व-
 तापिताः । तावकीर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ॥ १०६ ॥
 अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः । एतत्ते प्रथमं देव
 खरातं कर्म भविष्यति ॥ १०७ ॥ त्रिषु लोकेषु कीर्त्तिश्च तवाश्रया
 भविष्यति । वशगाष्ट भविष्यन्ति सुरास्तव महाशुज ॥ १०८ ॥
 महासेनमेवमुक्त्वा विनिवृत्तः स देवैः । अनुज्ञाती भगवता ब्रह्म-
 केण शचीपतिः ॥ १०९ ॥ गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च द्विवी-
 कसः । उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ११० ॥
 स हत्वा दानवगणान् पूज्यमानो महर्षिभिः । एकाङ्गे वाजवत् सर्वं
 त्रैलोक्यं वङ्गिनन्दनः ॥ १११ ॥ स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेन्न
 समाहितः । स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ११२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दयुद्धे

त्रिंशद्दधिकहिमतीऽध्यायः ॥ २३० ॥

—

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महा-
 त्तनः । त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि दिजोत्तम ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषि-
 सन्निधौ । उवाच भगवास्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शान्तेयस्यैव स्कन्दस्य दीप्तकीर्त्तिरनामक ।
 मथुरकेतुर्धर्मात्मा भूतेषो महिषार्हिनः ॥ ३ ॥ कामजित् कामरुः

कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः । शिशुः शीघ्रः शक्तिशण्डो दीप्तवर्णः
 शुभाननः ॥ ४ ॥ अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रिययन्द्राननस्तथा । दीप्त-
 शक्तिः प्रमान्तात्मा मद्रकृत् कूटमोहनः ॥ ५ ॥ पट्टीप्रियश्च धर्मात्मा
 पवित्रो भाटवत्सलः । कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाह्वेयो रेवतीसुतः
 ॥ ६ ॥ प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः । सुव्रतो ललितश्चैव
 बालक्रीडनकप्रियः ॥ ७ ॥ खवारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवनी-
 द्ववः । विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥ ८ ॥ वासुदेव-
 प्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु । नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्ति-
 केयस्य यः पठेत् । स्वर्गं कीर्त्तिं धनञ्चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्तोष्यामि देवैर्कृत्प्रिमिय जुष्टं यत्तथा
 गुहं नामभिरप्रमेयम् । पञ्चाननं शक्तिधरं सुवीरं निबोध चैतानि
 कुरुप्रवीर ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मलो ब्रह्मविच्च ब्रह्मेश्यो
 ब्रह्मवतां वरिष्ठः । ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणमव्रती त्वं ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्म-
 णानाञ्च नेता ॥ ११ ॥ स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं मन्त्रस्तुतस्त्वं
 प्रथितः पङ्क्तिः । सम्वत्सरस्त्वं ऋतवय पङ्क्तिं मामाह्वेमासा-
 वयनं दिष्य ॥ १२ ॥ त्वं पुष्कराक्षस्वरविन्दवक्तः सहस्रवक्त्रोऽपि
 सहस्रबाहुः । त्वं लोकपालः परमं हविश्च त्वं भावनः सर्वसुरा-
 सुराणाम् ॥ १३ ॥ त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः प्रभुर्विभूशायश्च
 शत्रुजेता । सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमेव सहस्रतुष्टिय सहस्रभुक् च
 ॥ १४ ॥ सहस्रशीर्षस्वमनन्तरूपः सहस्रपात्वं गुरुशक्तिधारी ।
 गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव स्वाधामहीकृत्तिकानान्तयैव ॥ १५ ॥
 त्वं श्रीङ्गमे पद्ममुख कुङ्कुटेन यथेष्टमानाविधत्तामरुमी । दृष्टोऽपि
 सीमो मरुतः सदैव धर्मोऽपि वागुरषलेन्द्र इन्द्रः ॥ १६ ॥ मना-
 तनानामपि शाश्वतस्त्वं प्रभुः प्रभूणामपि चोद्यधन्वा । ऋतस्य
 कर्ता दितिजान्तकस्त्वं जेता रिपूणां मवरः सुराणाम् ॥ १७ ॥
 स्वर्चं तपस्तत् परमं धमेत परावरश्रीऽपि परावरस्त्वम् । धर्मस्य

कामस्य परस्य चैव तत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८ ॥ ब्राह्म
जगत् सर्वसुरप्रवीर यत्तया भया मंस्तुत लोकनाथ । नमोऽस्तु ते
हादयनेत्रवाही अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ॥ १९ ॥ स्कन्द
य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः । आवयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणु-
चाहा द्विजेरितम् ॥ २० ॥ धनमाशुर्व्यथो दीप्तं पुत्रान् शत्रुजव-
न्तथा । स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि कार्तिकेयस्त्वे

एकत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

समाप्तञ्च मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥

—*—

अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डुकेषु महात्मसु ।
द्रौपदी सत्यभामा च विविशते तदाश्रमम् ॥ १ ॥ जहास्यमाने
सुप्रोते सुखं तत्र निषीदतुः । चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योऽन्यस्य
प्रियंवदे ॥ १ ॥ कथयामासतुष्टिवाः कथाः कुरुयदूखिताः ।
अथाब्रवीत् सत्यभामा कृष्णस्य मर्हिणी प्रिया ॥ ३ ॥ सात्राजिती
याश्रमेनीं रहसीदं सुमध्यामा । केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवा-
नधि तर्हसि ॥ ४ ॥ लोकपालोपमान् वीरान् यूनः परमसंहतान् ।
कथञ्च वयगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ५ ॥ तव वच्चा हि
सततं पाण्डुवाः प्रियदर्शने । मुखप्रेक्षाय ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीषि
मे ॥ ६ ॥ व्रतचर्यां तपो वास्ति स्नानमन्त्रोपधानि वा । विद्या-
वीर्यं मूलवीर्यं जपहीमागदास्तथा ॥ ७ ॥ ममाद्यावद्गु पाञ्चालि
यशस्यं भगदैवतम् । येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वचानुगः
॥ ८ ॥ देवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी । पतिप्रता मया-

रस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती । अनुकूलवती नित्यं भवा-
 म्भनलसा सदा ॥ २७ ॥ अनर्म चापि हसितं द्वारि स्नानमभी-
 क्षणः । अवस्कुरे चिरं स्थानं निष्कुटिषु च वर्जये ॥ २८ ॥ अति-
 हासातिरोषौ च क्रोधस्थानञ्च वर्जये । निरनाहं सदा सर्वे
 भर्तृणासुपसेवने ॥ २९ ॥ सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन ।
 यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ॥ ३० ॥ सुमनोवर्णका-
 पेना भवामि व्रतचारिणी । यच्च भर्ता न पिवति यच्च भर्ता न
 सेवते ॥ ३१ ॥ यच्च नास्माति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ।
 यद्योपदेशं नियता वर्त्तमाना वराङ्गने ॥ ३२ ॥ खलङ्गता सुप्रवता
 भर्तुः प्रियहिते रता । ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्रू मे कथिताः
 पुरा ॥ ३३ ॥ भिक्षावलि आहमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसङ्कारा ये चान्ये विदिता मम ॥ ३४ ॥ तान्
 सर्वाननुवर्त्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता । विनयान्नियमाद्यैव सदा
 सर्वात्मनाश्रिता ॥ ३५ ॥ मृदून् सतः सत्यमीलान् सत्यधर्मानु-
 पालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पत्नीन् परिचराम्यहम् ॥ ३६ ॥
 पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः । स देवः सा गनि-
 र्त्नान्या तस्य का विप्रियञ्चरेत् ॥ ३७ ॥ अहं पत्नीन्नातिशये
 नात्यश्रे नातिभूषये । नापि परिवर्दे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता
 ॥ ३८ ॥ अवधानेन सुमगे नित्योत्थिततयैव च । भर्तारी वधगा-
 मघ्नं गुरुशुश्रूषयैव च ॥ ३९ ॥ नित्यमार्थामहं कुन्ती वीरसु-
 सत्यपादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानान्क्तादनभोजनैः ॥ ४० ॥
 नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नापि परिवर्दे चाहं
 ता पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ४१ ॥ अष्टादशे द्वाह्मणानां सहस्राणि
 त्त नित्यदा । भुष्यते रत्नपात्रीषु शुधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४२ ॥
 षष्टाशेतिगहस्राणि शालका रूढगेधिनः । त्रिंशदासीन् एकैर्भो-
 जान् विभक्तिं शुधिष्ठिरः ॥ ४३ ॥ दर्शयामि मन्त्राणि शेषा-

मन्त्रं सुसंस्कृतम् । द्वियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥४४॥
 'तान् सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् वेदवांदिनः । यथाहं पूजयामि
 स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४५ ॥ शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य
 महात्मनः । कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्टकः स्वलङ्घृताः ॥४६॥
 महार्हमाख्याभरणाः सुवर्णायन्दनोक्षिताः । मणीन् हेम च
 विभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४७ ॥ तासां नाम च रूपञ्च भोज-
 नाच्छादनानि च । सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥४८॥
 शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः । पात्रीहस्ता दिवा-
 रात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत ॥ ४९ ॥ शतमश्वसहस्राणि दश नगा-
 युतानि च । युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्यनिवासिनः ॥ ५० ॥ एत-
 दासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् । घृषां सङ्घ्रां विधिञ्चैव
 प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५१ ॥ अन्तःपुराणां सर्वेषां श्रुत्यानाञ्चैव
 सर्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५२ ॥ सर्वं
 राज्ञः समुद्रयमायञ्च व्ययमेव च । एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डु-
 वानां यशस्विनि ॥ ५३ ॥ मयि सर्वं समासच्य कुटुम्बं भरत-
 र्धमाः । उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५४ ॥ तमहं
 भारमासक्तमनाऽर्घ्यं दुरात्तभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्रग्रहानि
 घटामि वै ॥ ५५ ॥ अष्टयं वरुणस्यैव निधिपूर्णांमिवोदधिम् ।
 एकाहं वेद्मि कीपं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५६ ॥ अनिशायां
 निशायाञ्च सहायाः क्षुतिपासयोः । आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुत्या
 रात्रिरहय मे ॥ ५७ ॥ प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।
 नित्यकालमहं सत्ये एतत् संवदनं मम ॥ ५८ ॥ एतज्जानाम्यहं
 कर्तुं भर्तृसंवदनं महत् । असत्स्त्रीणां समाचारन्ताहं कुर्यां न
 कामये ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं वृषाया
 तदा । उवाच सत्याश्रुत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ६० ॥

अभिपन्नास्मि पात्रालि वाञ्छसेनि क्षमस्व मे । कामकारः सखीनां
हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥ ६१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी-
निजकार्यकथने हात्रिंशद्दधिकहिशतीऽध्यायः ॥ २३२ ॥

— —

द्रौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गमपेतमोहं वक्ष्यामि चित्तग्रह-
णाव भर्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि वर्त्तमाना भर्तारमाच्छेत्-
स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १ ॥ नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्वेषु लोकेषु
सदिवकेषु । यथा पतिस्तुष्यति सर्वकामा लभ्याः प्रसादात् कुपि-
तश्च हन्यात् ॥ २ ॥ तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः शय्यासनाशु-
त्तमदर्शनानि । वस्त्राणि भाल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको
विपुला च कीर्तिः ॥ ३ ॥ ध्रुवं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखिन
साध्वी लभते सुखानि । सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च
नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४ ॥ तथाशनैश्चारुभिरग्रमात्यैर्दाक्षिण्य-
योगैर्विविधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा लाभेन
संश्लिष्यति तद्विधत्स्व ॥ ५ ॥ श्रुत्वा स्वरं हारगतस्य भर्तुः प्रत्य-
ल्लिता तिष्ठं गृहस्य मध्ये । दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पादोन चैनं
प्रतिपूजयस्व ॥ ६ ॥ सम्प्रेषितायामथ चैव दास्यासत्याव सर्वं
स्वयमेव कार्यम् । जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भज-
तीति सत्ये ॥ ७ ॥ त्वत्सन्निधौ यत्कथयेत् पतिस्ते यद्यप्यशुभं
परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्यादिशेत्तेन भवे-
द्विरागः ॥ ८ ॥ प्रियाय रक्ताय हिताय भर्तुस्त्वान् भोजयेत्वा
विविधैरुपायैः । देवैरपक्षैरक्षितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्यं कृष्णकी-
र्तय ॥ ९ ॥ मदं प्रमादं पुरुषेषु हिला संयच्छ भावं प्रतिपद्य
नम् । प्रद्युम्नश्याम्यावर्षि शी कुमारौ नोपासितव्यौ रक्षिते कदा-

चित् ॥ १० ॥ महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव
सख्यमस्तु । चण्डाश्च श्रीण्डाय महाभनास वीराश्च दुष्टाश्चपलाश्च
वर्ज्याः ॥ ११ ॥ एतद्यशस्यं भगदैवतञ्च स्वर्गं तथा षट्पुनिवर्हणञ्च ।
महार्हमाख्याभरणाङ्गरागा भर्तारमारोधय पुण्यगन्था ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी-
कर्तव्यकथने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डुवैश्च महा-
त्मभिः । कथाभिरनुकूलाभिः सह स्थित्वा जनार्दनः ॥ १ ॥ ततस्तैः
संविद्ं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः । आरुरुक्षुरथं सत्यामाह्वयामास
केशवः ॥ २ ॥ सत्यभामा ततस्तत्र खजित्वा द्रुपदात्मजाम् । उवाच
वचनं हृद्यं यथाभावं समाहितम् ॥ ३ ॥ कृणो माभूत् तवोत्कण्ठा
मा व्यथा मा प्रजागरः । भर्तृभिर्देवसङ्घाघैर्जितां प्राप्स्यसि
मेदिनीम् ॥ ४ ॥ न ह्येवं शीलसम्पन्ना नैवं पूजितलक्षणाः । प्राप्नु-
वन्ति चिरं ह्येवं यथा लमसितेक्षणे ॥ ५ ॥ अवश्यञ्च त्वया भूमि-
रियं निहतकण्ठका । भर्तृभिः सह भीक्तव्या निर्दग्धेति श्रुतं
मया ॥ ६ ॥ धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च । युधि-
ष्ठिरस्यां पृथिवीं द्रक्ष्यसे द्रुपदात्मजे ॥ ७ ॥ यास्ताः प्रव्रजमानां
त्वां प्राहसन् दर्पमोहिताः । ताः क्षिप्रं पतसङ्कल्पाः द्रक्ष्यसि त्वं
कुरुस्त्रियः ॥ ८ ॥ तव दुःखोपपन्नाया येराचरितमप्रियम् । विद्धि
संप्रस्थितान् सर्वांस्तान् कृणो यमसादनम् ॥ ९ ॥ पुत्रस्ते प्रति-
बिम्बश्च सुतसोमस्तथाविधः । श्रुतकर्माङ्गुनिधैव शतानीकश्च
नाकुलिः ॥ १० ॥ सहदेवाश्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः । सर्वे
कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११ ॥ अभिमन्युरिव
प्रीता दारवत्यां रता भयम् । त्वमियैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वा-

त्मना स्थिता ॥ १२ ॥ प्रीयते तव निर्दन्दा तेभ्यश्च विगतञ्जरा ।
दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ॥ १३ ॥ भजेत् सर्वा-
त्मना चैव प्रद्युम्नजननी . तथा । . भानुप्रभृतिभिश्चैतान् विद्मिनष्टि-
च केशवः ॥ १४ ॥ भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्यन्व्यकवृषायः ॥ १५ ॥ तुल्यो हि प्रणय-
स्तेषां प्रद्युम्नस्य च भाविनि । . एवमादि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्त्वा-
मनीऽनुगम् ॥ १६ ॥ गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति । तां
कृष्णां कृष्णामहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ आरुरोह रथं-
श्रीरेः सत्यभामाय भाविनी । . स्मयित्वा तु यदुञ्चेष्टो द्रौपदीः परि-
सान्त्तु च । उपावर्त्तय ततः श्रीर्ग्रीह्यैः प्रायात् पुरं स्वकम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवाद्पर्वणि सत्यभामा-

कृष्णागमने चतुस्त्रिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीसत्यभामासंवाद्पर्व ॥

अथ धीपंचात्रापर्व ॥

जनमेजय उवाच । . एवं वने वर्त्तमाना नराग्र्याः शीतोष्ण-
चातातपकर्षिताङ्गाः । सरस्तदासाद्य वनञ्च पुण्यं ततः परं
क्रिमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा जनं समुत्-
सृज्य विधाय वैशम् । . वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च नदीप्रदेशांश्च
तदा विचेरुः ॥ २ ॥ तथा वने तान् वसतः प्रवीरान् स्वाध्यायवन्तश्च
तपोपनाथ । अभ्याययुर्वदविदः पुराणास्तान् पूजयामासरथी
नराग्र्याः ॥ ३ ॥ ततः कदाचित् कुशलः कथासु विप्रोऽभ्यगच्छ-
द्भुवि कोरवेयान् । स तैः समेत्याय यदृच्छेयैव वैश्विप्रवीर्यः ।

नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४ ॥ अथीपविष्टः प्रतिसत्कृतयं वृद्धेन राज्ञा
 कुरुसन्तमेन । प्रसोदितः स कथायास्वभूव धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्
 यमौ च ॥ ५ ॥ कृष्णाञ्च वातातपकर्षिताङ्गान् दुःखस्य चोग्रस्य
 मुखे प्रपन्नान् । तास्त्राप्यनाथाभिव वीरनाथां कृष्णां परिक्लेश-
 गुणैर्न युक्तान् ॥ ६ ॥ ततः कथास्तस्य निग्रम्य राजा वैचित्रवीर्यः
 कृपयाभितप्तः । वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रान् श्रुत्वा तथा दुःख-
 नर्दीं प्रपन्नान् ॥ ७ ॥ प्रीवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा निःश्वास-
 वातोपहृतस्तदानीम् । वाच हृद्यञ्चित् स्थिरतामुपेत्य तत्सर्वमाल-
 प्रभवं विचिन्त्य ॥ ८ ॥ कथन्तु सत्यः शुचिरार्थवृत्तो ज्येष्ठः सुतानां
 मम धर्मराजः । अजातशत्रुः पृथिवीतले अश्रिते पुरा राज्ञव-
 कूटधात्री ॥ ९ ॥ - प्रबोध्यते मागधसूतपूर्गेर्नित्यं स्तुवद्भिः स्वय-
 मिन्द्रकल्पः । पतत्रिसंघैः स जघन्यराजे प्रबोध्यते नूनमिडा-
 तलस्थः ॥ १० ॥ कथन्तु वातातपकर्षिताङ्गो वृकोदरः कोपपरि-
 झुताङ्गः । श्रिते पृथिव्यामतद्योचिताङ्गः कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः
 ॥ ११ ॥ तथार्जुनः सुकुमारी मनस्वी वशे स्थितौ धर्मसुतस्य
 राज्ञः । विदूयमार्गैरिव सर्वगात्रैर्ध्रुवं न श्रिते वसतीरमर्षात् ॥ १२ ॥
 यमौ च कृष्णाञ्च युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तम् । विनि-
 श्रुत्वा सन् सर्प इवोद्यतेजा ध्रुवं न श्रिते वसतीरमर्षात् ॥ १३ ॥ तथा
 यमौ चाप्यसखौ सुखाहर्षौ समृद्धरूपवामरौ द्विवीच । प्रजागरस्थौ
 ध्रुवमप्रयान्तौ धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४ ॥ समीरणो-
 नाथ समो बलेन समीरणस्यैव सुतो बलीयान् । स धर्मप्रायेण
 सितोऽग्रजेन ध्रुवं विनिश्रुत्वा सद्यत्पमर्षम् ॥ १५ ॥ स चापि भूमौ
 परिवर्तमानो बधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः । सत्येन धर्मेण च
 वार्यमाणः काले प्रतीक्षत्यधिकी रणोऽन्यैः ॥ १६ ॥ अजातशत्रो
 तु जिते निहत्या दुःशासनो यत् शरुप्राण्यवोचत् । तानि प्रवि-
 ष्टानि वृकोदराङ्गं ददन्ति कञ्चाञ्जिरिवेम्भनानि ॥ १७ ॥ न पाप-

कन्ध्यास्यति धर्मपुत्रो धनञ्जयश्चाप्यनुवत्स्यते तम् । अरख्यवासेन
 विवर्द्धते तु भीमस्य कोपान्निरिवानिक्षेन ॥ १८ ॥ स तेन कोपेन
 विद्वह्मगान् कश्च करेणामिनिपीड्य वीरः । विनिघ्नस्त्वुष्णमतीव
 यीरं दहन्निवेमान्नम पुत्रपौत्रान् ॥ १९ ॥ गाण्डीवधन्वा च वृको-
 द्दरश्च संरग्निष्ठावन्तःकालकत्तौ । न श्रेयसीतां युधि शत्रुसेनां
 शरान् क्रिरन्तावग्निप्रकाशान् ॥ २० ॥ दुर्धौधनः शकुनिः सूत-
 पुत्रो दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः । मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
 चद्रूपतमाखम्ब्य हरन्ति राक्षसम् ॥ २१ ॥ शुभाशुभं कर्म नरो
 हि कृत्वा प्रतीक्षते तस्य फलं चाकर्त्ता । स तेन मुह्यत्यवय फलेन
 मोक्ष कथं स्यात् पुनपस्य तन्नात् ॥ २२ ॥ क्षेत्रे सकृष्टे क्षुपिते च वीजे
 दिवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् । न स्यात् फलं तस्य कुतः प्रसिद्धिरन्यत्र
 देवादिति चिन्तयामि ॥ २३ ॥ कृतं मताक्षेण यथा न साधु
 साधुप्रवृत्तेन च पारुषेण । मया च दुष्पुत्रवशानुगेन यथा कुरु-
 ष्याम्यमन्तकात् ॥ २४ ॥ ध्रुवं प्रवास्यत्यधमीरितोऽपि ध्रुवं
 प्रजास्यत्युत गर्भिणी या । ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणापस्तथा
 क्षपादौ प दिनप्रशाम् ॥ २५ ॥ क्रिधित कक्षादपरे च कुर्युर्वित्तं
 न दद्युः पुरुषा कथञ्चित् । प्राप्स्यार्थकालञ्च भवेदनर्थं कथं नु
 तत् स्यादिति तत् कुलं स्यात् ॥ २६ ॥ कथन्तु भिद्येत् न च
 सवेत् न च प्रसिचेदिति रक्षितव्यम् । अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकी-
 र्येत् ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७ ॥ गतो ह्यरण्यादपि
 शक्रलोकां धनञ्जय पश्यत वीर्यमस्य । अस्त्राणि दिव्यानि चतु-
 र्विधानि ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्न ॥ २८ ॥ स्वर्गं हि गत्वा
 समरोर एव को मानुष पुनरागतुमिच्छेत् । अन्यत्र कालोप-
 चताननेकान् समीक्षमाणस्तु कुरुन् सुमूर्खान् ॥ २९ ॥ धनुर्ग्राह-
 यार्जुनः सव्यसाची धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् । अस्त्राणि
 दिव्यानि च तानि तस्य त्रयस्य तेषु प्रसहेत् कोऽत्र ॥ ३० ॥

निगम्य तद्वचनं पार्थिवस्य दुर्योधनं रक्षिते सौवलोऽथ । प्रवी-
ष्यत् कर्षमुपेत्य सर्वं स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि धीपयात्रापर्वणि धतराष्ट्रखेदवाक्रे
पञ्चविंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

—

विंशत्यायन उवाच । धतराष्ट्रस्य तदाकथं निगम्य यक्षुनिस्तादा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्षेन सक्षितोऽग्रवीत् ॥ १ ॥ प्रब्रान्ध पाण्ड-
वान् वीरान् खेत वीर्येण भारत । भुङ्क्षुर्मां पृथिवीमेको द्विपिं
शम्बरहा यथा ॥ २ ॥ प्राचगाय द्वाक्षिषात्यांश प्रतीचरोदीचर-
वासिनः । कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३ ॥ या-
द्वि सा दीपमानेव पाण्डवानभंजत् पुरा । साद्य लक्ष्मीस्तया
राजन्नवाप्तो भ्रातृभिः सह ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थगते चां तां दीप्य-
मानां युधिष्ठिरे । अपश्याम त्रियं राजन् दृश्यते सा तवाद्य वै
॥ ५ ॥ यत्नवस्तव राजेन्द्र न चिरं शोककर्षिताः । सा तु बुद्धि-
वलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ॥ ६ ॥ त्वया क्षिप्ता मञ्जुपाक्षी
दीप्यमानेव दृश्यते । तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ॥ ७ ॥
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इतिवादिनः । तवेयं पृथिवी
राजन् निखिला सागराम्बरा ॥ ८ ॥ सपर्वतवना देवी सग्राम-
नगराकरा । नानावनोद्देशवती पर्वतैरुपयोभिता ॥ ९ ॥ वन्द्य-
मानो द्विजैराजन् पूज्यमानश्च राजभिः । पौरुषाद्विपि देवेषु
भाजसे रश्मिवानिव ॥ १० ॥ रुद्रैरिव यमो राजा नक्षत्ररिपि
वासवः । कुरुभिस्त्वं वृत्तो राजन् भासि नक्षत्रराड्गिव ॥ ११ ॥
यैः स ते नाद्रियताञ्चा न च ते शासने स्थिताः । पश्यामस्तान्
त्रियाक्षीनान् पाण्डवान् वनवासिनः ॥ १२ ॥ श्रूयते च मञ्जाराद्य
सरी हेतवनं प्रति । वरुन्तीः पाण्डवाः शार्ङ्गं ब्राह्मणैर्वनवासिभि

॥ १३ ॥ स प्रयाहि महाराज त्रिधा परमया गुतः । तापयन्
 पाण्डुपुत्रांस्व रश्मिवानिव तेजसा ॥ १४ ॥ स्थितो राज्ये
 चुगतान् राज्याच्छ्रिया हीनाच्छ्रयावृतः । असमृद्धान् समृद्धार्यः
 पश्य पाण्डुसुतान् नृप ॥ १५ ॥ महाभिजनसम्पन्नं भद्रे महति
 संस्थितम् । पाण्डवास्वामिवीचन्तु यथातिमिव नाङ्गपम् ॥ १६ ॥
 यां श्रियं सृष्टदयैव दुर्हृदश्च विभास्यते । पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां
 सा समर्था भवत्युत ॥ १७ ॥ समस्यो विपमस्थान् हि दुर्हृदो-
 योऽभिवीक्षते । जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम्
 ॥ १८ ॥ न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि बिन्दति । प्रीतिं
 नृपतिशादूँल याममित्राघदर्शनात् ॥ १९ ॥ किन्तु तस्य सुखं न
 स्यादाश्रमे यो धनञ्जयम् । अभिवीक्षेत सिद्धार्यो वल्कला-
 जिनवाससम् ॥ २० ॥ सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिन-
 संवृताम् । पश्यन्तु दुःखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः
 ॥ २१ ॥ विनिन्दतां तथात्मानं जीवितञ्च धनचुगतम् । न तथा
 हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति । वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः
 खलङ्कृताः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना
 सह । तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वाणि धीपयात्रापूर्वाणि कर्णशकुनिवाक्ये
 षट्त्रिंशद्भिकहिशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । 'कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्व्योधन-
 स्ततः । दृष्टो भूत्वा पुनर्हीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ अबीषि
 यदिदं कर्ण सर्वं मनसि मे स्थितम् । न लभ्यनुशां सपस्यामि
 गमने यत्र पाण्डवा ॥ २ ॥ परिदेवति तान् वीरान् धतराद्री

महीपतिः । मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३ ॥
 अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकञ्चिकीर्षितम् । एवमप्यायतिं रक्ष-
 ङ्गाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४ ॥ न हि हैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत् प्रयो-
 जनम् । उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां महाद्युते ॥ ५ ॥ जानासि
 हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते । अब्रवीद्यच्च मां त्वाञ्च सौबलं
 वचनं तदा ॥ ६ ॥ तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत् परिद्वि-
 तम् । विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥ ममापि
 हि महान् हर्षो यदहं भीमफाल्गुनी । क्लिष्टावरण्ये पश्येयं
 कृष्णया सहिताविति ॥ ८ ॥ न तथा ह्याप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसु-
 धामिमाम् । दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान् वस्त्रलार्जिनवाससः ॥ ९ ॥
 किन्तु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् । द्रौपदीं कर्ण पश्येयं
 काषायवसनां वने ॥ १० ॥ यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च
 पाण्डवः । युक्तं परमया सत्सुप्रा पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११ ॥
 उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तदनम् । यथा चाभ्यनुजानी-
 याद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२ ॥ स सौबलेन सहितस्तथा दुः-
 शासनेन च । उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तदनम् ॥ १३ ॥
 अहमथद्य निश्चित्य गमनायेतराय च । कल्पमेव गविष्यामि समीपं
 मार्थिवस्य च ॥ १४ ॥ मयि ततोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
 उपायो यो भवेद्दृष्टस्त्वं ब्रूयाः सहसौबल ॥ १५ ॥ वचो भीष्मस्य
 राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति । व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पिता-
 महम् ॥ १६ ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुः रावसथान् प्रति ।
 व्युपितायां रजन्यान्तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७ ॥ ततो
 दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् । उपायः परिदृष्टोऽयं तन्नि-
 बोध जनेश्वर ॥ १८ ॥ घोषा हैतवने सर्वे खत्प्रतीक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदिशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९ ॥ उचितं हि सदा
 गन्तुं घोषयात्रां विशाम्भते । एवञ्च त्वां पिता राजन् समनुज्ञातु-

मर्हति ॥ २० ॥ तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
 गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१ ॥ उपायोऽयं
 मया दृष्टो गमनाय, निरामयः । अनुज्ञास्यति नो राजा चोदवि-
 ष्यति चाप्युत ॥ २२ ॥ घोषा द्वैतवने सर्वे लक्ष्मिप्रतीक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापद्देशेन गमिष्यामी न संशयः ॥ २३ ॥ ततः प्रहसिताः
 सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः । तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरु-
 सत्तमम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि घोषयात्रामन्त्रणे
 सप्तत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
 पृष्ट्वा सुखमयो राज्ञः पृष्ट्वा राज्ञा च भारत ॥ १ ॥ ततस्तेर्विहितः
 पूर्वं समीपे नाम वल्लवः । समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ २ ॥ अनन्तरञ्च राधेयः शकुनिश्च विश्राम्यते । आहतुः
 पार्थिवयेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३ ॥ रंमणीयेषु देशेषु घोषाः
 संप्रति कौरव । स्मरण समय. प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्गनम् ॥ ४ ॥
 मृगया चोदिता राजन्मञ्जिन् काले सुतस्य ते । दुर्योधनस्य गमनं
 समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् ।
 विश्राम्यस्तु न गन्तव्यो वल्लवानामिति क्षरे ॥ ६ ॥ ते तु तत्र नर-
 व्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् । अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र
 वः स्वयम् ॥ ७ ॥ हृदना निर्लितास्ते तु कर्पिताय महावने ।
 तपोनित्याय राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८ ॥ धर्मराजो न
 संक्रुध्येहीमसेनस्वमर्षणः । यश्चसेनस्य दुहिता तेज एव तु क्लेव-
 लम् ॥ ९ ॥ यूयञ्चाप्यपराधेषुर्दर्पमोहसम्बिताः । ततो विनि-

द्वे हेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १० ॥ अथ वा सायुधा वीरा
 मन्थुनाभिपरिप्लुताः । सहिता बहनिस्त्रिंशा द्द्वेयुः शस्त्रतेजसा
 ॥ ११ ॥ अथ यूयं बह्वलात्तानाधिपन्तः कथञ्चन । अनार्थं
 परमं तत् स्यादशक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२ ॥ उप्रिती हि महा-
 बाहुरिन्द्रलोके धनञ्जयः । दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्या-
 गतो वनम् ॥ १३ ॥ अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
 किं पुनः स कृतास्त्राद्य न हन्यादो महारथः ॥ १४ ॥ अथ वा
 महचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ । उद्दिग्मवासी विश्वम्नाहः खं
 तत्र भविष्यति ॥ १५ ॥ अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरम् ।
 तद्बुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६ ॥ तस्माद्गच्छन्तु
 पुरुषाः आरणायाप्तकारिणः । न स्वयं तत्र गमनं रोचये तत्र
 भारत ॥ १७ ॥

शकुनिर्वाच । धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातञ्च संसदि ।
 तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८ ॥ अनुवृत्ताथ तत्
 सर्वं पाण्डवा धर्मचारिणः । युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो न नः कोपं
 करिष्यति ॥ १९ ॥ मृगयाञ्चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्तते भृशम् ।
 आरणान्तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २० ॥ न चानार्थ-
 समाचारः कथिसत्र भविष्यति । न च तत्र गमिष्यामो यत् तेषां
 प्रतिश्रयः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२ ॥ अनुज्ञातस्तु
 गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा । निर्ययी भरतश्रेष्ठो बलेन महता
 वृतः ॥ २३ ॥ दुःशासनेन च तथा सौवलेन च धीमता । संवृतो
 भ्रातृभियान्धैः स्त्रीभियापि सहस्रशः ॥ २४ ॥ तं निर्यान्तं महा-
 बाहू द्रष्टुं हितवर्जं सरः । पौराद्यानुययुः सर्वे सहदारा वनञ्च
 तत् ॥ २५ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि धीणि नागायुतानि च । पत्तयो

बहुसाहस्रा ह्यथाश नवतिः शताः ॥ २६ ॥ शक्रटापणवेशाश्च
वणिजो वन्दिनस्तथा । नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः
॥ २७ ॥ ततः प्रयागे नृपतेः सुमहानभवत् स्वनः । प्रावृषीव
महावायो रुहतस्य विशाम्बते ॥ २८ ॥ गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा
दुर्योधनस्तदा । प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो हैतवनं सरः ॥ २९ ॥

इति आरख्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनहैतवन-
गमने अष्टत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने
वसन् । जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १ ॥ रम-
णीये समाज्ञाते सीदके समचीरुचे । द्वेषे सर्वगुणोपेते सकुराव-
सथन्नराः ॥ २ ॥ तथैव तत्समीपस्थान् वृथगावसथान् बहून् ।
कर्षस्य शकुनेद्यैव भ्रातृणाञ्चैव सर्वशः ॥ ३ ॥ हृदयं स तदा गावः
शतशोऽथ सहस्रशः । अङ्गैर्लक्षैश्च ताः सर्वाः लक्षयामास पार्थिवः
॥ ४ ॥ अङ्गयामास वत्सांश्च जग्ने चोपहृतास्त्वपि । बालवत्साश्च
या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५ ॥ अथ संस्मारणं कृत्वा
लक्षविला त्रिहायणान् । वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् कुरु-
नन्दनः ॥ ६ ॥ स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः । यथो-
पजीपञ्चिक्रीतुर्वने तस्मिन् यथामराः ॥ ७ ॥ ततो गोपाः प्रगा-
तारः कुमला नृत्यवाद्ने । धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन् कन्याश्चैव स्वल-
ङ्गताः ॥ ८ ॥ स स्त्रीगणावृतो राजा महदृष्टः प्रददौ वसु । तेभ्यो
यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९ ॥ ततस्ते सहिताः
सर्वे तरङ्गान् महिषान् मृगान् । गत्रयर्चवराहांश्च समन्तात् पर्थ्य-
कालयन् ॥ १० ॥ स ताञ्छरैर्विनिर्भिय गजांश्च सुबहून् वने ।
रमणीयेषु द्वेषेषु आङ्गयामास वै मृगान् ॥ ११ ॥ गौरसानुप-

युञ्जान उपभोगांश्च भारत । पश्यन् स रमणीयानि वनान्युप-
 वनानि च ॥ १२ ॥ मत्तभ्रमरजुष्टानि वर्हिणाभिस्तानि च ।
 अगच्छद्दानुपूर्व्यं ण पुण्यं हैतवनं सरः ॥ १३ ॥ मत्तभ्रमरसंजुष्टं
 नीलकण्ठरवाकुलम् । सप्तच्छदसमाकीर्णं पुन्नागवकुलैर्युतम् ॥ १४ ॥
 ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् । यदृच्छया च तत्रस्थो
 धर्मपुत्री युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ इंजे राजर्षियज्ञेन साद्यस्केन विशा-
 म्यते । दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६ ॥ कृत्वा
 निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरव । द्रौपद्या सहितो धीमान् धर्म-
 पत्न्या नराधिपः ॥ १७ ॥ ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सह-
 स्रयः । आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १८ ॥
 ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः । चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडान्
 जग्मुर्हैतवनं सरः ॥ १९ ॥ प्रविशन्तं वनं द्वारि गन्धर्वाः समवार-
 यन् । सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं हैतवनं सरः ॥ २० ॥ तत्र
 गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशाम्यते । कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम
 गणाहतः ॥ २१ ॥ गणैरप्सरसाञ्चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
 विहारपीडः क्रीडायं तेन तत् संवृतं सरः ॥ २२ ॥ तेन तत्
 संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः । प्रतिजग्मुस्ततो राजन् यत्र
 दुर्योधनो नृपः ॥ २३ ॥ स तु तेषां वचः श्रुत्वा शैनिकान् गुह-
 दुर्मदान् । प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २४ ॥ तस्य
 तदचनं श्रुत्वा राशः सेनाग्रयाधिनः । शरी हैतवनं गत्वा गन्धर्वा-
 निदमब्रुवन् ॥ २५ ॥ राजा दुर्योधनो नाम धतराष्ट्रसुतो वली ।
 विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थं गुपसर्पत ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वास्तु गन्धर्वाः
 प्रहसन्तो विशाम्यते । प्रत्यब्रुवंस्तान् एरुपानिदं क्षि प्रसूयं वचः
 ॥ २७ ॥ न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुबोधनः । योऽम्माना-
 क्षापयत्येवं वैश्वानिव दिवोकसः ॥ २८ ॥ यूयं गुमूर्खवद्यापि मन्द-
 प्रज्ञा न संशयः । ये तस्य पचनादेवमम्मान् ब्रूत विधेतरुः ॥ २९ ॥

गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः । न चेदयैव गच्छध्वं
धर्मराजविवेचनम् ॥ ३० ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वैः राज्ञः सेनाग्र-
यायिनः । सम्प्राद्रवन् यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोडशोत्तरपर्वणि गन्धर्वदुर्योधनसेना-
संवादे एकोनचत्वारिंशदधिकहिशतोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपा-
गमन् । अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवान् प्रति ॥ १ ॥ गन्धर्वै-
र्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् । अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्य-
भापत भारत ॥ २ ॥ शासतेनानधर्मज्ञानमविप्रियकारिणः ।
यद्दि प्रक्रीडते सर्वैर्देवैः सच्च शतक्रतुः ॥ ३ ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा
धार्तराष्ट्रा महावक्त्राः । सर्वे एवाभिसन्नद्धा योधाश्चापि सच्चस्रश्वः
॥ ४ ॥ ततः प्रमथ्य सर्वांस्तांस्तदनं विविशुर्वलात् । सिंहनादेन
महता पूरयन्तो दिशो दृश ॥ ५ ॥ ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः
कुरसैनिकाः । ते वार्यमाणा गन्धर्वैः सान्न्वैव वसुधाधिप ॥ ६ ॥
ताननादृत्य गन्धर्वांस्तदनं विविशुर्महत् । यदा वाचा न तिष्ठन्ति
धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७ ॥ ततस्ते खिचराः सर्वे चित्रसेने
न्यवेद्यन् । गन्धर्वराजस्तान् सर्वानब्रवीत् कौरवान् प्रति ॥ ८ ॥
अनार्यान् शासतेत्येतांश्चित्रसेनो ह्यमर्षणः । अनुज्ञाताय गन्धर्वा-
श्चित्रसेनेन भारत ॥ ९ ॥ प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभि-
द्रवन् । तान् दृष्ट्वापततः शीघ्रान् गन्धर्वानुद्यतायुधान् ॥ १० ॥
प्राद्रवंस्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । तान् दृष्ट्वा द्रवतः
सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् ॥ ११ ॥ राधेयस्तु तदा वीरो
नासीत्तत्र पराङ्मुखः । थापतन्तोन्तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां भद्राचमन्
॥ १२ ॥ भद्रता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । क्षुरप्रैर्विशिष्टै-

भैरवैस्त्रयस्त्रयैः ॥ १३ ॥ गन्धर्वाञ्छुतयोऽभिप्लवणुत्वात्
 सूतनन्दनः । पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ॥ १४ ॥
 क्षणेन व्यधमत् सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् । ते वभ्यमाना गन्धर्वाः
 सूतपुत्रेण धीमता ॥ १५ ॥ भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सह-
 स्रयः । गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥ १६ ॥ आपतद्भि-
 र्महाविगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः । अथ दुर्योधनो राजा शकुनित्वापि
 सौवलः ॥ १७ ॥ दुःशासनो विकर्षयथ ये चान्ये धतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनंस्तत्तदा सैन्यं रथैर्गर्गुडनिःस्वनैः ॥ १८ ॥ भूयश्च योधया-
 मासुः कृत्वा कर्षमथाग्रतः । महता रथसंघेन हयवारेण चाप्युत
 ॥ १९ ॥ वैकर्त्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान् समवारयन् । ततः सं-
 न्यपतन् सर्वं गन्धर्वाः कौरवैः सह ॥ २० ॥ तदा सुतमुलं युद्ध-
 मभवल्लीमहर्षणम् । ततस्ते मृदवोऽभूवन् गन्धर्वाः शरपीडिताः
 ॥ २१ ॥ उच्चुक्रुशुश्च कौरव्यां गन्धर्वान् प्रेक्ष्य पीडितान् । गन्धर्वा-
 स्त्रासितान् दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः ॥ २२ ॥ उत्पपातासनात्
 क्रुद्धो बधे तेषां समाहितः । ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्र-
 मार्गवित् ॥ २३ ॥ तयामुञ्चन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ।
 एकीको द्वि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ॥ २४ ॥ पर्थवर्त्तत
 गन्धर्वैर्दशभिर्हयभिः सह । ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता
 तदा ॥ २५ ॥ प्राद्रवन्त रणे भीता येन राजन् जिजीपवः ।
 भक्ष्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वथः ॥ २६ ॥ कर्षो वैकर्त्तनी
 राजंस्तस्थौ गिरिर्वाचसः । दुर्योधनश्च कर्षयथ शकुनित्वापि
 सौवलः ॥ २७ ॥ गन्धर्वान् योधयामासुः समरे भृशविजिताः ।
 सर्वे एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रयः ॥ २८ ॥ जिघांसमानाः
 संहिताः कर्षमभ्यद्रवद्गणे । असिभिः पद्भिः शूलैर्गदाभिश्च महा-
 वलाः ॥ २९ ॥ सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात् पर्थवाकिरन् ।
 शन्येऽस्य युगमच्छिन्दन् ध्वजमन्ये न्यपातयन् ॥ ३० ॥ ईषामन्ये ...

क्षयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् । अन्ये ह्यत्रं वक्ष्यञ्च बभ्रुरञ्च
 तथापरे ॥ ३१ ॥ नन्वर्वा बद्धसाहस्रास्तिलगो व्यधमग्रथम् । ततो
 रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् । विकर्णरथमास्थाय मोक्षाया-
 श्वानचोदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णरथभङ्गे
 चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४० ॥

वैशम्पायन उवाच । गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महा-
 रथे । सम्प्राद्रवक्ष्यमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १ ॥ तान्
 दृष्ट्वा द्रवत' सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । दुर्योधनो महा-
 राज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २ ॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य गन्ध-
 र्वाणां महाचमूम् । महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिन्दमः ॥ ३ ॥
 अचिन्त्य शरवर्षेणु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् । दुर्योधनं जिघांसन्तः
 समन्तात् पथ्यवारयन् ॥ ४ ॥ युगमीपां वक्ष्यञ्च तथैव ध्वज-
 सारथी । अश्वस्त्रिविणुं तल्पञ्च तिलगो व्यधमच्छुरैः ॥ ५ ॥
 दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि । अभिद्रुत्य महाबाहु-
 र्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६ ॥ तस्मिन् गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं
 रथे । सथ्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवारथे समन्ततः ॥ ७ ॥ त्रिविंशति-
 चित्रसेनावाहायान्ये विदुद्रुव । बिन्दानुबिन्दावपरे राजदारांश्च
 सर्वशः ॥ ८ ॥ योधाश्च धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः । पूर्वप्रभग्नेः
 संहिता पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९ ॥ शकटापनवेशाश्च यानयुग्मञ्च
 सर्वशः । शरणं पाण्डवान् जग्म, द्वियमाणे महीपतौ ॥ १० ॥

सैनिका जघुः । प्रियदर्शी महाबाहु धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
 गन्धर्वैर्द्वियते राजा पार्यास्तमनुधावत ॥ ११ ॥ दुःशासनी दुर्विषहो
 दुर्मुखो दुर्लभस्तया । बह्ना द्वियन्ते गन्धर्वैः राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति दुष्योधनामात्याः क्रोधन्ती राज-
 गृहिनः । आर्ता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३ ॥ तांस्तथा
 व्यथितान् दीनान् भिक्षमाणान् युधिष्ठिरम् । हृद्धान् दुष्योधना-
 मात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥ महता हि प्रयत्नेन सन्नद्ध
 गजवाजिभिः । अन्नाभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५ ॥
 अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा । दुर्मन्त्रितमिदं ताव-
 द्वाञ्ची दुयूतदेविनः ॥ १६ ॥ हेष्टारमन्ये ह्यीवस्य पातयन्तीति
 नः श्रुतम् । इदं कृतन्तः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुपम् ॥ १७ ॥ दिष्ट्यां
 लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः । येनाम्नाकं हृतो भारं
 आसीनानां सुखावहः ॥ १८ ॥ शीतवातातपस्रहास्तपसा चैव
 कर्षितान् । संमस्रो विषमस्थान् हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १९ ॥
 अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः । ये शीलमनुवर्तन्ते ते
 पश्यन्ति पराभवम् ॥ २० ॥ अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षि-
 तम् । अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २१ ॥ एवं
 ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् । न कालः परुषस्यायमिति
 राजाभ्यभाषत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोपयावापर्वणि दुष्योधनादिहरणे
 एकचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

—

युधिष्ठिर उवाच । अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्छरणै-
 पिणः । कौरवान् विषमप्राप्तान् कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १ ॥
 भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलदाय वृकोदर । प्रसक्तानि च वैराणि
 कुलधर्मो न नश्यति ॥ २ ॥ यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां वाङ्मः प्रार्थ-
 यते कुलम् । न मर्षयन्ति तत् सन्तो वाङ्मेनाभिप्रधर्षणम् ॥ ३ ॥
 जानात्येष हि दुर्वृद्धिरुष्मानिष्ठं पिरोपितान् । स एवं परिभूया-

स्नानकार्पीदिदमप्रियम् ॥ ४ ॥ दुर्योधनस्य ग्रहणात् गन्धर्वेण
 बलात् प्रभो । स्त्रीणां वाघ्नाभिमर्षाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५ ॥
 शरणञ्च प्रपन्नानां वाणार्थञ्च कुलस्य च । उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः
 सञ्जीभवत माविरम् ॥ ६ ॥ अर्जुनश्च यमौ चैव तञ्च वीरापरा-
 जितः । मोक्षयध्वं नरव्याघ्रा द्वियमाणं सुयोधनम् ॥ ७ ॥ एते
 रथा नरव्याघ्राः सर्वमस्त्रसमन्विताः । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः
 काञ्चनध्वजाः ॥ ८ ॥ सखनानधिरोहध्वं नित्यसञ्जानिमान् रथान् ।
 इन्द्रसेनादिभिः सूतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९ ॥ एतानास्थाय
 वै ता ता गन्धर्वान् योद्दुमाहवे । सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्व-
 मतन्द्रिताः ॥ १० ॥ य एव कथिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ ११ ॥ क इहाय्यो
 भवेत्प्राणमभिधावेति चोदितः । प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रु-
 मपि ध्रुवम् ॥ १२ ॥ वरदानञ्च राज्यञ्च पुत्रजन्म च पाण्डवाः ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशाक्षीणि चैकञ्च तत्समम् ॥ १३ ॥ किञ्चाप्य-
 धिक्कमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः । तदाङ्गुलमाश्रित्य जीवितं
 परिमार्गते ॥ १४ ॥ स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
 विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १५ ॥ साम्नाैव तु
 यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् । तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः
 कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण शत्रुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १७ ॥ अयासौ शत्रु-
 युद्धेन नमुञ्चेद्धीमकौरवान् । सर्वोपर्यैर्विमोक्षग्रास्ते निश्चय
 परिपत्थिनः ॥ १८ ॥ एतावद्धि मया शक्यं सन्देष्टुं वै वृकोदर ।
 चैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रेला तु धनञ्जय ।
 प्रतिजज्ञे शुरोर्वाक्यात् कौरवाणाविमोक्षणम् ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्र-

जान् । अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २१ ॥
अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः । कौरवाणां तदा
राजन् पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २२ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनमोक्षणानु-
शयां द्विचत्वारिंशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २४२ ॥

—*—

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्त्रुर्नरर्षभाः ॥ १ ॥ अभेद्यानि ततः सर्वे
समनश्चन्त भारत । जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः
॥ २ ॥ आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समाद्भुः । ते दंशिता
रथैः सर्वे ध्वजिनः सगरासनाः ॥ ३ ॥ पाण्डवाः प्रत्यदृशन्त
ज्वलिता इव पावकाः । ताग्रथान् साधुसम्पन्नान् संयुक्तान् जवनै-
र्हयैः ॥ ४ ॥ आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः । ततः
कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ५ ॥ प्रयातान् संहितान्
दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् । जितकाशिनश्च खषरास्वरिताश्च
महारथाः ॥ ६ ॥ क्षणेनैव बने तस्मिन् समाजग्मु रभीतवत् ।
न्यवर्षन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा रथगतान्
वीरान् पाण्डवांश्चतुरी रणे । तांस्तु विभ्राजितान् दृष्ट्वा लोक-
पालानिवोद्यतान् ॥ ८ ॥ व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ।
राजस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ ९ ॥ क्रमेण नृदुना
युद्धमुपक्रान्तश्च भारत । न तु गन्धर्वराजस्य गैनिका मन्दचेतसः
॥ १० ॥ शक्यन्ते नृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं यदा । ततस्तान्
मुधि दुर्दृष्टान् सव्यसाधी परन्तपः ॥ ११ ॥ शान्तपूर्वदिदं वाक्य-
मुवाच खषराश्रेणे । विनर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम्
॥ १२ ॥ त एवमुक्त्वा गन्धर्वाः पाण्डवेन ययुस्विना । उत्फलयन्त-

स्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १२ ॥ एकस्यैव वयं तात कुर्याम
 वचनं भुवि । यस्य शासनमाशाय शरामो विगतज्वराः ॥ १३ ॥
 तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्त्ताम भारत । न शास्ता विद्यतेऽस्मा-
 कमन्यस्तस्मात् सुरेश्वरात् ॥ १४ ॥ एवमुक्ताः स गन्धर्वैः कुन्ती-
 पुत्री धनञ्जयः । गन्धर्वान् पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १५ ॥
 न तद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् । परदारामिमर्शय
 मानुषेभ्य समागमः ॥ १६ ॥ उत्सृजध्वं महावीर्या धृतराष्ट्र-
 सुतानिमान् । दारायैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १७ ॥
 यदि सान्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् । मोक्षयिष्यामि
 विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची
 धनञ्जयः । ससर्ज निशितान् वाणान् खचरान् खचरान् प्रति ॥ १९ ॥
 तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलीकृटाः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त पाण्ड-
 वाय दिवौकसः ॥ २० ॥ ततः सतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
 बभूव भीमवेगानां पाण्डवानाञ्च भारत ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि पाण्डवगन्धर्वयुद्धे
 त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिव्यास्त्रसम्पन्ना गन्धर्वा हेम-
 मालिनः । विद्वजन्तः शरान् दीप्तान् समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १ ॥
 चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाय सञ्जयम् । रणे संन्यपतन्नाजं-
 स्तद्दृष्ट्वा तमिवाभवत् ॥ २ ॥ यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य
 सोमयोः । गन्धर्वैः शतशङ्खिनी तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३ ॥ तान्
 समापततो राजन् गन्धर्वाञ्छ्रुतशो रणे । प्रत्यगृह्णन् रव्याघ्राः
 शरवर्षैरनेकशः ॥ ४ ॥ ते कीर्यमाणा खगमाः शरवर्षैः सम-
 न्ततः । न शिकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्त्तितुम् ॥ ५ ॥ अति-

क्रुद्धानभिक्रुद्धो गन्धर्वानर्जुनस्तदा । लक्षयित्वाथ दिव्यानि मन्हा-
 स्वाख्यपचक्रके ॥ ५ ॥ सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणीद्यमसाद-
 नम् । आग्नेयेनार्जुनः सङ्घेऽ गन्धर्वाणां बलीकृतः ॥ ६ ॥ तथा
 भीमो महेश्वासः संयुगे बलिनाम्बरः । गन्धर्वान् शतशो राजन्
 जघान निश्चितैः शरैः ॥ ७ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ
 बलीकृतौ । परिगृह्याग्रतो राजन् जघ्नतुः शतशः शरान् ॥ ८ ॥
 ते बध्यमाना गन्धर्वा दिव्यै रस्त्रैर्महारथैः । उत्पेतुः खमुपादाय
 धतराष्ट्रसर्तास्ततः ॥ ९ ॥ स तानुत्पतितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धन-
 क्षयः । महता शरजालेन समन्तात् पर्यवारयत् ॥ १० ॥ ते
 बहाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे । ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदा-
 शक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ॥ ११ ॥ गदाशक्त्यृष्टिवृष्टीस्ता निहत्य परमास्त्र-
 वित् । गात्राणि चाहनद्भ्रैर्गन्धर्वाणां धनक्षयः ॥ १२ ॥ शिरोभिः
 प्रपतद्भित्तं चरणैर्वाङ्गभिस्तथा । अश्रुवृष्टिरिवाभाति परेषामभव-
 द्दयम् ॥ १३ ॥ ते बध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
 भूमिष्ठमन्तरीशस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १४ ॥ तेषान्तु शर-
 वर्षाणि सव्यसाची परन्तपः । अस्त्रैः संवार्थं तेजस्वी गन्धर्वान्
 प्रत्यविध्यत ॥ १५ ॥ स्थूलकर्णैर्द्रुजालञ्च सौरञ्चापि तथार्जुनः ।
 आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च समञ्च कुरुनन्दनः ॥ १६ ॥ ते दध्यमाना
 गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः । दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्
 परम् ॥ १७ ॥ जह्वं माक्रममाणाय शरजालेन वारिताः । विसर्प-
 माणा भ्रष्टैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १८ ॥ गन्धर्वांस्त्रासितान्
 दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत । विषसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्र-
 वत् ॥ १९ ॥ तस्याभिपततस्त्रूष्णं गदाहस्तस्य संयुगे । गदां
 सर्वायसीं पार्थः शरैर्यच्छेद् सप्तधा ॥ २० ॥ स गदां बद्ध्वा
 दृष्ट्वा कृतां वाणैस्तरस्विना । संहत्य विद्ययात्मानं बोधयामास
 पाण्डवम् ॥ २१ ॥ अस्ताणि तस्य दिव्यानि सम्भ्रुक्तानि सर्वशः ।

दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ॥ २२ ॥ स वार्थमाणै-
स्त्रैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । गन्धर्वराजो बलवान् माययान्तर्हित-
स्तदा ॥ २३ ॥ अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः । ताडया-
मास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्वितैः ॥ २४ ॥ अन्तर्धानबधञ्चास्य चक्रे
क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा । शब्दवेधं समाश्रित्य बद्धरूपो धनञ्जयः ॥ २५ ॥
स बध्यमानस्त्रैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । ततोऽस्य दर्शयामास तदा-
त्मानं प्रियः सखा ॥ २६ ॥ चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि
माम् । चित्रसेनं समालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ॥ २७ ॥ सं-
जहारास्त्रमथ तत् प्रकृष्टं पाण्डवर्षभः । दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे
संहतास्त्रं धनञ्जयम् ॥ २८ ॥ संजङ्घुः ब्रद्रुतानश्वान् शरवेगान्
धनूपि च । चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि । पृष्ट्वा
कौशल्यमन्योऽन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि गन्धर्वपराभवे

चतुर्थत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

—०:०—

वैशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वाप्सो महाद्युतिः ॥ १ ॥ किन्ते व्यवसितं
वीर कौरवाणां विनिग्रहे । किमर्थं ह्यसदारोऽयं निगृहीतः सुवी-
धनः ॥ २ ॥

चित्रसेन उवाच । विदितोऽयमभिप्रायस्तवस्थेन दुरात्मनः ।
दुर्योधनस्य पापस्य कर्षास्य च धनञ्जय ॥ ३ ॥ वनस्थान् भवती
शालां क्लिश्यमानाननाथवत् । समस्थो विपमस्थांस्तान् द्रुक्ष्यामी-
त्यनवस्थितान् ॥ ४ ॥ इमे ह्यसितुं प्राप्ता द्रौपदीञ्च यशस्विनीम् ।
शालां चिकीर्षितञ्चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ॥ ५ ॥ गच्छ दुर्यो-
धनं बद्धा सहामात्ममिहानय । धनञ्जयश्च ते रक्ष्यः सह म्नाटमि-

राहवे ॥ ६ ॥ स च प्रियसखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः । वच-
नाद्देवराजस्य ततोऽभीहागतो द्रुतम् ॥ ७ ॥ अयं दुरात्मा बद्धश्च
गमिष्यामि सुरालयम् । नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकघासनघासनात् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातात्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य सन्देशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ९ ॥

चित्रसेन उवाच । प्रापोऽयं नित्यसन्तुष्टो न विभोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृप्यायाश्च धनञ्जय ॥ १० ॥ नेद्विह्वीर्षितं
तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वां कुरु
यथेच्छसि ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते सर्व एव राजानमभिजग्मु र्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितम् ॥ १२ ॥ अजातशत्रु-
स्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा । मोक्षयामास तान् सर्वान् गन्ध-
र्वान् प्रशशंस च ॥ १३ ॥ दिष्ट्या भवद्भिर्वलिभिः शक्तैः सर्वैर्न
हिंसितः । दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबाधवः ॥ १४ ॥
उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खिचरैः । कुलं न परिभूतं मे
मोक्षणेऽस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो
दर्शनेन वः । प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो ब्रजतं भाचिरम् ॥ १६ ॥
अनुज्ञातस्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता । सहाप्सरोभिः सं-
हृष्टाचित्रसेनसुखा यगुः ॥ १७ ॥ देवराडपि गन्धर्वाभृतांस्तान्
समजीवयत् । दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः क्षौरवैर्युधि ॥ १८ ॥
शार्तीस्तानवमुषयाश्च राजदारांश्च सर्वशः । कृत्वा च दुष्करं कर्म
प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १९ ॥ सखीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना
महारथाः । बभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथामयः ॥ २० ॥
ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितस्तदा । युधिष्ठिरस्तु प्रणया-
दिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ माम्म तात पुनः कार्पासीदृश्यं माहमं
कृषित् । न हि साहसकृत्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २२ ॥

स्वस्तिमान् संहितैः सर्वभ्रातृभिः कुरुनन्दन । गृहान् व्रज यथा-
कानं वैमनस्यञ्च माकृथाः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधन-
स्तदा । अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ॥ २४ ॥ विदीर्य-
माणो व्रीडावान् जगाम नगरं प्रति । तस्मिन् गते कौरवेयै
कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ भ्रातृभिः संहितो वीरः पूज्यमाणो
द्विजातिभिः । तपोधनैश्च तैः सर्वैर्हृतः शक्र इवामरैः । तथा
हेतवने तस्मिन् विजहार गुदायुतः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनमोक्षणे

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

—*—

जनमेजय उवाच । शत्रुभिर्जितवदस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा पथान्मानिनः सदुरात्मनः ॥ १ ॥ कत्यनस्याव-
लिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः । सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवा-
नवमन्यतः ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहङ्कारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३ ॥ तस्य लज्जा-
न्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः । प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशम्पायन
कीर्तय ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धर्मराजनिःसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयो-
धनः । लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत् सदुःखितः ॥ ५ ॥ स्वपुरं
प्रययौ राजा चतुरङ्गवलानुगः । शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः
परामवम् ॥ ६ ॥ विमुच्य पथि यानानि दिग्घे सुधवसोदके ।
सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथैप्सितम् ॥ ७ ॥ हस्यग्रहरथ-
पादातं यथास्थानं न्यवेशयत् । अयोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलन-
प्रभे ॥ ८ ॥ उपप्लुतं यथासोमं राज्ञणा रात्रिसंक्षये । उपागम्या-

ब्रवीत् कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८ ॥ दिष्ट्या जीवसि गान्धारे
 दिष्ट्या नः सङ्गमः पुनः । दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः काम-
 रूपिणः ॥ १० ॥ दिष्ट्या समग्रान् पश्यामि भ्रातृंस्ते कुरुनन्दन ।
 विजिगीषुग्रणे युक्तान् निर्जितारीन्महारथान् ॥ ११ ॥ अहं त्वमि-
 द्रुतः सर्वगन्धर्वैः पश्यतस्तव । नाशक्तुवं स्थापयितुं दीर्यमाणाश्च
 वाहिनीम् ॥ १२ ॥ अरुचताङ्गश्च भयं व्यपयातोऽमिपीडितः ।
 इदन्तुत्यङ्गुतं मन्ये यद्युष्मनिह भारत ॥ १३ ॥ अरिष्टानक्षता-
 यामि सदारबलवाहनान् । विमुक्तान् सम्पृपश्यामि युद्धात्तन्मा-
 दमानुपात् ॥ १४ ॥ नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन् पुमान् विद्यति
 भारत । यत्कृतन्ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधन-
 स्तदा । उवाच चाङ्गराजानं वास्यगद्गद्या गिरा ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे
 षट्चत्वारिंशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुर्योधन उवाच । अजानतस्ते राधेय नाभ्यस्तुयाम्यहं वचः ।
 जानासि त्वं जिताब्धून् गन्धर्वांस्तेजसा मया ॥ १ ॥ आयी-
 धितास्तु गन्धर्वाः सुधिरं मोदरेर्मम । मया सह महावाही कृत-
 शोभयतः क्षयः ॥ २ ॥ मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा विय-
 द्गताः । तदा नो न ममं युद्धमभवत् खिचरैः सह ॥ ३ ॥ परा-
 जयश्च प्राप्ताः ओ रणे वन्धनमेव च । समत्यामात्यपुत्राय सदार-
 बलवाहनाः ॥ ४ ॥ उच्चैराकाशमार्गेण छियमाणाः सुदुःखिताः ।
 एव नः सैनिकाः केषिद्मात्याय महारथाः ॥ ५ ॥ उपगम्या-
 द्गुबन्दीनाः पाण्डवान् गरुणप्रदान् । एष दुर्योधनो राजा
 धार्तराष्ट्रः सदानुजः ॥ ६ ॥ सामात्यदारी छियते गन्धर्वैर्दिव-

माश्रितैः । तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ॥ ७ ॥
 परामर्शो माभविष्यत् कुरुदारेषु सर्वशः । एवमुक्ते तु घर्मात्मा
 ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ॥ ८ ॥ प्रसाद्य पाण्डवान् सर्वानाश्रापयत
 मोक्षणे । अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुपर्षभाः ॥ ९ ॥
 सान्तुपूर्वमयावन्त भक्ताः सन्ती महारथाः । यदा चास्मान्-
 मुमुक्षुर्गन्धर्वाः सान्तिता अपि ॥ १० ॥ ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ
 च बलोल्लटौ । मुमुक्षुः शरवर्षाणि गन्धर्वान् प्रत्यनेकशः ॥ ११ ॥
 अथ सर्वे रथं मुक्त्वा प्रयाताः खिचरा दिवम् । अस्मानेवाभिकर्षन्ती
 दीनाम्बुदितमानसाः ॥ १२ ॥ ततः समन्तात् पश्यामः शरजालेन
 वेष्टितम् । अमानुपाणि चास्त्राणि प्रमुञ्चन्तं धनञ्जयम् ॥ १३ ॥
 समावृता द्विशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः । धनञ्जयसखात्मानं
 दर्शयामास वै तदा ॥ १४ ॥ चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य पर-
 स्परम् । कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्ट्याप्यनामयम् ॥ १५ ॥ ते
 समेत्य तथान्योऽन्यं सन्नाहान् विप्रमुच्य च । एकीभूतास्ततो
 वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः । अपूजयेतामन्योऽन्यं चित्रसेन-
 धनञ्जयौ ॥ १६ ॥

इति आरुण्यपर्वणि धोपयात्रापर्वणि कर्षदुर्थोऽधनसंवादे

सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

— —

दुर्थोऽधन उवाच । चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
 इदं वचनमक्लीवमब्रवीत् परवीरहा ॥ १ ॥ भ्रातृनर्हसि मे वीर
 मोक्तुं गन्धर्वसत्तम । अनर्हधर्षणा हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २ ॥
 एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना । उवाच यत् कर्षं वयं
 मन्त्रयन्ती विनिर्गताः ॥ ३ ॥ द्रष्टारः स सुखाहीनान् सहारान्
 पाण्डवानिति । तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ॥ ४ ॥

भूमेर्विवरमन्वेच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः । युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः
 सह पाण्डवैः ॥ ५ ॥ अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै बह्नांस्वास्मान्प्रवेदयन् ।
 स्त्रीसमन्वमहं दीनो बद्धः शत्रुवशजितः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्योपहृतः
 किन्तु दुःखमतः परम् । ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा
 ॥ ७ ॥ तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्हेतुः तैरेव जीवितम् । प्राप्तः स्यां
 यदाहं वीर बधं तस्मिन्महारणे ॥ ८ ॥ श्रेयस्तद्भविता ममं नैवं-
 भूतस्य जीवितम् । अभूद्यथाः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो बधात्
 ॥ ९ ॥ प्राप्ताथ पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः । यत्त्वद्य मे
 व्यवसितं तच्छृणुष्वं नरर्षभाः ॥ १० ॥ इह प्रायगुपाधिष्ये यूयं
 व्रजत वै गृहान् । भातरथैव मे सर्वे यान्तुद्य स्वपुरं प्रति ॥ ११ ॥
 कर्षप्रभतयस्यैव सुहृदो बान्धवाश्च ये । दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रया-
 न्तुद्य पुरं प्रति ॥ १२ ॥ न ह्यहं सम्प्रयास्यामि पुरं शत्रुनिरा-
 कृतः । शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तया ॥ १३ ॥ स
 सुहृच्छ्लोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्द्धनः । वारणाह्वयमासाद्य
 किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४ ॥ भीमद्रीणी कृपद्रीणी विदुरः
 सञ्जयस्तथा । वाङ्मिकः सीमदत्तिय ये चान्ये वृद्धसम्भवाः ॥ १५ ॥
 ब्राह्मणाः श्रेणिमुखराश्च तयोदासीनवृत्तयः । किं मां वक्ष्यन्ति
 किञ्चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १६ ॥ रिपूणां गिरसि स्थित्वा
 तथा विक्रम्य चोरसि । आत्मदोषात् परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि
 तानहम् ॥ १७ ॥ दुर्विनीताः त्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
 तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे वयाहं मदगर्वितः ॥ १८ ॥ अहो नार्ह-
 मिहं कर्म कष्टं दुश्चरितं कृतम् । स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तो-
 ऽस्मि संशयम् ॥ १९ ॥ तज्ज्ञात् प्रायगुपाधिष्ये न हि वक्ष्यामि
 जीवितम् । चेतयानो हि को जीवेत् इच्छाच्छत्रुभिरुद्धतः ॥ २० ॥
 यत्तु भिदावहसितोऽमानो पौरुषवर्जितः । पाण्डवैर्विक्रमादौघ
 सायमानमवेक्षितः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं चिन्तापरिगती दुःशासनमथा-
 ब्रवीत् । दुःशासन निबोधेदं वचनं भम भारत ॥ २२ ॥ प्रतीच्छ
 त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव । प्रभाधि पृथिवीं स्त्रीतां कर्ष-
 सौवलपालिताम् ॥ २३ ॥ भ्रातॄन् पालय विश्वं मरुतो वृत्रहा
 यथा । बान्धवाद्योपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २४ ॥ ब्राह्म-
 णेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाद्याप्रमादतः । वन्धूनां सुहृदाञ्चैव
 भवेद्यास्त्वं गतिः सदा ॥ २५ ॥ आतीयायनुपश्लेया विश्णुर्देव-
 गणान् यथा । गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २६ ॥
 नन्दयन् सुहृदः सर्वान् शत्रवांश्चावभर्तुं सयन् । कण्ठे चैनं परि-
 श्वस्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो
 दुःशासनोऽब्रवीत् । अशुकण्ठः सुदुःखार्त्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च
 ॥ २८ ॥ सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः । प्रसीदित्यपत-
 ङ्गमौ द्रूयमानेन चेतसा ॥ २९ ॥ दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं
 जलमुत्सृजन् । उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३० ॥
 विदीर्येत् सकला भूमिर्द्वीथापि शकलीभवेत् । रविरात्मप्रभां
 जङ्घात् सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ३१ ॥ वायुः शैघ्रप्रमथो
 जङ्घाहिमवांश्च परिव्रजेत् । श्येत्तीयं समुद्रेषु वङ्गिरप्युष्मातां
 त्यजेत् ॥ ३२ ॥ न चाहं त्वदृते राजन् प्रशासेयं वसुन्धराम् । पुनः
 पुनः प्रसीदति वाक्यञ्चैदमुवाच ह ॥ ३३ ॥ त्वमेव नः कुले राजा
 भविष्यसि शतं समाः । एवमुक्त्वा स राजानं सुखरं प्रहरीद ह
 ॥ ३४ ॥ पादौ संस्पृश्य मानार्हो भ्रातृर्ज्येष्ठस्य भारत । तथा
 तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ॥ ३५ ॥ अधिगम्य व्यथा-
 विष्टः कर्णस्ती प्रत्यभाषत । विषीदथः किं कौरवी वालिश्चात्
 प्राकृताविव ॥ ३६ ॥ न शोकः शोचमानस्य विनिवर्त्तत कर्हिचित् ।
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ॥ ३७ ॥ सामर्थ्यं किं
 ततः शोके शोचमानो प्रपश्यथः । धृतिं गृह्णीतं मा शत्रून् शोचन्ती

नन्दयिष्यथः ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यं हि कृतं राजन् पाण्डवैस्तव मोक्ष-
णम् । नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ॥ ३९ ॥
पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः । नार्हस्येवङ्गते मम्यु-
कर्त्तुं प्राकृतवदथा ॥ ४० ॥ विप्रस्थास्तव सोढर्यास्त्वयि प्रार्य-
समास्थिते । उत्तिष्ठ ब्रज भद्रन्ते समाश्रवासय सोढरान् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोडशोऽध्यायः ।

अष्टचत्वारिंशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २४८ ॥

कर्म उवाच । राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
किमत्र चिरं यदीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ॥ १ ॥ सद्यो वयं
समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्षण । सेनाजीवेश्य कौरव्य तथा विषय-
वासिभिः ॥ २ ॥ अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्त्तव्यं नृपतेः प्रियम् ।
प्रायःप्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ॥ ३ ॥ निगृह्यन्ते
च गुह्येषु मोक्षन्ते चैव सैनिकैः । सेनाजीवाथ ये राज्ञां विषये
सन्ति मानवाः ॥ ४ ॥ तैः सद्रम्य नृपार्याय यतितव्यं यथातथम् ।
यद्येवं पाण्डवै राजन् भवद्विषयवासिभिः ॥ ५ ॥ यदृच्छ्या मोक्षि-
तीऽसि तत्र का परिदेवना । न चैतत् साधु यद्राजन् पाण्डवास्त्वां
नृपोत्तम ॥ ६ ॥ स्वमेतया मम्युयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ।
शूराय बलवन्तस्य संगुगीश्वपलायिनः ॥ ७ ॥ भवतस्ती सहाया ये
प्रेष्यतां पूर्वमागताः । पाण्डवैरानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ॥ ८ ॥
सस्वस्वान् पाण्डवान् पश्य न ते प्रायमुपायिन् । उत्तिष्ठ राजन्
भद्रन्ते न चिरं कर्त्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ अपश्यमेव नृपते राज्ञो विषय-
वासिभिः । प्रियाण्यारितश्यानि तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥
महाकथमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न वरिष्यसि । स्वास्यामोक्ष भवत्यादौ

शुद्धपुत्रमिदं ॥ ११ ॥ नीलके जीवितुमहं त्वदिहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपनिवृत्त्यु नृप राज्ञी दाम्प्यो भविष्यसि ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तान् कर्णेन राजा दुःखीधनस्तदा ।
भैवोत्थातुं मनयन्ने रागाय हतनिदयः ॥ १३ ॥

इति चारुण्यपर्यणि षोडशोऽध्यायः कर्णदुःखीधन-
संवाद एकीनपञ्चासदधिकश्चिन्तितोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । प्रायोपनिवृत्तं राजानं दुःखीधनममर्षयम् ।
उवाच भान्तुयशजह्नुहुनिः भोजस्तदा ॥ १ ॥

प्रकृतिरुवाच । भयमुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कीरव त्वया ।
भया कृतां चियं स्कीतां तां भोजोपजाय किम् ॥ २ ॥ स्व-
यङ्ग्राह्य नृपते प्राणानुत्सृज्यमर्षसि । अथ वाप्यपगच्छामि न
वृथाः सेवितास्त्वया ॥ ३ ॥ यः सुगुणतितं हर्षं दैन्यं वा न निव-
च्छति । स नश्नति चियं प्राण पात्रमाममिवाश्रयि ॥ ४ ॥ अति-
भोरुमतिक्लीवं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् । व्यगनादिप्रयाज्ञान्तं न
भजन्ति नृपं प्रजाः ॥ ५ ॥ तत्कृतस्य हि ते शोकी विपरीते कर्ष
भवेत् । मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ६ ॥ यत्र
हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याथ पाण्डवाः । तत्र शीघ्रं राजेन्द्र
विपरीतमिदं तव ॥ ७ ॥ प्रसीद मा त्वज्जात्मानं तुष्टय सकृतं
स्वर । प्रयच्छ राज्यं पार्थीनां ययो धर्ममवाप्नुहि ॥ ८ ॥ क्रिया-
मेतां समाश्राय कृतशस्त्रं भविष्यसि । सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा
समवस्थाप्य चैव तान् । पितॄन् राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुख-
मवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

जाताभ्यो दुःशासनमरिन्दमम् ॥ १० ॥ उत्याप्य सम्परिञ्चल्य
 प्रीत्याजिघ्रत भूर्धनि । कर्णसौबलयीयापि संश्रुत्य वचनान्यसौ
 ॥ ११ ॥ निर्विदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा । प्रीडयामि-
 परीतात्मा नैराश्वमगमत् परम् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा सुहृदथैव सम-
 न्युरिदमब्रवीत् । न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाश्रया ॥ १३ ॥
 नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विद्वन्त्यत गच्छत । निश्चितेयं मम मतिः
 स्थिता प्रायोपवेगने ॥ १४ ॥ गच्छध्वं नगरं सर्वं पूज्याश्च गुरवो
 मम । त एवमुक्ताः प्रत्यचूराजानमरिमर्द्दनम् ॥ १५ ॥ या गति-
 स्तव राजेन्द्र साम्नाक्रमपि भारत । कथं वा सम्प्रवेक्ष्यामस्त्वहि-
 क्षीनाः पुरं वयम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन
 च । वङ्गप्रकारमप्युक्ती निययान्न विचार्यते ॥ १७ ॥ दर्मा-
 स्तरणमास्तीर्य निययादृतराष्ट्रजः । संसृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतले
 समुपस्थितः ॥ १८ ॥ कुम्भीरास्वरधरः परं नियममास्थितः ।
 वागप्रतो राजपादूर्ध्वः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ १९ ॥ मनसोप-
 वितिं कृत्वा निरस्य च वहिष्क्रियाः । अथ तं निययं तस्य बुद्ध्या
 द्वैतेयदानवाः ॥ २० ॥ पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं द्वैर्विनि-
 र्जिताः । ते स्वपञ्चयन्तन्तु श्राला दुर्योधनस्य वै ॥ २१ ॥
 आक्षानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानमश्ववम् । हृदस्यत्युग्रनोक्तैश्च
 मन्त्रैर्मन्त्रविमारदाः ॥ २२ ॥ अथर्ववेदप्रोक्तैश्च चाशोपनिषदि-
 क्रियाः । मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तास्तदा संप्रवर्तयन् ॥ २३ ॥ जुह-
 त्पत्नी हविः क्षीरं मन्त्रवत् सुसमाहिताः । ब्राह्मणा वेदवेदाङ्ग-
 धारणाः सदृढव्रताः ॥ २४ ॥ कर्ममिहो तदा तत्र जृम्भमाणा
 महाद्भुता । कृत्या समुत्थिता राजन् क्रिहरोमीति धात्रवीत् ॥ २५ ॥
 आङ्गदत्त्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना । प्रायोपविष्टं राजानं
 धात्रराष्ट्रमिहानय ॥ २६ ॥ तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रबध्नी

तदा । निमेषाद्गमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २७ ॥ समा-
दाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् । दानवाना मुहूर्त्ताञ्च तमा-
नीतं न्यवेदयत् ॥ २८ ॥ तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ सङ्गृह्य
दानवाः । प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः । साभिमान-
मिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २९ ॥

इति आरुण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे
पञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५० ॥

दानवा ऊचुः । भी सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्भव ।
शूरैः परिव्रती नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १ ॥ अकार्षीः
साहसमिदं कस्मात् प्रायोपवेशनम् । आत्मत्यागी ह्यधो याति
वाचप्रतां चायशस्करीम् ॥ २ ॥ न हि कार्यविरुद्धेषु बह्वपापेषु
कर्मसु । भूलघातिषु सञ्जन्ते बुद्धिमन्तो भवदिधाः ॥ ३ ॥ निय-
च्छ्रैतां मतिं राजन् धर्मार्थसुखनाशिनीम् । यशःप्रतापवीर्यघ्नौ
अवूष्णां हर्षवर्धनीम् ॥ ४ ॥ श्रूयतां हि प्रभो तत्त्वं दिव्यताञ्चात्मनो
नृप । निर्माणञ्च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५ ॥ पुरा त्वं
तपसाम्नाभिर्लब्धो राजन्महेश्वरात् । पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मिती
वज्रसङ्घयः ॥ ६ ॥ अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधः कायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुण्यमयो दिव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७ ॥ एवमीश्वर-
संयुक्तस्तव दिक्षो नृपोत्तम । दिव्या च राजमादूर्ल दिव्यस्त्वं हि
न मानुषः ॥ ८ ॥ चक्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९ ॥ तदलन्ते
विपादेन भयं तव न विद्यते । सहायार्थञ्च ते वीराः सम्यूता
भुवि दानवाः ॥ १० ॥ भीष्मद्रीणकृपादीश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
यैरायिष्टा वृणां त्यक्त्वा योत्सन्ते तव वैरिभिः ॥ ११ ॥ नैव पुत्रान्

च भ्रातृन् पित्रन् च बान्धवान् । नैव शिष्यान् च ज्ञातीन् बाह्यान्
 स्वविरान् च ॥ १२ ॥ युधि सम्पृहरिष्यन्ती भोष्यन्ति कुरु-
 मत्तम । निःस्त्रीहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३ ॥
 प्रहरिष्यन्ति विवशाः स्त्रीश्चमुत्सृज्य दूरतः । हृष्टाः पुरुषधारूलाः
 कलुषीकृतमानसाः ॥ १४ ॥ अविज्ञानविभूढाय देवाश्च विधि-
 निर्भितात् । व्याभाषमाणाशान्योऽन्यं न मे जीवन् विमोष्यसे
 ॥ १५ ॥ सर्वे शस्त्रास्त्रमोचेण पीरुषे समवस्थिताः । आघमानाः
 कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १६ ॥ तेऽपि पञ्च महात्मानः
 प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः । वधश्चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महा-
 बलाः ॥ १७ ॥ दैत्यरचोगणायैव समूताः क्षत्रयोनिषु । योत्-
 स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १८ ॥ गदाभिर्मुषलैः
 शूलैः शस्त्रैश्चावचेस्तथा । यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसम्भवम्
 ॥ १९ ॥ तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधीपायोऽर्जुनस्य वै । हतस्य
 नरकस्यात्मा कर्षंमूर्त्तिमुपाश्रितः ॥ २० ॥ तद्द्वैरं संस्मरन् वीर
 योत्स्यते केशवार्जुनौ । स ते विक्रमशीर्षीरो रणे पार्थं विजे-
 ष्यति ॥ २१ ॥ कर्षः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वाशारीन्महारथः । शत्र्वे-
 तच्छृङ्घना वष्ठी रक्षार्थं सव्यसाचिनः ॥ २२ ॥ कुण्डले कवचश्चैव
 कर्षस्यापहरिष्यति । तस्माद्स्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रयः ॥ २३ ॥
 निगुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संग्रहका इति । प्रखरातास्तेऽर्जुन
 वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २४ ॥ असपत्ना त्वया हीयं
 भोक्तव्या वसुधा नृप । मा विषादं गमस्तस्मान्नैतत्त्वयुपपद्यते
 ॥ २५ ॥ विनष्टे त्वयि चास्माकं पत्नी हीयेत कौरव । गच्छ वीर
 न ते बुद्धिरन्या कार्या कथञ्चन । त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवता-
 नाञ्च पाण्डवाः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा परिश्वज्य दैत्यास्तं राज-
 कुञ्जरम् । समाश्रयास्य च दुर्द्विपं पुत्रवदानवर्षभाः । स्थिरां कृत्वा

बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्ता च भारत ॥ २७ ॥ गम्यतामित्यनुज्ञाय
 जयमाप्नुहि चेत्यथ । तैर्विशृष्टं महाबाहुं कृत्वा सैवानयत् पुनः
 ॥ २८ ॥ तमेव दिशं यत्रासी तदा प्रायमुपाविशत् । प्रतिनिश्चिष्य
 तं वीरं कृत्वा समभिपूज्य च ॥ २९ ॥ अनुज्ञाता च राज्ञा सा
 तथैवान्तरधीयत । गतायामथ तस्यान्तु राजा दुर्योधनस्तदा
 ॥ ३० ॥ स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत । विजिष्यामि रणे
 पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ ३१ ॥ कथं संग्रहकांश्चैव पार्थस्या-
 मित्रधातिनः । अमन्यत वधे युक्तान् समर्थांश्च सुयोधनः ॥ ३२ ॥
 एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । विनिर्जये पाण्डवा-
 नामभवद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्त-
 रालना । अर्जुनस्य वधे क्रूरां करोति सा तदा मतिम् ॥ ३४ ॥
 संग्रहकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः । रजस्तनोभ्यामाक्रान्ताः
 फाल्गुनस्य वधेऽपिणः ॥ ३५ ॥ भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्त-
 चेतसः । न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्ती विश्राम्यते ॥ ३६ ॥
 न चाचक्षे कश्चिदितद्राजा सुयोधनः । दुर्योधनं निशान्ते च
 कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ॥ ३७ ॥ अयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं
 हेतुमदचः । न मृतो जयते शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ३८ ॥
 मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः । न कालोऽद्य विषा-
 दस्य भयस्य भरणस्य वा ॥ ३९ ॥ परिष्वत्त्वाऽब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां
 स महाभुजम् । उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन्
 ॥ ४० ॥ शत्रून् प्रताप्य वीर्येण स कथं मृत्युमिच्छसि । अथ वा
 ते भयं जातं दृष्ट्वाऽर्जुनपराक्रमम् ॥ ४१ ॥ सत्यन्ते प्रतिजानामि
 वधिष्यामि रणोऽर्जुनम् । गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ॥ ४२ ॥
 आनविष्याम्यहं पार्थान् वशं तव जनाधिप । एवमुक्तस्तु कर्णेन
 दैत्यानां वचनात्तथा ॥ ४३ ॥ प्रणिपातेन चाप्येषामुदतिष्ठत्
 सुयोधनः । दैत्यानां तदचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४४ ॥

वती. मनुजमातृ लो योजयामास वाहिनीम् । रथनागाश्वकलिनां
 पदातिजनसङ्कुलाम् ॥ ४५ ॥ गङ्गीधप्रतिमा राजन् प्रयाता सा.
 महाधमः । श्वेतच्छत्रैः पताकाभिखामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४६ ॥
 रथैर्नागैः पदातिश्च शुशुभेऽतीव सङ्कुला । व्यपेताभ्रघने काले
 दीरिवाव्यक्तमारदी ॥ ४७ ॥ जयाशीर्भिर्हिजेन्द्रैः स स्तूयमानो-
 ऽधिराजवत् । मङ्गलश्ललिमालाश्च धार्तराष्ट्री जनाधिपः ॥ ४८ ॥
 सुयोधनो यमावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् । कर्णेन साङ्गं राजेन्द्र
 सौबलेन च द्विना ॥ ४९ ॥ दुःशासनादयथास्यं भ्रातरः सर्व
 एव ते । भूरिभ्रवाः सीमदत्ती महाराजश्च वाह्निकः ॥ ५० ॥
 रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा । प्रयान्तं नृपसिंहन्तमनु-
 जम्मुः कुरुहृदाः । कालेनात्मेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ॥ ५१ ॥

इति आरुण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि दुर्घोषधनपुरप्रवेशे

एकपञ्चाशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २५१ ॥

— — —

जनमेजय उवाच । वसमानेषु पार्येषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
 धार्तराष्ट्रा महेश्वासा किमकुर्वत सत्तमाः ॥ १ ॥ कर्णो वैकर्त्तनश्चैव
 शकुनिश्च महाबलः । भीमद्रोणकृपायैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं गतेषु पार्येषु विदृष्टे च सुयोधने ।
 आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ॥ ३ ॥ भीष्मोऽब्रवी-
 त्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः । उक्तं तात यथा पूर्वं गच्छतस्ते
 तपोवनम् ॥ ४ ॥ गमनं मे न श्रुितं तव तत्र कृतञ्च मे । ततः
 प्राप्तं क्षया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्वलात् ॥ ५ ॥ मोक्षितथासि धर्मशैः
 पाण्डुवैर्न च लज्जमे । प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विद्याम्पते
 ॥ ६ ॥ सुतपुत्रीऽपयाहीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् । क्रोयतस्तव
 राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ७ ॥ दृष्टस्ते विक्रमयैव पाण्डवानां

महात्मनाम् । कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ८ ॥
 न चापि पादभाक् कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम । धनुर्वेदे च शीर्ष्ये
 च धर्मं वा धर्मवत्सल ॥ ९ ॥ तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्त्री-
 र्महात्मभिः । सन्निं सन्निविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ १० ॥
 एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः । प्रहस्य सहसा राजन्
 विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ११ ॥ तन्तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासना-
 दयः । अनुजग्मुर्महेश्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२ ॥ तांस्तु
 सम्प्रस्थितान् दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः । लज्जया व्रीडिती
 राजन् जगाम स्त्रं निवेशनम् ॥ १३ ॥ गते भीष्णे महाराज धार्त-
 राष्ट्रो जनेश्वरः । पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १४ ॥
 किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते । कथञ्च सुकृतं तत्
 स्यान्मन्त्रयामोऽद्य यद्वितम् ॥ १५ ॥

कर्ण उवाच । दुर्योधन निबीषेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
 भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६ ॥ तद्देवाश्च
 महाबाहो ममापि हेष्टुमर्हति । विगर्हते च मां नित्यं तत्समीपे
 नरेश्वर ॥ १७ ॥ सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
 तत्समच्चं यदुक्तञ्च भीष्मेणामित्रकर्षण ॥ १८ ॥ पाण्डवानां यशो
 राज्ञंस्तव निन्दाञ्च भारत । अनुजानीहि मां राजन् समत्यवल-
 वाहनम् ॥ १९ ॥ जेष्यामि पृथिवीं राजन् समैलवनकाननाम् ।
 जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ॥ २० ॥ तामहन्ते
 विजेष्यामि एक एव न संशयः । सम्पश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरु-
 कुलाधमः ॥ २१ ॥ अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
 स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानन्तु विगर्हतु ॥ २२ ॥ अनुजानीहि
 मां राजन् ध्रुवी हि विजयस्तव । प्रतिजानामि ते सत्यं राज-
 न्नायुधमालभे ॥ २३ ॥ तच्छ्रेत्वा तु वचो राजन् कर्णस्य भरत-
 र्धम । प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४ ॥

धृष्टीःस्त्रानुगंहीतोऽस्मि यस्य मे तं महाबलः । हितेषु वर्तसे
 नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५ ॥ यदा च मन्यसे वीर सर्व-
 यत्नुनिवर्हणम् । तदा निर्गच्छ भद्रन्ते अतुगाधि च भामिति
 ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता । सर्वमाशा-
 पयामास प्रायात्रिकमरिन्दम ॥ २७ ॥ निर्ययौ च महेश्वासी
 नक्षत्रे शुभदैवते । शुभे तिथौ मुहूर्त्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः
 ॥ २८ ॥ मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिय्यापि प्रपूजितः । नादय-
 त्रयधीषिण ऋत्विक्त्वं सचराचरम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोडशोत्तरपर्वणि कर्णद्विजय
 द्विपञ्चादधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णो महेश्वासी बलेन महता
 वृतः । द्रुपदस्य पुरं रम्यं कुरोध भरतर्षभ ॥ १ ॥ युद्धेन महता
 चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् । सुवर्णं रजतञ्चापि रत्नानि विविधानि
 च ॥ २ ॥ करञ्च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम । तं विनिर्जित्य
 राजेन्द्र राजानस्तस्य सीऽनुगः ॥ ३ ॥ तान् सर्वान् वशगांश्चक्रे
 करञ्चै नानदापयत् । अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान्
 ॥ ४ ॥ भगदत्तञ्च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् । द्विमवन्तं
 महाशैलं युध्यमानश्च यत्नुभिः ॥ ५ ॥ प्रययौ च दिशः सर्वान् नृप-
 तोन् वशमानयत् । च हैमवतिकान् जित्वा करं सर्वानदापयत्
 ॥ ६ ॥ अवतीर्थे ततः शैलात् पूर्वां दिशमभिद्रुतः । अज्ञान्
 वङ्गान् कलिङ्गांश्च मण्डिकान् मिथिलानथ ॥ ७ ॥ मागधान् कर्क-
 खण्डांश्च निवेश्य विपद्येत्तनः । चावगोरांश्च योध्यांश्च अहिष्यत्तञ्च
 योजयत् ॥ ८ ॥ पूर्वां दिशं विनिर्जित्य यत्सभूमिं तदागमत् ।

वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलीं मृत्तिकावतीम् ॥ ८ ॥ मोहनं पञ्चन-
 क्षैव त्रिपुरां कीशलां तथा । एतान् सर्वान् विनिर्जित्य कर-
 मादाय सर्वम् ॥ १० ॥ दक्षिणां दिग्गमास्थाय कर्णो जिह्वा
 महारथान् । रुक्मिणं दक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ॥ ११ ॥
 स युद्धन्तुसलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् । प्रीतीऽस्मि तव
 राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ॥ १२ ॥ न ते विद्मं करिष्यामि प्रतिष्ठां
 समपालयम् । प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि
 ॥ १३ ॥ समेव्य रुक्मिणा कर्णः पाण्डुरं शैलञ्च सोऽगमत् । स केरलं
 रणे चैव नीलञ्चापि महीपतिम् ॥ १४ ॥ वेणुदारिसुतञ्चैव ये
 चान्ये नृपसत्तमाः । दक्षिणस्यान्दिशि नृपान् करान् सर्वानदा-
 पयत् ॥ १५ ॥ शैशुपालं ततो गत्वा विजिगेः सूतनन्दनः । पाण्डु-
 स्थांश्चापि नृपतीन् वधि चक्रे महारथः ॥ १६ ॥ आवन्त्यांश्च वधि
 कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ । वृष्णिभिः सह सङ्गम्य पश्चिमामपि
 निर्जित्यत् ॥ १७ ॥ वारुणीं दिग्गमागम्य यावनान् वर्वरांस्तथा ।
 नृपान् पश्चिमभूमिस्थान् दापयामास वै करान् ॥ १८ ॥ विजित्य
 पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् । सस्तेच्छाटविकान् वीरः
 सपर्वतनिवासिनः ॥ १९ ॥ भद्रान् रोहितकाश्चैव आग्नेयाब्जाल-
 वानपि । गणान् सर्वान् विनिर्जित्य नीतिकृत् प्रहसन्निव ॥ २० ॥
 श्यमजान् यवनांश्चैव विजिगेः सूतनन्दनः । नम्रजित्प्रमुखश्चैव
 गणान् जिह्वा महारथान् ॥ २१ ॥ एवं स पृथिवीं सर्वां वधि कृत्वा
 महारथः । विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाहच्यमागमत् ॥ २२ ॥
 तमागतं नक्षेत्रासं धार्तराष्ट्री जनाधिपः । प्रत्युद्गम्य महाराज
 रुभ्राटपिष्टवान्धवः ॥ २३ ॥ अर्क्षयार्भास विधिना कर्षमाहव-
 योभिन्म । आश्रावयञ्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४ ॥
 यन्न भीष्मान् च द्रोणान् कृपान् च वाह्निकात् । प्राप्तवानस्मि
 शंभन्ते त्वत् । प्राप्तं मया हि तत् ॥ २५ ॥ बहूना तु किमुक्तेन शृणु

कर्णं वचो मम । सनाथोऽग्नि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ॥ २६ ॥
 न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति पीडुषीम् । अन्ये वा पुरुष-
 व्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ॥ २७ ॥ स भवान् धृतराष्ट्रं तं
 गांधारीसु यशस्विनीम् । पश्य कर्णं महेष्वास अदितिं वज्र-
 भयया ॥ २८ ॥ ततो हलहस्ताशब्दः प्रादुरासीद्विशाम्पते । हाहा-
 काराश्च बहवो नगरे नागसाक्षये ॥ २९ ॥ केचिद्दिनं प्रयंसन्ति
 निन्दन्ति च तथापरे । तूष्णीमासंस्तथा शान्ये नृपास्तत्र जना-
 धिप ॥ ३० ॥ एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः अस्त्रभृताम्बरः । स-
 पर्वतवनाकाशं ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ॥ ३१ ॥ दीर्घैरुखावचैः पूर्णां
 पत्तनैर्नगरैरपि । हीपैश्चानूपसम्पूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२ ॥
 कालेन नातिदीर्घेण वये कृत्वा तु पार्थिवान् । अक्षयं धनमादाय
 सूतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३ ॥ प्रविश्य च गृहे राजन्नभ्यन्तरमरि-
 न्दम । गांधारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ॥ ३४ ॥ पुत्र-
 वच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् । धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य
 प्रेम्णा, चापि विरुल्लितः ॥ ३५ ॥ तदाप्रभृति राजा च
 शकुनिश्चापि सौत्रलः । जानते निरुल्लितान् पार्थिवान् कर्णेन शुधि
 भारत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णाद्विजये

त्रिपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । जित्वा तु पृथिवीं राजन् सुतापुत्रो
 जनाधिप । अद्रवीत् परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ॥ १ ॥

कर्ण उवाच । दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वं वक्ष्यामि कौरव ।
 शुक्ला वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ २ ॥ अथाद्य पृथिवी

वीर निःसपत्ना नृपोत्तम । तां पालय यथा भद्रो हतवृ-
 मंहामनाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन कृष्णं राजान्नवीत्
 पुनः । न किञ्चिद्बुद्धं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ अथाव-
 यानुरक्तय मर्द्ध्यं सगुदतः । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै नृषु
 यथातथम् ॥ ५ ॥ राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं मेव हत् ।
 मम स्पृहा समुत्पन्ना तां सम्पाद्य स्रुतज ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्ततः
 कर्णो राजानमिदमब्रवीत् । तवाद्य पृथिवीपाला वञ्छाः सर्वे
 नृपोत्तम ॥ ७ ॥ आङ्गवन्तां दिजवराः सन्धारास यथाविधि ।
 सन्धिवन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८ ॥ ऋत्विजश्च समा-
 हृता यथोक्ता वेदपारगाः । क्रियां कुर्वन्तु ते राजन् यथाशास्त्र-
 मरिन्दम ॥ ९ ॥ वत्सन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः । प्रवर्त्ततां
 महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन भार्तराष्ट्रो-
 विग्राह्यते । पुरोहितं समानाय्य वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज-
 सूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् । आहर त्वं मम कृते यथान्यायं
 यथाक्रमम् ॥ १२ ॥ स एवमुक्तो नृपतिमुवाच दिजसप्तमः । न स
 शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ १३ ॥ आहर्त्तुं कौरवश्रेष्ठ
 कुले तव नृपोत्तमः । दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप
 ॥ १४ ॥ अतथापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम । अस्ति त्वन्वन्वहत्
 सत्रं राजसूयसमं प्रथी ॥ १५ ॥ तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेहं
 वची मम । य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्श्वे ॥ १६ ॥
 ते करान् संप्रयच्छन्तु स्वर्णञ्च कृताकृतम् । तेन ते क्रियतामद्य
 स्नाद्गलं नृपसत्तम ॥ १७ ॥ यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन
 भारत । तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ॥ १८ ॥ प्रव-
 र्त्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः । एष ते वैष्णवी नाम यज्ञः
 सत्पुरुषोचितः ॥ १९ ॥ एतेन नेष्टवान् कथिदृते विष्णुं पुरा-

दुर्धनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ८ ॥ स्वदीर्घार्जितमर्षोऽपि-
 मवाप्य कुरुसत्तमः । तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाय ततस्ततः
 ॥ १० ॥ अहन्तु प्रेषितो राजन् कीरवेण महात्मना । शामन्वयति
 वी राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ ११ ॥ मनोऽभिस्रियितं राश्रसं
 क्रतुं द्रष्टुमर्हथ । ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम्
 ॥ १२ ॥ अत्रवीन्मृगशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः । ब्रजते
 क्रतुमुखेन पूर्वेयां कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ १३ ॥ वयमप्युपवास्यामी न-
 त्त्रिदानीं कथञ्चन । समयः प्रतिपाख्यो नो यावदयं त्रयोदशम् ॥ १४ ॥
 श्रुत्वा तद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् । तदा तु नृपतिर्गन्ता
 धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ अस्त्वस्त्वप्रदीप्तिऽम्भौ यदा तं
 पातविष्यति । वर्षान्त्रयोदशादूर्द्धं रणसत्रे नराधिपः ॥ १६ ॥
 यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः । आगन्ताहं तदा-
 स्मीति वाचस्ते स सुयोधनः ॥ १७ ॥ शेषास्तु पाण्डवा राज-
 न्नैवोचुः क्लिष्टप्रियम् । दूतायापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ १८ ॥ अथाजम्मुर्नरयेष्ठा नानालनपदेश्वराः । ब्राह्म-
 णाय महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १९ ॥ ते त्वञ्जिता यथा-
 शास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् । मुदा परमया युक्ताः प्रीताद्यापि
 नरेश्वराः ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्रः संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ यथा सुखी जनः
 सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः । तुथेच्च यत्रसद्ने तथा क्षिप्रं विधी-
 यताम् ॥ २२ ॥ विदुरस्तु तदाश्राय सर्ववर्णानरिन्दम । यथा
 प्रमाणतो विद्वान् पूजयामास धर्मवित् ॥ २३ ॥ भक्ष्यपेद्यान्नपानेन
 भाल्येद्यापि सुगन्धिभिः । वासोभिर्विधिवैश्वैव योजयामास हृष्ट-
 वत् ॥ २४ ॥ कृत्वा ह्यावसथान् वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 शान्तुयित्वा च राजेन्द्रीं दत्त्वा च विविधं वसु ॥ २५ ॥ विसर्जया-
 मास नृपान् ब्राह्मणाय सहस्रशः । विद्वन्धु च नृपान् सर्वान्

भ्रातृभिः परिवारितः । विविध हास्तिनपुरं सञ्चितः कर्ण-
सौबलेः ॥ २६ ॥

इति चारुख्यपर्वणि धोषवात्रापर्वणि दुष्योधनवधसमाप्तौ
पञ्चपञ्चाशदधिकद्विप्रतीऽध्यायः ॥ २५५ ॥

—•••—

वैशम्पायन उवाच । प्रविशन्तं महाराजं सुतास्तुष्टुवुरवु-
तम् । जनाद्यापि महेष्वासं तुष्टुवुराजसत्तमम् ॥ १ ॥ काञ्चि-
यन्दनधूर्गोथं विकीर्य च जनास्ततः । जचुर्दिष्टां नृपाविघ्नः समा-
प्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २ ॥ अपरे लभ्रुवंस्तव वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥ ३ ॥ नैव तस्य क्रती-
रेष कलामर्हति पीडणीम् । एवं तत्राब्रुवन् केचिदातिकास्तं
जनेश्वरम् ॥ ४ ॥ सुहृदस्त्वब्रुवंस्तव अतिसर्वानयं क्रतुः । यथाति-
र्नङ्गपेद्यापि मान्नाता भरतस्तथा ॥ ५ ॥ क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः
सर्वे दिवं गताः । एता वाचः शुभाः शृणुन् सुहृदां भरतर्षभ
॥ ६ ॥ प्रविविध पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः । अभिवाद्य ततः
पादौ मातापितृर्विशाम्यते ॥ ७ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य
च भीमतः । अभिवाहितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ॥ ८ ॥
निपमादासने मुखेऽभ्रातृभिः परिवारितः । तमुत्याय महाराज
सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ९ ॥ दिष्टा ते भरतयेऽहं समाप्तोऽयं महा-
क्रतुः । हतेषु युधि पार्थेषु राजस्ये तथा त्वया ॥ १० ॥ श्राद्धे-
ऽहं नरयेऽहं त्वां समाजयिता पुनः । तमब्रवीन्महाराजो धार्तरा-
ष्ट्री महायथाः ॥ ११ ॥ सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरा-
त्मसु । निहतेषु नरयेऽहं प्राप्तेऽपि महाक्रतौ ॥ १२ ॥ राज-
स्ये पुनर्वीर लमेवं वक्ष्यिष्यमि । एवमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य
भारतः ॥ १३ ॥ राजस्यं क्रतुयेऽहं चिन्तयामास कौरवः ।

सोऽब्रवीत् कौरवांश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसन्तमः ॥ १४ ॥ कदा नु तं
 क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् । निहत्य पाण्डवान् सर्वानाहरि-
 ष्यामि कौरवाः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न घावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ कीलालजं
 न खादियं चरिष्ये चासुरव्रतम् । नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो
 येन केनचित् ॥ १७ ॥ अथोत्क्रुष्टं महेश्वासा धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 प्रतिघाते फाल्गुनस्य बधे कर्णेन संयुगे ॥ १८ ॥ विजितांश्चाप्य-
 मन्यन्त पाण्डवान् तराष्ट्रजाः । दुष्योधनोऽपि राजेन्द्रो विश्वस्य
 नरपुङ्गवान् ॥ १९ ॥ प्रविवेच गृहं श्रीमान् यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
 तेऽपि सर्वे महेश्वासा जग्म्वर्षमानि भारत ॥ २० ॥ पाण्डवाश्च
 महेश्वासा द्रुतवाक्यप्रचोदिताः । चिन्तयन्तस्तमेवाथं नालमन्त
 सुखं क्वचित् ॥ २१ ॥ भूयथ चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
 प्रतिघा सूतपुत्रस्य विजयस्य बधं प्रति ॥ २२ ॥ एतच्छ्रुत्वा धर्म-
 सुतः समुद्दिग्धो नराधिप । अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम्
 ॥ २३ ॥ अनुत्तरंश्च संक्षेपान्नयान्तिसुपयाति सः । तस्य चिन्ता-
 परीतस्य बुद्धिर्जग्रे महात्मनः ॥ २४ ॥ वङ्गव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं
 दैतवनं वनम् । धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रमथसास वसुधराम् ॥ २५ ॥
 भातमिः सञ्चितो वीरैर्भीष्महीणरूपैस्तथा । सङ्गम्य सूतपुत्रेण
 कर्णेनाहवशोभिना ॥ २६ ॥ दुष्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो मही-
 भृतान् । पूजयामास विप्रेन्द्रान् क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २७ ॥
 भातृणाञ्च प्रियं राजन् स चकार परन्तपः । निश्चित्य मनसा वीरो
 दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां
 षट्पञ्चादधिकहिमतोऽध्याय । समाप्तञ्च घोषयात्रापर्व ॥ २५६ ॥

अथ मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥

जनमेजय उवाच । दुर्योधनं भोक्षयित्वा पाण्डुपुत्रा महा-
बलाः । किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तान्ममाख्यप्रतुमर्हसि ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ दैतवने
मृगाः । स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्वाप्यकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २ ॥ ता-

नब्रवीत् स राजेन्द्रो विपमानान् कृताञ्जलीन् । ब्रूत यदक्तुकामाः
स्वः के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३ ॥ एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन

यमस्त्रिणा । प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥ वयं
मृगा दैतवने हतशिष्टास्तु भारत । नोत्सीदेम महाराज क्रियतां

वासपर्ययः ॥ ५ ॥ भवती भातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
कुलान्यत्यावशिष्टानि कृतवन्ती वनौकसाम् ॥ ६ ॥ वीजभूता

वयं केचिदवशिष्टा महामते । विवर्द्धमहि राजेन्द्र प्रासादात्ते
युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ तान् विपमानान् विव्रस्तान् वीजभावावशेषितान् ।

मृगान् दृष्ट्वा सदुःखात्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तांस्तथे-
त्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः । यथा भवन्ती ब्रुवते करिष्यामि

च तत्तथा ॥ ९ ॥ इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्रन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत् संहितान् भातान् दयापन्नो मृगान् प्रति ॥ १० ॥ उक्ती

रात्रौ मृगैरस्मिन् स्वप्नान्ते हतशेषितैः । तन्तुभूताः स भद्रन्ते दया
नः क्रियतामिति ॥ ११ ॥ ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयाञ्जाभिर्वनौ-

कसाम् । साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्जहे ॥ १२ ॥ पुन-
र्वद्भृशं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् । मरुभूमिः शिरःस्थानं दृण-

विन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥ तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्ती रमेमहि ।
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्द्धर्मकोविदाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैः

संहिता राजन् धे च तत्र संहोपिताः । इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेषै-
रनुगतास्तदा ॥ १५ ॥ ते यत्त्वानुसृष्टैर्मार्गैः स्वनैः शुचिजला-

न्वितैः । दृष्टुः काम्यकं पुण्यमायमं तपसायुतम् ॥ १६ ॥ विवि-
शुक्ते ऋकौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा । तदनं भरतयेष्टाः स्वर्गं
सुकृतिनो यथा ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरमृगस्वप्रदर्शने
सप्तपञ्चाशदधिकदशतिऽध्यायः । समाप्तञ्च मृगस्वप्रोद्धवपर्व ॥२५७॥

अथ द्रौहद्रौणिकपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महा-
त्मनाम् । वर्षाण्येकादशतीर्थुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥ फल-
मूलाशनास्ते हि सुस्वार्हा दुःखमुत्तमम् । प्राप्तकालमनुधान्तः
सेहिरे वरपूरुषाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराध-
जम् । चिन्तयन् स महाबाहुर्भातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥ न
सुप्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवापितैः । दौरात्मप्रमनुपश्यंस्तत्
काले द्यूतोद्धवस्य हि ॥ ४ ॥ संभरन् परुषा वावः सूतपुत्रस्य
पाण्डवः । निःश्लासपरमो दीनो विभ्रत् कोपविषं मद्यत् ॥ ५ ॥
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी । स च भीमो महा-
तेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सिद्धदुःख-
मनुत्तमम् । अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ॥ ७ ॥ वपु-
रन्यदिवाकार्पुंरुत्ताहामर्षचेष्टितैः । कस्यचित्स्वयं कालस्य व्यासः
सत्यवतीसुतः ॥ ८ ॥ आजगाम महायोगी पाण्डवानबलीककः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ प्रत्युद्गम्य महा-
त्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । तमासीनमुपासीनः शूश्रूषुर्निवतेन्द्रियः
॥ १० ॥ तोषयन् प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः । तानवेष्ट्य
हृषान् पीवान् वने वन्येन जीदतः ॥ ११ ॥ महर्षिरनुकम्पार्य-

मन्त्रवीहाष्यगद्गद्म् । युधिष्ठिर महावाचो ऋणु धर्मभृताम्बर
 ॥ १२ ॥ नातप्रतपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत् सुखम् । सुखदुःखि
 हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ॥ १३ ॥ न ह्यनन्तं सुखं कश्चित्
 प्राप्नोति पुरुषर्षभ । प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया
 ॥ १४ ॥ उदयास्तमनश्चो हि न हृष्यति न शोचति । सुखमाप-
 तितं सेवेद्दुःखमापतितं वहेत् ॥ १५ ॥ कालप्राप्तमुपासीत शक्या-
 नाभिव कर्षकः । तपसो हि परं नास्ति तपसां विन्दते महत् ॥ १६ ॥
 नासाध्यं तपसः क्रिद्धिदिति बुध्यस्व भारत । सत्यमार्जवमक्रोधः
 संविभागी दमः शमः ॥ १७ ॥ अनसूया विहिंसा च शौचमिन्द्रिय-
 संयमः । पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥
 अधर्मरुचयो भ्रूडास्त्रिथ्यैर्गतिपरायणाः ॥ कृच्छ्रयोनिमनुप्राप्ता
 न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९ ॥ इह यत् क्रियते कर्म -तत्परलोप-
 भुज्यते । तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ २० ॥ यथा-
 शक्तिं प्रयच्छेत् संपूज्याभिप्रणम्य च । काले प्राप्ते च हृष्टात्मा
 राजन् विगतमत्सरः ॥ २१ ॥ सत्यवादी लभेतायुरनायासमथा-
 र्जवम् । अक्रोधनोऽनसूयश्च निवृत्तिं लभते पराम् ॥ २२ ॥ दान्तः
 शमपरः शश्वत् परिक्लेशं न विन्दति । न च तप्यति दान्तात्मा
 दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २३ ॥ संविभक्ता च दाता च भोगवान्
 सुखवान्तरः । भवत्यहिंसकथैव परमारोग्यमश्रुते ॥ २४ ॥ मान्य-
 मानयिता जन्म कुले महति विन्दति । व्यसनेनैतु संयोगं प्राप्नोति
 विजितेन्द्रियः ॥ २५ ॥ शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात् कल्याणमतिरेव सः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महासुने ।
 किंस्विद्भगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७ ॥

व्यास उवाच । दानान्त्र दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
 अर्थं च महती तस्या स च दुःखिन लभ्यते ॥ २८ ॥ परित्यज्य

प्रियान् प्राणान् धनार्थं हि महामते । प्रविशन्ति नरा वीराः
 समुद्रमटवीन्तथा ॥ २९ ॥ वृषिगीरहमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवा ।
 पुरुषाः प्रेष्यतामेकेनिर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३० ॥ तस्मादुःखा-
 र्णितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः । न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं
 मम ॥ ३१ ॥ विशेषश्च विज्ञेयो न्यायेनोपार्णितं धनम् । पात्रे
 काले च द्दिने च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३२ ॥ अन्यायात् समु-
 पात्तेन दानधर्मो धनेन यः । क्रियते न स कर्तारं वायते महती
 भयात् ॥ ३३ ॥ पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं शुधिष्ठिर ।
 मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं श्रुतम् ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदा-
 ह्वरन्तीममितिहासं पुरातनम् । त्रीहिद्गीणपरित्यागात् यत् फलं
 प्राप मुहल ॥ ३५ ॥

इति आरव्यपर्वणि त्रीहिद्गीणिकाख्यानपर्वणि दानकथने
 अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २५८ ॥

— — —

शुधिष्ठिर उवाच । त्रीहिद्गीणः परित्यक्तः कथं तेन महा-
 त्मना । कस्मै दत्तद्य भगवन् विधिना केन चात्य मे ॥ १ ॥ प्रत्यक्ष-
 धर्मा भगवान् यस्य तुष्टी हि कर्मभिः । सफलं तस्य जन्माहं मन्ये
 सद्धर्मचारिण ॥ २ ॥

व्यास उवाच । शिलोच्छ्वत्तिर्धर्मात्मा मुहलः संयतेन्द्रिय ।
 आसीद्राजन् कुरुक्षेत्रे सत्यवागनस्यकः ॥ ३ ॥ अतिधित्रती
 क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः । सत्रमिष्टीकृतं नाम समु-
 पास्ते महातपाः ॥ ४ ॥ सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव
 च । कपोतवृत्तग पक्षेण त्रीहिद्गीणमुपार्जयत् ॥ ५ ॥ दर्शञ्च
 पीर्णमासञ्च कुर्वन् विगतभस्तर । दिवतातिथिमेधेण कुरुते देह-
 थापनम् ॥ ६ ॥ तस्येन्द्रः सद्धितो द्वैः साक्षान्निभुवनेश्वरः ।

प्रत्यङ्गुलमहाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७ ॥ स पर्वकालं कृत्वा
 तु मुनिवृत्तग्रा समन्वितः । अतिथिभ्यो हृदावन्धं प्रच्छेदनान्तरा-
 त्मना ॥ ८ ॥ त्रीहिद्रोणस्य तद्ग्रस्य ददतोऽन्नं महात्मनः । शिष्टं
 मात्सर्य्येहीनस्य वर्द्धत्यतिविदर्शनात् ॥ ९ ॥ तच्छ्रुताग्यपि भुञ्जन्ति
 ब्राह्मणानां मनीषिणाम् । मुनेस्व्यागविशुद्धग्रा तु तदन्नं वृद्धि-
 मर्च्छति ॥ १० ॥ तन्तु श्रुत्याव धर्मिष्ठं मुहूर्तं शंसितव्रतम् ।
 दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११ ॥ विश्वज्ञानियतं
 वैशमुन्मत्त इव पाण्डव । विक्रचः परुषा वाचो व्याहरन् विविधा
 मुनिः ॥ १२ ॥ अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः । अन्ना-
 र्थिनममुप्राप्तं विद्धि मां दिजसत्तम ॥ १३ ॥ स्वागतन्तेऽस्त्विति
 मुनिं मुहूर्तः प्रत्यभाषत । पादमाचमनीयञ्च प्रतिपाद्यान्नमुत्तमम्
 ॥ १४ ॥ प्रादात् स तापसायान्नं क्षुधितायातिथिप्रती । उन्मा-
 त्ताय परां यद्दामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५ ॥ ततस्तदन्नं रसवत्
 स एव क्षुधयान्वितः । वृभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुहूर्तः
 ॥ १६ ॥ भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः । अथाङ्गं
 लिलिपेऽन्नानि यथागतमगाच्च सः ॥ १७ ॥ एवं द्वितीये संप्राप्ते
 यथाकाले मनीषिणः । आगम्य वृभुजे सर्वमन्नमुच्छ्रोपजीविनः
 ॥ १८ ॥ निराहारस्तु स मुनिरुच्छं मार्गयते पुनः । न चैनं
 विक्रियां नेतुमशकञ्चुहूर्तं क्षुधा ॥ १९ ॥ न श्लोघो न च मात्सर्य्यं
 नावमानी न सम्भ्रमः । सपुत्रदारमुच्छ्रन्तमाविवेश दिजोत्तमम्
 ॥ २० ॥ तथा तमुच्छ्रधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् । उपतस्वै
 यथा कालं पट्कूलः कृतनिययः ॥ २१ ॥ न चास्य मनसः किञ्चि-
 द्दिकारं ददृशे मुनिः । शुद्धसत्त्वस्य शूद्रं स दृष्ट्ये निर्मलं मनः
 ॥ २२ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुहूर्तं ततः । तत्समो नास्ति
 लोकेऽस्मिन् दाता मात्सर्य्यवर्लितः ॥ २३ ॥ क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्त्वा-
 दत्ते धैर्य्यमेव च । रघातुंसारिणी जिह्वा कर्पत्येव रघान् प्रति

प्रियान् प्राणान् धनार्थं हि महाभते । प्रविशन्ति नरा वीराः
 समुद्रमटवीन्तथा ॥ २९ ॥ कृपिगोरक्षमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवा ।
 पुरुषाः प्रेष्यतामेकेनिर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३० ॥ तस्मादुःखा-
 र्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः । न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं
 मम ॥ ३१ ॥ विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् । पात्रे
 काले च देशे च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३२ ॥ अन्यायात् समु-
 पात्तेन दानधर्मो धनेन यः । क्रियते न स कर्तारं त्रायते मद्भतो
 भयात् ॥ ३३ ॥ पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
 मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्रुतम् ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदा-
 ह्वरन्तीममितिहासं पुरातनम् । त्रीहिद्रोणपरित्यागात् यत् फलं
 प्राप मुहलः ॥ ३५ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि त्रीहिद्रौणिकाख्यानपर्वणि दानकथने
 अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

— — —

युधिष्ठिर उवाच । त्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महा-
 त्मना । कस्मै दत्तश्च भगवन् विधिना केन चात्य मे ॥ १ ॥ प्रत्यक्ष-
 धर्मं भगवान् यस्य तुष्टो हि कर्मभिः । सफलं तस्य जन्माहं मन्ये
 सद्धर्मचारिणः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । शिलोच्छ्वत्तिर्धर्मात्मा मुहलः संयतेन्द्रियः ।
 आसीद्राजन् कुरुक्षेत्रे सत्यवागनस्यकः ॥ ३ ॥ अतिशिव्रतो
 क्रियावांश्च कापीतीं वृत्तिमास्थितः । सत्रमिष्टीकृतं नाम समु-
 पास्ते महातपा ॥ ४ ॥ समुद्रदारी हि मुनिः पक्षाहारी बभूव
 च । कपोतवृत्तगा पक्षेण त्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५ ॥ दर्भश्च
 पीर्णमासञ्च कुर्वन् विगतमत्सरः । दिवतातिथिषिष्टेण कुरुते दिव-
 यापनम् ॥ ६ ॥ तस्येन्द्रः संहितो दैवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः ।

प्रत्यक्षमन्त्राचारज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७ ॥ स पर्वकाशं कृत्वा
तु मुनिवृत्तया समन्वितः । अतिथिम्बो इहावनं प्रकृष्टेनान्तरा-
त्मना ॥ ८ ॥ त्रीहिद्रोणस्य तद्वस्य ददतोऽन्नं महात्मनः । शिष्टं
मात्सर्यहीनस्य वदन्त्यतिशिर्षनात् ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वान्यपि भुञ्जन्ति
ब्राह्मणानां मनीषिणाम् । मुनेस्व्यागविशुद्धया तु तदन्नं वृद्धि-
मच्छति ॥ १० ॥ तन्तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुहूर्तं शंसितव्रतम् ।
दुर्वासा नृप द्विग्वसास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११ ॥ विभ्रञ्चानिवर्त
वैशमुन्नत इव पाण्डव । विक्रवः पशुपा वाची व्याहरन् विविधा
मुनिः ॥ १२ ॥ अभिगम्याद्य तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः । अन्ना-
र्थिनममुप्राप्तं विद्धि मां दिजसत्तम ॥ १३ ॥ स्वागतन्तेऽस्त्विति
मुनिं मुहुरः प्रत्यभाषत । पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिपाद्यान्नमुत्तमम्
॥ १४ ॥ प्रादात् स तापसायान्नं क्षुधितायातिथिव्रती । उन्न-
त्ताय परां यदामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५ ॥ ततस्तदन्नं रसवत्
स एव क्षुधयान्वितः । बुभुजे कृत्स्नमुन्नतः प्रादात्तस्मै च मुहुरः
॥ १६ ॥ भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः । अधाहं
लिलिपेऽन्नानि यथागतमगाच्च सः ॥ १७ ॥ एवं द्वितीये संप्राप्ते
यथाकाले मनीषिणः । आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुच्छोपजीविनः
॥ १८ ॥ निराहारस्तु स मुनिरुच्छं मार्गयते पुनः । न चैनं
विक्रियां नेतुमद्यकम्मुहुरं क्षुधा ॥ १९ ॥ न प्रीधो न च मात्सर्यं
नावमानो न सभ्रमः । सपुत्रदारमुच्छन्तमाविवेश दिजोत्तमम्
॥ २० ॥ तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् । उपतस्त्रे
यथा कालं पट्कलः कृतनिययः ॥ २१ ॥ न चास्य मनसः किञ्चि-
द्विकारं दृष्ट्ये मुनिः । शुद्धसत्त्वस्य शूद्रं स दृष्ट्ये निर्मलं मनः
॥ २२ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुहुरं ततः । तत्समो नास्ति
लोकेऽस्मिन् दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३ ॥ क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रशुद्धत्वा-
दत्ते धैर्यमेव च । रसानुसारिणी जिह्वा कर्पत्येव रसान् प्रति

॥ २४ ॥ आहारप्रभवाः प्राणा मनोदुर्निग्रहञ्चलम् । मनसश्चेन्द्रि-
याणाञ्चाप्यैकाग्रं निश्चितं तपः ॥ २५ ॥ अमेषीपार्श्वितं त्वक्तुं
दुःखं शुद्धेन चेतसा । सत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६ ॥
प्रीताः श्रीऽनुग्रहीताय समेत्य भवता सह । इन्द्रियाभिजयो धैर्यं
संविभागो दमः शमः ॥ २७ ॥ दया सत्यञ्च धर्मश्च त्वयि सर्वं
प्रतिष्ठितम् । जितास्ते कर्मभिलोकाः प्राप्तोऽसि परमाद्भुतिम् ॥ २८ ॥
अक्षो दानं विघुष्टन्ते सुमद्भूत् स्वर्गवासिभिः । सगरीरो भवान्
गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९ ॥ इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो
मुनेः । देवदूतो विमानेन सुहृत्प्रत्युपस्थितः ॥ ३० ॥ हंससारस-
युक्तेन क्रिद्धिणीजालमालिना । कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्ध-
वता तथा ॥ ३१ ॥ उवाच चैनं विप्रपिं विमानं कर्मभिल्लितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२ ॥ तमेवंवादिन-
स्यपि देवदूतमुवाच ह । इच्छामि भवता प्रोक्तान् गुणान् स्वर्ग-
निवासिनाम् ॥ ३३ ॥ के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गे तत्र सुखं किञ्च दीपो वा देवदूतक ॥ ३४ ॥ सतां सप्तपदं
मित्तमाद्भुतः सन्तः कुलोचिताः । मित्तताञ्च पुरस्कृत्य पृच्छामि
त्वामहं विभो ॥ ३५ ॥ यदत्र तथं पथञ्च तद्दृष्ट्वीह्यविचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि प्रीहिद्रोणिकाख्यानपर्वणि स्वर्गगुणप्रश्ने
एकोनषष्ट्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २५८ ॥

देवदूत उवाच । महर्षे आर्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बद्ध भन्तव्यं विमृष्टस्यबुधो यथा ॥ १ ॥ उपरिष्ठाञ्च
स्वर्लोको योऽयं स्वरिति संश्रितः । जह्वं गः सत्यश्च शश्वहेवयान-
चरो मुने ॥ २ ॥ नातप्ततपसः पुंसो नामहायश्चयाजिनः । ना-

नृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३ ॥ धर्मात्मानो जिता-
 त्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः । दानधर्मरताः पुंसः सुराशा-
 हवलक्षणाः ॥ ४ ॥ तत्र गच्छन्ति धर्माग्रं कृत्वा शमदमात्मकम् ।
 लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन् सद्भिराचरितान् नृभिः ॥ ५ ॥ देवाः
 साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः । यामा धामाश्च भौद्रह्य
 गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६ ॥ एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगने-
 कशः । भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७ ॥
 तत्रस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्यः । मेरुः पर्वतराट्-
 चतुर्दशोदयानानि मुद्गलः ॥ ८ ॥ नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः
 पुण्यकर्मणाम् । न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्नशीतोष्णो भयं तथा ॥ ९ ॥
 बीभत्समशुभं वापि तत्र किञ्चिन्न विद्यते । मनोश्चाः सर्वतो गन्धाः
 सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १० ॥ शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र
 वै मुने । न शोको न क्षरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११ ॥ इन्द्रशः
 स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः । सकृत्तैस्तत्र पुरुषाः सम्भवन्त्या-
 त्मकर्मभिः ॥ १२ ॥ तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव भौद्रह्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३ ॥ न संस्त्रिदी न
 दौर्गन्धरं पुरीषं सूत्रमेव च । तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र
 वै मुने ॥ १४ ॥ न स्थायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 संयुच्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते ॥ १५ ॥ इषांशोकहृमा-
 पेता मोहमात्सर्यवर्जिताः । सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्त्तयन्ते महा-
 मुने ॥ १६ ॥ तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव । उप-
 र्थ्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः ॥ १७ ॥ पुरस्ताद्-
 ब्राह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः । यत्र यान्युपयो ब्रह्मन्
 पूताः सैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८ ॥ ऋभवो नाम तत्रान्ये देवाना-
 मपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः ॥ १९ ॥
 स्वयम्भास्ते गास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे । न तेषां स्त्री-

कृतस्तापो न लोकेऽश्वर्यमत्सरः ॥ २० ॥ न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते
 नाप्यहतभीजनाः । तथा दिव्यशरीरास्ते न च विद्यद्भूर्त्तयः ॥ २१ ॥
 न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः । न कल्पपरिवर्त्तु
 परिवर्त्तन्ति ते तथा ॥ २२ ॥ जरा मृत्युः कृतस्तेषां हर्षः प्रीतिः
 सुखं न च । न दुःखं न सुखहापि रागद्वेषौ कृतो मुने
 ॥ २३ ॥ देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा । दुष्प्रापा
 परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४ ॥ त्वयस्त्रिंशदिमे देवा
 येषां लोका मनीषिभिः । गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधि-
 पूर्वकैः ॥ २५ ॥ सयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया । तां
 भुञ्क्षु सकृतेर्लब्धां तपसा द्योतितप्रमः ॥ २६ ॥ एतत् स्वर्गसुखं
 विप्र लोका नानाविधास्तथा । गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दीषा-
 नपि निबोध मे ॥ २७ ॥ कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं
 दिवि । न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८ ॥
 सोऽत्र दीषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत् । सुखव्याप्तमनस्कानां
 'पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९ ॥ असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः
 श्रियः । यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत् सुदुष्कारम् ॥ ३० ॥
 संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् । प्रज्ञानेषु च मात्स्येभु
 ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१ ॥ आब्रह्मभवनादिते दीषा मौद्गल्य
 दारुणा । नाकलोके सकृतिनां गुणास्त्वयुतथो नृणाम् ॥ ३२ ॥
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्चुप्रतानां स्वर्गतो मुने । शुभानुशययोगिन
 मनुष्येषूपजायते ॥ ३३ ॥ तत्रापि च महाभागः सुखभागमिजायते ।
 न चेत्सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४ ॥ इह यत् क्रियते
 कर्म तत्परत्रोपभुज्यते । कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मृता
 ॥ ३५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यतां यन्मां पृच्छसि मुद्गल । तवाशु-
 कम्पया साधो साधु गच्छाम मा चिरम् ॥ ३६ ॥

व्यास उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृष्टे धिया ।

विमृष्य च मुनियेष्टी देवदूतमुवाच ह ॥३७॥ देवदूत नमस्तेऽस्तु
गच्छ तात यथासुखम् । महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखिन वा
॥३८॥ पतनान्ते महद्दुःखं परितापः सुदारुणः । स्वर्गभाजश्चरन्तीह
तस्मात् स्वर्गं न कामये ॥ ३९ ॥ यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति
चलन्ति च । तद्दुःखं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४० ॥

सुहृत् उवाच । महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
निर्दोष एव ब्रह्मण्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ४१ ॥

देवदूत उवाच । ब्रह्मणः सद्नादूहं तद्विषयोः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यं विदुः ॥ ४२ ॥ न तत्र विप्र
गच्छन्ति पुरुषा विप्रयात्मकाः । दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहि-
रभिदुताः ॥ ४३ ॥ निर्ममा निरहङ्कारा निर्दम्भाः संयतेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स
मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् । शिलीञ्जलवृत्तिर्धर्मात्मा शम-
मातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४५ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोटाश्मकाञ्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४६ ॥ ध्यानयोगादलं
लब्धा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम् । जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाण-
ल्लेच्छणाम् ॥ ४७ ॥ तस्मात्त्रमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात् स्त्रीतात् परिभ्रष्टस्तपसा तद्वाप्स्यसि ॥ ४८ ॥ सुख-
स्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् । पथ्यायेषोपसर्पन्ते नरं
नेमिमरा इव ॥ ४९ ॥ पितृपितामहं राज्ञं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षाञ्जयीदशादूहं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् व्यासः पारुडव-
नन्दनम् । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाथमं प्रति ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि त्रीह्रिद्रोणिकाख्यानपर्वणि सुहृत्-
ज्ञानप्राप्ती पट्टाधिकद्विधतौऽध्यायः ॥ २६० ॥

समाप्तञ्च त्रीह्रिद्रोणिकाख्यानपर्वं ॥

अथ द्रौपदीहरणपर्व ॥

जनमेजय उवाच । वसतुस्त्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १ ॥ सूर्यदत्ताक्षया-
न्नेन कृशाया भोजनावधि । द्राक्षणांस्तरुणामाणेषु ये चान्नार्थ-
मुपागताः ॥ २ ॥ आरण्यानां सृगाण्याञ्च मांसैर्नानाविधैरपि ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ॥ ३ ॥ कथं तेष्वनु-
वर्तन्त पापाचारा महासुते । दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते
स्थिताः । एतदावद्भु भगवन् वैशम्पायन पृच्छतः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसता-
मिव । दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरीचयत् । तथा तेर्निकृति-
प्रज्ञः कर्णदुःशासनादिभिः ॥ ५ ॥ नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु
दुरात्मसु । अभ्यागच्छत् स धर्मात्मा तपस्वी सुमहाब्रह्माः ॥ ६ ॥
शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः । तमागतमभिप्रेक्ष्य
मुनिं परमकीपनम् ॥ ७ ॥ दुर्योधनो विनीतात्मा प्रशयेण दमेन
च । संहितो भ्राष्ट्रभिः शीमानातिथेऽन न्यमन्त्रयत् ॥ ८ ॥ विधि-
वत् पूजयामास स्वयं किङ्करवत् स्थितः । अहानि कतिचित्तत्र
तस्थौ स मुनिसत्तमः ॥ ९ ॥ तच्च पर्यचरद्वाजा दिवारात्रमत-
न्द्रितः । दुर्योधनो महाराज आपात्तस्य विशङ्कितः ॥ १० ॥
क्षधितोऽस्मि ददस्वान्नं शौघ्रं मम नराधिप । इत्युक्त्वा गच्छति
स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११ ॥ न भोक्ष्यामद्य मे नास्ति
क्षधेत्युक्त्वोत्पदमनम् । अकृष्णादित्य च द्रूते भोजयाम्नांस्वरान्वितः
॥ १२ ॥ कदाचिच्च निशेधे स उत्थाय निकृतौ स्थितः । पूर्ववत्
कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गृह्यन् स रुः ॥ १३ ॥ 'वर्तमाने तथा
तस्मिन् यदा दुर्योधनो नृपः । विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टो-
ऽभवन्मुनिः । आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ॥ १४ ॥

दुर्वासा उवाच । वरं वरय भद्रन्ते यत्ते मनसि वर्तते ।
मयि प्रीते तु यद्वन्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षिर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १६ ॥ प्रागेव मन्त्रित-
ञ्चासीत् कर्षदुशासनादिभिः । याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य
दुर्मतिः ॥ १७ ॥ अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत । शिथैः
सह मम ब्रह्मन् यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १८ ॥ अस्मत्कुले
महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः
परिवारितः ॥ १९ ॥ गुणवान् शीलसम्पन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ॥ २० ॥ भोजयित्वा
द्विजान् सर्वान् पतीय वरवर्णिनी । विद्यान्ता च स्वयं भुक्त्वा
सुखासीनां भवेद्यदा ॥ २१ ॥ तदा त्वं तत्र गच्छेया यद्यनुग्राह्यता
मयि । तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्यैवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २२ ॥
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः । कृतार्थमिव चात्मानं
तदा मुने सुयोधनः ॥ २३ ॥ करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुद्दितो
भृशम् । कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मृदा ॥ २४ ॥

कर्ष उवाच । दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वहेसे ।
दिष्ट्या ते शत्रुवी मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २५ ॥ दुर्वासः क्रोधजे
वह्नी पतिताः पाण्डुनन्दनाः । स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं
तमः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्थं ते निहृतिप्रज्ञा राजन् दुर्योधना-
दयः । हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्त्रं स्वं निकेतनम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि दुर्वास आतिथेर
एकपद्यधिकद्विमतोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीतास्तु
 पाण्डवान् । भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन् वने मुनिः
 ॥ १ ॥ अभ्यागच्छत् परित्ततः शिथैरयुतसम्मितैः । दृष्ट्वाद्यान्तं
 तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ जगामामिमुखः श्रीमान्
 सह भ्रातृभिरच्युतः । तस्मै बद्धाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ॥ ३ ॥
 विधिवत् पूजयित्वा तमातियेग्रन न्यमन्त्रयत् । आङ्गिकं भगवन्
 कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं
 शिथैः सहानघः । भोजयेत् सहशिशुं मां कथमित्यविचिन्तयन्
 ॥ ५ ॥ न्यमञ्जत् सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः । एतस्मि-
 न्नन्तरे राजन् द्रौपदी योषिताम्बरा ॥ ६ ॥ चिन्तामवाप परमा-
 मन्त्रहेतोः पतिव्रता । सा चिन्तयन्ती च यदा नान्त्रहेतुमविन्दत
 ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तयामास कृष्णां कंसनिस्सृदनम् । कृष्णा कृष्णा
 महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ॥ ८ ॥ वासुदेव जगन्नाथ प्रण-
 तार्त्तिविनाशन । विश्वात्मन् विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽव्यय ॥ ९ ॥
 प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर । आकृतीनाञ्च चिन्तीनां
 प्रवर्त्तक नतास्मि ते ॥ १० ॥ वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गति-
 र्भव । पुराणपुरुष प्राण मनोवृत्तप्रायगोचर ॥ ११ ॥ सर्वाध्यक्ष
 पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता । पाहि मां कृपया देव शरणागत-
 वत्सल ॥ १२ ॥ नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण । पीता-
 म्बरपरीधान लसत्कीस्तुभभूषण ॥ १३ ॥ त्वमादिरन्ती भूतानां
 त्वमेव च पराध्यक्षम् । परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतीमुखः
 ॥ १४ ॥ त्वामेवाङ्गः परं वीजं निधानं सर्वसम्पदाम् । त्वया
 नायेन देवेण सर्वापद्गो भयं न हि ॥ १५ ॥ दुःशासनादहं
 पूर्वं सभायां मोचिता यथा । तथैव सङ्घटादज्जान्मानुङ्कर्तु-
 मिहार्हसि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णाया भक्त-
 वत्सलः । द्रौपद्याः सङ्घटं शाला देवदेवी जगत्पतिः ॥ १० ॥
 पार्श्वस्थां शयनि त्यक्त्वा सुस्त्रिणीं केशवः प्रभुः । तत्राजगाम त्वरितो
 हृदिन्धगतिरीश्वरः ॥ १८ ॥ ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वां प्रणम्य परया
 मुदा । अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १९ ॥ तवस्ता-
 मब्रवीत् कृष्णः शुधितोऽस्मि भृशतुरः । शीघ्रं भोजय मां कृष्णो
 पश्चात् सर्वं करिष्यमि ॥ २० ॥ निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता
 वाक्यमब्रवीत् । स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मञ्जीजनावधि ॥ २१ ॥
 भुक्तवत्यन्नं देव तस्मादन्नं न विद्यते । ततः प्रीवाच भगवान्
 कृष्णां कमलस्रोचनः ॥ २२ ॥ कृष्णो न नर्मकालोऽयं क्षुष्कमेणातुवे
 मयि । शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २३ ॥ इति
 निर्वन्धतः स्थालीमानाय्य स यद्दृढहः । स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलब्धं
 आकारान्नं वीक्ष्य केशवः ॥ २४ ॥ उपयुच्याब्रवीद्दिनामनेन हरि-
 रीश्वरः । विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टयास्त्विति यश्चभुक् ॥ २५ ॥
 आकारय मुनीन् शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् । भीमसेनं महा-
 बाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥ २६ ॥ ततो जगाम त्वरितो भीम-
 सेनो महायथाः । आकारितुन्तु तान् सर्वान् भोजनायं नृपोत्तम
 ॥ २७ ॥ स्नातुं गतान् देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन् मुनीन् । ते
 चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाद्द्वारान्
 सान्द्ररसान् तप्तया परमया युताः । उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्ट-
 वन्तः परस्परम् ॥ २९ ॥ दुर्वासमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
 राश्या हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः ॥ ३० ॥ आकण्ठ-
 तप्ता विप्रर्षेः फिंस्त्रिहुष्णामहे वयम् । वृथा पाकः कृतोऽस्माभि-
 स्तत्र किं करवामहे ॥ ३१ ॥

दुर्वासा उवाच । वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
 मास्मान्धातुदृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरश्चतुपा ॥ ३२ ॥ शूलानुभावं

राजर्षेरश्वरीपस्य धीमतः । विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रया-
 ष्चनात् ॥ ३३ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३४ ॥ सदाचाररता
 नित्यं वासुदेवपरायणाः । क्रुद्धास्ते निर्द्वेषेयुर्वै तूलराशिमिवा-
 नलः । तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा
 तदा । पाण्डवेभ्यो भयं भीता द्रुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ ३६ ॥ भीम-
 सेनो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् । तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विच-
 चार गवेप्रयन् ॥ ३७ ॥ तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रु-
 तान् । युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥ ततस्ते
 पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः । प्रतीचन्तः कियत्कालं जिता-
 त्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३९ ॥ निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान् स छल-
 यिष्यति । कथञ्च निस्तरेमास्मात् कृच्छ्राद्देवीपसादितात् ॥ ४० ॥
 इति चिन्तापरान् दृष्ट्वा निश्चसन्तो सुहृमुञ्जः । उवाच वचनं
 श्रीमान् कृष्णः प्रत्यक्षतादृतः ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
 द्रौपद्या चिन्तितः पार्या अहं सत्वरमागतः ॥ ४२ ॥ न भयं विद्यते
 तस्मादृषेर्दुर्वाससोऽल्पकम् । तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पला-
 यितः ॥ ४३ ॥ धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
 आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्वमानसाः ।
 द्रौपद्या सहिताः पार्यास्तमूर्चविगतज्वराः ॥ ४५ ॥ खडा नाथेन
 गोविन्द दुस्तरामापदं विभो । तीर्णाः प्रवमिवामाद्य मञ्जमाना
 महार्थवे ॥ ४६ ॥ स्वस्ति साधय भद्रन्ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
 पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपदीसहिताः प्रभो ॥ ४७ ॥ जघुः प्रहृष्ट-
 मनसो विहरन्तो वनादनम् । इति तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टो-

ऽहमिह लया ॥ ४८ ॥ एवं विधान्यलोकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरा-
त्मभिः । पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कृष्णगमने
द्विप्रष्टाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् बद्धमृगीऽरण्ये अटमाना महा-
रथाः । काम्यके भरतश्रेष्ठा विजङ्गुस्ते यथामराः ॥ १ ॥ प्रेक्ष-
माणा बद्धविधान् वनोद्देशान् समन्ततः । यद्यत्कालरम्याश्च
वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २ ॥ पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्मह-
हनम् । विजङ्गुश्चिन्द्रप्रतिमाः कञ्चित् कालमरिन्दम् ॥ ३ ॥ ततस्ते
सौम्यपद्येन ययुः सर्वे चतुर्द्विगम् । मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थं
परन्तपाः ॥ ४ ॥ द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुश्रया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५ ॥ ततस्तु राजा
सिन्धूनां वार्धेच्छत्रिर्महाययाः । विवाहकामः शालुयान् प्रयातः
सोऽभवत्तदा ॥ ६ ॥ महता परिवर्हेण राजयोगेऽत्र न संवृतः ।
राजभिर्बद्धभिः सार्धमुपायात् काम्यकञ्च सः ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्
प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् । तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं
निर्जले वने ॥ ८ ॥ विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युत्तम् ॥ ९ ॥ अप्सरा देव-
कन्या वा माया वा देवनिर्मिता । इति कृत्वाश्लिं सर्वे दृष्टु-
स्तामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ ततः स राजा सिन्धूनां वार्धेच्छत्रिर्जय-
द्रथः । विभ्रितस्त्वनवद्याङ्गीं दृष्ट्वा तां द्रुष्टमानसः ॥ ११ ॥ स
कीटिकास्यं राजानमब्रवीत् काममोहितः । कस्य त्वेषानवद्याङ्गी
यदि वापि न भानुषी ॥ १२ ॥ विवाहार्थो न मे कश्चिद्दिमां
प्राप्यातिसुन्दरीम् । एनामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम्

॥ १३ ॥ गच्छ जानीहि सौम्येनां कस्य वात्र कुतोऽपि वा ।
 किमर्थमागता सुभूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४ ॥ अपि नाम
 वरारोहा मामेवा लोकसुन्दरी । भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती
 तनुमध्यमा ॥ १५ ॥ अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रिवम् ।
 गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६ ॥ स
 कोटिकास्यस्तच्छ्रुत्वा रथात् प्रसून्य कुण्डली । उपेत्य पप्रच्छ
 तदा क्रोधा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७ ॥

इति आरख्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने

त्रिषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

कोटिकास्य उवाच । का त्वं कदम्बस्य विनाम्य शाखामेका-
 श्रमे तिष्ठसि शोभमाना । दिदीप्यमानान्निषिखिव नक्तं व्याधूय-
 माना प्रवनेन सुभु ॥ १ ॥ अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाप्य-
 रण्येषु विभेषि किन्तु । देवी नु यत्ती यदि दानवी वा वराप्सरा
 दैत्यवराङ्गना वा ॥ २ ॥ वपुष्मती वीरगराजकन्या बनेचरी वा
 क्षणदाचरस्त्री । यद्येव राज्ञी वरुणस्य पत्नी यमस्य सोमस्य
 धनेश्वरस्य ॥ ३ ॥ धातुर्विधातुः सवितुर्विभीर्वा शक्रस्य वा त्वं
 सदानात् प्रपन्ना । न ह्येव नः पृच्छसि धे वयं स न चापि जानीम
 तवेह नाथम् ॥ ४ ॥ वयं हि मानं तव वर्डयन्तः पृच्छाम भद्रे
 प्रभवं प्रभुञ्च । आचक्षु वस्युं य पतिं कुलञ्च तस्त्वेन यज्ञेह करोषि
 कार्यम् ॥ ५ ॥ अहन्तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो यं कोटिकास्येति विदु-
 र्मनुष्याः । अस्मै तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे रथे ज्ञतोऽग्निश्वने
 यथैव ॥ ६ ॥ त्रिगर्त्तराजः कमलायताक्षः क्षेमहारी नाम स एष
 वीरः । अस्मात् परस्त्वेव महाधनुष्मान् पुत्रः कुलिन्दाक्षिपते-
 र्वरिष्ठ ॥ ७ ॥ निरीक्षते त्वां विपलायताक्षः सुपुष्यितः पर्वत-

वासनिवः। असौ तु वः पुष्करिणीसमीपे श्यामो युवा तिष्ठति
 दर्शनीवः ॥ ८ ॥ इक्ष्वाकुराघः सुबलस्य पुत्रः स एष हन्ता दिघता
 सुगतिः । वश्यानुवात्रा ध्वजिनः प्रयान्ति सौवीरका हादृष
 राजपुत्राः ॥ ९ ॥ शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे मखिषु दीप्ता इव
 हव्यवाहाः । अङ्गारकः कुम्भरो गुप्तकथ यत्कुम्भवः सृज्यस्रप्रहृष्टौ
 ॥ १० ॥ भयङ्करोऽथ भमरो रविश्च शूरः प्रतापः कुहनश्च नाम ।
 यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ॥ ११ ॥
 जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे स एषः । तस्या-
 परे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा बलाहकानीकविदारणाद्याः ॥ १२ ॥ सौ-
 वीरवीराः प्रवरा युवानो राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति । एतैः
 महायैरुपयाति राजा मरुहणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः । अजानतां
 ख्यापय नः सुक्रेषि कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने
 षतुःषष्ट्यधिकद्विघतोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

—

। वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री पृष्ट्वा शिवीनां
 प्रवरेण तेन । अवेष्ट मन्दं प्रविमुक्ष्य शाखां संशङ्कतो कौशिक-
 मुत्तरीवम् ॥ १ ॥ बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र न मादृशी स्ना-
 मभिभाष्टुमर्हति । न खेव वक्त्रास्ति तवेह वाक्यमन्यो नरो याप्यथ
 वापि नारी ॥ २ ॥ एका अहं मम्युति तेन वाचं ददाति वै भद्र
 निबोध चेहम् । अहं अरण्ये कथमेकमेका स्नामालपेयं निरता
 स्वधर्म ॥ ३ ॥ जानामि च त्वां सुरयस्य पुत्रं यं कोटिकास्येति
 विदुर्मनुष्याः । तन्मादृशं मैव्य तथैव तुभ्यमाख्यामि वस्य नू प्रथितं
 कुलम् ॥ ४ ॥ अपत्यमस्मि दुपदस्य राघः इत्येति मां मैव्य विदु-
 र्भनुष्याः । साहं ह्यप्ये पञ्च जनात् पतिष्वे ये ख्यातवप्रसङ्गताः

श्रुतास्ते ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च माद्राक्ष पुत्रीं
 पुरुषप्रवीरौ । ते मां निवेशेह दिग्दक्षतस्त्रो विभक्त्य पार्था मृगया
 प्रयाताः ॥ ६ ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो जयः प्रतीचीं
 यमंजाबुद्दीचीम् । मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां कालोऽभितः प्राप्तं
 दंहीपद्यातुम् ॥ ७ ॥ सम्मानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं विमुच्य वाञ्छा-
 नवरोहयध्वम् । प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा प्रीतो भविष्यत्वभि-
 वीक्ष्य युष्मान् ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा शैव्यात्मजं
 चन्द्रमुखी प्रतीतां । विवेश तां पर्याशालां प्रयस्तां सङ्घिन्यः तेषां-
 मतिथिद्वधमम् ॥ ९ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये

पञ्चपष्टाधिकद्विंशतिसध्यायः ॥ २६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 यदुक्तं कृष्णया साङ्गं तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ १ ॥ कीटिकास्यवचः
 श्रुत्वा शैव्यं सीवीरकोऽब्रवीत् । यदा वाचं व्याहरस्यामस्यां मे
 रमते मनः ॥ २ ॥ सीमन्तिनीनां मुखप्रायां विनिवृत्तः कथं भवान् ।
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या वथा शाखामृगस्त्रियः ॥ ३ ॥ प्रति-
 भान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दर्शनादेव हि मनस्तया
 मेऽपहृतं श्रमम् । तां समाचक्षु कल्याणीं यदि स्यात् शैव्य
 मानुषी ॥ ४ ॥

कीटिक उवाच । एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 महानां पाण्डुपुत्राणां महिषी सम्मता श्रमम् ॥ ५ ॥ सर्वपाञ्चैव
 पार्थानां प्रिया ब्रह्मता सती । तथा समेत्य सीवीर सीवीरा-
 भिमुरखो व्रज ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्चामि द्रौपदी-

मिति । पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७ ॥ स
प्रविश्यांश्चमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा । आत्मना सप्तमः कृष्णा-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कुशलन्ते वरारोहे भर्तारस्तोऽप्यना-
मयाः । येषां कुशलकामासि तेऽपि कञ्चिदनामयाः ॥ ९ ॥

द्वौपद्युवाच । अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कीपे बले तथा ।
कञ्चिदेकः शिवीनाढ्यान् सौवीरान् सच्च सिन्धुभिः । अनुतिष्ठमि
धर्मेषु धी चान्ये विदितास्त्वया ॥ १० ॥ कौरव्यः कुशली राजा
कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः । अहञ्च भ्रातरश्चास्य दांशान्यान् परि-
पृच्छसि ॥ ११ ॥ पादं प्रतिगृह्णाणेद्मासनञ्च नृपात्मज । मृगान्
पञ्चशतञ्चैवं प्रातराशं ददानि ते ॥ १२ ॥ ऐषोयान् पृषतान्
न्यङ्गून् हरिणान् शरमान् शमान् । ऋक्षान् सरून् शम्बरांश्च
गवयांश्च मृगान् बहून् ॥ १३ ॥ वराहान्महिषांश्चैव यास्याम्या
मृगजातयः । प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥

जयद्रथ उवाच । कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दित्तितं त्वया ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १५ ॥ गतश्रीकान्
हृतराज्यान् कृपणान् गतचेतसः । अरण्यवासिनः पार्थान्नानु-
रोधुं त्वमर्हसि ॥ १६ ॥ न वै प्राञ्च गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संशये वसेत् ॥ १७ ॥ श्रिया विधीना
राष्ट्राञ्च विनष्टाः प्राञ्चतीः समाः । अहन्ते पाण्डुपुत्राणां
भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १८ ॥ मार्घ्या मे भव सुश्रीणि त्वलै-
नान् सुखमाप्नुहि । अखिलान् सिन्धुसौवीरानाप्नुहि त्वं मया
सह ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा सिन्धुराजेन वाक्यं हृदय-
कम्पनम् । कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात् सभक्तुटीमुखी ॥ २० ॥
अवमत्यास्य तदाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा । मैवमित्यब्रवीत्
कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २१ ॥ सा काङ्क्षमाणा भर्तृ-

शामुपयातमनिन्दिता । विसोभयामास परं वाक्त्रैर्वाक्यानि
गुञ्जती ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
षट्षष्ट्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरोपरागोपहतेन बलाना सराग-
नेत्रेण नतीन्नतभ्रुवा । मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं ततोऽब्रवीत्
द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १ ॥ यमस्त्रिनस्तीर्णाविद्यान्महारथानतिब्रुव-
न्मूढ न लज्जसे कथम् । महेन्द्रकल्पान्निरतान् स्वकर्मसु स्थितान्
समूहेश्वपि यत्तरत्तसाम् ॥ २ ॥ न किञ्चिद्दीर्घं प्रवदन्ति पापं
यनेचरं वा गृहमेधिनं वा । तपस्त्रिनं सम्परिपूर्णविद्यं भषन्ति
हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३ ॥ अहन्तु मन्ये तव नास्ति कश्चिदेता-
दृशे क्षत्रियसन्निवेशे । यस्त्वाद्य पातालमुखि पतन्तं पाण्यौ गृहीत्वा
प्रतिचंद्रित ॥ ४ ॥ नागं प्रभिनं गिरिकूटकल्पमुपेत्यकां हैमवतीं
चरन्तम् । दण्डीव यूथानपसेधसे त्वं यी जेतुमाशंससि धर्मराजम्
॥ ५ ॥ वात्यात् प्रसप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पत्न्याणि मुखा-
ह्वनासि । पदा समाहृत्य पलायमानः क्रुद्धं यदा दृष्ट्यसि भीम-
सेनम् ॥ ६ ॥ महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतच्छूदरेषु ।
प्रसप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७ ॥
कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखो द्विजिह्वौ मत्तः पदा क्रामसि पुच्छद्वेषे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्या जघन्यजाभ्यां प्रयुगुत्ससे हम् ॥ ८ ॥
यथा च वेणुः कदली नलो वा फलत्वभावाद्य न भूतये पुनः । तथैव
भान्तौ परिरच्छमाणामादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९ ॥

सत्यद्रुप उवाच । जानामि कृष्णो विदितं मयैतद्यथाविधास्तौ
नरद्विपुत्राः । न खेवमेतेन विभीषणेन शक्या वयं क्रामयितुं

लबाद्य ॥ १० ॥ वयं पुनः सप्तदशसु कृष्ये कृषीषु सर्वेऽनवनेषु
जाताः । घृष्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीनाभ्यामप्ये शौपहि
पाण्डुपुत्रान् ॥ ११ ॥ सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा न वाक्व-
मात्रेण वयं हि शक्याः । पाशंस वा त्वं कृपयं वदन्ती शीवीर-
राजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२ ॥

शौपद्युवाच । महाबला किन्तिषु दुर्बलेव शीवीरराजस्य
मताहमस्मि । नाहं प्रमायादिह सम्पृतीता शीवीरराजं कृपयं
वद्विषम् ॥ १३ ॥ यस्या हि कृष्यौ पद्वीकृतेता समास्त्रितावेक-
रथे समेतौ । इन्द्रोऽपि तां नापहरेत् कथञ्चिन्नगुणमात्रः कृपणः
कुतोऽन्यः ॥ १४ ॥ यथा किरीटी परवीरवाती निघ्नवृषञ्चो
द्विपतां मनांसि । मदन्तरे लङ्गिनीं प्रवेष्टा कथं दृष्ट्वन्भिरिवी-
ष्णगेषु ॥ १५ ॥ जनार्दनः सान्धकवृष्णिवीरो महेष्वासाः कीकेडा-
खापि सर्वे । एते हि सर्वे मम राजपुत्राः प्रहृष्टरूपाः पद्वी-
क्षरेयुः ॥ १६ ॥ शीवीं विदृष्टा स्तनयित्रुधीया गाण्डीवमुक्ता-
स्त्वतिवेगवन्तः । हस्तं समाहृत्य धनञ्जयस्य भीमाः शब्दं शीर-
तरं नदन्ति ॥ १७ ॥ गाण्डीवमुक्ताय महाशरौवान् पतङ्गसंघा-
निव शीघ्रवेगान् । यदा द्रक्ष्यस्यर्जुनं वीर्यशालिनं तदा स्वबुद्धिं
प्रति निन्दितासि ॥ १८ ॥ शमङ्कधीयः सतलत्रघोषो गाण्डीव-
धन्वा मुङ्गरुद्धहंय । यदा शरानर्पयिता तवीरसि तदा मनस्ते
किमिवाभविष्यत् ॥ १९ ॥ गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं माद्रीपुत्री
सम्पतन्तौ द्विषथ । अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ दृष्ट्वा शिरं ताप-
मुपैष्यसेऽधम ॥ २० ॥ यथा चाहं नातिचरे कथञ्चित् पतीन्महा-
हर्षान्नसापि जातु । तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टामि पार्थः
परिक्रुध्यमाणम् ॥ २१ ॥ न सम्भ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये त्वया
दृष्टंसेन विद्वध्यमाणा । समागताहं हि कुरुप्रवीरैः पुनर्वनं
कान्यकृमागतासि ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिहृक्ष-
 भाणा न च भर्त्सयन्ती । प्रोवाच मा मा स्मृशतेति भीता धौम्यं
 प्रचुक्रोश्च पुरोहितं सा ॥ २३ ॥ जग्राह तामुत्तरवस्त्रहृष्टे जव-
 द्रथस्तं समवाक्षिपत् सा । तथा समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात
 शास्त्रीव निकृत्तमूल ॥ २४ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहु-
 र्विनिश्चुस्य च राजपुत्री । सा कृष्यमाणा रथमारुरोह धौम्यस्य
 पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २५ ॥

धौम्य उवाच । नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
 धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २६ ॥ सुद्रं कृत्वा फलं
 पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः । आसाद्य पाण्डवान् वीरान् धर्म-
 राजपुरोगमान् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यश-
 खिनीम् । अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीहरणे
 सप्तषष्ट्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिशः सम्यु विहृत्य पार्था मृगान्
 वराहान् महिषांश्च हत्वा । धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक्
 चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १ ॥ ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं महा-
 वनं तद्विहगोपघुष्टम् । भ्रातृंश्च तानभ्यवददुधिष्ठिरः श्रुत्वा गिरी
 व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २ ॥ आदित्यदीपां दिशमभ्युपेत्य मृगा
 दिजाः क्रूरमिमे वदन्ति । आयाससुभ्रं प्रतिवेदयन्ती महावनं
 शत्रुभिर्बाध्यमानम् ॥ ३ ॥ क्षिप्रं निवर्त्तध्वमलं मृगैर्नो मनो हि मे
 दृश्यति दृश्यते च । बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युस्तद्भूयते प्राण-
 पतिः शरीरे ॥ ४ ॥ सरः सुपर्शेन हतोरगं यथा राष्ट्रं यथा-

राजकमात्तलक्ष्मि । एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं शौण्डैर्यथा
 पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५ ॥ ते सैम्भवैरत्यनिलोन्नवैर्गैर्भहाजवैर्वाजिभि-
 रस्रमानाः । युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरास्तदाश्रमायांभिमुखा
 बभ्रुवः ॥ ६ ॥ तेषान्तु गोभायुरनल्पघोषी निवर्त्ततां वाममुपेत्य
 पार्श्वम् । प्रव्याहरत्तत् प्रविमृष्य राजा प्रोवाच भीमञ्च धन-
 क्षयञ्च ॥ ७ ॥ यथा वदत्येष विहीनवर्षेभिः शालातृको वा समु-
 पेत्य पार्श्वम् । सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः कृतोऽभिमर्द्दः कुरुभिः
 प्रसङ्ग ॥ ८ ॥ इत्येव ते तदनमाविशन्ती महत्परंश्वे मृगया-
 च्छरित्वा । बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं
 प्रियायाः ॥ ९ ॥ तामिन्द्रसेनस्वरितोऽभिसृत्य रथाद्वपुःस्य ततो-
 ऽभ्यधावत् । प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र धात्रेयिकामार्त्ततरस्तदा-
 नीम् ॥ १० ॥ किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां किन्तो मुखं शोषति
 हीनवर्णम् । कश्चिन्न पापैः सन्त्यसकृद्भिः प्रमाथिता द्रौपदी
 राजपुत्री ॥ ११ ॥ अचिन्त्यरूपा सुविशालनेत्रा शरीरतुल्या कुरु-
 पुङ्गवानाम् । यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा दिवं प्रपन्नाप्यथवा
 समुद्रम् ॥ १२ ॥ तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था यथा हि सन्त-
 प्यति धर्मपुत्रः । को हीदृशानामरिमर्द्देनानां क्रेश्चक्षमाणामपरा-
 जितानाम् ॥ १३ ॥ प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षेदनुत्तमं रत्नमिव
 प्रमूढः । न बुध्यते नाथवतीमिहाय वह्निहरं हृदयं पाण्डवानाम्
 ॥ १४ ॥ कस्याद्य कार्यं प्रतिभिद्य घोरा मर्द्दीं प्रवेच्छन्ति शिताः
 शराश्रयाः । सा त्वं शुकलां प्रति भीरु विदि यथायं कृष्णा पुन-
 रेष्यतीति ॥ १५ ॥ निहत्य सर्वान् दिपतः समग्रान् पार्थाः सने-
 ष्यन्त्यथ यात्रसेन्या । अथाद्रवीच्चारुमुखं विमृष्य धात्रेयिका
 सारथिमिन्द्रसेनम् ॥ १६ ॥ जयइथेनापहृता प्रमथ्य पञ्चिन्द्र-
 कल्पान् परिभूय कृष्णा । तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि वृक्षाद्य न
 ज्ञान्ति तथैव भग्नाः ॥ १७ ॥ आवर्त्तयध्वं अनुवात शीघ्रं न

दूरवर्तिव हि राजपुत्री । सन्नद्धध्वं सर्व एवेन्द्रकत्या महान्ति
 चाक्षणि च दंशनानि ॥ १८ ॥ गृह्णीत चापानि महाधनानि
 शरांसु भीष्मं पदवीश्वरध्वम् । पुरा हि निर्भर्त्सनदृष्टमोहिता
 प्रमोहवित्ता वदनेन शुष्यता ॥ १९ ॥ ददाति कर्षेभिर्द्वन्द्वते तनुं
 वराज्यपूर्णाभिव भक्तानि स्रुचम् । पुरा तुषाम्नाविव ह्रवते हृषिः
 पुरा श्लथाने स्रगिवापविध्यते ॥ २० ॥ पुरा च सीमोऽध्वरगोऽव-
 लिङ्गते शुभा यथा विप्रजने प्रमोहिते । महत्परशु मृगवा-
 च्छरित्वा पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २१ ॥ मा वः प्रियायाः
 सुनसं सुलोचनं चन्द्रप्रभाभं वदनं प्रसन्नम् । सृष्ट्वाच्छुभं कश्चि-
 द्दकृत्यकारी श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् । एतानि वर्त्तान्यनु-
 यात भीष्मं मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगर्हि ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं माज्जत्-
 सकाशे परेषास्त्वबोचः । राजानी वा यदि वा राजपुत्रा बलेन
 मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि भीष्मं तान्येव वर्त्तान्-
 न्यनुवर्त्तमानाः । मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छसन्ती च्या विक्षिपन्तश्च महा-
 धनुर्भ्यः ॥ २४ ॥ ततोऽपम्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणुमुहूतं वै वाजिखुर-
 प्रणुजम् । पहातीनां मध्यगतश्च धौम्यं विक्रोपन्तं भीममभिद्रवेति
 ॥ २५ ॥ ते सान्त्वुर्धौम्यं परिदीनसखाः सुखं भवानेल्लिति राज-
 पुत्राः । श्येना यथैवानिषसन्त्युक्ता जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन्
 ॥ २६ ॥ तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां संरक्ष्यानां धर्षणाद्याश्चसेन्याः ।
 क्रोधः प्रज्ज्वाल जवद्भयश्च दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थिताञ्च ॥ २७ ॥
 प्रचक्रुश्शुश्राभ्यथ सिन्धु राजं वृकोदरस्यैव धनस्त्वयश्च । यमी च राजा
 च महाधनुर्दरास्ततो द्विशः संसुमुद्गः परेषाम् ॥ २८ ॥

इति आरख्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थागमने

अष्टमप्रधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
 भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १ ॥ तेषां ध्वजा-
 ग्राण्यभिवीक्ष्य राजा स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् । जयद्रथी
 याश्चसेनीसुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २ ॥ आया-
 न्तीमे पञ्च रथा मंहान्तो मन्ये च कृष्णो पतयस्तवैते । सा जानती
 खप्रापय नः सुकेशि परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३ ॥
 द्रौपद्युवाच । किन्ते आतेर्मूढः महाधनुर्वरैरनायुथं कर्म
 कृत्वातिघोरम् । एते वीराः पतयो मे समेता न वः शेषः कश्चि-
 दिहास्ति युद्धे ॥ ४ ॥ आखप्रातव्यं त्वेव सर्वं सुमूर्खो मया तुभ्य
 पृष्टयां धर्म एषः । न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा संपश्यन्त्याः
 सानुजं धर्मराजम् ॥ ५ ॥ यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ नन्दोप-
 नन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ । एतं स्वधर्मार्थविनिर्ग्रयश्च सदा जनाः
 कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६ ॥ य एष जाम्बूनदंशुदगौरः प्रचण्ड-
 घोणस्तनुरावताक्षः । एतं कुरुयेष्ठतमं वदन्ति शुधिष्ठिरं धर्मसुतं
 पतिं मे ॥ ७ ॥ अघ्रेषु श्वयोः शरणागतस्य दद्यात् प्राणान् धर्म-
 चारी नृवीरः । परैश्चोनं मूढ जवेन भूतये त्रमात्मनः प्राञ्जलि-
 र्थस्तपस्वः ॥ ८ ॥ अयाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शाल-
 भिव प्रवृद्धम् । सन्दष्टौष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं वृकोदरो नाम पति-
 र्ममेषः ॥ ९ ॥ आजानेया वलिनः साधुदान्ता महावलाः शूर-
 मुदा वहन्ति । एतस्य कर्माण्यतिमानुपाणि भोगेतिशब्दोऽस्य गतः
 पृथिव्याम् ॥ १० ॥ नास्यांपराधाः शेषमवाप्नुवन्ति नायं वैरं
 विभ्ररते कदापित् । वैरस्यान्तं संविधायोपयाति पयाच्छान्तिं न
 च गच्छत्यतीव ॥ ११ ॥ धनुर्वराग्रो धृतिमान् यमस्त्री जितेन्द्रियो
 वृद्धसेवी नृवीरः । भ्राता च मिथश्च शुधिष्ठिरस्य धनञ्जयो नाम
 पतिर्ममेषः ॥ १२ ॥ यो वै न कामान्न भयान्न लोभात्प्रजेदमं न
 नृयंस्यच्च कुर्यात् । स एष वैशानरतुल्यतेजाः कुन्तीसुतः शत्रु-

सहः प्रमाथी ॥ १३ ॥ यः सर्वधर्माथविनिश्चयज्ञो भवार्त्तानां भव-
 हर्ता मनीषी । यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां यं पाण्डवाः परि-
 रक्षन्ति सर्वे ॥ १४ ॥ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो
 नकुलः पतिर्मै । यः खड्गयोधो लघुचित्रहस्तो महांस धीमान्
 सहदेवो द्वितीयः ॥ १५ ॥ यस्याद्य कर्म द्रुष्यसे मूढसख शत-
 क्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्घे । शूरः कृतास्त्रो मतिमान्नस्त्री प्रिय-
 च्छरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६ ॥ य एष चन्द्रार्कसमानतेजा जघ-
 न्यजः पाण्डवानां प्रियश्च । बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
 वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७ ॥ स एष शूरो नित्यममर्ष-
 णश्च धीमान् प्राञ्चः सहदेवः पतिर्मै । त्यजेत् प्राणान् प्रविशेद्व्य-
 वाहं न त्वेष व्याहरेद्धर्मवाघम् ॥ १८ ॥ सदा मनस्वी स्वधर्म
 रतश्च कुन्धाः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः । विशीर्ष्यन्तीं नावमिवा-
 र्खवान्ते रत्रामिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ॥ १९ ॥ सेनान्तरे मां हत-
 सर्वयोधां विज्ञोमितां द्रुष्यसि पाण्डुपुत्रैः । इत्येते वै कथिताः
 पाण्डुपुत्रा बाह्वं मोक्षाद्भवन्त्य प्रहत्तः । यद्येतेभ्यो मुच्यसे
 रिष्टदेहः पुनर्जन्मं प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाख्यज्ञा
 त्रस्तान् प्राञ्चलौस्तान् पदातीन् । रथानीकं भरवर्षान्धकारं चक्रुः
 क्रुद्धाः सर्वतः संनिगच्छ ॥ २१ ॥

इति चारण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थयुद्धे

एकोनसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

—*—

वैशम्पायन उवाच । सन्तिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
 इति स मैन्धवी राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ १ ॥ ततो बोर-
 तम- शब्दो रणे समभवत्तदा । भीमार्जुनयमान् दृष्ट्वा सैन्यानां

अयुधिष्ठिरान् ॥ २ ॥ शिविषीवीरसिन्धूनां विषादश्चाप्यजायत ।
 तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् व्याघ्रानिव बलीकृतान् ॥ ३ ॥ सैन्यसि-
 समुत्सेषां सर्वश्रेय्यावर्षी गदाम् । प्रथञ्चाभ्यद्रवहोमः सैन्धवं
 काञ्चोदितम् ॥ ४ ॥ तदन्तरमघातृत्य कोटिकास्योऽभ्यहारवत् ।
 महता रथवंशेन परिवार्यै लकीदरम् ॥ ५ ॥ शक्तितोमरनार्षि-
 र्वीरवाङ्मप्रचोदितैः । कीर्यमाणोऽपि बद्धभिर्न स भीमोऽभ्य-
 कम्पत ॥ ६ ॥ गजान्तु स गजारीहं पदातीक्ष चतुर्दश । जघान
 गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखि ॥ ७ ॥ पार्थः पञ्चयताच्छूरात्
 पार्वतीवान् महारथान् । परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनी-
 मुखि ॥ ८ ॥ राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
 निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा नकुलस्तत्र
 रथात् प्रस्कृत्य खड्गधक् । शिरांसि पादरक्षाणां वीजवत्
 प्रवपन्मुहुः ॥ १० ॥ सहदेवस्तु सन्धाय रथेन गजयोधिनः ।
 पातवामास भाराक्षैर्द्रुमेभ्य इव वर्हिणः ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्तः
 सधनुरवतीर्थे महारथान् । गदया चतुरो वाहान् राष्ट्रस्तस्य
 तदावधीत् ॥ १२ ॥ तमभ्यासगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
 शर्वचन्द्रेण वाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३ ॥ स भिन्नहृदयो
 वीरो बह्नाच्छोणितमुदमन् । पपातामिसुखः पार्थं बिम्बसूख इव
 द्रुमः ॥ १४ ॥ इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात् प्रस्कृत्य धर्मराट् । हताश्वः
 सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५ ॥ नकुलन्तुमिसन्धाय श्वे-
 त्तरमहामुखौ । उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षयताम् ॥ १६ ॥
 तोमरैरभिवर्षन्तौ जीभूताविव वार्धिकी । रकीकेन विपाटिन जघ्ने
 माद्रवतीसतः ॥ १७ ॥ त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याव रथधूर्गतः ।
 रथमाक्षेपवामास गजेन गजवानवित् ॥ १८ ॥ नकुलस्तपभी-
 स्तन्नाङ्गवानर्मासिपाणिमान् । उद्ध्रान्तं स्नानमास्त्राय तस्वी
 गिरिरिवाचलः ॥ १९ ॥ सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।

प्रेषयामास सक्रोधमस्युच्छितकरं ततः ॥ २० ॥ नकुलस्तस्य नागस्य
 समीपे परिवर्तितः । सविघारणं भुजं मूले खड्गेन निरङ्गन्तत
 ॥ २१ ॥ स विनय महानादं गजः कङ्कणभूषणः । पतन्ववाक्-
 शिरा भूमौ हस्वारोहानपातयत् ॥ २२ ॥ स तत् कर्म महत्
 कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः । भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महा-
 रथः ॥ २३ ॥ भीमस्त्वापतती रात्रः कोटिकास्यस्य सङ्घरे । सूतस्य
 नुदती वाहान् चुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४ ॥ न बुबोध हतं सूतं
 स राजा वाङ्मालिना । तस्याश्रवा व्याद्रवन् संखिप्र हतसूता-
 स्ततस्ततः ॥ २५ ॥ विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरताम्बरः ।
 जघान तलयुक्तेन प्रासेनास्येत्य पाण्डवः ॥ २६ ॥ द्वादशानान्तु
 सर्वेषां सौवीराणां धनञ्जयः । चकर्त्त निशितैर्भङ्गैर्धनुषि च
 शिरांसि च ॥ २७ ॥ शिवीनिच्चाकुमुखग्रांथ त्रिगर्तान् सैन्यवानपि ।
 जघानातिरथः संखिप्र वाणगोचरमागतान् ॥ २८ ॥ सादिताः
 प्रत्यदृश्यन्त वङ्गयः सव्यसाचिना । सपताकाश्च मातङ्गा सध्वजाश्च
 महारथाः ॥ २९ ॥ प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्युः सर्वमायोधनं प्रति ।
 शरीरास्थशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३० ॥ श्वस्र-
 कङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः । अदृष्यंस्तत्र वीराणां हतानां
 मोसप्रोणितैः ॥ ३१ ॥ हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
 विमुच्य कृष्णां सन्वस्तः पलायनमनाभवत् ॥ ३२ ॥ स तस्मिन्
 सङ्घले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य तां । प्राणप्रेप्सरुपाधावत वनं
 येन नराधमः ॥ ३३ ॥ द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
 माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४ ॥ ततस्तदिद्रुतं सैन्य-
 मपयाते जयद्रथे । आदिश्यादिश्व नाराचैराजघान वृकीदरः
 ॥ ३५ ॥ सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् । वारयामास
 निघ्नन्तं भीमं सैन्यवसैनिकान् ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । यस्यापचारात् प्राप्तोऽयमस्त्रान् ह्येमी ,दुरा-

सदः । तमस्मिन् समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७ ॥ तमे-
वान्विष भद्रन्ते क्रान्ते योधैर्निपातितैः । अनामिषमिदं कर्षं कथं
वा मन्यते भवान् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ हतप्रवीरा
रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिग्भः । गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निर्वर्ततु
भवानितः ॥ ४० ॥ यमाभ्यां सह राजेन्द्र धीम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन् द्रौपदीं परिसान्नुय ॥ ४१ ॥ न हि मे
मोक्ष्यते जीवन्मुढः सैन्धवको नृपः । पातालतलसंस्थोऽपि यदि
शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न हन्तव्यी महाबाहो दुरात्मापि स
सैन्धवः । दुःशलामभिसंस्तृत्य गान्धारीञ्च यशस्विनीम् ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुले-
न्द्रिया । कुपिता ज्जीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४ ॥
कर्त्तव्यज्ञेत् प्रियं मङ्गं वध्यः स पुरुषाधमः । सैन्धवापसदः पापो
दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५ ॥ भार्याभिहर्त्ता वैरी यो यश्च राज्य-
हरो रिपुः । याचमानोऽपि संग्रामे न मोक्तव्यः कथन्नन ॥ ४६ ॥
इत्युक्त्वा तौ नरव्याघ्री ययतुर्यत्र सैन्धवः । राजा निवहते कृष्णा-
मादाय सप्ररोहितः ॥ ४७ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविहृषपी-
मठम् । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रेरनुकोशं ददर्श ह ॥ ४८ ॥ द्रौपदी-
मनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तेः समाहितैः । समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो
भ्रातृमध्यगः ॥ ४९ ॥ ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनः प्रत्यागतं नृपम् ।
जित्वा तान् मिश्रुसीवीरान् द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ५० ॥ स
तैः परितृतो राजा तत्रैवोपविशेष ह । प्रविवेशाश्रमं कृष्णा
यमाभ्यां सह भाविनी ॥ ५१ ॥ भीमसेनार्जुनी चापि श्रुत्वा क्रोध-
गतं रिपुम् । सयमश्रांसुदन्तौ तौ जवनेवाभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥

इदमत्यद्भुतं घात चकार पुरुषोऽर्जुनः । क्रोधमात्रगतान्श्वान्
 सैश्वस्य जघान यत् ॥ ५३ ॥ स हि दिव्यास्त्रसम्पन्नः कृष्णकाली-
 ऽप्यसम्भ्रमः । अकरोद्दुष्करं कर्म परैरस्तानुमन्त्रितैः ॥ ५४ ॥
 ततोऽभ्यधावतां वीरादुभौ भीमधनञ्जयो । हताश्वं सैश्ववं भीत-
 मेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५ ॥ सैश्वपस्तु हतान् दृष्ट्वा तवाश्वान्
 श्वान् सुदुःखितः । अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणश्च धनञ्जयम् ॥ ५६ ॥
 पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवदोन वै वनम् । सैश्ववं त्वभिसम्प्रेष्य
 पराक्रान्तं पलायने ॥ ५७ ॥ अनुवाय महाबाहुः फासुनो
 वाक्यमब्रवीत् । अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे वलात् ॥ ५८ ॥
 राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् । कथं ह्यनुचरान् हिला
 शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५९ ॥ इत्युच्यमानः पार्थिव सैश्ववो न न्यव-
 र्त्तत । तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहस्राभ्यद्रवहली । भावधीरिति
 प्रार्थस्तं दयावान् प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥

इति आरुण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथग्रहणे

सप्तत्यधिकहिमतोऽध्यायः ॥ २७० ॥

समाप्तश्च द्रौपदीहरणपर्व ॥

अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । जयद्रथस्तु सम्प्रेष्य भ्रातरावुद्यता-
 युधौ । प्राधावत्सूर्समव्यग्रौ जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १ ॥ तं
 भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाहली । अभिद्रुत्य निजग्राह केश-
 पत्ने क्षमर्षणः ॥ २ ॥ समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेय महीतले ।
 शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव च ॥ ३ ॥ पुनः सञ्जीव-
 मानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः । पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहर-
 हिलपिष्यतः ॥ ४ ॥ तस्य जानु ददौ भीमो जंघे चैनमरत्रिना ।

स मोहमगमाद्गजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५ ॥ सरोषं भीमसेनन्तु
वारवामास फाल्गुनः । दुःभलायाः कृते राजा यत्तदाचेति
कौरवः ॥ ६ ॥

भीम उवाच । नायं पापसमाचारी मत्तो जीवितुमर्हति ।
कृष्णावास्तदनर्जायाः परिच्छेष्टा नराधमः ॥ ७ ॥ किन्तु शक्यं
मया कर्तुं यद्राजा सततं वृणी । त्वन्न बालिशया बुद्ध्या सदैवा-
जान् प्रबाधसे ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकीदरः ।
अर्धचन्द्रेण वाणेन किञ्चिद्द्रुवतस्तदा ॥ ९ ॥ विकत्ययित्वा
राजानं ततः प्राह वृकीदरः । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे
गदतः शृणु ॥ १० ॥ दासोऽस्मीति त्वया वाचं संसक्तु च सभासु
च । एवं ते जीवितं दद्यामेव युद्धजितो विधिः ॥ ११ ॥ एव-
मस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो जयद्रथः । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं
भीममाहवभोभिनम् ॥ १२ ॥ तत एनं विचेष्टन्तं बद्धा पार्थो
वृकीदरः । रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुण्डितम् ॥ १३ ॥
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थातुगस्तदा । अभ्येत्यायममध्यस्त्र-
मभ्यगच्छदुधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ दर्शयामास भीमस्तु तद्वस्त्रं जय-
द्रथम् । तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा सुचक्रतामिति चाब्रवीत् ॥ १५ ॥
राजानश्चाब्रवीद्धीमो द्वीपद्याः कथयतामिति । दासभावं गतो
ह्येव पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६ ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता
सप्रणवर्षं वचः । मुञ्चेभमधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयम् ॥ १७ ॥
द्वीपदी चाब्रवीद्धीममभिप्रेक्ष्य मुधिष्ठिरम् । दासोऽयं सुचक्रतां
राजस्त्ववा पञ्चसटः कृतः ॥ १८ ॥ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभि-
वाद्य मुधिष्ठिरम् । वन्दे विक्रलो राजंस्तांय दृष्ट्वा मुनींस्तदा
॥ १९ ॥ तमुवाच वृणी राजा धर्मपुण्यो मुधिष्ठिरः । तथा जय-
द्रथं दृष्ट्वा सहीतं सव्यसाचिना ॥ २० ॥ अदासो गच्छ मुक्तासि
मैवं कार्षीः पुनः क्वपित् । स्वीकामं वा धिगस्तु तं सुदः सुद-

सहायवान् ॥ २१ ॥ एवंविधं हि कः कुर्यात्स्वदन्धः पुरुषाधमः ।
 गतसस्त्रमिव शत्रा कर्त्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥ तं प्रेक्ष्य भरत-
 श्रेष्ठ कृपाङ्गणे नराधिपः । धर्मं ते वदेतां युधिर्मा चाधर्मं मनः
 कृपाः ॥ २३ ॥ आशुः सरयपादातः स्वस्तिः गच्छु जयद्रथ ।
 एवमुक्तस्तु सत्रीङ् तूथीं जिज्ञिह्वास्तुखः ॥ २४ ॥ जगाम
 राजन् दुःखात्तो गङ्गादाराय भारत । स दिवं शरणं गत्वा
 विरूपाक्षमुमापतिम् ॥ २५ ॥ तपयचार विपुलं तस्य प्रीतो वृष-
 ध्वजः । वलिं स्वयं प्रत्यग्रह्यात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । बरह्माम्ने
 हृदौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २६ ॥

जयद्रथ उवाच । समस्तान् सरयान् पञ्च जयेयं युधि पाण्ड-
 वान् । इति राजान्नवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

महेश्वर उवाच । अजथांश्याप्यवध्यांय वारधिष्यसि तान् युधि ।
 ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥ २८ ॥ वदथ्यां तप्ततपसं
 नारायणसहायकम् । अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम्
 ॥ २९ ॥ मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोक-
 पालेभ्यो वच्चादीन्समहाथरान् ॥ ३० ॥ देवदेवो ह्यनन्तात्मा विशुः
 सुरगुरुः प्रभुः । प्रधानपुरुषोऽव्यक्ती विश्वात्मा विश्वमूर्त्तिमान्
 ॥ ३१ ॥ युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् । सपर्वताश्व-
 हीपं सशैलवनकाननम् ॥ ३२ ॥ निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचा-
 रिणः । अद्यान्तरीक्षे समहन्नानावर्णाः पयोधराः ॥ ३३ ॥ घोरस्वरा
 विनदिनस्तडिन्मालातलम्बिनः । समुत्तिष्ठन् दिग्मः सर्वा विवर्धन्तः
 समन्ततः ॥ ३४ ॥ ततोऽग्निं नाशयामासुः सम्भर्त्ताग्निनिवामकाः ।
 अक्षमात्रे श धारामिस्तिष्ठन्त्यापूर्ये सर्वशः ॥ ३५ ॥ एकाश्वे तदा
 तस्मिन्नुपमान्ते चराचरे । नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ॥ ३६ ॥
 चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता महीः । ततो नारायणाख्यस्तु
 सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वमुक्ताम-

स्वतोन्द्रियः । फणासहस्रविक्रटं चैवं पर्यङ्कभोगिनम् ॥ ३८ ॥
 सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् । कुन्देन्दुहारगोक्षीर-
 मृणालकुमुदप्रभम् ॥ ३९ ॥ तत्रासौ भगवान् देवः स्वपन् जल-
 निधौ तदा । नैमेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः
 ॥ ४० ॥ सत्त्वोद्रेकात् प्रवृद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत् । इमञ्चोदा-
 ह्वरन्व्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४१ ॥ आयो नारास्तु तनव
 इत्यपां नामं शुश्रुम । अयनं तेन चैवास्ती तेन नारायणः स्मृतः
 ॥ ४२ ॥ प्रधानसमकालन्तु प्रजाहेतोः सनातनः । ध्यानभावे तु
 भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४३ ॥ ततश्चतुर्मुखी ब्रह्मा नाभि-
 पद्मादिनिःसृतः । तत्रोपविष्टः सहस्रा पद्मे लोकपितामहः ॥ ४४ ॥
 शून्यं दृष्ट्वा जगत् कृतस्त्रं मानसानात्मनः समान् । ततो मरीचि-
 प्रमुखान्महर्षीन्सृजन्व ॥ ४५ ॥ ते दृष्ट्वा सर्वभूतानि अस्तानि
 स्थावराणि च । यच्चरात्सभूतानि पिशाचीरगमानुषान् ॥ ४६ ॥
 सृजते ब्रह्मसृष्टिस्तु रचते पौरुषी तनुः । रौद्रीभावेन यमये-
 त्तिस्त्रीऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ न श्रुतन्ते सिन्धुपते विष्णी-
 रद्भुतकर्मणः । कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४८ ॥
 जलेन समनुव्याप्तिं सर्वतः पृथिवीतले । तदा चैकार्ष्यवे तस्मिन्नेका-
 काशे प्रभुश्चरन् ॥ ४९ ॥ निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले सम-
 न्ततः । प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ॥ ५० ॥ जले
 निमग्नां गां दृष्ट्वा चोदत्तुं मनसेच्छ्रुति । किन्तु रूपमहं कृत्वा
 सलिलाटुडरे महीम् ॥ ५१ ॥ एवं सञ्चित्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन
 चक्षुषा । जलक्रीडाभिरुचितं धाराहं रूपमभ्ररत् ॥ ५२ ॥ कृत्वा
 वराहवपुषं वाङ्मयं वेदसम्मितम् । द्वायोजनविस्तीर्णमायतं यत-
 योजनम् ॥ ५३ ॥ महापर्वतवर्षाभिं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् । महा-
 मेघौषनिघोषं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ५४ ॥ भूत्वा यश्ववराहो
 वै अपः संप्राविशत् प्रभुः । दंष्ट्रैर्येकेन चोदृत्य से स्थाने न्यविश-

न्महीम् ॥ ५५ ॥ पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः । नरस्य
 कृत्वाद्धेतनुं सिंहस्याद्धेतनुं प्रभुः ॥ ५६ ॥ दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा
 पाणिं संसृश्व पाणिना । दैत्यानामाद्रिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः
 ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात् संरक्तलोचनः । शूलीयतकरः
 स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५८ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्र-
 षयसन्निभः । देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्भवत् ॥ ५९ ॥
 समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्गन्द्रेण बलीयसा । नारसिंहेन वपुषा
 दारितः करजैर्भ्रमम् ॥ ६० ॥ एवं निहत्य भगवान् दैत्येन्द्रं
 रिपुघातिनम् । भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुलोकहिताय च ॥ ६१ ॥
 कश्यपात्मजः शीमानदित्या गर्भधारितः । पूर्णं वर्षसहस्रे तु
 प्रसूता गर्भसुप्तमम् ॥ ६२ ॥ दुर्हिनाशोदघट्टयो दीप्ताक्षो वामना-
 कृतिः । दण्डी कमण्डलुधरः शीवत्तोरसिभूषितः ॥ ६३ ॥ जटी
 यज्ञोपवीतो च भगवान् बालरूपधक् । यज्ञवाटं गतः शीमान्
 दानवेन्द्रस्य वै तदा ॥ ६४ ॥ ब्रह्मसतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनी
 मखे । तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ॥ ६५ ॥ प्रीतो-
 ऽस्मि दर्शने विप्र यूहि त्वं किं ददानि ते । एवमुक्तस्तु बलिना
 वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः कथमानो-
 ऽभ्यभाषत । मेदिनीं दानवपते दृष्टि मे विक्रमप्रथम् ॥ ६७ ॥
 बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे । ततो दिव्याद्भुततमं
 रूपं विक्रमतो हरेः ॥ ६८ ॥ विक्रमैस्त्रिमिरक्षोभ्यो जहाराशु
 स मेदिनीम् । ददौ यक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥ ६९ ॥
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः । येन देवाः प्रादु-
 रासन् वैष्णवज्ञोच्यते जगत् ॥ ७० ॥ असतां निराहार्याय धर्म-
 संरक्षणाय च । अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुच्यते ॥ ७१ ॥
 स एष भगवान् विष्णुः कृणोति परिकीर्त्तयते । अनाद्यन्तमजं देवं
 प्रभुं लोकेनमस्कृतम् ॥ ७२ ॥ यं देवं विदुषो गान्ति तस्य

कर्माणि सैन्धव । यमाङ्गरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ७३ ॥
 श्रीवत्सधारिणं दिवं पीतकौशेयवाससम् । प्रधानं शस्त्रविदुषां
 तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७४ ॥ सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुल-
 विक्रमः । समानस्यन्दने पार्थमास्त्राय परवीरहा ॥ ७५ ॥ न
 शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः । कः पुनर्मानुषो भावो
 रणे पार्थं विजेयते ॥ ७६ ॥ तमेकं वर्त्तयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं
 बलम् । चतुरः पाण्डवाग्रजन् दिनेकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
 उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्द्धिनः ॥ ७८ ॥ वाम्निर्विकटैः
 कुञ्जैरुग्रथवणदर्शनैः । वृतः पारिपदैर्धोरैर्नानापहरणीयतैः ॥ ७९ ॥
 त्र्यम्बको राजगार्दूल भगनेत्रनिपातनः । उमासहायो भगवां-
 स्सर्वैवान्तरधीयत ॥ ८० ॥ जयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेव भवन्
 ययौ । पाण्डवाश्च वने तस्मिन्प्रवसन् काम्यके तथा ॥ ८१ ॥

इति आरण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि जयद्रथ-
 वरप्राप्तौ एकसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७१ ॥
 समाप्तश्च जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥

अथ रामोपाख्यानपर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य ह्येषमनु-
 त्तमम् । अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिलित्य जय-
 द्रथम् । आराक्षक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषां
 मध्ये महर्षीणां शृणुतामनुशीचताम् । मार्कण्डेयमिदं वाक्य-
 मब्रवीत् पाण्डुनन्दनः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्य-

वित् । संशयं परिपृच्छामि क्षिप्रि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥
द्रुपदस्य सुता श्येपा वेदिमध्यात् समुत्थिता । अयोनिजा महा-
भागा स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५ ॥ मन्ये कालञ्च भगवान्
देवञ्च विधिनिर्मितम् । भवितव्यञ्च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः
॥ ६ ॥ इमां हि पत्नीमस्त्राफं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् । संसृष्टे-
दीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ७ ॥ न हि पापं कृतं किञ्चित्
कर्म वा निन्दितं क्वचित् । द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो
महान् ॥ ८ ॥ तां जहार वलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः । तस्याः
संहरणात् पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥ पराजयञ्च संग्रामे
ससहायः समाप्तवान् । प्रत्याहृता तथास्त्राभिर्हृत्वा तत् सैन्धवं
बलम् ॥ १० ॥ तद्द्वारहरणं प्राप्तमस्त्राभिरवितर्कितम् । दुःखश्चायं
वने वासो मृगयायाञ्च जीविका ॥ ११ ॥ हिंसा च मृगजातीनां
वनौकोभिर्वनौकसाम् । श्वातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियम्
॥ १२ ॥ अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः । भवता दृष्ट-
पूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने
द्विसप्तत्यधिकहिंशतोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

—

मार्कण्डेय उवाच । प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १ ॥ आश्रमा-
द्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । मायामास्थाय तरसा हृत्वा
मध्रं जटायुपम् ॥ २ ॥ प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
बद्धा सेतुं समदस्य दग्धा लङ्का श्रितैः शरैः ॥ ३ ॥

एतन्मै भगवन् सर्वं मन्यगाख्यातुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि चरितं
रामस्याङ्घ्रिकर्मणः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरा-
तनम् । सभार्य्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ॥ ६ ॥ अजो
नामाभवद्राजा महानिन्द्याकुवंगजः । तस्य पुत्रो दधरथः शश्वत्
स्वाध्यायवान् शुचिः ॥ ७ ॥ अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थ-
कीविदाः । रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ८ ॥ रामस्य
भाता कौशल्या केकेयी भरतस्य तु । सुती लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमि-
त्रायाः परन्तपौ ॥ ९ ॥ विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा
विभी । याञ्चकार स्वयं लष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १० ॥
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् । रावणस्यापि ते जन्म
व्याख्यास्यामि जनैश्चर ॥ ११ ॥ पितामहो रावणस्य आक्षाद्देवः
प्रजापतिः । स्वयम्भुः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ १२ ॥
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसी दयितः सुतः । तस्य वैश्रवणो
नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः ॥ १३ ॥ पितरं स समुत्सृज्य पितामह-
मुपस्थितः । तस्य कोपात् पिता राजन् ससर्जात्मानमात्मना ॥ १४ ॥
स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्हेन वै हिजः । प्रतीकाराय
सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १५ ॥ पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ
वैश्रवणस्य ह । अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १६ ॥
ईशानेन तथा सुखं पुत्रञ्च नलकूवरम् । राजधानीनिवेशञ्च लङ्कां
रक्षीगणान्विताम् ॥ १७ ॥ विमानं पुष्पकं नाम कामगञ्ज ददौ
प्रभुः । यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वैश्रवणोत्पत्तौ

त्रिसप्तत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २७३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधाद्वेदेहोऽभव-
 न्मुनिः । विश्वा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १ ॥ बुधुषे
 तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः । कुबेरस्तत्प्रसादाद्यं यतते अ-
 सदा नृप ॥ २ ॥ स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिवारिकाः ॥ ३ ॥ ताः सदा तं
 महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतगार्दूलं नृत्यगीत-
 विशारदाः ॥ ४ ॥ पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्भते ।
 अन्योऽन्यसर्द्धया राजन् श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५ ॥ स तार्सा
 भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् । लोकपालोपमान् पुत्रा-
 नेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६ ॥ पुष्पोत्कटायां जज्ञाते ह्यौ पुत्रौ
 राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्षदग्नीवौ बलेनाप्रतिभौ भुवि ॥ ७ ॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् । राकायां मिथुनं जज्ञे
 खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८ ॥ विभीषणस्तु रूपेण सर्वभ्योऽभ्य-
 धिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९ ॥
 दग्नीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो
 महासत्त्वपराक्रमः ॥ १० ॥ कुम्भकर्षो बलेनासीत् सर्वभ्योऽभ्य-
 धिको युधि । मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११ ॥
 खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्महिट् पिशिताशनः । सिद्धविघ्नकरी
 चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे
 सुचरितव्रताः । जडुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३ ॥
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् । पित्रा साहं समासीनमृद्धा
 परमथा युतम् ॥ १४ ॥ जातामर्पास्ततस्ते तु तपसे धृतिनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तोषयामासुर्धोरेण तपसा तदा ॥ १५ ॥ अतिष्ठद्वेक-
 पात्रेण सहस्रं परिवत्सरान् । वायुमहो दग्नीवः पञ्चाम्भिः सुस-
 माहित ॥ १६ ॥ अधःपायी कुम्भकर्षो यताहारी यतव्रतः ।
 विभीषणः शीर्षपर्शमेकमभवहारयन् ॥ १७ ॥ उपवासरति-

धोमान् सदा जय्यपरायणः । तमेव कालमातिष्ठतीर्त्रं तप उदा-
रधीः ॥ १८ ॥ खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः । परि-
चर्याञ्च रक्षाञ्च चक्रतुर्हृष्टमानसी ॥ १९ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रे तु
धिरंश्चिता दधाननः । जुहोत्यस्मै दुराधर्षस्तेनातुष्यञ्जगत्प्रभुः
॥ २० ॥ ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्प्रवारयत् । प्रलोभ्य
वरदानेन सर्वानेव पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

श्रीब्रह्मीवाच । प्रीतोऽस्मि वो निर्वर्त्तध्वं वरान् वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमृते लोकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२ ॥ यद्यदस्मै ह्यतं
सर्वं धिरस्ते महदीप्सया । तथैव तानि ते द्द्वेहे भविष्यन्ति यथे-
प्सया ॥ २३ ॥ वैरूप्यञ्च न ते द्द्वेहे कामरूपधरस्तथा । भवि-
ष्यसि रयोऽरीणां विजेता न च संशयः ॥ २४ ॥

रावण उवाच । गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसस्तथा । सर्प-
किन्नरभूतेभ्यो न मे भूयान् पराभवः ॥ २५ ॥

श्रीब्रह्मीवाच । य एते कीर्त्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयन्तव ।
ऋते मनुष्याद्भ्रन्ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा दग्धग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
शवमेने हिं दुर्वुद्धिर्मनुष्यान् पुरुषादकः ॥ २७ ॥ कृष्णकर्णमयो-
वाच तथैव प्रपितामहः । स वद्रे महतीं निद्रां तमसा अस्तचेतनः
॥ २८ ॥ तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह । वरं वृणीष्व
पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९ ॥

विभीषण उवाच । परमापहतस्यापि नाधर्मं मे मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितञ्च भगवन् ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३० ॥

ब्रह्मीवाच । यस्माद्राक्षसयोर्नौ ते जातस्यामित्तकर्षण । ना-
धर्मं धीयते बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ॥ ३१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दग्धग्रीवो विधा-
भ्यते । लक्ष्म्यायग्रावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२ ॥

द्विता स भगवान् लहामाविग्रहश्चमादनम् । गन्धर्वयक्षानुगती
 रक्षःकिंपुत्रपैः रुह ॥ ३३ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य
 रावणः । अथाप तं वैश्वयो न त्वामेतददृष्यति ॥ ३४ ॥ यस्तु
 त्वां समरे हन्ता तमेवैतददृष्यति । अवमन्य गुरुं माञ्च क्षिप्रं त्वं
 न भविष्यसि ॥ ३५ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुस्मरन् ।
 अन्वगच्छन्महाराज श्रिया पुरमया युतः ॥ ३६ ॥ तस्मै स भगवां-
 स्तुष्टो भाता भात्रे धनेश्वरः । सेनापत्यं ददौ धीमान् यक्ष-
 राक्षससेनयोः ॥ ३७ ॥ राक्षसाः पुरुपादाश्च पिशाचाश्च महा-
 बलाः । सर्वे समेत्य राजानमभ्यपिञ्चन्दमाननम् ॥ ३८ ॥ दश-
 ग्रीवश्च दैत्यानां दिवानाञ्च बलीकृतः । आक्रम्य रत्नान्यहरत्
 कामरूपी विहङ्गमः ॥ ३९ ॥ रावयामास लोकान् यत् तस्मा-
 द्रावण उच्यते । दशग्रीवः कामबली दिवानां भयमादधत् ॥४०॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणादिवर-
 प्राप्ती चतुःसप्तत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥२०४॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा दिवर्षयस्तथा ।
 हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १ ॥

अग्निर्वाच । योऽसौ विश्वसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
 षवथ्यो वरदानेन कृती भगवता पुरा ॥ २ ॥ स बाधते प्रजाः
 सर्वा विप्रकारैर्भहाबलः । ततो नस्नातु भगवान्नान्यस्नाता हि
 विद्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मीवाच । न स दिवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसे ।
 विहितं तत्र यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४ ॥ तं दर्शयन्-
 तीर्थोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत्
 कर्म करिष्यति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्र-
वीत् । सर्वदेवगणैः साहं सम्भव लं महीतले ॥ ६ ॥ विष्णोः
सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान्
कामरूपबलान्वितान् ॥ ७ ॥ ततो भागानुभागेन देवगन्धर्व-
दानवाः । अवतर्त्तुं महीं सर्वे मन्त्रवामासुरक्षमा ॥ ८ ॥ तेषां
समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशास वरदी देवी गच्छ
कार्यार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुञ्जा समभवत्तदा ॥ १० ॥ शक्रप्रभृतयश्चैव
सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरर्क्षीवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ ११ ॥
तेऽन्ववर्त्तन् पितॄन् सर्वे यशसा च बलेन च । भेत्तारो गिरि-
शृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ॥ १२ ॥ वक्षसंहननाः सर्वे सर्वे
चौषवलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १३ ॥
नागायुतसम्प्राणा वायुवेगसमा जवे । यत्रेच्छुकनिवासाश्च केषि-
दत्र वनौकसः ॥ १४ ॥ एवं विधाय तत् सर्वं भगवान् लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत् कार्यं यथा यथा ॥ १५ ॥ सा तद्वचः
समाश्राय तथा चक्रे मनोजवा । इतथेतथ गच्छन्ती वैरसन्धु-
क्षणे रता ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामीपाख्यानपर्वणि वानरा-
द्युत्पत्तौ पञ्चमप्रत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

—*—

युधिष्ठिर उवाच । उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्
पृथक् । प्रस्थानकारणं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि कथयताम् ॥ १ ॥
कथं दामरयो वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणी । संप्रस्थितौ वने ब्रह्मन्
मैथिली च यमस्त्रिणी ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जातपुत्रो दामरयः प्रीतिमानभवन्नृप ।

क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ॥ ३ ॥ क्रमेण चास्य ते
 पुत्रा व्यववृन्त महौजसः । विदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारणाः
 ॥ ४ ॥ चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव । यदा तदा
 दशरथः प्रीतिमानभवत् सुखी ॥ ५ ॥ ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां
 रमयामास हि प्रजाः । मनोहरतया धीमान् पितुर्हृदयनन्दनः
 ॥ ६ ॥ ततः स राजा भतिमान् भलात्मानं वयोऽधिकम् । मन्त्रवा-
 मास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७ ॥ अभिप्रेकाय रामस्य वीर-
 राज्येण भारत । प्राप्तकालञ्च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमा ॥ ८ ॥
 लोचिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् । दीर्घबाहुं मही-
 रक्षं नीलकुञ्चितमूर्ध्वजम् ॥ ९ ॥ दीप्यमानं शिवा वीरं यक्राह्न-
 वरं रणे । पारगं सर्वधर्माणां वृद्धस्वतिसमं मती ॥ १० ॥ सर्वा-
 नुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविभारदम् । जितेन्द्रियमभिप्राणामपि दृष्टि-
 मनोहरम् ॥ ११ ॥ नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
 धृतिमन्तमनाध्वं जेतारमपराजितम् ॥ १२ ॥ पुत्रं राजा दश-
 रथः कौशल्यानन्दवर्द्धनम् । सन्दृश्य परमां प्रीतिमगच्छत् कुश-
 नन्दम् ॥ १३ ॥ चिन्तयंश्च महातेजा गुणान् रामस्य वीर्यवान् ।
 अभ्यभाषत भद्रन्ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४ ॥ अथ पुष्यो निधि
 ब्रह्मन् पुण्यं योगमुपैष्यति । सञ्चाराः संश्रियन्तां वै रामस्योप-
 निमन्त्रताम् ॥ १५ ॥ श्व एष पुष्यो भविता यत्र रामः सुती
 मया । यौवराज्ये भिक्षित्तव्यः पौत्रेषु सहमन्त्रिभिः ॥ १६ ॥ इति
 तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्वाथ मन्दरा । क्रीकेयीमभिगम्येदं काले वचन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ अथ क्रीकेयि दौर्भागं राज्ञा ते खरापितं
 महत् । आशीविषस्त्वां संक्रुद्धशस्त्री दशतु दुर्मगि ॥ १८ ॥ सुमगा
 खलु कौशल्या यस्याः पुत्रोऽभिषिञ्चते । कुतो हि तव सौभाग्यं
 यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १९ ॥ सा तदवनेमाज्ञाय सर्वा-
 भरणभूषिता । वेदीविलसमध्येव विभ्रती रूपसुत्तमम् ॥ २० ॥

विविक्ते पतिमाशाय्य हसन्तीव शुचिञ्जिता । प्रणयं व्यञ्जयन्तीव ।
मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निश्च्यु-
वान् । उपाकुरुष्व तद्भ्राजंस्तस्मान्मुखास्व सङ्घटात् ॥ २२ ॥

राजोवाच । वरं ददामि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
शबधो बध्यतां कोऽद्य बध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥ २३ ॥ धनं
दद्यानि कस्याद्य द्धियतां कस्य वा पुनः । ब्राह्मणस्त्रादिहाण्यत्र
यत् किञ्चिद्विदितमस्ति मे ॥ २४ ॥ पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातु-
र्वर्षस्य रक्षिता । वस्तोऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि मा
चिरम् ॥ २५ ॥ सा तद्वचनमाश्राय परिगृह्य नराधिपम् । आत्मनो
बलमाश्राय तत एनमुवाच ह ॥ २६ ॥ आभिषेचनिकं यत्ते
रामार्थमुपकल्पितम् । भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः
॥ २७ ॥ नवपञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । जटा-
चीराजिनधरो रामो वसतु तापसः ॥ २८ ॥ स तद्राजा वचः
श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् । दुःखात्तो भरतयेष्ठ न किञ्चि-
द्द्वाराजचार ह ॥ २९ ॥ ततस्त्वयोक्तं पितरं रामो विश्राय
वीर्यवान् । वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्योभवन्निति ॥ ३० ॥
तमन्वगच्छन्नक्षीवान् धनुष्पात्रक्षणास्तदा । सीता च भार्या
भङ्गन्ते वैदेही जनकात्मजा ॥ ३१ ॥ ततो वनगते रामे राजा
दशरथस्तदा । समयुच्यत दिवस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ ३२ ॥
रामन्तु गतमाश्राय राजानन्तु तथागतम् । आनाय्य भरतं देवी
कीक्रेवी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ गतो दशरथः स्वर्गं धनस्थौ राम-
सङ्गणौ । गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३४ ॥
तामुवाच स धर्मात्मा नृपसं वत ते कृतम् । पतिं हत्वा कुलक्षेद्-
मुत्ताप्य धनलुब्धया ॥ ३५ ॥ अयमः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं
कुलपांसने । सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥ ३६ ॥
स चारित्र्यं विप्रोध्याय सर्वप्रकृतिसन्निधौ । अन्वयाद्भ्रातरं रामं

विनिवर्त्तनलालसः ॥ ३७ ॥ कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च कीकेयीञ्च सुदु-
 खितः । अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स प्रवृत्तसहितो ययौ ॥ ३८ ॥
 वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रतमः । पौरजानपदैः सार्धं
 रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९ ॥ ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सह-
 लक्षणम् । तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ४० ॥ विस्-
 र्जितः स रामेण पितुर्ववनकारिणा । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं
 पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४१ ॥ रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजान-
 पदागमम् । प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४२ ॥ सत्-
 कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रम्या-
 माश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४३ ॥ वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखा-
 कृतम् । खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४४ ॥ रक्षाध्वं
 तापसानान्तु राघवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि
 राक्षसान् ॥ ४५ ॥ द्रूपणञ्च खरश्चैव निहत्य सुमहाबली । चक्रे
 क्षेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४६ ॥ हतेषु तेषु रक्षःसु
 ततः शूर्पणखा पुनः । ययौ निकृत्तनासीठी लङ्गां भ्रातुर्निवेशनम्
 ॥ ४७ ॥ ततो रावणमध्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता । पपात
 पादयोर्भ्रातुः संशुष्करधिरानना ॥ ४८ ॥ तान्तथा विकृतां दृष्ट्वा
 रावणः क्रोधमूर्च्छितः । उत्पपातासनात् क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुप-
 सृशन् ॥ ४९ ॥ खानमात्यान् विरुन्ध्याथ विविक्षे तामुवाच सः ।
 केनास्येवं कृता मर्द्रे मामचिन्धावमन्य च ॥ ५० ॥ कः शूलं
 तीक्ष्णमासाद्य सर्वगतैर्निपीवते । कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः
 स्वपते सुखम् ॥ ५१ ॥ आशीविषं धीरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
 सिंहं केशरिणं कथं दंष्ट्रायां स्पृश्य तिष्ठति ॥ ५२ ॥ इत्येवं
 ब्रुवतस्तस्य श्रोतोभ्यस्तेजसीऽक्षिपः । निचेरुर्दधतो रात्रौ वृक्षस्यैव
 स्वरम्भृतः ॥ ५३ ॥ तस्य तत्सर्वमाचखरौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरद्रूपणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५४ ॥ ततो श्रातिवधं

शाला रावणः कालचोदितः । रामस्य बधमाकाङ्क्षन् मारीचं
 मनसागमत् ॥ ५५ ॥ स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपशान्तु
 च । जह्वं माचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५६ ॥ त्रिकूटं
 समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च । ददर्श मकरावासं गन्धीरोदं
 महीदधिम् ॥ ५७ ॥ तमतीत्याय गीर्कर्मभ्यगच्छद्दशाननः ।
 दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५८ ॥ तत्राभ्यगच्छ-
 म्मारीचं पूर्वाभायं दशाननः । पुरा रामभयादिव तापस्यं समुपा-
 श्रितम् ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामीपाख्यानपर्वणि रावणगमने

षट्सप्तत्यधिकद्विगतीऽध्यायः ॥२७६॥

मार्कण्डेय उवाच । मारीचस्त्वय संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावण-
 भागतम् । पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १ ॥
 विश्रान्तश्चैनमासीनं मलासीनः स राक्षसः । उवाच प्रसृतं वाक्यं
 वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ २ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्याः कश्चित्
 क्षेमं पुरे तव । कश्चित् प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥३॥
 किमिहागमने चापि कार्यन्ते राक्षसेश्वर । कृतमित्येव तद्विदि
 यद्यपि स्यात् सदुष्करम् ॥ ४ ॥ अशंस रावणस्तस्मै तत् सर्वं
 रामचेष्टितम् । समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ५ ॥
 मारीचस्त्वग्रवीच्छु त्वा समासेनैव रावणम् । अलन्ते राममासाद्य
 वीर्य्यज्ञो घञ्जि तस्य वै ॥ ६ ॥ वाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं
 महात्मनः । प्रव्रन्थायां हि मे हेतुः स एव पुनर्पर्यभः ॥ ७ ॥
 विनाशमुखमेतत्ते केनाखरातं दुरात्मना । तमुवाचाय सक्रोधी
 रावणः परिभर्त्सयन् ॥ ८ ॥ अकुर्वतोऽस्रदचनं स्यान्मृत्पुरपि ते

विनिवर्त्तनलालसः ॥ ३० ॥ कौशल्याश्च सुमित्राश्च क्रीक्रीवीश्च सुदु-
 खितः । अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स भवतुप्रसहितो ययौ ॥ ३८ ॥
 वशिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः । पौरजानपदैः सर्वै-
 रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९ ॥ ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सह-
 लक्षणम् । तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्वरम् ॥ ४० ॥ वि-
 ल्जितः स रामेण पितृवचनकारिणा । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं
 पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४१ ॥ रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजान-
 पदागमम् । प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४२ ॥ सत्-
 कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावर्यै रम्या-
 माश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४३ ॥ वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखा-
 कृतम् । खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४४ ॥ रक्षासं
 तापसानान्तु राघवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि
 राक्षसान् ॥ ४५ ॥ दूषणञ्च खरञ्चैव निहत्य समचाबलौ । चक्रे
 क्षेमं पुनर्धोमान् धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४६ ॥ हतेषु तेषु रक्षःसु
 ततः शूर्पणखा पुनः । ययौ निकृत्तनासीष्ठी लङ्गां भ्रातुर्निवेशनम्
 ॥ ४७ ॥ ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता । पपात
 पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४८ ॥ तान्तथा विकृतां दृष्ट्वा
 रावणः क्रोधमूर्च्छितः । उत्पपातासनात् क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुप-
 स्मृगन् ॥ ४९ ॥ स्नानमात्यान् विदृज्याथ विविक्षे तासुवाच सः ।
 केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्धावमन्य च ॥ ५० ॥ कः शूलं
 तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निर्देवते । कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः
 स्वपते सुखम् ॥ ५१ ॥ आग्नीविषं घोरतरं पादेन स्मृगतीह कः ।
 सिंहं कैशरिणं कश्च दंष्ट्रायां स्मृश्व तिष्ठति ॥ ५२ ॥ इत्येवं
 ब्रुवतस्तस्य श्रोतोभ्यस्तेजसोऽक्षिपः । निधेरुर्दृष्टतो रात्रौ वृक्षस्येव
 स्वरन्ध्रतः ॥ ५३ ॥ तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां परामवम् ॥ ५४ ॥ ततो आतिवधं

श्राद्धा रावणः कालचोदितः । रामस्य बधभाक्काङ्क्षन् मारीचं
 मनसागमत् ॥ ५५ ॥ स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्तरु
 च । जह्वं माचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५६ ॥ त्रिकूटं
 सभतिक्रम्य कालपर्वतमेव च । ददर्श मकरावासं गम्भीरीदं
 महीदधिम् ॥ ५७ ॥ तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दधाननः ।
 ददितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५८ ॥ तत्राभ्यगच्छ-
 न्मारीचं पूर्वामात्यं दधाननः । पुरा रामभयादिव तापस्यं समुपा-
 श्रितम् ॥ ५९ ॥

इति आरक्षपर्वणि रामीपाख्यानपर्वणि रावणगमने

षट्सप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥२७६॥

मार्कण्डेय उवाच । मारीचस्त्वय संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावण-
 सागतम् । पूजयामास अल्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १ ॥
 विथान्तञ्चैनमासीनं मत्नासीनः स राक्षसः । उवाच प्रसृतं वाक्यं
 वाक्यञ्चो वाक्यकोविदम् ॥ २ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्षाः कश्चित्
 क्षेमं पुरे तव । कश्चित् प्रकृतयः भर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥३॥
 किमिहागमने चापि कार्यन्ते राक्षसेश्वर । कृतमित्येव तद्विद्वि
 यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥ अयं स रावणस्तस्मै तत् सर्वं
 रामचेष्टितम् । समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ५ ॥
 मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् । अलन्ते राममासाद्य
 वीर्येष्ठी क्षमि तस्य वै ॥ ६ ॥ वाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं
 महात्मनः । प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरोपर्यभः ॥ ७ ॥
 विनाशमुखमेतत्ते केनाग्रपातं दुरात्मना । तसुवाचाय सक्रीडो
 रावणः परिभर्त्सयन् ॥ ८ ॥ अकुर्वतीऽस्रद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते

ध्रुवम् । मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्तरणं वरम् ॥ ८ ॥ अर्धं
 मरयो प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् । ततस्तं प्रत्युवाचाश्च मारीचो
 राक्षसेश्वरम् ॥ १० ॥ किन्ते सङ्घं भया कार्यं करिष्याम्यवधोऽपि
 तत् । तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलीभय ॥ ११ ॥ रत्नशुद्धी
 मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः । ध्रुवं सीता समालक्ष्य स्त्रां राम-
 क्षोद्विष्यति ॥ १२ ॥ अपक्रान्ते च काकुत्स्त्रे सीता वक्ष्या भवि-
 ष्यति । तामाहायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ॥ १३ ॥ भार्या-
 वियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत् सङ्घं कुरुष्व मे । इत्येवमुक्त्वा मारीचः
 कृत्वोदकमथात्मनः ॥ १४ ॥ रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत् सदुः-
 खितः । ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याल्लिष्टकर्मणः ॥ १५ ॥ चक्रत-
 स्तद्यथा सर्वममौ यत् पूर्वमन्वितम् । रावणस्तु प्रतिभूत्वा मुण्डः
 कुण्डी त्रिदण्डधृक् ॥ १६ ॥ मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं दिग्मुप-
 जग्मतुः । दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृक् ॥ १७ ॥
 चोदयामास तस्यार्थं सा रामं विधिचोदिता । रामस्तस्याः प्रियं
 कृत्वा धनुराहाय सत्वरः ॥ १८ ॥ रक्षार्थं लक्षणं न्यस्य प्रवयौ
 मृगलिप्सया । स धन्वी बभूवुः खड्गगोधाद्गुलिवान् ॥
 १९ ॥ अन्वधावन्मृगं रामो पुरुस्तारामृगं यथा । सोऽन्तर्हितः
 पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ॥ २० ॥ चक्रे मद्दध्वानं रामस्तं
 सुबुधे ततः । निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ॥ २१ ॥
 अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् । स रामवाणामिहतः
 कृत्वा रामस्वरं तदा ॥ २२ ॥ हा सीते लक्षणेत्येवं चुक्रोषार्त्त-
 स्वरेण ह । शूत्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणाङ्गिरम् ॥ २३ ॥
 सा प्राद्वदयतः शब्दस्तामुवाचाश्च लक्षणः । अलन्ते शङ्कया भीरु-
 को रामं प्रहरिष्यति ॥ २४ ॥ मुहूर्ताद्रिच्छसे रामं भर्तारं तं
 शुचिन्विते । इत्युक्त्वा सा प्ररुदती पर्येषहृत लक्षणम् ॥ २५ ॥
 क्षता वै स्त्रीस्वभावेन शुकचारित्रभूषणा । सा तं परुषमारुत्वा

वल्लं चाधी पतिव्रता ॥ २६ ॥ नैष कामो भवेन्नूढ बलं प्रार्थ-
 यसे हृदा । अथ हं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ॥ २७ ॥
 पतेयं गिरिशृङ्गादा विशेषं वा ज्ञताग्रनम् । रामं भर्तारमुत्सृज्य
 न लहं त्वां कथञ्चन ॥ २८ ॥ निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूलौ क्रोष्टुकं
 यथा । एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ॥ २९ ॥ पिधाय
 कर्षीं सदृत्त- प्रस्थितिं येन राघवः । स रामस्य पदं गृह्य प्रससार
 धनुर्वरः ॥ ३० ॥ अवीक्षमाणो विम्बोष्ठीं प्रययौ लक्ष्मणस्तथा ।
 एतन्निन्दन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ अभव्यो भव्यरूपेण
 भस्मच्छन्न इवानलः । यतिविश्वप्रतिच्छन्नी जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम्
 ॥ ३२ ॥ सा तमालच्छ संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा । निमग्नया-
 मास तदा फलमूलाग्रनादिभिः ॥ ३३ ॥ अवमन्य ततः सर्वं स्वकथं
 प्रतिपद्य च । सान्द्रयामास वैदेहीमिति राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४ ॥
 सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः । मम लज्जा पुरी
 नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५ ॥ तत्र त्वं वरनारीषु शोभि-
 ष्यसि मवा सह । भार्या मे भव सद्योणि तापसं त्यज राघवम्
 ॥ ३६ ॥ एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी । पिधाय
 कर्षीं सद्योणी भैवमित्यन्नवीहधः ॥ ३७ ॥ प्रपतेह्यौः सनद्धरा
 पृथिवी शकली भवेत् । शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम्
 ॥ ३८ ॥ कथं हि भिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय
 महाभागं करेणुः शूकरं सृषेत् ॥ ३९ ॥ कथं हि पीत्वा माध्वीकं
 पीत्वा च मधुमाधवीम् । लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी- काचिदिति
 करे ॥ ४० ॥ इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं ततः ।
 क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ॥ ४१ ॥ तामभि-
 द्रुत्य सद्योणीं रावणः प्रत्यदिक्षयत् । भर्त्सयित्वा तु रुद्धेण स्वरेण
 गतचेतनाम् ॥ ४२ ॥ मूर्खजेषु निजग्राह जहं माचक्रमे ततः ।

तां ददर्श ततो गृध्रो जटाशुर्गिरिगोचरः । रुदतीं रामरामेति
 क्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामीपाख्यानपर्वणि सीताहरणे
 सप्तसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

— —

माकण्डेय उवाच । सखा दशरथस्यासीञ्जटाशुररूपात्मजः ।
 गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्थ्यस्य सीदरः ॥ १ ॥ स ददर्श तदा
 सीतां रावणाङ्गतां स्तुषाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पत्नी रावणं
 राक्षसेश्वरम् ॥ २ ॥ अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् ।
 ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३ ॥ न हि मे मोक्ष्यसे
 जीवन् यदि नोत्सृजसे बधूम् । उक्तैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरै-
 र्भ्रमम् ॥ ४ ॥ पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरौकृतम् । चक्षार
 रुधिरं भूरि गिरिप्रस्रवणैरिव ॥ ५ ॥ स बध्यमानो गृध्रेण
 रामप्रियहितैषिणा । खड्गमादाय चिच्छेद् भुजौ तस्य पत-
 त्त्रिणः ॥ ६ ॥ निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् । जह्व-
 माचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्गेन राक्षसः ॥ ७ ॥ यत्र यत्र तु वैदेही
 पश्यत्याश्रममण्डलम् । सरो वा सरितो वापि तत्र मुञ्चति भूष-
 णम् ॥ ८ ॥ सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् । तत्र वासी
 महद्दिव्यमुत्सर्ज्ज मनस्विनी ॥ ९ ॥ तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात
 पवनोद्धतम् । मध्ये सुपीतं पद्मानां विद्युन्मेषान्तरे यथा ॥ १० ॥
 अचिरेणातिचक्राम खिचरः खि चरन्निव । ददर्शाय पुरीं रम्यां
 बद्धदारां मनोरमान् ॥ ११ ॥ प्राकारवपसम्वाधां निर्मितां विश्र-
 कर्मणा । प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ एवं
 हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महाभगम् । निवृत्तो दृष्ट्वा धीमान्

भ्रातरं लक्ष्मणन्तथा ॥ १३ ॥ कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षस-
 सेविते । इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्नोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४ ॥
 मृगरूपधरेणाय रक्षसा सीपेकषणम् । भ्रातुरागमनश्चैव चिन्त-
 वन् पर्येतपथत ॥ १५ ॥ गर्हयन्नेव रामस्तु लरितस्तं समासदत् ।
 अपि जीवति वैदेही नैति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६ ॥ तस्य तत्
 सर्वमाचखरो सीताया लक्ष्मणी वचः । बभूवुस्तव्यसदृशं वैदेही
 पश्चिमं वचः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा मनेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
 स ददर्श तदां गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १८ ॥ राक्षसं घृष्ट-
 मानस्तं विवृष्य बलवद्बनुः । अभ्यधावस काकुत्स्थस्ततस्तं सह-
 लक्ष्मणः ॥ १९ ॥ स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य वै ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं
 श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे । कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहित्युचतुश्च
 तौ ॥ २१ ॥ ततो दृष्टवतुस्तौ तं क्षिन्नपक्षहयं खगम् । तयोः
 शशंस गृध्रस्तु सीतार्थं रावणादधम् ॥ २२ ॥ अपृच्छद्राघवो गृध्रं
 रावणं कान्दिशं गतः । तस्य गृध्रः शिरःकम्प्यै रावचक्षे ममारं च
 ॥ २३ ॥ दक्षिणाभिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिद्वितम् । संत-
 कारं लक्ष्यामांस सखायं पूजयन् पितुः ॥ २४ ॥ ततो दृष्ट्वा-
 श्रमपदं व्यपविद्वत्तपोमठम् । विध्वस्तकलसं शून्यं गोमायुशत-
 सङ्कुलम् ॥ २५ ॥ दुःखशोकसमाविष्टो वैदेहीहरणाद्विती ।
 जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपो ॥ २६ ॥ वने महति
 तकिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि
 सर्वशः ॥ २७ ॥ शब्दञ्च धीरं सखानां दावानेरिव वक्षतः ।
 अपश्यतां मुहूर्ताच्च कवम्भं धीरदर्शनम् ॥ २८ ॥ शैवपर्वतसङ्घार्य
 शालस्कन्धं महाभुजम् । उरोगतविभालाघं महीदेरमहामुखम्
 ॥ २९ ॥ यदृच्छयांश्च तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् । विधाद-
 मगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३० ॥ स राममभिसंप्रेष्य

कृष्यते चीन तन्मुखम् । विपक्षशास्त्रवीड्रामं पश्चावस्त्रामिनां व्रम
 ॥ ३१ ॥ हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लव । राज्यभङ्गश्च
 भवतस्तातस्य मरणन्तया ॥ ३२ ॥ नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं
 कोशलागतम् । द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम्
 ॥ ३३ ॥ द्रक्ष्याम्यार्यस्य धन्या ये कुशलालशमीजलैः । अभि-
 धितस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा ॥ ३४ ॥ एवं बद्धविधं
 धीमान् विललाप स लक्ष्मणः । तमुवाचाथ काकुत्स्थः सन्भ्रमे-
 ष्वप्यसंभ्रमः ॥ ३५ ॥ मा विषीद् नरव्याघ्र नैव कश्चिन्नयि स्थिते ।
 द्विन्द्यस्य दक्षिणं बाहुं द्विन्दः सव्यो मया भुजः ॥ ३६ ॥ इत्येवं
 वदता तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भयतीच्छेन
 निकृप्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३७ ॥ ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गे-
 नाजघ्नवान् बली । सौमित्रिरपि सप्रेक्ष्य भातरं राघवं स्थितम्
 ॥ ३८ ॥ सुनर्जघान पार्श्वं वै तद्गृही लक्ष्मणो भयम् । गतास-
 रषतङ्गुली कबन्ध समचांस्ततः ॥ ३९ ॥ तस्य देहादिनिःसृत्य
 पुरुषो दिव्यदर्शनः । ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्ये इव ज्वलन्
 ॥ ४० ॥ पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः । कामया
 किमिदं द्विभ्रमाश्रये प्रतिभाति मे ॥ ४१ ॥ तस्यापचक्षे गन्धर्वो
 विश्वावसुरहं नृप । प्रातो ब्राह्मणशापेन वीनिं राक्षसमेविताम्
 ॥ ४२ ॥ रावणेन हृता सीता राक्षा लङ्काधिवासिना । सुग्रीव-
 मभिगच्छस्व स ते सर्वत्र करिष्यति ॥ ४३ ॥ एषा मन्मा शिवजन्ता
 हंसकारण्डवाश्रुता । ऋथमूकस्य शैलस्य सन्निर्गर्षं तडाकिनी
 ॥ ४४ ॥ वसते तत्र सुग्रीवशतुर्भिः सचिवैः सह । भ्राता
 वानरराजस्य बालिनी हेममालिन ॥ ४५ ॥ तेन त्वं सह सङ्गम्य
 दुःखमूलं निवेद्व । समानशीलो भवत साहाय्यं स करि-
 ष्यति ॥ ४६ ॥ एतावच्छृत्वा मन्माभिर्वक्तुं द्रष्टामि जानकीम् । ध्रुवं
 वानरराजस्य विहिता रावणाद्य ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा न्तर्हितो

दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः । विजयं जग्मतुस्त्रीभी प्रवीरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ ४८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि विश्वावसुमोक्षणे
अष्टसप्तत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तिः पद्म्यां रामः समासदत् ॥ १ ॥ मारुतेन
सुग्रीतेन सुखेनामृतगन्धिना । सेव्यमानी वने तस्मिन् जगाम
मनसा प्रियाम् ॥ २ ॥ विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुष्मरन् ।
कामवाणाभिसन्तप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ न त्वामेवावधो
भावः स्मष्टुमर्हति मानद । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्ध-
शीलिनम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिरूपलक्ष्या ते वैदेह्या रावणस्य च । तां
त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५ ॥ अभिगच्छाव सुग्रीवं
शैलस्थं हरिपुङ्गवम् । मयि शिष्यं च भृत्यं च सहायं च समा-
श्रुस ॥ ६ ॥ एवं ब्रह्मविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः । उक्तः
प्रकृतिमापेदे कार्यं चानन्तरोऽभवत् ॥ ७ ॥ निषेव्य वारि पद्म्या-
यास्तरपयित्वा पितृनपि । प्रतस्त्वतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ ८ ॥ तावृष्यमूकमभ्येत्य ब्रह्मभूलफलद्रुमम् । गिर्ये
वानरान् पञ्च वीरौ दृष्टवतुस्तदा ॥ ९ ॥ सुग्रीवः प्रेषयामास
सचिवं वानरं तयोः । बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम्
॥ १० ॥ तेन सन्नाथ्य पूर्वन्तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः । सख्यं वानर-
राजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११ ॥ तदासौ दर्शयामासुस्तस्य
कार्यं निवेदिते । वानराणान्तु यत् सीता ह्रियमाणा व्यपा-
रुजत् ॥ १२ ॥ तत् प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्रवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्चर्यं स्वयं रामोऽभ्यर्षेचयत् ॥ १३ ॥ प्रतिजज्ञे च

काकुत्स्थः समरे बालिनो बधम् । सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनर-
 नयनं नृप ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्थ्यं च परस्परम् ।
 अभ्येत्य सर्वं किष्किन्धरां तस्युर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ सुग्रीवः
 प्राप्य किष्किन्धरां ननादौघनिभस्वनः । नास्य तं मन्थे बाली
 तारा तं प्रत्यधिष्यत् ॥ १६ ॥ यथा नदति सुग्रीवो बलवानेघ
 वानरः । मन्ये चाश्रयवान् प्राप्नो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
 हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपाननाम् । प्रोवाच वचनं
 वाम्नी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८ ॥ सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पञ्च बुद्ध्या
 समन्विता । केनापाश्रयवान् प्राप्नो मर्मेप आतगन्धिकः ॥ १९ ॥
 चिन्तयित्वा सुहृत्तन्तु तारा ताराधिपप्रभा । पतिमित्यब्रवीत्
 प्राप्ना शृणु सर्वकपीश्वर ॥ २० ॥ हृतदारो महासखी रामो
 दशरथात्मजः । तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१ ॥
 भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः । लक्ष्मणो नाम
 जेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२ ॥ भैन्द्य दिविदश्यापि हनु-
 मांशानिह्लात्मजः । जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः
 ॥ २३ ॥ सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः । अलन्तव
 विनाशाय रामवीर्येवलाश्रयात् ॥ २४ ॥ तस्यास्तदाक्षिप्य वचो
 हितमुक्तं कपीश्वरः । पर्येषङ्गत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम्
 ॥ २५ ॥ तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जिगाम गुह्यामुखात् । स्थितं
 भाव्यवतोऽभ्यासे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६ ॥ असङ्ख्यं मया
 पूर्वं निर्जितो जीवितप्रिय । मुक्तो श्रान्तिरिति श्लाघा का त्वरा
 मरुषे पुनः ॥ २७ ॥ इत्युक्तः प्राञ्च सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमदचः ।
 प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं सख्योधयन्निव ॥ २८ ॥ हृतदारस्य मे
 राजन् हृतराज्यस्य च त्वया । किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि
 समागतम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्ती सन्निपेततुः ।
 समरे बालिसुग्रीवो शालतालमिलायुधौ ॥ ३० ॥ उभौ जघत्-

एवोन्मयो भूमौ निपेततुः । उभौ ववस्तातुचित्तं पुष्टिमिष
 निजघ्नतुः ॥ ३१ ॥ उभौ बधिरसंज्ञितौ गच्छदस्तपरिच्यतौ ।
 शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२ ॥ न विषेव-
 स्तयोर्वृक्षे वदा कश्चन दृश्यते । सुग्रीवस्य तदा मासां हनुमाद्
 कण्ठ प्रासजत् ॥ ३३ ॥ स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठ-
 सक्तया । श्रीमानिव महाशैली मलयो मेघमालया ॥ ३४ ॥
 कृतचिह्नन्तु सुग्रीवं रामी दृष्ट्वा महाभक्तुः । विषकर्ष घनुःश्रेष्ठं
 बालिसुहृिष्य लब्धवत् ॥ ३५ ॥ विस्फारस्तस्य घनुषो वन्यश्विव
 तदा वभौ । वितस्तास तदा बाली घरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६ ॥
 स भिन्नहृदयो बाली वक्त्राच्छोणितमुदरम् । दृग्धविस्मितं रामं
 ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३७ ॥ गर्हयित्वा स काकुत्स्नं पपात
 भुवि मूर्च्छितः । तारा दृग्धं तं भूमौ तारापतिसमौजसम् ॥ ३८ ॥
 हते बालिनि सुग्रीवः किष्किन्वरां प्रत्यपद्यत । ताञ्च तारापति-
 मुर्च्छीं तारां निपतितेश्चराम् ॥ ३९ ॥ रामस्तु चतुरो मासान्
 षष्ठे मास्यवतः शुभे । निवासमकरोद्दोमान् सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः
 ॥ ४० ॥ रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात् कृतः । सीतां
 निवेद्यदामान भवने नन्दनोपमे ॥ ४१ ॥ यमोक्त्वानिकाश्यासे
 तापसाश्रमसन्निभे । भर्तृं करणतन्वद्गी तापसीवैश्वधारिणी ॥ ४२ ॥
 उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा । उवाच दुःखवसतिं
 फलमूलकतामना ॥ ४३ ॥ हिंसेय राक्षशीस्तत्र रक्षणे राक्षसा-
 धिपः । प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणोः ॥ ४४ ॥ इच्छीं
 व्राचीं जलाटाचीं शीर्षजिह्वामजिह्वकाम् । त्रिस्तनीमेकपादाश्च
 त्रिजटामेकलीननाम् ॥ ४५ ॥ एताद्यान्याश्च दीप्ताङ्गः करभोक्त-
 मूर्धजाः । परिवार्यामते सीतां त्रिवारात्रमत्प्रिताः ॥ ४६ ॥
 तास्तु तामावतापाद्गीं विमाद्यो हारणधराः । तर्जयन्ति सदा
 रीद्राः पर्यव्यञ्जनसराः ॥ ४७ ॥ यदाहाम पाटवमैर्ना लिखयः

प्रविभव्यताम् । यद्यं भर्तारमक्काकमवमन्येह जीवति ॥ ४८ ॥
 इत्येवं परिमर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः । मर्त्योक्कसमाविष्टा
 निःश्वस्येद्मुवाच ताः ॥ ४९ ॥ आर्याः खादत मां शीघ्रं न मै-
 लोभोऽस्ति जीविते । विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्द्धजम्
 ॥ ५० ॥ अथेवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता । शीघ्रवि-
 ध्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५१ ॥ न लन्यमभि-
 गच्छेयं पुमांसं राघवादृते । इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यद्-
 नन्तरम् ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरसनाः ।
 आखरातुं राक्षसेन्द्राय जम्मुस्तत् सर्वमाहितः ॥ ५३ ॥ गतासु
 तासु सर्वासु विजटा नाम राक्षसी । सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मशा-
 प्रियवाहिनी ॥ ५४ ॥ सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विप्रवासं कुरु मे
 सखि । भयं त्वं त्यज वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५५ ॥
 अविन्धयो नाम भेधावी वृक्षो राक्षसपुङ्गवः । स रामस्य हिता-
 न्वेषी लक्ष्मिं हि स मावदत् ॥ ५६ ॥ सीता महचनाहाचरा संमा-
 श्वास्य प्रसाद्य च । भर्ता ते कुमली रामो लक्ष्मणानुगतो बली
 ॥ ५७ ॥ सुखं वानरराजेन यत्प्रप्रतिमतेजसा । श्रुतवाग्नाथव-
 श्रीमान् लक्ष्मिं च समुद्यत ॥ ५८ ॥ मा च तेऽस्तु भयं भीरु
 रावणास्त्रिकगर्हितात् । नलकूवरभापेन रक्षिता ध्वंसि नन्दिनि
 ॥ ५९ ॥ शप्तो ह्येष पुरा पापी बधूं रक्षां परानृषन् । न यत्की-
 त्यवशां नारीमुपेतुमजितेन्द्रिय ॥ ६० ॥ क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता
 सुग्रीवेणाभिरक्षितः । सौमित्रिसहितो धीमांस्वाह्वेतो भोक्षवि-
 ष्यति ॥ ६१ ॥ स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शना ।
 विनाशायास्य दुर्बुद्धे पौलस्त्यकुलधातिनः ॥ ६२ ॥ दारुणी ह्येष
 दुष्टात्मा शुद्रकर्मा निशाचरः । स्वभावात् भोलदीपिण सर्वेषां
 भयवर्हेन ॥ ६३ ॥ सङ्कते सर्वद्वैतैर्यः कालोपहतचेतनः । मया
 वनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६४ ॥ तेषामभिषिक्तो

विक्रिची मज्जनं पक्षे दधानतः । असकृत् खरयुक्ते तु रथे
 नृत्यन्निव स्मितः ॥ ६५ ॥ कुम्भकर्षाद्वयश्रेणे मन्थाः पतित-
 मूर्धजाः । गच्छन्ति दक्षिणामायां रक्तमाख्यानुलेपना ॥ ६६ ॥
 श्वेतातपत्रः सीष्णीयः शुक्लमाख्यानुलेपनः । श्वेतपर्वतमाकूट
 एक एव विभीषणः ॥ ६७ ॥ - सचिवास्तस्य चत्वारः शुक्लमाख्यानु-
 लेपनाः । श्वेतपर्वतमाकूटा मोच्छन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६८ ॥
 रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता मसागरा । यथा पृथिवी
 कृतस्त्रां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६९ ॥ - अस्त्रिसञ्चयमाकूटो भुञ्जानो-
 मधुपायसम् । लक्ष्मणस्य मया दृष्टो दिग्धनुः सर्वतो दिग्धम् ॥ ७० ॥
 रुदतो रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता । असकृत् त्वं मया
 दृष्टा गच्छन्ती दिग्धमुत्तमम् ॥ ७१ ॥ - हर्षमेषसि वैदेहि क्षिप्रं
 भर्त्रा समन्विता । राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७२ ॥
 इत्येतन्मृगयावाची तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः । बभूवाभावती बाला
 पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७३ ॥ यावद्भ्यागता रीद्राः पिशाचप्रस्ताः
 सदारुणाः । दृष्टशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ७४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतासन्ताने

एकोनाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

भार्गुण्डेय उवाच । ततस्तां भर्तृशोकार्त्तां दीनां मलिन-
 यासमम् । मणिशेषाभ्यलङ्कारां रुदतीञ्च पतिव्रताम् ॥ १ ॥
 राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले । रावणः काम-
 वाणार्तो ददर्शोपसर्पं च ॥ २ ॥ दिवदानवगन्धर्वयक्षकिम्पुस्यै-
 युधि । अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३ ॥ दिव्या-
 म्बरधरः श्रीमान् समष्टमणिकुण्डलः । विचित्रमात्यमुकुटी बसन्त
 इव सूर्तिमान् ॥ ४ ॥ स कल्पवृक्षसदृशो यत्रादपि विभूषितः ।

अथानवैत्यदुमवङ्घ्रितोऽपि भयङ्करः ॥ ५ ॥ स तस्यास्तनुमध्यात्
 समीपे रजनीचरः । इहैव रोहिणीमित्यथनैचर इव शब्दः ॥ ६ ॥
 स तामामन्त्र्य सुश्रीणीं पुष्पकेतुमराहतः । इदमित्यब्रवीदशर्णा
 वस्तां रोहिणीमिवावक्षाम् ॥ ७ ॥ सीते पर्याप्तमेतावत् कृतो नर्तु-
 रनुग्रहः । प्रसाहं कुरु तन्वञ्चि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८ ॥
 मजस्र भां करारीचे महार्हाभरणाव्वरा । भव मे सर्वनारीणां-
 मुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९ ॥ सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाश्च
 वीक्षितः । सन्ति हानवकन्याश्च दैत्यानाञ्चापि वीक्षितः ॥ १० ॥
 चतुर्दश पिशाचानां कीटयो मे वचने स्थिताः । दिस्तावत् पुष्ट्या-
 दानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११ ॥ ततो मे त्रिगुणा यथा वे
 मदचनकारिणः । केचिद्देव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२ ॥
 गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा । उपातिष्ठन्ति वामोक्ष
 यथैव भ्रातरं मम ॥ १३ ॥ पुत्रोऽहमपि विप्रर्षिः साक्षाद्विश्रवसो
 मुनेः । पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं ययः ॥ १४ ॥ दिव्यानि
 भण्डभीष्यानि पानानि विविधानि च । यथैव त्रिदेवीभ्यस्तथैव
 मम भाविनि ॥ १५ ॥ स्त्रीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रीणि यथा मन्दीदरी तथा ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा
 तेन वैदेही परिवृत्य शुभाननम् । तृणमन्तरितं ब्रूवा तमुवाच
 निशाचरम् ॥ १७ ॥ अग्निवनाति वामोक्षरजस्रं नैत्रवारिणा ।
 स्तनावपतिर्तो बाला संहतावभिवर्षति ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं
 तं च्छद्रं वैदेही पतिदेवता । असकृदहतो वाक्यमीदृशं राक्षसे-
 श्वर ॥ १९ ॥ विषाद्युक्तमेतत्ते मया श्रुतमभागप्रया । नङ्कद्र-
 मुख भद्रन्ते मानसं विनिवर्त्तयताम् ॥ २० ॥ परदारालापलभ्या
 च सततञ्च पतिव्रता । न चैवीपयिकी भार्या मानुषी रूपया तव
 ॥ २१ ॥ विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि । प्रजा-
 पतिसमो विमो ब्रह्मयोनिः पिता तव ॥ २२ ॥ न च पालयसे

धर्मं लोकापाङ्गसंभः कबन् । आतरं राजराजानं महेश्वरस्यं
 प्रभुम् ॥ २३ ॥ धनेश्वरं व्यपहिग्रन् मबन्तिह न लप्सवे ।
 इत्युक्त्वा प्रारुदत् सीता कम्भवन्ती पयोधरो ॥ २४ ॥ शिरोधराश्च
 तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा । तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घवेणी
 सुसंयता ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा स्वसिता स्निग्धा काली व्यासीव मूर्धनि ।
 श्रुत्वा तद्रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ॥ २६ ॥ प्रत्याख्यतो-
 ऽपि दुर्मथाः पुनरेवाब्रवीद्वचः । काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकर-
 ध्वजः ॥ २७ ॥ न त्वामकामां सुश्रीणि समेषु चारुहासिनीम् ।
 किन्तु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ॥ २८ ॥ आहार-
 भूतमन्नाकं राममेवानुरुध्यसे । इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राजस-
 महेश्वरः ॥ २९ ॥ तत्रै वान्तरहितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ।
 राजसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्षिता । सेव्यमाना विजटया
 तत्रै व न्यवसत्तदा ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतारावणसंवादे

अधीत्यधिकद्विधतरेऽध्यायः ॥ २८० ॥

मार्कण्डेय उवाच । राधवः सहस्रीमित्रिः सुग्रीवेणाभिपान्तितः ।
 वसन् माख्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा विमले
 व्योम्नि निर्मलं प्रगलक्षणम् । ग्रहनक्षत्रताराभिरनुवातममित्रहा
 ॥ २ ॥ कुमुदीत्यलपद्मानां गन्धमादाय वायुना । महीधरस्थः
 शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३ ॥ प्रभाते लक्षणं वीरमभ्यभापत
 दुर्मनाः । सीतां संसृत्य धर्मात्मा रुदां राजसवेश्लनि ॥ ४ ॥
 गच्छ लक्षणं जानीहि किष्किन्ध्यायां कपीश्वरम् । प्रमत्तं ग्राम्य-
 धर्मेषु कृतं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५ ॥ योऽसौ कुलाधमो मृढो

मया राज्येऽभिप्रेक्षितः । सर्ववानरगोपुच्छा यमृष्टाश्च भजन्ति वै
 ॥ ६ ॥ यदर्थं निन्दतो बाली मया रघुकुलोदह । त्वया सप्त
 महाबाहो किष्किन्धीपवने तदा ॥ ७ ॥ कृतघ्नं तमहं मन्ये वान-
 रापसदं भुवि । यो मामेवं गतं मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८ ॥
 असौ मन्ये न जानीते समदप्रतिपालनम् । कृतोपकारं मां नूक्त-
 मवमन्यात्मया धिया ॥ ९ ॥ यदि तावदनुद्युक्तः शैते कामसुखा-
 त्मकः । नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १० ॥ यथापि
 घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुङ्गवः । तामादायैव काकुत्स्न त्वरावान्
 भव मा चिरम् ॥ ११ ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा शुश्रुवाक्यहिते
 रतः । प्रतस्थे रुचिरं यश्च समार्गेणशुणं धनुः ॥ १२ ॥ किष्किन्धा-
 दारमासाद्य प्रविवेद्यानिवारितः । सक्रोध इति तं मत्वा राजा
 प्रत्युद्ययौ हरिः ॥ १३ ॥ तं सदारी विनीतात्मा सुग्रीवः प्रवगा-
 धिपः । पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १४ ॥ तमब्र-
 वोद्ग्रामवचः सौमित्रिरकुतोभव । स तत् सर्वमधिपेण श्रुत्वा प्रहः
 कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ सभृत्यदारी राजेन्द्रः सुग्रीवो वानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १६ ॥ नास्मि लक्ष्मण
 दुर्मिधा नाकृतश्चो न निर्घृणः । श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्य-
 पये कृतः ॥ १७ ॥ दिग्धः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वेषाञ्च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १८ ॥ यैरियं स्वना
 साद्रिः सपुरा सागरास्वरा । विचेतव्या मही वीर सयामनगरा-
 करा ॥ १९ ॥ स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति । तत
 शीघ्रसि राजेण सहितः समहत् प्रियम् ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मण-
 स्तेन वानरेन्द्रेण धीमता । त्वज्जा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्य-
 पूजयत् ॥ २१ ॥ स रामं सप्तसुग्रीवो मात्यवत्पृष्ठमास्त्रितम् ।
 अभिगम्योदयं तस्य काशीस्थं प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥ इत्येवं वानरे-
 न्द्रास्ते समाजग्मुः सङ्घस्य । दिग्धस्तिस्त्रोविचित्याश्च न तु धि

दक्षिणाग्रताः ॥ २३ ॥ आचक्षुस्तत्र रामाव महौ सागरमेख-
 खाम् । विषितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वै ॥ २४ ॥ गतास्तु
 दक्षिणामार्गां वै वै वानरपुङ्गवाः । आघावांस्तेषु काकुत्स्थः
 प्राणानार्तोऽभ्यधापयत् ॥ २५ ॥ हिमालीपरमे काले व्यतीते
 भ्रवगास्ततः । सुग्रीवमभिगम्येहं क्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६ ॥
 रक्षितं बाहिना यत् स्तीतं मधुवनं महत् । त्वया च भ्रवगश्रेष्ठ-
 स्तद्भ्रुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २७ ॥ बाकिपुत्रोऽङ्गद्वेषेव धी चान्ये भ्रवग-
 र्धमाः । 'विचेतुं' दक्षिणामार्गां राजन् प्रस्वापितास्त्वया ॥ २८ ॥
 तेषां तत् प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् । कृतार्थानां हि
 भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९ ॥ स तद्रामाय मेधावी प्रघंस
 भ्रवगर्धमः । रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टान्तु मैथिलीम् ॥ ३० ॥
 हनूमत्प्रमुखाद्यापि विश्रान्तास्ते भ्रवङ्गमाः । अभिजम्भुं हरीन्द्रं तं
 रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३१ ॥ गतिञ्च मुखवर्णञ्च दृष्ट्वा रामो हनू-
 मतः । अगमत् प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा सीतेति भारत ॥ ३२ ॥ हनू-
 मतप्रमुखास्ते तु वानराः पूर्वमानसाः । प्रणेसुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं
 लक्ष्मणस्तथा ॥ ३३ ॥ तानुवाचागताश्रमः प्रष्टुञ्च सगरं धनुः ।
 अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४ ॥ अपि राज्य-
 मयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः । निहत्य समरे यत्तूनाञ्जत्य
 जनकात्मजाम् ॥ ३५ ॥ अमोक्षयित्वा वैदेहीमहता च रणे रिपून् ।
 हतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३६ ॥ इत्युक्तवचनं रामं
 प्रत्युवाचानिवात्मजः । प्रियमाख्यामि ते राम दृष्ट्वा सा जानकी
 मया ॥ ३७ ॥ विषित्य दक्षिणामार्गां सपर्वतवनाकराम् । श्रान्ताः
 काले व्यतीतेषु दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३८ ॥ प्रविशामी वयं
 तान्मु बद्धबीजनमायताम् । अशकारां सुविषितां गहनां कीट-
 खेविताम् ॥ ३९ ॥ गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभास्ततः । दृष्ट-
 वन्तः स तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४० ॥ मयस्य किल दैत्यस्य

सागरस्य विश्वङ्गनम् ॥ ५८ ॥ ततः पितरमाविश्य पुत्रुर्वेऽहं महा-
 र्णवम् । अतद्योजनविस्तीर्णं निहत्य जलराशिसीम् ॥ ५९ ॥ तत्र
 सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती । उपवासतपःशीला भर्तृ-
 दर्शनलालसा ॥ ६० ॥ जटिला मलदिग्धाङ्गी कृष्णा दीना तप-
 स्विनी । निमित्तेस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ॥ ६१ ॥ उप-
 हृत्याब्रुवन्नार्यामभिगम्य रक्षीगताम् । सीते रामस्य दूतोऽहं
 वानरो मास्तात्मजः ॥ ६२ ॥ त्वद्दर्शनमभिप्रेक्षुरिह प्राप्नो विद्या-
 वसा । राजपुत्री कुमलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६३ ॥ सर्व-
 शास्त्राम्गिन्द्रेण सुग्रीवेषाभियालितौ । कुमलं ब्राह्मवीड्रामः सीते
 सौमित्रिणा सह ॥ ६४ ॥ सखिभावाच्च सुग्रीवः कुमलं ब्रानु-
 पृच्छति । क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशास्त्राम्गैः सह ॥ ६५ ॥
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राजसः । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा
 सीता मां प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ अवेमि त्वां हनूमन्तमविश्वप्रवचना-
 दहम् । अविश्वो हि महाबाहो राजसो ब्रह्मभूतः ॥ ६७ ॥
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वदिधैः सचिवैर्हृतः । गम्यतामिति चोक्त्वा मां
 सीता प्रादादिदं मणिकम् ॥ ६८ ॥ धारिता येन वैदेही काल-
 भेतमनिन्दिता । प्रत्ययार्थं कथाज्ञेमां कथयामास जानकी ॥ ६९ ॥
 क्षिप्रामिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरी । भवता पुरुषव्याघ्र
 प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ७० ॥ आह्वयित्वाहमात्मानं ततो दग्ध्वा
 च तां पुरीम् । सम्प्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमार्क्षयत् ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि हनूमत्प्रत्या-
 गमने एकाशीत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
 समाजम्भुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १ ॥ ततः कीटिक-
 स्त्रेण वानराणां तरस्विनाम् । खण्डुरो बालिनः श्रीमान् सुषिखी
 राममभ्यवात् ॥ २ ॥ कीटीशतवृतो वापि गयो गवव एव च ।
 वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक् पृथगदृश्यताम् ॥ ३ ॥ षष्टिकीटि-
 सहस्राणि प्रकर्षन् प्रत्यदृश्यत । गोलाङ्गुली महाराजा गवाक्षी
 भीमदर्शनः ॥ ४ ॥ गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।
 कीटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥ पनसी नाम मेधावी
 वानरः सुमहाबलः । कीटीर्दश द्वादश च त्रिंशतञ्च प्रकर्षति ॥ ६ ॥
 श्रीमान् दधिमुखी नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्यवान् । प्रचकर्ष महा-
 सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७ ॥ कृष्णानां मुखपाण्डूनाञ्छाणां
 भीमकर्मणाम् । कीटीशतसहस्रेण जाम्बवान् प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥
 एते चान्ये च बहवो हरियूथपदूथपाः । असंखिप्रया महाराज
 समीयूरामकारणात् ॥ ९ ॥ गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंघानामिव
 शल्लताम् । श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १० ॥
 गिरिकूटनिभाः केचित् केचिन्महिषसन्निभाः । शरदभ्रप्रतीकाशाः
 केचिद्विज्जलकाननाः ॥ ११ ॥ उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च
 वानराः । उद्गन्वन्तोऽपरे रेणून् समाजम्भुः समन्ततः ॥ १२ ॥
 स वानरमहासैन्यः पूर्वसागरसन्निभः । निवेशमकरोत्तत्र सुग्री-
 वानुमते तदा ॥ १३ ॥ ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
 तिस्रौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्त्तं चाभिपूजिते ॥ १४ ॥ तेन व्यूढेन
 सैन्येन लोकानुदत्तयन्निव । प्रययौ राघवः श्रीमान् सुग्रीवसहित-
 स्तदा ॥ १५ ॥ मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमाभ्यास्ततात्मजः । जघनं
 पालयामास सीमिविरकुतोभय ॥ १६ ॥ बहगोधाङ्गुलित्राणी
 राघवो तत्र जम्भतुः । वृत्तो हरिमहामात्येन्द्रसूर्यौ अहरिव
 ॥ १७ ॥ प्रवभौ हरिसैन्यस्तत् प्राणतारणित्वागुभम् । सुमह-

च्छालिभवंने यथासूचीदयं प्रति ॥ १८ ॥ नलनीलाङ्गदक्राध-
 नैन्दिविदपालिता । ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये
 ॥ १९ ॥ विविधेषु वनेष्वेव बद्धमूलफलेषु च । प्रभूतमधुमांसेषु
 वारिमत्सु धिवेषु च ॥ २० ॥ निवसन्ती निराबाधा तत्रैव गिरि-
 शानुषु । उपावाहरिसेना सा क्षीरोदमथ सागरम् ॥ २१ ॥
 द्वितीयसागरनिभं तद्वलं बद्धलध्वजम् । विलासलं समासाद्य निवास-
 मकरोत्तदा ॥ २२ ॥ ततो दाशरथिः श्रीमान् सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
 मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३ ॥ उपायः कोनु
 भवतां मतः सागरसङ्घने । इयं हि महती सेना सागरश्चाति-
 दुस्तरः ॥ २४ ॥ तत्रान्ये व्याहरन्ति स्र वानरा बद्धमानिनः ।
 समर्था सङ्घने सिन्धोर्न तु तत्कृतस्त्रकारकम् ॥ २५ ॥ केचिन्नीभि-
 र्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्रवैः । नेति रामस्तु तान् सर्वान्
 सान्त्वयन् प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ यतयोजनविस्तारं न यक्ताः सर्व-
 वानराः । क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैपा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७ ॥
 नावो न सन्ति सेनाया बद्धरस्तारयितुं तथा । वणिजामुपघातञ्च
 कथमसिद्धिदधरेत् ॥ २८ ॥ विस्तीर्णञ्चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण
 वै परः । प्रवोटुपप्रतारय नैवात्र मम रोचते ॥ २९ ॥ अहं क्षिप्तं
 जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः । प्रतिषेध्याम्युपवसन् दर्शयि-
 ष्यति मान्ततः ॥ ३० ॥ न चेद्दर्शयिता मार्गं धन्याम्येनमहं ततः ।
 महाक्षैरप्रतिहतैरत्यम्बुजलनोज्ज्वलैः ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा सप्तशो-
 मित्रिरुपसृष्ट्वाथ राघवः । प्रतिषिष्ये जलनिधिं विधिवत् कुश-
 संस्तरे ॥ ३२ ॥ सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
 देवो नद्वनदीभर्ता श्रीमान् यादीगणैर्हतः ॥ ३३ ॥ कोमल्या-
 भातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः । इदमित्याह रत्नागामाकरैः
 यतघोहतः ॥ ३४ ॥ ब्रूहि किन्ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
 एषाकुर्वन्ति ते प्रातिरिति रामस्तममयीत् ॥ ३५ ॥ मार्ग-

मिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते । धनं गत्वा ह्यश्वींश्च चरुं
 पौलस्त्यपाञ्चनम् ॥ ३६ ॥ अथेवं याचतो मार्गं न प्रहास्यति स
 भवान् । शरेस्त्वा शोषविष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७ ॥
 इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणाख्यः । उवाच व्यथितो वाक्य-
 मिति बद्धाञ्जलिं स्थितः ॥ ३८ ॥ नेच्छामि प्रतिघातन्ते नाञ्जि
 विघ्नकरस्तव । शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९ ॥
 यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतो जया । अन्येऽप्याज्ञापयि-
 ष्यन्ति मामेवं धनुषोबलात् ॥ ४० ॥ अस्ति तत्र नलो नाम
 वानरं शिल्पिसम्मतं । खटुर्दिवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्मणः
 ॥ ४१ ॥ स यत् काष्ठं दणं वापि पित्वात्वा क्षेप्स्यते यदि ।
 सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हिते
 तस्मिन् रामो नलमुवाच ह । कुरु सेतुं समुद्रे त्वं यत्कोशसि-
 मतो मम ॥ ४३ ॥ तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धनकारयत् ।
 दशयोजनविस्तारमाद्यतं शतयोजनम् ॥ ४४ ॥ नलसेतुरिति
 ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि । रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य निर्यातो
 गिरिसन्निभः ॥ ४५ ॥ तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्दिभीषणः ।
 भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६ ॥ प्रतिजग्राह
 रामस्तं स्वागतेन महामनाः । सुग्रीवस्य तु यज्ञाभूत् प्रणिधिः
 स्यादिति स्म ह ॥ ४७ ॥ राघव सत्यचेष्टाभिः सम्यक् सुचरिते-
 द्वितैः । यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत् तत एनमपूजयत् ॥ ४८ ॥ सर्व-
 राक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्दिभीषणम् । चक्रे च मन्त्रावरणं सुहृदं
 लक्षणस्य च ॥ ४९ ॥ विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामश्चार्थवम् ।
 ससैन्यं सेतुना तेन भासेनैव नराधिप ॥ ५० ॥ ततो गत्वा समा-
 साद्य लङ्कीद्यानान्यनेकयः । भेद्यामास कपिभिर्भहान्ति च
 बहूनि च ॥ ५१ ॥ तत्रस्थीं रावणाभात्यी मन्त्रिणौ शुकसारथी ।
 चरौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषण ॥ ५२ ॥ प्रतिपन्नौ

वदा कपं राक्षसं तौ निघाचरौ । दर्मयित्वा ततः सैन्यं रामः
 पश्चाद्वाञ्छजत् ॥ ५३ ॥ निवेश्योपवने सैन्यं तत्पुरः प्रापः
 बानरम् । प्रेषयामास हौत्येन रावणस्य ततोऽद्भुतम् ॥ ५४ ॥

इति चारुख्यपर्वणि रामीपाख्यानपर्वणि सितुबन्धने

दशमोऽधिकद्विधतोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रभूनानीदके तस्मिन् बद्धमूलफले वने ।
 सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत् पर्यरक्षत ॥ १ ॥ रावणः
 संविधिद्वारे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् । प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढ-
 प्राकारतीरणा ॥ २ ॥ अगाधतीयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
 बभूवुः सप्तदुर्धर्षाः खादिरैः यङ्गुभिसिताः ॥ ३ ॥ कपाटयन्त्र-
 दुर्धर्षाः बभूवुः सङ्गुलोपलाः । साशोविषषटा योधाः ससर्जरस-
 पांशवः ॥ ४ ॥ सुपलालातनाराक्षतीमरासिपरश्वधैः । अन्विताश्च
 शतश्रीभिः समधूच्छिष्टमुहराः ॥ ५ ॥ पुरदारेषु सर्वेषु गुल्माः
 स्थावरजङ्गमाः । बभूवुः पत्तिबद्धलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥
 अद्भुतस्त्वथ लङ्कायां दारदेशमुपागतः । विदितो राक्षसेन्द्रस्य
 प्रविवेश गतत्रयः ॥ ७ ॥ मध्ये राक्षसकीटीनां बन्धीनां समष्टा-
 बलः । शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८ ॥ स समा-
 साद्य पीलस्यममात्यैरभिसम्भृतम् । रामसन्देशमामन्त्र्य वाम्नी
 वक्तुं प्रवक्रमे ॥ ९ ॥ आह त्वां राघवो राजन् कोशलेन्द्री महा-
 यथाः । प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १० ॥
 अहतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् । विनयमनयाविष्टां
 दिशश्च नगराणि च ॥ ११ ॥ त्वयैकेनापराहं मे सीतामाहरता
 बलात् । बधायानपराहानामन्येयां तद्भविष्यति ॥ १२ ॥ ये त्वा
 बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः । ऋषयो चिन्मिताः पूर्वं ईवाहा-

व्यवमानिताः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च निवृत्ताः सृष्ट्याश्च वृताः स्त्रियः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्मान्नयस्य ते ॥ १४ ॥ वृत्ताश्चि ह्यं
 महाभारते सुंध्यस्य पुन्यो भव । पञ्च मे धनुषो वीर्यं नाहुयस्य
 निघाचर ॥ १५ ॥ मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्षसि कर्षि-
 वित् । पराश्वसमिमं लोकं कर्सांश्चि निमित्तैः शरैः ॥ १६ ॥ इति
 तस्य ब्रुवाणस्य द्रुतस्य परुतं वचः । श्रुत्वा न ममथे राजा रावणः
 क्रीधन्सुखितः ॥ १७ ॥ इद्वितशास्ततो भसुंश्वारो रजनीचराः ।
 चतुर्ष्वेष्टेण जगद्गुः शार्ङ्गलभिव पक्षिणः ॥ १८ ॥ तास्ताशास्त्रेण
 भंशक्तानङ्गो रजनीचरान् । आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतल-
 माविगत ॥ १९ ॥ वेगेनीत्यतस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः । भवि
 सश्चिन्नश्रद्धयाः प्रहारवरपीडिताः ॥ २० ॥ संशक्तोद्भव्यं शिखरा-
 तलात् पुनरवापतत् । अहविद्या परीं लङ्कां स्वबलस्य समीपतः
 ॥ २१ ॥ कौशलेन्द्रमथागम्य सर्वमाविद्य वानरः । विगमाम च
 तेजस्वी राशवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥ ततः सर्वाभिसारेण हरीणां
 वातरंजसाम् । भेदवामाम लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३ ॥
 विभीषणर्षाधिपतो पुरस्कृत्याश्च लक्षणः । दक्षिणं नगरहार-
 भवाम्द्राहुरासद्म् ॥ २४ ॥ करमारुणगात्राणां हरीणां युष्-
 थास्त्रिनाम् । क्षीटीयतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५ ॥ प्रहस्य-
 वाहसकरजहान्तरविलम्बिनाम् । ऋक्षाणां धूम्रवर्णां तिस्रः
 कोट्योव्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च
 वानरैः । नाहस्यत तदा सूर्यो रजसा नाघितप्रभः ॥ २७ ॥
 शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः । तरुणादित्यसदृशैः शशा-
 गौरैश्च वानरैः ॥ २८ ॥ प्राकारं वृहद्युस्ते तु समन्तात् कपिली-
 कृतम् । राज्ञसा विप्रिता राजन् सस्त्रीवृद्धा समन्तत ॥ २९ ॥
 त्रिभिदुस्ते मणिस्तथाम् कर्णाटशिखराणि च । मन्वीश्वरित-
 शृङ्गाणि यन्त्राणि च विचिचिपु ॥ ३० ॥ परिश्रय्य शंतप्रीय

सचक्राः सगुहोपलाः । विधिपुंभुजवेगेन लङ्कामध्ये महाक्षणाः
 ॥ ३१ ॥ प्राकारस्थाश्च वी केचिन्निशाचरगणास्तथा । प्रदुदुवुस्तै
 शतशः कपिमिः सममिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः
 कामरूपिणः । निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसङ्घयः ॥ ३३ ॥
 शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावविला वनीकसः । प्राकारं शोभयन्तस्ते
 परं विक्रममास्थिताः ॥ ३४ ॥ स माघरागिसहस्रैर्वभूव क्षणादार-
 चरैः । कृतो निर्वाणरो भूर्यः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५ ॥ पेतुः
 शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः । स्तम्भतीरणमन्माय पेतुस्तत्र
 निशाचराः ॥ ३६ ॥ केमाकेम्भभवद्युहं रक्षसां वानरैः सह ।
 नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३७ ॥ निष्टनन्तो
 श्चुभयतस्तत्र वानरराक्षसाः । क्षता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति
 परस्परम् ॥ ३८ ॥ रामस्तु शरजालानि वर्षयं जलदी यथा ।
 तानि लङ्कां समासाद्य जघ्रुस्तान् रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ सौमि-
 त्तिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितकृमः । आदिश्यादिभ्यः दुर्गस्थान्
 पातयामास राक्षसान् ॥ ४० ॥ ततः प्रत्यवहारोऽभूत् सैन्यानां
 राषवाश्रया । कृते विमर्दे लङ्कार्या लज्जलक्ष्ये जयोत्तरम् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि लङ्काप्रवेगे

द्वयोत्थधिकद्विशतीऽध्यायः ॥ २८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निविशमानास्तान् मैत्रिकान्नावणा-
 मुगाः । अंभिजम्भुर्गणानेके पिशाचक्षद्ररक्षसाम् ॥ १ ॥ पर्वणः
 लम्बाः खरः क्रोधवशी हरिः । प्ररुजथासजयैव प्रधसश्चैव-
 मादयः ॥ २ ॥ ततःऽनिचरन्तं तेषामदृष्टानां दुरात्मनाम् । अन्त-
 र्दानवधं तज्ज्ञयकार स विभीषणः ॥ ३ ॥ ते दृश्यमाना हरिभि-
 र्वसिभिर्दूरेपातिभिः । निहताः सर्वमो राजन् महीं जम्भुर्गताः

सवः ॥ ४ ॥ समुच्चमाणः सबलो रावणो निर्ययावच । राक्ष-
 सानां बलैर्धोरैः पिशाचानाञ्च संवृतः ॥ ५ ॥ युद्धशास्त्रविधानञ्च
 समना इव चापरः । व्यूहं योधनसं व्यूहं हरीनस्त्ववहारवत्
 ॥ ६ ॥ राक्षसञ्चु विनिर्वाप्तं व्यूहानोकं दधाननम् । वार्हस्यं
 विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहस्त्रिधाचरन् ॥ ७ ॥ समेत्य युयुधे तत्र ततो
 रामेण रावणः । युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता इव ॥ ८ ॥
 विक्रपाद्येषु सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः । तुच्छेन च नखस्तस्य
 यदुग्रः पनसेन च ॥ ९ ॥ विशङ्खं वं हि यो जेने सह-तेन समे-
 चिवान् । युयुधे युद्धवेलायां स्ववाङ्मवसमाश्रितः ॥ १० ॥ स
 संप्रहारो वृषधे भीक्षणां भयवर्धनः । लोमसंहरणो भीरः पुरा
 देवासुरे यथा ॥ ११ ॥ रावणो राममानच्छक्तिशूलाधि-
 वृष्टिमिः । निशितैरावसैस्तीक्ष्णैरावणञ्चापि राक्षवः ॥ १२ ॥
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो भर्मभेदिभिः । इन्द्रजिह्वापि सौमित्रिं
 विभेद् वज्रभिः शरैः ॥ १३ ॥ विभीषणः प्रहस्तञ्च प्रहस्तञ्च
 विभीषणम् । खगपत्नैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षहतव्यथः ॥ १४ ॥ तेषां
 बलवतामौसीन्महास्त्राणां समागमः । विव्यथुः सकला येन त्रयो-
 लोकाश्चराचरा ॥ १५ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामरावणयुद्धे

चतुरशीत्यधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । तत प्रहस्त सहसा समभ्येत्य विभी-
 षणम् । गदया ताडयामास विनय रणकर्कश ॥ १० ॥
 तथाभिहतो धीमान् गदया भीमवेगजः । नाकम्पत महाबाहू-
 र्ध्वमवानिव सुस्मिरः ॥ २ ॥ तत प्रहस्त विपुलां शतघण्टां
 विभीषण । अनुभवत् महाशक्तिं चिच्छेपास्य शिरः प्रति ॥ २ ॥

राक्षसाधिपः ॥ २१ ॥ ततोऽब्रवीद्दमघ्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ।
 धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णवमीदृशी ॥ २२ ॥ स इहं
 दारुणाकारं न जानीषि महाभयम् । एष तीर्त्सार्यवं रामः सेतुना
 हरिभिः सह ॥ २३ ॥ अब्रमन्येह नः सर्वान् करोति कदनं महत् ।
 मया लपद्भता भार्या सीता नामास्य जानकी ॥ २४ ॥ तां मेतुं
 स दृष्ट्वायातो ब्रह्मा सेतुं महार्थवे । तेन चैवं प्रहस्तादिर्महाक्रः
 स्वजनी हतः ॥ २५ ॥ तस्य नाम्बो निहन्तास्ति त्वामृते भ्रतु-
 कर्षण । संदंशितो विनिर्याय बलेन बलिनाम्बर ॥ २६ ॥ रामा-
 दीन् समरे सर्वान् जहि भ्रतू नरिन्दम । दूषणावरजौ चैव बभू-
 वेगप्रमाथिनौ ॥ २७ ॥ तौ त्वां बलेन महता सहितावमुवाचतः ।
 इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ॥ २८ ॥ सन्दिदेषिति-
 कर्तव्यं बभूवेगप्रमाथिनौ । तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूष-
 णानुजौ । कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूष्णं निययतुः पुरात् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्णरणगमने
 पञ्चाशीत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निर्याय स्वपुरात् कुम्भकर्णः ब्रह्मा-
 नुगः । अपश्यत् कपिसैन्यन्तत् जितक्राश्वगतं स्थितम् ॥ १ ॥ स
 वीक्षमाणस्तत् सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया । अपश्यच्चापि सीमितिं
 धनुष्याणि व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ तमभ्येत्याशु हरयः परिवब्रूः सम-
 न्ततः । अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्वज्रभिर्लिंगतीरुहैः ॥ ३ ॥ करजै-
 रतुदंशान्ये विहाय भयमुत्तमम् । ब्रह्म युध्यमानास्ते युद्धमार्गै-
 प्रवद्मः ॥ ४ ॥ नानापहरयैर्भोमैराक्षसेन्द्रमताडयन् । स
 ताडमानः प्रहसन् भक्षयामास वानरान् ॥ ५ ॥ बलं चण्डबला-
 स्त्रयश्च बभूवाद्ब्रह्म वानरम् । तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णश्च

रक्षसः ॥ ६ ॥ उदञ्जीयन् परितस्तास्तारप्रभृतवस्तदा । तानुच्चैः
 ज्ञोषतः सैन्यान् श्रुत्वा स हरियूषपान् ॥ ७ ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः
 कुम्भकर्णमपेतभीः । ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ॥ ८ ॥
 शालेनाजशिवान् मूर्च्छि बलेन कपिकुञ्जरः । स महात्मा महा-
 वेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ॥ ९ ॥ विभेदशालं सुग्रीवो न चैवा-
 व्यथयत् कपिः । ततो विनद्य सहसा शालस्यर्धविबोधितः ॥ १० ॥
 दोर्भ्यामादावं सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरदलात् । ऋयमाणन्तु सुग्रीवं
 कुम्भकर्णं रक्षसा ॥ ११ ॥ अवेच्छाम्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्र-
 नन्दनः । सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्गव महाशरम् ॥ १२ ॥
 प्राहिणोत् कुम्भकर्णाय लक्षणः परवीरहा । स तस्य देहावरणं
 भित्त्वा देहञ्च सायकः ॥ १३ ॥ जगाम दारयन् भूमिं रुधिरेण
 समुच्चितः । तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ॥ १४ ॥
 कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रि-
 मुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १५ ॥ तस्याभिपततस्त्रूणं क्षुराभ्या-
 मुच्छिन्तौ करौ । चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स दभ्रुव चतुर्भुजः ॥ १६ ॥
 तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रगृहीतशिलायुधान् । क्षुरैश्चिच्छेद
 लघुस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १७ ॥ स बभूवातिकायश्च बद्ध-
 पादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्हृदारोद्रिषयोपमम् ॥ १८ ॥
 स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्रामिहतो रणे । महागनिविनि-
 र्दग्धः पादपोऽहुरवानिव ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा वृत्रसङ्घातं कुम्भकर्णं
 तरस्त्रिनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसा प्राद्रवन् भयात् ॥ २० ॥
 तथा तान् द्रवतो योधान् दृष्ट्वा तौ दूयणानुजौ । अवस्थाप्याथ
 सौमित्रिं संक्रुद्वावभ्यधावताम् ॥ २१ ॥ तावाद्रवन्तौ संक्रुद्दौ
 ब्रह्मवेगप्रमाथिनौ । अभिजग्राह सौमित्रिर्विनयोभौ पतत्रिभिः
 ॥ २२ ॥ ततः सतुगुलं युद्धमभयहोमहर्षणम् । दूयणानुजयोः
 पार्श्वलक्षणस्य च धीमतः ॥ २३ ॥ महता शरवर्षेण राक्षसौ

सोऽभ्यवर्षत । तौ चापि वीरौ संक्रुन्नासुभी तं समवर्षताम् ॥२४॥
 मुहूर्त्तमेवमभवत् वज्रवेगप्रमाथिनीः । शौमित्रेण महाबाहोः-
 संप्रहारः सदाक्षणः ॥ २५ ॥ अथाद्रिऋणमादाय हनूमाकाशता-
 लजः । अभिद्रुत्याहृदि प्राणान् वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २६ ॥ नीलव-
 मसता प्रावणा दुषणावरजं हरिः । प्रमाथिनमभिद्रुत्व प्रमनाथ
 महाबलः ॥ २७ ॥ ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामकटुकीदयः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २८ ॥ अतश्च नैर्ऋतान्
 वन्या जघ्रुर्वन्यांश्च नैर्ऋताः । नैर्ऋतास्तत्र बध्यन्ते प्रायेण न तु
 वानराः ॥ २९ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्षादिवध
 षड्शीत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८६ ॥

- -

मार्कण्डेय उवाच । ततः श्रुत्वा हतं संखिय कुम्भकर्षं महा-
 नुगम् । प्रहस्तञ्च महेश्वरं धूम्राक्षञ्चातितेजसम् ॥ १ ॥ पुत्र-
 मिन्द्रजितं वीरं रावण. प्रत्यभाषत । जहि रामममित्रघ्नं सुग्री-
 वञ्च सखच्छणम् ॥ २ ॥ त्वया हि मम सुतपुत्र वशीदीप्तसुपा-
 ल्जितम् । जित्वा वज्रधरं संखिय सहस्राक्षं सवीपतिम् ॥ ३ ॥
 अन्तर्हितं प्रकाशो वा दिव्ये ईतवरैः भरैः । जहि यदूनमित्रघ्न
 मम अस्त्रभृताम्बर ॥ ४ ॥ रामलक्षणसुग्रीवाः भरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिसोढुञ्च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५ ॥ न गता या प्रह-
 स्तेन कुम्भकर्षेण चानघ । वैरस्यापचितिः सङ्करो तां गच्छ सं
 महाभुज ॥ ६ ॥ त्वमद्य निमित्तेर्वाणैर्हृत्वा यदूनं ससैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मा पुत्र पुराजित्वेव वासवम् ॥ ७ ॥ इत्युक्तः च तमे-
 त्युक्त्वा रथमास्त्राव दंशितः । प्रययाविन्द्रलिङ्गजंस्तरुणमाशोधनं

प्रति ॥ ८ ॥ ततो विद्याय विष्यष्टं नामं राक्षसपुङ्गवः । आह्वय-
 मास संमरे लक्षणं शुभलक्षणम् ॥ ८ ॥ तं लक्षणं अभ्यधावञ्च
 प्रगच्छ समरं धनुः । वांसयंस्तलप्रीतिण सिंहः सुद्रुमगान् यथा
 ॥ ९ ॥ तयोः समभवद्युद्धं सुमहम्भयमृद्धिनोः । दिव्यास्त्र-
 विदुषोस्तौ प्रमन्योन्यस्पर्द्धिनोस्तदा ॥ ११ ॥ रावणस्तु यदा नैनं
 विशेषयति सायकैः । ततो गुरुतरं यत्र मातिष्ठदहलिनाम्बरः ॥ १२ ॥
 तत एनं महावेगैरद्देशामास तोमरैः । तानागतान् सं विच्छेद
 मौमिनिर्निमित्तैः शरैः ॥ १३ ॥ ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्ययतन्
 धरणीतले । तमद्गदी बालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ॥ १४ ॥
 अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि । तस्येन्द्रजितसंभ्रान्तः
 प्राप्तेनोरसि वीर्यवान् ॥ १५ ॥ प्रहर्तुमिच्छत्तद्वास्य प्रासं विच्छेद
 लक्षणः । तमभ्यासगतं वीरमद्गदं रावणात्मजः ॥ १६ ॥ गदया-
 ताडयत् सव्ये पाश्र्वे वानरपुङ्गवम् । तमचिन्त्यप्रहारं स बल-
 वान् बालिनः सुतः ॥ १७ ॥ ससर्ज्जन्द्रजितः क्रोधात् शालस्त्रम्
 तेषाद्गदः । सोऽद्गदेन रुषीत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तरुः ॥ १८ ॥
 जघानेन्द्रजितः पार्श्वं रथं शश्वं समारथिम् । ततो हताशवात्
 प्रस्कन्द्य रथात् स हतमारथिः ॥ १९ ॥ तत्रैवान्तर्दधे राजन्
 मायया रावणात्मजः । अन्तर्हितं विदित्वा तं वद्गमायञ्च राक्ष-
 सम् ॥ २० ॥ रामस्तं दिग्मागेभ्य तत् मैत्र्यं पर्येरक्षत । स
 राममुद्दिश्य शरैस्तनो दत्तवरैस्तदा ॥ २१ ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु
 लक्षणं महाबलम् । तमदृश्यं शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा
 ॥ २२ ॥ योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणी । स रूपा
 सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषमिन्दयोः ॥ २३ ॥ असृजत् सायकान् भूयः
 शतशोऽप्य मद्गदयः । तमदृश्यं विचिन्वन्तः संजन्तमनिघं शरान्
 ॥ २४ ॥ हरयो विविशुर्वीम प्रगच्छ मद्गतोः शिलाः । तांश्च तौ
 धाप्यदृश्यः ष शरैर्विव्याध राक्षसः ॥ २५ ॥ स भयं ताडयन्

वीरौ रावणिर्मायया वृतः । तौ शरैरावृत्तौ वीरौ भ्रातरौ
रामलक्ष्मणौ । पेतुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमखाविव ॥ २६ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिद्युवे
सप्तशतित्यधिकद्विषत्तोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

—

आर्कण्डेय उवाच । तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ । बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १ ॥ तौ वीरौ
शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे । रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव
पञ्जरे ॥ २ ॥ तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकीयितौ ।
सुग्रीवः कपिभिः सार्द्धं परिवार्य्य ततः स्थितः ॥ ३ ॥ सुग्रीवमैन्द्र-
दिविद्वैः कुमुदिनाङ्गदेन च । चतुमन्दीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः
॥ ४ ॥ ततस्तं देशमागम्य कृतक्रमा विभीषणः । बोधयामास
तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५ ॥ विशल्यौ चापि सुग्रीव-
क्षणेनेतौ चकार ह । विशल्यया महीषध्या दिव्यमन्त्रप्रभुक्त्वा
॥ ६ ॥ तौ लब्धसंश्रौ नृवरौ विशल्ययावृदतिष्ठताम् । गततन्दीक्ष्मणौ
चापि क्षणेनेतौ महारथौ ॥ ७ ॥ ततो विभीषणः पार्थ राम-
मिच्छाक्लानन्दनम् । उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिर्दिग् वषः ॥ ८ ॥
इदमश्वो यक्षीला तु राजराजस्य शासनात् । शुच्यकोऽभ्यागत-
श्छेतास्त्रककाशमरिन्दम ॥ ९ ॥ इदमश्वः कुबेरस्ते महाराजः
प्रयच्छति । पन्तर्हिनानां भूतानां दर्शनायं परन्तप ॥ १० ॥
यनेन महानयनो भूतान्यन्तर्हिताभ्युत । भवान् दृच्छति यज्ञे च
प्रदास्यति नरः य तु ॥ ११ ॥ तत्रेति रामस्तदारि प्रतियच्छानि-
शंस्कृतम् । चकार नेत्रयोः शीघ्रं लक्ष्मणश्च मन्त्रामनाः ॥ १२ ॥
सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनूमानङ्गवस्तथा । मैन्द्रदिविद्विनीश्याय प्राय-
प्रवगच्छताः ॥ १३ ॥ तथा समभवत्तापि यदुवाच विभीषणः ।

श्योनातीन्द्रिवाख्येषां बहूष्यासन् युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ इन्द्रजित्
 कृतकर्मा च पित्रे कर्म तदात्मनः । निवेद्य पुनरागच्छत् खरया-
 जिधिरः प्रति ॥ १५ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६ ॥ अकृताङ्गिक-
 जैवेनं जिघांसुर्जितकायिनम् । शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंशोऽथ
 लक्षणः ॥ १७ ॥ तयोः समभवदुद्धं अन्योन्यं विजिगीषतोः । अतीव
 चित्तभास्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८ ॥ अविध्यदिन्द्रजितीक्ष्णं
 सौमित्रिं मर्ममेदिभिः । सौमित्रियानलसर्षैरविध्यद्रावणिं शरैः
 ॥ १९ ॥ सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । असृज-
 लक्षणायाष्टौ शरानाथीविषोपमान् ॥ २० ॥ तस्यासून् भावक-
 सर्षैः सौमित्रिः पतिमिस्त्रिभिः । ययानिरहरदीरस्तम्निगदतः
 शृणु ॥ २१ ॥ एकेनास्य धनुषन्तं बाहुं दृष्ट्वाद्पातयत् । द्विती-
 येन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२ ॥ तृतीयेन तु बाणेन
 पृथुधारेण भासता । जह्वार सुनसञ्चापि धिरो भ्राजिष्णुकुण्ड-
 लम् ॥ २३ ॥ विनिकृत्तभुजस्कन्धं कवचं भीमदर्शनम् । तं हत्वा
 सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनाम्बरः ॥ २४ ॥ लङ्गां प्रवेगयामासुस्तं
 रथं वाजिनस्तदा । ददर्श रावणस्तत्र रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५ ॥
 स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात् संभ्रान्तिमानसः । रावणः शोक-
 मोहात्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६ ॥ अथोकवनिकास्थां तां
 रामदर्शनलालसाम् । खड्गमादाय दुष्टात्मजवेनाभिपपात ह
 ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुहेरविन्ध्याः पापनिश्चयम् । यमयामास
 संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २८ ॥ महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं
 हन्तुमर्हसि । हतिवैपा यदा स्त्री च वन्दनस्था च ते वये ॥ २९ ॥
 न चेष्वादिभेदेन हतास्यादिति मे मतिः । जहि भर्तारमेवास्या
 हते तस्मिन् हता भवेत् ॥ ३० ॥ न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि
 यतः क्रतुः । असकृदि त्वा सेन्द्रास्तासिता विद्यया युधि ॥ ३१ ॥ एवं

बहुविधैर्वाक्यैरविश्वो रावणं तदा । क्रुद्धं स प्रमथामास छपये
 स च तदवः ॥ ३२ ॥ निर्याग्ये स भक्तिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
 आश्रापयामास तदा रथो वै कल्पप्रतामिति ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामीपाख्यानपर्वणि द्रुपद्विद्वेषे
 अष्टाशीत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८८ ॥

—*—

भार्कण्डेय उवाच । ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपा-
 तिते । निर्येयौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १ ॥ संकतो
 राक्षसैर्वीरैर्विधायुधपाणिभिः । अभिदुद्राव रामं स योषयन्
 क्षरियूषपान् ॥ २ ॥ तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मेन्दनीलनङ्गाकृदाः ।
 हनूमान् जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३ ॥ ते दशग्रीव-
 सैन्यं तदक्षवानरपुङ्गवाः । द्रुमैर्विध्वंसयाञ्चक्रुर्दशग्रीवस्य पञ्चतः
 ॥ ४ ॥ ततः स सैन्यमालोक्य बध्यमानमरातिभिः । भावावी
 चासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ तस्य देहादिनि-
 श्चान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः । राक्षसाः प्रव्यदृश्यन्त शरमन्त्रदृष्टि-
 पाणयः ॥ ६ ॥ तान् रामो जघ्नवान् सर्वान् दिव्येनास्त्रेण
 राक्षसान् । अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥
 कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्षणस्य च भारत । अभिदुद्राव रामञ्च
 लक्षणञ्च दशाननं ॥ ८ ॥ ततस्ते राममच्छन्तो लक्षणञ्च क्षपा-
 चराः । अभिपेतुस्तदा रामं प्रव्यधीतगरासनाः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा
 राक्षसेन्द्रस्य मायामिच्छाकुनन्तः । उवाच रामं सीमित्रिरसं-
 भ्रान्तो वृहद्वचः ॥ १० ॥ जज्ञीमान् राक्षसान् पापानात्मनः प्रति-
 रूपकान् । जघान रामस्ताशान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११ ॥
 ततो ह्यथैश्वर्ययुक्तो रथेनादित्यवर्षसा । उपतस्थे रथे रामं
 भातस्त्रिंशत्कारयिः ॥ १२ ॥

मातलिङ्गवाच । अयं हर्ष्यश्चयुग्लैस्त्री मधीनः स्यन्दनीत्तमः ।
 अनेन शक्तः काकुत्स्थ समरे देवदानवान् ॥ १३ ॥ अतथः पुत्र-
 व्याघ्र रथोदारेण जङ्घिवान् । तदनेन नरव्याघ्र मया यत्नेन
 संयुगे ॥ १४ ॥ स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ।
 इत्युक्त्वा राघवस्तथं वचोऽप्यहत् मातलीः ॥ १५ ॥ मायैषा राघव-
 स्येति तमुवाच विभीषणः । नैयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरा-
 त्मनः ॥ १६ ॥ तदातिष्ठ रथं श्रीघ्नमिममैन्द्रं महान्द्यते । ततः
 प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ॥ १७ ॥ रथेनाभिपपा-
 ताथ दृग्ग्रीवं सुप्रान्वितः । हाहा कृतानि भूतानि रावणे सम-
 भिद्रुते ॥ १८ ॥ सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथानदन् ।
 दृग्गन्धराजस्रन्वोस्तथा युद्धमभूत्प्रहत् ॥ १९ ॥ अलक्ष्मीपम-
 मन्यत्र तयोरेव तथाभवत् । स रामाय महाधोरं विसर्ज्य निधा-
 चरः ॥ २० ॥ शूलमिन्द्राग्निप्रखं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् । तच्छूलं
 सखरं रामश्च्छेद निमित्तैः शरैः ॥ २१ ॥ तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म
 रावणं भयमाविभत् । ततः क्रुद्धः ससर्ज्यायु दृग्ग्रीवः शिता-
 ष्करान् ॥ २२ ॥ अहस्त्रायुतयो रामे शस्त्राणि विविधानि च ।
 ततो भ्रूसुखीः शूलानि सुवक्तानि परश्चधान् ॥ २३ ॥ शक्तीय
 विविधाकाराः शतशोच शिताष्करान् । तां मायां विकृतां दृष्ट्वा
 दृग्ग्रीवस्य रक्षसः ॥ २४ ॥ भयात् प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतो
 दिग्म् । ततः सुपत्नं समुत्तं हैमपुङ्गवं शरोत्तमम् ॥ २५ ॥ तूणा-
 हादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज च । तं वाणवर्यं रामेण
 ब्रह्मास्त्रेणानुमन्वितम् ॥ २६ ॥ जहृत्पुर्व्वगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरो-
 गमाः । अल्पावशेषमागुश्रु ततोऽमन्यन्त रक्षसः ॥ २७ ॥ ब्रह्मा-
 स्त्रोद्घोरणाच्छेतीर्देवदानवकिन्दराः । ततः सगर्जं तं रामः शर-
 मप्रतिमौजसम् ॥ २८ ॥ रावणान्तकरं धोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
 मुक्तमात्रेण रामेण दूरादृष्टेन भारत ॥ २९ ॥ स तेन राघव-

श्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः । प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभि-
परिप्लुतः ॥ ३० ॥ ततः प्रहृष्टास्त्रिदधाः सहगन्धर्वचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणास्त्रिदधकर्मणा ॥ ३१ ॥ तत्र्यजुस्तं महा-
भागं पद्मभूतानि रावणम् । अंगित- सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्र-
तेजसा ॥ ३२ ॥ शरीरधातवी ह्यस्य मांसं कृधिरमेव च । नेष्टु-
र्ब्रह्मास्त्रनिर्द्दग्धा न च भक्षायदृश्यत ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणवधे

एकोनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

—०:०—

मार्कण्डेय उवाच । स हत्वा रावणं च्छुद्रं राक्षसेन्द्रं सुर-
द्विषम् । बभूव हृष्टः ससहद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १ ॥ ततो
हृते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरीगमाः । आशीर्मिर्जययुक्ताभिरानर्षुस्तं
महानुजम् ॥ २ ॥ रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुष्टुः सर्वदेवताः । गन्धर्वाः
पुष्यवर्षेण बाग्भिश्च त्रिदशालया ॥ ३ ॥ पूजयित्वा तथा रामं
प्रतिजन्म, र्थयानतम् । तन्महोत्सवसङ्गाथमासीदाकाशमचुरत ॥ ४ ॥
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्का रामो मद्गायथाः । विभीषणाय प्रहृदौ
प्रभु परपुरस्त्रय ॥ ५ ॥ ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुर-
स्कृताम् । अविन्धो नाम सुप्रसो वृद्धामाख्यो विनिर्बन्धौ ॥ ६ ॥
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितः । प्रतीच्छे इवीं
सदृसां महात्मन् जानकीमिति ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तज्जाह्व-
तोर्थ्य रथोत्तमात् । वाप्येणापिहितं सीता ददर्शेष्वाकुमन्दन
॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानन्वा शोककर्षिताम् । बन्धोष-
चितमर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९ ॥ उवाच रामो वेदिनीं
परामर्शविप्रहितः । गच्छ वेदिनिमुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया
कृतम् ॥ १० ॥ मामासाद्य पतिं भङ्गे न त्वं राक्षसेन्द्रनि । जरा

क्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११ ॥ कथं स्रक्तहिषी
 जातु जानन् धर्मविनिश्चयम् । परहस्तगतां नारीं मुञ्चन्तमपि
 धारयेत् ॥ १२ ॥ सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
 नीत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्धिया ॥ १३ ॥ ततः सा
 सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः । पपात देवी व्यथिता
 निकृत्ता कदली यथा ॥ १४ ॥ शीघ्रस्य हर्षसम्भूते मुखराग-
 स्तदाभवत् । क्षणेन स पुनर्नष्टो निश्वास इव दर्पणे ॥ १५ ॥
 ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् । गतासुकत्या निश्चेष्टा
 यभूवः सहस्रक्षणाः ॥ १६ ॥ ततो देवी विशुद्धात्मा विमानेन
 चतुर्मुखः । पद्मयोनिर्जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७ ॥
 अक्रुशाम्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च । यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा
 सपर्ययोऽमलाः ॥ १८ ॥ राजा दधरयथैव दिव्यभास्वरभूतिमान् ।
 विमानेन सहाहर्षेण हंसयुक्तेन भासता ॥ १९ ॥ ततोऽन्तरीक्षं
 तत्सर्वं देवगन्धर्वसङ्कुलम् । शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभ-
 स्तलम् ॥ २० ॥ तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यमस्त्रिणी ।
 उवाच वार्ध कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१ ॥ राजपुत्र न
 ते दीपं करोमि विदिता हि ते । गतिः स्त्रीणां नराणाञ्च शृणु
 चेद् वचो मम ॥ २२ ॥ अन्तरति भूतानां मातरिष्ठा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चत प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३ ॥ अग्नि-
 रापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च । विमुञ्चन्तु मम प्राणान् यदि
 पापं चराम्यहम् ॥ २४ ॥ यथाहं त्वद्वती वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचि-
 न्तवम् । तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५ ॥ ततो-
 ऽन्तरीक्षे वागाभीत् सर्वा विद्यावयन् द्विजः । पुण्या संहर्षणी
 तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६ ॥

वायुरास । भो भो राघव कथं वै वायुरग्नि सदागतिः ।
 यथाप्य मैथिली राजन् मद्रच्छ मद्भाष्यया ॥ २७ ॥

अभिरुवाच । अहमन्तः शरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
तेसुत्तमपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८ ॥

वसुध उवाच । रसा वै मत्प्रसूताहि भूतदेशेषु राघव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगच्छताम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मोवाच । पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वि राजर्षिर्भविषि ।
साधो सदृत्त काकुत्स्थ ऋणु चेदं वचो मम ॥ ३० ॥ यदुरेष
त्वया वीर दिवगन्धर्वभोगिनाम् । यश्चाणा दानवानाञ्च महर्षी-
णाञ्च पातितः ॥ ३१ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात् पुरा-
भवेत् । कक्षाच्चित् कारणात् पापः कञ्चित् कालमुपेक्षित ॥ ३२ ॥
वधार्थनात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना । नलकूवरयापेन रक्षा-
चास्याः कृता मया ॥ ३३ ॥ यदि शकामामसिवेत् स्त्रिवमन्या-
मपि ध्रुवम् । अतथास्य फलेन्मूर्धा इत्युक्तः सोऽभवत् पुरा ॥ ३४ ॥
नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते । कृतं त्वया महत्
कार्यं दिवानाममरप्रभ ॥ ३५ ॥

दशरथ उवाच । प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रन्ते पिता दशरथोऽस्मि
ते । अनुजानामि राज्यञ्च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३६ ॥

राम उवाच । अभिवाद्ये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ ।
गच्छायोध्यां प्रशाधीति रामं रत्नान्तलोचनम् ॥ ३८ ॥ सम्पू-
नीह वर्षाणि षतुर्ह्य महाद्युते । ततो दिवान्नमस्कृत्य शङ्कहि-
रभिनन्दितः ॥ ३९ ॥ महेन्द्र इव पीलोम्या भार्यया स समेधि-
दिवान् । ततो वरं ददौ तस्मै हविर्भगवत् परन्तप ॥ ४० ॥
त्रिजटाशार्धमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् । तमुवाच ततो
ब्रह्मा द्वैः शत्रुपुरीगमैः ॥ ४१ ॥ कौमल्यामातरिष्टास्ते वरानय
वदानि ज्ञान् । वप्रो दानं स्त्रितिं भर्मे यत्प्रुभिषापराजवम् ॥ ४२ ॥

राक्षसैर्निहतानाञ्च वानराणां समुद्रवत् । ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते
 तथेतिवचने तदा ॥ ४३ ॥ समुत्सखुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ।
 सीता चापि सहाभागा वरं हनुमते ददौ ॥ ४४ ॥ रामकीर्त्तयामं
 पुत्र जीवितं त्रे भविष्यति । दिव्यास्वामुपभोगाश्च मत्प्रसा-
 दकृताः सदा ॥ ४५ ॥ उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिसोचन ।
 ततस्ते प्रेक्ष्यमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ४६ ॥ अन्तर्ज्ञानं
 त्वमुर्देवाः सर्वे यत्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा रामन्तु जानक्या सङ्गतं यत्र-
 सारथिः ॥ ४७ ॥ उवाच परमप्रीतः सुहृद्बन्धु इदं वचः । देव-
 गन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ॥ ४८ ॥ अपनीतं स्वया दुःख-
 मिदं सत्यपराक्रम । सदेवासुरगन्धर्वा यच्चराक्षसपन्नगाः ॥ ४९ ॥
 कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति । इत्येवमुक्त्वानुश्राप्य
 रामं यस्त्रभृताम्बरम् ॥ ५० ॥ सम्पूज्यापारक्रमत्तेन रथेनादित्य-
 वर्द्धसा । ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५१ ॥
 सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः । विधाय रक्षां लङ्कार्या
 विभीषणपुरस्कृतः ॥ ५२ ॥ अन्ततार पुनस्तेन सेतुना मकरा-
 लयम् । पुष्यकेण विमानेन खिचरेण विराजता ॥ ५३ ॥ काम-
 गेन यद्यासुखैर्मात्यैः संवृती वशी । ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र
 शिखे स पार्थिवः ॥ ५४ ॥ तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्व-
 वानरैः । अथैनान् राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ॥ ५५ ॥
 विसर्जयामास तदा रत्रैः सन्तोष्य सर्वयः । गतेषु तेषु सर्वेषु
 सोपुच्छैर्षु तेषु च ॥ ५६ ॥ सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुन-
 दाविषत् । विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ॥ ५७ ॥ पुष्य-
 केण विमानेन वैदेह्या दृश्यन् वनम् । किष्किन्धान्तु समासाद्य
 रामः प्रहरताम्बरः ॥ ५८ ॥ अद्भुतं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्य-
 धेयवत् । ततस्तीरेन सहितो रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५९ ॥
 यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति । अयोध्यां स समासाद्य

पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ॥ ६० ॥ भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्वापय-
 त्त्तदा । लक्षयित्वेङ्कितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ॥ ६१ ॥ वायु-
 पुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् । स तत्र मलद्दिग्धाङ्गं भरत-
 क्षीरवाससम् ॥ ६२ ॥ अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥
 सङ्गतो भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ॥ ६३ ॥ राघवः सह
 सौमित्रिर्मुमुद्दे भरतर्षभ । ततो भरतशत्रुघ्नी समेतौ गुरुणा
 तदा ॥ ६४ ॥ वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहृष्टं समवापतुः । तस्मै
 तद्भरती राज्यमागतायातिसत्कृतम् ॥ ६५ ॥ न्यासं निर्वर्तय-
 मास युक्तः परमया मुदा । ततस्तं वैशावे शूरं नक्षत्रेऽभिमते-
 ऽहनि ॥ ६६ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च संहितावभ्यषिञ्चताम् । सो-
 ऽभिपिक्तं कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ॥ ६७ ॥ विभीषणश्च
 पौलस्त्यमन्वजानाद्गृह्णान् प्रति । अभ्यर्क्ष्य विविधैर्मोर्गैः प्रीति-
 युक्तौ मुदा युतौ ॥ ६८ ॥ समाधाद्यतिकर्तव्यं दुःखिन विरसकै-
 च । पुष्पकञ्च विमानं तत् पूजयित्वा च राघवः ॥ ६९ ॥ प्रादा-
 दैश्वर्याण्यैव प्रीत्या च रघुनन्दनः । ततो देवर्षिसंहितः सरितं
 गोमतीमनु । दशाश्वमेधानाजङ्गे जारुथगान् च निरर्गलान् ॥ ७० ॥

इति आरुष्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामराज्याभिषिके
 नवत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २९० ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
 प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १ ॥ मा शूचं पश्यन्वाप-
 त्तवियोऽसि परन्तप । वाङ्मवीर्याश्रिते मार्गे वत्तमे दीप्तनिर्घथे
 ॥ २ ॥ न हि ते वृजिनं किञ्चिद्वर्तते परमशुपि । अन्निष्मार्गे
 निषीदेषु सेन्द्रा अपि सुरासुरा ॥ ३ ॥ संश्लथ निहतो वृत्तो
 । । मसुचितेन दुर्बलेन दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४ ॥

सहायवति सर्वार्थाः सन्तिष्ठन्तीह सर्वशः । किन्तु तस्याजितं संख्ये
यस्य भ्राता धनञ्जयः ॥ ५ ॥ अथ च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीम-
पराक्रमः । युवानौ च महेश्वासौ वीरौ भाद्रवतीसुतौ ॥ ६ ॥
एभिः सहायैः कल्पात्सर्वं विपीदसि परन्तप । य इमे वज्रिणः
सेनां जयेयुः समरुद्गणाम् ॥ ७ ॥ त्वमप्येभिर्महेश्वासैः सहायैर्देव-
रूपिभिः । विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान् भरतर्षभः ॥ ८ ॥ इतश्च
त्वमिमां पश्य सैन्यवेन दुरात्मना । बलिना वीर्यमत्तेन ह्यतामेभि-
र्महात्मभिः ॥ ९ ॥ आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
जयद्रथश्च राजानं विजितं वयमागतम् ॥ १० ॥ असहायेन
रामेण वैदेही पुनराह्वता । हत्वा संख्ये दशग्रीवं राज्यं भीम-
विक्रमम् ॥ ११ ॥ यस्य यास्त्रासृगा मित्राण्यृष्टाः कालमुखास्तथा ।
जात्यन्तरगता राजन्नेतत् बुद्धानुचिन्तय ॥ १२ ॥ तस्मात् सर्वं
कुरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ । त्वदिधा हि महात्मानो न शोचन्ति
परन्तप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्रवासितो राजा मार्कण्डेयेन
धीमता । त्यक्त्वा दुःखमहीनात्मा पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिराश्रवासे
एकनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९१ ॥
समाप्तश्च रामोपाख्यानपर्वः ॥

अथ पतिव्रतामाहात्म्यपर्वः ॥

युधिष्ठिर उवाच । नात्मानमनुशोचामि नेमान् भ्रातॄन् महा-
मुने । हरणद्वापि राज्यस्य यथेमां दुपदात्मजाम् ॥ १ ॥ द्यूते
दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णाया तारिता ययन् । जयद्रथेन च पुन-

वैनासापि ष्टता वलात् ॥ २ ॥ अस्ति सोमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वापि
वा श्रुता । पतिव्रता महाभागा यथेयं दुपहात्मजा ॥ ३ ॥

भार्गुण्येव उवाच । शृणु राजन् कुलस्त्रीणां महाभागं
शुधिष्ठिर । सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्रां राजकन्यया ॥ ४ ॥
आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः । ब्रह्मस्वस्य महात्मा
च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजान-
पदप्रियः । पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६ ॥ सुभा-
वाननपत्यस्य सत्यवाग्विजितेन्द्रियः । अतिक्रान्तेन ववसा सन्ताप-
मुपजग्मिवान् ॥ ७ ॥ अपत्योत्पादनाद्यैश्च तीव्रं निबभमस्मितः ।
काले नियमिनाहारी ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ इत्या षत-
सहस्रं स सावित्रा राजसत्तम । षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव
मितभोजनः ॥ ९ ॥ एतेन नियमेनाशीर्हर्षास्वष्टाद्दशैव तु । पूर्वं
त्वष्टाद्दशै वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १० ॥ ऋषिणी तु तदा
राजन् दर्शयामास तं नृपम् । अग्निहोत्रात् समुत्थाय सर्वेषु
महतान्विता । उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११ ॥

सावित्रु उवाच । ब्रह्मचर्य्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ वरं तृणी-
व्याश्वपते मद्रराज यदीप्सितम् । न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते
कथञ्चन ॥ १३ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपत्यार्थः समारम्भः कृती धर्मैः प्रसूया
मया । पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभाजनाः ॥ १४ ॥ तुष्टास्मि
यद्दि मे देवि वरमेतं तृणीम्यहम् । सन्तानं परमो धर्म इत्याङ्ग-
मीं दिजातयः ॥ १५ ॥

सावित्रु उवाच । पूर्वमेव मया राजस्यभिप्रायमिमं तव । ज्ञात्वा
एतार्थमुक्ती वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १६ ॥ प्रसादाच्चैव तस्मात्ते
स्वयम्भुविद्विताङ्गवि । कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भवि-

व्यति ॥ १७ ॥ उत्तरञ्च न ते किञ्चिदग्राह्यत्वं कथञ्चन । पिता-
महानिसर्गेण तुष्टा ज्ञेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाव सावित्र्या वचनं
नृपः । प्रसाद्वामास पुनः क्षिप्रमेतद्विष्यति । अन्तर्हितायां
सावित्र्यां जगाम स्वपुत्रं नृपः ॥ १९ ॥ स्वराज्ये चावसहीरः प्रजा
धर्मेण पालयन् । कर्म्मिश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ॥ २० ॥
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे । राजपुत्र्यास्तु
गर्भः स भालव्या भरतर्षभ ॥ २१ ॥ व्यवर्द्धत तदा शुक्ले तारा-
पतिरिवाम्बरे । प्राप्ते काले तु सुषुप्ते कन्यां राजीवलोचनाम्
॥ २२ ॥ क्रियाश्च तस्या मुदितयज्ञे स नृपसत्तमः । सावित्र्या
प्रीतया दत्ता सावित्र्या हृतया ह्यपि ॥ २३ ॥ सावित्रीत्येव
नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता । सा विग्रहवतीव शीर्व्यवर्द्धत
नृपात्मजा ॥ २४ ॥ कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ।
तां सुमध्यां पृथुशोणीं प्रतिभां काञ्चनीमिव ॥ २५ ॥ प्राप्तेयं देव-
कन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः । तान्तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्ती-
मिव तेजसा ॥ २६ ॥ न कथिहरयामास तेजसा प्रतिवारितः ।
अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ॥ २७ ॥ इत्थाम्निं
विधिवद्भिमान् वाचयामास पर्वणि । ततः सुमनसः श्रेयाः प्रति-
शुद्ध मन्हात्मनः ॥ २८ ॥ पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ।
सामिवाद्य पितुः पादौ श्रेयाः पूर्वं निवेद्य च ॥ २९ ॥ कृताङ्गलि-
र्वरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता । यौवनस्थान्तु तां दृष्ट्वा स्वां
सुतां देवरूपिणीम् । अयाचमानाञ्च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभ-
वत् ॥ ३० ॥

राजोवाच । पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कथिदृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सहयमात्मनः ॥ ३१ ॥ प्रार्थितः पुरुषो
यद्य स निवेद्यस्त्वया मम । विगृह्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्-

सितम् ॥ ३२ ॥ अतं हि धर्मशास्त्रेषु पठामानं दिजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि भद्रतो मे वचः शृणु ॥ ३३ ॥ अप्रदात
 पिता वाचग्री वाचग्रहानुपयन् पतिः । सृते भर्तारि एतच्च वाचग्री
 मातुररक्षिता ॥ ३४ ॥ इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
 देवतामां यथा वाचग्री न भवेयं तथा कुरु ॥ ३५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
 व्यादिदेशानुयात्रञ्च गम्यताञ्चेत्यबोद्धयत् ॥ ३६ ॥ साभिवाद्य पितुः
 पादौ व्रीडितेव नपस्विनी । पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविषा-
 रितम् ॥ ३७ ॥ सा हैमं रथमास्थाद्य स्वविरैः सचिवैर्द्वैता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८ ॥ मान्यानां
 तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् । वनानि क्रमशस्तात सर्वा-
 ण्येवाभ्यगच्छत् ॥ ३९ ॥ एवं तीर्थेषु सर्वेषु घनोत्सर्गं नृपालिका ।
 कुर्वती दिजसुस्त्रग्रानान्तं तं देवं जगाम ह ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यप्रपर्वणि सावित्रीस्वयम्बरे
 द्विनवत्यधिकद्विप्रतीऽध्यायः ॥ २९२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समा-
 गतः । उपविष्टः सभामध्ये कथायोगिन भारत ॥ १ ॥ ततोऽभि-
 गम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाभ्यमांस्तथा । आजगाम पितुर्विंश सावित्री
 सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥ नारदेन सहासीनं सा वृद्धा पितरं तदा ।
 उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच । क्व गताभूत् सुतेयन्ते कुतश्चैवागता नृप ।
 किमर्थं युवतीं भर्तुं न चैना संप्रयच्छसि ॥ ४ ॥

अश्वपतिस्त्वाच । कार्येण खलुनेनेव भेदिताद्यैव चागता ।
 एतस्या शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनवा वृतः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सञ्जीविता
शुभा । देवतस्यैव वचनं प्रतिगच्छेद्मम्रवीत् ॥ ६ ॥

सावित्र्युवाच । आसीच्छालीषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवी-
पतिः । द्युमत्सेन इति ख्यातः पद्माक्षान्धो बभूव ह ॥ ७ ॥
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः । समीप्येन हृतं राज्यं
क्षिप्तेऽग्निं पूर्वैरिणा ॥ ८ ॥ स बालवत्सला सार्द्धं भार्यया
प्रस्थिता वनम् । महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने । सत्यवानुरूपो मे भर्त्सति
मनसा वृतः ॥ १० ॥

नारद उवाच । अहो वत महत्यापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान् सत्यवान् वृतः ॥ ११ ॥ सत्यं वद-
त्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते । तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामितत्
सत्यवानिति ॥ १२ ॥ बालस्याश्रवाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्रुंश्च
भृण्णयान् । चित्रेऽपि विलिखत्यश्रुंश्चित्राश्रु इति चीचरते ॥ १३ ॥

राजोवाच । अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान् वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान् पितृवत्सलः ॥ १४ ॥

नारद उवाच । विषस्त्रानिव तेजस्वी वृहत्सतिसमो मती ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपि राजात्मजी दाता ब्रह्मण्यश्चापि
सत्यवान् । रूपवानभ्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नारद उवाच । सांक्रुते रन्तिदेवस्य स्वप्रपत्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवाद्दी च शिविरौघीनरो यथा ॥ १७ ॥ यथातिरिव
शोदारः सोमवत् प्रियदर्शनः । रूपेणान्यतमोऽश्विष्वा द्युमत्-
सेनसुती बली ॥ १८ ॥ स दान्तः स मृदुः शूरः स बल्यः संयते-
न्द्रियः । स मैत्रः सोऽनस्यथ स ह्यीमान् धृतिर्माच सः ॥ १९ ॥

नित्यमश्वाङ्गं तस्मिन् स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा । सङ्क्षेपतत्त्वापो-
वृद्धेः शीलवृद्धेः च कथयते ॥ २० ॥

अश्वपतिरुवाच । गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन् प्रब्रवीच्चि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उवाच । एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोष प्रयत्नेन न शक्यश्चातिवर्तितुम् ॥ २२ ॥ एको दोषोऽस्ति
नान्योऽस्य सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् । सम्बत्सरेण क्षीणायुर्द्वेष्याहं
करिष्यति ॥ २३ ॥

राजोवाच । एहि सावित्रि गच्छस्व अग्न्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो भहानेको गुणानाक्रम्य च स्थित ॥ २४ ॥ यथा मे
भगवानाह नारदो देवसत्कृतः । सम्बत्सरेण सोऽल्पायुर्द्वेष्याहं
करिष्यति ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच । सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रद्वीवते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥ २६ ॥ दीर्घायु-
रथ वाल्मायुः ससृणो निर्गुणोऽपि वा । सकृदृतो मया भर्ता न
द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७ ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाहि-
धीयते । क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥

नारद उवाच । स्थिरा बुद्धिर्नरत्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा वारयितुं शक्या धर्मादप्यात् कथञ्चन ॥ २९ ॥ नान्धाञ्जिन्
पुरुषे सन्ति धी सत्यवति वै गुणा । प्रदानमेव तज्जाज्ञे रोषते
दुहितुस्तव ॥ ३० ॥

राजोवाच । अविचात्यमेतदुक्तं तत्रप्रसन्न भवता यथा । करि-
ष्याम्येतद्देवह्यं गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१ ॥

नारद उवाच । अवित्रमस्तु सावित्र्या प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधविष्याम्यहं तावत् सर्वेषां भद्रमस्तु व ॥ ३२ ॥

। मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सख्यं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्यप्रदाहे
नारदानुमते त्रिनवत्यधिकद्विधतोल्लेखे ॥ २८३ ॥

। मार्कण्डेय उवाच । अथ कन्याप्रदाने च तमेवायं विचिन्त-
यन् । समानित्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १ ॥ ततो
वृक्षान् दिवान् सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् । समाह्वय दिने पुण्ये
प्रयत्नौ सह कन्यया ॥ २ ॥ मेध्यारण्यं च गत्वा च द्युमत्सेनायमं
नृपः । यज्ञग्रामेव दिजैः सहैः राजर्षिन्तमुपागमत् ॥ ३ ॥ तत्रा-
पश्यन्नेहाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् । कौश्यां वृथां समासीनं चक्षु-
र्हीनं नृपं तदा ॥ ४ ॥ स राजा तस्य राजर्षिः कृत्वा पूजां यथा-
र्हतः । वावा सुनियती भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५ ॥ तस्यार्थ-
मासनश्चैव गाङ्गावेद्य स धर्मवित् । क्रिमागमनमित्थिवं राजा
राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥ तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यताञ्च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

अश्वपतिरुवाच । सावित्री नाम राजर्षिं कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञं स्तुपार्थं त्वं श्रद्धाण मे ॥ ८ ॥

द्युमत्सेन उवाच । श्रुताः च राक्षसाहनपासमाश्रिताश्चराम
धर्मं नियतास्तपस्विनः । कथं त्वनर्हा यनवासमायमे निवत्स्यते
ह्येयमिमं सुता तव ॥ ९ ॥

अश्वपतिरुवाच । सुखञ्च दुःखञ्च भवामयात्मकं यदा विजा-
नाति सुताश्चमेव च । न मद्विधे शुच्यति वाक्यमीदृमं विनिरुधे-
नाभिरगतीःस्त्रि ते नृप ॥ १० ॥ आर्षा नार्हसि मे हन्तुं कौट्टडात्
प्रणतस्य च । अभितथागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यगतं न मार्हसि ॥ ११ ॥

अनुसूतो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च । स्तुषां प्रतीच्छ मे
कन्यां भार्यां सत्यवतः सतः ॥ १२ ॥

द्युमत्सेन उवाच । पूर्वमेवाभिलषितः सम्बन्धी मे त्वया धृष्ट ।
भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३ ॥ अभिप्रावस्त्वयं
यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः । स निर्वर्त्ततु मेऽर्थैव काङ्क्षितो ऋषि
मेऽतिथिः ॥ १४ ॥ ततः सर्वान् समानार्थ्य द्विजानाञ्जमवासिनः ।
यथाविधि समुदाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५ ॥ दत्त्वा चाश्वपतिः
कन्यां यथाहं सपरिच्छदम् । ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया
मुदा ॥ १६ ॥ सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
समुद्रे सा च तं लब्ध्वा भर्त्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७ ॥ गते पितरि
सर्वाणि सन्नप्रस्थामरणानि सा । जग्दहे वल्कलान्येव वस्त्रं काप्राय-
मेव च ॥ १८ ॥ परिचारे गुणैश्चैव प्रययेण दमेन च । सर्वकामक्रिया-
भिय सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९ ॥ श्वश्रून् शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छा-
दनादिभिः । श्वशुरं देवसत्कारैर्वाचःसंयमनेन च ॥ २० ॥ तथैव
प्रियवादेन नैपुण्येन शमेन च । रहस्यैवोपहारेण भर्त्तारं पर्थ्यतोष-
यत् ॥ २१ ॥ एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् । कालस्तप-
स्यतां कथिदपाक्रामत भारत ॥ २२ ॥ सावित्र्या ग्त्वायमानायास्तिष्ठ-
न्यास्तु दिवानिग्रम् । नारदेन यदुक्तं तदाकथं मनसि वर्त्तते ॥ २३ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्यादाहे
चतुर्नवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

—

मार्कण्डेय उवाच । ततः काले बद्धतिथे व्यतिक्रान्ते कदा-
चन । प्राप्तः स कालो मर्त्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥ गणव-
। सावित्र्या द्विवसे द्विवसे गते । यदाकथं नारदीनीकं वर्त्तते
॥ २ ॥ चतुर्भ्योऽहनि मर्त्तव्यमिति सञ्चिन्त्य भाविनो ।

। विराटनुद्दिष्ट दिवारात् स्थितामवत् ॥ ३ ॥ तं युवा नियमं
 आ भयं दुःखान्विता नृपः । सत्याव वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्
 रसान्नुयन् ॥ ४ ॥

द्युमत्सेन उवाच । अतितीव्रोऽयमारण्यस्वधारण्यो नृपा-
 जे । तिसृणां वसतीनां हि स्वानं परमदुश्चरम् ॥ ५ ॥

सावित्र्युवाच । न कार्यस्तात सन्तापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
 वसायकृतं हीदं व्यवसायथ कारणम् ॥ ६ ॥

द्युमत्सेन उवाच । व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथ-
 नः । पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधौ वदेत् ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महा-
 नाः । तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८ ॥ श्लो-

ते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ । दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः
 । रात्रिव्यत्यवर्त्तत ॥ ९ ॥ अथ तद्विवर्त्ततेति कृत्वा दीप्तं कृता-

नम् । युगमाप्तोदिते सूर्ये कृत्वा पीर्वाङ्गिकीः क्रियाः ॥ १० ॥
 । तः सर्वान् दिजान् ब्रह्मान् श्वश्रून् श्वशुरमेव च । अभिवाद्यानु-

र्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११ ॥ अवैधव्यापिपस्ते तु
 । सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः । जषुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः

। १२ ॥ एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा । मनसा ता
 गेरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३ ॥ तं कालं तं मुहूर्त्तञ्च

। १४ ॥ ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूषतुस्तां नृपात्मजाम् । एकान्त-
 भास्वितां वाक्यं प्रीत्या भरतमत्तम ॥ १५ ॥

श्वशुरावूषतुः । व्रतं यद्योपदिष्टं तत्तथा तत् पारितं श्रया ।
 पाञ्चारकाक्षः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६ ॥

सापितृवाच । अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं वृत्तकामया ।
 एष मे हृदि मङ्गल्यः समवद्य हतो मया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सन्नापमाणायाः सावित्र्या भोजनं
प्रति । स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो वनम् ॥ १८ ॥
सावित्री लाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि । सह त्वया गमिष्यामि
न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९ ॥

सत्यवानुवाच । वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाय भार्गव ।
व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २० ॥

सावित्र्युवाच । उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
गमने च कृतोत्साहां प्रतिप्रेक्षुं न मार्हसि ॥ २१ ॥

सत्यवानुवाच । यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्वयं गुरुं न मां दोषः स्पृशेद्यम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । साभिवाद्याब्रवीच्छुश्रूष्वशुरञ्च महा-
व्रता । अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३ ॥ इच्छेय-
मभ्यनुज्ञाता आर्य्याया श्वशुरेण च । अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य
विरहः क्षमः ॥ २४ ॥ गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव । न
निवार्यो-निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥ युवाभ्यां न
निवार्याहं सह यास्यामहं वनम् । सम्बत्सरः किञ्चिद्दूरो न निष्कृ-
न्ताहमायमात् । वनं कुसमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६ ॥

द्युमत्सेन उवाच । यतः प्रवृत्ति सावित्री पित्रा दत्ता स्तुषा
मम । नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं क्षराम्यहम् ॥ २७ ॥ तदीषा
क्षभतां कामं यथाभिलषितं बधूः । अप्रमाद्य कर्त्तव्यः पुत्रि सत्य-
वतः पथि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यश-
स्विनी । सह भर्ता हसन्तीह हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥ सा
वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः । मयूरगणजुष्टानि ददर्श
विपुलेक्षणा ॥ ३० ॥ नदीः पुण्यवहाथैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुरं वचः ॥ ३१ ॥ निरोक्षमाणा

भर्तारं सर्वावस्त्रामनिन्दता । सृतमेव हि भर्तारं काली मुनिवचः
 अरन् ॥ ३२ ॥ अनुव्रजन्ती भर्तारं जगाम सद्गुगामिनी । द्विधेव
 हृदयं कृत्वा तच्च कालमवेक्षती ॥ ३३ ॥

इति आरख्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्या
 वनगमने पञ्चनवत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय
 वीर्यवान् । कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपातयत् ॥ १ ॥ तस्य
 पातयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत । व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे
 गिरसि वेदना । सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच यमपीडितः ॥२॥

सत्यवानुवाच । व्यायामेन ममानेन जाता गिरसि वेदना ।
 अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च । अस्वस्थमिव चात्मानं
 लक्षये मितभाषिणि ॥ ३ ॥ शूलैरिव गिरी विद्वमिदं संलक्षया-
 म्यहम् । तत् स्वसुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं यत्किरस्ति मे ॥४॥
 सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च । उत्तरेऽस्य गिरः
 कृत्वा निपसाद् महीतले ॥ ५ ॥ ततः सा नारद्वचो विमृषन्ती
 तपस्विनी । तं मुहूर्त्तं क्षणं विलां दिवसञ्च युयोज ह ॥ ६ ॥
 मुहूर्त्तादिव चापश्यत् पुरुषं रक्तवाससम् । बद्धमौलिं वपुःसन्त-
 मादित्यसमतेजसम् ॥ ७ ॥ श्यामावहातं रक्ताक्षं पाशहस्तं मया-
 बहम् । स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ८ ॥ तं
 दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य ग्रनेः गिरः । कृताञ्जलिरुवाचार्त्ता
 हृदयेन प्रवेपती ॥ ९ ॥

सावित्र्युवाच । देवतं स्नाभिजानामि यपुरेतद्गमानुपम् ।
 कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किञ्च निकीर्षसि ॥ १० ॥

यम उवाच । पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोऽन्विता ।

अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ ११ ॥ अत्रं ते
सत्यवान् भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः । मेधामि तमहं बद्धा
विहेतुतन्त्रे विक्रीर्षितम् ॥ १२ ॥

सावित्रुप्रवाच । श्रूयते भगवन् दूतास्तवागच्छन्ति मागवान् ।
नेतुं किल भवान् कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवान् स्वचिकी-
र्षितम् । यथावत् सर्वमाख्यातुं तत्प्रियायं प्रवक्रमे ॥ १४ ॥
अयञ्च धर्मसंगुक्तो रूपवान् गुणसागरः । नार्हो मत्पुरुषैर्नेतु-
मतोऽसि स्वयमागतः ॥ १५ ॥ ततः सत्यवतः कायात् पाशबद्धं
वभङ्गतम् । अद्भुष्टमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६ ॥
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्चासं हतप्रभम् । निर्विचेष्टं प्ररीरं तद्-
वभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७ ॥ यमस्तु तं ततो बद्धा प्रयातो दक्षिणा-
मुखः । सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत । निवमप्रत-
संसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८ ॥

यम उवाच । निवर्त्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्थौर्द्द्विद्विकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्भस्यं गतं त्वया ॥ १९ ॥

सावित्रुप्रवाच । यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ २० ॥ तपसा गुरुमत्तवा
च भर्तुः स्नेहादृतेन च । तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः
॥ २१ ॥ प्राज्ञः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः । मित्रताञ्च
पुरस्कृत्य किञ्चिदध्यामि तच्छ्रेणु ॥ २२ ॥ नानात्मवन्तस्तु वने
चरन्ति धर्मञ्च वासञ्च प्रतिश्रयञ्च । विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात् सन्ती धर्मभाङ्गः प्रधानम् ॥ २३ ॥ एकस्य धर्मेण सतां
मतेन सर्वे सन्तं मार्गमनुप्रपन्नाः । भा वै द्वितीयं भा तृतीयञ्च
वाञ्छे तस्मात् सन्ती धर्मभाङ्गः प्रधानम् ॥ २४ ॥

यम उवाच । निवर्त्त तुष्टोऽसि तवानया गिरा क्षराक्षर-

ध्वज्जनहेतुयुक्ताया । वरं वृषीष्वे च विनास्य जीवितं ददानि ते
सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५ ॥

सावित्रुप्रवाच । चुप्रतः स राज्याइनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः
श्वशुरो ममाश्रमे । स लब्धचक्षुर्बलवान् भवेन्नृपस्तव प्रसादा-
च्छलनार्कसन्निभः ॥ २६ ॥

यम उवाच । ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं यथा-ल्लयीक्तं
भविता च तत्तथा । तवाध्वना ग्मानिमिवोपलक्ष्ये निवर्त्त गच्छस्व
न ते शमी भवेत् ॥ २७ ॥

सावित्रुप्रवाच । श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि
भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा । यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश
भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८ ॥ सतां सकृत् सङ्गतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रवृत्तते । न चाफलं सत्पुरुषेण सङ्गतं ततः
सतां सन्निवसेत् समागमे ॥ २९ ॥

यम उवाच । मनोऽनुकूलं बुधबुद्धिबर्द्धनं त्वया यदुक्तं चचनं
द्विताश्रयम् । विना पुनः सत्यवतीऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वर-
वस्तु भाविति ॥ ३० ॥

सावित्रुप्रवाच । हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं
समतां स पार्थिवः । जज्ञात् स्वधर्मान् च मे गुरुर्यथा द्वितीय-
मेतदहरयामि ते वरम् ॥ ३१ ॥

यम उवाच । स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वध-
र्मात् परिहास्यते नृपः । कृतेन कामेन मया नृपाल्लजे निवर्त्त
गच्छस्व न ते शमी भवेत् ॥ ३२ ॥

सावित्रुप्रवाच । प्रजास्त्वयेता नियमेन संयता नियम्य चैता
नवसे निकामया । ततो यमलं तव देव विश्रुतं निबोध चेमां
गिरमोरितां मया ॥ ३३ ॥ अद्भीहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा
गिरा । अनुग्रहश्च दानश्च शर्ता धर्मः सनातनः ॥ ३४ ॥ एव-

म्प्रायश्च लोकोऽयं मनुष्या भक्तिपेशलाः । सन्तस्ते चाप्यमित्रेषु
दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच । पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया शक्य-
मिदं समीरितम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणी-
ष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६ ॥

सावित्र्युवाच । ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत् पितुः
पुत्रमतं तथौरसम् । कुलस्य सन्तानकरञ्च यद्भवेत्तृतीयमेतदर-
यामि ते वरम् ॥ ३७ ॥

यम उवाच । कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितु-
रस्तु ते शुभे । कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त्ते दूरं हि पथ-
स्त्वभागता ॥ ३८ ॥

सावित्र्युवाच । न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ मनो हि मे दूर-
तरं प्रधावति । अथ व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु
भूय एव च ॥ ३९ ॥ विवस्वतस्त्वं तनय प्रतापवास्तवी हि वैवस्वत
उच्यसे ब्रुधैः । समेन धर्मेण चरन्ति ता प्रजास्ततस्तवेच्छेखर
धर्मराजता ॥ ४० ॥ आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु
यः । तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वे प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥ सौहृ-
दात् सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते । तस्मात् सत्सु विशेषेण
विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२ ॥

यम उवाच । उदाहृतं ते वचनं यद्भ्रूने शुभे न तादृक्
त्वद्वृत्ते श्रुतं मया । अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुर्थं
वरयस्व गच्छ च ॥ ४३ ॥

सावित्र्युवाच । ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेदुभाभ्यामिह
यत् कुलोदहम् । शतं सुताना वलवीर्य्यालिनामिदं चतुर्थं वर-
यामि ते वरम् ॥ ४४ ॥

यम उवाच । शतं सुताना वलवीर्य्यालिना भविष्यति प्रीति

करं तवाबले । परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे निवर्तं दूरं हि पथ-
स्त्वमागता ॥ ४५ ॥

सावित्रुप्रवाच । सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः सन्तो न सीदन्ति
न च व्यथन्ति । सतां सद्भिर्नाफलः सद्गमीऽस्ति सद्गो भयं नानु-
वर्तन्ति सन्तः ॥ ४६ ॥ सन्तो हि सत्येन जयन्ति सूर्यं सन्तो
भूमिं तपसा धारयन्ति । सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन् सतां
मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७ ॥ आर्य्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय
शाश्वतम् । सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ॥
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्माद्देतन्त्रियतं सत्सु नित्यं तस्मात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥४९॥

यम उवाच । यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं मनोऽनुकूलं
सुपदं महार्थवत् । तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा वरं वृणी-
ष्याप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५० ॥

सावित्रुप्रवाच । न तेऽपवर्गः सुकृतादिनाकृतस्तथा यथान्येषु
वरेषु मानद् । वरं वृषे जीवतु सत्यवानयं यथा मृता ह्येवमहं
पतिं विना ॥ ५१ ॥ न कामये भर्तृविनाकृता सुखं न कामये
भर्तृविनाकृता दिवम् । नःकामये भर्तृविनाकृता त्रियं न भर्तृ-
हीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२ ॥ वरातिर्षर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्यियते च मे पतिः । वरं वृषे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३ ॥

मार्करुडो य उवाच । तथेत्पुक्ता तु तं पामं सुक्ता वैवरततो
यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ एष
भद्रे मया मुक्ती भर्ता ते कुलनन्दिनि । अरोगस्तव नेत्रय सिद्धार्थः
स भविष्यति ॥ ५५ ॥ चतुर्वर्षमतामुय त्वया मारुमपाप्स्यति ।
इदा यत्रै य धर्मेण खरातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६ ॥ त्वयि पुत्र-
यतश्चैव सत्यवान् जनविष्यति । ते नापि सर्वे राजानः स्रिय्याः

पुत्रपौत्रिणः ॥ ५० ॥ खरातास्वन्नामधेयाथ भविष्यन्तीह शाश्वताः ।
 पितृय ते पुत्रघनं भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥ मालव्यां मालवा
 नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः । भातरस्ते भविष्यन्ति चात्रिवा-
 स्त्रिदशोपमाः ॥ ५९ ॥ एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
 निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६० ॥ सावित्र्यपि वने
 याते भर्तारं प्रतिलभ्य च । जगाम तत्र यत्रास्य भर्तुः श्यावं कले-
 वरम् ॥ ६१ ॥ सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपहृत्योपगच्छ च । उत्सङ्गे
 शिर चारोप्य भूमावुपविशे च ॥ ६२ ॥ संश्राञ्च स पुनर्बभूवा
 सावित्रीमभ्यभाषत । प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीच्छ वै ॥ ६३ ॥

सत्यवानुवाच । सुचिरं वत सुप्तोऽसि किमर्थं नावबोधितः ।
 ऋचासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्जर्ष्य ह ॥ ६४ ॥

सावित्र्युवाच । सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्गे पुरुषर्षभ ।
 गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५ ॥ विश्रान्तोऽसि
 महाभाग विनिद्रथ नृपात्मज । यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां
 पश्य सर्वरीम् ॥ ६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उपलभ्य ततः संश्रां सुखसप्त इवोत्थितः ।
 दिग्भः सर्वा वनान्ताय निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥ फला-
 हारोऽसि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे । ततः पाटयतः काष्ठं
 शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६८ ॥ शिरोऽभितापसन्तप्तः स्थातुं चिर-
 सञ्जुगुहत् । ततोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽसि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥
 त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयोपहृतं मनः । ततोऽपश्यन्तमो घोरं
 पुरुपञ्च महौजसम् ॥ ७० ॥ तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि
 सुमध्यमे । स्वप्नेन यदि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१ ॥
 तमुवाचाय सावित्री रजनी व्यवगाहते । श्वस्ती सर्वं यथावत्त-
 माखयास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते पितरौ
 पश्य सुव्रत । विगाढा रजनी चैवं निवृत्तथ दिवाकरः ॥ ७३ ॥

नक्तसुरासुरस्थिते दृष्टाः क्रूराभिभाषिणः । श्रूयन्ते पर्यशब्दाद्य
मृगाणाञ्चरतां वने ॥ ७४ ॥ एतान् घोराञ्छिवानादान् दिशं
दक्षिणपश्चिमाम् । आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५ ॥

सत्यवानुवाच । वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् । न
विश्रास्यसि पन्थानं गन्तुञ्चैव न शक्यसि ॥ ७६ ॥

सावित्रुवाच । अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित् क्वचित् ॥ ७७ ॥ ततो-
ऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः । काष्ठानीमानि सन्तीह
जह्नि सन्तापमात्मनः ॥ ७८ ॥ यदि नीत्सहसे गन्तुं संरुजं त्वं
हि लक्षये । न च श्रास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७९ ॥
शुभः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव । वसाविह क्षपामेकां
रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८० ॥

सत्यवानुवाच । पिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि सङ्गमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८१ ॥ न कदा-
चिदिकाले हि गतपूर्वो मयाग्रमः । अनागतायां सन्ध्यायां
माता मे प्ररुणद्भि माम् ॥ ८२ ॥ दिवापि मयि निष्क्रान्ते सन्त-
प्येते शुक्ल मम । विधिनोति हि मां तातः सदैवाग्रमवासिभिः
॥ ८३ ॥ माता पिता च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा । तपा-
सुत्सव बद्धमग्निरेणागच्छसीति हि ॥ ८४ ॥ का त्ववस्था तयो-
रद्य मर्दयमिति चिन्तये । तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति
॥ ८५ ॥ पुरा मामूचतुथैव रात्रावसायमाणकौ । भृशं सुदुः-
स्मितौ वृद्धौ बद्धयः प्रोत्तिमंगुतौ ॥ ८६ ॥ त्वया हीनो न जीवाव
सुहृत्तमपि पुत्रक । यावद्वरिष्यसे पुत्र तावन्तौ जीवितं ध्रुवम्
॥ ८७ ॥ वृद्धयोरन्धयोर्व्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः । त्वयि पिच्छय
कीर्त्तिश्च सन्तानज्ञावयोरिति ॥ ८८ ॥ माता च संशयं प्राप्ता मत्-
कृतेऽनपकारिणी । अहञ्च संशयं प्रातः कृच्छ्रमापद्मास्थितः ॥ ८९ ॥

मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे । व्यक्तमाकुलवा
 बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ॥ ८० ॥ एकीकमस्यां विलायां पृच्छ-
 त्यायमवासिनम् । नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ॥ ८१ ॥
 भर्तारश्चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् । मत्कृतेन हि तावद्य
 सन्तापं परमेष्ठतः ॥ ८२ ॥ जीवन्तावनुजीवामि मर्त्तव्यौ तौ
 मथेति ह । तयोः प्रियं मे कर्त्तव्यमिति जानामि चाप्यहम् ॥ ८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तौ गुरु-
 प्रियः । उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्त्तः सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ८४ ॥
 ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् । प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां
 सावित्री धर्मचारिणी ॥ ८५ ॥ यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं
 हृतं यदि । श्रुत्यश्रुशरभर्तृणां मम पुण्यास्तु सर्वरी ॥ ८६ ॥ न
 स्मराम्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् । तेन सत्येन तावद्य
 ध्रितेता श्रुशरौ मम ॥ ८७ ॥

सत्यवानुवाच । कामधे दर्शनं पितृर्वाह्नि सावित्रि मा चिरम् ।
 पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ८८ ॥ न जीविष्ये
 वरारोहे सत्येनात्मानमालभे । यदि धर्मं च ते बुद्धिर्माञ्छे जीवन्त-
 मिच्छसि । मम प्रियं वा कर्त्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकात् ॥ ८९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य
 भाविनी । पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ९० ॥
 उत्थाय सत्यवांश्यापि विमृज्याङ्गानि पाणिना । सर्वा दिशः समा-
 लोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ ९१ ॥ तमुवाचाथ सावित्री श्वः
 फलानि हरिष्यसि । योगक्षेमार्थमेतन्ते नेष्यामि परशुन्तूहम्
 ॥ ९२ ॥ कृत्वा कटिनभारं सा वृक्षशाखाबलम्बिनम् । गृहीत्वा
 परशुं भर्तुं सकाशे पुनरागमत् ॥ ९३ ॥ दामे स्कन्धे तु
 वामोरुर्भर्तुर्वाङ्गं निवेश्य च । दक्षिणेन परिश्वज्य जगाम गज-
 गामिनी ॥ ९४ ॥

सत्यवानुवाच । अथासंगमनाङ्गीर पथ्यानी विदिता मम ।
 वृक्षान्तरालोक्तिया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५ ॥ आगतौ
 स्वः पथा-धेन फलान्यवचितानि च । यथागतं शुभे गच्छ पथ्यानां
 मा विचारय ॥ १०६ ॥ पलायखण्डे चैतस्मिन् पथा व्यावर्त्तते
 द्विधा । तस्योत्तरेण थः पथास्तेन गच्छ तरस्व च ॥ १०७ ॥
 स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ । ब्रुवन्नेव स्वरायुक्तः
 संप्रादायाश्चमं प्रति ॥ १०८ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सत्यवदाश्रमगमने
 पञ्चमोऽधिकविंशोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डे उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महा-
 बलः । लब्धवद्भुः प्रसन्नायां दृष्टां सर्वं ददर्श ह ॥ १ ॥ स सर्वा-
 नाश्रमान् गत्वा शैव्यां सह भार्यया । पुत्रहेतोः परामर्त्तिं
 जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥ तावाश्रमान्नादीशैव वनानि च सरांसि
 च । तस्यां निधिं विचिन्वन्तौ दम्पनी परिजग्मतुः ॥ ३ ॥ शुखा
 शब्दन्तु यं कञ्चिदुन्म, स्त्री सुतशङ्कया । साविक्रमा सहितोऽभ्येति
 सत्यवानित्यभाषताम् ॥ ४ ॥ भिन्नैश्च प्ररूपैः पादैः सत्रणैः शोणि-
 तोक्षितैः । कुशकण्ठकविडाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५ ॥ ततो-
 ऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः । परिवार्यै समाश्रयास्य
 तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६ ॥ तत्र भार्यासहायः स वृत्तो वृद्धै-
 स्तपोधनैः । आश्रवासितौ विविदार्यैः पूर्वराश्यां कथाश्रयैः ॥ ७ ॥
 ततस्तौ पुनराश्रवस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया । बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य
 स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८ ॥ पुनरुक्ता च कर्णार्वा वाचं तौ शोक-
 कर्षितौ । हा पुत्र हा साध्वि बहु कामि कासीत्यरीदताम् ।
 ब्राह्मणः सत्यवाक् तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९ ॥

सुवर्चा उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १० ॥

गौतम उवाच । वेदाः साङ्ग मयाधीतास्तपो मे वृद्धि
महत् । कोमारं ब्रह्मचर्यञ्च श्रुवोऽग्निश्च तीक्ष्णताः ॥ ११ ॥ सप्त
द्वितेन वीर्यानि सर्वाण्येव व्रतानि मे । वायुभक्षोपवासश्च इती
मे विधिवत् सदा ॥ १२ ॥ अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परधिकी
र्षितम् । सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३ ॥

शिष्य उवाच । उपाध्यायस्य मे वक्रात् यथा वाक्यं विनि
सृतम् । नैव जातु भवेन्मित्रया तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४ ॥

ऋषय ऊचुः । यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्ष्णैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५ ॥

भरद्वाज उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन
च । आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६ ॥

दात्म्य उवाच । यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा
व्रतम् । गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७ ॥

आपस्तम्ब उवाच । यथा वदन्ति शान्ताया द्विषि वै ऋग-
पक्षिणः । पार्थिवी च प्रवृत्तस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८ ॥

धौम्य उवाच । सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्री जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्ष्णोपेतुस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमाश्रुत्स्त्वैस्तु सत्यवाग्भिस्तप-
स्त्रिभिः । तास्तान् विगणयन् सर्वास्तत स्थिर इवाभवत् ॥ २० ॥
ततो मुहूर्त्तात् सावित्री भर्ता सत्यवता सह । आजगामाद्यर्न
रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेय च ॥ २१ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । पुत्रेण सङ्गतं तान्नु चक्षुषन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वं वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २२ ॥ समागमेन
पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च । चक्षुषद्यात्मनो सामाजिभिर्दृष्ट्या

विवर्षसे ॥ २३ ॥ सर्वैरन्नाभिरुक्तं यत् तथा तस्मात्त संशयः ।
 भूयो भूयः समृद्धिस्तै क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४ ॥ ततोऽग्निं तत्र
 संस्थाप्य हिजास्तौ सर्व एव हि । उपासाञ्ज्जिरे पार्श्वं द्युमत्सेनं
 महीपतिम् ॥ २५ ॥ शैव्या च सत्यवांसैव सावित्री चैकतः स्थिता ।
 सर्वैस्त्वरभ्यनुशाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६ ॥ ततो राज्ञां
 सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः । जातकौतूहलाः पार्थं पप्रच्छु-
 नृपतेः सुतम् ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचुः । प्रागेव नागतं कस्मात् सभार्य्येण त्वया विभी ।
 विरात्रे वामतं कस्मात् कोऽनुबन्धस्तवाभवत् ॥ २८ ॥ सन्तापितः
 पिता माता वयञ्चैव नृपात्मज । कस्मादिति न जानीमस्तत् सर्वं
 वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

सत्यवानुवाच । पित्राहमभ्यनुशातः सावित्रीसहितो गतः ।
 अथ मेऽभूच्छिरेदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३० ॥ सप्तधाहं
 वेदनया चिरमित्युपलक्ष्ये । तावत्कालं न च मया सप्तपूर्वं कदाचन
 ॥ ३१ ॥ सर्वेषामेव भवतां सन्तापो मा भवेदिति । अतो विरा-
 त्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२ ॥

गौतम उवाच । अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
 नास्य त्वं कारणं वेत्ति सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ श्रोतु-
 मिच्छामि साविति त्वं हि वेत्स्य परावरम् । त्वां हि जानामि
 साविति सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४ ॥ त्वमत्र हेतुं जानीषि
 तस्मात् सत्यं निरुच्यताम् । रक्षस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र
 वदस्व नः ॥ ३५ ॥

सावित्रुवाच । एवमेतद्यथा वेत्स्य सङ्कल्पो नान्यथा हि वः ।
 न हि किञ्चिद्रक्षस्यं मे श्रूयतां तद्यत्रमेव तत् ॥ ३६ ॥ मृत्युर्मे
 पत्युरास्त्रगतो नारदैन महात्मना । स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो
 नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७ ॥ सप्तद्विनं यमः सात्तादुपागच्छत्सक्रिन्नरः ।

स एतमनयदद्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८ ॥ अस्तीषं तम्रहं
 देवं सत्येन वचसा विभुम् । प्रष्टु वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत
 तान्मम ॥ ३९ ॥ चक्षुषी च स्वराज्यञ्च ह्रीं वरीं शशुरस्य मे ।
 लब्धं पितुः पुत्रयतं पुत्राणाञ्चात्मनः शतम् ॥ ४० ॥ चतुर्दशशतान्
 मे भर्ता लब्धय सत्यवान् । भर्तुर्हि जीवितार्थन्तु मया शीर्षम्विरं
 व्रतम् ॥ ४१ ॥ एतत् सर्वं मया खगतं कारणं विस्तरेण व ।
 यथावृत्तं सुखीदर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः । निमज्जमानं व्यसनेरमिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य
 तपोमये हृदे । त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्धृतं चाधि
 पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथा प्रशस्य क्षमिपूज्यं चैव वरस्त्रिंशं
 तामृषयः समागताः । नरेन्द्रमामन्त्रं सपुत्रमज्जसा शिवेन जग्मु-
 र्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीकथायां
 सप्तमनवत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २९७ ॥

—००—

मार्कण्डेय उवाच । तस्यां रात्रां व्यतीतायासुदिते सूर्य-
 मण्डले । कृतपूर्वाङ्गिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधना ॥ १ ॥ तद्देव
 सर्वं सावित्र्या महाभागं महर्षयः । द्युस्तेनाय नादृष्यन्
 कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २ ॥ ततः प्रकृतयः सर्वाः शालूभ्योऽभ्या-
 गता नृप । आचक्षुरनिहतज्ञैव खेनामात्येन तं द्विषम् ॥ ३ ॥ तं
 भन्तिना हतं श्रुत्वा ससहायं सब्रान्भवम् । न्यवेदयन् तथावृत्तं
 विद्रुतञ्च द्विषद्वलम् ॥ ४ ॥ एकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्थाय नृपं
 प्रति । सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवन्निति ॥ ५ ॥ अनेन
 निषधेनेह वधं प्रस्थापिता नृप । प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गञ्च

ते बलम् ॥ ६ ॥ प्रवाहि राजन् भद्रन्ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
 अध्यास्य चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७ ॥ चक्षुषन्ताञ्च तं
 हृद्वा राजानं वपुषान्वितम् । मूर्द्धा निपातिताः सर्वे विस्मयोत्-
 फुल्ललोचनाः ॥ ८ ॥ ततोऽभिवाद्य तान् वृद्धान् हिजानाश्रम-
 वासिनः । तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९ ॥ श्रैव्या
 च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णन सुवर्चसा । नरशुक्तेन यानेन प्रययौ
 सेनया वृता ॥ १० ॥ ततोऽभिप्रिपिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरो-
 हिताः । पुत्रश्चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यर्चयन् ॥ ११ ॥ ततः
 कालेन महता सावित्र्याः कीर्त्तिवर्द्धनम् । तद्वै पुत्रपतं जज्ञे
 शूराणामनिवर्त्तिनाम् ॥ १२ ॥ भ्रातृणां सीदराणाञ्च तथैवा-
 स्याभवत् शतम् । मद्राधिपस्याश्वपैतेर्मालव्यां सुमहद्वलम् ॥ १३ ॥
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च । भर्तुः कुलञ्च
 सावित्र्या सर्वं कृच्छात् समुद्धृतम् ॥ १४ ॥ तथैवैषापि कल्याणी
 द्रौपदी श्रीलसम्भता । तारयिष्यति वः सर्वान् सावित्रीव कुला-
 ज्ञना ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महा-
 त्मना । विशोकौ विध्वरो राजन् काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६ ॥
 यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् । स सुखी सर्व-
 सिद्धारथी न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७ ॥

इति चारुण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि द्युमत्सेन-
 राज्यलाभे षट्पनवत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८८ ॥

समाप्तञ्च पतिव्रतामाहात्म्यपर्वं ॥

अथ कुण्डलाहरणपर्व ॥

जगजेजय उवाच । यत्तत्तदा महद्ब्रह्मन् लोमनी वाक्-
मब्रवीत् । इन्द्रस्य वचनादेव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् । तच्चाप्यहरिष्यामि
धनञ्जय इतो गते ॥ २ ॥ किन्तु तज्जपतां श्रेष्ठ कथं प्रति मह-
द्भवम् । आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ ते राजगार्दूल कथयामि कथा-
मिमाम् । पृच्छन्तो भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४ ॥ हादशे
समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे । पाण्डूना हितकुच्छ्रुतः कथं
भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५ ॥ अभिप्रायमयो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थं महाराज सूर्यः कर्णमुपागतः ॥ ६ ॥ महार्हं शयने
वीरं स्वर्गस्तारणसंभवे । शयानमतिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्य-
वादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रञ्जिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्त्रेहाच्च भारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो वेद-
विद्वूला स्थीर्णो योगर्षिरूपवान् । हितार्थमब्रवीत् कथं सान्तु-
पूर्वमिदं वच ॥ ९ ॥ कर्ण महचनं तात शृणु सत्यभताम्बर ।
द्रुवतोऽद्य महाबाहो गौहृदात् परमं हितम् ॥ १० ॥ उपाया-
स्यति यत्नस्त्वां पाण्डवाना हितेप्सया । ब्राह्मणच्छ्रुत्वा कर्ण
कुण्डलोपजिहीर्षया ॥ ११ ॥ विदितं तेन शीलन्ते सर्वस्य जगत-
स्तथा । यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्देदास्येव न याचसे ॥ १२ ॥ त्वं
हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितम् । वित्तं यच्चान्यदप्याह
न प्रत्याख्रमासि कस्यचित् ॥ १३ ॥ त्वान्तु चैवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै
पाकशासन । आगन्ता कुण्डलार्थाय नवचक्षैव भिक्षितुम् ॥ १४ ॥
तस्मै प्रयाचमानाय न दीथे कुण्डले त्वया । अनुनेय परं यत्तया
श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५ ॥ कुण्डलार्थं द्रुवंस्तात कारणे-
र्वद्भमिस्त्वया । अन्यैर्वद्भविधैर्विन्तै र्निवार्यैः पुन पुन ॥ १६ ॥

रत्नैस्त्रीभिस्तथा गोभिर्धनैर्वृद्धविधैरपि । निदर्शनैश्च बद्धभिः
कुण्डलेप्सुः पुरन्दरः ॥ १७ ॥ यदि दास्यसि कर्म त्वं सहजे
कुण्डले शुभे । आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्विशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥
कवचेन समायुक्तः कुण्डलाभ्याञ्च मानदः । अबध्यस्त्वं रणेऽरीणा-
मिति विद्धि वचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्न-
सम्भवम् । तस्माद्द्रव्यं त्वया कर्म जीवितञ्चेत् प्रियं तव ॥ २० ॥

कर्म उवाच । की नामेवं भवान् प्राञ्च दर्शयन् सौहृदं परम् ।
कामया भगवन् ब्रूहि की भवान् हिजविशष्टक् ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अहं तात सहस्रांशुः सौहृदास्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतदचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२ ॥

कर्म उवाच । श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्तव्यं हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३ ॥ प्रसादये त्वां
वरद प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् । न निवाय्यो ब्रतादस्मादहं यद्यस्मि
ते प्रियः ॥ २४ ॥ व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नं विभावसो ।
यथाहं हिजमुखिप्रभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥ यदा-
गच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छेदनाहतः । हितार्थं पाण्डुपुत्राणां
खिचरोतम भिञ्चितुम् ॥ २६ ॥ दास्यामि विदुष्येष्ठ कुण्डले वरम
शोत्तमम् । न मे कीर्त्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७ ॥
महिषस्यायमस्वं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् । युक्तं हि यद्यमा
युक्तं मरणं लोकसम्मतम् ॥ २८ ॥ गोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले
सह वर्भणा । यदि मां बलवृषघ्नो भिचार्यमुपयास्यति ॥ २९ ॥
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् । तन्मे कीर्त्तिकरं
लोके नस्याकीर्त्तिर्निर्विष्यति ॥ ३० ॥ हृणोमि कीर्त्तिं लोके हि
जीवितेनापि भानुमन् । कीर्त्तिमानशुभे स्वर्गं हीनकीर्त्तिस्तु
नम्यति ॥ ३१ ॥ कीर्त्तिर्हि पुरुषं लोके कञ्जीवयति माययत् ।
असौर्त्तिर्जीवितं हन्ति जीवनीऽपि यरीरिणः ॥ ३२ ॥ अयं पुरातः

श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो । धात्रा श्लोकेश्वर यथा कीर्ति-
 रायुर्नरस्य ह ॥ ३३ ॥ पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव पराश्रयम् ।
 इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्हिनी ॥ ३४ ॥ सोऽहं शरी-
 रजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् । दत्त्वा च विधिवद्वाकं
 ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५ ॥ कृत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म
 सुदुष्करम् । विलित्य च परानाजौ यथः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६ ॥
 भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् । वृडान् बालान्
 हिजातींश्च मोक्षयित्वा महामयात् ॥ ३७ ॥ प्राप्स्यामि परमं
 लोके यथः स्वर्गमनुत्तमम् । जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्तिस्तद्विधि-
 मे व्रतम् ॥ ३८ ॥ सोऽहं दत्त्वा भवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
 ब्राह्मणच्छिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्मसंवादे

एकीनशताधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

सूर्य उवाच । माहितं कर्म कार्पीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
 पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १ ॥ शरीरस्या-
 विरोधेन प्राणिभिः प्राणभृद्हर । इत्यते यथसः प्राप्तिः कीर्तिश्च
 त्रिदिवे स्थिरा ॥ २ ॥ यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्व-
 तीम् । सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥
 जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतस्तथा । ये चान्ये बाम्भवाः
 केचिल्लोकेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण
 निबोध तत् । कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ॥ ५ ॥
 मृतस्य कीर्त्तारं किं कार्यं भस्मीभूतस्य दैहिन । मृतः कीर्त्तिं न
 जानीते जीवन् कीर्त्तिं समञ्जुते ॥ ६ ॥ मृतस्य कीर्त्तिर्मर्त्यस्य
 यथा माला गतायुषः । अहन्तु त्वा ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्-

अथा ॥ ७ ॥ भक्तिमन्तो हि मे-रक्षा इत्येतेनापि हेतुना । भक्ती-
 ऽयं परया भक्त्या मामित्येव भक्षाभुज ॥ ८ ॥ ममापि भक्तिस्त-
 पन्ना स त्वं कुरु-वचो मम । अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं
 देवनिर्मितम् ॥ ९ ॥ अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत् क्रियतामविग्रहया ।
 देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ तस्मान्नाख्यग्रामि
 ते गुह्यं काले वेत्स्यसि तद्भवान् । पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि त्वं राधेय
 निषीध तत् ॥ ११ ॥ माञ्छे ते कुण्डलेऽदास्त्वं भिक्षिते वक्ष-
 पाणिना । शोभसे कुण्डलाभ्याञ्च रुचिराभ्यां महाद्युते ॥ १२ ॥
 विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमले दिवि । कीर्त्तिय जीवतः साध्वी
 पुरुषस्येति विद्धि तत् ॥ १३ ॥ प्रत्याखिप्रयस्त्वया तात कुण्डलायै
 सुरेश्वरः । शक्या बद्धविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ॥ १४ ॥
 विद्वन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः । हेतुमदुपपन्नार्थैर्माधुर्य-
 क्तभूषणैः ॥ १५ ॥ पुरन्दरस्य कर्णं त्वं वृद्धिमैतामपानुद । त्वं
 हि नित्यं नरव्याघ्र सङ्घेसे सव्यसाचिना ॥ १६ ॥ सव्यसाची त्वया
 चेच्च युधि शूरः समेष्यति । न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां
 समन्वितम् ॥ १७ ॥ विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः सखा भवेत् ।
 तस्मान्न द्वेषे शक्राय त्वयेते कुण्डले शुभे । संग्रामे यदि निर्जेतुं
 कर्णं कामयसेऽर्जुनम् ॥ १८ ॥

इति आरख्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे

त्रिंशत्तोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

—*—

कर्ण उवाच । भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्स्य गोपते ।
 तथा परमतिग्मांशो नास्त्वदियं कथञ्चन ॥ १ ॥ न मे दारा न मे
 पुत्रा न चात्मा सुहृद्दो न च । तथेष्टा ये सदा भक्त्या यथा त्वं
 गोपते भम ॥ २ ॥ इष्टानाञ्च महात्मानो भक्तानाञ्च न संशयः ।

विप्रमभिपूज्य यथाविधि । उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथु-
 लोचनाम् ॥ १२ ॥ अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम गीहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३ ॥ त्वयि वत्से
 पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् । तन्मे वाक्यमभिधया त्वं कर्तुं-
 मर्हसि कर्हिचित् ॥ १४ ॥ अयं तपस्वी भगवान् स्वाध्यायनिवृत्तो
 द्विजः । यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणी
 हि परं तेजो ब्राह्मणो हि परन्तपः । ब्राह्मणानां नमस्कारैः
 सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६ ॥ अमानयन् हि मानार्हान् वाता-
 पिश्व महासुरः । निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७ ॥
 सोऽयं वत्से महाभाग आहितस्त्वयि साम्प्रतम् । त्वं सदा निवृत्ता
 कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८ ॥ जानामि प्रणिधानते
 वाक्यात् प्रभृति नन्दिनि । ब्राह्मणोष्विह सर्वेषु गुरुवन्मुषु चैव च
 ॥ १९ ॥ तथा प्रेषेषु सर्वेषु मित्रसम्बन्धिमादृषु । मयि चैव
 यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २० ॥ न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे
 चान्तःपुरे च ते । सम्यग्बृत्तगानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१ ॥
 सन्देष्टव्यान्तु मन्ये त्वां दिजातिं कौपनं प्रति । पृथे बालेति कृष्णा
 वै सुता चासि ममेति च ॥ २२ ॥ वृष्णीनाञ्च कुले जाता शूरस्य
 दयिता सुता । दत्ता प्रीतिमता मङ्गं पित्रा बाला पुरा स्वयम्
 ॥ २३ ॥ वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम । अग्रमग्ने
 प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४ ॥ तादृशे हि कुले जाता
 कुले चैव विवर्दिता । सुखात् सुखमनुप्राप्ता ऋदात् ऋदमिवा-
 गता ॥ २५ ॥ दौष्कुलेया विषेयिण कथञ्चित् प्रग्रहं गताः ।
 बालभावादिक्लुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६ ॥ पृथे राजकुले
 जन्म रूपज्ञापि तवाद्भुतम् । तेन तेनासि सम्पन्ना समुपेता च
 भाविनी ॥ २७ ॥ सा त्वं दपं परित्यज्य दग्धं मानञ्च भाविनि ।
 आराध्य वरहं विप्रं त्रैबषा योञ्जसे पृथे ॥ २८ ॥ एवं प्राप्स्यसि

कुर्वन्ति भक्तिमिष्टाच्च जानीषि त्वद् भास्कर ॥ ३ ॥ इष्टो
मे कर्षो न चान्यहैवतं दिवि । जानीत इति वै ब्रह्मा
मदितम् ॥ ४ ॥ भूयश्च पिरया याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
ब्रवीमि तिम्योषो त्वन्तु मे चन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ विभेमि न
मृत्योर्यथा विभ्येऽनृतादहम् । विघ्नेप्रेण दिजातीनां
सताम् ॥ ६ ॥ प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽवाप्तिः
यच्च मामाद्य देव त्वं पाण्डवं फाल्गुनं प्रति ॥ ७ ॥ अतु
पञ्च दुःखं तव भास्कर मानसम् । अर्जुनं प्रति माञ्चैव
रपोऽर्जुनम् ॥ ८ ॥ तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं नरत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत् तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ९ ॥ इदं
जानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम । भिक्षते वक्षिणे दद्यामपि जीवितं
मात्मनः ॥ १० ॥

सूर्य उवाच । यदि तात ददास्येते वक्षिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येतमयो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ ११ ॥ नियमेन प्रदद्या
ते कुण्डले वै यतक्रतो । अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां वन-
न्वितः ॥ १२ ॥ अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः । प्रार्थ-
यानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १३ ॥ स त्वमप्येन-
भाराध्य स्मृत्यामिः पुनः पुनः । अभ्यर्थयेथा देविश्रममोषार्थं पुर-
न्दरम् ॥ १४ ॥ शमोषां हि हि मे शक्तिममित्रविनिवर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राच्च कुण्डले वर्म शीतमम् ॥ १५ ॥ इत्येव
नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले । तथा त्वं कर्षं संग्रामे हनि-
ष्यसि रणे रिपून् ॥ १६ ॥ नाशना हि महाबाहो शत्रूनेति करं
पुनः । सा शक्तिर्देवराजस्य यतमोऽयं सहस्रयः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहस्रान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्षः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टं
यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि । तत्सर्वमागुपूर्व्येण यथंशसौ वृक्ष-

अपराधेत यत् किञ्चिन्न कार्यं हृदि तत्त्वया ॥ १४ ॥ द्विजातवो
महाभागा वृद्धवास्तपस्विषु । भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो ह्यपराधेषु
नित्यदा ॥ १५ ॥ सुमहत्पराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा आद्या द्विजोत्तम ॥ १६ ॥ तथेति
ग्राह्योनेति स राजा प्रीतमानसः । हंसचन्द्रांशुसङ्गाद्यं रहमर्से
न्यवेदयत् ॥ १७ ॥ तत्र निशरणे ह्यिप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आहारादि च सर्वं तत् तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥ निश्चिप्य राज-
पुत्री तु तन्त्रीं भानं तथैव च । आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्या-
भिराधने ॥ १९ ॥ तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
विधिवत् परिचाराहं देववत् पथ्यतीघयत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि क्लृण्वलाहरणपर्वणि पृथाद्विजपरिचर्यायां
व्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संश्रित-
व्रतम् । तीपयामास शुद्धेन मनसा संश्रितव्रता ॥ १ ॥ प्रात-
रेष्याम्यद्येत्युक्त्वा कदाचिद्विजसत्तमः । तत आयाति राजेन्द्र सायं
रात्रावधो पुनः ॥ २ ॥ तत्र सर्वासु विलासु भोक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
पूजयामास सा कन्या बर्द्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३ ॥ अन्नादिसमुदा-
चारः शय्यासनकृतस्तथा । दिवसे दिवसे तस्य बर्द्धते न तु हीयते
॥ ४ ॥ निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा । ब्राह्मणस्य पृथा
राजन्न चकाराप्रियन्तदा ॥ ५ ॥ व्यस्ते काले पुनश्चेति न चैति
बद्धधो द्विजः । सुदुर्लभमपि क्षन्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् । शिष्यवत् पुत्रवच्चैव
स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ७ ॥ यथोपजीवं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य
सा । प्रीतिमुत्पादयामास कन्या रत्नमनिन्दिता ॥ ८ ॥ तस्यास्तु

श्रीलङ्घनेन तुतोप द्विजसूतमः । अत्रधाने च भूयोऽस्याः परं यत्र-
 मयाकरोत् ॥ ८ ॥ तां प्रभाते च सायञ्च पिता पप्रच्छ भारत ।
 अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १० ॥ तं सा परम-
 मित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी । ततः प्रीतिमवापाश्रयां कुन्तिभोजी
 महामनाः ॥ ११ ॥ ततः सम्बत्सरे पूर्णं यदासौ जपताम्बरः ।
 नापस्वहृष्कृतं किञ्चित् पृथ्यायाः सौष्ट्वे रतः ॥ १२ ॥ ततः प्रीत-
 मना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे
 परिचारेण ते शुभे ॥ १३ ॥ वरान् वृणीष्व कल्याणि दुरापां
 मानुषैरिह । यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४ ॥
 कुन्युवाच । कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे विद्वित्तम । त्वं
 प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच । यदि नैच्छसि रुत्तस्त्वं वरं भद्रे शुचि-
 स्मिते । इमं मन्त्रं गृह्णाण त्वमाह्वानाय दिवोकसाम् ॥ १६ ॥ यं
 यं देवं त्रमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तेन तेन वशे भद्रे स्थात-
 व्यन्ते भविष्यति ॥ १७ ॥ अकामो वा सकामो वा स समेष्यति ते
 वशम् । विद्वधो मन्त्रसंभ्रान्ती भवेद्भृत्य इवानतः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यमातुमनि-
 न्दिता । तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शपथयान्नुप ॥ १९ ॥ तत-
 स्तामनवदाङ्गीं ग्राहयामास स द्विजः । मन्त्रश्रामं तदा राज-
 ऋषर्वगिरसि श्रुतम् ॥ २० ॥ तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोज-
 मुवाच ह । उषितोऽस्मि सुखं राजन्-कन्यया परितोषितः ॥ २१ ॥
 तव गेहेषु विहितं सदा सप्रतिपूजितः । साधयिष्यामहे तान-
 दित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २२ ॥ स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्त-
 र्हितं तदा । बभूव विस्मयादिष्टः पृथाञ्च मनपूजयत् ॥ २३ ॥

इति पारण्यपर्वणि कर्तुनाशरणपर्वणि पृथामन्यप्राप्ते ॥

चतुरधिकद्विगतीऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् दिजश्रेष्ठे कस्मिंश्चिक्कारणा-
न्तरे । चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामवलावलम् ॥ १ ॥ अर्धं
वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना । मन्त्रग्रामी वलं तस्य चाख्ये
नातिचिरादिति ॥ २ ॥ एवं सञ्चिन्तयन्ती सा ददर्शतुं बह्वृच्या ।
व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३ ॥ ततो हर्ष्य-
तलस्या सा महार्हशयनोचिता । प्राचरां दिशि समुद्यन्तं ददर्शा-
दित्यमण्डलम् ॥ ४ ॥ तत्र बहमनोदृष्टिरभवत् सा सुमध्यमा ।
न चातप्यत रूपेण भानीः सन्ध्यागतस्य सा ॥ ५ ॥ तस्या दृष्टि-
रभूद्दिव्या सापश्चाद्दिव्यदर्शनम् । आसुत्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां
विभूषितम् ॥ ६ ॥ तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत् साय तस्य देवस्य भाविनी ॥ ७ ॥ प्राणानुप-
सृश्य तदा ह्याजुहाव दिवाकरम् । आजगाम ततो राजंस्वर-
माणो दिवाकरः ॥ ८ ॥ मधुपिङ्गी महाबाहुः कब्युश्रीवो हस-
न्निव । अङ्गदी बहमुकटो दिशः प्रत्वालयन्निव ॥ ९ ॥ योगात्
कृत्वा दिधात्मानमाजगाम तताप च । आबभाधे ततः कुन्तीं
साम्ना परमवल्गुना ॥ १० ॥ आगतोऽस्मि वयं भद्रे तव मन्त्र-
वलात्कृतः । किङ्करोम्यवशो राशिं ब्रूहि कर्त्ता तदस्मि ते ॥ ११ ॥

कुन्तुवाच । गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागती ऋषिः । कौतू-
हलात् समाहृतः प्रसीद् भगवन्निति ॥ १२ ॥

सूर्य उवाच । गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
न तु देवं समाहृत्य न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १३ ॥ तवाभिसन्धिः
सुभगे सूर्यात् पुत्री भवेदिति । वीर्य्येणाप्रतिमो लोके कवची
कुण्डलीति च ॥ १४ ॥ सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
उतात्सराति ऋि पुत्रस्ते यथासङ्गत्वमङ्गमे ॥ १५ ॥ अथ गच्छाम्यहं
भद्रे त्वचा मङ्गल्य सुस्मिते । यद्दि त्वं वचनं माद्य करिष्यसि मम
प्रियम् ॥ १६ ॥ यपिष्ये त्वामहं क्रुहो ब्राह्मणं पितरश्च ते ।

त्वत्कृते तान् प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ॥ १७ ॥ पितरञ्चैव
ते भूढं धी न वेत्ति तवानयम् । तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ
मन्त्रमदात्तव ॥ १८ ॥ शीलवृत्तमविज्ञाद्य धास्यामि विनयं परम् ।
एते हि विबुधाः सर्वे पुरन्दरमुखा दिवि ॥ १९ ॥ त्वया प्रलब्धं
पश्यन्ति अयन्त इव भाविनि । पश्य चैनान् सुरगणान् दिव्य-
श्चक्षुरिदं हि ते । पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि हीन माम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽपश्चत्त्रिदशान् राजपुत्रीं सर्वानैव
स्त्रेषु धिष्णोऽग्रे खस्थान् । प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं यथादित्यं
रोचमानांस्तथैव ॥ २१ ॥ सा तान् दृष्ट्वा व्रीडमानैव बाला सूर्यं
देवी वचनं प्राह भीता । गच्छ त्वं वै गोपते त्वं विमानं कन्या-
भावाद्दुःख एषोऽपचारः ॥ २२ ॥ पिता माता गुरवश्चैव धीऽन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने । नाहं धमं लीपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २३ ॥ मया मन्त्रवल्गं ज्ञातुमाहृत-
स्त्वं विभावसी । बाल्यादालेति तत् कृत्वा चान्तुमर्हसि मे विभी ॥ २४ ॥

सूर्य उवाच । बालेति कृत्वानुनयं तवाहं ददामि गान्यानु-
नयं लभेत । आत्मप्रदानं कुरु कृन्ति कन्ये शान्तिस्तवैव हि भवेच्च
भीरु ॥ २५ ॥ न चापि गन्तुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहृतेन भाविनि ॥ २६ ॥ ममिध्यान्यन-
वद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् । सर्वेषां विबुधानाञ्च वक्तव्यः स्यां
तथा शभे ॥ २७ ॥ सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृ-
शम् । विधिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्याहाने

पञ्चाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं
 वचः । अनुनेतुं सहस्रांशुं न यथाक मनस्विनी ॥ १ ॥ न यथाक
 यदा बाला प्रत्याखरातुं तमोनुदम् । भीता शपात्ततो राजन्
 दृष्ट्यौ दीर्घमघान्तरम् ॥ २ ॥ अनागसः पितुः शपो ब्राह्मणस्य
 तथैव च । मन्त्रिमित्तः कथं न स्यात् क्रुद्धादस्माद्भिभावसोः ॥ ३ ॥
 बालेनापि सता मोहाद्भृशं पापकृतान्यपि । नाभ्यासाद्वितव्यानि
 तेजांसि च तपांसि च ॥ ४ ॥ साहमद्य भृशं भीता मृहीता च
 कंरे भृशम् । कथन्तुकार्थं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५ ॥
 वैशम्पायन उवाच । सा वै शापपरिवस्ता बहु चिन्तयती
 हृदा । मोहेनापि परीताङ्गी क्षयमाना पुनः पुनः ॥ ६ ॥ तं
 देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम । व्रीडाविह्वलया वाचा शाप-
 त्वस्ता विशाम्भते ॥ ७ ॥

कुन्त्युवाच । पिता मे ध्रियते देव माता धान्ये च बान्धवाः ।
 न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेद्यम् ॥ ८ ॥ त्वया तु सङ्गमो
 देव यदि स्यादधिर्वर्जितः । मन्त्रिमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्त्ति-
 र्नाशेत्ततः ॥ ९ ॥ अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपताम्बर । ऋते प्रदा-
 नाहन्तु भ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १० ॥ आत्मप्रदानं दुर्द्वेषं तव हृत्वा
 सती ह्यहम् । त्वयि धर्मो यथायैव कीर्त्तिरायुष दिदिनाम् ॥ ११ ॥

सूर्य उवाच । न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिक्रिते ।
 प्रभवन्ति वरारोहे भद्रन्ते शृणु मे वचः ॥ १२ ॥ सर्वान् कामयती
 यत्नान् कमेर्धातोद्य भाविनि । तस्मात् कन्येह सुयोषि स्वतन्त्रा
 वरवर्षिणि ॥ १३ ॥ नाधर्मैश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भाविनि ।
 अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४ ॥ अनाहुताः स्त्रियः
 सर्वा नराख वरवर्षिणि । स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति
 मृतः ॥ १५ ॥ सा मया सह सङ्गम्य पुनः कन्या भविष्यति ।
 पुत्रय ते महाशङ्कभविष्यति महायथाः ॥ १६ ॥

कुन्तुवाच । यदि पुत्रो मम भवेत्स्वतः सर्वतमीनुद । कुण्डली
कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७ ॥

सूर्य उवाच । भविष्यति महाबाहुः कुण्डली द्विव्यवर्मभृत् ।
अभेदज्ञान्तमयं तस्य भर्त्रे भविष्यति ॥ १८ ॥

कुन्तुभाच । यदेतद्मृतादस्ति कुण्डले वर्म शोभतम् । मम
पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९ ॥ अस्तु मे सद्गमो
देव यथीक्तं भगवंस्त्वया । तदीर्यरूपसखीजा धर्मयुक्ती भवेत्
स च ॥ २० ॥

सूर्य उवाच । अदित्या कुण्डले राशि दत्ते मे मत्तकाश्रिणि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१ ॥

कुन्तुवाच । परमं भगवन्नेवं सद्गमिष्ये त्वया सह । यदि
पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विह-
ङ्गमः । स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्सर्गं चैव ताम् ॥ २३ ॥
ततः सा विह्वलेवासीत् कन्या सूर्यस्य तेजसा । पपात चायं सा
देवी शयने भूढचेतना ॥ २४ ॥

सूर्य उवाच । साधयिष्यामि सुशोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा प्रीडिता बाला तदा सूर्य-
मथाब्रवीत् । एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवक्षेऽहम् ॥ २६ ॥
इति श्लोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन् पुण्ये शयनीये पपात मोहाविष्टा भव्यमाना लतेव ॥ २७ ॥
तिग्मांशुस्तां तेजसा मोहयित्वा योगीनाविश्वात्मसंस्थाङ्गकार । न
चैवेनां दूषयामास भानुः संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्यसद्गमे
षडधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो गर्भः समभवत् पृथायाः पृथिवी-
 पते । शुक्ले द्योत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १ ॥ सा बालव-
 भयाहाला गर्भं तं विनिगूहती । धारयामास सुयोषी न चेनां
 कुमुधे जनः ॥ २ ॥ न हि तां वेद् नाप्यन्या काचिद्द्वारेयिकामृते ।
 कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥ नतः कालेन सा
 गर्भं सुषुधे वरवर्णिनी । कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम्
 ॥ ४ ॥ तथैवावदकवचं जनकोज्ज्वलकुण्डलम् । दृश्यं च वृषभ-
 स्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५ ॥ जातमात्रञ्च तं गर्भं धारया
 सम्मन्त्रा भाविनी । मञ्जूषायां समाधाय स्वास्तीर्णायां समन्ततः
 ॥ ६ ॥ मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा । श्लक्ष्णायां
 सुपिधानायामश्वनद्यामवाहजत् ॥ ७ ॥ जानती चाप्यकर्तव्यं
 कन्याया गर्भधारणम् । पुत्रस्त्रीहेन राजेन्द्र करुणं पर्यवेदवत्
 ॥ ८ ॥ समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले । उवाच रुदती
 कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९ ॥ स्वस्ति ते चान्तरीक्षेभ्यः
 पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक । दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तीवचराव धि ॥ १० ॥
 शिवास्ते सन्तु पत्यानी मा च ते परिपन्थिनः । आगताश्च तथा
 पुत्र भवन्तूद्गोहचेतसः ॥ ११ ॥ पातु त्वां वरुणो राजा सलिले
 सलिलेश्वरः । अन्तरीक्षेऽन्तरीक्षस्थः पवनः सर्वभूतस्था ॥ १२ ॥
 पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपताम्बरः । येन दत्तोऽसि मे पुत्र
 दिव्येन विधिना किल ॥ १३ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या
 विश्वे च देवताः । मरुतश्च महेन्द्रेण दिग्भ्यं सदिगोश्वराः ॥ १४ ॥
 रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च । वेत्स्यामि त्वां विद्मिषेऽपि
 कवचेनाभिस्त्रितम् ॥ १५ ॥ धन्यस्ते पुत्र जनको दिवो भागु-
 र्विभावसु । यस्त्वां दृष्यति दिव्येन वक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६ ॥
 धन्या सा प्रमदा वा त्वां पुत्रत्रे कल्पविष्यति । बस्यास्त्वं तत्रितः
 पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७ ॥ को नु स्वप्रस्तवा दृष्टो वा

त्रामादित्यवर्षसम् । दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८ ॥
 पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रदलीव्वलम् । सुललाटं सुकेभान्तं
 सुवर्णं कल्पयिष्यति ॥ १९ ॥ धन्या दृश्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्प-
 माणकम् । अव्यक्तकक्षवाक्यानि वदन्तं, रेणुगुण्डितम् ॥ २० ॥
 धन्या दृश्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्वीवनगीचरम् । हिमवदनसम्भूतं सिंहं
 क्षेमरिणं यथा ॥ २१ ॥ एवं बद्धविधं राजन् विलप्य क्रूरं पृथा ।
 अवाह्यजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२ ॥ संदती पुत्र-
 भीकार्ता निधीषे कमलीक्षणा । धात्र्या सह पृथा राजन् पुत्र-
 दर्शनलाक्षसा ॥ २३ ॥ विमर्जयित्वा मञ्जूषां, सम्बोधनभयात्
 पितुः । विवेश राजभवनं पुनः भीकारातुरा ततः ॥ २४ ॥ मञ्जूषा
 लश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्युतीं नदीम् । चर्मण्युत्याय यमुनां ततो
 गङ्गां प्रगाम ह ॥ २५ ॥ गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामनु ययौ
 पुरीम् । स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुद्धमानकः ॥ २६ ॥ अम-
 तादुत्थितं दिव्यं तनुवर्मं सकुण्डलम् । धारयामास तं गर्भं देवञ्च
 विधिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथामञ्जूषाक्षेपणे
 सप्ताधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु धतराष्टस्य वै-
 शखा । सूतोऽधिरथ इत्येव सदारी जाङ्गवीं ययौ ॥ १ ॥ तस्य
 भार्याभवद्राजन् क्षुपेणासदृशी भुवि । राधा नाम महाभागा न
 सा पुत्रमविन्दत ॥ २ ॥ अपत्यार्थं परं यत्रमकरोच्च, विषेपतः ।
 सा ददर्शाथ मञ्जूषामुद्धमानां यदृच्छया ॥ ३ ॥ दत्तरक्षाप्रति-
 सरामन्वाखमनयोभिताम् । उर्मोतरङ्गैर्जाङ्गव्याः समानीतामुप-
 ह्वरन् ॥ ४ ॥ सा तां कीदृशलात् प्राप्तां प्रादब्रामास भाविनी ।

ततो निवेद्यामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ५ ॥ स तामुदृत्य
 मण्डूप्रामुत्सार्थं जलमन्तिक्रात् । यन्मैरुहाटवाभास सोऽप्य-
 त्तत्र बालकम् ॥ ६ ॥ तरुणादित्यसङ्गायं हेमवर्मधरं तथा ।
 षष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ७ ॥ स सूतो भार्य्या
 शार्ङ्गं विभ्रयोत्फुल्लशोचनः । अङ्गमारोप्य तं बालं भार्य्यां वचन-
 भव्रवीत् ॥ ८ ॥ इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भवित्रि ।
 दृष्टवान् देवगर्भोऽयं मन्योऽस्त्राकमुपागतः ॥ ९ ॥ अनपत्यस्य
 पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम । इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधावै स
 महीपते ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह तं राधा-विधिवद्विव्यकृपिणम् ।
 पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं त्रियावृतम् ॥ ११ ॥ पुपोष चैनं विधि-
 वदवधे स च वीर्यवान् । ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नीरवाः
 सुताः ॥ १२ ॥ वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् । नामास्य
 वसुषिणेति ततश्चक्रुर्दिजातयः ॥ १३ ॥ एवं स सूतपुत्रत्वं जगा-
 नामितविक्रमः । वसुषिण इति खरातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १४ ॥
 सूतस्य वदवधेऽङ्गेषु ज्येष्ठः पुत्रः स वीर्यवान् । शारेण विदित-
 यासीत् पृथाया दिव्यवर्मभत् ॥ १५ ॥ सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विदुर्ब-
 समयेन तम् । दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुत्रं वारणसाङ्गवम् ॥ १६ ॥
 तत्रोपसदनञ्जने द्रोणस्येष्वस्त्रकर्म्मणि । सख्यं दुर्योधनेनैवमगमत्
 स च वीर्यवान् ॥ १७ ॥ द्रोणात् कृपाञ्च रामाञ्च सोऽस्त्रग्राम-
 ष्टतुर्विधम् । लब्ध्वा लोकेऽभवत् खरातः परमेष्वासताङ्गतः ॥ १८ ॥
 सन्ध्याय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिधि रतः । योद्धुमायंसते नित्यं
 फाल्गुनेन महात्मना ॥ १९ ॥ सदा हि तस्य स्रष्टासीद्गर्जनेन
 विशाम्भते । अर्जुनस्य च कर्म्मण यतो दृष्टो बभूव सः ॥ २० ॥
 एतद्भुञ्जं महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः । यः सूर्यसन्धवः कर्म्मः
 कुम्भां सूतकुले तदा ॥ २१ ॥ तन्तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च
 समन्वितम् । अब्रह्मं समरे मत्वा पर्यतप्ययुधिष्ठिरः ॥ २२ ॥

यदा च कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् । स्तौति मध्यन्दिने
 प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिलोत्थितः ॥ २३ ॥ तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा
 धनहेतुना । नादियं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति दिजातिषु ॥ २४ ॥
 तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां दिक्षीत्युपस्थितः । स्वागतञ्चेति
 राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि राधाकर्णप्राप्तौ
 षष्ठाधिकत्रिंशत्तिस्र्यध्यायः ॥ ३०८ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छेद्यना वृतम् ।
 दृष्ट्वा स्वागतमित्याहं न बुबोधास्य मानसम् ॥ १ ॥ हिरण्यकण्ठीः
 प्रमदा ग्रामान् वा बद्धगोकुलान् । किं ददानौति तं विप्रमुवाचा-
 धिरचिस्ततः ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । हिरण्यकण्ठः प्रमदा यच्चान्यत् प्रीति-
 बर्हणम् । नाहं दत्तमिच्छेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३ ॥
 यद्वित्तं सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ । एतदुत्कृत्य मे दिक्षि
 वदि सत्यव्रती भवान् ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं
 परन्तप । एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५ ॥

कर्म उवाच । अवनिं प्रमदां गायत्रिवापं बद्धवार्पिकम् ।
 तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं बद्धविधेर्वाक्यैर्वाच्यमानः स तु
 हिजः । कर्मिण भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७ ॥ सान्त्वितश्च
 यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि । न चान्यं स हिजश्रेष्ठः कामया-
 मास वै वरम् ॥ ८ ॥ यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै हिजसत्तमः ।
 तदैतमब्रवीद्ध्रुयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९ ॥ सहजं वर्म मे विप्र
 कुण्डले चामृतोद्धवे । तेनावध्योऽग्नि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम्-

॥ १० ॥ विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्ठकम् । प्रति-
 गृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां विभ्र-
 त्तोऽहं वर्मणा सहजेन च । गमनीयो भविष्यामि यद्गुणा इज्ज-
 सत्तम ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदान्यं न वरं वद्रे भगवान् पाण्ड-
 शासनः । ततः प्रहस्य कर्षस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३ ॥ विहितो
 देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो । न तु न्याय्यं मया दातुं तव
 शक्र वृथा वरम् ॥ १४ ॥ त्वं हि देवेश्वरः साक्षात् त्वया दियो
 वरो मम । अन्येषाञ्चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतज्ञत् ॥ १५ ॥
 यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचन्तथा । बध्यतामुपसास्यामि
 त्वञ्च शक्रावहास्यताम् ॥ १६ ॥ तस्मादिनिमयं ब्रूत्वा कुण्डले वर्म
 शोत्तमम् । हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७ ॥

शक्र उवाच । विदितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवान्तिकम् ।
 तेन ते सर्वमाखरातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८ ॥ काममस्तु तदा
 तात तव कर्षं यथेच्छसि । वर्जयित्वा तु मे वक्षं प्रवृणीष्व यथे-
 च्छसि ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णं प्रहृष्टस्तु सपसङ्गम्य वास-
 वम् । अमोघा शक्तिमभ्येत्य वद्रे संपूर्णमानसः ॥ २० ॥

कर्ण उवाच । वर्मणा कुण्डलाभ्याञ्च शक्तिं मे दैहि वासव ।
 अमोघां यत्सुसङ्घानां घातिनीं प्रथनामुखि ॥ २१ ॥ ततः सञ्चिन्ध
 मनसा सुहृत्तमिव वासवः । शक्त्यर्थे पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमवा-
 ब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
 गृहाण कर्षं शक्तिन्तुमनेन समयेन च ॥ २३ ॥ अमोघा हस्ति
 शतशः शत्रून् मम करचुरता । पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्
 विनिघ्नत ॥ २४ ॥ सेयं तव करप्राप्ता हलैकं रिपुमूर्जितम् ।
 गर्जन्तं प्रनपन्तश्च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५ ॥

कर्ष उवाच । एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।
गर्जनं प्रतपन्तश्च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६ ॥

इन्द्र उवाच । एवं हनिष्यसि रिपुं गर्जनं बलिनं रणे ।
तन्तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७ ॥ यमाहुर्वेद-
विदांसो वाराहमपराजितम् । नारायणमविश्वस्य तेन कृष्येन
रक्ष्यते ॥ २८ ॥

कर्ष उवाच । एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम । अमोघां
दृष्टि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९ ॥ उत्कृत्य तु प्रदा-
स्यामि कुण्डले कवचञ्च ते । निकृत्तेषु तु गार्त्रेषु न मे बीभत्सतां
भवेत् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच । न ते बीभत्सता कर्ष भविष्यति कथञ्चन । व्रण-
यैवं न गार्त्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१ ॥ यादृशस्तं पितु-
र्वर्णस्ते जय वदताम्वर । तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ष भविता पुनः
॥ ३२ ॥ विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशयि । प्रमत्तो भोक्त्रसे
चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३ ॥

कर्ष उवाच । संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्य शत्रु त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शक्तिं प्रच्वलितां प्रतिशङ्घ विधा-
म्यते । शस्त्रं गृहीत्वा निश्रितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५ ॥ ततो
देवा मानवा दानवाश्च निकृन्तन्तं कर्षमात्मानमेवम् । दृष्ट्वा सर्वे
सिंहनादान् प्रणेदुर्न ह्यस्यासीन्मुखजो वै विकारः ॥ ३६ ॥ ततो
दृष्ट्वा दुन्दुभयः प्रणेदुः पपातोच्चैः पुष्यवर्षञ्च दिव्यम् । दृष्ट्वा कर्षं
शस्त्रसङ्घृत्तगात्रं सुहृद्यापि क्षयमानं नृवीरम् ॥ ३७ ॥ ततश्चिह्नत्वा
कवचं दिव्यमहान्तथैवाद्द्रं प्रददौ वासवाय । तथोत्कृत्य प्रददौ
कुण्डले ते कर्षात्तस्मात् कर्मणा तेन कर्षः ॥ ३८ ॥ ततः शत्रुः
प्रहसन् वञ्चयित्वा कर्षं लोके यमसा योजयित्वा । कृतं कार्यं

पाण्डवानां हि मेने ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पात ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा कर्णं
मुषितं धार्तराष्ट्रा दीनाः सर्वे भ्रमदृषां इवासन् । तास्त्रावस्त्रां
गमितं सूतपुत्रं श्रुत्वा पार्था जह्वदुः काननेषु ॥ ४० ॥

जनमेजय उवाच । कस्या वीराः पाण्डवास्ते बभ्रुवः कुत-
श्चैते श्रुतवन्तः प्रियं तत् । किं वाकार्पुर्दादशब्दे व्यतीते तन्मे
सर्वं भगवान् व्याकरोतु ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । सख्या कृष्णां सैन्यं द्रावयित्वा विप्रैः
साहं काम्यकादाश्रमात्ते । मार्कण्डेयात् श्रुतवन्तः पुराणं देव-
र्षीणाञ्चरितं विस्तरेण ॥ ४२ ॥ प्रत्याजम्भुः सरथाः सानुवाताः
सर्वे साहं सूतपौरोगवैश्च । ततः पुण्यं दैतवनं नृवीरा निस्ती-
र्थ्योऽग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि कर्णस्य वर्मकुण्डल-
दाने नवाधिकत्रिंशत्तिस्र्यध्यायः ॥ ३०८ ॥

समाप्तञ्च कुण्डलाहरणपर्वः ॥

अथ आरण्यपर्वः ॥

जनमेजय उवाच । एवं ह्यतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
त्तमम् । प्रतिपद्य ततः कृष्णा किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ह्यतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
त्तमम् । विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरुत्ततः ॥ २ ॥ पुन-
र्दैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः । स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्र-
वह्निपादपम् ॥ ३ ॥ अनुभुक्तफलाहाराः सर्वे एव मिताशनाः ।
न्यवसन् पाण्डवास्तत्र कृष्णाया सह भार्यया ॥ ४ ॥ वसन् दैतवने
राजा कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्री च
पाण्डवो ॥ ५ ॥ आह्वयार्थं पराक्रान्ता भर्मात्मानो जतव्रताः ।

युधिष्ठिर उवाच । नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कार-
णम् । धर्मस्तु विभजत्यर्थसुभयोः पुखपापयोः ॥ १ ॥

भीम उवाच । प्रातिकाम्यनयत् कृष्णां सभायां प्रेष्यत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्र संशयम् ॥ २ ॥

यर्जुन उवाच । वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदित्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
श्रुतितीव्रा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्र संशयम् ॥ ३ ॥

सहदेव उवाच । यक्षुनिस्त्वां यदाजैपीदृशदूतेन भारत ।
न मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्र संशयम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्र-
वीत् । आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दृश ॥ ५ ॥ पानीय-
मन्तिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाश्रितान् । एते हि भ्रातरः क्षान्ता-
स्तव तात पिपासिताः ॥ ६ ॥ नकुलस्त' तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य
पादपम् । अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७ ॥ पश्चामि
बङ्गलान् राजन् वृक्षानुदकसंश्रयान् । सारसानाञ्च निह्लादमत्रो-
दकमसंशयम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् सत्यवृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूष्णैः पानीयमानय ॥ ९ ॥ नकुलस्तु
तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य आसनात् । प्राट्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रञ्चैवा-
न्वपद्यत ॥ १० ॥ स हृष्टा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरीक्षात् स शुकुवे ॥ ११ ॥

यच्च उवाच । मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
मन्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिव हरस्व च ॥ १२ ॥ अनादृत्य तु
तदाकथं नकुल सुपिपासितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च
निपपात ह ॥ १३ ॥ चिरायमार्षे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीत् भ्रातरं वीरं सहदेवमरिन्दम ॥ १४ ॥ भ्राता हि चिर-
यातो नः सहदेव तवाग्रजः । तथैवानय सोदर्यं पानीयञ्च त्वमा-
नय ॥ १५ ॥ सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत । इदमं च

इतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥ भ्रातृशोकाभिसन्तप्तस्तृषया
 च प्रपीडितः । अभिदुद्राव पानीयं तदा वागभ्यभाषत ॥ १७ ॥
 मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्ता यथाश्रमं
 पिवस्व च हरस्व च ॥ १८ ॥ अनादृत्य तु तदाक्यं सहदेवः पिपा-
 सितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥
 अथाब्रवीत् स विजयं कुन्तीपुत्रो शुधिष्ठिरः । भ्रातरौ ते विर-
 गतौ वीभत्सी शत्रुकर्षण ॥ २० ॥ तौ वैधानय भद्रन्ते पानीयञ्च
 क्षमानय । त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामुपाश्रयः ॥ २१ ॥
 एवमुक्ती शुङ्गाकेशः प्रगृह्य समरं धनुः । आमुक्तखड्गो मेधावी
 तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥ ततः पुंस्रथादूर्लौ पानीयहरणे
 गतौ । तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २३ ॥
 प्रसृष्टाविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः । धनुस्वयम्य कौन्तेयो
 व्यलोकयत तदनम् ॥ २४ ॥ मापश्यन्तत्र किञ्चित् स भूतमस्त्रि-
 ष्णहावने । सव्यसाची ततः आन्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २५ ॥
 अभिधावंस्ततो वाक्यमन्तरीक्षात् स शृणुवे । किमासीदसि पानीयं
 नैतच्छक्यं बलात्स्वया ॥ २६ ॥ कौन्तेय यदि प्रश्नांस्तान्मयोक्तान्
 प्रतिपत्स्यते । ततः पात्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २७ ॥
 वारितस्त्वब्रवीत् पार्थो दृश्यमानो निवारय । यावदाप्यैर्विनिर्मिन्नः
 पुनर्नवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्वानु-
 मन्त्रितैः । प्रवर्षं दिशः वृत्स्नाः शब्दविदग्ध दृश्यन् ॥ २९ ॥
 कर्षिनालीकनाराशानुत्सृजन् भरतर्षभ । स त्वमीघानिपून्मुक्त्वा
 दृश्याभिप्रपीडितः । अनेकीरिपुसहातैरन्तरीक्षे वर्षं ह ॥ ३० ॥
 यश्च उवाच । किं विधानेन ते पार्थ प्रश्नानुक्ता ततः पिव ।
 अनुक्ता च पिवन् प्रश्नान् पीक्षेव न भविष्यसि ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्ततः
 पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः । श्वश्रायैव तां पात्रं पीक्षेय निपपात
 ह ॥ ३२ ॥ अथाब्रवीद्दोमभेनं कुन्तीपुत्रो शुधिष्ठिरः । नकुलः

सहदेवश्च बीभत्सुश्च परन्तप ॥ ३३ ॥ चिरङ्गतास्तोयहेतोर्न चाग-
च्छन्ति भारत । तांशैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च त्वमानय ॥ ३४ ॥
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं दैशं प्रत्यपद्यत । यत्र ते पुरुषध्यात्रा भ्रात-
रोऽस्य निपातिताः ॥ ३५ ॥ तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषणा च
प्रपीडितः । अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यश्चरच्चसाम् ॥ ३६ ॥
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य वै । पास्यामि तावत्
पानीयमिति पार्यो वृकोदरः । ततोऽभ्यधावत् पानीयं पिपासु-
र्भस्पर्षभः ॥ ३७ ॥

यश्च उवाच । मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्य च ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अनुक्त्वा तु तान् प्रश्नान् पीत्वैव निपपात ह ॥ ३९ ॥ ततश्चिर-
गतान् भ्रातृनथ श्लाघा युधिष्ठिरः । चिरायमाणो बह्वयः पुनः
पुनरुवाच ह ॥ ४० ॥ माद्रैथौ किं चिरायते गाण्डीवी किं चिरा-
यते । महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ॥ ४१ ॥ गच्छा-
न्येषा पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः । ससुप्तस्थौ महाबाहु-
र्दक्षमानेन चेतसा ॥ ४२ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुष-
र्षभः । आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निद्रमव्रवीत् ॥ ४३ ॥ किं-
स्त्रिद्वनमिदं दुष्टं किंस्त्रिदुष्टो मृगो भवेत् । प्राहसन् वा महाभूतं
अप्तास्तोनाथ वापतन् ॥ ४४ ॥ न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्र
ते गताः । अन्विच्छुद्धिर्वने तीर्थं कालोऽद्यमभिपातितः । किं नु
तत् कारणं घेन नाथान्ति पुरुषर्षभाः ॥ ४५ ॥ एवमादीनि
वाक्यानि विनृष्य नृपसत्तमः । व्यपेतजननिर्घोषं प्रविशेय महा-
वनम् ॥ ४६ ॥ रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् । नील-
भास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् । अमरैरुपगीतञ्च पक्षिभिश्च
महावशाः ॥ ४७ ॥ स गच्छन् कानने तस्मिन् हेमजालपरिष्कृतम् ।

दृष्टं ब्रह्म सरः श्रीमान् विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४८ ॥ उपेतं
नलिनीजालैः सिन्धुवारैः सुवेतसैः । केतकीः करवीरैश्च पिप्पलै-
श्चैव संवृतम् । अमर्त्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्येयपर्वणि मुषिष्ठिरसरोदर्यने
एकादशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स दृष्ट्वा हतान् भ्रातॄन् लोकपालानिव
चुरांतान् । युगान्ते समनुप्राप्ते अक्रुप्रतिमगौरवान् ॥ १ ॥ विनि-
कीर्णधनुर्वाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् । भीमसेनं यमौ चैव निर्वि-
चेष्टान् गतायुषः ॥ २ ॥ स क्षीर्णमुष्णं निश्वस्य शोकवाष्पपरि-
प्लुतः । तान् दृष्ट्वा पतितान् भ्रातॄन् सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ॥ ३ ॥
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् । ननु त्वया महाबाहो
प्रतिज्ञातं वृकोदर ॥ ४ ॥ सुयोधनस्य मेत्सगामि गद्या सकृद्यिनी
रणे । व्यथं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५ ॥ महा-
त्मनि महाबाहौ क्लृप्तां कीर्त्तिवर्धन । मनुष्यसम्भवा वाचो विध-
र्मिण्यः प्रतिश्रुताः ॥ ६ ॥ भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्ति कथं
मया । दिवाद्यापि यदावोचन् सूतके तां धनञ्जय ॥ ७ ॥ सह-
सात्तादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै । उत्तरे पारिपात्रे च जगु-
र्भूतानि सर्वशः ॥ ८ ॥ विप्रनष्टां श्रियञ्चैपामाहर्त्ता पुनरञ्जया ।
नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचित् ॥ ९ ॥ सोऽयं
मृत्युतमं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः । अयं ममायां संहत्य गीते
भूमौ धनञ्जयः ॥ १० ॥ शायित्य यं वयं नाथं दुःखान्यितानि
सेहिम । रणे प्रमत्तो वीरौ च सदा मयुनिवर्हणौ ॥ ११ ॥
कथं रिपुव्रमं यातो कुन्तीपुत्रो महाबलौ । यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ
भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १२ ॥ अस्मत्कारमयं नूनं हृदयं मम दुर्घटः ।

यमौ यदेतौ दृष्ट्वाय पतितौ नावदीर्यते ॥ १३ ॥ शास्त्रज्ञा द्वि-
 कालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रिदान्विताः । अकृता सदृशं कर्म किं श्रेष्ठं
 पुरुषर्षभाः ॥ १४ ॥ अविद्यतशरीराद्याप्यप्रमदप्ररासनाः । अशंका
 भुवि सद्गन्ध किं श्रेष्ठमपराजिताः ॥ १५ ॥ सानूनिवाद्भिः संसृष्टान्
 दृष्ट्वा भ्रातृन्महामतिः । सुखं प्रसृष्टान् प्रखिलः खिलः कष्टा दृष्ट्वा-
 ज्ञतः ॥ १६ ॥ एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः । श्रीक-
 सागरमध्यस्थो दृष्ट्वा कारणमाकुलः ॥ १७ ॥ इतिकर्तव्यताञ्चेति
 दिशकालविभागवित् । नाभिपेदे महावाङ्मयिन्तयानो महामतिः
 ॥ १८ ॥ अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः । एवं विलम्ब
 वद्भवा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥ बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः
 केन निपातिताः । नैषां अस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नैहास्ति कस्यचित्
 ॥ २० ॥ भूतं महद्दिङ्मन्थे भ्रातरौ श्रेण मे हताः । एकाग्रं
 चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा ज्ञेयम् ॥ २१ ॥ स्यात्तु दुर्यो-
 धनेनेहमुपांशुविहितं कृतम् । गान्धारराजरचितं सततं जिह्वाबुद्धिना
 ॥ २२ ॥ यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत । कस्तस्य विश्वसे-
 हीरो दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २३ ॥ अथ वा पुरुषैर्गुणैः प्रयोगोऽब-
 न्दुरात्मनः । भवेदिति महाबुद्धिर्वद्भवा तदचिन्तवत् ॥ २४ ॥
 तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा । सृतानामपि चैतेषां विहतं
 नैव जायते ॥ २५ ॥ मुखवर्चाः प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्त-
 यत् । एकैकमद्यौषजलानिमान् पुरुषसत्तमान् ॥ २६ ॥ कोऽन्धः
 प्रतिस्मासीत कालान्तकयमाहते । एतेन व्यवसायेन तप्तीयं ब्य-
 गाढवान् । साहमानश्च तत्तीव्रबन्तरक्षात् स शुश्रुवे ॥ २७ ॥

यच्च उवाच । अहं वकः शैवलमत्स्यभक्षो नोता मया प्रेत-
 वशं तवानुजाः । त्वं पद्मो भविता राजपुत्र न चेत प्रकान्
 पृच्छते व्याकरोपि ॥ २८ ॥ मा तात् साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरि-
 ग्रहः । प्रशानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधान-
भाक् । पृच्छामि कीं भवान् देवी नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ ३० ॥
हिमवान् पारिपात्रश्च विश्वग्री मलय एव च । चत्वारः पर्वताः
केन पातिता भूरितेजसः । अतीव ते महत् कर्म कृतञ्च बलिना-
म्बर ॥ ३१ ॥ यान्न देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसाः ।
विप्रहेरन् महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ न ते जानामि
यत् कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् । कीतूहलं महष्पातं
साध्वसद्भागतं मम ॥ ३३ ॥ येनास्मद्दिग्महद्वयः समुत्पन्नधियो-
त्तरः । पृच्छामि भगवंस्तस्मात् कीं भवानिह तिष्ठति ॥ ३४ ॥

यश्च उवाच । यज्ञोऽहमस्मि भद्रन्ते मामि यज्ञी जलेत्तरः ।
मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्तो महौजसः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तामग्निवां श्रुत्वा वाचं स परुषा-
चराम् । यज्ञस्य ब्रुवती राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ ३६ ॥
विरूपाक्षं महाकायं यज्ञं तालममुच्छ्रवम् । उवलनार्कप्रतीकाश-
मध्वं पर्वतोपमम् ॥ ३७ ॥ वृक्षमाश्रित्य तिष्ठन्तं दृश्यं भरतर्षभः ।
मेघगभीरनादेन तर्कयन्तं महास्वनम् ॥ ३८ ॥

यश्च उवाच । इमे ते भ्रातरो राजान् वार्यमाणा मयासकृत् ।
बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै मृदिता मया ॥ ३९ ॥ न पेव-
मुद्धं राजन् प्राणानिह परीप्सता । पार्थ मा साहसं कार्षी-
र्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रज्ञानुक्ता तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । न चाहं कामधे यश्च तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत् प्रयंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः नदा ॥ ४१ ॥ यदात्मना
स्वमात्मानं प्रयंसेत् पुरुषर्षभ । यथाप्रशन्तु ते प्रश्नान् प्रतिवक्ष्यामि
पृच्छ माम् ॥ ४२ ॥

यश्च उवाच । किंस्विदादित्ययुज्यति के च तस्याभितथराः ।
कथैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रह्मादित्यमुन्नवतिर्द्विवास्तस्याभितवराः ।
धर्मशास्त्रं नयति च सत्ये च प्रतिष्ठति ॥ ४४ ॥

यच्च उवाच । केन स्त्रित् श्रोत्रियो भवति केन स्त्रिन्दिते
महत् । केन स्त्रिद्वितीयवान् भवति राजन् केन च बुद्धिमान् ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते
महत् । इत्या द्वितीयवान् भवति बुद्धिमान् वृद्धसेवका ॥ ४६ ॥

यच्च उवाच । किं ब्राह्मणानां देवत्वं कथं धर्मः सतामिव ।
कथैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
भरणं मानुषो भावः परीवादोऽसतामिव ॥ ४८ ॥

यच्च उवाच । किं क्षत्रियाणां देवत्वं कथं धर्मः सतामिव ।
कथैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यश्च एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ५० ॥

यच्च उवाच । किमेकं यश्चियं साम किमेकं यश्चियं यजुः ।
का चैका वृणुते यश्चं कां यश्ची नातिवर्त्तते ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राणो वै यश्चियं साम मनो वै यश्चियं
यजुः । ऋगीका वृणुते यश्चं तां यश्ची नातिवर्त्तते ॥ ५२ ॥

यच्च उवाच । किं स्त्रिदापततां श्रेष्ठं किं स्त्रिन्निवपतां वरम् ।
किं स्त्रित् प्रतिष्ठमानानां किं स्त्रित् प्रसवतां वरम् ॥ ५३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षमापततां श्रेष्ठं बीजन्निवपतां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां मूत्रः प्रसवतां वरम् ॥ ५४ ॥

यच्च उवाच । इन्द्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमान् लोकपूजितः ।
सम्मतः सर्वभूतानामुच्छसन् को न जीवति ॥ ५५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवतातिथिभत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छसन्न स जीवति ॥ ५६ ॥

यश्च उवाच । किं स्विद्गुस्तरं भूमेः किं स्विदुच्चतरञ्च खात् ।
किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्बद्धतरं तृणात् ॥ ५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । माता गुस्तरा भूमेः खात् पितोच्चतर-
स्तथा । मनः शीघ्रतरं वाताच्चिन्ता बद्धतरा तृणात् ॥ ५८ ॥

यश्च उवाच । किं स्वित् सुप्तं न निमिषति किं स्विष्णातं न
चोपति । कस्य स्विद्दृढ्यं नास्ति किं स्विद्देगेन वर्द्धते ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यष्टं जातं न
चोपति । अश्विनोऽद्भ्यं नास्ति नदी देगेन वर्द्धते ॥ ६० ॥

यश्च उवाच । किं स्वित् प्रवसती मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे
सतः । आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सार्धः प्रवसती मित्रं भार्या मित्रं गृहे
सतः । आतुरस्य मिषद्भित्तं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६२ ॥

यश्च उवाच । कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं स्विद्धर्मः सनातनः ।
अमृतं किं स्विद्राजेन्द्र किं स्वित् सर्वमिदं जगत् ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सीमो गवा-
मृतम् । सनातनीऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६४ ॥

यश्च उवाच । किं स्विदेको विषरते जातः को जायते पुनः ।
किंस्विद्दिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत् ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सूर्य्य एको विषरते चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्दिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ६६ ॥

यश्च उवाच । किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं ययः ।
किं स्विदेकपदं स्वर्गं किं स्विदेकपदं सुखम् ॥ ६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दाल्भमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं ययः ।
सत्यमेकपदं स्वर्गं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ६८ ॥

यश्च उवाच । किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्देववृतः सखा ।
उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ॥ ६९ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या देवकृतः
सखा । उपजीवनञ्च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ७० ॥

यच्च उवाच । धन्यानामुत्तमं किं खिन्नानां स्यात् किमु-
त्तमम् । लाभानामुत्तमं किं स्यात् सुखानां स्यात् किमुत्तमम् ॥ ७१ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७२ ॥

यच्च उवाच । कथं धर्मः परो लोके कथं धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति केषु सन्धिर्न जीर्यते ॥ ७३ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वधीधर्मः सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति सन्धिः सद्भिर्न जीर्यते ॥ ७४ ॥

यच्च उवाच । किन्तु हिला प्रियो भवति किन्तु हिला न
शोचति । किन्तु हिलार्थवान् भवति किन्तु हिला सुखी भवेत् ॥ ७५ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । मानं हिला प्रियो भवति क्रोधं हिला न
शोचति । कामं हिलार्थवान् भवति लोभं हिला सुखी भवेत् ॥ ७६ ॥

यच्च उवाच । किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ७७ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । धर्माथं ब्राह्मणे दानं यथोऽर्थं नटनर्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै भयाद्यञ्चैव राजसु ॥ ७८ ॥

यच्च उवाच । केन खिदाहती लोकः केन खिन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ७९ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । अज्ञानेनाहती लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्तजति मित्राणि सङ्गात् स्वर्गं न गच्छति ॥ ८० ॥

यच्च उवाच । मृतं कथं स्यात् पुरुष कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
आडं मृतं कथं वा स्यात् कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८१ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमज्ञोविय आडं मृतो यज्ञश्चदक्षिणः ॥ ८२ ॥

वच उवाच । का दिक् किमुदकं प्रोक्तं किमनं किञ्च वै
विषम् । आहस्य काञ्चनाखराहि ततः पिव हरस्य च ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सस्ती दिग्जलमाकाशं गौरनं प्रार्थना
विषम् । आहस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यच्च मन्यसे ॥ ८४ ॥

वच उवाच । तपः किंलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।
समा च का परा प्रोक्ता का च ह्यैः परिकीर्त्तिता ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं मनसो दमनं दमः ।
समा इन्द्रसहिष्णुत्वं ह्यैरकार्यनिवर्त्तनम् ॥ ८६ ॥

वच उवाच । किं ज्ञानं मोक्षगते राजन् कः शमश्च प्रकीर्त्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किञ्चार्त्तवमुदाहृतम् ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिव उवाच । ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रधानता ।
दया सर्वसुखैष्विलमार्त्तवं समचित्तता ॥ ८८ ॥

वच उवाच । कः शत्रुदुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च श्रुतः साधुरसाधुः कीदृशः श्रुतः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरन-
न्तकः । सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निन्द्यः श्रुतः ॥ ९० ॥

वच उवाच । को मोक्षः मोक्षगते राजन् कश्च मानः प्रकी-
र्त्तितः । किमालस्यश्च विज्ञेयं कथं शोकः प्रकीर्त्तितः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मोक्षो हि धर्ममूढत्वं मानस्वात्माभि-
मानिता । धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९२ ॥

वच उवाच । किं स्वैर्यमपिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदा-
हृतम् । ज्ञानञ्च किं परं प्रोक्तं दानञ्च किमिहोच्यते ॥ ९३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वधर्मं स्थिरता स्वैर्यं धैर्यमिन्द्रिय-
निग्रहः । ज्ञानं मनीमत्तयागो दानं वै भूतरक्षणम् ॥ ९४ ॥

वच उवाच । कः पण्डितः पुमान् श्रेयो नास्तिकः कश्च उच्यते ।
को मूर्खः कश्च कामः स्यात् को मत्सर इति श्रुतः ॥ ९५ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख
उच्यते । कामः संसारहेतुश्च क्लृप्तापो मत्सरः शृतः ॥ ८६ ॥

यश्च उवाच । कोऽहङ्कार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्तितः ।
किन्तु हेवं परं प्रोक्तं किन्तु पेशुन्यमुच्यते ॥ ८७ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । महाज्ञानमहङ्कारो दम्भो धर्मध्वजो-
च्छयः । दैवं दानफलं प्रोक्तं पेशुन्यं परद्रूपणम् ॥ ८८ ॥

यश्च उवाच । धर्मसार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः । एषां
नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र सङ्गमः ॥ ८९ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशाजुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सङ्गमः ॥ ९० ॥

यश्च उवाच । अक्षयो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ । एत-
न्मे पृच्छतः प्रज्ञं शीघ्रं वक्तुमिच्छामि ॥ ९१ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणं स्वयमाहूय वाचमानमकिञ्चनम् ।
पथान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९२ ॥ वेदेषु
धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै दिजातिषु । देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं
नरकं व्रजेत् ॥ ९३ ॥ विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्कितः ।
पथान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९४ ॥

यश्च उवाच । राजन् कुजेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत् सुनिश्चितम् ॥ ९५ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । शृणु यश्च कुलं तात न स्वाध्यायो न च
श्रुतम् । कारणं हि हिजले च वृत्तमेव न संशयः ॥ ९६ ॥ वृत्तं
वद्रेण संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः । अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्त-
तस्तु हतो हतः ॥ ९७ ॥ पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्र-
चिन्तकाः । सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रिबावान् स पण्डितः ॥ ९८ ॥
चतुर्वेदोऽपि दुर्हसः न शूद्रादतिरिच्यते । योऽग्निहोत्रपरो वान्तः
स ब्राह्मण इति शृतः ॥ ९९ ॥

यच्च उवाच । प्रियवचनवादी किं लभते विमृशितकार्यकरः
किं लभते । बद्धमित्रकरः किं लभते धर्म रतः किं लभते
कथय ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रियवचनवादी प्रियो भवति विमृशित-
कार्यकरोऽधिकं जयति । बद्धमित्रकरः सुखं वसते यद्य धर्मरतः
स गतिं लभते ॥ १११ ॥

यच्च उवाच । की मीदते किमाश्चर्यं कः पत्न्याः का च
वार्त्तिकः । वद् मे चतुरः प्रज्ञान् मृतां जीवन्तु बान्धवाः ॥ ११२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पद्मेऽहनि पष्ठे वा शकं पचति स्वे
गृहे । अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मीदते ॥ ११३ ॥ अह-
न्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालये । शेषाः स्थिरलमिच्छन्ति
किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ११४ ॥ तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पत्न्याः ॥ ११५ ॥ अस्मिन्नहामोहमये
केटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिनेमनेन । मासर्तुद्वीपरिघटनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता ॥ ११६ ॥

यच्च उवाच । व्याख्याता मे ज्ञया प्रज्ञा याथातथं परन्तप ।
पुरुषन्तुदानो व्याख्याहि यद्य सर्वधनी नरः ॥ ११७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिवं स्पृशति भूमिञ्च शब्दः पुण्येन
कर्मणा । यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ ११८ ॥
तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च । अतोतानागते चामे स
वै सर्वधनी नरः ॥ ११९ ॥

यच्च उवाच । व्याख्यातः पुरुषो राजन् यद्य सर्वधनी नरः ।
तस्मात्त्वमेकं भ्रातृणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ १२० ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्यामो य एष रत्नाक्षो हृषच्छाल इवी-
त्यतः । दूष्योरस्ती महापाङ्गुर्गकुलो यद्य जीवतु ॥ १२१ ॥

यश्च उवाच । प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परावचम् ।
 स नक्तान्नकुली राजन् सापदं जीवमिच्छसि ॥ १२२ ॥ यस्य
 नागसहस्रेण दयसंख्यत्रन वै बलम् । तुल्यं तं भीममुद्धृत्य नकुलं
 जीवमिच्छसि ॥ १२३ ॥ अथैनं मनुजाः प्राङ्गर्भीमसेनं प्रियं तव ।
 अथ केनानुभावेन सापदं जीवमिच्छसि ॥ १२४ ॥ यस्य बाहु-
 वलं सर्वं पाण्डवाः समुपासते । अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीव-
 मिच्छसि ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
 तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ १२६ ॥ आह-
 वंशस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् । आहवंशस्यं विकीर्षामि
 नकुलो यच्च जीवतु ॥ १२७ ॥ धर्मशील सदा राजा इति मां
 मानवा विदुः । स्वधर्मान्न बलिष्यामि नकुलो यच्च जीवतु ॥ १२८ ॥
 कुन्ती चैव तु माद्री च हे भार्य्ये तु पितुर्मम । उभे सयुक्ते स्यातां
 वै इति मे धीयते मतिः ॥ १२९ ॥ यथा कुन्ती तथा माद्री
 विशेषी नास्ति मे तयोः । मादृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यच्च
 जीवतु ॥ १३० ॥

यश्च उवाच । यस्य तेऽर्याश्च कामाश्च आहवंशस्यं परं मतम् ।
 तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३१ ॥

इति आरख्यपर्वणि आरषोयपर्वणि यक्षयुधिष्ठिरप्रश्नोत्तरे
 द्वादशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
 क्षत्तिपासे च सर्वेषां क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
 पृच्छामि शो भवान् देवो न मे बहो मतो भवान् ॥ २ ॥ वधूनां

वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् । अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वशी
वा त्रिदशेन्द्रः ॥ ३ ॥ मम हि भ्रातर इमे सहस्रघतबोधिनः ।
तं धीमं न प्रपस्यामि येन सर्वं निपातिताः ॥ ४ ॥ सुखं प्रति-
प्रबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये । स भवान् सुहृदङ्गलमथं वा नः
पिता भवान् ॥ ५ ॥

यश्च उवाच । अहन्ते जनकस्तात धर्मोऽमृदुपराक्रमः । कां
दिदृशुरनुप्राप्सो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ यथः सत्यं दमः
शौचमालंबं शीरचापलम् । दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवी
जम ॥ ७ ॥ अहिंसा समृता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः । दारा-
ण्येतानि मे विद्धि प्रियो ज्ञप्ति सदा मम ॥ ८ ॥ दिष्ट्या पञ्चसु
रक्तोऽसि दिष्ट्या ते पट्पदी जिता । हे पूर्वं मध्यमे हे च हे चान्ते
साम्परायिके ॥ ९ ॥ धर्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आह्वयंस्थेन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥ वरं वृणीष्व
राजेन्द्र दाता ज्ञप्ति तवानघ । ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषा-
वस्ति दुर्गतिः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अरणीसहितं यस्य भृगो ज्ञादाय गच्छति ।
तस्यामयो न क्षुपेरन् प्रथमस्तु वरो मम ॥ १२ ॥

यश्च उवाच । अरणीसहितं यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
भृगवेशेन कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरव भद्रन्ते वरं त्वममरोपम ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षाणि हादमारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिलानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूयथाश्रावयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६ ॥ यद्यपि स्वेन
क्षपेण चरिष्यथ महीमिमाम् । न वो जिज्ञास्यते कश्चिन्निगु

लोकेषु भारत ॥ १७ ॥ वर्षे त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात् कुरुक्षेत्रे ।
 विराटनगरे गूढा अविज्ञाताय रिष्यथ ॥ १८ ॥ यद् सङ्घत्सितं
 कर्पं मनसा यस्य यादृशम् । तादृशं तादृशं सर्वं हृन्दती चारवि-
 ष्यथ ॥ १९ ॥ अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत । जिज्ञा-
 सायं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २० ॥ प्रवृणीष्वपरं सौम्य-
 वरमिष्टं ददानि ते । न तृप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन् वै वरास्तव
 ॥ २१ ॥ तृतीयं गच्छतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् । त्वं हि मत्-
 प्रभवो राजन् विदुरस्य ममांग्रज ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवदेव मया दृष्टो भवान् साक्षात् सना-
 तन । यद् ददासि वरं तुष्टस्तं गृहीष्याम्यहं पित ॥ २३ ॥ जयवं-
 लोभमोहौ च क्रोधश्चाहं सदा विभो । दाने तपसि सत्ये च मनी-
 षे सततं भवेत् ॥ २४ ॥

धर्म उवाच । उपपन्नोगुणैरेतै स्वभावेनासि पाण्डव ।
 भवान् धर्मं पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवान् लोक-
 भावन । समेता पाण्डवाश्चैव सुखसप्ता मनस्विन ॥ २६ ॥ उपेत्य
 चाश्रमं वीरा सर्व एव गतकृमा । आरण्येय ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय
 तपस्विने ॥ २७ ॥ इदं समुत्थानसमागतं महत पितृश्च पुत्रस्य च
 कीर्त्तिवर्द्धनम् । पठन्तर स्याद्विजितेन्द्रियो वशी सपुत्रपीत्र शत-
 वर्षभाग्भवेत् ॥ २८ ॥ न चाप्यधर्मण सुहृद्भिर्मेदने परस्वहारे
 परदारमर्षणे । कदर्थ्यभावे च रमेन्न सदा तृणा सदाख्यान-
 मिदं विजानताम ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्येयपर्वणि मकुलादिजीवने
 त्रयोदशमधिकत्रिंशत्तमोऽध्याय ॥३१३॥

वैशम्पायन उवाच । धर्मैण तेऽभ्यनुज्ञानाः पाण्डवाः सत्यः
 विक्रमाः । अज्ञातवासं वत्सप्रन्तच्छन्ना वषं त्रयोदशम् ॥ १ ॥
 उपोषविष्य विदांसः सहिताः संगितव्रताः । ये तद्भक्ता वसन्ति
 अ वनवासे तपस्विनः ॥ २ ॥ तानद्ब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्राञ्ज-
 लयस्तदा । अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तानिवासं धृतव्रताः ॥ ३ ॥
 विदितं भवतां सर्वं घातैराष्ट्रैर्यथा वयम् । छद्मना हृतराज्या-
 नानयास बद्ध्यः कृताः ॥ ४ ॥ उपिताय वने कृच्छ्रं वषं दादम
 वत्सरान् । अज्ञातवाससमयं श्रेष्ठं वषं त्रयोदशम् । तदसमी
 वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५ ॥ सुयोधनश्च दुष्टात्मा कथंय सह
 शीबलः । जानन्ती विषमं कथ्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः । युक्तं चाराय
 युक्ताश्च पीरस्य स्वजनस्य च ॥ ६ ॥ अपि नस्तद्भवेद्दूयो यदयं
 ब्राह्मणैः सह । समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेम हि ॥ ७ ॥
 इत्युक्त्वा दुःखशोकान्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा । संमूर्च्छितोऽभवद्राजा
 साशुकपटो शुधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तमथाश्लासयन् सर्वे ब्राह्मणा
 भ्रातृभिः सह । अथ धीम्योऽब्रवीदाक्यं महाथं नृपतिं तदा ॥ ९ ॥
 राजन् विदान् भवान् दान्तः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । नैवविधाः
 प्रसृज्यन्ते नराः कस्याश्चिदापदि ॥ १० ॥ देवैरर्थापदः प्राप्ता-
 न्छन्नैश्च बद्ध्यस्तथा । तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहायं महात्मभिः
 ॥ ११ ॥ इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थायमे तदा । छन्नेनीय
 कृतं कर्म दिषताश्च विनिग्रहे ॥ १२ ॥ विष्णुनाश्वपिरः प्राप्य
 तथादित्यां निवत्स्रता । गर्भे बधायं देत्यानामज्ञातेनोपितं चिरम्
 ॥ १३ ॥ प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा । बलेर्यथा
 हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १४ ॥ हृतायनेन यज्ञापः
 प्रविष्य छन्नमासता । विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्रया
 ॥ १५ ॥ प्रच्छन्नज्ञापि धर्मश्च हरिणारिविनिग्रहे । वषं प्रविष्य
 यज्ञस्य यत् कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १६ ॥ शौर्वेण यसता छन्नमुरो

च मां वेत्स्यते कश्चित्प्रविष्टे च तं नृपम् ॥ २५ ॥ आसं युधि-
ष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा । इति वक्ष्यामि राजानं यदि
मां सोऽनुयोष्यते ॥ २६ ॥ इत्येतदो मया ख्यातं विहरिष्याम्यहं
यथा । त्वकोद्दर विराटे त्वं वत्स्यसे केन हेतुना ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम भारत ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १ ॥ सूपानस्य
करिष्यामि कुमलोऽस्मि महानसे । कृतपूर्वाणि वैरस्य व्यञ्जनानि
सुशिक्षितैः ॥ २ ॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् ।
आहरिष्यामि दास्युणां निचयान्महतोऽपि च ॥ ३ ॥ यत्प्रेक्ष्य
विपुलं कर्म राजा संयोष्यते स माम् । अमानुषाणि कुर्वाणन्तानि
कर्माणि भारत ॥ ४ ॥ राजस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा
नृपम् । भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तयेश्वरः ॥ ५ ॥ द्विपा
वा शूलिनो राजन् वृषभा वा महाबलाः । विनिग्राह्या यदि मया
निग्रहीष्ये मि तानपि ॥ ६ ॥ ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु
नियोधकाः । तानहं निहनिष्यामि रतिं तस्य निवर्तयन् ॥ ७ ॥
न ह्येतान् मुप्यमानान् वै हनिष्यामि कथञ्चन । अथ तान् दानयि-
ष्यामि यथा यास्यन्ति न दायन् ॥ ८ ॥ आरालिको गौदिशन्तां
सूपकर्ता नियोधकः । आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः
॥ ९ ॥ आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विषाम्पते । इत्येतत्
प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । समन्निर्ग्राहणो भूत्वा समागच्छन्तृणां
वरम् । दिग्घ्नं पाण्डवं शार्ङ्गं दास्यसेमहितं पुरा ॥ ११ ॥

महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम् । सोऽयं किङ्कमं
करिष्यति धनञ्जयः ॥ १२ ॥ योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास
पावकम् । विजित्यैकरथेनैव हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥ १३ ॥ गसुकीः
सपराजस्य स्वसारं हृतवांश्च यः । श्रेष्ठो यः प्रतियोधानां सोऽ-
र्जुनः किङ्करिष्यति ॥ १४ ॥ सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो
वरः । आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १५ ॥ आयु-
धाना वरं वज्रं ककुद्घ्नौ च गनां वरः । हृदानामुदधिः श्रेष्ठः
पर्जन्यो वर्षता वरः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिवैरा-
वणो वरः । पुत्र-प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरः ॥ १७ ॥
यथैतानि विप्रिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर । एवं युवा गुडा-
केयः श्रेष्ठः सर्वधनुषताम् ॥ १८ ॥ सोऽयमिन्द्रादनवरो वासु-
देवान्महाद्युतिः । गाण्डीवधन्वा वीभत्सु श्वेताश्वं किङ्करिष्यति
॥ १९ ॥ उपित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वैश्वानि । अस्त्रयोगं
समासाद्य स्ववीर्याम्भानुषाद्भुतम् ॥ २० ॥ दिव्यान्यस्त्राणि चाप्तानि
देवरूपेण भास्वता । यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ॥ २१ ॥ यस्य वाह्यं समौ
दीर्घो ज्याघातकठिनलक्षौ । दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव बहः
कृतः ॥ २२ ॥ हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव । त्रिद-
शानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ २३ ॥ मृगाणामिव
शार्दूलो गरुडः पततामिव । वरः सन्नद्धमानानां सोऽर्जुनः
किङ्करिष्यति ॥ २४ ॥

अर्जुन उवाच । प्रतिज्ञां पण्डकोऽस्मीति करिष्यामि मही-
पते । ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ २५ ॥
वल्लयैश्चादयिष्यामि वाह्यं कृतकिणाविमौ । कर्षयो प्रतिमुञ्चाहं
कुण्डले ज्वलनप्रभे ॥ २६ ॥ पिनङ्गकम्बु पाणिभ्यां तृतीया प्रकृतिं
गत । वैष्णोःकृतधिरा राजन्नाम्ना चैव हृदयशला ॥ २७ ॥ पठ-

१० स्त्रीभावेन पुन पुन । रमयिष्ये मञ्जीपालमन्या
 जनान् ॥ २८ ॥ गीत नृत्य विचित्रञ्च वादित्य विविध
 शिञ्चयिष्याम्यह राजन् विराटस्य पुरस्त्रिय ॥ २९ ॥
 वसुदाचार बह्मकर्म कृत वदन् । ऋद्रियिष्यामि कान्तेय
 १५ यालागम ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरस्य गीहे वै द्रौपद्या परि-
 । । उपिताम्नीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च पाण्डव ॥ ३१ ॥
 विधिना ह्यन्न कृतकेन यथानल । विहरिष्यामि राजेन्द्र
 ८ वने सुखम् ॥ ३२ ॥
 वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथार्जुनो धर्म-
 वरिष्ठ । वाक्य तथासौ विरराम भूयो नृपोऽपर भातर-
 १६ ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
 द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं त्वं नकुल कुर्वाणस्त्वं तात चरि-
 । कर्म तत त्वं समाचक्षुः राज्ये तस्य मञ्जीपते । सुहृमारुह
 दर्शनीय सुखोचित ॥ १ ॥

नकुल उवाच । अश्रुबन्धो भविष्यामि विराटनृपतिरहम् ।
 । ज्ञानसम्पन्न कुशल परिरक्षणे ॥ २ ॥ ग्रन्थिको नाम
 । च कर्मतत् सुप्रिय मम । कुशलोऽस्मि अश्रुशिक्षाया तथैवाश्र-
 ने ॥ ३ ॥ प्रियाय गतत मेऽश्वा कुरुराल यथा तव । ये
 नि ग्नि विराटनगरे जना ॥ ४ ॥ तेभ्य एव प्रवक्ष्यामि
 च यथा । पाण्डवेन ह्यहं तात अश्रुष्वधिकृत पुरा ।
 ११२ ॥ ५ ॥ ॥ नि मञ्जीपते ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
 वा त्वं कर्म कुर्वाण मन्त्रज्ञो विहरिष्यसि ॥ ६ ॥

सहदेव उवाच । गोसङ्घाता भविष्यामि विराटस्य मही-
पते । प्रतिषेधा च दोग्धा च सङ्घाने कुशलो गवाम् ॥ ७ ॥
तन्निपाल इति ख्यातो नाम्नाह विदितस्त्वथ । निपुणश्च चरि-
ष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वर ॥ ८ ॥ अहं हि सतत गोष्ठ भवता
प्रहित पुरा । तत्र मे कौशल सर्वमवबुद्धं विधास्यते ॥ ९ ॥
लक्ष्मणश्चरित चापि गवा यद्वापि महलम् । तत्तवं मे सुविदित-
मन्यश्चापि महीपते ॥ १० ॥ हृषमानपि जानामि राजन् पूजित-
लक्ष्मणान् । धिया मूत्रमुपाघ्राय अपि बन्ध्या प्रसूयते ॥ ११ ॥
सोऽहमेव चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा । न च मा वेत्स्यते
कश्चित्तोषयिष्ये च पार्थिवम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इयं हि न प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि
गरीयसी । मातेव परिपात्या च पूच्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १३ ॥
केन स द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति । न हि किञ्चिद्विजा-
नाति कर्म वर्तुं यथा स्त्रिय ॥ १४ ॥ सुकुमारौ च बाला च
राजपुत्री यश्चिनी । पतिव्रता महाभागा कथन्तु विचरिष्यति
॥ १५ ॥ मातृगन्धानलङ्कारान् वस्त्राणि विविधानि च । एतान्ये-
वामिजानाति यती जाता हि भाविनी ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच । सैरिन्ध्री रक्षिता लोके भुजिष्या सन्ति
भारत । नैवमन्या स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य नियम ॥ १७ ॥
सा च ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्मणि । युधिष्ठिरस्य गेहे
वै द्रौपद्या परिचारिका ॥ १८ ॥ उपितासतीति वक्ष्यामि मृष्टा
राधा च भारत । आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मा त्व परिपृच्छसि
॥ १९ ॥ सुदेष्णा प्रत्युपस्थास्यो राजभार्या यश्चिनीम् । सा
रक्षिष्यति मा प्राप्ता माभूत्ते दुःखमीदृशम् ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कल्याणं भागसे कृण्वे कुले जातासि
भाविनि । न पापमभिलाषासि साध्वी साधुव्रते स्थिता ॥ २१ ॥

यथा न दुःखं हं पापा भवन्ति सुखिनः पुनः । कुर्यास्तथा त्वं
कथाणि लक्षयेयुर्न ते यथा ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
द्वतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि यानि करि-
ष्यथ । मम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् ॥ १ ॥ पुरो-
हितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु । सूतपौरोगवैः सार्धं द्रुप-
दस्य निवेशने ॥ २ ॥ इन्द्रसेनसुखायेमे रथानादाय केवलान् ।
यान्तु हारवतीं शीघ्रमिति मे वर्त्तते मतिः ॥ ३ ॥ इमाश्च नार्यो
द्रौपद्याः सर्वाश्च परिचारिकाः । पञ्चालानेव गच्छन्तु सूतपौरो-
गवैः सह ॥ ४ ॥ सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राञ्चायन्त पाण्डवाः ।
गता ह्यस्मानपाकीर्य सर्वे हैतवनादिति ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तेऽन्योऽन्यमामन्त्र्य कर्माण्युक्त्वा
पृथक् पृथक् । धौम्यमामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥

धौम्य उवाच । विदितं पाण्डवाः सर्वे ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च ।
याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥ ७ ॥ त्वया रक्षा विधा-
तव्या कृष्णायाः फाल्गुणेन च । विदितं वो यथान्यायं लोकवृत्त-
मिदं नृप ॥ ८ ॥ विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः । एष
धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ॥ ९ ॥ अतोऽहमपि वक्ष्यामि
हेतुमत्र निबोधत । हन्ते मां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥
यथा राजकुलं प्राप्य सर्वान् दीपान्स्तरिष्यथ । दुर्बलन्त्वेव कौरव्या
जानता राजवेश्मनि ॥ ११ ॥ अमानितैर्मानितैर्वा अज्ञातैः परि-
वत्सरम् । ततश्चतुर्दशैर्वर्षैश्चरिष्यथ यथासुखम् ॥ १२ ॥ पाण्डवाग्नि-
रयं लोके सर्वप्रसूतमयो महान् । भर्ता गोप्ताय भूतानां राजा ।

पुरुषविग्रह ॥ १३ ॥ दिष्टदारी लभेत् द्रष्टु रक्षस्येषु न विखसेत्
 । तद्देवासन्मन्विच्छेद्यत्र नाभिपजेत पर ॥ १४ ॥ यो न
 पर्यङ्ग न पीठ न गजं रथम् । आराहेत सम्प्रतोऽस्मीति स राज
 वसति वसेत् ॥ १५ ॥ अथ यत्रैनमासीन शङ्करन् दुष्टचारिणः । न
 तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसति वसेत् ॥ १६ ॥ न चानुशिष्याद्राजान
 मपृच्छन्त कदाचन । तूष्णीञ्चैनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥
 असूयन्ति हि राजानो जनानन्दवादिन । तथैव चावमन्यन्ते
 मन्त्रिण वाग्दिन मृषा ॥ १७ ॥ नैपा द्वारेषु कुर्वीत भेदी प्राञ्च कदा-
 चन । अन्त पुरचरा ये च हेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १८ ॥ विदिते चास्य
 कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि । एव विवरतो राज्ञो न क्षति
 र्जायते क्वचित् ॥ १९ ॥ गच्छन्पि परा भूमिमपृष्टो ह्यनियोजित ।
 जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ॥ २० ॥ न हि पुत्र न
 नप्तार न भ्रातरमरिन्दमा । समतिक्रान्तमर्याद पूजयन्ति नरा-
 धिपा ॥ २१ ॥ यत्राञ्चोपचरेदेनमन्निवहेवस्त्रिह । अनृतेनोप-
 चीणो हि हन्यादेव न सशय ॥ २२ ॥ यथाङ्गर्तानुयुञ्जीत तत्त-
 दिवानुवर्त्तयेत् । प्रमादमवलेपञ्च कोपञ्च परिवर्जयेत् ॥ २३ ॥
 समर्थनासु सर्वासु हितञ्च प्रियमेव च । सर्वर्णयेत्तदेवास्य प्रिया-
 दपि हित वदेत् ॥ २४ ॥ अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु
 च । अप्रिय चाहित यत्सगात्तदन्ते नानुवर्णयेत् २५ ॥ नाहमस्य
 प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डित । अप्रमत्तय सतत हित कुर्वीत्
 प्रियञ्च यत् ॥ २६ ॥ नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितै सह सवसेत् ।
 स्वस्थानाञ्च विक्रमेत स राजवसति वसेत् ॥ २७ ॥ दक्षिण वाय
 वाम वा पाश्वनासीत पण्डित । दक्षिणा ह्यात्तशस्त्राणा स्त्रान
 पद्याहिधीयते ॥ २८ ॥ नित्यं हि प्रतिपिबन्तु पुरस्तादासन मतम् ।
 न च सन्दग्धने किञ्चित् प्रहृत्तमपि सजयेत् ॥ २९ ॥ अपि ह्येत-
 द्दरिद्राणा व्यलोक स्थानमुत्तमम् । न मृषाभिहित रात्रा मनु-

येषु प्रकाशयेत् ॥ ३१ ॥ असूयन्ति हि राजानो नराननृतयादिनः ।
 तथैव चायमन्यन्ते नरान् पण्डितमानिनः ॥ ३२ ॥ शूरोऽस्मीति न
 दृप्तः स्याद्दुष्टिमानिति वा पुनः । प्रियमेवाचरन् राज्ञः प्रियो
 भवति भोगवान् ॥ ३३ ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च
 राजतः । अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ ३४ ॥ यस्य
 कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः । कस्तस्य मनसाप्रोच्छेदनर्थं
 प्राञ्चसम्मतः ॥ ३५ ॥ न चोष्टी न भुञ्जी जानू न च वाक्यं समा-
 क्षिपेत् । सदा वातश्च वाचश्च धीवनश्चाचरेच्छनैः ॥ ३६ ॥ हास्य-
 वस्तुषु चाप्यस्य वर्त्तमानेषु केषु चित् । नातिगार्हं प्रहृष्येन न
 चाप्युन्नतवहसेत् ॥ ३७ ॥ न चातिधैर्येण चरेद्दुरुतां हि ब्रजे-
 क्षया । क्षितन्तु गृदुपूर्वेण दर्शयेद्प्रमादजम् ॥ ३८ ॥ लाभे न
 हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः । असंभूदश्च यो नित्यं स
 राजवसतिं वसेत् ॥ ३९ ॥ राजानं राजपुत्रं वा सर्वर्षयति चः
 सदा । अमात्यः पण्डितो भूत्वा सचिरं तिष्ठति प्रियः ॥ ४० ॥
 प्रगृह्णीतश्च योऽमात्यो निगृह्णीतश्च कारणैः । न निर्वदति राजानं
 लभते सम्पदं पुनः ॥ ४१ ॥ प्रत्यक्षश्च परीक्षश्च गुणवादी विच-
 क्षणः । उपजीवी भवेद्राज्ञी विषये योऽपि वा भवेत् ॥ ४२ ॥
 अमात्यो हि बलाहोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः । न स तिष्ठेच्चिरं
 स्थाने गच्छेच्च प्राणसंगमम् ॥ ४३ ॥ ये चः सदात्मनो दृष्ट्वा परं
 राज्ञा न संवेत् । विशेषेण राजानं योग्यभूमिषु सर्वदा ॥ ४४ ॥
 अज्ञानो बलवाञ्छूरम्हाधीमानुगतः सदा । सत्यवादी मृदुवान्तः
 स राजवसतिं वसेत् ॥ ४५ ॥ अन्यञ्चिन् प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः
 समुत्पतेत् । अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ४६ ॥
 आन्तरे चैव वाञ्छे स राज्ञा यथैव सर्वदा । आदिष्टो नैव कम्पेत
 स राजवसतिं वसेत् ॥ ४७ ॥ यो वै मृदुभ्यः प्रवसन् प्रियाणां
 मातुसंभरेत् । दुःखिन सुखमन्विच्छेत् स राजवसतिं वसेत् ॥ ४८ ॥

पुरूपविग्रहः ॥ १३ ॥ दिष्टदारो लभेत् द्रष्टुं रहस्येषु न विश्वसेत्
 , तद्देवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिषजेत् परः ॥ १४ ॥ यो न यानं
 पर्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् । आरोहेत् सम्मतोऽस्मीति स
 वसति वसेत् ॥ १५ ॥ अथ यत्रैनमासीनं शङ्करन् दुष्टचारिण ।
 तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥ १६ ॥ न चानुशिष्याद्राजान-
 मपृच्छन्तं कदाचन । तूष्णीञ्चैनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥
 असूयन्ति हि राजानो जनानवृतवादिनः । तथैव च . .
 मन्त्रिणं वादिनं शूरा ॥ १७ ॥ नैपां दारेषु कुर्वीत मैत्रो प्राञ्च कदा-
 चन । अन्त पुरचरा ये च हेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १८ ॥ विदिते चास्य
 कुर्वीत कार्याणि सुलभून्यपि । एवं विचरतो राज्ञो न क्षति-
 र्जायते क्वचित् ॥ २० ॥ गच्छन्पि परा भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः ।
 जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ॥ २१ ॥ न हि पुत्रं न
 नप्तारं न भ्रातरमरिन्दमाः । समर्तिक्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नरा-
 धिपाः ॥ २२ ॥ यत्राज्ञोपचरेद्देनमग्निवद्देववस्त्रिह । अन्वतेनोप-
 चीर्णो हि हन्यादेव न शयय ॥ २३ ॥ यद्यद्भर्तानुयुञ्जीत तत्त-
 देवानुवर्त्तयेत् । प्रमादमवलेपञ्च कीपञ्च परिवर्जयेत् ॥ २४ ॥
 समर्थनासु सर्वासु हितञ्च प्रियमेव च । संवर्णयेत्तदेवास्य प्रिया-
 दपि हित वदेत् ॥ २५ ॥ अनुकूली भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कदाच-
 न्च । अप्रिय चाहितं यत्प्रगत्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ २६ ॥ नाहमस्य
 प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः । अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्यात्
 प्रियञ्च यत् ॥ २७ ॥ नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् ।
 स्वस्थानान्न विक्रमेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २८ ॥ दक्षिणं वा
 वामं वा पाश्वंमासीत पण्डितः । दक्षिणा ह्यात्तशस्त्राणा स्नानं
 पथाहिधीयते ॥ २९ ॥ नित्यं हि प्रतिपिबन्तु पुरस्तादासनं मतम् ।
 न च सन्देहने किञ्चित् प्रहृतमपि संजयेत् ॥ ३० ॥ अपि ह्येत-
 द्दृष्टिणा व्यलीकं स्थानमुत्तमम् । न मयाभिहितं रात्रा मनु-

चमवेशं न कुर्वीत नोच्चैः सन्निहितो हसेत् । न मन्त्रं बद्ध्वा
 कुर्व्यादेव राक्षः प्रियो भवेत् ॥ ४८ ॥ न कर्मणि नियुक्तं सद्
 धनं किञ्चिदुपसृजेत् । प्राप्नोति हि हरन् द्रव्यं बन्धनं यदि वा
 वधनं ॥ ५० ॥ यानं वस्त्रमलङ्कारं यज्ञान्यत् सम्प्रयच्छति ।
 तदेव धारयेन्नित्यमेव प्रियतरो भवेत् ॥ ५१ ॥ एव सयम्ब
 चित्तानि यत्रन पाण्डुनन्दना । सम्बत्सरमिमं तातास्तथागौडा
 युभूषव । अथ स्वविप्रयः प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ५२ ॥

दुषिष्ठिर उवाच । अनुशिष्टा स्म सद्रन्ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।
 कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं वा महामतिम् ॥ ५३ ॥ यदेवामन्तर
 काथं तद्भगान् कर्तुमर्हति । तारणायास्य दुःखस्य प्रश्नानाव
 ज्ञयाय च ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वास्ततो राज्ञा धौम्योऽथ दिज
 सत्तम । अक्षरोदिधिवत्सवं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ५५ ॥ तेषां
 समिध्य तानग्नोन्मग्नवच्च जज्ञाव स । समृद्धिद्विजलाभाय पृथिवी
 विजयाय च ॥ ५६ ॥ अग्नीन् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणास तपो
 धनान् । याज्ञसेनो पुरस्कृत्य पडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ५७ ॥
 तेषु वीरेषु धौम्योऽथ जपताम्बर । अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चा
 लानभ्यगच्छत् ॥ ५८ ॥ इन्द्रसेनाद्यस्यैव यथोक्ता प्राप्य वाद
 वान् । रथनश्याय रचन्तं सुसम्पु सुमहता ॥ ५९ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि धौम्योपदेशे
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते वीरा इति ॥ ५९ ॥
 पितृ । दहगोधाद्ब्रुल्लिवाणा कालिन्दीमभितो ययुः ॥१॥
 दक्षिणं तौरमन्वगच्छन् पदातय । निवृत्ता वनवासाद्यै स्तराद्

प्रेम्भवस्तदा ॥ २ ॥ वसन्ती गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ।
 विध्यन्ती मृगजातानि महेश्वासा महाबलाः ॥ ३ ॥ उत्तरेण
 द्वायांस्ते पाञ्चालान् दक्षिणेन च । अन्तरेण यकृतोमाञ्छूर-
 सेनांश्च पाण्डवाः ॥ ४ ॥ लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविश्यन्
 वनात् । धन्विनी वडनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्लशुधारिणः ॥ ५ ॥
 ततो जनपदं प्राप्य कृशा राजानमब्रवीत् । पश्वैकपदो दृश्यन्ते
 क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ६ ॥ व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी
 भविष्यति । वसामेहापरां रात्रिं बलवान् मे परियमः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धनञ्जय समुद्यम्य पाञ्चालीं वद भारत ।
 राजधान्यां निवत्सगामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गज-
 राड्धिव । संप्राप्य नगराभ्यासमवातारयदर्जुनः ॥ ९ ॥ स राज-
 धानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् । क्षायुधानि समासज्य
 प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ १० ॥ सायुधाय प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं
 यदि । समुद्देगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ ११ ॥ गाण्डी-
 वश्च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् । तच्च दायुधमादाय
 गच्छामो नगरं वयम् ॥ १२ ॥ क्षिप्रमस्मान् विजानीयुर्मनुष्या
 नात्र संशयः । ततो दादय वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः । एकस्मि-
 न्नापि विश्राते प्रतिश्रातं हि नस्तथा ॥ १३ ॥

यजुन उवाच । इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती यमी ।
 भीममात्रा दुरारोहा श्लयानस्य समीपतः ॥ १४ ॥ न चापि
 वियते कश्चित् मनुष्य इति मे मतिः । योऽप्यान्विदधतो द्रष्टा
 भवेच्छस्त्राणि पाण्डवाः ॥ १५ ॥ उत्पद्ये हि वने ताता मृग-
 व्यालनिषिन्ति । समीपे च श्लयानस्य गहनस्य विद्वेषतः ॥ १६ ॥
 समाधायामुधं यस्यां गच्छामो नगरं प्रति । एवमत्र दयायोगं
 विहरिष्याम भारत ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स राजानं धर्मराजं युधि-
ष्ठिरम् । प्रचक्रन्ने निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १८ ॥ येन
दिवान्मनुष्याश्च सर्वैश्चैकरथोऽजयत् । स्फूर्तान् जनपदांश्चान्या-
नजयत् कुरुपुङ्गव ॥ १९ ॥ तदुत्तरं महाधीषं सपत्नवलसूदनम् ।
अपव्यमकरोत् पार्थो गार्गीव सभयङ्करम् ॥ २० ॥ येन वीरः
त्रक्षेत्रमस्परक्षत परन्तपः । अमुञ्चदनुपस्तस्य ज्यामञ्जया युधि-
ष्ठिर ॥ २१ ॥ पाञ्चालान् येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत् प्रभु ।
प्रत्यपिधृद्वह्नेक सपत्नाश्चैव दिग्जये ॥ २२ ॥ निशम्य यस्य
विस्कार व्यह्वन्त रणात् परे । पर्वतस्येव दीर्घस्य विस्फोट-
मघनेरिव ॥ २३ ॥ सैन्यवं येन राजानं पर्यामृत चानघः ।
ज्यापायं धनुपस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २४ ॥ अजवत्प्रवि-
नामायां धनुषा येन पाण्डवः । नाद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्थी
मितभाषिता ॥ २५ ॥ तस्य मौर्वीमपाक्षपंक्कुर संक्रन्दनो युधि ।
कुले नास्ति समो ह्यपि वस्येति नदलः क्षतः ॥ २६ ॥ दक्षिणां
दक्षिणाचारी द्रिषं यिमाजयत् प्रभु । अपव्यमकरोद्दीरः सह-
द्विस्तशायुधम् ॥ २७ ॥ खड्गमाय दीप्तान् दीर्घाश्च कलापाय
महाधनान् । विपाठान् चुरधाराय धनुर्भिन्निर्दधु सह ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथान्वशासन्नकुलं कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । आरुञ्जिमा अमो वीर धनुष्येतानि निक्षिप ॥ २९ ॥
तामुपासुद्ध नकुलो धनुषि निदधे स्वयम् । यानि तस्यावकाशानि
दिव्यरूपान्मन्यत ॥ ३० ॥ यत्र चापश्यत स वै तिरोवर्षाणि
नर्पति । तत्र तानि दृष्ट्वा पार्थैः सुगढं पर्यवस्यत ॥ ३१ ॥ अरी-
रक्ष नृतस्यैक समवर्धन्त पाण्डवाः । विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरा-
द्देव्यमीभिनाम् ॥ ३२ ॥ आसङ्गं श्वमत्तैति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ।
अधीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ॥ ३३ ॥ कुलधर्मोऽव-
नक्रान् पूरैरामरिगोऽपि नः । समाधन्याय उचोऽगिष्यति वै

व्याहरन्ति ते ॥ ३४ ॥ आगोपालाविपालेभ्य आचक्षणाः पर-
न्तप । आत्मन्मन्त्रगराभ्यासं पाथीः यदुनिवर्द्धणोः ॥ ३५ ॥ जयो
जयन्तो विजयो, जयत्सेनो जयदलः । इति गुह्यानि नामानि चक्रे
तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ ततो यथाप्रतिज्ञामिः प्राविशन्नगरं
महत् । अज्ञातचर्यां वत्सन्तो राष्ट्रे वपं त्रयोदशम् ॥ ३७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अस्त्रसंस्थापने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
अस्तुवन्ननसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥ यशोदागर्भ-
सम्भूतां नारायणवरप्रियम् । नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुल-
वर्द्धनीम् ॥ २ ॥ कंसविद्रावणकरीमसुराणां त्रयश्वरीम् । शिला-
तटविनिक्षिप्तामाकार्यं प्रति गामिनीम् ॥ ३ ॥ वासुदेवस्य भगिनीं
दिव्यमाल्यविभूषिताम् । दिव्याम्बररधरां देवीं खड्गखेटक-
धारिणीम् ॥ ४ ॥ भारवतरणे पुण्ये धे स्मरन्ति सदां शिवाम् ।
तान् वै तारयते पापात् पक्षे गामिव दुर्वलाम् ॥ ५ ॥ स्तोत्रं
प्रथक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसम्भूतैः । आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी
राजा देवीं सहातुजः ॥ ६ ॥ नमोऽस्तु वरदे कृप्यो कुमारि
ब्रह्मचारिणि । बालाकमदृश्याकारे पूर्वाचन्द्रनिभानने ॥ ७ ॥ चतु-
र्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनयोगिपथीधरे । मयूरपिच्छवलये कैयूराङ्गद-
धारिणि ॥ ८ ॥ मामि ह्रिवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ।
स्वरूपं ब्रह्मचर्यस्य विग्रहं तत्र खिषरि ॥ ९ ॥ कृष्णच्छविममा-
कृष्णा रुद्रपङ्कजमानता । विभ्रती विपुलौ वाह्य शक्रध्वजसमु-
पहृतौ ॥ १० ॥ धात्री च पङ्कजी घण्टी स्त्री विशुद्धा च या भुवि ।
पादस्यनुर्द्ध्वारकं विविधन्यायुधानि च ॥ ११ ॥ कृष्णश्याभ्यां

सुपूर्णाभ्या कर्णाभ्याञ्च विभूषिता । चन्द्रविस्सर्दिना देवि मुखेन
 त्व विराजसे ॥ १२ ॥ सुकुटेन विचित्रेण केशवन्धेन शोभिना ।
 भुजङ्गाभोगवासेन श्रोणिस्तूत्रेण राजता ॥ १३ ॥ विभ्राजसे
 चावहन भोगिनेवेह मन्दर । ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन
 विराजसे ॥ १४ ॥ कौमार व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ।
 तेन त्व स्तूयषि देवि त्रिदशै पूज्यसेऽपि च ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यरक्ष
 णार्थाय महिषासुरनाशिनि । प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दया कुरु शिवा
 भव ॥ १६ ॥ जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा । ममापि
 विजयं देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतम् ॥ १७ ॥ विन्धेऽ चैव नगश्रेष्ठे
 तव स्थानं हि भास्वतम् । कालि कालि महाकालि सीधुमास
 पशुप्रिये ॥ १८ ॥ कृतानुयात्रा भूतैस्त्व वरदा कामचारिणि ।
 भारवतारे ये च त्वा रुक्मरिष्यन्ति मानवा ॥ १९ ॥ प्रणमन्ति च
 ये त्वा हि प्रभाते तु नरा भुवि । न तेषा दुर्लभ किञ्चित् पुत्रतो
 धनतोऽपि वा ॥ २० ॥ दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्व दुर्गा स्मता
 जने । कान्तारेष्ववसन्नाना नमनानाञ्च महार्णवे ॥ २१ ॥ दस्युभि
 र्वा निरुद्धाना त्व गति परमा नृणाम । जलप्रतरणे चैव कान्तारे-
 ष्वटवीषु च ॥ २२ ॥ ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नरा ।
 त्व कौर्त्ति शीर्षंति सिद्धिर्हीर्विद्याऽ सन्ततिर्मति ॥ २३ ॥ सन्ध्या
 रात्रि प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्ति क्षमा दया । नृणाञ्च बन्धन
 मोहं पुत्रनाश धनक्षयम् । व्याधि मृत्युं भयञ्चैव पूजिता नाशयि-
 ष्यसि ॥ २४ ॥ सीऽञ्च राज्यात् परिभ्रष्ट शरण त्वा प्रपन्नवान् ।
 प्रणतश्च यथा भूहूर्णं तव देवि सुरेश्वरि ॥ २५ ॥ त्वाहि मा पद्म-
 पत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व न । शरण भव मे दुर्गे शरणे भक्त-
 वत्सले ॥ २६ ॥ एव स्तुता हि का देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
 उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥

दिव्यदास । शृणु राजसहायार्थो मन्त्रोऽयं यत्र प्रभा ।

भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ॥ २८ ॥ मम प्रसादा-
 न्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीन् । राज्यं निष्कण्ठकं कृत्वा भीष्ममे-
 मेदिनीं पुनः ॥ २९ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि
 पुष्कलाम् । मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यञ्च भविष्यति ॥ ३० ॥
 ये च सङ्गीतविद्यन्ति लोके विगतकल्मषाः । तेषां तुष्टां प्रदा-
 स्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ॥ ३१ ॥ प्रवासे नगरे वापि संग्रामे
 श्वश्रुसङ्घटे । अष्टव्यां दुर्गक्रान्तारे सागरे गहने गिरौ ॥ ३२ ॥
 ये स्मरिष्यन्ति मां राजन् यथाहं भवता स्मृता । न तेषां दुर्लभं
 किञ्चिदस्मिंस्लोके भविष्यति ॥ ३३ ॥ इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणु-
 याद्वा पठेत वा । तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति
 पाण्डवाः ॥ ३४ ॥ मत्प्रसादाच्च वः सर्वान् विराटनगरे स्थितान् ।
 न प्रञ्चास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा
 वरदा देवी शुधिष्ठिरमरिन्दमम् । रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां
 तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि त्रीदुर्गास्तवे
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटं प्रथमं शुधिष्ठिरो राजा
 मभायामुपविष्टमात्रजत् । वैदूर्यरूपान् प्रतिमुष्य काञ्चनान्जान्
 सुकृच्छे परिभृष्ट वामसा ॥ १ ॥ नराधिपो राष्ट्रपतिं यमस्त्रिनं
 महाययाः कौरववंशवर्धनः । महानुभावो नरराजसत्कृतो दुरा-
 सदस्त्रीच्छविषो यथोरुगः ॥ २ ॥ बलेन खपेण नरपमो महा-
 नपूर्वरूपेण यथामरस्तथा । महाभजासैरिव संवृती रविर्यथाः
 नलो भस्महतय वीर्यवान् ॥ ३ ॥ तमापतन्तं प्रथमोऽप्य पाण्डवं
 विराटराजिन्दुमिवाभसंश्रुतम् । ममागतं पूर्वमद्यिप्रभाननं महा-

नृभावं न चिरेण दृष्टवान् ॥ ४ ॥ मन्त्रिद्विजान् सूतमुखान् विप-
 स्तथा ये चापि केचित् परितः समासते । - पप्रच्छं कोऽयं प्रथमं
 समीपिवान् नृपोपमोऽयं समवेक्षते समाम् ॥ ५ ॥ न तु द्विजोऽयं
 भविता नरोत्तमः पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् । न वास्य
 दासो न रथो न कृष्णरः समीपतो भाजति चायमिन्द्रवत् ॥ ६ ॥
 शरौरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं मूर्धाभिर्पित्तस्त्रिति मे मनोगतम् ।
 समीपमावाति च मे गतव्यथो यथा गजस्तामरसीं मदीक्ष्णः ॥ ७ ॥
 वितर्कयन्तन्तु नरपंभस्तथा युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ।
 सम्राड् द्विजानाद्विह जीवनार्थिनं वितृष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ८ ॥
 इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ।
 तमब्रवीत् स्वागतमित्यनन्तरं राजा प्रहृष्टः प्रविशंश्च हाण च ॥ ९ ॥
 तं राजसिंहं प्रतिपद्य राजा प्रीत्यात्मना चैवमिदं वभाषि । कामेन
 ताताभिवदाम्यहं त्वां कस्यासि राश्री विपयाद्दिहागतः । गोवृद्ध
 नामापि च शंस तस्वतः किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । युधिष्ठिरस्यासमर्चं पुरा सखा वैयाघ्र-
 पद्यः पुनरस्मि विप्रः । अद्यान् प्रयोक्तुं कुशलोऽस्मि देविता कञ्चेति
 नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । इदानीं ते हन्त वरं यमिच्छसि प्रयाधि
 मत्स्रान्त्वशगो ह्यहं तव । प्रियाय धूर्ता मम द्विविनः सदा भवाय
 देवीपम राज्यमर्हति ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राप्नो विवादः प्रथमं विनाम्यते न विद्यते
 कथनं मत्स्र्य हीनतः । न मे जितः कथन धारयेद्धनं वरो ममै-
 पोऽस्तु तव प्रसादन ॥ १३ ॥

विराट उवाच । इह्यामवच्छं यदि तेऽप्रियहरेत प्रव्राजयेयं
 विपयाद्विजास्तथा । शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः कञ्चो यथाहं
 विपद्ये प्रभुस्तथा ॥ १४ ॥ समानयानो भवितासि मे सखा प्रभूत-

वस्त्रो बहूपानभोजनः । पश्येस्त्वमन्तश्च वह्निय सर्वदा कृतञ्च ते
 दारम्पावृतं मया ॥ १५ ॥ धी लानुवादेयुरवृत्तिकर्षिता ब्रूयाश्च तेषां
 वचनेन मां सदा । दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो न ते भयं
 त्रियाति सन्निधौ मम ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं विराट-
 राजेन नरपंभस्तदा । उवाच धीरः परमाश्रितः सुखी न चापि
 कश्चिच्चरितं दुवोध तत् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरो भीमवलः त्रियाञ्चलन्नुपा-
 ययौ सिंहविलासविक्रमः । खजाञ्च, दर्वाञ्च करेण धारयन्प्रसिद्ध
 कामाङ्गमक्रोपमव्रणम् ॥ १ ॥ स सुदरूपः परमेण वक्षसा रवि-
 र्यया लोक्रमिमं प्रकाययन् । सुहृन्वासा गिरिराजसारवांस्तं
 मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजानमिवात्तिका-
 गतं ततोऽन्नवीक्षणपदान् समागतान् । सिंहीन्नतांभोऽयमतीव
 रूपवान् प्रदृश्यते को नु नरपंभो युवा ॥ ३ ॥ अष्टष्टपूर्वः पुत्रो
 रविर्यया वितर्कयन्नास्य लभामि निययम् । तथास्य चित्तं ह्यपि
 संवितर्कयन्नरपंभस्यास्य नवामि तद्यतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैव चैनं न
 विचारयाम्यहं गन्धर्वराजो यदि वा पुरन्दरः । जानीत कोऽयं
 मम दृग्ने स्थितो यदोषितं तह्यमताश्च मा विरम् ॥ ५ ॥ विराट-
 वाक्येन च तेन बोद्धिता मया विराटस्य समीपगामिनः । उपेत्य
 कोत्सेवमयाह्वयंस्तदा यथा स राजापददृष्टतानुजम् ॥ ६ ॥ ततो
 विराटं समुपेत्य पाण्डवस्तदीनरूपं वचनं महामनाः । उवाच
 सुदोऽग्नि नरेन्दु पृथ्वी भोजश्च मां व्यञ्जनकारगुत्तमम् ॥ ७ ॥

विराट उवाच । न सूदता वल्लव ग्रह्णामि ते सङ्घस्यैत-
प्रतिभो विराजसे । त्रिधा च रूपेण च विक्रमेण च प्रभाससे त्वं
नृवरो नरेष्विव ॥ ८ ॥

भौम उवाच । नरेन्द्र सूद परिचारकोऽस्मि ते जानामि
सूषान् प्रथमं न केवलान् । आस्त्रादिता ये नृपते पुराभवन्
युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वथा ॥ ९ ॥ वल्लेन तुल्यश्च न विद्यते
नयैर्नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव । गलैश्च सिंहैश्च समैयिवानहं
सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ १० ॥

विराट उवाच । ददानि ते हन्त वरान्महानसे तथाधि-
कुर्यात् कुशलं प्रभाषसे । न चैव मन्ये तव कर्म यत्तमं समुद्रनेमिं
पृथिवीं त्वमहंसि ॥ ११ ॥ यथा हि कामो भवतस्तथा कृत महा-
नसे त्वं भवसे पुरस्कृत । नराश्च ये तत्र समाहिताः पुरा भवांस्य
तेषामधिपो मया कृत ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा च भौमो विहितो महानसे
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् । उवाच राजन् च तं पुत्रगुञ्जनी
वृषोध मत्तानुचराश्च केचन ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि भौमप्रवेशे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः केशान् समुत्तक्षिण्य विजितायान्
निन्दितान् । कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्भूय शुधि-
मिता ॥ १ ॥ जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनमितलोचना । वामय
परिधायैक कृष्णा समन्तान् महत् ॥ २ ॥ कृत्वा विषय्य सैरिन्द्रा-
स्तासौ व्यतरदालेयत् । ता नरा परिधावन्त क्षियन्त समुपा-
द्वय ॥ ३ ॥ अदृष्ट्यैव ता दृष्ट्वा मातुः किञ्च विकीर्षयि । धा

तानुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्राहमिहागता ॥ ४ ॥ कर्म चेच्छामि-
 वै कर्तुं तस्य यो मां युयुचति । तस्या रूपेण वेशेन आह्वया च
 तथा गिरा ॥ ५ ॥ नात्रदधत तां दासीमन्नहेतीरुपस्थिताम् ।
 विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसम्मता ॥ ६ ॥ आलोकयन्ती
 दृष्टये प्रामादाद्दुपदात्मजाम् । सा समीप्य तथाक्षपामनाथा-
 मेकवासंसम् ॥ ७ ॥ समाह्वयात्रवीडद्रे का त्वं किञ्च चिकीर्षसि ।
 सा तानुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्राहमुपागता । कर्म चेच्छान्यहं
 कर्तुं तस्य यो मां युयुचति ॥ ८ ॥

सुदृष्टोवाच । नैवंरूपा भवन्त्येव यथा वदसि भाविनि ।
 प्रेषयन्ती च ते दासीर्दासांश्च विविधान् बहून् ॥ ९ ॥ नीचगुल्फा
 संहतोरुस्त्रिगम्भीरा पङ्कजता । रक्ता पङ्कसु रक्तेषु संहसंगद्-
 भापिणी ॥ १० ॥ सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनशोणितयोधरा ।
 तेन तेनैव सम्पन्ना काश्लीरीव तुरङ्गमी ॥ ११ ॥ अरालपद्मनयना
 विम्बोष्ठी तनुमध्यमा । कम्बुग्रीवा गृह्णिरा पूर्णचन्द्रनिभानना
 ॥ १२ ॥ शारदीत्यलपत्राद्या शारदीत्यलंगन्धया । शारदीत्यल-
 सेविन्या रूपेण सदृशी त्रिया ॥ १३ ॥ का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे
 नासि दासी कथञ्चन । यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि
 वाप्सराः ॥ १४ ॥ देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्याथ देवता । विद्या ।
 धरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ॥ १५ ॥ अलम्बुया मिय-
 केशी पुण्डरीकाय मालिनी । इन्द्राणी वारुणी वा त्वं लटुर्धातुः
 प्रजापतेः । दिव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच । नास्मि देवो न गन्धर्वो नासुरी न च राक्षसी ।
 सैरिन्ध्री तु भुजिष्यामि सत्यमेतद्दृश्वीमि ते ॥ १७ ॥ केषां
 जानाम्यहं कर्तुं पिपि साधु विलेपनम् । मलिकोत्पलपद्मानां
 चम्पकानां तथा शुभे ॥ १८ ॥ ग्रययिष्ये विविवाश्च स्रजः परम-
 शोभनाः । आराधयं सत्यभामां वृशस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १९ ॥

कृष्णाञ्च भार्या पाण्डूना कुक्ष्यामेकसुन्दरीम् । तत्र तत्र चरान्यका
लभमाना सुभोजनम् ॥ १० ॥ वासासि यावन्ति लभे तावत्ताव-
द्रमे तथा । भालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा । साह-
मद्यागता देवि सुदेष्ये त्वन्निवेशनम् ॥ २१ ॥

सुदेष्यावाच । मूर्च्छित्वा वासयेयं वै सशयो मे न विद्यते ।
न चेदिच्छति राजा त्वा गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ २२ ॥ स्त्रियो
राजकुले याय यायेमा मम वैश्रमि । प्रसक्तास्त्वा निरीक्षन्ते
पुमास क न मोहये ॥ २३ ॥ वृक्षाद्यावस्थितान् पश्य य इमे
मम वैश्रमि । तेषु त्वा सन्नमन्तीव पुमास क न मोहये ॥ २४ ॥
राजा विराट् सुश्रीणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् । विहाय मा वरा
रोहे गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ २५ ॥ य हि त्वमनवद्याङ्गी तर-
लायतलोचने । प्रसक्तमभिवीक्षेया स कामवशगो भवेत् ॥ २६ ॥
यश्च त्वा सततं पश्येत् पुरुषयानुहासिनि । एव सर्वानवद्याङ्गि स
चानङ्गवशो भवेत् ॥ २७ ॥ अध्यारोहेयया वृक्षान् वधात्तैवात्मनो
नर । राजवेश्रमि ते सुभु रोहित स्यात्तथा मम ॥ २८ ॥
यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मन । तथाविधमहं मन्ये
वास तव शुचिस्मिते ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन ।
गन्धर्वा पतयो मञ्च गुवान पञ्च भाविनि ॥ ३० ॥ पुत्रा गन्धर्व-
राजस्य मङ्गासत्त्वस्य कस्यचित् । रक्षन्ति ते च मा नित्यं दुःखा-
चारा तथा ह्यहम् ॥ ३१ ॥ यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ
प्रधावयेत् । प्रीयेरस्तेन बामेन गन्धर्वा पतयो मम ॥ ३२ ॥ यो
हि मा पुरुषो गन्धेद्यथान्या प्राकृता स्त्रिय । तागेव निवसेद्वाति
प्रविश्व च परा तनुम् ॥ ३३ ॥ न चाप्यहं चास्त्रवितुं शक्नो-
मीति चिद्भजे । दुःखमीला हि गन्धर्वास्ते च उन्नयत्प्रिया ।
प्रच्छन्नाद्यापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥ ३४ ॥

सुदृशीवाच । एवं त्वां वासविष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।
च पादौ न वीच्छिष्टं स्पृश्यसि त्वं कथञ्चन ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परि-
विष्टा । उवास नगरे तस्मिन् पतिघर्मवती सती । न चैनां
तत्रान्यस्तस्त्वेन जनमेजय ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि द्रौपदीप्रवेशे
नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वैशमनु-
समम् । भाषाञ्चैषां समाख्याय विराटं समुपाययौ ॥ १ ॥ गीठं
तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः । राजाय दृष्ट्वा पुरुषान्
तदा ॥ २ ॥ तमायान्तमभिप्रेष्य भ्राजमानं नर-
पंभम् । समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ ३ ॥ कस्य
वा त्वं कुती वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि । न हि मे दृष्ट-
पूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरपंभ ॥ ४ ॥ अन्प्राप्य राजानममित्रतापनं
ततोऽन्नवीन्नेषमहौषनिस्वनः । वैश्वोऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमि-
गोसङ्गश्च आसं कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ५ ॥ वस्तुं जयीच्छामि विमां
वरिष्ठ तान्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान् । न शक्यते जीवितु-
मप्यकर्मणा न च तदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥

विराट उवाच । त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्र-
नेमोऽखररूपवानसि । आसद्यु मे तत्त्वममित्रकर्मण न वैश्वकर्म
क्षत्रि विद्यते क्षमम् ॥ ७ ॥ कस्यासि राघो विप्रयादिहागतः किं
वापि यित्त्वं तव विद्यते कृतम् । अयं समप्राप्त निवत्स्यसे सदा
वदस्व किञ्चापि तवेह वेतनम् ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच । पद्भ्यानां पाण्डुपत्न्याणां ज्येष्ठी भ्राता गुधि-

सभानुचारिणः कुतोऽयमायाति पुरा न मे श्रुतः । न चैनमूच-
 विदितं तदा नराः सविद्यं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ सखी-
 पपन्नः पुरुषोऽमरीपमः श्वाभो युवा वारणयथपोपमः । आमुष्य
 कम्बूपरि हाटकै शुभे विमुष्य वेणीमपिनञ्च कुण्डले ॥ ५ ॥ स्रग्वी
 सुकेशः परिधाय चान्यथा शुभोभ धन्वी कवची धरी तथा । आरुह्य
 यानं परिधावतां भवान् सुतैः समो मे भव वा मया समः ॥ ६ ॥
 इहो ह्यहं वै परिहातुकामः सर्वान् मत्प्रांस्तरुषा पालयस्व ।
 नैवविधाः स्त्रीवस्त्रा भवन्ति कथञ्चनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७ ॥
 अर्जुन उवाच । गायामि नृत्याम्यथ वादयामि मद्रोऽस्मि
 नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते । त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं भवामि
 दैव्या नरदेव नर्तकः ॥ ८ ॥ इदन्तु रूपं मम येन किन्त्व प्रकी-
 र्त्तयित्वा भृशशोकवर्द्धनम् । ब्रह्मन्त्रलां मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां
 वा पितृमातृवर्जिताम् ॥ ९ ॥

विराट उवाच । ददामि ते हन्त वरं ब्रह्मन्त्रे सुताञ्च मे
 नर्तय याव तादृशीः । इदन्तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्रनेमिं
 पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । ब्रह्मन्त्रलां तामभिवीक्ष्य मत्पराट् कलासु
 नृत्येषु तथैव वादिते । मम्मन्द्रा राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः
 परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वमत्यस्य निशम्य च
 स्थिरं ततः कुमारीपुरमुत्सर्ज्य ताम् । स शिष्ययामास च गीत-
 वादितं सुतां विराटस्य धनञ्जयः प्रभुः ॥ १२ ॥ सखीश्च तस्याः
 परिचारिकास्तथा प्रियथ तासां स वभूव पाण्डवः । तथा स
 सन्नेष धनञ्जयो वसन् प्रियाणि कुर्वन् सह तामिरात्मवान् । तथा
 च तं तत्र ग जज्ञिरे जना वद्वियरा वाप्यथ वान्तरेचराः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अर्जुनप्रवेशे
 एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापेरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभुर्विराट-
 राजं तरसा समीचिवान् । तमापतन्तं दृष्ट्वा पथगजनो विमुक्त-
 मभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ ११ ॥ स वै हयानैश्चत तास्ततस्ततः
 समीचिनाणं स दृश्यं मत्स्यराट् । ततोऽब्रवोत्ताननुगान्तरेश्वरः
 कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ २ ॥ अयं हयानैश्चति मान-
 कान् दृढं ध्रुव हयश्री भविता विचक्षणः । प्रविश्यातामेष समीप-
 माशु मे विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३ ॥ अभ्येत्य राजान-
 ममित्रहात्रवौष्णयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु वः । हृदेषु युक्ती
 नृपसम्मतः सदा तवाश्वसूतो निपुणो भवान्यहम् ॥ ४ ॥

विराट उवाच । ददामि यानानि धन निवेशनं ममाश्वसूतो
 भवितुं त्वमहसि । कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः प्रब्रूहि शिल्पं
 तव विद्यते च यत् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच । पञ्चाना पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-
 ष्ठिर । तेनाहमश्वेषु पुरा नियुक्तः शत्रुकर्षण ॥ ६ ॥ अश्वानां
 प्रकृतिं वेद्मिं विनयञ्चापि सर्वंशः । दुष्टाना प्रतिपत्तिञ्च कृतस्त्वञ्चैव
 चिकित्सितम् ॥ ७ ॥ न कातरं स्यान्नम जातु वाहनं न मेऽस्ति
 दुष्टा बद्धवाः कुतो हयाः । जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो
 युधिष्ठिरो शिल्पिकमेव नामत ॥ ८ ॥

विराट उवाच । यदस्ति किञ्चिन्नम वाजिवाहनं तदस्तु सर्वं
 त्वदधीनमद्य वै । ये चापि केचिन्नम वाजियोजकास्त्वदाश्रयाः
 सारथयश्च सन्तु मे ॥ ९ ॥ इदं तवेष्टं यदि वै सुरीयम ब्रवीहि
 यत्ते प्रसमीक्षितं वसु । न तेऽनुकूपं हयकर्म विद्यते प्रभासि
 राजेव हि सम्मतो मम ॥ १० ॥ युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे
 समन्तवेदं प्रियमत्र दर्शनम् । कथन्तु भृत्यैः स दिनाकृतो वने
 वसत्यानिन्यो रमते च पाण्डव ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स गन्धर्वरोपमो युवा विराट-

राज्ञा मुद्दितेन पूजितः । न चैनमन्योऽपि विदुः कथञ्चन प्रियाभि-
रामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२ ॥ एवं हि मत्स्येन न्यवसन्त पाण्डवा
यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः । अज्ञातवर्था व्यचरन् समाहिताः
समुद्रेनमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि नकुलप्रवेशे
हादयोऽध्यायः समाप्तश्च पाण्डवप्रवेशपर्व ॥ १२ ॥

अथ समयपालनपर्व ।

जनमेजय उवाच । एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
यत् क्वद् महावीर्याः किमकुर्वत वै द्विज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरु-
नन्दनाः । आराधयन्तो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु ॥ २ ॥ दण-
विन्दुप्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मनः । अज्ञातवाममेवन्तु विराट-
नगरेवसन् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यानामभवत् प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विद्याम्पते ॥ ४ ॥ स चाक्षुष्टद्वयशस्तं
क्रीडयामास पाण्डवः । अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रवहानिव द्विजान्
॥ ५ ॥ अज्ञातश्च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् । भ्रातृभ्यः
परुषव्याघ्रो यथाहं संप्रयच्छति ॥ ६ ॥ भीमसेनोऽपि मांसानि
भक्ष्याणि विविधानि च । अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणीते युधि-
ष्ठिरे ॥ ७ ॥ वासांसि परिजीर्णानि लम्बान्यन्तःपुरेऽर्जुनः । विक्री-
णामस सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ सष्टद्वयोऽपि गोपानां
वेयमास्थाय पाण्डव । दधि चौरं घृतञ्चैव पाण्डवेभ्यः प्रय-
च्छति ॥ ९ ॥ नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्माणि वाजिनाम् ।
तुष्टे तस्मिन्नरपतो पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥ कृष्या तु सर्वान्

भातुस्ताद्विरोचन्ती तपस्विनी । यथा पुनरविद्याता तथा चरति
 भाविनी ॥ ११ ॥ एवं सम्पादयन्तस्ते तदान्वोऽन्यं महारथा +
 विराटनगरे चेरु पुनर्गर्भधृता इव ॥ १२ ॥ सद्यङ्गा धार्तराष्ट्रस्य
 मयात् पाण्डुसुतास्तदा । प्रेचमाणास्तदा कृष्णामूर्धुम्हना नरा-
 धिपाः ॥ १३ ॥ अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
 आसीत् समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसम्मतः ॥ १४ ॥ तत्र मत्साः
 समापेतुर्दिग्भ्यो राजन् सहस्रयः । समाजे ब्रह्मणो राजन्
 यथा पशुपतेरिव ॥ १५ ॥ महाकाया महावीर्याः कालखन्ना
 इवासुराः । वीर्योन्मत्ता बलोदग्रा राधा समभिपूजिताः ॥ १६ ॥
 सिंहस्कन्धकंठिग्रीवाः रुवदाता मनस्विनः । चमकृत्स्नलघ्यास्ते
 रङ्गे पार्थिवसन्निधौ ॥ १७ ॥ तेषामेको महानासीत् सर्वमज्ञा-
 नथाह्वयत् । आदत्त्वाभानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ १८ ॥
 यदा सर्वं विमनसस्ते मत्सा हतचेतसः । अथ सूदेन तं मह्यं
 योधयामास मत्स्यराट् ॥ १९ ॥ चाद्यमानस्तदा भीमो दू-क्षि-
 नैवाकरोन्मतिम् । न हि शक्नोति विवृत सत्याख्यातुं नराधिपम्
 ॥ २० ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलपिथिलचरन् । प्रविवेश
 महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ॥ २१ ॥ ववन्ध कक्षा कौन्तेवस्ततः
 संहर्षयन् जनम् । ततस्तु वृत्रसंहार्यं भीमो मह्यं समाह्वयत ॥ २२ ॥
 जौमूतं नाम तं तत्र मह्यं प्रख्यातविक्रमम् । तावुभौ सुमहोत-
 साहावुभौ भीमपराक्रमौ ॥ २३ ॥ मत्ताविव महाशायी वारणौ
 पट्टिहायनी । ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुधं समीयतुः ॥ २४ ॥
 वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयन्नाङ्घ्रिणौ । आसीत् समीमः
 सम्पातो वज्रपर्वतयोदिव ॥ २५ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ बलेनाति-
 वलावुभौ । अन्योऽन्यस्यान्तरं प्रेप्सु परस्परजयैषिणौ ॥ २६ ॥
 उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ । कृतप्रतिहतैश्चित्रैर्बाहु-
 मिभ्य सुसङ्घटैः ॥ २७ ॥ सन्निपातावभूतैश्च प्रमाथोन्मनैस्तथा ।

क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्भूतनिस्वनैः ॥ २८ ॥ तस्यैर्वज्रनिपातैश्च
 प्रसृष्टाभिस्तथैव च । शलाकानखपातैश्च पादोद्भूतैश्च दारुणैः ॥ २९ ॥
 जातुभिश्चाश्लनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टनैः । तद्युद्धमभवद्दीरमश्वत्वं
 बाहुतेजसा ॥ ३० ॥ बलप्राणेन शूराणां समालोत्सवन्निधौ ।
 अरज्यत जनः सर्वः स्रोतक्रुष्टनिनटोत्थितः ॥ ३१ ॥ बलिनी संभुगे
 राजन् हृत्तवासवयोरिव । प्रकर्षणाकर्षणशोरभ्याकर्षविकर्षणैः
 ॥ ३२ ॥ आकर्षतुरथान्योऽन्यं जातुभियापि जघ्नतुः । ततः शब्देन
 महता भर्त्सयन्ती परस्परम् ॥ ३३ ॥ व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ
 निगुहकुशलावुभौ । बाहुभिः समसञ्छेनामायमैः परिघैरिव ॥ ३४ ॥
 चकर्ष दीर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममिवहा । निनटन्तनभिक्रीथन्
 शार्दूल इव वारणाम् ॥ ३५ ॥ समुद्यन्य महाबाहुभ्रामियामाम्
 वीर्यवान् । ततो मल्लाय मत्स्राय विम्वरं चक्रिरे परम् ॥ ३६ ॥
 भ्रामयित्वा शतगुणं गतमत्त्वमचेतनम् । प्रत्यपिपन्महाबाहुर्मल्लं
 भुवि वृकीदरः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे जीमूते लोक-
 विश्रुते । विराटः परमं हर्षमगच्छदाम्भवेः सह ॥ ३८ ॥ प्रह-
 र्पात् प्रददौ वित्तं बहू राजा महामनाः । बलत्रय महारुहे यथा
 वैश्रवणस्तथा ॥ ३९ ॥ एवं च सुबहून् मल्लान् पुरुषांश्च महा-
 बलान् । विनिघ्नन् नत्सराजस्य प्रीतिमाहरदत्तमाम् ॥ ४० ॥
 यद्रास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते । ततो व्याघ्रैश्च सिंहेभ्य
 हिरण्यैश्चाप्ययोधयत् ॥ ४१ ॥ पुनरन्तःपरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकी-
 दरः । बोध्यते स विराटेन सिंहेर्मत्तमंहावसैः ॥ ४२ ॥ वीभत्-
 सुरपि गीतेन स्ववृत्त्येन च पाण्डवः । विराटं तोषयामास सर्वा-
 यान्तपुरस्त्रियः ॥ ४३ ॥ अश्रुविनीतैजवनेस्तत्र तत्र समागतैः ।
 तोषयामास राजानं नकुलो नृपसंजमम् ॥ ४४ ॥ तस्यै प्रदत्तं
 प्रायच्छत् प्रीती राजा धनं बहू । द्वितीतान् वृषभान् दृष्ट्वा मल-
 लेनस्य जामिनः ॥ ४५ ॥ धनं दत्वा बहूविधं विराटः पुरुषप्रभः ।

द्रौपदी प्रेक्ष्य तान् सर्वान् क्रिष्णनाम्नहारयान् ॥ ४६ ॥ नाति-
 प्रीतमना राजन्निश्चानपरमाभवत् । एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः
 पुरुपर्दभाः । कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराट्कृपतेस्तदा ॥ ४७ ॥

इति विराटपर्वणि समयपालनपर्वणि जीमूतवधे
 तयोदशोऽध्यायः समाप्तश्च समयपालनपर्व ॥ १३ ॥

अथ कीचकवधपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । वसमानेषु पार्थिषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
 महारथेषु छन्नेषु मासा दध समाययुः ॥ १ ॥ याञ्चसेनी सुदे-
 ष्यान्तु शुश्रूषन्ती विद्याम्यते । अथत् परिचारार्हा सुदुःखं जन-
 मेजय ॥ २ ॥ तथा चरन्ती पाञ्चाली सुदेष्टाया निवेशने । तां
 देवीं तोषयामास तथा चान्तपुरे स्त्रियः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्षे
 गतप्राथे कीचकस्तु महाबलः । सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदा-
 त्मजाम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव । कीचकः
 कामयामास कामवाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥ स तु कामान्जिसन्तप्तः
 सुदेष्टामभिगम्य वै । प्रहसन्निव सेनानोरिद् वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ।
 रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं गन्धेन जाता मदरेव भाविनी ॥ ७ ॥
 का देवरूपा हृदयद्रमा शुभा । द्याचक्षु मे कस्य कुतोऽत्र शोभने ।
 चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे न चान्यद्वौषधमस्ति मे मतम्
 ॥ ८ ॥ अहो तदेयं परिचारिका शुभा प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति
 मामियम् । अयुक्तरूप हि करोति कर्म ते प्रयास्तु मा यच्च
 ममास्ति किञ्चन ॥ ९ ॥ प्रभूतनागाश्च रथं सभाजनं समृद्धियुक्तं
 वङ्गपानभोजनम् । मनीषरं काञ्चनचित्तभूषणं गृहं महच्छोभयता-

मियं मम ॥ १० ॥ ततः सुदिष्यामनुमन्त्र्य कौचकस्ततः समभ्येत्य
नराधिपाक्षजाम् । उवाच कृश्यामभिधान्वयंस्तदा मृगीन्द्रकन्या-
मिव जम्बुकी वने ॥ ११ ॥

कौचक उवाच । का जं कस्यासि कल्याणि कुतो, वालं
वरानने । प्राप्ता विराटनगरं तस्त्वमाचक्षु शोभने ॥ १२ ॥ रूप-
मग्रं तथा कान्तिः सौकुमार्यमनुत्तमम् । कान्त्या विभाति वक्त्रं
ते शशाङ्क इव निर्मलम् ॥ १३ ॥ नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे
शुभे । वाक्यन्ते चारुचर्वाङ्गि परपुष्टस्तोपमम् ॥ १४ ॥ एवंरूपा
मया नारी काचिन्या महीतले । न दृष्टपूर्वा सुयोणि यादृशी
लमनिन्दिते ॥ १५ ॥ लक्ष्मीः पद्मालया का लमय भूतिः सुमध्यमे ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिरथो कान्तिरासं का लं वरानने ॥ १६ ॥ अतीव
रूपिणी किन्त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी । अतीव भाजसे सुभ्रु प्रभे-
वेन्दोरनुत्तमा ॥ १७ ॥ अपि चेक्ष्यपक्ष्माङ्गं क्षितज्योत्स्वीपमं
शुभम् । दिव्यांशुरस्त्रिमिर्वृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ १८ ॥
निरीष्य चन्द्रवक्त्रन्ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् । कृत्वस्त्वे जगति को
नेह कामस्य वयसो भवेत् ॥ १९ ॥ हारालङ्कारयोग्यौ ते स्तनौ
शोभौ सुशोभनौ । सुजातौ सञ्चितौ लक्ष्म्या धीनौ हृत्तौ निर-
न्तरौ ॥ २० ॥ कुट्टालाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरो । काम-
प्रतोदाविव मां तुदतयारुहासिनि ॥ २१ ॥ बलीविभङ्गचतुरं
स्तनभारविनामितम् । कराग्रसम्मितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ २२ ॥
दृष्ट्वैव चारुजघनं सरित्पुलिनसन्निभम् । कामव्याधिरसाध्यो
मामप्याक्लामति भाविनि ॥ २३ ॥ ज्वाल चान्निमदनो दावाग्नि-
रिव निर्द्दयः । लत्तङ्गमातिमङ्गल्यविवृद्धौ मां दृष्टव्ययम् ॥ २४ ॥
आत्मप्रदानवर्षिण सङ्गमाश्लोघरेण च । अमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं
मन्त्रयानलम् ॥ २५ ॥ मञ्जितीन्मादनकरा मन्त्रयस्य शरोक्लटाः ।
लत्तसङ्गमानानिप्रितःस्त्रीव्राः शशितिमानने ॥ २६ ॥ मध्यं विदार्य

पश्चात्तापं करिष्यमि ॥ ४२ ॥ अहं हि सुभ्र राज्यस्य कृतस्त्वस्यास्य
सुमध्यमे । प्रभुर्वांसयिता चैव वीर्यं चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ४३ ॥
पृथिव्यां मत्समी नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह । रूपंयौवनमीभाग्यै-
भोगैरानुत्तमैः शुभैः ॥ ४४ ॥ सर्वकाममन्त्रेषु भोगैस्वतन्पमेधिह ।
भोक्तव्येषु च कल्याणि कल्पाहास्ये रता ह्यसि ॥ ४५ ॥ मया
दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यस्मिन् शुभानने । भजस्व मां वरारोहे
भुङ्क्षु भोगाननुत्तमान् ॥ ४६ ॥ एवमुक्त्वा तु सा साध्वी कीचके-
नाशुभं वचः । कीचकं प्रत्यवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ४७ ॥

मैरिन्धुप्रवाच । मा सूतपव मुद्यस्व माद्यात्याक्षीः स्वजी-
वितम् । जानीहि पञ्चभिर्घोरैर्नित्यं मामभिरक्षिताम् ॥ ४८ ॥
न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम । ते त्वां निहन्त्यः
कूपिताः साध्वलं मा व्यनीनयः ॥ ४९ ॥ अथक्वरूपं पुरुषैरध्वानं
गन्तुमिच्छसि । यथा निथेतनी बालः कूलस्यः कूलमुत्तरम् ।
तर्क्षमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्त्तुमिच्छसि ॥ ५० ॥ अन्तर्मर्षी
वा यदि बोद्धुमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि । तद्यापि
तेभ्यो न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खिषराः ॥ ५१ ॥
सं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृष्ट्वा प्रार्थयमेऽस्य कीचक ।
किं मातुरस्ते प्रयितो यथा शिशुयन्त्रं जिष्टघुरिव मन्यसे हि मान्
॥ ५२ ॥ तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा द्विवं वा यरणं
भविष्यति । न वर्त्तते कीचक ते दृष्ट्वा शुभं या तेन सङ्गोऽन-
मर्षयेत ॥ ५३ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकहत्यापर्वणि

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रत्याख्याती राजपुत्रा सुदेशां कौच-
कोऽब्रवीत् । अमर्याद्दिन कामेन घोरेणाभिपरिभुत ॥ १ ॥

कौच उवाच । यथा कौकेयि सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् ।
घनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्नां गजगामिनी । ता सुदेशो परीप्-
सस्व मोहात् प्राणान् प्रहासिधम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सा वद्भयः श्रुत्वा वाचं विलपत-
स्तदा । विराटमहिषी देवी कृपाञ्जले मनस्विनी ॥ ३ ॥ स्वमन्त्र-
नभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च । उद्योगञ्चैव कृथायाः सुदेशा
सूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

सुदेशोवाच । पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्त्रश्च कारव ।
तत्रैना प्रेषयिष्यामि सुराहारो तवान्तिकम् ॥ ५ ॥ तत्र सम्प्रे-
षितामेना विजने निरवग्रहे । भ्रान्तवयीथा यथाकामं सान्त्वयान्ना
रमेदादि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा सः विनिष्क्रम्य भगिन्या वचना-
त्तदा । सुरामाहारयामासे राजाज्ञां सुपरिष्कृताम् ॥ ७ ॥
मच्छास्य विविधाकारान् बहूँस्योच्चावचास्तदा । कारयामास
कुण्डलैरन्नपानं च घोभनम् ॥ ८ ॥ तस्मिन् कृते तदा देवी कौचकौ-
नोपमन्त्रिता । सुदेशा प्रेषयामास सैरिन्ध्री कौचकालयम् ॥ ९ ॥

सुदेशोवाच । उत्तिष्ठ गच्छ सैरिन्धि कौचकस्य निवेशनम् ।
पानमानय कल्याणि पिपासा मा प्रदाधते ॥ १० ॥

सैरिन्ध्रुवाच । न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
तमेव राञ्छि जानासि यथा स निरपत्रप ॥ ११ ॥ न साहमन-
वद्याङ्गि तव वेश्मनि भाविनि । कामसृता भविष्यामि पतीना
व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥ त्वं चैव देवि जानासि यथा स समवः
कृतः । प्रविशन्त्या भया पूर्वं तव वेश्मनि भाविनि ॥ १३ ॥ कौच-
कस्तु सकेधान्ते भ्रूवो मदमदपिन । सोऽग्रभङ्ग्यति सा हृदयान

यास्ये तत्र शोभने ॥ १४ ॥ सन्ति वङ्गास्तव प्रेष्ठा राजपुत्रि वशा-
नुगाः । अन्यां प्रेषय भद्रन्ते स हि मामद्वर्मस्यते ॥ १५ ॥

सुदृशीवाच । नैवं त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषिता मया ।
इत्युक्त्वा प्रवृद्धौ पात्रं संपिधानं हिरण्ययम् ॥ १६ ॥ सा यद्व-
माना रुदती देवं शरणमौयुषी । प्रातिष्ठत सुराहारी कोचकस्य
निवेशनम् ॥ १७ ॥

सैरिन्ध्रुवाच । यथाहमन्यं भर्तृस्यो नाभिजानामि कञ्चन ।
तेन सत्वेन नां प्राप्तां मा कुर्व्यात् कोचको वये ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उपातिष्ठत सां सूर्यो मुहूर्त्तमवला-
ततः । स तं व्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽवदुहवान् ॥ १९ ॥
अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षी रक्षार्थमादिशत् । तच्चैनां नाजहा-
त्तव सर्वावस्थास्त्रनिन्दिताम् ॥ २० ॥ तां रंगीमिव संवस्तां
दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् । उदतिष्ठन्मुदा सृतां नावं सञ्चिव
पारतः ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीसुराहरणे
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कीचक उवाच । स्वागतं ते सुकीर्णान्ते सव्युष्टा रक्षनी मम ।
स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १ ॥ सुवर्षमान्ताः
कस्यैश्च कुरुडले परिहाटके । नागापङ्कजले शुभ्रे मणिरत्नञ्च
शोभनम् ॥ २ ॥ आहरन्तु, च वस्ताणि कौम्भिकान्यनिनाति च ।
अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् । एहि तत्र मया कावे
पिवस्व मधुमाधवीम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच । अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारी तवान्तिकम् ।
पाममाहर मे क्षिप्रं पिपामा मयि चाद्वशीत ॥ ४ ॥

कीचक उवाच । अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्रा प्रति
श्रुतम् । इत्येना दक्षिणे पाणौ सूतपुत्र परामृषत ॥ ५ ॥

शौपथुवाच । ययैवाह नामिचरे कदाचित पतोत्पदाहैमन-
सापि जातु । तेनैव सत्येन वशीकृत त्वा द्रष्टृशक्ति पाप परि-
हृष्यमाणम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सं तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिष्टक्ष-
माण परिभर्त्सवन्तीम् । जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्ता
सहसाक्षिपन्तीम् ॥ ७ ॥ प्रगच्छमाणा तु महाजवेन मुद्गर्विति
श्रुत्य च राजपुत्री । चिक्षेप त गाढमगृह्यमाणा प्रवेपमानाति-
क्ष्णा शुभाङ्गी । तथा समाक्षिप्ततनु स पाप पपात शाखीव
निवृत्तमूल ॥ ८ ॥ सा गृहीता विधन्वाना भूमावाक्षिप्य कीच-
कम् । सभा शरणमागच्छत्यथ राजा युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ ता
कीचक प्रधावन्तो केशपाशे परामृषत । अथैना पश्यतो राक्ष
पातयित्वा पदावधीत ॥ १० ॥ तस्या चोऽसौ तदारकण राक्षस
सन्निवोजित । स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ११ ॥
स पपात तदा भूमौ रक्षोवलममाहृत । विधूर्समानो निदोष्ट-
स्थनरुत्त इव द्रुम ॥ १२ ॥ ताञ्चाभीनौ दहयतुर्भूमिसेनयुधि-
ष्ठिरौ । अजयमाणौ हृष्याया कीचकेन पराभवम् ॥ १३ ॥
तस्य भीमो वध प्रेषसु कीचकस्य दुरात्मन । दन्तैर्दन्तास्तदा
रोपान्निष्विमेध महानना ॥ १४ ॥ धूमच्छाद्यामभजता नेत्रे
चोत्प्रेतपक्ष्मणी । सखेदा भुङ्गुटी सोप्रा ललाटे समवर्तत ॥ १५ ॥
हस्तेन मग्दे चैव ललाटे परवीरहा । भूवश्च लरित क्रुद्ध
सहस्रोत्पातुमैच्छत ॥ १६ ॥ अथावमृद्रादङ्गुष्ठमङ्गुष्ठेन युधिष्ठिर ।
प्रवीधनमयाद्राजा भीम त प्रत्यपिधयत ॥ १७ ॥ त मत्तमिव
मातङ्गं वीज्यमाण वनसतिम् । स तमावारवामारु भीमसेन युधि-
ष्ठिर ॥ १८ ॥ शालीकवृत्ति किं पृच्छ हृद दातुङ्गेन वै । यद्वि

ते दारुभिः कृत्यं वहिष्ठं चान्त्रिश्च्यताम् ॥ १८ ॥ सा सभादार-
मासाय रुदती मत्स्यमब्रवीत् । अविज्ञमाणा मुच्योणी पती-
स्तान्दीनचेतसः ॥ २० ॥ आकारमभिरचन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहि-
ताम् । दक्षमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ २१ ॥

द्रौपद्याबाच । तेषां वैरी न स्वपिति पृष्ठेऽपि विपद्ये वसन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २२ ॥ ये द्युर्न
च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यत्रादिनः । तेषां मां मानिनीं भार्यां
सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २३ ॥ तेषां दुन्दुभिनिर्घोषो च्याधीपः
अयुतेऽनिघम् । तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत्
॥ २४ ॥ ये च तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽतिमानिनः । तेषां मां
मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २५ ॥ सर्वलोकमिमं हन्यु-
र्धर्मपाशासितास्तु ये । तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदा-
वधीत् ॥ २६ ॥ शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २७ ॥ कथन्ते
सूतपुत्रेण बध्यमानां प्रियां सतीम् । मर्षयन्ति यथा ह्रीवा बल-
वन्तोऽमितौजसः ॥ २८ ॥ क्व नु तेषाममर्षय वीर्यन्तेजस्य वर्तते ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां बध्यमानां दुरात्मना ॥ २९ ॥ मया तु
शक्यं किञ्चुत्तुं विराटे धर्मद्रुपके । चः पश्यन्नां मर्षयति बध्य-
मानामनागसम् ॥ ३० ॥ न राजा राजवल्किञ्चित् समाचरति
कीचके । दस्युनापिव धर्मस्ते न हि संसदि भोमते ॥ ३१ ॥
नाहमेतेन युद्धा वै हन्तुं मत्स्यं तवाग्निके । सभामदय पश्यन्तु
कीचकस्य व्यतिह्वलम् ॥ ३२ ॥ कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः
कथञ्चन । सभामदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पर्थुपासते ॥ ३३ ॥
वैशम्पायन उवाच । एवंविधैर्वचामिः सा तदा कथाशु-
लोचना । उपालभत राजानं मात्स्यानां वरवसिन्धो ॥ ३४ ॥

विराट उवाच । परोक्ष नाभिजानामि विग्रह युवयोरहम् ।
अर्घतत्त्वमविज्ञाय किन्तु स्यात् कौशल मम ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णा भूयोऽभ्य
मूजयन् । साधुसाधिति चाप्याहु कौचक च व्यगर्हयन् ॥ ३६ ॥

सभ्या ऊचुः । यस्येय चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा ।
परो लाभस्तु तस्य स्यान्न च शोचित् कथञ्चन ॥ ३७ ॥ न ह्रीदृषी
मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी । नारी सर्वानवद्याङ्गी देवीं मन्यामहे
वयम् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एव सपूजयन्तस्ते कृष्णा प्रेक्ष्य सभा
सदः । युधिष्ठिरस्य क्रोधात् ललाटे खेद आगमत ॥ ३९ ॥
अथाब्रवीद्राजपुत्री कौरव्यो महिषो प्रियाम् । गच्छ सैरिन्धि
मात्रस्था सुदृष्ट्याया निवेदनम् ॥ ४० ॥ भर्तारमनुरुध्मन्व
ह्विश्यन्ते वीरपत्नयः । शुश्रूषया ह्विश्यमाना पतिलोक जयन्त्युत
॥ ४१ ॥ मन्ये न काल क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव । तन त्वा
नामिषावति गधर्वा सूर्यवच्चम ॥ ४२ ॥ अकालज्ञासि सैरिन्धि
शैलूपीत्र विरोद्विपि । विघ्न करोषि मत्प्राना दीव्यता राज
ससन्धि ॥ ४३ ॥ गच्छ सैरिन्धि गन्धर्वा करिष्यन्ति तव प्रियम् ।
व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं ते विप्रिय कृतम् ॥ ४४ ॥

सैरिन्धु उवाच । अतीव तेषां घृणिनामर्षेऽहं धर्मचारिणी ।
तस्य तस्यैव ते वध्या तेषां ज्येष्ठोऽहं देविता ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्राद्ववत् इच्छा सुदृष्ट्यावा निवे
दनम् । केमानुक्त्वा च सुश्राणो सरम्भाहोहितेक्षणम् ॥ ४६ ॥
शुश्रूमे वदतस्यां चन्दन्या सुचिरतना । मेघलेखाविनिर्मुक्ता
द्विवीच शशिमण्डलम् ॥ ४७ ॥

सुदृष्ट्या उवाच । कस्त्वावधीदरारोचे कणाद्रीन्धि शोभने ।
दस्यद्य न संख भद्रं केन तं विप्रिय कृतम् ॥ ४८ ॥

द्रौपद्युवाच । कीचको भावधीर्त्तत्र सुराहारीं गतान्तव ।
सभायां पश्यतो राशो यथैव विजने वने ॥ ४८ ॥

सुदेष्योवाच । घातवानि सुकेभान्ते कीचकं यदि मन्यसे ।
योऽसौ त्वां कामसन्नती दुर्लभामवमन्यते ॥ ५० ॥

सैरिन्धुगवाच । अन्ये चैव वधिष्यन्ति येषामागः करोति सः ।
मन्ये चैवाद्य सुव्यक्तं यमलोकं गमिष्यति ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीपरिभवे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा हता सूतपुत्रेण राजपत्नी यश-
स्विनी । वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ॥ १ ॥
जगानावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा । कृत्वा भीचं यथान्याचं
कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २ ॥ गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलि-
लेन सा । चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ॥ ३ ॥
किङ्करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेत्प्रम । इत्येवं चिन्तयित्वा
सा भीमं वै मनसागमत् ॥ ४ ॥ नान्यः कर्त्ता ऋते भीमात्मनाथ
मनस प्रियम् । तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ॥ ५ ॥
प्राद्वन्तायमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती । भवनं भीमसेनस्य
क्षिप्रमायतलोचना । दुःखिन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ६ ॥

सैरिन्धुगवाच । तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम
हिपि । तत्कर्म कृतवत्यर्थं कथं निद्रान्निषिवसे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वाथ तां शालां प्रविवेश मन-
स्विनी । यस्यां भीमस्तथा श्रेते सगराज इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तस्यां
रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः । सम्पूर्च्छितेव कौरव्य
प्रजन्वाले च तेजसा । सा वै महानसं प्राप्य भीमसेनं शुचिभ्रिता

॥ ८ ॥ सर्वश्रेतेव भाहेयी वने जाता त्रिहायनी । उपातिष्ठत
पाञ्चाली वासितेव नरर्षभम् ॥ १० ॥ सा लतेव महाशाल फुल्लं
गोमतितीरजम् । परिश्वजति पाञ्चाली मध्यम पाण्डुनन्दनम्
॥ ११ ॥ बाह्वभ्या परिरभ्यै न प्राबोधयदनिन्दिता । सिंह सप्त वने
दुर्गे नृगराजधूरिव ॥ १२ ॥ भीमसेनमुपाश्लिष्यन्नस्तिनीव महा
रजन । वीणेव मधुरालापा गान्धार साधु मूर्च्छती । अभ्यभापत
पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं वेषि
भीमसेन यथा मृत । नामृतस्य हि पापीयान् भार्यामालभ्य
जीवति ॥ १४ ॥ स सम्प्रहाय मयन राजपुत्रा प्रबोधित ।
उपातिष्ठत मेघाम पर्यङ्के सोपसग्रहे ॥ १५ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं
कौन्तेयो महिषी प्रियाम । केनास्यर्थेन सप्राप्ता त्वरितेव ममा
न्तिक्रम ॥ १६ ॥ न ते प्रकृतिमान् वस्य ऋषा पाण्डुस्य लक्ष्यसे ।
आचक्षा परिशेषेण सर्वं विद्यामह यथा ॥ १७ ॥ सुख वा यदि
वा दुःख हेय वा यद्वि वा प्रियम् । यथावत् सर्वमानक्षु श्रुत्वा
ज्ञास्यामि यत क्षमम् ॥ १८ ॥ अहमेव हि ते कृणो विश्वास्य
सर्वकर्मसु । अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुन पुन ॥ १९ ॥
श्रीघ्नमुक्त्वा यथाकाम यत्ते कार्यं विविक्षितम् । गच्छ वै मयना
शैव पुरा नान्येव बुध्यते ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

द्रौपदुवाच । अशोच्यन्न कतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिर ।
जानन् सर्वाणि दुःखानि किं मा त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥ यन्मां
प्राचीप्रवादेन प्रातिकाभी तन्नामयत् । सभापरिपदे मध्ये तन्वा
पृच्छति भारत ॥२॥ पार्यिवस्य सता नाम का नु जीवति मादृशी ।

अनुभूयैदृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३ ॥ वनवासगतायाश्च
 सैश्वरेण दुरात्मना । परामर्षो द्वितीयो वै सोऽदुमुत्सहते तु का ॥ ४ ॥
 मत्स्यराजः समञ्जन्तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः । कौचकेन पदामृष्टा
 का नु जीवति मादृशी ॥ ५ ॥ एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिष्टमानाश्च
 भारत । न मां जानामि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥
 सोऽयं राक्षो विराटस्य कौचको नाम भारत । सेनानीः परुष-
 व्याघ्रः श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥ स मां सैरिन्ध्रिवेशेन वसन्तीं
 रक्षवेश्मनि । नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या नम भवेति वै ॥ ८ ॥
 तेनोपमन्त्रमाणाया वधाङ्गिण सपत्न्यन् । कालेनेव फलं पक्वं
 हृदयं मे दिदीर्ष्यते ॥ ९ ॥ भ्रातरश्च विगर्हश्च ल्येष्टं दुर्यूत-
 देविनम् । यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १० ॥
 को हि राक्ष्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह । प्रद्रव्यायैव
 दीव्येत विना दुर्यूतदेविनम् ॥ ११ ॥ यद्वि निष्कसहस्रेण यज्ञा-
 न्यत्सारवदनम् । सायं प्रातरदेविष्यदपि सम्यत्सरान् बहून् ॥ १२ ॥
 रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्वमजाविकम् । अश्वाश्चतर-
 सहाय्य न गातुशयमावहेत् ॥ १३ ॥ सोऽयं द्यूतप्रवादेन यिया
 प्रत्यवरोपितः । तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्नानि कर्माणि चिन्तयन्
 ॥ १४ ॥ दधनागसहस्राणि हयानां हेममालिनाम् । य यान्त
 मनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥ रथाः शतसहस्राणि
 नृपाणाममितांजनाम् । सपाशन्त मङ्गाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम्
 ॥ १६ ॥ अतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं मङ्गानमे । पात्नी-
 हस्तं शिवराजमतिघोन् भोजयत्युत ॥ १७ ॥ एष निष्कसह-
 स्राणि प्रदाय ददतांवरः । द्यूतजेन हनयेन महता समुपा-
 यितः ॥ १८ ॥ एतं हि स्वरमम्यन्ना बहवः सूतमागधाः । साय-
 न्पातरुपातिहन् सुमष्टमणिङ्गण्डलाः ॥ १९ ॥ रुद्रस्रमुपयो यस्य
 नित्यमागन् सदाहृदः । तपःदुतोपसम्पन्नाः करं कामैरुपस्थिताः

॥ २० ॥ अष्टाशौतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंश-
 द्दासौक एकीको चान् विभर्त्ति युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अप्रतिग्राहिणा-
 क्षैव यतीनाम्बुद्धैरेतसाम् । दश चापि सहस्राणि सोऽवमास्ते
 नरेश्वरः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोधः संविभागस्तथैव च । यस्मि-
 न्नेतानि सर्वाणि सोऽतमास्ते नरेश्वरः ॥ २३ ॥ अन्धान् वृद्धांस्तथा-
 नाथान् बालान् राष्ट्रेषु दुर्गतान् । विभर्त्ति विविधान्राजा धृति-
 मान् सत्यविक्रमः ॥ २४ ॥ सन्विभागमना नित्यमानृशंस्याद्युधि-
 ष्ठिरः । स एष निरयं प्राप्नो मत्स्यस्य परिचारकः ॥ २५ ॥
 सभायां देविता राघः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः । इन्द्रप्रस्थे निवसत
 समये यस्य पार्थिवाः ॥ २६ ॥ आसन् वलिभृतः सर्वे सौऽद्यान्वै-
 र्भूतिनिच्छति । पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यामन्वशवर्त्तिनः ॥ २७ ॥
 स्ववशी विवशो राजा परेषामद्य वर्त्तते । प्रताप्य पृथिवीं सर्वां
 रश्मिवानिव तेजसा ॥ २८ ॥ सोऽयं राघो विराटस्य सभास्तारो
 युधिष्ठिरः । यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ॥ २९ ॥
 तमुपासीनमथान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् । सदस्यं समुपासीनं
 परस्य प्रियवादिनम् ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो बद्धेते माम-
 संशयन् । अतदहं महाप्राञ्चं जीवितार्थोऽभिसंस्थितम् ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्दन्तात्मानं युधिष्ठिरम् । उपास्ते ऋ
 सभायां यं कृत्स्ना वीरा वसुन्धरा ॥ ३२ ॥ तमुपासीनमप्यन्य पश्य
 भारत भारतम् । एवं बद्धविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनायवत् ।
 शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ ३३ ॥

इति विरपाटवर्षिणी कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

द्रीपयुवाव । इदन्तु मे महदखं यत् प्रवध्यामि भारत ।
 न मेऽभ्यसूया कर्त्तव्या दुःखादितद्व्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ सूदकर्मणि
 हीने त्वमसमे भरतर्षभ । ब्रुवन् बल्लवजातीयः कस्य शोकं न
 वहेयिः ॥ २ ॥ सूर्पकारं विराटस्य दह्येवंत्वां विदुर्जनाः । प्रैष्यत्वं
 समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३ ॥ यदा महानसे सिद्धे
 विराटसुपतिष्ठसे । ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा मीदति मे मनः
 ॥ ४ ॥ यदा प्रहृष्टः सम्राट् त्वां संयोधवति कुञ्जरैः । हस-
 न्यन्तःपुरे नार्यो मम तूहिजते मनः ॥ ५ ॥ शार्दूलैर्मन्दिपैः सिंहे-
 रागारे योध्यसे यदा । कीकेयाः क्रियमाणायास्तदा मे कश्मलो-
 भवेत् ॥ ६ ॥ तत उत्थाय कीकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभापत । प्रेष्याः
 समुत्थिताद्यापि कीकेयीन्ताः स्त्रियोऽब्रुवन् ॥ ७ ॥ प्रेष्य मामनव-
 द्याङ्गीं कश्मलोपहतामिव । स्नेहात् संवासजाहमात् सूदमेपा
 शुचिस्त्रिता ॥ ८ ॥ योध्यमानं महावीर्यैरिमं समनुशोचति ।
 कल्याणरूपा सैरिन्ध्री बल्लवयापि सुन्दरः ॥ ९ ॥ स्त्रोणां चित्तं
 च दुर्ष्यं युक्तरूपौ च मे मती । सैरिन्ध्री प्रियसंवासान्निव्यं
 करुणवादिनी ॥ १० ॥ अग्निन् राजकुले चोभौ तुल्यकालनिवा-
 सिनौ । इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमतर्जयत् ॥ ११ ॥
 क्रुध्यन्तीं माह सम्प्रेष्य समशङ्कत मां त्वयि । तस्यां तथा ब्रुव-
 न्यान्तु दुःखं मां महदाविशत् ॥ १२ ॥ त्वय्येवं निरयम्प्राप्ते भीमे
 भीमपराक्रमे । शोके यौधिष्ठिरे ममा नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १३ ॥
 यः सदेवाञ्जनुष्यांय सर्वायैकरथोऽजयत् । सोऽयं राशो विरा-
 टस्य कन्यानां नर्त्तको युवा ॥ १४ ॥ योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे
 जातवेदसम् । सोऽन्तःपुरगतः पार्यः कूपोऽग्निरिव संवृतः ॥ १५ ॥
 यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् । सं लोकपरिभूतेन विधे-
 नान्ते धनप्लवः ॥ १६ ॥ यस्य व्याघ्रपकठिनौ बाहू परिष-
 मन्निभौ । स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोषन्तास्ते धनप्लवः ॥ १७ ॥

यस्य ज्वातलनिघोषात् समकम्पन्त प्रववः । स्त्रियो गीतस्वन-
 न्तस्य मुद्रिताः पथ्यंपासते ॥ १८ ॥ किरीटं सूर्यसङ्घाद्यं वस्य
 मूर्धन्यशोभत । वैशौविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जयः ॥ १९ ॥
 तं वैशौविकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् । कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम
 सीदति मे मनः ॥ २० ॥ यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि
 महात्मनि । आधारः सर्वविद्यानां स धारयतिकुण्डले ॥ २१ ॥
 यस्य राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै । समरे नाभ्यवर्तन्त
 वेलानिद महास्रवः ॥ २२ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां
 नक्षत्रो युवा । आस्ते वैशप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ २३ ॥
 यस्य क्षत्रघोषेण समकम्पत मेदिनी । सपर्वतवना भीमा सह-
 स्त्रावरजङ्गमा ॥ २४ ॥ यस्मिन् जाते महाभागे कुन्याः शोको
 व्यनश्यत । स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ २५ ॥
 भूयितं तमलद्वारैः कुण्डलैः परिहाटके । कस्वुपाणिनमायान्तं
 दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २६ ॥ यस्य नास्ति समो वीर्यं कश्चि-
 दुर्वान्यनुर्धरः । सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनञ्जय ॥ २७ ॥
 धर्मं शौर्यं च सत्ये च जीवलोकस्य सम्मतम् । स्त्रीवैशविकृतं
 पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २८ ॥ यदा ह्येनं परिवृतं कन्यामि-
 र्दिवरूपिणम् । प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्षं करेणुभिः ॥ २९ ॥
 मत्प्रमथ्यपतिं पार्थं विराटं चतुपस्थितम् । पश्यामि तूर्थमध्यस्थं
 द्विशो नश्यन्ति मे तदा ॥ ३० ॥ नूनमार्या न जानाति कुच्छं
 प्राप्तं धनञ्जयम् । अजातशत्रुं कौरव्यं ममं दुर्युतदेविनम् ॥ ३१ ॥
 तथा दृष्ट्वा यहीयासं सहदेवं गवाम्भतिम् । गोषु गोवैशमायान्तं
 पाण्डुभृतास्त्रि भारत ॥ ३२ ॥ सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती
 युनः युनः । न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम ॥ ३३ ॥
 न पिन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् । यस्मिन्नेवंविधं दुःखं
 प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ दूषामि भरतश्चेष्ट दृष्ट्वा ते धातर-

स्त्रियम् । गोधु गोवृषसङ्घायं मत्सेनाभिनिवेशितम् ॥ ३५ ॥
 संरक्ष्यं रक्षन्तपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् । विराटमभिनन्दन्तमख
 मे भयति ज्वरः ॥ ३६ ॥ सद्देवं हि मे वीरं नित्यमास्थां प्रशं-
 सति । महाभिजनसम्पन्नः शीलवान् वृत्तवानिति ॥ ३७ ॥ क्री-
 निपिवो मधुरवाक् धार्मिकश्च प्रियश्च मे । स तैःरख्येषु वीढव्यो
 याशसेनि क्षपास्वपि ॥ ३८ ॥ सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनु-
 ब्रतः । ज्येष्ठोपचायिनं वीरं स्वयं पाञ्चालि भोजये ॥ ३९ ॥
 इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रमृदिनी । प्रव्रजन्तं महारख्यं
 तं परिश्वस्य तिष्ठती ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा व्यापृतद्रोणु वत्सवर्मक्षपा-
 षयम् । सद्देवं शुभां श्रेष्ठं किन्तु जीवामि पाण्डव ॥ ४१ ॥
 यस्त्रिभिन्नित्यसम्पन्नो स्वर्षेणास्त्रेण मेधया । सोऽश्ववन्धो विरा-
 टस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दाम-
 प्रन्धिसुर्दोष्य तम् । विनयन्तश्चपेनाश्वान् महाराजस्य पश्यतः ॥ ४३ ॥
 अपश्यमेनं यीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुसुत्तमम् । विराटमुपतिष्ठन्तं
 दर्शयन्तश्च वालिनः ॥ ४४ ॥ किन्तु मां मन्यसे पार्यं सुखिनीति
 परन्तप । एवं दुःखमताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ अतः
 प्रतिविष्टानि दुःखान्पन्यानि भारत । वर्तन्ते मयि कौन्तेय
 वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ४६ ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि
 विविधान्युत । शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ४७ ॥

इति विराटपर्वणि कौषिकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसर्वादि
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

द्रौपद्युवाच । अहं कैरिभिरिमेन परन्तो राजवेश्मनि ।
 शोषहन्ति सुदृष्याया अद्यधूर्तस्य कारणात् ॥ १ ॥ विक्रियां
 पश्य मे तोषां राजपुत्रां परन्तप । पाण्डवास्तमुद्रोक्षन्तो मयं

दुःखं किलान्तवत् ॥ २ ॥ अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्लज्जा-
 जयी । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३ ॥ चक्रवर्त्त-
 परिवर्त्तन्ते क्षयाय व्यसनानि च । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणा-
 मुदयं पुनः ॥ ४ ॥ य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः । परा-
 जये च हेतुय स इति प्रतिपालये ॥ ५ ॥ किं मां न प्रतिजानीषि
 भीमसेन मृतामिव । ट्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा व्रथन्ति चापरे
 ॥ ६ ॥ पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् । न दैव-
 स्यातिमारोऽस्ति न चैवास्यातिवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ इति चाप्यागमं
 भूयो दैवस्य प्रतिपालयेन स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति
 ॥ ८ ॥ इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः । दैवेन किल
 यस्यायः सुनीतोऽपि विपद्यते ॥ ९ ॥ दैवस्य चागमे यत्रस्तेन
 कार्यो विजागता । यत् मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ॥ १० ॥
 पृच्छ मा दु खितां तत्त्वं पृष्टा चात्र व्रवीमि ते । मद्दिषी पाण्डु-
 पुत्राणा दुहिता द्रुपदस्य च ॥ ११ ॥ इवामवस्था रुम्प्राप्ता
 मदन्या का जिजीविषीत् । कुरुन् परिभवेत् सर्वान् पाञ्चालानपि
 भारत ॥ १२ ॥ पाण्डवेयाद्य सम्प्राप्तो मम ह्येषो ह्यरिन्दम ।
 भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्वद्भुभिः परिवारिता ॥ १३ ॥ एवं समुदिता
 नारी कालन्या दु खिता भवेत् । नूनं हि बालया धातुर्मया वै
 विप्रियं कृतम् ॥ १४ ॥ यस्य प्रसादाहुर्नीतं प्राप्ताञ्चि भरतर्षभ ।
 वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव तादृशम् ॥ १५ ॥ यादृशो मे न
 तत्रासीत् दु खे परमके तदा । तत्रैव भीम जानीषि यत्के पार्थ
 सुखं पुरा ॥ १६ ॥ साहन्दासीलमापन्ना न घान्तिमवशा लभे ।
 नादैविकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जय ॥ १७ ॥ भीमधन्वा
 महाबाहुरास्ते ह्यन्व इवानल । अपक्वा वेदितुं पार्थ प्राणिना
 वै गतिर्नरैः ॥ १८ ॥ विनिपातमिमं मन्ये शुष्माक ह्यविचिन्ति-
 तम् । यस्या मम सुनप्रेष्या यूयमिन्द्रसमा सदा ॥ १९ ॥ सा

प्रेक्षे सुखमन्यासामवराणां वरा संती । पश्य पाण्डव मेऽवस्थां
यथा नार्हामि वै तथा ॥ २० ॥ युष्मासु द्वियमाणेषु पश्य कालस्य
पर्ययम् । यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ॥ २१ ॥
आसीत्साद्य सुदृष्टाया भीताहं वशवर्तिनी । यस्याः पुरःसरा
आसन् पृष्ठतश्चानुगामिनः ॥ २२ ॥ साहमद्य सुदृष्टायाः पुरः
पश्चाच्च गामिनी । इदन्तु दुःखं कौन्तेय ममासङ्गं निबोध तत्
॥ २३ ॥ या न जातु स्वयं पिंपि गात्रोदत्तनमात्मनः । अन्यत्र
कुन्त्या भद्रन्ते सा पिनष्पद्य चन्दनम् ॥ २४ ॥ पश्य कौन्तेय पाणी
मे नैवाभूतां हि यौ पुरा । इत्यन्य दर्शयामास किण्वन्तौ करा-
वुभौ ॥ २५ ॥ विभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ २६ ॥ किं नु
वक्ष्यति सम्प्राप्तां वणंकः सुकृतो न वा । नान्यपिष्टं हि मत्संप्रस्य
चन्दनं किल रोचते ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य
भामिनी । करोद् भनकीः कृष्णा भीमसेनमुदीचती ॥ २८ ॥ सा
वाप्यकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः । हृदयं भीमसेनस्य
षटयन्तीद्मब्रवीत् ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नाल्पं कृतं मया भीम देवानां क्लिष्टं पुरा ।
अभाष्या यत्र जीवामि मर्त्ये सति पाण्डव ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्याः करो सुहृमौ किण्वन्तौ
वृकोदरः । मुखमानीय वै पत्रया करोद् परवीरहा ॥ ३१ ॥ तौ
शहीद्व्या च कौन्तेयो वाप्यमुत्सृज्य वीर्यवान् । ततः परमदुःखार्त्त-
इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि कौचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

प्रेक्षे सुखमन्यासामवराणां वरा संती । पञ्च पाण्डव मेऽवस्थां
यथा नाहामि वै तथा ॥ २० ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु पञ्च कालस्य
पर्ययम् । यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ॥ २१ ॥
आसीत्साय सुदेष्णाया भीताहं वशवर्तिनी । यस्याः पुरःसरा
आसन् पृष्टतश्चानुगामिनः ॥ २२ ॥ साहसद्य सुदेष्णायाः पुरः
पश्चाद् गामिनी । इदन्तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत्
॥ २३ ॥ या न जातु स्वयं पिंपि गात्रोद्धर्तनमात्मनः । अन्यत्र
कुन्त्या भद्रन्ते सा पितृप्रय चन्दनम् ॥ २४ ॥ पञ्च कौन्तेय पाणी
मे नैवाभूतां हि यौ पुरा । इत्यस्य दर्शयामास किण्वन्तौ करा-
वुभौ ॥ २५ ॥ विभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ २६ ॥ किं नु
वक्ष्यति सम्राज्ञां वर्णकः सकृतो न वा । नान्यपिष्टं हि मत्प्रस्य
चन्दनं किल रोचते ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य
भामिनी । करोद् भ्रनकीः कृष्णा भीमसेनमुदीचती ॥ २८ ॥ सा
वाप्यकलयामां वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः । हृदयं भीमसेनस्य
षटयन्तीद्मब्रवीत् ॥ २९ ॥

श्रीपद्मवाच । नाल्पं कृतं मया भीम देवानां क्लिष्टं पुरा ।
अभात्या यत्र जीवामि मर्तव्ये सति पाण्डव ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मौ किण्वन्तौ
उकोदरः । मुखमानीय वै पत्र्या करोद् परवीरहा ॥ ३१ ॥ तौ
अहीत्वा च कौन्तेयो वाप्यमुत्सृज्य वीर्यवान् । ततः परमदुःखात्ति
इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि श्रीपद्मीभीमसंवादि

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

नाम शरधि । त्यक्तधर्मो नृशंसश्च नरस्त्रीसम्मत प्रियः ।
 शूरोऽभिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान् । २१ ॥
 भागं लभतेऽर्थान् वह्ननपि ॥ ३६ ॥ आहरेदपि वित्तानि
 क्रोधतामपि । न तिष्ठति सन्न सन्नार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ ३७ ॥
 पापात्मा पापभावश्च कामवाणवशानुगः । अविनीतश्च दुष्टात्मा
 प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ दर्शने दर्शने हन्याद्यद्दि
 जीवितम् । तद्धर्मं यतमानानां महान् धर्मो नर्षिष्यति ॥ ३९ ॥
 समर्थं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति । भार्यायां रक्ष-
 माणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ ४० ॥ प्रजायां
 मात्मा भवति रक्षितः । आत्मा हि जायते तस्यां तेन
 विदुर्बुधाः ॥ ४१ ॥ भर्ता तु भार्यया रक्ष्यः कथञ्चाद्यात्ममोदरे
 वदतां वस्त्रधर्मोश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतम् ॥ ४२ ॥
 सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिवर्हणात् । पश्यतो धर्मराजस्य
 माम्पदावधीत् ॥ ४३ ॥ तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल
 त्वाच्चहं परिव्राता तस्माद्दीराञ्जटासुरात् ॥ ४४ ॥ ज्वरद्व-
 न्तथैव त्वमजैपीभ्रातृभिः सह । जहीममपि पापिष्ठं योऽयं
 मन्यते ॥ ४५ ॥ कौचको राजबालभ्याच्छोककृन्मम भारत ।
 कामसंमत्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्रमनि ॥ ४६ ॥ यो निमित्तमनर्थमा-
 वह्नना मम भारत । तद्धेष्ठीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ॥ ४७ ॥
 विषमालीङ्गं पास्यामि मा कौचकवशद्वमम् । त्रयो हि मरणं
 मद्भ्रातृमसेन तवाग्रतः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा पारुदत् कृष्णा भीमस्योर-
 रुमायिता । भीमश्च ताम्परिष्वज्य महत् सान्त्वं प्रयुज्य च
 ॥ ४९ ॥ आश्रवासयित्वा बह्वशी भृशमात्तां समध्यमाम् । हेतु-
 तत्त्वायंसंयुक्तैर्वैशोभिद्रु पदात्मजाम् ॥ ५० ॥ प्रमृज्य वदनं
 तस्या पाणिनाशुसमाकुलम् । मनसागच्छत् सङ्गुणी

भीमसेन उवाच । धिगस्तु मे वाङ्मवहं ।
 च । यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतक्रियाविभौ
 यान्तु तिराटस्य करोमि कदनं महत् । तत्र मे
 कौन्तेयो यत् प्रतीक्षते ॥ २ ॥ अथ वा की
 पदा शिरः । ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महादिपः
 श्यन्त्वा यदा कृष्णे कीचकेन पदाहताम् । तदैवाहं
 मत्स्रानां कदनं महत् ॥ ३ ॥ तत्र मां न
 न्यवारयत् । तदहन्तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि ॥
 यच्च राष्ट्रात् प्रच्यवनं कुरुणामवधय च ।
 शक्रुनेः सौवल्स्य च ॥ ६ ॥ दुःशासनस्य पापस्य
 शिरः । तन्मे दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवापितम् ॥
 धमं जहि सुत्रोणि क्रोधं जहि महामते । इदन्तु समुपालयं
 राजा युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ शृणयादापि कल्याणि कृत्स्नं
 जीवितम् । धनञ्जयो वा सुत्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ॥ ९ ॥
 न्तरगतेष्वेषु नाहं शक्यामि जीवितुम् । पुरा सुकन्या
 भार्गव च्यवनं वने ॥ १० ॥ बल्मीकभूतं ग्राम्यन्तमन्वपद्यत ॥
 नारायणी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ॥ ११ ॥
 पुरा वर्षसहस्रिणम् । दुहित्वा जनकस्यापि वैदेही यदि ते
 ॥ १२ ॥ पतिमन्वचरत्सीता महारथनिवासिनम् । रघुसा
 प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ॥ १३ ॥ क्षिण्यमानापि सुत्रोणी
 मेवान्वपद्यत । लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ॥ १४ ॥
 अगस्त्वमन्वयाहित्वा कामान् सर्वानमानुषान् । दुमत्सेनसुतं
 सत्यवन्तमनिन्दिता ॥ १५ ॥ सावित्रप्रनुचचारैका यमलोकं
 यथैता कीर्तिता नाय्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ॥ १६ ॥ तथा
 कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः । सा दीर्घं क्षम कालन्वं
 सम्मितम् । पूर्णं त्रयोदशे वर्षे राक्षसां राक्षी भविष्यसि ॥ १७ ॥

नाम सारथि । त्यक्तधर्मो नृपसख नरस्त्रीसम्मत प्रियः
 शूरोऽभिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान् । दारामर्षी
 भाग लभतेऽर्थान् वह्ननपि ॥ ३६ ॥ आहरेदपि वित्तानि
 क्रोधतामपि । न तिष्ठति स्र सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ ३७ ॥
 पापात्मा पापभावश्च कामवाणवशानुगः । अविनीतश्च
 प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ दर्शने दर्शने हन्याद्यदि
 जीवितम् । तद्धर्मं यतमानानां मद्धान् धर्मो न विष्यति ॥ ३९ ॥
 समर्थं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति । भार्यावा
 माणाया प्रजा भवति रक्षिता ॥ ४० ॥ प्रजाया
 मात्मा भवति रक्षितः । आत्मा हि जायते तस्या तेन
 विदुर्बुधा ॥ ४१ ॥ भर्ता तु भार्यया रक्ष्यः ।
 वदता वसंधर्माश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतम् ॥ ४२ ॥
 सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिवर्हणात् । पश्यतो धर्मराजस्य
 माम्पदावधीत् ॥ ४३ ॥ तव चैव समर्थं वै भीमसेन
 त्वया ह्यहं परिव्राता तस्माद्द्वीराञ्जटासुरात् ॥ ४४ ॥
 न्तथैव त्वमजैपीभ्रातृभिः सह । जहीममपि पापिष्ठं योऽयं
 मन्यते ॥ ४५ ॥ कौचको राजबालभ्याच्छ्लोककृत्नम भारत ।
 कामसंमत्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्रमनि ॥ ४६ ॥ यो निमि
 बहूना मम भारत । तस्मैष्ठीवन्तनादिक्य प्रातरभ्युदयिष्यति
 विषमालीढ्य पास्यामि मा कौचकवशङ्कमम् । अथो हि
 मद्भ्रम्यीमसेन तवाग्रत ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्रारूढत् कृष्णा भीमस्योर-
 रुमाश्रिता । भीमश्च ताम्परिष्वज्य महत् सान्त्वं प्रयुज्य
 ॥ ४९ ॥ आश्रामयित्वा बहूशो भृशमात्तां सुमध्यमाम् ।
 तत्त्वाद्यंसंयुक्तैर्वैचाभिद्रु पदात्मजाम् ॥ ५० ॥ प्रमृज्य वदनं
 तस्या पाणिनाशुसमाकुलम् । कौचक मनसागच्छत्

१ । उवाच चैना दुःखात्तां भीम क्रोधसम-
॥ ५१ ॥

इति विराटपर्वणि कौचकवधपर्वणि द्रौपदीमात्वने
एकविंशोऽध्याय ॥ २१ ॥

भीमसेन उवाच । तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वञ्चोरु भाषसे ।
तं सुदयिष्यामि कौचक सहवान्धवम् ॥ १ ॥ अस्या प्रज्ञीपि
। कुरुत्वानेन नमस्तम् । दुःखं यो कञ्च निहृद्यं चाञ्चसेनि
॥ २ ॥ यैषा नर्त्तनशालिह मत्स्यराजेन कारिता ।
कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथासहम् ॥ ३ ॥ तत्रास्ति
दिव्यं दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् । तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्व-
पितामहान् ॥ ४ ॥ यथा च त्वा न पश्येमु कर्वाणा तेन
। कुर्यास्तथा त्व कल्याणि यथा सम्विहितो भवेत् ॥ ५ ॥
वैशम्पायन उवाच । तथा तौ कथयित्वा तु वाप्यमुच्युध
। रात्रिंशेषं तमत्युग्रं धारयामासुतुर्द्धृदि ॥ ६ ॥ तस्या
॥ व्यतीताया प्रातरुत्थाय कौचक । गत्वा राजकुलायैव
पत्नीनि ॥ ७ ॥ सभाया पश्यतो रात्रं पातयित्वा
। न चैवालमसे द्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८ ॥ प्रवा-
मत्स्यराजा राजा नाम्नायमुच्यते । अहमेव हि मत्स्यराजा
। वै वाहिनीपति ॥ ९ ॥ मा सुखं प्रतिपद्यस्व द्वाभौ भीरु
नि ते । अङ्गाय तत्र सुत्रीणि यत निष्कं दृशाम्यहम् ॥ १० ॥
ते दद्याद्दाशानामपि चापरम् । रथं चाश्वतरौ युक्त-
ौ भीरु सङ्गम् ॥ ११ ॥
द्रौपद्युवाच । एव मे समयं त्वयं प्रतिपद्यस्व कौचक । न
। यथा वा भ्राता वा जानीयात्सङ्गं यथा ॥ १२ ॥ अनुपवा

दाहीताम्नि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् । एवं मे प्रतिजानीहि
ऽहं वयसा तव ॥ १३ ॥

कीचक उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा सुयोणि भावसे
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यभावस्यं तव ॥ १४ ॥
रभोरु लया मदनमोहितः । यथा त्वा नैव पश्येयुर्गन्धर्वाः सूक्ष्म-
वर्चसः ॥ १५ ॥

द्रौपद्युवाच । यदेतन्नर्त्तनागारं मत्पराजेन कारितम्
दिवाव कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथासहम् ॥ १६ ॥
तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते । तत्र होपः परिहृतो
घृति न संशयः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमर्थमभिजल्पन्त्याः कृष्णायाः ॥
ह । दिवसाहं समभवन्भासेनैव समं नृप ॥ १८ ॥ ततः
भीमसेनस्य तमर्थं प्रत्यवेदयत । कीचकोऽथ षड् गत्वा मृधं
परिप्लुत ॥ १९ ॥ सैरिन्द्रोऽपिणां भूढी मृत्युं तन्नावबुद्धवान्
गन्धाभरणमाल्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ॥ २० ॥ अलङ्किते
त्मानं सत्वरं काममोहितः । तस्य तत् कुर्वत कर्म कालो
द्वाभवत् ॥ २१ ॥ अनुचिन्तयतथापि तामेवायतलोचनाम् ।
यासीद्भयधिका चापि त्र्योः त्रिधं प्रसुमुक्षतः ॥ २२ ॥ निर्वाणकाली
द्रीपस्य वर्त्तीमिव दिषक्षत । कृतघ्नमृत्ययस्तस्या कीचक
मोहितः ॥ २३ ॥ नाजानाद्दिवसं चान्तं चिन्तयान् समागमम् ।
ततस्तु द्रौपदी गत्वा तडा भीमं मञ्जानसे ॥ २४ ॥ ७ ।
कल्याणी कीरथं पतिमन्तिकम् । तमुवाच सुकेगान्ता की
मया कृत ॥ २५ ॥ सङ्गमो नर्त्तनागारे यथायोचः
शून्यं स नर्त्तनागारमागमिष्यति कीचक ॥ २६ ॥ एको
महाबाहो कीचक तं निस्सुदय । तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं
उपसंगम् ॥ २७ ॥ गत्वा तं नर्त्तनागारं निर्घर्षं कुद पाण्डव

दर्पाञ्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ॥ २८ ॥ तं त्वं प्रहरतां वेष्ट
 ष्टदान्नागमिवोद्धर । अशुदु खामिभूताया मम मार्जस्य भारत ।
 आत्मनथैव भद्रन्ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच । एवं करोम्यहं भद्रे यथा त्वं भीरु भापसे ।
 स्वागतं ते वरारोहे यन्मां वेदयसे प्रियम् ॥ ३० ॥ न ह्यन्यं
 कश्चिद्विच्छामि सहायं वरवर्षिणि । या मे प्रीतिस्त्ववाखाता
 कीचकस्य समागमे ॥ ३१ ॥ हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममाशीदर-
 वर्षिणि । सत्यं भ्रातृभ्य धर्मञ्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ॥ ३२ ॥
 कीचकं निहनिष्यामि त्वं देवपतियंथा । तं गह्वरे प्रकासे वा
 पोथयिष्यामि कीचकम् ॥ ३३ ॥ अथ चेदपि योत्स्रान्ति हिंस्ये
 मत्स्रानपि ध्रुवम् । ततो दुष्योर्धनं हत्वा प्रतिपत्सेऽत्र वसुधराम् ।
 कामं मत्स्रामुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच । यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।
 निगूढस्त्वं तथा पार्थ कीचकं तं निरुदय ॥ ३५ ॥

भीमसेन उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं भीरु भापसे ।
 अथ तं सुदयिष्यामि कीचकं सह वान्धवैः ॥ ३६ ॥ अदृश्यमान-
 स्तस्याद्य तमस्त्रिन्यामनिन्दिते । नागो विलुम्बित्राक्रम्य पोथयि-
 ष्याम्यहं गिरः । अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ हन्त्र उपा-
 विषत् । गृगं हरिर्निवाहृष्यः प्रत्याक्राङ्गत कीचकम् ॥ ३८ ॥
 कीचकथाप्यलङ्घ्य यथाकाममुपायमत् । तां विन्वा नक्षत्रागारं
 पाञ्चालीसङ्गमाश्रया ॥ ३९ ॥ मन्यमानः स सङ्घे तमागारं प्राविश-
 त्ततः । प्रविश्य च स तद्देष्य त्मसा संवृतं मद्गत् ॥ ४० ॥ पूर्वा-
 गत गतस्तत्र भीममप्रतिभीजसम् । एकान्तावस्थितं चैनमाश्रयात्
 सुदुर्मतिः ॥ ४१ ॥ अद्यानं यद्यने तत्र सूतपुत्रः परामपत् ।
 आश्रयस्थमानं कीपेन दृश्याधप्रंगुजेन च ॥ ४२ ॥ उपसङ्गम्य

वैवैनं कौचकः काममोहितः । हर्षोन्मथितचित्तात्मा ज्वरमानोऽभ्यभाषत ॥ ४३ ॥ प्रापितन्ते मया वित्तं बद्धरूपमनन्तकम् । तत्कृते धनरत्नाढ्यं दासीयतपरिच्छेदम् ॥ ४४ ॥ कपलावख्युक्ताभिर्यवतीभिरलेङ्गृतम् । गृहं चास्तःपुरं सुभ्रु क्रीडारतिविराजितम् ॥ ४५ ॥ तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसाहमुपागतः । आकक्षात् मा प्रयंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः । सुवाचा देवनीयस्य नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४६ ॥

भीमसेन उवाच । द्विष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽथ द्विष्ट्यात्मानं प्रयंसमि । ईदृशस्तु त्वया स्वर्गः सृष्टपूर्वो न कर्हि चित् ॥ ४७ ॥ स्वर्गं वेत्ति विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः । स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । सहस्रोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४९ ॥ अद्य त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि । द्रक्ष्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहेनैव महागजम् ॥ ५० ॥ निरावाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विशरिष्यति । सुखमेव चरिष्यन्ति सैरिन्द्र्याः पतयः सदा ॥ ५१ ॥ ततो जग्राह केशेषु मात्यवत्सु महाबलः । स केशेषु परामृष्टो वसेन वलिनाम्बरः ॥ ५२ ॥ आक्षिप्य केमान्वेगेन बाह्वीर्जग्राह पाण्डवम् । बाहुभुजं तयोरासीत् क्रुद्धयौर्गर्गसिंहयोः ॥ ५३ ॥ वसन्ते वासिताहेतोर्वलवद्गजयोरिव । कौचकानान्तु मुख्यस्य नराणां सुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ बालिसुग्रीवयोर्भात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः । अन्योऽन्यमभिसंरथ्यौ परस्परजयैषिणौ ॥ ५५ ॥ ततः समुद्यम्बभुजौ पल्लुशीर्षाविद्योरगौ । नखदंष्ट्राभिरन्योऽन्यं घतः क्रीधविषोऽपेतौ ॥ ५६ ॥ वेगेनाभिहतौ भीमः कौचकेन वलीयसा । क्षिरप्रतिशः स रणे पश्यान्न चलितः पदम् ॥ ५७ ॥ तावन्त्योऽन्यं संभाक्षिप्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् । उभावपि प्रकाशिते प्रहरो हयभा-

विव ॥ ५८ ॥ तयोर्घ्नामीत् सुतुमुल सम्प्रहार सुदारुण ।
 मखदन्तायुधवतीव्याघ्रयोरिव हृत्तयोः ॥ ५८ ॥ अभिपत्याद्य वाङ्मभ्यां
 प्रत्यगृह्णादमर्षित । भातङ्ग इव भातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ६० ॥
 स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्यवान् । तमाक्षिपत् कीच-
 कोऽथ बलेन वलिनां वरः ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिषेपादुभयो-
 र्वलिनोस्तदा । शब्दः समभवद्दोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥
 अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्णमध्ये वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायु-
 शृङ्ग इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥ भीमेन च परामृष्टो दुर्वली वलिना
 रणे । व्यसन्दत् यथाप्राणं विचक्रपं च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ इण-
 दाकलितं चापि क्रोधात् द्रुतपदं स्थितम् । कीचको बलवान्
 भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६५ ॥ पातितो भुवि भीमस्तु कीच-
 केन बलीयसा । उत्पपाताथ वेगेन दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६६ ॥
 सर्व्वया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ । निषीधे पर्य्यकर्षता
 बलिनौ निजंने स्थले ॥ ६७ ॥ ततस्तद्भवनयेष्ठं प्राकम्पत् मुङ्ग-
 मुङ्गः बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योऽन्यं प्रतिगर्ज्जिताम् ॥ ६८ ॥ तलाभ्यां
 स तु भीमेन वक्षस्यभिहतो बली । कीचको रोषसस्तप्तं पदान्ब-
 लितः पदम् ॥ ६९ ॥ मुहूर्त्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि द्रु स-
 हम् । बलादक्षीयत् तदा सूतो भीमवलार्दितः ॥ ७० ॥ तं
 क्षीयमानं विष्टाय भीमसेनो महाबलः । पक्षस्यानीय वेगेन मन-
 हनं विचेतसम् ॥ ७१ ॥ क्रोधाविष्टो विनिश्रुस्य पुनथैन वृको-
 दरः । जग्राह जयता येष्ठं केमेष्वेव तदा भयम् ॥ ७२ ॥
 गृहीत्वा कोषकं भीमो विरुराय महाबलः । शार्दूल पिपिता-
 काङ्गी गृहीत्वेव महास्रगम् ॥ ७३ ॥ तत एनं परित्यान्तमुपलभ्य
 वृकोदरः । योजयामास वाङ्मभ्या पशुं रघनया यथा ॥ ७४ ॥
 नदन्तश्च महानाडं भिन्नभेरीकमस्वनम् । भ्रामयामास सुधिरं
 विस्फुरन्तमधेतकम् ॥ ७५ ॥ प्रगृह्य तरणा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य

वृकोदरः । अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये ॥ ७६ ॥
 अथ तन्मन्सर्वाङ्गं व्यविद्धनयनाम्बरम् । आक्रम्य च कटीदिशि
 जानुना कीचकाधमम् ॥ ७७ ॥ अपीडयत बाहुभ्या पशुमार-
 ममारयत् । तं विपीडन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दन ॥ ७८ ॥
 भूतले भ्रामयामास वाक्यं चैदमुवाच ह । अद्याहमनृणो भूत्वा
 भ्रातृभार्यापहारिणम् । शान्तिं लब्ध्वास्मि परमा हृत्वा सैरिन्धि
 कण्ठकम् ॥ ७९ ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधस-
 रागनेत्रः । आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसमुत्सर्ज्य
 ॥ ८० ॥ निष्पिथ्य पाणिना पाणिं सन्दृष्टौष्ठपुटं वली । समाक्रम्य
 च संक्रुद्धो बलीन वलिनां वर ॥ ८१ ॥ तस्य पादौ च पाणी च
 शिरो ग्रीवाञ्च सर्वेषु । काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकहृक्
 ॥ ८२ ॥ तं संमथितसर्वङ्गं मासपिण्डोपमं कृशम् । कृष्णाया
 दर्शयामास भीमसेनो 'महाबल' ॥ ८३ ॥ उवाच च महातेजा
 द्रौपदी योऽपिता वराम् । पथ्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा-
 कृत ॥ ८४ ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः । पादेन
 पीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ ८५ ॥ ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य
 दर्शयित्वा तु कीचकम् । पाञ्चालो स तदा वीर इदं वचनमब्र-
 वीत् ॥ ८६ ॥ प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वा शीलगुणान्विताम् ।
 एवन्ते भीरु वध्यन्ते कीचक शोभते यथा ॥ ८७ ॥ तत कृत्वा
 दुष्करं कर्म कृष्णाया प्रियमुत्तमम् । तथा स कीचक इत्वा गत्वा
 रोपस्य वै शमम् ॥ ८८ ॥ आमन्त्र्य द्रौपदी कृष्णा क्षिप्रमावा-
 ष्महानसम् । कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योऽपिता वरा ॥ ८९ ॥
 प्रहृष्टा गतसन्तापा सभापालानुवाच ह । कीचकोऽयं हत श्रिते
 गन्धर्वे पतिर्भ्रमम् ॥ ९० ॥ परस्त्रीकामसंमत्तस्त्वागच्छत पश्यत ।
 तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिण ॥ ९१ ॥ सहस्रैः
 समाजम्बुरादायोक्त्वा सहस्रम् । ततो गत्वाश्च तदेव कीचकं

विनिपातितम् ॥ ८२ ॥ गतासुं दृष्टशुभूमौ रुधिरेण समुक्षितम् ।
पाणिपादविहीनन्तु दृष्ट्वा च व्यथिताभवन् ॥ ८३ ॥ निरीक्षन्ति
ततः सर्वे परं विस्मयमागताः । अमानुषकृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनि-
पातितम् ॥ ८४ ॥ क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिर-
स्तथा । इति स तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ८५ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकवधे
हाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् काले समागन्त्य सर्वे तत्रास्य
बाह्ववाः । रसदुःकीचकं दृष्ट्वा परिवार्य्य समन्ततः ॥ १ ॥ सर्वे
संहृष्टरोमाणः सन्लस्ताः प्रेक्ष्य कीचकेम् । तथा सस्मिन्नसर्वाङ्गं
कूर्मं स्थस्य द्रवोद्धृतम् ॥ २ ॥ पोथितं भीमसेनेन तमिन्द्रेणेव दान-
वम् । सस्कारयितुमिच्छन्तो वह्निर्नतुं प्रचक्रुः ॥ ३ ॥ दृष्टशुस्ते
ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः । अदूराद्धानवद्याङ्गो स्तम्भ-
मालिङ्गप्र तिष्ठतीम् ॥ ४ ॥ समवेतेषु सर्वेषु ताम्बुरुपकीचकाः ।
हन्यतां शीघ्रमसतीं यत्कृते कीचको हतः ॥ ५ ॥ अथ वा नैव
हन्तव्या दृष्टतां कानिना सह । मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूत-
पुत्रस्य सर्वथा ॥ ६ ॥ ततो विराट्मूर्च्छते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
सहानयाद्य दृष्ट्वेम तद्रुचातुमर्षि ॥ ७ ॥ पराक्रमन्तु सूतानां
मत्वा राजान्वमोदत । कैरिभ्यः सूतपुत्रेण सह दाहं विधा-
ष्यति ॥ ८ ॥ तां समामाद्य विवस्ता कस्यां कमलनीचनम् ।
मोमुक्षमानां ते तत्र जगद्ग कीचका भयम् ॥ ९ ॥ ततस्तु तां
समारोप्य निवध्य च रुद्रधमाम् । जग्मदुद्यन्थ ते सर्वे प्रमथा-
नाभिगुखास्तदा ॥ १० ॥ द्वियमाणा तु का राजन् सूतपुत्रैरनि-
स्विता । प्राणेष्वायमिच्छन्ती इत्या नः प्रसी मयी ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच । जयो जयन्ती विजयो जयस्तेनो जयस्त्वः ।
 ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १२ ॥ येषां ज्ञा-
 तलनिर्घोषो विस्फूर्जितनिर्घोषनेः । व्यञ्जयंत महायुद्धे भीमघोष-
 स्तरस्त्रिनाम् ॥ १३ ॥ रघुघोषय बलवान् गन्धर्वाणां तरस्त्रिनाम् ।
 ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परि-
 दिविताः । श्रुत्वाभ्यापतद्धीमः प्रयनाद्विचारयन् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच । अहं शृणोमि ते वाचं त्वया मैरिन्धि-
 मापिताम् । तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भवं भीरुं न विद्यते ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्यक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघां-
 सया । ततः सव्यायतं कृत्वा वेषं विपरिवर्तय च ॥ १७ ॥ अदारे-
 णाभ्यवस्कन्द्य निर्जङ्गाम वहिस्तदा । स भीमसेनः प्राकारमूर्च्छ
 तरसा द्रुतम् ॥ १८ ॥ -श्लघानाभिमुखः प्राद्याद्यत्र ते कीचका
 गताः । स लङ्घयित्वा प्राकारं निःशृत्य च पुरोत्तमात् ॥ १९ ॥
 जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा । चितामभीपे गत्वा स
 तत्रापश्चद्वनस्पतिम् ॥ २० ॥ तालमात्रं महास्कन्धमूर्द्धंशुष्कं विशा-
 ष्यते । तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्या परिरभ्य च ॥ २१ ॥ स्कन्ध-
 मारोपयामास दशव्यामं परन्तप । स तं वृक्ष दशव्यामं सस्कन्ध-
 विटपं बली ॥ २२ ॥ प्रवृद्धाम्यद्भवत् सूतान् दण्डपाणिरिवा-
 न्तकः । उरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्रित्यकिंशुक्राः ॥ २३ ॥ भूमौ
 निपातिता वृक्षाः सङ्घमस्तत्र शिरति । तं सिंहमिव सङ्घं दृष्ट्वा
 गन्धर्वमागतम् ॥ २४ ॥ विद्वेसुः सर्वं स सूता विप्राद्भवकम्बिताः ।
 तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ॥ २५ ॥ -दिधचन्तस्तदा
 ज्येष्ठं भ्रातरं क्षपकीचक्राः । परस्परमघोषुस्ते विप्राद्भवकम्बिता
 ॥ २६ ॥ गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् । मैरिन्धी
 मुच्यता मीधं यतो नो भयनागतम् ॥ २७ ॥ ते तु दृष्ट्वा तदा-

भीमसेनेन पादपम् । विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्वत्नगरं प्रति
 २८ ॥ इवतस्तांस्तु सम्प्रेक्ष्य स बन्धी दानवानिव । अतं
 ॥ २९ ॥ भीमः प्राहिणीद्यमसादनम् ॥ २९ ॥ वृक्षेण तेन राजेन्द्र
 ॥ ३० ॥ उवाच च महाबाहुः पाञ्चालो तत्र द्रौपदीम् ।
 ॥ ३१ ॥ दुर्धरः स वृकोदरः ॥ ३१ ॥ एवन्ते भीष्म-
 ॥ ३२ ॥ धी त्वां क्रिष्यन्त्यनागसम् । प्रैहि त्वं नगरं कृष्यो न मयं
 ॥ ३३ ॥ तव । अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ ३३ ॥
 वैशम्पायन उवाच । पञ्चाधिकं अतं तच्च निहतं तत्र भारत ।
 ॥ ३४ ॥ किन्तं शिष्ये विंगलितद्रुमेम् ॥ ३४ ॥ एवन्ते निहता
 ॥ ३५ ॥ अतं पञ्च च कीचकाः । स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत् सूत-
 ॥ ३६ ॥ तद्दृष्ट्वा महंदाश्रयं नरा नार्थेषु सङ्गताः ।
 परमं गत्वा मोक्षुः किञ्चने भारत ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि कीचक्रवधपर्वणि उपकीचकवधे
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते दृष्ट्वा निहतान् सुताप्राप्ते गत्वा
 ॥ १ ॥ गन्धर्वनिहता राजन् सूतपुत्रा महाबलाः ॥ १ ॥
 वृक्षेण वै दीप्तं पवंतस्य महच्छिरः । व्यतिकीर्णाः प्रह-
 ॥ २ ॥ ष्यन्ते तथा सूता महीतले ॥ २ ॥ सैरिन्ध्री च विमुक्तानी पुन-
 ॥ ३ ॥ ते शरम् । सर्वं संप्रचितं राजन् नगरन्ते भविष्यति ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥ च सैरिन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः । पुसामिष्टश्च विप्रयो
 न संपद्यः ॥ ४ ॥ यथा सैरिन्ध्रीदोषेण न ते राजन्निहं
 परम् । विनापमेति वै क्षिप्रं तथा नोतिर्विधीयताम् ॥ ५ ॥ तेषां
 ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा विराटो वाहिनीपतिः । अन्नशोत् क्रिष्यतामेयां

महासत्त्वश्च क्रीचक ॥ २ ॥ आसीत् प्रवृत्ता सैन्यानां हारामर्तो
 दुर्मति । स हत खलु पापात्मा गन्धर्वदुष्टपुरुष ॥ ३ ॥
 जल्पन्महाराज परानीकविनाशनम् । देशे देशे मनुष्याश्च
 दुष्पधपंणम् ॥ ४ ॥ अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये वहिषरा
 मृगयित्वा वहन् ग्रामान् राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५ ॥
 यथादृष्ट यथादेशप्रदर्शनम् । कृतकृत्या न्यवर्तन्त ते ।
 प्रति ॥ ६ ॥ तत्र दृष्टा तु राजान कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् ।
 कर्णकृपे साहं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७ ॥ सङ्गतं
 त्रिगन्तय महारथै । दुर्योधन सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८ ॥
 चरा जघु । कृतोऽस्मानि परी यत्रस्तेषामन्वेषणे सदा
 पाण्डवाना मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९ ॥ निर्जने मृग-
 सङ्घीर्षे नानाद्रुमलताकुले । सताप्रतानवह्नले ।
 ॥ १० ॥ न च विद्मो गता येन पार्था सुदृढविक्रमा ।
 यदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११ ॥ गिरिकूटेषु दुर्गेषु न
 छनपदेषु च । जनाकीर्षेषु देशेषु कटकेषु परेषु च ॥ १२ ॥
 बह्व्योऽन्विष्टा नैव विद्वन् पाण्डवान् । अत्यन्तं वा विनष्टास्ते
 भद्रन्तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥ वर्त्मन्यन्वेषमाणा वै रथिना रथि
 सत्तम । न हि विद्मो गतिं तेषा वास हि नरसत्तम ॥ १४ ॥
 कञ्चित् काल मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा ववम । मृगयित्वा यथा
 न्याय विदितार्था स्म तत्त्वत ॥ १५ ॥ प्राप्ता हारवर्तो सूता
 विना पार्थे परन्तप । न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पाण्डवाश्च महा-
 ब्रता ॥ १६ ॥ सर्वथा विप्रनष्टास्ते गमस्ते भरतर्षभ । न हि
 विद्मो गतिं तेषा वास वापि महात्मनाम् ११७ ॥ पाण्डवानां
 प्रवृत्तिश्च विद्वन् कर्मापि वा कृतम् । स न आधि मनुष्येन्द्र अत
 स्रहं , विधाम्यते ॥ १८ ॥ अन्वेषणे पाण्डवाना भूय किं करवा-
 महे । इमाश्च न प्रिया वीर वाच भद्रवर्ती शृणु ॥ १९ ॥

त्रिगर्ता निहता बलेन महता नृप । सूतेन राशो मत्स्य
 कीचकेन पुनः पुनः ॥ २० ॥ स हतः पतितः शैते गन्धर्वनिधि
 भारत । अदृष्टमानैर्दृष्टात्मा भ्रातृभिः सह सोदरैः ॥ २१ ॥
 प्रिवमेतदुपश्रुत्य शत्रूणाञ्च परामवम् । कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व
 चदनन्तरम् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्यागमने

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो राजा शाला तेषां
 वचस्तदा । चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्यवाच समासदः ॥१॥ सुदुःखा
 खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः । तस्मात् सर्वे निरीक्षध्वं क्व
 नु ते पाण्डवा गताः ॥ २ ॥ अल्पावधिं कालस्य गतभूयिष्ठ-
 मन्ततः । तेषामज्ञातवर्थाणामस्मिन्वर्षे तयोदये ॥ ३ ॥ अस्य
 वर्षस्य शेषश्चेत् व्यतीयुरिह पाण्डवाः । निवृत्तसमयास्ते हि सत्य-
 व्रतपरायणाः ॥ ४ ॥ चरन्त इव नागिन्द्राः सर्वे आशीविषोपमाः ।
 दुःखा भवेयुः संख्याः कौरवान् प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ सर्वे कालस्य
 वेत्तारः कृच्छरूपधराः स्थिताः । प्रविधेर्ग्लितक्रोधास्तावदेव
 पुनर्वनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् क्षिप्रं दुभूत्सध्वं प्रतिकर्तव्यमस्य यत् ।
 राक्ष्यं निहन्मव्यग्रं निःसपत्रं चिरम्भवेत् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्ततः
 कर्षः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत । अन्ये सर्त्ता नरा दद्या निभृताः
 साधुकारिणः ॥ ८ ॥ चरन्तु दिग्मान् संवीताः स्कीतान् जनपदा-
 कुलान् । तत्र गोठीषु रम्यासु सिद्धप्रजितेषु च ॥ ९ ॥ परि-
 चारेषु तीर्थेषु विविधेष्व्वाकेरेषु च । विज्ञातव्या मद्रथेस्त्रैस्तर्कवा
 सुविनीतया ॥ १० ॥ विविधैस्तत्परैः सम्यक् तज्ज्ञैर्निपुणसहैः ।
 अन्नेष्टव्याः सुनिपुणैः पाण्डवाश्चन्द्रवासिनः ॥ ११ ॥ नदीकुञ्जेषु

ब्रह्मायत् पाण्डुपुत्राणां सर्वाधिष्ठु धृतात्मनाम् । दुर्धवाः खलु-
 यूरास्ते दुरापास्तपसावृताः ॥ ८ ॥ युद्धात्मा गुणवान् पार्थः
 सत्यवान्नीतिमान् युधिः । तेजोरारिरेसंखिद्यो रङ्गीयादपि
 चक्षुषा ॥ ९ ॥ विशाव क्रिवतां तस्माद्दूयथ मृगयामहे । ब्राह्मणै-
 चारकैः सिद्धैश्च चान्ये तदिदो जनाः ॥ १० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्ये
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पिता-
 महः । श्रुतवान् देवकालप्रस्तस्त्वयः सर्वधर्मवित् ॥ १ ॥ आचार्य-
 वाक्योपरमे तदाक्यमभिसन्दधत् । हितार्थं समुवाचेनां भारतीं
 भरतान् प्रति ॥ २ ॥ युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंवृताम् ।
 प्रसक्तु दुर्हमां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ॥ ३ ॥ भीष्मः सम-
 वदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चिताम् । यद्यैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः
 सर्वाधितस्त्ववित् । तदाक्यमभिनन्दामि न मे तत्र विचारणा ॥ ४ ॥
 सर्वकृष्णसम्पन्नाः साधुव्रतसमन्विताः । शतव्रतोपपन्नाश्च नाना-
 श्रुतिसमन्विताः ॥ ५ ॥ इदानीं यामने युक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ।
 समयं समयशास्त्रे पालयन्तः शुचिव्रताः ॥ ६ ॥ सर्वधर्मरता
 नित्यं केशवानुगताः सदा । प्रवीरपुरुपास्ते वै महात्मानो
 महाबलाः ॥ ७ ॥ नावसीदितुमर्हन्ति सद्व्रतः सतां धुरम् ।
 धर्मतयैव गुप्तास्ते सुवीर्येण च पाण्डवाः ॥ ८ ॥ न नाथमधि-
 गच्छे युजिति मे धीयते मतिः । तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्डु-
 वान् प्रति भारत ॥ ९ ॥ न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वे-
 पितुं परैः । यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै सन्नित्य पाण्डवान्
 ॥ १० ॥ बुद्ध्या प्रमुक्तां न द्रोहात् प्रवक्ष्यामि निबोध तत् । न

अश्वत्थमपरायण ॥२८॥ अशुभदृष्ट शुभप्रेषसुनित्ययज्ञ शुभव्रत ।
 भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिर ॥ २९ ॥ त्यक्तवाक्या-
 नृतस्तात शुभकल्याणमङ्गल । शुभार्थेप्सु शुभमतिर्यत्र राजा
 युधिष्ठिर ॥ ३० ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यञ्चेष्टप्रियव्रत । धर्मात्मा
 शक्यते ज्ञातु नापि तात द्विजातिभि ॥ ३१ ॥ किं पुन प्राङ्गतै-
 स्तात पार्थी विश्वायते क्वचित् । यस्मिन् सत्य धृतिर्दान परा
 शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ॥ ३२ ॥ ह्यी श्री कीर्ति परन्तेज आनृशस्य
 मथार्जवम् । तस्मात्तत्र निवासन्तु ऊन्न यत्रेन धीमत ॥ ३३ ॥
 गतिञ्च परमा तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा । एवमेतत् सञ्चिन्त्य यत्
 कृत मन्यसे हितम् । तत् क्षिप्र कुरु कौरव्य यद्येव यद्वधासि
 मे ॥ ३४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहृरणपर्वणि चारप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये
 अष्टाविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र शारदतो वाक्यमित्युवाच कृप-
 स्तदा । युक्त प्राप्तञ्च वृद्धेन पाण्डवान् प्रतिभिरितम् ॥ १ ॥
 धर्मार्थमहित अक्षय तत्त्वतश्च सदैतुकम् । तत्रानुरूप भीषणेण
 ममाप्यत्र गिर शृणु ॥ २ ॥ तेषाञ्चैव गतिस्तीर्थैर्वास्यैगा प्रवि-
 न्यताम् । नेतिर्विधीयता चापि साम्प्रत वा द्विता भवेत् ॥ ३ ॥
 नावशेवो रिपुस्तात प्राङ्गतोऽपि बुभूषता । किं पुन पाण्डवा-
 स्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४ ॥ तस्मात् सत्र प्रविष्टेषु पाण्डवेषु
 महात्मसु । गूढमाविषु ऊर्नेषु दाले चोद्दयमागते ॥ ५ ॥ स्वराष्ट्रे
 परराष्ट्रे च ज्ञातव्य यत्नमात्मन । चर्दय पाण्डवानाञ्च प्राप्ते
 काले न समय ॥ ६ ॥ निवृत्तसमया पार्था महात्मानो महा-
 वल । महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ज्ञानितौजस ॥ ७ ॥

तस्माद्बलञ्च कोपञ्च नीतिश्चापि विधीयताम् । यथाकालोद्दये
 प्राप्ते सन्यक्तैः सन्दधीमहे ॥ ८ ॥ तात बुध्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व
 बलनात्मनः । नियतं सर्वमित्थेषु बलवत्सु बलेषु च ॥ ९ ॥ उच्चा-
 वचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थश्चापि भारत । प्रहृष्टमप्रहृष्टञ्च सन्ध्याम-
 स्तथा परैः ॥ १० ॥ साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा ।
 न्यायेनाक्रम्य च परान् बलाच्चानम्य दुर्वलान् ॥ ११ ॥ सान्तु-
 चित्वा तु मित्राणि बलञ्चाभाध्यतां सुखम् । सकोपबलसंशुद्धः
 सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः
 प्रत्युपस्थितैः अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनैश्च बलवाहनैः ॥ १३ ॥
 एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्रधर्मतः । यथाकालं मनुष्येन्द्र पिरं
 सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे कृपवाक्ये
 एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजा त्रिगर्तानां सुधर्मा रथ-
 यूथप । प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली ॥ १ ॥ अस-
 कृन्निष्ठतः पूर्वं मत्स्यगालुयके प्रभो । सूतेनैव च मत्स्यस्य कीचकेन
 पुनः पुनः ॥ २ ॥ वाधितो बन्धुभिः शार्ङ्गं बलाहलवतां विभो । स
 कर्णमस्युदीच्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञा मे
 राष्ट्रं वाधितमोजसा । प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभवत् पुरा
 ॥ ४ ॥ क्रूरोऽमर्षी च दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः । निहतः
 स तु गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५ ॥ तस्मिन् विनिहतो राजा
 हतदर्पो निराश्रयः । भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः
 ॥ ६ ॥ तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोषतेऽनघ । कौरवाणाञ्च
 सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत् प्राप्तमहं मत्थे कार्य-

मात्यधिकं हि नः । राष्ट्रन्तस्याभिवाच्यामो बद्धधान्यसमाकुलम् ॥८॥
 आदासामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च । ग्रामात्राष्ट्राणि वा
 तस्य हरिष्यामो विनागयः ॥ ९ ॥ अथ वा गोसहस्राणि शुमानि
 च बहूनि च । विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १० ॥
 कौरवैः सह सङ्गत्य त्रिगत्तैश्च विशाम्यते । गास्तस्यापहरामोऽस्य
 सह सर्वैः सुसंघताः ॥ ११ ॥ संविभागेन कृत्वा तु निवधीनोऽस्य
 पौरुषम् । हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वधमेवानियामहे ॥ १२ ॥
 तं वधे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्सगामहे वयम् । भवतो बलवृद्धिय
 भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजान-
 मब्रवीत् । सूक्तं सुगमणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४ ॥
 तस्मात् क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा बद्धधिनीम् । विमन्य चाप्य-
 नीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥ प्राची वा ह्यरुच्योऽस्य
 सर्वेषां नः पितामहः । आर्षार्थैश्च यथा द्रोणः कृपः शारद-
 स्तया ॥ १५ ॥ मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम्
 सम्मन्त्र्य चाशु निर्यामः साधनार्थं महीपते ॥ १७ ॥ किञ्च नः
 पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः । अत्यन्तं वा प्रनष्टान्ते प्राप्ता
 वापि यमक्षयम् ॥ १८ ॥ यामो राजन्निरुहिन्ना विराटनगरं
 वयम् । आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय
 तस्य तत् । वैकर्त्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाशापयत् स्वयम् ॥ २० ॥
 शमने नित्यसंयुक्तं दुःशासनुमनन्तरम् । सह हृद्वैस्तु सम्मन्त्र्य
 क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१ ॥ यथोद्दिष्टे च गच्छामः सक्षिता-
 स्तत्र कौरवैः । समर्मा च यथोद्दिष्टं दिशं यातु महारथः ॥ २२ ॥
 त्रिगत्तैः सक्षितो राजा, समग्रबलवाहनः । प्रागिव हि सुसंवीतो
 भक्तप्रस्य विषयं प्रति ॥ २३ ॥ जघन्यती वयं तत्र यास्यामो द्वि-
 वान्तरे । विषयं मत्प्रराजस्य सुसमृद्धं सुसंघताः ॥ २४ ॥ ते

यान्तु सहितास्तत्र विराटनगरं प्रति । क्षिप्रं गोपान् समासाद्य
 गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५ ॥ गवां शतसहस्राणि शीमन्ति शुष्-
 वन्ति च । वयनप्यनुगृह्णीमो हिष्ठा कृत्वा वरुधिनीम् ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते स्त गत्वा यथोद्दिष्टो दिशं वज्जेर्मही-
 पते । सन्नहा रथिनः सर्वे सपदाता बलीकटा ॥ २७ ॥ प्रति-
 वैरं धिकीर्षन्तो गृह्णा महाबलाः । आदातुं गाः सुशर्माश्च
 कृष्णपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २८ ॥ अपरे दिवसे सर्वे राजन् सन्धूव
 कौरवाः । अष्टम्यान्ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सद्यस्तथाः ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मादिमत्स्यदेशवने
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तेषा महाराज तथै वामिततेजसाम् ।
 ऊर्ध्वलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवाना महात्मनाम् ॥ १ ॥ व्यतीतः समयः
 सम्यक् वसता वै पुरोत्तमे । कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य मही-
 पते ॥ २ ॥ कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहाः । परां
 सम्भावनाक्षत्रे कुन्तीपुत्रेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥ ततस्त्रयोदशस्थान्ते
 तस्य वर्षस्य भारत । सुशर्माणा गृहीतन्तद्गोधनं तरसा वज्ज ॥ ४ ॥
 ततो जवेन महता गोपः पुरमघात्रजत् । स दृष्ट्वा मत्स्यराजञ्च
 रयात् प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ५ ॥ शूरेः परिवृतं बोधैः कुण्डला-
 इदधारिभिः । संवृतं मन्त्रिभिः सार्द्धं पाण्डवैश्च महात्मभिः ॥ ६ ॥
 तं समाया महाराजभागीनं राष्ट्रवर्द्धनम् । सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य
 विराट प्रणतस्तदा ॥ ७ ॥ अस्मान् शुधि विनिर्जित्य परिभूय
 स्वान्धवान् । गवा शतसहस्राणि त्रिगर्त्ताः काञ्चवन्ति ते ॥ ८ ॥
 तान् परोपसन्न राजेन्द्र मानेश्च पशवस्तव । अप्पत्वा नृपति-
 सेना मत्स्यराजा समयोजयन् ॥ ९ ॥ रथनागाश्चकृष्विला पत्ति-

ध्वजसमाकुलाम् । राजानो राजपुत्राश्च तनुवाख्य भेजिरे ॥ १० ॥
 मानुमन्ति विचित्राणि शूरसेव्यानि भागधः । स्वचायसगर्भन्तु
 कवचं तत्र काञ्चनम् ॥ ११ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको-
 ऽभ्यहारयत् । सर्वपारम्वं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ॥ १२ ॥
 शतानीकाद्वरजो महिराक्षोऽभ्यहारयत् । शतसूर्य्यं शतावर्तं शत-
 विन्दुशताक्षिमत् ॥ १३ ॥ अभेद्यकल्पं मत्स्यस्य राजा कवच-
 माहरत् । उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ॥ १४ ॥
 सुवर्षपृष्ठं सूर्य्यामं सूर्य्यदत्तोऽभ्यहारयत् । दृढमायसगर्भञ्च श्वेतं
 वर्मं शताक्षिमत् ॥ १५ ॥ विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्य-
 हारयत् । शतशय्यं तनुवाणि यथास्वन्ते महारथाः ॥ १६ ॥
 शीत्प्रमाना अनद्यन्त दीपरूपाः प्रहारिणः । सुपस्करेषु शुभेषु
 महत्सु च महारथाः ॥ १७ ॥ पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्वान-
 नयोजयन् । सूर्य्यचन्द्रप्रतिकाम्ये रथे दिव्ये हिरण्मये ॥ १८ ॥
 महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छ्रित्यथे तदा । अथान्यान् विवि-
 धाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वं चतुर्याः
 शूरा रथेषु समयोजयन् । अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं
 जघन्यजन् ॥ २० ॥ कञ्जवल्लवगोपाला दामग्रन्थिच वीर्यवान् ।
 युध्येयुरिति मे युधिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ २१ ॥ एतेषामपि दीयन्तां
 रथा ध्वजपताकिनः । कवचानिः विचित्राणि दृढानि च मृदूनि
 च ॥ २२ ॥ प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च । वीराङ्ग-
 रूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नेने जातु न युध्येयु-
 रिति मे धीयते मतिः । एवं श्रुत्वाऽतु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः
 ॥ २४ ॥ शतानीकस्तु पार्थभ्यो रथान् राजन् समादिशत् । सह-
 देवाय रात्रे च भीमाय नकुलाय च ॥ २५ ॥ ते प्रहृष्टास्ततः
 स्रुता राजभक्तिपुरस्कृताः । निर्दिष्टा नरदिवेन रथान् धीघ्नमयो-
 जयन् ॥ २६ ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ।

विराटः प्रादिशयानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ २७ ॥ ताव्यामुक्त्वा
 शरीरेषु दंशितास्ते परन्तपाः । रथान् हवैः सुसम्पन्नानास्त्राव
 च नरोत्तमाः ॥ २८ ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसङ्घावमर्द्दिनः ।
 तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ २९ ॥ रथान् हेमपरि-
 च्छन्नानास्त्राव च महारथाः । विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः
 कुरुपुङ्गवाः ॥ ३० ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्य-
 विक्रमाः । भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ३१ ॥
 चरन्त्येव नागिन्द्रा सुदन्ताः पट्टिहायनाः । आरूढा युद्धकुशलैः
 शिञ्जिता हस्तिसादिभि ॥ ३२ ॥ राजानमन्वयु पश्चाच्चलन्त इव
 पर्वताः । विशारदानां सुस्थानां हृष्टानाह्वानुवाचिनाम् ॥ ३३ ॥
 अष्टौ रथसंहस्राणि दशनागयतानि च । षष्टिष्वश्वसहस्राणि
 मत्सोनामभिनिर्ययुः ॥ ३४ ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरत-
 पंथम् । सम्पूयान्तं तदा राजन्निरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ ३५ ॥ तद्-
 बलाग्रं विराटस्य सम्पूस्त्रितमग्रोमत । दृढाशुधजनाकीर्णं गजा-
 श्वरथसङ्घलम् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि मत्स्यराजरणोद्योगी

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीका प्रहा-
 रिणः । त्रिगर्तानस्रमन्तस्य्याः सूर्ये परिणते सति ॥ १ ॥ ते
 त्रिगर्ताश्च मत्स्यस्य संख्या युद्धदुर्मदाः । अश्वोऽन्यमभिगर्जन्तो
 गोष्ठ्युत्था महाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराक्षु-
 षोदिताः । ग्रामणीयैः समारूढाः कुमलैर्हस्तिसादिभि ॥ ३ ॥
 तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः । घृतां परस्परं राजन्
 यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ ४ ॥ दिवासुरसमो राजन्नासीत् सूर्योऽवत-

भवति । पदातिरथनागीन्द्रहयारोह बलीषवान् ॥ ५ ॥ अन्योऽन्य-
 मभ्यापततां निघ्नतां चितरेतरम् । उदतिष्ठद्रजो भीमं न प्राञ्चा-
 यत किञ्चन ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतन् भूमौ सैन्येन रजसावृताः ।
 द्रुमुभिव्यतिसर्पद्विरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७ ॥ खद्योतैरिव संयुक्त-
 मन्तरीक्षं व्यराजत । रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिपिक्तानि घन्वि-
 नाम् ॥ ८ ॥ पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् । रथा
 रथैः समाजघ्नुः पदातैश्च पदातयः ॥ ९ ॥ सादिनः सादिमिथैव
 गजैश्चापि महागताः । अग्निभिः पट्टिभैः प्रोचैः शक्तिभिस्तीमरै-
 रपि ॥ १० ॥ संरथ्याः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् । निघ्नन्तः
 समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिषवाहवः ॥ ११ ॥ न श्रेकुरमिसंरथ्याः
 शूरान् कर्तुं पराङ्मुखान् । कृत्तोत्तरोष्ठं सुनसं कृत्तकेममलङ्कृतम्
 ॥ १२ ॥ अदृश्यत मिरस्मिन्तं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् । अदृश्यन्त
 च गात्राणि अरैस्किन्नानि भागयः ॥ १३ ॥ शालस्वन्धनिकायानि
 क्षत्रियाणां महामघैः । नागभोगनिकायैश्च बाहुभिसन्दनोक्षितैः
 ॥ १४ ॥ आस्तीर्णा वसुधा भाति मिरोमिथ सकुण्डलैः । रथिनां
 रथिमियात्र सम्प्रहारोऽभ्यवर्तत ॥ १५ ॥ सादिभिः सादिना-
 ष्चापि पदातीनां पदातिभिः । उपायाम्यद्रजो भीमं रुधिरेण प्रस-
 र्यता ॥ १६ ॥ कश्मलद्वाविग्रहोरं निर्मथ्यादमवर्तत । उपाविशन्
 गरुत्मन्तः अरैर्गाढं प्रवेजिताः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे गतिर्येषां दग्धं
 नक्षान्यरुध्यत । ते घ्नन्तः समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिषवाहवः ॥ १८ ॥
 न श्रेकुरमिसंरथ्यः शूरान् कर्तुं पराङ्मुखान् । शतानीकः शतं
 हत्वा विमालाक्षयतु यतम् ॥ १९ ॥ प्रविष्टौ महतीं केनां त्रिग-
 र्त्तानां महारथौ । तौ प्रविष्टौ महासेनां बलवन्तो मनस्विनो
 ॥ २० ॥ आर्क्षतां बाहुसंरथ्यात् केयाकेषि रथारथि । लक्षवित्वा
 त्रिगर्त्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ॥ २१ ॥ अग्रतः सूर्येदक्षय
 मदिराक्षय पृष्ठतः । विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्च शतान् रथान्

॥ २२ ॥ हयानाञ्च शतान्यष्टौ हत्वा पञ्च महारथान् । चरन् च
 विविधाभ्रार्गात्रयेण रथसत्तम ॥ २३ ॥ त्रिगर्त्तानां सुशर्माण-
 भाच्छुद्धुक्तरथारणे । तौ व्यवाहरता तत्र महात्मानौ महाबलौ
 ॥ २४ ॥ अन्योऽन्यमभिगर्लन्तौ गोष्ठेषु वृषमाविव । ततो राजा
 त्रिगर्त्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मद ॥ २५ ॥ मत्स्यं समीयाद्राजान् दै-
 रथेन नरपथम् । ततो रथाभ्या रथिनौ व्यतीयतुरमर्षणौ ॥ २६ ॥
 शरान् व्यसृजता शीघ्रं तोयधारा घनाविव । अन्योऽन्यं चापि
 संरथ्यौ विचेरतुरमर्षणौ ॥ २७ ॥ कृतास्त्रौ निमित्तैर्वाणैरसि-
 शक्तिगदाभृता । ततो राजासुशर्माण विव्याध दृशभिः शरैः ॥ २८ ॥
 पञ्चभिः पञ्चमियास्य विव्याध चतुरो हयान् । तथैव मतस्य-
 राजान् सुपर्मा युद्धदुर्मद ॥ २९ ॥ पञ्चाशद्भिः शितैर्वाणैर्विव्याध
 परमास्त्रवित् । ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजसुशर्मणो ।
 नाभ्यजानत्तटान्योऽन्यं सैन्येन रजसा वृतम् ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि सुशर्मविराटयुद्धे

हात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।
 अतिष्ठन्वै सुहृत्तन्तु व्यूढानोकां प्रहारिण ॥ १ ॥ ततोऽन्धकार
 प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमा । कुर्वाणो विमला रात्रि नन्दयन्
 क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्त्तता घोर-
 रूप ततस्त्रिभिन् नावैक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ ततः सुशर्मा वैर्गत्त
 सह भ्रात्रा यवीयसा । अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वश ॥ ४ ॥
 ततो रथाभ्या प्रस्कृत्य भातरौ क्षत्रियर्षभौ । गदापाणौ सुस-
 रथ्यौ समभ्यद्रवता रथान् ॥ ५ ॥ तथैव तेषान्तु बलानि तानि
 क्रुद्धान्ययान्योऽन्यमभिद्रवन्ति । गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च पाशैश्च

तीष्णाग्रसप्तोत्तमैः ॥ ६ ॥ बलन्तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं
 विगर्ताधिपतिः सुप्रभा । प्रमथ्य जित्वा च प्रसङ्ग मत्स्यं विराट-
 भोजस्त्रिनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तौ निहत्य पृथग्धूर्यावुभौ तौ
 पार्थिवारथी । विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८ ॥
 तमुत्थय सुप्रभाय युवतीमिव कामुकः । स्यन्दनं स्वं समारोप्य
 प्रवयौ भीष्मवाहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बल-
 वन्तरे । प्राद्रवन्त मयात् मत्स्यस्त्रिगर्त्तैरर्हिता भयम् ॥ १० ॥
 तेषु सन्नास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रत्यभापन्महाबलं
 भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ११ ॥ मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्त्तन सुप्र-
 मंणा । तं भोचय महाबाहो न गच्छेद्विपतां वयम् ॥ १२ ॥
 उपिताः स सुखं सर्वं सर्वकामैः सुपूजिताः । भीमसेन उवा
 कार्था तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच । अहमेनं परिव्रास्ये यासनात्तव पार्थिव ।
 पथ्य मे समहत्कर्म युध्यतः सह यत्रुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुबल-
 माश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह । एकान्तमाश्रितो राजन् पथ्य
 मेऽथ पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सुस्त्रयोऽयं महावृद्धो गदारुप इव
 स्थितः । एनमेव समारुह्य द्रावयिष्यामि यासवान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वन-
 सतिम् । अन्नकीटभ्रातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ मा
 भीम साहसं कार्पीस्त्रिष्ठलेप वनसतिः । मा त्वां वृक्षेण कर्माणि
 कुर्वाणमतिमानुषम् ॥ १८ ॥ जनाः समवयुष्येरन् भीमोऽयमिति
 भारत । अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषम् ॥ १९ ॥ चामं
 वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परशुधम् । यदिव मानुषं भीम
 भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥ तदेवायुधमादाय भोचयाशु मही-
 पतिम् । वमो च अन्नरथो ते भवितारो महाबली । सहिताः
 समरे तत्र मत्स्यराजं परीप्सत ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः ।
 गृहीत्वा तु धनुश्छेदं जवेन सुमहाजवः ॥ २२ ॥ व्यमुञ्चच्छर-
 वर्षाणि सतोय इव तोयदः । तं भीमो भीमकर्माणं सुधर्माणमथा-
 द्रवत् ॥ २३ ॥ विराटं समवीक्ष्यैनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत् । सुधर्मा
 चिन्तयामास कालान्तक्रयमोपमम् ॥ २४ ॥ तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं
 पृष्ठतो रथपुङ्गवः । पश्यता सुमहत्त कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ॥ २५ ॥
 परावृत्तो धनुर्गृह्यं सुधर्मा भ्रातृभिः सह । निमेषान्तरमात्रेण
 भीमसेनेन ते रथाः ॥ २६ ॥ रथानाञ्च गजानाञ्च वाजिनाञ्च
 ससादिनाम् । सहस्रशतसङ्घाता शूराणामुग्रधन्विनाम् । पातितान्
 भीमसेनेन विराटस्य समीपत ॥ २७ ॥ पत्तयो निहतास्तेषां गदां
 गृह्य महात्मना । तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुधर्मा युद्धकुर्मद ॥ २८ ॥
 चिन्तयामास मनसा किं श्रेयं हि बलस्य मे । अपरो दृश्यते सैन्ये
 पुरा मग्नो महाबले ॥ २९ ॥ आकृष्यपूर्णैर्न तदा धनुषा प्रत्य-
 दृश्यत । सुधर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुन पुन ॥ ३० ॥
 ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् । दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणा-
 स्त्रिगर्जान् प्रत्यमर्षणाः ॥ ३१ ॥ तान्निवृत्तरथान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
 सा महाबन्धु । वैराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाद्भुतम् ॥ ३२ ॥
 सहस्रमवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीम सप्त सहस्राणि
 यमलोकमदर्शयत् ॥ ३३ ॥ नङ्गलद्यापि सप्तैव शतानि प्राहिणो-
 च्छरैः । शतानि वीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३४ ॥
 युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषपंथः । ततोऽभ्यपतद्भुग्न सुध-
 र्माणमुदायुधः । हृत्वा ता महतीं सेना त्रिगर्जानां महारथ ॥ ३५ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा त्ररमाणो महारथ । अभिपत्य सुधर्माय
 शरैरभ्याहतद्वृषम् ॥ ३६ ॥ सुधर्मापि सुसरत्नस्वरमाणो युधि-
 स्थिरम् ॥ ३७ ॥ अविध्यन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हवान् । ततो
 राजन्नाशुकारो कुन्तीपुत्रो हकीदरः ॥ ३८ ॥ समाषाद्य सुधर्माय-

मध्वानस्य व्यपोषयत् । पृष्ठगोपांय तस्याथ हृत्वा परमसायनीः
 ॥ ३८ ॥ अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत् । चक्ररत्तयः
 शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समायादिरथं दृष्ट्वा त्रिगर्तः
 प्राहरत्तदा । ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्मणः ॥ ४१ ॥ गदाः
 तस्य परामृश्य तमेवाभ्यद्रवद्रवली । स चचार गदापाणिर्द्वौऽपि
 तरुणो यथा ॥ ४२ ॥ पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ।
 राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ४३ ॥ अनेन वीर्येण
 कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात् । कथं चानुचरांस्यक्ता यत्सुमध्मे
 विषीदसि ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्मा रथयूथपः ।
 तिष्ठतिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्रवली ॥ ४५ ॥ भीमस्तु भीम-
 सङ्घापो रथात् प्रस्कन्द्य पाण्डवः । प्राद्रवत्सुसंमव्यग्रो जीवितेप्सुः
 सुशर्मणः ॥ ४६ ॥ वं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्यवान् ।
 त्रिगर्तराजमादातुं सिंहं क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्य
 सुशर्माणं केषपत्ने परामृशत् । समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्पिपेप
 महीतले ॥ ४८ ॥ पदा मूर्ध्नि महावाङ्मः प्राहरद्विलपिष्यतः ।
 तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्रिणा ॥ ४९ ॥ स मोह-
 मगमद्राजा प्रहारवरपीडितः । तस्मिन् गृहीते विरथे त्रिगर्तानां
 महारथे ॥ ५० ॥ अभ्यपत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ।
 निवर्त्तत्र गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ॥ ५१ ॥ अवजित्य
 सुशर्माणं घनं वादाय सर्वशः । स्रवाङ्गवलसम्पन्ना ह्यीनिपीवा
 वतव्रताः ॥ ५२ ॥ विराटस्य महात्मनः परिक्रमेविनाशनाः ।
 स्थिताः समक्षं ते सर्वे त्वय भीमोऽभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पाप-
 समाहारो मत्तो जीवितुमर्हति । किन्तुमकथं मया कर्त्तं यद्राजा
 सततं हृणो ॥ ५४ ॥ गले गृहीत्वा राजाननानीय विवशं वधम् ।
 तत एनं विचेष्टन्तं ब्रह्मा पार्थो तुकोदरः ॥ ५५ ॥ रथनारोपयामास
 विशंसं पांगुगुहिरुम् । अभ्येत्य रथमभ्यस्वमभ्यगच्छदुधिर्दिरग्

॥ ५६ ॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपम् । प्रोवाच
 पुरुषव्याघ्रो भीर्ममाहवशोभिनम् ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राहसहृष्टा
 मुच्यता वै नराधमः । एवमुक्तोऽब्रवीद्धीमः सुशर्माणं महा-
 बलम् ॥ ५८ ॥

भीम उवाच । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ।
 दासोऽस्मीति त्वया वाच्य संसत्सु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवमे
 जीवितं दद्यामेप युद्धजितो विधिः । तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता
 सप्रणयं वच ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुञ्च मुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वचम् ।
 दासभावं गतो ह्येष विराटस्य भक्षीपते । अदासो गच्छ मुक्तोऽसि
 मैवं क्षापीं. कदाचन ॥ ६१ ॥

इति विराटपर्वाणि गोहरणपर्वणि सुशर्मनिग्रहे
 त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु सत्रीङ्गः सुशर्मासीदधो-
 मुख । स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्त्रिवान् ॥ १ ॥
 विसृज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतहिप । स्वबाहुबलसम्पन्ना
 ह्योनिषेवा यतव्रताः ॥ २ ॥ संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिबो-
 ऽवसन् । ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुपविक्रमान् । अर्शयामास
 वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥

विराट उवाच । यथैव मम रत्नानि शुष्माकं तानि वै तथा ।
 कार्यं कुरुत वै सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ४ ॥ ददाम्यलङ्घृताः
 कन्या वस्तूनि विविधानि च । मनसशाप्यभिप्रेतं युद्धे यत्तु निव-
 र्द्धणा ॥ ५ ॥ शुष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं अस्तिमानिह ।
 तप्राहवन्तो मत्प्रानामोऽपरा सर्व एव हि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेतिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्
 पृथक् । जघुः प्राक्कलयः सर्वं युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रति-
 नन्दाम ते वाक्यं सर्वं द्वैव विशाम्यते । एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं
 सुक्तीऽद्य शत्रुभिः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मत्स्यराजो युधि-
 ष्ठिरम् । पुनरेव महावाङ्मविराटो राजसूतमः ॥ ९ ॥ एहि
 क्षामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् । मनससाप्यभिप्रेतं
 वषेष्टं भुवि दुर्लभम् ॥ १० ॥ तत्तेऽहं सम्प्रदास्यामि सर्वमहंति
 नो भवान् । रत्नानि गाः सुवर्णञ्च शणिसुक्तमथापि च ॥ ११ ॥
 वैशाघ्नपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते । त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि
 राज्यं सन्तानमेव च ॥ १२ ॥ यतश्च जातसंरम्भो न च शत्रुवश-
 इतः ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १३ ॥ प्रति-
 नन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे । शानुशंस्यपरो नित्यं
 सुसखी सततं भव ॥ १४ ॥ गच्छन्तु द्रुतास्त्वरितं नगरं तव
 पाचिव । सहृदां प्रियमाख्यातुं धोषयन्तु च ते जयम् ॥ १५ ॥
 ततस्तदधनाभ्यक्ष्यो द्रुतान् राजा समादिशत् । आषक्षध्वं पुरं
 गत्वा संग्रामे विजयं भव ॥ १६ ॥ कुमार्यः समलङ्कृत्य पथ्या-
 गच्छन्तु मे पुरात् । वादित्राणि च सर्वाणि शणिकाश्च खल-
 कृताः ॥ १७ ॥ एताश्चाग्नां ततः श्रुत्या राज्ञा मत्सेऽन शीदिताः ।
 तामाग्नां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ॥ १८ ॥ ते गत्वा
 तत्र तां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति । विराटस्य पुराभ्यासे द्रुता
 जयमघोषयन् ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटजयघोषे

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । याति त्रिगर्तात्मकोऽत्र तु पशून्सान्नि-
 परीप्सति । दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादय ॥ १ ॥
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् । द्रौणिश्च सौवलयश्चैव
 तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्य-
 वान् । दुर्मुखो दुःसहस्रैव धी चैवान्ये महारथाः ॥ ३ ॥ एते
 मत्स्यनुपागम्य विराटस्य महीपतेः । घोषान् विद्राव्य तरसा
 गोधनं खड्गुरोजसा ॥ ४ ॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः काल-
 यन्ति च । महता रथवंशेन परिवार्य्य समन्ततः ॥ ५ ॥ गोपा-
 लानान्तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः । आरावः सुमहानासीत्
 सम्प्रहारे भयङ्करे ॥ ६ ॥ गोपाध्यक्षी भयत्रस्तो रथमास्त्राय-
 सत्वरः । जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदात्तवत् ॥ ७ ॥ संप्रविश्य
 पुत्रं राशो नृपवेश्माम्ययात्ततः । अत्रतीर्थं रथात्तूर्णमाख्यातुं
 प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा भूमिच्छयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् ।
 तस्मै तत् सर्वमावष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९ ॥ षष्टिं गवां सह-
 स्राणि कुरवः कालयन्ति ते । तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्र-
 वर्धन ॥ १० ॥ राजपुत्रं हितमेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि च स्वयम् ।
 त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥ त्वया
 परिपदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः । पुत्रो ममानुजपञ्च शूरसेति-
 कुलोद्दहः ॥ १२ ॥ इध्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
 तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३ ॥ आवर्त्तय कुरु-
 न्जिता पशून् पशुमताम्बर । निर्द्वेषैषामनीकानि भीमेन भर-
 तेजसा ॥ १४ ॥ धनुद्युतैरुक्लपुङ्खैः शरैः सन्नतपर्वभिः । दिपतां
 मिन्धानीकानि गजानामिव यूषपः ॥ १५ ॥ पशोपधानां प्या-
 तन्वीश्यापदृष्टा महास्त्रनाम् । शरवर्णा धनुर्वीणां शत्रुमध्ये
 प्रवादय ॥ १६ ॥ श्वेता रजतशङ्खाया रथे युष्यन्तु ते हयाः ।
 ध्वजश्च सिंहसोवर्णानुच्छ्रवस्तु तथ प्रभो ॥ १७ ॥ दम्भापुङ्खाः प्रस-

न्नाग्रा मुक्ता हस्तवता जया । ह्यादयन्तु भ्राता सूर्यं राश्रां
 मार्गनिरोधकाः ॥ १८ ॥ रणे जित्वा कुरून् सर्वान् वज्रपाणि-
 रिवासुरान् । ययो महद्वाप्य त्वं प्रविशिदं पुरं पुनः ॥ १९ ॥
 'त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मतस्यपते. सुतः । यथा हि
 पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ॥ २० ॥ एवमेव गतिर्नूनं
 भवान् विषयेवासिनाम् । गतिमन्ती भवन्तद्य सर्वे विषय-
 वासिनः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्त्रीमध्य उत्तस्तेनाधौ तदाकथमभय-
 ङ्करम् । अन्त पुरे स्थावमान इहं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि उत्तरप्रश्नशायो,
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

उत्तर उवाच । अद्याहमनुगच्छेयं दृढघन्ता गवां पदम् ।
 यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेत्श्रेष्ठेण कोविदः ॥ १ ॥ तन्नुहं नाय-
 गच्छामि यो मे यन्ता मवेन्नरः । पशुध्वं सारथि क्षिप्रं मम युक्तं
 प्रवास्यतः ॥ २ ॥ अष्टाविंशतिराजं वा मासं वा नूनमन्तत ।
 यत्तदासोऽहद्युहं तत्र मे सारथिर्हेतः ॥ ३ ॥ स लभेयं यदा
 जस्यं हयवानविदं नरम् । तदावानद्य यास्याहं समुच्छ्रितमहा-
 ध्वजम् ॥ ४ ॥ विगाञ्च तत् परानीकं गजवाजिरथाकुलम् । मख-
 प्रतापनिर्वीर्यान् कुरून् जित्वा नये पशून् ॥ ५ ॥ दुर्योधनं, शान्त-
 नवं कर्णं वैकर्तनं कृपम् । द्रोणञ्च सद्युष्रेण महेश्वासान् समा-
 गतान् ॥ ६ ॥ विद्यासजित्वा संग्रामे दानवानि च वज्रभृत् । अने-
 नैव मुहूर्त्तान पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥ शून्यमासाद्य कुरवः
 मवास्यादाय गोधनम् । किन्तु भयं मया कर्तुं यदहं तत्र

नाभवम् ॥ ८ ॥ पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः । किन्तु
पार्थोऽर्जुन साक्षादयमस्मान् प्रदाधते ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं रात्रः पुत्रस्य
भाषतः । अतीतं समये काले प्रियां भार्यामनिन्दिताम् ॥ १० ॥
द्रुपदस्य सुतान्तर्नीं पाञ्चालीं पावकात्मजाम् । सख्यार्जवगुणो-
पैतां मर्तुं प्रियहिते रताम् ॥ ११ ॥ उवाच रूहसि प्रीतः कृष्णां
सर्वार्थकोविदः । उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं महचनादिदम् ॥ १२ ॥
अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः सम्मतो दृढः । महायुद्धेषु संश्लिष्टः
स ते यन्ता भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतश्च पुनः पुनः ।
न सामर्षत पाञ्चाली वीभक्तोः परिकीर्तनम् ॥ २४ ॥ अथैनमुप-
सङ्गम्य स्त्रीमध्यात सा तपस्विनी । ब्रीडमानेव यनकीरिदं वचन-
भद्रवीत् ॥ १५ ॥ योऽसौ वृहदारणामो युवा सुप्रियदर्शनः ।
वृहन्नलेति विख्यातः पार्थस्यासीत् स सारथिः ॥ १६ ॥ धनुष्यन-
वरथासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः । दृष्टपूर्वो मया वीरः परम्या
पाण्डवान् प्रति ॥ १७ ॥ यदा तत् पावकौ दावमदृष्टत् खाण्डवं
वमम् । अर्जुनस्य तदानेन संश्रुता ह्युत्तमाः ॥ १८ ॥ तेन
सारथिना पार्थः शर्वभूतानि सर्वशः । अजयत् खाण्डवप्रस्ये न
हि यन्तास्ति तादृश ॥ १९ ॥

उत्तर उवाच । सैरिन्द्रि जानासि तथा युवानं नपुंसको
नैव भवेद्यथासौ । अहं न शक्नोमि वृहन्नला शुभे वक्तुं स्वयं
यत्स ह्यवान्मेति वै ॥ २० ॥

द्वौपद्युवाच । ययं कुमारी सुशोणी भगिनी ते यवोवसी ।
अस्याः सा वीर वचनं करिष्यति न संशय ॥ २१ ॥ यदि वै
सारथिः स स्यात् कुञ्जं सर्वान्न संशयः । जित्वा गात्र समादाव
ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २२ ॥ एवमुक्त स सैरिन्द्रि भगिनी

प्रत्यभाषत । गच्छ लमनवद्याङ्गि तामानय वृहन्नलाम् ॥ २३ ॥
 सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्तनागृहम् । यवास्ते स महा-
 वाङ्मन्त्र सत्रेण पाण्डव ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि वृहन्नलासारथ्यकथने
 षट्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा प्राद्रवत्काञ्चनमाख्यधारिणी ज्येष्ठेन
 भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी । सुदक्षिणा वेदिविलज्जमध्या सा पद्म-
 पत्राभनिभा शिखण्डिनी ॥ १ ॥ तन्वी शुभाङ्गी मणिविवनेखला
 मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रियाहता । तन्वर्त्तनागारमरालपद्मा
 शतहृदा मेघमिवाभ्यपद्यत ॥ २ ॥ सा हस्तिहस्तोपमसहस्रोक्ष-
 रनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा । आसाद्य त वै वरमाख्यधारिणी
 पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३ ॥ सा रत्नभृता मनस श्रिया-
 हता सता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मी । सुदर्शनीवा प्रमुखि यश-
 स्विनी प्रौढ्यान्नवोदर्जुनमायतेक्षणा ॥ ४ ॥ सुसहस्रोक्षं कनको-
 ञ्जल्लवच पार्थं कुमारी स तदाभ्यभाषत । किमागम काञ्चन
 नाख्यधारिणी मृगाच्च किन्तुं त्वरितैव भाविनी । कि ते मुखं
 सुन्दरि नमसन्नमाचक्षु तच्च मम शीघ्रमङ्गने ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स ता दृष्ट्वा विद्यालार्चीं राजपुत्रीं सखीं
 सखा । प्रहसन्नब्रवीद्राजन् किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तमन्नवी-
 द्राजपुत्री समुपेत्य नरपंभम् । प्रणवश्यावयन्तो सा सखीमथ दृढ-
 वच ॥ ७ ॥ गाथो राष्ट्रस्य कुरुमि काव्यन्ते नो वृहन्नले । तान्
 विजेतु मम भ्राता प्रयास्यति घनुर्देर ॥ ८ ॥ न हिर निहतस्तस्य
 मयासे रघसारथि । तेन नास्ति मम सूतो योऽस्य सारथ्य-
 माचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयत्नमानाय सारथ्यायै वृहन्नले । साध-

चक्षे ह्यज्ञाने सैरिन्धी कौशलं तव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किला-
 सीस्त्व सारथिर्दयित पुरा । त्वयाजयत सहायिन पृथिवीं पाण्डव-
 र्पथम् । सा सारथ्यं मम भ्रातु कुरु साधु वृहन्नले ॥ ११ ॥
 दूराद्दूरतरं गावो ह्ययन्ते कुरुभिर्हि न । अथैतद्वचन मेऽद्य
 नियुक्ता न करिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रणयादुच्यमाना त्व परित्वच्छामि
 जीवितम् । एवमुक्तस्तु सस्योऽथा तवा सख्या परन्तप ॥ १३ ॥
 जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजस । तमात्रजन्तन्तुरित प्रमिन्न-
 मिव कुञ्जरम् ॥ १४ ॥ अन्वगच्छद्विथालाक्षीं शिशुं गजवधूरिव ।
 दूरादेव तु ता प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ त्वया सारथिना
 पार्थे खाण्डवेऽग्निमतर्पयत । पृथिवीमजयत् कृतस्त्रा कुन्तीपुत्रो
 धनञ्जय ॥ १६ ॥ सैरिन्धी त्वा सनाचष्टे सा हि जानाति पाण्ड-
 वान् । सद्यच्छ मामकानश्वास्तथैव त्व वृहन्नले ॥ १७ ॥ कुरुभि-
 र्योत्स्रानानस्य गोधनानि परीप्सत । अर्जुनस्य किलासीस्त्व
 सारथिर्दयित पुरा ॥ १८ ॥ त्वयाजयत्सहायिन पृथिवीं पाण्डव-
 र्पथम् । एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं वृहन्नला ॥ १९ ॥ का अस्ति-
 र्जुन सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्च्छिन । गीत वा यदि वा नृत्य वादित्यं
 वा पृथग्विधम् । तत्करिष्यामि भद्रन्ते सारथ्यं तु कृतो मम ॥ २० ॥

उत्तर उवाच । वृहन्नले गावनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
 द्विप्र मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र नर्मसमुत्तमकरोश् पाण्डवो ब्रह्म ।
 उत्तराया प्रमुखत सर्वं ज्ञानन्नरिन्दम ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य
 कवच शरीरे प्रत्यमुह्यत । कुमार्यैस्तत्र त दृष्ट्वा प्राहसन् पृथु-
 लोचना ॥ २३ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्तत । कव-
 चीन महाहर्षेण समनद्बृहन्नलाम् ॥ २४ ॥ स विभ्रत् ववषह्यग्रं
 स्वयमप्यशूमत्तरम् । ध्वजश्च सिङ्गमुच्छ्रित्य सारथ्यं समकल्पयत्
 ॥ २५ ॥ धनपि ध महाहर्षाणि वाण्याश्च रविरान् ब्रह्मन् । पादाव

प्रथमो वीरः स ब्रह्मलक्ष्मणः ॥ २६ ॥ अथोत्तरा च कन्याश्च
सख्यस्तामद्रवंस्तदा । ब्रह्मलक्ष्मणे आनयेथा वासांसि रुचिराणि
च ॥ २७ ॥ पाद्मालिकायं चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च ।
विलिख्य संग्रामगतान् भीष्मद्रोणमुखान् कुरुन् ॥ २८ ॥ एवं ता
ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः । प्रत्यवाच हसन् पार्थो
मेघदुन्दभिनिस्रवः ॥ २९ ॥

ब्रह्मलक्ष्मणो वाच । यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु वीमत्सस्ततः प्राचीदय-
द्वयान् । कुन्दिनमिमुखः शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३१ ॥ तमु-
त्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं ब्रह्मलक्ष्मणं सहितं महाभुजम् । स्त्रियय
कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरङ्गनाः ॥ ३२ ॥ यद्-
र्जुनस्यर्षमतुल्यगामिनः पुराभवत् खाण्डवदाहमङ्गलम् । कुरुन्
समासाद्य रणे ब्रह्मलक्ष्मणे सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि उत्तरनिर्वाणे
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स राजधान्या निर्वाय वैराटिरकुतो-
भयः । प्रयांहीत्यब्रवीत् सूतं यत्र ती कुरवो गताः ॥ १ ॥ सं-
वेतान् कुरुन् सर्वान् जिगीषूनवलित्य वै । गास्तेषां क्षिप्रमादाय
पुनरेथाम्यङ्गं पुरम् ॥ २ ॥ ततस्तां योऽयामास सदृशान् पाण्डु-
नन्दनः । ते हवा नरमिहेन चोदिता वातरं हसः ॥ ३ ॥ आलि-
खन्त इवाकाशमूहः काञ्चनमालिनः । नातिदूरमयो गत्वा मत्स्य-
प्लवधनक्षयौ ॥ ४ ॥ अवेक्षिताममिव प्री कुरुणाम्बलिनां यलम् ।
अज्ञानममिती गत्वा आगसाद् कुरुनय ॥ ५ ॥ तां यमीमन्व-

वीचीतां व्यूढानीकांश्च सर्वम् । तदनीकं महत्तेषां विवभौ सागरी-
पमम् ॥ ६ ॥ सर्पमाणमिवाकाशे वनं बद्धलपादपम् । दृष्टी
पाथिवो रेणुज्ज्वलितस्तेन सर्पता ॥ ७ ॥ दृष्टिप्रणयो भूतानां
दिवसृक्कुरुत्तम । तदनीकं महद्दृष्ट्वा राजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ८ ॥
कर्णदुर्योधनकृतैर्गुप्तं शान्तनवेन च । द्रोणेन च सपुत्रेण महे-
श्वसिन धीमता । हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पाथं वैराटिरब्रवीत् ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच । नोक्तहे कुरुभिर्योद्गुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
वद्भ्रुप्रवीरमद्युगं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥ प्रतियोद्गुं न शक्यामि
कुरुसैन्यमनन्तकम् । नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम्
॥ ११ ॥ रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् । दृष्ट्वैव हि
परानाजौ मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥ यत्र द्रोणश्च भीमश्च कृपः
कर्णो विविंशतिः । अश्वत्यामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च वाह्निकः
॥ १३ ॥ दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिना वरः । धृति-
मन्तो महेश्वसाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव हि कुरु-
नेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः । हृषितानि च रोमाणि कश्चल-
ञ्जागतं मम ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । अविजातो विजातस्य मौर्यादूर्तस्य
पश्यतः । परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिग-
र्त्तान्ने पिता धातः शून्ये सम्प्रणिधाय माम् । सर्वां सेना-
मुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १७ ॥ सोऽहमेको बहून्-
वालः कृतास्त्रानकृतश्चमः । प्रतियोद्गुं न शक्यामि निवर्त्तय
दृष्ट्वन्मले ॥ १८ ॥

सुहृन्मलोवाच । भयेन दीनरूपोऽसि हिपतां शर्पवर्धने ।
न च तावत् कृतं कामं परैः किञ्चित् रणाजिरे ॥ १९ ॥ स्वयमेव
च मामात्य बहूनां कौरवान् प्रति । सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि
यत्रैते बद्धला ध्वजा ॥ २० ॥ मध्यमामिषग्रधाना कुङ्कुणा-

भाततायिनाम् । नेषामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ २१ ॥
 तथा स्त्रीषु प्रतिशुत्य पौरुषं पुरुषेषु च । कथ्यमानोऽभिनिर्वाय
 किमयं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥ न चेदिलित्य गास्त्राम्बं महान् वै
 प्रतियास्यसि । प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा, नार्यस्य सङ्गताः ॥ २३ ॥
 अहमप्यत्र सैरिन्ध्रा स्यातः सारथ्यकर्मणि । न च ग्रह्यान्त्य-
 निर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव सैरिन्ध्रा-
 स्तव वाक्येन तेन च । कथं न युध्येयमहं कुक्षन् सर्वान् स्विरो
 भवं ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच । कामं हरन्तु मत्स्रानां भूयांसः कुरवो धनम् ।
 प्रहसन्तु च मां नार्थी नरा वापि वृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च
 कार्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे । शून्यं मे नगरञ्चापि पितुष्वैव
 विभेम्यहम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एत्युक्त्वा प्राद्रवहीतो रथात् प्रस्रन्द्य
 कुण्डली । त्यक्त्वा मानं च दर्पञ्च निरुक्ष्य समरन्धनुः ॥ २८ ॥

वृहन्नलोवाच । नैष शूरैः श्रुतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
 ये यस्तु मरणं युहे न भीतस्य पलायनम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु कौन्तेय सोऽवंप्रुत्य रथो-
 त्तमात् । तमन्वधावहावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ॥ ३० ॥ दीर्घां
 वेणीं विधुन्वानः साधुशुक्ले च वाससी । विधूय वेणीं धावन्त-
 मजानन्तोऽर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन् केचित्तथास्वप-
 मवेष्ट्य तम् । तं शीघ्रमभिधावन्तं सम्प्रेक्ष्य कुरवोऽद्रवन् ॥ ३२ ॥
 क एष वेषसंछन्तो भक्तान्येव हतायनः । किञ्चिदस्य यथा पुंसः
 किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३३ ॥ सास्त्रप्यमर्जुनस्येव क्षीवरूपं
 विमर्त्ति च । तदेवैतच्छूरोऽशीवं तौ बाहू परिघोषमौ ॥ ३४ ॥
 तदृश्वस्य विक्रान्तं नाथमन्यो धनञ्जयात् । समरेष्विव दिवेन्द्रो
 मानुषिषुः धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके

धनञ्जयात् । एकः पुरो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ॥ ३६ ॥
 स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषान् । सर्वेण नूनं कर्त्तुं
 हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ॥ ३७ ॥ उत्तर गारुधिं कृत्वा निर्यातो
 नगरादहिः । स नो मन्यामहे दृष्ट्वा मीत एष पलायते । तन्नून-
 नेप धावन्तं जिष्ट्वति धनञ्जयः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति न कुरवः सर्वे विभ्रमन्तः पृथक्
 पृथक् । न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९ ॥ ऊर्त्तं
 तथा तं सर्वेण पाण्डव प्रेक्ष्य भारत । उत्तरन्तु प्रधावन्तमभि-
 द्रुत्य धनञ्जय ॥ ४० ॥ गत्वा पटमत्तं तूष्णं केशपक्षे परामशत् ।
 सोऽर्जुनेन परामष्ट पथ्यैरेवयदात्तवत् । बह्वलं कृपणञ्चैव विरा-
 टस्य सुतस्तदा ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ।
 निवर्त्तय रथ क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ४२ ॥ घातकुम्भस्य
 शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते । भगीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमवद्वा-
 न्महाप्रमान् ॥ ४३ ॥ हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तञ्च सुव्रतैः ।
 भक्तांश्च दम मातङ्गान् मुञ्च भान्तुं बृहन्नले ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
 प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिक्कमानयत् ॥ ४५ ॥ शयैर्नम्रवीन्
 पार्थो भयार्त्तं नष्टचेतसम् । यदि नोत्सहमे योर्धुं शत्रुभिः शत्रु-
 कर्षण ॥ ४६ ॥ एहि मे त्व हयान् चच्छु युध्यमानस्य शत्रुभिः ।
 प्रयाद्येतद्रथानीकं भद्रवाहुवलरक्षित ॥ ४७ ॥ अप्रहृष्यतमङ्गोरं
 गुप्तस्वीरैर्महारथैः । नाभैस्त्वं राजपुत्राग्र्य चतुर्योऽसि परन्तप
 ॥ ४८ ॥ कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि । अह वै
 कुरुभिर्वीर्ये विजेष्यामि च ते पशून् ॥ ४९ ॥ प्रविश्यैतद्रथानीक-
 मप्रहृष्यं दुरासदम् । यत्तो भव नरश्रेष्ठ योत्सेऽहं कुरुभि सद्य
 ॥ ५० ॥ एव ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः । समाश्रयात्

मुहूर्त्तन्तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तत एनं विचेष्टन्तमकामं भय-
पीडितम् । रथमारोपयामास पार्थः प्रह्वरताम्बरः ॥ ५२ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणापर्वणि उत्तराश्वाने
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं दृष्ट्वा क्रीववेशिन रथस्थं नरपुङ्गवम् ।
शमीममिसुखं चान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥ भीष्मद्रीणमुखा-
स्तत्र कुरवो रथिसत्तमाः । विवस्त्रमनसः सर्वे धनञ्जयकृता-
द्भवात् ॥ २ ॥ तानवेच्छं हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
गुरुः शस्त्रभृतां चोष्ठो भारहानोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चण्डाय वाताः
संवान्ति रुद्धाः शर्करवर्षिणः । भस्मवर्णंप्रकाशेन तमसा सम्युतं
नमः ॥ ४ ॥ रुचवर्णांश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः । निःसरन्ति
च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥ शिवाय विनन्दत्येता
दीप्तायां दिशि हारुणाः । हयाश्चाशूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्य-
कम्बिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्र रूपानि सन्दृश्यन्ते बहूनि च ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु साध्वसं समुपस्थितम् ॥ ७ ॥ रक्षध्वमपि
चात्मानं व्यूहध्वं वाह्निनीमपि । वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वञ्चापि
गोधनम् ॥ ८ ॥ एष वीरो महेश्वासः सर्वशस्त्रभृताम्बरः । आगतः
क्रीववेशिन पार्थो नास्म्यत्र संग्रयः ॥ ९ ॥ नदीज लक्ष्मेशवनारि-
केतुर्नगाह्वी नाम नगारिस्तनुः । एषोऽह्नावेशधरः किरीटी
जिह्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः ॥ १० ॥ स एष पार्थो विक्रान्तः
सव्यसाची परन्तपः । नायुहेन निवर्त्तत सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥
केशितस्य वने शूरो वासवेनापि शिचितः । अमर्षवशमापन्नो
वासवप्रतिमो युधि ॥ १२ ॥ नैशास्य प्रतियोद्धारमहम्भश्यामि

कीरवाः । महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः । किरात-
वैशप्रच्छन्नी गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ १३ ॥

कर्ष उवाच । सदा भवान् फाल्गुनस्य शुणैरस्मान्विकल्पते ।
न चार्जुनः कलोपूर्णो मम दुर्योधनस्य च ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच । यद्यप्य पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्नम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति हादशब्दान्विशम्भते ॥ १५ ॥ अथैष कश्चि-
द्वान्यः क्लोववेशेन मानवः । शरैरेनं सुनिमित्तैः पातयिष्यामि
भूतले ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् ब्रुवति तदाक्यं धार्तराष्ट्रे पर-
न्तप । मीमो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषन्तद्रूपजयन् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनप्रश्नं सायां
एकोनषत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां शमीसुपसङ्गम्य पार्थो वैराटिमब्र-
वीत् । सुकुमारं समाश्राय संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १ ॥ समा-
दिष्टो मया क्षिप्रं धनुंश्ववहरोत्तर । नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं
शक्यन्ति मे बलम् ॥ २ ॥ भारश्चापि शुरुं वोढुं कुष्कराश्वान्
प्रमर्दतः । मम वा बाहुविक्षेपं प्रवूनिह विजेष्यतः ॥ ३ ॥ तस्मा-
द्भूमिष्णवारोह शमीमेता पलाशिनोम् । अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां
धनुंषि निहितान्युत ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्यमयो-
स्तथा । ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्याणि कवचानि च ॥ ५ ॥
अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् । एकं यत्सहस्रेण
सम्भितं राष्ट्रवर्जनम् ॥ ६ ॥ व्यायामसङ्गमत्यर्थं त्वणराजसमं
महत् । सर्वायुधमहामात्रं यदुसम्वाधकारकम् ॥ ७ ॥ सुवर्ष-
विकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमत्रणम् । अलम्भारं शुरुं वोढुं दारुणं

आरुदधनम् ॥ ८ ॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति वृटानि च ।
शुचिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सीर्यमयोस्तथा ॥ ९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनास्तकथने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

उत्तर उवाच । अस्मिन् वृद्धे किलोद्ध्वं शरीरमिति नः
श्रुतम् । तदहं राजपुत्रं सन् सृष्येयं पाणिना कथम् ॥ १ ॥ नैवं-
विधं मया युक्तमालब्धुं चतयोनिना । महता राजपुत्रेण मन्त्र-
व्रतविदा संदा ॥ २ ॥ सृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं वृद्धन्वले ॥ ३ ॥

वृद्धन्वलोवाच । व्यवहार्यं च राजेन्द्र शुचियैव भविष्यसि ।
धनूंषेतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ४ ॥ दायानं मत्स्य-
राजस्य कुले जातं मनस्विनाम् । त्वां कथं निन्दितं कर्म कारयेऽहं
नृपात्मज ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स पार्थिव रथात् प्रकृत्य
कृण्वली । आरुदीह शमीवृक्षं वैराटिरवगस्तदा ॥ ६ ॥ तम-
न्वयासत् प्रवृष्टो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः । अवरोपय वृक्षाग्रात्
धनूंषेतानि मा विरम् ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपा-
शुद । सोऽपहृत्य महाहर्षाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ॥ ८ ॥ परि-
वेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् । तथा मन्त्रज्ञानान्येषां परि-
मुच्य समन्ततः ॥ ९ ॥ अपश्यद्गण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ।
तेषां विमुच्यमानानां धनुषामकंबुक्षसाम् ॥ १० ॥ विनिश्चेत् प्रमा-
दिव्या गृहाणामुदधीष्विव । स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव
जृम्भताम् ॥ ११ ॥ वृष्टीमां भयोद्दिग्गः क्षणेन समपद्यत् ।

संसृम्य तानि चापानि भानुमन्ति वृद्धन्ति च । वैराटिरजुंमं राज-
न्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अस्त्रावरोपणे
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । विन्दुवो जातरूपस्य यतं यन्निन्निपातिताः ।
सहस्रकोटिसौवर्णाः कस्यैतदनुसुत्तमम् ॥ १ ॥ वरुणा यत्र सौवर्णाः
पृष्ठे भासन्ति दंशिताः । सुपाश्र्वं सुग्रहस्यैव कस्यैतदनुसुत्तमम् ॥ २ ॥
तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टियंस्थेन्द्रगोपकाः । पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते
कस्यैतदनुसुत्तमम् ॥ ३ ॥ सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति
दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्ती हि कस्यैतदनुसुत्तमम् ॥ ४ ॥
थलभा यत्र सौवर्णास्त्रपनीयविभूषिताः । सुवर्णमणिविब्रज कस्यै-
तदनुसुत्तमम् ॥ ५ ॥ इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिनः ।
समन्तात् कलधीताग्रा उपासङ्गे हिरण्युधे ॥ ६ ॥ विपाठाः पृथवः
कस्य शार्ङ्गपत्राः शिलाश्रिताः । हारिद्रवर्णाः सुसमाः पीताः सर्वा-
यसाः शराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्यापः पञ्चशार्ङ्गलक्ष्मणः ।
वराहकश्यामिश्रान् शरान् धारयते द्रुम ॥ ८ ॥ कस्येमे पृथ्वी
दीर्घाश्चन्द्रविम्बाहृदश्रणाः । यतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा हृषि-
राश्रणाः ॥ ९ ॥ कस्येमे शुक्रपत्राभैः पूर्वैरर्धैः सुवाससः । उत्तवै-
रायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाश्रितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहो दिव्यः
भ्रातृवाणां भयङ्करः । कस्यायं शायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिली-
मुख ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्तरुर्महान् । पृथ्व-
लक्षितकोशस्य किञ्चिच्छीशायको महान् ॥ १२ ॥ कस्य हेमत्तरु-
र्दिव्यः खड्गः परमनिर्मलः । कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये
कोशे समर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्तरुनाधृष्यो नैपथ्यो भारमाधनः ।

कस्य पाञ्चनखि कोशे सायको हेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूप-
सम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः । कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावक-
प्रभे ॥ १५ ॥ निखिंशोऽयं गुरुः पीतः सायकः परनिर्गणः ।
कस्यायमसितः खड्गो हेमविन्दुमिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविष-
समस्पर्शः परकायप्रभेदन । गुरुमारसहो दिव्यः सपन्नानां भय-
प्रदः ॥ १७ ॥ निर्दिग्धस्त यथातस्त्रं यथा पृष्ठा वृहन्नसे । विजयते
से परो जतो दृष्टो सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

सृष्टन्नलोवाच । यस्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥ सर्वायुधमहा-
भारं प्रातकुम्भपरिष्कृतम् । एतत्तदर्जुनस्यासीत् गाण्डीवं परमा-
युधम् ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण सम्मितः राष्ट्रवर्धनम् । येन देवान्
मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चावचैर्वाणैः श्लक्ष्ण-
मायतमप्रणम् । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं भाग्यतीः समाः ॥ ४ ॥
एतदप्येसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजा-
पतिरधारत् ॥ ५ ॥ त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽधीतिं च पञ्च च ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥ पार्थः पञ्च च
पष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः । महावीर्यं महादिव्यमेतत्तदनु-
रुत्तमम् ॥ ७ ॥ एतत् पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदमनम् । पूजितं
सुरमर्त्येषु विमर्त्ति परमं वयुः ॥ ८ ॥ सुपाश्वं भीमसेनस्य जात-
रूपग्रहं धनुः । येन पार्थोऽजयत् कृतस्त्रां दिशं प्राचीं परन्तपः
॥ ९ ॥ इन्द्रगोपकचित्रश्च यदितच्चारुदमनम् । राघो युधिष्ठिर-
स्यैतौराटे धनुरुत्तमम् ॥ १० ॥ सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रका-

शन्ते प्रकाग्निः । तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ११ ॥
 अलभा यत्र सीवर्णास्तिपनीयविविधिताः । एतन्माद्रीसुतस्यापि
 सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ १२ ॥ ये त्विमे क्षुरसङ्घायाः सहस्रा लोम-
 वाहिनः । एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सपविषोपमाः ॥ १३ ॥ एते
 ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा षीघ्रगामिनः । भवन्ति वीरस्याक्षय्या-
 व्यूहतः समरे रिपून् ॥ १४ ॥ ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रविम्बाई-
 दर्शनाः । एते भीमस्य निशिता रिपुहयकराः शराः ॥ १५ ॥
 क्षारिद्रवर्णा ये स्तेते हेमपुङ्गाः शिलाशिताः । नकुलस्य कला-
 पोऽयं पञ्चमार्दूललक्षणः ॥ १६ ॥ येनासौ व्यजयत् कृतस्त्रां
 प्रतीचीं दिग्माहवे । कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः
 ॥ १७ ॥ ये त्विमे मास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः । एते विप्र-
 क्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ १८ ॥ ये त्विमे निशिताः पीताः
 पृथवो दीर्घबांससः । हेमपुङ्गास्त्रिपर्वाणो राश्र एते महाशराः
 ॥ १९ ॥ यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः । अर्जुन-
 स्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ २० ॥ वैयाघ्रकोशः सुमहान्
 भीमसेनस्य सायकः । गुरुभारसहो दिव्यः शालवाणां मयङ्करः
 ॥ २१ ॥ सुफलयित्तकोशश्च हेमत्सरमनुत्तमः । निस्त्रिंशः कौरव-
 स्यैव धर्मराजस्य धीमतः ॥ २२ ॥ यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहित-
 यित्तयोधने । नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ २२ ॥
 यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः । सहदेवस्य विह्वानं
 सर्वभारसहं दृढम् ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

उत्तर उवाच । सुवर्णविक्रतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
 विप्रैः प्रकाशन्ते पार्थानामाशुभारिणाम् ॥ १ ॥ क्व तु खि-
 दर्जुन पार्थः कीरव्यो वा युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च भीम-
 पाण्डवः ॥ २ ॥ सर्वे एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः ।
 राज्यमर्हैः पराकीर्त्ये न श्रूयन्ते कथञ्चन ॥ ३ ॥ द्रौपदी क्व च
 स्त्रोरत्रमिति विश्रुता । जितानघैस्तदा कृष्णा तानेवान्व-
 गमद्वनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । अहमस्म्यर्जुनः पार्थः समास्तारो युधिष्ठिरः ।
 बह्वो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्वत्थोऽथ नकुलः
 सहदेवस्तु गोकुले । सैरिन्धी द्रौपदी विद्धि यत्कृते कीचका
 हताः ॥ ६ ॥

उत्तर उवाच । दय पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।
 प्रब्रूवास्तानि यदि मे ब्रह्म्यां सर्वमेव ते ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । हन्त तेषां समाचक्षे दय नामानि यानि वै ।
 वराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥ एकाग्रमानसो
 भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः । अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी
 श्वेतवाहनः । वीमत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच । केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
 किरीटीनाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥ अर्जुनः
 फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो वीमत्सुरेव च । धनञ्जयश्च केनासि ब्रूहि
 तन्मम तत्त्वतः ॥ ११ ॥ श्रुता मे तन्य वीरस्य केवला नामहेतवः ।
 तत्त्वतः यदि मां ब्रूयाः ब्रह्म्यां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच । सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केव-
 लम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाह्ममां धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ अमि-
 प्रयामि संग्रामे यद्दत्तं शुद्धदुर्मदान् । नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन
 मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥ श्वेताः फाह्वनसन्नाहा रथे युज्यन्ति

मे हया । संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५ ॥
 उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा । जातो हिमवतः
 पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६ ॥ पुरा प्रक्रेण मे दत्तं
 दानवर्षभः । किरीटं मूर्ध्नि, सूर्याभं तेनाङ्गमं किरीटिनम् ॥ १७ ॥
 न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कबचन । तेन देवमनुष्येषु बीभत्सु-
 रिति विश्रुतः ॥ १८ ॥ उभौ मे दक्षिणी पाणी गाण्डीवस्य विक-
 र्ष्ये । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १९ ॥ पृथिव्यां
 चतुरन्तायां वर्षो दुर्लभः समः । करोमि कर्म शुद्धञ्च तेन माम-
 र्जुन विदुः ॥ २० ॥ अहं दुरापो दुर्कषो दमनः पाकशासनि ।
 तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामञ्चि विश्रुतः ॥ २१ ॥ कृष्ण इत्येव
 दशमं नाम चक्रे पिता मम । कृष्णावदातस्य सतः प्रिवत्पाद-
 बालकस्य वै ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पार्थ वैराटिरभ्यवाक्यदन्ति-
 कात् । अहं भूमिश्चर्यो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २३ ॥
 द्दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनश्चय । लोहितार्ध महा-
 वाहो नागराजकरोपम ॥ २४ ॥ यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि
 तन्मम । यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम् । अतो भवं
 व्यतीतं मे प्रीतिय परमा त्वयि ॥ २५ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनपरिषथे
 चतुश्छारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उत्तर उवाच । आख्याय रुचिरं वीर रथं शारद्विना मया ।
 कतमं यास्यमेऽनीकसुक्ती आस्याम्यहं त्वया ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । प्रीतोऽस्मि पुस्त्यव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
 चर्वान्नुजामि ते अत्रून रणे रणेविशारद ॥ २ ॥ स्वस्वो भव मन्वा-

बाहो पृश्न मां शत्रुभि सह । युध्यमानं विमर्देऽस्मिन् कुर्वाणं
मैरवं महत् ॥ ३ ॥ एतान् सर्वानुपासजान् क्षिप्रं वधीहि मे
रथे । एकञ्चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा छरावानुत्तर-
स्तात् । अर्जुनस्यायुधान् गृह्य श्रीघ्नेणावतरत्तत ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच । अहं वै कुम्भिर्योत्सगाम्यवजेध्यामि ते पशून् ।
सङ्कल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतीरणम् ॥ ६ ॥ त्रिदण्डतूणसम्बाध-
मनेकध्वजसङ्कुलम् । ज्याक्षेपणं क्रोधङ्गतं नेनीनिनद्दुन्दुमिम्
॥ ७ ॥ नगरं ते मया गुप्तरथोपस्थं भविष्यति । अधिष्ठितो
मया सङ्कोरथो गाण्डीवधन्वना । अजेयः शत्रुसैन्याना वैराटि
व्येतु ते भयम् ॥ ८ ॥

उत्तर उवाच । विभेमि नाहसेतेषां जानमि त्वा स्थिरं
युधि । केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ९ ॥ इदन्तु
चिन्तयन्नेव परिमुञ्चामि केवलम् । निययद्वापि दुर्भेधा न गच्छामि
कथञ्चन ॥ १० ॥ एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्ष्यौ स्तुवितस्य च । केन
कर्मविपाकेन क्लीवत्वमिदमागतम् ॥ ११ ॥ मन्ये त्वा क्लीववेगेन
धरन्तं शूलपाणिनम् । गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि धतक्रतुम् ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच । भ्रातृन्त्रियोगात् ज्येष्ठस्य सम्बत्सरमिदं
व्रतम् । चरामि व्रतचर्येऽहं सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ १३ ॥ नास्मि
क्लीवो महाबाहो परवान् धर्मसंयुत । समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विधि
मां त्वं नृपात्मज ॥ १४ ॥

उत्तर उवाच । परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यतस्त्वर्को न मे हया ।
न हीदृया क्लीवरूपा भवन्ति तु नरीत्तम ॥ १५ ॥ सहायवानस्मि
रथे युध्येद्यमभरैरपि । साध्वसं हि मनष्टं मे किं करामि व्रवीहि
मे ॥ १६ ॥ अहन्ते संग्रहीष्यामि ह्ययान् शत्रुरथारुवान् । शिञ्चितो
ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतं पुरुषपदेभ ॥ १७ ॥ दारुको वासुदेवस्य

यथा शक्य मातलिः । यथा सां विद्धि सारथ्ये शिचितं
 पुङ्गव ॥ १८ ॥ यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षितं पदं पदम् ।
 दक्षिणां यो धरं युक्तः सुग्रीवमदृशो ह्ययः ॥ १९ ॥ योऽयं धुरं
 धुर्यवरो वामं वहति शोभनः । तं मन्ये मेघपुष्यस्य जवने
 ह्ययम् ॥ २० ॥ योऽयं काञ्चनसन्नाहः पाण्डिं वहति शोभनः ।
 समं शैव्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरम् ॥ २१ ॥ योऽयं वहति ते
 पाण्डिं दक्षिणामभितः स्थितः । बलाहकादमिमतः स खवे
 वीर्यवत्तरः ॥ २२ ॥ त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति घन्विनम् ।
 तन्नेमं रथमास्थाय वोढुमर्हो मतो मम ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विमुच्य बाह्वभ्यां बलवानि च
 वीर्यवान् । विवे काञ्चनसन्नाहे प्रत्यमुद्धत्तदा शुभे ॥ २४ ॥ कृष्णान्
 भृङ्गमतः केषान् खेतेनोद्ग्रथ्य वाससा । अथासौ प्राङ्मुखो
 भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २५ ॥ अपि दधौ महाबाहू सर्वा-
 स्त्राणि रथोत्तमे । ऊचुश्च पाथं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम्
 ॥ २६ ॥ इमे स परमोदाराः किङ्कराः पाण्डुनन्दन । प्रणिपत्य
 ततः पाथः समालभ्य च पाणिना ॥ २७ ॥ सर्वाणि मानसानीह
 भवतेत्यभ्यभाषत । प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ॥ २८ ॥
 अधिष्ठन्तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याधिप्रदनुः । तस्य विधिष्य-
 माणस्य धनुषोऽभून्महाध्वनिः ॥ २९ ॥ यथा शैलस्य महता
 शैलेनैवावजङ्गप । सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ॥ ३० ॥
 पपात महती चीत्का दिशो न प्रचकाशिरै । भ्रान्तद्विजं खन्तः
 दासीत् प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ ३१ ॥ तं शब्दं कुरवोऽजानन्
 विस्फोटमग्नेरिव । यद्दर्शुनो धनुष्येष्ठं बाह्वभ्यामाधिप्रदथे ॥ ३२ ॥
 उत्तर उवाच । एकस्त्वं पाण्डुश्रेष्ठ बह्वनेतामहारथान् ।
 क्रथं जेषसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ॥ ३३ ॥ असहायोऽसि
 कौन्तेय ससहायाय कौरवाः । अतएव महाबाहो भीतस्त्रिष्टामि

तेऽग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो मा भैषिः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वे सुमहाबलै ॥ ३५ ॥ सहायो घोर-
बाह्यायां कस्तदासीत् सखा मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देव-
दानवसङ्गुले ॥ ३६ ॥ खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत् सखा
मम । निवातकवचैः सार्द्धं पौलोमैश्च महाबलैः ॥ ३७ ॥ युध्यतो
देवराजार्थं कः सहायस्तदाभवत् । स्रथस्वरे तु पाद्भ्यान्ना राजभिः
सह संयुगे ॥ ३८ ॥ युध्यतो वज्रभिस्तात कः सहायस्तदाभवत् ।
उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमम् ॥ ३९ ॥ वरुणं पावक-
क्षैव कृपं कृष्णं च माधवम् । पिताकपाणिनं चैव कथमेतान्न
योषये । रथं बाह्वय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४० ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि सर्जुभयुद्धारम्भे

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वंशस्पायन उवाच । उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रद-
क्षिणाम् । आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पाण्डुनन्दनः ॥ १ ॥ ध्वजं
सिंहं रथात्तस्मात्परीय महारथः । प्रणिधाय शमीमूले प्राया-
दुत्तरसारथिः ॥ २ ॥ देवीं मायां रथे युक्त्वा विहितं विश्र-
कर्मणा । काञ्चनं सिंहलाङ्गुलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥ मनसा
विस्तयामास प्रसादं पावकस्य च । स च तच्चिन्तितं शस्त्रा ध्वजे
भूताम्यदेशयत् ॥ ४ ॥ सपताकं विविदाङ्गं सोपासङ्गं हिरण्यम् ।
खात्यपात रथन्तूणं दिव्यक्षपं मनोरमम् ॥ ५ ॥ रथं तमागतं
दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा । रथमास्थाय बीभत्सुः कोन्तेयः श्रुत-
याहनः ॥ ६ ॥ बह्वगोधनुर्ललाणः परश्वीतशरासनः । ततः
प्रायाद्दृष्टीर्षी च कपिप्रारकेंतन ॥ ७ ॥ स्वनवन्तं महाशङ्खं वज्र-
नानरिभर्तन । पाधमदृबलमास्थाय दिपतां लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥

ततस्ते जवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् । उत्तरथापि सन्त्रस्तौ
 रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ९ ॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौन्तेयः समु-
 द्यम्य च रश्मिभिः । उत्तरं च परिष्वज्य समाश्र्वासद्यर्जुनः ॥ १० ॥
 अर्जुन उवाच । मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य चत्विवोऽसि परन्तप ।
 कथं पुरुषमार्दूल भद्रुमध्ये विषीदसि ॥ ११ ॥ श्रुतास्ते शङ्ख-
 शब्दाथ भेरीशब्दाथ पुष्कलाः । कुञ्जराणां च नदां व्यूढा-
 नोकेषु तिष्ठताम् ॥ १२ ॥ स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
 विषण्णरूपो वितस्तः पुरुष प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । श्रुता मे शङ्खशब्दाथ भेरीशब्दाथ पुष्कला ।
 कुञ्जराणां च नदां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १४ ॥ नैवंविधः
 शङ्खशब्दं पुरा ज्ञातु मया श्रुतः । ध्वजेस्य चापिद्वयं मे दृष्टपूर्वं
 न हीदृश्यम् ॥ १५ ॥ धनुषश्चापि निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ।
 अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च ॥ १६ ॥ अमानुषेण
 शब्देन भूतानां ध्वजवाचिनाम् । रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति
 मे भृशम् ॥ १७ ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृद्यं व्यथतीव मे ।
 ध्वजेन पिहितः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे । गाण्डीवस्य च
 शब्देन कर्णो मे वधिरीकृतौ ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच । एकान्तं रथमास्त्राय पद्भ्यां त्वमवपीडय ।
 दृढं च रश्मीन् संयच्छु शङ्खं ध्वास्त्राम्यहं पुनः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शङ्खमुपाध्वासीद्धारयन्निव पर्व-
 तान् । हिपतां दुःखजनकं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ॥ २० ॥ शुभा
 गिरीणां च तदा दिशः शैलास्तथैव च । उत्तरथापि संलीनौ
 रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २१ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिहनेन
 च । गाण्डीवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत । तं समाश्र्वासवा-
 माद्य पुनरेव धनञ्जयः ॥ २२ ॥

द्रोण उवाच । यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उद्दीर्घते ।

प्रकम्पते यथा भूमिर्नैपोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २३ ॥ यस्त्राणि न
 प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः । अन्नयय न भासन्ते समिदास्तन्न
 शोभनम् ॥ २४ ॥ प्रत्यादित्यं च न सर्वं सृगा घोरप्रवाद्दिनः ।
 ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन्न शोभनम् ॥ २५ ॥ शकुनाद्याप-
 सव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् । गोमायुरेप सेनायां रुवन्मध्ये
 प्रधावति ॥ २६ ॥ अनाहृतश्च निष्क्रान्ती महद्देदयते भयम् ।
 भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ २७ ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेषु
 क्षत्रियाणां प्रहृष्यते । ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा सृग-
 पक्षिण ॥ २८ ॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ।
 विशेषत इहाभ्याकं निमित्तानि विनाशने ॥ २९ ॥ उत्क्रामिद्य
 प्रदीप्ताभिर्वाध्यन्ते घृतना तव । वाहनाग्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशा-
 स्यते ॥ ३० ॥ उपासते च सैन्यानि स्रग्धास्तव समन्ततः । तपस्यसे
 वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाणप्रपीडिताम् ॥ ३१ ॥ पराभूता च नः
 सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति । विवर्णमुखभूविष्टाः सर्वे योधा
 विचेतसः । गाद्य प्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्पातदर्शने

षट्षत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्धोधनो राजा समरे भीष्ममद्र-
 धीत् । द्रोणं च रथमादूर्कं वृषं च समहारयम् ॥ १ ॥ उत्तोऽय-
 मर्थ आषाढ्यो मया कर्णेन शसत् । पुनरेव च वक्ष्यामि न हि
 त्स्यामि तं घ्रुवन् ॥ २ ॥ पराजितैर्हि दस्ताय्यं तैश्च दादभवत्तरान् ।
 जने क्षनपदिऽप्राप्तैरेप एव पणो हि नः ॥ ३ ॥ तीपां न ताव-
 न्निहतं सं वसते तु ययोद्धयम् । अशातवाशो वीमत्सुरयाणाभिः
 समागतः ॥ ४ ॥ अनिहतं सैऽपि निवागे यदि वीमत्सुरागतः । पुन-

हृदिश्वर्षाणि वने वत्स्रन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ लोभाहा ते न
 जानीगुरक्षान् वा मोह आविषत् । क्षीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो
 वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां हि पुनर्द्वेषे निबन्धं भवति संशयः ।
 अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७ ॥ स्वार्थं सर्वे
 विमुञ्चन्ति येषु धर्मविदो जनाः । उत्तरं मामंभाणानां मत्स्रग-
 नाञ्च युयुत्सताम् ॥ ८ ॥ यदि वीभत्सुरायातस्तदा कस्यापराधुमः ।
 त्रिगर्तानां वचं हेतोर्मत्स्रान् योद्भुमिहागताः ॥ ९ ॥ मत्स्यानां
 विप्रकारांस्ते बह्वनक्षास्वकीर्तयन् । तेषां भयाभिभूतानां तदक्षाभिः
 प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥ प्रथमं तैर्ब्रह्मीतव्यं मत्स्रानां गोघनं महत् ।
 सप्तम्यामपराह्वेवै तथा नस्तैः समाहितम् ॥ ११ ॥ अष्टम्यां पुन-
 रक्षाभिरादित्यस्योदयं प्रति । इमा गावो ब्रह्मीतव्या गते मत्स्रे
 गवाम्पदम् ॥ १२ ॥ ते वा गाद्यानयिष्यन्ति यदि वा स्युः परा-
 जिताः । अक्षान् वा ह्युपसन्धाय कुर्युर्मत्स्रेण सङ्गतम् ॥ १३ ॥
 अथवा तानपाहाय मत्स्रो जनपदैः सह । सर्वथा सेनया शर्वैः
 संवृतो भीमरूपया ॥ १४ ॥ आयातः केवलां रात्रिमक्षान् योद्भु-
 मुपागतः । तेषामेव महावीर्यः कश्चिदेष पुरःसरः ॥ १५ ॥
 अक्षान् योद्भुमुपायातो मत्स्रो वा हि स्वयं भवेत् । यद्येष राजा
 मत्स्रानां यदि वीभत्सुरागतः ॥ १६ ॥ सर्वैर्योद्धव्यमक्षाभिरिति
 न समयः कृतः । अथ कक्षात् स्थिता ह्येते रथेषु नरसप्तमाः
 ॥ १७ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च । सञ्चान्त-
 मनसः सर्वे काले क्षामिन्महाहरथाः ॥ १८ ॥ - नान्यत्र युहाच्छेवो-
 ऽस्ति तथात्वा प्रणिधीयताम् । आच्छिन्ने गोघनेऽक्षाकमपि ह्येव
 वधिष्या ॥ १९ ॥ यमेन वापि संग्रामे को जास्तिनपुरं व्रजेत् ।
 शरैरेभिः प्रणुन्नानां भयानां गहने वने ॥ २० ॥ को हि जीवेत्
 पदातीनां भवेद्दृष्टेषु संशयः । आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीति-
 विधीयताम् ॥ २१ ॥ जानामि हि मत्स्रं तेषां मनस्त्रासयनीय न ।

अर्जुने चास्य सम्प्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २२ ॥ तथाहि दृष्ट्वा
 वीभत्समुपायान्तं प्रशंसति ॥ २३ ॥ यथा सेना न भक्ष्येत तथा
 नीतिर्विधीयताम् । ज्ञेयितं श्रुपशृणुने द्रोणे सर्वं विघटितम् ॥ २४ ॥
 अद्वैतिका महारण्ये श्रीषे शत्रुवशङ्कता । यथा न विभ्रमेत्सेना
 तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २५ ॥ इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्य्यस्य
 विशिषतः । आश्रयन्परार्थाश्च कथ्यते स स्वयं तथा ॥ २६ ॥ अश्वानां
 ज्ञेयितं श्रुत्वा क्रः प्रशंसापरो भवेत् । स्वानि वापि ब्रजन्तो वा
 सदा ज्ञेयन्ति वाजिन ॥ २७ ॥ सदा च वायवो वान्ति नित्यं
 वर्षति वासवः । स्तनयित्रीश्च निर्घोषः श्रूयते बह्वशस्तथा ॥ २८ ॥
 किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते । अन्यत्र कामाद्देवाहा
 रोपादास्मासु केवलात् ॥ २९ ॥ आचार्या वै कारुणिकाः प्राशा-
 थोपायदर्शिनः । नैते महाभये प्राप्ते सम्पृष्टव्याः कथञ्चन ॥ ३० ॥
 प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषूपत्रेणेषु च । कथा विचित्राः कुर्वाणाः
 पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३१ ॥ बह्वन्याश्रयैरुपाणि कुर्वन्तो जन-
 संसदि । इज्यास्तत्र शोपमन्वाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥
 परेषां विवरञ्जानि मनुष्यचरितेषु च । हृद्यश्वरथचर्यासु खरीष्ट्रा-
 जाविकर्मणि ॥ ३३ ॥ गोचनेषु प्रतीक्षीषु चरदारमुखिषु च । अन्न-
 संस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३४ ॥ पण्डितान् पृष्ठतः
 कृत्वा परेषां गुणवादिनः । विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै
 परः ॥ ३५ ॥ गावश्च सम्पूनिष्ठाय सेनां व्यूह्य समन्ततः । आर-
 चांश्च विधीयन्तां यत्र योत्सगामहे परान् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

कर्ण उवाच । सर्वानायुषतो भीतान् सन्तस्तानिव लक्ष्यैः ।
 अयुहमनस्यैव सर्वाश्वैवानवस्थितान् ॥ १ ॥ यत्रोप राजा मत्प्रानां
 यदि भीमत्सुरागतः । अहमावारयिष्यामि विलेव मकरालयम् ॥ २ ॥
 मम चापप्रयुक्तानां शरानां नतपर्वणाम् । नावृत्तिगच्छतामस्ति
 सर्पाणामिव सपंताम् ॥ ३ ॥ रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्त-
 वता मया । छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम् ॥ ४ ॥
 शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् । ब्रूयतां तलयोः
 भ्रुवो भेर्योराहतयोरिव ॥ ५ ॥ समाहितो हि भीमत्सुर्वर्षाण्यष्टौ
 च पञ्च च । जातस्त्रेहय युहेऽग्निन् मयि सम्पृहरिष्यति ॥ ६ ॥
 पात्रीभूतश्च कोन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव । शरौघान् प्रति-
 गृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७ ॥ एष चैव महेश्वासस्त्रिषु
 लोकेषु विश्रुतः । अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनाम्नावरः क्वचित् ॥ ८ ॥
 इतथेतश्च निमुंक्तैः कोङ्खनैर्गाह्विवाजितैः । दृश्यतामद्य वै व्योम
 शलभैरिव संवृतम् ॥ ९ ॥ अद्याहमणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
 घातैराष्टस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १० ॥ मत्कार्मुकविमु-
 क्तानां शराणां नतपर्वणाम् । क सहेताग्रत स्थातुमपि सर्वैः सुरा-
 सुरैः । अन्तराच्छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिगीर्ध्यताम् । शलभाना-
 मिवाकाशे प्रचारः सम्पृष्टश्यताम् ॥ ११ ॥ इन्द्राग्रनिधमस्यं महेन्द्र-
 समतेजसम् । अर्ह्यिष्याम्यहं पार्थमुक्ताभिरिव कृष्णरम् ॥ १२ ॥
 रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । विविधं पार्थमादास्ये
 शस्त्रानिव पन्नगम् ॥ १३ ॥ तमग्निमिष दुर्द्वर्षमसिप्रक्तिशरेभ्यनम् ।
 पाण्डानिमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १४ ॥ अश्ववेगपुरो-
 वातो रथौघस्तनयिषुमान् । शरघारो महाभेष शनयिष्यामि
 पाण्डवम् ॥ १५ ॥ मत्कार्मुकविनिमुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ।
 शरा समभिसर्पन्तां वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १६ ॥ सुतेजनैरुक्म-
 पुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः । चाणितं पश्य कोन्तेय कर्णिकारैरिवा-

बलम् ॥ १७ ॥ जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं-सम्प्राप्तमपिसत्तमः ।
तदुपाश्रित्य वीर्यञ्च युध्येयममरैरपि ॥ १८ ॥ ध्वजाद्ये वानरस्त्रिष्ठन्
बल्लेन निहतो मया । अद्यैव पतता भूमौ विनदन् भैरवान् रवान्
॥ १९ ॥ शत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् । द्वियः
प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो-दिवङ्गमः ॥ २० ॥ अद्य दुर्योधनस्याहं
शत्रुं हृदि विरस्थितम् । समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन्
रथात् ॥ २१ ॥ हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
निश्चसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २२ ॥ कामं गच्छन्तु
कुरवी धनमादाय किवलम् । रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु
मामकम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णविकल्पने

अष्टवक्षारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कृप उवाच । अद्यैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः । अर्थानां
प्रकृतिं वेत्सि नानुबध्वमवेक्ष्यसे ॥ १ ॥ मया हि बहवः सन्ति
शास्त्रमाश्रित्य चिन्तिताः । तेषां युद्धन्तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुरा-
विद् ॥ २ ॥ द्विमकालेन संयुक्तां युद्धं विजयदं भवेत् । हीनकालं
तदेवेह फलं न लभते पुनः ॥ ३ ॥ द्विमे काले च विक्रान्तं कल्या-
णाय विधीयते । आनुकूलेन कार्याणामन्तरं संविधीयते ॥ ४ ॥
भारं हि रथकारस्य न व्यवसन्ति यष्टिताः । परिचिन्त्य तु पार्थेन
सन्निपातो न नः क्षमः ॥ ५ ॥ एक कुक्षनभ्यरक्षदेकयाग्निमत-
पयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ॥ ६ ॥ एकः
सुभद्रामारीष्य हैरथे कृष्यामाह्वयत् । एकः किरातकृपेण स्थितं
रुद्रमयोधयत् ॥ ७ ॥ अग्निन्नेव वने पार्थो हृतां कृष्यामवा-
जयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि शक्रादस्त्राण्यभिधत् ॥ ८ ॥ एकः

सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद्यमः । एको गन्धर्वराजानं विज-
 सेनमरिन्दमम् ॥ ८ ॥ विजिग्ये तरसा सङ्गेऽर्सेनां प्राप्य सदु-
 र्जयाम् । तथा निवातकवचा-काशकञ्जाथ दानवाः ॥ १० ॥
 दैवतैरप्यबध्यास्ते एकेन युधि पातिताः । एकेन हि त्रया कर्णं
 किं नामेह कृतं पुरा ॥ ११ ॥ एकीकेन यथा तेषा भूमिपाशा वधे
 कृताः । इन्द्रोऽपि न हि पार्थेन संयुगे बोद्धुमर्हति ॥ १२ ॥
 वस्तेनाग्रंसते योद्धुं कर्त्तव्यं तस्य भेषजम् । आशीविषस्य क्रुद्धस्य
 पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ १३ ॥ अवमुच्य प्रदक्षिण्या दंष्ट्रामादातु-
 मिच्छसि । अथवा कुक्षरं मत्तमेक एव चरन्वने ॥ १४ ॥ अ-
 क्षुभ्रः समारुह्य मगरं गन्तुमिच्छसि । समिद्धं पावकं वापि घृत-
 नेदोवसाङ्गतम् ॥ १५ ॥ घृताक्तबीरवासास्त्र मध्येनोत्कर्त्तुमिच्छति ।
 आत्मानं कः समुद्रबुध्य कण्ठे बध्वा महाधिलाम् ॥ १६ ॥ समुद्रं
 प्रतरेद्दोभ्यां तत्र किं भान पौरुषम् । अङ्गतास्त्र कृतास्त्रं वै बल-
 वन्तं सदुर्वलः ॥ १७ ॥ तादृशं कर्णं वः पार्थं बोद्धुमिच्छेत् स
 दुर्मतिः । अस्त्राभिर्घ्नोष निङ्गतो वर्धाणीह तयोद्यम ॥ १८ ॥ सिंहः
 पाशविनिर्मुक्तो न नः श्रेष्ठं करिष्यति । एकान्ते पार्थमासीनं कूपे-
 ऽग्निमिव सवृतम् ॥ १९ ॥ अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः शो भव-
 मुत्तमम् । सहयुध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ॥ २० ॥ सैन्या-
 स्तिष्ठन्तु सन्नदा व्यूढानीकाः प्रहारिणः । द्रोणो दुर्धोधनो भीमो
 भवान् द्रोणिस्तथा वयम् ॥ २१ ॥ सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्णं मा
 साहसं कृथा । वयं व्यदक्षिताः पार्थं वक्ष्येऽपिनिबोधितम् ॥ २२ ॥
 पङ्क्त्या प्रतिशुभ्रेम तिष्ठेम सहता यदि । व्यूढानीकानि सैन्यानि
 यत्ता परमधन्विनः । युध्यामहेऽर्जुन सङ्गेऽर्सेना दानवा इव वासवम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपवाक्ये

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

अश्रुत्यामोवाच । न च तावन्मिता गावो न च भीमान्तर-
 ॥ १ ॥ न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वन्तु कर्षे विकल्पमे ॥ १ ॥ सं-
 ॥ १ ॥ सुवहन् जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् । विजित्य च परां
 सेनां नाद्गः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥ दृढत्यनिरवाक्यस्तु तूष्णीं
 भाति दिवाकरः । तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधा मचराचरान्
 ॥ ३ ॥ चातुर्वर्ष्यस्य कर्माणि विहितानि स्रयन्मुवा । धनं यैरधि-
 गन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो विद्वान् वाज-
 येत यजेत च । क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥
 वैश्वोऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् । शूद्रः शूद्र्युषणं
 कुर्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्ययः । वञ्चनायोगविधिभिर्वैतर्षीं वृत्ति-
 नाश्रिताः ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिनाम् ।
 सत्कृर्वन्ति महाभागा गुरुन् सुविशुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन
 को रान्त्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति ॥ तथा नृशंसंरूपोऽयं धार्तराष्ट्रश्च
 निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथाभिगम्य वित्तानि को विकल्पेद्विचक्षणः ।
 निकृत्या वञ्चनायोगैरन्वैतर्षिको यथा ॥ ९ ॥ कतमद्वैरयं युद्धं
 यथाजैपीर्षेनञ्चन । नकुलं सद्देवं वा धनं धीपां स्वया हृतम्
 ॥ १० ॥ युधिष्ठिरी जितः कम्पिन् भौमो वा बलिनां वरः । इन्द्र-
 प्रस्थं लया कम्पिन् संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं
 यन्निन् कृष्णा जिता पुरा । एकदस्त्रा समां नीता दुष्टकर्मवज-
 स्रला ॥ १२ ॥ मूलमेपां महत् कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा ।
 कर्म कारयथाः सूत तत्र किं विदुरोऽश्रवीत् ॥ १३ ॥ यथायक्ति
 मनुष्याणां श्रममालक्षयामहे । अन्येषां चैव रुच्यनामपि कीट-
 पिपीलिके ॥ १४ ॥ द्रौपद्यास्त्रं परिक्रम्य न सन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
 क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनञ्जय ॥ १५ ॥ त्व पुनः पण्डितो
 भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि । वैरान्तकरणो जिष्णुर्न न श्रेयं
 करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष दिवान्न गन्धर्वाभ्यासुरान्न च राक्षसान् ।

भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ यं यमेपोऽभि-
 संक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति । वृद्धं गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य
 तमेष्यति ॥ १८ ॥ लक्ष्मीं विप्रिष्टं वीर्येण धनुर्धमरराट् समम् ।
 वासुदेवसमं युद्धे पार्थं को वा न पूजयेत् ॥ १९ ॥ द्वेन द्वं
 युध्येत मानुषिणं च मानुषम् । अस्त्रं हस्त्येण यो हन्यात् कोऽर्जु-
 नेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो
 विदुः । एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥ यथा
 त्वमकरोर्द्युतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः । यथानैषीः समां कृष्णां तथा
 युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्रायः चात्रधर्मस्य
 कोविदः । दुर्युतदेवी गान्धारः अकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥
 नाद्यान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं हापर न च । ज्वलतो निशि-
 तान् बाणांस्तीक्ष्णान् क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४ ॥ न हि गाण्डीव-
 निर्मुक्ता गाण्डिपत्राः सुतेजनाः । अन्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि
 दारुणाः ॥ २५ ॥ अन्तकः पवनो मृत्युस्तथाम्निर्वज्रवासुखः ।
 कुर्युरेते ह्यविच्छेपं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ २६ ॥ यथा सभायां
 द्यूतं त्वं मातुकेन सहाकरोः । तथा युद्धस्य संग्रामे सौबलेन
 सुरक्षितः ॥ २७ ॥ युध्यन्तां कामतो घोषा नाहं योत्सेप्र धनञ्जयम् ।
 भस्त्रप्रो ह्यभामिरावोध्यो यद्यागच्छेद्गवा पदम् ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अश्वत्थामामर्त्तनवाक्ये
 पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीष्म उवाच । साधु पश्यति वै द्रोणि [रूपस्य साधु पश्यति ।
 कर्णस्तु चात्रधर्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्यो नाभि-
 वक्तव्यः पुत्रिण विजानता । द्वैतकालौ तु सम्प्रेक्ष्य योद्धव्यमिति ।
 से मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्यसमा पञ्च सपत्रा सनहादिणः ।

अथनभ्युदये तेषां न प्रमुञ्चेन पत्नितः ॥ ३ ॥ एते सर्वे विमु-
 च्छन्ति येषां चर्माविरतो जनाः । तस्मात्प्राप्तम् सर्वोभ्येनहास्यं ते
 वदति रोचते ॥ ४ ॥ कर्त्वी हि यद्व्योमनां तिलमन्त्रनाथ तम् ।
 चाचार्य्यपुत्रः समतां मरुत नाथ्येगुपस्त्रितम् ॥ ५ ॥ गाथं जाली
 विरोधत्य जीन्तेषु समुपस्त्रिते । अन्तर्गं भवता सर्वमाचार्य्येण
 उभेन ॥ ६ ॥ भवतां हि इतस्तस्यं यथादित्ये प्रमा तथा ।
 ववा अन्तर्मयी हृत्तो. सर्वथा नावहृत्तते ॥ ७ ॥ एवं मयापु
 ब्राह्मणं प्रशान्त्यु प्रतिष्ठितम् । अन्तार एकतो विदा. एत-
 नेरुव हृत्तो ॥ ८ ॥ नैव समस्तगुभयं कर्त्तव्यदिदनुमुमुमुम् । अन्त-
 भारताचार्य्यात् समुत्तारिणि ते मणि ॥ ९ ॥ अन्तारां मन्त्र विदाय
 नैतदन्तय हृत्तो । अन्तय भारताचार्य्यात् श्रोणात् पुरुषमत्तमात्
 ॥ १० ॥ शिदान्ताय पराणां हि इतिहासं पुराणम् । जामदग्न-
 वते राजन् जो श्रोणादधिको भवेत् ॥ ११ ॥ चाचार्य्यपुत्रः
 समतां नाथं कास्य मेरुने । सर्वे अन्तय गुध्यामः पाकमाग्नि-
 भागतम् ॥ १२ ॥ अन्तय जमनानीच चाप्युक्तानि मनोविमि ।
 मुञ्चो मेरो हि तेषान्त्त पाविष्टो विदुषां मतः ॥ १३ ॥

श्रोणिरुपाय । नैवं ग्यायनिष्ठं वापरमशाकं पुरुषधर्मम् ।
 किन्तु रोपपरोतेन मुद्रणा भादिता मुष्ठा ॥ १४ ॥ अन्तोरवि
 मुष्ठा वाच्या श्रोणा वाच्या गुरोरवि । सर्वथा सर्वयत्नेन पृथे
 विष्ये दितं वदित् ॥ १५ ॥

दुर्घोषन उपाय । चाचार्य्ये पथ समतां शान्तिरग्निन् विधी-
 यताम् । अमिद्यमाने तु गुरो तदन्तं विषकारितम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्घोषनी श्रोणं समद्यामाच भारत ।
 मन्त्र कर्त्तेन भीषणेण रूपेण प मन्त्रात्मना ॥ १७ ॥

श्रोण उवाच । यद्विदित् प्रथमं वाक्चं भीषः शान्तगयोऽमवीत् ।
 तनैवाहं प्रमन्त्रो वै नीनिरत्न विधीयताम् ॥ १८ ॥ यथा दुर्घो-

घनं पार्थो नोपसर्पति सङ्घरे । यथा दुर्योधनो राजानं गच्छे-
 द्विपता वधम् ॥ १९ ॥ साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधी-
 यताम् । वनवासे ह्यनिवृत्ते दर्शयेन्न स्वमर्जुनः ॥ २० ॥ घन-
 श्चालभमानोऽत्र नाद्य तत् क्षन्तुमर्हति । यथा नावं समायुञ्ज्या-
 द्दार्तराष्ट्रं कथञ्चन ॥ २१ ॥ न च सेना पराजय्यात्तथा नीति-
 विधीयताम् । उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्तादाकथमीदृशम् । तदनु-
 श्रुत्य गाङ्गेयो यथावद्वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि द्रोणवाक्ये

एकमहाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

शोष उवाच । कलाकाष्ठाय युज्यन्ते सुहृत्तांश्च दिनानि, च ।
 अर्धमासाय मासाय नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥ ऋतवशापि
 युज्यन्ते तथा सम्वत्सरा अपि । एवं कालविभागेन कालचक्रं
 प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमात् ।
 पञ्चमे पञ्चमे वर्षे हौ मासावुपजायतः ॥ ३ ॥ एषामप्यधिका
 मासा पञ्च च द्वादश क्षपाः । त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्त्तते
 मतिः ॥ ४ ॥ सर्वे यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् । एवमेतद्-
 ध्रुवं ज्ञात्वा ततो वीभक्तुरागतः ॥ ५ ॥ सर्वे चैव महात्मानः सर्वे
 धर्मार्थकोविदा । येषां युधिष्ठिरो राजा कक्षादग्नेऽपराधुयुः ॥ ६ ॥
 अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् । न चापि केवलं
 राज्यमिच्छेयुस्तोऽनुपायत ॥ ७ ॥ तदैव ते हि विक्रान्तुमीषु
 कौरवमन्दना । धर्मपापनिबन्धास्ते न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८ ॥
 यच्चानृत इति ध्यायाद्य स गच्छेत्पराभवम् । हृण्युर्मरणं पार्था
 नानृतत्वं कथञ्चन ॥ ९ ॥ प्राप्ते काले तु प्राप्तञ्च नोक्तं जेजुर्नैर्यथा ।
 अपि वञ्चयता सुप्तं तदावीर्या हि पाण्डवा ॥ १० ॥ मणिगुधान

समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् । तस्माद्यत्नं ज्ञायाणं लोके मद्भिरनु-
ष्ठितम् ॥ ११ ॥ तत्संविधीयता प्रोघ्नं मानोऽस्यगात्परम् ।
न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ॥ १२ ॥ एकान्तसिद्धिं
राजेन्द्र सम्प्राप्तय धनञ्जयः । सम्पूज्ये तु संग्रामे भावाभावौ
जयाजयौ । अत्रश्वमेकं सृशतो दृष्टमेतद्संग्रयम् ॥ १३ ॥ तस्मा-
द्युद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसहितम् । क्रियतामाशु राजेन्द्र
सम्प्राप्तो हि धनञ्जय ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच । नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पिता-
मह । युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयतान् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयता यदि रोचते ।
सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ क्षिप्रं बलं चतु-
र्भागं शस्त्रं गच्छेत् पुरं प्रति । ततोऽपरश्चतुर्भागो गा समादाय
गच्छेत् ॥ १७ ॥ वयं तर्ह्येन सैन्येन प्रतियोत्सगाम पाण्डवम् ।
अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणि शारदतस्तथा ॥ १८ ॥ प्रतियोत्सगाम
जीमत्सुमागतं कृतनिश्चयम् । मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा अत-
क्रतुम् । अहमावारयिष्यामि वेश्मैव मकरालयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदाकथं कुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महा-
त्मना । तथैव कृतवान् राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २० ॥ भीष्म
प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तद्नन्तरम् । सेनामुखान् व्यवस्थाप्य
व्यूहितुं सम्पूचक्रमे ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच । आचार्यं मध्ये तिष्ठन्मश्रुत्वा मा तु सव्यत ।
कृपं शारदतो धीमान् पाश्र्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ २२ ॥ अग्रतः
सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दक्षिणतः । अहं सर्वस्य सैन्यस्य पथात्
स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि भीष्मसैन्यव्यूहे

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा व्यूहेष्वनीकेषु कौरवाणां मङ्ग-
रथैः । उपायादर्जुनस्तूर्णं रथधीमिण नादयन् ॥ १ ॥ दृष्टुस्ते
ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् । दीधूयमानस्य भयं गाण्डीवस्य
च निःस्वनम् ॥ २ ॥ ततः सर्वं समालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवघन्विनम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच । एतद्भजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते । एष
धीयः स रथजो रोरवीति च वानरः ॥ ४ ॥ वानरः सर्वसेनायां
करोति भयमुत्तमम् । एष तिष्ठप्रथम्रेष्ठे रथे च रथिनाम्बरः ॥ ५ ॥
उत्कर्षति धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमथनिघ्ननम् । इमौ हि बाणौ
सहितौ पादयोर्मि व्यवस्थितौ ॥ ६ ॥ अपरौ बाणतिक्रान्तौ कर्णौ
संसृष्टौ मे शरौ । निवर्त्तय हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम्
॥ ७ ॥ अभिवाद्यते पार्थः शीघ्रे च परिपृच्छति । चिरदृष्टोऽय-
मस्मानि प्रज्ञावान् बान्धवाप्रियः । अतीव उ्वलितो लक्ष्मण पाण्डु-
पुत्रो धनंजयः ॥ ८ ॥ रथी शरी चारुतलो निपङ्गी शङ्खी पताकी
कवची किरौटी । खड्गो च धन्वी विरराज पार्थः मिस्त्री वृत्त-
स्तु गभिरिवावसित्ता ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनः कुरुन् दृष्ट्वा संग्रामे समव-
स्थितान् । तत्कालसदृशं वाक्यं मत्स्यपुत्रमभाषत ॥ १० ॥ ।

अर्जुन उवाच । द्रुपदाते च सेनायां हयान् संवच्छ मारथे ।
यावत्समीचे सैन्येऽस्मिन् क्लासी कुरुकुलाधमः ॥ ११ ॥ सर्वानेता-
ननाहत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् । तस्य भूर्द्धिं पतिष्यामि तत एते
पराजिताः ॥ १२ ॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरः ।
भीष्म कृपश्च कर्णश्च महेश्वासा व्यवस्थिताः ॥ १३ ॥ राजानं नाव
पश्यामि गाः समादाय गच्छति । दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्खे
जीवपरायणः ॥ १४ ॥ उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।

तथैव योक्ते वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम् । तं जित्वा विनि-
वर्त्तिष्ये गाः समादाथ सर्वशः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स वैराटिहंयान् संवम्य यत्रतः ।
नियम्य च ततो रश्मोन् यत्र ते क्रूरपुङ्गवाः ॥ १६ ॥ अशोदय-
स्ततो वाहान् यतो राजा संयोधनः । उत्सृज्य रथवंशन्तु प्रयाते
श्वेतवाहने ॥ १७ ॥ अमिप्राय विदित्वा तं कृपो वचनमब्रवीत् ।
नैपोऽन्तरेण राजानं वीभत्सुः स्वातुमिच्छति ॥ १८ ॥ तस्य
पार्थिवं गृहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः । न ह्येनमतिसुहमेको
युध्येत संयुगे ॥ १९ ॥ अन्यो देवात् सद्यसाक्षात् कृष्णाहा दिवकी-
सुतात् । आचार्याच्च सपुष्पाहा मारदाजान्महारथात् ॥ २० ॥
किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा । दुर्योधनः पार्थि-
वज्जले पुरा नौरिव मञ्जति ॥ २१ ॥ तथैव गत्वा वीभत्सुर्नाम
वियाव्य चात्मनः । शलमैरिव तां मेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ २२ ॥
कीर्यमाणः शरौघैस्तु योधास्ते पार्थशोदितैः । नापश्यन्नाहतं
भूमिमन्तरीक्ष्य पल्लिभिः ॥ २३ ॥ तीपामापततां युद्धे नापयाने-
ऽभवन्नतिः । शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति न चेतसा ॥ २४ ॥ ततः
शङ्खं प्रदधौ स द्विपतां लोमहर्षणम् । विस्कार्य च धनुःश्रेष्ठं
ध्वजे भूतान्यशोदयत् ॥ २५ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्रनेन
च । गाह्रोवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ २६ ॥ अमा-
नुपाणां सर्वेषां भूतानां ध्वजवामिनाम् । ऊर्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना
धायमानाः समन्ततः । गाव प्रतिन्यवर्त्तन्त दिशसास्वाय दक्षि-
णाम् ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोशरणपर्वणि गोनिवर्त्तने

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजि-
 त्वाथ धनुर्वेराग्रः । दुर्योधनायाभिमुखः प्रयातो भूयो रणं
 सोऽभिविकीर्णमाणः ॥ १ ॥ गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्यान्
 किरीटिन कार्यकृतञ्च मत्वा । दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातं कुरु-
 प्रवीराः सहस्राभिपेतुः ॥ २ ॥ तेषामनीकानि बहूनि गाढं व्यूढानि
 दृष्ट्वा बद्धलघ्वजानि । मत्स्यस्य पुत्रं हिषता निहन्ता वैराटि-
 मामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३ ॥ एतेन तृणं प्रतिपादयेमान् श्वेतान्
 हयान् काञ्चनरश्मियोक्तान् । जवेन सर्वेषु कुरु प्रयत्नमासादयेवं
 कुरुसिंहवृन्दम् ॥ ४ ॥ गजो गजेनेव मया दुरात्ता यो योद्धुमा-
 काङ्क्षति सूतपुत्रः । तमेव मा प्रापय राजपुत्र दुर्योधनापाश्रय-
 जातदर्पम् ॥ ५ ॥ स तैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः पुत्रो विराटस्य
 सुवशंकचैः । व्यध्वंसयत्तद्रथिनामनीकं ततोऽवहत्पाण्डवमजि-
 मध्ये ॥ ६ ॥ त विवसेनो विशिखैर्विपाटैः संग्रामजिच्छुभहो
 जवथ । प्रव्युद्युर्भारतमापतन्तं महारथाः कर्षमभीप्समानाः
 ॥ ७ ॥ ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरामनाक्षैः शरवेगतायः ।
 व्रातं रथानामदहत्समन्युर्वन यथान्नि कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ८ ॥
 तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते पाथं विकर्णोऽतिरथं रथेन । विपाट-
 वर्षेण कुरुप्रवीरो भीमेन भीमानुजमाससात् ॥ ९ ॥ ततो विक-
 र्णस्य धनुर्विकृष्य जाम्बूनदाग्रीपचितं दृढल्पम् । अपातयत्तं
 ध्वजमस्य मय्य छिन्नध्वजः सोऽभ्यपवाञ्छवेन ॥ १० ॥ त आत्र-
 वाणा गणदाधितार कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि । शत्रुन्तपः
 कोपममृष्यमाणं समाह्वयच्छरवर्षेण पाथंम् ॥ ११ ॥ स तेन
 राश्यातिरथेन विद्धो विगाहमानो ध्यजिनी कुरुणाम् । शत्रुन्तपं
 पञ्चमिराशु विद्धा ततोऽस्य सूतं दमभिर्जवान् ॥ १२ ॥ ततः स
 विद्धो भरतर्षभेण वाग्नेन गात्रावरणातिगेन । गतासुराजौ निप-
 पात भूमो नगो नगाद्यादिव वागसम् ॥ १३ ॥ नरर्षमास्तेन

नरर्षभेण वीरा रणे वीरतरेण भग्ना । सकम्पिते वातवनेन
 काले प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४ ॥ हनास्तु' पार्थिव नर-
 प्रवीरा गतासवोर्व्यां सुपुत्रः सुवेधाः । वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः
 पराजिता वासवजेन सङ्घे ॥ १५ ॥ सुवर्षकाण्ययसवर्मनहा
 नागा यथा हेमवता प्रवृद्धाः । तथा च यत्नं समरे विनिघ्नन्
 गाण्डोवघन्वा पुरुषप्रवीरः ॥ १६ ॥ चकार सङ्घे विदिशो दिशश्च
 हृदन्निवाम्निर्वनमातपान्ते । प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते विधा-
 तयित्वा पवनोऽम्बुदांय ॥ १७ ॥ तथा सपत्नान् विकिरन् किरीटि
 शीघ्रं सङ्घेऽतिरथो रथेन । शोणाश्रुवाहस्य हयान्निहत्य
 वैकर्त्तनभ्रातुरदीनसखः ॥ १८ ॥ एकेन संग्रामजितः परेण शिरी
 जहाराशु किरीटमाली । तस्मिन् हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैक-
 र्तनो वीर्यमथाददानः ॥ १९ ॥ प्रगच्छ दन्ताविव नागराजो मह-
 र्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् । स पाण्डवं दादश भिः पृथक्कैवैकर्त्तनः ।
 शीघ्रमथो जघान ॥ २० ॥ विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वान् विराट-
 पुत्रश्च करे निजघ्ने । तमापतन्तं सहसा किरीटो वैकर्त्तनं वै
 तरसाभियत्य ॥ २१ ॥ प्रगच्छ वेगं न्यपतञ्जवेन नागं गरुत्मानिव
 शितपक्षः । तावुत्तमो सर्वधनुर्हराणां महावली सर्वस पत्रसाक्षी
 ॥ २२ ॥ कर्षस्य पाथस्य निषम्य मुहं दिदृक्षमाणाः कुरवोऽवतस्थुः ।
 सपाण्डवस्तूर्णमुदीक्षंकोप कृतागसं कर्षमुदीच्य हर्षात् ॥ २३ ॥
 क्षणेन साश्वं सरथं समृतमन्तर्द्वेषे पोरसरोषहृष्टया । ततः
 सुविधाः सरथा सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ॥ २४ ॥
 पन्तर्हिता भीषणमुखो महाशूराः किरीटिना कीर्णरथा पृथक्कैः ।
 स चापि तानर्जुनबाहुमुत्तान् पराव्यरौषैः प्रतिपत्य वीरः ॥ २५ ॥
 तस्यो महाता सधनु कषाण सविष्णुनिद्रामिरिवाशु कर्षः ।
 ततश्चभूरे तलतालघञ्जः मयङ्गभेरीपण्डवप्रदात् ॥ २६ ॥ प्रसु-
 द्धिगण्य ऽपलनिघ्नन्तं वैकर्त्तनं पुण्ड्रता कुरुपाम् । उद्भूतताडूल-

रुदापताकध्वजोत्तमांसाकुलभीषणान्तम् ॥ २७ ॥ गाण्डीवनिर्घोष-
 कृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः । स चापि वैकर्त्तनमर्ह-
 यित्वा साश्वं ससूतं सरथं पृथक्कै ॥ २८ ॥ तमाववर्ष प्रसमं
 किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा । स चापि पार्थं वद्भूमिः
 पृथक्कै वैकर्त्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ॥ २९ ॥ तथैव कर्णञ्च किरीट-
 गाली संच्छादयामास शितैः पृथक्कैः । तयोः सुतीक्ष्णान् वृजतोः
 शरीरान् महाशरीषास्त्रविवर्द्धने रणे ॥ ३० ॥ रथे विलम्बाविव
 चन्द्रसूर्यौ घनान्तरेणानुदृश्य लोक । अथाशुकारी चतुरो
 श्चयाथ पार्थञ्च विव्याध शरैस्तु कर्ण ॥ ३१ ॥ त्रिभिस्तु यन्तार-
 ममृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरेव केतुम् । ततोऽभिविद्ध सम-
 रावमर्ही प्रवोषित सिंह इव प्रसप्त ॥ ३२ ॥ गाण्डीवधन्वा
 मवरः कुरुणामजिह्वनी कर्णमियाथ जिष्णु । शरास्तदृष्ट्वा
 निहतो महात्मा प्रादुश्यकारातिमनुष्यकर्म ॥ ३३ ॥ प्राच्छादयत्
 कर्णरथं पृथक्कैर्लोकानिमान् सूर्यं इवाशुजालैः । स हस्तिनिवा-
 म्मिहतो गजेन्द्र प्रष्टञ्च भल्लान्निशितान्निपद्नात् ॥ ३४ ॥ आकर्ण-
 पूर्णञ्च घनुर्विकृष्य विव्याध गात्रेष्वथ सूतपुत्रम् । अथास्य बाह्वरु-
 शिरोललाटं श्रीवावराद्भानि परावमर्ही ॥ ३५ ॥ शितैश्च वाणै-
 र्युधि निर्विभेद गाण्डीवमुक्तैरग्निप्रकाशैः । स पार्थमुक्तैर्विशिखै
 प्रणुन्नो गजो गलेनेव जितस्तरस्वी । विहाय सग्रामशिरः प्रयातो
 वैकर्त्तन पाण्डववाणतप्त ॥ २६ ॥

इति विराटपर्वणि चोद्धरणपर्वणि कर्णापधाने

धनु पद्माशोऽध्याय ॥ ५४ ॥

वैशम्पयन उवाच । अथवाते तु राधेये दुर्योधनेपुरोगमाः ।
 अनोकेन तथा खेन अनैरार्च्छन्त पाण्डवम् ॥ १ ॥ बह्वधा तस्य
 सैन्यस्य व्यूहस्थापततः शरैः । अधारयत वेगं च विलेव तु मही-
 दधेः ॥ २ ॥ ततः प्रहस्य बीमत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । दिव्य-
 भस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्यद्याद्रथसत्तम ॥ ३ ॥ यथा रश्मिभिरादित्यः
 प्रच्छाद्यति मेदिनीम् । तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो-
 दिगो दध ॥ ४ ॥ न रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्मणाम् ।
 अनिर्विहं शितैर्वाणैरासीद्वृष्टुलमन्तरम् ॥ ५ ॥ दिव्ययोगात्
 पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च । शिचाशिल्योपपन्नत्वादस्त्राणाञ्च परि-
 क्रमात् ॥ ६ ॥ वीर्यवच्चं द्रुतं चाग्रं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ।
 कालान्निमिव बीमत्सुं निर्द्वन्द्वन्तमिव प्रजाः ॥ ७ ॥ नारयः प्रेक्षितुं
 श्रेकुञ्चं लन्तमिव पात्रकम् । तानि यस्तान्यनीकानि रेजुरर्जुन-
 मार्गणैः ॥ ८ ॥ शैलं प्रति नवाभ्राणि व्याप्तानीवाकर्श्रमिभिः ।
 अगोकानां वनानीव फुल्लानि क्लृप्तमैशुमैः ॥ ९ ॥ रेजुः पार्थ-
 शरैस्सहत्तदा सैन्यानि भारत । स्रजोऽर्जुनशरैः शीघ्रं शुष्यत् पुष्पं
 हिरण्यम् ॥ १० ॥ छत्राणि च पताकाश्च खिदधार सदागतिः ।
 स्वबलदासनात्प्रस्ताः परिमेतुर्दिगो दध ॥ ११ ॥ रथाङ्गद्वेषा-
 मादाव पार्थच्छिन्नगुगा हयाः । कर्णकक्षाविपाणेषु अन्तरोष्ठेषु
 चैव ह ॥ १२ ॥ मर्मस्त्रङ्गेषु चाहत्यापातयत् समरे गजान् । कौर-
 वाद्यगजानान्तु शरीरैर्गतचेतसान् ॥ १३ ॥ क्षणेन संवृता भूनि-
 र्भेषैरिव नमस्तलम् । युगान्तसमये सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥ १४ ॥
 कालक्षयमभेदिण ददत्पुण्यमिच्छ मिच्छी । तदत् पार्थो महाराज
 ददाह समरे रिपून् ॥ १५ ॥ ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निस्त्र-
 नेन च । अग्देनामानुषापाश्च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ १६ ॥
 मैरयं अद्मत्पथं जानरस्य च कुर्वतः । देवारिपाश्च बीमत्सुस्तन्नि-
 न्दोर्धोधने वने ॥ १७ ॥ भयगुत्याद्यामास बलजानरिमर्देन ।

रथमक्तिमनिवाणां प्रागिव निपतद्भुवि ॥ १८ ॥ सोऽपयात्सहस्रा
 पयात् साहस्राश्चाभ्युपेयिवान् । भरत्रातैः सुतीच्याग्रैः सनादिष्टैः
 खगैरिव ॥ १९ ॥ अर्जुनस्तु खमावत्रे लोहिताप्राशनैः खगैः ।
 अत्रमध्ये ययार्कस्य रश्मयस्तिम्भतेजसः ॥ २० ॥ दिशासु च तथा
 राजन्नसंख्याताः शरास्तदा । सङ्घदेवान्तं शिकूरथमभ्यसितुं परे
 ॥ २१ ॥ अलव्यः पुनरखैस्तु रथात् सोऽतिप्रपादयेत् । ते शरा
 दिट् शरीरेषु यथैव न ससञ्चिरे ॥ २२ ॥ दिङ्मनीकेषु बीभत्सोर्न
 ससञ्चे रथस्तदा । स तदिक्षीभयामास क्षरातिवलमक्षसा ॥ २३ ॥
 अमन्तभोगी भुजगः क्रीडन्निव महाणवे । अस्यती नित्यमत्यर्थं
 सर्वमेवातिगस्तथा ॥ २४ ॥ अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्धोषः किरी-
 टिनः । सन्ततास्तत्र मातङ्गा वाणैरल्पान्तरान्तरे ॥ २५ ॥ संवृता-
 स्तेन दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः । दिग्घोऽनुभ्रमतः सर्वाः सद्य-
 दक्षिणमस्यतः ॥ २६ ॥ सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ।
 पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षुषि न कदाचन ॥ २७ ॥ नालक्ष्येषु शराः
 पेतुस्तथा गाण्डीवघन्वनः । मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्दहती
 वने ॥ २८ ॥ यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः । नूनं
 पार्थवयैपित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ॥ २९ ॥ हन्त्यस्मानित्यमन्यन्त
 पार्थेन निहताः परे । घ्नन्तमत्यर्थमहितान्विजयन्तत्र मेनिरे ॥ ३० ॥
 कालमर्जुनरूपेण संहरन्तमिव प्रजाः । कुरुसेनाशरीराणि पार्थ-
 नैवाहतान्यपि ॥ ३१ ॥ सेटुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुयासनात् ।
 घोपधीनां शिराशीव दिपच्छीर्षाणि सोऽन्वयात् ॥ ३२ ॥ अवनेशु-
 द्धरुणा हि वीर्यैष्यर्जुनजाड्यात् । अर्जुनानिलमिन्त्रानि वना-
 न्यर्जुनविहिषाम् ॥ ३३ ॥ अक्रूर्लोहितघाराभिर्धरणीं लोहिता-
 न्तराम् । लोहितेन समायुक्तैः पांशुभिः पवनोद्धतैः ॥ ३४ ॥
 वभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः । साकं खन्तत् क्षणेनाधीत्
 सन्सप्रायामिव लोहितम् ॥ ३५ ॥ अप्यस्तं प्राप्य सूर्योऽपि निव-

सैत न पाण्डवः । तान् सर्वान् समरे शूर पौरुषे समवस्थितान्
 ॥ ३६ ॥ दिव्यैरस्त्रैरभिन्यात्ता सर्वानार्क्षहनुर्बेरान् । स तु
 द्रोणं त्रिसप्तत्या चतुरप्राणा समाप्यत ॥ ३७ ॥ दुःसहं दशभि-
 र्वासैर्द्रोणिमष्टामिरेव च । दुःशासन हादशभिः कथं शारदत्तं
 त्रिभिः ॥ ३८ ॥ भीष्मं भान्तनवं पृष्ट्वा राजानं च शतेन ह ।
 कर्ष्यञ्च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ॥ ३९ ॥ तस्मिन् विद्धे
 महेष्वासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे । हताशुसूते विरथे ततोऽनीक-
 ममच्यत ॥ ४० ॥ ततः प्रेममं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुर ।
 अभिप्रायं समाश्राय वैराटिः पार्थमग्रवीत् ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । शोभ्याय रुचिरं पार्थ रथं शारथिना मया ।
 कमदृयास्त्रसिऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं जया ॥ ४२ ॥

अर्जुन उवाच । लोहिताश्वमरिष्टं यं वैद्याघ्नमनुपम्यसि ।
 नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४३ ॥ कपस्यैतदनी-
 काग्रं प्रापयस्वैतदेव माम् । एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढ-
 धन्विनः ॥ ४४ ॥ कमण्डलुध्वजे यस्य शतकुण्डमय शुभः ।
 आचार्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४५ ॥ सदा ममैव
 मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि । सुप्रसन्नं महावीरं कुरुक्षेत्रं प्रद-
 क्षिणम् ॥ ४६ ॥ अथैव चावरोक्षेत्रमेव धर्मः सनातनः । यदि मे
 प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहरिष्यमि
 नास्य कीपो भवेदिति । अस्याविदूरे च घनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते
 ॥ ४८ ॥ आचार्यस्यैव पुत्रो वै अग्रत्यामा महारथः । सदा
 ममैव मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ४९ ॥ एतस्य, हं रथं प्राप्यं
 निवर्तय्या पुनः पुनः । य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ॥ ५० ॥
 सेनाग्रेण ततोऽथ व्यवहार्येण तिष्ठति । यस्य नागो ध्वजाग्रे
 वै हेमकेतनसदृशः ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रपुत्र श्रीमानेव राजा सुयो-
 धनः । एतस्याभिमुखं कीर रथं पररथाकुलम् ॥ ५२ ॥ प्रापय-

खैप राजा हि प्रनाथी युद्धदुर्मदः । एष द्रोणस्य शिष्याणां भीष्म-
 स्त्रे प्रथमो मतः ॥ ५३ ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि भीष्मास्त्रं विपु-
 रणे । नागकक्षा तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ॥ ५४ ॥ एष
 वैकर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते । एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य
 दुरात्मनः ॥ ५५ ॥ यत्तो भवेथाः संग्रामे स्रष्टेति हि सदा नया ।
 वस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ॥ ५६ ॥ हस्तावापी वृह-
 द्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् । यस्य तारार्कविक्रोऽसौ रथे ध्वज-
 वरः स्थितः ॥ ५७ ॥ यस्यैतत् पाण्डुरं क्वत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ।
 महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ॥ ५८ ॥ बलाहकाग्रे
 सूर्यो वा षोऽप्य प्रमुखे स्थितः । हेमचन्द्राकंसङ्काशं कवचं यस्य
 दृश्यते ॥ ५९ ॥ जातरूपधिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे । एष
 धान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ ६० ॥ राजत्रियामि-
 त्तद्वस्य दुर्ध्वोधनवशानुगः । पश्चाद्दिप प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो
 भवेत् ॥ ६१ ॥ एतेन शुध्यमानस्य यत्त संयच्छ मे हयान् ।
 ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाधितम् । यत्रातिष्ठत् कपो
 राजन् योक्तप्रमानी धनस्त्रयम् ॥ ६२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरं प्रति कृपाचार्यादीनां
 परिचयदाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्वि-
 नाम् । संपर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमाहता ॥ १ ॥ पथ्यासि-
 बालिनस्तस्युः समाकृटाः प्रहारिण । भीमरूपस्य मातङ्गा-
 स्तोमराक्षुःशवीदिता ॥ २ ॥ महामात्रै समाकृटा विचित्रकवचो-
 ज्ज्वला । ततः अक्र सूरगणैः समाकृष्ट सुदर्शनम् ॥ ३ ॥ सही-
 पायात्तदा राजन् विश्वाश्रिमहतां गणैः । तद्देवयज्ञगन्धर्वैः

सहीरगसंमाकुलम् ॥ ४ ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ब्रह्माणामिव मण्ड-
 लम् । अस्त्राणाञ्च बलं तेषां मनुष्येषु प्रयुञ्जताम् ॥ ५ ॥ तच्च घोरं
 बहद्युहं कृपार्जुनसमागमे । द्रष्टुमभ्यागता देवा विमानैः स्वैः
 पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ अतं अतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयी ।
 मणिरत्नमयी चान्या पासादमुपधारयत् ॥ ७ ॥ ततः कामगमं
 दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् । विमानं देवराजस्य शुशुभे खिचरं
 शुभम् ॥ ८ ॥ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासदाः । गन्धर्वा
 राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ९ ॥ तथा राजा वसुमता
 बलाच्चः सुप्रतर्ह्वनः । अष्टकश्च प्रिवियैव यथातिर्नङ्गपो गयः ॥ १० ॥
 मनुः पूरुवरघुर्मानुः कृशाश्रुः सगरो नल्ल । विमानन्देवराजस्य
 समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ ११ ॥ अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
 तथा धातुर्विधातुश्च कुवेरस्य यमस्य च ॥ १२ ॥ अलम्बुप्रोग्र-
 सेनानां गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः । यथामागं यथोद्देशं विमानानि
 प्रकाशिते ॥ १३ ॥ सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाय परमर्षयः । अर्जु-
 नस्य कुरूणाञ्च युहं द्रष्टुमुपागताः ॥ १४ ॥ दिव्यानां तत्र मात्यानां
 शम्भुः पुण्योऽथ सर्वशः । प्रससार वसन्तादौ ब्रह्माणामिव पुष्पिणाम्
 ॥ १५ ॥ आतपत्राणि वासांसि ध्वजाश्च व्यजमानि च । तत्र
 रत्नानि दिवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ॥ १६ ॥ उपाशाम्यद्भृजो भीमं
 सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः । दिव्यान् गन्धानुपादाय वायुर्बोधानसंभवत्
 ॥ १७ ॥ प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलङ्कृतम् । संस्रतद्भिः स्थित-
 यापि नानारत्नावभासितैः ॥ १८ ॥ विमानैर्विंविधैर्दृष्टवैकपागतेः
 सुरोत्तमैः । वज्रभृच्छुक्लेभे तत्र विमानस्त्रः सुरैर्हृतः ॥ १९ ॥ विभ्रन्
 मालां महातेजाः पद्मोत्पलसमायुताम् । विप्रेक्षमाणो बद्धभि-
 र्नातिप्यत् सूनुभावे ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरपर्वणि देवानग्ने

पद्मपद्मोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां पाशु-
नन्दनः । तत्र वैराटिमाम्भ्यः पार्थो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जाम्ब-
नदमयी देवी ध्वजे यत्न्य प्रदृश्यते । तस्य दक्षिणतो वाहि इपः
प्रारहतो यतः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनंश्रयवधः श्रुत्वा वैराटिस्वरितस्तदा ।
हयान् रजतसङ्घाशान् हेममाण्डानघोदयत् ॥ ३ ॥ शत्रुपूर्वा तु
तत्सर्वं जवमास्थाय शोचनम् । प्राहिणोऽन्द्रसङ्घाशान् कुपिता-
नित्र तान् हयान् ॥ ४ ॥ स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हय-
कोविदः । पुनरावर्त्तयामास तान् हयान् वातरंहसः ॥ ५ ॥
प्रदक्षिणमुपावृत्त्य मण्डलं सव्यमेव च । कुरून् समोहयामास
मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ हृपत्य रथमास्थाय वैराटिरकुतो-
भयः । प्रदक्षिणमुपावृत्त्य तस्यौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥ ततो-
ऽर्जुन शङ्खवरं देवदत्तं महास्वनम् । प्रदधौ बलमास्थाय नाम
विश्राव्य चात्मनः ॥ ८ ॥ तस्य शब्दो महानासीदुधायमानश्च
लिष्णुना । तथा वीर्यवता सङ्घेऽपर्वतस्यैव दीर्यतः ॥ ९ ॥
पूजयाश्चक्रिरे शङ्खं कुरवः सहसैनिकाः । अर्जुनेन समाध्यातः
अतथा यन्त्र दीर्यते ॥ १० ॥ दिवमावृत्त्य शब्दस्तु निवृत्तः शशुवे
पुनः । सृष्टो मघवता वक्ष प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥ एतस्मिन्न-
न्तरे वीरो बलदर्पमन्वितः । अमृष्यमाणस्तं शब्दं हृपः प्रार-
हतस्तथा ॥ १२ ॥ अर्जुनं प्रति संरक्षी युद्धार्थी स महारथः ।
महोदधिजभादाय दधौ वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ स तु शब्देन
लोकांस्त्रीनावृत्त्य रथिनां वरः । धनुरादाय समहञ्जराशब्दमक-
रोत्तदा ॥ १४ ॥ तौ रथौ सूर्यसङ्घाशौ योत्स्रमानौ महाबलौ ।
प्रारहाविव जीमूतौ व्यरोचिता व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥ ततः प्रार-
हतस्तूर्णं पार्थं द्रुमिराशुगैः । विव्यास परवीरध्वं निमित्तैर्मम-
भेदिभिः ॥ १६ ॥ पार्थोऽपि त्रिशुत लोके गाण्डीवं परमाशुधम् ॥

विक्रम्य विक्षेप बह्वन्ताराचान्मर्मभेदिनः ॥ १० ॥ तानप्राप्तांश्चित्तै-
 र्वाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान् । कृपयिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ १८ ॥ ततः पार्थश्च सक्रुदयित्वान् मार्गान् प्रदर्शयन् ।
 दिशः प्रच्छादयामास वाणौघैः प्रदिशस्तथा ॥ १९ ॥ एकच्छाय-
 मिवाकाशमकरोत् सर्वतः प्रभुः । प्राच्छादयदमेयात्मा पार्थः शर-
 शतैः कृपन् ॥ २० ॥ स शतैरहितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ।
 तूष्णं दग्धसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ॥ २१ ॥ अर्हयित्वा महा-
 त्मानं ननाद समरे कृपः । ततः कनकपर्वाग्रैर्वीरैः सन्नतपर्वभिः
 ॥ २२ ॥ धनुरादाय विव्याध पार्थं दग्धभिराशुनैः । छरन्
 गाण्डोवनिर्मुक्तैर्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ २३ ॥ चतुर्भिर्यतुरस्त्रीक्ष्णै-
 रविध्यत् परमेषुभिः । ते ह्यया निशितैर्विद्धा ज्वलद्भिरिव पावकैः
 ॥ २४ ॥ सतमेतुः सहसा सर्वे कृप स्वानादथाच्यवत् । च्युत-
 द्धौतममालोक्य स्वानात् कुन्तीसुतस्तदा ॥ २५ ॥ नाविध्यत् पर-
 वीरघ्नो रक्षमानोऽस्य गौरवम् । स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः
 सव्यभाचिनम् ॥ २६ ॥ विव्याध दग्धभिर्वाणैस्त्वरितः कङ्कपतिभिः ।
 ततः पार्थो धनुस्तस्य भङ्गेन निशितेन च ॥ २७ ॥ विच्छेदैकेन
 भूयस्तु हस्ताबापमथाह्वरत् । अयास्य कवचं वाणैर्निशितैर्मर्म-
 भेदिभिः ॥ २८ ॥ व्यधमन्त्र च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ।
 तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात् काय आबभौ ॥ २९ ॥ समये मुच्य-
 मानस्य सर्पस्येव तनुयथा । छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय
 कार्मुकम् ॥ ३० ॥ चकार गौतमः सञ्ज तदह्वतमिवाभवत् । स
 तदप्यस्य कीन्तेययिच्छेद नतपर्वणा ॥ ३१ ॥ एवमन्यानि चापानि
 बहूनि कृतहस्तवत् । शारदतस्य विच्छेद पाण्डवः परवीरहा
 ॥ ३२ ॥ स छिन्नधनुरादाय रथाच्छक्तिं प्रतापवान् । प्रादिषोत्
 पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तमशनीमिव ॥ ३३ ॥ तामर्जुनस्तदायान्तीं
 शक्तिं हेमविभूषिताम् । वियुक्तां मघोस्काभा विच्छेद दग्धभिः

शरैः ॥ ३४ ॥ सापतद्वयथा हिन्ना भूमौ पार्थिव धीमता । युग-
 पक्षैश्च भक्षैस्तु ततः सज्यधनु कृपः ॥ ३५ ॥ तनाशु निश्चितैः
 पाथं विभेद् दशभिः शरैः । ततः पाथो महातंजा विशिखान-
 नग्नितेजसः ॥ ३६ ॥ चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोद्गम शिलाभितान् ।
 अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो ह्वयान् ॥ ३७ ॥ पछेन च शिरः
 काचाच्छरेण रथसारथे । विभिस्त्रिवेषुं समरे हाभ्यामक्षं नंहा-
 रथः ॥ ३८ ॥ हादशेन तु भक्षेन चक्रत्तस्य ध्वजोत्तमम् । ततो
 वल्लनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ॥ ३९ ॥ वयोदशेनेन्द्रसमं कृपं
 वक्षस्यविधत् । स हिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ४० ॥
 गदापाणिरवभ्रुव्य तूष्णं चिक्षेप ता गदाम् । सा च मुक्ता गदा
 सुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ॥ ४१ ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्ग-
 मथागमत । तन्तु योधाः परीप्सन्त- आरहतममर्षणम् ॥ ४२ ॥
 सर्वत समरे पाथं शरवर्षैरवाकिरन् । ततो विराटस्य सुतः
 सव्यमाहृत्य वाजिनः ॥ ४३ ॥ यमक मण्डलं कृत्वा तान् योधान्
 प्रत्यवारयत् । ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः । अप-
 जङ्घुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राहनञ्जयात् ॥ ४४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपापयाने
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 अभ्यद्रवदनाष्टयः शोणाश्वः श्वेतवाहनम् ॥ १ ॥ स तु चक्ररथं
 दृष्ट्वा गुरुनाथान्तमन्तिकात् । अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्य-
 मब्रवीत् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । यत्रैषा काञ्चनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।
 उच्छ्रिता प्रवरे दृष्टे पताकाभिरलङ्घिता ॥ ३ ॥ तत्र मा वृद्ध

भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे । अश्वः शोणाः प्रकाशन्ते वृहन्त-
 श्वारुवाहिनः ॥ ९ ॥ स्निग्धविद्रुमसङ्गायास्ताम्रास्याः प्रियदर्शना ।
 युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ ५ ॥ दीर्घबाहुर्महा-
 तेजा बलरूपसमन्वितः । सर्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रताप-
 वान् ॥ ६ ॥ बुद्ध्या तुल्यो ह्यग्रमसा वृहस्पतिसमो नयि । वेदा-
 स्त्रथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ७ ॥ संहाराणि सर्वाणि
 दिव्यान्यस्त्राणि मारिष । धनुर्वेद्यं कार्त्स्न्यं यस्मिन्नित्यं प्रति-
 ष्ठितः ॥ ८ ॥ क्षमा दमय मत्पुत्र आनृशंस्यमघाल्लवम् । एते
 चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं द्विजे गुणाः ॥ ९ ॥ तेनाहं योद्-
 मिच्छामि महाभागेन संयुगे । तस्मात्तं प्रापवाचार्यं क्षिप्रमुत्तर
 वाहय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हमभूपणान् ।
 सोदयामास तानश्वान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ ११ ॥ तमापतन्तं
 विगेन पाण्डवं रथिनां वरम् । द्रोण प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्त-
 मिव हिपम् ॥ १२ ॥ ततः प्राध्यापयच्छुङ्गं भेरीशतनिनादिनम् ।
 प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १३ ॥ अथ शोणान् सद-
 श्वांस्तान् हसवर्णैर्मनोजवैः । मिथितान् समरे दृष्ट्वा व्यस्यन्त
 रणे नरा ॥ १४ ॥ तौ रथौ वीर्यसम्पन्नौ दृष्ट्वा संग्रामभूवेनि ।
 आचार्यश्रिष्यावजितौ कृतविद्यौ भगस्त्रिनौ ॥ १५ ॥ समाश्लिष्टौ
 तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ । दृष्ट्वा प्राकम्पत सुद्धर्मरताना
 महदहम् ॥ १६ ॥ हर्म्युक्तस्तत पार्थं प्रहृणन्निव वीर्यवान् ।
 रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १७ ॥ अभिवाद्य महा-
 बाहुः सामपूर्वमिदं वच । उवाच शश्याया वाचा कौन्तेय पशु-
 वीरहा ॥ १८ ॥ उपिता भो वने वारं प्रतिकर्म विकीर्षव ।
 कोपनाहंमि न कर्तुं मया समरदृज्येय ॥ १९ ॥ अहन्तु प्रभृते
 पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ । इति मे वर्तते बुद्धिस्तदवान् कर्तु-

महति ॥ २० ॥ ततोऽस्मै प्राहिणोत् द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
 अप्राप्ताथैव तान् पार्थविच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २१ ॥ ततः शर-
 सहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् । अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्र-
 मस्त्रं विदर्शयन् ॥ २२ ॥ हयाश्च रजतप्रस्त्रान् कङ्कपत्रैः शिला-
 शितैः । अवाकिरद्मेयात्सा पार्थं संकोपयन्निव ॥ २३ ॥ एवं
 प्रवृत्ते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः । समं विमुह्यतोः सङ्घेऽ विधि-
 खान् दीप्तवेजसः ॥ २४ ॥ तावुभौ स्यात्कर्माणावुभौ वायुसमौ
 जवे । उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभासुत्तमवेजसौ ॥ २५ ॥ क्षिपन्तौ
 शरजालानि मोहयामास्तुर्नृपान् । व्यक्तयन्त ततो योधाः धे-
 तत्रासन् समागताः ॥ २६ ॥ शरान् विद्वज्जतीस्त्रूणं साधुसाधि-
 त्वपूजयन् । द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात्
 ॥ २७ ॥ रौद्र- च्छिवियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुजत । इत्यब्रुवन्
 जनास्तत्र संग्रामधिरसि स्थिता ॥ २८ ॥ वीरो तावमिसरव्यो
 सन्निकृष्टौ महाभुजौ । छादयेता शरव्रातेरन्योऽन्यमपराजितौ
 ॥ २९ ॥ विस्फार्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् । भारद्वाजोय
 संरक्षः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥ स सायकमयैर्जालैरर्जु-
 नस्य रथं प्रति । भानुनाह्नि शिलाघौतैर्भानोराच्छादयत् प्रभाम्
 ॥ ३१ ॥ पार्थश्च सुमहाबाहुर्महावेगैर्महारथः । विव्याध निशितै-
 र्वाणैर्मघो वृष्टेऽत्र पर्वतम् ॥ ३२ ॥ तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनु-
 रादाय पाण्डवः । यत्प्रं वेगवान् कृष्टो भारसाधनमुत्तमम्
 ॥ ३३ ॥ विचस्रन् शरान्शिवान् सुवर्षाविकृतान् वह्ननः नाशव-
 ञ्छरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ ३४ ॥ तूर्णं चापविनि-
 र्मुक्तिस्तद्भुतमिवाभवत् । स रथेन चरन् पार्थः प्रेक्षणीयो मन-
 ज्ञयः ॥ ३५ ॥ युगपद्दिशु सर्वासु सर्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत् । एक-
 ञ्छायमिवाकाशं वाणैश्चक्रे समन्ततः ॥ ३६ ॥ नाहस्यत तदा
 द्राणो नोपारेणोव संहतः । तस्यामवत्तदा रूपं संवृतस्य शरो-

त्तमैः ॥ ३७ ॥ जाश्वत्थमानस्य तदा पर्वतस्यैव सर्वतः । दृष्ट्वा तु
 पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ॥ ३८ ॥ स विष्कार्य चतुः-
 श्रेष्ठं मेघस्तनितनिघ्नम् । अलिघक्रोपमं घोरं व्यकंपत् परमा-
 युधम् ॥ ३९ ॥ व्यपातयच्छरास्तोऽस्थान् द्रोणः समितिशोभनः ।
 महानभूत्ततः शब्दो वंशानामिव दृष्टताम् ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयैः
 पुङ्खैश्चित्रशापविनिर्गतेः । प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च
 प्रभाम् ॥ ४१ ॥ ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् । विय-
 च्छराणां वियति दृश्यन्ते बहवो ब्रजाः ॥ ४२ ॥ द्रोणस्य पुङ्ख-
 सक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् । एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः
 शरः ॥ ४३ ॥ एवं तौ स्वर्णविकृतान्विसुहृन्तौ महाशरान् ।
 आकाशं संवृतं वीरावुक्त्वाभिरिव चक्रतः ॥ ४४ ॥ शरास्तयोस्तु
 विबभुः कङ्कुवर्हिणावाससः । पंत्य शरदि खस्थानां हंसानां
 शरतामिव ॥ ४५ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंरक्ष्यं महात्मनोः । द्रोण-
 पाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६ ॥ तौ गजाविव चासाद्य
 विपाणाग्रैः परस्परम् । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिलक्षतः
 ॥ ४७ ॥ तौ व्यवाहरतां युद्धे सरक्ष्यौ रणशोभिनौ । उदीरयन्तौ
 समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४८ ॥ अथ ज्ञाचार्यमुखिन्
 शरान् शृष्टान् शिलाश्रितान् । न्यवारवच्छित्तैर्वाणैर्जुनो जयता
 वरः ॥ ४९ ॥ दर्शयन् वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः । इहुमि-
 स्तूर्णमाकाशं बद्धभिक्ष समावृणोत् ॥ ५० ॥ जिघांसन्तं नरव्याघ्र-
 मर्जुनं तिम्रतेजसम् । आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः अस्त्रभृताम्बरः
 ॥ ५१ ॥ अर्जुनेन सहाक्रीडच्छरैः सन्नतपर्वभिः । दिव्यान्यस्त्राणि
 सुहृन्तं भारद्वाजो महारणे ॥ ५२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फाल्गुनं
 समयोधयत् । तयोरासीत् सम्पृहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥
 अमर्षिणोस्तदान्योऽन्यं देवदानवयोरिव । ऐन्द्रं वायव्यमान्मेय-
 मस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ॥ ५४ ॥ द्रोणेन मुक्तमावृन्तु प्रसृति स पुनः

पुनः । एवं शूरी महेश्वासौ विसृजन्तौ श्रिताञ्करान् ॥ ५५ ॥
 एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं भरवृष्टिभिः । तत्रार्जुनेन सुक्ताना
 पततां वै शरीरिषु ॥ ५६ ॥ पर्वतेष्विव वज्राणा शराणा शूयते
 ह्वनः । ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विभ्राम्यते ॥ ५७ ॥ शीणि-
 ताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पता इव किंशुकाः । बाहुभिर्य सकेयूरैर्विचि-
 तैश्च महोरथैः ॥ ५८ ॥ सुवर्णचित्तैः कञ्चैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः
 योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाणप्रपीडितैः ॥ ५९ ॥ बलमासीत्समु-
 द्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे । विधन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी मार-
 साघने ॥ ६० ॥ आच्छादयितामन्योऽन्यं सतश्चन्तौ महेशुभिः । तयोः
 समभवद्युद्धन्तुमुख भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ द्रोणकीर्त्तययोस्तत्र बलि-
 वासवयोरिव । अथ प्रुर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६२ ॥
 व्यदारयितामन्योऽन्यं प्राणयूते प्रवर्त्तिते । अथान्तरीचे नादी
 ऽभूत् द्रोण तत्र प्रशंसताम् ॥ ६३ ॥ दुष्करं कृतवान् द्रोणो
 यदर्जुनमयोधयतः । प्रमाथिनं महावीर्यं दृढसृष्टिं दुरासदम्
 ॥ ६४ ॥ जेतार देवदैत्याना सर्वेषाञ्च महारथम् । अविभ्रमश्च
 शिवाञ्च लाघवं दूरपातिताम् ॥ ६५ ॥ पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोण-
 स्स्याभूच्च विक्रयः । अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्य धनुरमर्षणः ॥ ६६ ॥
 विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्या भरतर्षभ । तस्य वाणेनथ तपं
 शलमानामिवायतिम् ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिता सर्वे साधुसाध्वि-
 त्यपूजयन् । न च वाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ६८ ॥
 अनिश सन्द्धानस्या शरानुत्सृजतस्तथा । दृष्ट्वा नान्तर कथित
 पार्थस्याद्दतोऽपि च ॥ ६९ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्त्तमाने
 सुदारुणे । शीघ्रं शीघ्रतर पार्थ शरानन्यानुदीरयत् ॥ ७० ॥
 ततः प्रतसहस्राणि शराणा नतपर्वणाम् । युगपत् प्रापतंस्तत्र
 द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ७१ ॥ आकीर्यमाणे द्रोणे तु शरै-
 र्गाण्डीवधन्वना । हाहाकारो महानागोत्सैत्याना भरतर्षभ ॥ ७२ ॥

पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मधवान् प्रत्यपूजयत् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव
 ये च तत्र समागताः ॥ ७३ ॥ ततो वृन्देन महता रथानां रथ-
 यूथपः । आचार्यैषु च सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ७४ ॥
 अश्रुत्यामा तु तत्कर्म हृद्येन महात्मनः । पूजयामास पार्थस्य
 कौपञ्चास्याकरोद्भृशम् ॥ ७५ ॥ स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रव-
 द्रणे । किरंश्छरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७६ ॥
 आवृत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान् । अन्तर प्रददौ
 पार्थो द्रौणस्य व्यपसपितुम् ॥ ७७ ॥ स तु लब्ध्वान्तरं तूष्णं
 व्यपावाञ्जवनेह्वयैः । छिन्नवमंध्यजः शूरो निकृत्तः परमे-
 शुभिः ॥ ७८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रौणापयाने

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रौणिर्महाराज प्रयथावर्जुनं रणे ।
 तं पार्थः प्रतिलग्राह वायुवेगमिषोद्धतम् ॥ १ ॥ अरजालेन महता
 वर्षमाणमिवाम्बुदम् । तयोर्द्वैवासुरसमः सन्निपातो महानभूत्
 ॥ २ ॥ किरतोः अरजालानि वृत्रवासवयोरिव । न अस्त्रैस्सदा
 भाति न च वाति सनीरख ॥ ३ ॥ अरजालावृते व्योम्नि छाया-
 भूते समन्ततः । महान् चटचटाम्बुो योधयोहंन्यमानयोः ॥ ४ ॥
 दक्षतामिव विष्णूनामासीत्परपुरश्चय । हयानस्याञ्जेनः सर्वान्
 कृतवानल्पजीवितान् ॥ ५ ॥ ते राजन्नप्रजानन्त दिश काञ्चन
 मोहिताः । ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यत् ॥ ६ ॥
 विवरं सुस्रमालोक्य ज्वां विच्छेद चरेण ह । तदस्यापूजयन्
 देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुपम् ॥ ७ ॥ द्रौणो भीष्मस्य कर्षस्य कृपस्यैव
 महारथः । साधुसाधिति भापन्तोऽपूजयन् कर्म तस्य तत् ॥ ८ ॥

ततो द्रौणिर्धनुश्चेष्टमपङ्कज्य रथर्षभमम् । पुनरेवाहनत् पार्थं हृदये
 कङ्कपत्रिभिः ॥ ८ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहृत्य स्वनवत्तदा ।
 योजयामास नवद्या मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ १० ॥ ततोऽर्द्धचन्द्र-
 मावृत्य तेन पार्थः समागमत् । वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारण-
 यूथपः ११ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः । रणमध्ये
 हयोरेवं सुमहत्तोमहर्षणम् ॥ १२ ॥ तौ वीरौ ददृशुः सर्वं कुरवो
 विस्मयान्विताः । युध्यमानौ महावीर्यौ यूथपाविव सङ्गतौ ॥ १३ ॥
 तौ समाजम्भतुर्वीरावग्योऽन्यं पुरुषर्षभौ । शरैराशीविषाकारै-
 र्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १४ ॥ अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य
 महात्मनः । तेन पार्थो रणे शूरस्वस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १५ ॥
 अश्वत्याम्नः पुनर्वाणाः क्षिप्रमप्यस्यतो रणे । जम्भः परिश्रयं
 तूर्णमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्या-
 भ्यधिकं तथा । अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १७ ॥
 ततश्चक्षुर्द्वेषे पार्थो यत्र विस्फार्थ्यते धनुः । ददर्श तत्र राघेयं तस्य
 कोपो न्यवर्द्धत ॥ १८ ॥ स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसवा ।
 तमेक्षत विवृत्ताभ्या नेत्राभ्यां कुरुपुङ्गवः ॥ १९ ॥ तथा तु विमुखे
 पार्थे द्रौणपुत्रस्य सायकान् । तरिताः पुरुषा राकन्दुपालकृः
 सहस्रशः ॥ २० ॥ उत्तुङ्ग्य च महाबाहुर्द्रौणपुत्रं धनश्लयः ।
 अभिदुष्टाव सहस्रा कर्णमेव सपन्नजित ॥ २१ ॥ तमभिदुष्य
 कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः । कामयन् दैरथं तेन युद्धं वपन-
 मब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनाश्वत्यामयुद्धे

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

अर्जुन उवाच । कर्णं यत्ते समामन्त्रे बहू वाना विकल्पितम् ।
 न मे युधि समोऽस्तीति तद्दिदृ समुपस्थितम् ॥ १ ॥ सोऽद्य कर्णं
 मया सार्द्धं व्यवहृत्य महामुधे । शान्त्यसे वलनात्कीय न चान्या-
 नवमन्यसे ॥ २ ॥ अत्रोच पुरुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
 इदं तु दुष्कर मन्ये यदिदं ते विकीर्णितम् ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं
 पूर्वं मामनासाद्य किञ्चन । तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह
 ॥ ४ ॥ यत्सभाया स पाञ्चालीं क्षिप्यामाना दुरात्मभि । दृष्ट-
 वानसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ५ ॥ धर्मपापनिवन्नेन
 यत्त्वया मर्षितं पुरा । तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मुधे
 ॥ ६ ॥ वने हाटशवर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते । तस्याद्य प्रति-
 कोपस्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ७ ॥ एहि कर्णं मया सार्द्धं प्रति-
 युध्यस्व चङ्गरे । प्रेक्षका करव सर्वे भवन्तु तव सैनिया ॥ ८ ॥

कर्णं उवाच । ब्रवीषि वाचा यत्पार्यं कर्मणा तत्समाचर ।
 अतियेने हि ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वया मर्षितं
 पूर्वं तदग्रहणेन मर्षितम् । इतो गृह्णोमहे पार्यं तव दृष्ट्वा परा-
 क्रमम् ॥ १० ॥ धर्मपापनिवन्नेन यत्त्वया मर्षितं पुरा । तथैव
 बहमात्मानमवहमिव मन्यसे ॥ ११ ॥ यद्दि तावदने वासो यद्योक्त-
 यरितस्त्वया । तत्त्वं धर्मोर्थावितं हिष्टं स मया योद्दुमिच्छसि
 ॥ १२ ॥ यद्दि शक्रः स्वयं पार्यं युध्यते तव कारणात् । तथापि न
 व्यथा काचिन्मम स्यादिक्रामयत ॥ १३ ॥ अयं कोन्तेय कामस्ते
 न विरात् समुपस्थित । योत्स्रसे हि मया सार्द्धमद्य द्रुप्यधि
 मे वलम् ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । इदानीमेव तावत्त्वमपातो रणान्धम । तिन
 जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्ताव ॥ १५ ॥ आतर घातयित्वा
 कस्यत्का रणधिरथ क । तदन्यं कं पुमान् सत्सु ब्रूयादेव
 व्यवस्थित ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति कर्णं द्रुवन्नेव वीभत्सुरपराजितः ।
 अभ्यथादिसृजन वाणान् कायावरणभेदिनः ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह
 तं कर्णः पीयमाणो महारथः । महता शरवर्षेण वर्धमाणनिवा-
 न्ध्वम् ॥ १८ ॥ एतपितुः शरलालानि घोररूपाणि सर्वशः ।
 अविध्यदृष्टान् वाप्तोय हस्तावापं पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥ सोऽमृत्य-
 माणः कर्णस्य निपङ्गम्यवलम्बनम् । चिक्षेद् निशिताग्रेण शरे-
 णानतपर्वणा ॥ २० ॥ उपासद्भादुपादाय कर्णो वाणानथापरान् ।
 विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरभीर्यत ॥ २१ ॥ ततः पार्थो
 महावाङ्महः कर्णस्य धनुरच्छिनत् । स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां
 पार्थो व्यधमच्छरैः ॥ २२ ॥ ततो निपोतुर्वहवो राघेवस्य पदा-
 नुगाः । तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोत्यमसादनम् ॥ २३ ॥
 ततोऽस्याश्र्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्वीभत्सुर्भारसाधनः । शकण्यसुक्तैरहनत्
 ते हता प्राप्रतन् भुवि ॥ २४ ॥ अथापरेण वाणेन ज्वलितेन
 महौजसा । विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्यवान् ॥ २५ ॥
 तस्ये भिक्ष्वा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः । तत सतमसाविष्टो
 न स क्लिञ्चित् प्रजञ्चिवान् ॥ २६ ॥ स गाढवेदनो ह्रिद्धा रणं
 प्रायादुद्दृशुखः । ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि कर्णापियाने
 पटितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वैकर्त्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्र-
 वीत् । एतन्मा प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्ययः ॥ १ ॥ यत्र
 शान्तनवो भीमो रथोऽस्माकं पितामहः । काङ्क्षमाणो मया युद्धं
 तिष्ठत्यमरद्मनः ॥ २ ॥ अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् ।
 अद्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्ध शरैर्भयम् ॥ ३ ॥ नाहं शब्द्यामि

धीरेह नियन्तु ते हयोत्तमान् । विप्रोदन्ति मम प्राणा मनो
 विह्वलतीव मे ॥ ४ ॥ अस्त्राणामिह दिव्याना प्रमावात सम्पु-
 युज्यताम् । त्वया च कुरुभिःस्यैव द्रवन्तीव दिशो दश ॥ ५ ॥
 गन्धेन मूर्च्छितथाहं वमारुधिरमेदसान् । हैधीभूतं मनो मेऽद्य
 तव चैव प्रपश्यत ॥ ६ ॥ अदृष्टपूर्वं शूराणा मया सङ्घेऽ समा-
 गम । गदाघातेन महता शङ्काना निखनेन च ॥ ७ ॥ सिद्ध-
 नादेषु शूराणा गजाना वृद्धितैस्तथा । गाण्डोवमद्भेन भृश-
 मघनिप्रतिमेन च ॥ ८ ॥ श्रुति मृतिय मे वीर प्रनष्टा मूढ-
 चेतस । अलातचक्रप्रतिमं मण्डल सतत त्वया ॥ ९ ॥ व्याधिष्य-
 माणं समरे गाण्डोवह प्रकपत । दृष्टि प्रचलिता वीर हृदय
 दीर्घतीव मे ॥ १० ॥ वपुसोऽग्र तव रणे क्रुद्धस्यैव पिनाकिन ।
 व्याचच्छत शरान् घोरान् दृष्ट्वा भीर्म भवत्यपि ॥ ११ ॥ नाददानं
 न सन्धान न मुञ्चन्त शरोत्तमान् । त्वामहं न प्रपश्यामि पश्यन्तपि
 विचेतन ॥ १२ ॥ अवसीदन्ति मे प्राणा भूरिय चलतीव च । न
 च प्रतोद रक्षीय सवन्तु शक्तिरस्ति मे ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच । मा भैषी स्तभयात्मानं त्वयापि नरपुङ्गव ।
 अत्यद्भूतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ॥ १५ ॥ राजपुत्रोऽसि
 भद्रन्ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते । जातस्त्व अयुदमने न विपीडितु-
 मर्हसि ॥ १५ ॥ वृति कृत्वा सुविपुला राजपुत्र रथे पुन । युध-
 मानस्य समरे हयान् सयच्छ अत्रहन् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटि नररुत्तम ।
 अर्जुनो रथिना श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ सेनाग्रमाशु
 भीमस्य प्रापयस्वैतद्देव माम् । आच्छेत्स्वग्राम्यहमेतस्य धनुर्ध्या-
 मपि वाहवे ॥ १८ ॥ अस्यन्त दिव्यमस्त्रं मा चित्रमश्व निशामय ।
 अतच्छूदानिवायान्ती स्तनयिन्नोरिवास्वरे ॥ २१ ॥ सुवर्णपृष्ठ
 गाण्डोव द्रव्यन्ति क्रूरवी नम । दक्षिणेनाथ वामेन कनरेण

खिदस्यति ॥ २१ ॥ दूति मा सद्गता सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रव -
 षोणितोद्गा रथावर्त्ता नागनक्रान्दरत्ययाम् ॥ २२ ॥ नदीं प्रकृ
 न्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् । पाणिपादशिर पृष्ठवाङ्गयाखा
 निरन्तरम् ॥ २३ ॥ वन कुरुणा ह्येतामि शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 जयत कौरवी सेनामेकथ मम धन्विन ॥ २४ ॥ शत मार्ग
 भविष्यन्ति पावकस्यैव कानने । मया चक्रमिवाविले सैन्यं द्रुच्यसि
 केवलम् ॥ २५ ॥ दृष्वस्त्रे शिञ्चित चित्रमह दर्शयिताभिः ते ।
 असम्भ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ॥ २६ ॥ दिवमावृष्य
 तिष्ठन्तं गिरिं भिन्द्या म् पत्रिमि । अहमिन्द्रस्य वचनात् मया-
 मेभ्यश्चन पुरा ॥ २७ ॥ पीलोमान् कालकृष्णाय सहस्राणि
 यनानि च । अहमिन्द्राद्दृढा मुष्टिं ब्रह्मण कृतहस्तताम् ॥ २८ ॥
 प्रगाढ तुमुखं चित्रमभ्यषिञ्च प्रजापते । अहं पारि समुद्रस्य
 द्विरस्थपुरवासिनाम् ॥ २९ ॥ जित्वा पृष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्र-
 धन्विनाम् । शीर्ष्यमाणानि तूतानि प्रह्वेनेव वायुना ॥ ३० ॥
 मया कुरुणा वन्दानि पात्यमानानि पश्य वै । ध्वजवृक्षं पत्ति
 त्वण रथिसिंहगणायुतम् ॥ ३१ ॥ वननादोपयिष्यामि कुरुणा-
 मस्तृतेजसा । तानहं रथनीलेभ्य शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२ ॥
 पत्तोन् सर्वानतिबलान् चोत्प्रेमानानवस्थितान् । एकं महाल
 यिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३३ ॥ रौद्रं रुद्रावृक्षं ह्यख
 वरुणादपि वारुणम् । अस्त्वाम्नेयमग्नेय वायव्यं मातरिष्वन ।
 वज्रादीनि तथास्त्राणि अक्रान्दसवाप्तवान् ॥ ३४ ॥ धार्तराट्
 वन धीर नःसिद्धाभिरक्षितम् । अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटि श्येत्
 ते मयम् ॥ ३५ ॥ -

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्रामितस्तेन वैराटि मय्यभाषिता ।
 त्यजमाहृथाभोक्त भीम भीष्माभिरक्षितम् ॥ ३५ ॥ तमायान्तं
 मयावाङ्ग जिगोतत्त रणे कुरुणा । अभ्यनारयदथ्यप्र नूरनर्मा-

पगासुतः ॥ ३७ ॥ तस्य जिष्णुरुपाहृत्य ध्वजं मूलाद्पातयत् ।
 विकृष्य कलघौताग्रैः स विद्वः प्रापतद्भुवि ॥ ३८ ॥ तं चित्रमाख्या-
 मरणाः कृतविद्या मनस्विनः । आगच्छन् भीमघन्वानं चत्वारश्च
 महाबलाः ॥ ३९ ॥ दुःशासनो विकर्षंश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः ।
 आगत्य भीमघन्वानं वीमत्सुं पर्यवारयन् ॥ ४० ॥ दुःशासनस्तु
 मल्लेन विध्वा वैराटिमुत्तरम् । द्वितीयेनार्जुनं वीर प्रत्यविध्यत्
 स्तनान्तरे ॥ ४१ ॥ तस्य जिष्णुरुपाहृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ।
 चकृत् गार्हपत्येण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४२ ॥ अथैनं पद्भिमिः
 पथात् प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थवाण-
 प्रपीडितः ॥ ४३ ॥ तं विकर्षं शरैस्तीक्ष्णैर्गार्हपत्यैरजिष्णुम् ।
 विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४४ ॥ ततस्तमपि कौन्तेयः
 शरेणानतपर्वणा । ललाटिऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्व प्रापतद्भुवात् ॥ ४५ ॥
 ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसह सविविंशतिः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः
 परीप्सुर्भ्रातरं रणे ॥ ४६ ॥ तावुभौ गार्हपत्याभ्या निमित्ताभ्यां
 धनञ्जय । विद्वा शुगपद्व्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ४७ ॥ तौ
 हताश्वौ विभिन्नाद्रौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ । अमिपत्य रथैरन्यै-
 रपनीतौ पदानुगे ॥ ४८ ॥ सर्वा दिग्मथाभ्यपतद्दुःवीमत्सरपारा-
 जितः । किरोटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनदुःशासनादिषु
 एकपद्योऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ सङ्गम्य सर्वे ते कौरवाणां महा-
 रथा । अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्यविध्यन्त भारत ॥ १ ॥ स
 सायकमयैर्ध्वालेः सर्वतस्तादाहारधान् । प्राच्छाटयद्मेयात्मा
 नोहारणेषु पर्यतान् ॥ २ ॥ नर्दद्भ्य महानागैर्द्विपमाणैश्च

वाजिभिः । भेरीशृङ्गनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥
 नागाश्रुकायान्निर्मिद्य लौहानि कवचानि च । पार्थस्य शर-
 जालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥ त्रमाण्य शरानन्वयन् पाण्डवः
 प्रवभौ रणे । मध्यन्दिनगतोर्धिष्णान् शरदीव दिवाकरैः ॥ ५ ॥
 उपप्लवन्ति विवस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनद्याश्रुपृष्ठेभ्यो
 भूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥ शरैः संच्छिद्यमानानां कवचानां महा-
 त्मनाम् । ताम्भराजतलोहानाम्प्रादुरासीन्महास्त्रजः ॥ ७ ॥ कुन्-
 भायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसान् । गजाश्रुसादिनां तत्र शित-
 बाणात्तजीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्थिता मानवैर्मही ।
 प्रनृत्यतीव सग्रामे चापहस्तो धनञ्जयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा गाण्डीव-
 निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाग्नेः । तस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन्
 महाहवात् ॥ १० ॥ कुण्डलोष्णीपधारौणि जातक्षपन्नजस्तथा ।
 पतितानि सा दृश्यन्ते शिरसि रणमूर्धनि ॥ ११ ॥ विशिखोन्मथितै-
 र्गात्रैर्वाङ्गभिश्च सकार्षुकीः । सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति
 मेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसा पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः ।
 अश्रमवृष्टिरिवाकाशाद्भवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दर्शयित्वा तयात्मानं
 रौद्रं रुद्रपराक्रमः । अवरुहोऽचरत् पार्थो वर्षाणि विदग्धानि
 च ॥ १४ ॥ क्रोधान्निमुत्सृजन् घोरौ धार्तराष्ट्रेषु पाण्डव ।
 तस्य तद्दहत सैन्यं दृष्ट्वा घोरं पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सर्वे शान्ति-
 परा भूत्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । विव्रासयित्वा तत् सैन्यन्द्राव-
 यित्वा महारथान् ॥ १६ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्थिवर्त्तत
 भारत । प्रावर्त्तयन्नदीं घोरं शोणितोटां तरङ्गिणीम् ॥ १७ ॥
 अस्थिशैवालसम्वाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् । शरशाप्रवां घोरं
 केशशैवालशाहलाम् ॥ १८ ॥ तनुषोष्णीपसम्वाधां नागकुमां महा-
 द्विषाम् । मेदोवसासुकप्रवक्षां महाभयविवर्दिनीम् ॥ १९ ॥ रौद्र-
 रूपं महाभीमा श्यापदैरभिनादिताम् । तीक्ष्णमहाश्यापैः

क्रव्यादगणसेविताम् ॥ २० ॥ मुक्ताहारोर्भिकलिलां चित्तालङ्कार-
बुद्धदाम् । शरसङ्घमहावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २१ ॥ महा-
रथमहादीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्त्रनाम् । चकार च तदा पार्थो
नदीं दुस्तरशोणिताम् ॥ २२ ॥ आददानस्य हि शरान् सम्भाय
च विमुञ्चत । विकर्षितस्य गाण्डोवं न किञ्चिद्दृष्टये जनः ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्गलयुद्धे

हिपथोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनः कर्षो दुःशासनविदिं-
शती । द्राणस्य सद्य पुत्रेण कृपयापि महारथः ॥ १ ॥ पुनर्ययुष्य
संरब्धा धनञ्जयजिघासव । विस्फारयन्तथापानि बलवन्ति दृढानि
च ॥ २ ॥ तान् विकीर्णपताकेन रथेनादिन्यवर्षसा । प्रत्युद्ययौ
महाराज समन्ताद्दानरध्वजः ॥ ३ ॥ ततः कृपस्य कर्षस्य श्रेणस्य
रथिना वरः । त महस्त्रैर्महावीर्यैः परिवार्यै धनञ्जयम् ॥ ४ ॥
शरौघान् सम्यगस्यन्ती जीमूता इव वापिकाः । ववर्षुः शर-
वर्षाणि पातयन्तो धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ इषुभिर्बहुभिस्तूष्णं समरे
लोमवाह्निभिः । अदूरात् पर्यवस्थाय पूरयामासुरादृताः ॥ ६ ॥
तथा तैरवकीर्णस्य दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः । न तस्य द्यङ्गुलमपि
विवृतं सम्पृष्टश्यते ॥ ७ ॥ ततः प्रहस्य वीभक्तुर्दिव्यमैन्द्रं महा-
रथः । अस्त्रनादित्वसङ्घासं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥ शर-
रश्मिर्वादित्यः प्रतस्थे समरे बली । किरौटमाली कौन्तेयः
सर्वान् प्रच्छादयन् कुण्डन् ॥ ९ ॥ यथा बलाहके विद्युत्पावको
वा शिलोच्चये । तथा गाण्डीवमभ्रवादिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १० ॥
यथा वर्षति पर्जन्ये विद्युद्भिर्भाजते दिवि । द्योतयन्ती दिशः
'सर्वाः पृथिवीषु समन्तत ॥ ११ ॥ तथा दश दिशः सर्वां पत-

हाण्डीवमावृणोत । नागाश्वरथिनः सर्वे गुमुद्गस्तत्र भारत ॥ १२ ॥
 सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तानि न लेभिरे । संशामि विमुखाः
 सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १३ ॥ एवं सर्वाणि सैन्यानि भस्मानि
 भरतर्षभ । व्यद्रवन्त दिग्भः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्कुलयुद्धे *

त्रिपष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पिता-
 मह । बध्यमानेषु योधेषु धमञ्जयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ प्रगृह्य
 कार्मुकश्रेष्ठं जातस्त्रपपरिष्कृतम् । शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्धर्म-
 भेदान् प्रमाथिनः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्खेनि ।
 शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३ ॥ प्रध्माय बह्वं
 गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान् प्रहर्षयन् । प्रदक्षिणमुपावृत्त्य वीभत्सुं सम-
 वारयत् ॥ ४ ॥ तमुदीच्य समायान्तं कौन्तेयः परवीरहा । प्रत्य-
 गृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचल ॥ ५ ॥ ततो भीष्मः शरा-
 नष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् । समर्पयन्महावेगान् श्वसमाना-
 निचोरगान् ॥ ६ ॥ ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समाश्रय्य पतत्रिणम् ।
 ज्वलन्तं कपिमाजस्रं ध्वजाग्रनिलयाथ तान् ॥ ७ ॥ ततो भस्मेन
 महता पृथुधारेण पाण्डव । छवं विच्छेद्य भीष्मस्य तूर्णं तद-
 पतङ्गवि ॥ ८ ॥ ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्दृशम् ।
 शीघ्रकृद्दधवाहाथ तयोभौ पार्थिवारथी ॥ ९ ॥ अमृथमाण-
 स्तद्भीष्मो जानन्नपि स पाण्डवम् । दिव्येनास्त्रेण महता धन-
 ञ्जयमवाकिरत् ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदी-
 रयन् । प्रत्यगृह्णाद्मेयात्मा महामेघमिवाचल ॥ ११ ॥ तयो-
 स्तद्भवद्युद्धं दुगुलं क्षीमहर्षणम् । भीष्मस्य सह पार्थिन वलि-

वासवदोरिव ॥ १२ ॥ प्रेक्षन्ते कुरवः सर्वे योषाश्च सहस्रेनिकाः ।
 भक्षैर्महाः समागम्य भीष्मपाण्डवोर्युधि ॥ १३ ॥ अन्तरौक्षे व्यरा-
 जन्त खद्योतां प्रावृषीव हि । अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिण-
 मस्यतः ॥ १४ ॥ गाण्डीवमभवद्राजन् पार्थस्य सृजतः शरान् ।
 ततः संह्लादयामास भीष्मं शरमतैः शितैः ॥ १५ ॥ पर्वतं वारि-
 धाराभिष्कृत्वाद्यन्निव तोचदः । तां स वेलाभिवोद्धूतां शरवृष्टिं
 समुत्थिताम् ॥ १६ ॥ व्यधमत्सावकीर्भीषः पाण्डवं समवारयत् ।
 ततस्तानि निकृत्तानि शरजालानि भागमः ॥ २० ॥ समरे च
 व्यभीर्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति । ततः कनकपुद्गानां शरवृष्टिं
 समुत्थिताम् ॥ १८ ॥ पाण्डवस्य रथात्तूर्णं शलमानाभिवायतिम् ।
 व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरमतैः शितैः ॥ १९ ॥ ततस्ते कुरवः
 सर्वे साधुसगृध्विति चाब्रुवन् । दुष्करं कृतवान् भीष्मो यदर्जुन-
 मयोधयत् ॥ २० ॥ वलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी धनञ्जयः ।
 कोऽन्य समर्थः पार्थस्य वेगन्धारवितुं रणे ॥ २१ ॥ ऋते शान्त-
 नवात् भीष्मात् कृष्णाहा देवकोसतात् । आचार्यप्रवराहापि भार-
 हाजान्महाबलात् ॥ २२ ॥ अस्त्रैस्त्राणि संवाय्ये क्रीडन्ती भरत-
 र्पभौ । चक्षुषि सर्वभूतानां मोहयन्ती महाबलौ ॥ २३ ॥ प्रजा-
 पत्यं तथैवैन्द्रनाम्नेयं रौद्रदारुणम् । कौबेरं वारुणश्चैव याम्यं
 वाचव्यमेव च ॥ २४ ॥ प्रशुक्लानी महात्मानो समरे तौ विचे-
 रतुः । विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संशुगे'तदा ॥ २५ ॥ साधु
 पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् । नायं युक्तो मनुष्येषु
 योऽयं संदृश्यते महान् । महास्त्राणां सम्प्रयोगः समरे भीष्म-
 पार्थयोः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्तयुद्धमवर्त्तत ।
 अस्तयुद्धे तु निवर्त्तते शरयुद्धमवर्त्तत ॥ २० ॥ अथ जिष्णुसपाहृत्य
 चतुरधारेण कार्मुकम् । चक्रे भीष्मस्य तदा जातरुपपरिष्कृतम्

॥ २८ ॥ निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे । समादाय
महाबाहुः सर्वं चक्रे महारथः ॥ २९ ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो
गुमोवाशु घनप्लये । अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान् भीष्माय निशि-
तान् बहून् ॥ ३० ॥ चिक्षेप सुमहातैजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ।
तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशिताच्छरान् ॥ ३१ ॥ न विघ्नेष-
स्तदा राजन् लक्ष्यते सा महात्मनोः । अथावृणोद्दशदिशं शरै-
रतिरथस्तदा ॥ ३२ ॥ किरौटमासी कौन्तेयः शूरः शान्तनव-
स्तथा । अतीव पाण्डवो भीष्म भीष्मयातीव पाण्डवम् ॥ ३३ ॥
बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतम् । पाण्डवेन हताः
शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥ ३४ ॥ शरते अ तदा राजन् कौन्ते-
यस्यामितो रथम् । ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमितं चिकीर्षवः-
॥ ३५ ॥ अगच्छन् पुङ्खसंश्लिष्टाः प्रवेतवाहनपत्रिणः । निष्पतन्तो
रयात्तस्य घौता ह्यैरथ्यवाससः ॥ ३६ ॥ आकाशे समदृश्यन्त
हंसानामिव पङ्क्तयः । तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः
॥ ३७ ॥ प्रेक्षन्ते ज्ञान्तरीक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः । तं
दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ॥ ३८ ॥ अशंस देवराजाय
चित्रसेनः प्रतापवान् । पश्येमान् पार्थनिर्मुक्तान् संसृक्तानिव
गच्छतः ॥ ३९ ॥ चित्ररूपमिदंस्त्रिणोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यत । नेदं
मनुष्याः सदधुर्नहीदं तेषु विद्यते ॥ ४० ॥ पौराणानां महा-
स्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः । आददानस्य हि शरान् सन्धाय
च विमुञ्चत ॥ ४१ ॥ विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत ।
मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवास्वरे ॥ ४२ ॥ न बभूवन्ति सैन्यानि
पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् । तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः
॥ ४३ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ तीव्रपराक्रमौ । उभौ सदृश-
कर्माणावुभौ युधि सुदुर्लभौ ॥ ४४ ॥ इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थ-
भीष्मसमागमम् । पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ४५ ॥

ततः शान्तनवो भीष्मो वामं पाश्र्वंमताडुवत । पश्यतः प्रतिमन्वाय
 विध्यतः सव्यसाचिनः ॥ ४६ ॥ ततः प्रहस्य वीभक्तः पृथुधारेण
 कार्मुकम् । चिन्हेद गार्धपत्रेण भीष्मस्याटित्पतेजसः ॥ ४७ ॥
 अथैनं दशमिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । यतमानं पराक्रान्तं
 कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४८ ॥ स पीडितो महावाङ्मर्गहीना रथ-
 कूपरम् । गाङ्गेवी युद्धदुर्दंपस्तस्थौ दीर्घनिवान्तरम् ॥ ४९ ॥ तं
 विसृञ्जनपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् । उपदेशमनुसृत्य रत्न-
 माणो महारथम् ॥ ५० ॥

इति विराटपर्वणि गोद्धरणपर्वणि भीष्मापवाने

चतु पटोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीष्मे तु संशामग्नौ विद्याय पलाय-
 माने धृतराष्ट्रपुत्र । उत्सृज्य केतुं निनदन्महात्मा धनुर्विष्टम्बा-
 ष्णुनमाससाद् ॥ १ ॥ स भीमधन्वानमुदग्रवीर्यं धनञ्जयं शत्रु-
 गणे चरन्तम् । आकर्ष्यपुष्पायितचोदितेन विव्याध भस्त्रेण ललाट-
 मध्ये ॥ २ ॥ स तेन वाणेन समर्पितेन जाम्बूनटाग्रेण सुसंहितेन ।
 रराज राजन् महनोयकर्मा यथैकपर्वां सुचिरैकशृङ्ग ॥ ३ ॥
 अथास्य वाणेन विदारितस्य प्रादुर्वभूवाहृगजस्रमुष्णम् । स तस्य
 जाम्बूनदपुङ्खचितो भिन्ना ललाटं सुविराजते स्म ॥ ४ ॥ स तेन
 वाणामिहतस्तरस्त्री दुर्योधनेनोहतमन्युवेगः । शरानुपाटाय
 विपान्निऋत्यान् विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ ५ ॥ दुर्योधन-
 स्त्रापि तमुग्रतेजा पाशंय दुर्योधनमेकवीरः । अन्योऽन्यमार्जं
 पुरुषप्रवीरौ समौ समाजघ्नतुराजनीटौ ॥ ६ ॥ ततः प्रामत्ते
 महागलेन महीधराभेन पुनर्विकर्षा । रथैयतुर्मिर्गजपादरक्षैः
 कुन्तीसतं जिष्णुमथाभ्यधावत ॥ ७ ॥ तमापतन्त ज्वरित गजेन्द्र-

धनञ्जय कुम्भविभागमध्ये । आकर्ष्यपूर्वमेत महायसेन वाणेन
 विव्याध महाजवेन ॥ ८ ॥ पार्थेन सृष्टं स तु गार्दपत्र आपुङ्ग
 देयात् प्रविवेय नागम् । विदार्थ्यं शैलप्रवरप्रकाशं यथाग्रनि
 पर्वतमिन्द्रसृष्टं ॥ ९ ॥ अरप्रतप्तं स तु नागराजं प्रवेदिताङ्गुली
 व्यथितान्तरात्मा । समीक्षमानो निपपात मद्द्या वच्चाहृतं शृङ्ग-
 मिवाचलन्त्य ॥ १० ॥ निपातिते दन्तिवरे पृथिव्या दासादिकर्ष्यं
 सहसावतीर्थ्यं । तूर्णं पदान्यष्टयतानि गत्वा विविशते स्वन्दन-
 मासरोक्ष ॥ ११ ॥ निहत्य नागन्तु अरेण तेन वधोपमेनाश्विरा
 म्बुदामम् । तथाविधेनैव अरेण पार्थो दुर्योधनं वक्षसि निर्व-
 भेद् ॥ १२ ॥ ततो गजे राजनि चैव भग्ने तथा विकर्ष्यं च
 सपादरक्षे । गाण्डीवमुक्तौर्वेशिखैः प्रगुन्नास्ते योधमुष्या सहसा-
 पजम् ॥ १३ ॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतञ्च नाग योधाय सर्जान् द्रवती
 निशम्य । रथ समावृत्य कुरुप्रवीरो रणात् प्रदुद्राव यता न पार्थ
 ॥ १४ ॥ त भौमरूपं क्षारत द्रवन्त दुर्योधनं यत्रु सद्योऽभिपङ्गात् ।
 प्रास्फोटयद्योद्गुमना किरीटा वाणेन विद्धं साधर वसन्तम् ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । विहाय कौर्त्तिं विपुला यथथं शुभात् परा
 हृत्य पलायसे किम् । न तेऽथ तूर्ण्यार्थिणं समाहृतानि तथैव
 राव्यादवरोपितस्य ॥ १६ ॥ शुधिष्ठिरस्यास्त्रि निद्वेषकारी पार्थ
 स्तृतीयो शुधि सस्त्रितोऽस्मि । तदर्थमाहृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्र
 वृत्तं क्षार धार्तराष्ट्र ॥ १७ ॥ मोघं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्यो
 धनेतीह कृतं पुरस्तात् । नक्षीह दुर्योधनता तवास्ति पलायमानस्य
 रणं विहाय ॥ १८ ॥ न ते पुरस्तादथं पृष्ठतो वा पश्यामि
 दुर्योधनं रक्षितारम् । अपैहि शुभात् पुरुप्रवीर प्राणान् प्रियान्
 पाण्डवतोऽथ रक्ष ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि दुर्योधनपलायने

वशम्यायन उवाच । आह्वयमानस्य स तेन सङ्गे महात्मना
 वै धृतराष्ट्रपुत्रः । निवर्त्तितस्तस्य गिरङ्गुशेन महागजो मत्त इवा-
 ङ्गुशेन ॥ १ ॥ सोऽमृष्यमाणो वचसाभिमृष्टो महारथेनातिरथ-
 स्तरस्त्री । पर्याववर्त्ताथ रथेन वीरो भोगी यथा पादतलाभिसृष्टः
 ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य कर्षः परिवर्त्तमानं निवर्त्तत्र संस्तभ्य च विद्वगात्म ।
 दुर्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥
 भीमस्तत शान्तनवो विद्वत्य क्षिरण्यकक्षस्वरथाभिपङ्गी । दुर्यो-
 धनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत पार्थान्महाबाहुरधिच्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः
 कृपस्यैव विविंशतिश्च द्रुमासनस्यैव विद्वत्य भीष्मम् । सर्वे पुरस्ता-
 दिततेषुषापा दुर्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ स तान्यनीकानि
 निवर्त्तमानान्यालोक्य पूर्वोर्धनिभानि पार्थः । हंभो यथा मेघ-
 मिवापतन्तं धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्त्री ॥ ६ ॥ ते सर्वतः सम्परि-
 वार्यं पार्थं शस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः । ववर्षुरभ्येत्य शरैः
 समन्तान्मेघा यथा भूधरमम्बुवर्षैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्यं
 तेषा गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् । संभोद्धनं शत्रुसङ्घोऽन्यदस्त्र
 प्रादुशकारैर्द्रुमवारणीयम् ॥ ८ ॥ ततो दिग्गद्यानुदिगो विद्वत्य
 शरैः सुधारैर्निर्मितैः सुपुत्रैः । गाण्डीवघोषिण मनांसि तेषां
 महाबल प्रव्यथयाहकार ॥ ९ ॥ तत पुनर्भीमरवम्पश्य द्रोभ्यां
 महाशङ्खसुदारघोषम् । व्यनादयत् स प्रदिगो दिग्ग खं भुवश्च
 पार्थो हिपता निहन्ता ॥ १० ॥ ते शङ्खनादिन कुरुप्रवीरा संभो-
 द्दिता पार्थसमौरितेन । सतश्चक्ष्य सापानि दुरासदानि सर्वे
 तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥ तथा विसंज्ञेषु बलेषु पार्थं
 स्मृत्वा चक्षाक्यानि तथोत्तराया । निर्वाञ्छि मध्यादिति मत्स्य-
 पुत्रमुवाच चावत करवो विसंज्ञा ॥ १२ ॥ आचार्य्यशारदतवोः
 सुशुक्ते कर्णस्य पीतं नक्षिरञ्च वस्त्रम् । द्रोणेश्च राजस्य तथैव नीले
 वस्त्रे समादतश्च नरप्रवीर ॥ १३ ॥ भीमस्य संशान्तु तथैव मन्ये

जानाति सोऽस्त्रप्रतिघातमेपः । एतस्य वाहान् कुरु सव्यतस्त्रमेवं
 हि घातव्यममूढसंज्ञैः ॥ १४ ॥ रञ्जनीन् समुत्सृज्य ततो महात्मा
 रथाद्दवप्लुत्य विराटपुत्रः । वस्त्राण्युपादाय महारथाना तूखं
 पुनः खं रथमाचरोह ॥ १५ ॥ ततोऽन्वशासच्चतुरः सटश्चान्
 पुत्रो विराटस्य हिररथकक्षान् । ते तद्गतीयुर्ध्वजिनामनीकं श्वेता
 वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात ॥ १६ ॥ तथानुयान्तं पुरुप्रवीरं भीष्मः
 शरैरभ्यहनत्तरस्त्री । स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य विव्याधः
 पार्थो दशभिः पृथक्कैः ॥ १७ ॥ ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे
 विश्वास्य यन्तारमरिष्टधन्वा । तस्यै विमुक्तो रथवन्दमध्यान्नेषं
 विदार्यैव सहस्ररश्मि ॥ १८ ॥ लब्ध्वा तु संज्ञां स कुरुप्रवीरा
 पार्थं निरोध्याथ सुरेन्द्रकल्पम् । रथे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ त
 धार्तराष्ट्रस्वरितं वभाषे ॥ १९ ॥ अयं कथस्त्रिह्वता विमुक्तस्तथ
 प्रमथीहि यथा न मुञ्जेत । तमब्रवीत् शान्तनव प्रहस्य क्व तं
 गता बुद्धिरभूत् क्व वीर्यम् ॥ २० ॥ शान्तिं परा प्राप्य यदा
 स्थितोऽभूरुत्सृज्य वाणांश्च धनुर्विचिवम् । न लेप वीमत्सुरलं
 नृयंसं कर्तुं न पापोऽस्य मनो विशिष्टम् ॥ २१ ॥ त्रैलोक्यहेतोर्न
 जहेत् स्वधर्मं सर्वं न तस्मान्निहता रथोऽस्मिन् । क्षिप्रं क्रुद्धन
 याहि कुरुप्रवीर विजित्य गाय प्रतिघातु पार्थः । मा ते स्वकोऽघो
 निपतेत् मोहान्तर्त्तं विघातव्यमरिष्टबन्धम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य पितामह
 स्यात्प्रहितं वधोऽयः । अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी राजा विनि-
 श्वस्य बभूव तूष्णीम् ॥ २३ ॥ तद्भीष्मवाक्यं हितभीक्ष्य सर्वं धन-
 क्षयान्निष्ठं विवर्द्धनानम् । निवर्त्तनायैव मनो निदध्नुर्दुर्योधन ते
 परिरक्षणाया ॥ २४ ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमना स पार्थो
 धनक्षयं प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् । आभाषमाणोऽनुनयं मुहूर्त्तं वधो-
 ऽब्रवीत् सम्परिहृत्य भूय ॥ २५ ॥ पितामहं शान्तनवम् तत्र

द्रौणं गुरुञ्च प्रणिपत्य सूहृन् । द्रौणिं कृपञ्चैव कुङ्क्ष्य मान्या-
 च्छरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ २६ ॥ दुर्योधनस्योत्तमरत्नचिवं
 विच्छेत् पाथो मुकुटं शरेण । आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान्
 गाण्डीवघोषिण विनाद्य लोकान् ॥ २७ ॥ स देवदत्तं सहसा
 विनाद्य विदार्थ्य वीरो द्विपतां ननांसि । ध्वलेन सर्वानभिभूय
 श्वतून् सहेमजालेन विराजमानः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुङ्क्षन्
 किरौटीं हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यप्रवम् । आवर्त्तयाञ्छान् पशवो
 जितास्ते याताः परे याहि पुरं प्रहृष्ट ॥ २९ ॥ देवास्तु दृष्ट्वा
 महदद्भुतं तद्युक्तं कुङ्क्षणां सह फाल्गुनेन । जम्बुयथा खं भवनं
 प्रतीताः पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धनिवर्त्तने

पञ्चमिकपष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विजित्य संग्रामे कुङ्क्षन् स ह्यपमे
 क्षणः । समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥ गतेषु
 च प्रभग्नेषु घातैराष्ट्रेषु सर्वशः । वनान्निष्क्रम्य गङ्गनादहवः कुरु-
 सैनिकाः ॥ २ ॥ भयात् सन्धस्तमनसः समाजम्मुस्ततस्ततः ।
 सुक्तकेशास्त्वदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासा-
 परित्रान्ता विदेशस्था विचेतसः । जञ्चुः प्रणम्य सम्प्रान्ताः पार्थं
 किङ्करवाम ते ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । स्रस्ति ब्रशत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन ।
 नाहमात्तान् जिपांशामि श्यमाश्वासयामि व ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तानभवा वार्चं श्रुत्वा योधाः समा-
 गताः । आयु कीर्त्तिचमोदाभिस्तमाश्रीभिरनन्दयन् ॥ ६ ॥ ततो-
 ऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्सृज्य श्वतून् विनिवर्त्तमानम् । विराट-

राष्ट्रामिमुखं प्रयान्तं नाशकृवंस्तं कुरवोऽभियातुम् ॥ ७ ॥ ततः
 स तन्मेघमिवापतन्तं विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम् । मत्स्यस्य
 पुत्रं हिपतां निहन्ता वचोऽब्रवीत् संपरिगृह्य भूयः ॥ ८ ॥ पितुः
 सकाशे तव तात सर्वे वसन्ति पार्था विदितास्तवैव । ताभ्या
 प्रशंसेन्नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येहि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मया
 जिता सा ध्वजिनी कुरूणां मया च गावो विजिता दिषद्भ्यः ।
 पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य ज्ञप्तात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥

उत्तर उवाच । यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्तुं
 मम नास्ति शक्तिः । न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन्न मां
 वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुराच्छ्रिय
 सर्वं धनं कुरुभ्यः । अश्वानमागत्य पुनः शर्मां तामभ्येत्य तस्थौ
 शरविद्यताङ्गः ॥ १२ ॥ ततः स वज्रिप्रतिमो महाकपिः सहैव
 भूतैर्दिवमुत्पपात । तथैव माया विहितो बभूव ध्वजश्च सैहं
 युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥ विषाय तत्रायुधमजिबर्द्धनं कुरुत्त-
 मानामिषुधीः शरांस्तथा । प्रायात्समत्स्यो नगरं प्रहृष्टः किरी-
 टिना सारथिणा महात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तु ब्रूवा परमार्थकर्म
 निहत्य शत्रून् हिपतां निहन्ता । अकार वेणीञ्च तथैव भूयो
 जग्राह रश्मीन् पुनस्तत्तरथ्य । विवेश हृष्टो नगरं महात्मा वृह-
 न्नलारूपगुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभन्ना वय-
 नास्त्रिताः । हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना वयुस्तदा ॥ १६ ॥
 पथ्यान्पुपसङ्गम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् । राजपुत्र प्रत्यवेत्त
 समानीतानि सर्वशः ॥ १७ ॥ गोकुलानि महाबाहो वीर गो-
 पालकैः सह । ततोऽपराङ्गे यास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ १८ ॥
 आश्वत्थस्य पावयिष्ठा च परिप्राव्य च वाजिनः । गच्छन्तु जरिता-

द्ये गोपालाः प्रेषितास्त्वया । नगरे प्रियमाख्यातुम् घोषयन्तु च
ते जयम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरस्वरमाणः स दूतानाञ्चापय-
इचनात् फाल्गुनस्य । आषत्तुध्वं विजयं पार्थिवस्य भन्नाः परे
विजिताश्चापि गावः ॥ २० ॥ इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ संमन्त्र्य
सङ्गम्य ततः शर्मिं ताम् । अभ्येत्य भूयो विजयेन दृष्ट्वावुत्सृष्टमारो-
पयतां स्र भाण्डम् ॥ २२ ॥ स शत्रुसेनामभिभूय सर्वानाच्छ्रय
सर्वं च धनं कुरुभ्यः । वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो वृहन्नलासार-
धिना प्रवीर ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोद्वरणपर्वणि उत्तरागमने

सप्तपष्टोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनी-
पतिः । विवेध नगरं हृष्टयतुभिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ जिह्वा
त्रिगत्तान् संग्रामे गायैवादाय सर्वशः । अग्रोमत महाराज सह
पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २ ॥ तमासनगतं वीरं सुहृदा हर्षवर्द्धनम् ।
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सह पार्थैः परन्तपः ॥ ३ ॥ उपतस्थुः प्रकृ-
तवः समस्ताः द्राक्षणेः सह । सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्याद्य
मत्स्यराट् ॥ ४ ॥ विस्मययामास तदा द्विजाय प्रकृतीस्त्रया ।
तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरं
परिपप्रच्छ क्व यात इति चाग्रवीत् । आषत्पुस्तस्य तत्तर्वाः स्त्रियः
कन्याश्च वेश्मनि ॥ ६ ॥ अन्त पुरधराथैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ।
विजेतुमभिसंरव्य एक एवातिसाहसात् ॥ ७ ॥ वृहन्नलासहायस्य
निर्गतः पृथिवीञ्जय । उपावातानतिरयान् भीष्मं भान्तनवं
हृपम् । कुरुं दुर्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च पश्यान् ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा विराटोऽथ भृशामितप्तः श्रुत्वा
 सुतं लेकरथेन यातम् । वृहन्नलोत्सारथिमाजिवर्द्धनं प्रोवाच सर्वा-
 नथ मन्त्रिसुख्यान् ॥ ९ ॥ सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधा-
 धिपाः । त्रिगुर्त्तान्निःसृतान् श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १० ॥
 तस्माद्गच्छन्तु मे योधा, वलीन महता वृताः । उत्तरस्य परीप्सायं
 ये त्रिगुर्त्तरविद्धताः ॥ ११ ॥ , ह्यंशु नागांश्च रथांश्च शीघ्रं
 पदातिसङ्घांश्च ततः प्रवीरान् । प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोर्विचित्र-
 वस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवं स राजा मत्स्यानां विराटो
 वाहिनीपतिः । व्यादिदेशाय तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम्
 ॥ १३ ॥ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा नवा । यस्य यन्ता
 गतः पण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमब्रवीदमैराजो विद्वस्य विराटराजं
 तु भृशामितप्तम् । वृहन्नलोत्सारथियेनरेन्द्र परे न नेष्यन्ति तवाद्य
 गास्ताः ॥ १५ ॥ सर्वान् महीपान् सहितान् कुञ्जं च तथैव देवा-
 सुरसिद्धयज्ञान् । अलं विजितुं समरे सुतस्ते सुरक्षितः सार-
 थिना हि तेन ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अधीत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्र-
 गामिनः । विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥ राश-
 स्तस्त्वर्वाभाषण्यौ मन्त्री विजयमुत्तनम् । पराजयं कुरूणाद्यापु-
 पायान्तं तथोत्तरम् ॥ १८ ॥ सर्वा विनिर्लिता गावः कुरवश्च
 पराजिताः । उत्तरः च ह्यसूतेन कुशली च परन्तप ॥ १९ ॥

शुषिठिर उवाच । दिष्ट्या विनिर्लिता गावः कुरवश्च पत्ना-
 यिताः । नाद्भुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते एषोऽजयत् कुञ्जम् । ध्रुव
 एव जयस्तस्य यस्य यन्ता वृहन्नजा ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटो नृपतिः सम्पृष्टहतनूरुहः ।
 श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ॥ २१ ॥ आच्छाः

एविल्ला दूर्तास्तान् मन्त्रिणः सोऽभ्यवोदयत् । राजमार्गः क्रियन्तां
 मे पताकामिरलङ्घिताः ॥ २२ ॥ पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताद्यापि
 सर्वशः । कुमारा बोधमुख्याय गणिकाय खलङ्घिताः ॥ २३ ॥
 बाद्धिवापि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम । घण्टावाभानवः
 भीष्मं मत्तमारुह्य वारणम् ॥ २४ ॥ शृङ्गाटकेषु सर्वेषु समाख्यातु
 श्वं मम । उत्तरा च कुमारीमिर्वह्नीमिः परिवारिता । शृङ्गार-
 वेद्यामरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्वं परं-
 स्वस्तिकपाणि भूतम् । मेथ्यञ्च तूर्याणि च वारिजाय वैशैः पराङ्गैः
 प्रमदाः शुभाय ॥ २६ ॥ तथैवसूतैः सह मागधैश्च नान्दीरवाद्याः
 पणवास्तूर्यवाद्याः । पुराहिराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्ययुः पुत्र-
 मनन्तवीर्यम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च खल-
 ङ्घिताः । मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अज्ञा-
 नाश्चरैरिन्द्रि कष्टं द्यूतं प्रवर्त्तताम् । तं तथा वादिनं दृष्ट्वा
 पाण्डवः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥ न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः
 श्रुतम् । तं त्वामद्य मुदायुक्तं नाहं देवितुमुच्छहे । प्रियं तु ते
 धिकीर्षामि वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३० ॥

विराट उवाच । स्त्रियो गावो हिरण्यञ्च यच्चान्यदसु किञ्चन ।
 न मे किञ्चित्तु रक्षन्ते अन्तरेणापि देवितुम् ॥ ३१ ॥

कृत् उवाच । किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र बह्वीषिण मानद ।
 द्विजे बहवो दीपास्तस्मात्तत् परिवर्त्तयेत् ॥ ३२ ॥ युक्तस्ये यदि
 वा दृष्टः पाण्डवेयो गुधिठिरः । अराष्ट्रं सुमहत् स्त्रीणं भातृय
 त्रिदशोपमानं ॥ ३३ ॥ राज्यं शरितवान् सर्वे तस्याद्यूतं न
 रोषथे । अथ वा मन्यसे राजन् दीव्याम यदि रोषते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रवर्त्तमानं द्यूते तु मलयः पाण्डवमग्र-

वीत् । पश्यं पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३५ ॥ ततो-
ऽब्रवीन्महात्मा स एनं राजा युधिष्ठिरः । वृहन्नला यस्य वन्ता
कथं स न जयेत् युधि ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः
पाण्डवमब्रवीत् । समं पुत्रेण मे षण्डं ब्रह्मवन्द्यो प्रथंचञ्चि
॥ ३७ ॥ वाच्यावाच्यं न जानीषी नूनं मामवमन्यसे । मीक्ष-
द्रोणमुखान् सर्वान् कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३८ ॥ वयस्यस्मात्तु
ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे । नेदृशं तु पुनर्वाप्यं यदि जीवितु-
मिच्छसि ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्र द्रोणस्तथा मीक्षो द्रौणिवैकर्त्तनः
कूपः । दुर्योधनस्य राजेन्द्रस्तथान्ये च महारथाः ॥ ४० ॥ मरु-
द्गणैः परिवृतः साक्षादपि मरुत्पति । कोऽन्यो वृहन्नलावास्तान्
प्रतियुध्येत सङ्गतान् ॥ ४१ ॥ यस्य बाहुवले तुल्यो न भूतो न
भविष्यति । अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ४२ ॥ यो
जयेत् संहितान् सर्वान् असुरासुरमानवान् । तादृशेन सहाधिन
कस्मात् स न विजेष्यते ॥ ४३ ॥

विराट उवाच । ब्रह्म प्रतिषिद्धोऽसि न च बाधं निव-
च्छसि । निवन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिदममाचरेत् ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रकुपितो राजा तमक्षिणाङ्गन-
ङ्गुयम् । मुखे युधिष्ठिरं कोपाम्बैवमित्येव मत्स्येन ॥ ४५ ॥ बल-
वत् प्रतिविद्वस्य नस्त शोषिमावहत् । तदप्राप्तं महीं पार्थः
पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४६ ॥ अवेक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पाश्वतः
स्थिताम् । सा श्राव्ता तमभिप्रायं भर्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४७ ॥
प्रायं शङ्कीत्वा सौवर्णं जलपूर्णमनिन्दिता । तच्छोषितं प्रत्य-
गृह्णाद्यत् प्रसुखाव नस्तत ॥ ४८ ॥ अघोत्तरः शुभेर्गन्धैर्मात्स्यैश्च
विविधैस्तथा । अत्रकीर्यमाणं संदृष्टो नगरं स्वैरमागतः ॥ ४९ ॥
समाज्यमानं पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा । आषाद्य भवनद्वारं

पित्ने संप्रत्यवेदवत् ॥ ५० ॥ ततो हास्यः प्रविश्यैव विराट्निद-
 मब्रवीत् । त्वन्नखासहायस्ते पुत्री हार्युत्तरः स्थितः ॥ ५१ ॥
 ततो हृष्टी मत्स्यराजः, चत्तारमिदमब्रवीत् । प्रवेश्यतामुभौ
 तूष्णं दर्शनेप्सुरहं, तयोः ॥ ५२ ॥ चत्तारं कुसुराजस्तु मनै-
 कस्य उपाजपत् । उत्तरः पविशत्येकी न प्रवेश्या त्वन्नखा
 ॥ ५३ ॥ एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत् समाहितम् । यो
 ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ ५४ ॥ अन्यत्र
 संश्रामगतान् स जीवेत् कथञ्चन । न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां
 हृष्टा तु समीणितम् । विराटमिह सामात्यं हन्यात् सबल-
 वाञ्छनम् ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्
 पृथिवीञ्जयः । सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कशाप्युपतिष्ठत ॥ ५६ ॥
 ततो हृषिरसंयुक्तमनेकाग्रमनागमम् । भूमावासीनमेकान्ते सै-
 रिन्ध्र्या प्रत्युपस्थितम् ॥ ५७ ॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण
 इवोत्तरः । केनाय ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतम् ॥ ५८ ॥

विराट उवाच । मयायं ताडितो जितो न चाप्येतावदर्हति ।
 प्रमथ्यमाने यत् शूरे त्वयि घण्टं प्रथंसति ॥ ५९ ॥

उत्तर उवाच । आकार्थं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ।
 मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निर्हरेत् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । स पुत्रस्य वचं श्रुत्वा विराटो राष्ट्र-
 बर्धनः । समयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्मिवानलम् ॥ ६१ ॥
 समयन्तन्तु राजानं पाण्डवः प्रत्यमासत । पितरं चान्तमिदं राजन्
 मन्यविद्यते मम ॥ ६२ ॥ यदि ह्येतत् पतेद्भूमौ रुधिरं मम
 नस्ततः । सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशय ॥ ६३ ॥ न
 दूषयामि ते राजन् यदै हन्याद्दूषकम् । बलवन्तं प्रभुं राजन्
 क्षिप्रं हारुणमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविशेश वृद्ध-
 न्नला । अभिवाद्य विराटन्तु कञ्च चाप्युपतिष्ठत ॥ ६५ ॥ क्षाम-
 यित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् । प्रशशंस ततो मत्स्यः
 शृणुतः सव्यसाचिन ॥ ६६ ॥ त्वया दायदाद्वानञ्जि कैकेयीनन्दि-
 वर्द्धन । त्वया मे सदृश पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६७ ॥ पदं
 पदसहस्रेण यश्चरन्नापराधुयात् । तेन कर्षेण ते तात कथ-
 मासीत्समागम ॥ ६८ ॥ मनुष्यबोके सकले यस्य तुल्यो न
 विद्यते । तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागम ॥ ६९ ॥ आचार्यो
 वृष्टिबीराणां कौरवाणाञ्च यो हिज । सर्वशत्रुस्य चाचार्य-
 सर्वशस्त्रभृताम्बर ॥ ७० ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समा-
 गम । आचार्यपुत्रो य शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ७१ ॥ अश्रु-
 त्यामेति विख्यातस्तेनासीत् सद्गुरुः कथम् । रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति
 हृतस्त्रा वणिजो यथा ॥ ७२ ॥ कृपिण तेन ते तात कथमासीत्
 समागम । पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महैषुभिः ॥ ७३ ॥
 दुर्योधनेन ते तात कथमासीत् समागम । अवगाढा दिपन्तो मे
 सुखो वातोऽभिवाति माम् ॥ ७४ ॥ यस्त्व घनमथाजैषी करुमि-
 शंस्तामाहवे । तेषा भयाभिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनाम् ॥ ७४ ॥
 नूनं प्रकाल्य तान् सर्वांस्त्वया युधि नरधैम । आच्छिन्नं गोघनं
 सर्वं शार्दूलानामिवामिषम् ॥ ७५ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादि

अष्टपष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

उत्तर उवाच । न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिता
 पदे । कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥ स हि
 भीतं द्रवन्तं मा देवपुत्रो न्यवारयत् । स चातिष्ठद्रथोपस्थे बध-

हृदयनो युवा ॥ २ ॥ तेन ते निर्लिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
 तस्य तत् कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ ३ ॥ स हि
 शरदतं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च पद्भ्यान् । सूतपुत्रञ्च भोष्मोञ्च चकार
 विमुखान् शरैः ॥ ४ ॥ दुर्योधनं विकर्मञ्च स नागमिव शूयपम्
 प्रमग्ममव्रवीद्धीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥ न हास्तिनपुरे त्राणं
 तव पश्यामि किञ्चन । व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज
 ॥ ६ ॥ न भोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु । पृथिवीं
 भोक्ष्यसे जिह्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ७ ॥ स निवृत्तो नर-
 व्याघ्रो मुञ्चन् वधनिभान् शरान् । चञ्चिवैः संवृतो राजा रथे
 नाग इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा रोमहर्षोभूदूरुकम्पय मारिष ।
 स तत्र सिंहसङ्घाशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ९ ॥ तत् प्रणुय रथा-
 नीकं सिंहसंहननो युवा । कुरूंस्तान् प्रहसन् राजन् सस्थितान्
 हतवाससः ॥ १० ॥ एकेन तेन वीरेण पद्भ्याः परिनिर्लिताः ।
 शार्दूलैरेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । क्व स वीरो महाबाहुर्दिवप्रवो महाययाः ।
 यो मे धनमयाजैपीत् कुहभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ १२ ॥ इच्छामि
 तमहं द्रष्टुमर्क्षितुश्च महाबलम् । येन मे लक्ष गावश्च रक्षिता
 देवसूनुना ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । अन्तर्धानं गतस्तत्र देवप्रवो महाबल । स
 तु श्वो वा परश्वो वा मये प्रादुर्भविष्यति ॥ १४ ॥

वेधम्यायन उवाच । एवमाप्यायमानन्तु हन्तं सत्रेण पाण्ड-
 वम् । वसन्तं तत्र नाज्जासीद्विराटो वाहिनीपतिः ॥ १५ ॥ ततः
 पार्श्वोऽभ्यनुज्ञातो विराटिन महात्मना । प्रददौ तानि वाचांसि
 विराटदुर्हितुः स्वयम् ॥ १६ ॥ उत्तरा तु महार्षाणि विविधानि
 नवानि च । प्रतिशृङ्घामवत् प्रोता तानि वाचांसि भाविनी ॥ १७ ॥
 मन्तयित्वा तु कीन्तेय उत्तरेण रक्षस्तदा । इति कर्त्तव्यां सर्वा

राजन् पार्थ युधिष्ठिरे ॥ १८ ॥ ततस्तथा तदप्रदायवावत्
पुरुषर्षभ । सह पुत्रेण मतस्यस्य प्रहृष्टा भरतर्षभा ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसर्वादे
एकोनसप्ततिनमोऽध्याय समाप्तश्च गोहरणपर्व ॥ ६८ ॥

अथ वैवाहिकपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तृतीये दिवसे भ्रातर पक्ष पाण्डवाः ।
स्नाता शुक्लाम्बरधरा समघे चरितव्रता ॥ १ ॥ युधिष्ठिर पुर-
स्कृत्य सर्वाभरणभूषिता । हारि मत्ता यथा नागा भ्राजमाना
महारथा ॥ २ ॥ विराटस्य सभा गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ।
नितीदु पावकप्रस्था सर्वे धियो ध्रुवान्मय ॥ ३ ॥ तेषु तत्रोप
विष्टेषु विराट पृथिवीपति । आजगाम सभा कर्तुं राजकार्याणि
सर्वश ॥ ४ ॥ श्रीमत पाण्डवान् दृष्ट्वा प्लवत पावकानिव ।
मुद्गर्तमिव च ध्यात्वा सरोप पृथिवीपति ॥ ५ ॥ अथ मत्स्यो-
ऽब्रवीत् कङ्क देवस्यपमवस्थितम् । मरुद्गणैरुपासीन त्रिदशाना-
मिविश्चरम् ॥ ६ ॥ स किलाह्नातिवापस्व सभास्तारो मवा वृत ।
अथ राजासने कम्पादुपविष्टस्त्वलङ्कृत

१। वैशम्पायन उवाच । परिहासेप्सया वाक्य विराटस्य निगम्य
तत् । अयमानोऽर्जुनो राजन्निद वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । इन्द्रत्यार्हासन राजन्वयमारोढुमर्हति ।
ब्रह्मस्य श्रुतवास्यागी यज्ञशीलो दृढव्रत ॥ ८ ॥ एष त्रिशङ्कवान्
धर्म एष वीर्यवताम्बर । एष बुद्ध्याधिको लोके तपसाश्च परा-
यण ॥ १० ॥ एषाऽस्त्व त्रिविध वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे । न
चेदानीं प्रमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥ न देवा
नासुरा केचिन्न मनुष्या न राक्षसा । नस्यर्षवश्चमवरा मक्रिस्वर-

महीरगाः ॥ १२ ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।
 पाण्डवानामतिरथो यत्त्वा धर्मपरो वधी ॥ १३ ॥ महर्षिकल्पो
 राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः । बलवान् धृतिमान् दक्ष सत्यवादी
 जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥ धनेश्च सच्चयैश्चैव यक्रवैश्रवणोपमः । यथा
 मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ॥ १५ ॥ एवमेव महातेजाः
 प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुरूणामृषो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥
 अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा । संसरन्ति दिशः
 सर्वा यशसोऽस्य द्रवांशवः ॥ १७ ॥ उदितस्येव सूर्यस्य तेजसो नु
 गमस्तवः । एनं दृशसहस्राणि कुक्षराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥
 अन्वयुः पृष्ठतो राजन् वावदृथावसत कुरून् । त्रिंशद्दिवं सहस्राणि
 रथाः काञ्चनमालिनः ॥ १९ ॥ सदृशैरुपसम्पन्नाः पृष्ठतोऽनुययु-
 स्तदा । एनमष्टयताः सूताः समष्टमणिकुण्डलाः ॥ २० ॥ अब्रुव-
 न्मागधैः सार्धं पुरा यक्रमिवर्षयः । इमं नित्यमुपासन्त कुरवः
 किङ्करा यथा ॥ २१ ॥ सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरनिवामराः ।
 एष सर्वान् महीपालान् करदान् समकारयत् ॥ २२ ॥ वैश्यानिव
 महाभागो विवशान् खवशानपि । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां
 महात्मनाम् ॥ २३ ॥ उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् । एष
 वृद्धाननाथांश्च पङ्कूनन्धाश्च मानवान् ॥ २४ ॥ पुत्रवत् पालयामास
 प्रजा धर्मेण वै विभुः । एष धर्मं दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः
 ॥ २५ ॥ महाप्रसादो ब्रह्मण्य सत्यवादी च पार्थिवः । श्रीप्रतापेन
 चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ॥ २६ ॥ सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि
 वा विभुः । न यक्यन्तेऽस्य गुणाः प्रसङ्गप्रातुं नरेश्वर ॥ २७ ॥ एष
 धर्मपरो नित्यमानृष्यंस्यश्च पाण्डवः । एवमुक्तो महाराजः पाण्डवः
 पार्थिवर्षभः । कथं नाहंति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥
 इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे
 सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

विराट उवाच । यद्येव राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १ ॥ नकुलः सह-
देवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी । यदा द्यूतजिताः पार्था न्
माञ्जायन्त ते क्षत्रित् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । य एव बलवो ब्रूते सूदस्तव नराधिप ।
एव भीम महाराज भीमवेगंपराक्रम ॥ ३ ॥ एव क्रोधवशान्
हत्वा पर्वते गन्धमादने । सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थं समुपा-
हरत् ॥ ४ ॥ गन्धर्व एव वै चन्ता कीचकानां दुरात्मनाम् । व्याघ्रा-
नृक्षान् वराहान्श्च हतवान् स्त्रीपुरे तव ॥ ५ ॥ यथासीदश्वबन्धस्ते
नकुलोऽयं परन्तपः । गोसङ्घप्र सहदेवश्च माद्रीपुत्री महारथी
॥ ६ ॥ शृङ्गारवेशाभरणौ ह्रपवन्तौ यशस्विनौ । महारथसह-
स्राणां समर्थौ मरतर्षभौ ॥ ७ ॥ एषा पद्मपलाशाक्षी समध्या
चारुहासिनी । सैरिन्धी द्रौपदी राजन् यस्यार्थं कीचका हताः
॥ ८ ॥ अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्लोत्रमागतः । भीमाद्व-
रजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥ उपिताः सो महा-
रोज सुखं तव निवेशते । अज्ञातवासमुपिता गर्भवास इव
प्रजा ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च
पाण्डवाः । तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् । पुनरेव
य तान् पार्थान् दर्शयामास शोचरः ॥ ११ ॥

उत्तर उवाच । यं एव जाम्बूनदशुद्धगौरतनुर्महान् सिंघ
इव महत्तः । प्रचण्डधीणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताभ्रायताक्षः कुरुराज
एव ॥ १२ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तवामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांशो गुरुदीर्घबाह्वर्षकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १३ ॥
यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुषान् श्यामो शुवा वारणयूथपोपम ।
सिंहोत्तनांशो गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एव धीरः ॥ १४ ॥

राजः समीपे पृथुयोत्तमौ तु चमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ । मनुष्य-
लोके सकले समोऽस्ति यदीनं रूपे न बले न शीले ॥१५॥ आभ्यान्तु
पार्श्वे कनकोत्तमाङ्गी यैषा प्रभा मूर्त्तिमतीव गौरी । नीलीत्यलाभा
सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मी ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं निवेद्य तान् पार्यान् पाण्डवान्
षष्ठ भूपतेः । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ १७ ॥

उत्तर उवाच । अयं स हिपतां हन्ता मृगाणामिव केशरी ।
अवरद्रथहन्त्रेषु निघ्नंस्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १८ ॥ अनेन
विद्वो मातङ्गो महानेकेषुणा हतः । सुवर्णकव्यः संग्रामे दन्ता-
भ्यामगमन्नहीम् ॥ १९ ॥ अनेन विजिता गावो जिताथ कुरवो
युधि । अस्य षष्ठप्रणाद्देन कर्णो मे वधिरीकृतौ ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रताप-
वान् । उत्तरं प्रत्युवाचेममभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २१ ॥ प्रसादनं
पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोषये । उत्तराच्च प्रयच्छामि पौर्याय
वदि मन्यसे ॥ २२ ॥

उत्तर उवाच । आर्याः पूज्याथ मान्याथ प्राप्तकालं स मे
मतम् । पूज्यन्तां पूजनार्हाथ महाभागाथ पाण्डवाः ॥ २३ ॥

विराट उवाच । अहं खलुपि संग्रामे यदूर्णां वयमागतः ।
मोक्षितो भीमसेनेन गावथापि जितास्तथा ॥ २४ ॥ एतेषां वाङ्म-
वीर्येण अस्माकृष्ट जयो मधे । एवं सर्वे सप्तमात्याः कुन्तीपुत्रं
युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ प्रसादयामो भद्रन्ते शत्रुञ्जं पाण्डवपथम् ।
यदस्माभिरजानदिः किलिदुक्तो नराधिप । चन्तुमर्हति तत्सर्वे
वर्मात्मा श्रेय पाण्डव ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटः प्रथमं प्रष्टुः समेत्य
राजा समवक्षकार । राज्यश्च सर्वं त्रिसमज्ज तप्तौ सङ्गुकोपं
सपुरं महात्मा ॥ २७ ॥ पाण्डवांस्य ततः सर्वान् मत्स्यराज प्रताप-

वान् । घनक्षयं पुरस्कृत्य दिष्ट्यादिष्ट्यति चाब्रवीत् ॥ २८ ॥
 समुपाग्राय मूर्ध्नि संश्लिष्य च पुनः पुनः । युधिष्ठिरश्च भीमश्च
 माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २९ ॥ नादृष्यद्दर्शने तेषां विराटो
 वाहिनीपतिः । स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥
 दिष्ट्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् । दिष्ट्या सम्प्रा-
 लितं कृच्छ्रं अघ्नतं वै दुरात्मभिः ॥ ३१ ॥ इदञ्च राज्यं पार्थाय
 यच्चान्यदपि किञ्चन । प्रतिगृह्णन्तु तत् सर्वं पाण्डवा अविषह्वया
 ॥ ३२ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची घनक्षयः । अयं क्षीप-
 विको मर्त्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः
 पार्थमेक्षद्वनक्षयम् । इक्षितधार्जुनो भ्राता मत्स्यं वचनमब्रवीत्
 ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्तुपां दुहितरं तव । युक्त एव
 हि सम्बन्धो मत्स्यमारतयोरपि ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे

एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

विराट उवाच । किमर्थं पाण्डवश्चेष्ट माथीं दुहितरं मम ।
 प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तानिहेच्छसि ॥ १ ॥

धार्जुन उवाच । अन्तःपुरेऽहमुपितः सदा पश्यन् सुतां तव ।
 रहस्यञ्च प्रकाशञ्च विश्वस्ता पितृवश्यायि ॥ २ ॥ प्रियो बद्धमत-
 यासं नर्त्तको गीतकोविदः । आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता
 तव ॥ ३ ॥ वयःस्थया तया राजन् सह सम्बन्धरोपितः । अति-
 शय्या भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ४ ॥ तस्मान्निमन्त्रये-
 ऽहन्ते दुहितां मनुजाधिप । शुभो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुभिः
 कृता मया ॥ ५ ॥ स्तुतायां दुहितुषां पितृणां च आत्मनि वा पुनः ।

श्रुत्वा यथां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अमियापादहं
 . . . निष्वावाहात् परन्तप । स्तुप्रार्थमुत्तरां राजन् प्रति-
 . . . ते सुताम् ॥ ७ ॥ स्वस्तीवो वासुदेवस्य साक्षाद्देवप्रियु-
 . . . दयितव्यक्रुहस्तस्य बाल एवास्त्रकोविदः ॥ ८ ॥ अमि-
 . . . पुत्रो मम विशाम्यते । जामाता तव युक्तो वै
 . . . व दुरहितुस्तव ॥ ९ ॥

विराट उवाच । उपपन्नं कुरुष्वेष्टे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । य
 धर्मनित्यञ्च जातज्ञानञ्च पाण्डवः ॥ १० ॥ यत् कृत्यं मन्यसे
 . . . क्लियतां तदनन्तरम् । सर्वे कामाः समृद्धाय धन्वन्वी यस्य
 . . . ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रूवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधि-
 . . . ष्ठिरः । अन्वयासत् समं योगं समर्थे मत्स्यप्रार्थयोः ॥ १२ ॥
 . . . ततो मितेषु सर्वेषु वासुदेवैः च भारत । प्रेषयामास कौन्तेयी
 . . . विराटस्य महीपतिः ॥ १३ ॥ ततस्त्रयोद्दमे वर्षे निवृत्ते पञ्च
 . . . पाण्डवाः । उपपन्नञ्च विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४ ॥ अमि-
 . . . मशुद्ध बीमस्तुराग्निनाव जनाईनम् । आनर्त्तभ्योऽपि दामार्ष्टा-
 . . . म्भानयामास पाण्डवः ॥ १५ ॥ काशीराजस्य प्रैव्यश्च प्रीवमाणो
 . . . युधिष्ठिरे । अशौचिणीभ्यां सहितावागतो पृथिवीपती ॥ १६ ॥
 . . . अशौचिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः । द्रौपद्याय सुता
 . . . बीरा प्रिरखण्डी चापराजितः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नस्य दुर्वपः सर्व-
 . . . यस्त्रभताम्बरः । समस्ताशौचिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः
 . . . ॥ १८ ॥ वेदाध्वनप्रम्पन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्थजः । तानागतान-
 . . . नभिप्रेष्य मत्स्यो धर्मभताम्बरः ॥ १९ ॥ पूजयामास त्रिधिवत्
 . . . समस्त्यबलवाचनाम् । प्रीतोऽमरदुहितरं दृष्ट्वा तामभिमन्यते
 . . . ॥ २० ॥ ततः प्रत्युपवातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः । तत्रागमराज-
 . . . देवो वनमाली पलायुधः ॥ २१ ॥ इतरमां च दार्दिन्यो गुणु-